

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

156
f

LIII. KÖTET

Magyar Tudományos Intézet
Könyvtára

Lelet száma:

FSH 28/75

1980

A MAGYAR NYELVNEK EZT A FÜZETÉT
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
MELICH JÁNOSNAK
AJÁNLIJA
SZÜLETÉSE NYOLCVANÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁRA

Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról

(Születésének nyolevanötödik évfordulóján)

I. Születésének hetvenedik évfordulóján Melich János életpályájával, egyéniségével, munkásságával számosan foglalkoztak; közülük KNIEZSA ISTVÁN és KORNIS GYULA részletesebb méltatást is nyújtott. Tudománytörténeti jelentőségéből többek között kiemelték a következőket: nyelvtudományunk legnagyobb kezdeményezője, aki számos új munkaterületet vont be a kutatásokba, vagy legalábbis lendített nagy mértékben előre (szórványemlékek tulajdonneveinek kutatása, nyelvészeti jellegű település- és népiségtörténet, egyes jövevényszó-csoportok vizsgálata, helyesírástörténet stb.); — mások munkálkodásának hatalmas megtermékenyítője, akinek problémafelvetései nyelvészeink egész sorának témaválasztását ihlették meg; — nyelvtörténeti kutatásaival módszerében is új iskolát teremtett; — páratlan gondolati gazdagságából igen sok nagyjelentőségű, maradandó értékű tudományos felfedezés sarjadt; — nemcsak a részletkutatásoknak volt mestere, hanem az átfogóbb, szintetikus műveknek is egész sorát alkotta meg; — a nyelvészek táborának hosszú időn keresztül vezető személyisége, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak négy évtizeden át oszlopa, a Magyar Nyelvnek legtevékenyebb munkatársa, huzamosabb ideig szerkesztője volt; — stb. Mindezeket kétségtelenül helyes, találó megállapításoknak tarthatjuk ma is, mint ahogy teljesen egyetérthetünk azzal az összefoglaló véleménnyel is, amely Melich működését tudományszakunkban korszakalkotónak mondja (vö. KNIEZSA: MNy. XXXVIII, 225).

Tagadhatatlan, hogy Melich János tudománytörténeti jelentőségének az értékelését ma már az idők távlatai is egyre jobban lehetővé teszik. Hiszen kiváló nyelv tudósnak még a múlt században kezdte meg működését, és mögötte immár hat és fél évtizedes tudományos múlt áll. De mégis úgy vélem, életművének egészét még mindig korai volna nagyobb igényű, terjedelmesebb tanulmányban számba venni, eredményeit akár egyenként, főbb műveihez kapcsolódva, akár összefoglalóan részletesen is mérlegre tenni. Mert akiről így szólnánk, az közöttünk él, sőt teljes szellemi frissességben alkot — immár örvendetesen újra a köz számára is. Tudományos pályája tehát nem lezárt, neve nemcsak a múltat jelképezi nyelvtudományunkban, hanem nagyonis beletartozik annak jelenébe is. — Kimerítő, részletező méltatásra én már ilyen okok miatt sem vállalkozhatnék, de meg egyebek miatt sem, melyek közt nyilván első helyen áll a közöttünk levő korbéli és az ezzel együtt járó tapasztalatbeli és tudásbeli különbség. Amire vállalkozhatom, az csupán ennyi: papírra vetek néhány olyan gondolatot, amely Melich János munkáinak olvasgatása, felhasználása közben bennem fölmerült. Forráanyagomul ugyanis csupán Melichnek nyomtatásban megjelent cikkei, tanulmányai szolgálhattak; tanári, tudománypolitikai stb. működését már csak ezért sem

érinthetem. — Amennyire egyáltalán lehet, szeretném elkerülni korábbi megállapítások ismételtetését. Gondolataimat inkább olyan kérdések köré csoportosítanám, amelyekben lehet némi időszerűség is, amelyekben Melich János tudományos munkássága tanulságul szolgálhat a ma nyelvészei: mindnyájunk, de különösképpen a fiatalabb nyelvésznemzedék számára.

2. Ami engem Melich János egész munkásságában talán legjobban megragad, az olthatatlan lángolása a nyelvtudomány iránt. Minden művéből, műveinek szinte minden sorából árad felénk az a nagy-nagy rajongás, amellyel tudománya iránt viseltetik, az a szenvedélyes szeretet, melyet hivatása iránt érez.

Írásaiban az a tudós áll előttünk, akinek minden gondolata a tudományos igazságok keresése körül forog, akinek fejéből azért pattannak ki szűnős-szűntelen a szikrák, az új meg új felfedezések, ötletek, mert szinte nem is tud mással foglalkozni, mint a nyelv problémáival. A felfedezőik szenvedélye ez az örök kutatás, keresés, ez a mások és saját tételeinek, megállapításainak szüntelen latra vetése. S ki ne érezné írásaiban a felfedezőik ujjongó örömét, amikor egy-egy nyelvtudományi kérdést megold, amikor a szövevényesebbnél szövevényesebb problémákra megtalálja a feleletet. Ha valakinek szájából nem hatnak frázisként a következő szavak, akkor az Melich, midőn majd két évtizeddel ezelőtt egy ünnepélyes alkalomkor ezeket mondja: „Úgy teremtett engem is az Isten, hogy áhítoztam alkotásai törvényszerűségének megismerésére, áhítoztam igazságaira. Születésemkor tüzet gyújtott szívemben, olthatatlan tüzet, hogy megismerjem azt a nagy harmóniát, amely tények, tárgyak között van. . . . S ha el is égtem volna benne, akkor is kutatnom kellett volna.” (Szarvas és Vidéke I/21, 1.)

Valóban szinte csodálatos, hogy e nagy tűzben Melich időnap előtt el nem égett. Csodálatos, hogy tudományos termelése évtizedről évtizedre zökkenő nélkül, visszaesések nélkül folyt, s eleddig mennyiségben is oly méretűvé halmozódott föl, melyet — SIMONYI kivételével — mások általában megközelíteni sem tudtak. Gondoljunk csak arra, hogy Melichnek több mint 1100 kisebb-nagyobb közleménye jelent meg napjainkig, köztük számos terjedelmesebb munka s olyan monumentális alkotások is, mint a „Szláv jövevényeszavaink”, „A honfoglaláskori Magyarország” és a Magyar Etyimologiai Szótár — mely utóbbi készítésének fő terhéért kétségtelenül ő viselte, már GOMBOCZ ZOLTÁNNAL való együttműködése idején is. Hogy ezt az ó r i á s i teljesítményt egyáltalán véghez lehetett vinni, az nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy Melich számára talán minden más terhet, törődést, fáradságot jelentett, de a szeretett nyelvtudományával való foglalkozás csupán felüdülést, kielégülést, új meg új energiák felszabadulását. Ilyen eredményt tudós csak akkor érhet el, ha tudományát áhítja, szomjúhozza, vele egész életét betölti, sőt rá egész életét fölteszi.

A régóta nagy visszavonultságban élő Melich Jánossal talán két-három alkalommal találkoztam mindössze, illetőleg ennyiszor hallottam szavát. Az ember nem cáfolta meg a műveiből ismert tudóst: Melich minden esetben nyelvészeti kérdésekről beszélt, rajongó arccal, csillogó szemekkel „adta elő” az őt éppen foglalkoztató problémákat, kissé a titokzatosság mezébe is öltöztetve, sőt némileg talán el is túlozva azok jelentőségét. Gondolatait nem is nagyon lehetett volna, de vétek is lett volna más irányba terelni. Akik korábbról is ismerték, mondják, hogy ilyen volt ő azelőtt is. Bevallom, nekem ez a „stílus” nagyon-nagyon tetszett; talán azért is, mert — bár az ellenkező

végletben — valami olyasmit pótol, ami ma tudományos „magán”-életünk-ből eléggé hiányzik.¹

3. A tudósok két végleteként szokás emlegetni egyrésről azokat, akik inkább csak olvasnak, az ismereteket gyűjtik, másrésről azokat, akik inkább csak írnak, az ismereteket terjesztik. Úgy látszik, régebben inkább az előbbiek voltak túlsúlyban nálunk, ma pedig — a körülmények változásával — talán inkább az utóbbiak. Ha Melich nyelvtudományi termelésének pusztán a mennyiségét néznők, hajlandók volnánk őt az utóbbi típusba sorolni. Ez azonban alapos tévedés lenne, mert Melich egészen kiváló nyelvtudóssá emelkedését nézetem szerint nem kis részben annak is köszönheti, hogy az írás és olvasás arányát nagyon helyesen alakította ki tudományos tevékenységében. Láttá vagy legalábbis érezte, hogy a legkiválóbb, legtalálékonyabb tudós elme sem nélkülözheti a másoktól produkált eredmények megismerését, tudományága kis és nagy alakjainak együttes tudását, mert különben menthetetlenül elszakad tudományától, módszerében és látókörében lemarad korától, s önmaga körül forog.

Melich széleskörű olvasottságáról bárki már csak akkor is meggyőződhetik, ha előveszi műveinek jegyzékét. Tucatszámra írta ugyanis az ismeretéseket, bírálatokat mások műveiről, köztük német és különböző szláv nyelvű munkákról is. A nyelvészetben kívül főként a történettudományi irodalom felé fordult nagy érdeklődéssel. — A magába gyűjtött hatalmas ismeretanyagot kitűnően hasznosította. Egy-egy nagyobb lélekzetű tanulmányában szinte elkápráztat olvasottságával, a vonatkozó irodalom egészen nagyvonalú és mélyreható ismeretével. Nem ritka az olyan tulajdonnév-fejtése, amelyben a 2—3 lapnyi szövegben vagy szöveg után 15—20 munkára is utal. Nála eléggé elképzelhetetlen, hogy tárgyával kapcsolatos fontosabb megnyilatkozásról ne tudna, illetőleg arra ne hivatkoznék, függetlenül attól, hogy elfogadja-e mások véleményét, avagy sem.

Bármennyire megbecsüli is azonban a másoktól származó ismeretanyagot, véleményét mindig a konkrét nyelvi tények — „nyelvtörténész” lévén: a nyelvtörténeti adatok — alapján formálja meg. Rendkívüli szenvedéllyel vadássza, gyűjti az adatokat, s nagyobb igényű tanulmányaiban sokszor egész tömegüket sorakoztatja föl. Nem tudok előtte nevesebb magyar nyelvészt, aki hasonló méretű maga gyűjtötte nyelvtörténeti anyaggal dolgozott volna, mint ő. Micsoda türelem, szorgalom, lelkesedés kellett ahhoz, hogy olyan hatalmas adattömeget szedjen össze, mint amilyen a „Szláv jövevényszavaink”-at vagy talán még inkább „A honfoglaláskori Magyarország”-ot jellemzi, nem is beszélve az *Etymologiai Szótárról*, amelynek káprázatos mennyiségű és egyre növekvő számú adatait úgyszólván teljesen egymaga gyűjtötte össze és rendezte el. Másnak egy egész életre elég — sőt túllontúl sok — lett volna egyedül az utóbbi.

Rendkívüli fantáziája az adatok értékelésében kétségtelenül gyakran elragadja, s hajlamossá teszi arra, hogy egyetlen adat alapján is nyilatkozzék, következtessen. Ez az eljárása azonban sohasem az adatgyűjtés fáradalmaitól való visszahúzódásból fakad, hanem rendszerint abból, hogy nyelvemlékeinkben sok a magában álló, különleges nyelvi jelenségre utaló adat. Semmiképpen nem érzem igazságosnak azt a vádat, amely őt a nyelvtörténeti

¹ Úgy van! — PAIS DEZSŐ mint hajdani és jelenlegi szerkesztő, továbbá kiváltképpen mint Kruzsok-tag.

adatok „aggálytalan” felhasználása ürügyén érte (vö. ZOLNAI GYULA: MNy. XII, 122—4).

Melich nagyon jól látta, hogy a nyelvtörténeti kutatás megújulásának alapfeltétele a „vissza a forrásokhoz” elv minél nagyobb arányú megvalósítása. Ez ösztönözte igen jelentős forráskiadói tevékenységét is, amely — az ő sajátos stórtörténeti érdeklődése folytán — elsősorban a kéziratoss vagy ritkaságszámba menő nyomtatott szójegyzékeknek és szótáraknak közzétételére, a kutatás számára való hozzáférhetővé tételére irányult. Ez irányú működése persze nem hozott látványos eredményeket, de tudománytörténeti jelentősége mégis szerfölött nagy: mindennap használatos, nélkülözhetetlen forrásokot adott a kezünkbe. Vajha az utókor a mi nemzedékünk nyelvtörténeti forráskiadói tevékenységét is hasonló méltatásban részesíthetné, akárcsak — mondjuk — P e s t i G á b o r rendkívül fontos szójegyzéke kiadásának erejéig!

4. Bármennyire a nyelvi tényeken, az adatokon nyugszik is a nyelvtudomány épülete, bármennyire kötött, sok tekintetben szinte természet-tudományi jellegű is a mi tudományunk: ki tagadhatná, hogy műveléséhez a fantáziára, az adatok vallomásából hiányzó láncszemek találekony pótlására elsőrendű szükség van? Sőt a nyelvtörténet művelése és a fantázia nélküliség egyenesen kizárja egymást; párosításuk legfőljebb bizonyos adatok felsorakoztatásáig, mások eredményeinek jobb esetben az összefoglalásáig, rosszabb esetben ismétléséig juthat el. Nos, Melich a fantázia, a találekonyosság terén — mint ezt már számosan megállapították róla — egészen kimagasló volt. Ez naggyá emelkedésének alighanem a legfőbb tényezője.

A szüntelenül nyelvészeti problémák megoldásán gondolkodó, a nyelv titkait leső tudós százsámra ontotta magából a szellemesnél szellemesebb ötleteket. Kicsi és nagy tanulmányai egyaránt tele vannak ilyenekkel; gyakran egy-egy nyelvtörténeti adat is az egymást követő gondolatok egész láncolatát csalja ki belőle. Ragyogó ötletessége elsősorban az etimológiai kutatások terén csúcsoodott ki: többszáz megfejtett szó dicséri ez irányú munkásságát. Különösen izgatják teremtő képzetét a már eleve homályosnak ígérkező problémák: a „rejtélyes” szavak, a furcsa hangalakú tulajdonnevek, az egyedül álló, különleges nyelvtörténeti adatok, az íráshibák stb. — Nála egészen elképzelhetetlen, hogy valamely nyelvtörténeti adattal ne tudna mit kezdeni. Sőt akárhányszor egy-egy viszonylag szűk prolematikájú kérdés boncolgatásakor is ugyanarra a nyelvi tényre vonatkozóan többféle megoldási ötletet fölvet, még akkor is, ha csupán egyik gondolatát tartja helyesnek vagy valószínűnek. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy az apró adatok értékelésében annyi problémát senki nem hozott felszínre nyelvtudományunkban, mint Melich.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy ez a gazdag gondolati csapongás bármikor is szétfeszíti nála a szigorú nyelvtudományi módszer kereteit, s teljesen elszakítja a valóságos nyelvi anyagtól, a reális megoldási lehetőségektől. Melich a korábbi és korabeli tudományos tapasztalatokon, elveken nyugvó nyelvtörténeti módszer következetes híve, megvalósítója.

Égészen magától értetődő, hogy ötleteinek tömegében — a legkövetkezetesebb tudományosság ellenére is — nem mindegyik hozott örökérvényű megoldást, nem mindegyik állta ki vagy állja majd ki az idők próbáját, a szigorú kritikát. Ez azonban egy jótányit sem von le a nagy nyelvtudósunk fantázia-működtetésének tudománytörténeti jelentőségéből. Behizonyosodott tény, hogy tévedései is pozitív értékűek voltak, szinte minden esetben előre lendí-

tették a kutatást, s ösztönöztek másokat a megoldásra (vö. KNEZSA: MNy. XXXVIII, 230). Bízást mondhatjuk, hogy nyelvtudományunkban senki nem tévedett olyan szépen, olyan módszeresen s olyan sokszor gyümölcsözően, mint Melich.

Logikája, érvelése — különösen vitázó jellegű fejtegetéseiben — lenyűgöző. Egy-egy nagyobb tanulmányában úgy rakja le bizonyításának széles alapjait, mint a jó kőműves a házét. Ragyogó bizonyító eljárásai közül hadd említsek meg csupán egyet, *Pest* nevének megfejtését (MNy. XXXIV, 129—40 és kny.), amely minden tekintetben mintaszerű tárgyalásmódjával nagyon méltó a figyelemre, a tanulmányozásra. — Az ő érveit olvasva, logikus bizonyítását látva még ellenkező nézetek birtokában is szinte lehetetlen el nem hinnünk tételeinek igazát. Érvek és ellenérvek egész sorát tudja kibogozni rejtett nyelvi tényekből, apró mozzanatokból is, megfigyel olyan jelenségeket, melyeknek észrevételére annak idején mások aligha lettek volna képesek.

5. Sok volna felsorolni mindazokat a korának tudományszemléletét meghaladó kezdeményeket, felismeréseket, amelyek Melich nevéhez fűződnek. Én itt csupán kettőt emelnék ki közülük, melyeket a magyar nyelvtudomány jelene, de talán még inkább jövője szempontjából nagyon fontosnak gondolok: az egyik a magyar szókészlet belső keletkezésű elemeinek kutatására, a másik a nyelvjárástörténeti szemléletre vonatkozik.

Ismeretes, hogy a múlt század végén, de századunkban is jó ideig — a CZUCZOR—FOGARASI-féle szófejtő elvekre való visszahatásképpen — nem volt becsülete a „belső” magyar szófejtésnek, értve ezen nemcsak az onomatopoetikus szavak magyarázatát, hanem a magyar nyelv külön életében történt alaki és jelentésbeli változások szóteremtő szerepének fölismerését is. Korábban Melich is a jövevényszavak kutatásának mindenek fölötti fontosságára esküszik, s vesz benne rendkívül tevékeny részt, úgyszólván minden jövevényszó-rétegünkkel behatóan foglalkozva. A korbéli divat alól ő sem tudja kivonni magát: nemegyszer megesik vele — főként pályájának korábbi időszakában —, hogy idegen nyelvből próbál magyarázni olyan magyar szavakat, amelyeknek helyes megfejtése csak nyelvünk belső életéből lehetséges (*zivatar*: Nyr. XXIX, 145—9; *sarjú*: NyK. XXVII, 449—53; stb).

Érdekes, de ugyanakkor jellemző is, hogy éppen Melich János, a jövevényszó-kutatás mestere jut el a szótörténeti vizsgálatok új és nagyon fontos irányzatának félismeréséhez. Több alkalommal szinte hitvallását adja a belső magyar szófejtéseknek, elvileg is részletesen megokolva jelentőségüket (MNy. XXIV, 1 kk., XXXIV, 278 kk., XXXVIII, 245—6 stb.). Hogy tudósunk szótörténeti szemlélete ezt az utat megtette, az persze semmiképpen sem véletlen. Mint az Etymologiai Szótár szerkesztője, a szótár szócikkeinek összeállítója szókészletünknek nem egyes elemeivel, egyes csoportjaival, hanem egészével került szembe; jól látta, hogy a magyar szókincs hatalmas többsége belső keletkezésű szóelemekből áll, s ezeknek egyedei a szótörténeti kutatás szempontjából éppúgy nem másodlagos fontosságúak, mint egész csoportjuk. (Vö. még: GOMBOCZ: MNy. IX, 385 kk.) — Etimológiai vizsgálatai során rájön arra, hogy igen sok belső keletkezésű szavunk megfejtése még KASSAIRA vagy CZF.-ra megy vissza. De ugyanakkor világosan látja azt is, hogy nyelvtudományunk fontos feladatai közé tartozik e naiv, mai szempontból általában tudománytalan szófejtések újból való felülvizsgálása, módszeres igazolása, mert „si duo faciunt idem, non est idem” (MNy. XXII, 48).

A belső magyar elemekről való nézetét nem csak elméletben hirdette, hanem sokat tett velük kapcsolatban a gyakorlatban is. Ez irányú munkásságát dicsérik mindenekelőtt az EtSz. ilyen jellegű szócikkei, de azon kívül is számos — többségükben maradandónak ígérkező — szövejtés (*fűzfa, határ, kopó, üsző* stb.).

Tudott dolog, hogy a nyelvjárások történeti szemlélete, illetőleg a nyelvtörténet nyelvjárásos szemlélete csak újabban, körülbelül egy évtized óta kezd mind erősebben tért hódítani a magyar nyelvtudományban. Ilyen irányú szórványos próbálkozások persze már korábban is voltak, s Melich ezekben nem csekély szerepet játszott. Már a századfordulón felfigyel a német KLUGÉNÁK a szóföldrajzzal kapcsolatos kijelentéseire, s rámutat arra, hogy mennyire fontos a szavak területi elterjedésének, valamint a hangtani jelenségek izoglosszáinak föl kutatása (Nyr. XXIX, 183—4). Eme nézeteit a gyakorlatban is igyekszik megvalósítani. Szótörténeti vizsgálataiban számos esetben utal egyes szóelemek régi területi elterjedésére. A *jó* 'folyóvíz' szónak, valamint a *-nott, -nól, -ni* határozóragoknak a földrajzi elterjedéséből már az ómagyar nyelvjárások helyzetére is következtetéseket próbál levonni (MNy. XXI, 52—3). Történeti tájszónyomozásaiban igen figyelemreméltó a PÁPAI PÁRIZ székeley szavaival foglalkozó írása (MNy. III, 116—21). Többször figyelemmel van a hangtani jelenségek nyelvjárástörténeti vonatkozásaira is; egész sor kisebb közleményben foglalkozik például a nyelvjárási *l ~ ly ~ j* hangviszony történeti problémával (MNy. X, 353—4, 425, XV, 34—5, XVI, 136, XVIII, 35, XX, 75 stb.). Észreveszi, hogy régi nyelvtaníróink megjegyzéseiben nagyon értékes nyelvjárástörténeti adalékokat lehet találni, s ezt a lehetőséget nemegyszer ki is használja (pl. MNy. XIV, 80—1, XVII, 214 stb.). — A jövevényszavak kutatásában szóföldrajzi szempontokat az európai nyelvtudományban ő alkalmazott először, midőn a „Szláv jövevényszavaink”-ban nyelvatlasz-szerű vázlatokon szemléltette a környező szláv nyelvek szóanyagát (vö. KNEZSA: MNy. XXXVIII, 226). Igaz, hogy itt a magyar nyelvjárási differenciákat általában nem vette figyelembe, — de hát ekkor még nem volt nyelvatlaszunk.

6. Bármilyen sok téren kezdeményezett, illetőleg működött is Melich János, munkássága még a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány-nak sem fogta át az egészét. Kutatásai elsősorban a szótörténeti kérdésekre, illetőleg az ezzel szorosabban összefüggő részterületekre (tulajdonnevek története, hangtörténet stb.) irányultak, míg a nyelvtudomány bizonyos ágait (pl. a mai nyelv vizsgálatát, a történeti mondattant stb.) szinte egyáltalán nem művelte, vagy esetleg éppen csak érintette. Hosszú pályája alatt érdeklődési köre bizonyos belső változást is mutat. Pályája első szakaszában erősen tárgítja kutatási területeit, de aztán megállapodik, majd később vizsgálatainak köre kezd székebbre szorulni, s utóbb a tulajdonnév-történet már majdnem kizárólagossá válik benne.

Úgy vélem, hogy munkásságának arányait ő a magyar nyelvtudomány egészéhez viszonyítva általában igen bölcs mérséklettel, józansággal alakította ki: nem bilineselte le magát tudományának egyetlen elkorlátozott területéhez, de ugyanakkor mindenhez értőnek sem akart látszani. Ez utóbbi tény annál inkább figyelemre méltó, mivel Melich korának egyik legnagyobb — ha nem a legnagyobb — nyelvésze volt, s e helyzete — melyet nyilván maga is érzett — könnyen arra esábíthatta volna, hogy a nyelvtudomány ágazatain belüli polihisztor szerepében tetszelegjen.

Témakörének későbbi leszűkülését semmiképpen nem értékelném negatívan. Hogy figyelme mindinkább a tulajdonnevek felé fordult, abban több körülmény is közrejátszhatott. Nyilvánvalóan nagy része volt benne annak, hogy e fontos tárgykörért valósággal rajongott, s idősebb korában mindinkább belefelejtkezett. De része lehetett benne a nyelvtudomány egyre erősebb differenciálódásának is. Melich hosszú munkálkodása folyamán a nyelvtudomány részterületei egyre jobban elkülönültek egymástól: az ismeretanyag ugrásszerűen halmozódott föl, a módszer rohamosan finomodott és osztódott. Mindez magával hozta, hogy a nyelvtudomány részterületeit egyetlen személynek — bármily kiváló képességekkel rendelkezett is — egyre inkább nem lehetett átfogni, hogy — mint minden tudományban — a nyelvtudományban is a specialisták léptek az univerzális művelők helyébe. Nem arról van szó persze, hogy Melich később már nem tudott volna a nyelvészet számos részterületéhez érdemben is hozzászólni. De legmélyebben kétségtelenül a tulajdonnevek problematikájába hatolt be, kimagasló tudását itt tudta legjobban érvényesíteni, tehát a nyelvtudomány egésze szempontjából az e téren való munkálkodása volt a leginkább hasznot hajtó.

Tudósunk már fiatalabb éveiben rendkívül széles általános nyelvészeti tájékozottságot szerzett. Visszaemlékezésében maga is utal arra, hogy milyen nagy jelentőségű volt pályájára DELBRÜCK, PAUL, WUNDT, DE SAUSSURE stb. ide vonatkozó munkáinak alapos megismerése (MNy. XXXVIII, 239—40). Valóban, nem lehet nem észrevenni, hogy a nyelv életének nagyon részletes, de ugyanakkor széleskörű ismerete miként termékenyíti meg egész munkásságát, miként teszi képessé a közelebbi és távolabbi nyelvi összefüggések mindenkori biztos meglátására.

Mai értelemben vett általános nyelvészeti munkát alig is írt, ilyenek talán csak egyetlen cikkét vehetnők (A jövevényszavak átvételének módjáról: MNy. XXIX, 1—10 és kny.). Cikkeinek szerény címekeket választott, a hangzatosság keresése nem az ő kenyere volt. Mégis azt kell mondanunk, hogy munkálkodása egyik igen jelentős fejezete a magyarországi általános nyelvtudomány történetének. Általános nyelvészeti érdeklődése és tudása ugyanis teljes fényel ragyog a „konkrét” nyelvi tényekkel foglalkozó, azokra irányuló vizsgálataiban. Alig van cikke, amely általános nyelvészeti tanulságot ne szolgáltana, sőt számos esetben maga szűri le — nagyon világosan — ezeket a tanulságokat. Különösen becsesek azok a mélyre hatoló észrevételei, amelyeket egyrészt a tulajdonnevek életére, másrészt a jövevényszavak nyelvünkbe való átkerülésének körülményeire tett. Elvi és módszertani jellegű megállapításai közül minden bizonnyal egész sor fog maradandónak bizonyulni.

Munkássága egészben véve igen élénken példázza, mennyire gyümölcsöző a nyelv általános jellegű vonatkozásait szilárd ismeretanyag, valószínű nyelvi tények alapján kutatni.

7. Aki Melich János műveit olvassa, megismeri, talán legelőször sajátos, egyéni stílusa ötlük a szemébe. Melich egészen közvetlenül szól olvasóihoz, gyakran mintegy beszélgetve velük, részeltetve őket gondolatmenetének szubjektív vonatkozásaiban is. Egy-egy problémával kapcsolatban nemcsak az eredményt közli, hanem sokszor elmondja azt is, hogyan bukkant rá egyes adatokra, milyenek voltak a kérdéssel kapcsolatos első benyomásai, hogyan jött rá a helyes megfejtésre stb. Kérdez másoktól és magától, felkiált, örül és szomorkodik. Igen jellemzők rá az efféle megjegyzések: „Hát én erre a tanításra azt felelem, hogy...” (NyK. XXXIX, 31), „Igérem, hogy rövid

leszek” (MNY. XXIV, 6), „Hadd soroljam el a lelkem elé toltult tényeket” (MNY. XXXIII, 67), „Engem nem az érdekel, hogy . . .” (MNY. XXXV, 29), „Szinte hallom az ellenvetést” (MNYTK. 14. sz. 17) stb.

Ma már a nyelvtudományi stílus — kevés kivételt nem számítva — sokkalta személytelenebb, mondhatnám azt is, hogy ridegebb: a nyelvi tények és az ezekből leszűrött következtetések mögött meglehetősen eltűnik, homályban marad a kutató, gondolkodó ember. Lehet vitatkozni azon, melyik a célszerűbb, hasznosabb stílus. Én mindenesetre efféle vonatkozásai miatt is élvezettel olvasom Melich János cikkeit; akadhatnak persze olyanok is, akik szubjektívizmussal, fontoskodással vagy más egyébbel vádolnák. Az azonban aligha lehet vitás, hogy Melich írásainak említett tulajdonságai tudománytörténeti jelentőségük: egy nagy nyelvtudós munkamódszerébe, gondolat- és érzésvilágába engednek sok tanulsággal járó bepillantást.

Azt lehetne hinni, hogy ez az elbeszélő—szubjektív stílus Melichnél bizonyos lazaságot, terjengősséget eredményezett. De ez egyáltalán nem így van: cikkei éppen tömörségükkel, kis téren előadott rendkívül gazdag tartalmukkal lepnek meg bennünket. Tudásunk ezt a tömörséget elsősorban a régi magyar nyelvtudományi iskolától örökölte, de nyilván hatott rá az EtSz.-ral való foglalatatoskodásának sok évtizedes gyakorlata is, ahol az egyre duzzadó anyag mellett is mindenkor elsőrendű követelmény maradt a sűrített tárgyalásmód (vö. pl. *Véka*: MNY. XXXVIII, 325—34). Sokszor egy-egy kisebb terjedelmű, fél vagy egy lapos közleményében is annyi problémát vet föl, amelyből egyesek talán több íves dolgozatokat kerékítenék. Manapság — főként az idősebb nyelvésznemzedék köréből — egyre gyakrabban lehet hallani azt a panaszt, hogy nyelvtudományi irodalmunkban elharapózik a terjengősség, a sok szóval keveset mondás.¹ A régebbi nyelvészeti megnyilatkozásoknak, s köztük nem utolsósorban Melich János cikkeinek ez irányú alaposabb tanulmányozása nyilvánvalóan segíthetne valamit ezen a valóban fennálló visszásságon.

Ha már itt tartunk, ejtsünk néhány szót a rövidebb és hosszabb közlemények problémájáról is. Melich ugyan kétségtelenül írt néhány terjedelmesebb munkát, működésének sokkalta nagyobb részét azonban a viszonylag szűkebb terjedelmű folyóirat-cikkeknek sokasága teszi ki. Bizonyára jól látta, hogy a magyar nyelvtudomány a folyóiratokban, a kisebb-nagyobb cikkek ezreiben és tízezreiben nőtt elsősorban naggyá, hogy tudományunk sajátosságai és hagyományai ezt a formát mennyire célszerűvé, hasznossá teszik. Bizonyára jól látta, hogy tudományunkban mennyire nem mérhető röffel vagy kilóra valamely megnyilatkozás fontossága, hogy egy-egy rövid cikk jelentősége nagyobb lehet, mint úgynevezett könyvek egész sorozatáé. Kimagasló tudományos tekintélye ellenére sem restellte a nyúlfarknyi cikkek tucatjait, sőt százait közölni, s hogy mennyire igaza volt, azt számos ily formában tett beces, örökérvényű megállapítása bizonyítja legjobban.

Persze nem lehet számításon kívül hagyni, hogy a nyelvtudományi tárgyalásmód az utóbbi évtizedekben meglehetősen nagy változáson ment át. Ma már például nem lehet egy-egy etimológiát néhány sorban megírni; megkívántatik hozzá legalábbis az előző irodalom gondos összeszedése, a legfontosabb adatok közzététele és a módszeres bizonyítás. De amiért a módszerbeli fejlődés természetes menete a tárgyalásmód bizonyos bővülését

¹Sajnosan így van a másik szerkesztő szerint is, aki már Melichet is szerkesztette. — P. D.

eredményezte, kár volna a rövidebb közlemények tudományos fontosságának csökkent voltára következtetni, kár volna attól a hagyománytól, melyet Melich neve is jelképez, bármilyen indítékok alapján elkanyarodni.

8. Ha majd valaki a nyelvtudományi kritika történetét megírja, abban Melich Jánosnak nagyon jeles helyet kell biztosítania. Tudósunk vitatkozó, kritizáló hajlama már első közleményében, a Besztercei Szójegyzék kiadásának részletes bírálatában megmutatkozik (Nyr. XXII, 117—24, 173—82). Ez a cikk — melyet egyetemi hallgató korában írt — eredetibb, kéziratos formájában még harciasabb lehetett. SZINNYEI ugyanis — aki annak idején tanára volt — fél század múlva célzott arra, hogy a kézirat éleit a kiadás előtt le kellett tompítani (MNy. XXXVIII, 233). Ez az indulásnál megmutató harci kedv jellemezte Melichet a továbbiakban is: a vita szellemének évtizedeken keresztül fő ébren tartója volt tudományunkban. Gyakran támadott, s készített másokat védekezésre; de persze nem egyszer támadtatott, s kellett magát védenie.

Bíráló tevékenységét az igazság szenvedélyes keresése jellemzi, s a tudomány mélységes szeretete vezérli.¹ Meggyőződéssel vallja, hogy a tudományos búvárkodás eredményessége nem kis mértékben függ az azonos szakterületen dolgozók egymást kritizáló tevékenységének erősségétől, hogy a szaktársak szigorú bírálatának mindenekelőtt a megbírált láthatja hasznát (MNy. XVII, 143). Tudja, hogy a helytelen nézetek cáfolata még akkor is a tudomány érdekében való, tehát szükséges, ha pillanatnyilag nem is lehet a helyes megoldást megtalálni (l. pl.: *Tehén*: MNy. XXIII, 547—53; *Dudvág*: MNy. XXX, 208—10; stb.).

Ki szeretném emelni, hogy Melich a tudományos igazságot bárkivel szemben hajlandó volt képviselni, véleményét bárkinek kész volt megmondani. Ízléstelen tömjénezés, hajbókolás a nála nagyobbak előtt, ledorongolás vagy vállveregetés a nála kisebbek ellenében őt nem jellemezte. Már egészen fiatal korában többször ellentmond a nagytekintélyű szerkesztőnek, SZARVAS GÁBORNAK (Nyr. XXII, 418, XXIII, 415—6; NyK. XXIV, 128), s számos esetben bátran rámutat olyan nagyhírű tudósok tévedéseire, mint PAULER GYULA vagy ASBÓTH OSZKÁR (pl.: Nyr. XXIX, 455—61; NyK. XXXIX, 1—74; stb.). Kedves barátjának és munkatársának, GOMBOCZNAK is nyíltan megmondja, hogy tévedett (pl. MNy. XXII, 347). De idősebb korában is meleg szavakkal emlékezik meg a fiatalabbak teljesítményéről, akkor is, ha az ő örökébe lépnek, ha az ő speciális munkaterületén, sőt az ő eredményeit módosítva alkotnak is kiválót (pl. MNy. XXXVIII, 243).

A kontárokkal, dilettánsokkal szemben könyörtelen volt. Nem sajnálta a fáradságot a hosszabb fejtegetésektől sem, ha ezzel a tudomány érdekében, az igazság védelmében tehetett valamit. Két nagyszerű cikkben mutatja ki például a kellő szakértelem hiányát, sőt részben a rosszindulatú² ferdítést is BALLAGI ALADÁRNAK a Magyar Nyelvtörténeti Szótár elleni támadásáról (Laikusok éva: Nyr. XXXIII, 121—33; „Ritus explorandae veritatis”: Nyr. XXXIII, 305—27).

Melich kritikai munkásságát csak úgy lehet helyesen értékelni, ha effajta megnyilatkozásait nem szakítjuk ki abból a korból, amelyben keletkeztek. Nem szabad megfélemleni mindenekelőtt arról, hogy néhány évtizeddel

¹ Éppen ezért az ő kritikái nem protokollkritikák, illetőleg nem protokollszerűen „éles” kritikák. — P. D.

² Sőt „rosszhiszemű”. — P. D.

ezelőtt a tudományos vitatkozásból nem szorult még annyira háttérbe a személyiség, mint manapság, s általában élesebb volt a hangnem, nagyobb volt a türelmetlenség mások hibáival szemben. De — úgy látszik — talán valamivel kisebb volt a megbírált egyének érzékenysége, a jogos vagy kevésbé jogos kifogásoktól való félelme is. — A kor vitastílusához Melich is tartotta magát: szavai gyakran nem éppen simogatták a tudományos — vagy tudománytalan — ellenfelet, s ha szükségét látta, igazsága védelmében nem riadt vissza a gúny, a nevetségessé tevés eszközétől sem. A szenvedély azonban csak nagyritkán ragadtatta olyan megállapításokra, amelyeket a kor ismeretében is lényegesebb túlzásoknak gondolhatnánk (pl. MNy. XXV, 245, 389).

Gyakran bonyolódott meglehetősen éles polémiába a környező államok tudósaival. E nem egyszerű forró szenvedélytől áthatott megnyilatkozásait is a kor szelleme, hangulata szülte. Az első világháború, illetőleg a trianoni béke után a Duna völgyében annyira kiéleződtek a nemzetek közti ellentétek, annyira felszítódott a nacionalista hangulat, hogy hatása alól elsősorban a társadalmi tudományok nem tudták kivonni magukat. Az ebben az időben nagyon előtérbe jutott történelmi „ösfoglalás” bizonyítására vagy cáfolására a nyelvtudomány különösképpen alkalmasnak látszott, főként a földrajzi nevek kutatása révén. Természetes, hogy az e téren folyó viták középpontjába magyar részről Melich János, a tulajdonnevek kiváló szakértője került.

Nem céлом, hogy tudósunknak ez irányú tevékenységét részletesen taglaljam. Csupán egy dologra szeretnék rámutatni. Melich efféle megnyilatkozásai az esetek túlnyomóan nagy többségében védekező jellegűek voltak: kívülről jövő támadások ellenében védték nemcsak a magyar tudománynak, de mondhatni: általában a tudománynak a tekintélyét. Hogy e polémiákban ő maga sohasem ragadtatta magát némi túlzásokra, azt nem lehetne állítani; hogy kinyilatkoztatott szándékát: a vitatkozást „menten minden politikai és érzelmi mozzanattól” (vö. MNy. XXII, 115) nem tudta, saját korában nem is tudhatta teljesen megvalósítani, azt is kár volna tagadni. De hogy többnyire tudománytalan vagy szándékosan ferdítő nézetekkel kellett küzdenie, azt az elfogulatlan szemlélő hamar megállapíthatja. Hatalmas anyagismerete, logikája, ötletessége mellett tehát e vitákban az ő kezében volt a leghatásosabb fegyver: a tudományos módszer, és őt támogatták az e módszer segítségével földeríthető nyelvi tények. „A való tények — mondotta — kegyetlenebbek minden elméletnél, előbb-utóbb utat törnek maguknak, megismerést és elismerést követelnek” (MNy. XXII, 115).

9. Méltán vetődhetik föl a kérdés: aki gyakran bírálta másokat, vajon milyen magatartást tanúsított saját munkásságával szemben? A felelet erre csak egy lehet: Melich János önbírálata¹ nyelvtudományunk történetében egészen páratlan volt. A tudományos igazság szüntelen keresése talán saját munkásságával szemben tette a legkritikusabbá; ez készítette arra, hogy eredményeit — azokat is, melyeket mások elfogadtak vagy megcáfolni nem tudtak — szüntelenül újból felülvizsgálja.

Egyes magyarázataival szemben való kételyeit gyakran azon nyomban közli, a cikkben mintegy saját magával vitázva. Ha a végső eredményt nem látja mindenben kielégítőnek, kötelességének tartja erre utalni, ha nem is mindig „expressis verbis”, de legalábbis célozva a nehézségekre. Cikkeinek végéről számos olyan megjegyzést lehetne idézni, amelyek nem valami álsze-

¹ Ez megint nem protokollszerűen elélt önbírálat volt. — P. D.

rényégből kerültek oda, hanem teljesen őszinte megnyilatkozások. A Magyar Nyelv egyetlen évfolyamából két példa: Brünn nevének megfejtését így végzi: „*Brünn* magyarsága sem lehetetlen. S azt hiszem, megfejtési kísérletem nem rosszabb az eddig elhangzottaknál.” (XXXVI, 19); a latin jövevényszavak, illetőleg jövevénynevek *-us* végződésének lekopásáról írt szép tanulmánya így fejeződik be: „Azt hiszem, egy részük átkerülésének módját talán sikerült megvilágítanom” (XXXVI, 238).

Nagyon jellemző volt tudósunkra, hogy egyes kutatási eredményeinek közzététele után sem nyugodott meg babérajain, hanem a probléma továbbra is foglalkoztatta. Bizonyos esetekben kételyei szinte évtizedeken keresztül gyötörték, újabb és újabb gondolatokat, ötleteket csalva ki belőle. Ennek a szüntelen tépelődésnek a következménye, hogy nagyon gyakran visszatér korábbi témáihoz, javítva vagy éppen megváltoztatva előbbi nézeteit. Megesik, hogy egy-egy nagyobb problematikájú kérdéssel kapcsolatosan jó negyedszázad múltán áll elő az újabb véleménnyel, mint ahogy az például az *Ulászló* név magyarázatával vagy az imént említett, eredetileg *-us* végződésű latin jövevényelemek problémáinak fejtegetésével történt.

Melichnek ebben az önmagát folytonosan fölülvizsgáló tevékenységében nemcsak az a nagyszerű, hogy egy szinte föltétlen tekintélyű tudós korábbi vitatható eredményeit — melyeket saját maga ismer legjobban — nem hallgatja el, hanem saját maga javítja ki. Még nagyszerűbb az, hogy e tévedéseket nyílt szóval fedi fel, keményen megbírálvá előbbi nézetét, s eszébe sincs, hogy ettől az önbírálattól tekintélyét féltse. Nála gyakran lehet találni ilyen megállapításokat: „Teljesen hibás, amit *Kneslonkh*-ről mondok” (HonfMg. 433); „Ma e magyarázatomat hibásnak tartom” (MNy. XVIII, 145); stb. Ünneplések, 1942-ben többek között ezeket mondta: „Állandó, megszakítás nélküli munkában telvén el életem, régebben gyakrabban, fejlődésem haladásával ritkábban rájöttem, hogy egyik-másik megállapításomban, néha elvi jelentőségűben is nem lehet igazam, sőt hogy egyenesen tévedtem” (MNy. XXXVIII, 240). Bár mint minden tudós, ő is büszke eredményeire, s megállapításai közül nem utolsósorban éppen az ifjúkoriak nőttek szívéhez, említett visszaemlékezésében egész sor olyan korábbi közleményét nevezi meg, amelynek tételeit nem tartja elfogadhatónak (uo. 241).

Mondhatná valaki, hogy Melichnek fokozottan szüksége volt egyes tételeinek újraértékelésére, hiszen viszonylag gyorsan dolgozott, s nemcsak évek hosszú során kimerült eredményeit, hanem pillanatnyi ötleteit is gyakran közzétette. Ez igaz, s többé-kevésbé nagyon sokan így vagyunk ezzel. De mindennek ellenére vajon ki jutott el az önbírálatnak Melich elérte magaslatára?

10. Melich János nyelvtudományi munkássága — sok-sok pozitív tanulság mellett — némely ponton bizonyos negatív tanulságokkal is szolgálhat számunkra, s kár volna ezekről legalábbis néhány szóval meg nem emlékeznünk. Az egyik ilyen pont a Magyar Etymológiai Szótár kérdése, a másik Melichnek több mint egy évtizedes teljes hallgatása.

KNIEZSA ISTVÁNNAK 1944-ben írt bírálata (MNy. XL, 158—68) az EtSz.-ral kapcsolatos kérdéseket részletesen elemezte, ezek újból való fölevenítésére tehát már csak ezért sincs szükség. Én e kérdéshez — Kniezsa akkori megállapításaival¹ egyet értve — csupán annyit tennék hozzá, hogy az EtSz. sorsának tanulsága egyúttal tanulság lehet minden hasonló, nagyobb

¹ Amelyekért én is felelős vagyok, részben mint szerkesztő, részben — bizonyos pontokban — mint a közlemény társszerzője is. — P. D.

területeket átfogó, összefoglaló nyelvészeti munka készítője vagy készítői számára. A teljességre, tökéletességre való törekvés rendkívül szép tudósi tulajdonság, de bizonyos határokon túl éppen a mi tudományunkban sem célravezető. Ki kételkedhetnék abban, hogy az EtSz. anyagának ismeretes duzzadását szerzőinek, később egyedüli szerzőjének: Melichnek mélyeséges tudományszeretete, jobb, tökéletesebb mű alkotására irányuló törekvése okozta. De végső soron ezek a nemes szándékok mégiscsak zátonyra futottak: tudományunk kétségtelenül nagyobb hasznát látta volna egy valamivel szerényebb célkitűzésű és megvalósítású, de viszonylag rövidebb idő alatt teljesen elkészült szótárnak, mint egy tökéletességben világraszólóan páratlan, de időben elhúzódott, sőt torzóban maradt munkának. — Félre ne értessem: mindezzel korántsem akarnám kétségbe vonni az Etymologiai Szótár roppant tudománytörténeti jelentőségét, sőt azt gondolom, hogy tudásunknak itt végbevitt működését mindenkor nyelvtudományunk legnagyobb szabású, legkiemelkedőbb teljesítményei között kell majd számon tartani.

A negyvenes évek közepe táján Melich János visszavonult minden nyilvános szerepléstől, sőt tudományos publikációit is megszakította. Ebben az elhatározásában nyilvánvalóan nagy szerepet játszott, hogy minden idejét az EtSz. írásának kívánta szentelni; de teljes hallgatásának talán voltak más okai is, amelyeket nem ismerünk eléggé, s nincs is jogunk firtatni. Már-már úgy látszott, hogy Melich annyira eredményes tudományos pályája — legalábbis a nyilvánosság előtt — véget ért, s ez annál tragikusabb volt, mert tudtuk, hogy a töretlen alkotó kedvében levő tudós tovább ír — de csak önmagának, csak íróasztala fiókjának. Tavaly a Pais-Emlékkönyv megjelenése szinte már nem is remélt örvendetes fordulatot hozott: kiváló nyelvtudósunk újra megszólalt, sőt azóta egyre-másra jelennek meg értékes közleményei.

Bármilyen szorgalmasan munkálkodott is magányában Melich a kérdéses évtized alatt, voltaképpen mégis csak az történt, hogy a tudományak és kiváló művelőjének eleven kapcsolata megszakadt, s ennek valamilyen formában bizonyára mindkét „fél” kárát látta. Elsősorban kárát látta nyelvtudományunk, mivel több mint egy évtizedig teljesen nélkülözötte legnagyobb élő művelőjének megnyilatkozásait. De nemigen lehetett kedvező hatású Melichre sem, mégha csupán arra gondolunk is, milyen keserves lehetett hallgatni olyan tudósnek, akinek az alaptermészete éppen a tőle megismert tudományos igazságoknak másokkal való gyors közlése.

Ebben a tekintetben bizonyos mulasztásokat jóvátenni kötelességünk. Törekednünk kell arra, hogy Melichnek kéziratban levő és ezután elkészítendő munkái minél nagyobb számban és minél sürgősebben jelenhessenek meg.

II. Ritkán adatik meg tudósnak, hogy élete kilencedik évtizedének közepén testileg még szokatlanul frissen, szellemileg töretlenül munkálkodhassék tudományának hasznára. Mivel Melich Jánosnak ez megadatott, minden reményünk megvan arra, hogy alkotó kedve és ereje még sok-sok, a korábbiakhoz hasonló kiváló cikkel, értekezéssel fog bennünket megajándékozni, megörvendeztetni.

Munkájához a mostani évforduló alkalmából kívánunk neki további jó erőt, egészséget, kedvet a bűvárkodáshoz és örömet az eredményekben. Nyelvtudományunknak pedig kívánjuk, hogy művelői között minél többen tudják eredményességben megközelíteni az ünnepeltet, tudományunk büszkeségét és nem egy tekintetben tudósi példaképünket.

Melich János: A Honfoglalás kori Magyarország

Amikor most Melich János születésének nyolcvanötödik évfordulóját ünnepeljük, talán nem követek el valami különösen súlyos vétket az időszerűség kívánalma ellen, ha újra közzéteszem azt az ismertetésemet, amely több mint három évtizeddel ezelőtt a Napkelet 1925 márciusi számában (V, 262—5) kapott nyilvánosságot. Ez a nyilvánosság a nyelvészek jelentékeny hányadára már akkor sem terjedt ki. Azóta pedig a folyóirat és vele a közlemény szinte teljesen hozzáférhetetlenné vált.

Egyébként is Melichnek erről az egyik legfontosabb és nagyon a szívéhez nőtt művéről ismertetés alig-alig jelent meg, érzésem szerint leginkább azért, mivel füzetekben látott napvilágot. Támadások érték — legtöbb pontjukban elfogultak és tudománytalanok — főképpen olyan valaki részéről, aki akkor nem jogos okokból nem ellenfél volt, hanem ellenség, de aki tapasztalatot szerint újabban világosabban látja Melich Jánost és önmagát egyaránt.

Ezek késztetnek hajdani ismertetésem új kiadására, meg az is, hogy hitem szerint ünnepeltünknek örömet szerez ez a felújítás.

*

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének újabb füzet¹ van előttünk: „A honfoglalás kori Magyarország”. Írta: MELICH JÁNOS.

Negyedszázada mindig esemény, — mégpedig rendszeren egyszerre több tudomány számára is —, ha Melich munkásságának valamely eredményével a nyilvánosság elé lép.

Rendkívül eredeti szellem, melyben szakadatlanul forrnak a problémák, és ezekből áradó bőségben kristályosodnak ki a megoldások. Ritka bátorság jellemzi. Sohasem riad vissza attól, hogy gyakran első pillanatra talán meglepő magyarázataival előálljon. És részben saját, részben mások további kutatásai mindenkor a merész úttörőnek adnak igazat. Bátorságának kétségbevonhatatlanul oroslánrésze van abban, hogy a nyelvtudomány nálunk ma nemcsak hogy európai színvonalon áll, de nem egy téren a külföld elismerése szerint is vezető szerepet játszik. A célokban romantikus. Romantikus rajongással hiszi, hogy előbb-utóbb be tudunk hatolni ősi nyelvfejlődésünk titkaiba, és ezeken keresztül megtaláljuk nyitját múltunk számtalan rejtélyének is. S ő, a célok romantikusa, az eszközökben: a kutatás és kritika módszereiben ízig-vérig realista; realizmusában kérlelhetetlenül szigorú önmagával és másokkal szemben egyaránt. Módszere eleven módszer. Eleven, mely nem a dolgok felett lebegő kánonok után igazodik, hanem a tudományágakhoz, sőt a tárgyakhoz képest választja ki vagy teremti meg irányító elveit. Páratlan munkaerő és önmagát nem kímélő munkakészség. Ezzel érte el, hogy nemcsak a magyar nyelvtudomány ismeretkörén uralkodik, hanem éppoly feltétlen biztonsággal mozog a szláv, román, germán vagy újabban a török nyelvészet és filológia területén. De ezeken a tudománykörökön kívül is mindig csalhatatlan tájékozódó képességgel leli meg azt az anyagot vagy szempontot, amelyre feladatához szüksége lehet. Valóban ideális készség az övé a magyar nyelv bűvára számára, akinek állandóan rendkívül sok irányú és bonyolult nyelvi és műveltségi hatásokkal kell számolnia.

Eredményei közül csupán egy-kettőre hívjuk fel itt a figyelmet.

¹ I. 6. füzet első fele.

Egy nagyszabású műben és több kisebb-nagyobb dolgozatban tisztázta a szláv jövevényszavainkra vonatkozó problémákat. Eszerint a magyar nyelvben mindazoknak a szláv népeknek a nyelvéből vannak kölesönzések, amelyekkel a magyarok történetük folyamán hosszabb-rövidebb ideig érintkeztek. Orosz-szláv, egyházi vagy bolgár-szláv, szerb—horvát, szlovén és cseh—tót elemeket kell megkülönböztetnünk, és nem szabad minden szláv szavunkat a pannóniai szlovénból származtatni, mint ahogy Melich előtt tették.

A legelsőek közé tartozik, akik felfedezték a magyar nyelvtörténet számára azt a gazdag forrást, amely a középkori idegen nyelvű történeti emlékekben, főképpen az oklevelekben beágyazva lappangott. És ezeknek a beágyazott nyelvi törmelékeknek (szavaknak, mondattá nem kerekedő szókapcsolatoknak) rendszeres feldolgozásával főképpen a hang- és alaktan körében olyan kérdéseket sikerült és sikerül még ezután is megvilágítani, amelyekről az összefüggő nyelvemlékek ismerete alapján sejtelmünk sem lehetett.

Minden nyelv ezer meg ezer szállal van hozzánőve az azt beszélő nép történetéhez. Tehát valamely nyelv fejlődésének számtalan mozzanatát csak úgy tisztázhatjuk, hogy igen gyakran a legtüzesebb aprólékossággal figyelembe vesszük a nép vagy népek történetének alakulását, mégpedig ezen a téren is különösen anyagi és szellemi műveltségének változásait. Viszont a nyelvi kérdések megfejtése nem ritkán magával vonja fontos történeti problémák megoldását. S Melich nemcsak itthon, hanem idegenben is élén áll azoknak a nyelvtudósoknak, akik a nyelv- és történettudományoknak ezt az összefüggését elvszerűen számon tartják, és módszerüknek nem egy sarkpontját ennek megfelelően állapítják meg.

Melich a modern magyar tulajdonnév-kutatás megindítója és irányítója, sőt ennek a tudományágnak külföldön is elismert elsőrangú tekintélye. Több mint húsz éve hirdeti a tulajdonnevek: személy- és helynevek vizsgálatának rendkívüli jelentőségét, s a célok és módszeres elvek kitűzésén kívül a megdönthetetlen eredmények hosszú sora fűződik az ő nevéhez.

A földrajzi nevek vizsgálatával, eredetük vagy változásaik kimutatásával földek, országok, vidékek történetének a felderítéséhez járulhat hozzá a nyelvészet. Ugyanis valamely területen a lakosság ismét és ismét kicserélődik: jön az új és kihal a régi. Azonban a régi nép az új mellől nem tűnik el hirtelenül máról-holnapra, hanem azzal majdnem kivétel nélkül többé-kevésbé huzamos ideig együtt él. A népeknek ez a folytonossága megteremti a földrajzi nevek folytonosságát. A beköltöző nép az ott lakótól részben átveszi a földrajzi neveket, természetesen a maga hangtörvényeihez alkalmazva; majd megint tovább adja valamely újabb beköltözőnek. Így élnek, de változnak is a földrajzi nevek évezredek át. Ha tehát a földrajzi neveknek különböző korokból ránk maradt alakjain ki tudunk mutatni bizonyos nyelvekre jellemző hangváltozásokat, joggal következtethetünk arra, hogy azokban az időkben miféle népek laktak azon a földön.

Melich művének bevezetéseként azokat a földrajzi neveket kutatja, amelyek már a honfoglalás előtt megvoltak a magyar nyelvben. A magyarság legrégebbi hazájául a történelem *Levédi*-t ismeri, és ez az országnév nem más, mint a *Levédi* nevű magyar vajdának pusztja személyneve.¹ *Etel-küzü* volt

¹ Újabban a névnek *Lēvedi* formáját veszem fel.

az utolsó a honfoglalás előtti hazák sorában. Az *Etel* a Prut vagy a Dnyeszter folyó neve; mai *köz* szavunk pedig úgy szerepel itt, mint a *Bodrog-köz*, *Rába-köz* nevekben. Az *Etel* és a *Den* (= Don) folyóneveken kívül még a honfoglalás előtt ismerték őseink a *Duna* nevét, melyet az ó-oroszból vettek át. Már a honfoglalás előtti magyar használta a *Fehérvár* és *Százhalom* földrajzi neveket. *Százhalom* egyes török népek temetkezési helye: halomszerű sírok csoportja. A honfoglalás előtti magyar népnevek közé tartoztak a *besenyő*, *böszörmény* (= muzulmán, mohammedán), *görög*, *kazár*, *lengyel*, *oros*, *örmény*, *zsidó*. Maga a magyar nép a *magyer* vagy *magyar*-on kívül a török *onogur* 'tíz ogur' név különböző változatait viselte.

Hazánk területén a IX. században két nagyhatalom érdekköre érintkezett. A Szerémség, a Duna—Tisza köze, Tiszántúl és Erdély görög, a Dráva—Száva közének nyugati fele, Dunántúl és Felső-Magyarország pedig frank érdekelttség volt. A történeti és régészeti adatok eddig is azt mutatták, hogy a görög érdekkörbe tartozó aldunai bolgárok birodalma kiterjedt Magyarország egyes részeire is, és ezeken bolgár-török nyelven beszélő emberek laktak. Ezt Melich nyelvi bizonyítékokkal erősíti meg, amikor munkájának eddig megjelent részében azt állapítja meg, hogy a honfoglaláskori Magyarország hely- és személyneveiben melyek a bolgár-török, illetőleg általában török nyelvi maradványok.

A *Laborc* folyó neve a bolgár-török *Alp-Barsz* vagy *Albarsz* 'hős párdue' személynévből változott el a törökséggel együtt lakó szlávok, mégpedig bolgár-szlávok nyelvének hangtörvényei szerint. Az Al-Duna melletti *Haram* vár neve úgy keletkezett, hogy a 'ház, védőház, vár' értelmű török *Kel* nevet a szlávok a maguk 'ház' jelentésű *chram* szavával lefordították.

A magyar *Temes* és *Körös* folyónevek meg régebből fennmaradt *Tibis* és *Gris* formáik között a hangtani kapcsolatot csak úgy lehet megteremteni, ha feltesszük, hogy mi bolgár-török, nem pedig szláv vagy oláh közvetítéssel kaptuk azokat. Ti. csupán a bolgár-törökben válhatott a *Tibis* szóközépi *b*-je *m*-mé, a *Gris* szóeleji *g*-je pedig *k*-vá.

A *Krassó*, régi magyar *Karasó* vagy *Karasú* folyónév eredetije csakis a bolgár-török *kara*+*su*, vagyis 'fekete víz, patak, folyó' lehet. Hasonlóképpen a 'kökény' jelentésű bolgár-török *Kükeley* folyónév átvétele a magyar *Küküllő*. A folyó oláh neve: *Tarnava* 'kökényes' a délszláv *Trnava*-ra megy vissza, amire a délszlávok az eredeti bolgár-török *Kükeley* nevet lefordították.

Hogy a Küküllő—Szamos vidékén a IX. században bolgár-törökök laktak, azt történeti nyomokon kívül a X. század közepe tájáról fennmaradt személynevek is tanúsítják. Így a krónikás hagyományban az erdélyi részekben szereplő három *Keán*-nak a neve azonos a török *kayan* vagy *kán* 'fejedelem' közzszóval. A kozárok vagy bolgár-törökök fejedelmének a címe volt ez, vagy esetleg mint magyarba átkerült kölesönszó valamely magyar törzs fejedelmét, vezéréit is jelölhette.

Ez a cím vagy név az iszlám előtti török műveltség emléke. A magyar *Szoltán* és a belőle való *Zoltán* személynévnek végső forrása az arab *szultán* 'uralkodó' közzszo. Ennek a méltóságnévnek a használata már az arab műveltségnek, az iszlám vallásnak a hatására vall, amelyet a volgai bolgárok, kozárok vagy besenyők közvetíthettek hozzánk.

A Küküllő—Szamos-környéki bolgár-törökség mellett a X. században döntő vallomást tesz Géza fejedelem feleségének, Szent István anyjának: *Sároltu*- vagy *Sárolt*-nak és nővérének, *Karoldu*-nak a neve, akik az erdélyi

Gyula vezér leányai voltak. Az ó-magyar *Karaldu* és *Saraldu* nevek olyan török személynevekből származnak, melyeknek előtagja a török *kara* 'fekete', illetőleg török, közelebbről ó-bolgár *sari* 'sárga, fehér', utótagja pedig a török *aldi* 'vad, menyétfajta'. A *Sárolt* név szókezdő *s* hangja miatt nem lehet más eredetű, csak bolgár-török, mert egyéb török nyelvekben *sz* szókezdet van, és ez a magyarban is megmaradt volna.

Temes, Körös, Szamos és *Maros* folyóneveink trák-fríg, illetőleg dák *Tibisz, Grisz, Szamusz* és *Marisz* eredetije csak olyan nyelveken keresztül juthatott el a magyarba, melyek a szóvégi *sz* hangot megtűrték. A Tiszántúl és Erdély I—IX. századi történetének útmutatása szerint ilyen a dák után a latin; majd a keleti germán: gót, gepida vagy vandál. Ezekből a hunba, innen az avarba, utóbb a bolgár-törökbe kerültek a nevek. A szóvégi *sz* vagy *s* megmaradásánál fogva a török nyelvi folytonosság a huntól az avaron és a bolgár-törökön át a magyarig nyilvánvaló, mivel sem a szláv, sem az oláh, sem a szász nem tarthatta meg a szóvégi *sz* vagy *s* hangot. A *Tisza* névnél a nyugati germán, mégpedig VI. századi longobárd formát szintén csak az avar és bolgár-török nyelv közvetíthette a magyarnak. A szlávok ugyanis olyan alakban használják a *Tisza* nevét, amely csupán magyarból való átvétellel magyarázható meg.

Ezután a földrajzi nevek alapján azt bizonyítja Melich, hogy a szlávok a Duna mellé, továbbá a Szerémségbe és a Balkán-félszigetre a germánok után a VI. század folyamán kerültek. Majd arra a kérdésre tér át, hogy a VII. század után és különösen a honfoglalás korában hol és miféle szlávokat kereshetünk a jelzett területeken. Idevágó fejtegetéseinek azonban most csak egy részét adhatta, mert az Akadémia rendelkezésére álló anyagi eszközök elégtelensége miatt — sajnos — csak öt ív jelenhetett meg munkájából. De amint örömmel értesülünk, a mű — mely oly fontos lépést jelent a magyar ókor feltárása felé — rövid időn belül teljes egészében közkinccsé válik.

*

A műben foglaltakból, köztük a fentebbi ismertetésben érintettek közül is azóta egyik-másik — aránylag igen csekély számú — mozzanat talán helytelennek bizonyult, vagy a Melichétől eltérő magyarázatra is lehetőséget nyit — nem utolsó sorban éppen Melich János további vizsgálatainak jó voltából. Itt-ott egyoldalúságok, túlzások is akadnak a műben. De ezeknek a túlzásoknak nagyon is megvolt az okuk, mégpedig — azt mondhatjuk — objektív okuk. S ez az, hogy természetes, szinte szükségszerű visszahatásként jelentkeztek az utódállamok némely úgynevezett tudósainak szubjektív és objektív tudománytalansága ellen. — Néhány évvel ezelőtt is elhangzott és nyilván elsősorban Melichnek szólt a hibáztatás, hogy az ellenforradalmi korszakban a nyelvészek az irredenta politika szolgálatában foglalkoztak régi tulajdonneveink elemzésével. Erre az 1953. évi akadémiai közgyűlés keretében tartott „A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései” című előadásomban így nyilatkoztam: „Nem mondom, hogy nemzetpolitikai szempontok egyáltalában nem játszottak bele a múlt négy évtized tulajdonnévkutatásába, de ezek a mozzanatok is túlnyomórészt védekező és nem támadó jellegűek voltak, legtöbbször védekezések az elfogult tudománytalanság ellen. Azonban tulajdonnévkutatásunk a maga zömében éppen a sztálini elvek értelmében igen jelentős mértékben járult hozzá ahhoz is, hogy a nyelven át fontos, egyébként felderíthetetlen, sőt fel sem vethető társadalom-, népe-

sedés- és településtörténeti kérdések megoldhatók legyenek.” (I. Oszt. Közl. IV, 21.)

Volt olyan a részletek között, aminek már akkor ellene mondtam, amikor a kitűnő és nekem akkor is, azóta is igen kedves szerző a füzeteket sajtó alá bocsátásuk előtt átnézte velem. Ilyen a románság-oláhság itt élésének, incolatusának korai kezdeteire vonatkozó feltevés. Ezt távolról sem tartottam és nem tartom most sem kellően megalapozottnak, illetőleg nem vallottam és nem vallom, hogy az Anonymusból ide vont, de szerintem más-ként értelmezendő mozzanatoknak bizonyos jellegű hitelességét az oláh incolatus kezdeteinek kevésbé „kedvező” magyarázata bármiképpen is érintené. — Ez irányú felfogásomat pedzettem, amikor ezt tettem oda „Glád” című, a Magyar Nyelv 1930. november-decemberi számában megjelent cikkem végére: „Azt, amit Anonymusból szoktak kiolvasni, hogy *Glád*-nak a honfoglaló magyarok ellen hadakozó seregében mai értelemben vett *oláhok* is harcoltak, illetőleg *Glád* földjén ilyen oláhok laktak, vagy hogy az oláhságnak *Glád* nevéhez valamilyen köze volna, nem tartom lehetségesnek. Miért nem, — azt majd más alkalommal, más összefüggésben kívánom megokolni.” (MNy. XXVI, 359.) — Az idevágó kérdésekkel érdemlegesen foglalkoztarr. „A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak” című, egészében közzé nem tett értekezésemben (levelező tagsági székfoglaló, 1931. május 4.). A kérdéskörre vonatkozó nézeteimről erősen zsugorított tájékoztatást adok a „Jegyzetek Anonymushoz” című közlemény egyes pontjaiban (MNy. XXXI, 266 kk.), valamint ScriptRerHung. I-beli megfelelőikben.

A Honfoglaláskori Magyarország — fejezzük így ki — túlzásai azonban nemcsak okszerűek, hanem — utólag mindinkább beigazolódtott — célszerűek is. Melichnek velük kapcsolatban megnyilvánuló bátorsága szabadított rá bennünket sokszor tabu gyanánt kezelt vagy kezeltetett területekre.

Amikor 1925-ben kelt ismertetésemben Melichről mint a célok romantikusáról szoltam, nem tudtam, hogy „O s t w a l d”-ul beszélék (vö. erre nézve KORNIS GYULA méltatását: Melich-Emlék 3—8). Azzal, hogy őt romantikusnak minősítettem, egyéniségének különleges értékelését kívántam kifejezésre juttatni. — Örülök, hogy ez a megítélésem utólag figyelemre érdemesült. Az 1925 óta eltelt emberöltő alatt egyre határozottabb meggyőződésemmé vált, hogy a tudományban, mint az emberi élet egyéb ágazataiban is, a romantikának meg kell előznie a klasszicizmust, és követnie kell a klasszicizmust, hogy egy újabb klasszicizmus jöhessen létre. Még azt teszem hozzá, hogy a romantikát legalább akkora értéknek becsülöm a fejlődésben, mint a klasszicizmust.

Melich János romantikája, a romantikától fűtött fantáziája útjain érte el — mindedig szinte egyedül — a magyar nyelvtudomány legmagasabb ormait.

PAIS DEZSŐ

Melich János irodalmi munkássága 1942-től 1957-ig

(Kiegészítés a Melich-Emlékkönyvben megjelent bibliográfiához)

1942. Magyar etymologiai szótár. XV. füzet: *fül—Gajdel*. [— *Gajdesz*]. Bp., MTA. II, 641—800. h.

Fölöstyén: MNy. XXXVIII, 199—200.

Berettyó: MNy. XXXVIII, 200.

[Gyenizse]: MNy. XXXVIII, 224.

László, Ulászló: MNy. XXXVIII, 294—5.

Eötvös, Munkácsy, Vámbéry: MNy. XXXVIII, 302.

Losonczy Zoltán ravatalánál: MNy. XXXVIII, 317—8.

Véka: MNy. XXXVIII, 325—34.

Melich János ig. és r. tag, osztályelnök üdvözlő beszéde Kéky Lajos r. tag székfoglalója alkalmából, 1942. március 2-án: AkÉrt. LII, 153—5.

Melich János ig. és r. tag, osztályelnök üdvözlő szavai Tamás Lajos l. taghoz 1942. március 30-án, székfoglalója alkalmából: AkÉrt. LII, 156—9.

Melich János ig. és r. tag, osztályelnök üdvözlő szavai Pais Dezső r. taghoz 1942. május 4-én, székfoglalója alkalmából: AkÉrt. LII, 160—3.

Melich János ig. és r. tag, osztályelnök üdvözlő beszéde Sági István lev. taghoz, 1942. június 1-én, székfoglalója alkalmából: AkÉrt. LII, 271—5.

Melich János ig. és r. tag, osztályelnök üdvözlő beszéde Eckhardt Sándor lev. taghoz, székfoglalója alkalmából 1942. október 12-én: AkÉrt. LII, 275—9.

1943. Magyar etymologiai szótár. XVI. füzet: *gagymal—gámbec*. Bp., MTA. II, 801—960. h.

Vezeték: MNy. XXXIX, 67.

Bezdán: MNy. XXXIX, 67.

Galamó: MNy. XXXIX, 233—4.

Melich János alelnök megemlékezése Szinnyi Józsefről az 1943. május 4-én tartott választmányi ülésen: MNy. XXXIX, 259—61.

Családneveinkről: MNy. XXXIX, 265—80.

Melich János ig. és r. tag, főkönyvtárnok beszéde, mellyel hivatalát 1943. május 29-én elfoglalta: AkÉrt. LIII, 153—4.

Melich János ig. és r. t., osztályelnök üdvözlő beszéde Gáldi László l. tag székfoglalója alkalmából, 1943. január 4-én: AkÉrt. LIII, 243—7.

Melich János ig. és r. t., osztályelnök üdvözlő beszéde Zsigmond Ferenc r. tag székfoglalója alkalmából, 1943. február 1-én: AkÉrt. LIII, 247—52.

Melich János ig. és r. t., osztályelnök üdvözlő szavai Kerecsényi Dezső lev. tag székfoglalója alkalmából, 1943. május 3-án: AkÉrt. LIII, 341—3.

1944. Magyar etymologiai szótár. XVII. füzet: *gambit—gaz[—geburnus]*. Bp., MTA. II, 961—1160. h.

Chyzer: MNy. XL, 75.

Gara Miklós nádor vagy Garay Miklós nádor?: MNy. XL, 81—4.

1946.

[Melich János főkönyvtárnok beadványa:] AkÉrt. LIV, 11—12.

1956.

A *-da*, *-de* képzőről: Pais-Emlékkönyv 155—60.

Szibinyáni Jank: MNy. LII, 129—38.

Nyelvet fogni: MNy. LII, 475—7.

1957.

Dolgozatok I. Bp., Vk. K. 73 l.: Nyelvtudományi Értekezések 11. sz.

Összeállította URAY GÉZA

Versegly Ferenc, a nyelv tudós

(1757—1957.)

1. „A régi kornak jobb hagyományaira
épít az ember friss leleményeket,
mellyek kövenként felhaladgyák
talpfenekét az egész rakásnak.”

(Versegly: Magyar Aglája 89)

Ezeket a sorokat iktatta mottóként a nyelvtudományi munkásságát mintegy betetőző s a magyar nyelv fejlesztését és művelését filozófiai alapelvekre építő — a magyar nyelvtudományban első ilyenmű — munkája elé, melyet 1818-ban „A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet” címen tett közzé válaszként a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságától a magyar nyelv bővítésének, szókészletének és helyesírásának tárgyában meghirdetett pályázatra. A magyar nyelvtudomány és irodalom történetében emlékezetes, a magyar kultúra és nyelv ügyét szolgáló szakadatlan fáradozás lezárását jelenti ez a munka, amelynek vezérgondolata, miként egész tudományos pályafutásáé: a társadalomban, a kultúrában és annak legfontosabb eszközében, a nyelvben megvalósuló szakadatlan változás, fejlődés. Ebben van Verseglynek mint nyelvfilozófusnak egyik legnagyobb érdeme — s ebben még kora nagy nyelvtudósát és életében nagy ellenfelét, Révai Miklóst is felülmúlta —, hogy tudniillik HERDER nyomán (Über den Ursprung der Sprache. 1770.) a kultúrát és annak nélkülözhetetlen eszközét, a nyelvet mint állandó fejlődésben levő jelenséget fogta fel, és a régi nyelvet saját korának nyelvénél tökéletesebbnek tartó Révaival szemben, továbbá magával HERDERREL szemben, aki azt jövendölte, hogy „nyelvünk a föld színéről kevés idő múlva egészen elenyészik” (Tiszta Magyarság 3), volt bátorsága azt hirdetni, hogy „Nemzetünk nyelvével együtt férfikorára feljutott . . . s nincs valóban már most az idegen nemzetektől mit tartania” (Felelet 93). Szükségesnek tartom Verseglynek ezt a termékeny gondolatát már előljáróban hangsúlyozni, mert a nyelv mivoltáról, rendszerének megállapításáról, műveléséről vallott nézetei jórészt ebből a felfogásból eredtek, és ennek alapján érthetők meg.

2. Nyelvészeti pályájának kezdete egybeesik azzal — az 1790-es évtizedben meginduló és egyre erősödő — nemzeti mozgalommal, amelynek célja a magyar irodalmi és tudományos élet megteremtése és annak feltételeként nemzeti nyelvünk polgárosítása és nemzeti jogaiba való beiktatása volt. A szolnoki kishivatalnoki családból származó és a pálosok rendjébe lépő, majd annak 1786-ban történt feloszlása után Budán meghúzódo, fordításokból, nyelvkönyvek írásából, nyelvtanításból és zeneszerzésből élő Verseglyt nem kis mértékben megérintette a felvilágosodás szelleme és a francia forradalom hatása. Nem véletlen az, hogy éppen Versegly Ferenc fordította le magyarra a francia forradalom indulóját, a Marseillaise-t, és nem véletlen az sem, hogy részt vett a Martinovics-féle összeesküvésben, amiért először halálra, majd a halálbüntetést kegyelemből mellőzve, hosszú és keserves börtönbüntetésre ítélték. Már a börtönben sínylődött, amikor 1793-ban megjelent első nyelvészeti munkáját (*Proludium in institutiones linguae Hungaricae*) az ikes igékről vallott felfogása miatt kora nagy nyelvtudósa, Révai Miklós, a történeti nyelvvizsgálat magyar kezdeményezője keményen megbírálta. Amikor 9 évi szenvedés után megnyílt előtte a börtön kapuja, visszatért a nyelvészethez, felvette a Révaitól korábban odavetett kesztyűt, és Révai ellenében 1805-ben kiadta egyik alapvető művét: „A Tiszta Magyarság, avvagy a csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések”-et. Benne megtalálhatók mindazok — a nyelv mivoltára, a magyar nyelv grammatikájára, helyesírására és fejlesztésére vonatkozó — nézetei, melyek kihívták ellene Révainak és körének, nem különben a nyelvújítás vezérének, Kazinczynak a haragját. Révai Versegly tanítását két álnéven írt — elkeseredésében mértéket nem ismerő — gúnyos hangú iratban támadta, és ebben segítségére voltak tanítványai is, köztük Horváth István, aki Révai anyaggyűjtésének felhasználásával ugyancsak támadó iratot adott ki Versegly ellen. A támadásban csatlakozott hozzájuk Kazinczy is, aki Verseglynek a nyelvújításra tett észrevételeit sérelmeseknek találván, őt 1806-ban Révaihoz írt levelében „megromlottfejú grammatikus” néven aposztrofálta.

A két tábor között kialakult vita, amely széles körben érdeklődést ébresztett a nyelv és irodalom iránt, s így végső fokon a magyar művelődés ügyét szolgálta, mindig emlékezetes fejezete marad a meginduló magyar nyelvtudománynak. Versegly élete végén írt leveleiben és Vitkovics Mihállyal folytatott beszélgetésében így foglalta össze küzdelmes pályáját: „Csak vete-kedés az én életem még vétségemben is: pedig egész életemben nem tudom, hogy bántottam volna valakit, ha csak engemet balgatagul meg nem támadt. . . Ennél talár tiszzerre többet végeztem volna már én ifjúságomtól fogva a Magyar Literatura előmozdítására, ha a magyar tudósok a helyett, hogy úgy bántak volna velem . . . segítettek volna tanácsaikkal, biztattak volna a helyesben, barátságosan és okosan tartóztattak volna a helytelenül . . . tudós czivakodásokra nem készítették volna, és utamat kéz alatt vagy nyilván el nem állták volna.” (Vö. MNy. IV, 124.) — Versegly a tudományos vitatkozásban — nem kétséges — felülmúlta ellenfeleit abban a tekintetben, hogy ezekben a tollharcokban, amelyekben — mint maga panaszojja — „alacsony szívű marakodásokat kellett a Magyar Literatura miatt a Magyar Literatoroktól szenvednem” (vö. uo. 5), az igazi, nagy tudós józan mérsékletével és bölcsességével mindig meg tudta őrizni hangjának tisztaságát és a tudományos igazságra való törekvést, amelyet ellenfeleinél a maguknak kisajátított csalhatatlanságból fakadó és semmiféle ellentétes véleményt nem tűró hang és

— a tudományos érvek hiányában — nem egyszer a személyi sértegetések pótolta.

Verseghy tudományos törekvéseinek tisztasága, tévedéseinek kendőzetlen elismerése minden időkbén megbecsülést érdemel: „ha anyanyelvünköt igazán szerettyük — írta a Tiszta Magyarországban — akkor valóban nem önnön magunkot mint könyvszerzőköt . . . hanem az egész Hazának fényét, az egész Nemzetnek hasznát kell tekintenünk. Ne tartsuk magunkot csalhatatlanoknak, vagy legtökéletesebbeknek . . . Vajmi nagyobb böcsületünkre fog válni Maradékaink előtt, ha írásainkból látni fogják, hogy magunkot hibázható embereknek ösmerjük, és hogy fáradozásainknak czéllya csupán csak az igazság nyomozásából áll, mintsem ha minden mondásunkból azt veszik észre, hogy csalhatatlanságunknak mennyköveit dörögtettyük” — írta a türelmetlen Révaival szemben (22). — Pályájának végső szakaszában — a sok méltatlan támadás közben — nem kis elégtételt jelentett számára, hogy a helytartó tanács 1814-ben „a Magyar Grammaticának Planum szerint való kidolgozását”-t rábízta. Ennek eredményeként 1816-ban elkészítette „Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae” című iskolai kézikönyvét a II—VI. osztály számára, majd pedig „Exercitationes idiomatis hungarici in usum gymnasiorum regni Hungarici” címen még ugyanabban az évben ehhez tartozó, igen figyelemre méltó gyakorló könyvet bocsátott ki. A következő évben látott napvilágot „Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae” című munkája, amelyben három részben — alaktan, mondattan és retorika — legbővebben fejtegeti grammatikai rendszerét, és hogy „a Tanító Uraknak világosságot és könnyebbséget szerezzen”, a nyelv céljáról és műveléséről írt magvas bevezető után annak első és második részét 1817-ben „Magyar Grammatica, avvagy Nyelvtudomány” címen „a Nemzeti Oskolák számára” elrendelt tankönyvként magyarul is elkészítette. Közvetlenül halála előtt nem kis örömeire szolgált az elfaradt tudósnak, hogy a WAGNER-féle Phraseológiában — mint maga írja — „az én principiumaim szerint vannak mind a Magyar szavak, mind czekeknek kötése, mikor a Deák mondásoknak értelmét kifejezik . . . Én részemről tökéletesen megelégszek avval, hogy egynehány jobbak és bölcsőbbek munkáimat meg nem vetik” (vö. MNy. IV, 125). Halála után négy évvel — 1826-ban — jelent meg Verseghy lexicona, azaz „Tudományos Mesterszókönyv”-e, ez a kevéssé méltányolt, de kitűnő könyv, amelyben — miként KORNIS GYULA írja róla a magyar filozófiai nyelv fejlődéséről szóló értekezésében — „lángoló lelkesedéssel, páratlan szorgalommal, széles irodalomtörténeti tudással s a legtisztább öntudattal, amiről hosszú előtudósítása a bizonyosság, megalkotta a magyar tudós nyelv szótárát, kifejtvén annak bevezetésében örökbecsű kilencz reguláját, amely a tudományos műnyelvre fordulatot adhatott volna” (MNy. III, 241).

Verseghy tudományos munkássága és tanítása Révai és Kazinczy tekin-télye miatt életében nem vagy alig kaphatott megfelelő értékelést és elismerést. Úgy érezte, hogy tanítása később termi meg gyümölcsseit, s elveinek méltány-lását az utókortól várta: ezért készítette el sírfeliratát imígyen:

„A sors elfojtván zöld rügyét,
Sírjában kezdi életét.” (Vö. MNy. IV, 125.)

3. Verseghy Ferenc nyelvtudományi munkásságának eredményeit, a nyelvről és annak műveléséről vallott nézeteit egy szűk keretek közt mozgó

megemlékezésben részletekbe menően természetesen nem összefoglalni, de jóformán megemlíteni sem lehet. Leghelyesebbnek látszik tehát, ha tanítási- és törekvéseiből kiragadjuk azokat, amelyek egyrészt leginkább jellemzik felfogását és módszerét, másrészt pedig nem egy tekintetben a mai nyelvtudomány munkásai számára is bizonyos példamutatást jelenthetnek.

4. Mint a bevezetőben említettem, Versegly Ferenc, az első magyar nyelvfilozófus a nyelv mivoltáról, céljáról és műveléséről olyan nézeteket vallott, amelyekkel kora tudósait nem egy tekintetben felülmúlta, és azok bizonyos mértékben a mai nyelvtudományban is helyeslésre találhatnak: „A mi nevezet szerént a nyelveket illeti, ezek mindaddig, még elevenek, szintolly változások alá vannak vetve, mint a cultura, mellyel mindenik nemzetnél egyaránt jár” — írta már a Tiszta Magyarországnak (5). Ezt a kétségtelenül helyes nézetet Révaival szemben hangoztatta, aki a nyelvi régiségek iránti rajongásában a korábbi századoknak — különösen pedig Pázmány korának — nyelvét az egykorú élő nyelvnél sok tekintetben tökéletesebbnek tartotta, és ebből következően azt tanította, hogy a magyar nyelv rendszerének alkalmazásában és megállapításában egyetlen útmutatónk a „Veneranda Antiquitas”, amely — mint az Antiquitates-ban írja — a nyelvi szabályok meghatározásában és alkalmazásában is „una magistra tutissima” (269).

Versegly — HERDER és főképpen ADELUNG nyomán az egykorú élő nyelvre alapozván rendszerét — mint az általános fejlődés törvényével ellenkezőt elveti Révai tanítását, és helyesen hangsúlyozza, hogy ez a tanítás „felfordította a rendet”, és ellenkezik „a természet szokott járásával, amely parányi magbúl, kicsiny kezdetbül csak lassankint visz tökéletességre mindent” (TisztM. 6). A Révaitól egyetlen bírónak felállított „Veneranda Antiquitas haec semper sic ettulit” elv már csak azért sem lehet az élő nyelvnek mintája — írja Versegly —, „mivel tudjuk, hogy a nyelv a culturával együtt majdnem mindenik században érezhetőképen megváltozott” (uo. 7). Az egykorú népnyelvet mindenkinél jobban ismerő Versegly — s ebben van további érdeme — a nyelv rendszerének megállapításában az élő nyelvsvizkást tekintette mértékadónak: „A nyelv iránt való vetekedésekben a most élő egész nemzetnek közakarattyát ösmerem én legfőbb, legbátorságosabb és egyetlen egy bírónak. Feltalálni ezt ama közönséges szokásban, melly hasonló szókkal hasonló esetekben egyenlőképen bának, és a filologyiában analogyiának nevezetik” (uo. 9). Ez a nézet még határozottabb megfogalmazást nyer a Magyar Grammatica-ban (16) és a Feleletben (145).

Verseglynek ebből a részben kétségtelenül helyes álláspontjából és abból a tényből, hogy az egykorú nyelvet s annak szójárásait alaposan ismeri — mint alább láthatjuk —, több, Révaiét is felülmúló tanítása fakadt, de ugyanakkor a jelennek a régi nyelv rovására történő túlbecsülése és a nyelvi tények magyarázatában kizárólagos érvényre juttatása több tévedésének is forrása lett. Amíg Révai abban tévedett, hogy a régi nyelvet előbbre helyezte az egykorú népnyelvnél, és ez utóbbit csak akkor vette figyelembe, ha a tőle tökéleteseknek tartott régi formákat megőrizte, tehát tanítását igazolta, de egyébként mint megromlott nyelvet figyelmen kívül hagyta, ugyanakkor Verseglyt, akinek rendkívüli nyelvtudása rendkívüli tehetséggel és szorgalommal párosult, az akadályozta meg a magyar nyelvrendszer helyes alkalmazásában és a magyar grammatika megállapításában, hogy a nyelvi tények megértésében csupán saját korának tőle mindenkinél jobban ismert és becsült élő nyelvsvizkását vette figyelembe, és elvetette, vagy legalábbis nem aknáztá

ki megfelelően a történeti adatok nyújtotta tanulságokat (vö. RIEDL FRIGYES: Nyr. XIV, 436—7).

5. A magyar nyelv grammatikai rendszerét érintő tanításai közül fontosságánál fogva figyelmet érdemel mindenekelőtt az úgynevezett ikes igékre vonatkozó — kortársaiétól eltérő — új tanítása. Révai — mint ismeretes — a régebbi magyar nyelv és grammatikák adataira támaszkodva külön ige-ragozást — ahogy ő nevezte: „a harmadik, Igaz, Ósi Magyar Forma az ige-hajtogatásban” (vö. *Elaboratior Grammatica* II. kötet, III. caput: „*Verborum indeterminata forma secunda radice aucta*”: 885 és kk.) — fogadott el az ikes igékre nézve, és szigorúan megkövetelte az ilyen igéknek a felszólító és feltételes módjában is az ikes személyragokat. Verseghy főképpen azon oknál fogva, mivel a tőle bírónak felállított élő nyelvszakos nem élt országszerte az ikes formákkal, és mivel a Révaitól hivatkozott régi nyelvben következetesség helyett bizonyos ingadozást talált az ikes ragozás terén (PÁRIZ PÁPAMÁL például *akadozok, álmodok, úszok* stb. van), tagadta az ikes ragozás jogosultságát, megromlott, tótos formákat látott az ikes alakokban, és elvetendőknek tartotta őket (TisztM. 96—114; Felelet 258—74). Verseghy helyesen állapította meg, hogy az ikes ragozás részleges szokáson alapszik. Ennek ellenére a nyelvtörténeti adatok és az egykorú, részleges szokás alapján az ikes formákat, a nyelvnek ezeket a természetes fejlődményeit nem lett volna szabad mereven elítélnie. Abban viszont Verseghynek kell Révaiékkal szemben igazat adni, hogy az ikéseknek tartott igéknek iktelen módon való ragozása még az irodalmi nyelvben sem tekinthető minden esetben hibának, ahogy azt Révai hívei — különösen Beregszászi Nagy Pál, Guzmics Izidor és Horvát István — az egykorú költőkkel szemben állandóan hangoztatták (vö. *TudGyűjt.* V, 15, VII, 3—15, 101).

Verseghynek az egykorú népnyelv ismeretében kialakított és hevesen védett mondattani tétele volt Révainak ugyancsak a régi nyelvre épített — Kazinczytól, Kölcseytől és Tolditól elfogadott — tanításával szemben az, hogy a birtokos többsége esetén a birtokszón a *-k* többesjelet nem kell megismételni (MGramm. 134—36; Felelet 249). Ebben a kérdésben a XIX. század első évtizedeiben az egységesülő irodalmi nyelvben még nagyfokú ingadozás mutatkozott (vö. *TudGyűjt.* I, 81, VII, 87). Verseghy a Révaitól propagált *a Magyarok' fejedelmek, az Uraknak lovaik* formákat nyelvrontásnak minősítette, nem törődve a történeti tényekkel, amelyek bizonyították, hogy ilyen formák a régi nyelvben éppen nem voltak ritkák, továbbá nem véve figyelembe azt a tényt, hogy az egykorú nyelvszokás sem zárta ki teljesen a Révai-féle szerkezeteket. Az irodalmi nyelvben később megszilárduló gyakorlat tekintetében Verseghynek igaza volt, ugyanis a tőle helyeselt szerkesztésmód vált normaérvényűvé mind az irodalmi, mind pedig a köznyelvben, s így Verseghy tanítása végeredményben egy — az egykorú irodalmi nyelv egységét megbontó — különbözősnek a megszüntetését segítette elő.

Az egykorú irodalmi nyelvben megszilárduló egységes gyakorlat tekintetében ellenfeleivel szemben helyesnek bizonyult Verseghynek az a tanítása is, hogy a jelzőként használt számnevek és gyűjtőnevek után a főnév egyes számban marad (MGramm. 116). Tévedett azonban, amikor a régi nyelv adataiból leszűrhető tanulság teljes mellőzésével a többes számot mutató szerkezeteket egyszerűen helytelenségeknek minősítette.

Verseghy eljárásának tehát egyrészt erénye, hogy kora élő nyelvének adataira épít, de ugyanakkor hibája ennek a módszernek a régi nyelv nyúj-

totta tanulságoknak a mellőzése. Az igazán eredményes eljárás a kétféle elvnek megfelelő összeegyeztetése lett volna. Az élő nyelvtények helyes magyarázata megkívánja az előzményeknek, a fejlődés menetének a figyelembevételét. Ennek a felismeréséhez Verseghy nem jutott el.

6. A történeti szempontnak a mellőzése értetheti meg velünk azt a tényt, hogy az a Verseghy, aki az egykorú népnyelvet — a nyelvjárásokat — mindenkinél jobban ismerte, bár hangsúlyozta, hogy „vannak . . . mindenik magyar dialectusban valóságos szépségek” (TisztM. 20), mégis a nyelvi közszokásnak alapul szolgáló, a nyelvben „egyformaságot és egységet” megkövetelő analógiától eltérő tájnyelvi sajátosságokat általában hibáknak minősítette, nem vetve számot azzal a ténnyel, hogy a nyelvjárások hosszú, történeti fejlődés természetes következményei. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy Verseghy a nyelvfejllesztésből kizárta volna a területi népi nyelvet. Eerre vonatkozó nézetét a népi nyelvet nem sokra becslő Révaival és Kazinczyval szemben ismételtelen kinyilvánította: „nyilván vallom — írta —, hogy mindenik nyelvfelekezeten [dialectusban] nem csak különösségeket és hibákat, hanem olly kincseket is lehet találni, mellyek a nyelvnek sikeres művelésében nagy szolgálatot tehetnek” (Felelet 207). Az igaz, hogy ellenezte a tájszók irodalmi használatát, de csak addig, ameddig a megértést gátolhatták. Ha azonban „egyszer a megyebéli szavak szótárokban meg lesznek magyarázva, bizonyára ezerszerte jobban megérdemlik, hogy közönségesen bevetessenek, mint a megvetett új gyökérszavak és helytelen származékok” (MGramm. 35). Igaza van tehát RUBINYI MÓZESnek, amikor azt mondja, hogy Verseghy nyelvészeti felfogása politikai nézőpontból a nép megbecsülésének kérdésében egészségesebb, mint Révaié és Kazinczyé (Pais-Eml. 66).

7. Verseghy idejében az egykorú irodalmi nyelv helyesírásában tekintélyes mértékű ingadozás, nem egyszer ellentétes gyakorlat mutatkozott. Különösen két kérdésben, a *c* és *cs* hangok eltérő jelölésében, továbbá az *adja*, *tanítja*; *vádja*, *gátja*; *adjon*, *menjen* stb.-féle alakok írásában volt nagy a különbözőség. — Verseghy az első esetben a *cz* és *cs* jeleket használta, és azoknak alkalmazását követelte a *tz* és *ts* jelekkel szemben azon indok alapján, hogy a *ts* néha két hang is lehet: *kétség* (vö. Felelet 338–9). Ezzel az eljárásával a később egységessé váló gyakorlat megszilárdulását mozdította elő.

A másik kérdésben — mint ismeretes — elkeseredett küzdelem folyt közte és Révai hívei között. Ennek a széles körben nagy érdeklődést kiváltó nyelvi vitának az eredményeképpen az a felfogás ment át a köztudatba, hogy Verseghy Révaival szemben a fonetikus írás híve, sőt annak legfőbb védelmezője volt (vö. RUBINYI: Pais-Eml. 64). A valóság azonban nem egészen így van. Verseghy ugyanis Révaihoz hasonlóan bizonyos mértékig szintén etimologikus írást akart. Ezt a Feleletében kifejtett ortográfiai elveiből világosan kiolvashatjuk: „Némelly betűk után az *sz* ugyanazon betűknek hangjával úgy összeolvad, mintha a *cz* betűnek hangja megdupláztatna. Így e szavak *adsz*, *mutatsz* úgy hangzanak, mintha imigy volnának írva *accz*, *mutaccz*. De ebből nagy képtelenség volna azt következtetni, hogy ezen igéket *adsz*, *mutatsz* így is helyesen lehet írni: *accz*, *mutaccz*; mert a józan orthographia megkívánnya, hogy mind a szavaknak, mind a képzőknek és ragasztékoknak gyökérbetűi az írásban hüven megtartassanak . . . Hasonlóképen van a dolog némelly igéknek parancsoló módgyában is, mikor a *t* végzéshez . . . *s* ragasztatik, mint *tartson*, *tartsanak*. Itt is tehát rossz volna ez említett igéket így

írni *tarcsón, tarcsanak*” (367—8). Tehát nem a helyesírás alapelve nézve tért el az ő felfogása Révaiétól a fentebb említett szók esetében, hanem a *j* mivoltának a kérdésében.

Révaiék a *tudja, padja, aludjon* stb. alakokban a *j*-t „béllyegbetű”-nek, „characteristicon”-nak, azaz a szó alakjára jellemzőnek, etimologikusnak tartották. Verseghy viszont nem volt hajlandó az ilyen szavakban *j*-t írni, mert a *j*-t nem tekintette e szavakra nézve „characteristicon”-nak. Tehát nem azért nem írt *j*-t, mert az nem hangzott, hanem azért, mert ezekben az alakokban a *j*-t mint etimologikusnak nem tudta felfedezni, azaz nem tartotta azt a szó etimologikus alakjához tartozónak (vö.: TisztM. 23—33; Felelet 323—71). Verseghynek a jelentő módú igealakok, továbbá a birtokos személyragos formák esetében igaza volt: a *j*-t ezekben ma sem tekintjük etimologikusnak. A felszólító módbeli alakokra nézve azonban tévedett, mert azokban a *j*-t a nyelvtudomány ma is etimologikusnak, módjellé vált igenévképzőnek tekinti. Bár Verseghynek tehát a *j* mivoltára nézve nagyrészt igaza volt, mégis hibáztatnunk kell eljárását, mert a *j*-s írásmód a régi nyelvben elég gyakori volt, és azon a hagyományos nézeten alapult, hogy a *j* etimologikus, és a nyelvérzék az ilyen szavakat Verseghy korában is jobbára így elemezte: *tud-ja, pad-ja, tanít-ja, hid-ja*. Itt is tehát módszerbeli hiba mutatkozott meg, amely abból a tényből fakadt, hogy Verseghy a nyelvtörténet adatai nyújtotta tanulságokat nem értékesítette.

3. Verseghy nyelvészeti munkássága nem kis mértékben a magyar nyelv fejlesztését és művelését elősegítő és gátló tényezők vizsgálatára irányult. A magyar nyelv művelésének alapelveit a nyelv céljából következtette, amelyet egyébként minden kortársánál tartalmasabban határozott meg, s ebben a tekintetben érdemét alig kisebbíti az a tény, hogy felfogásában a német ADELUNG (Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache. 1782.) tanításának hatása tükröződik. Felfogása szerint a nyelv a műveltség hordozója: „az emberi nyelv mennél eggyetlen eggyebb, annál fölségesebb és böcsülhetlenebb eszköze annak, hogy a kulturát embertársaink között elterjesszük” (Felelet 12). A kultúra vagy másképpen „a valóságos nemzeti csinosság” pedig az észnek és a szívnek a kiműveléséből áll. Ebből a kettőből: „az észnek a világosságából . . . s a szívnek nemes érzéseiből támad a humanitas, avvagy az emberség, melly nélkül sem a magányos emberek, sem a nemzetek boldogok nem lehetnek” (Felelet 14). Fennköltebb célt aligha tűzött valaki a magyar nyelv elé, mint százötven éve a magyar nyelvfilozófia kezdeményezője, Verseghy Ferenc: a nyelv célja a humanitas, az örök emberinek a terjesztése. E fontos feladatnak akkor felelhet meg a nemzeti nyelv, ha megvan benne „az értelmesség és érzékenység, avvagy érzékenyítő erő” (uo. XIV.). Elgondolható, hogy az a tudós, aki ilyen célt tűz a nyelv elé, az annak művelésében szigorú elvek szerint fog eljárni: „az emberi nyelvnek felséges céllyára fogom én építeni a nyelvművelésnek igaz voltát, legbátorságosabb módgyait és valóságos akadályait” — írta a Feleletben (13).

Csak helyeselni lehet, hogy Verseghy a nyelv bővítésében és művelésében nagy figyelmet szentelt a magyar „nyelvben lévő nemzeti tulajdonságok”, vagy másképpen „nemzetiségek” megőrzésének. Ebből az elvből kifolyólag nem győzte hangoztatni a túlzó újítókkal szemben, hogy „a nyelv nemzetiségét ne rontsuk kegyetlenül az idegen nyelvekből koldult tulajdonságoknak majmozásával . . . nem szükséges, hogy szövézéseit vagy szójárásait megdeakosítsuk. Az európai művelt nyelvek . . . tökéletességeit és szépségeit a mi

anyanyelvünk minden bizonnal elérheti a nélkül, hogy azokat majmozza” (MGramm. 23). Verseggy ennek az elvnek a hangoztatásában nem egyszer nyíltan Kazinczyra utalt, akiről tudjuk, hogy több idegenszerű fordulatot honosított meg, illetőleg próbált meghonosítani a magyar nyelvben.

9. Verseggy mint a fejlődés gondolatának híve, természetesen nem volt ellensége a nyelv bővítésének: „Amaz új ideáknak kifejezésére, mellyeket a nevededő cultura szül”, igenis élhetünk új szókkal. De ezeknek a helyes alkotásához ki kell tanulnunk „a szóformálás járását és reguláit” (TisztM. 43). — Bizonyos mértékig ma is elevenen ható lehet az idegen szók átvételéről és használatáról vallott felfogása. A túlzó purista törekvéseket elítélte, mert a kultúra fejlesztésének akadályozását látta bennük. A jó magyar szót mindenkor előbbre helyezte az idegen szónál, de ha ezek — írta — „nem elegendők arra, hogy a nevededő culturának új ideáit tökéletesen kifejezhessék, tartsuk meg ott amaz idegen szót, mellyel egész Európa él, és magyarosítsuk meg annyiból, hogy képes legyen formatíváinkot és inflexióinkot elfogadni” (uo. 43). A tudományos és művészeti életnek fontos fogalmait megnevező, internacionális eredetű idegen szavakra nézve ma is példamutató lehet Verseggy állásfoglalása.

Verseggy pályája első felében helyesnek tartotta a tőle „szendergő gyökerek”-nek nevezett „formatívák nélküli törzsszók” életre keltését, azaz kikövetkeztetését, és maga is élt ezzel a szóalkotási móddal. A Tiszta Magyarság végéhez függesztett „Cadentiák Lajtsromá”-ban számos ilyen kikövetkeztetett gyökeret sorol fel: *bék, gyilk, halk, kegy, sarj* stb. Böven fordulnak elő hasonlók az 1806-ban kiadott Magyar Aglája című munkájában is. Később azonban, elrettenve a túlzók gyakorlatától, Magyar Grammaticájában (36) erősen elítélte ezt az eljárást, de azon nem változtathatott, hogy a gyökerek kikövetkeztetésének és elvonásának legtúlzóbb megvalósítói — így például HELMECZY MIHÁLY — később éppen az ő korábbi tanítására és gyakorlatára való hivatkozással ne mentsek a maguk eljárását (vö. Nyr. XIV, 398—402).

Verseggy a nyelvújítás kérdésében főképpen azokkal folytatott szakadatlan küzdelmet, akik a nyelv eszközzellegét és ebből eredő főtulajdonságát, az értelmességét feledve, a nyelv nemzeti jellegével mit sem törődve, kényük-kedvük szerint alkották az új szavakat, és ültették át a magyarba a nyelv nemzetiségétől idegen szerkezeteket és fordulatokat. Hogy Verseggynek milyen egészséges felfogása volt a nyelvről, azt mi sem bizonyíthatja jobban, mint az a tanítása, hogy a nemzet közös kincsét alkotó nyelvben egyes íróknak az akarata nem lehet irányadó a nyelv bővítésében: „Ama változások, mellyek nyelvünkben történtek és történni fognak, nem az Írók tekintetétől függenek, hanem az egész Nemzetétől. Ez változtattya érezhetetlenül majdnem mindenik században nyelvet, és az Írók nem tesznek egyebet, hanem hogy a nyelvet olly változásokkal írják, a minőkkel azt a Nemzet beszéli” (TisztM. 173). Verseggy tehát — bár az írók és költők szerepét elismeri — a nyelv alakításában a legfőbb szerepet a nyelvet beszélő közösségnek, a népnek tulajdonítja, és — miként RIEDL FRIGYES szép tanulmányában írja róla (Nyr. IX, 501) — a magyar nyelv „első öre”-ként élete végéig nem szűnt meg küzdeni azok ellen, akik „a szavaknak formációjában a nyelvnek mivolti tulajdonságait és nemzeti járásait” állandóan megsértették (vö. Felelet 279, 285).

Természetesen nagyot tévednénk, ha azt állítanók, hogy Verseggynek a nyelvújítás és nyelvművelés kérdésében vallott elvei mind helytállóknak bizonyultak. Így például a régi magyar nyelv alapos ismeretének hiányában nem egyszer hibásaknak minősített olyan származékokat, amelyek pedig

teljesen szabályos módon alakultak. Tévedett például abban, hogy az *-and*, *-end* jeles jövő időt a latin *-andus*, *-endus* végződésből eredeztetve helytelennek minősítette, holott a Halotti Beszéd *emdul* szava, továbbá a többi nyelvtörténeti adat könnyen meggyőzhetnék volna ennek a nézetnek a helytelenségéről. Nem érthetünk egészen egyet vele abban sem, hogy a nyelvtől megkívánt értelmesség nevében ellenezte a régi szók felújítását és a tájszók irodalmi nyelvi használatát, de ugyanakkor megengedte a megértést — esetleg azoknál jobban — gátló idegen szóknak a használatát.

16. Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy Verseghy tudományos törekvéseiben és felfogásában több olyan vonás is van, amely százötven év után is példamutató lehet az irodalom és nyelvtudomány művelői számára. Munkásságát mindig nemzetének érdeke, a magyar nyelv forró szeretete irányította: „valamennyi munkámban minden egyéb mellékezel nélkül, csak Anyanyelvünk tisztogatása és szépítése . . . csak Nemzetünk culturája és dücsössége, csak Hazánknek a humanitas által való boldogulása volt az, a mi szívemen feküdt” (Felelet 370).

Végül, de nem utolsósorban abban is példát mutathat Verseghy a tudományok mai művelőinek, hogy az elvi harcokban soha nem tulajdonította magának a csalatkozhatatlanság erényét. Tudományos ellenfeleinek — még a vele szemben nem egyszer elfogult Révainak és Kazinczynak — a tanításában is elismerte és méltányolta a helyeset és igazat: „még azok között is — írta Magyar Grammaticájában —, kik velem a Magyar nyelvnek némelly reguláiban és művelésmódgyában ellenkeznek . . . kik az övéikkel meg nem férő vélekedésekre és állításokra személyesítő moeskolódásokkal szeretnek felelni, tisztelem én a jót, a tökéletest, az érzékenyt, a szépet, s még élek, tisztelni s dicsérni is fogom.” (48.)

Az a Verseghy Ferenc, akinek nyelvtudományi munkásságából ilyen fennkölt, az egykorú nemzeti érdekeket mindenek elé helyező célkitűzések és a humanitást oly magasra állító elvek és példamutatások sugároznak az utókorra, méltán elvárhatja tőlünk, hogy születésének kétszáz éves fordulóján mint embernek megadjuk a legnagyobb tiszteletet, mint tudósnak azt a megérdemelt elismerést, melyet életében nem kaphatott meg.

TERESTYÉNI FERENC

Dentü-mogyer

Helyesen állapította meg NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása” című, a kutatásban alapvető művében, hogy a honfoglalás kora előtti magyarok viselték időnként úgy szólván mindazon népelemek nevét, melyek az V. század óta a Kubán folyó vidékén tanyáztak. A *türk* név, mely Bizáncban még a XII. században is szokásos megnevezése volt a magyaroknak, ’török’-öt jelent. Az *onogur* név — a görög *ungroi* és a latin *hungari* folytatásaiban — ma is él a legtöbb európai népnél. De a két név értelmezése, a *dentü mogyer*-é és a *szavartü aszfalü*-é, a sok tudós és sokszor szellemes magyarázat ellenére, merném mondani, még ma is problematikus. Úgy vélem, az értelmezés összes lehetőségei még nincsenek kimerítve, s így nem kilátástalan, ha a kutatásban az eddigiektől másfelé mutató, de a tényektől nem távolodó új utakon indulunk el. A közös erőfeszítés talán hozzásegít a homályos részletek megvilágításához.

Ez alkalommal a *dentü-mogyer* nevet óhajtom vizsgálat tárgyává tenni, megjelölve a probléma felvetésének kiinduló pontját a magyar Anonymusnál, valamelyik Béla királyunk ismeretlen nevű jegyzőjénél, P. magisternél. Azután egy-egy pillantást vetek a hétszáz éves probléma minden eddigi megoldási kísérletére, kiemelve mindenütt a többé-kevésbé használható elemet, és végleg leszámolva a már nyilvánvaló tévedésekkel. Végül rá fogok mutatni a kutatásnak egy olyan területére, amely eddig is szemünk előtt terült el, de talán éppen közel fekvő volta miatt mind a *dentü mogyer*, mind a *szavartü aszfaliü* problémája kapcsán teljesen figyelmen kívül maradt. Az alánok népére és nyelvére gondolok, akiknek szerepe a magyar mondákban és a magyar őstörténetben közismert és sokszorosan tárgyalt, de mindezideig korántsem teljesen feltárt. És éppen az alánok ismeretlen nyelve az, amely, mert ismeretlen, teljes mellőzésben részesült. Pedig az alánok nyelvéhez is hozzá tudunk férkőzni, habár meglehetősen távolságból, a mai oszétok segítségével, akik az alánok egy töredékéeként, a nyugatra sodródott alán tömegeből kiválva és elszakadva, ma is az alánok iráni nyelvét beszélik. A többiek Nyugat-Európába, sőt Észak-Afrikába jutva, elenyésztek, míg másik kis töredékük *jász* néven a kunokkal lépve szövetségre, ezekkel együtt végül is a magyarság népi állományát gyarapította.

I.

1. De térjünk vissza a *dentü mogyer* probléma kiinduló pontjához, Anonymus krónikájához.

A magisternek nevezett P. „Gesta Hungarorum” című krónikájában öt ízben használja a *dentü mogyer* megjelölést. Minthogy szövege szerint első sorban nem népről, hanem földrajzi helynévről van nála szó, helyesnek látom, ha nyelvi tények tisztázása előtt számba vesszük azokat az adatokat, melyeket a megjelöléssel kapcsolatban a krónika szövegében találunk, idézve a szöveget olyan terjedelemben, amint további fejtegetésünk szempontjából célszerűnek látszik. A krónika latin szövegét JUHÁSZ LÁSZLÓ kiadása szerint (P. magister quondam Bele regis Hungarie notarius: Gesta Hungarorum. Edidit LADISLAUS JUHÁSZ. Szeged, 1932.), fordítását pedig PAIS DEZSŐ Anonymus-fordítása szerint (Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. Bp., 1926.) közlöm.

2. Gesta c. 1.: „Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, uersus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum paludibus magnis, ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini ita, quod non solum nobiles et ignobiles uestiuntur inde, uerum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant uestimenta in terra illa. ~ Szcitia tehát igen nagy föld, melyet Doni-magyarnak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don nevű folyam nagy mocsaraival, ahol szerfölött bőven találni nyestet, úgy hogy nemcsak a nemesek és alrendűek ruházkozhatnak vele, hanem a gulyások, kanászok és juhászok szintén díszes ruházatot hordanak azon a földön.”

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy itt *Dentumoger* földrajzi fogalom, s általában, megszorítás nélkül, azonosnak tűnik fel „Szcitiá”-val. Azonban már ez a szöveg meggondolásra késztet. Anonymuson kívül ugyanis egyetlen forrásban sem fordul elő a *Dentumoger* kifejezés, és egyébként is úgy

tűnik fel, hogy ez a megjelölés, mely első pillanatra is bizonyosan a magyarokra utal, túlságosan nagy területet ölel fel ehhez képest. Hiszen Szcítia, legszűkebben véve is területét, a Duna torkolatától legalábbis a Donig terjed. Ilyen nagy területet a magyarok nyilván nem tarthattak birtokukban. Ismét felvetem a kérdést, mint már GOMBOCZ ZOLTÁN is tette (NyK. XLV, 132), nincs-e itt hiba az interpunctióban; nem kell-e mellőzni a vesszőt a *dicitur* szó után, így: *Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur versus orientem; finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum*. Vagyis: „Szcítia tehát igen nagy föld, melyet kelet felé Dentumogernak hívnak. Ennek (ti. *Dentumoger*-nek) határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte van az a folyó, melyet Thanaisnak neveznek, nagy mocsaraival . . .”

Ezek szerint *Dentumoger* nem egész Szcítia, hanem ennek csak keleti része, melynek határait a krónikairó meg is jelöli: északon csak általánosságban, mert ezek előtte ismeretlen vidékek; keleten a Donnal és ennek mocsaraival, amelyekben az Azóvi-tengert kell látnunk, mert fentebb a Donnak nincsenek mocsarai; délen pedig a Fekete-tengerrel, melyet így — Anonymus elképzelése szerint — nem a Kubánnál, hanem inkább a Krím táján érne el. Hangsúlyozom: ez elsősorban Anonymus elképzelése. A nyugati határt nem jelöli meg, mert erre terjed Szcítia többi része, s erre tolódott el a magyarok vándorlása során a *Dentumoger* területe is. Hogy aztán a *Dentumoger* nevet később a nyugati tájakra is vonatkoztatták, éspedig nem minden alap nélkül, arról alább lesz szó.

3. Gesta c. 1.: „*Scithica autem terra multum patula in longitudine et latitudine, homines uero, qui habitant eam, uulgariter Dentumoger dicuntur usque in hodiernum diem et nullius umquam imperatoris potestate subacti fuerunt.* ~ A szittyá földnek széle-hossza igen nagy. Az embereket meg, akik rajta laknak, közönségesen doni-magyaroknak nevezik a mai napig és soha semmiféle uralkodó hatalmának az igáját nem viselték.”

A krónikás itt a lakosokat mondja *Dentumoger*-nek, s azt állítja, hogy azok ezt a nevet viselik „*usque in hodiernum diem*”, tehát még az ő korában is. Mit lehet és mit kell e meglehetősen különös állításon érteni, szintén alább kívánom érinteni.

4. Gesta c. 3.: „*Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubelianian ducis nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus.* ~ Az Úr megtestesülésének 819. esztendejében Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcítiának, aki feleségül vette Doni-Magyarban Önedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta.”

Ez a szakasz is gazdag problémákban. Azonban tárgyunk szempontjából az az állítás fontos, hogy *Dentumoger* megint helymegjelölés. Mivel pedig kétségtelenül a magyarok lakhelye, kérdés, hogy 819-ben hol tartózkodtak a magyarok. Szintén kétségtelen, hogy Lebediában tartózkodtak, vagyis a Don és a Dnyeper között. A Kubántól a Dunáig mindig folyamok közéről van szó.

5. Gesta c. 5.: „*Gens itaque Hungarorum fortissima et bellorum laboribus potentissima, ut superius diximus, de gente Scithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem.* ~ A hungárusoknak igen

vitéz és hadi viszontagságokban felette hatalmas nemzete, mint fentebb mondtuk, eredetét a szittyia nemzetből vette, amelyet saját nyelvén doni-magyaroknak neveznek.”

A krónikairó tehát azt állítja, hogy a magyar nemzet eredetét a szittyia nemzetből vette, és ezt a szittyia nemzetet saját nyelvén doni-magyaroknak nevezik. Ámde — ami az első tételt illeti — a magyarok nem voltak szittyák. Anonymus állításának csak akkor van értelme, ha feltesszük, hogy volt értesülése a Hunorról és Magyarról szóló eredetmondáról, mely szerint ezek az ősatyák Dula a l á n fejedelem leányait vették feleségül, s tőlük származnak a hunok és a magyarok. Az alánok népe pedig, mint minden észak-iráni nép, nevezhető szittyának.

Azonban most már furesán állunk azzal a tétellel, hogy a magyarok népe eredetét a szittyia nemzetből vette, amelyet saját nyelvén *doni-magyaroknak* neveznek: „... de gente Scithica, que par ydioma suum proprium Dentumoger dicitur.” Ha ezt az egyszerű kijelentést alaposabban megnézzük, észrevehetjük, hogy mégis van benne valami pontatlanság, mondhatnánk, kétértelműség. Természetesen mindjárt a magyar nyelvre gondolunk, hiszen a magyarokról van szó, s az összetétel utótagja, *-moger* (*-mogyer*), kétségtelenül magyarul van mondva. De az előtag, *dentu-* (*dentü-*) — nem; annak ellenére sem, hogy alakilag párhuzamba állítható a *hetumoger* (*hétmagyar*) szóval, melynek mindkét tagja magyar. Itt azonban nemcsak „gens Hungarorum”-ról, hanem „gens Scithica”-ról is szó van, s a mellékmondat szorosabban ehhez kapcsolódik. Tehát felmerül a gondolat, hogy az az *ydioma* nem szittyia idióma-e. Hiszen a mondai ősanák, Dula fejedelem leányai, alánok, az alánok pedig szittyák. Persze, ez így kissé szórásalhasogatásnak tetszhetik, a kérdést azonban eldönti az, hogy akár magyar, akár alán (= ó-oszét) nyelven szerepel-e olyan nyelvi elem, melynek jelenléte bizonyító erővel bírhat.

De lássuk még Anonymus további vallomását a *dentü-mogyerek*-ről.

6. Gesta c. 14: „Licet preauus meus potentissimus rex Athila habuerit terram, que iacet inter Danubium et Thyseiam usque ad confinium Bulgarorum, quam ipse habet, attamen ego non propter aliquem timorem Graecorum uel Bulgarorum, quod eis resistere non ualeam, sed propter amicitiam Salani ducis uestri peto de mea iusticia unam partiunculam propter pecora mea, scilicet terram usque ad fluuium Souiou et insuper peto ab ipso duce uestro, ut mittat mihi gratia ipsius duas lagunculas plenas aqua Danubii et unam sarcinam de herbis sabulorum Olpar, ut possim probare, si sint dulciores herbe sabulorum Olpar herbis Sythicatorum, id est Dentumoger, et aque Danubii si sint meliores aquis Thanaydis. ~ Az én ősapámé, a nagyhatalmú Atila királyé volt a Duna—Tisza közén elterülő föld egészen a bolgárok határáig, ami most az uratoké. De mégis én, nem ugyan azért, mintha a görögöktől vagy bolgároktól félnék, hogy nem bírok velük szembeszállani, hanem vezéreteknek, Salánnak a barátsága kedvéért kérek a marháim miatt a magam jussából egy részecskét, tudniillik a Sajó folyóig elterülő földet. Azonkívül azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem a maga jóvoltából két korsót tele Duna vízzel és egy nyalábot Alpár homokjának fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajjon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcitiai tájaknak, azaz Doni-Magyaroknak a fűvénel, és a Duna vize vajjon jobb-e a Don vizénél.”

Mindenekelőtt nagyon feltűnő, hogy a *dentümogyer* (= doni magyar?) kifejezés és a *Don* (= *Thanays* = *Tanais*) folyó neve közt Anonymus nem lát

kapcsolatot. Egyébként a *dentümogyer* itt ismét mint „szittyá táj” (= Scythica) szerepel. (Mellesleg legyen szabad megjegyezni, hogy bár a Don folyó az egész ókorban a *Tanais* névvel van jelölve, ez a megnevezés maga a *Donec* szóval függ össze (*Tanais* < *Tanaids).

7. Összefoglalva tehát Anonymus állításait a *Dentümogyer*-ről, a következő eredményre jutunk:

1. *Dentümogyer* földrajzi helymegjelölés, és egyenlő értékű Szcitiával.

2. *Dentümogyer* népnév s jelöli Szcítia lakóit.

3. A magyarok a szittyá nemzetből származnak.

4. A szittyák (vagy magyarok?) magukat a saját nyelvükön *dentümogyer*-eknek nevezik.

5. Anonymus nem vesz észre kapcsolatot a *Don* és *Tanais* szók között.

Mindezek a megállapítások nem közömbösek a *dentümogyer* szó értelmezése szempontjából.

II.

Lássuk most, hogyan közelítette meg a kutatás a probléma megoldását.

A kutatás menete három helyen is össze van állítva, éspedig GOMBOCZ ZOLTÁNNÁL (NyK. XLV.), NÉMETH GYULÁNÁL (MSFOu. LXVII, 290 kk.) és GYÖRFFY GYÖRGYNÉL (Krónikáink és a magyar őstörténet 62 kk.). Tehát csak röviden kell érintenünk a magyarázó kísérleteket.

A középkori krónikás próbálkozása, mely a *Dentumogger* szót a latin *demptus* (*id est exemptus*) vagy a *dens* 'fog' szóval hozza kapcsolatba, figyelmet nem érdemel.

SCHWARZ GOTTFRIED 1761-ben a *dentu-* előtagot vonatkozásba hozta a *Don* folyó nevével. Nézete napjainkig igen népszerű, a köztudatba átment, s itt ma is tartja magát. Nézetem szerint vissza kell mennünk reá, ha nem is mint eredményre, de legalább mint első, tűrhető támaszpontra. Követi egyébként CORNIDES DÁNIEL és BUDAI ÉZSAIÁS.

HELL MIKSA szerint a *dentümogyer*-ben *dámvad-magyar*-t kell látnunk, — ami egészen valószínűtlen. — PRAY GYÖRGY (1775.) és SOMOGYI Cs. SÁNDOR (1826.) egy belső-ázsiai *Tenduch* tartományra utal. Ennek a nézetnek tarthatatlanságát maga Anonymus megmutatja, amennyiben *Dentümogyer* keleti határául a *Don*t jelöli meg. — MÁNDI ISTVÁN (1799.) elmélete a *Centum-mogger*-ről, melyből szövegromlással lett volna *Dentumogger*, erőltetett és elfogadhatatlan. — DANKOVSKY GERGELY (1825.) *döntő magyar* értelmezése, az összecsendésen kívül, semmiképpen sincs megalapozva.

SZABÓ JÓZSEF (1825.) *dontő-magyar*, *dontői magyar* etimológiája egyenes folytatása SCHWARZ elméletének, s mindmáig a legelterjedtebb. — Követték BARTAL GYÖRGY (1847.), JÁSZAY PÁL (1850.), PODHRADCZKY JÓZSEF (1861.), KUUN GÉZA, JOSEF MARQUART, HÓMAN BÁLINT. A megfejtés igen tetszetős, mert a folyónéven kívül az egész kifejezést e g y n y e l v b ől, a magyarból magyarázza.

JERNEY JÁNOS (1851.) *Don-tó* és *Don-tő* között ingadozott. Egyik mellett sem lehet elegendő bizonyítékot felhozni.

A. KUNIK orosz tudós egy, a *Don* forrásvidéke táján emelkedő *Dentum* hegy nevével hozta a *Dentümogyer*-t kapcsolatba. Igaz, hogy a két szó eleje összecsend, de a második szótag magyarázat nélkül marad. — HUNFALVY

PÁL az Irtis folyó osztyák nevével, *Tangat*-tal operál, de, azt hiszem, Anonymus ellenére a Dontól keletre hiába próbálkozunk. — PAULER GYULA a perzsa *dest* 'pusztaság' szóval még csak közel sem férkőzik a problémához. — VÁMBÉRY ÁRMIN, SEBESTYÉN GYULA és JOSEF MARQUART *Tana* városra és *Thanatia* tartományra gondol. *Dentia* és *Thanatia* valóban lehet azonos, sőt mindenik kapcsolatban lehet a *Donec*-cel, de ezzel nem jutottunk előbbre.

NÉMETH GYULA 1921-ben kifejtette, hogy a *dentü* szó összetétel, s első tagja török *ten* 'folyóvíz': „*Don*”, második tagja pedig török *-lü*, nyelvjárási *-dü* képző. Eszerint besenyő *tendü < *tentü* a. m. 'doni'. Követték PAIS DEZSÓ, ZICHY ISTVÁN és K. KATONA LAJOS. GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS (EtSz.) a *-dü*, *-lü* elem értelmezésével szemben hangtani szempontból kifogást emelt. — NÉMETH később feladta elméletét (1933.) s a *Dentümogyer*-t most így magyarázza: első eleme *Don*, mely Julianus második jelentésében mint *Denh* vagy *Den* jelenik meg; második eleme a magyar *-tu*, *-tü* < *-ti* kicsinyítő képző. Jelentése tehát 'Kis-Don', 'Donocska'. — Ehhez fűződik PAIS DEZSÓ figyelemreméltó észrevétele, hogy ti. a kicsinyítő képzővel ellátott *Don* név inkább jelölheti a *Donec*-et, mint a *Don*-t (MŰy. XLIV, 63—4).

GYÖRFFY GYÖRGY (1948.) szerint nem valószínű, hogy a *Dentü* névben a *Don* folyónév rejljenek. Ellenben felvesz egy török szót *den formában, melynek jelentése 'szilárd' volna, s megfelelne Konstantinos Porphyrogenetos *ἄσφαλοι* szavának a *σάβαρτοι ἄσφαλοι* kifejezésben. A *dentü* szóban a *-tü* elem magyar képző volna, mint NÉMETH kifejtette. Mindez GYÖRFFYNél nagy nyelvi és tárgyi apparátussal előadva elég meggyőzően hat. De van, ami meggondolásra készítet. Nehéz elképzelni egy török melléknevet magyar kicsinyítő képzővel, melynek megfelelne egy görög melléknév rossz vagy — enyhébben szólva — népies görögséggel. Mert *ἄσφαλοι* nom. pl. masc. sehogyan sem fogadható el Konstantinosnál *ἀσφαλεῖς* helyett, mely utóbbi alak nála egyébként általános. Tehát az *ἄσφαλοι* szó maga is problematikus, talán még problematikusabb, mint a szóban levő *dentü*-, s így bizonyításnál nehezen értékesíthető. De erre majd más összefüggésben kívánok visszatérni.

Idáig jutott a kutatás, és szerény nézetem szerint az eredmény még mindig nem megnyugtató. Mi tehát a teendő? Úgy gondolom, meg kell maradnunk az Anonymustól megadott földrajzi keretek között, újra kell értékelnünk népre és nyelvre vonatkozó adatait, s igyekeznünk kell, hogy — a *mogyer* szó kikapcsolásával, mely világosan magyar, és *magyar*-t jelent, — l e h e t ő l e g e g y n y e l v b ő l fejtsük meg az elé, mintegy jelzőként, állított *dentü*-szó vagy szóelem jelentését. Mondanivalóm harmadik részében ezt akarom megkísérelni.

III.

1. Fentebb néhány pontban összefoglaltam Anonymus állításait *Dentumogyer*-ről: 1. Szcítiával azonos terület, 2. Szcítia lakói, 3. a magyarok a szitytyáktól származnak, 4. magukat saját nyelvükön nevezik *dentumogyer*-nek, 5. a krónikáiról nem érez kapcsolatot *dentumogyer* és *Tanaïs* között.

Problémánk nyelvi probléma, s ezért először a negyedik pontra kell figyelmet fordítanunk. Azt mondja a krónikás: „Gens... Hungarorum... de gente Scithica, que per ydioma suum proprium Dentumogyer dicitur, duxit originem.” A főmondatban kifejezi világosan, hogy a magyar nemzet a szitytya nemzetből származik; a mellékmondatban pedig, hogy ez: *que* a saját nyelvén *dentumogyer*-nek nevezi magát. A vonatkozó névmást eddig mindig a *gens*

Hungarorum-ra vonatkoztattuk, mert hiszen erről van szó. Másrészt azonban szerkezetileg közelebb áll a *gens Scythica*-hoz.

Úgy látszik, mintha Anonymus ismerné az eredetmondát, mely szerint a hunok és magyarok ősei kapcsolatban állottak az alánokkal, de nem tartja méltónak magához, hogy ilyen mondai elbeszélésekkel felelőtlenül foglalkozzék. Mindenesetre elismeri a szittyá, jelen esetben alán kapcsolatokat. Ezt tesszük mi is nemcsak a monda tanúbizonysága alapján, hanem mert egyéb forrásokból is tudomásunk van róla, hogy a Kubán és Don vidékén magyarok és alánok egymás mellett éltek, egymással állandó és szoros érintkezésben, amire a magyar nyelv alán (= oszét) jövevényszavai is bizonyítékul szolgálnak. Így a problematikus kifejezés megfejtésénél elsősorban és természetesen a magyar nyelvre gondolunk, és vita nélkül, mint magától értetődő dolgot állapítjuk meg, hogy az összetétel utótagja *-moger* olv. *mogyër* < *magyar*. Másodsorban természetesen török nyelvekre gondolunk, mert török eredetű törzsek olvadtak be a magyarságba, azonban török nyelvekkel való összevetés útján kielégítő eredményt elérni nem tudunk. Ennélfogva természetes, hogy a harmadik nyelvsoporthoz, az iránihoz forduljunk, s erre biztat az eredetmonda, erre bátorítanak a nyelvtörténet eredményei.

2. Azt mondom tehát, hogy meg kell kísérelni az összetétel előtagjának, melyet sem a magyarból, sem a törökből nem lehetett megfejteni, megmagyarázását a szittyából, abból a szittyából, amely egyedül jöhet szóba, vagyis az alánból. S ennek a megfejtésnek, ha lehet, olyan egyszerűnek és magától értetődőnek kell lenni, mint amilyen a *moger* olv. *mogyër* > *magyar* értelmezés, amely soha egy pillanatig sem volt problematikus.

Az alán nyelvet, minthogy a nép nagyobb része a népvándorlás folyamán elkallódott, csak modern formájában, az oszétból ismerjük. S így azt mondhatná valaki, hogy a mai nyelvállapotból ezer—ezeröttszáz évvel visszakövetkeztetni nem lehet. De ha szemügyre vesszük az oszét jövevényszavakat, melyeknek hangalakja annyi idő alatt oly kevésbé változott, hogy aránylag könnyen egyeztethetők, több bizalommal kell lennünk az oszét nyelvi tények használhatósága iránt. Az sem döntő, hogy az *idioma suum proprium*-ot a magyar nyelvre, vagy éppen a szittyára vonatkoztatjuk-e. Az összetett szó hovatarozását általában az utótag határozza meg. Ez pedig magyar. Az előtag, mely körülhatárolja az utótag jelentéstartalmát, lehet idegen is. Ha egyszer a kifejezés meggyökeresedett, az a *mogyër*, aki a megszorított értelmű kifejezést magára alkalmazta, mondhatta, hogy ő *dentü mogyër*, aminek jelentésével természetesen tisztában volt. Ilyformán lehet a *dentü-mogyër* összetétel magyar is, szittyá is, ha ugyan a *dentü*-nek az oszétból, vagyis új-alánból kielégítő magyarázatát adjuk. Ez pedig nem nehéz.

Nyomatékosan kétségbe vonták, hogy a *dentü*- szórésznek köze volna a *Don* folyónévhez. Ez így igaz is. De közvetve mégiscsak köze van. Az oszétban ugyanis a *Don* folyó neve nemcsak tulajdonnév, hanem köznév is: *don* 'víz, folyó'. Ebből számos összetétel képezhető, de nincs egyetlen olyan melléknévi alakja sem, amely a mi szempontunkból használható volna. A *don* szó többes száma az irodalmi nyelvben (keleti-oszét, irón nyelvjárás) *dættæ*. A nyugati-oszét nyelvjárásban (digórón nyelvjárás) azonban *dæntæ* többes számot találunk. Az egyes nominativus a két nyelvjárásban egyező. A nyugati-oszét *dæntæ* többes számmal közelebb jutottunk a keresett szóalakhoz. A többes genitivus és a többes locativus interior ugyanis *dænti*, amely meglehetősen egyezik a *dentü*-nek olvasandó *dentu* szóval.

A hangalakot tekintve, jobban eltér a keleti-oszét *dættý* alakja, melyben a nasalis hasonult a rákövetkező dentalishoz, szövégi *i*-je pedig *y* (= *i*)-vé redukálódott. Ez a redukció megvan a magyarban is: *i* > *ü*. A keleti-oszét és a magyar redukciós folyamat nem hozható egymással összefüggésbe, hacsak fel nem tesszük, hogy a keleti-oszét *nt* > *tt* hangváltozás később következett be. Ennek feltevésére azonban semmi támaszpontunk nincs.

Az egymással egyező többes genitivus és többes locativus interior jelentése egyfelől 'vizeknek a . . .', 'vizeké', 'vizek közül' (mint *partit vus*), másfelől 'vizekben', 'vizek között'. A *dentü-mogyer* ezek szerint: 'vizek magyarja', vagy 'vizek között magyar'; 'folyók magyarja' vagy 'folyók között magyar'.

Ezzel el is jutottunk volna a név kielégítő magyarázatához, még ha nem is neveztük volna meg a folyókat, melyek ezt a névadást lehetővé tették. — De ennél tovább mehetünk.

Az oszét mondatban azt tanítja, hogy jelzőként állhat főnév is birtokos esetben, mint *mady rævdyd* 'anyai kedveskedés', 'anyai szeretet'; *ænusy kad* 'örök dicsőség', betű szerint 'az örökkévalóság dicsősége' vagy 'az örökkévaló dicsősége'.¹ (Ugyanis az oszétban a főnevek és a melléknevek nem különülnek el kifejezetten egymástól.) Tehát *dony* / *doni* lehet 'vízi', többes számban *dættý* / *dænti* lehet 'vizekben levő', 'vizek közötti'; 'folyókban levő', 'folyók közötti'.

Példák a genitivusnak (és locativus interiornak) jelzőként való használatára: *cillæjy kalm* 'selyem(i) hernyó'; *dony qaz* 'hattyú' (szó szerint: 'vízi lúd'); *dony uærcc* 'sárszalonka' (szó szerint: 'vízi szalonka'); *dony çygz* 'tündér' (szó szerint: 'vízi leány'), 'nimfa'; *xoxy don* 'hegyi folyó'; *dony transport* 'folyami szállítás' (modern). Továbbá: *dony kæsaq* 'folyóban levő hal' és nem egyszerűen csak 'folyami hal', mert *dony kæsaqæj army kæsaq xuzdæj* 'a folyóban levő halnál jobb a kézben levő hal'. Itt említhető a személynevek képzése is: *æz, dæm, narty Uryryzmæg dæn* 'én, úgymond, a nártok közül való Üürüzmeq vagyok', melyhez teljesen hasonló a mai oszét személynevek alakulása: *Xetægkaty Kosta* [*Кочма Хемазпос*], *Bajaty Gappo* [*Ганно Баев*].

Tehát Anonymus szövegében a *dentumoger* olv. *dentümogyër* alán és magyar nyelven értelmezendő, s 'f o l y a m o k k ö z ö t t l a k ó m a g y a r' a jelentése.

Nem feltűnő, hogy a szóalak nyugati-oszétóra (digórón) mutat, mert ma is ezek laknak közelebb a Kubánhoz és a Don alsó folyásához. Mint a helynévkutatás kimutatta, az ókorban még közelebb laktak e folyókhoz (WSEWOLOD MILLER, *Die Sprache der Osseten* 4; GEIGER—KUHN, *Grundriss der iranischen Philologie. Anhang zum ersten Band*).

Ezek a nyugati oszétok, illetőleg alánok voltak a magyarságnak közelebbi szomszédai.

3. Miért nem vett észre Anonymus semmi kapcsolatot a *dentü-* szóelem és a *Tanaïs*: *Don* folyónév közt? Nyilvánvalóan azért, mert közvetlen kapcsolat nincs is. Ő esetleg tudta, hogy a *dentümogyer* a. m. 'folyamközi magyar'. De nem bizonyos, hogy tudta. S még ha tudta volna is, nem igen gondolhatott arra, hogy éppen a *Tanaïs* az a folyó, melynek neve általában 'víz, folyóvíz' értelemben is szerepel. Máskülönbem nem használná a két szót minden megjegyzés nélkül egy és ugyanazon mondatban.

¹ В. И. Абаев, Грамматический очерк осетинского языка (А. М. Касаев, Осетинско-русский словарь 531).

A *Dentumoger*-t Anonymus először helynévként használja, s azonosnak tekinti *Scithia*-val. Azonban igen bizonytalanul határolja körül, különösen északon, nyilván, mert az a terület ismeretlen előtte. Félreismerhetetlenül van megadva a határ délen, a Fekete-tengernél. Kelet felé határt képeznek a Don és mocsarai, vagyis az Azovi-tenger és a Don-delta. Nyugat felé, pedig ez a terület a legismertebb lett volna, nincs megadva a határ. Ennek értelme az, hogy a határ itt idők folyamán mindinkább nyugat felé tolódott.

A 'folyamközi', vagyis *dentü* magyarok nyilván még a Kubán és a Don közt kapták ezt a nevüket. Aztán átmentek a Donon, s a Don és a Dnyeper között még mindig *dentü* magyarok maradtak. Aztán átmentek a Dnyeperen is, és mindinkább eltávolodtak az alánoktól. Mivel nem vesztett ki a tudatból, hogy őket, nyilván megkülönböztetésül, 'folyamközi' magyaroknak hívták, az alán hatás pedig teljesen megszűnt, most már az alán szót török szóval helyettesítették, s nevezték magukat: most is „per idioma suum proprium” *etelközi* magyaroknak, mert a név itt, a Dnyeper—Bug—Dnyeszter—Prut—Szeret vidékén még jobban illett rájuk, mint eddig bárhol. *Atelközü* talán az első magyar szó, melyet írásban feljegyeztek, de nem több, mint török—magyar fordítása a megelőző alán kifejezésnek, a *Dentü*-nek.

És így megértjük, hogyan azonosítható a *Dentümogyër* egész Szcitiával. A *Dentümogyër* nép és terület egyaránt. A nép, mint a nagy népvándorlás utolsó számottevő szereplője, a Dontól fokozatosan húzódik nyugat felé, át egész Szcitián, s Szcitiának mindig más és más területe lesz a *Dentümogyër* földje. Szcitia nyugati végében már nem is *Dentümogyër*, hanem törökösen—magyarosan *Atelközü*. Mikor aztán még tovább vándorolnak, a vidék jellege megváltozik. Nem nevezik már magukat sem *Dentümogyër*-nek, sem *Atelközü*-(*mogyër*)-nek, hanem csak *magyar*-nak, mert már rég nem volt szükség megkülönböztetésre. Hiszen népünknek az a töredéke, melytől magukat — vagy inkább mások őket — megkülönböztették, átvergődött a Kaukázuson, s évszázadok folyamán beleolvadt az ottani örmény, török, iráni népekbe. Azok voltak ezek, akiket a X. században Bíborbanszületett Konstantin császár *σάβαροι ἄσφαλοι*-nak nevez.

GAÁL LÁSZLÓ

A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke

I. I. Endre királyunknak 1055. évi oklevele a XI. század magyar művelődéstörténetének nem egyedül álló, nem is legrégebb írásos emléke. Géza fejedelemnek veszprémi görög nyelvű alapítólevelét nem is számítva, megelőzi korban Szent Istvánnak három hiteles oklevele, Szent István két törvénykönyve, az Intelmek, Szent Gellért teológiai művei, továbbá minden valószínűség szerint Szent Zoerárd és Benedek legendája, hogy csak a nagyobbakat soroljuk föl. Az említett oklevelekben elszórtan magyar szavakat (személy- és helyneveket) is találunk; a tihanyi oklevelet tehát a legrégebb magyar nyelvemléknek sem mondhatjuk, ámbar értéke e tekintetben hasonlíthatatlanul a többi fölött áll is. Különleges jelentősége van azonban a tihanyi oklevélnek a XI. századi magyar szellemi élet külföldi kapcsolatainak szempontjából.

Az oklevél latin nyelven van írva, mint általában a kor oklevelei a nyugati és közép-európai országokban. Azon a nyelven, mely a katolikus

egyházban egyetemlegesen az istentisztelet, a papság nyelve volt, melyet a nyugati keresztény államok általában mind a belső kormányzás jelentős aktusaiban, mind a külfölddel való érintkezés lebonyolításában hivatalosan használtak, és amely az akkori irodalmi és tudományos életnek majdnem kizárólagos nyelveként szerepelt. A kereszténység fölvetelével a magyarság is elfogadta az akkori művelt világgal való kapcsolatok nyelvét, hiszen csak ennek közvetítésével juthatott a nyugati műveltség szellemi kincseihez, ismerhette meg és tehetette magáévá ennek lelki világát. Nem utolsó fontosságú tehát a kérdés: kinek az útján jutott a magyarság a latin nyelvnek mint a műveltség hordozójának és nélkülözhetetlen eszközének ismeretéhez. — És a tihanyi alapítólevél éppen ebben a vonatkozásban ad fölbecsülhetetlen útbaigazításokat.

Szent István hiteles oklevelei közül is egyedül a pannonhalmi apátság alapítólevele maradt reánk eredeti formában, — ámbár ez sem maga az 1002-ben kiállított oklevél; a veszprémi meg a pécsi püspökség alapítólevelét csak kései átiratok tartották fenn. — Sőt SZENTPÉTERY IMRE (Szent István király oklevelei: Szent István Emlékkönyv II, 133—202, különösen 156—82) megállapítása szerint a pannonhalmi alapítólevél jelen formája is csak XIII. századi hasonmás, mely azonban megőrizte az eredeti oklevélnek — egészen csekély beszúrásokat leszámítva — nemesak az eredeti szövegét, hanem az eredeti oklevél alakját és írását is. Így határozottan meg volt állapítható, hogy kiállítója a német császári kancelláriának lehetett az embere, akinek személyét Heribert C-nek szokták jelölni.¹ — A másik két oklevélnél nehezebb az eset, azonban mégis ki lehet róluk mutatni a német, illetőleg itáliai oklevelekkel való szoros rokonságot.² Kiállítójuk kétségtelenül szintén nem magyar ember. Arra tehát semmiképpen sem adhatnak fölvilágosítást, kitől tanulta a magyar ember a latin nyelvet, a latin betűs írást.

Ebből a szempontból az említett többi irodalmi alkotások sem lehetnek irányadók, mivel valamennyi nagyon kései írással maradt reánk, a bennük levő szavak, illetőleg betűk írása, a hangok jelölése ennél fogva nem föltétlenül

¹ „a pannonhalmi oklevél jelenlegi alakjában a XIII. század elején, pontosabban: 1209 és 1212 közt készült ügyes, de interpolált utánzó másolata a Szent István király által a pannonhalmi monostor részére 1002-ben adott eredeti oklevélnek... Az interpolatio a somogyi dézsmáról szóló részre szorítkozik... Az eredeti oklevél szövegrésze cgyebekben aligha változott lényegesen.” (184.)

Az írás, a betűk használata és formája természetesen az eredetit utánozta. — A hasonmás természetéből következik, hogy nem bír el hosszabb léleczetű betoldásokat. Az interpoláló másoló hamar el is szólja magát (pl. multorum comitum, in regno ungarico). — Az oklevél hitelességére vonatkozólag is rendkívül értékesek azok a megállapítások, melyekkel HORVÁTH JÁNOS a latin stílus korhatározó jellegére hívta föl a figyelmet (Árpád kori latin irodalmunk stílusproblémái, különösen 72—5).

² A veszprémi püspökség alapítóleveléről HORVÁTH JÁNOS ezeket írja: „Joggal gondolhatunk arra, hogy ezt az oklevelet itáliai származású ember írta” (i. m. 32), ami azonban éppen nem zárja ki a német császári oklevelekkel való hasonlóságot. — SZENTPÉTERY BRESSLAU megállapításaival általában egyetértve ezt így fogalmazza meg: „Szent István veszprémi oklevelének néhány formulája III. Ottó kancelláriájának egy másik notariusára, az itáliai származású Heribert D-re emlékeztet” (i. m. 172). Ezt azonban azzal magyarázza, hogy az oklevélben csak „egy itáliai származású notarius fogalmazatának több tekintetben mintául vételét” kell föltennünk, magát az oklevelet „nem itáliai, hanem német származású notarius szerkesztette” (i. m. 170, jegyzetben). Sőt SZENTPÉTERY (i. m. 170) arra is rámutat, hogy mind a „három oklevél formulás részei több tekintetben emlékeztetnek a francia királyoknak, Capet Hugónak és különösen II. Róbertnek okleveleire is, sőt az utóbbinak egyik-másik oklevelével föltűnő egyezéseket mutatnak”.

a XI. század hazai latin írását szemlélteti, még akkor sem kétségtelen bizonyossággal, ha valamelyikük, mint például a Maurus pécsi püspök írta legenda föltehetőleg magyar ember szellemi terméke s egyúttal eredetileg kezírása is volt. A többi írásműből bizonyosra vehető írójuknak külföldi származása, bár Szent Gellért kivételével az író személye ismeretlen előttünk.

2. A tihanyi apátságnek eredetiben ránk maradt oklevelével másképp áll a dolog: név szerint is ismerjük az írója személyét, mert az oklevélnek expressis verbis igazolása szerint azt Miklós püspök írta, aki akkor I. Endre király kuriájában ideiglenesen a jegyző tisztét látta el (vicem procurabat notarii).

Egyéni véleményem, hogy az oklevél szerzője valóban Miklós püspök volt (JAKUBOVICH EMIL, Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez: MNy. XX, 129—30.), bár e nézet ellen nagyon komoly kifogások merültek föl (PAIS DEZSŐ, Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet: Századok LXXVIII [1944.], 232—40 és MNy. LI, 10—7). — Maga a név egyébként nem döntő jelentőségű, csak a szerep, amelyet betöltött, illetőleg munkájának eredménye. A nevet akár így is írhatnók: „Miklós püspök”.

Magyar voltát az oklevél magyar szavai bőségesen tanúsítják.

Amit tehát írt és ahogyan írta, magyar szellemi terméknek, magyar ember latin írásának kell megállapítanunk. A kérdést ennél fogva így fogalmazhatjuk: Kitől tanulta a latin nyelvet, illetőleg a latin nyelvű írást Miklós püspök?

MELICH JÁNOS kiváló tanulmányában (Latinbetűs helyesírásunk eredete 1—45) arra a következtetésre jut, hogy latin betűs helyesírásunk a magyar király kancelláriájában alakult ki. — Amde ha Miklós püspök 1055-ben már főpásztor, és oklevelet állít ki a király országos intézkedéséről, az oklevélben pedig nem ingadozó, hanem már egységesnek, kialakultnak mondható latin helyesírás áll előttünk, nyilvánvalóan nem ebben az esztendőben sajátította el a latin nyelvű írást és helyesírást, hanem jóval előbb, fiatal ember korában kellett azt megtanulnia. A magyar király kancelláriájában azonban nem tanulhatta, mert a magyar királynak akkor még nem volt kancelláriája. Miklós püspök életkorát 1055-ben legalább negyven—negyvenöt évre kell tennünk. Fiatal kora tehát húsz—huszonöt évvel előbbre esik, vagyis az 1030—1035 körüli évekre. Ez pedig már Szent István kora. És tekintettel a Szentkirály halálát követő esztendőök zavaros magyarországi állapotaira, nem is tehetjük más időre azt a lehetőséget, hogy olyan helyzet alakulhatott ki, melyben kiformalódhatott a latin szavak egységes magyarországi kiejtése, az egységes magyarországi latin helyesírás.

Amde nem a magyar király kancelláriájában.

Szent Istvánról ez idő szerint az az általános vélemény, hogy már megszervezte a magyar királyi kancelláriát. SZENTPÉTERYT követve ezt vallja még KNEZSA ISTVÁN is (Helyesírásunk története a könyvnyomtatásig 9). — Meggyőződésem szerint azonban ez a hiedelem csak téves általánosításon alapszik, mert legföljebb két oklevél kiállításából állandó udvari intézmény szervezésére következtetett. Egyébként KNEZSA (i. m. 9) is megállapítja, hogy 1002 után, mikor e föltevés szerint a szervezés megtörtént volna, „nem tudjuk, meddig működött Szent István kancelláriája . . . Bizonyos azonban, hogy Szent István halála után kancellária hosszú ideig nem volt” Magyarországon. Nevezetesen nem volt a tihanyi oklevél bizonyossága szerint az 1055.

évi oklevél kiállítása idején sem. Miklós püspöknek és magyar paptársainak ennél fogva másutt kellett elsajátítaniok a latin nyelvet, a latin kiejtést és helyesírást.

3. Vegyük sorra, kik használták vagy legalább használhatták hazánkban a latin nyelvet Szent István korában.

Az egyik csoport Itáliából jött hazánkba. Ide tartozik a dél-itáliai *Adeodatus*, Szent István nevelője. A papok közül a szentmártoni *Anasztáz*, a pécsváradi *Asztrik* és *Bonifác* meg szerzetes társaik a Szent Elekről és Bonifácról nevezett római monostorból kerültek magyar földre, ha nem is közvetlenül, Szent Gellért pedig Észak-Itáliából való volt. Kiejtésük, helyesírásuk tehát már az itáliai származásúaknak sem lehetett egységes. Nem valószínű, sőt inkább nem is lehetséges, hogy Miklós püspök bármelyiküktől is latin nyelvet tanult volna.

A németországi latin ejtést és helyesírást tételezhetjük föl *Gizella* királynéről, akinek testvére, illetőleg rokona (*Brunó* püspök, Szent Günther) szintén többször megfordult Magyarországon. Szent *Adalbert* prágai püspök és még inkább kísérő társa, *Radla* hosszabb időt töltött hazánkban. Radla meg is honosodott, győri püspök lett. Annak azonban semmi nyoma, hogy Miklós püspök tőlük vette volna latin nyelvi tudását. Még kevésbé tehetünk föl ilyen tevékenységet a Magyarországon megtelepedett német katonákról (*Vecelin*, *Hont*, *Pázmán*, a *Héderek*), sem pedig azokról a bakonybéli, illetőleg zalavári szerzetesekről, akiknek a magyar nyelvben való járatlanságuk, illetőleg németes nevük német származásra utal.

A tihanyi alapítólevél írása és szóhasználata (pl. *parentes*) semmiképpen sem azt mutatja, hogy kiállítója az itáliai vagy éppen a német ejtés embere lett volna. A latin nyelvet tehát legalábbis kezdő fokon, amiből tovább fejleszthette esetlegesen egyéni írását, másoktól kellett megtanulnia.

És ebben a pontban konkrét adat is áll rendelkezésünkre.

4. Ismeretes az a levél, melyet *Fulbert* chartresi püspök *Bonipert* pécsi püspökhöz intézett.¹

Naipert 1036 előtt a pannonhalmi apátsági iskola egykori növendékének, Maurusnak volt elődje a pécsi püspöki széken. Neve után francia származásúnak gondolhatjuk, bizonyítékunk azonban nincsen erre. Annyi ellenben magából a levélből bizonyos, hogy Fulberttől latin grammaticát kért, nevezetesen *Priscianus* művét. Nyilván az egyházmegyei iskola számára. A levél bizonyossága szerint Fulbert előzetesen nem ismerte a magyarországi püspököt. Nem csekély jelentőségű tehát, hogy Bonipert nem általában latin grammaticát, hanem megnevezetten *Priscianus* könyvét kérte. Német származású ember valószínűleg *Donatus*ra gondolt volna, mert Németországban a IV. századi Donatus latin nyelvtana terjedt el, holott Franciaországban *Priscianus* könyve volt közhasználatban.

Egyiket sem eredeti formájában használták a középkori országokban, hanem a nem latin anyanyelvűek szükségleteire való tekintettel átdolgozott kiadásban. Nevezetesen a VI. századi *Priscianus* művét abban az átdolgozásban, melyet 980 körül *Abbo*, Fleury apátja készített (*MELICH* i. m. 42—3). A könyvet azonban ezentúl is egyszerűen *Priscianus*nak mon-

¹ A levél teljes szövege Szent István Emlékkönyv I, 460 van közölve. A szöveg egyik szavát SZENTPÉTERY helyesbítette (*coepiscopo archiepiscopo* helyett). (Szent István király pécsváradi és pécsi alapító levele 55.)

dották. — A tankönyv e szerint ebben az esetben magát a műveltségi kört jelentette, amelyben a két tankönyv elterjedt, a Priscianus tehát a francia művelődési körhöz való fordulást. A műveltségi kör pedig a latin szavaknak megfelelő ejtését, mely a két népnél éppen nem volt egyöntetű.

A pécsi káptalani, egyházmegyei iskoláról ezek után tudjuk, hogy ott a növendékek a Priscianus alapján tanulták a latin nyelvet. Mivel könyve akkoriban csak a tanárnak, a mesternek volt, a növendékek abból azt vitték tovább, amit leginkább betanulás útján az órákon szereztek. Más szóval ez azt jelenti, hogy Pécsen a magyar növendékek a latin nyelv elemeit, nevezetesen a latin szavak írását a szerint a kiejtés szerint tanulták, amelyet az A b b o-féle Priscianusból tehettek magukévá. — Mivel pedig Fulbert 1006-ban lett Chartres püspöke, 1029-ben pedig már meghalt, nyilvánvaló, hogy a Boniperttel való levélváltását Szent István uralkodásának első felére datálhatjuk, ha nem is éppen 1007-re rögzítjük.¹

5. Nem lehetetlen tehát, hogy Miklós püspök a pécsi káptalani iskolába járt, és így ott sajátította el azt a latin helyesírást, mely az 1055. évi tihanyi oklevélben már megállapodottnak mutatkozik. Ez megmagyarázná MELICH (i. m. 42—3) megállapítását, mely szerint a tihanyi apátság alapítólevelében levő latin és magyar szavak írása arról tanúskodik, hogy az oklevél írójának „beszélt latinsága legjobban azzal a beszélt latinsággal egyezik, amelyet a X. század végén és a XI. század első felében a franciáknál ismerhetünk fel.” Végső következtetése pedig az (43), hogy ez a latinság „a X—XI. századi franciaországi latinsághoz áll legközelebb, sőt vele majdnem minden pontban azonos”.

Ámde semmi adatunk nincs rá, hogy Miklós püspök Pécsen járt volna iskolába, és egyébként is válasz nélkül maradna a kérdés: honnan van az, hogy a magyarországi latin írás ebben a franciás formában lett általánossá? Ha a XI. század közepe táján latin helyesírásunk franciás jelleget mutat, ez csak úgy következhetett be, hogy hazánkban Szent István korában a Priscianust nemcsak Pécsen használták vezérfonalul, hanem a magyarországi káptalani iskolák nagyobb számú csoportjában, ha nem is általánosan mindenütt. Ez természetesen nem foglalja magában annak megállapítását, milyen volt az akkori latin nyelvű beszéd jellege hazánkban, mert ennek természetére nézve nem rendelkezünk semmiféle határozott adattal. Aki mármost ezekből a káptalani, esetleg kolostori iskolákból is kikerült,² mind a tényleges latin szövegek írásában, mind a magyar szavak latin betűs formálásában önkéntelenül és természetesen azt a helyesírást használta, melyet az iskolában elsajátított.

6. Ezek után az a kérdés, honnan kerültek hozzánk a Priscianusok, illetőleg olyan tanárok, akik ezeket magukkal hozták vagy ide megszerezték, mert már maguk ezt a kiejtést vagy helyesírást gyakorolták.

Lőrinc szerzetesnek a verduni püspökök és apátok cselekedeteiről szóló művében az 1047. évhez a következő följegyzést találjuk: „Ama napokban

¹ Vö. GALLA FERENC, A clunyi reform hatása Magyarországra. Pécs, 1931. 74.

² A pannonhalmi monostorban volt kolostori iskola, ennek volt „puer scolasticus”-a Maurus püspök. Az 1093. évi összeírás szerint a monostor könyvtárában volt Donatus, de nincs említve Priscianus, mert talán az iskola mesterénél volt. A Maurus írta legendának egyes szavai: *subintravit, mandi, commandare*, illetőleg egyes szavak írása: *Gayse* mintha szintén franciás hatást mutatnának. A könyvtárban különben volt Psalterium Gallicanum is. (ERDÉLYI LÁSZLÓ: PRT. I, 591.)

(III.) Henrik császár ellen föllázadt Godefridus herceg és örgróf. Maga a herceg meg Balduinus flandriai gróf erős sereggel megtámadta és fölégette Verdunt... Mind a város, mind a templom akkora károkat szenvedett ekkor, hogy sok polgár, sok pap elmenekült erről a helyről és másfelé szóródtak szét. Ilire van annak, hogy a fölperzselt egyházból akkor huszonnégy kanonok a nyomorúság miatt Magyarországra ment. Annyi bizonyos, hogy sohasem tértek vissza.”¹

Az adat nem pontosan Szent István kora, mert a Szentkirály kilenc évvel korábban meghalt. Ámde mindössze nyolc évvel előzi meg a tihanyi alapítólevél írását. Arra tehát még aligha találunk benne kielégítő magyarázatot, honnan vette a franciás helyesírást fiatal korában az oklevél írója. Ellenben mindenképpen határozott útmutatás arra nézve, hogyan került hazánkba általában a franciás ejtés, a franciás jellegű latin betűs helyesírás. — Ebben az időben a káptalanhoz mindenfelé hozzátartozott az iskola, amelyben föltétlenül tanították a latin grammaticát. Érthető tehát, hogy ha egyszerre huszonnégy kanonok, mondjuk más szóval: huszonnégy tanár érkezik Magyarországra, ezek nem éppen egyetlen egyházmegye káptalani iskolájában találtak elhelyezkedést, hanem a maguk franciás ejtését legalább egy másik Priscianusszal több helyütt honosították meg és terjesztették tanításukkal.

Megerősíti ezt a híradást, illetőleg a következtetést az egykorú Maurus püspök följegyzése: „Abban az időben, mikor a legkeresztényibb István király irányítása mellett az istenség neve és vallása Pannóniában még csak zsenge csirázásnak indult, hallva a jó uralkodó hírét, más országokból sok kanonok és szerzetes gyülekezett hozzá mintegy atyjukhoz.”² — Maurus e följegyzése egészen határozott időjelöléssel támogatja azt a megállapítást, hogy a latin nyelvnek magyarországi franciás ejtése még Szent István korában kapott alapvetést olyan iskolákban, melyekbe francia földről került a latin nyelvtankönyv, sőt legalább részben a latin nyelv tanára is.

Az egykori pécsi püspök értesítésében különösen figyelemre méltó a kanonokok említése. Aki önmegtagadó szerzetesi életre kapott nevelést, sokáig ebben is élt, nem ok nélkül figyelt föl az akkor általában szerény viszonyok közt élő kanonokok ide gyülekezésére. Nyilván nem egy-két ide vetődött egyénről volt szó. — És hogy legalább részben tanítással, közelebbről: a latin nyelv tanításával foglalkozó világi papok jöttek, mégpedig a fentebbi adat értelmében Verdun vidékéről, abban alighanem jelentékeny szerepe lehetett Szent István kiváló munkatársának, az eddig észre sem vett Domonkos érseknek, akinek nevét a pannonhalmi alapítólevelen „Dominicus archiepiscopus vicecancerarius” alakban találjuk.

Erről a „vicecancerarius”-ról alaposabb vizsgálattal az derült ki, hogy azonos a császári kancelláriának Heribert C jelzéssel ismert notariusával, aki

¹ Laurentius de Leodio (1144 körül): Gesta episcoporum Viridunensium et abbatum S. Vitoni: „Illis diebus contra imperatorem Heinricum rebellaverat dux et marchio Godefridus. Ipse dux et Balduinus comes Flandrorum cum manu valida Viridunum irruerunt et succederunt... Tantum ipsa civitas, tantum ipsa ecclesia tunc rerum pertulit dispendia, ut multi cives, multi clerici locum istum fugerint alias dispersi. Fama est viginti quatuor canonicos de ipsa concremata ecclesia tunc Hungariam prae inopia profectos quos constat nunquam fuisse reversos.” (GOMBOS F. ALBIN, Catalogus 1395.)

² „Tempore, quo sub christianissimi Stephani regis nutu nomen et religio deitatis in Pannonia rudis adhuc pullulabat, audita fama boni rectoris multi ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum quasi ad patrem confluebant.” Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris. Cap. 1. (Scriptores Rerum Hungaricarum. Bp., 1938. II, 357.)

Szent Istvánnak nemesak az I. törvénykönyv meg az Intelmek készítésében volt kongeniális munkatársa, hanem a magyar honalapító oldalán a magyar állam sokoldalú szervezésében is nagyon méltánylandó szerepet vállalt és töltött be. És Domonkos érsek ugyanarról a vidékről valónak mutatkozik, ahonnan Bonipert püspök a latin nyelvtant kérte, és ahonnan a verduni kanonokok Magyarország felé indultak. Igaz ugyan, hogy Domonkos érseknek 1009 után nyoma vész, személyes működése tehát hazánkban egy évtizedre sem terjedt, munkásságának hatása azonban kétségtelenül továbbra is érezhető volt. Az is bizonyosra vehető, hogy Domonkos érsek királyi munkatársi szerepéről nem csupán az ország határain belül tudtak, hanem elsősorban azokon a területeken vettek róla tudomást, ahonnan az életútja hazánk felé vette irányát, ha nem is közvetlenül. És viszont Domonkos érsek sem felejtette el egészen azokat a honfitársakat, főképpen papokat, akikkel fiatal korában együtt vágott neki az életnek, akikhez föltehetőleg a kölcsönös bizalom kapcsolata akkor is fennállott, amikor távol országban ugyan, de jelentékeny helyet töltött be, amely éppen papok elhelyezkedésére lehetőséget nyújthatott.

7. Állításunk mellett újabb erős bizonyítékot a legrégebb magyarországi liturgikus könyvek szolgáltatnak. — Papoknál leggyakoribb, mondhatnók, mindennapi olvasmány a breviárium, a misekönyv, egyáltalán az istentisztelettel meg a szertartásokkal kapcsolatos imádságok és előírások. Egészen természetes, hogy nemesak szellemi, lelki tartalmuk, hanem külső formájuk, nevezetesen a szavak írása, helyesírása is szinte belegyökerezik annak a lelkivilágába és írásgyakorlatába, aki ilyen gyakran látja maga előtt és elmélyedve olvassa. Mármost főként KNEIWALD KÁROLY zágrábi egyetemi tanár és RADÓ POLIKÁRP budapesti teológiai tanár kutatásai annak megállapítására vezettek, hogy az eddig ismert legrégebb magyarországi liturgikus könyvek egytől-egyig kivétel nélkül franciaországi eredetűek: közelebből Észak-Franciaországból, Avranches—Verdun—Liège vidékéről kerültek hozzánk, vagyis arról a vidékről, amely eddigi vizsgálódásaink során a magyarországi latin nyelvtani oktatás, a latin betűs helyesírás tekintetében rajzolódott ki előttünk.¹ — És itt hangsúlyozottan rá kell mutatnom, hogy az ismert legrégebb magyarországi liturgikus könyvek valamennyien XI. századi írások, tehát megelőzték a Kálmán-kori „Divinorum officiorum ordo” című szabályzatot. Mivel pedig semmi nyoma, hogy Szent István egyházmegyéiben az alapítástól kezdve a Kálmán-kori szabályozásig máshonnan szereztek volna be a liturgikus könyveket, azt a következtetést kell levonnunk, hogy egyházmegyéink kezdettől fogva, vagyis már Szent István korában francia nyelvtérületről származó liturgikus könyveket használtak. — Ez a helyzet természetesen csak még jobban elmélyíthette a magyar papi nemzedékre, elsősorban az egyházmegyék székhelyein működő, egyénileg kiválóbb papokra azt a hatást, amit az egyházmegyeyei, káptalani iskolák latin nyelvi oktatása az írásukra, helyesírásukra gyakorolt.

Meg kell azonban azt is állapítanunk, hogy a hatás nem volt kizárólagos, az alkalmazkodás nem volt szolgálai másolás. — A tihanyi oklevél is erre ad kétségtelen bizonyítékokat.

¹ Részletesebben erről és a vele kapcsolatos kérdésekről „Magyar—francia kapcsolatok Szent István korában” című dolgozatomban foglalkozom. Ott idézem az idevágó irodalmat is. — Domonkos érsekről újabb külön dolgozatom szól.

8. BÁRCZI GÉZÁNAK a tihanyi alapítólevélről szóló tanulmánya sorra veszi az oklevél magyar szavait, a tudós alaposságával egyenként megállapítja a bennük előforduló betűk és betűkapcsolatok hangértékét, kimutatva, hogy melyik hangérték jelölése magyarázható az olaszos, a franciás, illetőleg a németes ejtésből (főként a helyesírást tárgyaló fejezetben, 120—30). Amit itt megállapít, általában érvényes az oklevél latin szavainak írására és helyesírására is. Ebből pedig az következik, hogy a magyar szellemi élet már Szent István korától fogva nem egyoldalú tájékozódást követett, hanem több irányban építette ki kapcsolatait, különböző forrásokból merített. BÁRCZI (i. m. 130) fogalmazásában: „A különféle . . . hatásokon alapuló jelölésrendszerek között nyilván küzdelem folyt . . . A harc eredményeül kiegyenlítődés jött létre: vegyes eredetű helyesírás, melybe azonfelül a Magyarországon keletkezett betűhelyettesítések új színeket vegyítenek.”

Ezek a tények tehát azt jelentik, hogy a magyarság a XI. századi európai művelt világba a latin nyelv elsajátításával is úgy illeszkedett be, hogy önállóságát megőrizte, szellemi látókörét kiszélesítette, s amit átvett, egyéni művelődésének szervezetébe építette be.

Erről tanúskodik a tihanyi apátság alapítólevele.

BALOGH ALBIN

Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról

Korábbi kísérletezések után 1950 őszén a Történettudományi Intézetben kezdtem bele az Árpád-kori történeti földrajz munkálataiba. A munka 1956 elején a megírás stádiumába jutott, s most, midőn hét fejezet elkészült, hasznosnak mutatkozik a tervezett munka ismertetése a kérdéssel foglalkozó tudományos szakemberek és az érdeklődők előtt. Ez az ismertetés és az egyes kérdések megvitatása bizonyára hozzá fog járulni, hogy a munka módszerében, felépítésében még jobban megfeleljen a célkitűzésnek.

A beszámoló során három kérdés köré csoportosítom mondanivalómat: 1. A munka célja; 2. A munka anyaga; 3. A munka felépítése.

1. A munka célja kettős; egyrészt szigorúan véve tudományos a szakemberek számára, másrészt népszerű, ismertető a helytörténet iránt érdeklődők számára.

Tudományos törekvésem elsősorban az, hogy a történettudomány ismeretanyagát gyarapítsam, ugyanakkor segítséget szeretnék nyújtani a nyelvészet, régészet, művészettörténet, emberföldrajz, természeti földrajz és bizonyos természettudományok (pl. embertan, növénytan) kutatóinak.

Ami a történettudományt illeti, közhiedelem, hogy a magyar történettudomány területéről az Árpád-kor a legjobban ismert, mert anyaga viszonylag csekély számú, s ezért könnyen áttekinthető, és számos feldolgozás áll rendelkezésre. Igaz ugyan, hogy az Árpád-kori történet egyes területei ki vannak munkálva, így például az eseménytörténet (PAULER), a pénztörténet (HÓMAN), a jogtörténet (pl. HAJNIK), az egyháztörténet (pl. BALICS vagy a Pannoni halmi Rendtörténet), a helytörténet (megyei monográfiák), a családtörténet (WERTNER, KARÁCSONYI), a krónikairodalom (DOMANOVSKY és mások), a

művészettörténet (GEREVICH) stb., de ugyanakkor az a helyzet, hogy az Árpád-kor gazdasági és társadalmi fejlődésének képét csak vázlatosan ismerjük a marxista irodalom (MOLNÁR ERIK, LEDERER EMMA) munkáiból. A beható Árpád-kori kutatások elé pedig akadályokat gördít az a körülmény, hogy a kor forrásanyaga régi, hibás kiadásokban, rendkívül szétszórtan lévén közzétéve, igen nehezen áttekinthető.

Az Árpád-kor gazdasági és társadalmi képének alaposabb megismerése felé nézetem szerint két úton haladhatunk: egyrészt ha a jelenségeket igyekszünk statisztikai módszerekkel megközelíteni, másrészt, ha szem előtt tartjuk a földrajzi elvet, azt, hogy az ország gazdasági és társadalmi fejlettsége nem volt egységes, hanem területenként változott. Ennek érdekében e munkában megkísérlem minden egyes Árpád-kori falu adatait feldolgozni, mintegy az ország területét faluról falura haladva mikroszkopikus vizsgálatnak alávetni. A statisztikus módszerű vizsgálatot nehezíti az a körülmény, hogy az oklevelek más-más jellegű adatokat őriztek meg, s egyes területekről, így például a Délvidék egyes részeiről alig maradt fenn adat. A különféle korú és értékű adatok együttesen sok esetben mégis kiegészítik egymást; az egész anyagot pedig mintegy közös nevezőre hozza az első országos összeírás, a pápai tizedlajstrom, mely 1332—1337-ből csaknem az egész Magyarország keresztmetszetét adja. (Az összeírásból csak a győri püspökség területe hiányzik, amelyet viszont az okleveles anyagból elég jól ismerünk.) A pápai tizedlajstrom — püspökségek, esperességek és faluk szerint haladva — felsorolja a papok jövedelmének tizedét, amelyet több éven át a pápának fizettek. A pápai tizedből kiszámítható a pap jövedelme. A pap jövedelméből pedig következtethetünk a jövedelem nagy és megfogható részét kitevő dézsma összegére, a dézsma alá eső termelés méreteire s hozzávetőlegesen a lakosság számára. E számításokat megnehezíti, hogy a plébánosok országosan nem egységesen részesültek a dézsmából, bizonyos dézsmakulcsok azonban ismereteseek, s ezek hozzá fognak segíteni a becsléshez. Megjegyzem, hogy a lengyel kutatók a lengyelországi pápai tizedlajstrom alapján nemrégiben elkészítették Lengyelország népsűrűségi térképeit az 1332—1337. évekre (Historia Polski. Tom. I. do roku 1764. Mapy. Warszawa, 1955.).

Az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének megismerése érdekében felvettem minden ilyen vonatkozású adatot, különös gonddal terjeszkedve ki a nép életének minden megnyilvánulására, de nem mellőztem el a helyi vonatkozású eseménytörténeti, településtörténeti, jogtörténeti, egyháztörténeti stb. adatok bedolgozását. Az okleveles anyag jellegéből adódik, hogy a birtoklástörténet viszonylag nagyobb helyet foglal el, mint a termelésre vonatkozó adatok; a birtoktörténeti adatokat mégsem mellőzhettem, mert a feudális földtulajdon kialakulását és változását éppen ezen a réven ismerjük meg.

Munkámmal segítséget akarok nyújtani a rokon tudományok kutatóinak és helytörténészeknek. A kutatók munkájuk helytörténeti vonatkozásainál legtöbb esetben CSÁNKI DEZSŐnek „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című nagy művére, néhány helytörténeti monográfiára és szétszórtságuk miatt alig áttekinthető oklevélkiadásokra voltak utalva. CSÁNKI munkája azonban, főleg az első kötet, kitűzött céljának megfelelően a Hunyadiak korának anyagára szorítkozott, s a XI—XIII. századi anyagot csak tallózásszerűen vette fel. CSÁNKI — szem előtt tartva a munkát elindító SZABÓ KÁROLY összeállítását — első köteteiben alig terjedt többre a névalakok, forrásidézetek és birtokviszonyok feltüntetésénél. Ötödik kötete, mely Erdély

egy részét tárgyalja, már nagyobb teljességre törekszik; rendszeresen hoz korai adatokat is, és túlmegy a birtokviszonyok leírásán. A tudomány azonban azóta fejlődött, s mind a történettudomány, mind a rokon tudományok nagyobb igényekkel lépnek fel egy teljességre törekvő történeti földrajzzal szemben.

Ami a rokon tudományokat illeti, az Árpád-kori történeti földrajzzal segítséget szeretnék nyújtani az utóbbi évtizedekben mindinkább jelentőségre emelkedő középkori régészetnek és a művészettörténetnek. A faluásatás, a várkutatás, a műemlékek vizsgálata mind igényt tart a vizsgált hely történeti adataira; nemcsak feltűnésének keltére, az objektum adataira, hanem az emléket létrehozó társadalom viszonyaira is. E tekintetben mind az egyes helységek címszavai alatt, mind a megyebevezetésekben igyekszem útbaigazítást adni.

A nyelvészet szempontjait a földrajzinév-anyag teljes bedolgozásával igyekszem érvényre juttatni. Jelöltem az átírásokat, és az átvizsgált eredeti oklevelek összevetésével javítottam a régebbi kiadások helynévalakjait. Földolgoztam a határjárásokban található földrajzi neveket, fák és más tereptárgyaknak vulgáris néven való megjelölését. Ezzel anyagot kívánok adni egyebek mellett a történeti nyelvjáráskutatás nemrégén megindult, szép kilátásokkal kecsegtető munkájának.

CSÁNKI munkája magán viselte a „történelmi földrajz” nevet, de a földrajz számára a pusztá helyneveken kívül egyebet alig hozott. Úgy gondolom, amennyiben a határjárásokat kivonatosan, de minden lényeges terepalakulatot és növényzetet feltüntetve hozzuk, bepillantást nyerhetünk némely helyen a vízjárás változásaihoz, képet alkothatunk a természetes növénytakaróról és az ember tájálalakító munkájáról. Néhány esetben a településforma is megelevenedik szemünk előtt.

Végül megemlíthetem, hogy egy részletes történeti földrajzot a történeti embertan művelője is haszonnal forgathat, a rendelkezésre álló anyag társadalmi, etnikai megvizsgálása kapcsán.

A szaktudományi kutatás szempontjai mellett figyelemmel kívánok lenni a helytörténész és a saját városának, falujának múltja iránt érdeklődő egyszerű ember érdeklődésére. Alig van helység, ahol egy-egy műkedvelő történész vagy a falu régiségei iránt érdeklődő ember ne élne. Ezek éppen az átlagembert legjobban izgató kérdésre, a falu eredetére, kialakulására, első adataira nem kapnak választ CSÁNKI történeti földrajzából. Ha nincs szerencsénk, hogy egy színvonalas vármegyei monográfia vagy helytörténet útbaigazítsa őket, reménytelenül elvesznek az avatag helytörténetek és okmánytárak útvesztőjében. A helytörténet iránt érdeklődőkre való tekintettel is szükségesnek tartom minden egyes hely lényeges adatainak összefüggő, elbeszélő módon való ismertetését.

Ezekben szándékoztam ismertetni azt a sokrétű célkitűzést, amelyet a munka anyaggyűjtése és megírása során magam elé állítottam.

2. A következőkben a munka forrásanyagát, továbbá az anyaggyűjtés és rendezés módját ismertetem.

A munka területileg magában foglalja az Árpád-kori Magyarországra vonatkozó írott forrásanyagot Szlavónia, Horvátország, Dalmácia és a bán-ságok nélkül. Közjogilag ugyan Szlavónia Magyarország része volt, de az adatgyűjtés kezdetekor több ok arra késztetett, hogy ennek feldolgozását mellőzzem. A Szlavóniára vonatkozó forrásanyag igen gazdag, s ha a gyűjtést erre is kiterjesztettem volna, ez a munka elkészülését legalább egy évvel eltolta

volna. Emellett Szlavóniában az állandó jellegű falunevék később alakultak ki, ami az azonosítást, a munka elrendezését igen nehezítette volna. Meg kellett tehát elégednem a Dráván túli Baranya, Valkó és Szerém anyagának összegyűjtésével. Az anyaggyűjtést kezdetben Verőcére és Pozsegára is kiterjesztettem, utóbb azonban világossá vált, hogy Verőcét és Pozsegát az Árpád-kor végéig Szlavóniához számították. Az a körülmény, hogy Szlavónia az adatgyűjtésből kimaradt, kétségtelen hiányossága a munkának, de nem pótolható.

Az anyaggyűjtés időbelileg a IX. századtól 1332-ig terjed, a pápai tizedlajstrommal bezárólag. Erre az időszakra nézve — teljességre törekedve — az összes írott források adatait összegyűjtöttük.

Az anyaggyűjtés felőleli a kiadott okleveleket a hozzáférhető okmánytárak alapján; az eredeti okleveleket az Országos Levéltár diplomatikai gyűjteményében és a csehszlovákiai levéltárakban; az Országos Levéltár fényképgyűjteményét és filmtárát.

Az Árpád-korra körülbelül 10 000 oklevél áll rendelkezésre, melyből körülbelül 1000 kiadatlan; az Anjou-kor feldolgozott harminckét évére szintén körülbelül 10 000 oklevél, melynek hozzávetőleg egyharmada kiadatlan.

Ami az elbeszélő kútfőket illeti, a magyar krónikákat és legendákat a SZENTPÉTERY IMRE szerkesztésében megjelent *Scriptores Rerum Hungaricarum*, a nyugati kútfőket GOMBOS ALBIN *Catalogusa*, Idrisi arab történeti földrajzát LEWICKY és JAUBERT kiadásai, az orosz évkönyveket HODINKA ANTAL kiadása, a görög forrásokat a legújabb kiadások, a héber forrásokat KOHN SÁMUEL munkája alapján dolgoztam fel. — Felhasználtam továbbá az egyházi jellegű összeírásokat, lajstromokat, kolostorjegyzékeket. — Figyelemmel voltam a feliratos kövekre és pecsétekre, bár erre vonatkozó gyűjtésem teljesnek nem mondható, és kiegészítésre szorul.

Az anyaggyűjtést 1950 őszen kezdtem el. A Történettudományi Intézet vezetősége lehetővé tette, hogy az adatgyűjtő munkához akadémiai céltámogatást kapjak, és külső szakembereket vonjak be. Előzetes megbeszélés alapján részletes szempontjegyzéket készítettem el, mely a gyűjtés egységét volt hivatva szabályozni.

Az anyaggyűjtésben hosszabb időn át részt vett KUMOROVICZ L. BERNÁT, a tatárjárás előtti kiadott anyag, LŐRINCZE LAJOSNÉ, MAKSAI FERENC és MEZEI LÁSZLÓ az 1240-től 1300-ig terjedő kiadott anyag, PATAKI VIDOR és KUBINYI ANDRÁS az Anjou-kori kiadott anyag és FEKETE NAGY ANTAL az Anjou-kori kiadatlan anyag cédulázásával. Meg kell emlékezni még a fiatalon elhunyt GYÓNI MÁTYÁSRÓL, aki a görög forrásokat cédulázta ki a munka számára. Magam 1951 nyarától 1952 elejéig az anyaggyűjtésben vettem részt, ettől kezdve két éven át az elkészült cédulaanyagot ellenőriztem és a hiányokat pótoltam, két éven át az Országos Levéltárban az eredetiek alapján javítottam a cédulákat, kiválogattam és kicéduláztam a kiadatlan Árpád-kori okleveleket, és feldolgoztam az Országos Levéltár fénykép- és filmtárának anyagát.

1954 őszen az Akadémia kiküldetésében két hónapot töltöttem Csehszlovákiában, ahol 32 levéltár Árpád- és Anjou-kori anyagát regesztáztam és fényképeztem, illetőleg fényképeztettem a munka számára.

A gyűjtés során összesen mintegy 80 000 cédulaadat készült el.

A hozzáférhető levéltárak anyagának feldolgozása nagyjából teljesnek mondható. Néhány kisebb, egy-két Árpád-kori oklevelet tartalmazó vidéki levéltárról még tudok; ezekből a pótlás munka közben megtörténhetik. Számot-

tevő anyag rejtőzhetik még jugoszláviai, romániai és újabban előkerülő cseh-szlovákiai levéltárakban. Egyetlen levéltár van, amely tudomásom szerint olyan jelentős kiadatlan oklevélananyagot is tartalmaz, amely a történeti földrajz szempontjából fontos volna: a vatikáni levéltár.

Az összegyűjtött céduलाanyag rendezésének előfeltétele az azonosítás: az adat földrajzi lokalizálása, vagyis annak megállapítása, hogy a tárgyalt hely milyen megyében fekszik, és milyen helységgel vagy pusztával azonosítható. E munkában néhány esetben segítségemre voltak már a munkatársak az anyag cédulázásakor, nagyrészt azonban magam végeztem az ellenőrzés, illetőleg cédulázás során. Az azonosítással vált lehetővé a 80 000-re rúgó céduलाanyag szétrendezése vármegyék szerint. A rendezés során fennmaradt körülbelül 5000 céduला, melynek azonosítása kérdéses volt. Ezt a számot további munkával sikerült mintegy 2000-re leszorítani. A fennmaradt helységek nevek részben olyanok, amelyek CSÁNKI történeti földrajzában, LIPSZKY Repertóriumában, az 1913-i Helységnévtárban és egyéb indexekben nem szerepelnek, egyrészt azért, mert időközben nyomtalanul eltűntek, másrészt azért, mert felismerhetetlenül eltorzultak az átírások során (ilyen például számos név a Várad Regestumban: *Reuel*, *Modin* stb. és sok a pápai tizedlajstromban), vagy olyanok, amelyekből sok van az országban (*Újfalú*, *Kovácsi*, *Almás* stb.), s az oklevélből fekvésük nem derül ki. A nem azonosított földrajzi neveket minden vármegye megírása után előveszem, és lokalizálásukat mérlegelem. A végleg fennmaradó azonosítatlan földrajzi neveket a történeti földrajz függelékében alfabetikus sorrendben közlöm.

3. Befejezésül a munka felépítésének tervét ismertetem. Gerincét a 4 kötetre tervezett földrajzi rész képezi, amely a vármegyék ábécé sorrendjében tárgyalja az anyagot. CSÁNKI nagyértékű történelmi földrajzának nehezen kezelhetősége onnan ered, hogy a vármegyéket tájak szerint sorolja fel, s ezen belül külön betűrendben tárgyalja a várakat, városokat, helységeket és birtokosokat. CSÁNKI ezért egyénileg nem hibáztatható, mert a rendszert SZABÓ KÁROLY dolgozta ki, aki a Hunyadiak korának történeti földrajzát elkezdte, de a változatlanul tovább vitt rendszernek a következménye, hogy még gyakorlott kutató sem egykönnyen találja meg a keresett megyét, s hibája például az is, hogy a várost elszakítja a vártól, amellyel együtt fejlődött, sőt néha a kettő azonos is. E tanulság alapján a várakat, városokat és helységeket egy azon alfabetikus sorrendben tárgyalom, s a birtokosokat sem emelem ki külön betűrendben. A földrajzi csoportosítás soha sem vihető keresztül egyértelműen, mert akarva, nem akarva egymástól távol kerülnek egymás mellett fekvő megyék és faluk, s amellet csak indexekben való keresgélés után található meg benne valami. Ugyanakkor a megyék és faluk betűrendjében elrendezett anyagban másodpercek alatt bármilyen megye vagy hely megtalálható.

A helységek földrajzi egymásmellettségét a megyék leírása mellett közölt megyetérképek lesznek hivatva megmutatni.

Minden megyeleírás bevezetéssel kezdődik, amely tárgyalja a megye kialakulását, határait, települési és birtokviszonyait, a királyi birtok, várbirtok, egyházi és világi birtok fejlődését s a korszakunk végére kialakult gazdasági és társadalmi helyzet általános és különleges vonásait. A megye bevezetését statisztikai következtetés zárja le: a faluk száma, valamint — ahol erre következtetni lehet — a népesség száma egyes falukban különböző időpontokban. A statisztikai számításokat a birtokviszonyok tárgyalása kapcsán is megkísérlem.

A megye bevezető tárgyalása után a várak, városok, helységek, illetőleg birtokok következnek alfabetikus sorrendben. Címként a hely neve szerepel. Amennyiben a név a középkortól kezdve máig megszakítatlanul él nyelvünkben, a mai alakot veszem: *Gönc*, *Tömörd* stb. Amennyiben a név folytonossága megszakadt, a középkori nevet veszem, analógiás alapon megállapítva kiejtés-módját, például: a középkorban *Valkóvár*, ma *Vukovár*, a középkorban *Nagyolasz*, ma *Mangyelosz*; stb. Amennyiben olyan név kerül elő, mely semmivel sem azonosítható, és analógiás alapon kiejtés-módja nem állapítható meg, címül a forrásban szereplő alakot veszem.

A cím után következik a hely régi névalakjainak, illetőleg adatainak felsorolása. Az adatokat kronológiai sorrendben közlöm; az év nélküli oklevélből származó adatokat lehetőleg a kronológiailag megfelelő helyre teszem. Minden adat három részből áll: évszám, idézet, jelzet.

Az évszámmal jelölöm az oklevél keltének évét. Amennyiben átírt oklevélről van szó, tört vonallal utána írom az átírás évét; amennyiben tartalmi átírásról van szó, a matematikai kisebbítés jelével (>) a tartalmi átírás évét. Ha az átírás ugyanabban az évben történt, az átírást nem tüntetem fel. Napi dátumot akkor írok ki, ha a helynév dátumból ismeretes, és király vagy országos méltóság ott tartózkodását jelzi. A napi dátumokat, az irodalomból vagy a levéltár dátumfeloldásaiból vettem át, azokat külön nem ellenőriztem. Az oklevél kiállítójának nevét rövidítve akkor közlöm, ha dátumról van szó, vagy ha ez az idézet megértése szempontjából fontos. *Damus pro memoria* oklevél esetében *d. p. m.*-mel rövidíték. Külföldi oklevél esetében megjegyzem, milyen kancelláriából származik az adat, pl. *Pp.* = pápai oklevél. A hamis okleveleket az évszám elé tett kereszttel, a gyanúsakat kérdőjellel és kereszttel jelzem. Nem biztos azonosítás esetén az évszám elé csillagot teszek.

Az idézet tartalmazza a hely névalakját dőlt betűvel, előtte rövidítéssel megjelölve, hogy az oklevél szerint milyen földrajzi fogalomról van szó: *terra* (t.), *possessio* (p.), *praedium* (pr.), *villa* (v.), *oppidum* (opp.), *fluvius* (fl.) stb. Amennyiben az oklevél a helységgel kapcsolatban rövidebb, szó szerinti közlésre érdemes kifejezéseket, szövegrészeket tartalmaz, ezeket itt veszem be; hosszabb és külön tárgyalandó részek esetében, mint például határjárás, szolgáltatások leírása, a latin idézeteket a helység leíró részében közlöm. Ahol romlott névalakot rekonstruálok, a rekonstruált alakot zárójelben fordított és kettősponttal követett „c” (c:) jel után közlöm.

Az adatot harmadik részét zárójelben az irodalmi és levéltári jelzet alkotja. Ahol az oklevél névalakját az eredetiből ellenőriztem, előre írom a levéltári jelzetet, utána a legjobb kiadás helyét. Ahol a kiadás hibás névalakot közöl, az idézetben csak az oklevél alapján vett névalak áll felkiáltójellel, s a levéltári jelzet mellett szintén felkiáltójel szerepel. A kiadások hibás névalakjait nem tüntetem fel.

Az adatokat igyekszem összevonni, ahol ez lehetséges. Ha az idézett név megismétlődik (pl. *Gunch*), ezt újból nem írom ki, amíg másféle idézet nem következik.

Az adatok felsorolása után következik külön bekezdéssel a leíró rész. Ebben nagyjából kronologikus sorrendet követve, de ehhez mereven nem ragaszkodva ismertetem a helység kezdeteire vonatkozó adatokat, kialakulását, további sorsát, fejlődését az Anjou-kor elejéig. Ha a helység neve gazdasági vagy társadalmi jelentőséggel bír, ezt előljáróban megjegyzem (pl. *Megyer*:

törzsnév, *Kovácsi*: kovácsok laktak benne stb.). A helységleírásban egyébként igyekszem megmaradni a tények szigorú regisztrálása mellett. Bizonyos összefüggésekre utalok, de elméleteket itt nem kockáztatok meg. Szöveg közben irodalmi utalást csak a legszükségesebb esetben hozok, így például dátumok megállapítása vagy az adat megértéséhez szükséges utalás esetében.

A leíró részben igyekszem érvényesíteni azokat az elveket, amelyeket a munka célkitűzése kapcsán ismerttettem. Külön részletességgel tárgyalok a népre, a történelem alapvető tényezőjére vonatkozó minden adatot. Így szó szerinti fordításban és latin idézettel közlöm a mezőgazdasági termelés és kézművesség adatait, az osztályviszonyokat megvilágító forráshelyeket stb. Figyelemmel vagyok a művelődéstörténeti vonatkozásokra. Korszakunkban a kultúra az egyház monopóliuma lévén, feltüntettem az egyházakkal kapcsolatos művelődéstörténeti jelenségeket, így például a patrocíniumokat. Mind történeti, mind nyelvészeti, régészeti és földrajzi szempontból nagy jelentőségű van a határjárásoknak. Ezeket latin szöveggel, kivonatossan, kipontozva hozom, ügyelve arra, hogy az égtájak, emelkedés vagy lejtés, földrajzi jelentőségű terepalakulatok, növényzet, fák, szomszédos faluk, birtokosok, emberi építmények, művelési adatok és minden vulgáris szó szerepeljen bennük. A métákat, határjeleket csak akkor veszem fel, ha valami különleges határjel szerepel a forrásban. Így például egyszerű *meta terrea* nem szerepel, viszont *statua* a. m. 'bálványkő' igen. A történeti nyelvjáráskutatás szempontjainak megfelelően határjárások előtt feltüntettem az oklevél kiállítóját, amelyben a határjárás előfordul.

A kiadatlan oklevelek adatait mind a határjárásba, mind az adattári és leíró részbe bővebben foglalom bele, mint a kiadott anyagot. A munka megindulásakor többekkel való megbeszélés után amellet maradtam, hogy a névfelsorolásokat nem veszem be, csak jelzem, hogy hány megnevezett emberről van szó. Ez utóbb hiányosságnak bizonyult, ezért a személyneveket megírás közben pótlólag beledolgozom. A kidolgozás közben annyi esetben kell újból elővenni a forrásokat, hogy ez úgyszólván nem jelent munkatöbbletet.

A helységleírást, ha a helység a pápai tizedlajstromban előfordul, annak az adataival zárom le, némely kirívó esetben következtetve a dézsma nagyságára, esetleg a népesség számarányára.

Végül közlöm a helység-, puszta- vagy határnév fekvését valamely ismeretebb helyhez viszonyítva, idézem LIPSZKY névalakjait, a helység nevét a Helységnevtárak alapján, a mai magyar, csehszlovák, orosz, román, jugoszláv, osztrák hivatalos nevet.

Irodalmi utalásként zárójelben hivatkozom CSÁNKI-munkájára, és esetenként egy-egy tudományos értékű helytörténeti monográfiára, cikkeire.

A négy kötetre tervezett földrajzi részből eddig hét vármegye készült el. Az év végéig tervbe vettem egy kötetnyi anyag megírását.

Elképzelésem szerint a három kötethez egy önálló kötetet kitevő név- és tárgymutató index fog csatlakozni.

Az Árpád-korban, amidőn a helységnevek kialakulnak, a név és a tárgy még sok esetben egybeesik. Amikor foglalkozásnévből falunév alakul, egy mutató szükségyszerűen egymás mellett hozza a *kovács* foglalkozásnevet és a *Kovácsi* falukat, az etnikum területén például a besenyő etnikumot és *Besenyő* falunevet, vagy az egyházszervezés vonalán a Szent László tiszteletére emelt egyházat és a *Szentlászló* nevű falut. Ezzel kapcsolatban felmerül a gondolat,

hogy nem kellene-e a név- és tárgymutatót etimologikus indexeszé bővíteni. Ennek eldöntése azonban még későbbi feladat.

A munka később megírandó bevezető vagy összefoglaló kötetének szerkezete még nem alakult ki bennem olyan világosan, mint a megírás alatt levő rész. Tulajdonképpen ez lenne a történeti földrajz tanulságainak összefoglalója. Ebben fogalmi csoportosítás szerint s a jelenségek térbeli elterjedését számos térképen feltüntetve tárgyalnám az anyagot. Ilyen fejezetek, illetőleg címszavak lennének: Egykorú földrajzi leírások. Természetes tájak. Vízrajz. Magyarország határának változása az Árpád-korban. A megyerendszer. Az egyházszervezet. Etnikumok (pl. olaszok). Birtokviszonyok (pl. egyházi birtok). Földmértékegységek (pl. laneus). Településformák (pl. telek). Állatfajták (pl. ló). Földművelés (pl. zab). Fanemek (pl. dió). Várépítés (pl. lakótorony). Stb.

Ezek a találmányra és rendszer nélkül kiragadott példák talán szemléltetik, hogy ebben a kötetben a történeti földrajz eredményeinek összesítő áttekintését szeretném nyújtani. Természetes, hogy az összefoglaló rész szerkezete, beosztása külön megvitatás tárgya lesz, úgyhogy most ezzel bővebben nem is foglalkozom.

Úgy gondolom, hogy a munka színvonalát emelné, ha függelékkel csatolni lehetne hozzá egy 1 : 400 000—1 : 600 000 méretarányú színes térképet, amely feltüntetné a domborzatot, a régi vízrajzot, a rekonstruált erdőel-terjedést, az összes helységeket, városokat, várakat, vámos és réves helyeket, monostorokat stb.

Ennyiben ismertetem a készülő munka célkitűzését, anyagát és szerkezetét.

*

Szemléltetésül két elkészült helységeírást mutatok be.

Gönc.¹ 1219/550: Ioannes, Achyamanus, Vilalmus et Ornoltus de v. *Bücij* [o: *Guncy*] . . . iud: Mart. cur. c. de Nouo Castro et Gipolto Teotomeo [o: Teotonico], hospite Reginae, pri: alio Aeyamano de v. *Bücij* (VR. 5§ 234. 1.); 1220/550: Regine hospites de prov. noui Castri sc. Teutonici de 10 v-is que dicuntur . . . *Guncy* . . . imp. villicos suos sc. Sibretum et Mich-em (Uo. 116§ 250 1.); 1270/272: t. *Gunch* (DI. 705, W. VIII. 258); 1271/284. in v-is Reginalibus *Gunch*, Wysl et alys (Egri k. m. I. 1. 1. 3); 1283. VIII. 20/285/338: IV. Lad: dat. in *Gunch* (DI. 90437, F. V/3. 163); 1288/418: sub castro *Gunch* . . . interemptus (DI. 71931, H. VI. 332); é. n. [1291—93]: d.p.m: dat. in *Gunch* (DI. 75208; DI. 75209 pecsétjén: S. Omodei comitis); 1295/346/401: v. *Gunch* (DI. 70724, W. X. 182) = 1295 > 1393: v. *Gunch* (DI. 70686); 1296. VII. 1./406: Omod. pal: dat. in *Gunch* (DI. 740, W. X. 217); 1299. X. 21: d.p.m: dat. in *Gunch* (DI. 57228); 1299. XII. 7, 1300. III. 29, IV. 6: Omod. pal: dat. (H. VIII. 398; DI. 40279, H. VII. 289; DI. 99393, Károlyi I. 27); 1300. V. 6, V. 14, VI. 8, XI. 3: d.p.m: dat. (DI. 99394, Uo. I. 28; DI. 76186, Zichy I. 101; DI. 50642, H. VII. 293; DI. 99395, Károlyi I. 29); 1302. III. 10: d.p.m: dat. (Károlyi I. 33); 1307. II. 13: Omod. pal: dat. (F. VIII/1. 237, Wagner: Sáros 316); 1307/315/327: v. *Gunch* (A. I. 131); é. n. [1300 k., 1307 k.]: d.p.m: dat. (DI. 75216; Zichy I. 116); é. n. [1295—1310]: Omod. pal: c-i St-o castellano de *Gunch* (DI. 75152); 1310. IV. 14: Jo. f. Omodei pal-i: dat. (DI. 60157); é. n. [1316. III. 28, Kar. HH. 128 1.], 1320. XI. 5: Phil. c. de Scepus: dat. (DI. 57980, F. VI/2. 343; A. I. 583); é. n. [1316—22]: Phil. c. de Scepus: in *Kunch* coram nobis [eskütétel] (DI. 57981); 1324: mg. Luchachus

¹ Abauj vármegye.

castellanus de *Gunch* (Dl. 74789, Máriássy 24); 1326: I. Kar: mg. St. d. Oproud f. Laur-i, mg. tawernicorum Phil-i pal-i . . . puerile temporibus nobis apud Omodeum quondam pal-m existentibus cum omnibus hiis, quibus in castro *Gunch*, cuius castellanatum tunc idem tenebat, residebamus . . . cum hospites nostri de Cassay et ho-es Scepusienses . . . vexillum dicti regis Bohemie contra nostram maiestatem erigentes, ad expugnandum dictum castrum nostrum *Vnch* (!) irruissent . . . St. . . victoriam obtinuit . . . vexillum dicti regis Bohemie . . . ablatum, nobis in Rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra accesseramus transmisit (Andrássy cs. betléri ág lt. Aa. extran. fam. 66. 3); 1327: forum . . . in *Gunch* (Dl. 16095); 1327/354: p. Garadna . . . castro nostro [regis] *Gunch* . . . applicata (A. II. 330); 1328/378: sub castro *Gunch* [sebesülés] (Kassa v. Jeszeney 29); 1330: in castro de *Gunch* (Dl. 71270, F. VIII/3. 508); 1332: Villermus Druget c. de Wyuar: . . . mg. Valterius castellanoster de *Gunch* et de Regech ac vicec. de Wyuar (Dl. 60206); é. n. [XIV. sz. eleje]: d.p.m: dat. in *Gunch* (Dl. 75232, 84230, 84240), c. Jo. catellanus de *Gunch* (Dl. 75230); 1332—37/Pp. Reg. Paul. pleb. de *Gunes* seu Henr. pleb. suus capellanus, Henr. (sac.) de *Gunch*, *Gunch*, *Kunch* (Vat. I/I. 211, 327, 351, 367).

A Hernád mentén, Újvár alatt letelepített királynéi német telepesfaluk egyike (I. Bevezetés). 1220-ban a 10 telepes falu — közte Gönc — felett két falunagy (villicus) állt, kit a 10 falu népe megvádolt, hogy elnyomja és kizsákmányolja őket 110 M. kárt okozva nekik. Váradon a tüzesvaspróba előtt megegyeztek, hogy a károsultak lemondanak a kárpótlásról, viszont a két falunagyot feleségével és gyermekeivel együtt kiűzik a tíz falu közösségéből a visszatérés reménye nélkül. A tatárjárás után a királynéi német telepesfalukat a vizsolyi ispánság fogja össze, élükön külön ispánnal (I. Vizsoly). Bordézmáját 1270-ben az egri püspök és káptalan közösen élvezi, azzal, hogy a dézsma tizedét a patronátus jogán a vizsolyi királynéi pinceszetnek adják át. Kun László uralkodása alatt az Abák kerítik hatalmukba, s a helységtől DK-re emelkedő hegyen felépítik Gönc várát, melynek romjait Aba nb. Amadéről még ma is *Amadé várának* nevez a nép. 1288-ban értesülünk róla, hogy László király Gönc várát is megostromolta (valószínűleg 1281-ben, amidőn Amadé testvére Finta szalánci várát is ostrom alá vette, l.: PAULER, MNemzTört. I.² 377; SZABÓ KÁROLY, Kun László 109; Kar: MNemz. I, 24). Ezt követően az országos méltóságokat viselő Amadé kezében találjuk, aki itt rendezte be udvartartását, s a feudális anarchia korában innen intézett országos ügyeket, innen kormányozta az uralma alá tartozó vármegyéket (Kar: MNemz. I, 26). Vencel uralkodása idején az ifjú Károly király egy ideig Amadé nádornál Gönc várában tartózkodott, s midőn a Vencel hívéül szegődött szépei szászok és kassai polgárok (valószínűleg 1304-ben) megostromolták Gönc várát, az ostromlókat megverték, Vencel zászlaját elvették. Az itt vitézkedő Apród István gönci várnagy kísérte a királyt Oroszországba első felesége elhozatalára. Amadé nádor halála [1311.], majd a Károly király ellen fordult fiainak a rozgonyi csatában elszenvedett veresége után a vár Károly kezébe került. 1316-tól kezdve az újvári ispánságot viselő Drugeth család tagjai ülnek benne, bár a király mindvégig magáénak mondja. Drugeth Vilmos váruradalmat kísérel meg kiépíteni körülötte, és Garadnát hozzáfoglalja, azonban 1327-ben a falut el kell adnia a régi birtokosnak. 1330-i végrendeletéből megtudjuk, hogy a várban őriztette darabonként felsorolt kincseit. A város gazdasági életéről annyit tudunk, hogy szőlőművelése jelentékeny volt, s pénteki napon hetivásárt tartottak (1327.). Egyházának kegyura a királyné, plébánosa, illetőleg káplánja 1332: 2 M. ½ fertó, 1333: 2½ M., 1334 I: 1 M., 1335 I: 52 gs. pápai tizedet fizet, ami az összeg nagyságát tekintve városi szintre mutat. A város 1270-ben a füzéri uradalommal, 1295-ben a három Németivel határos. — Ma helység Hidasnémetitől DK-re Lp.: *Göncz h. Gync s.*; Hnt. 56: *Gönc*. (Cs. I. 197; IVÁNYI BÉLA, Göncz szabadalmas mezőváros története. 1926.)

Tömörd.¹ 1002/+1001 [XII. sz.]: v. *Temirdi* (P. I. 590); é. n. [1093 k.]: pr., quod a colono nomen sibi accepit *Tumurdi* (uo. 591); 1216. Pp.: v. *Temerd* (uo. 640); é. n. [1226]: eccl. . . OOSS. de *Temerd* (uo. 682); é. n. [1237 k.]: pr., v. *Temurd* (uo. 777, 780—1), pr. *Temurd* equestrium servientium . . . pr. *Temurd* vduornicorum (uo. 777); iob-bus de *Temerad* (uo. 778); 1291/291: v. *Temerd* . . . circa *Temerdzeg* (Str. II. 309—10).

I. István adta 1002-ben a pannonhalmi apátságnak; nevét 1093-i vélemény szerint egy lakosáról nyerte. A tatárjárás előtt már három falu alakult ki rajta. Az első faluban 57 mansio (lovás) jobbágy (iobagiones [equestres]) lakott: 8 megnevezett rokonságával. Ezek lovaikkal együtt szolgálnak; ha az apátnak vagy megbízottjának kíséretet adnak, személyükről az apátság gondoskodik, lovukról saját maguk, ha egyedül mennek kiküldetésbe (ad legacionem), minden kiadást maguk fedeznek. Minden mansio saját szekeren és állataival köteles (évenként) Somogyból vagy Zalából 1 hordó bort (tunellam vini) szállítani. Minden mansio 2 kepét (capecias) arat, 1 napot szénát gyűjt, 1 napot szénát hord. Szent Márton napján minden mansio ad 1 vödör zabot (ydriam annone), 1 vödör sört (brasii) és 1 harmadfű tinót a közösből (bovem triherbem de communi). Minden javukból szabad dézsmát (liberas decimas) adnak. Évenként adnak az apátnak 1 hároméves tinót, tyúkokat, ludakat, bort, viaszt és elegendő kenyeret, szénát és zabot (cum bove trianni, in galinis, anseribus, vino, cervisia et panibus, feno et annona ad sufficientiam). Ha az apát nem száll meg közöttük, e szolgáltatásokat felviszik a monostorba. Tartoznak követ és deszkát hordani saját fogatukon a monostorba és őrizni az apát udvarát (curiam). — A második faluban 44 mansio lovás szolga (equestres servientes) lakott: 5 megnevezett rokonságával. Ezek tartoznak saját lovaikkal megterhelt szekereket fuvarozni az egész országban és egyéb szolgáltatásokat teljesíteni, kivéve szántást és szőlőmunkát, Szent László és II. Endre privilégiuma szerint. Ugyanitt 23 mansio kocsigyártó (carpentarii): 2 megnevezett rokonságával, 2 üstfoldozó (reficiunt caldaria), kik minden közös szolgálatra kötelezve vannak, végül 2 mezei lovász (agasones campestres). — A harmadik faluban 46 mansio udvarnok (uduornici) lakott: 5 megnevezett családjával. Ezek minden közös szolgálatra kötelezve vannak II. Endre és Miklós nádor oklevele szerint. (Ezt részletesen l. Nyalka, Győr vm.) A 3 falu lakossága összesen 147 mansio; földje 40 ekére való (ad 40 aratra). Határos faluk: *Grabuch*, *Halaso*, *Macha*. Határjárása: IV. B. 1237 k.: . . . iste 3 v-e sunt sub uno . . . circulo m-rum: . . . in Occ. cum statua iuxta v-m *Macha* . . . iuxta magnam viam . . . ad Or. . . v. *Grebut* (o: *Grebut*) . . . dimissa magna via . . . iuxta vineas ve. Mer. . . m. cum statua . . . v. *Halas* . . . ad v-m *Guruch* . . . desc. ad Occ. ad v-m *Ruch* (o: *Kuch*) . . . ad Sept. . . iuxta maceriam ad Occ. . . prat. . . ad v-m *Gregorii* . . . curia Gregorii ad Sept. . . ad Occ. . . v. *Chychov* . . . ultra magnam viam . . . ad montic. v-e *Chychov* . . . desc. ve. Sept. ad magnam viam . . . ad Or. . . v. *Macha*. (I. h.) 1291-ben Mocsá határosa. Temploma Mindenszentek tiszteletére épült; ennek jövedelmét 1226-ban a monostor világítására és díszítésére fordítják. A tatárjárás alatt népessége részben szétszóródhatott; kocsigyártók később a szomszédos Kocson tűnnek fel. A megmaradt lakosság egy faluba tömörült. — Ma puszta Komáromtól D.-re, melynek határa nagyjából az 1237-i határral egyezik. LIP.: *Tömörd* h.; Hnt. 26.: *Tömördpuszta*. (Cs. III. 516; P. I. 271.)

GYÖRFFY GYÖRGY

¹ Komárom vármegye.

A szabad helynévi alkalmazásaihoz

Ez lett volna a címe „A búcsú és a szabad” című közlemény (MNY. LII, 266–71) V. részének. Helyhiány miatt azonban akkor csak a „Szabadhegy” című szakaszt tettük közzé (i. h. 269–71). — A folytatás itt következik.

I. Szabadi

I. 1269: „ultra viam est meta terrea de *Zubady*” és „ultra viam per quam itur de Poloznuk in *Zubady*” (ZalaOkl. I, 55); 1282: „in *Zobody*”, „populorum de *Zobody*”, „populi de *Zobody*”, „itur de *Zobody* in uillam Fayz” (OklSz. és ÁÚO. XII, 379) ~ ua. okl. 1449-i átiratában: „in *Zabady*”, „populorum de *Zabady*”, „populi de *Zabady*”, „de *Zobody*” (ZalaOkl. I, 92); 1299/1389: „vinea Jacobi, filii Fornas de *Sobody*” (PRT. X, 544); 1314: „Nobiles de villa *Zabadi*” (OklSz.); 1318: „Super villam *Zabadi*” (uo.); 1318/1320: „Alia strata qua de *Zobody* in villam Fayz venitur” (uo.); 1326: „in eadem *Zobody*” (uo. és CSÁNKI III, 253); 1328: „villa *Zabadie*” (AnjouOkm. II, 377); 1370/1373: „nobiles de Vamus . . . nobiles de *Zabady*” (PRT. X, 572). — Ezek a formák *-i* nomen possessi képzős származékok, amilyenek 1174: *udwory*, 1211: *Popi*, 1222: *apaty*, 1231: *Cheuscy* és *Halazy*, 1233: *Kerali* stb. (OklSz.).

Úgy látszik, a XIV. század harmadik harmadában módosult a fenti bekezdésben tárgyalt helynév. Tudniillik ilyen adatai jelentkeznek: 1372: „Georgii de *Zenthkiralzabady*” (OklSz.); 1380: „Poss. *Zabady*, *Zenthkeralzabady*” (CSÁNKI III, 258); 1393: „Georgii de *Zenthkyralzabadi*” (OklSz.); 1455: „Nobiles de *Zenthkyralzabady*” (uo.); 1458: „In possessione *Zenthkyralzabady*” (uo.); 1464: „Thomas literatus de *Zenthkyralzabady*” (uo.). — Az 1393: „Terre arabiles inter villas *Wrszabadi* et cittem Wesprimiensem” (CSÁNKI III, 253) adat nyilván olyan változatát mutatja az előbbieken előforduló formának, amelyben az *úr* 'király' értelemben helyettesítette a *király* szót, illetőleg a *szent király* kifejezést.

A *szabadi* a *Szentkirály szabadi*, *Úr szabadi* kapcsolatokban felvehette az egy birtokos—több birtok, sőt korábban egy birtokos—egy birtok értelmét, amint hogy a *szabad -i* végű formája ekképpen szerepel DöbrK. 358: „igassagnak *zabadi* valatok: liberi fuistis justitiae” (NySz.). Egy ez irányú felfogásnak lett a következménye az az alak, amelyben az *-i* birtokos személyragot *-ja* váltja fel: 1401: *Zenthkyralzabadya* (CSÁNKI III, 253); 1488: „Jacobus Cher de *Zenthkyral Zabadya*” (OklSz.); 1513: „Posa de *Zenthkyralzabagya*” (uo.). — 1082-re keltezett oklevél így jelöli meg a helyet: *libera uilla Sancti regis* (HazOkm. IV, 2). Ha ez a veszprémi egyház tulajdonainak a megállapítását tárgyazó oklevél hamis is, 1327-ben már kétségtelenül megvolt (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 9), sőt bizonyára tartalmaz jóval korábbi hiteles adatokat is, s ilyen lehet az idézetünkbeli is. Érdekes, hogy a kifejezés, amely magyarul csak a XIV. század hetvenes éveitől kezdve jelenik meg, latinul már az 1327 előtti „hamisítvány”-ban előkerül. — LIPSZKY: *Szent-Királyszabadgya*; Hnt. 1944.: *Szentkirályszabadja* Veszprém közelében délkeletre Veszprém megyében.

MELICH JÁNOS (A m. tárgyas igeragozás: MNY. IX, 14 és MNYTK. 14. sz. 14. jegyzet) szerint „a mai *Szabadi* helynevekben levő *-i* birtokos személyrag *é* helyett, ma *Szabadja* volna, vö. hogy *Szentkirályszabadja* a nép közt ma is *Szabadi*.” Gondolom, hogy miután az adatok mást mondanak,

MELICH JÁNOS sem ragaszkodik hajdani véleményéhez, hanem hajlandó közeledni ahhoz a nézethez, amit az imént kifejtettem.

Egy 1282. évi oklevélből fentebb az „in *Zobody*”, „populorum in *Zobody*”, „populi de *Zobody*” adatokat idéztük, annak 1449-i átiratából ugyanezeket, csak a nevet többször *Zabady* és egyszer *Zobady* alakban. Magában az oklevélben és átiratában ez is van: „que [via] mint határ] uadit per medium terre *Zobodozow*”, az átiratban a név *Zabadozow* (Oklsz. és ÁÚO. XII, 379, ZalaOkl. I, 92). A határmegjelölés „Pezey” birtokra vonatkozik, amely *Szabadi*: Szentkirályszabadjával, Paloznakkal, Örszel, Fajszzsal volt határos (CsÁNKI III, 247). Tehát volna alapunk, hogy a határnév első részében a *szabad* szót keressük. Annál is inkább megtehetnők ezt, mivel ugyancsak a környéken tűnik fel az 1326: *Zabodlok* mint szőlőnek a neve (l. MNY. LII, 270–1). Ha egy szőlő lehetett *szabad*, megjelölhettek így egy völgyet is ugyanott. Számba vehető, hogy említenek a közelben 1271: „Supra vallem *Vamus ozov* uulgariter nuncupatam”: „Balacha” = Baláca völgy közelében (Oklsz. és ÁÚO. III, 269). A *szabad* és a *vámos* szembe, illetőleg vonatkozásba állítható egymással. Sőt gondolhatunk arra, hogy Veszprémtől délnyugatra, *Szabadi*: Szentkirályszabadjától nyugatra van 1285: „Villa *Wamus*”, 1290: „Villa cocorum regionalium de *Vamus*” stb., ma: *Vámos* (CsÁNKI III, 258). A helységnek meg a völgynek a neve bizonyára összefügg egymással. Továbbá nem tudok elnyomni egy ötletet, mely szerint *Szabadi* — *Vámos* szintén lehettek viszonyban támadt helymegjelölések (l. alább).

Ez így mind — azt hiszem — egész szép. Azonban van nem csekély bökenő is: ami nem ritkán megesik, — több az adat, mint amennyi szükséges. — Az 1282-i oklevélben a határmegállapítás során említik a következő mozzanatokat is: „ad quandam uiam, per quam itur de *Zobody* in *Zobaozow*” és „de qua attingitur ad prenominatam uiam per medium *Zobaozow* transeuntem, et ipsam terram separantem” (ÁÚO. XII, 380); az átiratban ugyanezek, csak a név írása: *Zobaozow* (ZalaOkl. I, 93). A „prenominatam uiam” félreérthetetlenül egy a *Zobodozow* ~ *Zabadozow* közepén átmenő úttal. — Tehát valahol hiba van. Az egyszer említett *Zobodozow* ~ *Zabadozow*-e a hibás, vagy a kétszer említett *Zobaozow* ~ *Zobaozow*? Az 1282-i oklevél két *d* nélküli adatához csatlakozik két ugyanarra a helyre vonatkozó ugyancsak *d* nélküli adat: az egyik az 1269. évi oklevélből való, amely a két *Zubady* adatot tartalmazza (l. fentebb): „ad viam, per quam venitur de *Zabaazow*, et in fine habet metam sub arbore piri, et ultra viam est meta terrea de *Zubady*” (ZalaOkl. I, 55); a másik egy 1271-i oklevélben található: „quatuor iugera sunt prope ad vallem *Zabaozow*, in medio quorum est *Kechkeozovth* nominata” (ÁÚO. III, 269).

Az *aszó* 'völgy' szót meghatározó, *d* nélkülinek vett előtag mivoltára nézve a *szoba* szó jöhet számba, mégpedig korábbi 'kemence' értelemben. (A *szoba* szóra nézve vö. KNIEZSA, SzlJövsz. I/2, 755–7.) A szónak eddig ezt tekintjük első adatául: 1300: „Due nove mete iuxta fossatum *foldzuba* nuncupatam” (Oklsz. és HazOkm. VII, 298); a Fejér megyéhez tartozónak jelzett, Duna melletti „terra Day” határjárásában Taksony környékén. Az adatbeli *fold-szoba* valami földbe ásott („fossatum”) tüzelő hely lehetett. — 1415, 1416: *Zobapathaka* helynév jelentkezik Sáros megyében (CsÁNKI I, 312); a helyet a vele együtt és 1492-ben feltűnő *Zthebnyk* ~ ma: *Stebník* hellyel azonosítja CsÁNKI. Vö. 1264/1324: „ad riuum *kemenchepathaka* uocatum”: az Abaúj megyei Borsva = a Gönctől kelet felé eső mai Bózsva határleírásában (HazOkm. VI, 122).

Az 1300. évi adatban mutatkozó *szuba* alak mellett 1282 táján egészen természetes változat lehet a *szoba*, azonban a *Zaba*- olv. *Szaba*- a maga első szótagbeli *a*-jával az 1269—1271-es időben kicsit túl korai adat volna az $u > o > a$ fejlődésre.

Feltűnnek még ilyen adatok is: az 1271-i oklevélben az idézett *Zabaozov* adat előtt kétszer „circa viam *Zobozouth* apellatam (vocatam)” (Oklsz. *aszó* al. és ÁÜO. III, 269); 1304: „Quadráginta iugera in quodam loco *Zabazo* nuncupato” (Oklsz. i. h.); 1386: „In loco *Zabazo* dicto septuaginta Jugera” (Oklsz. i. h.). Elfogadható volna egy olyan magyarázatuk ezeknek, hogy *szoba* előtagú *Szoba-oszou* vagy *Szaba-aszó* alakulatoknak a folytatásaiként keletkeztek a *szoba* végső *a* hangjának a kihagyásával, vagyis hasonló módon lettek, mint a Maros—Szamos közére eső *Szobászó* p. neve (idézi HEFTY: i. h. 160; I. PAIS, Az *aszó* elhomályosult összetételei: MNy. VIII, 392). Az 1271., 1304. és 1386. évből Veszprém környékéről adatolt három szótagú névalakoknak *Szoba-aszó*-ból való származtatása meglehetősen beleütközik abba a körülménybe, hogy az 1271-i oklevélben velük együtt, utánuk ott van a négy szótagú és első szótagjában *a*-val írott *Zabaozov*. Emiatt a három szótagú formák *Zob*- vagy *Zab*-elemét *Zob*-nak vagy *Zab*-nak olvasva inkább a *zab* növénynévvel egyeztetem, ahogy az Oklsz. is teszi.

A SzófSz. szerint a *szabad*-ra az 1282-i, azaz a *Zobodozow* az első adat mint „hn. összet.”. Ez annyiban helyes, hogy valóban első adat helynévi összetételre, csak a fentiek alapján azt hiszem, hogy ott, ahol a tárgyalt esetben jelzik, ilyen helynév nem volt.

2. — 1. — 1249: „Poss. *Sarzabady*”; 1272: „Villa *Sarzabady*”; 1433: *Sarzabady*: a fejevári káptalané, Fejevár vidékén nyugat—délnyugat felé (CSÁNKI III, 344). Erősen korai eset, hogy egy községet a víz után határoznak meg, amelynek a közelében fekszik. Nyilván a Fejér megye nyugati szélén elterülő *Sárrét* után volt megjelölve, amelyet meghatározóként szerepeltetnek így: 1322: „possessionem [regine] Ladaan vocatam circa fluvium *Saar* in comitatu Albensi” (AnjouOkm. II, 21); ma: *Sár*- (korábban: Nádasd-) Ladány Fejérvártól nyugat délre a Veszprém megyei határon (CSÁNKI III, 337). *Sárszabadi* esetében az előtéttel való megjelölés hamarosan szükséges lehetett, mivel a környező vidéken ott volt *Szabadi*: Szentkirályszabadja és a Balaton keleti sarkától délre fekvő másik *Szabadi* (majd következnek).

2. — 1092-re keltezett hamis: „In territorio Simigiensi villa Fok c u m t e l o n e a [v á m m a l !] . . . prope villam *Zabadi*” (PRT. X, 497); 1358-ra keltezett hamis: „versus *Zababady* [!]” (PRT. X, 557); 1449: *Fokzabady*, 1488: *Zabady* (CSÁNKI III, 251); Hnt. 1873.: *Fokszabadi*; ma: Balaton-*Szabadi* Veszprém megyében.

3. — 1210: „super decima ville nomine *Szobodi*”: rajta vitázik a somogyvári és a pannonhalmi apát (PRT. I, 617 és Oklsz.) ~ páp. tizl.: *Zabadi*; 1434 stb.: *Zabady* Tolna megyében (CSÁNKI III, 449) ~ Hnt. 1873.: *Szabadi* Somogy megyében Kaposvártól kelet felé Dombóvártól nyugatra.

4. — 1471 stb.: *Zabadi* stb.; ma: *Szabadi* Győrtől északra Győr megyében (CSÁNKI III, 558). Szomszédságában *Vámos*, amelyre 1471: „via magna *Wamosyuth*” (CSÁNKI III, 652). Szentkirályszabadja közelében nyugatra láttuk *Vámos*-t. A két összeesés bizonyos fokig meggondolkoztató.

5. — 1327: „Johanne dicto Kobzus de *Zobody* homine vestro”: királyi ember Cinkota környéki birtokok ügyében (AnjouOkm. II, 274).

6. — 1343: „Congregacione Generali Vniuersitatis Nobilium Comitatus de Walkow in *Zabadi* celebrata” (ÁÚO. XI, 183). CSÁNKINÁL NINCS.

7. — FÉNYES (GeogrSz.): „*Szabadi*, puszta, Nógrád vármegyében, 8 evang. lak. Salgó-Tarján filial.”

8. — Vannak még *Szabadi* adatok, amelyek határozott helyhez nem köthetők, illetőleg amelyeket én most nem tudok helyhez kötni.

II. A *Szabad-Bárán* típusú helynevek

1. — 1190 kör.¹: „nomina prediorum... *Zaka, Vkas, Baran, Dag*” (ÁÚO. XI, 57) ~ 1195-re keltezett, de 1224 után készült hamis²: *Boron* (ÁÚO. XI, 59); 1225: „per viam euntem in *Baran*... ubi sunt termini Marquardi³ et *Zobotbaran*... ubi termini sunt ex altera parte *Zobodbaran*³ et Conradi” (SoprVmOkl. I, 13) ~ 1498-i átírat: *Zoboth Baran* kétszer (ÁÚO. VI, 428—9); 1245: „Usque metam *Boron*”; 1363: „Poss. *Magyarbaran* et *Nemethbaran*”; 1415: *Eghazasbaran*; 1421: *Nemethbarand*; 1427, 1439, 1492: *Magyarbaran*; 1431: *Nemethbaran, Zabathbaran*; 1435: *Magyarbarom, Nemethbarom* (CSÁNKI III, 600); LIPSZKY és Hnt. 1873.: *Kis- és Nagy-Barom*; később, például GÖNCZY tkp.: *Szabad-Báránd* Soprontól dél felé Sopron megyében. — A *szabad* szó t végű változatának kérdésére vö. PAIS, VeszprOkl. 10.

2. — Az előbb jelzett 1225-i oklevélben II. Endre a Szent-Mária-i monostort megerősíti Bors comes, apja és mások adományában, köztük ebben: „post obitum vero suum contulit aliud predium, quod vocatur *Zobothchat*” (SoprVmOkl. I, 15). SZENTPÉTERY (Borsmonostor 115) helyesbítése: *Zobodchat*. — 1237-re keltezett hamis⁴: „Relinquimus [Bors Comes de genere Myskouch] ergo Monasterio nostro quod uocatur Mons Sancte Marie, et eiusdem fratribus, predia scilicet *Scobothkath*, in quo collocavimus liberos job agones, alterum quod dicitur *Lockath* cum seruis, cum aratris, et cum libertinis, et cum equacia numero C et XX, et cum silua quae nos contingit” (ÁÚO. XI, 299). — KARÁCSONYI (MNemz. II, 366) szerint *Szabad-Kát* vagy *Szabad-Csat, Lak-Kat (!)* vagy *Lak-Csat* ismeretlen hollétű faluk. — Én valószínűnek tartom, hogy a nevek írott formája helyesen *Scobothchath* és *Locchat* vagy *Lokchat* volt. A második elemükben így egy *Csat* vagy *Csát* nevet kereshetünk. A velük együtt említett helynevek közül *Hirrich* a Baranya megye délnyugati részében levő mai *Hirics* lehet (vö. CSÁNKI II, 491). A *Tousloth*-ban esetleg a XIII—XIV. század során *Lok, Look, Lak, Laak* alakú néven az előbbi hely vidékén előforduló hely lappanghat (vö. CSÁNKI II, 501 *Lak a*) al.). Az oklevél *Pel* helyének valószínűleg az 1280: *Peel*, illetőleg a mai *Pél-Monostor* felel meg Baranya megye délkeleti részében Baranyavár mellett délre (vö. CSÁNKI II, 515, 508—9). Ezek számbavételével a *Zobothchat*-tal és párjával való egyeztetésre ez a hely kínálkozik: 1468: *Chaty*, nemes nevében; 1481: *Chaath*; XVI. sz. adólajstrom: *Chyath* (CSÁNKI II, 476); a Baranyavár—Pélmonostor közelébe északnyugatra eső Bodolyához tartozott. — 1295: „Poss. *Chaath*”; 1331, 1342—1364: *Chat*; 1348: „Poss. *Chath*”; ma: *Csád* puszta Szántó mellett Szakestől északra Tolna megyében a somogyi határszélen (CSÁNKI III, 420). SZABÓ DÉNES (A dömösi adománylevél hely- és vízrajza: MNyTK. 85. sz.

¹ Vö. SZENTPÉTERY, A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei 7—17, 109—10.

² SZENTPÉTERY i. m. 17 és KritJ. I, 51.

³ SZENTPÉTERY helyesbítései: Borsmonostor 115.

⁴ SZENTPÉTERY i. m. 65, 96.

8—9) az 1138/1329-i oklevélbeli „uilla *Sati*” adatot helyesen rá vonatkoztatja, és a helynév adatait szaporítja. Vö. *Csát (Mező-)* Borsod megyében (CSÁNKI I, 170).

3. — 1269: „villa *Gumne*” (CSÁNKI III, 329); 1336/1340: „*possessionum Kenderto et Zobadgutine*” (AnjouOkm. III, 262); 1344: „*possessionum Kender-tou et Zobodgumne vocatarum in comitatu Albensi*” (i. h. IV, 393);¹ 1404: *Gemlye Fejér megye* (CSÁNKI III, 329).

4. — 1517: „*Predium Zabadchok*” (OkI Sz.). — Azonosítani nem tudom.

5. — Az előbbiekkal egyező típusú elnevezésnek látszik a Székesfehérvártól délnyugatra fekvő *Szabad-Battyán* neve. A helynevet így ismeri a Hnt. 1873. és LIPSZKY; Lex. 1773.: *Szabad-Bottyán*. Ily módon van megkülönböztetve a mellette levő *Falu-Battyán*-tól, illetőleg *Falu-Bottyán*-tól. A XIV—XV. századi adatokban egyik előtét sem mutatkozik (CSÁNKI III, 318). FÉNYES (GeogrSz. I, 102) szerint ilyen adat van: „Batthyán városa pecsetje 1631.” A *Falu* előtagra nézve vö. LIPSZKY: *Falu-Hidvég—Város-Hidvég* és *Falu-Szemes—Pusztá-Szemes* Somogy megye északkeleti sarkában, *Falu- és Szabad-Battyán*-tól nem messze.

6. — LIPSZKY, Hnt. 1873., Hnt. 1944.: *Szabad-Szent-Király* — LIPSZKY szerint: „*oppidum*” — Baranya megye szentlőrinci járásában. CSÁNKI nál (II, 526) nincs ilyen adata. Hogy mikor és miért vette fel a *Szentkirály* helynév a *szabad* előtétet, nem tudom. A „város” voltánál fogva?

7. — Hnt. 1873.: *Szent-Tornya (Szabad-)* és *Szent-Tornya (Pusztá-)*: mindkettő „pusztai falu” Békés megye orosházai járásában. — *Szentetornya* déli részére az 1846-ban odatelepített orosháziakból alakult község a *Szabad-Szenttornya* nevet vette fel, mivel a telepéseknek szerződésük szerint *szabad* volt bort mérniök és pálinkát főzniök (KARÁCSONYI, Békés vm. II, 315).

8. — Hnt. 1873.: *Szabad-Pölöske = Pölöske (Szabad-)*; az utalásban jelzett *Pölöské*-knél nem található.

III. Szabadfalv

1. A) — 1. — 1422: *Zabadfalva*; más 1422: „*Sabathfalv* in distr. Werhewna”; 1428: *Zabadfalw*, két ilyen nevű falu; 1474: *Zabadfalv* és *Zlobochyna*: Nevna várának tartozékai Valkó megyében (CSÁNKI II, 349). CSÁNKI szerint egyik a mai Verőce megyei *Szlobodnavlaszt*-nak² látszik megfelelni, Diakovártól nyugatra (nem messze a Pozsega megyei Vrhovinától); a másik a mai Kondrity vidékén (a kondortyai kerületben) Diakovártól délnyugat felé feküdt.

2. — 1506: *Zlobothyna* ∴ *Zlobochyna*? a czevernai kastély tartozéka Valkó megyében (CSÁNKI II, 354).

3. — 1435: „*Poss. Zabadfalw in fine (oppidi) Welyke existens*”; 1470: *Zlobochyna*; 1488: *Zloboghyan* Pozsega megyében (CSÁNKI II, 425); „*Welyke*” város, aminek ez a *Szabadfalv* a határosa és bizonyára a része is, ma Velika Pozsegától északra (CSÁNKI II, 398).

4. — 1435-ben egy másik „(poss.) *Zabadfalv*”-t is jeleznek Pozsega megyében mint ugyancsak a velikei uradalom tartozékát (CSÁNKI II, 425).

5. — 1428: *Zobodnyca*; 1464: *Zlobothnycha*: Borostyánhoz tartozott; Pozsega megyében, Bródtól észak-északnyugat felé a hegységben kereshető.

¹ Vö. KARÁCSONYI, MNemz. I, 316.

² Hnt. 1873.: *Szlobodna-vlast*.

6. — 1483: *Zlobodnycza* Pozsega megye délkeleti részében Bródtól nyugatra (CSÁNKI II, 427).

7. — 1491: *Zlobochyma*; 1500: *Zlobochyma* mezőváros, talán azonos az előbbivel; Pozsega megyében a Pozsegától délnyugatra elterülő vidéken (CSÁNKI II, 427).

8. — *Szabadfalu* volt Körös megyében (CSÁNKI, Körösmegye a XV. században 124).

Az itt előkerülő szláv helynevek, illetőleg részben a magyar *Szabadfalu* helyneveknek szláv: délszláv megfelelői: *Slobostina* ~ *Slobočina* (MIKL., PON. 211 33. sz., 326). — *Slobodnica* vö. horvát *Blatnica*, *Glogovnica*, *Svidnica* (MIKL., PON. 210 20. sz.). — Horvát *Slobodna Vlast* 'szabad tulajdon' és cseh *Svobodna Ves* 'szabad falu' (MIKL., PON. 326, 211 28. sz.). — *Slobodjane* (MIKL., PON. 211 34. sz.). (A *svobodb* szóval összefüggő helynevekből való összeállítás MIKL., PON. 325—6.)

I. B) A keverten jelentkező magyar *Szabadfalu*-knak és délszláv *Slobočina* stb.-eknek ehhez a csoportjához hozzákapesolunk a Dráva—Száva között fölmerülő két olyan helynevet, amelyben a *szabad* szó *szabadság* származéka van meg.

α) — 1437: „Possessiones Gabos *Zabadsag*” (OklSz.). Gabos Valkó megyei hely volt; ma Szerém megye északnyugati sarkában Vinkovcától északnyugatra a Vuka déli partján (CSÁNKI II, 309).

β) — 1470, 1471: „Predium *Zabathsag*”; 1481, 1482: „Poss. *Zabadsaag* sub castello Athia” Valkó megyében; Atya vár Szata és Újlak, vagyis a mai Szerém megye északnyugati részében levő Szotin és Újlak környékén állott (CSÁNKI II, 349, 278—9).

γ) 1481: „Zlauowazlobochyma Philipzabathsaga Frankzabathsaga Fogoshele Petherzabathsaga” (OklSz.).

MIKLOSICH (EtWb. 332) nyomán ide jegyezhetjük: „asl. *svobodb* 'liber'. *svoboda*, *svobota* 'libertas'. *svoboda* ist auch 'homo liber'. *svoboditi*, *svobaždati*.”; azon kívül (uo.): „nl. *slobočina* 'immunitas' lex.” — MIKLOSICH (PON. 326) idézi a helynévi adatok közt: „klruss. *sloboda* Gal. oft.”

2. Előre bocsátunk bizonyos tudnivalót a további *Szabadfalu*-k összeállításához.

MELICH JÁNOS „Három helynévről” című dolgozatának (Száz. XLI [1907.], 321—31) a tárgya: *Lehota*, *Vólya*, *Ohába*. — MELICH rámutat arra, hogy a *Lehota*: cseh *Lhota*, cseh—tót *lhota* 'könnyítés, könnyűség' ~ szláv *lgota* 'levitas, privilegium: adó alól való felmentés' szóval függ össze. A *Vólya* neveket pedig a lengyel *Wola* helynevek megfelelőinek magyarázza, amelyek egy lengyel *wola* 'akarat, akarás, szabadakarat → Freiheit → ein Freigrund, eine Freicolonie, Colonistengrund' közből erednek. — A MELICHTől tárgyalt nevek közül az *Ohába* érdekelhet most első sorban bennünket. Az *Ohába*, kicsinyítve *Ohábica* helynevek megfejtése MELICH alapján: Szláv szó az *ochaba* 'kimélet, valamitől való tartózkodás, mérséklet' (vö. MIKL., EtWb. 84). Ez 'felmentés, mentesség' és 'szabad, adótól mentes birtok' értelmű gazdasági és jogi műszóvá lehetett. A balkáni szlávoktól átkerült a románokhoz. Náluk 'a fejedelemnek járó adótól mentes adománybirtok' értelemben volt használatos. A románság az intézményt és a műszót elszármaztatta Havasalföldre, majd az innen hozzánk végbement telepítések révén Magyarország bizonyos vidékeire. Így lettek és részben most is vannak nagy számban *Ohába* vagy *Ohábica* helynevek Magyarországon is MELICH szerint Alsóféhér, Fogaras,

Hunyad, Krassó-Szörény és Temes megyékben, vagyis olyan vidékeken, ahol oláhok éltek vagy élnek.

1. a) — 1368: „Possessiones *Zabadfalua* Furgachfalua Wyfalu appellatas” (Oklsz.). Az együtt említett „Furgachfalua” és „Wyfalu” Bélhez tartoztak, s így a mai Temes és Krassó-Szörény megyék északi határsávjába eső Belinc és Hodos környékére tehetők (vö. CSÁNKI II, 37, 69, 26—7).

1. β) — 1369: „Possessiones *Zabadfalua* Capolna appellatas”: a körmendi levéltár „Heim”-, azaz Himfi-anyagából (Oklsz.). 1369, 1406, 1415, 1482: *Zabadfalua* vagy *Zabadfalua* néven két helységet emlegetnek Temes megyében; birtokolnak belőlük a remetei Himfiek (CSÁNKI II, 62). Az 1369-i adatbeli „Capolna” ~ 1471: „Kapolna” a mai Krassó-Szörény megyei Hodoshoz tartozott, bizonyára tőle s így Lugostól is nyugat felé feküdt (CSÁNKI II, 44). Azon a tájon kereshetjük a *Szabadfalua* vagy *Szabadfalva* nevű helyet is.

Az 1. a) és 1. β) alatti helyek minden valószínűség szerint összekapcsolhatók.

2. — 1440: *Zabadfalw* helység, Solymos vár tartozéka Arad megyében „Izvorcz”-cal együtt valahol Lugostól észak felé a mai Krassó-Szörény északnyugati sarkában (CSÁNKI I, 761: 83. sz., 778, II, 42 *I(s)zvorcz* al.). Az 1. a) és 1. β) alatt megbeszélt helyektől nem messze lehetett.

3. — 1440: *Ohaba*, szintén Solymos vár tartozéka Arad megyében (CSÁNKI I, 761 44. sz.). A Lugostól északnyugat felé és a Maros melletti Lippától délkelet felé Temes megyében levő Kizdia és ennek déli szomszédosa, Kékes között van felsorolva. Ezért valószínűséggel a közelükbe helyezhető, s nincs ok arra, hogy a Krassó-Szörény északnyugati sarkába eső *Ohábalungá*-val egyeztessük, mint CSÁNKI (i. h. 762) teszi. — *Ohaba* nevű helyek találhatók az Arad megyei Szádia és Váradia várak tartozékai között is (CSÁNKI I, 776).

4. — 1440, 1477: *Ohabycza* helység, illetőleg puszta, ugyancsak Solymos vár tartozéka Arad megyében (CSÁNKI I, 761). Minthogy „Lekesfalwa” ~ a Lugostól északkeletre eső mai Leukesest után sorolják fel, ennek a tájékán helyezhető el. — 1488: *Ohabicza*, Cikó-Vásárhely tartozéka Temes megyében (CSÁNKI II, 12); tehát a mai Krassó-Szörény megye északnyugati határszélén a Lugostól északnyugatra eső Fadimak és Bálinc környékén, az előbbtől nem messze nyugatra.

5. — 1477: *Ohabycza*, Borzlyuk tartozéka Temes megyében (CSÁNKI II, 54, 16—7); a Temesvártól északkelet felé eső Mély-Nádas és a Temesrékastól északra eső Hernyakova (Aranyág) közti területen. — 1447: *Ohabycza*, Doboz birtok tartozéka Temes megyében; „Doboz” ~ ma: Duboz Temesvártól délkelet felé, Buziástól délre (CSÁNKI II, 54, 33—4).

6. — 1444-ben három *Ohaba*, valamint *Ohabadechyer*, továbbá ez után sorolva „*Ohabycha* penes fluv. Zederyes” tartozékai a Temes megyei Zsidóvárnak (ez Lugostól délkeletre ma is megvan), és Krassó-Szörénynek Lugostól dél felé, Karánsebestől északnyugat felé elterülő vidékére tehetők (CSÁNKI II, 54, 15). 1442: „*Chewhaba* in distr. Lugas”; CSÁNKI (II, 54) a Zsidóvár és a tőle délre fekvő Szákul közti vidékre teszi, s kapcsolatba hozza Zsidóvárnak *Ohába-Decser* tartozékával.

7. — 1433: „*Zabadfalua* in distr. Sebes”; 1448: „*Zabathfalwa* in d. Caransebes in cottu Themes”: Karánsebes környékén Temes, újabban Krassó-Szörény megyében (CSÁNKI II, 62).

8. — 1485: „Utraque *Ohaba* in distr. civitatis Karansebes”: a mai *Ohába-Mutnik* és *Ohába Bisztra* értendő, amaz északnyugatra, emez északkeletre Karánsebestől (CSÁNKI II, 54).

9. — 1439: „Molomvyz ac Molomvyztorok, Sebestorok, Oztrogyal et *Zabathfalw* in districtu Haczcak et in comitatu de Hwnyad” (TelOkl. II, 4—6). 1456, 1495, 1496, 1499: „Poss. *Ohaba*”; 1496, 1499: „Poss. *Ohaba* in districtu de Haczcak” (CSÁNKI V, 118, 134). CSÁNKI (uo.) szerint ez meg az 1439-i *Szabadfalv* egyazon hely, s mai megfelelője az az *Ohába*, amely a szomszédos Sibisel (Kis-Sébes) helységgel összeolvadva Malomvízhez közel keletre, Hátszegtől délnyugatra fekszik. — Különben ez a *Szabadfalv*-nak megfelelő *Ohaba* a CSÁNKIMÁL (V, 117—8) Hunyad megyéből összeállított 11 *Ohaba* egyike. Az 1440: „Poss. *Ohabycha*” és 1450: „Poss. *Ohabicza* in districtu Hatzak” mai megfelelője a mai *Hobicza* a két Osztró nyugati szomszédságában, s ekként *Ohába*-Sibisel-nek is a környékén.

3. — 1. — 1452: *Zabadfalw* hn. és 1460: *Zabadfalw* hn.: az OklSz. *szabad* címszava alatt közölt adatok vonatkoztatásához ott nem találunk fogódzót. Azonban a *hegy* címszó *hegy-mög(i)* tételében ezt találjuk: 1452: „Possessionibus *Zabadfalw* Thewrek et Kysheghmegh”; 1460: „Possessionibus Soskuth *Zabadfalw* Kysheghmegh”. Az itt nyújtott mellékletek segítenek rajtunk. A két adatban említett helyek: „Thewrek” a mostani Bakos- és Orlaj-Törék, „Kysheghmeg(h)” pedig Magyar-*Hegymeg* Rimaszombattól északnyugatra, illetőleg délnyugatra Gömör megyében. Így az 1452-i és 1460-i adatokban jelzett *Szabadfalv*-nak a fenntartója a Rimaszombathoz tartozó, tőle nyugatra eső *Szabadka* puszta lehet. Ez: LIPSZKYNÉL: *Szabatka*; Hnt. 1873.: *Szabadka*. — 1404: „In possessione eiusdem *Zabadfalw* vocata”: „Muz. Kállay” (OklSz.). Minthogy a Kállay családot a közelben a Rimaszombattól keletre fekvő Gömör megyei Bátkán birtokosnak ismerjük (CSÁNKI I, 155, 131), ezt az adatot is az imént szóban volt helyre vonatkozathatjuk.

2. — 1475: *Zabadfalw* hn. (OklSz.): nem tudom mihez kapcsolni és hova helyezni.

4. Ebbe a pontba néhány olyan helynevet foglalok bele, amelynek az utótagja a *falv*-val rokon településmegjelölő.

1. — 1374: „Joannes filius Stephani de *Szabadszék*” (CD. IX/4, 592); Marcaltó—Pápa környékén Veszprém megyében lehetett. Persze kár, hogy csak egy ilyen nem szabatos közlésből ismerjük. Második tagja: *szék*, azonban kérdés, hogy melyik *szék*. Az egyik: a 'mocsár stb.' jelentésű *szék* ~ *szik*. Vele egyeztetethetjük az ezen a vidéken, Devecsertől északkeletre eső *Szék* puszta nevét, amelyet a páp. tizl. *í*-vel jegyez fel (CSÁNKI III, 251).¹ A másik

¹ 1283: *Zyk* (HazOkm. VI, 299); 1339: *Seek* o: *Scek?*; 1433: *Zeek* (HazOkm. V, 226); 1457: *Zeek*: egy vagy két hely Vas megyében, de hogy hol, nem dönthető el (CSÁNKI II, 796); az egyik talán Hermán és Bárdos környékén, s így Szombathelytől kelet-délkelet felé. — 1352—1355: „Poss. *Wosuereuzek*”; 1358: „*Wosvereuzek* al. nom. *Kend[e]szék*”; a XIV—XV. századból több adat: ma Kis-, Német- és Oláh-*Ciktelején*, illetőleg német *Eisenzicken* felel meg neki Vörösvár mellett északkeletre és délkeletre Vas megye nyugati szélén (CSÁNKI II, 808; OklSz.); 1469, 1496: *Saroszeek*; 1496: *Saroszeg* (CSÁNKI II, 792; OklSz.); Hnt. 1873.: *Sárosszék* ~ német *Kothzicken* Vörösvártól délkeletre. — Az előző helynevek a magyar *szék* ~ *szik* 'mocsár' szóból valók, és nem német eredetűek, mint SCHWARTZ ELEMÉR (MNy. XXIII, 225) magyarázza. A Felső- és Alsó-Ór vidéki *Vasvercszék*, azaz 'Kovácsszék' hely másik: *Kend-szék* vagy aligha helyesen (OklSz.) *Kende-szék* nevééről PAIS (Kékkend; KCSA. I, 274).

a településtörténetünk kifejezőkörébe tartozó *szék* szó, amely az ülöszer török jövevény *szék* megjelölőjére megy vissza, s mivel ebben az *é* rövid nyílt *e*-nek a folytatása, *i*-vel nem váltakozhatik. A *Szabad-szék*-ben inkább az utóbbi *szék* lehet a második elem, minthogy egy 'mocsár' értelmű szóhoz nem nagyon illik a *szabad* jelző.

2. — Lex. 1773.: „*Szabad-Szállás* Latina *Szabad-Szállása* Hungarica [mint Főlöp-Szállása]”. LIPSZKY: *Szabadszállás* „pagus” Kiskunság; FÉNYES (GeogrSz.): „*Szabad-Szállás*, szabad m. v. szabad Jász- és Kún- kerületekben”; Hnt. 1873.: *Szabadszállás*, Jászkun ker., kiskunsági j. — A névbeli *szállás*-sal sűrűn találkozunk a kunság „községei”-nek a megnevezésében. Mint latin „descensus” megfelelője is mutatja, a lóról való leszállásra vonatkozott, s így a kunok nomád vagy félnomád életformájára emlékeztet. Vö. 1443: „Comanorum nostrorum in descensu *Zombathzallasa* commorantium” (Oklsz.).

5. — 1. — LIPSZKY: *Szabadhely* „pagus” Arad megyében; Hnt. 1873.: *Szabadhely* falu Arad megye déli határán a Maros jobb partján Arad és Lippa között. Tehát egy további helynév volna, amely a *szabad* szóval alakult. Az lehetne, ha a régi adatok mást nem mondanának. Tudniillik a MÁRKI SÁNDOR-féle „Aradvármegye és Arad város története” (I, 216) arra mutat rá, hogy *Szombathely* (*Zomba[?]thel*, *Zumbathel*, *Zombathel*) az előzménye a mai *Szabadhely*-nek. Egy másik adata pedig (II, 155): „*Szabadhely* (*Zabatel*, *Szombathely*) mint vár 1607-ben”. 1332—1337. páp. tizl.: *Zombothel*, *Zumbathel*; 1428, 1455, 1484: *Zombathel*; CSÁNKI (I, 779) szerint is a mai *Szabadhely*. A helynéven valamely idegen nyelvben, valószínűleg szlávban esett megmódosulás: a *szombat*-nak vagy *szombot*-nak *szobot(a)* lépett a helyébe, illetőleg *Szombothel*-nek *Szobotel*, majd belőle a magyarban *Szabatel* lett (vö. *Zabatel* MÁRKIMÁL), ez meg később *Szabadhely*-re „értelmesült”. Érdekes, hogy a Baranya, illetőleg Körös megyei középkori *Szombathely* ~ mai *Szobotica* adatai között *Sombathel*, *Sombochel*, *Zombothel* mellett *Zobadhel* is előfordul (CSÁNKI, Körös megye 98). — A *Szabadhely* nevet ide vonandónak tartom: eredetileg ugyan nem a *szabad* szóval alakult, azonban utóbb hozzá kapcsolódott, s éppen a *Szabadfalu*-féle típusba illeszkedhetett bele.

2. — Hnt. 1873.: *Szabadhely* pusztá, Óvilágoshoz Arad megyében és GÖNCZY tkp.: „P. *Szabadhegy*” Világostól nyugatra. Melyik a hiteles?

3. — FÉNYES (GeogrSz.): „*Szabadhely* Győr vgyében, Gyórhöz közel”. Nyilván *Szabadhegy*-ből tévesen.

IV. Szabad, Szabadka

I. 1495: „possessio *Zabad* in sede Maros” (SzékOkl. [1219—1776.] 163); 1496: „possessio *Zabad*” (i. h. I, 284); 1597: „possessio *Zabad* in sede siculicali Maros” (i. h. [1219—1776.] 326, 334, 336); 1602: „*Szabad-Pusztá* (i. h. V, 282); 1603: „*Szabad* deserta est.” (i. h. V, 268); (1694.) a Marosszék falvairól szóló jelentésben: „*Szabad*, olah falu” (i. h. IV, 336); LIPSZKY: *Szabad* „Pagus. S. Marosiensis”; Hnt. 1873.: *Szabad* Maros szék.

A székelyföldi *Szabad* a magyar helyneveknek ahhoz a típusához tartozik, amelyben a hely tulajdonosának, illetőleg lakosának vagy lakosainak a ki- vagy mivoltára, továbbá jellegére utaló szó pusztán: formans nélkül és önmagára, nem összetételbe belekapcsolva vált helynévvé.

2. A) Előbb láttuk, a Gömör megyei, Rimaszombat melletti XV. századtól adatolt *Szabadfalu* később és most mint *Szabadka* jelenik meg. De az is lehetséges, hogy *Szabadfalu* mellett és ehhez viszonyítva lépett fel, s ez maradt meg.

2. B) 1391: „dictum de *Zabotka*” (ZichyOkm. IV, 468); 1428, 1439, 1502—1506: „Oppidum *Zabathka*”; 1429: „Hospites et incolae regales de *Zabotka*”; 1464: *Szabatka*; 1499: „Castellum *Zabadka*”; 1502, 1505: „Castrum *Zabathka*”: város és vár Bodrog megyében (CSÁNKI II, 191, 189). LIPSZKY: „*Szabatka* h. vide Maria-Theresiopolis Civit. L. R. C. Bächienensis” ~ uo.: „Maria Theresiopolis l. Szent-Mária olim *Szabatka* h. Maria-Theresianopel g. *Sobotica* ill.”; Hnt. 1873.: „*Szabadka* (Theresiopel)”; FÉNYES (GeogrSz.): „*Szabadka*, Maria Theresiopolis, *Szuboticza*”.

A szlávban találhatók *svobod* ~ *slobod*-nak *-ka* képzős származékai helynévi alkalmazásban: lengyel *Słobodka*, utána zárójelben a következő értelmezés: 'rendszerint kis falusi település, amely önkéntesen egybegyűlt parasztokból alakult, akiket néhány esztendőre ígért mentességgel csábítottak oda'; kis-orosz *Slobódka* Galiciában; cseh *Svobodka* (MIKL., PON. 326; az *-ka* képző ilyen szerepére nézve i. h. 207—8 7. sz.). A szláv *svobod* ~ *slobod* melléknévnek más: *-ica* képzős kicsinyítő származékára (a képzőre vö. MIKL., PON. 210 20. sz.) szintén idézhetünk példát: 1251/1297: „terram suam *Zobodycha* uocatum, que quondam terra Castri nostri de Bana fuerat” (ÁÚO. XI, 375; vö. CD. VII/1, 278¹).

A mi 1391-ben *Zabotka* olv. *Szabotka* formában feltűnő Bodrog megyei helynevünk lehet a megfelelője egy szláv *Svobodka* helynévnek, mivel a magyar hangtörténet természetes magyaroztatást nyújtja egy ilyen alaki elváltozás létrejöttének. Azonban nem hárítható el annak a lehetősége sem, hogy a szláv jövevény *svobod* > *szobod* ~ *szabod* stb. melléknév magyar *-ka* képzővel alakult származékára megy vissza a helynév. Egy ilyen belső keletkezésű nyelvtan is ölthetett helynévi szerepet, oly módon, ahogy ezt a székelyföldi *Szabad* esetében az alapszóval kapcsolatban láthatjuk. — A magyar vagy szláv eredet kettősségével egyébként számolhatunk a Rimaszombat melletti *Szabadka* esetében is. Az utóbbira nézve a magyar *szabad* vagy a szláv *svobod* szóval való kapcsolat kérdését igenlően dönti el a névnek a *Szabadfalu* névvel való párhuzamossága vagy érintkezése.

Ámde nem mond-e ellent a felvetett két lehetőségnek a hely „illyr”, azaz „szerb” (?) nevéként jelentkező *Sobotica* olv. *Szobotica*, továbbá *Szubotica*? A *Sobotica* vagy *Subotica* a *szombat* napnévnek denazalizált délnyugati szláv *sobota* vagy *subota* változatának *-ica* képzős kicsinyítőjéből való helynév. MIKLOSICH (PON. 312) horvátból és szerbből idézi. Hivatkozhatunk a következőkre: 1352, 1506: „Poss. *Zombathel*, *Zombathhel*”; 1454, 1507: „Opidum *Zombathel*”: Baranya megyében; a mai *Szubotica* puszta őrzi emlékét Verőce megyében (CSÁNKI II, 466, 459; CSÁNKI, Körösmegye 98 is). Hnt. 1873.: *Szubotica* Körös megye kaproncai járásában (vö. CSÁNKI, Körösmegye 67). 1257, 1264: *Zumbathel*; stb. (CSÁNKI III, 112) ~ Lex. 1773.: *Szoboticza* latinul és horvátul, „pagus” Zala megyében. 1427: *Zobotycha* (CSÁNKI II, 107); Hnt. 1873.: *Szubotica* Krassó megyében. — Tehát a *Sobotica* vagy *Subotica* a szlávtság — közelebről a déli szlávtság — körében járatos helynév lehetett. Ezt a nevet

¹ „*Zobodichya* (Szobolsz.)” (CD. VII/1, 278).

függesztették rá déli szláv népelemek Sz a b a d k ára, mégpedig bizonyos alaki hasonlóság okán, népetimológiával. Az elnevezők oda vándorló vagy betelepedett déli szlávok is lehettek. E tekintetben utalhatunk FÉNYES ELEK megjegyzésére: „Éredetre s nyelvre nézve a többség dalmaták, kevesebb magyarok, legkevesebb szerbek.”

2. C) — 1. — LIPSZKY: *Szabatka* „praedium” Békés megye; Hnt. 1944.: *Szabadka* puszta, Gyulához. A mai *szabadkai* pusztán hajdan Boldogasszonyfalva, röviden Boldogfalva állott (KARÁCSONYI JÁNOS, Békésvm. tört. I, 180). 1736-ban *Szabadka* mint határrezs jelezve (i. h. 421); ma a gyulai határban (i. h. 429). 1729-ben a gyulai bíró annyit tudott, hogy „*Szabadka* a ráczoktól vette nevezetét”, tehát új elnevezés; 1731-ben *Szabatka*, 1736-ban „*Szabadka diverticulum*” (KARÁCSONYI i. m. II, 47). — Itt tehát bizonyára a délszlávoknál — de másoknál is — dívó névköltöztetés esetével van dolgunk. Mégpedig alighanem a Duna—Tisza közti Sz a b a d k a nevét vitték magukkal mint előző lakóhelyük emlékét Gyula környékére némely rác elvándorlók.

2. — FÉNYES (GeogrSz.): *Szabadka* puszta Bihar vármegyében. Nem ismeri JAKÓ ZSIGMOND (Bihar megye a török pusztítás előtt) és MEZŐSI KÁROLY (Bihar vm. a török uralom megszűnése idejében). — Vele nem tudok mit kezdeni.

3. — Hnt. 1944.: *Szabadkabokor* puszta Nyírszöllőshöz Szabolcs megyében: a történelmi Magyarország városairól elnevezett *bokrok* egyike. — Nemzetpolitikai kegyelethől származó név.

V. Szabadhegy-félék

1. Itt „A búcsú és a szabad” című közleményem egy-két pontját egészítem ki.

A közlemény I. szakaszának I. pontjában (MNy. LII, 266) a magyar *búcsú* szó jelentéskörének egyik mozzanatát a következő adattal világítottam meg: 1434: „Vineas exemptas et libertatas wlgo Bochozewlew appellatas” (Oklsz. *búcsú* al.). Ezt jegyeztem meg hozzá: „Vagyis itt bizonyára valami fennhatóság, valószínűleg adózási kötelezettség alól kivett, attól mentesített, felszabadított szőlőkről van szó, s ezt magyarul, »wlgo« így fejezik ki: *Bochozewlew*.”

A közleménynek V. „Szabadhegy” című szakaszában (MNy. LII, 269—71) arra mutattam rá, hogy a *Bocsószőlő*-höz hasonló — ugyancsak a szőlőműveléssel összefüggő — gazdaságjogi indítékú határrezs-, illetőleg helyelnevezések alakultak a *szabad* szóval is. Az egyik ilyen névre ezt a két adatot idéztem: 1371: „In monte *Zabadheg* alio nomine *Nadashege*”; 1378: „Vineas in monte *Zabadheg* alio nomine *Nadashege*” (Oklsz.). Az 1371-i adathoz érdeemesnek tartom pótolni ezt a bővebb szövegrészt: „Ludouicus... Fidelibus suis vniuersis et singulis nobilibus, et alterius status hominibus, vineas in monte *Szabadhegye*, alio nomine *Nádashegye* vocata prope Pecsől existente, habentibus... nona pars vinorum vestrorum, quae in ipsis vineis vestris procreantur, pro nostra accipiantur maiestate.” (CD. IX/4, 332.) A Nagy Lajostól tett nyilatkozat szerint az ott szüretelt bor kilencedét a király a saját, illetőleg udvara használatára kapja. — Hogy Szabadhegy szőlőiből az adat szerint a k k o r kilenced járt, nem mond ellene a névhez fűzött magyará-

zatnak: a szőlők helye megtartotta nevében a *szabad* jelzőt, amikor már nem volt „s z a b a d”, miután a mentesség letelt. Különlegességként kiemelendő, hogy *n e m e s e k* is szerepelnek mint bor beszolgáltatására kötelezettek.

Az itt újra szóba hozott adatokkal kapcsolatban az előző közleményben foglaltakat kipótolnám még valamivel. A *Bocsszózló*-re vonatkozó adat a veszprémi káptalannak Nagypécsöllel, a *Szabadhegy*-re vonatkozó 1371-i és 1378-i adatok pedig ugyancsak a káptalannak Kispécsöllel összefüggő anyagából valók. Ma Nagy- és Nemespécs[e] faluk Zala megye északkeleti csücskében fekszenek Balatonfüredtől északkeletre, Kispécs[e] meg Nemespécs[e]lőhöz tartozó pusztá (CSÁNKI III, 92). Tehát *Bocsszózló* és ez a *Szabadhegy* egymás szomszédságába estek, sőt lehet, hogy helyrajzilag és térszínileg össze is függték.

2. — 1. — LIPSZKY: „*Szabaderdő* h. Walddorf g. Szábérdeu v. Predium C. Albensis inf.”; Hnt. 1873.: *Szabaderdő* (Oltyén) falu Alsófehér megyében. — A név bizonyára eredetileg az erdőhasználat szabadságára, meg nem kötöttségére vonatkozott.

2. — Hnt. 1873., Hnt. 1944.: *Szabadrét* a Pest megyei Tatárszentgyörgyhöz tartozó pusztá. Milyen régi? — A *Szabaderdő*-nél jelzethez hasonló indítkéből keletkezhetett.

VI. Összefoglalás

1. A tárgyalta típusok egymáshoz való időviszonya és földrajzi jelentkezései.

Amint az előző tárgyalás során a típusokon belül az egyes eseteket előadtam, abban nem az adat szerint való feltűnés kezdetének az időrendjéhez igazodtam. A keletkezés kronológiája nem okvetetlenül esik egybe az adathatóság kronológiájával.

A *Szabadi* név eseteinek hiteles keltezésű első előfordulásai: 1210-ből a Tolna—Somogy megyei (2: 3.); 1249-ből a Fejérvár vidéki *Sárszabadi* (2: 1.); 1269-ből a Veszprémhez közeli *Szentkirályszabadja*; a többi későbbből. A helynévtípus esetei Dunántúl tűnnek fel a nem egészen világos Dráván túli és Nógrád megyei kivételével.

A „*Szabad* + helynév” típus eseteinek első előfordulásai: 1225-ből *Szabad-Bárán* is, „*Zobotchat*” is; 1336/1340-ből—1344-ből „*Zobodgumne*”; a többi jóval későbbből. A régi adatokkal igazolható esetek dunántúliak.

A *Szabadi* és *Szabad-Bárán* típusra tehát az első adatok meglehetősen egy időben jelennek meg. Azonban igen valószínű, hogy az *-i* képzővel alakult típus előbb lépett fel, mint a *Szabad* jelzőjű kapcsolat.

Feltehető, hogy a *Szabadi* típust egy pusztá tőlalakú *Szabad*, illetőleg *Szobod* típus előzte meg, olyan, amilyenekre például vö. az 1193-i keresztes oklevélből: „*Hec igitur sunt nomina prediorum . . . Timar. Cheuz . . . Halaz.*” (ÓMOLv. 54); ua. okl.: *coach* (i. h. 56—7); 1171: *Luos* a. m. *Lovas* helynév (Oklsz.) vagy 1233/1416: „*Villa Luaz*” a. m. *Lovász*. Vagyis a lakosok foglalkozásneve formansos módosítás nélkül és önmagára telepnev. (MIKOS: MNY. XXXI, 166, 296 szerint *Csász* és *Timár* személynévből, 251 szerint pedig *Halász* a *halászfalu* vagy *halásztelek* előzményből. Valószínűtlen.) Lehetséges, hogy az 1495-ben—1496-ban feltűnő marosszéki székely *Szabad* egy ilyen

— a székelységnél esetleg (érthetően) tovább élő — helynévadási forma emléke. — De amennyiben magyaroktól való, ilyen lehet az 1391-ben előkerülő *Zabotka* : *Szabadka* is.

A *Szabadfalu* vagy *Szabadfalva* típus 1368-tól—1369-től kezdve jelentkezik, tehát jóval később, mint a *Szabadi* és a *Szabad-Bárán*-féle. De nemcsak ez a nagy különbség vall a *Szabadfalu* vagy *Szabadfalva* alakulat későbbi létrejötté mellett, hanem az is, hogy *falu* vagy *falva* utótagú helynevek már a XIII. század elejétől fogva előfordulnak ugyan: ?1214, 1222, 1229, 1230, 1240 kör. stb. (vö. PAIS, Irányelvek 12 és MNy. XXX, 304—5, továbbá Imperativus a nyelvészetben: MNy. XLVIII, 137—9, majd MNy. LIII, 267—8), azonban használatuk nagyobb arányokban inkább csak a XIV. század haladtával bontakozik ki (vö. OklSz.). A típus eseteinek az összeállításában azt láthatjuk, hogy azok túlnyomóan két országrészben helyezkednek el: a) a Dráva—Száva közének a keleti felén és b) a Temes—Arad—Krassó-Szörény—Hunyad megyei tájakon. Tőlük nagy távolságban meg egy ilyen nevű hely merül fel Gömör megyében. Arra nézve, hogy ezek közül a vidékek közül hol lépett fel korábban, hol később a helynévtípus, nem tudok állást foglalni. A Temes és Krassó-Szörény megyékbe tehető egy vagy két helynek ilyen nevére 1368-ból és 1369-ből idéztünk adatot (fentebb 58). A Dráva—Száva alvidékén található helyek egyikének az első adatai 1422-ből—1428-ból vannak, a másiké 1435-ből, egy harmadiké szintén 1435-ből. A gömöri helynév 'időadatai: 1452, 1460 és valószínűleg félszázaddal előbből is: 1402. Amíg azonban a gazdaság-, jog-, település- és népiségtörténeti mozzanatok, amelyeknek e helynevek velejárói, felderítetlenek, a jelzett időadatok inkább csak naptári jellegűek. A *Szabadfalu* neveket magyar eredetűeknek tartom, olyan értelemben, hogy nem látom bennük például valami szláv *Svobodna-ves* vagy *Slobodna-vlast* névnek a tükrö-kifejezését. Megjegyezhetjük még, hogy a *Szabadfalu* mellett a *Szabadfalva* változatot is természetes alakulatnak tekinthetjük, mint amelyikben a *szabad* a hely lakosságára főnévként vonatkoztatva birtokos jelző, a *falu* pedig a „birtok” elem a nyelvtani szerkezetben.

A *Szabadhegy* típusban az 1326: *Zabodlok* a legkorábbi adatunk Zala megye északkeleti részéből (MNy. LII, 270). 1371-ből és 1378-ból idézhető *Zabadheg* ugyanarról a tájról (uo.). A kifejezés a XIII. században már meg lehetett, és a Dunántúl volt használatos.

2. A *szabad* elemű helynevek „jelentéstana”.

Közösségi alakulatok vagy szervezmények megjelölőjének a szerepében láttuk a *szabad* szót és származékait. Az ilyen elemű közösségelnevezések vagy a belőlük vált telepnevek, helynevek azonban nemcsak alakilag, alakatlanlag válnak szét típusokká, hanem — úgy mondhatjuk — jelentésstanilag is csoportokra oszlanak aszerint, hogy az elnevezés létrejöttében ható közelebbi indítékok különböznek egymástól.

A *Szabadi* helynevek, valamint a *Szabad-Bárán*-féle névalakulatok keletkezéséhez bizonyára a helyben élő lakosok valamitől való mentesítésének vagy teljes felszabadításának a ténye volt az indíték. Ellenben a *Szabadfalu* vagy *Szabadfalva*, továbbá a *Szabadság* nevek a telepítésekkel összefüggő kedvezményezéseknek köszönték a létrejöttüket. Hogy mi a természete: lényege vagy vonásai annak a 'szabadság'-nak, amelyet a Dráva—Száva közi, valamint a Temes—Arad—Krassó-Szörény—Hunyad tájéki *Szabadfalu* vagy *Szabadfalva* és *Szabadság* helynevek fedeznek, azt a fentebb jelzett tárgytörténeti ismeretek hiányában most nem tudom közelebből meghatározni.

Általában a *szabad* vagy *szabadság* szó — mint a szavak nagy része — jelentés tekintetében igen rugalmas, igen sok értelmi és érzelmi változatot, árnyalatot magába fogadhat, magára vehet. Hogy mit fogadnak el, mit éreznek s ennek folytán mit mondanak az emberek „szabadság”-nak, az nagyon is viszonylagos, a kortól, a lehető legkülönbözőbb viszonyoktól, helyzetektől függ. Bizonyos irányban vagy irányokban való könnyítés, mentesség már „szabadság”, illetőleg *szabadság* lehet. A személyjogi és gazdasági meg nem kötöttség és megkötöttség számtalan fokozatban, számtalan keverékben nyilvánulhat meg. Ezért egy sok összetevőből alakult állapotra bizonyos mozzanatainál fogva mondhatták és mondták is, hogy *szabadság*, noha több más mozzanatánál fogva korántsem volt az. Tehát tévedést követnénk el, ha valami klasszikus „szabadság” fogalomhoz mérnök azt, hogy különböző nyelvekben és korokban mit kereshetünk a *szabad*- és *szabadság*-féle szavak mögött.

Hogy mennyire óvakodnunk kell a megszokott szabványok szerint való felfogás erőltetésétől, egy példát mutatunk be NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkájának egyik részlete (255—61) alapján. — Az ötödik magyar törzs *ταριάνου* neve és rajta keresztül *Tarján*, *Tarány*, *Terény* helyneveink egy török *tarkan* vagy *tarخان* méltoságnévhez kapcsolódnak hozzá. Ennek a régi törökségben 'alkirály' volt a jelentése, majd — a méltóságoknak és méltóságjelölőknek szinte szabályszerű lefokozódásával — a mongol korban a m. 'nemes ember'. (Vö. i. m. 255—8.) A magyarságot alkotó egyik törzsnek a nevévé bizonyára korábbi, magasabb fokú méltóságra vonatkozó jelentésben vált a szónak *tarخان* változata. A méltóságjelölő másik *tarkan* formájának szintén megvannak nálunk a leszármazottjai a *Tárkány* helynevekben (i. m. 259). Azonban az Oroszország törökös vidékein nagy számban előforduló *Tarkan* vagy *Tarخان* helynevek, valamint a mi *Tárkány*-aink másképpen magyarázódnak: a méltóságjelölőnek egy később kori, alább szállt értékű jelentéséből. Ez a jelentés valami olyanféle lehetett, amilyenről a mongol korra vonatkozólag *Абулγәзӣ* tudósít bennünket: „A *tarخان* néven olyan embert hívnak, aki nincs alávetve semminemű adózásnak, s akinek mindig szabad bejárása van a *χан*hoz...” (I. i. m. 257.) — A *tarkan* méltóságjelölő mellett, illetőleg van úgy, hogy vele együtt előfordul a törökség több ágában egy *alpayut* (más változatokban is) méltóságjelölő. Ez a mongolban így van meg: *alpayut* 'adófizető'. *Alpaut* helynevek tömegesen találhatóak Azerbajdzsánban. NÉMETH úgy gondolja, hogy a *tarkan* és *alpayut* méltóságjelölők valami közelebbi viszonyban vannak egymással, egyebek között mivel a *tarkan* jelentése 'nemes ember, adót nem fizető', az *alpayut*-é meg 'nemes ember, adófizető'. (I. m. 259—60.) Ezt a nézetet én elfogadom, de némi megszorítással: azt tenném hozzá, hogy a két méltóságjelölőnek ilyen vonatkozása bizonyos korra vagy korokra lehetett érvényes. Ilyen korlátozással valószínűnek tartom, hogy volt nemes ember, aki adót fizetett, — vagy volt adófizető, aki nemes ember volt. Persze az is elképzelhető, hogy az az „adó” valami kellemesebb címen volt megjelölve: 'ajándék', 'járandóság' vagy más ilyenféle műszóval. A *Tarkan* és *Alpaut* helynevek előfordulásának okára nézve megint igaza lehet NÉMETHnek: „itt (adózás vagy más tekintetében) kiváltságos helységekkel van dolgunk” (i. m. 260). Az ismertetett részlet végén még ezt olvassuk: „A tárkányság intézményét történeti forrásaink nem ismerik. Azt kell tehát gondolnunk, hogy ez az intézmény a magyarságnál vagy a vezérek korában volt meg s Géza és Szent István alatt megsemmisült, vagy

pedig hogy a név bolgár, oguz, besenyő vagy kun bevándorlóktól származik, kik tarkan-voltukat — jogi következmények nélkül — legalább azon községek nevében kitüntették, melyeket alapítottak.” (I. m. 260—1.)

Ha az efféle jelenségeket számba vesszük, megértjük, hogy lehettek n e m e s e k nálunk is, akik az 1371-i adat szerint *Szabadhegy*-en szüretelt borukból a királynak kilenced beszolgáltatására voltak kötelezve, vagy esetleg erre — lojalitásból — ajánlkoztak.

A *szabadság* származékra az első adat a KTSz. előlapján: */cobodfagut*. Helynévi alkalmazására fentebb három esetet hoztunk fel XV. századi adatokból. — A *szabadság*-nak a 'libertas' (JókK., BécsiK.) és a 'licentia' (BécsiK.) jelentéseken kívül már a BécsiK.-től kezdve előfordul 'privilegium' értelme is. Ebből válhatott ki helységre, városra vonatkozólag a vásártartás „privilegiuma”, joga, s így jött létre a tiszántúli *szabadság* 'országos vásár' (MTsz.). — Hogy a XV. századi *Szabadság* helynevek ebből a tárgykörből eredtek volna, kevésbé valószínű.

PAIS DEZSŐ

Adalék a szótag kérdéséhez

A kísérleti hangtan megszületése óta folyik a vita a szótag mibenlétéről. Úgyszólván minden lehetséges felfogás képviselőre talált. LAZICZIUS GYULA Fonetikájában (200—49) részletesen ismerteti és behatóan elemzi ezt a százados vitát. Én nem akarok és nem is tudnék újabb javaslattal előállni. Más természetű vizsgálatok során azonban előkerült néhány adalék, mely másoknak segítségére lehet a probléma megoldásában. Ezeket az adalékokat szeretném itt közrebocsátani.

OTTO VON ESSEN 1956-ban megjelent igen figyelemre méltó cikkében (Über den Begriff der Silbe: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin. Gesellschafts und sprachwissenschaftliche Reihe. Jg. V [1955—1956.], Nr. 1.) új fordulatot adott a vitának. Szerinte a szótagok számát világosan megmutatják a hangzóssági csúcsok; hogy hol van azonban a szótag határa, ezt kizárólag fonológiai és nem hangtani szempontok határozzák meg: „Kern und Höhepunkt einer Silbe ist in jedem Falle und in allen Sprachen dasjenige Phonem, das die grösste Sonorität innerhalb einer Phonemgruppe verlangt; zu erforschen ist dann nur noch, welche Phoneme diesem Schallgipfel, der Eigengesetzlichkeit der betreffenden Sprache gemäss, zuzuordnen sind” (86). „Die Begrenzung der Silbe ist nicht eine Frage des Atem- oder Schalldruckes, sondern der Phonemzugehörigkeit” (88). (Vö. még: G. ARNOLD, A phonological Approach to Vowel, Consonant and Syllable in Modern French: *Lingua* V [1956.].) — Tételét főként a német nyelvből vett példákkal igazolja. A tétel minden bizonnyal helyes. Az a tény, hogy különböző nyelvekben fizikailag azonos hangcsoportokat másképpen tagol a beszélő, világosan mutatja, hogy a fonológiai tényezők figyelembe vétele nélkül nem oldható meg a kérdés. Megjegyzéseimet a mondat első feléhez fűzném. Ha olyan kitűnő és képzett fonetikus, mint VON ESSEN bizonyítottan tekinti, hogy a szótagok számát a hangzóssági csúcsok határozzák meg, akkor érdemes a hangzóssági szótag elméletével polemizálni. A hangzóssági szótagelmélet kialakulásának idejében az egyes hangok hangzóssági fokát szubjektív benyomás alapján határozták meg a szerzők. Azóta sokat fejlődtek mérőberendezéseink. Ma már semmi

akadálya sincs, hogy az emberi fül érzékenységének megfelelő hangosság-görbékkel szembesítsük az elméletet. A hangsúllyal foglalkozva számos francia, olasz, román, angol, német, orosz és magyar mondatról készítettem felvételt automatikus hangnyomás-, illetőleg hangosság-szint-íróval (2301 típusú Brüel—Kjaer-féle készülék). A mondatokat részben mikrofonba olvasták, részben spontán beszélgetés során mondták a kísérleti alanyok. Az idegen nyelvű anyagot olyan francia, olasz, román stb. anyanyelvű, húsz és harminc év közötti, érettségizett személyek szolgáltatták, akik legfeljebb néhány év óta tartózkodtak Magyarországon. Azt hiszem, hogy a több mint ötezer szavas többnyelvű anyag alapján el tudjuk dönteni majd, vajon meghatározható-e a hangosságérzet alapján a szótagok száma.

Az esetek jelentékeny részében a hangosság-görbére vetett egyetlen pillantás alapján valóban megállapítható, hány szótagból áll a szó (vö. 1—2. ábra).¹ Amikor az *etette* szót ejti a beszélő, fülünket három crös impulzus éri, s ezeket egy-egy szünet határolja el egymástól. De nem merülhet fel kétség akkor sem, amikor zöngés zárhang választja el a két magánhangzót (vö. 3—4. ábra). Gyakran meghaladja az 5 phont a hangosság-szint-különbség zöngétlen, sőt zöngés réshangok esetében is (vö. 5—8. ábra). Nem mindig ilyen világos azonban a határ (vö. 9—11. ábra). Egyes esetekben csupán hangszínelemzés segítségével lehetne elhatárolni a hangokat egymástól. A hangosság-görbe nem nyújt erre elegendő alapot (vö. 12. ábra). S mivel a phon-görbe lényegében megfelel a szubjektív hangosság-élménynek, aligha különböztethet meg a fül ilyenkor két szótagot a hangosság változása alapján.

Még gyakrabban mosódik vagy tűnik el a határ a hangosság-görbén, ha *r*, illetőleg *R* áll a két magánhangzó között (vö. 13—14. ábra), bár nemegyszer ilyenkor is esik a mássalhangzó képzések a hangosság-szint (vö. 15—17. ábra). Ugyanílyen megbízhatatlan az *m* vagy *n* a határjelző szerepében. Hol elválik (vö. 18—19. ábra), hol nem válik el a két szótag (vö. 20—21. ábra). Csupán olykor-olykor jelzi a hangosság-szint árnyalatnyi súlyyedése a két magánhangzó között álló *l* hangot (vö. 22—25. ábra). (L. még: HEGEDŰS LAJOS: NyK. LVI, 199.)

Ha figyelmesebben vizsgáljuk meg egyik-másik ábrát (így a 3., 6., 9., 11., 18., 24. ábrát), észrevesszük, hogy olykor a szótagon belül két hang között is esik kissé a hangosság-szint. Igaz, hogy ez a völgy nem mély — bár 2—3 phonos különbség (logaritmikus léptékről lévén szó) nem is olyan csekély —, mindenestre nemegyszer eléri vagy meghaladja a szótagok közötti szintsüllyedést. Néha azonban 5, sőt 10 phonos völgy választja el a szókezdő zöngés zárhangot a magánhangzótól (vö. 26. ábra). S ami a zöngés zárhang esetében inkább kivételes jelenség, az a szókezdő vagy szóvégi réshangnál, affrikátánál vagy *r*-nél igen gyakori (vö. 27—30. ábra). A szóvégi *j* önálló szótag benyomását keltheti. Bajos lenne a hangosság-görbe alapján a négyszótagú román *muncătorii* [*munt/itorij*] szót a három szótagú *muncători* [*munt/itorj*] szótól (vö. 31—32. ábra) megkülönböztetni, mivel a szóvégi *j* hang is önálló szótag benyomását kelti.

Különösen erőteljes olykor a szóvégi *r* (vö. 33—34. ábra). Az sem ritka jelenség, hogy a szó belsejében levő réshang, főként az *s* és *f* hang, kétoldalt völgyvel határolt, önálló csúcsot képez (vö. 35—36. ábra); az erőteljesen,

¹ rPhon = viszonylagos phon értékekben megadott hangosság, φ = századmásodpercekben megadott időtartam. A kicsinyítés mértéke ezen és a további ábrákon 1 = 0,5.

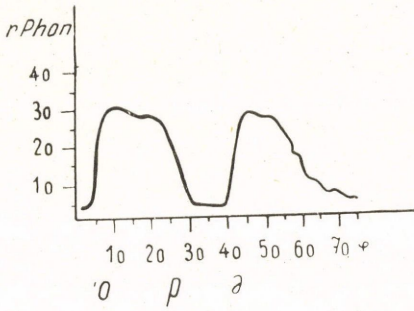
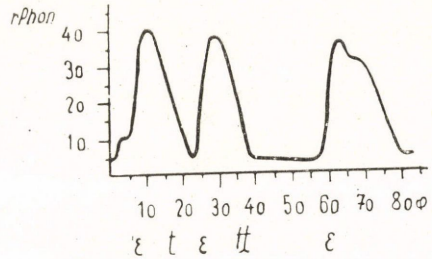
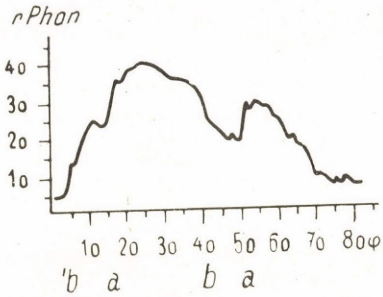
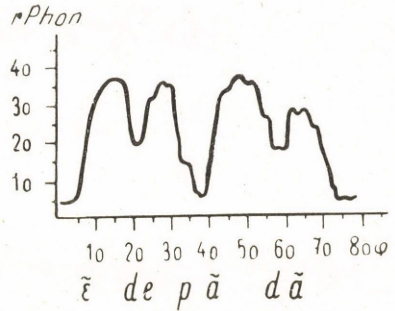
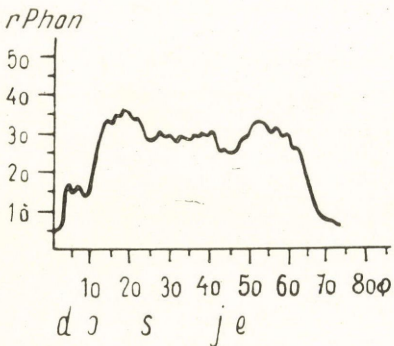
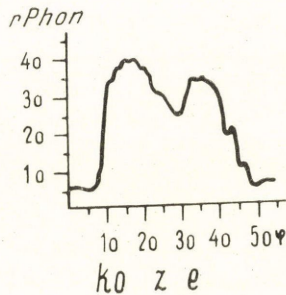
élesen ejtett *s* nemegyszer túlemelkedett a normális magánhangzók hangosság-szintjén (vö. 37. ábra).

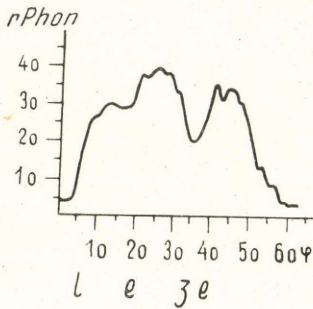
Olykor igen erős zörejjel jár a *t* vagy *d* zárjának felpattanása a szó végén, *s* csaknem eléri egy hangsúlytalan *i* vagy *u* hangosság-szintjét (vö. 38—40. ábra). Ez fokozottan áll a szóvégi *t* hangra (vö. 40. ábra). Mindezek figyelembevételével érthető, hogy a hangosság-görbe alapján néha egy-két szótaggal többet vélünk felfedezni, mint ahányból a szó valóban áll (vö. 41. ábra).

Már SIEVERS (Grundzüge der Phonetik. Leipzig, 1885. 183) is felvetette, hogy a hangzóssági szótagelmélet szerint a *spa* típusú hangsor két szótagnak nyilvánul, hiszen a hangzóssági minimumhoz (a *p* hanghoz) képest az *s* is hangzóssági csúcsot képvisel. SIEVERS „mellékszótag”-nak nevezi az ilyen esetben a zöngétlen zárhang előtt álló mássalhangzót. Véleménye szerint az *s*-nek olyan minimális a hangzóssága, hogy az ilyenfajta „hangzóssági csúcs”-ról a fül nem vesz tudomást. JESPERSEN (Lehrbuch der Phonetik.⁵ Leipzig—Berlin, 1932. 192) szerint a zöngétlen réshang és zöngétlen zárhang közötti különbség olyan csekély, hogy nem is érdemes „mellékszótagról” beszélni; ennek megfelelően ábrázolja a hangossági viszonyokat a *sprengst* szóban (vö. 42. ábra). Vessük össze JESPERSEN ábráját az orosz *ukágy* [*ʃkafu*]? mondat hangosság-görbéjével (vö. 43. ábra), azt látjuk majd, hogy az *f* hangossága nem is olyan csekély. A „mellékszótag” 10 phonnal hangosabb a második valószínű szótagnál. A hangfelvétel JB6 MM típusú mérőmikrofonnal és ZV II típusú (Ferrophon) magnetofonnal készült. A magnetofon ellenőrző méréseink szerint Agfa C típusú szalaggal 76-os sebességgel 12 000 Hz-ig ± 2 db ingadozással lineáris volt. A mérőmikrofon frekvenciagröbéje, ha a mikrofon a felvételnél 90°-cs szögben áll, ahogy jelen esetben történt, úgy 7000 Hz táján (2—5 db-lel) emelkedik. A beszédő szája 1 méter távolságra volt a mikrofontól. (A ráfújás veszélye már csak azért sem forgott fenn, mivel a kísérleti alany nem a mikrofon felé beszélt. Mivel az *s* és *f* hangoknak 5000 Hz felett is vannak viszonylag erős részhangjai, némileg le kell szállítanunk a kapott szintet. Következtetéseinket ez a kis eltérés nem érinti. Kérdés azonban, hogy az egyes beszédhangok tipikus erőviszonyai nem módosulnak-e, ha nem 1, hanem 2—3 méter távolságból halljuk őket, ami természetes körülmények között gyakoribb.)

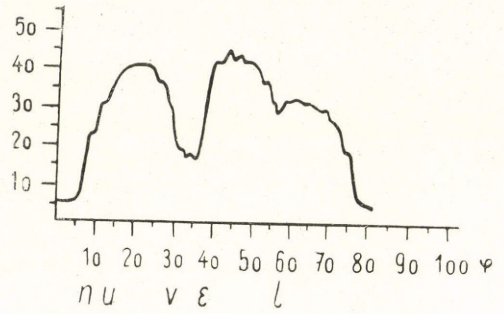
Nemcsak két szomszédos hang között támadhat hangosság-völgy, hanem néha ugyanazon a hangon belül is. HEGEDŰS LAJOS (Neue Methoden in der Erforschung der Diphthonge: Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft IX [1956.]) magyar nyelvjárási felvételek alapján mutatta be, hogy a diftongus képzése folyamán, feltehetőleg a diftongus két elemének határánál esik a hangnyomás. Magam is gyakran tapasztaltam ezt diftongust tartalmazó olasz, román, angol szavakról készített hangosság-görbékben (vö. 44. ábra). Nemegyszer hangsúlyos, hosszú monoftongusok ejtésekor is csökken, majd fokozódik a hangosság, főként kérdő mondatokban (vö. 45—47. ábra). Ha a hangzóssági szótagelméletből indulunk ki, az ilyen diftongusokat és monoftongusokat kétszótagúaknak kellene nyilvánítanunk. A hangzóssági elmélet alapján azonban a francia *aller*, *finir* szó gyakran egy szótagúnak és az orosz *ukágy* olykor három szótagúnak nyilvánulna. A magánhangzók hangosság-szintjének ingadozása nem azt bizonyítja, hogy az ilyen magánhangzó két szótagú, hanem csupán megerősíti a hangosság-méréseknek azt az általános tanulságát, hogy a hangzóssági szótagelmélet tarthatatlan. (Más fel-fogást vall HEGEDŰS: i. h. 33.)

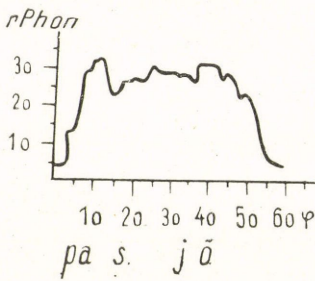
1. ábra: német *Oper* 'opera'.2. ábra: magyar *etette*.3. ábra: orosz *dada* '(paraszt)-asszony'.4. ábra: francia *indépendant* 'független'.5. ábra: francia *dossier* 'támla'.6. ábra: francia *causer* 'beszélgetni'.

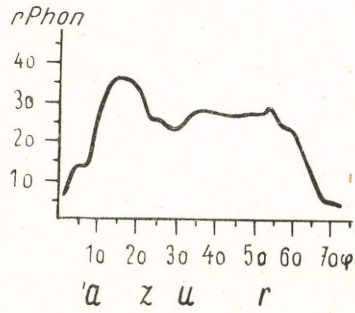
7. ábra: francia *léger* 'könnyű'.

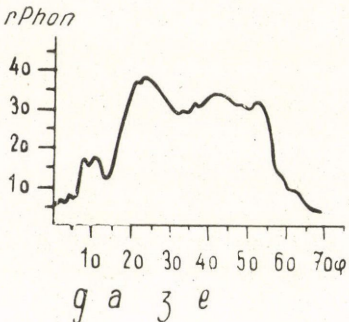
8. ábra: francia *nouvelle* 'hír'.

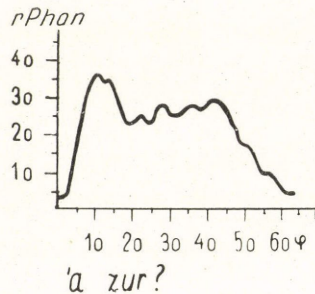
9. ábra: francia *passion* 'szenvedély'.

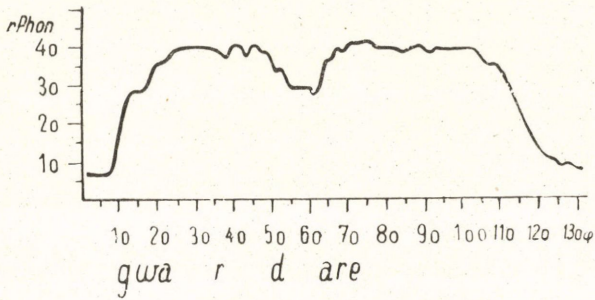
10. ábra: magyar *azúr*.

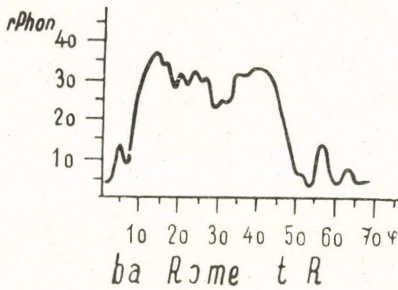
11. ábra: francia *gager* 'fogadni'.

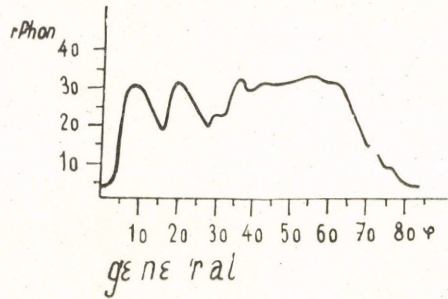
12. ábra: magyar *azúr?*

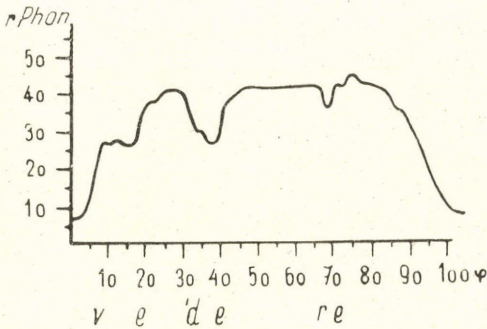
13. ábra: olasz *guardare* 'nézni'.

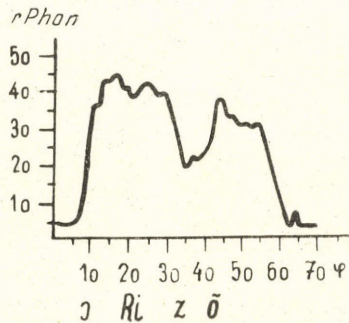
14. ábra: francia *baromètre* 'légsúlymérő'.

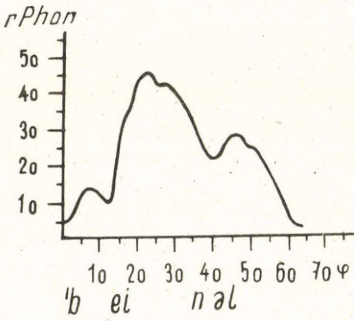
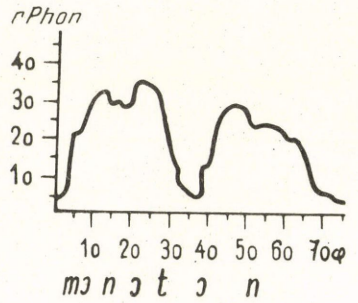
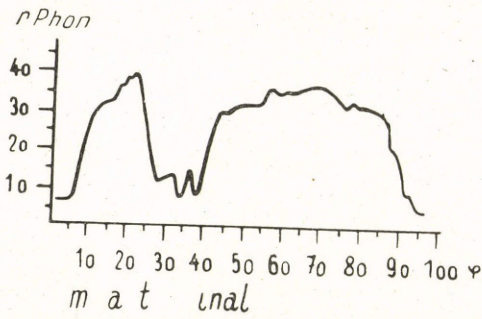
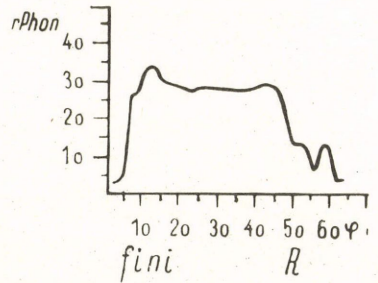
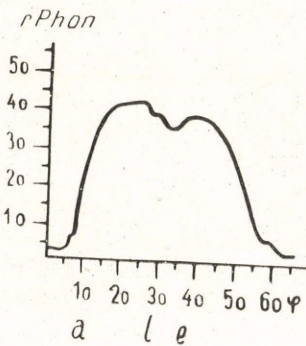
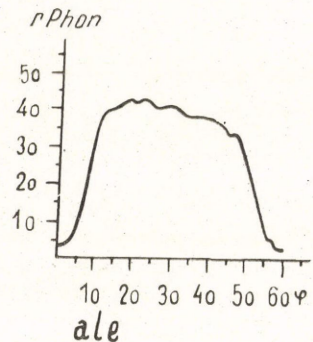
15. ábra: német *General* 'tábornok'.

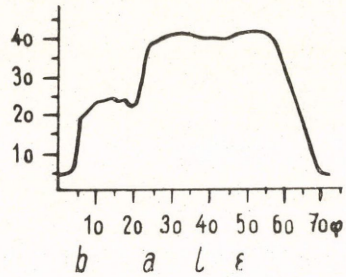
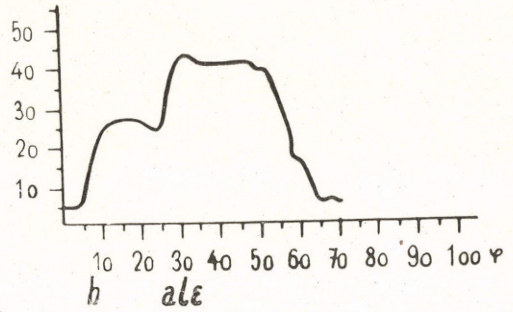
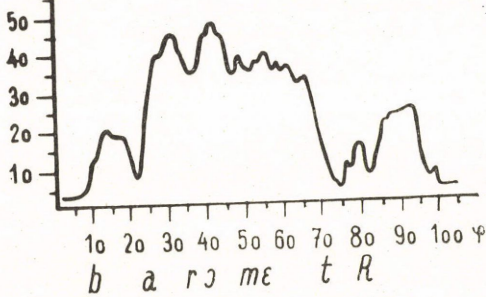
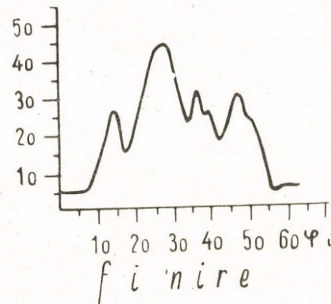
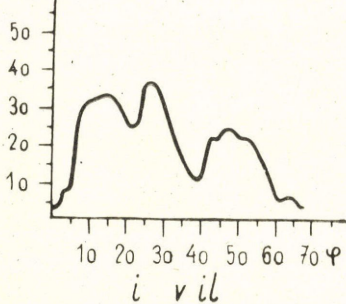
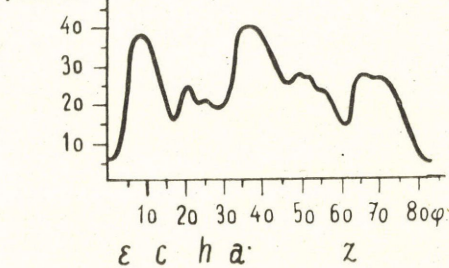

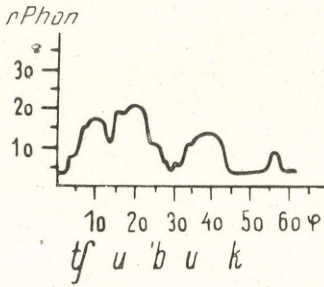
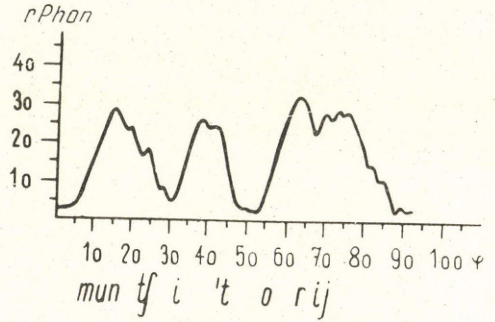
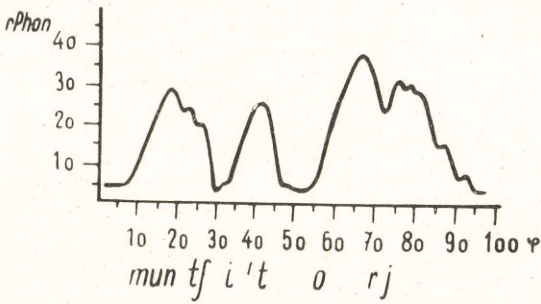
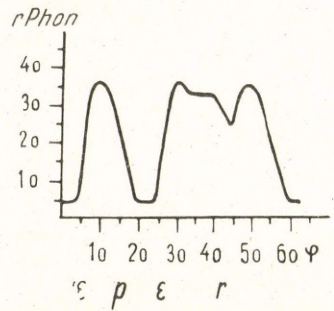
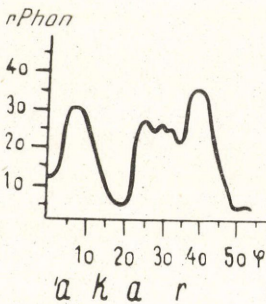
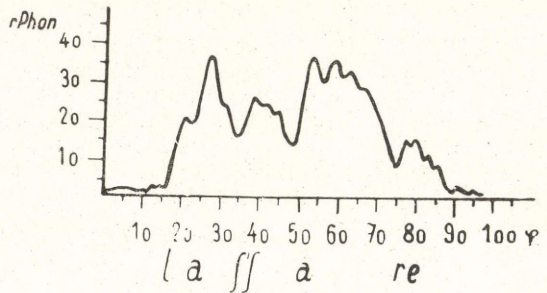
16. ábra: olasz *vedere* 'látni'.

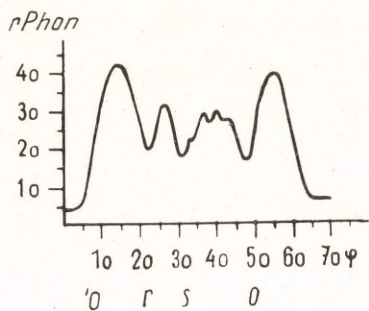
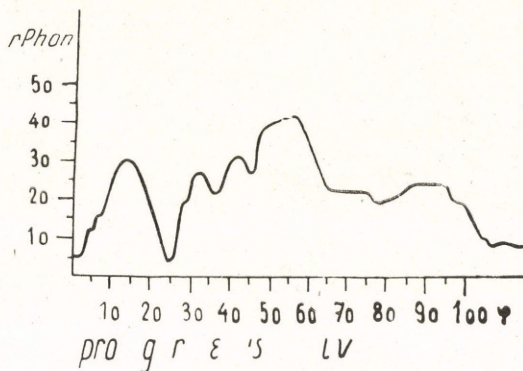
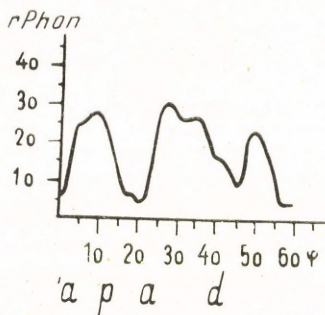
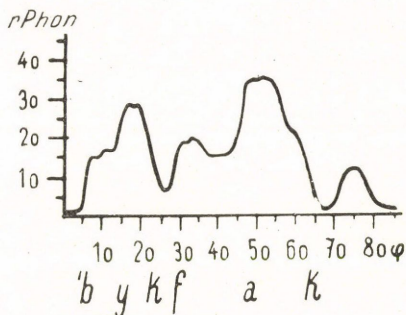
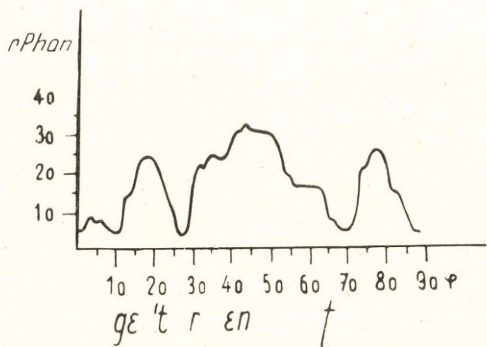
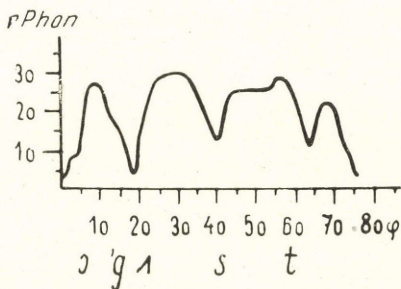

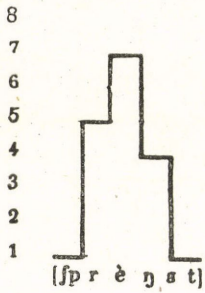
17. ábra: francia *horizon* 'láthatár'.

18. ábra: angol *banal* 'banális'.19. ábra: francia *monotone* 'egyhangú'.20. ábra: francia *matinal* 'reggeli' (mn.).21. ábra: francia *finir* 'befejezni'.22. ábra: francia *aller* 'menni'.23. ábra: francia *aller* 'menni'.

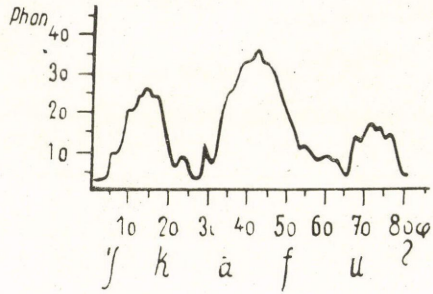
*rPhon*24. ábra: francia *balai* 'seprű'.*rPhon*25. ábra: francia *balai* 'seprű'.*rPhon*26. ábra: francia *baromètre* 'légsúlymérő'.*rPhon*27. ábra: olasz *finire* 'befejezni'.*rPhon*28. ábra: francia *civil* 'polgári'.*rPhon*29. ábra: magyar *egyház*.

30. ábra: orosz *чѣбѣк* 'pipaszár'.31. ábra: román *muncitorii* 'a munkások'.32. ábra: román *muncitori* 'munkások'.33. ábra: magyar *eper*.34. ábra: magyar *akar*.35. ábra: olasz *lasciare* 'hagyni'.

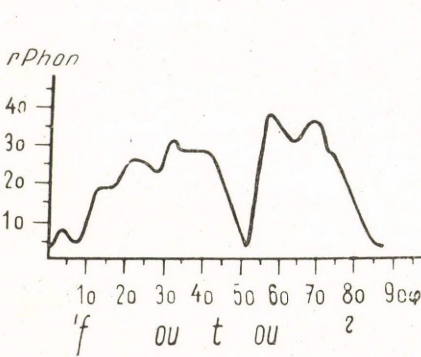
36. ábra: olasz *orso* 'medve'.37. ábra: német *progressiv* 'progresszív'.38. ábra: magyar *apad*.39. ábra: magyar *bükkjék*.40. ábra: német *getrennt* 'elválasztott'.41. ábra: angol *august* 'fenséges'.

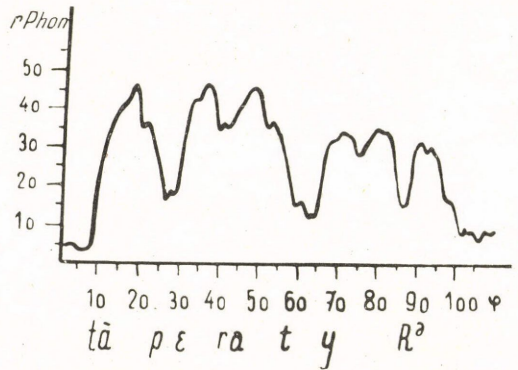
42. ábra: német *sprengt* 'robbant'.

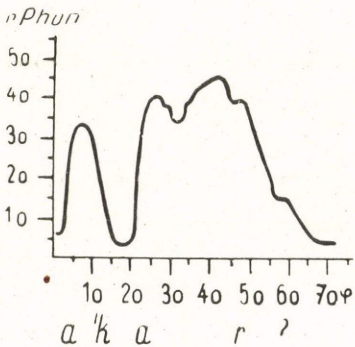
43. ábra: orosz *ukáfy* 'szekrényben' (præp.).

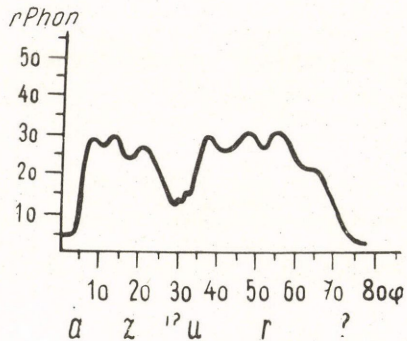
44. ábra: angol *photo* 'fénykép'.

45. ábra: francia *température* 'hőmérséklet'.

46. ábra: magyar *akar*?

47. ábra: magyar *azúr*?

Az összetétel meghatározásának kérdéséhez*

A definiálás, egy fogalom meghatározása mindig a legbonyolultabb és leghálátlanabb feladatok közé tartozott és tartozik. Tudja ezt a diák is, akinek házi feladatként ilyen „egyszerű” fogalmakat kell értelmeznie, mint 'cipő', 'fal', 'mód', de különösen tisztában van ezzel a tudományos kutató, amikor — akarva, akaratlanul — szembekerül egy-egy műszóval, szakkifejezéssel, melynek határai még nincsenek kellőleg körvonalazva. Néha mellőzheti ilyenkor a meghatározást, máskor — a dolog természetétől függően — meg kell vele próbálkoznia. „Az összes meghatározásoknak — írja ENGELS — csekély a tudományos értékük. Hogy valóban kimerítően megtudjuk, hogy mi az élet, végig kellene haladnunk valamennyi megnyilvánulási formáján a legalacsonyabbtól a legmagasabbig. Mindennapos használatra azonban az ilyen meghatározások igen kényelmesek és helyenként nemigen nélkülözhetők; nem is árthatnak, ha nem feledkezünk meg elkerülhetetlen hiányosságaikról.” (Anti-Dühring. Szikra. Bp., 1950. 85.) Cikkemnek, melyben a szóösszetétel lényeges kritériumait igyekszem megrajzolni, ilyen definiáló szerepet szántam. Nem azért, mintha szerény — ezt viszont nem szerénységből mondom —, inkább csak egy-két ötletet felvető kísérletemet e bonyolult kérdés akár csak részleges megoldásának is tartanám, hanem mert úgy érzem, nagyon itt az ideje, hogy nálam tapasztaltabb kutatók megpróbáljanak rendet teremteni e szétágazó problémakörben. S ezért szívesen vállalom a bűnbak szerepét.

I. Az utóbbi években, főleg SZTÁLIN nyelvtudományi megnyilatkozásai óta közhelyé vált annak a nyilvánvaló ténynek az emlegetése, hogy a nyelv és a gondolkodás szorosan összetartozik, a kettő elszakíthatatlan egységet alkot egymással. Ismeretes — és teljes mértékben helyes — az az ebből következő tétel is, hogy „az alapvető nyelvi jelenségek — szavak, mondatok a maguk legkülönbözőbb megjelenési formájában — így vagy úgy nélkülözhetetlenek a gondolkodás megfelelő kategóriáinak, a fogalom, ítélet, következtetés elemzésének a vizsgálatában” (М. Н. АЛЕКСЕЕВ — Г. В. КОЛШАНСКИЙ, О соотношении логических и грамматических категорий: *VoprJaz.* 1955/5: 3). Amilyen könnyű azonban a tételt általánosságban kimondani, oly nehéz a gyakorlatban érvényesíteni. A logikai és nyelvi kategóriák összevetése ugyanis a legnagyobb nehézségekbe ütközik, sokszor pedig teljesen lehetetlen. М. N. АЛЕКСЗЕЈЕВ és G. V. КОЛСАНСКИЈ idézett tanulmányukban elsősorban az ítélet és mondat viszonyát vizsgálták meg, de nem oldották meg, sőt fel sem vetették a másik alapvető logikai kategóriának, a fogalomnak a megfelelő nyelvi egységekhez való viszonyát. Tárgyunkhoz mindenekelőtt ezt kell tehát megvizsgáljunk, mert ha ez nem sikerül, le kell tennünk arról, hogy logikai kategóriák segítségével próbáljunk megközelíteni vagy magyarázni nyelvi jelenségeket.

Melyek tehát azok a logikai kategóriák, amelyeknek az egyes nyelvi alakulatok a jelölői? Két ilyen alapvető kategória ismeretes: a fogalom és az

* Jelen dolgozatom több ponton módosított és lényegesen rövidített változata annak az előadásnak, melyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1956. május 30-i értekezletén tartottam. Az előadás nyomán kialakult, számomra oly hasznos vita résztvevői: BÁRCZI GÉZA, BERRÁR JOLÁN, FÁBIÁN PÁL, KÁROLY SÁNDOR, KUBINYI LÁSZLÓ, O. NAGY GÁBOR, PAIS DEZSŐ, SZABÓ DÉNES és TÖRÖK GÁBOR ezúton is fogadják hálás köszönetemet.

ítélet. A fogalom és ítélet egységes volt a gondolkodás őstörténetében. Később „... a fogalom precíz nyelvi kifejezésévé a szó, az ítélet kifejezésévé a mondat válik ...” (FOGARASI, Logika. 1955. 157). Ezzel már el is jutottunk a fogalomnak és ítéletnek megfelelő nyelvi kategóriákhoz, s látszólag meg is oldottuk a kérdést. Általánosságban csakugyan igaz, hogy a fogalom nyelvi jelölője a szó, de a nyelv bűvára a maga gyakorlati munkájában számtalan esetben nem alkalmazhatja ezt a tételt, ha nem akar hamis eredményhez jutni. Már a hazai logikai irodalomban is előbukkan az az óvatosabb megfogalmazás, amely nemcsak a szót jelöli meg a fogalom nyelvi jeleként: „A fogalom nyelvi formája a szó vagy a szócsoport. Az »ember«, »élőlény«, »erő«, »végtelenség«, »osztályharc« fogalmak nyelvi formája a szó; a »Magyar Népköztársaság«, a »Nagy Októberi Szocialista Forradalom«, a »Rosenberg házaspár utca« fogalmak nyelvi formája a szócsoport” (Logika. Összeállította a Lenin Intézet Logika Tansekének munkaközössége. Szikra. Bp., 1956. 74).

Felmerül itt a frazeológiai kapcsolatok kérdése is. Ezeket, illetőleg a szorosabb értelemben vett szólásokat a kutatók nagy része szókészleti, jelentéstani egységeknek tartja. Így: TOLNAI VILMOS (MNYTK. 12. sz. 11); F. KAINZ (Psychologie der Sprache I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. 1941. 105); V. V. VINOGRADOV (Szovjet Nyelvtudományi Értekezések 170); O. NAGY GÁBOR (MNYTK. 87. sz. 3); SZABÓ DÉNES (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Bp., 1955. 110 stb.). E. M. GALKINA-FEDORUK (Lekszika 148) is félreérthetetlenül a fogalom logikai kategóriájának egyenértékeseként említi: „... a frazeológiai kapcsolat [фразеологическая единица] fogalomnak a kifejezési formája, bár sajátos forma, amennyiben a fogalom nem egy, hanem több szóval fejeződik ki benne”. S hogy e probléma bonyolultsága még tovább fokozódjék, hadd tegyem hozzá, hogy nem tisztázott a szószerkezetek helye sem a logikai kategóriák közt. Persze annak megállapításával, hogy a szószerkezetnek logikai egyenértékese nincs, korántsem akarom azt mondani, mintha itt az elméletben valamiféle törés lenne. Ez csupán azt bizonyítja, hogy amint a fogalom, a fogalmak kapcsolata és az ítélet között elmosódnak, nem mindig kivehető a határvonalak, úgy a szó, szószerkezet s az ezekből alakult mondat viszonylatában is számtalan átmenet lehetséges. „A fogalmak terjedelme az egy tárgyat felölelő fogalomtól az úgyszólván korlátlan terjedelmű fogalmakig igen változó. Franciaországban csak egy van, de mégis fogalom, úgynevezett individuális fogalom. Viszont pl. a létezés fogalma terjedelmére nézve úgyszólván korlátlan, pontosabban egyetlen korlátozása a nem-létezés fogalma.” (FOGARASI i. m. 109.) Valóban nehéz eldöntenünk, hogy egy *élőlény—állat—kutya—komondor—házőrző komondor—a szomszédék házőrző komondora*-féle, fokozatos szűkítés útján létrejött fejlődési sornak mely tagjai tekinthetők még fogalomnak, melyek nem. Annyit mindenesetre rögzíthetünk, hogy ha egy fogalmat csak több szó kapcsolatával tudunk jelölni a magyarban — más nyelvek esetleg egy szóval is —, attól az illető fogalom még nem válik összetetté, mint ezt SZABÓ DÉNES állítja (i. m. 94), mert nem a fogalom a nyelv függvénye, hanem szó és szókapcsolat a fogalom nyelvi jele. A fogalom lehet egységes, ha a neki megfelelő nyelvi jel több tagból áll is. Más kérdés persze — s e kérdésben szerény véleménynyilvánításnál többre nem érzem magam hivatottnak —, hogy a szószerkezetek általában fogalom-

¹ Én emeltem ki.

nak tekinthetők-e vagy sem.¹ Véleményem szerint a két síkon: a logika és a nyelv síkján jelentkező kategóriákat nem lehet egymással összemérni, s ez a nézetem egyáltalán nem cáfolja meg a nyelv és gondolkodás összetartozásának és egymásra utaltságának tényét. „A dialektikus elméleten alapuló nyelvtudománynak és logikának el kell vetnie minden azonositást: a logika és grammatika, a nyelv és gondolkodás problémájának vizsgálatában” — írja M. N. ALEKSZEJEV és G. V. KOLSANSZKIJ is idézett dolgozatában (i. h. 19). A gondolkodás² korántsem csak fogalmak segítségével történik, hanem sokkal összetettebb, bonyolultabb, sokrétűbb módon. „Mint ahogy az általános szabályok ismeretének konkrét példák felismerésére kell támaszkodnia — olvassuk már B. M. TYEPLOVNAJ is (Pszichológia. Egyetemi tankönyv. Bp., 1952. 96) —, ugyanúgy a fogalmak segítségével működő gondolkodásnak is sok esetben szüksége van konkrét képekre. Sok geometriai feladatot nem lehet megoldani, ha nem képzeljük el pontosan azoknak a vonalaknak, szögeknek és alakzatoknak téri viszonyait, amelyekről szó van. Nem érthetjük meg pusztán leírás után egy gép működésének elvét, ha nincs világos képünk részeinek elrendezéséről és kölcsönhatásáról.” A pszichológusok által annyiszor emlegetett „belső beszéd” korántsem azonos a nyelvi kifejezés hang nélküli formájával, s azt hiszem, megfogalmazásában kissé merev SZTÁLINNAK erre vonatkozó nézete is, amely szerint gondolatok „csak a nyelvi anyag alapján, a nyelvi meghatározások és mondatok alapján³ fejlődhetnek és létezhetnek”. Valamilyen nyelvi anyag nélkül természetesen nem lehet szó gondolkodásról, s ezért nincs igaza MARCEL COHENNEK, amikor arról beszél, hogy a legműveltebb embereknél a matematikai-logikai gondolkodás kiszoríthatja a nyelvi anyagra épült (Le langage. Structure et évolution. Paris, 1950. 116—7). Azt a felfogást azonban, mely a gondolkodás logikai-lélektani folyamatát kizárólag nyelvi alakulatokkal, s még hozzá grammatikailag formált mondatokkal igyekszik magyarázni, felületesnek és merevnek érzem.

2. Csak a fogalomra s az annak megfelelő nyelvi alakulatokra vetettünk egy pillantást, de úgy gondolom, ez is elég ahhoz, hogy lássuk: a logika és részben a lélektan tárgyának, az emberi gondolkodásnak az elemzése, a gondolkodás alapformáinak, kategóriáinak a vizsgálata nem alkalmazható minden további nélkül a nyelvi jelenségeknek, a beszédbeli egységeknek a vizsgálatában. A szószerkezet és szóösszetétel viszonyát illetőleg GOMBOCZ ZOLTÁN „Funkcionális nyelvszemlélet” című előadásának (MNY. XXX, 1—10) idevágó megjegyzései, majd PAIS DEZSÓ körültekintő fejtegetései (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNY. XLVII, 140—4) — lélektanilógikai alapon — lényegében véve megoldották a felvetett problémát, a gyakorlatban azonban e megoldás eredményei mindeddig elég kevéssé mutatkoznak. Ennek okát én kizárólag abban látom, hogy a gondolkodás folyama-

¹ Nem tudom elfogadni ÚJVÁRY LAJOS véleményét (I. OK. IX, 109), amely szerint a szóra általában a megnevezés, a fogalomalkotás, a szószerkezetre pedig a közlés funkciója jellemző. A szónak a mondattal való szembeállításakor valóban beszélhetünk ilyen funkcionális kettősségről; azt azonban, hogy a szószerkezet funkciója általában a mondatéhoz áll közel, nem pedig a szóéhoz, aligha állíthatjuk (vö.: PAPP ISTVÁN: MNY. XLIX, 361; HLEXENDORF EDIT: MNY. I, 313; PAPP ISTVÁN: MNY. LI, 291 stb.).

² A lélektani irodalomban előforduló egyéb értelmezésekkel ellentétben gondolkodáson a fogalmakban, ítéletekben és következtetéseikben végbemű fogalmi gondolkodást értem (vö. HERMAN JÓZSEF: Pais-Eml. 25).

³ Én emeltem ki.

tának elemzéséből leszűrt lélektani-logikai kategóriák nem alkalmasak, illetőleg nem alkalmazhatók a nyelvi jelenségek osztályozására. GOMBOCZ az összetétel keletkezéséről szólva azt írta, hogy „ha a szó szerkezet elveszti viszonykeltő erejét, összetétellé válik, vagyis átsiklik a képzetkeltő kifejezések csoportjába” (i. h. 6; vö. még PAIS: i. h. 143–4). Ez az álláspont logikus és meggyőző. Csakhogy mi dönti el azt, hogy a szavak adott kapcsolatában érezhető-e fogalomváltás vagy nem? O. NAGY GÁBOR például összetételnek érzi az *agyonüt, tönkremegy* kifejezéseket (i. h. 3), de — talán a helyesírásra való tekintettel — nem érzi annak a *kordában tart, vérszemet kap*-féléket (i. h. 4), noha én ezeket is az összetételek közé sorolnám. A *vérszemet kap* szólást összetételnek tartja ÚJVÁRY LAJOS is (I. OK. IX, 110). SOLTÉSZ KATALIN és TOMPA JÓZSEF összetételeknek tartják a *kimegy, leesik, előrehúz*-féle alakulatokat (I. SOLTÉSZ kandidátusi disszertációját és TOMPA opponensi véleményét), PAIS DEZSŐ (MNY. LI, 84 és hozzászólása a vitán) s jómagam is inkább szó szerkezeteknek. Nem szaporítom fölöslegesen a példák számát (erre vö. még TOMPA: I. OK. III, 208 és I. OK. IX, 145); azt hiszem, világos, hogy a szó szerkezet és az összetétel egymáshoz való viszonyának említett magyarázata nem old meg, nem is oldhat meg minden ezzel kapcsolatban felmerülő problémát. A fennálló helyzetet legjobban talán PAISnak azzal a megjegyzésével jellemezhetem, amelyet annak idején — sok tekintetben hasonló megfontolások alapján — GOMBOCZ jelentésváltozási rendszeréről tett: „Azt mondhatjuk, hogy jogosult a GOMBOCZ-féle lélektani szempontú rendszerezés, de vele együtt vagy rajta kívül kell egy másik rendszerezés is” (PAIS, Jelentés. Egyetemi jegyzet. Bp., 1954. 19). A továbbiakban ezzel kapcsolatban szeretnék egy-két ötletet felvetni.

3. Az összetételek egyik ismérve — amint ez mindnyájunk számára világos — az állandó használat következtében való megszokottság. Az ismétlés, megszokás, bizonyos szavak állandó együtt jelentkezése — amint azt PAIS kiemeli (vö. MNY. XLVIII, 143–4) — óriási szerepet játszik az ember, s a kollektív emberi tudatban és tudat által létező objektív valóság: a nyelv életében. E kérdéssel bővebben foglalkoznom felesleges lenne, így röviden csak azt jegyzem meg, hogy ez az állandósult használat nemcsak az összetételekre, hanem a frazeológiai kapcsolatokra, a szólásokra is jellemző. Ezért is szokták ezeket „állandó szókapcsolatok” műszóval megkülönböztetni a szó szerkezetektől, az alkalmi szókapcsolatoktól. Az állandóság az a kritérium, amely a frazeológiai kapcsolatokat az alkalmi szókapcsolatoktól minden esetben elválasztja, s amely érthetővé teszi, hogy nem egy általunk is ismert szókapcsolat a legkülönbözőbb nyelvekben megtalálható, egyik országból a másikba vándorol, s hol ebben, hol abban a nyelvben bukkan fel tükörkifejezés formájában (TOLNAI: MNYTK. 12. sz. 12–3).¹

4. De vajon az ismétlés, megszokás következtében állandósult forma az összetétel egyetlen kritériuma? Korántsem. PAIS az imént említett fejtege-

¹ Ezért nem adhatunk igazat L. A. ВУЛАНОВСКИЈ-nak (Семасиология 32), aki szerint a szólások egyik kritériuma éppen az, hogy hiába keressük pontos fordításukat más nyelvekben. А железная дорога (Галина-Федорук, Лексика 150) és a magyar *vasút*, а ни слуху, ни плуху (Szojvet Nyelvtudományi Értekezések 188) és magyar megfelelője, а се hire, се хамва vagy az *отсутствует дууу* (uo. 186) és a magyar *kiönti a lelkét* és még sok más példa egyazon szemléleti képből fakadó, calque-nak tekinthető kifejezések.

tésében elsősorban arra a PAULTól felvetett, de válasz nélkül hagyott kérdésre keresett feleletet, hogy milyen módon történik egy szócsoporthoz a maga alkotóelemeitől való elszigetelődése, szóképzési egységgé, összetétellé válása. Az ismétlésben és megszokásban az összetétel keletkezésének egyik — bár igen lényeges —, de nem egyedüli okát jelölte meg. A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című kiadványban világosan utal is erre: „Annak az idején, húsz évvel ezelőtt is sokat törtem a fejemet, sőt próbáltam törni mások fejét is, hogy miért volna összetétel a *kőfal*, *téglafal*, *deszkafal* vagy a *kőház*, *faház*, amikor az elemeikhez szokásosan fűződő képzetek világosan felmerülnek a kimondásuk és meghallásuk alkalmával, úgy mint a *magas fal*, *sárga ház* alakulatok esetében. Vagy ha azok összetételek, akkor összetételnek tekinthető-e a *bőr fal*? — ami tárgyilag éppenséggel nem tartozik a képzelet világába, de szokatlanságánál fogva nyelvi megjelölőjének a kimondása és meghallása feltétlenül zökkenést idéz elő a tudatban. Azt vallom továbbra is, hogy az összetételt ismétlés, megszokás hozza létre, de hogy minden ismétlésnek, megszokásnak összetétel volna az eredménye, azt nem fogadom el.¹ Hiába forog századok óta magyar ajakon és magyar fülben a *kőfal*, *téglafal*, *deszkafal* vagy a *kőház*; *faház*, a gyakoriság ellenére sem vált összetétellé egyikük sem, mivel tárgyi indítékok nem hajtották őket ebbe az irányba.” (I. h. 70.) Teljességgel egyetérttek ezzel, s úgy gondolom, ebből már ki is olvashatjuk az összetétel másik lényeges kritériumát, amelyet az egységes, új jelentés szempontjában kell megjelölnünk. Természetesen nem új gondolat ez (vö. TOMPA: I. OK. IX, 145), már tankönyvekben is nem egyszer találkozhattunk vele. Lényege: összetételnek tekintjük a szavak minden olyan kapcsolatát, melyek együttes jelentése nem azonos a tagok jelentésének összegével, „hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 73). Nem is azért idegenkednek e szempont alkalmazásától a kutatók, mert nem ismerik, hanem mert ingatagnak, megbízhatatlannak tartják. Pedig véleményem szerint — bár nem nyit oly nagy távlatokat — sok tekintetben hasznosabb a logikai-lélektani magyarázatnál.

Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a jelentést véve alapul mindig határozott véleményt tudunk alkotni az egyes szócsoporthoz összetétel vagy szó szerkezet jellegét illetően, azonban egyáltalán nem látom a helyzetet olyan reménytelennek, mint NAGY J. BÉLA, aki szerint „merőben egyéni megítélés dolga”, hogy a jelentésmódosulás mikor tesz egy szó szerkezetet összetétellé (MNY. LI, 118).² A helyesírás szabályozása elsősorban gyakorlati célokat szolgál, s különböző szempontok — például a hagyomány vagy az olvasás technikájának figyelembevétele — érvényesülnek, s kell is, hogy érvényesüljenek a szócsoporthoz külön- vagy egybeírásában. Azt azonban, hogy a jelentés kritériuma ne nyújtana elég szilárd alapot egy tudományos osztályozás számára, azt nem hiszem. Nem véletlen, hogy újra meg újra nekigyűrűznek a kutatók a kérdés rendezésének (vö.: ÚJVÁRY: Msn. XVII, 72—81; SZEMERE: MNY. LI, 102—13), de talán nem véletlen az sem, hogy éppen azok

¹ Én emeltem ki.

² Nem beszélek külön a mechanikus úton keletkezett anorganikus összetételekről (vö. GOMBOCZ: MNY. XXX, 6), az összetételek itt tárgyalt kritériumait azonban ezekre is jellemzőnek gondolom.

foglaltak állást szinte egyértelműleg e javaslatokkal szemben (BEKE: Msn. XVII, 81—4; NAGY J. BÉLA: Msn. XVIII, 6—18, MNy. LI, 13—9), akik a szó-szerkezet—összetétel viszonyát csak a helyesírás szemszögéből vizsgálták. A szókapcsolatok külön- vagy egybeírásának eldöntését természetesen befolyásolják az említett, valamint a nem is említett egyéb, főleg gyakorlati szempontok,¹ s ezért nem lehet eredményes az olyan irányú vizsgálat, amely a szó-szerkezet—összetétel viszonyának tudományos alapon és céllal történő eldöntését azonosítja a külön- és egybeírás kérdésében való gyakorlati állásfoglalással. A *lová tesz, kordában tart, ujjat húz* szólásaink egységes jelentése nem azonos a tagok jelentésének összegével, ezek tehát összetételek, bár külön írjuk őket; a *faház, vaslemez, szénásszekér, kismacska, ahelyett* szókapcsolatok viszont szószervezetek, mivel a tagok jelentésének az összege lényegében véve azonos az egésznek mint egységnek a jelentésével. A *plus tot, tres bon-féle* alakulatokkal kapcsolatban hasonló nézetet van J. MAROUZEAU (Lexique de la terminologie linguistique. Paris, 1933. 51).

Hangsúlyozom, hogy itt a jelentéseknek nem teljes, minden szempontból való azonosságáról van szó, hanem csupán arról, hogy a szókapcsolatot alkotó tagok jelentéseinek az együttese azonos is lehessen a szókapcsolatnak mint egységnek a jelentésével, függetlenül attól, hogy más beszéd-, mondatkörnyezetben ettől kisebb-nagyobb mértékben eltérő is lehet a jelentés. A SZEMERÉTTŐL (i. h. 111) összetételnek tartott *szemetes kosár, szemetes kocs*i szószervezeteket például joggal választja ketté a helyesírási szabályzat, mert igaz ugyan, hogy a *szemetes* 'piszkos, szeméttel teli' kosár nem azonos a *szemetes* 'szemét gyűjtőhelyéül szolgáló' kosárral, csakhogy maga a *szemetes* denominális melléknév tartalmazza mindkét jelentésárnyalatot (l. már BALLAGI és CZF.), s nem mondhatjuk, hogy az a jelzett szótól különírva csak az első, azzal együtt szerepeltetve pedig csak a második jelentését foglalja magában. Hasonlóan vélekedhetünk a SZÜCS JÓZSEFTŐL (Anyanyelvünk I, 152) említett *tintásüveg* szó „két” jelentéséről is. Általában véve helytelen értelemben vett pontosságnak, szórszálhasogatásnak tartom, hogy erőltetett példamondatokkal próbáljuk bebizonyítani egy szó-szerkezet tagjainak egységes, a tagokat összetétellel forrasztó jelentését, noha az „összetételiséget” igazoló példák a gyakorlatban egyáltalán nem vagy csak igen ritkán fordulnak elő. NAGY J. BÉLA említi (Msn. XVIII, 16), hogy a *háromemeletes ház* nem azonos a *három emeletes ház*-zal, s ebben — a mai nyelv-
szokás alapján — mindnyájan igazat is adunk neki. De vajon mikor okoz értelemzavart, ha mindkét esetben külön írjuk a számnevet a melléknévtől? Vajon a *háromemeletes* „összetétel” valamelyik tagja felvett olyan jelentést, amellyel a *három emeletes* szószervezet tagjaként nem rendelkezett? S vajon a „*Három emeletes ház dőlt össze*”-féle agyafúrt, de nem is minden tekintetben feddhetetlen példamondatokon kívül szövegben élénk kerülve okoznak-e egyáltalán valamilyen problémát ezek a szószervezetek? És ha igen, okoznak-e csak tizedannyi problémát is, mint például a *Ne beszélj!*, *Ne mondd!*-féle megnyilatkozásokat nem egyszer tökéletlenül, sőt ellentétes értelemben tükröző

¹ Gondolok itt például DEME LÁSZLÓ jól megfontolt javaslatára (Nyr. LXXVIII, 296), amely eddig a szakemberek helyeslésével találkozott (vö.: TEMESI: I. OK. IX, 102; BÁRCZI: uo. 140).

írásoképek?¹ Megint csak PAIS idézett cikkére hivatkozom: „Kár mindenben összetételre szolgáló alapot keresni és ilyent a jelentéstan szempontjából erőltetéssel megkonstruálni, azután a »vélelmezett« összetételekre egybeírással a bélyeget rásütni, ami erről az oldalról nem illeti meg őket. — A jelentés- és funkcióbeli árnyalatokra való felbontásnak a jelölését bizonyos határokon túl mellőzni kell, mert a nem megfelelő tájékozottságú és nem kivételes érzékű egyének számára nem mozdítan elő a felfoghatóságot, és mindenesetre lehetlenné tenné a megtanulhatóságot.” (I. h. 71.)

5. Ha ennél a pontnál megállunk, s az összetételeknek a tárgyalt kettőnél több kritériumát nem tudjuk adni, akkor még nem oldottuk meg az *elment Földvára deszkát árulni, borsot tör az orra alá*-féle szókapcsolatok problémáját. Ezek ugyanis kielégítik az összetételek eddig említett követelményeit, s ugyanakkor világosan érezzük, hogy mégsem tekinthetők összetételeknek. Kutatóink (pl. TOLNAI: MNyTK. 12. sz. 11) hasztalan viaskodtak e problémával, de O. NAGY GÁBOR idézett „Mi a szólás?” című tanulmányában már megcsillan a megoldás lehetősége. PAISnak a szóösszetételek keletkezésére vonatkozó fejtegetéseiből kiindulva ugyanis így ír (MNy. L, 113): „... a lényeg, ami a szóösszetételt az állandó szókapcsolattól megkülönbözteti, épp abban van, hogy szavakként hatnak-e a kifejezések, vagy pedig *t e r j e d e l m ü k e t, h a n g s ú l y b e l i v i s z o n y a i k a t*² a kifejezést alkotó szavak képzetkeltő funkciójának bizonyos maradványait tekintve megmaradnak-e különálló egységeknek érzett szavak kapcsolatának”. A szókapcsolatok terjedelmének és hangsúlybeli viszonyainak, tehát akusztikai, kiejtésbeli vonatkozásoknak a figyelembevételé — úgy érzem, ez az út vezet el a felvetett probléma megoldásához! Nemcsak nyelvészeink, hanem metrikusaink is jól tudják, hogy „a többszavas ütem mindig szólamokból áll (ha jó!), vagyis szorosan összetartozó szavakból, melyeket szinte *egy szóként* ejtünk ki. Gondoljunk Arany László hasonló hangzású szópárjaira és fejtegetéseire, melyekből kiderül, hogy bizonyos szólamokat éppen úgy egyhuzamban ejtünk ki, mint a hasonló hangzású hosszú szavakat. A jelzős szólamot például, mely Arany László szópárjaiban szerepel, teljesen egyenlőnek érezzük kiejtésben a hozzá hasonló külön szóhoz: »szakasszon« és »vak asszony«.” Írja VARGYAS LAJOS (A magyar vers ritmusa 189—90). Az akusztikai, kiejtésbeli mozzanatok figyelembe vételének fontosságára rámutatott MOLNÁR IMRE is „A magyar hanglejtés rendszere” című könyvében (40), ahol így ír: „... a nyelvi tények vizsgálata akusztikus oldalról sok minden olyan jelenségre vet fényt, ami betűn keresztül még csak föl se tűnhet, nemhogy megoldható volna”. A kiejtésnek még a mainál is nagyobb jelentősége volt a primitív, írásképtől nem befolyásolt népek beszédmegnyilvánulásaiban, s nem véletlen az, hogy a kis finnugor népek ritmikájának vizsgálói is a szólamban mint hangsúlyozási egységben látják nyelvrokonaink versritmusának alapját (GÁBOR IGNÁC, A magyar ősi ritmus 66 kk., vö. még VARGYAS i. m. 208—10; egyéb irodalmat l. uo.). MUNKÁCSI BERNÁT egy vogul verssor egyik szavához a következő lapalji jegyzetet fűzi: „A nyelvtani szabályllyal ellenkező *kiti* »kettő« alak e h. *kit* »két« talán ép azért van, hogy

¹ E gondolat felvetése nem azt jelenti, hogy a büszke „tudományos vizsgálat” címkével ellátva valójában gyakorlati reformjavaslataimat akarom itt előtárolni; nem tagadhatom azonban, hogy e cikkben kifejtett elgondolásom értelmében néhány ponton módosítanám a külön- és egybeírás kérdésében elfoglalt jelenlegi hivatalos álláspontunkat is.

² Én emeltem ki.

önálló hangsúly-szólambeli szerepe határozottabban kitűnjék: *kítí' xős* két tag a verssorban, míg *kít xős* egy tagnak is vehető." (VogNépkGyűjt. I, LII.)

Élő beszédünknek a mondaton belüli szakaszokra bomlásával sokan foglalkoztak már. Voltak, akik kizárólag a hangsúlyban jelölték meg a szólámok elkülönülésének okát (pl. GÁBOR; erre vö.: HORVÁTH JÁNOS, Vitás verstani kérdések 8; MOLNÁR i. m. 40: „A szólámokra bomlás a hangsúly igazítja.”); mások ellenkezőleg: túlzottan az értelemnek tulajdonították a szólámokra bomlást (CSÚRY, A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái: MNyTK. 22. sz. 22). Egyesek megkülönböztetnek szakaszt mint hangsúlyozási és szólámat mint értelmi egységet (KLEMM, Magyar történeti mondattan 619; DEME, A helyes magyar kiejtés kérdése: Nyelvművelésünk főbb kérdései 219—20); ismét mások ugyanannak a nyelvi alakulatnak kettős arculatáról beszélnek, arról, hogy a nyelvi ritmusnak van gondolati és hangzati tagoltsága, s a kettő kiegészíti egymást (HORVÁTH, A magyar vers 22). Magam ez utóbbi nézetet, HORVÁTH JÁNOSÉ tartom a legvalószínűbbnek, már csak azért is, mert véleményem szerint az értelmi és hangalaki tényezők dialektikus kölcsönhatásával minden élő nyelvi alakulat esetében számolnunk kell. Úgy látszik, ehhez a nézethez áll legközelebb HEGEDŰS LAJOS véleménye is (A szólám alakulása: Pais-Eml. 96—108). Ő — bár nem tesz különbséget szólám és szakasz között — a szólám vizsgálatában egyaránt utal „a hangsúly, a jelentés, a szintaktikai vonatkozások, majd a ritmus szerepére” (97—8), annak ellenére, hogy — szerintem igen helyesen — a hangbeli tényezőket tartja a szólámok elhatárolásában döntő jelentőségűnek. Már LAZICZTUS (Fonetika 179) felhívta a figyelmet arra, hogy bizonytalan, tisztázatlan még a hangsúly, hangerő, hangmagasság közti összefüggés, s HEGEDŰS érdeme, hogy mindezeket a szempontokat igyekszik vizsgálataiba bevonni.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy az összetétel harmadik kritériumául fel kell vennünk a szólambeli egység követelményét. Ezáltal rendet teremthetnénk a szólások és az összetételek elhatárolásának sokat vitatott kérdésében is. E kritérium alapján összetételnek tarthatjuk a *tönkremegy, dugába dől, cserbenhagy, szemet szúr, kereket old-féle* alakulatokat, viszont frazeológiai kapcsolatnak a *meglelte a zsák a foltját, nem káptalan a feje, valakinek a malmára hajtja a vizet-féléket*. Nem egy esetben persze vitatható, illetőleg ingadozó a szólambeli egység megléte vagy meg nem léte, de ez az út — amelynek egyengetésében az eszközfonetikai kísérletek is nagy szerepet játszhatnak — talán mégis járható.

6. Más alkalomra hagyván a frazeológiai kapcsolatok felvetette, de lényegileg ide tartozó egyéb problémákat, talán sikerült körvonalaznom azt a három szempontot, melyet az összetétel vizsgálatában a legfontosabbnak tartok. A bevezetőben mondottakhoz híven — egyben összefoglalásként — most még hadd írjam ide az összetételnek e három szempontot tükröző, s a fülétől a farkáig (talán van!) kísérleti nyúltnak tekintendő meghatározását: Összetétel minden olyan ismétlés, megszokás következtében állandósult szókapcsolat, melynek jelentése nem egyenlő az alkotóelemek lehetséges jelentésének pusztá összegével, megjelenési formáját tekintve pedig az élő beszéd kiejtésbeli egységében, a szólamban foglal helyet, illetőleg maga alkot egy szólámat.

GRÉTSY LÁSZLÓ

John Ries szintakszis-elméletének értelmezéséhez

1. Folyóiratunk legutóbbi számában KLEMM IMRE (MNy. LII, 406) a mondattan mivoltáról írva JOHN RIES szintakszis-elméletével is foglalkozik. Erről szóló jellemzése lényegében azzal a képpel egyezik, amely RIES elméletéről GOMBOCZ ZOLTÁN nyomán nyelvtudományunkban kialakult. Ehhez RIES *Wortgefüge* és *Wortgruppe* szavának magyar értelmezésével kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni.

RIES „Was ist Syntax?” című könyvének már az első kiadásában (1894.) is a hanggal (*Laut*) és a szóval (*Einzelwort*) a *szintaktikus alakzat*-ot, röviden *Wortgefüge*-t állítja szembe: „Definieren wir den Ausdruck 'syntaktisches Gebilde' oder kurz 'Wortgefüge' als eine sinnvolle Verbindung von Worten zu einer neuen Einheit, so würde die richtige Reihe lauten: Laut—Wort—Wortgefüge” (i. m. 47). Ezért a szintakszis részeit így nevezi meg: 1. *Lehre von den Formen der syntaktischen Gebilde*; 2. *Lehre von der Bedeutung der syntaktischen Gebilde* (i. m. 79); másképpen: 1. *Von der Form der Wortgefüge*; 2. *Von der Bedeutung der Wortgefüge*; összefoglalóan: *Lehre vom Wortgefüge* (i. m. 84). A *Wortgefüge* nála tehát egyszerűen gyűjtőnév e helyett: *die syntaktischen Gebilde*; illetőleg e helyett: *alle Arten von syntaktischen Gebilden* (Zur Wortgruppenlehre. Prag, 1928. 8).

RIES a *Wortgefüge* terminust saját bevallása szerint (vö. Was ist Syntax? 40. jegyzet; Zur Wortgruppenlehre 8. jegyzet) JOHANN CHRISTIAN AUGUST HEYSE közismert német nyelvtana (25., OTTO LYONTól átdolgozott kiadása 1893-ban jelent meg) nyomán, de tágabb értelemben használja. Amit HEYSE és LYON „Wortgefüge”-nek nevez (*der vernünftige Mensch, das Haus des Vaters, die Tugend lieben*), az RIESnél *Wortgruppe*: RIESnél viszont a *Wortgefüge* a szóval (*Einzelwort*) szembenálló összes magasabb alakzatok (Wortgruppe, Satz) közös megnevezésére szolgál *die syntaktischen Gebilde* helyett. Egyszerűen azért, hogy például a szintaktikus kapcsolás eszközeinek tárgyalásánál ne kelljen a *syntaktische Gebilde* vagy a *Wortgruppe* és a *Satz* terminusokat állandóan elismételnie (Zur Wortgruppenlehre 25. jegyzet). A továbbiakban a „Wortgruppe” és a „Satz” fogalmát nem igyekszik közös nevezőre hozni. — Ugyancsak HEYSETől veszi át a *Satzgefüge* 'alarendelt összetett mondat' terminust, azonban szintén tágabb, 'összetett mondat' értelemben használja. A „Wortfügung” ('szók grammatikai összeszerkesztése') műveletéből nála tehát logikusan „Wortgefüge”, a „Satzfügung” ('mondatok grammatikai összeszerkesztése') műveletéből pedig „Satzgefüge” születik.

2. GOMBOCZNál a *szószerkezet* terminus nyomtatásban 1929-ben nyilván a RIES-féle *Wortgefüge* hatása alatt bukkan fel, s a SAUSSURETől átvett *syntagmá*-val együtt — ugyancsak RIESSEL egyezően — a *szintaktikus kapcsolat* röviden megnevezésére szolgál: „Kijelentés, közlés csak úgy jön létre, ha a névtől felidézett képzetek egy új képzet kapcsolódik. Ez rendszerint úgy történik, hogy a beszélő legalább két szót ejt ki, hogy a hallgatót a nevekhez fűződő képzetek viszonyítására készítse. Az ilyen szószerkezetet, hogy a »syntaxis, szintaktikus« szavakat ne kelljen használnom, syntagmatikus kapcsolatnak, syntagmának nevezem” (MNy. XXV, 3). GOMBOCZNál még a (syntagmatikus, jelzős stb.) *szervezet* kifejezés is megtalálható, a *szószerkezet* csak 1929—1935-ben tartott egyetemi előadásai alapján, utoljára 1949-ben sokszorosított Syntaxisában kezd a *syntagma* helyére lépni. Így például Syntaxisának „A *syntagmák* rendszere” című

II. fejezetében már alárendelt és mellérendelt *szó szerkezetek*-ről olvasunk. GOMBOCZ azonban leggyakrabban a *syntagma* terminust használja, így a szintakszis meghatározásában is: „A syntaxis a *syntagmák* tana” (MNY. XXV, 5). Követőinek munkáiban lett aztán a (*szó*) *szerkezet* a *syntagma* teljes magyar egyenértékese. ECKHARDT SÁNDOR „Újfrancia leíró nyelvtan”-ában (1929.) például az V. fejezet a „Mondattan” címet viseli ugyan, de a mondathangtan tárgyalása után következő tulajdonképpeni mondattannak *szerkezettan* a neve.

3. A szintakszis meghatározásában még nincs különbség RIES és GOMBOCZ között: „Lehre vom Wortgefüge = a *syntagmák* tana”. A különbség, illetőleg a zavar GOMBOCZ *syntagma*-rendszerezésével kezdődik. GOMBOCZ és követői ugyanis azokat a szintaktikus kapcsolatokat is mindig *szintagma*-nak, *szó szerkezetek*-nek nevezik (pl. a *meleg víz*), amelyeket RIES csak a l k a l o m a d t á n (l. fent!) mondott *Wortgefüge*-nek, különben mindig *Wortgruppe*-nek nevezett. Ezáltal közös nevezőre hozták, logikailag egyenrangúvá tették a „Wortgruppe” (a *meleg víz*) és a „Satz” (a *víz meleg*) fogalmát, amiből már önként adódott az a nyelvtudományunkban elterjedt kétértelmű vélemény, hogy „RIES szerint a mondat is szó szerkezet” (így pl. KLEMM: i. h. 407).

RIES nyelvén ez a vélemény ugyanis csak ezt jelentheti: „Auch der Satz ist ein syntaktisches Gebilde”. Ez valóban nemcsak a *víz meleg*, hanem a *meleg víz* módjára megszerkesztett alakzatokra is érvényes: „Auch die Wortgruppe ist ein syntaktisches Gebilde”. Itt persze rögtön felmerül az emberben a kérdés: az idézett vélemény csak e n n y i t akar mondani? KLEMM ugyan rámutat arra, hogy a RIES-féle „Wortgruppe” nem mondatalkotó (i. h. 407), mégis azt hiszem, hogy az idézett vélemény („RIES szerint a mondat is szó szerkezet”) a szó szerkezeteknek GOMBOCZ-féle rendszerezésével nálunk akarva-akaratlanul ilyen értelmet is nyert: „Auch der Satz ist eine Wortgruppe”. A *Wortgruppe* terminus ilyen értelmezéséről már RIES megmondta: „sie kann nur Verwirrung stiften” (Zur Wortgruppenlehre 5).

Ma már nehezen állapítható meg, hogy GOMBOCZ *syntagma*-rendszerezésével tudatosan tért-e el RIES mondat-felfogásától. Nem tudjuk, ismerte-e RIES 1928-ban kiadott „Zur Wortgruppenlehre” és 1931-ben megjelent „Was ist ein Satz?” című művét, ahol ez az eszmekeltő gondolatokban gazdag nyelvész a „Wortgruppe” és a „Satz” fogalmát bővebben kifejtette. Amit GOMBOCZ 1929-től kezdve a mondatról mond, RIEStől mindenesetre már lényegben különbözik: „A mondat a *syntagmatikus* kapcsolatoknak csak egy faja; igaz, hogy a l e g f o n t o s a b b faja, nyelvtörténeti és glottogonikus szempontból egyaránt” (MNY. XXV, 4; hasonlóképpen: *Syntaxis* 4; én ritkítottam. M. K.). A *legfontosabb* kifejezés GOMBOCZ rendszerében csak annyit jelent, hogy a *víz meleg* szerkesztésű alakzat a *meleg víz*, *nagyon jó*, *fát vágni* szerkesztésű alakzatokkal egy sorba, de ezek élére került. Holott RIES szerint itt két, minőségileg és lényegileg teljesen különböző alakzatról) „wesensverschiedene Art von syntaktischen Gebilden”: Zur Wortgruppenlehre 5) van szó, amelyeket nem lehet egyazon rendszerben leírni: „Die Sätze sind immer und überall selbst lebendige Rede, die bloßen Worte und Wortgruppen sind es nie und nirgends. Sie gehören somit zwei wesensverschiednen Gattungen sprachlicher Gebilde an. Indem wir den Satz im Unterschied vom Wort und von der Wortgruppe als ein Gebilde bezeichnen, zu dessen Wesen es gehört, selbst eine Rede zu bilden, und für das diese Eigenschaft unentbehrlich ist, haben wir in der 'Rede' das

genus proximum gefunden, den zuerst festzulegenden Grundbestandteil der gesuchten Definition.” (Was ist ein Satz? Prag, 1931. 61; a ritkítás RIESTől.) GOMBOCZNál elsikkadt tehát „a mondatnak más nyelvelemekkel szemben bírt fő sajátossága: a valósághoz való viszonyítás mozzanata”, amely nálunk PAIS DEZSŐ révén 1950-ben került ismét a nyelvtudományi köztudatba (MNY. XLVI, 208). GOMBOCZ szintagma-rendszerezése és mondatfelfogása éppen ezért nem egyeztethető RIES mondat-meghatározásával, amelyben a valósághoz való viszonyítás nagy szerepet játszik. Ha a mondat csak olyan rendű alakzat, mint a jelzős, tárgyias, határozós szerkezet, és semmi több, a fontossági sorrend nem fejezheti ki azt a minőségi, lényegi különbséget, amely RIES rendszerében a „Wortgruppe” és a „Satz” között fennáll. „A nyelv legalapvetőbb szókapcsolata, mely nem csupán szavakkal jelzett fogalmakat sorol fel, hanem azokat a gondolat egységének megfelelően meghatározott viszonyba hozza egymással: a mondat . . . , mely minden más szintagmánál fontosabb, lényegesebb, mivel a gondolatközlési nyelvi alapformája” — mondja GÁLDI LÁSZLÓ 1952-ben (Francia leíró nyelvtan 213—4, szerk. ECKHARDT SÁNDOR; én ritkítottam. M. K.). Az ő körülírása érzékelteti, de véleményem szerint nem oldja meg a GOMBOCZ szintagma-rendszerezése és a RIES — PAIS mondatfelfogása közti ellentmondást.

4. „Wortgruppe ist also jedes Gebilde, das weder Einzelwort (Kompositum) noch Satz ist” — így határolja el RIES a szótól és a mondattól a „Wortgruppe”-t (Zur Wortgruppenlehre 5). A „Wortgruppe” a „Wortgefüge” egyik fajtája, a magasabb nyelvi egységek egyike: „eine der höheren Einheiten”. A mondat azonban e nyelvi egységek között a legmagasabb rendű: „die höchste dieser Einheiten” (i. m. 6). A nyelvi egységek így RIES rendszerében lépcsőzetesen emelkedő sort képeznek: „von den kleinsten, nicht weiter zerlegbaren Sprachbestandteilen zu stufenweis immer größeren und reicher gegliederten Gebilden, zu immer neuen, umfassenderen Einheiten” (i. m. 10). A mondat ezenfelül még a beszéd legkisebb egysége is.

E lépcsőzetesen emelkedő sor egyes tagjai között nincsen azonban merev, éles határvonal. Minden nyelvben vannak olyan szók (*Einzelwort*), amelyek egyetlen hangból állnak, van olyan „Wortgruppe”, amely már szóösszetételnek (*Kompositum*), tehát „Einzelwort”-nak is tekinthető, hiszen az egybeírás nem előfeltétele, hanem következménye egy alakzat szóösszetétel-jellegének. Így nem meglepő, amit RIESnél a „Verbalgruppe”-ről (GOMBOCZNál: adverbális szintagma) olvasunk: „Dadurch ist jede Wortgruppe, deren Kern ein finites Verb ist, etwas anders und zwar etwas mehr als die übrigen Wortgruppen, ist entweder an sich selber ein Satz oder doch derjenige Teil davon, der das enthält, was das betreffende Gesamtgefüge zum Satz macht” (i. m. 19). RIES a „Verbalgruppen” fejezetét könyvében, sajnos, már nem dolgozta ki. Nem vitás azonban, hogy ide tartoznak német nyelvtanokban helytelenül „összetett igealakok”-nak, „elváló igekötős igealakok”-nak nevezett alakzatok is: *läßt machen, hat geschrieben, lernt kennen; nimmt gefangen, steht auf; ist geschrieben, wird geschrieben, wird geschrieben worden sein, ist Lehrer* stb. Ilyen alakzat nyilván nem mondat, „doch derjenige Teil davon, der das enthält, was das betreffende Gesamtgefüge zum Satz macht”.

KLEMMnek abban persze igaza van, hogy külön tartalmi viszonyt és külön funkciót kell megkülönböztetni. Nem tudok azonban igazat adni neki abban, hogy a RIES-féle szintakszis eljárása nem helyes, „mert az alanyban és az állítmányban nem vesz fel tartalmi viszonyt, s az alanyt és az állítmányt

csupán a köztük levő predikatív funkciós viszony alapján tartja a szó szerkezetnek, a többi szó szerkezetet ellenben tartalmi (objektív) és predikatív funkciós viszonyuk alapján. Így tehát a szó szerkezetek (syntagmák) meghatározása nem egységes alapon történik" (i. h. 410). A syntagmatikus kapcsolatok meghatározása RIES nyomán nem is történhetik egységes alapon, ha RIES-szel együtt a „Satz” és a „Wortgruppe” nem tekintetik egyazon rangú és rendű szintaktikus kapcsolatnak. Véleményem szerint a RIES-féle szintakszis eljárása éppen azért helyes, mert az alanyt és az állítmányt csupán a köztük levő predikatív funkciós viszony alapján tartja „Satz”-nak, az alanyos, tárgyias, határozós és jelzős kapcsolatokat (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Bp., 1955.) ellenben tartalmi és predikatív funkciós viszonyuk alapján „Wortgruppe”-nak. A „Wortgruppe” és a „Satz” predikatív funkciója nem azonos rangú és rendű. Adjunk végre nevet ennek a „Wortgruppe”-nak, hogy megszűnjék az a zavar, amely a *szó szerkezet* terminus egyedüli használatából, a szintaktikus kapcsolatok közti egyenlőségből keletkezett.

5. Az elnevezéssel kapcsolatos zavar megszüntetésére érdekes kezdeményezések tekintem GÁLDI LÁSZLÓ fent idézett mondat-felfogását, amelyben a mondatot a legalapvetőbb *szókapcsolat*-nak nevezi, aztán jelzős stb. *szervezet*-ről beszél. A *szókapcsolat* itt — RIES-féle értelmezés szerint — 'Wortgefüge' jelentésben, a (*szó*)*szervezet* pedig 'Wortgruppe' jelentésben szerepel. A szovjet nyelvtudományban éppen fordítva használják a két terminust: a 'szókapcsolat'-nak megfelelő *словосочетание* ott 'Wortgruppe' jelentésben, a 'szó szerkezet'-nek megfelelő *синтагма* pedig 'Wortgefüge' jelentésben használatos (GÁLDI: ActaLingu. II, 465).

Magam didaktikai okokból nem tartom szerencsésnek a *szó szerkezet* terminust, mert könnyen összetéveszthető a 'szó szerkezeté'-vel (*Struktur des Wortes*). A gimnáziumi német nyelvkönyvben (VERBÉNYI—MOLLAY—KRAMMER, Német nyelvkönyv az ált. gimn. II. oszt. számára. Bp., 1952., 1957.) ezért 'Wortgruppe' jelentésben a *szó szerkezet* helyett a *szókapcsolat* terminust használom. Utóbbi azonban SZABÓ DÉNES (i. m. 110, 274; I. OK. IX, 338) szerint egy lexikológiai fogalom számára foglalandó le. Ideje volna, hogy egy a szintakszis kérdéseivel foglalkozó vitán legalább ebben a kérdésben meg egyezés jöjjön létre. Ha 'Wortgruppe' jelentésben a *szó szerkezet* marad, akkor a 'Wortgefüge' kifejezésére a *szintaktikus* (esetleg *mondattani*) *kapcsolat* terminust javaslom, ha a *szókapcsolat* marad, akkor a *szintaktikus* (*mondattani*) *szervezet* terminust.

6. Az előbbiekből — azt hiszem — az is kiviláglik, hogy KLEMM IMRÉVEL ellentétben nem RIES-féle, hanem GOMBOCZ-féle szó szerkezet-tani irányról beszélhetünk. Ez tudománytörténeti szempontból sem lényegtelen.

MOLLAY KÁROLY

Fogalomváltozás és jelentésváltozás

1. A jelentésváltozás, amiként független a hangváltozástól (GOMBOCZ, Nyelvtörténeti módszertan 25; GOMBOCZ—PAIS, A jelentéstan vázlata. Egyetemi jegyzet. Bp., 1951—1952. 13—4), úgy független a fogalmak változásától is (GOMBOCZ: MNy. XXX, 5), mivelhogy a jelentésváltozás egy hangsor és

egy fogalom, azaz a név és az értelem közötti viszony megváltozása (GOMBOCZ i. m. 26; GOMBOCZ—PAIS i. m. 15). Azonban a fogalomfejlődés és a jelentésváltozás között vannak vagy lehetnek bizonyos érintkező pontok. Talán ilyesmit sejtetnek A. I. TOMSZON szavai: „A fogalmak változásai egyszersmind a nyelvi jelentésnek a megváltozását is maguk után vonják. Ha kipu sztul valamely fogalom, kipu sztul a szó jelentése is; ugyanakkor kipu sztul a szó is, feltéve, hogy csak ez a jelentése volt” (NÝIK. VI/3—4, 269). Ha GOMBOCZcal tartunk, TOMSZON első mondatával persze nem érthetünk egyet, azaz inkább nem érthetjük meg ezt a mondatot. Ha TOMSZON ezt írta volna: „A fogalomkészlet változásai egyszersmind a szókészlet megváltozását is maguk után vonják” —, akkor ez a fogalmazás megfelelőbb bevezetője lett volna annak, amit TOMSZON a második mondatában mond. Abban ugyanis nem fogalomváltozásról van szó, hanem — részben — arról, hogy valamely fogalom kipu sztulása csökkentheti a megfelelő, de egyúttal mást is jelentő szó funkcionális (nyelvhasználatbeli) terheltségét azáltal, hogy így az illető szó polisziémája helyébe egyértelműség (vagy kisebb mértékű polisziémia) lép: a beszélőnek tehát eleve kevesebb alkalma nyílik az illető szó használatára.

2. Az előbbinél talán szerencsésebb módon is rámutathatunk a fogalomváltozás és a jelentésváltozás bizonyos összefüggéseire. Ahhoz, hogy ezt megkísérelhessük, előbb röviden szólnunk kell a fogalmak változásáról.

FOGARASI BÉLA — annak megállapítása, megokolása és megmagyarázása után, hogy a fogalmak bizonyos elemei viszonylag állandók — ezt írja: „A fogalmak bizonyos elemei változnak: ez teszi lehetővé a tudomány történeti fejlődését, a haladást” (Logika³ 135). Megállapítását FOGARASI a következő példákon magyarázza: „természet”, „anyag”, továbbá (a társadalomtudomány terén): „demokrácia”, „nemzet”. Ezután a szerző a fogalomváltozásnak még egy típusára figyelmeztet: „További történeti folyamat, amelyet a logika eddig szintén nem részesített figyelemben: a spontán módon létrejött fogalmak átalakulása, helyesebben átalakítása tudományos fogalmakká”. Ez utóbbit a „tűz” és a „szín” fogalmának példájával világítja meg a szerző (i. m. 136).

Hozzátehetnők: a fogalmak változása nem kizárólag a tudomány ügye — ha csak nem értjük a *tudomány* szón mindazt, amit általában az emberek tudnak. Ugyanis a spontán módon keletkezett fogalmak bizonyos elemei változhatnak spontán módon is. Amikor LENIN rámutat a fogalmak változandóságára, nem különösképpen a tudományos vagy az ilyenre való fogalmakról beszél (vö. Filozófiai füzetek 173; Materializmus és empirio-kriticismus 174, 183; l. még ROZENTAL—JUGYIN, Filozófiai Lexikon. Bp., 1953. 222).

A spontán fogalmak spontán módosulásának folyamatát utóbb MARTINKÓ ANDRÁS elemezte tüzetesen „Néhány jelentéstani megjegyzés” című tanulmányában, melyet hozzászólásként a nemrég lezajlott őstörténeti vitához csatolt (Nyelvtudományi Értekezések 5. sz. 81—4). Többek között ezt írja: „A [fogalmi] tartalom megváltozása is mindig lassú, olyan fokozatokon át történik, melyek tartalmaznak valamit (rendszerint sokat) a régi fogalom jegyeiből s valamit (eleinte rendszerint keveset) az új jegyekből. Ez az új jegy azonban (legalábbis a társítás megtörténtekor) nem lehet a korábbi jegyeiktől gyökeresen elütő, egészen új, teljesen diszparát: ez ellenkezik a fogalomalkotás törvényszerűségeivel, a fogalom belső egységével” (i. h. 81—2). MARTINKÓ a változás folyamatát betűképletekkel szemlélteti,

majd így folytatja: „az egyes változások folyamán új jegyek lépnek be és léphetnek ki, de a fogalmi folytonosság az előző és közvetlenül bekövetkező fokok között mindig megmarad” (uo.). — MARTINKÓ tanulmányára még visszatérünk.

Nem szükséges bizonygatni: a „lámpa” mai fogalma nem teljesen ugyanazokból az elemekből áll, mint az akárhányszáz évvel korábban élt ember „lámpa”-fogalma. Hiszen a tárgyról: a konkrét egyedekről alkotható képzeleteink, amelyekből a fogalmat ki- és elvonhatjuk, már mások, mint azelőtt, mivel maga a tárgy változott. A szinkroniában is nagy változatosságot mutató, konkrét tárgy-egyedek változatai közül egyesek eltűnnek, közben meg más, új változatok keletkeznek, és ezt követőleg a tárgyról (például a lámpáról) alkotott fogalom bizonyos, szerényebb elemei — az idők hosszú során át — kicserélődnek: a fogalom módosul. Csak az tagadhatja ezt, aki a fogalomban a képzelelemektől teljesen megfosztott valamit kíván látni. Ámde ilyen fogalmak — ha valóban léteznek — vajmi ritkán szolgálnak gondolkodásunk anyagául, legalábbis a mindennapi életben.

Az úgynevezett elvont fővevekkel kifejezett fogalmak is változhatnak spontán módon. Európa bizonyos nyelvközösségeiben a „házasság” középkori, vallási elemekkel eléggé telített fogalma nyilván módosult némely elemében azért, hogy a vallás azóta bizonyos mértékben visszaszorult. — Talán lehetne példát keresni a cselekvésfogalmak között is; legkönnyebben azok között, amelyeknek nyelvi hordozója konkrét tárgyakkal kapcsolatos cselekvést kifejező ige (vö. „épít”).

Tudományos keletkezésű fogalmak is változhatnak spontán módon. Ha közvéleménykutatás tárgyává tennők, hogy mi az atom, bizonyára a válaszok meglepő tarkasága lenne az eredmény, és ez azt bizonyítaná, hogy az atom tudományosan megalkotott fogalma szinte mindannyiszor ki van téve elemei bizonyos cseréjének, valahányszor laikus idézi fel laikusnak. Persze az ilyen, a tudománytól távolodó, de nem e g y bizonyos, szociális érvényű irányban fejlődő fogalomváltozat csak kérészerűen lehet.

Ennyit a fogalmak változásáról.

3. A következőkben GOMBOCZNAK a szójelentésről és a jelentésváltozásról vallott felfogásával, valamint az e felfogásnak megfelelő műszóhasználattal úgy szembeítem MARTINKÓ említett tanulmányának ezután idézendő mondatait, mintha nem tudnám, hogy MARTINKÓ a nyelvtudomány szakembereinek körénél szélesebb körnek szánta tanulmányát, és így — a célnak megfelelően — a *jelentés* szót nem annyira (a nálunk GOMBOCZ nyomán általában elfogadott) szaktudományi műszóként, mint inkább köznyelvi értelemben használta, némely helyen pontosan meg sem különböztetve a *fogalom*-tól. Azért cselekedem így, mert úgy vélem, hogy abból a — látszólagos vagy valóságos — eltérésből, mely egyfelől GOMBOCZ felfogása, illetőleg műszóhasználata, másfelől a MARTINKÓTÓL idézendő szövegrészek fogalmazása között észlelhető, éppen a fogalomváltozás és a GOMBOCZ-féle értelemben vett jelentésváltozás bizonyos pontokon való találkozásának némely mozzanatát lehet kihüvelykezni.

A már idézett fejtegetés után MARTINKÓ három megállapítást tesz a tőle addig előadottak alapján. Második megállapítása — miután az elsőben az egyes fogalmak kipusztulásával foglalkozott — így hangzik: „Megtörténhetik azonban, hogy a valóság valamely tárgya, jelensége nem szűnik meg a tapasztalat számára, csak némileg más formában jelentkezik. A fogalom változása természetesen követi — a fent vázolt fokozatok szerint — a valóság e

változását (régii jegyeket esetleg elhagy, újakat ismerve fel), s a szó ennek¹ az új fogalomnak a nyelvi burkává válik” (uo.).

Az idézet zárójelbe foglalt részéig egyetértek MARTINKÓVAL, és — tanulva tőle — értem őt, de az utolsó tagmondatát, ha nem akarnám, nem érteném. Nem tudom, hogy végül is fogalomváltozásról vagy jelentésváltozásról van szó. MARTINKÓ a fogalom változását magyarázza, de amikor azzal fejezi be gondolatmenetét, hogy „a szó ennek az új² fogalomnak a nyelvi burkává válik”, akkor már voltaképpen jelentésváltozásról beszél: a név már nem az *x*, hanem az *y* fogalmat jelöli. De MARTINKÓ e mondata helyett — az előzmények szerves folytatásaképpen — ezt is írhatnók: „s a név türelmesen kíséri útján a fokozatosan változó fogalmat, továbbra is jelöli, hordozza a már megváltozott fogalmat” — tudniillik a már megváltozott, de ugyanazon (nem „új”!) fogalmat, aminthogy a személynév is végig kíséri egész életén a gyermekora óta föltétlenül megváltozott, de mégis ugyanazon embert. (Éppen a változás fokozatossága miatt fel sem lehet vetni a kérdést, mikor végződik a „régii” állapot, és mikor kezdődik az „új”.) — Így nem kellene feltennünk apró, sorozatos névátvitelék hosszú láncolatát, sem pedig egy óriási időtartamú, évezredekbe ívelő névátvitelt. „A jelentésváltozás — a névátvitel vagy a jelentésátvitel — természetszerűen az egyes emberben megy végbe” — mondja GOMBOCZ, s kevéssel utóbb a név új felhasználásának pillanatáról beszél (GOMBOCZ—PAIS i. m. 14). Persze ha egyes esetekben a fogalmi elemek gyorsan cserélődnének, illetőleg ha nagyszámú elem egyidejűleg cserélődnék, akkor a fogalomváltozás — megvonhatatlan határon — jelentésváltozásba: névátvitelbe csapna át. Azonban MARTINKÓ a fogalom fokozatos, finom fejlődésmentét ábrázolja, jól egészítve ki a nyelv-kutató számára azt, amit FOGARASI a fogalmak változásáról írt.

WUNDTnak a jelentésváltozásról vallott nézeteivel vitatkozva MARTY (Grundl. 631—2) megkülönböztet tudatos és tudattalan névátvitelt. Szerinte a tudatos névátvitel kellékei ezek: 1. annak tudata, hogy az új jelentés különbözik a régitől; 2. az a szándék, hogy a régi jelölő eszközzel fejezzük ki az új tartalmat; 3. valamely indíték jelenléte, amelynek hatására az ember éppen ezt az eszközt választja anélkül, hogy annak régi jelentését a neki szánt új jelentéssel összetévesztené.

MARTY gondolatait szövögetve, valamint figyelembe véve MARTINKÓ fejtegetéseit, és mindemellett GOMBOCZnak a jelentésváltozások végbemeneteléről szóló tanításához alkalmazkodva (és az ő műszavát használva) én nem látnék *jelentésváltozás*-t például abban, hogy *fazék* szavunk valamikor talán valami faedény-félt jelölhetett (vö. HAJDÚ: NytudÉrt. 2. sz. 72), ma viszont már más tárgyat jelöl. Sőt — persze itt a példát gondosabban kellene kiválasztani — talán még *ágy* szavunk története (vö. HAJDÚ: i. h. 13, 29) sem tartalmaz olyan mozzanatot, amelyet föltétlenül *jelentésváltozás*-nak kellene neveznünk. Ezek a szavak esetleg nem azért jelölnek ma már más tárgyat, mert a név az egyik értelemről (azaz valamely fogalomról) bizonyos képzetársulás révén átsiklott egy másikra, vagy mert ugyanez a mozzanat apránként, sorozatosan ismétlődött volna. Talán nem is került sor különböző képzetek társulására: bizonyos tárgyakkal kapcsolatban a képzetek lényegi hasonlósága, azaz a fogalmi azonosság — nem a mi retrospektív nézőpontunkból, hanem a

¹ MARTINKÓ kiemelése.

² Az én kiemelésem.

bármikor élt egyén vagy közösség nézőpontjából — szakadatlanul tarthatott ősi időktől fogva napjainkig. És ebben az esetben a név nem siklott át lényegében más tárgyképre, hűen kitartott a fogalom mellett (ugyanazon fogalom aktualizálódhatik a képzetárnyalatok több változatában is, de ez még nem szükségképpen jelentésváltozás¹). Ellenben megváltozhatott maga a fogalom, mégpedig esetleg oly hosszú idő alatt, annyira óvatosan, fokozatosan, szinte alattomosan, hogy a név — vagy inkább az ember — ezt észre sem vette: a szó belső alkata, a név és az értelem közötti viszony érintetlen maradt. A régi dolog (tárgy) és a megfelelő új dolog közötti, utólag konstatálható különbséget áthidalja az idő, illetőleg a dolognak s vele a fogalomnak az időben elnyúló, fokozatos változása — már amennyiben föltehetjük egyes esetekben, hogy maga a dolog fokozatosan, finom átmenetekben, nagyszámú és egyidejű változatainak apránkénti cserélődésével változott (például talán „ágy”, „fazék”, „hajó”; továbbá — az ezeknél elvontabb fogalmak közül — „háború”). „Die Worthedeutung bequemt sich immer der jeweiligen Kulturstufe an” — írja PAUL. „So kann z. B. eine Bezeichnung für Schiff entstanden sein zu einer Zeit, wo es nur erst die allerprimitivste Art von Schiffen gab, und dann geblieben sein, auch nachdem man bis zu den grössten und kompliziertesten Fahrzeugen fortgeschritten war. Wir setzen in einem solchen Falle keinen Bedeutungswandel an, aber doch ist es keine Frage, dass die an das Wort *Schiff* angeknüpften Vorstellungen andere geworden sind” (Prinzipien⁵ 104—5).

Tehát a fogalom fokozatos módosulása nem jelent okvetlenül *jelentésváltozás*-t. Különösen nem a műszónak GOMBOCZ-féle, lélektani értelmezésében. Ellenben — átugorva az idők távolságát — az utólagos, tudós elemzés számára a fogalmi változás mozzanatainak bizonyos felhalmozódása — eredményében! — mégiscsak annyi, mintha valamely fogalom helyébe másik, új fogalom lépett volna. Ezért az, ami *ágy*, *fazék* szavunkban — helyesebben szavunkkal — történt, kétségkívül *jelentésváltozás szótörténeti, szókészlettörténeti szempontból*. — Mindehhez hozzátehetjük, hogy a szókészlettörténet szempontja semmivel sem alábbvaló a lélektani szempontnál, sőt a nyelvtudomány érdekét tekintve még fontosabb és gyakorlatilag használhatóbb is nála. Ámde amikor a fogalmak változásait elemezzük, akkor — bármennyire logikai műszó is a *fogalom* — végtére is lélektani vonatkozású folyamatokról beszélünk, s éppen ezért ilyenkor a jelentésváltozásnak nem a szókészlettörténeti, hanem a lélektani aspektusával kerülünk szembe. Ez utóbbtól pedig tisztán meg kell különböztetnünk a fogalomváltozást.

4. MARTINKÓ harmadik megállapítása ez: „Megtörténhetik aztán, hogy — vegyük csak továbbra is így — valamely állat vagy növény kiesik a tapasztalati valóságból, de helyébe lép egy más, hozzá *valamilyen szempontból hasonló* állat vagy növény. A jelentés megváltozásának folyamata most sem más, mint az előző esetekben. Nem gyökeres szakítás a régivel, s a névnek önkényes ráöltése egy minden tekintetben új tartalomra — ezt a nyelv funkciójának lényege kizárja —, hanem vagy egyszerűen a *zonosítás* (nem botanikusokból és zoológusokból állt a régi közösség), azonosítás a hasonló jegyek alapján s a különbségek figyelmen kívül hagyásával, vagy pedig hasonló közös jegyek alapján történő fogalom *ó d o s u l á s*,

¹ Ha egy még nem látott, új típusú autót spontánul *autó*-nak nevezünk, akkor ez — szerintem — még nem névátvitel.

változás, de semmiesetre sem c s e r e” (i. h. 82—3). — Ezt a megállapítást is a fogalom spontán változásának értékes elemzéseként tarthatjuk számon. A valamely névvel jelölt fogalom módosul, de nem cserélődik ki, tehát névátvitelről nem is lehet szó. Így MARTINKÓ nyilván nem lélektani, hanem szó-készlettörténeti aspektusában használja a *jelentés* szót, amikor (az idézet második mondatában) „a jelentés megváltozásának folyamatát”-ról beszél. Később — összefoglalva megállapításait — MARTINKÓ így ír: „A nyelvi fejlődés két egymást közvetlenül követő szakaszában nem képzelhető el jelentéscsere, csupán jelentésváltozás” (i. h. 83). Azt hiszem, nem hamisítanók meg MARTINKÓ gondolatát, ha — csupán fejtegetéseink sajátos célját tartva szemünk előtt — fogalmazását így alakítanók át: „nem képzelhető el fogalom- (értelem-) csere, hanem csupán fogalom- (értelem-) változás”. Ugyanis éppen a fogalom-cserével jár együtt — a név megmaradása esetén — a jelentésváltozás.

PAIS a következőket mondotta egyik egyetemi előadásában: „Természeti vagy társadalomfejlődési okok következtében a tárgy változik, de egy változattól a másikba közös mozzanatok vezetnek át, melyek révén a név, a kifejezés folytonossága megmarad. A tárgy és a nyelvi kifejezés között nem kötelező a fogalmi adekvátság. Így tehát a *lábás* olyan tárgynak a neve, amelynek már régen nincs lába, vagy *toll* a töltőtoll, pedig már édes-kevés köze van a madártollhoz” (Egyetemi jegyzet „Jelentéstan” című, 1952—1953. II. félévi IV. éves előadásához. Bp., 1954. 17).

Tehát a főzőedény és az íróeszköz: e tárgyak változtak, illetőleg felváltódtak másokkal. Ez azonban a megfelelő fogalmaknak nem változását, hanem fölcserélődését eredményezte: más fogalom nyelvi kifejezője volt a régi *lábás* szó, másé a mai *lábás*; aminthogy a *toll* hordozta régebbi fogalom mellé is új fogalom lépett. Éppen ezért állapíthatjuk azt meg, hogy a mai *lábás* és *toll* 'íróeszköz' szavunk, valamint a megfelelő tárgyak között nincs fogalmi adekvátság. És éppen ezért kell azt is megállapítanunk, hogy ezekben az esetekben jelentésváltozás, tudniillik névátvitel történt, amit az a-körülmény tett lehetővé, hogy az illető tárgy egyik változatából a másikba közös mozzanatok vezetnek át: ezúttal főképpen az azonos rendeltetés.

De — mint már említettük — egyes esetekben a tárgy változása lehet oly csekély mértékű, egyik változatából a másikba a közös mozzanatok oly nagy száma vezethet át, hogy a változás nem eredményezi a fogalom felváltását egy új fogalommal, hanem csak a fogalom bizonyos elemeinek kicserélődését okozza, fogalom módosulást okoz. Tehát nemcsak a név folytonossága maradhat meg, hanem a fogalomé (vagyis a fogalom leglényegesebb elemeié) is. Ezekben az esetekben nem történt névátvitel, nem lehet szó jelentésváltozásról. A fogalom változhatik, de ez éppen úgy nem zavarja meg a szó belső, lélektanilógikai alkatának nyugalalmát, miként a hangtest változása sem hat a név és az értelem viszonyára.

Csak hogy igen nehéz, ezenkívül tudománytalan feladat volna az egyes esetekben éles határt vonnunk egyfelől valamely fogalomnak más fogalommal való kicserélődése (azaz valamely fogalom kipusztulása és helyette másik fogalom keletkezése), másfelől valamely fogalom módosulása között. Minél több közös mozzanat vezet át a tárgy egyik változatából a másikba, annál kevésbé gondolhatunk fogalomfelváltásra, illetőleg annál inkább pusztán fogalom módosulásra — és viszont. Más szóval: ha több, illetőleg lényegesebb az átvezető, közös mozzanat, akkor fogalom változás történt; ha kevesebb, illetőleg kevésbé lényeges az átvezető, közös mozzanat, akkor

fogalomcsere, tehát jelentésváltozás történt. Ámde a „több, illetőleg lényegesebb átvezető mozzanat” kritériuma és a „kevésbé lényeges átvezető mozzanat” kritériuma között elmosódik a határ, és ezen az eléggé széles senki földjén találkozik, egymásba hajlik a fogalomváltozás és a jelentésváltozás. Másképpen így is megfogalmazhatjuk a kettő közötti határ elmosódását: egyes esetekben nem lehet eldönteni (nemcsak történeti adatok híján, hanem elvileg sem lehet eldönteni), hogy bizonyos tárgyak változásakor — illetőleg rokon tárgyak egymást váltásakor — megszűnt-e, vagy megmaradt-e az illető tárgy és a megfelelő nyelvi kifejezés között a fogalmi adekvátság.

Ilyen problémák mutatkoznak például *fenyő* szavunkkal kapcsolatban. Ugyanis a magyarság bizonyos fenyőfajtákat elhagyhatott, más fenyőfajtákkal meg találkozhatott vándorlása közben (vö. HAJDÚ: i. h. 17—8).

5. A következőkben fogalom össze az előadottakat.

1. A *jelentésváltozás* nem egészen egyértelmű műszó, mivel szókészlet-történeti vonatkozású használata és lélektani vonatkozású használata nem minden esetben fedi egymást.

2. Ha továbbra is valljuk GOMBOCZ felfogását a szójelentésről (a *jelentés* funkciófogalom, viszonyfogalom), akkor a lélektani értelemben vett jelentésváltozást ezentúl is meg kell különböztetnünk a — természetesen ugyancsak lélektani vonatkozású — fogalomváltozástól; a kettő nem ugyanaz.

3. A jelentésváltozás és a fogalomváltozás között lehet bizonyos érintkezés.

Az egyik ez: Ha valamely fogalom az idők hosszú során folyamatosan, szakadatlanul és eléggé nagyszámú fogalmi elem kicserélődése folytán annyira megváltozik, hogy a hozzá tartozó név és a tőle (a fogalomtól) tükrözött dolog között megszűnik a fogalmi adekvátság, akkor ez — az eredményt tekintve — végül is jelentésváltozásnak minősül szókészlettörténeti szempontból, még akkor is, ha névátvitelnek nevezhető lelki aktus voltaképpen soha nem is történt.

A másik ez: Ha valamely tárgy egyik változata másikkal cserélődik fel (akár a dologi fejlődésnek, akár a tapasztaló ember környezetváltoztatásának eredményeképpen), akkor az egyik változattól a másikba átvezető közös mozzanatok számától és fontosságától függ, hogy fogalomcsere vagy pedig fogalomváltozás követte-e nyomon a dologi változást. A fogalomcsere együtt jár a lélektani értelemben vett jelentésváltozással (a név átsiklik egyik fogalomról a másikra), viszont a fogalomváltozás nem jár azzal. Mivel azonban a dologi változatokat összekötő, közös mozzanatok száma, illetőleg fontossága meg nem mérhető, van egy mezsgye, amelyen a fogalomváltozás áthajlik jelentésváltozásba (a szó gomboczi értelmében!), tudniillik névátvitelbe — vagy viszont.

4. A c s a k szókészlettörténeti szempontból megállapítható jelentésváltozások nem foglalhatók bele GOMBOCZ lélektani szempontú osztályozásába, de belefoglalhatók PAISnak az indítékok alapján megkísérelt rendszerezésébe (i. m. 17).

5. Az előadottak mégsem cáfolják az általános érvényét GOMBOCZ azon megállapításának, miszerint a jelentésváltozás lélektani folyamat (Nyelv-történeti módszertan 25). Ugyanis maga a fogalomváltozás — melynek nagymértékű előre haladta végül is jelentésváltozást mutat az utólagos, retrospektív, tudós elemzés számára — szintén lélektani folyamat. De ez utóbbi abban

különbözik a névátvitel, illetőleg általában egy jelentésváltozás lelki aktuásától, hogy az egyénnek mérhetetlenül csekély része van benne, és ezért csak a közösség történetében észlelhető. Viszont a jelentésváltozás — akár elterjed a közösségben, akár nem — a maga egészében az egyénben megy végbe (GOMBOCZ—PAIS i. m. 14), s elterjedésekor minden egyénben külön-külön is végbemegy: ha másképp nem, elfogadás, jóváhagyás által a passzív megértés pillanatában — vagyis utánzással.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból*

1. Napjainkban, a magyar történeti nyelvjáráskutatás fellendülésének korszakában alig, sőt talán egyáltalában nem képzelhető el olyan magyar nyelvtörténeti tárgyú munka, amely legalább kísérletet ne tenne választott témájának a nyelvjárástörténeti kutatás szempontjait érvényesítő vizsgálatára.

Ez a meg gondolás vezetett arra, hogy az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzőinek és képzőbokrainak a kutatásába a nyelvjárástörténeti szempontú vizsgálatot is beillessem.

2. Nem térhetek azonban dolgozatom tulajdonkeppeni tárgyára, vagyis a nyelvjárástörténeti vizsgálat módszerének és eredményeinek ismertetésére addig, míg röviden be nem számolok az -s ~ -cs képzőről és családjáról készülő munkám egészének általános koncepciójáról.

Eredeti tervem az volt, hogy végigkísérem az -s ~ -cs képzőnek és képzőbokrainak alaki és jelentésbeli fejlődését a legrégebb forrásoktól napjainkig.¹ Ennek jegyében kezdtem hozzá az ómagyar kori (tehát a XI—XIV. század közepéig terjedő időből való) anyag összegyűjtéséhez és feldolgozásához. Adataim zömét — természetesen — az oklevelekből nyertem, amelyek közül különösen a XI—XII. századi (tehát a szöveg nélküli korszakból való) hiteles oklevelek minél teljesebb feldolgozására törekedtem, a XIII., de különösen a XIV. század első feléből pedig már csak szórványosan emeltem ki az okleveleket, elsősorban a nagy hely- és személynévi anyagot ígérőket, mint amilyen például az 1211-i tihanyi összeírás vagy az 1240 körüli Albeus-féle oklevél. Az ily módon összeválogatott százegynéhány oklevélen kívül forrásaim közé kerültek a GYÓNI MÁTYÁS közismert munkájában (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei) összegyűjtött görög feljegyzésű szórványok, továbbá Anonymus Gestája, a Váradi Regestrum, a Halotti Beszéd és Könyörgés, valamint a XIV. századi kis szövegemlékek (ÓMS., GyulGl., KT. és KTSz.).

Az anyaggyűjtés során nyilvánvalóvá vált, amit különben már előre is lehetett sejteni, hogy a képzőcsalád egészen más módszerű vizsgálatot igényel a szórványokban, és mást a szövegemlékekben.

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1956. október 9-i felolvasó ülésén.

¹ Megjegyezni kívánom, hogy ez a terv lényegében máig sem változott. Legfeljebb annyiban módosult, hogy az eddig elvégzett munka gazdag problematikája meggyőzőtt arról, hogy sem az idő, sem a terjedelem nem engedi e vizsgálatnak egy lélegzetre való elvégzését, hanem arra kényszerít, hogy a hatalmas anyagot a saját természetének megfelelő részekre osszam, s mindegyiket a hozzá illő módszerrel vizsgáljam.

Ennek megfelelően a képzőcsalád ómagyar kori történetét tárgyaló fejezet három részre oszlik. Az első és legnagyobb rész az *-s ~ -cs* képzőnek és képzőbokrainak a szórványokban mutatózó alaki és jelentésbeli sajátosságait vizsgálja. A szórványok — mint tudjuk — csaknem mindig személy- és helynevek, s csak elenyészően csekély számban közsavak. A képzőcsalád szórványokban való vizsgálatának módszerét tehát természetsszerűleg a személy- és helynevek sajátosságaihoz kellett alakítani.

3. Dolgozatom első, eddig elkészült része az ómagyar kori személynevekben előforduló *-s ~ -cs* képzővel és képzőbokraival foglalkozik. A feldolgozás módszeréről előljáróban csak annyit jegyzek meg, hogy vizsgáldásaimban főként olyan nagy névanyaggal bíró hiteles oklevelekre támaszkodtam, amelyeknek a feldolgozása részben vagy egészben már megtörtént, vagy amelyeknek az adatait szakirodalmunkban más célokra már többen felhasználták. Feltevéseimet igyekeztem — amennyire csak lehetett — egyértelmű, világos etimológiájú adatokra építeni; ott, ahol két vagy három elfogadható magyarázat is lehetséges, mindegyikre rámutattam a megfelelő helyen, s utalásokat alkalmaztam. A megfejtetlen vagy aligha valószínűsíthető etimológiájú adatokról pedig még akkor is lemondtam, ha erős gyanúm volt rá, hogy bennük az *-s ~ -cs* képző vagy valamelyik képzőbokra fordul elő.

A szóban forgó képzők és képzőbokok más-más hangalaki és jelentésbeli viselkedése miatt el kellett különítenem egymástól a jövevény (tehát a különféle idegen nyelvekből hozzánk került) és a magyar közsavakból alakult személyneveket. A jövevénynevek — egy-két igazán szórványos, idegen közsóból eredő kivételt nem tekintve — mind idegen *s z e m é l y n e v e k*ből alakultak, vö. például: VárReg. 172: *Iacus*, latinus accusativusban uo.: *Iacum* <: latin *Iacobus* (MELICH: MNy. X, 198); 1138/1329 (MonStrig. I, 89, 92, 95, 96 és MNy. XXXII, 131, 133, 204, 205), 1211 (PRT. X, 510, 512, 513), 1240 k. (PRT. I, 774): *Opus* <: török *Apa*, vö. óm. *Apa* szn. (GOMBocz: MNy. XI, 344—5, másképp: EtSz. *apa* al.); 1211 (PRT. X, 503): *Fulcus*, latinus ablativusban: *Fuleho* <: német *Folkman*, *Folkmar* (MELICH, SzJlsz. I/2, 140, másképp: WERTNER: Nyr. XLIV, 347); stb. E nevek tehát őseink számára fogalmi tartalmat aligha jelentettek, s egyetlen funkciójuk nyelvünkben a személyek megjelölése lehetett.

Ezzel szemben a magyar közsói eredetű személyneveket alaki és jelentésbeli sajátosságaik szerint két nagy csoportra kellett osztanom.

Az elsőbe kerültek azok, amelyekről adatokkal kimutatható, hogy alapszavuk, valamint ennek más képzős származékai is éltek ómagyar kori személynévként, tehát legalábbis valószínűnek látszik, hogy először a köznév formans nélküli alakjából lett személynév, s a különféle képzős, köztük *-s ~ -cs* képzős változatok már ennek származékai. Ilyenek például: 1138/1329 (MonStrig. I, 93 és MNy. XXXII, 134), VárReg. 42, 101.: *Banus*; 1086/XII—XIII. sz.: *Banusa*; VárReg. 118.: *Banfa* (2 ×), latinus accusativusban VárReg. 157.: *Banfam*, vö. *ban*, *Bana*, *Bandà*, *Bandu*, *Bank*, *Banco* <: *bán* (EtSz.); 1211 (PRT. X, 513): *Erdeus*, latinus accusativusban VárReg. 63.: *Erdeum*, vö. *Erdeu*, *Herdeu*, *Erdeud*, *Herdeud* <: *erdő* (EtSz.); 1138/1329 (MonStrig. I, 96 és MNy. XXXII, 205): *Ebus*, vö. *Eb*, *Ebedi*, *Ebed* < *ëb* (EtSz.); stb. Meg kell jegyezni, hogy ezek a nevek több vonatkozásban rokonságot mutatnak a jövevénynevekkel.

A második csoportba viszont azokat a neveket soroltam, amelyeknek sem az alapszava, sem pedig más képzős változata nem mutatható ki személynévként, tehát feltehetőleg közvetlenül lettek *k ö z s z ó b ó l* személynévvé.

E nagy csoporton belül is meg kellett azonban különböztetnem két kisebb csoportot: elkülönítettem azokat a neveket, amelyek -s ~ -cs, -sa ~ -se, -csa ~ -cse stb. képzőjüket közszoí formájukban még nem viselték, vagy ha előfordulhatott is rajtuk, csak alkalmi tartozékuk lehetett, szerves részükké azonban csak személynévvé válásuk közben lett, mint például: az *assun*-ból *assunch* (vö. BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 23); *eme*-ből *Emus*, *Emse*, *Emesu* (vö.: FtSz.; PAIS: Script. I, 38, 3. jegyz.); *len*-ből *Lench* (vö. BERRÁR: i. h.); stb. Ismét különválasztottam azokat a jóval nagyobb tömegben jelentkező személyneveket, amelyekhez a szóban forgó képzők nem a személynévvé alakulás folyamata közben kapcsolódtak, hanem — minden valószínűség szerint — már a közszoín is megvoltak, s maga a képzett szó vált személynévvé. Ilyenek például: 1211 (PRT. X, 513), VárReg. 297. (2×): *Horogus* 'iracundus'; 1240 k. (PRT. I, 775): *Hotolmos* 'vastus, grandis'; 1086/XII—XIII. sz. (PRT. VIII, 270): *Scekeres* 'auriga'; stb.; továbbá az -ás képzősök: 1211 (PRT. X, 503, 506): *Adamas*, *Adomas* 'a személy, akit adtak' (vö.: PAIS: MNy. XVIII, 34, 99; TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 32); 1211 (PRT. X, 513): *Aratas* 'arató'; stb. Alaki és jelentésbeli tulajdonságaik szerint ezek a nevek esnek legtávolabb a *Iacus*, *Opus*, *Fulus* stb. típusú jövevénynevektől, s viszont legközelebb a közszoí használatú -s, -ás, -és képzős névszókhoz.

Az itt ismertetett felosztásnak és az ilyen alapon elvégzett vizsgálat eredményeinek helyes vagy helytelen volta természetesen vitatható lesz majd, ha nyilvánosságra kerül. Mindezeket csupán azért voltam kénytelen itt dióhéjban közölni, mert máskülönben a fenti felosztást szem előtt tartó nyelvjárástörténeti vizsgálatnak a *Iacus*, *Opus*-féle jövevénynevekre vagy a *Banus*, *Erdeus*, továbbá *Leanch*, *Lench*, illetőleg *Horogus*, *Hotolmos* típusú magyar közszoí eredetű személynevekre vonatkozó utalásai teljesen értelmetlenek lennének.

4. Nyelvjárástörténeti vizsgálataim alapjául természetesen azokat a személyneveket vettem, amelyeknek a viselőjéről az oklevél írója feljegyezte, hogy melyik faluban, birtokon vagy legalább melyik megyében lakott. Az általános szempontú vizsgálat során felhasznált személyneveknek mintegy ötven százalékaról sikerült ily módon az oklevél alapján földrajzi hovátartozását megállapítani. Ebből azonban még le kell számítanunk körülbelül 5—6 százalékot, mivel az olyan személyneveket, amelyeknek a hovátartozását az oklevél írója megjelölte ugyan, de az illető helynevet eddig még nem azonosították, éppen úgy kiemelttem a nyelvjárástörténeti kutatás köréből, mint azokat, amelyekre vonatkozólag semmiféle helynévi utalás nincs. Magam ugyanis kizárólag olyan helyneveket vettem figyelembe, amelyeket már előttem azonosítottak.

Ilyen elvek alapján 22 oklevélből és a VárReg.-ből összesen 224 azonosított helynevet nyertem. Ezek után elkészítettem az 1. számú térképet, amelyen azokat az ómagyar kori helyneveket ábrázoltam, ahonnan -s ~ -cs képzős, illetőleg ennek valamelyik képzőbokrával ellátott ómagyar kori személynévi adatom van.

5. A 224 térképezett helyről 663 személynév állt rendelkezésemre a vizsgáladások elvégzésére. Átlagosan tehát egy-egy helysége 2—3 név esett, s ez nagyjából tükrözi az adatok helységenkénti megoszlásának tényleges arányát. A 224 helynév közül ugyanis 96—97 faluból, birtokról stb. mindössze 1, 94—95 helyről pedig 2—4 adatom van. Csupán 10 helységből van 10-en

felüli, és 2 helységről 20-on felüli számban személynevev. Legsűrűbben vannak kutatópontjaim a Dunántúl középső részéről, közelebből Győr, Komárom, Veszprém, Zala, Somogy megyéből (átlagosan körülbelül 18–22 helység), közepes sűrűségben Tolna és Esztergom megyéből (5–10 helység). — A Tiszántúl területén legtöbb (átlagosan 15–20) helységgel dolgozhattam Bihar és Szabolcs megyében, valamivel kevesebbrel (átlagosan 8–10-zel) Békés és Szatmár megyében. — Ritkán ugyan, de azért adódtak még kutatópontok (átlagosan 4–6 helység) Borsod, Zemplén, Heves, Abaúj és Hont megyében. — A többi területen (így például a Dunántúl nyugati részén, a Duna–Tisza között, a Felvidéken és Erdélyben) csak nagyon szórva, megyénként legfeljebb 1–2 olyan azonosított helység akadt, ahonnan *-s ~ -cs* képzős adatom van. A térképekre kerülő adatok körülbelül arányosan, 50–50%-ban oszlottak meg a jövevény és a magyar közszoói eredetű személynevek között.

A képzőcsaládra vonatkozó ómagyar kori személynévi adatok térképezésének az volt tehát a konkrét célja, hogy megmutassa, lehetett-e valamilyen nyelvjárási megoszlás az *-s ~ -cs* képzőnek és képzőbokrainak a használatában akár alak, akár jelentéstani vonatkozásban.

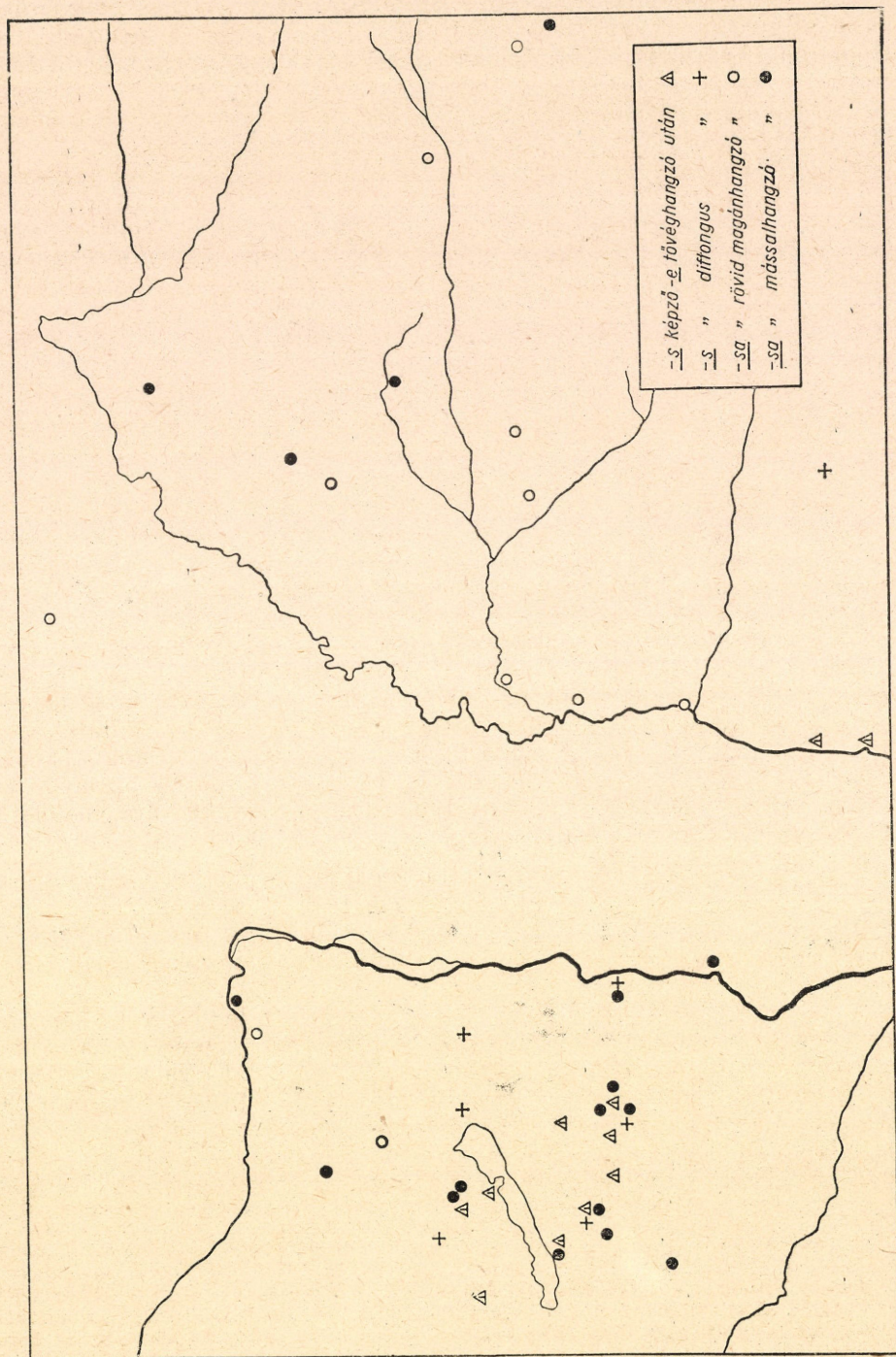
Ennek megvizsgálására elkészítettem a 2–3–4. számú térképet; ezek közül a 2. számú térképen a képzőcsaládnak a jövevénynevekben, a 3. számún a magyar közszoói eredetű személynevekben való esetleges alak, a 4. számún pedig — valamennyi vizsgált névnek együttesen — az esetleges jele t e s b e l i földrajzi megoszlását kívántam ábrázolni.

A térképek vizsgálatának eredményeit két típusba sorolhatjuk: Az elsőbe tartoznak azok, amelyek nyelvjárástörténeti szempontból nem érdekesek ugyan, viszont új oldalról támogatják az általános szempontú vizsgálat eredményeit. — A másodikba kerülnek a nyelvjárási megoszlásra mutató tapasztalatok. Ezeknek azonban három fajtáját kell megkülönböztetnünk: a) a képző használatának a nyelvjárási megoszlására; b) egyes névtípusok bizonyos területeken való elterjedtségére; c) a nyelvjárási megoszlás hiányára, illetőleg fel nem deríthető voltára vonatkozókat.¹

6. Az általános szempontú kutatás eredményeit támogató tapasztalatok mind az alak-, mind a jelentésmegoszlási térkép vizsgálatából születtek. Minthogy azonban ezek igazi értelmet csak az általános szempontú vizsgálat eredményeinek, valamint ezek alapos kifejtésének és megokolásának ismeretében nyernek, itt csak röviden utalok közülük néhányra.

Így például a 2. és 3. számú térképen egyaránt feltűnt az *-s* képzőnek, illetőleg a vele alakult képzőbokroknak a túlnyomó többsége a *-cs*-vel és a *-cs-s* képzőbokrokkal szemben. A 2. számú térkép mindössze 13, a 3. számú 16 *-cs*-re utaló jelet foglalt magában a 203, illetőleg 275 *-s*-re mutató jellel szemben. Ugyanígy igazolódott az általános szempontú vizsgálatnak az a megállapítása, hogy az *-s* képző a jövevénynevekben a legtöbbször (*u*)-val jelölt tővéghangzó után állt, a magyar közszoói eredetű személynevekben pedig

¹ A fent említett négy térkép közlése itt különféle akadályok miatt nem áll módomban, így az alábbiakban ezt a hiányt az ezeken tükröződő jelenségek ismertetésével igyekszem pótolni. — Helyettük egyetlen, külön cikk céljaira készített térképmellékletet közlök; ezen néhány olyan jelenséget ábrázolok, amely a képzőcsalád használatában esetleg meglehetősen nyelvjárási megoszlásra mutat. Arra, hogy az alább szóba kerülő nyelvjárási jelenségek közül melyek kerültek térképre, a szöveg megfelelő helyén utalok majd.

már lényeges mértékben csökkent az $-(u)s$ képzőforma terheltsége. Valóban, a 2. számú térkép 203 $-s$ -es képzőformát jelentő jelének majdnem a fele, szám szerint 94 jel utal $-(u)s$ képzőformára, de csupán 8 $-(i)s$, 6 $-(o)s$, 11 $-(e)s$, 3 $-(a)s$, 9 diftongus $+s$, 1 hosszú magánhangzó $+s$ képzőre. A 3. számú térképen viszont nyomban szembe ötlött az $-(u)s$ uralkodó jellegének megszűnése, és a középső, illetőleg alacsony nyelvállású tövéghangzós formák, különösen az $-(o)s$ előtérbe nyomulása. A számadatok pedig nemcsak ezt az észrevételt igazolták, hanem az általános szempontú vizsgálatnak azt a megállapítását is, hogy a magyar közszói eredetű nevek közül a jövevénynevekkel több vonatkozásban rokon *Banus*-félékben az $-(u)s$ még közepe, a *Horogus*, *Hotolmos*-félékben pedig ennél is gyengébb terheltségű. A *Banus*-félék $-s$ -es képzőformáira utaló 113 jel közül $-(u)s$ -t 35, $-(i)s$ -t 4, $-(o)s$ -t 34, $-(e)s$ -t 16, $-(a)s$ -t 3, diftongus $+s$ -et 12, hosszú magánhangzó $+s$ -et 8 mutat. A *Horogus*, *Hotolmos* típusú nevek 95 $-s$ képzője közül viszont az $-(u)s$ már csak 22, az $-(o)s$ viszont 37, az $-(e)s$ 13, az $-(a)s$ 16, a hosszú magánhangzó $+s$ forma 7 jelet kapott a térképen. A *Leanch*, *Lench* — stb.-féléknek, amelyek különben a magyar közszói eredetű neveknek a legjellegtelenebb csoportját alkotják, 6 jelentéktelen pontját ebből a szempontból nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, mert a lényegen úgysem változtatnak.

Mindez a tapasztalat megerősített abban a vélekedésemben, amelyet az általános szempontú vizsgálat során bőven kifejttem és alaposan megokolni igyekeztem, s amelyre részletesen itt most nem lenne helyes kitérnem: hogy az $-(u)s$ képzőforma a jövevénynevekben — bizonyos idegen, főként szláv és latin nyelvi kapcsolatok és analógiák miatt — valósággal elnyomta az $-(i)s$, $-(o)s$, $-(a)s$ stb. képzőformákat, továbbá hogy e képzőforma uralma a magyar közszói eredetű személynevekben fokozatosan gyengül; mégpedig olyan mértékben, amilyen mértékben távolodnak a nevek a személynévből személynév-képzés hálójából, vagyis a nevek szabályoktól és idegen analógiáktól megkötött rendszeréből, s közelednek a közszavak felé, pontosabban a közösen kapott $-s$ képzős névszókból lett személynevek felé, mint amilyen a *Horogus*, *Hotolmos* és társai. Az a tény, hogy a különféle típusú nevek azonos forrásokból származnak, megnyugtathat bennünket afelől, hogy például a nyíltabb tövéghangzós formák terjedése a zárt tövéghangzósak rovására nem valamilyen időrendi különbség, eltolódás következménye. Ide vonatkozó statisztikai számításaim — amelyeknek közlésére azonban csak majd dolgozatom egészének megjelenésekor nyílik terem — bebizonyították, hogy szó sem lehet például arról, hogy az $-(u)s$ képzőforma adatai többségükben a XI., az $-(o)s$, $-(a)s$ adatai pedig a XII—XIII. századból valók lennének. De — mint más irányú számításaimból kiderült, s készülő munkám megfelelő helyén majd ugyancsak részletesen kifejtem — nem gondolhatunk arra sem, hogy valamelyik képzőforma gyakorisága, illetőleg ritkasága egyik-másik forrásnak a sajátos képzőhasználati vagy éppen helyesírási tulajdonsága lenne. — A térképek különben nemcsak az ide vonatkozó eredmények szemléletes módon való igazolására voltak jók, hanem ki is egészítették eddigi tapasztalataimat. Kiderült ugyanis, hogy ez a jelenség nem az ország valamelyik területének vagy valamelyik forrás adatainak sajátos tulajdonsága volt, hanem az ország egész területét jellemezte. A 2. számú térkép megmutatta számomra az $-(u)s$ -nak országos viszonylatban uralkodó jellegét, mert 1—2 adattal és 20—30 adattal rendelkező helyekről egyaránt kimutatható, s úgyszólván minden kutatóponton előfordul. A 3. számú térképről szintén az derült ki, hogy mind az $-(u)s$,

mind pedig az egyre inkább fölébe kerülő *-(o)s* országos elterjedtségű lehetett. Akár együtt, akár külön vizsgáljuk a *Banus* és *Horogus*, *Hotolmos* típusú nevek *-(u)s* és *-(o)s* képzőformáit, összetartozó foltokat nem lehet megállapítani. A két képzőforma különben több helyen párhuzamosan egymás mellett is jelentkezik.

Az alaki térképek jól igazolták a megelőző vizsgálatoknak a *-sa* képzőbokkal kapcsolatos megállapításait is. Így elsősorban azt, hogy a jövevénynevekben az *-(u)s* után a *-sa* képzőforma volt a leggyakoribb (hiszen a 2. számú térkép 203 *-s*-ses képzőformát jelentő jele közül 94 *-(u)s*-t, 58 pedig *-sa*-t jelöl), ami — mint készülő dolgozatomban részletesen kifejttem — szintén aligha lehet véletlen. E kérdésnek a bemutatása azonban természetesen nem a jelenlegi beszámolómnak a feladata.

7. Jelen esetben a fentieknél sokkal érdekesebbek és lényegesebbek azok az egyébként kis számú eredmények, amelyek azt sejtetik velünk, hogy a szóban forgó képzőcsoalád használatában lehetett bizonyos pontokon nyelvjárási megoszlás.

Az adatok földrajzi elhelyezkedéséből ilyesmire lehet következtetni például az *-(a)s* képzőforma esetében. Az *a* tövéghangzó után álló *-s* képzőre a jövevénynevek körében 3, a magyar közszói eredetű nevek körében pedig 19 helyről van adatunk. A jövevénynevek csekély számú adatával önmagában semmit sem kezdhetnénk, a magyar közszói eredetű személynevek adataival együtt azonban ez is támogathat bizonyos tapasztalatokat. Az *-(a)s* képzős közszói eredetű nevek 19 pontja közül 8 a Dunántúlon, 11 a Tiszántúlon és Nógrád, Borsod, Heves stb. megyék vidékén helyezkedik el. A 8 dunántúli pont közül 7 a Balatontól délre fekszik, és csupán egyet találunk tőle északra. Ugyanakkor a 11 tiszántúli és Nógrád, Borsod stb. megyei pont zömében a Körösök táján, illetőleg attól északra helyezkedik el. Bár kétségtelen, hogy a Tiszántúlon *Wofas*, *Munas*, *Luas* neveket is találunk az adatok között, az adatok nagy többsége mégis a *Farkas* név *Forcas*, *Farcas*, *Forcasij*, *Farcasij* stb. változataiból adódik; ezért gondolnunk kell arra, hogy a megoszlás nem a képzőre, hanem a névre jellemző. Vannak azonban olyan tények, amelyek mégis amellett szólnak, hogy e jelenségben a képző földrajzi megoszlását kell keresnünk. Így nemcsak az, hogy a gyakori *Monos*, *Luof* változatok mellett éppen itt lépnek fel a *Munas*, *Luaf* változatok, hanem főként a *Farkas* név *Forcos* változatának más vidékeken, például Győr, Nyitra és Csanád megyében való sűrű előfordulása. Az, hogy a *Forcos* a *Farcas* ~ *Farkas* változattal azonos területeken is gyakori, az *-(o)s* képzőforma országos elterjedtségét ismerve egyáltalán nem meglepő. S végül támogathatja az *-(a)s* képzőforma földrajzi megoszlására vonatkozó gyanúmat a jövevénynevek fentebb említett három pontja is, amely közül 2 éppen a Somogy megyei Dada és Gomas falvakban, 1 pedig a Csongrád megyei Sakani faluban fekszik (az azonosításra vö.: ERDÉLYI: NYK. XXXIV, 397; SZABÓ: MNyTK. 85. sz. 10, 20), tehát részben azokkal azonos, részben szomszédos területeken, ahonnan a képzőforma magyar közszói eredetű nevekből is kimutatható.

Nem érdektelen megfigyelni a jövevénynevekben előforduló *e* tövéghangzó után álló *-s* képző elhelyezkedését sem (vö. térképmelléklet Δ jel). A 11 helyeségből kimutatható *-(e)s* képzőforma 9:2 arányban oszlik meg — furcsa módon — a Dunántúl, közelebbről Zala, Somogy és Tolna megye helyeségei és Torontál megye két helyesége között. De különösen érdekes, hogy a dunántúli előfordulások szinte vonallal is elkeríthető zárt kört alkotnak, magukba foglalva a fenti megyéknek a Balatonhoz közel fekvő részét.

Hasonló jelenséget tapasztalunk a diftongus után álló *-s* vizsgálatokor (vö. térképmelléklet + jel). A 8 helység közül, ahonnan adataink vannak rá, 7 a Dunántúlon, 1 pedig Temes megyében feküdt. A Dunántúlon e képzőforma nagyjából az előbbi *-(e)s*-sel azonos megyékben, sőt többször ezzel párhuzamosan jelentkezik. Különbség azonban közöttük az, hogy a diftongus + *-s* képző valamivel szélesebb körben, s nem olyan pontosan körülhatárolható területen található a Dunántúlon, mint az *-(e)s*.

A rövid magánhangzó és a mássalhangzó utáni *-sa* képzőbokor földrajzi elhelyezkedése is érdekes. A rövid magánhangzó után álló *-sa* képzőre utaló 11 jel (vö. térképmelléklet O jel) közül 6 a Körösök vidékén, 2 a Dunántúlon, 2 Erdélyben és 1 Észak-Magyarországon fekszik. E pár adat alapján legfeljebb arra gondolhatunk, hogy e képzőformát a Tiszántúlon, különösen a Körösök vidékén szívesebben használták, mint például a Dunántúlon (ahol a sűrű kutatópontok több lehetőséget nyújtanának arra, hogy a képzőforma, ha élt, megjelenjék. Ilyenek például: VárReg. 312: „*Micufa* de villa Gyoroc” (Mező-vagy Erdőgyarak volt a régi Bihar megyében, vö. KARÁCSONYI—BOROVSKY, Váradi Regestrum 184, 221); uo. 329: „*Vodofa* de Zobozlo” (MELICH: MNy. XXV, 135 szerint a mai Hajdúszoboszló); 1138/1329 (MonStrig. I, 93; MNy. XXXII, 134): „*Micufa* in Babifa” (SZABÓ: i. h. 23 szerint Békés megyében feketett ez a helység) stb. — Sokkal figyelemre méltóbb azonban, hogy az előbbi típusnál többször (17-szer) jelentkező mássalhangzó után álló *-sa* (vö. térképmelléklet ● jel) éppen az országnak erről a területről hiányzik teljesen, noha egyébként a Dunántúlon, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúlon és Erdélyben szétszórva mindenütt megtaláljuk. Így például: 1221 (PRT. X, 514): „*Thexa* in villa Gomas” (ma Gamás Somogy m.); 1211 (PRT. X, 505): „*Jacs* in villa Ozoufeu” (ma Aszófő Veszprém megye); VárReg. 63: „*Benfa* de villa Neugy” (ma Nyüved Románia); uo. 141: „*Luxa* de villa Lomb” (ez a helység vagy Debrecenről nyugatra Macs és Szepes tanyák között feküdt, vagy a Kolozs megyei Lomb faluról van szó, vö. KARÁCSONYI—BOROVSKY, Váradi Regestrum 161); stb. — Felvetődik a gondolat, hogy vajon a *-sa* képző előtti tövéghangzó ilyen minőségi megoszlása mögött nem az illető nyelvterületnek valamilyen hangtani sajátossága húzódik-e meg; például — mondjuk — a kétnyíltszótagos irányzattal szemben való ellenállás, amely megakadályozta, hogy a *Micu/a*-ból *Micfa* vagy a *Dimi/a*-ból *Dimfa* fejlődjék.

Az, hogy itt magának a nyelvterületnek, illetőleg a képzőbokornak a sajátosságával van dolgunk, s nem valamely forrás vagy egy-két névtípus sajátosságaival, valószerűnek látszik, mert mind a rövid magánhangzó, mind a mássalhangzó után álló *-sa* képző adatai megoszlanak a különböző források és névtípusok között. A teljes igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy bár vannak adataim a 1138/1329-i, 1240 k.-i, 1247-i oklevelekből is, az adatok többsége az 1211-i tihanyi összeírásból került ki.

Arra, hogy az adatok forrásainak a szem előtt tartása mennyire fontos a képzőcsalád nyelvjárástörténeti vizsgálatában, jó példa az *-(i)s* képzőforma esete. A jövevénynevek körében 8 helységből sikerült *-(i)s* képzős adatokat kimutatni. Ezek a helyek (tudniillik a Hont megyei Helenba, a Somogy megyei Ruolfti és Durugfa, a Tolna megyei Hust, a Veszprém megyei Hodus, a Csongrád megyei Ecer és Lingu, az Arad megyei Bata; az azonosításra vö. SZABÓ: i. h. 33, 18, 9, 12, 17, 21) mind a dömösi apátság birtokai voltak, s innen származó adataim az 1138/1329-i adománylevélből valók. Bár az sincs teljesen kizárva, hogy az előbb felsorolt, egymástól néha igen távol fekvő birtoktesteken

egymástól függetlenül jött létre ez az *-(i)s* képzőforma, mégis sokkal valószínűbb, hogy ennek forrását az oklevél írójának a nyelvjárásában kell keresnünk, hiszen a dömösi adománylevél különben is sokszor mutat *i* hangot olyan helyeken, ahol más egykorú forrásokban egyéb magas, középső vagy alacsony nyelvállású magánhangzót találunk. — Kár, hogy a magyar közszói eredetű nevek kis számú (összesen 4), különböző forrásokból való és nagyobb részben kétes etimológiájú *-(i)s* képzős nevei sem nem támogathatják, sem nem cáfolhatják érdemben ezt a véleményemet.

Ugyanilyen fontos a képzők nyelvjárási megoszlásának kutatásában az is, hogy különféle névtípusokon vizsgálhassuk őket. Erre viszont a diftongus után álló *-sa* képzőnek, illetőleg a *Pousa* névnek az esete lehet jellemző. S ezzel át is térek az egyes névtípusok földrajzi elterjedtségére vonatkozó tapasztalataimra.

8. A jövevénynevek alaki térképén az *-s*-es képzőbokrokra utaló jeleket vizsgálva rögtön feltűnik a diftongus utáni *-sa* képző gyakorisága. A számadatok valóban igazolták az első benyomást, mert a *-sa* képzőt jelentő 58 jel közül 30 esett a diftongus után állóra. E képzőforma földrajzi megoszlásának a vizsgálata érdekesnek ígérkezett. A 30 jel a következőképpen helyezkedik el a térképen: a 18 dunántúli pont közül 14 fekszik a Balatontól északra és csak 4 attól délre, s ezek is közvetlenül a part mellett; vagyis minél délebbre haladunk Somogyban és Tolnában, annál kevésbé találunk diftongus után álló *-sa*-t; a 12 tiszántúli pont közül 8 fekszik a Tisza és a Körösök vonala között, 3 a Tiszától északnyugatra, s mindössze 1 a Körösök alatt. Valójában tehát az a helyzet, hogy szinte vízszintest húzhatnánk a Balatontól kissé délre és a Körösök alatt az országon keresztül, s bátran mondhatnók, hogy a diftongus után álló *-sa* csaknem kizárólag az ettől északra fekvő területen élt, mégpedig a Balaton és a Duna, illetőleg a Körösök és a Tisza között elég sűrű, attól északra egyre ritkább előfordulásban.

Az adatok alapos átnézése után azonban kiderült, hogy e földrajzi elhelyezkedés korántsem a diftongus után álló *-sa* képzőre, hanem csupán a *Pousa* névre jellemző. A fentebb említett 30 jel közül ugyanis 28 utal a *Pousa*-ban levő *-sa*-ra, s mindössze 2 (egy Zalában és egy Szabolcsban) más név ilyen képzős származékára. Az utóbbiak: 1211 (PRT. X, 504): *Leusa* < *Laurentius* (M. J.: MNY. XVIII, 188); *Jósa* latinos genitivusban: VárReg. 132: „de predio *Ioufe* nőine Dera”, uo. 102: „filij *Iofe*” < *Ioseph(us)* vagy *Johannes* ~ *Iovánes* (MELICH: MNY. X, 194; GALAMBOS: MNYTK. 38. sz. 17).¹ Ez tehát csak a névtípusok elterjedtségének a vizsgálatakor lehetne eredmény, a képzőforma földrajzi megoszlása szempontjából azonban semmit sem mond.

Hasonló, bár sokkal kevésbé érdekes eset történt a *Banus* típusú nevek *-cse* képzőinek vizsgálatakor. — A diftongus után álló *-cse* képzőre öt adatom van, mind az ötször a *Feuche* személynévben fordul elő, mégpedig négyszer Zala megyében, egymáshoz közel eső helységekben (nevezetesen Aarach, Ozoufeu, Poposca falvakban és Tihanyban), egyszer pedig a Győr megyei Nélkán (e helynevek azonosítására vö.: ERDÉLYI: PRT. X, 311, 309, NyK. XXXIV, 394, 398; uő.: PRT. I, 194, 201); háromszor az 1211-i, kétszer pedig az 1240 körüli *Albeus*-féle oklevélben. Ennek alapján annyit talán meg-

¹ Megjegyzendő azonban, hogy a *Jósa* ~ *Józsa* szóbelseji spiransa talán — a *Ioseph(us)*-ból való származás esetén — a név tövéhez tartozik, s ebben az esetben csak *-a* képző fordul itt elő, s e név nem sorolható a *-sa* képző adatai közé.

állapíthatunk, hogy a *Feuche* Zala megye Balatontól északra elterülő vidékén kedvelt és gyakori név lehetett, míg az ország többi részén — ha élt egyáltalán — ritkábban használhatták. — Ez azonban a képzőforma földrajzi elterjedtsége szempontjából semmit sem jelent.

Ezenkívül még egyszer, a *Farkas* név esetében fordult elő, hogy a vizsgált térkép nem a képzőre, hanem a névre jellemző eredményt hozott. A 4. számú, a képzőcsalád jelentésbeli megoszlását kutató térkép vizsgálatakor feltűnt az elhomályosult jelentésű, tehát a *Forcos*, *Mogus*, *Okus*-féle nevekben levő -s képzőre utaló jelek sokasága: 1138/1329 (MonStrig. I, 90, 93; MNy. XXXII, 131, 134), 1181 (FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 29): *Farkas*, *Farcas*; 1138/1329 (MonStrig. I, 89; MNy. XXXII, 130), 1211 (PRT. X, 507, 508, 512, 515), VárReg. 181, 319, 1240 k. (PRT. I, 773): *Mogus*; 1138/1329 (MonStrig. I, 95; MNy. XXXII, 204): *Okus* ~ VárReg. 206: *Vcus*; stb.¹ E neveket az általános szempontú vizsgálat során a *Horogus*, *Hotolmos*-félék egyik alfajaként tárgyaltam, s most a 4. számú térképnek az ebben a típusban található -s képzőkre utaló 93 piros jele közül 52-t foglal el ez a homályos jelentésű képző. Nyilvánvaló azonban, hogy itt sem a képző földrajzi megoszlására, hanem — minthogy az illető pontoknak a túlnyomó többsége a *Farkas* név előfordulásából adódik — e névtípusnak országos, de különösen a Tisza vidékén és a Tiszántúlon való széles körű elterjedtségére kapunk bizonyítékot.

9. Feltűnő lehet, hogy a 4. számú térképre ezúttal először történt utalás. Valóban, e térkép elemzése nyelvjárástörténeti szempontból csupán negatív tapasztalatokra vezetett, s ezzel át is térek beszámolóim utolsó pontjára.

Mivel e térkép készítésének módszerét az általános szempontú vizsgálat eredményeinek ismerete nélkül csak rendkívül bonyolult módon tudnám ismertetni és megokolni, a tájékoztatást mellőzöm. Így mindössze annyit közölhetek, hogy a 4. számú térképről legfeljebb olyan általános jellegű megállapításokat olvashatunk le, mint például a valamivel bírást, ellátottságot kifejező -s képző országos elterjedtsége, valamint a többféle jelentésűnek értelmezhető -s képző sűrűsége különösen a *Banus*-félék körében. 85 jelük közül 21-et foglalnak el, míg a *Horogus*-félék között jóval kevesebb ilyen akadt: 93 jelük közül mindössze 5 utal ilyenre. Ez az arány jól bizonyítja az általános szempontú vizsgálat bizonyos eredményeit, amelyeknek ismertetésére azonban itt nem vállalkozhatom.

A foglalkozásnév-képző -s viszonylag ritkán, de a kutatópontok sűrűségének megfelelő megoszlásban az ország egész területén szétszóródva jelentkezik. — A comparativusi jelentésű -s képző, amely a *Banus*-félék jelei közül 17-et, tehát elég sokat foglal el, a *Horogus* típusúak körében egyáltalában nem fordul elő.

Összegezve tehát: a 4. számú térkép bizonyossága szerint a képzőcsalád jelentésére vonatkozólag nem lehet semmiféle nyelvjárási megoszlást kimutatni. E teljes mértékben negatív eredmény mellett a térkép elemzése csupán néhány olyan, inkább jelentéktelen, mint jelentős bizonyítékkal szolgált,

¹ Az általános szempontú vizsgálat során elhomályosult jelentésűnek neveztem az olyan személynevek -s képzőit, amelyek közszói használatukban lényeges jelentésbeli és szófaji átalakuláson mentek keresztül, s ennek következtében képzett szó voltak is többé-kevésbé elmosódott. Ilyen a fent említett neveken kívül még a *Weruss* 'veres' és esetleg a *Zorosdi*; vö. például: 1211 (PRT. X, 503): *Werusset* (az *et* = és, latin kötőszó); 1086/XII—XIII. sz. (PRT. VIII, 269): *Zorosdi*.

amely az általános szempontú vizsgálat megállapításait támogatja, tehát eredményeim első típusába sorolható.

10. Az ómagyar kori személynevekben megvolt *-s* ~ *-cs* képzőnek és családjának a nyelvjárástörténeti vizsgálata tehát nem volt ugyan túlságosan gyümölcsöző, de — legalábbis úgy vélem — nem járt minden eredmény nélkül. E nagyon szórványos és óvatosan megfogalmazott megállapítások ugyanis, ha nem viszik is nagy mértékben előre a régi magyar nyelvjárások felderítésének ügyét, annak a bizonyítására talán elegendők, hogy a nyelvjárástörténeti szempontú vizsgálatot a történeti alaktan körébe vágó munkákban is el lehet, sőt így is mondhatnám: el kell végezni.

B. LŐRINCZY ÉVA

Hozzászólás az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez

1. A címben említett határozóragok eredetének és egymáshoz való viszonyának kérdésével legutóbb B. LŐRINCZY ÉVA foglalkozott (MNY. LI, 169—176). A ragsoporra vonatkozó szakirodalom módszeres áttekintése után, de ezen túlmenően — lényegében önálló gondolat alapján — arra az eredményre jut, hogy ezek a ragok k ö z ö s eredetre mennek vissza. A szerző szerint kiindulópontnak az *-ént* ragot kell vennünk. A *-ként* rag az *-ént*-ből *-k* többesjellel alakult (*-k* + *-ént*). A *-nként*-ben pedig az *-n* határozórag a *-ként*-tel forrott egybe (*-n* + *-ként*). Ebben a feltevéssorban tehát a *-ként* rag eddigi származtatásának elvetése jelent gyökeres változást, továbbá az, hogy az így nyílt lehetőséget felhasználja a szerző a három rag eredetének összekapcsolására.

B. LŐRINCZY dolgozatának alapgondolatát szellemesnek tartom, de hozzá is teszem, hogy a szerző okfejtése nem győzött meg teljes mértékben. Hozzászólásomnak egyébként távolról sem célja, hogy a szóban forgó problémát megoldja és lezárja. A szerző bizonyító eljárásának néhány, szerintem helytelen mozzanatára szeretnék csak rámutatni, továbbá — ahol arra lehetőség nyílik — a cikkben elmondottakat kiegészíteni.

2. Az eddigi felfogás szerint a *-ként* rag a *kéj*, *kény* 'út-mód, saját mód, tetszés, szabad akarat' jelentésű főnév ragos alakjából származik. A véleménynyilvánítók elképzelésének megfelelően a ragos alak tagolódását az ilyen összegezések mutatják: *kéj-ént* ~ *kény-ént* vagy *kéj-t* ~ *kény-t* (SIMONYI, MHat. I, 400); *kéj-ént* (NYR. XIII, 472); *-ként* < *kény-t (WICHMANN: MNY. IV, 214); *ké* + *-n* + *-t* (BEKE: NYR. LIX, 100); *ké(j)* + *-n* + *-t* (PAIS, Bevezetés a nyelvtudományba. Kézirat gyanánt. Bp., 1949. 52); csak az *önként*-tel kapcsolatban: (*ön*)*kéj-nt* (MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. 1942. 61). — A ragok szerinti tagolást néha nem ennyire részletesen találjuk: például KLEMM (TörtMondt. 216) a *kéj*, *kény* főnév *-t* határozóragos alakjáról beszél. Néha csak a tagolás nélküli határozóragos alakot tüntetik fel: *kéjént ~ *kényént (? *képént) (SZINNYEI: NYR. XVII, 293); *kéjént* (MNY. V, 431); stb.

A *-ként*-re vonatkozó fenti összegezések természetesen az *önként* régi alakjainak tulajdonított *önkényén(t)* ~ *önkéjén(t)* stb. alakok vizsgálatával,

illetőleg a *-ként* ragnak az *önként*-beli *-ként*-tel való azonosításával függnek össze. Hogy ez az azonosítás elvégezhető legyen, előbb az *önként*-nek *-ként* részével mint a megelőző *kényén(t) ~ kéjén(t)* stb. összerántott formájával kellett foglalkozni. — SZILY (MNy. VII, 216) feltevése szerint olyan összerántódásról van itt szó, mint a birtokos személyragos *gyanaján(t) > gyanánt* esetében, s összevethető velük: *ajtáját, ajtájára, ajtájáról* helyett: MünchK. 69, 105, 149, JordK. 43, NádK. 699: *ajtát, ajtára, ajtáról*; KeszthK. 171: *gyanába*. SZILY a kialakulás formuláját így adja meg: névszó + személyrag + *-n* rag + *-t* rag (uo.). — Ezek szerint az *(ön)kéjén(t) ~ (ön)kényén(t)* alakokat birtokos személyragozottaknak tekinthetjük (vö. BécsiK. 32: „nem akarac *önkeiekén* *ön* magokat mégadnioc: noluerunt ultro tradere seipso”). Nem valószínű, hogy a *j* a *tőhöz* tartozik, inkább hiátustöltőnek vehetjük. A gyakoribb *j*-s változat mellett felbukkan a *h*-s és *v*-s változat is: ÉrsK. 485: *kehen*; Zvon: Post. I, 450 és Osiand. 4: *kéven*, illetőleg *keuen*; a hiátustöltő néha el is maradhat: Sylv: ÚT. I, 181: *kíynn, kieken*; a fosztó képzős alakok is gyakran *j*-tlenek: WinklK. 179: *kethelen* (NySz.).

Az itt elmondottak alapján a birtokviszony esetleges szerepére szeretnék röviden kitérni az *-ént* rag eredetetezése szempontjából, noha lényegében egyetérthetünk a szerzőnek e ragra vonatkozó véleményével.

3. Ismeretes, hogy az *-ént* rag egyaránt járult mély és magas hangú szavakhoz. A mély hangú szavak egyes számú 3. személyű birtokos személyragos alakjához járuló *-n + -t* ragot a birtokos személyraggal egy ragesoportnak véve (*-ánt*), nem tekinthetjük az *-ént* mély hangú változatának. Megállapítja ezt B. LŐRINCZY is (172). Eppen ezért a fentebb említett **gyanaján(t)* alakot sem tagolhatjuk így: **gyanaj-án(t)*, hanem csak így: **gyanajá-n-(t)*. Ezzel szemben — láttuk — a **kéjén-t* (**kéjé-nt*) tagolás mellett **kéj-ént* is elképzelhető. — A *szerint ~ szerént* névutót is a *szer* főnév *-ént* ragos származékának szokták tekinteni. Valószínűleg helyesen. Azonban ha végső soron elfogadjuk is az *-ént* ragnak *-é* lativus + *-n* locativus + *-t* locativus ragokból való származtatását (MÉSZÖLY: MNy. XXXV, 152 alapján B. LŐRINCZY is így: 170, 175), a *szeréént, szeréjént, szerén, szerin*, továbbá a *szerével, szerében* stb. alakok (NySz.) alapján arra is gondolhatunk, hogy például a *szerént ~ szerint* névutó kialakulásában birtokviszony esetleges szerepével is számolnunk kell: valaminek a *szerén + -t*.¹ Vagyis: magas hangú szóval is megtörténhetett az, ami a mély hangúval, hogy tudniillik mint egyes számú 3. személyű birtokos személyragos szóhoz *-n* határozórag, továbbá — a *szerén(t) ~ szerin(t)* esetében nyilván az *-ént* analógiájára — *-t* határozórag járult. A mély hangúakkal szemben a különbség az, hogy a végén *-n + (-t)* ragos magas hangú szóban az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag egybeeshetett az *-ént* lativusi tagjával: *szerén + [-t] ~ szer + -ént*, és így tovább erősödhetett a mély hangúakhoz is járuló *-ént* helyzete, természetesen a *szer* főnévhez közvetlenül járulóé is.²

4. Eme rövid kitérő után forduljunk a *-ként* problémájához. Az *önként* szónak *önkényén, ön-kéjén, ön-kéjén-t* stb. alakokból való származtatását B. LŐRINCZY is elképzelhetőnek tartja (172). „Nincs azonban semmi bizonyí-

¹ A *-t* határozórag könnyen járulhat az *-n* ragos határozókhoz (SIMONYI, MHat. I, 349, 354; SZILY: MNy. VII, 216—7; MÉSZÖLY: MNy. XI, 65).

² L. PAIS DEZSÓ „Szerént ~ szerint” című közleményét e füzetben (213—4).

tékunk arra — írja —, hogy a *-ként* rag, amelynek a nyelvtörténetben hasonló előfordulásait egyáltalán nem találjuk . . . hasonló forrásból eredne. Az egyetlen jelenség, amely miatt esetleg arra gondolhatunk, hogy e rag önálló ragos szóból keletkezett, az, hogy a *-ként* ~ *-kint*-et néha különírva találjuk . . .” (Uo.) — Valóban, nehéz dolog volna igazolni a *-ként*-nek önálló ragos szóból való eredtetését nyelvtörténeti adatokkal, minthogy ilyenekről nincsen tudomásunk, nem tekintve az *önként*-beli *-ként* régi alakjait. A különírást sem vehetjük jelentős tényezőnek. Általában a ’szerint; secundum, iuxta’ jelentésű *-ként* különírása szokott előfordulni, s így a *szerint* mintája részben magyarázatul szolgálhat a különírásra.¹ — A kellő adatok hiánya mellett akár azt is említhette volna a szerző, hogy e rag származtatásában zavart okoz vagy okozhat a *kéj* ~ *kény* főnév eredetének, a l a p j e l e n t é s e n e k tisztázatlansága. Az ajánlott finnugor megfelelék — md. *ki* ’út’, f. *keino* ’út, mód; eljárás’, lp. *käje* ’nyom’, vog. *kwäj*-’nyomon jár’ — aligha vehetők figyelembe (vö. SzófSz.). Ennek ellenére például WICHMANN szerint „a *kéj*, *kény* szavak . . . egyjelentésűek (az alapjelentés v a l ó s z í n ű l e g : ’út—mód, saját mód, tetszés, szabad akarat)’” (MNy. IV, 214). Ugyanezt a jelentést adja meg KLEMM is, de nála a „valószínűleg” már hiányzik (i. m. 216). Ezek a körülmények arra mutatnak, hogy nincsen minden rendben *-ként* ragunk eddigi származtatása körül sem. Éppen ezért bizonyos szempontból indokoltnak látszik B. LŐRINCZY újabb származtatási kísérlete. B. LŐRINCZY magyarázatának lényege: az *-ént* rag többes számú főnevekhez nagyon ritkán járult, éppen ezért egyes szavakban a nyelvérzék előtt nem volt világos a *-k* többesjel jelenléte, s így azt is hozzákapcsolta az *-ént*-hez. Milyen szavak jöhetnek itt számításba? A szerző előbb a mély hangú **madaraként*, **társaként* stb. szavakra gondol. Minthogy ma is vannak olyan határozóragjaink, melyek nem járulnak többes számú főnévhez, felvetődik a kérdés: az *-ént* ragot is nem ilyennek kell-e tekintenünk? Nagyon fontos lett volna k o n k r é t adatokkal operálni. Ha elfogadjuk is kiindulópontnak a csillagos alakokat, akkor is magyarázandó még a *-k* többesjel előtti magánhangzó. A szerző igyekszik erre fényt deríteni, de szerintem nem kielégítően. Lássuk közelebbről a problémát.

5. Ha a *-ként* ~ *-kint*-nek névszótövekhez való kapcsolódását vizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük, hogy e rag általában a „fiatalabb”, tehát az eredetibb tőalakhoz képest később kifejlődött tőalakhoz járul. Így például a történeti szempontból hangzónyújtó csoportban a r ö v i d e b b, mássalhangzóval végződő tőhöz (a mássalhangzó előtt hosszú magánhangzó van: *madár*) járul, szemben a hosszabb, magánhangzóra végződő tővel; a történeti szempontból hangzórövidítő csoportban pedig a k é s ő b b kialakult *a, e* váltóhangú tőhöz, szemben az eredetibb *á, é* váltóhangú tővel, amely csak a *-ként*-hez képest szerintem régebbi toldalékok előtt maradt aztán meg: *apa*, *apaként*, de: *apák*, *apát*, *apának*, *apától*, *apával* stb. (A hangugrató tövek — noha egyik csoportjuk eredetileg egy alakú volt — nem szolgálhatnának tanulságul, mert hangbetoldás éppen a tővégi mássalhangzók közt keletkezett, főleg mássalhangzóval kezdődő ragok — ilyen a *-ként* is — előtt.) — A *-ként* ragnak most emlegetett viselkedéséből á l t a l á b a n arra gondolhatunk, hogy e rag olyan korban — viszonylag későn — keletkezett, amikor a valaha egy alakú tövek egy része már nem egy alakú volt, hanem az eredeti tőalakok

¹ A *-ként* ~ *-kint* különírását B. LŐRINCZY is magyarázza (174). Magyarázata illik ugyan alap gondolatához, de szerintem túlságosan bonyolult.

mellé (a tövéghangzó lekopásával kapcsolatban is) egyebek is kifejlődtek. A *-ként* már ezekhez járulhatott.

Mindebből az következik, hogy például a *madaraként* alakból visszamaradó *madara* részt a nyelvérzék csak mint birtokos személyragos alakot értelmezheti egyes számúnak, de nem mint ragtalan tóalakat, vagyis nem a toldalék nélküli alak (*madar[a] + ként*) áll szemben a többes számú alakkal (*madarak + ént*), hanem az egyes számú, 3. személyű birtokos személyragos *madara*. Azt természetesen B. LŐRINCZY sem gondolja, hogy a nyelvérzék nem tesz különbséget a személyragos és személyragtalan alakok között. Ő egyszerűen az egyes számú 3. személyű birtokos személyrag funkcióját be nem töltő hangra (*madara + ként*) gondol, amely a kétnyíltszótagos irányzat következtében tűnt volna el (173). (Még akkor is csak *madaró + ként* alakunk volna, a toldalék nélküli alakot pedig a fentiek alapján már hangzónyújtósnak (*madár*) tekinthetjük.) A kétnyíltszótagos irányzatot is óvatosan kezelném itt nem középső és magas nyelvállású hangokkal kapcsolatban, mégha nem birtokos személyragnak tekintjük is a *-k* előtti *a*-t. Talán maga a szerző is érzi, hogy nem egészen meggyőző a feltevése a *madár, társ* stb. szavakkal kapcsolatban. Későbbi megállapítása szerint ugyanis valószínűbbnek tartja, hogy ezek csonka tövéhez a már kész *-ként* rag járult, amelyet végső soron „legnagyobb valószínűséggel a... *tetszéseként* típusú adatokból [?] lehet magyarázni” (173).

6. A szerző azért köt ki végül is a *tetszéseként* típusú alakok mellett, mert ezekben szerinte „az eredetileg többes számú főnévnek egyes számúvá alakulása nem zavarja meg a mondat értelmét” (uo.). Vagyis a *tetszéseként* alak jelentheti: '[az ő] *tetszésük* szerint' (= a régies többes számú, 3. személyű birtokos személyragos *tetszése + ént*), vagy '[az ő] *tetszése* szerint' (= *tetszése + ként*). A több birtokos egy birtokát jelölő (*tetszése* 'tetszésük') alak egy birtokos egy birtokát jelölő alakkal (*tetszése*) való felcserélésének feltevését nem látom kellően megokolva.¹ A beszéd, illetőleg szöveggörnyezetből általában kiderülhet, hogy egyes vagy többes birtokról van-e szó. Lássunk példát: DöbrK. 73: „A'g *nekik* önön *mivelkedetekent*. es önön lelemeseknek alnoksagaent Önön kezek mvnkaiaent fizes meg nekik. meg fizes ő *nekik* ő *fizetisekint*.” A birtokos személyragozás paradigmáján belül a tárgyalt feltevésnek megfelelően legalább az egyes szám 3. személyében akár gyakran is várható lenne a *-k* megjelenése. Itt ugyanis *k*-ja miatt a *-ként* alakú *-ént* hasznosnak bizonyulhatna, mert az *-ént* magánhangzó (egyes szám 3. személyű birtokos személyrag) után kerül, s így két magánhangzó találkozik (l. az előbbi részletet). Ennek ellenére gyakoriak az ilyen példák: DöbrK. 67²: „zeretőknek *itüiseint*”, 70: „igassagidnak *itületint*” (a magánhangzó kapcsolat a személyrag elhagyásával oldódik fel), i. h. 116: „kigonak *kepezeseint*”, 276: „moises *törveent*” stb.

7. A szerző *-ként* ragunk eredetére vonatkozó feltevését SIMONYI (MHat. I, 405) egyik *-ként* ragra felhozott példájának elemzésével igyekszik meg támogatni (173). A példa: Décsi: SallJug. 78: „a barmot *századokként* és *zászlóaljként* a népnek osztotta”. A szerző abból indul ki, hogy a két szó azonos jelentésű, a többes *-k* mindkettőben okvetlenül jelen volt, mégis az

¹ Probléma inkább a birtok számának megállapításában szokott lenni.

² Ebben a kódexben találjuk a legtöbb *-ént* ragot.

egyik *-kk-*-val szerepel (*századokként*), a másik meg csak *-k-*-val (*zászlóaljként*). Ez az eltérés azt jelentené, hogy Decsi bizonytalan volt az *-ént* és *-ként* ragok használatában, keverte őket, az egyik szóhoz talán még az *-ént*-et kapcsolta, és *k-*-t írt, a másikkban pedig már a *-ként*-et alkalmazta, ezért megkettőzte a *-k-*-t (uo.). — Az idézett példával kapcsolatban — sajnos — félreértésről van szó. Már az első pillanatban is feltűnhet a *zászlóalj* szónak mai alakban való használata. Ez ugyanis a régi nyelvben *zászló alja*, vagy többes számban: *zászlók alja* alakban szerepel (NySz.). Decsi is így használja. Az idézett példa tehát helyesen: „Azóban az vton minden nap az barmot *szadoc kent* es *zaszlok allya kent egáral* az nepce oľtotta : ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item [per]¹ turmas aequaliter distribuerat.” Tehát a példában szereplő második *-ként* is (*zászlók alja ként*), ugyanúgy, mint az első (*századok ként*) a latin *per* fordítása. Mindkét esetben legvalószínűbb jelentés a 'szerint': 'századok és zászlóaljak szerint'.

8. Decsi példájának interpretálása után perdöntőnek idézi meg a szerző SZINNYEIT (Nyr. XVII, 291—4). SZINNYEI a *kěj, kény* főnévből származtatja a *-ként* ragot, melyet függetlenül az *-nként* rag *-ként-jétől*, és ennek az utóbbi *-ként*-nek a létrejöttét állítólag pontosan úgy képzelte el, mint B. LŐRINCZY a *-ként* ragét általában. Az idézett helyen azonban nem egészen erről van szó. Igaz, hogy SZINNYEI — ugyancsak feltett — többes számú főnév + *-ént* ragból indul ki: **napok-ént, *házak-ént, *fejek-ént*. Ennek okát azonban előljáróban meg is magyarázza: az *-nként* ragos szavakban lényegesnek tartja a többség fogalmát, s ezért indul ki e rag (*-nként*) származtatásában a többses számú alakból. Arról azonban távolról sem esik szó, hogy SZINNYEI szerint is egyes számúnak érezte volna a nyelvérzék a többses számú, *-k* többsesjellel ellátott *-ént* ragos főnevet. Más szóval: a *-k* nem azért maradt együtt az *-ént*-tel, mert ez ritkán kapcsolódott többses számú főnevekhez, hanem azért, mert — SZINNYEI véleménye szerint — a *k* elé mint explozívum elé kifejlődött parazitikus *n* szigetelte el a *k* előtti résztől. Az *-n* megmagyarázásában abból indul ki SZINNYEI, hogy az explozívák előtt gyakran elnyomódott *n* miatt ugyanazon szavakon belül váltakozás támad: *inkább ~ ikább, munka ~ muka, kéntelen ~ kételen* stb. Az *n*-es és *n* nélküli alakok egymásmellettisége megzavarhatja a nyelvérzékét, s a váltakozást kiterjesztheti olyan szavakra is, melyekben nem is volt meg az *n*: *izik ~ izink, pedig ~ peding* stb. Ilyen parazitikus *n* járulhatott SZINNYEI szerint a **napoként, *házaként* alakok *k*-ja elé is: *naponként, házanként*. (SZINNYEINEK az *-nként* ragra vonatkozó itteni felfogása — saját bevallása szerint is — „jóformán csak ötlet-számba mehet”: i. h. 292.)

9. Az eddig elmondottakból is látható: kevés valószínűsége van annak, hogy a *-ként* ragot akár a *madarak, társak* stb. többses számú főnevek *-ént* ragos alakjából, akár a *tetszéseként*-féle birtokos személyragos alakokból származtassuk. A szerző fölteveése legfeljebb a mindvégig, tehát ma is egy alakú tövekkel kapcsolatban lenne elképzelhető. Ezekben ugyanis közvetlenül járul a *-k* többsesjel a változatlan tőhöz, s így az egyes számú és többses számú alakok közti különbség kitevője mindössze a *-k*, szemben az egyéb tövűekkel (pl. *v-tövűek* stb.), amelyekben a *-k* előtti rész és a toldalék nélküli alak között

¹ Némely Sallustius-kiadásban a *turmas* előtt is ott a *per*. A kritikai kiadásokban azonban általában csak egyszer van kitéve.

kisebb-nagyobb eltérések lehetnek (a birtokos személyranggal kapcsolatban láttuk), s amelyek az egyes számúnak értelmezéskor megnehezítik a nyelvérzék dolgát. A mindvégig, tehát ma is egy alakú töveket természetesen csak akkor vehetnők számításba, ha példákkal igazolni lehet azt, hogy az -ént használatos volt többes számú főnevekkel is. Ha ezt igazolni is tudjuk, még mindig találunk olyan körülményt, amely szerintem erősen gátolja annak valószínűségét, hogy a -ként ragot egyáltalán bármilyen -ént ragos főnévből kiindulva kell származtatnunk. Lássunk egy ilyen körülményt.

Ha nyelvemlékeinket olvasgatjuk, akkor azt vesszük észre, hogy a -ként rag nem főnevekkel kapcsolatban, hanem kizárólag névmási, illetőleg bizonyos melléknévi stb. előtagú szavakban (gyakran módhatározók) jelenik meg. Ilyenkor mindig helyettesíthető a -képpen-nel. Leggyakoribb a *miként*. A JókK.-ben gyakran váltakozik vele a *miképpen*, a BécsiK.-ben pedig már egészen közönséges; *akként*: MünchK. 119: *a' kent* | *azonként*: MünchK. 23: *azonkent*; DöbrK. 81: *azonkent*, 433: *Azonkent* | *mindentként*: BécsiK. 46: *mendénkét*; MünchK. 22: *mendenkent*, 215: *menden kent* | *egyébként*: BécsiK. 176: *egébkent*; MünchK. 23: *egébként*, 146: *egéb kent* | *másként*: BécsiK. 216 és 226: *ma/kent* | *ekként*: DöbrK. 308: *Ez kent* | *ezenkent*: DöbrK. 441: *Ezenkent* | *semmiként*: DöbrK. 279: *semmikent*, 398: *SemmiKent*; stb.

A -ként-nek ilyen jelentkezési formája hosszú időn át tart. Ugyanakkor az -ént rag gyakran járul főnevekhez. Ha tehát a -ként ragot a többes számú főnevekhez ritkán járuló -ént rag és a nyelvérzék által hozzákapcsolt -k többesjel eredőjének (-k + -ént) vennők — mint B. LŐRINCZY gondolja —, akkor az így létrejött -ként-nek nemesak a fent említett módhatározókban a stb., hanem az -ént-tel párhuzamosan egyes számú főnevekhez is járulva kellene jelentkeznie. Ámde ez viszonylag későn következik be, és együtt jár azzal, hogy a -ként-nek kifejlődik a módhatározásból: 1. összehasonlító szerepe: „gyöngye *virágként* hervad el”; 2. 'szerint, secundum, iuxta' jelentése: *mondása ként*; 3. állapothatározói szerepe: „*szentként* tisztelik”; 4. időhatározó szerepe: *korosként* (a fejlődésre vö. KLEMM i. m. 216). Az imént emlegetett körülmény határozottan ellene látszik mondani a -ként rag eredetére vonatkozó B. LŐRINCZY-féle elképzelésnek.

10. Az eddigiek alapján nem marad más hátra, mint az, hogy a szerző alap gondolatát — ha mégsem akarnók elvetni — azoknak a szavaknak a csoportjára vonatkoztassuk, melyekben először jelenik meg a -ként. Vegyük szemügyre például a leggyakrabban előforduló *miként*-et. SIMONYI szerint ez úgy viszonylik a *mint*-hez, illetőleg a **mi-ént*-hez, mint az *akként* a régi *az-ént*-hez (MKöt. III, 197). MÉSZÖLYNél is (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 52) együtt találjuk a *mint*-nek és a *miként*-nek a tárgyalását az *úgyan—mint* és *miként—úgyan* páros kötőszókkal kapcsolatban. Kimutatja, hogy az *úgyan—mint* használata esetén általában a főmondat áll elől, a *miként—úgyan* használatakor meg a *miként* mellékmondata. Ennek oka valószínűleg az, hogy a *miként* később alakult kérdőnévmás, mint a hasonlóragú *mint*. A *mint* kérdő funkcióját nem érezték már ekkor, a *miként*-ét még igen, márpedig a kérdőmondat általában megelőzi a rá felelő mondatot. Hogy például a *mint* ~ **mi-ént*¹ ~ *miként*-tel kapcsolatban kezdhethénk-e valamit B. LŐRINCZY alap gondolatával, azt persze meg kellene vizsgálni.

¹ MÉSZÖLY említi PAIS véleményét, mely szerint természetesebb a *mi* + *-n* + *-t* magyarázat (MNY. XXXV, 152).

II. Végeredményben: B. LŐRINCZY ÉVÁNAK az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetére és egymáshoz való viszonyára vonatkozó feltevését bizonyos szempontból megokolja az a körülmény, hogy a régi felfogás bizonyítása körül sincs minden rendben. Dolgozatának fő mondanivalóját, hogy tudniillik *-ként* < *-k* többesjel + *-ént* rag, továbbá, hogy a *-ként* ilyen származtatása mellett a három rag (*-ént*, *-ként*, *-nként*) közös eredetre menne vissza — szerintem nem sikerült bebizonyítania. Amit az *-ént* ragról — mások alapján — ismételtén mond (*-ént* < *-é* lativus + *-n* locativus + *-t* locativus), továbbá azt, hogy az *-nként* < *-n* határozórag + *-ként* rag, és ez a *-ként* azonos a *-ként* raggal — lényegében elfogadhatjuk. Remélem, hogy egyéb hozzászólások előbbre viszik a tárgyalt problémakör megnyugtató megoldását.

FARKAS VILMOS

Elkülönítő—kiemelő szerepű névutóink történetéhez

Gyakran van szükség annak a kifejezésére, hogy: a) állításunk két vagy több személyre, illetőleg tárgyra vonatkozik, s ezek közül egyet (vagy az egyiket, vagy egy csoportot) elkülönítünk, elválasztunk a többitől, hogy ezáltal külön kiemeljük, vagy hogy ehhez (mint a beszéd szempontjából kiindulópont) kapcsoljuk a többit; b) több személyre vagy tárgyra (rendszerint egy egész csoportra) vonatkozó állításunk nem vonatkozik valakire vagy valamire (vagy egy kisebb csoportra), s ezt elkülönítjük a többitől. Az első esetben tulajdonképpen kapcsolatos, a másodikban ellentétes: szembeállító, megszorító viszony van az elkülönített és a többi: hozzákapcsolt vagy vele szembeállított egyed között. E viszonyoknak természetes és egyszerű kifejezési módjai a kapcsolatos szerkezetek, mondatok és az ellentétes mondatok: a) *A kávéházban találkoztam Péterrel és még sok ismerőssel*; b) *A hallgatóság nem szólt hozzá, csupán Laci meg Jóska*. Az ilyen mellérendelő — és kétségkívül régibb — szerkesztésmód mellett kifejlődött nyelvünkben — mint más nyelvekben is — az alárendelő kifejezésforma: a mellérendelésnek valamilyen határozós szerkezettel való felcserélése. Mai nyelvünkben a kapcsolatos viszonyoknak megfelelő határozó kifejezésére elsősorban a *kívül* névutó, az ellentétes viszonyoknak megfelelő határozó kifejezésére pedig főleg a *kivéve*, *kivételemmel* névutószerű szavak, illetőleg ugyancsak a *kívül* névutó szolgál: a) *Péteren kívül még sok ismerőssel találkoztam a kávéházban*; b) *A hallgatóság nem szólt hozzá, kivéve Lacit meg Jóskát*. Ha az ellentét egyik oldalán *mindenki* (*minden*) vagy *senki* (*semmi*) van, akkor a b) típusban is használjuk a *kívül*-t: *A vasszerkezetet kivéve (~ a vasszerkezet kivételével) minden leégett ~ A vasszerkezetet kívül minden leégett*. — *Senkinek se adott, kivéve az igazán rászorultakat (~ az igazán rászorultak kivételével) ~ Senkinek se adott az igazán rászorultakon kívül*.

1. *k í v ü l* (valakin vagy valamin).

A *kívül* névutónak mindkét típusú használata már a XVI. század eleje óta megvolt: a) RMK. VI, 146: *Kétezerrel többen ott megholtanak, azok kívül, kik sebesen voltak*; Kár: Bibl. I, 93: *Az béleseknec kiuőle kouászos kenyeret is vigyen*; b) RMNy. II, 2: *Ha az ky arult bornak kiuette te bora nem legend*; Born: Ének. 112: *Senki kiuőled meg nem oltalmazhat*; Pázm: LuthV. 139: *Valaki a házasság-törésen-kívül egyébért el-botsáttya feleségét, és mást vészen, paráználgodik*. (Vö.: NySz.; SIMONYI, MHat. II, 152; KLEMM, TörtMondt. 232.)

A *kívül*-t ma is használjuk ezekben a funkciókban, csupán a névutós szerkezet alakja lett kötöttebb formájú, amennyiben köznyelvünkben mindig *-n* ragos névszóhoz járul a névutó. A *rendkívül* és a *kétségkívül* ma már összetétellé vált határozószó, a Szózatban az *e kívül* pedig régiesnek hat!

A *kívül* névutónak a) típusú használata kétségkívül állapothatározói, rokon az *együtt* névutóéval. A *kívül*-nek ez a funkciója éppolyan természetesen fejlődött ki a helyhatározóiból, mint ahogy szórványosan használták (és ma is használjuk) ugyanúgy a *mellett* és a *felül*, *felett* névutót is: *Zene mellett* [= kívül] *festéssel is foglalkozom* (KLEMM i. m. 229); *A latin mellett görögöt is tanul*; 1545: *annak felette* [= azonkívül] *attam nekijek a melletth hath Bokor Ezewstjy kapthoth* (RMNy. II/2, 57 után NySz.). Ilyen esetekben az *azonfelül*-t is szokták használni. Más nyelvekben is helyhatározókból szoktak fejlődni ilyen elvontabb határozók, vö. latin *praeter*, német *äusser*, *nebst* stb. A b) típusú használatot is vehetjük állapothatározónak; ez közel áll a *nélkül* állapothatározói szerepéhez (a *nélkül*-ben is a *kívül* ~ *kül* névutó van meg), s ezért fordult elő régen a *nélkül* helyett is: DöbrK. 16: *Gorombasag kívül legetek*; Com: Jan. 217: *Kételkedés kívül vagyon* (még ma is: *kétségkívül*, de régen még inkább *kétség nélkül*); Com: Jan. 129: *Isten esméreti kívül avagy kegyes erkölts nélkül való áldozó papoc* (NySz.). A *nélkül* és a *kívül* funkcionális rokonsága (nem azonossága!) még érezhető, ha például ilyen mondatokat állítunk szembe egymással: *Mindent megettem kenyér nélkül* ~ *Mindent megettem a kenyéren kívül*. *Nélkülem mentek el* ~ *Mindenki elment rajtam kívül*. *Az egész család ott volt, de a nagymama nélkül* ~ *Az egész család ott volt a nagymamán kívül*. Vigyázat! *Mindenki elment búcsú nélkül*: ebben a mondatban a *mindenki* nincs megszorítva.

2. *megválva* ~ *megváltván* (valakitől vagy valamitől).

A b) típusú funkcióban régen nem a *kivévé*-t és a *kivételeivel*-t használták, hanem a *megválva* ~ *megváltván* névutói szerepű igenevet. Erre sok adatot találunk már a NySz.-ban és SIMONYINÁL IS (MHat. I, 242, II, 314). SIMONYI nem vette fel a névutók közé, és — valószínűleg őt követve — KLEMM sem, pedig sokkal tovább élt, mint például a mindkettőjüktől megemlített *viszett* és *enyett* névutó, s elterjedtségét és használatát tekintve is sokkal pótolhatatlanabb volt emezeknél. A NySz.-ban a Döbrentei-kódexből, a Magyar Határozókban a Bécsi Kódexből vannak rá az első adatok, de megtalálható már a Jókai-kódexben is: JókK. 20: „Es el yarnakuala ez vylagot mya: mykeppen zarandnokok: es ydegenek. *yftentewl megaluan* [= istenen kívül, istent kivéve] *semmyt velek vyfeluen: . . . nihil secum praeter Christum portantes*”; 27: „Es ez felewl mondot ket kenerektewl egyknek *feletewl megalua* [= felén kívül; felét kivéve] *semmy teb nem yllettetettuala: de dictis duobus paniculis praeter medietatem unius, nihil erat tactum*”; 65: „menden nap meg vyoytyauala tyztoytuan: *czetertektewl megaluan* es *pentektewl* [= csütörtökön és pénteken kívül; ezeket kivéve] *mend napottesteg: . . . e x c e p t o die Jovis et per totum diem Veneris*”. A Bécsi Kódexben 18 esetben, a Müncheneri Kódexben 3 esetben fordul elő a *-tól* + *megválva* ~ *megváltván*, mindig a b) funkcióban, hol a latin *praeter*, hol az *excepto* megfelelőjeként. Az idézett példák is mutatják, hogy jelentése szempontjából már teljesen elkülönült az igető eredeti jelentésétől. Állandóan *-tól*, *-től* ragos¹ névszói

¹ Egészen kivételesen *-n* ragos vonzattal is előfordult: 1778: „senki egy tudós emberen meg-válva hitvesének nem veszi” (Sándor I.: G. svédi grófnének történeti 15). — Ezt a példát is, mint a legtöbb XVIII—XIX. századi példát nagyszótári gyűjteményünkől vettem.

vonzattal jár; ez már annyira megszokott volt a kódexek korában is, hogy a névmási határozószók (*tőlem, tőled*) még egyszer felveszik előtte a *-tól, -től* ragot: BécsiK. 8, 31: *tollettól m gvalua*, 20, 27: *tolletol megvalua*; MünchK. 111: *tolletol megvalua*; stb. (vö. még SIMONYI i. m. 242). Névutói szerepe mellett szól az is, hogy már első kódexeinkben sokszor *-va, -ve* formájú, holott az igenév általában *-ván, -vén* képzős. Ugyanolyan régebbi, megcsontosodott alaknak látszik tehát, mint kódexeink másik igenévi eredetű névutója, a *fogva* (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 211). Az, hogy *-va, -ve* képzős alakja mellett *-ván, -vén* képzős alakban is előfordult, nem zárja ki azt, hogy névutónak tekintsük, éppen úgy, mint ahogy a *fogva, a múlva* és a *nézve* névutók névutó-jellegét is elismerjük *fogván, múltván* és *nézvén* alakváltozataik ellenére (vö. KÁROLY, A *nézve* névutó történetéhez: MNy. XLIX, 461—3). Már inkább mutatja az igető eredeti jelentésével való elevebb kapcsolatot az, hogy általános *meg* igekötős alakja mellett¹ ritkábban *ki* és *el* igekötős alakjai is vannak: MA : Scult. 8: „Postillát négyet láttam, de az *elsőtől kiválva* alig méltóc az többi, hogy uyjokban ki nyomtattassanac”; Sylv: UT. I, 138, 57: „Senkit nem láta az *asszontul el ualua*: nemine conspecto praeter mulierem”;² stb. (vö. NySz.). Ezek azonban csak szórványos alakváltozatok a *meg* igekötős forma mellett; kódexeinkben csak *meg*-es alakok vannak, és ezek is tartják fenn magukat a legtovább.

Névutónk keletkezésére — jelentéstani szempontból — a következő példák vehetnek fényt: Helt: Krón. 26: *Mind el veszénec hettől meg válua*; Lép: PTük I, 403: *Valamení épölet, ez Raháb haylekától meg válua, az ellenségnek prediává lén*; ErdTörtAd. II, 373: *Ökrök, üszöbarmok . . . hím lovaktól és csödöröktől megválua, kivitéssenek* (NySz.). Ezekben a mondatokban a *megválua* igenév a *vál(ik)* igető eredeti jelentésével állapothatározóként is felfogható: a személyek, tárgyak csoportja (példáinkban emberek, épületek, állatok) mintegy elválasztott állapotban van attól az egyedtől vagy egyedek csoportjától (példáinkban a hét személy, Ráháb hajléka, hímlovak és csödörök), amelyre állításunk (példáinkban az elveszés, a prédává levés és a kivítés) nem vonatkozik. A *megválua* igenév jelentésénél fogva természetszerűen válthatott elkülönítő szerepű, azaz b) funkciójú névutóvá. Névutóvá fejlődése után is vehető — vonzatával együtt — állapothatározónak (l. a *kivéve* határozói jellegét később).

A *kívül*-höz hasonlóan a *megválua* is lehet rokon jelentésű a *nélkül*-l: MünchK. 21: „Az euocnee kedeg zamoc vala oztér ezer ferfiac nemberiectol es aproductol *mg valua*: . . . exceptis . . . parvulis” (vö. JordK. 399: *gyermekeknekél kyl*). Hogy névutós szerkezetünk valóban helyettesíthető mellérendelt mondatl is, ennek szép példája a következő párhuzam: MünchK. 47: „a *leüelectol meg valuan* femmit nem léle o raita: praeter folia . . .” (vö. JordK. 493: „. . . csak azon lewelet”).

A *megválua* (~ *megválván*) névutót a XVIII. század végén (pl. Rájnis, Kármán) még használták, bár — mint látni fogjuk — ekkor már a *kivéve* (~ *kivévé*) a szokásosabb. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárába (1784., 1792.) felvette, és a *kivéve, kivévén, kívül* szavakkal értelmezte, ami azt mutatja, hogy számára a *megválua* már szokatlanabb volt, mint ezek. XIX. századi

¹ Példa a *mellett*-nek a *kívül*-l egyértékű használatára!

² Vö. Pesti G. újtestamentomában: „ees lenkýt nem latna hanem chak az asszont.”

szótáraink általában már nem említik. A CZUCZOR—FOGARASI-féle szótár (1865.) alapján Abaúj megyében még a múlt század második felében is használták. Egy elkésett irodalmi adat: 1856: „a sors megkímélte őt . . . szenvedéseitől is — *megválva* [= kivéve] *azoktól*, mik a nemzettest minden idegességén átrezzentek” (Toldy F.: Irod. ark. 175).

3. *kivéve* ~ *kivévé* (valakit vagy valamit).

A *kivéve* más szemlélet alapján vált elkülönítő szerepű szócskává, mint a *megválva*. A *kivéve* eredetileg is szerveslenebbül, önállóbban illeszkedett bele a mondatba, mert alanya nem lehetett azonos a mondat alanyával, úgy, mint ahogy a *megválva* esetében láttuk. A *kivéve* alanya általános alany volt, s a *kivéve* azzal a szóval, amelyhez szorosabban tartozott, mintegy feltételes (vagy megengedő) értelemben csatlakozott a mondanivaló többi részéhez. Ez a feltételes vagy megengedő értelme homályosan ma is megvan. A következő mondat: *tégedet kivévén, mindnyájan jelen voltunk* (Verseghy: Anal. I, 180) így elemezhető: *mindnyájan jelen voltunk, ha tégedet kivesszük, ha te ki vagy véve* (ebből a *mindnyájan-ból*); vagy: *mindnyájan jelen voltunk, ámbár te ki vagy véve* (ebből a *mindnyájan-ból*).

A *kivéve* ezt a viszonylag önálló, bizonyos tekintetben mondat értékét máig is megőrizte; ez különösen abban a — kétségkívül nem névutói — használatban tűnik ki, amikor mellékmondat függ tőle: *Mindig pontosan jelent meg, kivéve (akkor), amikor betegeskedett*. Önállóbb szerepe abban is megnyilvánul, hogy sokszor — különösen, ha vonzatával együtt a mondat befejező részét alkotja, vagy általában, ha vonzatát megelőzi — szünet választja el a mondat többi részétől, amit vesszővel is jelölünk: *Mindent magával vitt, kivéve a könyveit. Kivéve a birkózást, minden sportágat kedvel*.

A feltételes vagy megengedő értelmű mondatból, mondatrészből határozószó, illetőleg névutó fejlődött, mert az elkülönítő funkciójú használatban már nem gondolunk vagy csak halványan gondolunk a *kivesz* ígére. Ez a fejlődési folyamat természetesen végbemegetett a magyar *kivéve* ~ *kivévé* igenévvél, de elterjedésének időpontja és az a tény, hogy a már meglévő *megválva* ~ *megváltván*-t szorította ki, valószínűvé teszi, hogy tükörkifejezéssel van dolgunk. A vázolt fejlődés így elsősorban a megfelelő idegen nyelvi viszonyító szavakra vonatkozik: a latin *excepto* ~ *excepta* és a német *ausgenommen* szóra, s a magyar *kivéve* ~ *kivévé*-re csak másodlagosan, annyiban tudniillik, hogy az idegen szerkezet lefordítása után létrejött magyar szerkezetben is jól érezzük a mondat értéket, s el tudnók képzelni a belső fejlődési folyamatot is.

A magyar „*kivéve* + névszó” szerkezetének a mintája lehetne a latin *excepto* és a német *ausgenommen* szerkezete. Mivel a latin *excepto* ablativussal jár, az *ausgenommen* pedig tárgyesettel, valószínűbb a német szó erősebb hatása. Ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy a *kivéve* ~ *kivévé* csak a XVIII. században terjedt el (a Habsburg-restauráció, az erős német hatás idején!), akkor már bizonyosra vehető, hogy az „*ausgenommen* + tárgyesetben álló névszó” szerkezet volt a minta.

A „*kivéve* ~ *kivévé* + névszó” szerkezetének bizonyos önálló jellege, mondat értéke, azonkívül szőrendi ingadozása (*valamit kivéve* ~ *kivéve valamit*) azt mutatja, hogy a *kivéve* ~ *kivévé* nem vált teljesen névutóvá, hanem csak olyan, névutó szerepet is játszó határozószóvá, mint a *belül*, *alul*, *túl* stb., s mint amilyen volt még a XVI. században a *nézve* ~ *nézvén* (vö. MNy. XLIX, 462). A *kivéve* ~ *kivévé* abban is különbözik többi névutóinktól és határozó-

szóinktól, hogy nem határozóragos, hanem tárgyragos szóhoz kapcsolódik.¹

A *kivéve* ~ *kivévé*n — mint már említettük — a XVIII. században terjedt el. Első adataink: 1759: *azon büntetés alá vettesék: ki — vévén, ha már . . . látná . . .* (Fáber: Hadi embernek oktatása 3—4); 1766: *nyavallyáknak, keveset ki vévén, ezek szoktak első okai lenni* (Mátyus: Diaetetica II, 477). A XVIII. század végén már épp olyan elterjedt, vagy talán még elterjedtebb, mint a *megválv*a. A XIX. században már kiszorítja ez utóbbit a használatból.

Szórványosan régebben is előfordulhatott. Ezt mutatja az az egyetlen kódexbeli adat, amit SIMONYI említ: DebrK. 506: „ezeknek kywele. . . tarth wala zaaz fegyurefeketh ezeknek *zolgayktewl kywewen*”. SIMONYI ennek a *kivévé*n-nek csak -*tól* ragos vonzatát így magyarázza: 'szolgáiktól megválv $\times$ szolgálkát kivéve' (MHat. II, 152). Tudva azonban, hogy a *valamit kivéve* csak jóval később jelentkezik nyelvünkben, ez nem hathatott a *valamitől megválv*a szerkezetre. Inkább arról lehet szó, hogy ez a régi adatunk a latin *excepto* hatására keletkezett, átültetve a magyarba ennek ablativusos vonzatát is.

A *kivéve* ~ *kivévé*n-nek általában szembeállító (b)) funkciója van, de mivel a *kívül* is használatos ebben a funkcióban, e használat regresszív hatása-ként a *kivéve* is előfordulhat a *kívül* másik funkciójában, a kapcsoló (a)) funkcióban: 1821: „Magyar nem volt neked soha embered, mivel hallatlan Endre' idejéig az még, hogy a *Teremtőjét kivéve* [= Teremtőjén kívül] más előtt — is térdre essen egyj Magyar” (Bánk bán III).

SIMONYI a *kivévé*-t a módhatározói igenevek közt említi, éppen úgy, mint elődjét, a *megválv*-t. Úgy gondolom, a „*kivéve* + névszó” szerkezete határozó jellegének a meghatározásában több határozófajlát is számításba kell vennünk, csak éppen a módhatározót nem. Először is azt kell tisztáznunk, minek a határozója a „*kivéve* + névszó” szerkezete? Például a következő mondatban: *A rosszakaróit kivéve, mindenki megsíratta* — nem az állítmány határozója a *rosszakaróit kivéve*, hanem a *mindenki*-nek. A *valakit* vagy *valamit kivéve* szerkezet általában annak a mondatrésznek a határozója, amelynek a tartalmi körét megszorítja. Ebből világos, hogy az említett mondatban nem lehet módhatározó. Számításba jöhet — a kialakulás magyarázatánál már említett feltételes és megengedő értelemből való származtatás miatt — a feltételes és a megengedő határozó (az *esetén* ~ *esetében* és az *ellenére* névutós határozók ilyenek), a *megválv*a kialakulásánál említett állapothatározó és a mértékhatározó. Az igető jelentésének bizonyos mértékű elhomályosulása után a feltételes és megengedő határozói funkciót kevésbé venném számba; a *kívül*-lel való funkciórokonság miatt inkább állapothatározónak számítanám. Ez az állapot bizonyos esetekben mértékszerű. Előbbi példánkra így is kérdezhetünk: *Menyire (síratta meg) mindenki?* Felelet: *Majdnem teljes mértékben, csak eggyel kevesebben*. — Erősebben mértékszerű a *hiján* ~ *hián* ~ *hijával* ~ *hiával* állapothatározó az ilyenekben: *egy hiján száz*; ugyanez sokszor tisztábban állapothatározó, amikor például a *nélkül* helyett használják: „A bánati tábor . . . még ezen 4 zászlóalj *hijával* is erősebb most, mint akár mikor volt” (Kossuth: ÖM. XIII, 861). Előfordulhat a *kivéve*, *kívül* funkciójában is, külö-

¹ Van azonban olyan használata is, amikor határozóragos szó áll mellette: *Mindenkinek adtam, kivéve annak, aki . . .*; *Senkitől sem kértem, kivéve attól, aki . . .*; stb. Ilyenkor a *kivéve* a *csak*, *csupán* határozószók, illetőleg a *csak*, *csupán* . . . + *nem*-féle szerkesztésmód funkciójához áll közel. Általában megjegyezzük, hogy összes itt tárgyalt névutóink, határozószóink régi és mai használatában sok olyan finomság, a tipikustól eltérő saját-ság található, amelyek tárgyalását itt most nem tűztem ki célomnak.

nösen nyelvjárásokban, és csak állító mondatokban: *János híján mindenki ott volt stb.*, de ilyen használatára példát nem találtam.

4. *kivételével* (valakinek vagy valaminek).

A *kivéve* ~ *kivénén*-nél is újabb, nyilván a német „*mit Ausnahme* + birtokoszó” hatására jött létre. MÁRTON JÓZSEF német—magyar szótárában (1823.) az *Ausnahme* címszó alatt még csak a *kivénén* található: *mit der A., daß: kivénén azt, hogy.* A CZUCZOR—FOGARASI-féle szótárban (1865.) már megvan, a következő magyarozattal és példával: „Ami bizonyos tulajdonságoknál, vagy okoknál fogva a többi közé nem tartozik, a többiek sorából kiválik, kimarad, kihagyatik. *A szerződés pontjait néhányak kivételével elfogadni.*” BALLAGI is felveszi valamivel későbbi (1872.) szótárába.

Ma elég gyakran használjuk a köznyelvben, tudományos, politikai stb. jellegű prózában. Csak két példa: „... túlszárnyalja az *Egyesült Államok kivételével* az összes többi országokat” (SzN. 1956. I. 22); „A hírlapok és a folyóiratok címében — a cím belsejében szereplő névelők és kötőszók *kivételével* — minden szót nagy kezdőbetűvel írunk.” (A magyar helyesírás szabályai 1954. 30.)

A *kivételével* funkciója és határozói jellege lényegében megegyezik a *kivéve* funkciójával. A használat szempontjából kisebb eltérések lehetnek köztük, ezekkel nem foglalkozom. A *kivételével* kötött szórendi helyzete és állandó birtokos jelzői vonzata miatt sokkal inkább névutó, mint a *kivéve*, pedig emennél — amint láttuk — jóval fiatalabb.

5. *kifogva* ~ *kifogván* (valakit vagy valamit).

Csak rövid ideig használták a *kivéve* ~ *kivénén* helyett és mellett, vele nagyjából azonos szerepkörben. Keletkezését a német „*ausgenommen* + tárgy-eset”, illetőleg az ennek a mintájára létrejött „*kivéve* + tárgyeset” és a latin *excepto* együttes hatásával lehet magyarázni (a tárgyrag használata a német, a *fog* igező alkalmazása a latin szerkezet felé mutat), bár olyan alkalmazási módjára is van példa, amely egy természetes belső fejlődés feltevését is megengedheti: 1772: „magának bizonyos órát *ki-fogván*, a’ többi ideit Szent Helyek’ látogatásában . . . töltötte” (Tapoltsányi: Kalazantzius József 153). — Szótárakban is előfordul, így BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárában (címszót értelmező szóként) és SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában. A XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig vannak rá irodalmi szövegekből vett adataink: 1757: „Semmi haszontalan Hegyei nintsenek, *ki-fogván* a’ Pyrénumiakat” (Vetsei: Magyar geografia 29); 1802: „katonám, ’s egy két eltévedett jámbor Magyarokat *kifogva*, nyelvemet senkivel sem beszélhetem” (Kazinczy: Lev. II, 510: Cseh József levele); 1810: „Az u és ü-t, *kifogván* talám az egy tagos szókat, nem kellene . . . annyiszor hosszának írunk” (Virág B.: Jegyzetek a magyar beszédnek részeire 7).

*

A tárgyalt névutókkal és névutószerű határozószókkal rokon funkciója van a *nem számítva*, *nem tekintve*-féle körülírással kifejezéseknek. Ezeket azonban — egészen világos, más használatban is ugyanilyen jelentésük és szerkesztésmódjuk miatt — nem tekinthetjük grammatikai eszközzé vált, viszo-

KÁROLY SÁNDOR

A határozott névelő használata a Birk-kódexben*

I. Kódexünkben, csakúgy mint a korábbi időkől származó szöveg- emlékeinkben — beleértve még a mienknél testesebb BécsiK.-et is — sok példában nem dönthető el határozottan, hogy az *az*, *ez* mutató névmási elem hangsúlyos kijelölő jelző-e, vagy pedig hangsúlytalan névelő (vö. IMRE: MNy. XLIX, 348—51). Ilyenekre gondolok: 2²: „*az zent tar'afagban zegenfegből iötttenek*”; 5¹³: „*nē chak ferfiakat illet az iras, ki vgmōd*”; stb. Az első példa esetében a latin szöveg dönt: „*ad illam sanctam societatem venerunt*”. Az *illa* mutató névmás, tehát V á c i P á l, aki egyébként eléggé szolgálai követi a latin szöveget, itt is szóról szóra fordít. Igenám, de ott van a másik mondat, melynek eredetijében nincsen névmás: „*neque ad solos viros pertinēt, quod scriptum est*”, mégis *az* van a főnév előtt. Hogy ebben az esetben az *az* elem rámutató, tehát hangsúlyos, azt a vonatkozó névmással bevezetett rákövetkező mondatnál magyarázom, és az ehhez hasonló adatokat (számuk 11) a névelő tárgyalásából kirekesztem.

Kódexünkben a határozott névelő mélyhangú alakja egyetlen kivételt nem számítva (11¹⁸: *ahheteftől*, de 11¹⁵, 29: *az hetes*) mindig *az* (12²¹: *oz*). Az egyetlen kivétel felfogható hasonulásnak, amire adódik példa a GuaryK.-ből: 111: *abbint*, 112: *abbinnec*; a NádorK.-ből: 171: *assarnac*, 171: *addizno*; a SimorK.-ből: 86: *annepnec*, 87: *abbint*; a NagyszK.-ből: 51: *affoldon*, 55: *abbin*; de tekinthetjük *h*-val való jelölésnek is, mint azt a DebrK. 1. kezénél (1: *eh földön*; 3: *ah Galileanak*) látjuk (idézi: KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 142): A mélyhangú alak mellett néhány esetben alaposan gyanakodhatunk a magashangú alakra is: 1²⁵: „*es ez földi hívragot ne keressék: et terrena bona non quaerant*”; 3²⁵: „*meg ha ez [vival] vilagi mēnel alabualo zegenfegből iötttenek leiend es: etiamsi de humillima saeculi paupertate venerunt*”; 3²⁶: „*Igaz vgan mit ha [regi] elebbeli genke zokas atta volna az [g] kazdagoknak azt, [az] »am« mit adott ez vi korfag ez zegeeneknek: tanquam hoc illis contulerit recentior aegritudo, quod divitibus anterior consuetudo*”; 9⁴: „*az <ez> efetöt megieientuen: expresso casu*”; 12³¹: „*sonha semmi nemő efetbe valamel haz zertetnek (g)onga ala ne veteffek, hanem ez vilagi iozagból eleg ioedelmel a főroknak zvkfegere: ne unquam in aliquo casu domus aliqua recipiatur sub cura ipsius ordinis, nisi cum sufficienti provisione in bonis temporalibus pro necessitatibus sororum*”. Hogy ezekben az esetekben nem mutató névmással, hanem határozott névelővel van dolgunk, annak egyetlen bizonyítéka a latin szöveg.

A továbbiakban sorra veszem Váci Pál névelőhasználatának, illetőleg névelőhiányainak egyes típusait.

2. Névszók (tulajdonnevek nélkül):

A) Jelző nélküli szerkezetek:

1. Köznevek és főnévként használt melléknevek. — Ebben a szófaji csoportban ma a határozott névelő használatát akár a fogalom egyedéről,

* Az itt közölt dolgozat a BirkK. terjedelmesebb földolgozásának egy fejezete. A földolgozás magában foglalja a kódex általam helyesnek tartott olvasatát is, amely KATONA LAJOS (Nytár. XV, 345—56) és KLUCH JÁNOS (Magyar Könyvszemle 1886: 8—21) olvasatától eltér. A dolgozatban közölt példákat saját olvasatomban adom. A hivatkozott lapszámok a következőképpen egyeznek a Nytár. XV. kötetének lapszámaival: 1: 345; 2: 346; 3: 347; 4: 348; 5: 349; 6: 350; 7: 351; 8: 352; 9: 353; 10: 354; 11: 355; 12: 356.

akár az egész fajról van szó, a fogalom ismertsége vagy ismeretlensége szabja meg (SIMONYI, A jelzők mondattana 69; KLEMM, TörtMondt. 318). Ennek a szabálynak érvényesülését szövegünkben igen nehéz megállapítanunk. Ugyanis a fogalom ismertsége vagy ismeretlensége a beszélő, jelen esetben az író tudatában elfoglalt helyétől függ, amely természetesen nem lehet azonos az olvasó tudatában elfoglalt helyével. Kódexünkben akad néhány példa, amelyben ugyanaz a fogalom egyszer vagy többször, de csak határozott névelővel fordul elő. Ilyen esetekben a fogalom ismertségére a névelő használatának kizárólag a ma i szabályszerűségéből következtetünk. Ilyenek: 12²: „*az Nouiciakat meg halgatuā*”; 10³⁰: „*az xp̄p̄uel valo meg törles p̄oriffatol legēn*”; 11²⁴: „*mond'a az p̄oriffa az Retbuet*”; 12²⁰: „*mond ak el az p̄oſat akar az karba akar az capitulōba*”; 11¹⁴: „*az lecce oluaſo m̄c̄d'a meg . . . mit az kalē[darubol]-dariūbol kel m̄c̄dani*”; 12²⁰: „*mond'ak el am mit kell m̄c̄dani az kalendariūbol*”; 10²²: „*mit az ordinariūba vagon meg iruan*”; 10²⁹: „*mit vagon az ordinariūba meg iegezuen*”; stb. Ezekben a példákban a fogalom ismertségét a szövegtől függetlenül kell feltennünk. Sokkal inkább következtethetünk a ma kétségtelenül élő szabályra az olyan példákban, amelyekben visszamutatással van dolgunk: 8⁶: „*Es Capitulōba zauok ne legēn*”, de 9⁶: „*ieien az capitulōba*”; 9²⁰: „*Conuēt kedig ki kerī*”, de 9²⁸: „*gondolion az ouētēl*”; 15: „*ti kik monostorban . . . lakozuan vattok*”, de 1¹⁶: „*midēn bel iotttek az monoforba*”; stb. Túlzás volna azonban az ilyen esetekből azt megállapítani, hogy az ismert fogalmakat visszamutatás esetén következetesen határozott névelővel jelzi Váci Pál, mert a felsorolt fogalmak későbbi említésénél egyáltalában nem következetes a névelő használatában, de másoknál sem: 1²⁶: „*ne kezgenek m̄oforok kazdagoknak inkab haznoffa lēni*”; 2⁶: „*miert ōket monofornak rezeltettek*”; 9²³: „*zerezzen ouētnek p̄oriffat*”; 11¹³: „*Conuēt Capitulomba hog be megen*”; 5²: „*hog ō kerie az pinczebēl, kinek mire zv̄kfeget latand'a*”, de később 5³: „*kik pinczen tiztōl »felvettetnek«*”; stb. Ezeken kívül említhetünk még más fogalmakat, amelyek bár többször előfordulnak, mégsem állnak névelővel sohasem, noha ismertségük a többszöri említés miatt az olvasó előtt is biztosítva van: 1¹⁰: „*Es oztaffek elet es ruha*”;¹ 4²: „*se kiuānatok ruhaual kelleni*”; 5⁷: „*ruhakat kegig[d] es farukat Ne halazzak adni*”; 5³: „*kik akar ruhacon akar keñueken, tiztōl »felvettetnek«*”; 5⁵: „*keñuek<et> . . . kerienek*”; stb.

Nagyobb a következetesség az egész fajt jelölő köz- és mellékneveknél. A fajra mutató az esetek túlnyomó többségében névelő nélkül történik: 5¹³: „*Mert nē chak ferfiakat illet az iras, »ki« v̄mōd, ki gv̄lōi att'afiat, golkos, de ferfiuban, kit iften elozor terētett azzōallat es p̄ncholatot vett*”; 6²³: „*Tiftfeleguel emberek előtt feiedelmetek legēn nectek*”; 1²⁸: „*»hog« ne kezgenek m̄oforok kazdagoknak inkab haznoffa lēni hognem zegeneknek: ha kazdagok ott meg alaztatnak. zegenek kedig ott fel fualkodnak*”; 2¹²: „*S mit haznal zegeneknek oztani*”; 3²²: „*Bizōnal mikeppen betegek zv̄kofek*”; 4²⁹: „*[koroknak gondia] korokual »valo« banas . . . vala kinek hağaffek*”; 6²⁷: „*Meg feggen iugulmatlanokat, megbatorohan [felō] felekōñket, hozzaia veğen corokat*”; 7²: „*nem ūg m̄t vn̄k*”; stb. Ha ugyan elenyésző csekély számban, de mégis névelőt találunk az egész fajt jelölő névszók előtt, akkor visszamutatásról lehet szó: 3²⁶: „*Igaz v̄gan m̄t ha [regi] elebbeli genke zokas atta volna az [g]kazdagoknak azt, [az] »am« mit adott ez vi korfag ez zegeneknek*”; 10²¹: „*az beteg(ekne)k vrat aggon*”.

¹ Ma is: „Osszanak életmet és ruhát!” — P. D.

A példák eddigi felsorolásában kerültem a szöveg tartalmának megfelelően sokszor előforduló kolostori rangot és beosztást megjelölő közneveket és főnévként használatos melléneveket. A határozott névelő használatában ezeknél a megnevezéseknél az eddig említettektől jól elkülöníthető szabályszerűség van: a kolostori ranglétra magasabb fokán álló személyek jelölői (nem tulajdonnevek) következetesen névelő nélkül állnak. Ezek szerint tehát a határozott névelő bizonyos pejoratív jelentésmozzanatot ad a fogalom eredeti tágabb jelentésköréhez, aminek semmi köze nincs a fogalom ismertségéhez, illetőleg határozottságához. Ez a jelenség kétségtelenül szoros kapcsolatban áll azzal a kódexünkben is ismert jelenséggel, hogy az isten-fogalom, valamint a tulajdonnevek nem vesznek magukhoz névelőt. Ugyanezt a megfigyelést közli IMRE (i. m. 353) a BécsiK. *isten, király* és *királyné* szavaival kapcsolatban. Az IMRÉ-től említett fogalmak azonban valóban határozottan egyedi fogalmak, míg a BirkK. névelő nélkül álló rangjelölői (*fejedelemasszony, priorissza, szuppriorissza, mester, provinciális, vikárius*) csak egy szűkebb társadalmon belül egyediek és egyetlenek. Az idevágó példák a következők: 1⁹: „Es oztaffek *feiedelm* azzontol . . . (. . . .)nteknek elet es ruha”; 4²⁷: „de kikuel *feiedelm* azzon [p] mōdaŋga tītozzek mēnj”; 6¹³: „*feiedelm* azzōnak mīt aŋatōknak engegetōk”; 6¹⁸: „*feiedelm* azzont < [igen] > illeti”. Ez utóbbi mondatból kiderül, hogy a határozott névelővel együtt járó jelentésmozzanatnak olyan erős a pejoratív hatása, hogy még tárgyas ragozású ige mellett sem tűrhető el a tiszteletet kívánó személy tárgyasként alakja előtt a határozott névelő. A többi ide tartozó példát nagy számukra való tekintettel környezetük nélkül közlöm csak, megtalálási helyükre utalva és mai helyesírással: 4¹⁴, 4²⁴: *orvos*; 7¹⁹, 8², 8⁷, 9¹⁵, 9¹⁷, 9²⁷, 9²⁹, 9³¹, 10³, 10¹², 10³¹, 11¹², 12¹⁷: *priorissza*, de 11²⁴: *az priorissza*; 9²⁷, 10¹²: *szuppriorissza*; 8¹¹, 9³, 9¹⁵, 9¹⁹, 9²², 9³⁵: *provinciális*; 9³, 9¹⁹, 9²², 9³⁵: *mester*; 9¹⁹, 9³⁵: *vikárius*; 10¹²: *prokurátor szóror*. Ezekkel szemben a kolostor közrendű népe és az alacsonyabb tisztségviselők többnyire névelővel: 4¹⁶, 4¹⁷: *az szóror*, 7¹⁴, 9²⁴, 11³¹: *az szórorok*, de 11¹⁶, 12⁷, 12²⁷ és 10¹ (címben): névelő nélkül; 10¹⁸, 10²⁸: *az pap*; 10¹¹, 10¹³: *az mivesek*; 11⁸, 11¹⁵, 11²⁸: *az hetes*; 11¹³: *az lekce olvasó*; 11¹⁶: *az olvasó*; viszont 12⁶: *kapitulom tartó*.

A jelző nélküli és a mondatban alany, tárgy vagy határozóként szereplő elvont fogalmat jelentő főnevek az esetek túlnyomó többségében határozott névelő nélkül állanak. Mintegy 90 névelőtlen példával szemben a következő névelős adataink vannak: 2¹¹: „de »az« *keuelfeg* meg io . . . tetemeŋeket »es« lefel”; 3²⁴: „*az betegfeg* utan vġ tartaffanak”; 4⁹: „hog tizta ruhanak [nag] felotte valo kiuāfaga »belo« meg ne zennefohe *az lelket*”; 4²⁰: „*az ferelm* telben titkon vaġon”; 9⁴: „es az <ez> *efetġt* meg ielentuen”; 9¹¹: „*az bvnrġl* valo banatnak iege zerent”. Ez utóbbi esetben határozottan visszamutatásról van szó, mert a teljes mondat így hangzik: 9⁷: „Es mend az felol mōdott penaul kit mōdottonk, *az nehezebb bġrol*, es *az tefti bġrol* es az gonoz zandekozaflrol, ġotreflek, de maga az ott meg entezott irgalmaffagban »veġen« tōbbet uaġ keufelet hamāban vaġ kefoŋben, az elebbi veteknek koetefe zerent, es *az bvnrol* valo banatnak iege zerent”. A *bġn* szó egyébként minden esetben névelő nélkül áll, akár birtokosjelzős, akár tulajdonságjelzős adat: 10²⁴: „az pap fel oltōzuē mīt *az ōmiora* [vaġon] m(. . . . .)nk”; 11⁶: „Es elōzōr legēn *az ōmio* faz vtan *az meg kenes*”; 11⁸: „el vegezik *az kenesġt*”; 10⁵: „Es *az ōpleta* vtan”; 11⁴: „mīt meg moduā vaġon *az be mēnefrġl*”; 11¹⁷: „az oluāfo mōdā el az leccet vaġ *az zerzefbġl*, vaġ az idei ewangeliūbol”.

Az eddigiek során a határozott névelő használatát azon köz- és melléknevek előtt vizsgáltuk, amelyek a mondatban az alany, tárgy és határozó szerepét töltötték be. Nem foglalkoztunk azonban a névszói és igei-névszói állítmányokkal, sem azokkal a határozószókkal, amelyek az állítmányt „kiegészítik” (nuncupativus, translavitus, factivus), sem a *kell* ige vonzatával. Ezekről együttesen megállapíthatjuk, hogy szövegünk köz- és melléknevei, amennyiben a mondatban ez utóbbi felsorolt mondatrészek valamelyikeként állnak, határozott névelőt nem vesznek föl sem akkor, ha élőlényeket, sem pedig akkor, ha elvont fogalmakat jelölnek: 7²⁴: „smeg ne tagadga az ki f^ø”; 11³¹: „Tahat az ki f^ø [mø] meg m^ødhatt'a”; 3²²: „Bizõnal mikeppen betegek *zvkefsek*”; 2¹³: „ha naua'as lelek *keueib* lezen”; 6³¹: „jøl lehet m^ønaik *zvkes* legen”; 7³¹: „ha kedig ez ilien bvn *títok* leiend”; 1²¹: „ne alahak magokat *bodo[k]goknak*”; 3⁵: „kiket egeb zokas t^øt *er^ø/be*”; es 5¹²: „leket... *gelkoffa* tegen”; 5⁴: „keuueken, *tizt^øl*... zorzetteknek... zolgalianak”; 7²³: „kiknek *seged^øl* legen az egez *õu^øt*”; 3⁵: „nem kell *egebeknek* *neheznek* l^øni: fem *hami^ø/nak* totni”; 5⁸: „mid^øn *zvkefseknek* *kelletendnek*”; 6¹⁰: „nem chak *øzvejeknek*... fem kell t^øni”; stb.

2. Fõnévként használt névmások és számnevek. — Az élőlényekre vonatkozó közül csupán az *-ik* képzõs *egyik*, *másik* és a *többi* állhat névelõvel, ez utóbbi akkor is, ha élettelen dologra vonatkozik; minden más főnévként használt névmás és számnév csak határozott névelő nélkül fordul elő: 10¹⁴: „az *egjik* ketteit^øl meg hallaffek”; 10²⁶: „vig^øn az *mafik* z^øuetneket”; 8²⁶: „el valu^øa az *t^øbbit^øl*”; 10²⁹: „Es az *t^øbbi* legen m^øt va^øn... meg iegezuen”; de 4¹: „iobb. *keuefbe* *zvkvlni*, h^ønem *t^øbbet* l^øni”; 6³¹: „jøl lehet *m^ønaik* *zvkes* legen”; 10²⁵: „kinek *egjik* eg^ø kis kerez^øtet vig^øn”; 12¹³: „gonozt kit *mas* fel^øl hallott *masnak* meg ne m^ød'a”; 10¹⁵: „*Egebek* kedig... ne zolianak”; 2¹⁹: „lenki *ejebet* ne mielkeg^øgek”; 4²⁵: „*haromnak* *keuefben*: minus, quam tres” (tehát olv. *háromnál kevesb*); stb.

B) Jelzõs szerkezetek:

1. Az alkalmi tulajdonságjelzõvel ellátott élőlényekre vonatkozó jelölõkre egy-egy példánk van mindössze névelõvel, illetõleg névelõ nélkül: 8²⁴: „kikben nem xak az m^ødiott *fegetmetlen^øk*... Be rekezteffenek”; 7⁵: „de m^øt [ze] *zabad fiak* *lea^øok* malazt alatt eluen”. Az élettelen dolgok és tárgyak jelzõs nevei — úgy látszik — nem túrik a névelõt, mert 7 névelõtlen példával szemben csak egyetlen névelõs adatunk van: 11¹⁶: „az olua^øo mond'a el az leccet va^øg az z^ørzelb^øl, va^øg az *idei ewangeli^øub^øl*”. A gyújtõnevek közül egyedül a *konvent* szó fordul elõ jelzõvel. Nem tudjuk tehát megállapítani, hogy az *egész konvent* szerkezetben, amely kétszer is azonos alakban jelentkezik (7²³: „*seged^øl* legen az egez *õu^øt*”; 10²⁷: „az egezz *õu^øt* elott^ø m^ønen”), vajon a jelzõ hat-e a névelõ használatára. Mindenesetre az tény, hogy ennek a szónak a szövegbeli elsõ elõfordulása (7²³) is jelzõs és névelõs. Az elvont fogalmak jelzõs adatai, csakúgy mint a jelzõ nélküliek, általában névelõ nélkül állnak, de itt a névelõ nélküli és névelõs adatok aránya nem olyan torz: 28 névelõtlen jelzõs szerkezettel szemben 10 névelõs áll. Ezek: 2¹⁰: „Egeb demik akar mel kegetlenleg, gonoz mielkedetekben vállalodik ho^øg az gonoz *mielkedetek* »meg« legenek”; 2¹¹: „az *io teteme^ønek* el vez<z>enek”; 3²⁸: „az *eleztebi ereieket* meg eppeith^ø [ten]dik”; 3²⁹: „terienek az *bodogb zokafokra*”; 9⁸: „kit m^ødottonk, az *nehezebb b^øvrol*, es az *tefti b^øvrol* es az gonoz *zandekoza^ørol*”; 9⁹: „az ott meg entez^øt *irgalma^ø/agban*”; 12²¹: „[e] *oz fel^øl m^ødott moddal*”; 12²²: „az hozza ragaz^øtott *imad/agoktol*”. Az itteni fogalmak mindegyike szövegünkben már korábban is előfordul,

tehát sokkal inkább visszamutatással van dolgunk, mint a jelző névelőt kívánó hajlamával.

A *kell* ige jelzős vonzata — hasonlóan a jelző nélkülihez — nem kívánja meg a névelőt: 6¹²: „de fot meg *hazas azzoñallatoknak* es *hazafolando zvezeknek* [es] fem kell tēni”; 6⁸: „kedig nem tefti de *lelki zeretetnek* kell közöttek lēnj”.

2. Állandó tulajdonságjelzős köznévi adatunk mindössze három van: 6¹⁵: „engegetök, fokkal incab *eghaz biro papnak*”, de 6¹⁹: „vğ hog az *eghaz biro papnak* mond’a”; 7¹⁸: „Se iriak ötet vala mi zolgalatra *zent eghazba*”.

3. A számnévi és névmási jelzővel ellátott köz- és melléknevek alany, tárgy vagy határozóként csak névelő nélkül jelentkeznek: 10¹⁹: „előtte mēnen *ket foror zouetnekkal harmad foror zentelt vizzel, neğed harangal*”; 11⁴: „*Mas zolgalo* es lehet melleie”; 7²⁰: „pōriffa *ilien bvmben* valohoz veneket »kvlgen«”; 9¹⁵: „holott eddig *ilien zokas* volt”; 3⁸: „kiket *ejeb zokas* tōtt erőfbe”; stb. Ebben a jelenségben következetességet állapíthatunk meg, mert az itteni fogalmak egyébként szövegünkben korábban is előfordulnak.

4. Értelmező jelzőként kódexünkben kizárólag főnevek jelentkeznek, mégpedig egyetlen eset kivételével mindig névelővel: 5⁸: „zolgalianak at’iokfiainak az *fororoknak*”; 2¹⁸: „Imado helien <az *eghazba*>”; 9³⁴: „hon <az> *hazban* lezen”; 3²⁹: „terienek az bodogb zokafokra <azaz az *mertecleteffegre*>”; de 1¹⁰: „Es oztaffek feiedelm azzontol <azaz *priorissatol*> . . . elet es ruha”. Amint látjuk, egy kivételével mindegyik értelmező utólag lett a szövegbe beágyazva, anélkül azonban, hogy az értelmezett szó megsemmisítésre került volna. Éppen ez és a közbeiktatott magyarázó szó (*azaz*) biztosítja azt, hogy itt értelmezővel és nem olyan rokonértelmű szóval van dolgunk, amely az eredetit fölöslegessé teszi. Adataink alapján a főnévi értelmező jelző következetesen névelővel áll. Ezekről az esetektől elkülönítve kell értékelnünk az értelmező jelzős tulajdonnevet, amelyből azonban csak egy van szövegünkben: 1¹: „El kezdetik zēt agiftan *pifpek* reglaia»”.

5. Birtokosjelző. — Birtokosjelzős szerkezetekben a birtokos *-nak*, *-nek* ragos alakja körülbelül egyenlő számban fordul elő a *-nak*, *-nek* nélkülivel. Az adatok egybevetéséből azt kell látnunk, hogy a rag kitétele vagy elhagyása nem befolyásolja a határozott névelő kitételét vagy elhagyását, miként nem befolyásolja az sem, hogy a birtokosjelzőnek van-e jelzője vagy nincsen. A birtokszó egyetlen esetben sem áll határozott névelővel, akár jelzős, akár jelző nélküli. Úgy látszik, a birtokosjelzős szerkezetekben ugyanazok a szabályok uralkodnak, mint a többi köz- és mellékneveknél.

Az ismert fogalmak állhatnak névelővel, akár jelzősek, akár jelző nélküliek; mégis meg kell állapítanunk, hogy élettelen dolgok és tárgyak nevei előtt alig találunk névelőt, ha pedig a birtokosjelzőnek jelzője is van, akkor egyáltalán nem. Névelővel: 4⁴: „hog alol az *czepőznek* halozafa<tta> meg tefek”; 11¹⁴: „mōd’a meg az [holdot] *holdnak* napat”; 7¹⁴: „az *eghaz* aitaia előtt fekegek”; stb. Ezek között van tehát egy adat, mely eredetileg határozott tárgynak és nem birtokosjelzőnek indult. A nagyszámú ellenpélda közül csak azokat említem, amelyek nemcsak az író, de a korábbi említés miatt az olvasó előtt is ismert fogalmak: 4¹⁰: „*Tefeknek* mofafa, es [ferdőnek] *feredefnek* gakor volta ne legēn”; 12¹⁷: „*Capitulōnak* vegen mōd’a pōriffa”; 12²⁹: „(h)anē elözör »azō« genle *capitulōnak* engedeti[uel] legēn”; 8³²: „ha ki *zēzete* meg hağafaba meg fogatik”; 4⁹: „hog tizta *ruhanak* [nag] felotte valo kiuāfaga . . . meg ne zēnefōhe az lelket”.

Az elvont fogalmak birtokosjelzőként az ellenpéldák nagy számához képest ugyancsak ritkán állnak névelővel: 4²²: „haznal az *ferel* [met meg vigaztani]nek <vigaztafara>”; 3³⁴: „ki az *keuef*eb *elef*nek tvrefebe leien(...)k erőfbek”; 9¹¹: „götrefek, ... az *elebbi veteknek* kœuete fe zerent, es az bvnrol valo banatnak iege zerent”; 12²¹: „[e] oz felöl mœdott modal, *Az io tetelnek* eleue mondasatol meg valua”. Az első adatnál (*sérelmennek*) világosan látható, hogy eredetileg határozott tárgyat akart jelölni a szerző, míg a *vetek, mód* és *jótétel* fogalmaknál visszamutatásról van szó.

Az élőlények jelölőinél birtokosjelzős szerkezetekben is megismétlődik az a szabály, hogy a magasabb rangú kolostori személyek általában határozott névelő nélkül állnak: 9²⁷: „... es *puicialif*nak vag *Ø vicario*fanak tanalxauaal zerezen fuppõriffat”; 10¹¹: „be mehetnek [az] miuefek *puicialif*nak vag *vicariuf*nak aldoma fuaual”; 12⁹: „es [fe feiedelmnek] *feiedelm*enek xak kerdefere feleluen”; 12³³: „Senkinek se adaflek ez kœnuexke ... *mefter*nek vag *puicialif*nak aldomafa nekvl”; 5⁷: „Øltœzettek *apaczafeiedelm* akarata zerent meg mœltaffanak”; 4¹⁵: „legén ... *oruos* tanalchauaal”; 4¹⁶: „az foror. *feiedelm* azon pœncholattiaual megtege”; 9²⁴: „erezteffenek *põri*[a valaztafara]; de 1¹³: „Mert vg oluaffatok *az apofitolok* tetemehebe”; 9²⁰: „az *valaziott põri*ffanak õfirmacõiat”. Sokkal nagyobb a tarkaság a *szõror* szónál: 9²⁷: „Ezes *õroknak* es *puicialif*nak ... tanalxauaal”; 10⁶: „kik legének igekœzœk ... *õroknak* tetelehez”; 10¹⁰: „Esmeg ha kellettik *õroknak* foglalafa belöl valo mi zvkfeges mivnek leni”; 11³²: „meg mœdhatta ... ha mit *az õroknak* tiltellfegere ... latandia hog̃ alkotik”; 12³²: „valamel haz ... eleg iœuedelmel *az õroknak* zvkfegere”; 8¹⁶: „Azert ha ki ilien leletendik, *Az õrok* ruhaiat le velle” (itt esetleg vonatkozó névmás?); 2⁴: „zorgalmazanak ... de *zegen fororoknak* tarfa fagarol dichekedi”.

Ha a birtokosjelző személyes névmás, határozott névelőt egy alkalommal sem találunk előtte: 2¹: „ne utaliak meg *Ø fororit*”; 8³¹: „meg ne oldozhaffek hanē xak ... *õn puicialif*atol”; 9³²: „Azon fuppõriffa, *Ø kepet* tarxa”; 1²⁰: „de maga ... *Ø korfa*goknak az mi zvks adgak: meg”; 1²¹: „meg ha *Ø zegen*fegek, ... xak az z[u]vkfegekre valot fem lelhetete volna”; 3¹⁴: „erõtelenek *Ø vilagi elet*krõl le zallottanak”; stb.

Ugyanez figyelhető meg a birtokosjelző nélküli birtokviszonyokban (birtokos személyragos közneveknél): 5⁴: „zolgalianak *atiokfiainak*”; 5¹⁴: „ki gvlõli *attafiat*”; 5²⁷: „ki nem akar meg bochatnj *fororanak*”; 6²¹: „ki nectek *feiedelm*etek”; 1⁷: „hog̃ [hazban] *hazatokban* eggeflegel lakozzatok”; 2²⁴: „az forogion ti ziuetekben mit mœdotok *zatokkal*”; 1¹⁵: „kiknek valamiek volt *vilagiban*”; 1²³: „se emeliek fel [ad] *agokak*”; 4²: „Ne legén tetettek <ieles> *õltœzettœk*”; 1⁸: „Se mond atok valamit tulaidon *tieteknek*”; stb. Egyetlen esetben azonban lehet, hogy a birtokos személyragos köznévv előtt határozott névelő van: 1²¹: „xak *az z[u]vkfegekre* valot fem lelhetete volna”. Hogy azonban itt valóban személyragos névszóval van-e dolgunk, az kérdéses. A latin szöveg nem támogat: „nec ipsa necessaria poterat invenire”. Csupán a mondatban előforduló más személyragos névszók táplálják a gyanút. Egyébként az sem biztos, hogy határozott névelővel van dolgunk, mert lehet, hogy az *az* a latin *ipsa* fordítása, és ebben az esetben kijelölő jelző.

3. Tulajdonnevek:

A tulajdonnevek minden nyelvtani helyzetben csak határozott névelő nélkül fordulnak elő.

Isten, Úr, Úristen, Krisztus: 1⁸: „es . . . ég lelketek legyen . . . *istenbe*”; 2¹⁶: „tízeltetek ti [bēnetek] köztetők *istent* egymalban”; 2²³: „micort *iste*(.)t imadatok”; 6⁶: „De maga bochanatot kell kerni *istēpl*”; 6¹⁵: „hog ø bēne *istēnek* ne vettetők”; 6³³: „ocot adando lezen ti ertetek *istēnek*”; 7²⁷: „kit *istē* ne aggon vag kitöl *isten* veggēn”; 7¹: „Adga *vr isten* hoğ meg tarchatok”; 7⁹: „adgatok halat *vr istēnek*”; 7¹⁶: „*vrat* ne veğēn”; 10¹⁷: „ha *vrat* kelletik neki adni”; 11¹: „imar holott *vr vetelert*”; 3²: „de meg filetek es . . . <halga(.a)> *istēnek* igeiet”; 6²⁴: „*istēnek* elotte”; 6¹¹: „es *cri/to/nak* illetlen zolgaloleaninak . . . lem kell tēni”; 7²: „mīt . . . *xcnak* io illatt'aua . . . illatozok”; 10¹⁵: „hoğ *vr vetelnek* zokott helere nē . . . iøhet”; 3³⁰: „ki *isten* zolgaloleanit . . . ekefeiti”; 4²¹: „*isten* zolgaloleaninak ha mōdāga”; 10¹⁸: „az pap . . . *cri/ft* tettet . . . be viğē”.

Allandó jelzős tulajdonnevek: 1¹: „»El kezdetik *zēt agi,tan* pifpek reg-laiak”; 12³⁵: „Meg [vegezik] vegeznek *zent damūcus* [ap] forōinak zerezēfi”.

4. Azonos mondatrészek előtt:

Kódexünk névelőhasználatának sajátosságai közé tartozik az a jelenség, hogy azonos mondatrészek előtt a névelő általában ismétlődik: 3²⁹: „terienek *az bodogb zokafokra* <azaz *az mertecleteffegre*>”; 8²¹: „kikben nem xak *az mōdott jegelmetlenők* <feğhetetlenők> de iot *az meg dōgletők*”; 9⁷: „Es mend az felöl mōdott penaua kit mōdottonk *az nehezēbb bōrōl*, es *az tefti bōrol* es *az gonoz zandekoza/rol*, gōtreflek”; 9¹¹: „*az elebbi veteknek* kōuetefe zerent, es *az bvnrol valo banatnak* iege zerent”; 12⁵: „Es elözør legyen *az omio* faz vtan *az meg kenes*”; 12²⁰: „akar az *karba* akar *az capitulōba*”; 12²¹: „*az io tetelnek eleue mondatol* meg valua, es *az hozza ragazott imad/agoktol* meg valua”; de 3¹³: „menere *az gēnebek* es *erōtelenek*”.

5. Fejezetcímekben:

Szövegünk regulagyűjtemény. A második részben szereplő reguláknak a latin szövegben is címük van. A címeket Váci Pál mindig névelő nélkül teszi át: 8¹²: „Igen nehéz *bōrol*”; 8²⁷: „Zerzete hağottakrol es budofokrol”; 9¹²: „*pōriffa tetelrōl*”; 10¹: „*fōrokual gondolokrol*, vag *lanokrol*”; stb.

6. Összefoglalva most már mindazt, ami a felsorolt adatokból kihámozható, a következőket állapíthatjuk meg: 1. Az ismert fogalmak előtt lehet határozott névelő; használata azonban nem következetes, mert a már egyszer határozottan jelölt fogalmak határozatlanul is szerepelnek. — 2. Az egész fajt jelölő névszók az esetek túlnyomó többségében névelő nélkül állnak. — 3. A magasabb rangú személyek jelölői következetesen névelő nélkül jelentkeznek, tehát a határozott névelőnek pejoratív szerepe van. — 4. Az elvont fogalmak többnyire névelő nélküliek. — 5. Névszói és igei-névszói állítmány, nuncupativus, factivus, translativus és a *kell* ige névszói vonzata nem szerepel névelővel. — 6. A főnévként használt névmások és számnevek közül csak az *egyik*, *másik* és a *többi* előtt van névelő. — 7. A tulajdonnév jelzős szerkezetekre ugyanaz vonatkozik, mint a jelző nélküli szerkezetekre. — 8. Számnévi és névmási jelzős szerkezetek csak névelő nélküliek. — 9. Az értelmező jelző (főnévi) általában névelővel jelenik meg. — 10. Birtokosjelzős szerkezetekbéli birtokszó előtt soha sincs névelő. — 11. Birtokosjelzős szerkezetekre általában ugyanaz a szabály vonatkozik, mint a jelző nélküli szerkezetekre. — 12. Ha a birtokosjelző személyes névmás, vagy a birtokviszonyt csupán birtokos személyragos köznévi fejezi ki, névelőt sohasem találunk előtte. — 13. Tulajdonnevek (ide számítva az *Isten* és a vele azonos jelentésű *Úr* szót is) sem jelzős,

sem jelző nélküli szerkezetekben nem kapnak névelőt. — 14. Azonos mondatrészek előtt a névelő általában ismétlődik. — 15. Fejezetcímekben névelő nincs.

Ezek a megállapítások nagyon csekély eltéréssel megegyeznek mindazzal, amit IMRE (i. m. 359) a BécsiK. névelőhasználatával kapcsolatban felderített. Az eltérések a két vizsgált szöveg terjedelméből fakadhatnak. A BirkK. rövid példaanyaga néha kevesebb, máskor meg az ellenpéldák hiánya határozottabb következtetés levonását engedi meg. Ennek ellenére azonban a hasonlóság kétségtelen.

7. Kódexünk hangtani elemzése során a BirkK. legközelebbi rokonainak az AporK. 1., a BécsiK. 1. és 2., a MünchK. 1. és a VitkK. bizonyult. Ezek közül a BécsiK.-szel való rokonság IMRE dolgozata nyomán a hangtani rokonság mellett újabb területre: a határozott névelő használatának a területére is kiterjedt. Előnyös volna természetesen valamennyi, hangtani szempontból kódexünkkel rokonított emléket a névelő szempontjából is megvizsgálni és ennek alapján egybevetést tenni. Ilyenfajta elemzés talán megvallaná azt, hogy a hangtani nyelvjárási különbségek párhuzamosak-e a határozott névelő használatának nyelvjárási különbözőségével, ha egyáltalában van ilyen. SIMONYI (i. m. 73) határozottan emellett van, legalábbis a tulajdonnevek előtti névelő használata tekintetében, és a nyelvjárási különbségeket már a XV. század elején is megvélőknek tartja. SIMONYI véleményének megítélését nehezíti az, hogy kódexfeldolgozásaink ezzel a kérdéssel nem foglalkoztak. Bármilyen járatlan is azonban az út, ma már azt is el kell döntenie, hogy valóban nyelvjárási kérdés-e ez, és a különbség csak a tulajdonnevek előtt mutatkozott-e, vagy más szavakra is kiterjedt. Ennek eldöntésére kiválóan alkalmas Szent Ágoston reguláinak Coelius-féle 1537-ből származó fordítása, melynek latin eredetije azonos Váci Pál latin szövegével; csupán annyi a különbség, hogy az férfiak számára, emez meg női szerzetesek számára készült. A szöveg azonossága az egybevetést megkönnyíti, minden spekulatív eljárástól megkímél, és a két szöveg különbözősége — figyelembe véve a keletkezésük között eltelt hatvanhárom esztendő, ami a nyelvfejlődés szempontjából nem nagy idő — nem fejlődésbeli, hanem nyelvjárási különbözőséget biztosít. A két fordítás biztosan két nyelvjárás képviselője. A Coelius-féle fordítás kódexünkhöz képest erősen illabialis és valamivel zártabb. Csak néhány idevágó megfigyelés jellemzőképpen: 1. Illabialis *e* (ē?)-zés (~ ö): C5 (a hivatkozási szám a Dézsi-féle [AkNyelvÉrt. XVII.] kiadás regula-számozására utal): *erem-*; 6: *feld*; 13, 59: *teruen-*; 14, 15: *beit-*; 17: *eurel-*; 22, 23, 40, 41: *eltez-*; 22, 25, 53: *erkech-*, *erkech-*; 25: *keuet*; 25: *gener-*; 26, 36: *gctr-*; 29, 52: *esmer-*; 31: *eleuzer*; 35: *e ezer*; 42: *tebbet*; 50: *terten-*; 52: *rest-*; 60: *teuker*; BirkK. 6²⁹: *φρm-*; 1²⁵, 9⁶: *φld-*; 3¹⁹: *φrueñ*; 2²⁸, 3⁰: *hót-*; 3⁸: *φrpl-*; 10²⁴, 1⁸, 1²²: *öltφz-*; 4³, 5³⁴: *erkφch-*; 9¹¹: *kφuet-*; 3³¹: *gφnφr-*; 7²⁹, 9⁹: *gφtr-*; 5²⁵, 6¹, 9: *φsmer-*; 11⁵, 12²⁸: *elφzφr*; 3¹⁸, 4¹: *tφbb-*; 3¹⁹, 10⁸, 1⁶: *tφrten-*; 5³¹: *rφstel-*; 7⁶: *tukφr-*. — 2. Illabialis *é*-zés (~ ő): C1: *fekeppen*; 28: *eriz-*; 31, 36: *kettenek*, *kettevel*; 35: *ette*; 52: *kefen*; 36: *fejelmeze* 'fegyelmező'; 40: *erize* 'örző'; 48: *betegsegbel*; 35: *intefbel*; 29: *kirel*; 41: *eltezetrel*; a BirkK.-ben a jelen idejű melléknévi igenév képzője mind abszolút, mind relatív szóvégen mindig -ő, a -ból és -ről ragnak illabialis változata nincs, de vö. mégis 9⁶: *vezzekuel*; 11²³, 12²²: *eleue*; 3²⁶: *elebbeli*. — 3. Illabialis *é*-zés (~ ű): C2: *gyelekezuen*; BirkK. 1⁶: *gvl-*. — 4. Illabialis *i*-zés (~ ü): C12: *ireffegek*; 17: *kilemben*; BirkK. 2²¹: *vrefsegek*; 3⁴, 9²⁵: *kvlφmben*. — 5. Illabialis *i*-zés (~ ű): C36, 38, 43: *bin-*, de 38: *beun-*; 38, 50: *gil-* 'gyűlöl'; BirkK. 7³¹, 8¹⁴ stb.: *bvn-*; 5¹¹, 1⁴: *gvl-*, *gul-*. — 6. Zárt *i*-zés (~ é): C19, 41:

míne- 'mennyi'; 30: *mynt*; BirkK. 6⁷ stb.: *mene*; 1¹² stb.: *mít*. — 7. Zárt ö-zés (~ ü): C26: *teur*-; 60: *teuker*; BirkK. 3¹⁹, 7²: *tor*-; 7⁶: *tukgr*-. — 8. Zárt ú-zás (~ ó): C33: *vaga/tul*; 44: *magatoktul*; 44: *moffoctul*; 53: *vratul*; a BirkK.-ben a *-tól* rag mindig *-ó*-val.

3. És most nézzük meg, hogy vajon a hangtanba tartozó nyelvjárási eltérések mellett van-e eltérés a határozott névelő használata területén is. Az adatok tanúsága szerint igen. Ezek: 1. Coeliusnál a határozott névelőnek semmiféle pejoratív jelentéstartalma nincs, mert a magasabb rangú kolostori személyek jelölői — ellentétben kódexünkkel — következetesen határozott névelővel állnak: 35: „elezer a *feiedelmnek* kell mondani”; 36: „a haz feiedelmek, vag generalifnak”; 39: „A haz feiedelmek: auagi a *Generalifnak* akaratyá zerent”; 43: „a *feiedelmnek* hatalmaffagaba”; 44: „a *feiedelmnek* a caratia zerent”; 45: „a *feiedelem* parancholuā”; 55: „nagial incab a *generali/nak*”; stb. — 2. Az *Isten* és a vele azonos jelentésű *Úr* szó előtt gyakori a határozott névelő: 10: „tíztieliek egimalba *azi/tent*”; 13: „mikor imadiatok *az iftent*”; 28: „mert *az iften* is . . . ekeppen eriz meg”; 46: „es *az iften* zolgaia mongia”; 59: „Engedie *az vr iften*”; stb. — 3. Mindezekon kívül felsorolhatunk még jó egynéhány olyan esetet, amely arról tanúskodik, hogy Coelius sokkal több alkalommal használta a határozott névelőt, mint Váci Pál, de ellenkezőt bemutatni nem tudunk: 6: „hog ne kezdiefenek monoftorok *agazdagoknak*. haznalatoffak lenni, nē *azegeneknek*, ha a *gazdagok* ot magokat megalazzak: es a *zegenek* fel fualkodnak”; 9: „ha a *nautias lelek* keuelbe lezen”; 12: „*Az imadfagnak* helen”; 16: „Mikor iarultok *az aztalhoz*”; 53: „a *birodalónak* hatalma megne zegotteffek”; és még mintegy 11 példa.

Ezek után arra a kérdésre, hogy a határozott névelő használatában mutatkozó eltérés egyben nyelvjárási eltérés-e, úgy hiszem, csak igennel lehet válaszolni. Említettem, hogy a két fordítás keletkezésének ideje között körülbelül fél évszázad telt el, ami aligha elegendő ilyen jelentős változás lefolyására.

Coelius névelőhasználata határozottan fejlettebb szintű, mint akár a Bécsi, akár a BirkK.-é. Ha valamennyi XV—XVI. századi emlékünket megvizsgálunk, bizonyára a különbözőségek sokféle fokára tudnánk rámutatni (vö. SIMONYI i. m. 73). Egybevetve azonban ezeknek az emlékeknek különböző, de mégis viszonylag fejlett névelőhasználatát a két, két és fél évszázad előtti emlékek (HB., GyulGl., KT.) gyér és vitatott névelőhasználatával, felvetődik a kérdés, hogy vajon a határozott névelő nem egyetlen nyelvjárásból (amelyhez a HB., a GyulGl. és a KT. nem tartozik) indult-e el hódító útjára, lassan megnyerve a környező nyelvjárásokat és egyre gyengébben gyűrűzve tovább. Erre jelenleg aligha lehet határozott választ adni, de hogy Coelius nyelvjárása közelebb volt e maghoz, mint a Bécsi és BirkK.-é, az valószínűnek látszik.

PUSZTAI ISTVÁN

A magyar fölszólító mód kérdéséhez

A közelmúltban PAPP ISTVÁN érdekes és tanulságos összefoglalást szentelt a magyar felszólító mód történetének (FUF. XXXII, 282—301), melyben nemesak az eddig elhangzott véleményeket sorolja fel szoros kritikával, de számos ponton új magyarázatokat ajánl. Sok részletben egyetértek vele, de néhány kérdésben lényegesen másként látom ezeknek az igemódoknak az alaki

történetét. Egyszer már hozzászóltam e probléma egy részletéhez (MNY. XLVI, 359), PAPP azonban az ott előadott magyarázó föltevésemet, amely a dolog természete szerint csak hipotézis, tehát annyi a létjogosultsága, amennyire hozzáilleszkedik a tényekhez, nem fogadja el, hanem a kérdéses jelenségeknek más magyarázatot ad. Megvallom, engem viszont az ő érvei nem győztek meg. Azért úgy érzem, hogy erre a pontra, valamint tanulmányának néhány más részletére meg kell tennem megjegyzéseimet.

1. Előbb néhány apróság. PAPP nem hiszi, hogy a *gondolkozzál, egyedl* stb.-félékben az *a, e* véghangzó megnyúlása az *l* nyújtó hatásának tulajdonítható, hanem úgy véli, hogy a *gondolkodál, evél* elbeszélő múlt analogikus hatása idézte elő a felszólító mód megfelelő alakjait. Azt hiszem, inkább ízlés dolga, ki melyiket választja. Én a magam részéről úgy gondolom, hogy itt két, egymástól független tényező ugyanazon irányban ható működését lehet fölteni. Az elbeszélő múlt alakja befolyásolhatta a befejezett múltat,¹ s ezek mindketten, valamint főleg a föltételes mód a fölszólító módot. Ugyanakkor az *l* nyújtó hatása hasonló irányban működött. Csak azt nem értem, hogy PAPP elfogadja SETÁLÁNEK az érvelését, aki azon az alapon utasítja vissza az *l* nyújtó hatását, hogy abban az esetben az *álmოდol*-ból is *álmódól*-nak kellett volna válnia. Tudjuk, hogy ez a nyelvjárásainkban különben meglevő alak nem jutott köznyelvi szintre. Ezzel kapcsolatban fölvetődik tehát az a kérdés, lehet-e általában az *l* nyújtó hatását tagadni csak azért, mert nem minden egyes esetben érvényesült. Ha a hangfejlődési tendenciáktól mindig 100%-os érvényességet követelünk, egész magyar hangtörténetünk összeomlik.

Foglalkozik a szerző a Jókai-kódexben és egyebütt előforduló magánhangzós végű egyes 2. személyű alanyi ragozású fölszólító módú alakokkal, és a fölszólító mód jele után mutatkozó magánhangzókat úgy próbálja magyarázni, hogy ezek a szóvégi rövid (sorvadó) magánhangzók kései maradványai. Sőt fölveti azt a gondolatot — KÁLMÁN BÉLÁNAK egy nyelvjárási megfigyelésére hivatkozva —, hogy a habozó beszédben, beszédszünet előtt mássalhangzós szóvég után olykor hallható magánhangzós kihangzás — pl. *jobbá, vizá* (KÁLMÁN: MNY. XLVII, 315) — szintén talán a szóvégi sorvadók maig is élő csökevénye. Ilyen jelenség azonban, azt hiszem, szinte minden nyelvből (így a magyar köznyelvből is) ismeretes, és történeti okokkal magyarázni hiba volna. De az sem valószínű, hogy a Jókai-kódex vagy más források említett típusú igealakjaiban valamiképpen a kihalásra ítélt szóvégi sorvadók egy kései maradványával állunk szemben (ez elvégre lehetséges volna), mert éppen a *j* (*ĵ*) után ilyen hangra egyetlen biztos példánk sincsen azokból a századokból sem, amikor a szóvégi sorvadók még elég számosak voltak. Azonfelül a Jókai-kódex példáinak egy részében a felszólító mód *-j* jele (illetőleg ennek következménye) után *a, e*-t találunk, ezek azonban sorvadó, eltűnendő szóvégi magánhangzóként nem szerepelnek (erre vö. BEKE: Nyr. I.X, 108, 138 és KNIEZSA: MNY. XXXIX, 1).

Ezeknek az alakoknak a magyarázata kétségkívül igen nehéz. Mégis megkockáztatok egy föltevést (melyből kettő lesz). E föltevés szerint el kellene

¹ Azt hiszem, e két rokon igeidő alakjai valóban hathattak egymásra. Így magyarázható talán a *tött, lött, vött*-félék *ö*-je, mely a XVI. században igen általános, egyébként nem *ö-zö* területen is: a *tött* stb. *ĕ*-je labializálódott a *töm* stb. hatására, de rövid mértékét megtartotta. Persze, más magyarázat is lehetséges: egy föltehető *töt* alak *ö*-je meg rövidülhetett a *-l* analogikus megnyúlására. Lehet, hogy itt is kettős tényező működött egy irányban, s közös erővel hozta létre az eredményt.

választani egymástól a *-w* végű alakokat (JókK. 9: *zolyw*, 11: *mongyw*) az *-e*, *-a* végűektől (JókK. 56, 137, 147: *menye*, 49: *valya*; KulcsK. 10: *fel terye*, 79: *vye* stb.: TMNy. 599; KeszthK. 448: *imagye*: MNy. IX, 252; stb.). Ez utóbbiakban, valamint a *jere* ~ *gyere* máig is közkeletű változatokban az *-e*, *-a* nyomatékosító elem, olyanféle, mint a *-szo*, *-sze* a *jersze*, *nézzedsze*, *mondásza* stb. fölszólító alakokban. Ha valóban finnugor eredetet keresünk neki, gondolni lehet a vogul *-ä*: *jäy-ä!* 'hé, atyus!', *nēt-ä!* 'nök!'; osztyák *a!* 'ej!'-félékre (EtSz. I, 1466), de talán valószínűbb, hogy e példák és a magyar alakok között csak lélektani rokonság van.¹ Hogy aztán ez a magyar nyomatékosító elem azonos-e az *-ë* kérdőszócskával, mint ahogyan a megfelelő finnugor kérdőszócskát egybe szokták foglalni a figyelemkeltő indulatszókkal, s a kérdő funkciójút ez utóbbiból származtatják, illetőleg vele azonosnak vélik, ez megint más kérdés. Noha a ma is megfigyelhető *gyere*, *jere* végső *e*-je nyílt, ez nem volna akadály, mert mihelyt e szócska eredeti funkciója elhomályosult, és csupán csak egy, a nyelvben elszigetelt alak utolsó magánhangzójaként maradt meg, *ë*-je mint szóvégi *ë* szabályosan nyíltabbá vált a többi szóvégi *ë*-t követve. Az *-ë* kérdőszócska és az *-e*, *-a* nyomatékosító elem összefüggésének alaki akadályja nincs, de döntenie nehéz. Ez azonban nem érinti azt a föltevést, hogy a Jókai-kódexbeli *menye*, *valya* alakok végső *e*, *a*-ja nyomatékosító eredetű.

Még nehezebb a *w* végű alakok magyarázata. Ezeknek még olvasásuk is nagy mértékben bizonytalan, lehet *szólyß* vagy *szólyv*, *szó(l)lyu* és *szó(l)lyú*, *monygyß* vagy *monygyv*, *monygyu* és *monygyú*. Itt már egészen félve kockázatok meg egy föltevést. Arra lehetne gondolni, hogy ezek két különböző fölszólító módú változat kontaminációjából keletkeztek. A fölszólító mód jele, a finnugor **-k* > ősmagyar **-γ* ugyanis két irányban fejlődhetett. A **szóly(u)*-ban vagy **mond(u)*-ban a mássalhangzó után az általánosabb fejlődés *j* (*i*), s ez a megelőző *l*-lel, *d*-vel egybeolvad. Ugyanakkor azonban két más fejlődési lehetőség is van: 1. a *γ*, bár ritkábban, mássalhangzó után is fejlődhetett *u* ~ *β*-vé, így a *bojtorján* mellett *bojtorvány* változat is van (MNy. XLIII, 12), s a török *qiryaj* meglehetősen általánosan *karvay*-t eredményezett (MNy. XXXIX, 101) stb., tehát **szólß* (> **szólv*), **mondß* (> **mondv*)-félék, sőt az *u* (< *γ*) teljes vokalizálódásával **szólu*, **mondv*-félék is elvégre föltehetőek volnának; 2. a *γ* a teljes tőhöz járulva **szólvy* > **szólú*, **mondvy* > **mondú* alakokat eredményezhetett. A *monygy* és a **mondß* vagy **mondv* inkább talán **mondú* alak vegyülésével állhatott elő a *monygyß*, *monygyu* vagy *monygyú* változat. A nehézségeket látom. Ha valaki jobbat tud, szívesen elejtem e magyarázatot.

Ha a leíró nyelvtan szempontjából védhető, történeti szempontból nem helyeselhető, hogy PAPP szerint a *várja*, *kérje* fölszólító módú alakokban nincsen tő-, illetőleg pontosabban jelvéghangzó. Az *-a*, *-e* ragban ott lappang a véghangzó is egybeolvadva a tulajdonképpeni személyraggal, mely tudvalevőleg személynévmási eredetű.

Egyetértek PAPP ISTVÁNNAL a HB.: *zoboducha* adatnak *szoboduŕŕa* olvasásában, ami a *ŕŕ*-t illeti. Már évek óta az egyetemen a Halotti Beszédről tartott magyarázatomban ezt az alakot **szoboduŕtŕa*-ból keletkeztetem és *szoboduŕŕa*-nak olvasom. A *sirhon*-félék *sirŕon* olvasását szintén valószínűnek

¹ D. BARTHA KATALIN figyelmeztet arra, hogy egyik-másik nyelvjárásunkban egy *-e* nyomatékosító elem igen kiterjedt használatú.

tartom, noha ezeknél lehetne nyelvjárási közvetlen $\gamma > h$ változásra is gondolni. — Ezzel kapcsolatban fölmerül az a kérdés, miért lett volna a velaris γ -nek zöngétlen megfelelője palatalis. Úgy vélem, hogy a magyar nyelvjárások jelentős részében, talán a zömében szó belsejében mássalhangzó után nem volt χ , hanem csak $\acute{\chi}$, amint hogy ugyane helyzetben γ helyébe is az esetek túlnyomó többségében, tehát nyilván a nyelvterület túlnyomó részében uralkodó tendencia értelmében $\acute{\gamma}$ (j) lépett. Ezt látszik legalábbis bizonyítani a *tarġan > Tarján*, *baltġryan > bojtörján*, **űpŕ(ű)ġű > eperj* stb.-féle példákban tapasztalható fejlődés. Igaz viszont, hogy ennek látszólag ellentmond a *-hat* igeképző és a *-hoz* névutó $\rightarrow$ rag alakulása: ezekben az egész nyelvterületen mutatkozó h kétségtelenül közvetlenül χ -ból, minden palatalis változat közbeiktatása nélkül lett. Ámde itt a $\chi > h$ fejlődést biztosíthatta a *-hat* képző és a *hat* ige, a *-hoz* rag (névutó) és a *hozzám* stb. határozószó között a nyelv-érzék számára is sokáig nyilvánvaló összefüggés. (A *-hoz* azonfelül gyakran magánhangzós szóvégehez járult, ami más fonetikai helyzetet teremtett.) Lehet, hogy az artikulációnak ez az előre húzódása eleinte csak az elől képzett mássalhangzók után következett be, minthogy azonban a magyar mássalhangzók zöme elől képzett, a kérdéses helyzetbe került χ , γ -k zömét érintette, s innen általánosulhatott a palatalis változat k és g után is, tehát a $k\chi$, $g\gamma$ kapcsolat artikulációja is előre húzódott. Hogy e folyamat milyen időbeli határok között játszódott le, azt tüzetesebb vizsgálatok nélkül nehéz volna megmondani, kétségtelenül legkésőbb akkor fejeződött be, amikor a γ és a χ általában eltűnt a nyelvből.

2. Említett cikkemben azt próbáltam magyarázni, hogy — adva lévén a magyar fölszólító mód jelének finnugor **-k* eredete — miért lett ez a k a magyarban mindig j -vé, és miért nem találjuk a finnugor k általánosabb, u , $ü$ fejlődésének semmi megbízható nyomát; továbbá, hogy miért hiányzik a fölszólító mód minden alakjában, különösen az alanyi ragozású egyes 2. személyben is a tövégi magánhangzó. Úgy véltem, e két tény között bizonyos összefüggés van. PAPP azonban magyarázatommal perbe száll. Idevágó tételei a következők: 1. Nincs ok a magyar nyelvtörténeti adatok alapján annak a föltevésére, hogy a magyarban a *-j* fölszólító módjelnek valaha más előzménye, mint *-j*, tehát például ősmagyar **-γ < finnugor *-k* lett volna. 2. Nincs jogunk föltenni, ugyancsak a magyar nyelvtörténeti adatok alapján, hogy valaha a fölszólító mód jeltelen volt.

Ami az első tételt illeti, azzal teljesen egyetértek, és tudomásom szerint sohasem állítottam az ellenkezőjét. De kérdem, szabad-e a magyar nyelvtörténetet függetleníteni a finnugor nyelvtudomány eredményeitől. Véleményem szerint nem. Magam, nem lévén finnugor nyelvész, nem érzem magamat illetékesnek arra, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány oldaláról vizsgáljam e kérdést, hanem elfogadva a finnugor nyelvészek eredményeit, ezekhez próbáltam igazítani a magyar nyelvtörténeti adatokat, tényeket. PAPP tanulmányának velem foglalkozó, cáfoló részét olvasva, mindig azt vártam, hogy végül a szerző kimutat egy olyan finnugor i , j elemet, melyből a magyar fölszólító mód jele származtatható. Nem kis meglepetésemre ez nemcsak elmaradt, hanem munkája végén a szerző megjegyzi, hogy más kérdés, vajon uráli, illetőleg finnugor oldalról tekintve a dolgot, nem kell-e mégis ősmagyar **-γ* módjelet föltennünk. Nos, nézetem szerint nemcsak hogy nem hiba, ha ebből a föltevésből indulunk ki, hanem az a hiba, ha ezt a kiinduló pontot mellőzzük. Úgy vélem, a magyar nyelvész feladata egyebek közt az is,

hogy a magyar nyelvtörténeti adatok és a finnugor nyelvtudomány tanulságai között levő úrt áthidalja.¹

3. Kis cikkemben — mint említettem — azt is próbáltam magyarázni, mi az oka annak, hogy a fölszólító mód *-j* jele mindig a csonka tőhöz járul. Ha elfogadnók azt, hogy a fölszólító mód jele mindig *í* (*j*) volt (amire jelenlegi tudásunk nem jogosít föl), vagy hogy a *γ hangzóközi helyzetben már nagyon korán kiesett, és már nagyon korán hézagöltő *j* lépett a helyébe, vagy akár azt, hogy a fölszólító módban a *γ csodálatos módon magánhangzók között is, a szó végén is mindig *j*-vé fejlődött, akkor a tövéghangzó hiánya csak az egyes 2. személyben volna probléma; a többi alakban a kétnyíltszótagos tendencia mindenképpen kellő megoldást ad. Én a *várj*, *kérj* alakok keletkezését úgy magyaráztam, hogy az egyes 2. személyben — a fölszólító mód leggyakrabban használt alakjában — az ősi jeltelen változat (**vár!*, **kér!*) sokáig élt, és csak analogikusan vette föl a fölszólító mód jelét. Ha a minden egyes alakban jelentkező *j*-ben nem látunk problémát, kétségtelen, hogy magyarázatom nem az egyetlen lehetséges. Fölfogható volna például a folyamat úgy is, hogy a *várjak*, *várjon*, *várjunk*, *várjatok*, *várjanak* sor akár maga is megteremthette volna a *várj* alakot egy *vársy > *vársi alak kiszorításával. Sőt, ha a *γ > *j* fejlődést úgy okoljuk meg, ahogyan én próbáltam, akkor is föltehető volna, hogy egy *vársy > *vársu helyébe a *várjak*, *várjon* stb. analógiájára lépett a *várj*. Hogy mégis az előbbi magyarázat mellett kötöttem ki, annak több oka van: 1. Meglehetősen általános vélemény szerint a fölszólító módnak eredetileg nem volt külön jele (az irodalmi utalásokat l. MNy. XLVI, 360). Az ősi kifejezőmód minden bizonnyal sokáig kitartott a leggyakrabban használt alakban is, amikor már más eszközökkel is kifejezték a fölszólítást. (Ennek az ellenkezője volna szokatlan.) Nem volna meglepő, ha ilyen igen ősi változatnak semmi nyoma sem maradt volna a történeti korra, de annál jelentősebb, ha vannak olyan maradványok, melyek az egykori jeltelen fölszólításmódról tanúskodnak. 3. A *kérd*, *várd* tárgyas fölszólító alakokban szintén nincsen *j*, márpedig ezek régibb változatoknak is fölfoghatók, annál inkább, minthogy egy föltett *várjad* > *várd*, *kérjed* > *kérd* fejlődésnek megnyugtató magyarázata nincs. — PAPP azonban egészen más úton keresi a megoldást. Szerinte a *vársj, *kérüj bizonyos mondatbeli helyzetben, azaz magánhangzóval kezdődő következő szó előtt vesztette el a *-j* előtti tövéghangzót a kétnyíltszótagos tendencia értelmében: *vársj egy kicsüt → *várj egy kicsüt*. Nem hiszem, hogy különösebben kellene bizonygatni, mily kevésbé meggyőző ez a magyarázat. Ilyen mondatfonetikai helyzetből vagy a gyors beszédből fakadó rövidülésre akad példa egy-egy sűrűn előforduló szerkezetben, mint *tudd-e? ládd-e?* (s innen *ládd*) vagy *meggyek?* 'mit tegyek?', de még ezek sem maradtak meg, hanem szép lassan kiavultak a nyelvből, mint elszigetelt formák. Igeragozásunknak úgyszólván minden alakja, melynek utolsó előtti szótagja nyílt, gyakrabban kerülhetett megfelelő mondatfonetikai helyzetbe, mint a fölszólító mód egyes 2. személye. Ez az alak ugyanis jóval

¹ Itt jegyzem meg, hogy magánhangzó után a szó végén a finnugor *k > ősmagyar *γ*-nek *j*-vé való fejlődését ma még sokkal kisebb terjedelműnek tartom, mint régebben. Így nem hiszem már, hogy a magyar *-á*, *-é* (*-a*, *-e*, *-vá*, *-vé*) lativusragban finnugor **-k* lativusrag rejlik, hanem úgy vélem, hogy a magyarban két ősi lativusrag nyomai találhatók meg: a finnugor **-k*-éi az *-ő*, *-ü*-ben (így: *elő*, R. *felő*, *mellő*, nyj. *eggyü*, *öszü* stb., vö. PAIS: MNy. XXXII, 110) és a finnugor **-j* lativusragéi (TOIVONEN: FUF. XXVIII, 10) az *-á*, *-é*-ben és fejleményeiben.

többször áll magában, bővítmény nélkül, mint bármely más igealak. Ha pedig követő bővítménye van, ez a névelőtlen korban magánhangzós kezdetű az eseteknek csak aránylag igen csekély részében volt. Ez utóbbi okból még a *vársz*, *kérsz*-féle alakoknak ilyen mondatfonetikai magyarázatához is, mely pedig viszonylag jobban volna elképzelhető, mint a *várj*, *kérj* esetében, csak végső szorultságban fordulnánk, erre azonban szükség nincs, ezeknek az alakoknak a keletkezése is másképp érthető és értendő (vö. HORGER, Igerag. 21). Azonfelül a nagyszámú *ajánlj*, *kérdj*, *tarts*, *bosszants* stb. stb.-féle alakok is határozottan ellentmondanak a mondatfonetikai magyarázatnak. Nagyon is kevés tehát annak a valószínűsége, hogy ilyen esetek alakították volna át a felszólító mód leggyakrabban használt, legerősebb emlékképekben rögzített alakját.

Itt közbevetőleg még egy kis részletkérdésre kell megfelelnem. PAPP szememre veti, hogy én a *kérd* változat időbeli elsőségét a *kérjed*-del szemben HORGER alapján állítom, holott HORGER az idézett helyen az ellenkezőt mondja. Sajnálom, hogy PAPP — nyilván az én hibámból — félreértette, amit mondani akartam. A félreértés oka nyilván az, hogy túlságosan röviden fejeztem ki gondolatomat, inkább csak utaltam rá, nemcsak azért, mert közlési lehetőségeink korlátai parancsolólag intenek a rövidségekre, de azért is, mert a gondolatmenetben ez érveknek nem tulajdonítottam különösen fontos szerepet, szinte fölöslegesen ítéltém őket. Idézem szavaimat: „Egy darabig együtt élhetett a két alak: **várs!* és **várj!*, úgy mint egy régebbi *várd* és egy ugyancsak analogikus *várjad* hosszú idő óta együtt él (vö. HORGER i. m. 122) . . .”. Ha teljesen HORGER elgondolását idéztem volna, elmaradt volna a „vö.”, mellyel azt jeleztem, hogy HORGER az idézett helyen foglalkozik e kérdéssel, és megállapításainak, elképzelésének egyes részeivel egyetérték (azzal, hogy a két alak régóta él egymás mellett, hogy a *várd* nem lehet rövidülés a *várjad*-ból, és hogy a *vár!* formához természetesen társul a *várd!*), de nem az egészszel. HORGER magyarázata, az tudniillik, hogy egy *m á s o d l a g o s vár!* alakhoz keletkezett a *várd!*, közel sem győzött meg olyan mértékben, hogy más lehetőség keresésétől fölmentene. Ezek a másodlagos, *j* nélküli *vár!*, *kér!* felszólító módú alakok a régi nyelvben túlnyomóan bizonyos mondatfonetikai helyzethez vannak kötve (mégpedig egészen másokhoz, mint amelyek egy *várd* alak keletkezésének kedvezhettek volna), akkor, amikor a *várd*-félék jelentkeznek, meglehetősen ritkák (vö. ECKHARDT SÁNDOR: Pais-Eml. 491), és a *várd* alak ma is teljesen független a köznyelvben csak kivételes és hanyag *vár!* felszólító módtól. Persze készséggel elismerem, hogy az *üsd*, *tartsd*, *tanítsd*-féle alakok HORGER magyarázatát látszanak támogatni. Érdekes, hogy éppen ezekben hiányzik teljesen a *-d* már szórványosan a kódexekben, majd a XVI—XVII. században mind általánosabbá válva (BÁRCZI: Pais-Eml. 206). A *tekints(d)*, *érts(d)*-féle alakok valóban csak másodlagosak lehetnek. Nem akarok itt hivatkozni ezekkel szemben olyan nyelvjárási alakokra, mint *tanídd*, *ködd*, *éjd* stb., mert ezek ősi voltát nehéz volna bizonyítani, s újabb keletkezésük szintén valószínűbbnek látszik (vö. HORGER, Igerag. 122). Legalábbis a nyelvtérületnek túlnyomó részén a *t*-töví igéknek tárgyias ige-
ragozású módjeltenet alakja már nagyon korán eltűnt. Amikor aztán az egy időben visszazsolt, majd újból terjedni kezdő *kérd*, *várd* alakok hatására a *tekintsed*, *értsed*-félékhez is rövidebb változatok társultak, a tövég jellegzetes alakulása már nem maradt ki az újításból sem.

Amde, ha a *várd*, *kérd* típusú alakok valóban újabbaknak bizonyulnának, az sem befolyásolná lényegében azt a föltevést, hogy valaha a föl-

szólító mód egyes 2. személye a pusztá igetővel volt azonos. Itt ugyanis megint csak a finnugor nyelvtudomány tanításából kell kiindulnunk. Magyar történeti nyelvtant, főleg, ha az ősmagyarban lezajlott folyamatokról van szó, egyik oldalról föltétlenül a finnugor nyelvészet eredményeire kell építenünk. Ha a kiinduló pont helyes, nem elsőrendű kérdés ősmagyar folyamatok tárgyalásában, vajon egy igen ősi nyelvallapotnak maradtak-e csökevényei a történelmi korszakban, noha kétségtelen, hogy ilyesmi lényegesen erősíti a föltevést. Ezért elégedtem meg abban a cikkemben, mely PAPP ellenvéleményét kiváltotta, futó célzással az ősi jeltelen fölszólító mód maradványaira, melyet a *kérd*, *várd*-féle alakokban és a *jer*, *jövel* csökevényekben véltem föltalálni.

PAPP szerint nem lett volna szabad a *jer*-re hivatkoznom, már csak azért sem, mert e szó etimológiája ismeretlen. Az igaz, hogy a szó eredetére semmi megbízható nem tudunk, de az is igaz, hogy bármely alakját nézzük is: *jer*, *jere*, *gyere*, *jerünk*, *gyerünk*, *jeretek*, *gyertek*, egyikben sem látszik nyoma sem a fölszólító mód jelenek. Már pedig, ha e pár alak egy ige maradványa,¹ a módjel hiánya ilyen elszigetelődött alakokban más, mint megőrzött régiség aligha lehet. Ha viszont valami indulatszói eredetet teszünk föl, akkor is inkább módjelet várnánk, legalábbis a többes 1. és 2. személyben, hiszen a ragozott indulatszó rendszerint módjelet kap fölszólító használatban, így *col*-ból *Czojatok kij* (JAKUBOVICH: MNy. XI, 320), *csitt*-ből *csiss*, *csissatok* (SZEMKŐ ALADÁR: NyF. XIII, 40), de vö. KASSAI V, 203: *Tsittatok*. Módjelet a *jer*-nek csak egyetlen kései változatában találunk: MA.: *jerjünk* (NySz.). (Ezt az alakot PAPP, nem tudom miért, nem veszi tudomásul.) PAPP azonban e két lehetőségétől teljesen független harmadik, szellemes megoldást ajánl; nem hinném azonban, hogy sokakat meggyőzött volna. Úgy véli, hogy egy *eredj*, *eredj*, *eredj!* szóismétlésből vált ki a *gyere*, *gyere!* a szótagolás fonetikai elvének győzelmével. Arra vonatkozólag, hogy mikortájt alakult volna ki ez az alak, nem kapunk tájékoztatást. A szerző, hogy úgy mondjam, lélektani alapon próbálja valószínűsíteni az ilyenféle háromszoros szóismétlést, és csak ebből következtet arra, hogy a *gyere* kialakulásának bizonytalan korában ilyesmi gyakori, jellegzetes fordulat volt, mégpedig éppen az *eredj!* szóval kapcsolatban, mely tehát igen korán szófajilag az indulatszóhoz közel került. Ámde ezt talán nem is vehetjük rossz néven, ha arra gondolunk, milyen kevés lehetőség van ilyesminek a valószínűsítésére adattalannal vagy kevés adatú korban. Azt sem igen értjük, miért nem inkább *gyeregy* lett a kiemelkedő szó, mert nyugtalanító, hogy ha e szó kiválásakor a magyarban nem volt jeltelen fölszólító mód, hogyan érezhette ezt a nyelvérzék fölszólító módnak olyannyira, hogy még többes 1. és 2. személyt is alkotott belőle, holott a végső *gy* megtartásával a felszólító mód jellege érintetlen maradt volna.

Ahhoz, hogy egy *eredj*, *eredj*, *eredj!* sorból a *gyere* kiválását valószínűsítse, a szerző szükségesnek tartja annak a föltevését, hogy a *d*-tövű igeik fölszólító módjában a *dj*-ből előbb *gy* lett, s azután magánhangzóközi helyzetben *ggy*, majd innen rendszerkényszerből a szó végén is *ggy*. Hogy az *eredj* eredetileg *eregy*-nek hangzott, arra a Sándor-kódex *Ereg* adatára hivatkozik. A példa

¹ Ötleként vetem föl, hogy a *jömi* igeének *v*-s töve mellett föl lehet tenni egy ősi *v*-tlen tövváltozatot is (akárcsak az *sz*-szel bővülő *v*-tövű igeikkel kapcsolatban), legalábbis osztyák megfelelője a maga kettős tövével ezt megengedi (vö. KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. I, 196, *iedä*). E *v*-tlen tövváltozat *-r* képzős származéka lehet a *jer*-. Nyílt *e*-jét eléggé megmagyarázza az emfázis, ha ugyan külön magyarázatra szükség van, a *jere* végső *e*-je pedig olyan nyomatékosító elem, mint amiről fentebb szó volt.

rosszul van megválasztva, az illető helyen *Ereg*, nem *hizók neköd* van, azaz az *eredj* mássalhangzós szókezdettel érintkezik, *gy*-je tehát természetesen nem hosszú. De a Sándor-kódex, mint általában kódexeink zöme, eléggé pontatlanul jelzi a mássalhangzók hosszúságát, gemináltságát. Így például az egyetlen 17. lapon találjuk a *diččõüles ~ dičõült*, *hangoffag tewõ ~ hangofagoknaal*, *testokkal ~ lelkõkel*, *iraffaért ~ irafoknak* írásmódokat. Világos, hogy az említett *Ereg* írásmódból messzemenő következtetéseket levonni nem szabad. De ilyen értékű példát sokat talált volna a szerző, anélkül, hogy ezek — tekintve a kódexek pontatlan hangjelölését — érvekkül volnának fölhasználhatók.

4. Töredelmesen megvallom azt az eretnekségemet (melyben azonban talán még sem vagyok egészen egyedül), hogy nem tudom elfogadni azt a magyarázatot, melynek értelmében a *d + j*-ből előbb egyszerűen *gy* keletkezett, s ez csak azután geminálódott. Nagy meglepetéssel olvastam, hogy a szerző e tételének bizonyítására főleg a Halotti Beszéd tanúságára hivatkozik, holott e forrásunk pontosan az ellenkezőjét bizonyítja. A szerző az *ovga* alakot idézi érvül. Magam is rámutattam már, hogy a félhangzó után a magyarban éppúgy nincsen gemináta, mint mássalhangzó után (MNY. XXXIX, 340). E kis cikkem talán elkerülte PAPP ISTVÁN figyelmét, csakúgy mint MÉSZÖLY fejtegetései (MNYv. III, 97 és Ómagyar szövegek 170), de HORGÉRE — ki ugyanezt mondja (Igerag. 125) — utal, azonban nézetét elhárítja azzal, hogy ez semmit sem magyaráz meg. Változatlan véleményem szerint ez és csakis ez magyarázza meg a HB.: *oggun* stb. és *ovga* között mutatkozó és minket itt foglalkoztató eltérést.¹ Ismeretes, hogy a Halotti Beszéd a geminációt pontosan jelöli: *Wimagguc*, *vimagguc* (2), *uimaggonoc*, *uimagguc* (2), *uimaggomuc*; *kegiggen*; *oggun* (különben ugyanígy ÓMS.), ellenben *legenec*. A *legyenek gy*-jét én is a *j* affrikációjával magyarázom, mint PAPP. De most kérдем, valószínű-e olyan föltevés, mely azt vallja, hogy a fölszólító módban a *gy* magánhangzóközi helyzete miatt geminálódott, mégpedig a *dj > gy* mindig, ellenben egy ugyanolyan *gy*, mely ugyancsak jellegzetes felszólító módú alak, ugyancsak hangzóközi a *legyenek*-ben (és a hozzá hasonló keletkezésűekben) soha, arról nem is beszélve, hogy más szavak hangzóközi *gy*-jében (*magyar*, *agyar*, *agyag*, *vigyáz* stb. stb.) ilyen rendszeres geminálódásnak nyoma sincs. Számomra nem kétséges, hogy a *d + j* (*j*) közvetlen eredménye a *ggy* mint a két találkozó hang kölcsönös kiegyenlítődése. Ugyanezt tapasztaljuk a *t + j* (*j*), az *n + j* (*j*) esetében, persze nemcsak a fölszólító módban, és kevésbé általánosan az *l + j* (*j*) esetében is. Egy ősi *eregy* alak valószínűsége tehát igen csekély.

Igaz, hogy PAPP mai nyelvjárási alakokra is hivatkozik. A Szamosháton néhány köszöntő formulában CSÜRY *agyon* (= *adjon*) alakot jegyzett föl (*agyon* mellett). Ilyen változat nemcsak a Szamosháton él, de egyebek közt Budapesten is. Talán fölösleges hivatkozni arra, hogy a redukálódásra oly hajlamos köszöntő formuláknak az általánostól eltérő, rövidebb változatait mennyire nem lehet megőrzött régiségeknek tekinteni. Nem megőrzött régiség az *adj' Isten*, a *'stét*, az *alásszolgája > alászolgája*, a *köszönm* és sok más. Marad mint egyetlen bizonyíték a moldvai csángó, WICHMANN gyűjtése alapján. Ám itt elsősorban — ha az adatok helyesek, amiben kételkedni nincs jogunk — igazolásra várna, hogy a kérdéses jelenség ebben az elszigetelt nyelvjárásban megőrzött régiség. És még ha annak bizonyulna is, ami lehetséges, akkor sem jelentene egyebet, mint hogy a *dj* a nyelvterület egy kis töredékén

¹ Vö. még: I. OK. VII, 122 és 137—8. — A SZERK.

(a moldvai csángónak egy kis részében, mert például a HEGEDŰS LAJOS följegyezte szövegekben ilyenkor szabályosan *ggy*-t találunk, noha a gemináták redukciója ezekben a szövegekben sem ismeretlen) másképpen alakult, mint a legtöbb nyelvjárásban.

5. A NySz. tanúsága szerint a régiségben a *jer*, *jere*, *jerel*, *jersze*, *jerünk*, *jertek* alakok általánosak. A *gy* kezdetű alakok későn bukkannak föl, és sokáig nagyon ritkák. A NySz. hivatkozik egy viszonylag korábbi példára: KazK. 29: *gertökel*, ezt azonban a kódex idézett helyén nem találom. Persze azért lehet, hogy valahol van. Ez után a legközelebbi *gy*-s alak a XVII. század végéről van a NySz.-ből idézve, holott a szóra elég példa van. Vajmi nehéz volna elháritani azt a gondolatot, hogy itt a *jer(e)* az eredetibb alak, s a *gyere* csak későbbi fejlemény. PAPP úgy magyarázza ezt a tényt, hogy a *gyere* szót jelentésénél fogva a *jő* ige paradigmájába tartozónak fogták föl (annak ellenére, hogy a három alak közül egy, a *gyerünk* jelentésével nem valami jól vág a *jő* jelentéséhez). Tehát a *gyere* a *jő* analógiájára előbb általában *jere*-vé lesz, és csak amikor a *jő* helyébe szórványosan és nyelvjárásokban *győ* lép, azután vedlik ismét vissza *gyeré*-vé, mégpedig nemcsak ott, ahol *győ* van; illetőleg, ha föltesszük, hogy a *győ* alak régi, csak igen szűk területen élt, erre a területre szorította vissza a *gyere* változatot is, és a *gyere* innen indult később újra hódító útjára, mégpedig függetlenül magától a *jönni*-től és *j-jétől*. Ha mindez nem is volna teljességgel lehetetlen, egy cseppet sem valószínű. Kétségtelen, hogy nem ez az egyszerű, természetes magyarázat, hanem nyilván csak az *eregy*-teória támogatására készült.

Nem kielégítő a *jer* alak keletkezésének magyarázata a *jere* (< *gyere*)-ből. A szerző szerint itt egyrészt a viszonylag ritka *vár!* típusú fölszólító mód hatott volna (a gyakoribb *várj!* alak hatásának viszont semmi nyoma), másrészt az *e* magánhangzós szókezdet előtt esett ki. Ez utóbbi föltevés — tekintve a *jer el* vagy akár a *jer ide* formula elképzelhető gyakoriságát (bár ez utóbbira a NySz. nem ismer adatot — önmagában lehetséges volna, noha nyelvtörténeti adataink, melyekben a *jer* és a *jersze* szinte gyakoribbak, mint a *jere*, és melyek nem jogosítanak föl annak a föltevésére sem, hogy a *jere* időben megelőzte volna a *jer*-t (ez utóbbi korábban jelentkezik), támasztékot nem adnak. Az *-e*-re vonatkozó nézeteimet föntebb kifejtettem.

Mindezek alapján PAPP származtatását igen ötletesnek tartom, de nem látom összeegyeztethetőnek a magyar nyelvtörténet tanulságaival.

Másik példaképpen, bár kérdőjellel a *jövel* (és természetesen hozzáértve a *jövetek*) alakot tekintettem a jeltelen fölszólító mód maradványának. A kérdőjelet azért tettem oda, mert ezeket az alakokat sokféleképpen magyarázták, s elvégre e magyarázatok egyike-másika nem tarthatatlan. Az *-el* nézetem szerint igeikötő, csakúgy, mint a szintén nagyon gyakori *mennyel*-féle és más régi alakokban (vö. LOSONCZI: Nyr. XLVIII, 65). PAPP LOSONCZIVAL vitába szállva azzal háritja el az igeikötős elméletet, hogy az igeikötők a magyarban egészen új képződmények („ganz neue Bildungen”), és hogy egy ilyen egészen új valaminek egy igen ősi imperativusszal való kapcsolatát nem tudja elhinni. Az „egészen új” persze sokféleképpen érthető, de olyan nagyon új nem lehet az igeikötő, hiszen a HB.: *mige*, melyben az eredeti helyhatározó jelentésnek nyoma sincs, arra mutat, hogy itt már egy számos fokon átment hosszú fejlődés elérkezett végső állomására, a perfektiválásra. Márpedig az *el* aligha sokkal fiatalabb, mint párja, a *meg*. Kétségtelen, hogy a jeltelen fölszólító mód és az igeikötő közel sem ugyanabban a korban keletkeztek. De nem értem,

miért volna ez akadályos annak, hogy társuljanak egymással akár egy olyan korban, amikor a jeltelen imperativus már csak nyomokban él. Vajon föl lehet-e tenni, hogy a nyelvérzék tiltakozott volna az ellen, hogy csökevények és neologizmusok kapcsolódjanak? — A szerző a kérdéses *jövel* alakban (a *mennyel*, *fussel* stb.-vel együtt?), illetőleg ennek az *-el* elemében az ikés ige-ragozásból átszivárgott személyragot lát. Ilyen föltevessel kapcsolatban — azt hiszem — szükséges lett volna megvizsgálni, mikor jelentkeznek az ikés és az iktelen ragozás keveredésének első jelentősebb vagy akár jelentéktelen nyomai. A *jövel* már a Jókai-kódexben megvan. A két ragozás keveredésére én csak XVI. század második feléből ismerek példát, de nem vizsgáltam meg szövegeinket ebből a szempontból, tehát nem lehetetlen, hogy régebből is van nyoma, noha sok nem lehet. Ámde az bizonyos, hogy a *jövel*, *mennyel* igen gyakori forma olyan korban, amikor *várjal*, *kérjel*-féle alak, ha egyáltalában lehetséges, egészen kivételes.

PAPP a *jövel* alak keletkezését úgy látja, hogy egy *jöjel* felszólító alakban a *j* kiesett és helyébe hézagöltő *v* lépett. Ez elvégre nem volna teljesen lehetetlen, de nem valószínű. Ha HORGER magyarázatát fogadjuk el (Igerag. 124), akkor egy *jöjjel*, *jöjjetek* stb. alak rövid *ö*-je elfogadható. De ha csak *jő* (< *jeü*) *tő* + *-j* módjelet látunk benne (és a *jj*-t nyúlásnak tekintjük), mint PAPP, akkor *jöjel* alakból kellene kiindulnunk, s ebből a *j* kiesésével és hézagöltő *v*-vel *jövel* alak keletkezne. Ilyen alakot nincs okunk föltenni. PAPP ISTVÁN egy rövidebb (*v*-tlen?) *jö*-tőre hivatkozik, s ezt látja a *jön* és a *jöhet* alakban. Egy *v*-tlen *tő* föltevése elméletben lehetséges (l. fentebb 1. jegyzet), de a *jön* nyilván másodlagos alak a *jönnel*-ből, s ez utóbbi — általános nézet szerint — a *mennek* analógiájára alakult. Nagy a valószínűsége annak, hogy a *jöhet*-ben is az *ö* rövidsége másodlagos, s csak a *v*-t tartalmazó *tő*változatok, valamint a *jössz*, *jön*, *jött*, *jönni*-félék indukálták. Ezek egy ősi *jö*-tőre tehát bizonyítékul nem szolgálhatnak. Az is föltűnő volna, hogy egy *jöjel*-ből vagy akár egy bármi módon keletkezett *jöjel*-ből, melyben a fölszólító mód szokásos jele megvan, egy a ragozási rendszerből kilógó *jövel* vagy *jövel*, *jövetek* vagy *jövetek* alak keletkezne. Itt is az egyszerűbb magyarázat a megnyugtatóbb, az, hogy a *jövel*, *jövetek* módjeltelen, a *jöjel*, *jöjjel*, *jöjjetek*, *jöjjetek* módjeles alakok. — Nem beszél PAPP a JókK. 23: *yewteu* 'veni' alakról. Bárhogy próbáljuk is ezt magyarázni, annyi aligha kétséges, hogy nem tartalmaz *-j* módjelet. — Ugyancsak semmi szó sem esik a *jü* 2. személyű *j*-tlen fölszólító alakról, vö. KeszthK. 210: *yw*, VirgK. 56: *iw*.

Összefoglalva a mondottakat, bár a tőlem vázolt fejlődés valószínűsítésére nem tartom okvetlen szükségesnek annak a kimutatását, hogy a magyar nyelv történeti korában is voltak némi maradványa az ősi jeltelen fölszólító módnak, úgy látom, a tények azt mutatják, hogy volt.

6. A *választja* és a *válassza* alakok eltérését PAPP funkcióhasadással magyarázza: a két egyidejű és kettős funkciójú változat közül az egyikhez a jelentő módú, a másikhoz a fölszólító módú funkció társult volna. Ez önmagában elképzelhető volna, minthogy azonban más alakpárok tanúsága (azaz legvalószínűbb magyarázata) szerint, valamint a jelentő módú egyes 3. személyű tárgyias alak keletkezés-története értelmében a felszólító és a jelentő módú egyes 3. személyű tárgyias alakok eltérése egyebek közt időrendi különbségből fakad, itt sem a szerzőtől adott magyarázatot tartom meggyőzőnek.

Nem tudok egyetérteni ugyanis a szerzővel a *tartsa*, *üssön*-féle alakok magyarázatában. PAPP abból a premisszából indul ki, hogy a jelentő mód

-ja, -juk, -játok, -ják (és -i, -jük, -itek, -ik?) tagjai a felszólító módból hatoltak be a jelentő módba, mint ez — nézete szerint — általában elfogadott tétel. Kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ezt nemcsak szerénymagam sohasem vallottam, de tudomásom szerint a magyar nyelvészeknek számra és súlyra egyáltalában nem jelentéktelen része szintén nem fogadja el. A *lássa* és *látja*, *tartsa* és *tartja* közötti eltérést fölösleges egy hibás tétel kedvéért bonyolult és valószínűtlen magyarázatnak alávetni. PAPP szerint ugyanis a *keress* és a *fess* (< *festŷ*) hatására (illetőleg az ilyen típusokéra) lett a **ve(t)ty*-ből *vess* és a **tarty*-ből **tars*, majd ez utóbbiból „hangtörvényszerűen” *tarcs*. A magyarázat szerint a *ha(t)tya*, *tartya* alakok a fölszólító módból mentek át a jelentő módba, tehát ezeknek az alakoknak meg kellett már előbb lenniük, s velük nyilván a **ha(t)ty*, **tarty* alakoknak is. A dolog valójában jóval egyszerűbb. A *hattya*, *tartya* alakok később keletkeztek **hat(s)já*, **tart(s)já*-ból, akkor, amikor a magyar hangrendszerben már lehetséges volt a *ty* fonéma, s ez elég későn lehetett, mert a Halotti Beszédben a *t* meg a *j* még nem olvad egybe (*Latiatuc*, *mulchotia*; vö.: KNEZSA, Helyesírásunk 46; BÁRCZI, Hangtört. 83).¹ Ezeknél jóval régebbiek a fölszólító mód alakjai: olyankor keletkeztek, amikor *ty* fonéma még a magyar hangrendszerben nem volt. Mássalhangzó vagy félhangzó után *tŷ*-ből *cs* (*č > č*) lett, magánhangzó után, — akár *čc*-n keresztül (*čč > čč > šš*) — akár közvetlenül *ss*. — A *fúccs* és a *vess* imperativusok eltérése, melyre a szerző hivatkozik, könnyen érthető, hiszen nyelvtörténeti adataink is tanúsítják, hogy a *fút* *t*-je előtt egykor csökkentett nyomatékú magánhangzó volt, s mint tudjuk, ezek után a *t + j* úgy viselkedik a fölszólító módban, mint mássalhangzó után.

7. Nem győzött meg a *higgy*, *higgyen*-re adott magyarázat sem, sőt mondhatom, hogy ezt teljesen valószínűtlennek tartom. Észertint ugyanis a *hegy* 'cuspis, mons' és a *higgy* 'inauris' (ezeket a szerző különben egyazon szónak tartja) szavakkal való homonímia okozta volna a mássalhangzó mennyiségi változását. Megnyugtató magyarázatot nem tudok, de mégis azt hiszem, hogy itt a *d*- tövű igék hatására kell gondolni, talán éppen a *hinni*-vel valamiképpen jelentésében is asszociálódható *tunni* ~ *tudni* igének lehetett itt szerepe.

*

E néhány megjegyzésben nem érintettem azokat a pontokat, melyekben egyetérték PAPP ISTVÁNNAL. Talán azokat sem mind, melyekben másutt keresem a megoldást. Ismétlem, összefoglalását hasznosnak tartom, új megoldási kísérleteit szellemeseknek. Csakhát a vélemények különböznek, és valószínűleg ezután is különbözni fognak.

BÁRCZI GÉZA

Az elbeszélő múlt kihalása

1. Az *-a*, *-e*, *-á*, *-é* jelű, úgynevezett elbeszélő múlt időt a köztudat mai irodalmi és köznyelvünk passzív formakészletéhez számítja, a kihalt nyelvtani alakok között tartja számon. Mindenki megérti, ha régebbi írásműben találkozik vele, de nem használjuk, sőt az iskolában sem tanítják. A használatban

¹ Vö. még: I. OK. VII, 122 és 137. — A SZERK.

levő iskolai nyelvtankönyvek vagy egyáltalán meg sem említik (mint az általános iskolai nyelvtanok), vagy pedig röviden utalnak rá mint régies igealakra, de paradigmát nem adnak (BENKŐ—KÁLMÁN középiskolai nyelvtana, 66, apróbetűs rész). A néhány évtizeddel régebbi leíró nyelvtani munkák még úgy említik, mint ami a közbeszédben már nem él, de irodalmi művekben még előfordul; így SZINNYEI „Rendszeres magyar nyelvtan”-ának 1933-ban megjelent 17. kiadása is (33). A múlt század végének nyelvtanírói az elbeszélő műltről mindenféle — használatára vonatkozó — kísérő megjegyzés nélkül emlékeznek meg (pl. SIMONYI, Magyar nyelvtan 1. kiad. 1879. 111, 2. kiad. 1880. 127, 5. kiad. 1896. 72).

A magánhangzós és a *-t* jelű múlt idő között eredetileg funkcionális különbség volt: az első a praeteritumot, tehát a múltbeli folyamatos vagy mozzanatos cselekvést fejezte ki, az utóbbi a perfectumot, azaz a befejezett állapotot (SZARVAS, A magyar igeidők 294; SIMONYI, Die ungarische Sprache 365; KLEMM, TörtMondt. 87—8). Ez a különbség a XVI. században még jól megfigyelhető — SZARVAS a magyar igeidőkről szóló könyvének legnagyobb részét e különbség kimutatásának és elemzésének szenteli —, a századok folyamán azonban lassanként elmosódik, elenyészik, s végül a két különböző igealak egyformán alkalmassá válik a múltbeli történés kifejezésére. E funkcionális különbség eltűnésének vizsgálata külön tanulmány tárgya. Ebben a cikkben már abból a nyelvallapotból indulok ki, amelyben a kétféle múlt jelentése egybeesik, s az elbeszélő múlt életének utolsó szakaszát próbálom megvilágitani, azt a folyamatot, amelynek során a két azonos funkciójú alak közül az egyik, feleslegessé válva, kikopik a használatból. Ennek az utolsó szakasznak kezdetét a XIX. század közepére teszem, a nyelv életének arra a szakaszára, amikor a nyelvújítás harcai, a nemzeti irodalmi nyelvért folytatott küzdelem, a reformkor és a szabadságharc nagy társadalmi mozgalmait tükröző nyelvi változások nyugvópontra jutottak.

Az elbeszélő múlt sorvadása természetesen már jóval régebben megkezdődött. A beszélt köznyelvből — úgy látszik — már száz évvel azelőtt eltűnt. KLEMM (TörtMondt. 87) idézi ADÁMITÓL (UngSprachk. 1760. 38): „In gemeinen Reden . . . wunderselten gehöret.” Hasonló megjegyzést találunk MÁRTON JÓZSEF 1824-ben megjelent „Praktische ungrische Sprachlehre” című munkájának 95. lapján. Csak nyelvjárásokban, főleg a székelyben él tovább, de sajátos funkcióival felruházva: a közvetlenül azelőtt lejátszódott cselekvést, a nemrég múlt történést fejezi ki („félmúlt”, „aligmúlt”). (Vö.: Nyr. III, 509, IV, 109, XXI, 462; NyK. XXXV, 352; NyF. 20. sz. 41; TMNy. 626.)

2. Az irodalmi nyelvre még az egész XIX. század folyamán jellemző az elbeszélő múlt használata. A reformkor irodalmi nyelvét vizsgálva TOMPA JÓZSEF megállapítja, hogy a kétféle múlt idő között semmiféle jelentésműltbeli különbség nincs, ezért használhatják az írók ugyanabban a szövegrészben felváltva a két alakot. VÖRÖSMARTYRA hivatkozik, aki nem is látja más értékét ennek az alaknak, mint hogy váltogatni lehet a kétféle múlt időt (Nyelvünk a reformkorban 367). Hasonló megállapítást idéz KLEMM ARANY JÁNOSTÓL (i. h.). Az elbeszélő múlt azonban számszerűleg egyre inkább háttérbe szorul a *-t* jelű múlt mellett. A XIX. század első felének igeidő-használatára vonatkozólag SIMONYI közöl számadatokat (TMNy. 626): Vörösmarty az ódon színezetű Tündérvölgyben 101-szer alkalmazza az *ira* formát, Arany a kétszer akkora terjedelmű, népies nyelvű Toldiban csak 79-szer. TOMPA

JÓZSEF Petőfi Apostolában és „A nagyapa” című népies elbeszélésében számolta meg a *-t* jelű és az elbeszélő múlt arányát, és úgy találta, hogy az irodalmias nyelvezetű verses műben több az elbeszélő múlt, mint a népies nyelvű prózában (Nyelvünk a reformkorban 367—8). Ezek az adatok rávilágítanak a kétféle igeidő közti stiláris különbségre, ami éppen vizsgált időszakunkban válik igen fontos szemponttá.

A XIX. század második felében az elbeszélő múlt nem egyformán használatos a különböző műfajú, stílusú, hangulatú írásművekben. Minél távolabb van egy mű nyelve a beszélt nyelvtől, amelyben az elbeszélő múlt már nincsen meg, annál sűrűbben használja. Leggyakoribb az elbeszélő múlt a költői nyelvben. Nemcsak azért, mert a költői nyelv, noha a szókincs terén hajlandóbb és alkalmasabb merész újításokra, mint a próza nyelve, a nyelvtani alakokban jobban őrzi a hagyományos alakokat, s nemcsak azért, hogy emelkedettségét közforgalomban nem levő nyelvi eszközökkel biztosítsa, hanem azért is, mert a versírónak különösen kapóra jön, ha azonos funkciójú, de különböző hangtestű alakok állnak rendelkezésére, melyeket a verselés kívánalmainak megfelelően alkalmazhat. E korszak verseiben az elbeszélő múltat gyakran csak a rím és a ritmus követeli meg. Versben előfordulnak az elbeszélő múltnak olyan személyalakjai is, amelyeket prózában csak igen ritkán találunk. S hogy a verses forma mennyire maga után vonja az elbeszélő múlt használatát, arra jó példát szolgáltatnak a színművek. Ugyanannak a szerzőnek verses drámájában sokkal több elbeszélő múlt fordul elő, mint prózában írt egykorú darabjaiban: Szigligeti „A lelenc”-ben (1863.) mindössze 20-szor ír elbeszélő múltat, „A fény árnyai” című verses társadalmi drámájában (1865.) 127-szer,¹ „A trónkereső” című verses történelmi tragédiájában (1868.) pedig 194-szer. Csiky Gergely a nyolevanes években írt prózai darabjaiban alig egy-két elbeszélő múltat használ, verses drámájában, „A vasember”-ben (1888.) nem kevesebb, mint 168-at.

A kor prózai szépirodalmának: regényeinek, elbeszéléseinek stb. nyelvében azt tapasztaljuk, hogy leggyakrabban egyes szám 3. személyben fordul elő az elbeszélő múlt. Nincs is ebben semmi meglepő: „ő” és „az” mindig több van, mint „én” és „te”. Első és második személy nagyobb számban csak olyan jellegű írásműben fordul elő, amelyben az „én”-nek és a „te”-nek nagyobb szerep jut: lírai költeményen és drámán kívül tehát elsősorban levélben.

Nem szépirodalmi szövegekben: tudományos, politikai, publicisztikai stb. művekben természetesen alig van más igealak, mint 3. személyű. De ezekben az elbeszélő múlt szerepe is kisebb, mint a szépirodalomban, hiszen tartalmuknál fogva többnyire jelen idejű igék vannak bennük.

Az elbeszélő múlt előfordulásainak száma mindenhol jóval alacsonyabb, mint a *-t* jelű múlté, s ez a szám állandóan csökken. Kemény Zsigmond az 1862-ben megjelent „Zord idő” egy fejezetében 41 elbeszélő múlt mellett 149 *-t* jelű múltat használ, Jókai „Az arany ember” (1872.) egy fejezetében 42 elbeszélő múlt mellett 320 *-t* jelűt, Mikszáthnál „A jó palócok” (1882.) néhány novellájában 45 : 850 az arány. Versben jóval több elbeszélő múlt alak fordul elő, mint prózában: Aranynál az Őszikékben (1877.) 42 elbeszélő múltra 124 *-t* jelű múlt jut.

¹ Mégpedig olyan prózai tartalmú mondatokban is, mint: „S körülbelül mily száztólit hozza?” (II, 5.). Pedig itt a versmérték megengedte volna a *hozott* alakot is.

Vizsgáljuk most meg, milyen alkalmazási köre van az elbeszélő múltban a paradigma egyes alakjainak. Az irodalmi idézeteket műfajonként csoportosítva és az egyes műfajokon belül időrendben közlöm. Évszámot csak ott adok meg, ahol egy kötetben különböző keltezésű írásművek vannak. A gyakrabban idézett művek évszáma: Arany költeményei (1877.; egy kivétellel); Madách: Az ember tragédiája (1862.); Szigligeti: A fény árnyai (1865.); Csiky Gergely: A vasember (1888.); Kemény Zsigmond: Zord idő (1862.); Jókai: Az arany ember (1872.); Mikszáth: A jó palócok (1882.); Tolnai Lajos: A báróné ténsasszony (1882.); Iványi Ödön: A püspök atyafisága (1890.); Eötvös József: A nemzetiségi kérdés (1865.); Déryné naplója (1879–1881.); Kazinczy levelezése I. kötet, Váczy János előszava és jegyzetei (1890.).

A) — Az egyes szám 1. személye leginkább versben, drámában (elsősorban versesben), levélben és naplóban fordul elő. Alanyi ragozású példák: Versből: Arany: Honnan és hová: „itt éltem s a tömegben | Én is lantot *pengeték*”. Drámából: Szigligeti: A trónkereső III, 7.: „Ah újra ébred a gyanú kigyója, | A melyet annyiszor *elaltaték* már!”. Levélből: Kossuth: ÖM. IX, 146: „indítványozója *valék* annak, hogy a nemzet a trónvesztést elhatározza” (1877.). Emlékiratból: Déryné Naplója I, 326: „Én éppen egy fájdalmas monológot *mondék*”. Regényből: Kemény: Zord idő 266.: „azon négy nap, melyet a szultán táborában *tölték*, levíhatlan undort gerjesztett bennem”.

Ritkábban fordul elő az ikes ragozásban (mivel maga az ikes ragozás is ritkább): Komjáthy J.: A homályból: „Ki fény vagyok, homályban éltem, | Világ előtt *elrejtézem*”; Arany: Lev. II, 323: „a múlt nyáron Pestre költözésem lehetősége fölött *tanácskozáim* pesti barátaimmal” (1861.).

Igen ritka a 2. személyű tárgyra vonatkozó tárgyas egyes 1. személy: Madách: Az ember trag. VIII.: „Nem *halmozalak-é* kegyekkel *el?*”.

Jóval gyakoribb az elbeszélő múlt egyes 1. személye a 3. személyű tárgyra vonatkozó tárgyas ragozásban. Példák: Versből: Reviczky: Imakönyvem: „De azt a régi imakönyvet | S emléked szentül *őrizém*”. Drámából: Csiky G.: A vasember II, 12: „Remegtem téled, *tisztelem* hatalmad, | S bár súlyos volt fölöttem vaskezed, *Ráhajtam* fejemet s *megcsókolám*”. Levélből stb.: Szász K.: Arany Lev. II, 74: „*hallám* Tisza Kálmántól, hogy Debreczenbe hínak” (1858.); Déryné Naplója I, 34: „Sírva *panaszlám el* a nagy megbántást”. Regényből: Kemény: Zord idő 376: „azon hírt *vevém*, hogy a budai börtönben szenved”.

B) — Az egyes szám 2. személye az első személyhez hasonló helyzetekben, de jóval ritkábban fordul elő.

Példák az alanyi (és a vele egy alakú ikes) ragozásra: Versből: Jakab Ö.: Sok szép időt . . . : „S mégis, bár hírét sem vehettem, | Mikor te innen *elmenél!* | Szivembe visszafojtva könnyem, | Némán néztem, míg *elhagyál*, | Nem volt rá lelkem megköszönnem, | Hogy hú *valál* és jó *valál*”. Verses drámából: Madách: Az ember trag. XIII.: „Nem *vérezél-e el* Chaeroneánál | A megbukott szabadság védletében, | És Constantinnal nem *küzdél-e* később . . . ?”. Levélből: Csengery A.: Arany Lev. II, 188: „Csakugyan elindultál s oly rögtön ide *hagyál* bennünket” (1860.).

Tárgyas ragozású példák: Versből: Ábrányi Emil: Tizenhárom: „Gyászolt az ég. Sirtál te is, Teremtőm, | Bár úgy *végzéd*, hogy így haljanak ők!” Verses drámából: Csiky G.: A vasember: „Kötelességed híven *megtevéd*”. Levélből: Tompa: Arany Lev. II, 289: „igen érdekesen *kifejtéd*” (1868.).

C) — Az egyes szám 3. személye minden más személynél jóval nagyobb számban fordul elő versben és szépprózában csakúgy, mint tudományos értekezésben vagy az államélet és a publicisztika nyelvében.

Példák az alanyi ragozásra: Versből: Léway J.: Séta: „Fölkeresem akit sorsa Érdemetlen mélybe sodra; | Vonza felé balga szívem”; Gyulai P.: A budai Rózsahegyen: „S ím ott ülök újra, hol annyiszor ültem, | Hol hitvesem annyiszor *üle* velem, | Hol enyhe kedéllyel, örömben merültem | *Megálda* ezerszer a hű szerelem”. Drámából: Szigligeti: A fény árnyai III, 8: „Tört szívvel és tört hangon *szóla ő*”; Csiky G.: A vasember II, 3: „Szentgáli kölcson *kezde* venni itt-ott”. Szépprózából: Kemény: Zord idő 13: „A nap *leszálla*”; Jókai: Az arany ember 208: „Timár a hangjáról is *ráismere*: Noémi volt az”; Petelei I.: Mikszáth-Almanach 1890. 191: „A zsoldárokból csak ennyi *juta* eszébe”. Nem szépirodalmi szövegekből: Eötvös J.: A nemzetiségi kérdés 15: „az állam-szervezet, melyet a XVIII-ik század a jogegyenlőség létesítésére *állta fel*, . . . épen a jogegyenlőség nevében támadtatott meg”; M. Munkásmozg. Dok. I, 174: „a kapitányságnak katonai segédletért *kelle* folyamodnia” (A Hon. 1871.); uo. 286: „Említést tesz . . . a 8 1/2 millió adó fölemelésről, melyet a pénzügyminister azzal *indokola*, hogy a nép ennyit még el bír viselni” (Munkás Heti Krónika. 1876.); BpSzle. 1886. II, 432: „a latin nyelv a reformatió kezdetén . . . a műveltek gondolatközlő eszköze *vala*”; Váczy J.: Jegyzetek Kazinczy Levelezésének I. kötetéhez 567: „Kazinczy ez időtájban sok szép napot *töltte* Radvánszky Terézszel”.

Elég gyakori az egyes 3. személy az ikes ragozásban is. Példák: Versből: Komjáthy J.: Siralom: „S mint Jézus egykor *vérezék*, | Vérezzem én is, azt ohajtom”; Kiss J.: Jehova: „ő hitében nem *ingadozék*”. Drámából: Szigligeti: A trónkereső V, 6.: „*Megesküvék*, s megtörte esküjét”. Regényből: Jókai: Az arany ember 92: „Timárnak úgy *tetszék*, mintha az a hold valóban emberi arc volna”; Mikszáth: A fekete város II, 85: „Minden új színbe *öltözködék*, csak a lőcsei polgárok maradtak feketében”. Egyéb szövegből: Déryné Naplója I, 99: „anyám már most mindenbe *belenyugovék*”; Váczy J.: Jegyzetek Kazinczy Levelezésének I. kötetéhez 545: „a temetés leírása után valószínűnek tartjuk, hogy a szóban forgó halotti pompa Podmaniczky Lizinek *rendezteték*”.

Mindezeknél többszörösen nagyobb számban fordul elő a tárgyas ragozású egyes 3. személy. Prózaí művekben ez az egy személyalak az elbeszélő múlt összes előfordulásainak 60—90%-át teszi ki. Kemény „Zord idő” című regényében például 1591 elbeszélő múltú alak közül 1233 tárgyas egyes 3. személyű, azaz 77%. Jókai „Az arany ember” című művében 926 közül 798, azaz 86%. Az 1890. évi Mikszáth-Almanachban 286 közül 206 (72%). Versben, drámában az 1. és 2. személy nagyobb előfordulása miatt ez az arányszám jóval kisebb, de viszonylag itt is jelentékeny: Madách Tragédiájában 22%, Szigligeti „A fény árnyai” című színművében 24% a relatív többség. — Példák: Versből: Tóth Kálmán: Előre: „Ezzel *hímezé* a honleány | E szóval a honfi-zászlót”; Reviczky: Magdolna: „Ott sírt, ott *tördelé* fehér kezét”. Drámából: Madách: Az ember trag. VII.: „Mind az, ki hat, *megérté* századát, | De nem *szülé* az új fogalmakat”; Szigligeti: A lelencz IV, 4: „*bevallá*, hogy mámorosan ő dobta a gyermeket a Tiszába”. Szépprózából: Kemény: Zord idő 239: „mélyen *érezé* a viszony erejét, mely a magyar hazához kapcsolja”; Mikszáth: Tót atyafiak 44: „Csutkás ur zsebkendőjével *megettörle* egyre izzadó homlokát”; Tolnai L.: A báróné ténsasszony 33: „Egy-egy erőtlén, nyöszörgő jaj *mutatá*,

hogyan az ifjú él"; Iványi Ödön: A püspök atyafisága I, 15: „Az akkori naiv elragadatsáknak fölujult érzése *melegíté át* az államférfi lelkét"; Beniczky: Mikszáth-Almanach 1890. 108: „A »Honorine-villát«, mintegy harmincz év előtt, gazdag frankfurti gyáros *építteté* a tó partjára". Egyéb szövegből: Arany: Lev. II, 107: „*viszanyeré* kedélyem azon epikai nyugalmat, mely nálam egy levél megírására is szükséges" (1855.); Eötvös J.: A nemzetiségi kérdés 149: „az egyenlőség, úgy mint azt Rousseau *értelmezé*, sehol sem létezik"; Gyulai P.: Emlékbeszéd 37: „Mily hamar *elhervasztá* a sors keze e reményt!" (1870.); M. Munkásmozg. Dok. I, 155: „a tőke sirén hangja által *félrevezetteté* magát" (Általános Munkás-Ujság. 1870.); Kossuth: ÖM. IX, 385: „Láttam egy nemzetet, mely újra érvényesíteni *kezdé* individualitását" (1880.); BpSzle. 1886. II, 443: „a hosszú vita e tekintetben legszerényebb várakozásunkat sem *elégíté ki*"; Váczy J.: Előszó Kazinczy Levelezésének I. kötetéhez V: „Kazinczy özvegye még 1831-ben *felajánlá* boldogult férjének összes kéziratait kiadásra s *beküldé* azoknak czimjegyékét az Akadémiába".

D) — A t ö b b e s s z á m 1. s z e m é l y e meglehetősen ritka előfordulású igealak. Leginkább versben, verses drámában, levélben találjuk.

Példák az alanyi ragozásra: Reviczky: Első szerelem 1.: „Gyakran *találkozánk* az utcán | S némán hűséget *esküvénk* | Egymásnak"; Szigligeti: A trónkereső II, 6.: „*tévedénk*, s most jóváteszszük azt"; Kossuth: ÖM. IX, 245: „bizony-bizony meglehet, hogy a hazán, melyet atyám és én oly hiven *szereténk*, osztozkodni vágyók harczi lovai fogják széttiporni a hantot" (1878.); Déryné Naplója I, 427: „Még többféle dologról is *beszélgeténk* és *végezünk*".

A tárgyas ragozás többes 1. személye bizonyos fokig különálló kérdés az elbeszélő múlt tárgykörén belül. Ez az *-ók, -ők* végződésű, hangszínével a paradigma többi tagjától elütő igealak — akárcsak a feltételes jelen hasonló *-nök, -nök* végződésű tárgyas többes 1. személye — nem tudott általános használatúvá válni. Már a kódexekben jelentkezik az alanyi ragozású *-ánk, -énk* az *-ók, -ők* helyett, s régi nyelvtanaink is megemlítik ezt a kettősséget (BÁRCZI: Pais-Eml. 207). A nyelvújítás korának nyelvtanírói szükségesnek tartják nyomatékosan rámutatni a *váránk* és *várók* közti különbségre (pl.: DebrGr. 92; FOGARASI, Művelt m. nyelvt. 213—3, jegyzet). RÉVAI 1805-ben Sylvesterre hivatkozva kifogásolja, hogy Kazinczy *látánk*-ot ír *látók* helyett (KazLev. III, 383); KAZINCZY azonban régies, provinciális alaknak tartja az *-ók, -ők* végződést (Lev. IV, 5). SZEMERE PÁL kerüendő (KazLev. VIII, 233), VERSEGHY pedig éppen ellenkezőleg, követendő erdélyiességet lát benne (Magy-Gramm. 243). A XIX. század első felében az *-ók, -ők* irodalmi nyelvi norma rangjára emelkedik (TOMPA: Nyelvünk a reformkorban 368—9). Petőfi is így ír: „Amióta őt *eltemetők*: | Tél havának kellő közepette | Olyan tavasziak az idők" (Természet! még te is gúnyolódol?). A fiatal Jókai azonban az alanyi ragozásával megegyező alakokat használja tárgyasan is: Hétköznapiak 104: „Találtunk alkalmat a leányt megláthatni; szebb volt, mint *képzelnék*"; uo. 267: „Kézünkbe *szoritánk* szeretteink kezét". A század második felében is az *-ók, -ők* a norma, de akkor sem követi mindenki: Arany János 1864-ben Tóth Endrének „Férj és nő" című költői beszélyében, melyet megbírálás végett küldött hozzá, az *elkerülénk* alakot *elkerülők*-re javítja (Arany: Lev. II, 419). Mindazonáltal az *-ók, -ők* végződésű alak ritka: az írók inkább kerülik, és a rendes *-t* jelű múltat használják helyette. — Példák: Arany: Széchenyi emlékezete: „Széchenyi meghalt! S e nagy omladékon Élünk-e hát mi?"

búsan *kérdezők*” (1860.); Madách: Az ember trag. XII.: „Mi a tudvágyat szakhoz nem *kötők*, | Átpillantását vágyjuk az egésznek”; Csengerý A.: Arany Lev. II, 192: „A mi a lap dolgát illeti: ez iránt már rég *benyújtók* a folyamodványt” (1860.); Hunfalvy Pál: BpSzle. 1886. III, 52: „*Megtapsolók* múlt május 9-dikén, az akadémia negyvenhatodik közgyűlésén, Vámbéry Ármin beszédét”.

E) — A t ö b b e s z á m 2. s z e m é l y e, amely az elbeszélő múltban az alanyi és tárgyias ragozásban egyforma alakú, a legritkábban használt igealak. Úgyszólván csak verses szövegben fordul elő.

Példák az alanyi ragozásra: Kiss J.: Gedővár asszonya: „Igyál Simon! Még ma többet is vesztesz te!» | »Még többet is? . . . Hazudsz! — koldussá *tevétek!*«”; Szigligeti: A trónkereső I, 6: „Kik vagyok? mért *jövétek?*”

Tárgyas ragozás: Madách: Az ember trag. V.: „Im elbocsátlak, bajnok-társaim, | *Kérdemlétek* a háztűz nyugalmát”; Makai Emil: Az öreg úr: „Úgy-e, ilyennek *ismerétek* | Ti mind a jó öreg papot?”

F) — A t ö b b e s z á m 3. s z e m é l y e valamivel gyakoribb, minden műfajban előfordul, bár jóval ritkábban, mint az egyes szám.

Alanyi ragozású példák: Versből: Reviczky: Mikor még sírni tudtam: „Hejh, *összeperzselének* | Azóta szenvedélyek!”; Drámából: Csiky G.: A vasember III, 10: „Nem *engedének* oda benn maradnom”. Szépprózából: Mikszáth: A jó palóócok 42: „Távolabb különféle madarak *valának* láthatók”; Petelei I.: Mikszáth-Almanach 1890. 190: „bort *hozának*, tulajdon abból, a melyet a táblabírák isznak”. Egyéb szövegből: Gyulai P.: Emlékbeszédék 45: „politikai reményeink éledni *kezdének*” (1870.); Déryné Naplója I, 7: „sok szép vendég-sereg gyűlt össze, kik estebédre *valának* meghíva.”

A tárgyias ragozás gyakoribb. Versből: Arany: Tetemre hívás: „Kastélyába vitette föl atyja, | Ott *letevék* a hús palotán”. Drámából: Szigligeti: A fény arnyai V, 2: „Kutatni *kezdék* a multat, jelent”. Szépprózából: Mikszáth: Tót atyafiak 132: „A kova bőven adta a szikrát, melyek a nő arcát is *megvilágíták* egy pillanatra”; Jókai: Sárga rózsza 58: „Ezzel a leányt szabadon *bocsáták*”. Egyéb szövegből: Eötvös J.: A nemzetiségi kérdés 25: „törvényeink e hon minden polgárainak teljes egyenlőségét *kimondák*”; M. Munkásmozg. Dok. I, 142: „a munkások a munkát *leállíták*” (Arany Trombita. 1869.); Eötvös K.: Tünetmények 148: „Társas mulatság, . . . látogatások, fürdők: ime ezek *tölték ki* a napok és órák ürességét”.

3. Az elbeszélő múlt használatának a XIX. század második felében tartalmi, formai, valamint stiláris jellegzetességei vannak. A sűrűn előforduló *van, lesz, tesz, vesz* igéket azok az írók is gyakran elbeszélő múltban használják, akik különben — különösen az alanyi ragozásban — ritkábban élnek ezzel az igeidővel. Eötvös József „A nemzetiségi kérdés” című könyvében 18-szor ír *valá-t* és csak 4-szer más igét az elbeszélő múlt alanyi egyes 3. személyében. Tolnai Lajos „A báróné ténsasszony”-ban, Iványi Ödön „A püspök atyafiságá”-ban 2—2-szer használja az alanyi egyes 3. személyt, mindannyiszor a *valá-t*. A *lesz, tesz, vesz* igék elbeszélő múltjának analógiás *leve, teve, veve* alakja a XIX. század harmincas—negyvenes éveiben erősen terjedt a *lön, tön, vön* rovására (TOMPA: Nyelvünk a reformkorban 368), de a század második felében újra visszazorul, s Arany „Tengeri-hántás”-ának adata: „Deli karcú derekában a salló, | Puha lábán nem *teve* kárt a talló”, — kivételszámba megy. A *lön* ellenben elég gyakori: Gyulai: Emlékbeszédék 226: „A dilettans politikus és író egyszere a nemzet ünnepelt írója *lön*” (1865.); Degré A.: BpSzle.

1886. II, 112: „A tervezett nagy lovaglásból kis séta *lön*”; stb. Nem ritka a *tön, vön* sem: Madách: Az ember trag. II.: „engemet *tön* e föld Istenévé”; Ábrányi E.: Magyar nyelv: „Ó szép magyar nyelv! Aki egyszer téged | ajkára *vön*, többé nem dobhat el!” Ezek az alakok mindig hosszú *ö*-t mutatnak, a *lön, tön, vön* alakokra, amelyek a reformkorban még nem ritkák (TOMPA: i. h.), nem találtam példát. Gyakori a *valék, valának*, továbbá a *lőnek, tőnek* alak is; a többi személyalak azonban ezekben az igékben is ritka.

Mondást, közlést jelentő igék elbeszélő múltja igen gyakori az idéző mondatokban, alanyi, ikes, de különösen tárgyias ragozásban: Kemény: Zord idő 18: „Siralmas időket élünk! — *sóhajta* Pista bácsi”; Jókai: Az arany ember 393: „Átkozott! *kiálta fel* Timár”; Mikszáth: A jó palócok 30: „Oh, oh! — *hüledezék* Böngér Panna”; stb. A tárgyias ragozású egyes 3. személyű igék idéző mondatban való használata (*mondá, kérdé, felelé, folytatá* stb.) gyakran a tárgyias egyes 3. személyű alakok többségét teszi ki, sőt a századforduló táján nem ritkán az összes elbeszélő múlt-előfordulások többsége tárgyias egyes 3. személyű idéző ige. Így Tolnai „Báróné ténsasszony”-ában 83%, mégpedig sokszor nem is mondást jelentő, hanem egyéb jelentésű ige kettős cselekvést kifejező, pregnáns használatban, pl. „Ezer örömmel — *csörrenté meg* kardját a doktor úr boldogan” (126). Az 1901. évi Mikszáth-Almanachban 81%, csupa *mondá, kérdé, kiáltá*, néhány *suttogá, mormogá* és *hörgé*. Mikszáth „A fekete város” című regényében (1910.) pedig 79%, pl. „Kürtölj! — *parancsolá* Görgey” (III, 296). A többes szám 3. személyében is sok az idéző használat: Déryné Naplója I, 315: „De hát mi hova megyünk?« *kiáltának* a galériára kíváncszók”; Tolnai L.: A báróné ténsasszony 229: „Igaz — *helyesték* az atyafiak”. Első személyben írott művek idéző mondataiban gyakran találunk első személyű elbeszélő múltú alakokat: Mikszáth: A jó palócok 73.: „Palyus, Palyus! — *kiáltám* az ajtót megzörgetve”.

Formai szempontból feltűnő, hogy az elbeszélő múltban álló igék tekintélyes részének töve *t*-re végződik. Nyilvánvaló, hogy ezeket az igéket az írók a jóhangzás kedvéért, az igető és a befejezett múlt időjel *t* hangjai kellemetlen halmozásának elkerülése végett használják elbeszélő múltban. (Vö.: GYOMLAY GYULA: MNy. XIX, 133; GOMBOCZ, Syntaxis 69.) „Az arany ember”-ben például 60-szor fordul elő az elbeszélő múlt alanyi ragozásának egyes 3. személye, s ebből 49 *t* végű ige, pl.: „Mihály csodálkozva *tekinte* Noémi arcába” (259). Mikszáth „A jó palócok”-ban 15-ször használja az elbeszélő múlt tárgyias ragozásának egyes 3. személyét (az idéző mondatokat nem számítva), köztük 11 esetben van *t* végű ige: *taszítá, szorítá, elhomályosítá, rejté, készte, tartá, felnyitattá, beereszté, rebhenté meg, ereszté, szorítá*. Iványi Ödön „A püspök atyafiságá”-ban összesen 104 elbeszélő múltat használ (valamennyi személyalapot ideértve), s ebből 90 a *t* végű.

E kor szépirodalmi prózastílusára jellemző, hogy mellérendelt mondatokban vagy ugyanabban a mondatban, ha több állítmány van, felváltva találunk elbeszélő és *-t* jelű múltat. Ebben a váltakozásban rendszerint bizonyos szabályosságot figyelhetünk meg. Ha az egyik ige alanyi, a másik tárgyias ragozású, az alanyi ragozású *-t* jelű, a tárgyias elbeszélő múltban áll: Mikszáth: A jó palócok 14: „a köd *neki nehezedett* az idomtalan épületnek s szinte összébb *szorítá* annak falait, *ráült* az ablakokra és *elhomályosítá* a jégvirágokat”; Petelei: Mikszáth-Almanach 1890. 186: „Fejét *lehajtá* és igen *szégyenkezett*”; stb. — Máskor az igék közül a *t* végűek elbeszélő múltban, a más végződésűek *-t* jelű múltban állnak, nyilvánvalóan a jóhangzás céljából: Jókai: Az arany

ember 5: „A ránehezülő víztömeg *törte-e* magának e kaput, vagy a földalatti tűz *repszte* kétfelé a hegyláncot?"; Iványi: A püspök atyafisága II, 187: „*Fölvette* poharát s oda *nyujtá* némán Birinek"; stb. — Azt is megfigyelhetjük, hogy azonos vagy legalább azonos képzőjű igék összekerülése esetén változik a kétféle múlt: Jókai: Az arany ember 352: „Timéa . . . *levevé* a dobozról a földét, s *kívette* abból az odarejtett 'levelet'"; Kemény: Zord idő 191: „ellen-ségei közül hánynak *törhet*e be fejét, *nyomorékihathá* meg karját, *zúzhatta* be mellét, s *ferdúthet*e el vállpercét"; stb. A kétféle múlt idő váltakozó használata tehát a stílus változatosságának eszköze lehet.

Regényekben, elbeszélésekben 1. és 2. személy a szereplők beszédében fordul elő; ilyenkor az író az élő beszédet akarja utánozni, s ezért az elbeszélő múltat ritkán használja, többnyire csak akkor, ha emelkedett, patetikus stílushangulatot kíván kelteni. Jól megfigyelhető ez például Jókai „Az arany ember” című regényében. Teréza a maga polgári tragédiájának: férje üzleti bukásának, a hitelezők könyörtelenségének elbeszélésében általában a -t jelű múltat használja, az elbeszélő múltat csak az érzelmeket legjobban megrázó mozzanatoknál: öngyilkossági kísérletének említésekor: „Kendőmmel *oda-szorítám* keblemhez kis gyermekemet, s kimentem vele a Dunapartra” (68). Mikor tönkretevői, Brazovicsék bukásáról értesül, így kiált fel: „Ah! Igazságos Isten! Hát *beteljesítéd* rajtuk!” (221). Az öngyilkosságra készülő Timár is így fohászkodik Istenhez a Balaton jegén: „most ím *idejülék*” (405). Déryné Naplójában egy kenetes jezsuita mondja: „házaznál egy becstelen személynek *adál* helyet” (I, 43). Iványi Ödön regényében, „A püspök atyafisága”-ban is patetikus légkörben, a haldokló püspök betegágyánál hangzanak el ezek a szavak: „Mikor a gyűjteményt *elzalogosítám*, azt hittem, hogy négy hó mulva, az idei termésre kölesönt vehetek föl” (I, 114); „nem való voltam a helyre, a hová *állítál*” (uo.). Ezek a példák az elbeszélő múlt hangulat-keltő szerepét mutatják.

4. A századforduló körül, a kilencvenes és kilencszázas években a hírlap-irodalomból, a politikai nyelvből, a tudományos értekezésekből eltűnik az elbeszélő múlt, és a szépirodalom területére húzódik vissza. Ezek az évtizedek a magyar irodalom: próza és költészet, s egyben az irodalmi nyelv megújulásának kora. A régi és az új harcát jól megfigyelhetjük a Mikszáth szerkesztette almanachokban, amelyek Jókaitól Herczeg Ferencig és Beniczkyné Bajza Lenkétől Bródy Sándorig úgyszólván minden ismert írótól közölnek elbeszéléseket, és így ennek az átalakulóban levő irodalomnak mintegy keresztmetszetét mutatják. Ha ezekben a kis kötetekben tanulmányozzuk az elbeszélő múlt sorsának alakulását, azt látjuk, hogy ekkor már főleg csak az idősebb írók használják: Jókai, Mikszáth, Eötvös Károly, Beniczkyné, továbbá az erdélyiek: Petelei István, Benedek Elek. A fiatalabbak, a hatvanas években születettek közül, akik ez idő tájt veszik át a vezető szerepet az irodalomban, csak olyanoknak az írásaiban találkozunk elbeszélő múlttal, mint a konzervatív Pekár Gyula vagy az előremutató, de néha modoros stílusú Bródy Sándor. Ambrus Zoltán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc például egyáltalán nem használják már. Számadatokban is kézzelfoghatóan példázzák az Almanachok az elbeszélő múlt kiszorulását. Az 1890. évi kötetben 286-szor fordul elő, az 1894. éviben már csak 78-szor, 1901-ben 53-szor és 1907-ben 47-szer, de ebből 19 adat jut a székely Benedek Elek misztikus tárgyú elbeszélésére, amelyben az író anyanyelvjárása és a tárgy kívánta ódon, biblikus stílushangulat kettősen is megokolja az elbeszélő múlt sűrűbb használatát: 104:

„[Krisztus] leszállott a keresztről s *belépe* a füstös szobába. Bibor piros, arannyal szegett selyem palást *vala* az ő hátán, azt a drága palástot *levevé*, aztán *megállta* az alvó gyermek fölött, a palásttal szépen *letakará*” stb.

Az 1910-es évektől kezdve az elbeszélő múlt a prózában már csak szórványosan bukkan fel, s ilyenkor meghatározott stílári funkciója van. A múlt léggörét idézi Krúdy „A magyar jakobinusok” című regényében (1912.): „Más előterjeszteni valód nincs ezenkívül, polgártárs? — *kérdé* az idegen” (58). Móricz Zsigmondnál is stílszerűnek érezzük az elbeszélő múltat, amikor a „Fáklya” hősenek, Matolcsy Miklós református lelkésznek őseit sorolja fel (1917.): „Mózes nagyenyedi, Áron vásárhelyi pap *lön*” (54).

A költészet azonban nem egészen ugyanezt a képet mutatja. Fentebb láttuk már azokat az okokat, amelyek miatt az elbeszélő múlt versben inkább használatos, mint prózában; s ha még azt is számításba vesszük, hogy költészetünk modernizálódása, megújulása később következett be, mint próza-irodalmunké, nem lepődhetünk meg, ha versben még lépten-nyomon találkozunk elbeszélő múlttal, amikor prózában már alig van nyoma. Elsősorban azok a költők élnek vele, akik mondanivalójukban és kifejezési formájukban a klasszikus kor egyre jobban merevülő hagyományaihoz ragaszkodnak; a hosszú életűek, mint Vargha Gyula, Bárd Miklós az elbeszélő múltnak többnyire formakényszerből eredő, stílári érték nélküli használatát jócskán be-nyújtják a XX. századba.

De nem mondanak le az elbeszélő múltrol az „új időknek új dalai” sem, csakhoggy ezekben már nem mint élő nyelvi eszköz, hanem mint sajátos művészi hatáskeltő jelenik meg. Ady első kötetében (Versek, 1899.), amely még nem igen emelkedik túl az a korbéli líra színvonalán, az elbeszélő múlt használatát, akárcsak kortársainál, a versmérték, a szótagszám vagy a rím kényszere határozza meg: Hamvazó szerdán: „Meghajtom bűnbánón fejem | S mit rég' *tevék*, imádkozom”; Dal a rózsáról: „S mint álmokép már messze *szálla*” (ríme: *redja* — *utána*); stb. Az érett Ady az elbeszélő múltat már elsősorban csak archaikus stílushatás elérésére használja: Szent Margit legendája: „Királyi atyja klastromba *veté* | Legendák szüzét, fehér Margitot”; „És Jézusnak *áldozák* Margitot”; Dózsa György lakomáján: „Szentebb úr nem *vala* itten”; stb. De leginkább „istenes versei”-ben fordul elő, amelyeknek gyakran már címe vagy mottója is elárulja bibliai, szoltáros ihletését, pl. az Uraknak Ura: „Már-már lelkem csúf bűnök *veszték*”, „Szemem: övé volt, kezem: keze, | Mindent ő *végeze*”. „A Minden-Titkok versei”-nek „Az Isten titkai” című ciklusából: Örvendezz, ifjú, ifjúságodban (cím és mottó a Prédikátor könyvéből): „S önmagamnak | *Valék* mindig vak, furcsa mása”; A kimérák Istenéhez: „Már akkor büntársam *valál*”; „A menekülő Élet” című kötet „Istenhez hanyatló árnyék” című ciklusából: Bosszus, halk virágének (mottója a Zsol-tárok könyvéből): „Akit te életben tartottál, | Szirom-kincseket kire *költél*, | Neked drága | Mind, akit ifjan meg nem öltél”; Istenhez hanyatló árnyék: „*Megűzeték* s nem nyugszom addig, | Mig hitedet meg nem nyerem”. „A halottak élén” című kötet „Ésaiás könyvének margójára” című ciklusából: A nagy Hitető (alcíme: Elolvasandó Máté apostol evangéliuma): „És pénzt *vevének* a katonák *föl*, | Koporsód száját akik *örizék*”. Nem vallásos tárgyú költeményeiben is többnyire akkor fordul elő elbeszélő múlt, amikor a vers valamelyik motívuma a bibliára utal: A Hágár oltára: „Tisztátalan *valék*, vagy tiszta, | Nem tudom”; A szerelem époszából: „Pál apostol mondta s te hiven megtartod: | Hitedet *megörzéd* s megharcoltad harcodd”.

Adyhoz hasonlóan Tóth Árpád is főleg olyankor ír elbeszélő múltat, mikor verse tárgyát a múltból meríti, mint például Berzsenyiről és Csokonairól szóló szonettjeiben (Két régi költő): „És reszketőn idézem régi, fáradt | Estéid kedvét, míg csöndben borozván | *Késztéd* lelked szebb korba szállni el”; „Ám bús homok szent venyigéje, *hordád* | Lelked szelíd fürtjét”. A vallási reminiszenciák Tóth Árpádnál jóval ritkábbak, mint Adynál, de nála is archaizáló igeidő-használattal járnak együtt: Esti könnyek: „úgy nyújtózott karom, | Mint ólom-Krisztus karja elvadult út keresztjén | És elgyötört orcámat lassan *aláeresztém* | S az »elvégeztetette« vonaglott ajkamon”; Ady Endrének: „Most is úgy hódol lelke, oly szeliden s oly mélyen, | Mint amaz ifjak *hajták* szép térdöket a földig, | Kik ámulón figyelték az Úr komoly szemöldit | Ama biblia-béli, hegyibeszédes éjen”. (Ez utóbbi idézetben az elbeszélő múlton kívül más archaikus formák is találhatók: *térdöket, szemöldit.*)

Babits ünnepélyes stílusú, emelkedett hangvételű költészetét egész pályáján végigkíséri a régies nyelvtani alakok, köztük az elbeszélő múlt használata: Anyám nevére: „Világa nem a nap *vala*, | csak a kölesöfényü hold”; Laodameia: „Érc és hármás erő *övezé* mellét, ki először a vízre *bocsátá* kis tutaját”; Ecetdal: „Forratlan zsenge mustod, hogy forrjon, hagyni *vesztéd* | s emlék-levendulából lett almod ecetágy | borát is újra forrni *erjesztéd* és *eresztéd*”; Hegedűk hervatag szava: „Szók, szók, ti pártütők, | kik hajdan, ami volt értetlen, *megsugátok* | és fegyverré a bűt *edzé* harmóniátok”; Ezerkilencszáznegyven: „Mi minden voltál már nekem, édes hazám! | Egész világ, melyben kedvtelve *utazám*”. Legsűrűbben természetesen a bibliai tárgyú „Jónás könyvé”-ben található: „Szólt, és *fölkele* Jónás, hogy szaladna, | de nem hová a Mennybéli akarta, | mivel *rühellé* a próféta-ságot”; „és *lakozék* három nap, három éjjel | a cet hasában”; „S *örüle* Jónás módfelett a tőknek”; stb.

Kosztolányinak csak egy, bibliai tárgyú s emellett kötött antik formájú versében, „A bal lator”-ban találtam elbeszélő múltat: „*meghalál* szégyenkeresztfán | s nem *hajóal* meg a gyáva kinnak”, „te *hallgatál* kővé meredten”, „*félrelökéd* nyomorult jutalmát” stb.

A következő költői nemzedék verseiben már csak egészen kivételesen akad elbeszélő múlt. József Attila Gyereksírás című versének különös lágy-ságot, szinte hangfestő zeneiséget kölcsönöz az elbeszélő múlt használata, vagyis a -t hangok távolléte: „Anyám melle *tárula* feléd, — | erős *valék* mint az anyatej | s ajkad közül sírva folyok el, | édes fogad *elejté* csecset. | Mért nem ikertestvérem *levél?*”

5. A pusztulásra ítélt elbeszélő múlt végzete még ma sem teljesedett be. Tovább él hagyományos szövegekben, például a Hiszekegyben: „*megfeszíteték, meghala és eltemteték*” stb.¹ Fialal lányok emlékkönyvében, akárcsak nagyanyáikéban, ma is gyakran olvasható: „szeretettel *jegyzé* barátnőd X. Y.” Mint archaizmussal élnek vele a műfordítók, ha régi verset ültetnek át: Gombos Imre: A Cheviot-i vadásatról szóló igen régi ballada: „Hol is harminchat skót lovag | Egy nap *legyözeték*, | S Glendale-be *diszíték* fegyvereik | A vár tornyát s terét” (Angol és skót népballadák. 1955. 15); Kardos László: Victor Hugo: Az alvó Boáz: „*föltekinte* Ruth! a fátylai alól, szeliden eltünődve” (Száz vers. 1956. 247); stb. Alkalmilag előfordul még eredeti versben is: Kuczka Péter:

¹ ZIMÁNDI ISTVÁN szíves közlése szerint a Bács-Kiskun megyei Kisszállás katolikus templomában a misén már modernizálva mondják: „*megfeszíteték, meghalt és eltemteték [így!]*” stb.

Kinizsi tánca: „s ki életében társaim *öldösé*, egy döglött basát a fogam közé!” (Csillag 1956: 739); Keresztury Dezső: Egy tudós születésnapjára: „ám amit ifju (s öreg) szívekbe *vetél*, szerez az majd csírát bontani tért, felnövekedni időt” (Pais-Eml. 7). Az első példában a múltbeli tárgy, a másodikban a kötött versforma adja meg a létjogosultságát. Bőségesen használja a székely Tamási Áron: Hazai tükrök I, 122: „Hát így búcsúztunk s így *hálánk meg* Farkas-lakán”; II, 98: „furesza zajt *kezdék* hallani”. (Vö. Ruzsiczky Éva: Nyr. LXXIX, 254.) Sőt, nem kevésbé meglepő módon, még értekező prózából is akad rá példa: Csillag 1956: 598: „Az öreg Horger bizonyára nem *sejté*, hogy egykoron még francia rím lesz belőle!” (Bajomi Lázár Endre, József Attila versei francia fordításának ismertetésében); uo. 601: „És akkor — a harmincas évek első harmadában — a cinikus mindentlebecsülés segítőtársa *lőn* Heine” (Hegedüs Géza, Heinéről szóló jubileumi megemlékezésében). Mindkét adaton némi ironikus íz érezhető.

Elbeszélő múltunk tehát a XIX. század második felétől kezdve egyre sorvad, ritkul; sorra kiszorul a beszélt nyelv után az irodalmi nyelv nem szépirodalmi rétegeiből, majd a szépprózából; legtovább a költészetben tartja magát. Nem egyformán álltak ellen a kihalás folyamatának a paradigma különböző alakjai: a legszívósabbnak a tárgyas ragozás egyes számú harmadik személye bizonyult, az is leginkább az idéző mondatokban. A XIX. század második felében az elbeszélő múlt a stílus változatosságának, emelkedett hangulat keltésének eszköze; a XX. század elejétől kezdve csak különleges stílushatás elérésére, főként archaizálásra használják. Mivel szórványosan még ma is előfordul, nem tekinthetjük teljesen kihalt, csak kihalóban levő nyelvtani alaknak.

J. SOLTÉSZ KATALIN

Mind

I. *Mind* szavunk kérdéseivel legutóbb BALÁZS JÁNOS foglalkozott (MNy. LI, 40–50). Dolgozatának fő célja és eredménye a szó eredetének magyarázata, eredeti jelentésének és szófajának megállapítása volt. Az eredet kérdésében ugyanarra a nézetre jutott, mint JUHÁSZ JENŐ (vö. MNy. XXXIX, 316–7), illetőleg hitelt érdemlően bebizonyította JUHÁSZ feltevését: a *mind* a *mi-* (*me-*) határozatlan névmási tö *-d* sorszámnévképzős származéka. Eredeti jelentése — BALÁZS véleménye szerint — 'ahányadik, amennyiedik' lehetett; szófaji szempontból ebben a jelentésben sorszámnévnek, illetőleg sorrendi helyet jelölő névmásnak tekinthető.

De BALÁZS cikke — bár megvilágítja egyik legproblematisabb szavunk származásának eddig homályos pontjait — több kérdést ébreszt az olvasóban. Milyen úton jutott a *mind* mai jelentéséhez, illetőleg jelentéseihez? Mi volt szófaji alakulásának menete? (BALÁZS ugyan röviden utal a cikk végén a fejlődés valószínű irányára, de összefoglalása igen szűkszavú, vázlatos: nyilván nem volt szándékában ezzel a részlettel bővebben foglalkozni.) — Ha e kérdéseket tisztázni tudnók, megletnők a kulcsot *mind* szavunk többi, nem kevésbé fontos problémájának megfejtéséhez is. Köztudomású ugyanis, hogy a szófaji hovatartozása, mondatbeli szerepe még mindig vitatott kérdés.

2. A *mind* szófaját illetően több nézet alakult ki:

CzF. szerint: 1. melléknév: 'omnis, totum'; 2. határozó és „öszveséget, sokaságot jelölő gyűnév”, olyan természetű, mint a számnevek határozói: 'egészen, összesen, együtt'; 3. kötőszó: 'et quoque, etiam'. Ugyanezeket a jelentéseket találjuk MA.-nél, PP.-nál, KR.-nél is, de ezek a szótárak nem végzik el a szófaji besorolást.

A nyelvtanok és a szóval foglalkozó cikkek valamennyien elfogadják a *mind* kötőszói szerepét, — egyébként azonban eltér a véleményük. A Tudós Társaság nyelvtana, „A magyar nyelv rendszere” (1846.) szerint a „kivételes határozatlan névmások” csoportjába tartozik, de úgy viselkedik, mint a határozó, s a mellette álló névszóval, amelyre vonatkozik, nem egyeztethető (276). RIEDL SZENDE (1864.) határozatlan számnévnek (143), Kis-ERŐS pedig (A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva 339) határozatlan, számfogalmat jelölő névmásnak véli. — Ezzel szemben SZVORÉNYI (Magyar Nyelvtan. 1866. 217) a hányan? kérdésre felelő számhatározók között említi. SIMONYI is határozószónak tartja, de nem számhatározónak, hanem: 1. 'mindig' jelentésben időhatározó szónak (MHat. II, 357); 2. 'egészen, teljesen, mindenestül' jelentésben (pl. *mind megettem*) fokhatározó szónak (i. m. 364; TMNy. 649). SIMONYI véleményét mások is átveszik: GOMBOCZ (Syntaxis 86—7); KLEMM (TörtMondt. 424); ZOLNAI GYULA (NyK. XXIII: 163); LEHR ALBERT (MNy. X, 316—7, 446—51); stb. A *mind megettem*-féle szerkezetekben BALÁZS szerint is határozószó a *mind*. Ő azonban az efféle *mind*-et nemcsak mai nyelvünkre vonatkozóan tartja határozószónak — mint SIMONYI, GOMBOCZ és ZOLNAI —, hanem a régi nyelvre vonatkozóan is. — Határozószónak ítéli a *mind*-et a *mind elmentek*-féle kapcsolatokban Kis-ERŐS is (i. m. 352).

A *mind* szófaja körül kerekedett vitára az adott okot, hogy szavunk a nyelvtörténet folyamán többszörös jelentésváltozáson ment át, s ez — bizonyos esetekben — szófaji változással is járt. De — ugyancsak e fejlődés eredményeképpen — egyszerre több jelentése is alakult, több szófaji kategóriába is beleillik. Nem kétséges, hogy szavunk szófaji és mondattani problémáinak csak úgy járhatunk a végére, ha tüzetesen megvizsgáljuk, milyen volt fejlődésének útja, hogyan alakultak ki különböző mondattani funkciói. Minthogy szófaját mindig jelentése határozza meg, jelentésének fejlődését kell elsősorban nyomon követnünk.

3. A fejlődés kezdeti állomásául BALÁZS a disztributív 'ahányadik, amennyiedik' jelentést jelöli meg. Ebben a jelentésében a szó sorszámnev, illetőleg sorrendi helyet jelölő névmás volt — mondja (i. h. 49). — Állításának igazolására több nyelvtörténeti adatot (másnyelvi példákat is) hoz. Példáiban a *mind* legtöbbször *ki mind*, *kiki mind* kapcsolatban jelentkezik. S valóban, ez a disztributív, sorrendet jelölő értelem az efféle kapcsolatokban mutatkozik leginkább: ÉrdyK. 64: „El ozolnanac, *ky mynd* ew nyelwe zerent”; Helt: Bibl. I, c4: „*Kiki mind* nezze az wr istennek parancsolattyát”; Kár: Bibl. I, 302: „*Kiki mind* dolgára méne”; RMKT. VI, 52: „Franciskóru^l azért *ki mind* példát vehet” (NySz.); stb.

Ha azonban jobban megvizsgáljuk a felsorolt példákat meg más, hasonló példákat, önkénytelenül is felmerül bennünk a kérdés: vajon nem a *ki*, *kiki* kölcsönzi-e a *mind* szónak disztributív értelmét? A szó későbbi fejlődésében ugyanis megfigyelhető, hogy újabb jelentésárnyalatainak kialakulása általában szintaktikai helyzetével függött össze: új jelentésért rendszerint attól a mondatrésztől kölcsönözte, amellyel a mondatban kapcsolatban állt. A *ki mind*,

kiki mind kapcsolatokban is még — úgy érzem — inkább a *ki*, *kiki* névmásnak tulajdonítható a disztributív értelem, mint a *mind*-nek. A *mind* itt már inkább összességet jelöl. S homályos benne a *s o r r e n d* jelölése is — talán éppen a *ki*, *kiki*-vel való kapcsolata miatt.

A *mind* további fejlődése igazolja BALÁZS állítását: eredetileg valóban disztributív értelmű, sorrendi névmás lehetett. Azonban — úgy hiszem — eredeti jelentésére, szófajára inkább csak következtethetünk, mint teljes bizonyossággal állíthatjuk. A rendelkezésünkre álló adatoknak nincs kétségtelenül meggyőző erejük. Nézetem szerint tehát a *mind* azokban a legkorábbi adatokban, ameddig jelentésfejlődését nyomon tudjuk követni, fejlődésének már második fokán állhatott, átmeneti kategória lehetett, s részint sorrendet, részint összességet jelölt. — Átmeneti kategóriának tarthatjuk más, ilyenféle kapcsolataiban is: Komjáti: Sz. Pál 30: „*mynd* feyenkynt egyenlwe tezy”; Bornemisza: Electra: „Az görög vitézeket *mind* szállására vivé vígan”; Pázmány: Kal. 23: „Valamit akar Isten adni, bár *mind* elvegye tőlem”; stb.

Ez az „átmeneti kategóriájú” *mind* szófajára nézve névmás — mégpedig számnévi funkciójú általános névmás — lehetett (ti. eredetileg is névmás volt). Valóban: mindazok az ismertetőjegyek, amelyekkel a névmásokat jellemezni szoktuk, pontosan ráillenek.¹

Mondattani szempontból szavunk az értelmezőhöz áll legközelebb. Illetőleg pontosabban valami közbevetés-féle szerepe van. Később, mikor a sorrendi jelentés háttérbe szorulásával az „összesség” jelentése lép előtérbe, ez a közbevetés-féle szerep világosabb, feltűnőbb lesz. (Azokban a kapcsolatokban, amelyekben ez a funkciója megmarad, éppen emiatt nem változik meg a szófaja, és emiatt marad csaknem minden mondattani helyzetében jelöletlenül.) De — erre fel kell hívnom a figyelmet — ez a közbevetés jellege megvan már jelentésfejlődésének ebben a korai szakaszában is.

Az „átmeneti kategóriájú” *mind*-et eredeti jelentésének elhomályosodása alkalmassá tette a továbbfejlődésre. Ez a fejlődés éppen a szó sajátos jellege folytán több irányban indulhatott meg. Megjegyzendő, legkorábbi nyelvemlékeinkben a *mind*-nek már csaknem valamennyi jelentésárnyalatát megtaláljuk, ezért az egyes jelentésárnyalatok kialakulásának sorrendjét, idejét vizsgálva kénytelenek vagyunk megelégedni feltevésekkel, amelyek — bár valószínűnek látszanak — mégis csak feltevések.

4. Szavunk fejlődését a következőkben képzelhetjük el.

A) Bizonyos mondattani helyzetekben a szó 'együttesen, együtt' jelentést vett fel. Már említettem, hogy valamennyi jelentésárnyalatának kialakulásában a vele egy szintagmában álló mondatrész jelentésénck is szerepe volt. — 'Együttesen, együtt' jelentését eszerint tehát akkor nyerhette, amikor társhatározóval, felsorolás tagjaival, 'együtt' jelentésű határozószóval állt egy szintagmában. A *s o r r e n d* képzete ilyenkor teljesen háttérbe szorult

¹ Nyelvtanaink szerint névmások azok a szók, amelyek valamilyen más névszóra mutatnak, illetőleg azokat helyettesítik, saját fogalmi tartalmuk nincs, azaz nem szolgálnak élőlény, tárgy, tulajdonság vagy szám megjelölésére, hanem csak alkalmi használatukban nyernek tárgyi értelmet (SZINNYEI, Iskolai magyar nyelvtan¹³ 51; SIMONYI, Magyar nyelvtan³ 43; KIS-ERŐS i. m. 332; KLEMM, A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. 1950—51. 25—6; SZABÓ DÉNES, Leíró magyar nyelvtan. Egyetemi jegyzet. 1950—1951. 101.

benne. Komjáti: RómLev. 23: „Zenth Pal és zenth Barnabas mynd egyetembe Ierusalembe mennenek”; MünchK. 73: „kèzdec mēd egembè magocat mētēni”; ÉrdyK. 520: „Mynd az ew kysded ffyawal meg kereztołkocodeek” (NySz.); MA: Bibl. I, 57: „Az istentűl megbűntettetet *mind a pártosokkal egybe*” (NySz.). — A későbbi irodalomban is akadunk ilyen jelentésére: Horváth Á.: Péld. 36: „Itt van *mind fazekastul*” (1819-ből) stb.

Az 'együttesen, együtt' jelentésű *mind* azonban már nem tekinthető névmásnak. Már önállósult, önálló értelmet nyert; mondatbeli szerepe is megváltozott: határozó lett. S mivel jelentésének megváltozásával eredete is elhomályosult, mint határozó is elszigetelődött: h a t á r o z ó s z ó v á vált. (Vö. a határozósók jellemzését: SIMONYI i. m. 37–8; KLEMM i. m. 32; SZABÓ D. i. m. 110). — Fejlődésének irányát mutatja, hogy eleinte csak nominális mondatrészt határozója volt: így bizonyos fokig értelmileg (s mondattanilag is) még névszóhoz tartozott. Csak akkor kezdett a cselekvésnek magának — az állítmánynak — a körülményeire utalni, amikor teljesen önálló lett.

Az 'együttesen, együtt' jelentésű határozósói *mind* van a *mind a ketten*, *mind a hárman*, *mind kettő* (> *mindkettő*) stb. kapcsolatokban is: MünchK. 28: „mēd hēten vallotac ötēt”; Gyöngyösi: MurVén. III, 16: „Ennek *mind kettőnek* csoportos az uttya”; Arany: A szegény jobbágy: „Méla *mind a kettő*, mintha gondolkoznék”; Mikszáth: A Noszty fiú II, 233: „*mind a kettőnek* látszik a tekintetén, hogy a fagy nemsokára fölenged”; stb. — Ugyanez a jelentése a *mind az egész* típusú szerkezetek *mind-jének* is: ÉrdyK. 222: „*mynd az egész* varas Xpusnak zent hytyle fordwla”; Pázm: Préd. 7: „*Mind az egész* világ fel-támad isten-mellett”; Jókai: A lőcsei fehér asszony I, 19: „*mind az egész* gyülekezet talpra áll”; Arany: Toldi I, 11: „És elámul rajta *mind egész* hadával”; stb. — Később ilyen pleonasztikus kapcsolatokat is alkotott: *mind közönségesen*, *mind öszve*. A *mind közönségesen* ritkán fordult elő, ma nem is igen használatos: Eötvös K.: Utazás a Balaton körül II, 9: „Istennek oltalmába ajánlom kigyelmedet *mind közönségesen*”; Vas Gereben: ÖM. XI, 128: „Várni fogunk *mindközönségesen*”; Győry V.: Nótás Kata 32: „Hasznos jó beszélgetést kívánok kegyelmeteknek *mind közönségesen*”; stb. — A *mind öszve* (*mindössze*) kapcsolatban inkább az *összesen*, *összes* jelentés hangsúlyozódik ki. Jelentése később így módosult: 'mind összesen' → 'összesen' → 'összesen csak' (→ 'csak'): Nánási B.: Test. 525: „melly *mind öszve* se téssen egy ebédre valót” (1798.); Kovács Pál: Munkái II, 103: „... ez *mindöszve* sem sok gyönyört ad”; Vajda: A vörös sipkás: „*Mindössze* nem sokan vagyunk”; Mikszáth: Nemzetes uraimék 321: „soh'se volt igazi bátor ember. *Mindössze* a szája nagy”; stb.

Az *együttesen, együtt* jelentésből sarjadzhatott ki az 'egyaránt, egyformán, együtt' jelentés: ÉrdyK. 215: „*mynd* lelkeet testeet, akarattyaat . . . halaly meg tartaa”; Zrínyi: SzigVesz. XIV.: „*Mind egyaránt* elhajt istennek tetszése”; Pázmány: Kal. 599: „A ki lágyan és gyengén szereti az ő testét, el-veszti *mind* testét lelkét” (NySz.); Madách: Az ember tragédiája 246: „E két eszközzel álland oldaladnál, Balsors s szerencse közt *mind-egyaránt*, Vígasztaló, mosolygó géniusz”; stb.

Az 'együttesen, együtt' → 'egyformán, egyaránt' jelentésből később 'is . . . is' jelentés is fejlődött. Ebből alakult ki a szónak k ö t ő s z ó i funkciója.¹ BALÁZS a kötőszóvá válást a 'sorban egymás után, ki hogyan követ-

¹ A kötőszói *mind*-del KLEMM (TörtMondt. 424) és sokan mások részletesen foglalkoztak; ezért bővebben nem tárgyalom, csupán a teljesség kedvéért emlitem.

kezik' jelentésből vezeti le. Nézetem szerint azonban az 'egyaránt, egyformán' jelentésű, tehát összefoglaló *mind* inkább kaphatott olyan értelmet, amely a fogalmak összetartozását jelölte, s így könnyebben válhatott 'is...is' jelentésű kötőszóvá: ÉrdyK.: „Vala myg en eelők, *mynd* zammal *Mynd* zywemmel xpusth zolom”; Zrínyi: SzigVesz. XIII.: „*Mind* lovam akarta, *mind* magam s fegyverem”; Erdélyi: Köz. 426: „Egyenlőkép meghal *mind* az éhező, *mind* aki eleget eszik”; Veres: Gyepsor 88: „némi lopások *mind* az aratóktól, *mind* az uraságtól”; stb.

B) Egy d o l o g r a vonatkoztatva a *mind* az 'egészen, teljesen, mindenestül' jelentést vette fel. Az egészet ilyenkor úgy foghatták fel, mint a részek összességét; a *mind* sorrendi jelentése még halványan megvolt a jelentésfejlődés kezdetén (ez bizonyítja, hogy valóban volt a *mind*-nek sorrendi jelentése): 'az egész részei, sorban egymás után' → 'elejéből végig' → 'egészen, teljesen, mindenestül'. — Eleinte ilyesféle kapcsolatokban fordul elő: BécsiK. 212: „megmézeiteléneítettéd o fundamentomat *mind* *nakaiglan*”. — Majd önállóan: DebrK. 25: „ha *mind* el konzoltok sem halok adzig meg”; Born: Electra: „Ha hagyod, *mind* elprosmítál”; Pázm: Kal. 70: „A keresztyén hitben pedig *mind* külömben vagyon ez dolog” (NySz.); Arany: Hatvani: „Ha e világ *mind* ördög volna”; stb. — Hasonló a több egységre vonatkozó 'egyedtől egyig, egy szálíg' jelentés kifejlődése is: 'a részek sorban egymás után' → 'elejétől végig' → 'egyedtől egyig, egy szálíg'. Érdekes, hogy ebben a jelentésében a *mind*-et általában egy másik, ugyanilyen jelentésű határozóval együtt találjuk: Csokonai: Diétai Múza 153: „*mind* *egy szálíg* munkába vedd, a' mit mondtam tenéked”; NépkGyűjt. II, 377: „én ezt a falka jószágot *mind* *egy lábíg*... bele hajtom a dióba”; Jókai: Török világ Magyarországon 35: „[a spahik] *mind* *egyig* le voltak gyilkolva”; az élőbeszédből: „*mind* *egy szálíg* megettem”; stb. A szónak ehhez a jelentéséhez vonhatók a régi nyelvből idézhető *mind* körül stb. kapcsolatok is: Helt: Krón. 3: „Soc faluc vadnac ot *mind* szellel”; Born: Electra: „Az áldozattal *mind* széjjel meghintette” (NySz.); Virág B.: Hor. lev. 63: „Fegyvered Italiát *mind* ünneven védi”; stb.

C) A térbeli, illetőleg állapotbeli egymásutániság jelölésével párhuzamosan (vagy utána) könnyen kifejlődhetett a szónak fokozó 'fokozatosan egymás után, folyvást, egyre' értelme. A mondatban középfokú határozók, melléknevek mellett mint fokhatározó szerepel: Helt: Mesék 364: „*Mind* *iobban* *iobban* köttöledic vala”; TörtTár. I, 223: „kevés ment haza, hanem *mindinkább* elveszték” (NySz.); Tolnai: Költemények 190: „Az ég *mind* tisztább, derültebb lesz”; Arany: Toldi Szerelme XI. 133: „Úgy esűsz *mindfeljebb* a komor, hideg halál”; Mikszáth: Szent Péter esernyője 215: „Hovatovább *mind* jobban érezte magát”; TársSzemle 1953: 45: „a [francia] tömegek *mind* kevésbé hajlandók elhinni, hogy a Szovjetunió »agresszív szándékaik« veszélyeztetik biztonságukat”; stb.

D) A 'fokozatosan egymás után, egyre' jelentésből fejlődhetett ki az időbeli egymásra következőt, állandóságot jelölő 'egyre, egyre csak (csak)' → 'folyton' → 'mindig' értelem. — 'Egyre, folyvást' jelentésben: Kár: Bibl. I, 99: „Hogy ha *mind* *napról napra* teried az poklossag annak bűrén” (NySz.); Balassi: Ó nagy kerek kék ég: „én *mind* csak azon voltam”; Gyöngyösi i. m. III, 374: „Rákóczi szívét-is titkon *mind* izgattya”; Arany: Szibinyáni Jank: „Jank azonban *mind* nyomon van”; Jókai: A régi jó táblabírák 325: „Krémfy

lakáig *mind* azon nevetett magában”; stb. — ‘Semper, immer’ jelentésben először talán az állandóságot kifejező *úntalan, szüntelen, egyre* határozószóval kapcsolatban fordulhatott elő (e kapcsolatok némelyike összetétellé is vált): JordK. 42: „Wr mynd eeltygh vralokodygh”; Szék: Krón. 28: „*mind* ellig giörlöle a Saul Daudidot”; stb. — SIMONYI szerint ebből a *mindéltig* → *mindétig*-ből lett a mai *mindig* (vö. MHat. II, 357). — MA.: „*Minduntalan: semper*” (NySz.); Zrínyi: SzigVesz. XIV.: „Deli Vid! Deli Vid! *mind untalan* kiált”; Tolnai: Báróné ténsasszony II, 119: „Hagyja el — kiáltott *mind szüntelen*”; Tamásfi Gy.: Költ. 104: „*Mind szüntelen* csak ezt susogja”; NépkGyűjt. I, 262: „Ott sírok én *mind szüntelen*”; Eötvös: A falu jegyzője III, 23: „*Mindegyre* hirdeté ártatlanságát”; stb. — Önállóan: Pesti: Új Test. 4: „Herodes halaláig *mind* oth lakek” (NySz.); Tolnai: Polgárm. II, 137: „Úgy tett, mintha még *mind* erősen ellenezné a Pestre költözködést: Arany: Chinai dalok I, 7: „*Mind* azt akarnám sírban is”; Jókai: A három márványfej 135: „Otthon a tündéranym *mind* abban fűröszött”; Jakab Ö.: Élet 95: „hát még *mind* fenn van az úrfi”; Nagy I.: Nincs megállás 59: „Te ne *mind* ugass, mondta az öreg”; stb. — A ‘mindig’ jelentésű *mind* ma jobbára már csak az irodalom nyelvében, ezenkívül a nyelvjárásokban használatos. A köznyelvben inkább a *mindig*-et használjuk: „*Mindig* itt vagy!” (a beszélt nyelvből).

A *mind*-nek időhatározói funkcióit vizsgálva, nem mulaszthatjuk el a *mindjárt* említését sem. A *mindjárt* a *mind* határozószónak és a *jár* igének -t igenévképzős alakulata. Mellékmondatot rövidítő igenévi szerkezet (vö. KLEMM i. m. 387). Példái: Kár: Bibl. II, 274: *mingiárt* (NySz.); Pázm: Préd. 4: „*Mindgyárt* ki mongya isten a törvényt”; Faludi: BE. 611: „Ne becsüld *mindjárt* nagyra, a mi pompával kezdődik”; stb. — A régi nyelvben *mindjárton* alakban is előfordult: Ozor: Christ. 51: „*Mindjárton* el-bemeninek” (NySz.); Veresmarty: Lev. 127: „*mind-járton* el-jár dolgában”; stb. — *Mindjárt* alakban is élt: Helt: Krón.: „*Mindiarast* vissza küldce”, Szék: Krón. 42: „Királlia teue Eliakimet . . . *mindiarast*” (NySz.); stb.

Mint ahogyan a térbeli egymásra következtést kifejező *mind* is felvett ‘egészen’, ‘teljesen’ jelentést, úgy az időben való egymásra következtés *mindjének* is van hasonló ‘egészen’, ‘egészen valameddig’ jelentése. *Mind* önálló használatában, *mind* néhány összetétellé vált kapcsolatában is találkozunk efféle értelmével: ÉrdyK. 505: „*Mind* foganattyatwl foghwa”; Born: Evang. III, 5: „*Mind* ifiusagatol fogua ismertem” (NySz.); AkÉrt. 1890: 62: „*mind* elejétől fogva”; stb. — Összetételekben, állandó kapcsolatokban: BécsiK. 6: „*mind addeglan* o véléc arata”; Heltai: Háló 9: „*mind addig* döretzkeli őket, méglen ez világ szerént is el veszti”; Gyöngy: MurVén. III, 199: „Valamíg az hajós kévánt parthoz nem jut, *Mind addig* félelmes tengereken az út”; stb. — *Mindhalálíg*: ÉrdyK. 339: „Ez tytkot *mynd halalyg* se mongyad senkynek” (NySz.); Balassi: Mi dolog Úristen: „Monda: *Mind holtodig* maradj meg ebben így”; Dobby M.: Csokonai 39: „maradt *mind haláláig* szegény”; Gárdonyi: Ábel és Eszter 177: „Mindennap, *mindholtig*”; stb. — *Mindörökké*: Heltai: Háló 37: „az Attya *mind öröcké* így gondolkodic”; Born: Electra: „*mindörökké* telhetetlen valál”; stb. — *Mindvégig*: BécsiK. 216: „o haragiat megtartotta *mind végiglèn*”; Szőnyi B.: Imáds. 20: „a’ test’ ördög’, s’ Világnak *Mind* vérig s’ *végig* ellent álljon”; Gárdonyi: Ábel és Eszter 179: „*mindvégig* ott volt Eszter mellett”; stb.

Visszatekintve az átmeneti kategóriájú, sorrendet és összességet egyaránt jelölő *mind* eddigi fejlődésére: a fejlődésnek egyik iránya az volt, hogy jelen-

tésével együtt szófaji szempontból is átalakult: h a t á r o z ó s z ó v á (k ö t ő s z ó v á) l e t t .

4. Bizonyos mondattani helyzetekben: olyankor, amikor a *mind* egy névszóval volt kapcsolatban, teljesen elhomályosult a *mind*-ben a sorrend képzete, s az ö s s z e s s é g képzete lépett előtérbe. — Ebben a körben több jelentése is alakult.

1. — A szám szerinti összességet jelöli az efféle kapcsolatokban: Apork. 122: „dičoseg *mend* o zentinek”; Balassi: Ó nagy kerek kék ég: „*mind* búm kínom csak károm”; Népkgyűjt. III, 233: „Búra fordult *mind* örömem”; stb.

2. — Az előbbi jelentésből alakulhatott az 'amennyi csak van', 'ahányan csak vannak' jelentés. MünchK. 74: „*mēd* az éneim tieid”; Heltai: Háló 71: „a soe Pispecek és Papwrac *mind* wduarhoz menéneec”; Zrínyi: Szig. Vesz. XIV.: „Mert isten kedvéből az *mind* csak porrá lett”; Katona: Bánk Bán 43: „A' Hajnal érkezik, s' még *mind* csak illy határozatlanul?"; Tóth Á.: Elégia egy rekettyebokorhoz: „Tán *mind* elpusztulnak, s nincs, nincs közöttünk egy se, Kit boldog Ararát várhatna”; stb.

3. — Az 'összes, valamennyi' jelentésen kívül a *mind* 'egész' jelentést is kapott: JordK. 309: „Reayok yte . . . *mynd* eetzaka”; ÉrdyK. 519: „zyleye *mynd* eeyel ymatkozyk vala erette” (NySz.); stb.

4. — A későbbi nyelvben 'mindenki' és 'mindenség' jelentésével is találkozunk a szónak. Petőfi: A XIX. sz. költői: „Ha majd a jognak asztalánál *mind* egyaránt foglal helyet”; Vörösmarty: Csongor és Tünde V.: „S ezer fejjel a nagy szörnyeteg, a *Mind* előállt”; stb.

Milyen szófaji kategóriába sorolhatjuk az 'összes', 'valamennyi', 'egész', 'amennyi csak van, ahányan csak vannak' jelentésű *mind*-et? SIMONYI, GOMBOCZ, KLEMM — és még mások is — a *mind*-et csak mint határozószót (illetőleg kötőszót) tartják számon; névmásként nem is említik: hallgatólagosan tehát ezekben a jelentéseiben is a határozószók közé sorolják. De — úgy hiszem — ezekben a jelentésekben a *mind* sokkal inkább jogosult arra, hogy n é v m á s n a k tartasuk, mint határozószónak. Ilyenkor ugyanis mindig valamely névszóval kapcsolatban fordul elő: vagy rámutat, ráutal, vagy helyettesíti. Mondattani viszonya szerint is inkább ebbe a szófaji kategóriába tartozik.

A *mind* fejlődésének másik fő iránya tehát az volt, hogy csupán jelentése változott meg, s ezzel nem járt együtt a szófaji átalakulás. A jelentésváltozás eredménye csak a névmási funkció kibővülése: 'egész' jelentésben a szó melléknévi, 'összes, valamennyi', 'amennyi csak van' jelentésben számnévi, 'mindenki', 'mindenség' jelentésben főnévi funkciót nyert.

5. Végül csak azt kell megvizsgálnunk, milyen mondatrésznek tekintjük az általános névmási *mind*-et.

Az 'egész' és 'összes' jelentésben minden kétséget kizáróan jelzőnek tarthatjuk. Főképpen régi nyelvünkben élt a szónak ilyen használata (l. a példákat).

Jóval nehezebb az 'amennyi csak van', 'ahány(an) csak van(nak)' jelentésű *mind* mondatbeli viszonyának eldöntése. — Névmásunk gyakran egy névszóval együtt, máskor önmagában (egy névszóra utalva) fordul elő. Furedetibbnek a „névszó + *mind*” kapcsolatot kell tartanunk, hiszen a szó nyilván csak így őrizhette meg névmási jellegét. Az efféle kapcsolatokban — mint általában is — legtöbbször jelöletlen.

Gyakran jelentkezik a névmás alannyal kapcsolatban. Egyes számú alany mellett: Gyöngy: MurVén. III, 13: „Szerelem dolga-is nem *mind* nyereséges”; Vörösmarty: Keserű pohár: „S az esdett hír, kéj s örömed *Mind* megmérgeze van”; Arany: A tetétleni halmon: „Ma még a zászló *mind* nyelére függ”; Tóth Á.: Óda az ifjú Caesarhoz: „És a test myriád pórusa hallja *mind*: Elhullt ifjak örök jaját”; stb. — Az alany többes számú: ÉrdyK. 220: „Az te istenyl kedeg *mynd* erdeghek”; Balassi: Kegyes vidám szemű: „kertek, mezők, szép tók nálad nélkül *mind* tömlöc”; Arany: TSz. VIII, 48: „Elsápad a gárgyán és *mind* a barátok”; Mikszáth: Novellák 202: „Haragos-zöld füvek. . . a zúgó nádas. . . *Mind* arra biztatták, hogy forduljon vissza”; József A.: A kozmosz éneke: „Ha bolygók és világok *mind* kihűlnék”; stb. — A *mind*-del kapcsolatos szó a mondatban tárgy: JordK. 363: „*Ezket mynd* te neked adom: haec omnia tibi dabo”; Born: Electra: „az urakat *mind* behirdettetem” (NySz.); Vörösmarty: Az unalomhoz: „Aki hozzád hajlik, azt *mind* szereted”; Móricz: Rokonok 272: „azokat most *mind* sorra járja”; Kosztolányi: A vér és tűz dala: „Tüzem, mi úgy égett oltárokon, Testvéri kézzel *mind* nektek adom”; Veres: Pályamunkások 156: „ezt *mind* azért mondtam el. . .”; stb. — A tárgy melletti *mind* nem mindig ragtalan: az élőbeszédben, de néha a költői nyelvben is gyakran megkapja a tárgyragot: a beszélt nyelvből: „Ezt *mindet* elveszem tőled”, „A feladatot *mindet* elvégezte” stb. — Határozóval kapcsolatban: a be-zélt nyelvből: „Azoknak *mind* [‘mindegyiküknek’] megmondom”, „Ezeknek *mindnek* megfizetek” stb.

Milyen mondatrész itt a *mind*? — SIMONYI — noha szófajilag határozószónak tekintette — úgy vélekedett, hogy a mondatban — ha valamilyen nominalis mondatrészszel van kapcsolatban — értelmező (i. m. 649). BALÁZS említett cikkében szintén értelmezős szerkezetnek tartja a névszó és a *mind* kapcsolatát (i. h. 50). KLEMM ellenben határozónak ítéli, s ebből a szerepéből vezeti le későbbi önálló, alanyi használatát (i. m. 139, 194). — Valóban, a *mind* ezekben a szerkezetekben határozónak (számállapot-határozónak) és értelmezőnek is felfogható. Bonyolítja a kérdést, hogy egyes esetekben ezt, máskor azt az értelmezését találjuk helyesnek, s amazt erőltetettnek. A többes számú alany mellett például határozónak tűnik a szó, az egyes számú alannyal, a tárggyal és a határozókkal kapcsolatban (különösen akkor, amikor a *mind* is ragot kap) pedig értelmezőnek. A megoldáshoz közelebb visz, ha megnézzük: milyen jelentése van a *mind*-nek ezekben a szerkezetekben. Az előbbieken jeleztem, hogy zavunk ‘amennyi, ahány csak van’, ‘amennyien csak vannak’ jelentésben vált összességet jelölő névmássá. Tehát tulajdonképpen mellékmondatot helyettesít.¹

‘Amennyi csak van’ jelentésben értelmező mellékmondatot rövidít: „ezt *mind* (azaz: ezt, amennyi csak van) neked adom”. Ezért szinte magától adódik a gondolat, hogy é r t e l m e z ő nek tekintsük. — Az értelmezős szerkezet nyelvtanaink szerint a jelzős szerkezeteknek az a típusa, amelyben a jelző jelzett szava után áll, alakilag egyezik vele, és külön hangsúlyt is kap. Mint jelző az értelmező lehet minőség-, mennyiség- és birtokosjelző; szófajára

¹ Egész mondatnak mondatrészszel való helyettesítése nem ismeretlen nyelvünkben; például a kérdő mondatra adott válaszként gyakran az *igen* (*nem*) szócska, valamilyen névmás vagy határozószó pótolja az egész mondatot (vö. KLEMM i. m. 22—3). Mellékmondatokat is számtalanszor rövidítünk igenévi vagy egyéb szerkezetekkel (vö. KLEMM i. h. 381—404). Más nyelvekben is sokszor találkozunk efféle mondat-rövidítésekkel.

nézve pedig lehet főnév, melléknév, számnév vagy névmás. (Vö.: KLEMM i. m. 338—42; KIS-ERŐS i. m. 518; TEMESI, Mondattan. Egyetemi jegyzet 85—6; SIMONYI, Magyar nyelvtan 163—4.)

A „névszó + *mind*” típusú kapcsolatok általában megfelelnek az értelmezős szerkezetek követelményeinek, mégpedig a következő okokból:

a) A névszó + *mind*-féle szerkezet szórendje megegyezik az értelmezős szerkezetnek szórendjével: a *mind* rendszerint követi azt a névszót, amelyre vonatkozik. Ha pedig egy ilyen kapcsolatban megcseréljük a szórendet, a *mind* válik alannyá, tárggyá stb., s a tulajdonképpeni alany vagy tárgy látszik értelmezőnek. Így lett értelmezővé a tulajdonképpeni alany ezekben a mondatokban: Born: Electra: „*mind* meglehet még az”; Zrínyi: Szig. Vesz. XIII.: „Ha ugyan veszni kell, éppen *mind* vesszen el Az egész török hír”; Vajda: Gina emléke: „Csak a ne kérdd, hogy *mind* miért ez?”; stb.

β) A *mind*-nek értelmező volta ellen jelöletlensége szól. De már BALÁZS is felhívta idézett cikkében a figyelmet arra, hogy a szónak talán éppen különös mondatrövidítő szerepe okozza, hogy alaki egyeztetése nem történik meg. S hogy jelöletlensége ellenére is értelmezőnek fogta fel a nyelvérzék, azt az bizonyítja, hogy az újabb nyelvben (az irodalmi és a köznyelvben, sőt a nyelvjárásokban is) gyakran használják ragozott alakban (l. az idézett példákat). Számbeli nem-egyeztetését jelentése magyarázza meg: az összességet jelölő névmáson felesleges volna a többes szám feltüntetése. Számbeli egyeztetésre gyűjtőnévi vagy számnévi értelmezők esetében különben sincs szükség.

γ) Mint értelmező mennyiségjelzőnek fogható fel. A vele alkotott szerkezet az értelmezős szerkezeteknek abba a típusába sorolható, amelyben az értelmezettnek partitívusi értelme van: az értelmezett és az értelmező úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az egész a részhez.

δ) Szófaji szempontból sincs aggályunk a *mind* értelmezői volta ellen; a határozatlan névmást ugyanis — bár ritkán — használják értelmezőként is.

Végeredményben: számbavéve a „névszó + *mind*” típusú szerkezetek sajátosságait, feltehetjük, hogy e szerkezetekben a *mind* értelmezőként szerepel. Egyedül a többes számú alany mellett tarthatjuk mégis számállapot-határozónak; itt a jelentése ugyanis 'ahányan, amennyien csak vannak', s nem annyira értelmezői, mint inkább számállapot-határozói mellékmondatot pótol.

A névszóval kapcsolatos *mind* használatáról beszélve, még egy szerkezet-típusról kell megemlékeznünk. Gyakran fordul elő a *mind* mutató névmással együtt, mégpedig úgy, hogy a mutató névmás követi a *mind*-et. Ebben a kapcsolatban a két névmás összeforrott; az összetétel mindegyik tagja megőrizte eredeti jelentését: BécsiK. 271: „Minēdē mēd ēzec nē veznēcē o reiaia pelda bēzedet”; Pázmány: Kal. 20: „vaygon oly Isten, a ki *mind* ezeket hordozza” (NySz.); Gárdonyi: Egri csill. I, 188—9: „*Mіндеzeket* az ajándékokat küldi a hatalmas padisah”; stb.

Önállóan, névszótól függetlenül a HB. óta használjuk a *mind*-et. Önállósága azonban csak látszólagos: valójában egy nominalis mondatrészt helyettesít. Azokban az esetekben ugyanis, amikor olyan alanynak, tárgynak vagy határozónak volt értelmezője, amely már egy megelőző mondatban is előfordult, a második mondatban elhagyták a tulajdonképpeni alanyt, tárgyat vagy határozót, s ennek szerepét a *mind* vette át. — Így, eltolódással, másodlagosan már a HB. óta használatos alanyként. Egyes számú állítmánnyal: Zrínyi: Szig. Vesz. XIII.: „Kimegyen két száz szablya, *mind* válogatva”; Vörösmarty: Az úri hölgyhöz: „*Mind* állat és hívságos semmiség”; Tóth Á.: Tavaszi

holdtölte: „*Mind*, mintha virulna, oly édes, üde”; Benjámín L.: Erdei tisztás: „és élnek itt nyugodtan, míg betölti *mind* hivatását”; stb. — Többes számú állítmánnyal: HB.: „*مند* ozchuz iarov vogmuc” (idézi: KLEMM i. m. 194; BALÁZS: MNY. XVIII, 160); MünchK. 98: „*mēd* o bèle híznèc”; Zrínyi: Szig. Vesz. XIII.: „*mind* koporsóhoz Sebek miatt közel vagyunk, sem világhoz”; Ady: Sápadt emberek 34: „most *mind* itt vagyunk”; Tóth Á.: Az árnyból szótt lélek: »Árvák vagyunk *mind!* — sírta egy titok»; stb. — Tárgyként a *mind* a ragtalan és a ragos alakban egyaránt használatos. Az eredetibb alak a ragtalan, a ragos használata csak az újabb nyelvben terjed: ÉrdyK. 224: „Azert teed el *mynd* vala myt akarz”; Heltai: Háló 32: „a keresztény ember . . . *mind* meg tanolhattya”; Vörösmarty: A katona: „Miattam akár *mind* hordja el a kánya”; NépkGyűjt. III, 250: „Tizet tojtott a tarka, *Mind* elvitte a szarka”; Ady: Az Illés szekeren: „Az Úr Illésként elviszi *mind*, Kiket nagyon sújt és szeret”; Déry: Felelet I, 414: „. . . bármennyi baj érte is, eddig *mind* kiheverte”; stb. — Ragos alakban: Arany: TSz. I, 28: „*Ki mindet* legyőzné vitézi játékon”; Móricz: Elbeszélések I, 33: „Megölöm *mindet!*”; Veres P.: Gyepsor 96: „bajolnak Erzsivel, hogy *mindet* összeszedjék, ami piacra való”; stb. — A ragos *mind* az újabb nyelvben határozóként, birtokos jelzőként is szerepel: Arany: A bajusz: „Dolgot ád a vajda *mindnek*”; Arany: Kóbor Tamás 132: „. . . sok koporsó, Egy-egy halott *mindben*”; Arany: Tetemrehívás: „*Mindre* nem érez semmit a holt”; Arany: Buda H. XI.: „Buda végez *minddel*”; Vörösmarty: Várnász II, 39: „érted s magamért És *mindékért* kik hozzánk tartozók”. — Birtokos jelző: Arany: Szt. László füve: „Hiába volt *mindnek* hangos a beszéde”; Arany: TE. IV. 23: „Nem is nézők ezek, *mindnek* szája tátva”; stb.

6. Röviden áttekintve a *mind* szó jelentésbeli és szófaji fejlődését, mondatbeli szerepét, a következőket állapíthatjuk meg:

1. — A *mind* eredetileg disztributív értelmű sorszámnév, illetőleg sorrendi helyet jelölő névmás volt. Eredeti jelentésére azonban csak a benne levő *-d* sorszámnévképző, valamint későbbi jelentésfejlődése alapján következtethetünk. Biztos adatok nem állnak rendelkezésünkre.

2. — Azokban a legkorábbi adatokban, amelyekben a *mind* jelentése biztosan megállapítható, a szó átmeneti kategória a sorrendet és összességet jelölő általános névmás között.

3. — Az átmeneti kategóriába tartozó *mind* ezután két irányban fejlődött tovább: A) Jelentésével együtt szófaja is megváltozott: határozószóvá lett: a) 'együttesen, együtt', 'egyaránt, egyformán, együtt' jelentéssel összefoglaló határozószó, a mondatban társ-, illetőleg módhatározó; b) 'egészen, mindenestül', 'egyől egyig, egy szálíg' jelentéssel szintén összefoglaló határozószó (a mondatban mértékhatározó); c) 'egyre, fokozatosan' jelentésben fokhatározószó; d) 'egyre, folyvást, mindig' jelentéssel időhatározószó; e) 'is . . . is' jelentéssel kötőszó. — B) Jelentése megváltozott, szófaja változatlan maradt: a) 'összes, valamennyi, egész' jelentéssel összességet kifejező névmás maradt; mondatbeli szerepe: jelző; b) 'amennyi, csak van', 'ahányan, amennyien csak vannak' jelentéssel szintén összességet kifejező névmás; a mondatban névszóval alkotott kapcsolatokban értelmező, illetőleg számállapot-határozó; önállóan, másodlagosan: alany, tárgy, határozó és birtokos jelző; c) 'egész' jelentésben melléknévi funkciójú névmás; d) 'mindenki, mindenség' jelentésben főnévi funkciójú névmás.

HÁMORI ANTÓNIA

Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala *kütež* és *vetež* szava?

I.

1. A címben idézett két szó nem kevés fejtörést okozott azoknak, akik a Szabács Viadalával eddig foglalkoztak, s magyarázatukra több elgondolás is született. THALY (Száz. VI, 19) szerint a *kütež* vesszőfonadékból, cölöpökből és földből készített harcátat jelent. SZILÁDY (RMKT. I, 297) a török *kütük* 'fatörzs, göcs' szóval egyezteteti. ZOLNAI (Nyelveml. 150) és HORVÁTH CYRILL (RMKT.² I, 475) SZILÁDYÉVAL szemben THALY magyarázatát fogadja el. A *vetež* szót THALY (i. h.) a *vítěž* szóval azonosítja. SZILÁDY (i. h.) kimutatja, hogy ez az azonosítás, mint az olvasat és a szöveg értelme is bizonyítja, helytelen. Ő ezt a szót is török eredetűnek tartja, s a 'karó, cölöp' jelentésű *veted*, *vetid* szóból származtatja. ZOLNAI (i. h.) elismeri THALY azonosításának helytelenségét, de SZILÁDY magyarázatát sem fogadja el, s a szót megkérdőjelezve *vetež* alakban közli. HORVÁTH (i. h.) SZILÁDY elgondolását is megemlíti ezt írja: „Hihetőbb azonban, hogy a *vetež*-t *vetés*-nek (lövés) kell olvasni”.

Mindezeknek a magyarázatoknak van egy közös, el nem hanyagolható hibájuk; az tudniillik, hogy feltevéseiket nem okolják meg eléggé, nem támogatják meg más területekről vett adatokkal. Jogosan sorolja tehát HORVÁTH JÁNOS (MNy. LI, 426) mindkét alakot a Szabács Viadala „kielégítő magyarázat vagy megerősítő párhuzam nélkül maradt” szavai közé.

2. Legújabban NÉMETH GYULA (MNy. LII, 308—10) közölt a két szóra több oldalról is megtámogatott, igen valószínűnek és tetszetősnek látszó magyarázatot. Ő lényegében a SZILÁDY adta nyomon indul el, s mindkét szót szintén török eredetűnek tartja. A *kütež* alakot *kötez*-nek olvassa, jelentése: 'árok, verem, csapda'. A szó ma Kisázsiában él, szótározva is van. A *vetež* szónak a SZILÁDY-féle értelmezését lényegében helyesnek látja, s a *z : d* megfelelés lehetséges voltát adatokkal is meggyőzően bizonyítja. Vagyis NÉMETH szerint „a régi erődítési rendszer egy kedvelt eszközeről, a farkasveremről van itt szó. Ez egy hegyével lefelé fordított kúp alakú verem (*kötez*), melynek aljára hegyes karót (*vetež*) erősítettek” (309).

Ez a magyarázat — ismétlem — nagyon valószínűnek látszik. Hangtani szempontból teljesen kifogástalan, tárgyi szempontból hihető és természetes. Támogatja az elgondolást a nyelvemléknek NÉMETH-től is idézett 107. sora: *Ment arrol žmar Turwknep bežel*. Arra gondolhatnánk ugyanis, hogy a szerző mintegy idézi a „török nép” szavait. Ezenkívül ez a magyarázat igen jelentős adalék a nyelvemlék eredeti volta mellett is, hisz mint NÉMETH is írja: „A török *kötez* szót a régi török szótárak nem ismerik, s az esetleges hamisító — a *vetež*-zel együtt — aligha írhatta ki valahonnan” (310).

3. Mindezek ellenére is ezzel a magyarázattal szemben vannak némi aggályaim, amelyeket — úgy érzem — nem volna helyes elhallgatnom, még akkor sem, ha ezzel egy, a Szabács Viadala eredeti volta mellett bizonyító igen nyomós érvtől esetleg elesünk. Kételyeimet a szövegösszefüggésre alapozom, amit — úgy vélem — NÉMETH nem vett eléggé figyelembe magyarázatában. Ahhoz, hogy a szövegösszefüggést valóban láthassuk, nem elég a NÉMETH-től is idézett 105—8. sort megvizsgálni, hanem nagyobb szövegrészt kell áttekintenünk. A kérdéses rész így szól:

- „Až helrwł¹ kezdek žwrnŷen verethnŷ
 Mŷnd kwrnŷwl nag erwfflen twrethnŷ
 105. lollehet affelwł volt fok *k w t e z*
 De ažert ŷngen menden mēden *v e t e z*
 Ment arrol ŷmar Twrwkneŷ bežel
 lwt nekyk menden *v e t e z* nagy vežel
 [De ež] Mel nagy mondhatatlan veželdelmbe
 110. lwnek až vtan es keges kegelambe
 Mert emerek hog meg nē bŷrhattyak
 Swt Chažarnak ažt meg fem ŷrhattyak
 Ažert twkelleth tanalež lwn kwžtwk
 Hog menden žabad lenne wn kwžtwk
 115. ky akarna až valnek Chažarhož
 Awagy magyarŷ Mathŷas kŷralhož”

Ennek a résznek a mondanivalója kétségtelenül nem egészen világos, s ebben is megtalálható — HORVÁTH JÁNOS szavait idézve — a „viszonyító kapcsolat hiánya, s más, az értelmességet zavaró szerkezeti gondatlanság” (MNY. LI, 428). Először is azt kell tisztázni, hogy a *vetez* — jelentésétől függetlenül — kiknek „löt nagy veszél”. NÉMETH (i. m. 309) szerint az o s t r o m l ó k n a k. A szövegösszefüggés azonban azt mutatja, hogy a v á r b e l i e k n e k. A *nekik* szó tartalma önmagában nem elég világos ugyan, de az előző részekből eléggé világosan kitűnik, hogy az „erős veretés” és a „szörnyű töretés” miatt, amihez Mátyás a török ifjú árulása után fogott, nem a magyarok, hanem a törökök voltak „nagy mondhatatlan veszedelmbe”. A törökök „lőnek kegyes kegyelmbe” Mátyásnál (vö.: Magyar dipl. emlékek Mátyás király korából. 1877. II, 344; MonIrók III, 155; TELEKI JÓZSEF, A Hunyadiak kora IV, 453—4; CSÁNKI DEZSŐ, I. Mátyás udvara. 1884. 95; stb.). Csak a törökre vonatkoztathatók a következő sorok is. Ők „esmérék”, hogy a várat „meg nem bírhatták”, s ők nem írhatják meg ezt a császárnak sem, s öközöttük lett az a „tökélet² tanács”, amely szerint „ki akarna, az válnék császárhoz avagy magyar Mátyás királhoz”. Ha pedig a *vetez* a várbelieknek jelentett nagy veszélyt, akkor ez a szó aligha jelentheti a farkasverem karóit, hisz ezek a várbelieket éppen védték az ostromlótól, megnehezítve az utóbbiak számára a várba jutást.

NÉMETH (i. m. 309) a *Jöllehet* kezdetű 105. sort nem a 106. stb. sorokhoz, hanem a megelőző részhez kapcsolja. Ez — központosítás a nyelvemlékben egyáltalán nem lévén — elvileg lehetséges, a *jöllehet* — *de azért* kötőszós mondatok szétválasztásának helyes és jogos volta mégis vitatható. A XV—XVI. században ugyanis az ilyen típusú mondatok nem ritkák: BirkK. 3: „*jollehet* gá korta haragra kefertetik *de maga* fiet meg kernj” (KLEMM, TörtMondt. 611; vö. még i. m. 444); DomK. 222: „*jollehet* hog ez frater egyed oruos vala *de azert* valamyt neky enŷy adnak vala . . . nagy hala adaffal ezy vala meg”; KazK. 67: „*iol lehet* hóg nem uagok melto az v zenth ergalmaffagara: *de maga* tegön en uelem az v iouota zerenth”; Magy: Nád. 32: „*Noha* azért Samuelnek neuztetic, *de azért* vgyan nem az igaz Samuel volt”; stb. (NySz.). Éppen ezért úgy gondolom, hogy NÉMETHnek az az elgondolása, amelynek

¹ Arról a helyről, amelyet a Szabács várából kiszökött török ifjú megmutatott.

² A. m. 'tökélett: elhatározott'. — P. D.

értelmében a *De azért* kifejezésben a *de* szócska nem ellentétes, hanem nyomósító értelmű, illetőleg lényegtelen jelentésű verstöltő szó (i. h. 309), szintén nem feltétlenül helyes. Egyébként is a szöveg értelme NÉMETH központozása alapján itt is némileg csorbát szenved, minthogy a *Jóllehet* kezdetű mondat megengedő jellege nehezen egyeztethető össze az előző rész mondanivalójával.

4. A fenti nehézségek miatt én a *kwtez* szó magyarázatára vonatkozólag továbbra is inkább THALY nézete felé hajlanék, a *vetez*-re vonatkozóan pedig HORVÁTH CYRILL elgondolását fogadnám el.

Mint fentebb már láttuk, THALY szerint a *kwtez* szó jelentése 'vessző-fonadékból, cölöpökből és földből készített harcát'. Ez a jelentés NÉMETH (i. m. 308) szerint csak kigondolt magyarázat. Szerintem azonban több ennél. Mátyás levelezésében ugyanis ránk maradt a vár leírása, s ott ezt olvashatjuk: „Muri similiter ex quercinis lignis et grosso vimine creta super adjecta contexti erant” (i. m. II, 344). Ebből a leírásból arra következtethetünk, hogy a várfal egy részének durva vesszőből font: 'kötött' erősítése is volt, s feltételezhető, hogy a *kwtez* 'kötés' szó magát ezt a fonadékot jelenti. Sőt lehetséges egy másik, ehhez hasonló elgondolás is. Verancsics Névtelenje szintén leírja, hogyan épült a vár: „... nagy erős és öreg barona-ravásokbul két szörrel, kiket egy-egy ölni hosszaságu, temérdök vas szegekkel szegeztetött vót egybe, és temérdök földdel tötette vót meg...” (Monírók III, 152—3). A *kötés* szó jelentheti a falnak azt a helyét is, ahol az összeilleszkedő gerendavégeket összeszegezték. A szónak általam feltett első magyarázatára nyelvtörténeti adatunk nincs, a második feltett jelentés azonban már szótározva is megtalálható: PPB.: „*Kötés* a' fa-épületben”: 'ein Holz-Band, mit dem man beym Bau die Balken zusammen füget'.

A *vetez* szót én is *vetés*-nek olvasom, s katonai műszónak tartom, amely azt a műveletet jelenti, midőn hadi gépekkel köveket *vetnek* (= lőnek) az ellenségre. Hogy ilyen gépek Szabács ostrománál használatban voltak, azt világosan bizonyítja Mátyásnak az a levele, melyben Ali bég elűzéséről számol be. Itt ezt olvashatjuk: „Missi sunt interea lapides in exercitu de tormentis nostris majoribus...” (i. m. II, 343). Mátyás ezeket a gépeket GYALÓKAY JENŐ szerint igen értékelte: „Úgy látszik, hogy Mátyás a várharcban se sokra becsülte a tűzérseget. Apósának — a nápolyi királynak — azt írja, hogy véleménye szerint a hajítógépek várostromhoz is alkalmasabbak a lövészerszámoknál, s hogy egy hajítógép három ágyúval is felér” (Mátyás király emlékkönyv I, 242. Szerk. LUKINICH IMRE). MA.-nél a *Jaculatio* szónak *Lóves*, *Hagyítás* a magyar megfelelője, s ez a jelentése szerintem a *vetez* 'vetés' szónak is.¹ Magának a *vetés* szónak pontosan erre a jelentésére nem ismerek ugyan XV—XVI. századi adatot, de Tinódinak ezek a sorai: „Ki ötvenöt font vas golyóbis vala, Másik kevésse annál kissebb vala, Többi ezöknél kissebbet *vet* vala” (RMKT. III, 128) a szó meglétét nagyon valószínűvé teszik.

Véleményem szerint tehát a 105. sortól kezdődő kritikus rész jelentése: *Jóllehet* a várnak azon a részén sok *kötés* volt [tehát a várfalnak ez a része viszonylag erős volt], mégis minden *vetés* [= lövés] — amint erről a törökök beszélnek — nagy veszélyt jelentett nekik [ti. a törököknek]. És ebben a nagy veszedelemben „lőnek kegyes kegyelembe”. Mert tudták, hogy a várat

¹ CAL. 497: „iaculatio: *Lóvés, hagítás*” és 242: „coniectio: *Hagyítás, vetés*”. — P. D.

meg nem tarthatják, sőt a császárnak ezt meg sem írhatják, ezért elhatározták, hogy . . . stb.

5. Jelentéstani szempontból, a szövegösszefüggés tekintetében, sőt tárgyi szempontból is — úgy vélem — ez a magyarázat kifogástalan. Egy nem elhanyagolható érv azonban mégis ellene szól. Az tudniillik, hogy a két szó három adatában az *s* hangnak mindig *z* a jele. A *z* jel *s* értékére csak egyetlen kétségtelen adatunk van a nyelvemlékből a *Ielezwł* 'jelesül' szóban. NÉMETH (i. m. 308) szerint ezt íráshibának is gondolhatjuk. Ez a feltevés elképzelhető, de viszonylag könnyű magyarázatnak tartanám, minthogy a *z* jel *s* értéke a XV. század második feléből származó nyelvemlékekben nem példátlan. Így megtalálható a SerDom.-ban, gyakori Szalkai László glosszáiban (vö. KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 98, 101; vö. még i. m. 89). Az a tény azonban, hogy ebben a három szóban mindig *z* jelet találunk, kétségtelenül furcsa, sőt magyarázatom helyes volta ellen felhozható gyanúok. Teljesen elfogadható magyarázatot nem is tudnék rá adni. Egy sajátosságot azonban, ami némileg mégis talán elgondolásom mellett szól, megemlítenék. A nyelvemlékben sokszor előfordul Szabács neve. A 118. sorig 11-szer találjuk meg, mindig *S*-sel írva. Az eredeti szövegben ezek után még háromszor fordul elő a városnév (119., 120., 133. sor), mindig *z*-vel. (A város neve a 136. sorban ismét *S*-sel van írva, de itt utólagos betoldás, ezért ebből a szempontból más elbírálás alá esik. Megjegyzem azt is, hogy a *Sabach*, *zabach* alakok valószínűleg nem egyszerű helyesírási variánsok, hanem ejtésbeli különbséget is tükröznek. Ez azonban az alább mondandók lényegén nem változtat.) A fenti tényből arra gondolhatnánk, hogy a nyelvemlék írója a helyesírás terén is bizonyos következetességre törekszik, s a helyesírási variánsokat az egymáshoz közelebb eső részekben igyekszik megtartani. (A *kutez* szóra rímelt a *vetez*, s ez utóbbi másodsor két sorral lejjebb fordul elő.)

Végeredményben tehát a *kutez*, *vetez* szavak olvasatára és jelentésére vonatkozó — lényegében THALY, illetőleg HORVÁTH CYRILL elgondolásain alapuló — magyarázatomat a kétségtelenül fennálló helyesírási nehézség ellenére is valószínűbbnek tartom, mint NÉMETH GYULÁét, amely hangtani-helyesírási szempontból kifogástalan ugyan, de az általa megadott szójelentések a szövegösszefüggésbe — szerintem — nem illeszthetők bele.

IMRE SAMU

II.

Amikor NÉMETH GYULA „Két török szó a Szabács Viadalában” című közleményének a megszerkesztésével foglalkoztam, bizonyos mozzanataival szemben aggodalmaim támadtak. Ezeket akkor beszélgetés során kifejezésre is juttattam, s szándékomban volt őket a Magyar Nyelv legközelebbi számában megismertetni.

Ezt most IMRE SAMU fentebbi cikkével együtt teszem meg. — Előre bocsátom, hogy a véleményem jórészt egyezik az IMRÉÉVEL, de részben eltér tőle, illetőleg kiegészítésül szolgálhat hozzá.

I. Az IMRE SAMUTÓL idézett szövegrészlet elemzése — amit ő egy alább (4.) megvilágítandó mozzanat híján megfelelően végzett el — alig hagyhat kétséget afelől, hogy a *nagy vezel*, amiről a török nép beszél, csak az ő veszedelmük, vagyis az ostromlottak veszedelme lehet. Minthogy ezt már annak

idején is így láttam, az volt és jelenleg is az a nézetem, hogy a kétszer ismételt *vetez*-nek nem lehet olyan értelme, amilyent NÉMETH tulajdonít neki. Ha tudniillik a *vetez* a NÉMETH-től feltett 'karó, farkasveremben alkalmazott hegyes karó' értelmű török szó volna, akkor világosan az ostromlókat, nem pedig az ostromlottakat fenyegető veszélyre vonatkoznék. Ellenben ha az IMRÉ-től javasolt 'lövés', mégpedig 'kővel való lövés' jelentésű magyar szót illesztjük bele a szövegbe, minden értelmezési nehézséget elkerülhetünk.

3. Hogy a *vetez*-ben a *vet* ige származékával van dolgunk, IMRE SAMU értekezésének a vitáján hangoztattam. Azonban már akkor említettem azt a lehetőséget, hogy a származék esetleg nem az -és képzős *vetés* alak, hanem a szóvégi *s*-nek *sz* olvasása mellett feltehető *vetesz*, tehát egy deverbalis -sz névszóképzővel alakult származék. Az utóbbinak a valószínűsége azóta jobban megerősödött bennem. Azt gondolom, hogy a Szabács Viadalában előbukkanó *vetez* a. m. *vetesz* olyan alakulat, amilyenek: 1227-től: *szárasz* > *száraz* (Oklsz.); 1292-től: *kopasz* (SzófSz.); 1347-től *rekesz* (Oklsz.); BécsiK.-tól: *válasz* (SzófSz.); R. *támasz*; R. *eresz*; R. *tapasz* (SzófSz.); R. *szakasz* (SzófSz.); a népnyelvből való *csupas*: a *csup* 'csíp' igéből: 'amiből a szőr vagy toll ki van csipkedve' (vö. *csupa* 'csipkedéssel megtisztított → tiszta → merő'; *csipisz*: a *csíp* igéből: előbb a. m. 'csipet'; *horpasz*; *csikasz*; N. *élesz*; stb. Amint az efféle képződmények régtől fogva hosszú időn át megvoltak, feltehető, hogy a *vet* igének is volt ilyen származéka, s ez élt a Szabács Viadala idejében, az ének szerzőjének nyelvjárásában 'kővel való lövés' értelmében is vagy hadászati műszóként éppen ebben az értelemben.

4. A sor végén levő első *vetez* sorát megelőző sor végén álló *kwtez* szóval kapcsolatban a vita idején úgy vélekedtem, hogy az *kütesz* olvasás mellett a *vetesz*-hez hasonló származéka a *küt* ~ *köt* igének, s a jelentése 'kötés'. Mindenesetre a vár védőberendezésének egyik elemére vonatkozó kifejezést láttam benne. Így elfogadhatónak tartottam utóbb a NÉMETH-féle magyarázatban ajánlott török *kötez* 'árok, verem, csapda' szóval való egyeztetést is.

IMRE SAMU-nak a *kwtez* szóval kapcsolatos adatai és megjegyzései után újra inkább hajlok ahhoz, hogy a *köt* ~ *küt* ige származéka szerepel itt, de nem a *kötés*, hanem az -sz képzős *kütesz*, mégpedig 'vesszőfonadék, sövény' értelemben. Talán ez irányban tanúskodhatik a Gömör megyéből közölt következő adat: „*kötés*: gát, hogy a víz esendesebben folyjon” (Nyr. XXII, 526 után MTsz.). Egyébiránt, amennyiben a *vetez*-nek *vetesz*-ként, a *kwtez*-nek *kütesz*-ként való megfejtése helyesnek bizonyulna, ilyen két különleges alak-tani képződménynek az emlékekben való előfordulása hozzájárulhatna hitelességének a megerősítéséhez.

5. A 106. sorban: „De azért *inygen* minden minden *vetez*” tisztázandó, mit keres ott a *inygen*. Nem akarok az *ingyen* szó használatára és eredetére (vö. SzófSz.) bővebben kitérni. Az *ingyen* szónak széles területről való nyelv-járási adatokban 'hiába' jelentését közlik (MTsz.). Erre a jelentésre régi nyelvi adatok is mutathatók fel: TelK. 216: „mit haborgac m'vncet *heyaba* a u a *g inyen*?” — mondja Ádám az ördögnek.

Az idézett 106. sorbeli két *minden* közül az egyik: a második itt éppen úgy a *vetez* jelzője, mint a 108. sorban is az. Az első *minden*-re nézve nem tartom valószínűnek, hogy hibás kétszer írás, de azt sem, hogy kiemelés, fokozás végett megejtett szókétfőztetés. Ellenben azt hiszem, hogy a *De azért inygen minden* együtt egy fordulatot alkotnak, s ennek a jelentése: 'De azért

hiába minden'. Vö., hogy a *mindhiába* határozószó is egy *mind(en) hiába (való)* mondatból vonódott el.

Az előbbieket szerint a 105—10. sor ekképpen tagolható és érthető: „Jól-lehet affelül volt sok kütesz (kötés), De azért ingyen (hiába) minden; minden vetesz (kő-vetés) — ment arról immár türük nép beszél — lütt (lett) nekik minden vetesz nagy veszél. Mel (mely) nagy mondhatatlan veszedelmbe, lúnek (lőnek) azután és (is) kegyes kegyelmbe.” A *lúnek* egy közöls-féle szerkezetben van közrefogva.

PAIS DÉZSÓ

Két bőrfajta neve: *irha* és *†zemes*

1. *Irha* szavunk a Besztercei és Schlägli Szójegyzékekben *irh* alakban szerepel. Egyáltalán nem lehet kétséges, hogy ez a középkori szóalak a középfelnémet *irch* szó átvételéből származik, amely szónak a jelentése a LEXER-féle Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch értelmezése szerint: 'weissgegerbtes (bocks) leder, bes. von gemsen, hirschen, rehen'. Ez a szó a német köznyelvből az újabb korban kiveszett, amennyiben helyette a *Weissleder* szót kezdték el használni.

Az irhakészítést a németek a rómaiaktól tanulták el, amit nemcsak a középfelnémet *irch* szó (latin < *hircus*) tanúsít, hanem az irhakészítéshez használt legnevezetesebb anyagnak, a timsónak német *Alaun* neve is, amely tudniillik szintén latin eredetű (< latin *alūmen*) a németben. Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy az ilyen timsóval kikészített fehér puhabőr és annak német neve először kereskedelmi úton jutott el mihozzánk, és nem Magyarországon megtelepedett német tímárok révén terjedt el nálunk.

A XV. század folyamán mindenesetre nálunk is gyártottak már irhát, amint ezt az ekkor felbukkanó *Irhagyártó* családnév tanúsítja (vö. 1453: *Irhagyartho*, 1457: *Irhagyarto*: OklSz.). — Ha mármost az *irha* szónak XV. századi alakját annak szójegyzékekben szereplő XIV. századi alakjával egybevetjük, akkor könnyű megállapítani, hogy amikor már a mi mesterembereink is gyártottak timsóval kikészített puha fehérbőrt (vö. 1593: „Suba de pellibus Sabellinis cum *feyeer Irha* conducta”, vagyis „fehér irhával beszegett . . . suba”: OklSz.), akkor az ilyen bőrnek az elnevezése nyelvünkben már szóvégi *a*-val bővült.

2. Mielőtt a szóvégi *a* eredetének vizsgálatára áttérnék, előbb helyénvalónak látok néhány megjegyzést tenni az *irha* szó régi értelmezéseire. Az ilyen timsóval kikészített bőrt a régi rómaiak *alūta* néven ismerték, aminthogy a XIV. századi szójegyzékek is ezzel a latin szóval glosszálták a régi német-magyar *irh* szót. Ellenben SZIKSZAI FABRICIUS 1590-i szójegyzékében a latin *alūta* szó már az *irha* vagy *zemes* szavakkal van értelmezve (vö. KNEZSA, SzlJövsz. I, 654). MOLNÁR ALBERT pedig 1604-ben az *alūta* szót már egyenesen *zemes irha* kifejezéssel értelmezte. Utoljára ez a *zemes* szó a PÁRIZ-PÁPAI 1767-i kiadásában szerepel, ahol is a latin *alutarius* a *zemes csináló* kifejezéssel van értelmezve. Ennek a jelentéseltolódásnak esetleg az volt az alapja, hogy az *irha* szó jelentése időközben általánosabbá vált, amennyiben — úgy látszik — 'Leder' és 'Haut' jelentésben is használni kezdték, aminek a nyoma az efféle kifejezésekben, mint *félti az irháját* és *hordd el az irhádat* napjainkig

megmaradt. Ezek után nem csodáltnivaló, hogy más szótárakban (pl. napjainkban a KELEMEN-féle szótárban) az *irha* szót németül már *Sämischleder*-rel értelmezték, jóllehet a németeknél ezen a kifejezésen sohasem értették azt a timsóval kikészített puhabőrt, amelynek középfelnémet kori elnevezése *irch* volt (vö. KLUGE, EtWb.; DUDEN). Éz az elnevezési zavar még FRECSKAYNál is megvan, aki az *irhabőr-t sämischgares Leder*, a *timsósbőr-t* — vagyis az egykori irhát — pedig *alaungares Leder* néven említi.

Az itt közölt adatok arra vallhatnak, hogy az eredetileg 'timsóval kikészített puha fehér bőr'-nek értelmezhető *irha* szó jelentése nálunk a XVI. század folyamán általánosabbá vált, és a 'puha bőr' jelentést vette fel, úgyhogy a régi *zemes* szó helyett is használni kezdték, és attól a feljebb már idézett 1593-i *fehér irha* kifejezés alapján csupán a *fehér* jelzővel különböztették meg.

Az elavult *zemes* szó nyilván a német *Sämisch(leder)* szónak felel meg, amin a németeknél napjainkig valami zsiradékkal (halzsírral, olajjal) kikészített bőrt értettek (vö. DUDEN), sőt náluk — úgy látszik — a legújabb időkig két egymástól különböző mesterség volt a *Weissgerberei* és a *Sämischgerberei*. A bőrnek valami zsiradékkal való kikészítési módját a németek a *Sämisch* szóval együtt vagy a csehektől (*zamiš*), vagy a lengyelektől (*zameš*) vették át (vö. KLUGE, EtWb.), de mindenestre a XIII. század közepe után, amikor tudniillik a germán *s* a németben már nem *š*-szerű, hanem *s*-szerű hang volt. A lengyel és a cseh szó pedig az ukrán és orosz *zamša* 'Sämischleder' nevekkel együtt végső fokon állítólag valami török nyelvből származik, jeléül annak, hogy a bőrnek ez a kikészítési eljárása Kelet-Európából kiindulva jutott el Közép-Európába.

3. Miután a régi puhabőr-féleségek elnevezéseivel és a bőr kikészítésének eljárásaival is nagyjában megismerkedtünk, felvethetjük immár a kérdést, hogy mi lehetett oka annak a szokatlan jelenségnek, hogy régi német-magyar *irh* szavunk a XIV. és XV. század folyamán szóvégi *a*-val látszott bővülni. Ezt a jelenséget már többféleképp próbálták magyarázni. HORGER feltevése szerint (MNY. XXI, 201) az *irh-a* szóalak a magyarban keletkezett volna az ilyenféle birtokos összetételekből, mint a *kecske irh-a*, a *juh irh-a*. Ezt a felfogást legújabbban KNEI ZSA is magáévá tette (SzlJövsz. I, 655). A hiba e feltevés körül azonban az, hogy ezek a kifejezések csak elméletiek, a beszédben nem igen fordulhattak elő, mert az a vevőt aligha érdekelte már, hogy milyen állattól származik a kikészítés folytán fehérré vált bőr. Ha pedig ez a mesterembert esetleg érdekelte volna is, akkor is *kecske-irh*-ről és nem *kecske irhá*-ról beszélt volna; a mi kesztyűnk is esetleg *kecskebőr*-ből, de nem a *kecske bőré*-ből készül. Sőt mai nyelvünkben az *irha* szó birtokosraggal jóformán csak ilyen tréfás színezetű kifejezésekben fordul elő, mint *félti az irháját*, *hordd el az irhát*; ezekben azonban az *irha* szó nem 'kikészített bőr'-t, hanem 'Haut'-ot jelent. De alaki és hangtörténeti szempontból is sántít ez a feltevés; a középfelnémet *irch* meghonosodása korában ugyanis nyelvünkben már rég nem volt meg a velaris *ɟ*; így tehát 1500 körül az *irh* birtokos alakja *irhe* és nem *irha* lett volna. — BEKE szavunknak ezt a rejtélyes szóvégi *a*-ját „járulékhang”-nak magyarázta (Nyr. LVIII, 80); abban azonban KNEI ZSÁNAK kétségtelenül igaza van, hogy ennek a kifejezésnek ilyen esetekben alig van egyéb értelme, mint „e nyelvi jelenség okát nem ismerem”.

Ezek szerint *irha* szavunk szóvégi *a*-ja magyar nyelvi alapon egyáltalán nem látszik megmagyarázhatónak; azért e szóalak létrejöttének megmagyarázására nyilván vissza kell térnünk ahhoz a már GYARMATHI által hangoztatott

felfogáshoz, amelyet azután LESCHKA, MIKLOSICH és MELICH is képviseltek, hogy *irha* szavunk szláv származású (vö. KНИЕZSA, SzJövsz. I, 655); átadó nyelvként pedig — amint arra már KНИЕZSA is rámutatott — csak a cseh, szlovák és lengyel nyelvek jöhetnek tekintetbe. E nyelvek *ircha*, *řrcha*, *řercha* szóalakjai természetesen szintén a középfelnémet *irch* szóalak átvételéből származnak. Míg azonban a magyar *irha* szóvégi *a*-jának létrejötte — amint kifejtettük — magyar nyelvi alapon teljesen érthetetlen, az ide tartozó szláv szavak szóvégeinek magyarázata szláv nyelvi alapon szinte kézzelfoghatónak mondható, amennyiben az *ircha* szóalak végződése nyilván a nőnemű *koža* 'Leder, Haut' szóra vonatkozik.

A magyar *irha* szláv származása mellett tanúskodhatik az a körülmény is, hogy nemcsak nyelvünkben van meg az *irha* 'puha bőr' jelentéssel, hanem a BERNEKER-féle EtWb.-ban (I, 342) olvasható értelmezések szerint — úgy látszik — a szomszédos szláv népek nyelveiben is, amelyekben a megfelelők a 'Sämischleder, Weissleder' kifejezésekkel vannak értelmezve.

4. Amint láttuk, az *irha* szóalaknak nálunk való megjelenése az irhagyártó mesterség meghonosodásával lehetett kapcsolatban. Ebből a tényből meglehetősen természetesen adódik az a következtetés, hogy az itt megtelepedett cseh vagy lengyel származású irhagyártók honosították meg ezt az új mesterséget, és hogy az ő révükön verhetett gyökeret nálunk az *irha* szóalak is.

KНИЕZSA idézett művében annak a felfogásnak ad kifejezést, hogy csak a tárgytörténet segítségével lesz majd véglegesen eldönthető, hogy az *irha* szóalak szláv vagy német-magyar származásúnak tekintendő-e. Magam részéről mindenesetre valószínűtlennek tartom, hogy még a leggondosabb tárgytörténeti vizsgálatok révén is többet lehetne az *irha* szóalak származásáról megtudni, mint amennyit mi állapítottunk meg erre vonatkozó előzetes vázlatos fejtegetéseinkben. Ellenben a régi magyarországi kézművesség és kereskedelem történetéből erre vonatkozólag esetleg lehetne még a mi céljainkra is felhasználható adatokra és megállapításokra szert tenni. Csakhogy az ide vonatkozó adatok meglehetősen kevés számúak, de meg ezek a gyér adatok sincsenek még olyan módon és terjedelemben feldolgozva, hogy belőlük feltevésünkre vonatkozólag valami érdemlegesebb megállapítást remélhettünk. De — amint láttuk — az általunk felhozott nyelvi megfontolásokból is eléggé határozottan kitűnt, hogy *irha* szavunk semmiesetre sem származhatik egy korábbi német szóalak szokatlan bővüléséből. Így tehát magyarázati lehetőségként tulajdonképp nem is marad más hátra, mint annak feltevése, hogy a XV. századi *irha* szóalak nyelvünkben szláv származású. Sőt már eleye is teljesen valószínűtlennek mondható az a feltevés, hogy nyelvünkben és a szomszédos szláv nyelvekben a véletlen csodálatos játéka folytán vette volna fel ugyanaz a német jövevényszó egymástól eltérő utakon hajszállra ugyanazt a hangalakot és — jelentést. Ilyen véletlenekben mindenesetre nagyon nehéz volna hinni.

Az *irha* szóalaknak szlávból való származtatásával szemben KНИЕZSA tulajdonképp csak azt az egyetlen ellenvetést teszi, hogy a bőripar terén egyebekben nyelvünkben nyugati szláv hatást nem lehet kimutatni. Az ilyen negatív érv mindig kétes értékű, de különösen a mi esetünkben az, minthogy a bőrművesség szókészlete még egyáltalán nincs megfelelően összegyűjtve és feldolgozva. Különben is már a szóba került német és szláv szavakból is megállapíthattuk, hogy épp a bőrfeldolgozás terén Közép-Európában déli és keleti

műveltségi hatások találkoztak. A németek az irhabőrkészítést — amint tudjuk — a rómaiaktól vették át, és a szomszédos szláv népek már tőlük tanulták el ezt a mesterséget, mert hisz nemcsak az *irha* szót vették át a lengyelek és a szlovének a németektől, hanem az irha készítéséhez szükséges legfontosabb anyagnak, a timsónak latin-német nevét is (vö. BERNEKER, EtWb. I, 28 *alun* al.). A lengyelek révén pedig az irhakészítéssel az ukránok és az oroszok (vö. ukrán és orosz *ircha*; ukrán *halún*, orosz *зальн* 'timsó'), sőt a litvánok is (vö. litván *alunas* 'timsó') megismerkedtek.

5. Annak ellenére, hogy az irhakészítés a németek útján terjedt el a szláv népek körében, a bőr kikészítése terén a németek is tanultak szláv szomszédaitól. Tőlük vették — a *Sämischleder* kifejezés tanúsága szerint — a bőrnek valami zsiradékkal való kikészítési módját, amit viszont a szlávok — amint említettük — állítólag valami török néptől tanultak. A németektől pedig ez a keleti eredetű bőrkikészítési eljárás jövevényszavak tanúsága szerint eljutott a dánokhoz, svéddekhez és hollandokhoz is (vö. KLUGE, EtWb. *Sämisch* al.).

Hogy a bőrmivesség terén a magyarok is tanultak nyugati szláv népektől, azt leghatározottabban régi nyelvi *zemes* szavunk tanúsítja; így tehát elesik KNIÉZSÁNAK az a kifogása, hogy a bőripar terén az *irha* volna az egyetlen szó, amely nyugati szláv közvetítéssel honosodott meg nyelvünkben.

Mivel a *Sämischleder* szót a németek is vagy a lengyelektől, vagy a csehektől vették át, már eleve is valószínűtlen, hogy ezt a kelet-európai származású szót a magyarok nem egy északi szláv néptől, hanem a németektől vették volna át. — De ezt tanúsítja a régi nyelvi *zemes* szó hangalakja is. Ha tudniillik ez a szó a németből került volna a magyarba, akkor a régi nyelvből feltétlenül *zemis* szóalak is kerülné elő. Ilyen szóalak pedig nincs. Az OklSz.-ban például négy adat van erre a szóra a XV—XVI. századból, de mindegyik következetesen *zemes*.¹ Ez tehát azt tanúsítja, hogy nem egy *iš*, hanem egy *eš* végű szóalak honosodott meg nyelvünkben. Ilyen pedig csakis a lengyel *zameš* szó. — Lehetséges, hogy ez a szó nálunk megtelepedett lengyel származású bőrkikészítő mesteremberek révén közvetlenül a lengyelből került a magyarba. De az sem lehetetlen, sőt valószínű, hogy szlovák közvetítéssel honosodott meg nálunk, bár e szó szlovák nyelvi alakját nem ismerjük; az azonban nem lehet kétséges, hogy a magyar *zemes* szó előzménye semmi esetre sem a cseh *zamiš* szóalak volt.

6. Fejtegetéseinkből nyilvánvalóvá vált, hogy *irha* szavunk mindenképp kiveendő a „kétes eredetű” szláv jövevényszavak jegyzékéből, és biztosan szláv származású jövevényszavaink közé helyezendő át, de oda kerül régi nyelvi *zemes* 'Sämischleder' szavunk is, amely KNIÉZSA összeállításában egyáltalán nem szerepelt, még a kétes származású szláv jövevényszavak gyűjteményében sem.

MOÓR ELEMÉR

¹ Az OklSz. németül 'sämischleder' és 'alaunleder' kifejezésekkel értelmezi a *zemes* szót; az 'alaunleder' kifejezéssel való értelmezés mindenesetre téves, mert ez a kifejezés az előadottak szerint csak az irhára vonatkozhatik.

Az 'ajándék' két török—perzsa neve

I. „*Doquz* — a törökben és a perzsában” (Pais-Emlékkönyv 647—52) című érdekes cikkében FEKETE LAJOS kimutatta, hogy a török *toquz*, illetőleg *doquz* (az előbbinek új nyelvi változata) eredeti és általános 'kilenc' jelentése mellett gyakran előfordul a török történeti művekben és okmányokban egy másodlagos 'kilenc darab, kilenc egység' értelemben is. Ez utóbbi jelentés főleg ajándékok felsorolásában gyakori. Érthető, hogy a jelentésfejlődés további során a *toquz* eljutott az 'ajándék' értelemig, igaz, nem magában a törökben, de a — perzsában.

A p e r z s á t illetően a FEKETE LAJOS idézte VULLERSEN kívül érdemes utalnunk még STEINGASS szótárára (336b): *tūqūz, tuqūz* 'Nine; hence, present, gift such being offered to kings, etc., by nines, as a sacred number'. A szó a perzsa régi szókészletéhez tartozik; a mai nyelv nem ismeri, ismeretlen a mai irodalmi tádzsikban is.

Figyelemreméltó, hogy bizonyos t ö r ö k nyelvekben máig él a szó, ha periferiálisan is, a FEKETE által régi oszmánli emlékekből kimutatott, nem szótározott jelentésben. A példaképpen idézendő adatokban a 'kilenc egység' ajándéokra, bírságra, kalimra vonatkozik. Íme: kirgiz *toquz* 1. 'девятъ', 2. 'учм. девятка (подарок или штраф в качестве девяти голов скота), *tō baštayan toquz* 'девятка, возглавляемая верблюдом', *tō baštayan toquzdan qalim bergen* 'он платил калым девяткой, возглавляемой верблюдом', *at baštayan toquz* 'девятка, возглавляемая лошадю', *toquzdar ajip bergen* 'он платил штраф девятками' (JUDACHIN 504b) | kazak *toquz* 1. 'neun'; 2. 'ein Geschenk von neun Tieren, neunfache Zahlung für Diebstahl' (RADL. III, 1165) | jakut *silgi toyuza* 'калым в размере 9 лошадей, 9 быков и 9 коров' (PEKARSKIJ 2702b).

VULLERS már említett adatának forrása, QUATREMÈRE szerint a 'kilenc' számot a mongolok szentnek tartották, és a mongoloknál, valamint a törököknél divó szokás szerint a fejedelemnek kilenc ajándékot adtak. A kilenc egész sereg népnél „szent” szám; régi török adatok híján mégis úgy látszik, hogy a kérdéses török és perzsa szavak sajátos új értelmezése mongol, illetőleg mongol-kori előzményekre vezethető vissza.

Mindenképpen kétségtelen, hogy a mongoloknál a fejedelemnek nyújtott ajándékok kilences csoportosításával már a XIII. század első felében számolnunk kell. Erről tanúskodik világosan a Mongolok Titkos Története 267. § következő helye: *tende Burqan a'uljar-un altan sümes teri üten altan münggün ayaqa saba yisün yisüt nu'ut ökit yisün yisüt aqas teme'et yisün yisüt eldeb-iyer yisün yisüt jisüle'fü a'uljaqui-tur Burqan-i e'üten büte'üy-e a'ulja'ulba*: „Ekkor, mikor Burqan hódolásra megjelent, magával hozva ajándékol aranyos Buddha-képeket, továbbá arany és ezüst talakat, kupákat, kilencet-kilencet, fiúkat és lányokat, kilencet-kilencet, herélt lovakat és tevéket, kilencet-kilencet, valamint más holmikat kilencesével elrendezve, a hódoláskor [Dzsingisz kán] Burqánt a bezárt ajtó előtt hódoltatta”.

Nem kevésbé tanulságosak egyéb, mai mongol adataink. Kalmük *jisü* 'neun' (O *jisü* ~ *jüsü*); „Neun” (alte Einheit zur Berechnung der Strafe in Vieh; eine „Neun” sind 1 Kamel, 2 Pferde, 2 Ochsen und 4 Schafe); *tawü jisü* 'neuf; unité dont se servent les tribunaux dans la fixation de certaines amendes et consistant en neuf pièces de bétail, neuf briques de thé, etc.', *t'awü jisü jala* 'amende de 5×9 pièces de bétail, neuf briques de thé, etc.' (MOSTAERT II,

402b). A mongol *tabun yisün*-féle adatok pontosan megfelelnek a perzsa iratok *yak tūqūz* stb. kifejezéseinek.

Végül hadd említsem meg, hogy a kilences ajándék-rendszer mongol szokásának török területen való továbbélésére gazdag anyag található — többek között — az Aranyhorda és a krími kánság történeti forrásaiban. Most csak egy ilyen adatra utalnék: Tana génuai konzuljai az Aranyhorda kánjának 1438-ban egy ilyen, *novena*-nak nevezett ajándékot küldtek, amely selyemből, mézből stb.-ből állott, mindegyik kilenc-kilenc féleből (vö. B. SPULER, Die Goldene Horde 357).

2. Az 'ajándék' másik neve, melyről szólni kívánok, s amelyet FEKETE LAJOS *tensuqat*-nak olvasott, a következő perzsa mondatban fordul elő:

مقربان خودرا با تنسوقات و دو قوزها بحضورت فرستاده

FEKETE fordítása szerint: „belső híveit különféle *tensūqāt*-tal és *doquz*-okkal öfelségéhez [ti. Timurhoz] küldte”.

A *tensūqāt*-hoz FEKETE LAJOS a következő magyarázatot fűzte: „Ez a szó (تنسوقات) szótárainkban nem található, nyilván a تنسيقات perzsa formája. A تنسيقات jelentése 'arrangement, agencement, action de mettre en ordre, de disposer en série' (BIANCHI—KIEFER I, 549); 'action de ranger dans un certain ordre, d'arranger; Aufstellung in einer gewissen Ordnung, regelrechte Anordnung, Aneinanderreihung' (ZENKER 313); hasonlóan REDHOUSENÁL (599), MILLERNÉL (134) is. E szerint a *tensūqāt* تنسوقات > *tensīqāt* تنسيقات szónál — mivel ez a szó a *doquz* szinonímájaként szerepel — szintén jelentésváltozással kell számolnunk, melynek ez lehetett a fejlődési folyamata: 'rendezés, kitergetés → hozott dolgok kitergetése → ajándék'.”

A *tensūqāt*, helyesebben *tansūqāt* csakugyan a *doquz* szinonímája, s az 'ajándék' jelentés valóban ezúttal is másodlagos fejlődés eredménye; magyarázatát azonban máshol kell keresnünk. A szó többes alak, éppúgy mint a szövegben utána következő *dūqūzhā*, egyes száma *tansuq*, és nem ismeretlen a szótárakban; kimutatható a perzsából, törökből, sőt a mongolból is.

Perzsa تنسوق *tansūq*, pl. تنسوقات *tansūqāt* 'forma arabica persicae vocis تنسوخ *tansūh* eadem significatione', *tansūh* unde ar. تنسوق *tansūq* 'res quaevis pretiosissima, incomparabilis et difficilis impetratu' (VULLERS I, 467b; a szó eredetére vonatkozó fenti megjegyzések nem helytállóak); *tansūh* 'curious, precious, rare', تنسوق *tansūq* (pl. *tansūqāt*) 'Anything rare, precious; present' (STEINGASS 328b). A szót a perzsában régen is idegennek, legalább is ritkának érezhették, ezért szerepel Waṣṣāf (ed. Bombay 671) magyarázatra szoruló ritka szavai között; nem meglepő, hogy ez a szó is hiányzik a mai irodalmi perzsa és tádzsik nyelv szótáraiból.

Török: ujur *tangsuq* 'köstlich' (BANG—GABAIN, Anallud. 43), 'köstlich, wunderbar' (GABAIN, AlttürkGram. 337), Kāšgarī *tangsuq* 'wunderbar', *tangsuq aš* 'Lieblingsgericht' (BROCKELMANN 195; ATALAY 571), Abū Hayyān *tangsiq* 'taaccūp olunacak şey' (CAFEROĞLU 98); kun *tansic*, olv. *tansīq* 'rarus' (CodCum 160; GRÖNBECH, Komanisches Wb. 235 *tangsiq*-ra javítja a szót, e javítás azonban indokolatlan és helytelen, mint azt az olyan kipesak nyelvi adatok is mutatják, mint a kazáni, balkár stb.); csagatáj *tansuy* 'wunderbar; Geschenk' (Šejx Sul., ed. KUNOS 182), *tansuy*, *tangsuq* 'chose merveilleuse; introuvable' (PDC. 206); kazáni tatár *tansiq* 'selten', *tansiq aš* 'eine Speise, die man nicht alle Tage zu essen bekommt' (RADL. III, 384); balkár *tansiq*, *tansīx*, *tansiy* (PRÖHLE: KSz. XV, 256); turki *tansuq*

1. 'ein wunderbares Ding, das Wunder'; 2. 'der Wusch' (RADL. III, 835); kazak *tangsiq* 'sich wundernd, vor Freude erregt, wunderbar, merkwürdig, selten' (RADL. III, 813).

A vázlatosan összeállított török megfelelők közül a csagatáj adatot emelném ki, melynek 'ajándék' jelentése is szótározva van. Ismeretes, hogy a csagatáj szókészlet szép számmal tükröz mongol hagyományokat.

Mongol: Adataink egy része a török közszói megfelelésekkel egyeztethető. Ezek: irodalmi mongol *tangsuγ* 1. 'plaisir, agrément, joie; agréable, délicat, exquis, joyeu'; 2. 'merveille, merveilleux' (Kow. III, 1567a; a jelentésfejlődés szempontjából az 1. és 2. jelentéseket meg kell cserélni); kalmük *taṅsuq, tamsuq* 1. 'Süssigkeiten; Feinschmecker, wählerisch (beim Essen)'; 2. 'freundlich, lieblich' (RAMSTEDT 377b, 379b; a javasolt kínai, illetőleg szino-koreai eredet elfogadhatatlan); ordos *taṅsuq, tamsuq* 'agréable au goût, savoureux, exquis, excellent' (MOSTAERT 643b).

A szó terminus technikusként való használatára a mongol oklevelekben találunk példákat. Aryun perzsiai ilkán 1289-ben Szép Fülöp francia királyhoz intézett levelében olvassuk (26—30. sorok): *berenggüd-ün yaṅar-un tangsuγ-ud singqod il-teb önggeten kürüs ögçü ilebesü ker be soyurqaquyi tngri-yin küčün qayan-u suu medetügei*: „ha frank földi ritkaságokat, szongor-sólymokat, különböző színű drágaköveket küldesz nekem ajándékba, az Ég hatalma, a kán felsége kegyes lesz ezért hozzád”. A *tangsuγ* 'ajándék' értelemben található meg a következő mongol emlékekben: 1. K'ang-hi kínai császár 1689-ben a dalai lámának és a pancsen lámának küldött ajándékait kísérő mongol nyelvű levélben, 2. a Li-fan-jüan által a Kukukhoto-i tümet főnökökhöz intézett levélben, 3. az „Erdeni-yin erike” című mongol krónika szintén *tangsuγ*-nak nevezi azokat az ajándékokat, amelyeket a pekingi nagy láma 1655-ben a pancsen lámának küld, továbbá azokat, amelyeket 1657-ben a halhák küldenek a pekingi nagy lámának (vö. A. MOSTAERT: Harvard Journal of Asiatic Studies XVIII [1955.], 215).

Mint az eddigiekből látható, a *tansuq, tansuγ, tangsuγ* 'ajándék'-ot jelent, mégpedig 'ritkaságokból, csodálatos, ezért: értékes holmiból álló ajándék'-ot.

Nem véletlen, hogy FEKETE LAJOS rövid, de tartalmas közleményében két olyan műszó is akad, amely mögé szélesebb háttér kínálkozik. Már huzamosabb ideje sejtjük, hogy az oszmán-török kancelláriai gyakorlat nem teljesen független a perzsától. Éppen FEKETE LAJOS most folyó kutatásaitól várjuk annak a tisztázását, hogy milyen mértékben mintaképe, forrása a perzsa az oszmán-töröknek. Ám a perzsa kancelláriai úzus sem önállóan, külső hatásoktól függetlenül alakult ki. Jól tudjuk, hogy a perzsa kancellária sok mindent (formulákat, bizonyos szókészleti elemeket, tükörszavakat, kifejezéseket) vett át az ilkánok alatt a mongol nyelvű okleveles szokásokból, ugyanúgy, mint Kelet-Európa és Közép-Ázsia török nyelvű mongol kancelláriája.

Fenti néhány igénytelen megjegyzésem ürügyén erre a nem elhanyagolható körülményre kívántam rámutatni.

LIGETI LAJOS

A cseh szókincs magyar elemeiből*

k o r d, -u, m. 1403: „od *korduow* jeden peniez [cla]”, 1418: „cum cultello *cord*”, XV. sz. első fele: „Hrom . . . mōže noži nebo *kordu* v nožnicích uškoditi”, XV. sz. második fele: „Nosie sudlice, kopie, meče, *kordy*, samostřielý” (GEB., Sl. II, 103); 1468: „. . . vopásanie s *kordem* . . .” (Archív český VII, 335); VELESLAVÍN I. felveszi ugyan címszóként, de alatta a *meč* címszóhoz utalja az olvasót: a szót a csehben nyilván idegennek tartja; VELESLAVÍN II, 591: „Meč aneb *kord* při pasu” ’parazonium; Reitschwert’. — Vö. még: JUNGSMANN II, 128; KOTT I, 750, VI, 668, VII, 1299, VIII, 160; BARTOŠ, Sl.; PS. II, 280; Frenš.; TRÁVN. 721. — A szlovákból nem tudjuk biztosan kimutatni mint közhasználatú szót. BERNOLÁK ugyanis csak címszóként veszi fel: „*Kord*, -u, m. v(iz) meč” (1034); KÁLAL 258 csak egy RIBAYN keresztlől KOTTBól vett szólásban közli: „nerád *kordom* votá” ’je lenoch; lusta’; HVOZDIK I, 367 pedig csak sportműszóként említi: „*kord*.-a, m. ’vivótór’.” — Megvan több szláv nyelvben, így az oroszban, az ukránban, a lengyelben, az alsósorobban, a szerb—horvátban és a szlovénban.

Jelentése: 1. ’dlouhá, rovná a uzká bodná zbraň; hosszú, egyenes és keskeny szúrófegyver’: „Jsou v něm (pokoji) ručnice, leckdes visí pistol, stojí *kord* neb šavle” (Frant. Pravda), „Se Soplicou strhám všechněch svazků nitky, byť došlo na *kordy* anebo na bambitky” (Eliška Krásnohorská: PS.). — 2. ’parazonium; Reitschwert: jezdecký meč’ (VELESLAVÍN II.; JUNGSMANN II.) — 3. ’vágó fegyver; sečná zbraň’ (TRÁVN.). — A *kord* fn.-vel alakult szólások és kifejezések tömegét l. főleg JUNGSMANN szótárában és a PS.-ban.

Szármaazékok: *Kord-ík*, a *kord* deminutivuma: ’kis dísztőr’: „. . . vážny pěstitel vědy . . . s tenoukým *kordíkem* po boku” (Jar. Vlček), „po lýtkách, klepal mu malouký *kordík* s poreulánovou rukovětí” (a Lumír folyóiratból: PS.) — *Kord-íček*, a *kordík* expresszív deminutivuma ’ua.’: „. . . pochovám i vás, i vaše uniformy a *kordíčky*” (Josef Karel Šlejhar: PS.). — *Kord-isko*, -a, n.; a *kord* angmentativuma ’nagy kard’: „Po boku jeho viselo dlouhé *kordisko*” (V. B. Třebízský); *kordiskový* a *kordisko* adjectivuma: „Pryč, ty ochlasto, ty *kordiskový*, vyšeptalý komedianté!” (Jósef V. Sládek: PS.). — *Kord-ina*, -y, f., tájszó ’fenyődeszka hasításához való hosszú kés; dlouhý nůž k výrobě loučí’: „Vzal borový špalek a *kordinu* a jal se dělati louč” (Jirásek: PS.). — *Korduláč*, -e, m. angmentativum: ’széles pengéjű kard; meč se širokým čepelem, krátký, široký meč’: „Držel v ruce ještě mohutný, rytířský *korduláč*” (Jirásek; PS.).

A magyar *kard* ’gladius, ensis, sica; Schwert’ átvétele. A szó a magyarban iráni, pontosabban alán jövevényyszó (SzófSz.). A XV. század elejéről való SchlSzj.-ben (szótározva) fordul elő először. Az -s képzős melléknévi származék: *kard-os* ’gladio instructus; mit Schwert versehen’ személynévként már a XIV. század elejétől sűrűn jelentkezik: 1320: „Nicolaum dictum *Kordus*”; 1325: „Nicolai dicti *Kordus*”; 1329/1416: „Nicoali dicti *Cordus*”; 1345: „Nicolai dicti *Cordus*”; 1369: „Johannes dictus *Kordus*”; stb. (OkISz.). Közszoí jelentése a magyarban mindig ’kard-, szablya-, tőr-féle’. A szóval a magyarban számos szólás és kifejezés alakult. A cseh szó korai előfordulása alapján a középkori udvari—nemesi érintkezésből származó rétegbe tartozik.

A cseh szót közvetlenül iráni nyelvekből magyarázták: ROZWADOWSKI, Rocznik Orientalistyczny I, 107 és BERNEKER 569. — VASMER (REtWb. I, 624)

* L. MNy. LII, 310—5.

a nyugati szláv nyelvekben a szót a magyarból, illetőleg magyar közvetítéssel, míg a többi szláv nyelvekben valamely török nyelv közvetítésével magyarozza az irániból (KNEZSA I, 850 rosszul idézi). HALÁSZ: Nyr. XVII. 445; BRÜCKNER 256; HKES. 180; TRÁVN. 781 szintén a magyarból, illetőleg magyar közvetítéssel. KNEZSA (i. h.) ezt lehetségesnek tartja, de nem látja bizonyítottnak.

koštolovati. KOTT VIII, 162 idézi az Archív český-ból (XIII [1894.], 467) a következő 1511-ből származó adatot: „... aby pan Ylburg, který kuoň má nejrychlejší, teho koně plecivého s ním *koštoloval* za puol míle neb co chce.”

Jelentése: 'zkusit; megpróbál'.

A magyar *kóstol* 'versuchen, probieren; gusto, libo' átvétele és továbbképzése. Ez a kfn. ~ korai úfn. *kost-en* 'ua.' (SzófSz.) tövéből alakult a magyar -l igeképzővel. A címszó éppen a benne levő (o)l miatt csak magyar jövevény-szó lehet. A szó a magyarban a XV. századtól fordul elő: XV. sz.: Apork. 132: „Kinek zentsegő testét ő rosalo véreuel *kostoluan* . . .”; 1541: Sylvester: ÚT. I, 27: „... Kik halált nem *kostolnak*”; 1631: Pázm: Préd. 37: „Kenyeret, bort, sert nem *kostolván* . . .”; stb. (NySz.). — A csehben megvan pontos megfelelője, amely a középfelnémet (~ korai úfn.) *kost-en* tövéből a cseh -ovat igeképzővel jött létre.

lampáš, -e, m. Tájszó, amely behatolt a cseh irodalmi nyelvbe. JUNGMANN II, 261; KOTT I, 876, VI, 812, VIII, 182, IX, 140 és RANK⁷ 355 szlováknak jelzik. BARTOŠ, Sl.; PS. II, 506 és TRÁVN. 816 cseh tájszóként közlik.

Jelentése: 'lucerna, svítlna; lámpa': „Vyslán ku hledání jeho s *lampášem*, nebo byla tma jako v rohu” (J. Kollár); tréfásan: „Měl notný *lampáš* v hlavě” 'byl opilý' (Jirásek: PS.).

A magyar *límpás* 'ua.' átvétele. A szó a magyar nyelvemlékekben — a latin—görög *lampas* 'ua.' átvételeként (SzófSz.) a XV. század első felétől kezdve fordul elő. Vö.: XV. század 2. negyede: JókK. 454: „Kamarayaban euel zenettlen egnek uala *lampasok*”; BécsiK. 159: „Ő zemey ment egő *lampas*”; MünchK. 60: „Az őt balgatagoc vèuen ő *lampasocat* nem vònek olait ő velec”; stb. (NySz.).

larmo, -a, n. Morva tájszó, mely bekerült a cseh irodalmi nyelvbe. — JUNGMANN II, 264 és KOTT I, 878 szlováknak jelzik. — BARTOŠ, Dial. és nyomán KOTT VI, 815 morva tájszóként közlik. — BERNOLÁK, KÁLAL ismerik, HVOZDIK nem közli. — PS. II, 511 cseh nyelvjárásinak mondja.

Jelentése: 'křik, hřmot, rãmus; kiabálás, dörgés, zaj': „Josefka začala dělat *larmo* a volala všechny svaté na pomoc” (Antoš Dohnal: PS.); „Dnes za peníze, zítra za darmo, pij a jez a nedělej *larmo*”, „Už jje darmo dělat *larmo*” (BARTOŠ, Dial. 227; idézi KOTT VI.).

A magyar *lárma* 'ua.' átvétele szlovák és morva nyelvjárás közvetítésével. A magyar szó végső fokon az olasz *all'arma* kifejezésből való a német katonai nyelv közvetítésével (SzófSz. és később HORVÁTH MÁRIA: MNY. XLIX, 398—403). Első írott adataink a XVII. század első feléből valók: 1631: „... itt az hadak költöztetésével Tokajnál *lãrmãt csinãltunk* nekik . . .”, 1631: „... minthogy ugyanazon nap a kãllaiak [ti. a nagykãllói vár őrsége] is *lãrmãt* csinãltak volt nekik . . .” stb. (katonai tárgyú levelekből idézi BERNÁTH BÉLA: MNY. LII, 72). A szó a magyarban körülbelül másfél évszázadon keresztül katonai műszó volt, és csak a XIX. század elején alakult

ki mai és az idézett cseh, illetőleg morva és szlovák nyelvjárásai adatokból is ismert 'zaj, kiabálás' jelentése (KERTÉSZ: i. h.). — Valószínűnek tartom azonban, hogy a JUNGSMANN-nál (II, 298—9) idézett és sok adattal illusztrált régi cseh *larmo* 'katonai riadó' közvetlenül a német katonai nyelvből való.

m a d ě r á, -y, f. (JUNGSMANN II, 371; KOTT I, 963, VI, 912, IX, 154, X, 169; RANK⁷ 384; PS. II, 668; TRÁVN. 874.)

Jelentése: 1. 'uherský kanec; ein ungarischer Eber' (JUNGSMANN). — 2. 'madarská píseň, tanec; ein ungarischer Tanz oder Lied' (JUNGSMANN) → 'česky kolový tanec; cseh körtánc' (PS.): „Spustili (muzikanti) *maděru*” (Jirásek); „Tancoval všelijaké tance, minety, kolomazné, *maděry* a mazurky” (K. Sabina: PS.). — 3. 'Čepice uherská; Ungarische Mütze' (JUNGSMANN) → 'vysoká čepice (z kroucený vlny, ozdobená třemi mašličkami)': „Na zádech (má sedlák) vysokou chlupatou *maděru* s mašlemi” (V. Frost), „Na zádech měl roztrhaný pytel, na hlavě starou *maděru*” (Antal Stašek: PS.). — 4. 'přihlouplý člověk; ütődött ember' (BARTOŠ, Dial.).

Származéka: *maděrka, -y, f.* A *maděra* deminutivuma: 'čepice; sapka': „Větrík prochvíval kadeřemi mladíkovými i pérem jeho *maděrky*, bělavou kožešinou lemované” (Jirásek: PS.).

A *magyar* régi *magyer* változatából az *a-* tövűek *a-*jának hozzáadásával. Valószínű, hogy a *magyer* alakváltozat a magyaroktól, illetőleg a magyarok révén megismert dolgok állandó jelzőjeként a *magyar* népnévet jóval megelőzve került át a csehbe, és ott jelentéstapadással főnévesült: az *a-*t felvéve beilleszkedett a nőnemű főnevek ragozási rendszerébe.

Vö.: HALÁSZ: Nyr. XVII, 448; MARIÁNOVICS: Nyr. XLVI, 270; HKES. 213.

m a g n á š, -e, m. Nyelvjárásai szó, amely behatolt az irodalmi nyelvbe is (KOTT VI, 913 BERNOLÁKTÓL veszi át; BARTOŠ, Sl.; Mistř.; Frenš.; PS. II, 671; TRÁVN. 875). — Megvan a szlovákban is (BERNOLÁK 1300; KÁLAL 319 szlováknak és morvának mondja).

Jelentése: 'velký pán, boháč; nagyúr, mágnás': „Dnes není to ani tak zámožnost, která dělá mezeru mezi sedlákem a chalupníkem, mezi *magnáši* a »drobným lidem«, nýbrž veškerá ona tradice a podání z minulosti” (J. Herben: PS.); „Co su nejakí *magnáš*, abiy váz mohu fšecki vidržovat” (Mistř.).

Származék: *magnášsky, a, é, a magnáš* adjektívuma: „Skutečně *magnášský* dar” (Vilém Mrštík: PS.).

A magyar *magnás* (ma *mágnás*) átvétele szlovák és morva nyelvjárásai közvetítéssel. A szó a közép-latin *magnas, -tis* magyaros ejtésű alakja. Ez a szó a magyar nyelvészeti irodalom szerint 1835-ben fordul elő először (I. FLUDOROVITS JOLÁN, A magyar nyelv latin jövevényszavai 41 és SzófSz.), BERNOLÁK pedig már 1825-ben szlovák szóként közli szótárában; vagyis eszerint a magyar szó látszik szlovák eredetűnek, illetőleg szlovák közvetítéssel átvett szónak. Az itt közölt magyar jelentésekből azonban kitűnik, hogy a szó a magyarban már BERNOLÁK szótárának összeállításakor (sőt — az ott közölt magyar és szlovák származékokból kitetszően — már korábban is) megvolt. BERNOLÁK két címszava ugyanis így szól:¹ „Magnáš, -a, m. Magnas, Princeps unus de Proceribus, Magnat, *Magnás*. Pl. nom. Magnaši, gen. šow: Magnates, Proceres, Principes: die Magnaten, Fő és Tekéntetes Urak, Ország Nagygyjai.” — „Magnáš-ka, i, f. Magnas f. Magnatinn, *Magnásné*.” A magyar *mágnás*

¹ A szlovák címszó után következik (ha eltérő: a cseh) a latin, a német, majd a magyar jelentés.

szó első előfordulása tehát előrehozható 1825-re, BERNOLÁK szótárának megjelenési évére.

A *magnás* tehát a magyarból került a szlovákba, és onnan a morva nyelvjárásokon keresztül a cseh irodalmi nyelvbe. A szlovákban (és a csehben is) megvan a szónak a közép-latinból való közvetlen és korábbi átvételből származó *magnát* alakja, amelyet JUNGSMANN (II, 373) PALKOVIČ nyomán 'jeden z vysoké šlechty, magnas, Magnat (in Ungarn)' jelentéssel közöl, és amely a cseh irodalmi nyelvben 'člen vysoké šlechty uherské' → 'člen přední šlechty' → 'silný, vlivný jednotlivec' (PS. II, 671), a szlovákban pedig 'magnás, főúr, főrend' (HVOZDZIK I, 456) jelentésekkel él ma is.

nádršpán, -a, m. Ma archaizmus. A régi cseh nyelvben, főleg 1526 előtt gyakran, de mindig magyarországi vonatkozású írásokban használt szó. Az újabbkori irodalmi nyelvben csak történeti művekben, illetőleg történelmi regényekben fordul elő: 1457: „(Ladslav z Gary) *nádoršpán*” (Archív český VII, 216); 1487: „Nadršpan (v šranciech bieše)” ~ a szöveg egy másik kézirat változatában: „*Naderšpane* (pane uherzký veliký . . .), *Naderšpan* (v šrancích bieše . . .)” stb. (GEB., Sl. II, 452); 1498: „(Kralowstwy Vherskeho) *nadršspan*” (SČL. 65); 1528: „(se pánem) *nadišpánem*” (Archív český X, 152); és még több újabb adat (KOTT VI, 1076, IX, 177; PS. II, 56).

Jelentése: 'palatín; nádorispán'.

A magyar *nádorispán* 'comes, palatinus' valamely korai alakjának átvétele. A magyar szó korai alakváltozatai: SchlSzj.: *nadruspan*; SoprSzj.: *nodorspán*; 1504 és 1511: *nadrespan* (Oklsz.); MargL. és 1517 (Oklsz.): *nadorspán*; 1511 (Oklsz.), 1525 (NyK. XXVIII, 79) és 1524 (ÉrdyK. 633): *nadruspan*, *nadršpán*, *nádrispán* stb.; a ma is használt *nádorispán* változat a XVI. század második fele óta fordul elő. A szó valószínűleg egy szláv **nadъ-dvorъ-županъ* 'a (királyi) udvar (népe) felett álló ispán' jelentésű szerkezet átvétele (KNIEZSA I, 351).

pajta, y, f. Morva tájszó (BARTOŠ, Sl.; KOTT VII, 175, BARTOŠ alapján; Frenš.; KELLNER II, 243). — Megvan a szlovákban is (JANČOVIČ I, 184; KÁLAL 447 morva tájszónak is mondja; HVOZDZIK I, 807).

Jelentése: 1. 'Kulna, bouda; pajta, fészec'; 2. 'střecha na čtyřech sloupech; négy oszlopon nyugvó tető' (KÁLAL); 3. 'na salaši dřevena bouda korou pokrytá pro ovce postavena vedlé valachovy koliby; a pásztorkalyibához épített, fakéreggel borított fészec a juhok számára' (BARTOŠ, Sl.).

A magyar *pajta* 'horreum, palearium, saginarium; Scheuer, Speicher' átvétele vagy közvetlenül (KNIEZSA I, 373), vagy szlovák nyelvjárási közvetítéssel; az átvétel mindkét módja egyformán lehetséges. — A *pajta* a magyarban szláv jövevényszó: egy déli szláv *pojata* 'tectum, domus, stabulum; ein Wirtschaftsgebäude, die Scheuer' igen korai átvétele. A szó a magyarban már a XIV. század közepén helynévként fordul elő (vö. 1363: „Usque ad locum *Payatas* feye uocatum”: Oklsz.), ami arra vall, hogy közszóként már korábban használatos volt, noha ilyen használatban csak a XV. század első felében tudjuk kimutatni.

(Vö.: Frenš.; KNIEZSA I, 372—3.)

palanka, -y, f. (KOTT II, 474, X, 243; PS. III, 30; RIPPL 40, 53; RANK⁷ adata szerb).

Jelentése: 1. 'vár; zámeck; Festung'; 2. 'börtön; vézení; Gefängnis, Kriminal' — a tolvajnyelvben; 3. 'společné obydlí kozácké' (v ruském prostředí);

'kozákok közös szállása, lakhelye' (orosz környezetben): „Oj, v palance život pravý, kolem krbu junu dvě stě” (Rudolf Pokorný), „Kozáci palankoví i děti vybíhali podivat se na Kyselkn” (Václav B. Třebízský: PS.).

A magyar *palánka* 'Festung; vár' átvétele. Ez a szó az oszmán-törökből került a magyarba, de mindössze csak egy-két adatunk van rá a XVII. századból (idézi KNIEZSA I, 901), mert rövidesen beolvadt a *palánk* 'deszkavagy léckerítés' szavunkba, amely átvette a beolvastott szó eredeti 'munitentum; Festung' jelentését is (KNIEZSA i. h.). A szlovák *palang*, *palánk*, *palanky* 'plot deskovy z latí; deszka- vagy léckerítés' (KÁLAL 447) nem tartozik ide, hanem külön szó: a magyar *palánk* 'ua.' átvétele. Ez pedig a kfn. *plank(e)* 'ua.' szóból való (SzófSz.).

A 2. — tolvajnyelvi — 'börtön' jelentés a csehben fejlődhetett ki: 'vár → várbörtön → börtön' fejlődési soron át. A 3. 'közös kozák szállás, lakhely' jelentés tulajdonképpen nem is ehhez a szóhoz tartozik; ez az ukrán *паланка (-ку)* f. '(befestigtes) Plahlwerk n., Feldlager n. bei den Kosaken' (З. КУЗЕЛЯ и Я. РУДНИЦКИЙ, Украинско-ниемецкий словарь. Ляйпциг, 1943. 534); 'название пригородной свободы' (Ушаков III, 20) átvétele, bizonyára lengyel közvetítéssel (vö. lengyel *palanka* 'Pfahlzaun': VASMER, REW. II, 304).

r a k o š, -a, m. Lach nyelvjárási szó (BARTOŠ, Sl.).

Jelentése: 'hranice cihel; téglarakás (egy rakás téglá)'.

A magyar *rakás* 'Haufen, Stosz' fn. átvétele. Ez a valószínűleg finnugor *rak* (SzófSz.) (régii jelentése 'épít', majd 'legen, setzen, stellen') ige -ás (nomen acti) képzős származéka, melyre a XV. század első fele óta vannak adataink, mind régebbi 'aedificatio; Bau, Gebäude', mind az ebből származó 'Haufen, Stosz' jelentésében. Vö.: „BécsiK.: „Te minden erős *rakasid* . . .”, „Égbe göiti a *rakast* . . .”; 1551: Helt: Bibl. I, P3: „Kőueket vőnc s *rakasba* rakac”; stb. (NySz.).

s e j k a, -y, f. Morva tehénnév (BARTOŠ, Sl.; KOTT VII, 664).

Alakváltozata: *sejko*, -a, n. (uo.) — tulajdonképpen a *sejka* vocativusa, amely állat(ökör)-névként állandósult, és végződése alapján semleges nemű főnévvé vált.

Származéka: *séja*, -y, f. 'ua.' (KOTT VII, 663). Ez a -ka, -ko képzős deminutivumként felfogott *sejka* ~ *sejko* alakokból kikövetkeztetett népetimológiai származék.

Jelentése: 'hosszú szarvú szürke vagy fehér magyar ökör, tehén; kráva sivá, bílý vůl uherský s dlouhými rohy'.

A *sejka* a magyar *szőke* átvétele — talán a magyar szóbeli *ő*-nek *ej* hangcsoporttal való helyettesítése útján, de lehet az is, hogy egy magyar nyelvjárási *szőjke* alakváltozatot vettek át. Ilyen a régiségből csak Kecskemétről ismeretes: 1594: „Fejér *szőjke* (marháról)”; „Vas szőrű *szőjke*”; 1618: „Equus coloris *szőjke*” (OklSz.). Ma pedig csak az Udvarhely megyei tájszólásból (MTsz.) mutatható ki. Minthogy azonban a *szőjke* alakváltozat a *szőlke* párja — amely az *l*-lező és *j*-ző nyelvjárások közt érvényesülő kölcsönhatás következtében reciprok analógia útján jött létre —, ez a *j*-s alakváltozat régen is, ma is nagyobb területen lehetett és lehet elterjedve; vö. keleti szlovák *sejkastý* 'szőke' (id. KNIEZSA: Ethn. XLV, 70). A magyar *szőke* a bizonytalan eredetű, elavult *sző* 'subalbus, flavus; grau, weisslich' kicsinyítő képzős származéka (SzófSz.). Mind az alapszó, mind deminutív származéka a magyarban igen régi:

mindkettőre a XIII. század óta vannak adataink; vö.: 1290: „Equum meum zeu coloris”; 1299: „Equi zeu coloris”; stb. — és 1211: *Zeuke* (személynév); 1268: „A Nicolao *Sceuke* filio Thome”; 1304: „Petri dicti *Sceuke*”; 1349: „Vnacum duobus (bobus) *Zewka* [így?] et *Borna* colores [így?]”; stb. (Oklsz.).

A magyarból magyarázta KNEZSA: i. h.

š a r o k y, pl. f. Tolvajnyelvi szó (TREIMER 73).

Jelentése: 'Schuhe; cipő'.

E szót TREIMER (i. h.) a magyar *saruk* 'calcei, calcemina; Schuhe' többes számú alak átvételének tartja. Szerintem e feltevés alaptalan, mert: 1. a magyarban a páros testrészek nevei (*szem, fül, kéz, láb*) és a velük kapcsolatos tárgyak nevei (pl. *szemüveg*), illetőleg a rájuk való ruhanemű megnevezései (*harisnya, kesztyű, bocskor, csizma, cipő* stb.) singularia tantum, a *saru* többes nominativusa tehát egy pár lábbelire vonatkoztatva aligha fordul elő a népi szóhasználatban; 2. a magyarban a *saru* egyes számú alakja is ritkán használt, archaikus, illetőleg színpadi vagy templomi hangulatú szó. Ezért valószínűbb, hogy a cseh szó a magyar *sark* 'calx; calcaneus, calcaneum; Ferse' *sarok* alakváltozatának átvétele, megtoldva a kemény tövű élettelen hímneműek és a kemény tövű nőneműek többes nominativusi *-y* ragjával, minthogy a cipő- (és általában lábbeliek, akárcsak a páros testrészek nevei), kesztyű-félék a csehben pluralia tantum.

t a l k a, *-y*, f. Tolvajnyelvi szó (TREIMER 173).

Jelentése: 'Pritschwagen'.

TREIMER (i. h.) szerint a magyar *taliga* 'Karren' fn. átvétele, de a szóban lezajlott hangváltozást nem magyarázza meg. Véleményem szerint az átvett szó egy magyar nyelvjárási **talga ~ *talka* 'Karren' szó lehetett. Ilyen magyar tájszót ugyan ez idő szerint kimutatni nem tudok, de feltevésemet valószínűvé teszi az, hogy a MTsz. Szatmár és Szolnok-Doboka megyéből közöl egy *j-ző tajga* alakváltozatot, amely csak egy *tajiga* (ilyen alakot Gömör megyéből ismerék) alakváltozatból származhat; a *tajiga* a *taligá*-ból az *l*-lező és a *j-ző* nyelvjárások, illetőleg a köznyelv közötti kölcsönhatás következtében reciprok analógia útján keletkezett. Ez a példa egyben azt is mutatja, hogy a nyelvjárások egy részében a két nyílt szótagos hangtörvény (szláv *malina* > magyar *málna*, szláv *palica* > magyar *pálca* stb.) e szónál is érvényesült. Egy magyar *talga ~ talka* alakváltozat átvételét azért is fel kell tennünk, mert a két nyílt szótagos hangtörvény a csehben és a szlovákban nem érvényesül. — Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy a cseh tolvajnyelvi *talka* a magyar *taligá*-ból a hangalaknak — a tolvajnyelvben gyakori — önkényes eltorzításával jött létre.

SULÁN BÉLA

Adatok XVI. századi literátusaink működéséhez

(Maróti Nagy Mihály végrendelete 1587-ből)

A XVI. század második felének nyelvi—nyelvjárási viszonyaival foglalkozó dolgozataimban többször is megemlítettem azt a meggyőződésemet, hogy az írott magyar nyelv egységessé válásában nagy szerepe volt a magyar íródeákoknak, az értelmiségi munkakört betöltő literátusoknak (l. legutóbb

MNy. LII, 480). Többnyire odavetett megjegyzések voltak ezek, egy kissé talán a priori jellegűek is — bár nagy tömegű XVI. századi irat elolvasása volt az alapjuk —, de mindedig nem volt alkalmam arra, hogy ezt a kérdést konkrét nyelvi anyagon megvizsgáljam. Ezeket a sorokat sem arra szántam, hogy ezt a vizsgálatot elvégezzem. Egy szükségszerűen korlátozott terjedelmű folyóiratcikk nem is elegendő keret ilyen vizsgálódás számára. Egy-egy kisebb részlet bemutatását, nyilvánosságra hozatalát azonban — úgy vélem — megtehetem egy-egy cikkben is. — Állandóan foglalkoztat XVI. századi tanulmányaim során ez a módszertani kérdés is: hogyan lehet bemutatni és feldolgozni a leginkább célravezető módon a levéltárakból kibányászott hatalmas adattömeget? Így tehát a következőkben kettős célt szeretnék elérni: egyrészt bemutatni a XVI. századi literátusok gyakorlatára vonatkozó megfigyeléseim egyik részletét, másrészt vitára bocsátani — talán, mint eddig is: hiába — a feldolgozás módszertani szempontjait.

I.

1. Az a forrás, amelyet a következőkben elemezni szeretnék, *Maróti Nagy Mihály* 1587. március 12-én kelt végrendelete. Maróti Nagy Mihály hadseregpáncsnok volt — a végrendelet tanúk által is aláírt példányának a hátán, az összehajtott ív papír negyedik lapján ezt olvashatjuk: „Testificatio, ante digresum e vita, de bonis acquisitis, Egregij dni Michaelis Nagy de Maroth ducis exercitus Spectabilis et Mag:ci domini Stephani Bathori, de Somlio facta 12 Martij A^o. 1587:” —; viselte a krasznai főispán tisztét (vö. 1577: „az vjetezlo marothij nagy myhalynak kraznaj feo JIpanak”: OL. Becszy cs. lt.); sógora volt Illyés deáknak, a váradi főporkolábnak (vö. MNy. LI, 260). A végrendelet három példányban maradt ránk, mindhárom a Becszy családnak az Országos Levéltárban őrzött iratai között, kettő az 1587. évi, egy az 1588. évi csomóban.¹

Az első példány (a továbbiakban: 1.) aláírások nélküli, de a négy tanú pecsétjével ellátott egykorú másolat, bővebb szöveggel (mintha ez lenne a tisztázat), a második (a továbbiakban: 2.) a pecséteket és aláírásokat is tartalmazó eredeti példány, a harmadik (a továbbiakban: 3.) Báthori Zsigmond fejedelem által 1588. május 12-én kiadott oklevélbe foglalt másolat, amelyet a fejedelem sajátkezűleg is aláírt, s amelyen rajta van még „Volfgangus Kowachoczj Cancell[arius]” aláírása is.

A három példány egymáshoz való viszonyának tisztázása aránylag egyszerű. A 3. kétségtelenül a 2. másolata — azon vannak az aláírások, az a hiteles példány —; az 1. viszont olyan sok tartalmi eltérést mutat, hogy alig tekinthetjük egyszerű másolatnak.

2. Állítsuk egymás mellé az eltérő helyeket: 1. *En Marothij Nagij Myhal'* ~ 2. *En Nagy Mihaly Marothi* ~ 3. *En Nagy Mihaliy Maroti* | 1. *Az Crazna warmegie Vice Jspannia Peres Gergelij* ~ 2. *az krazna Varmegie Vice Ispannia Peres Gergelij* ~ 3. *Az Crazna uarmegie Ispannia Peres Gergelij* | 1. *twdnij illik Vaidahazij reez Jozagomatt, melij wagion Doboka warmegijeben es Berendij Jozagomatt, melij wagion Colo/s warmegieben Erdelijben* ~ 2. *tudni illik Vaidahazi es Berendi rez iozagomat Doboka Varmegieben Erdelyben valott* ~ 3. *twdni illik Vaidahazi es Berendi rez iozagomat Doboka warmegiebe Erdelibe ualott* | 1.

¹ A Becszy cs. lt. évrénd szerint van rendezve.

Az en feleségemnek holtha wthan penigh, ugian ezen felljwl megh irtt falwkba walo riz Jozagim, az en Athjiamfiajra ~ 2. Holta utan penigh az en feleségemnek maradgion ugian ezen iozagbelj rezem az en attyamfiaira ~ 3. Holta utan peneg azen feleségemnek, maradgion ugian ezen iozagbeli rezem azen atiamfiaira | 1. Annak utanna az Craznai hazamatis mely ugian Crazna warmegieben wagion, es mellijet az mij megh holt kegielmes uraink az bodogh emlekezeteo lengiel Jstwan kjral' eo felsegeh es Bahotrij Christoph eo nagjijaga ecczer S mind attak zolgalatomban ~ 2. Annak utanna hagiom az kraznai hazamatis, mely ugian Krazna Varme gieben wagion, es az kit az megh holt kegielmes Vrunck Bathori Christoph, es eo felsege Lengiel kyraly egjzger s mind attak zolgala tomban ~ 3. Annak utanna hagiom az en Craznai hazamatis mely ugian Crazna uarmegiebe uagion, es a kit a meg holt kegielmes urwnck Batori Christoph, es eo felsege Lengiel kjralij egjzger smind attak zolgalatomba | 1. de ott akkor semmij hazij eppwlet nem wollt ~ 2. de az haznak epeuletj akkor semmi nem volt ~ 3. De az haznak epeuleti akkor semmi nem uolt | 1. zeoleot, es retek, azokatis azonkeppen hagiom az en feleségemnek Athjiamfianak az migh az megh walchiaga lezen. mely walchiagat [!] ugian az en feleségemnek zolgaltasanak [!] kezében ~ 2. zeoleott es retekett, azokatis hagiom azonkeppen az migh az megh ualt/aga lezen, mely ualt/agott Vgian az en megh mondott feleségemnek zolgaltasanak kezében ~ 3. zeoleott es retekett, azokatis hagiom azonkepen, a mig a meg ualt/aga lezen, mely ualt/agott ugian azen meg mondott feleségemnek zolgaltasanak kezében | 1. folgalo rendnek walo zergamim, es lowam, azokatis mindhagiom ~ 2. zolgalo rendnek walo zergamim, es lowaim, azokatis mind hagiom ~ 3. zolgalo rendnek ualo zergamim, azokatis mind hagiom | 1. Az en megh holt Eochjemnek nagj Gasparnak marattak wala negj zekeres lowaj kochistol eo Naganal az en kegmes wramnal Bathorij Jstwannal melljyeknek az arratt eo Naga megh igrte wala, hogj megh aggja ~ 2. Az en megh holt eoczjemnek Nagy Gasparnak marattak wala negj zekeres lowaj kotistul, eo Naganal, melljyeknek eo Naga az en kegielmes Vram, nekem az arrat megh igrte wala hogj megh adgia ~ 3. Azen meg holt eochemnek Nagj Gasparnak marattak wala negj zekeres lowai kochistol eo Naganal, melljyeknek eo Naga az en kegielmes wram nekem az arrat meg igrte wala hogj meg aggja | 1. zolgalatom az menj wollt eo Naganak ~ 2. zolgalatom az menj volt eo Nagatul ~ 3. zolgalatom a menj uolt eo Nagatul.

Nem folytatom tovább az eltérő helyek párhuzamba állítását, csupán az 1.-ből emelem ki még azt a két szakaszt, amely a 2.-ből és 3.-ból teljesen hiányzik: *Ennek wthanna nyilwan wagion ezis eo Naganal az en kegielmes Vramnal, hogj en mind az eo Naga megh holt zerelmes Bodogh emlekezeteo zerelmes Athiafiajtt lengijel kjralt eo felseget es Bathorij Christoph uramath eo Nagat eltekben, Annak utanna az en mostanij kegielmes wramath Bathorij Jstwantis eo Nagat mind holtomiglan es koporjomigh hjuwsegefsen zolgaltam. A másik ilyen rész így hangzik: Thowabba ammj egjeb zalagos penzen weott feoldejm wannak awagj retejmis melljeket eo Naga Jobagitól weöttem wolna, azokbaijs eo Naga oltalmazza megh az en zegen Athjiamfiat. ha kijj penigh kezekhez akarnak uennj, adafsa megh eo Naga azt welek, ammben en nallam zalagban wollt az en Athiamfianak.*

3. Azt hiszem, a fentiekből nyilvánvaló, hogy az 1. nem egyszerű másolata a 2.-nak. Valószínűnek látszik, hogy ezt a rendkívül tiszta, szép írású 1. példányt valamivel később írták le, mint a tanúk által is aláírt 2.-at. Esetleg szándékában volt a végrendelet-tevőnek ezt a példányt is aláírásokkal hitelesíttetni, de arra nem kerülhetett sor. Azt nem lehet megállapítani a szövegből,

hogy mennyivel később készült az 1., mint a 2. – Báthori István lengyel király *boldog emlékezetű* jelzője nem jelent semmit, mert Báthori már 1586. december 12-én meghalt. Az írás külső alakjából sem következtethetünk semmire, csak azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét példány egykorú, de nem egy kéz írása. A fejlődési kancellárián megerősített példány keltezésének idejében Maróti Nagy Mihály már halott; a latin nyelvű bevezető részben ugyanis ezt olvashatjuk: „Memoriae commendamus tenore pr[aese]ntium fignifican [tes] quibus expedit vniuersis, quod pro parte et in perfona Generosae Vrfulae Szélie r [e] l [i] c t a e Egregy q u o n d [a m] Michaelis Nagy Maroti Crażnen [sis], exhibitae funt nobis et pr[aese]ntatae, quęda [m] l [itte]rae seu tabulae testamenti iplius q u o n d [a m] Michaelis Nagy fuper ultima uoluntate et dispoitione testamentaria eiufdem, . . .” Tehát valószínű, hogy az 1. — bár bővebb szövegű, mint a 2. — azért nem került a fejedelem elé, mert szó férhetett hitelességhez.

A mi feladatunk természetesen nem az, hogy a végrendelet jogi vonatkozásait vizsgáljuk. Erről elég is ennyi. Meg kell azonban vizsgálnunk azt, hogy ez a három kéz írásában ránk maradt szöveg milyen adatokat szolgáltat a XVI. századi íródeákok gyakorlatának megismeréséhez.

4. A. DAIN „Les manuscrits” (Paris, 1949.) című művének első fejezet⁶ éppen ezzel a kérdéssel, a kéziratok és a másolás problémájával foglalkozik. Ha azonban figyelmesen átolvassuk ezt a fejezetet, különösen a 19–21. és a 38–43. lapokon található szöveget, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a mi íródeákjaink nem a DAIN-tól leírt módon készítették a másolatokat, tehát nemcsak másoltak, hanem diktálás után is írtak. A másolás DAIN-tól ismeretett négy művelete (La lecture du modèle. La rétention du texte. La dictée intérieure. Jeu de main.) jellemző lehetett kódexmásolóinkra; s ezt a négy műveletet kódexeink szövegének felhasználásakor figyelembe is kell vennünk, de nem volt jellemző íródeákjaink gyakorlatára. Már az eddig idézett párhuzamos helyekben is elég példát találhatott az olvasó arra, hogy nem szemmel látott, hanem füllel hallott szöveget írt a leíró.

A most következő példákat — a diktálás után való írás bizonyítékait — csak a 2.-ból és a 3.-ból veszem:¹ 2. *tezen fl 125* ~ 3. *tezen zaz hwzon eott forintot* | 2. *fl 116* ~ 3. *zaz týzenhat forint* | 2. *Nagy Gasparnak* ~ 3. *Nagy Casparnak* | 2. *kraznai*; *Krazna Varme gieben* ~ 3. *Craznai*; *Crazna uarmegiebe* | 2. *Laurencius Zabo* ~ 3. *Laurentius zabo*. Ugyancsak eltérő íráskép mutatkozik a két példányban a rövidítésekkel kapcsolatban is: 2. *talaltam* ~ 3. *talaltā* | 2. *voltam* ~ 3. *uoltā* | 2. *Nagod* ~ 3. *Nod* | 2. *cois consensusbol* ~ 3. *communis confensu/bol* | 2. *Spus Scti* ~ 3. *Spiritus Sancti* | 2. *Gregors Peres* ~ 3. *Gregorius peres* | 2. *Francus lîrg Thordang* ~ 3. *Franciscus Lratius Tordanus*.

Előfordulhatnak-e ilyen eltérések másolás közben? Jól tudom, hogy régi literátusainktól nem várhatunk ugyanolyan betűhív másolásra való törekvést, mint amelyet megkövetelünk régi szövegeink mai másolótól. Ez a nagy eltérés mégis feltűnő, és a DAIN-tól említett „négy művelet” nem magyarázza meg. Ha a másolónak előtte van a szöveg, aligha enged meg magának ilyen feltűnő eltéréseket. Ha a szeme után ír, valószínűleg nem változtatja meg az igemódot a következő két mondatban sem: 2. „megh ha valaki megh akarnais bantani,

¹ Az 1. ugyanis a fentebb bemutatott szövegeltérések miatt sem igazi másolat.

Nagod *oltal mazna* megh minden haborgatoi ellen" ~ 3. „meeg ha ualaki meg akarnais bantani, Nod *ottalmazza* meg minden haborgatoi ellen"; 2. „Nagod tetelse le azokkal az kik teolle *kevannak* megh váltani, ugian azon Summat melliet en nekik attam" ~ 3. „Nod tetelse le azokkal, a kÿk teole *kewanniak* meg waltany wgian azon summat, melliet en nekik attam". Hiszen a feltételes mód használata jelentő és felszólító mód helyett bizonyos helyzetben eléggé gyakori, sőt közönséges a XVI. század írott nyelvében. Úgy látszik azonban, a beszélt nyelvben kevésbé volt szokásos; így a diktáló — talán a kancellária vezetője — közismert és eléggé közönséges lélektani ok következtében¹ felszólító, illetőleg jelentő módú igealakot diktált, a kancellária íródeákja pedig azt írt.

Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy az íródeák a jelen esetben diktálás után írt. Így a másolással kapcsolatban felmerülő és a szöveg épségben tartását vagy megváltoztatását illető problémák világi literátusaink működési terén eggyel szaporodnak: ha a kódexet másoló barát egyedül ült a cellájában, a másolásra váró szöveg nyelvi sajátosságaihoz csak saját nyelvtudata, nyelvi ismerete adhatott újat; ha viszont a világi íródeák diktálás után írt le egy szöveget, számolni kell a diktáló hatásával is.

II.

A következőkben nyelvi és helyesírási szempontból vessünk egy-két pillantást a végrendelet három szövegére.

Bár a keltezési hely nincs feltüntetve a szövegben, aligha tévedünk, ha a végrendelet írásának helyét a régi Kraszna megyébe tesszük, talán éppen Krasznára. Az 1. és 2. tehát itt keletkezett, azon a területen, amely számos XVI. századi irattal van képviselve az én gyűjteményemben is, éppen a Becsky család levéltárának anyagából. Ez a terület *i*-zű, sőt a XVI. századi tiszántúli *i*-zés egyik góciát éppen erre a területre helyeztem (vö. Pais-Eml. 471). Ezzel szemben a végrendelet szövegében éppen csak hogy van nyoma: 1. „*riž* Jožagim" ~ 2. vö. *rezem* ~ 3. vö. *rezem* (l. még 1. „*reež* Jožagomatt" ~ 2. „*rez* iožagomat" ~ 3. „*rez* iožagomat" | 1. „megh *igirte* vala" ~ 2. „megh *igirte* vala" ~ 3. „meg *igerte* uala" | 1. *zegennek* ~ 2. *zeginnek* ~ 3. *zegennek*. Mint látjuk, a fejedelmi kancellárián másolt példányban még ilyen szörványos nyoma sincs az *i*-zésnek. A Báthoriak szilágysomlyói udvarában kelt iratok is főleg abban térnek el a régi Kraszna megye területén keletkezett iratoktól, hogy nincs bennük *i*-zés. Így például egy Horvát községben kelt iratból idézem a következő mondatot: 1570: „Arrwl az fuma *pÿnzrwl* harmÿnch kettöd Nap alat megh *elÿgityjk*, Ahol nem *elÿgitenek* Auag Nem *elÿgithetneijk* az ű *felfige* leuelÿben az mÿnt magokat *köttöttÿjk* azt *Ereÿben* haggiak" (OL. Becsky cs. lt.). Ugyanebben az iratban a következő *i*-zű alakok találhatók még: *Rÿzket*, „hožza *tÿjuf i n*", „eó maga *zemÿlibennÿjs*", *okokÿjrth*, *leweliwel*, *leuelÿuel*, „prokator *leuelÿ—wel*", *Emlekezetÿjre*, *Jówinek*, „wele megh *elÿgedÿnek*", *feleÿÿnek*. Ugyanilyen erős *i*-zés mutatható ki Kecelből (1563: OL. Becsky cs. lt.) és magáról Krasznáról is (vö. pl. 1577: „meg adny az *pinžt*": uo.) — A birtokos személyragozásban jelentkező *i*-zés — legalább egy példában — megvan a 3.-ban is: 2. „az hažnak *epewletÿ*" ~ 3. „az hažnak *epewleti*". Az *é*-zésre

¹ Ugyanaz a jelenség ez, mint a sajtóhibák elnézése, minthogy teljes szókép van emlékezetünkben.

is csak egy adatom van: 2. *kevannak* ~ 3. *kewanniak* (vö. azonban 1. *penigh* ~ 2. *penigh* ~ 3. *peneg*).

Egyáltalán nem meglepő, hogy a *tött*, *vött* alak mindhárom szövegben előfordul. Az *ö*-zésnek nincs is más nyoma sem a vizsgált végrendelet-szövegekben, sem általában a szóban forgó területen. Éppen ellenkezőleg: a régi Kraszna megye területén 1580-ban még találkozunk *feld* 'föld' alakkal. — A *tött*, *vött* (és a *lött*) alakok *ö*-zését el kell választanunk az *ö*-zés többi esetétől. Ezek a nyelvi alakulatok nyilván az *eü*-s tőből keletkeztek, s a XVI. század második felében talán még hosszan hangzottak. Minthogy azonban az *ö* foném nem volt teljesen ismeretlen a kevésbé labializáló területeken sem, s minthogy gyakran — mint a vizsgált szövegekben is — találkozunk *tt*-s írásmóddal, meg kell engednünk azt is, hogy a rövidülés már bekövetkezett. Semmi esetre sem magyarázhatjuk ezeknek az alakoknak a jelenlétét valamely nyelvjárás vagy valamely író(deák) *ö*-zésével. A XVI. századi írásbeliségben a *tött*, *lött*, *vött* nem tekinthető nyelvjárásinak, sőt inkább írott nyelvi sajtáságnak.

Az *u* ~ *o* megfelelés összehasonlítása a három szövegben szintén jár bizonyos haszonnal: 1. *testamentumott* ~ 2. *testa mentomoth* ~ 3. *testamentumot* | 1. *Majjos Janos* ~ 2. *Maius Janus* ~ 3. *Maius Janos* | 1. *Sommaban* ~ 2. *Sommaban* ~ 3. *summaba*. A 3. írója, a kancelláriai deák nem enged a kiejtésnek a *testamentum* és a *summa* esetében. Viszont a 2.-ről írt családnévben meghagyja az *u*-t, mert valószínűleg nem ismeri a szokásos helyi ejtést sem ő, sem a diktáló, a keresztnévet azonban az általános kiejtés szerint írja át. A *kivül* szóban az 1. „Azon *kjueólis*”-t, a 2. „Azon *kiwlis*”-t, a 3. „Azon *kjueulis*”-t ír. Más forrásaim alapján állíthatom, hogy a nyíltabb hangzós alak — a *kivül*-ben éppen úgy, mint más (-*ul*) -*ül* ragos határozóban — általában ritkább ezen a területen, mint a zártabb hangzós. Ennek az általános megfigyelésnek nem mondanak ellent a végrendeletet leíró deákok sem.

Mai nyelvjárásainkban az *a*-zás inkább ettől a Kraszna melléki területtől keletre szokásos. Tulajdonképpen *a*-zásra nincs is adatom. A végrendelet mindhárom szövegéből idézhető *zálag* (vö. 1. *zalogban* ~ 2. *zalogba* ~ 3. *zalogba*) a számtalan más forrásból kimutatható *váras*-sal együtt nem nyelvjárás jelenség a XVI. században. A *zálag* gyakoribb — legalábbis az általam megvizsgált és jobbára az ország keleti részeire vonatkozó forrásokban —, mint a *zalog*; a *váras* pedig körülbelül egyenlő számban fordul elő a *város*-sal. Eddig még nem tudtam köztük területileg határt vonni. Van azonban az 1.-ben egy adat, amely talán a hangsúlytalan *a*-zás példája: 1. „mely *walchiagat* ugian az en felelegemnek *z o l g a l t a f s a n a k* kezében”. A másik két példányban így hangzik ez a rész: 2. „mely *valtfagot* Vgian az en megh mondott felelegemnek *z o l g a l t a f s a n a k* kezében”; 3. „mely *valtfagott* ugian azen megh mondott felelegemnek *z o l g a l t a f s a n a k* kezében”. — E tény magyarázatára három lehetőség kínálkozik: az *a* íráshiba *o* helyett; ebben az esetben nincs további bonyodalom. A másik lehetőség az, hogy az *a* betű birtokos személyragot jelöl; ekkor a tárgyas ragozás elvételében kell elmarasztalnunk az íródeákot. Véleményem szerint — ha nem tekintjük egyszerű elírásnak — a harmadik lehetőség látszik a legvalószínűbbnek: az *a* a hangsúlytalan *a*-zás nyoma; az írott nyelvbe való bekerülését elősegíthette a *zálag*, *váras* gyakorisága. Az viszont, hogy a másik két deáknál nem találkozunk vele, arra mutat, hogy nagyon is érezték nyelvjárás voltát, az írott nyelvi szokásoktól való nagy eltérését.

A szótagzáró *l* kiesése — főleg bizonyos mássalhangzók előtt — szintén olyan jelenség, amely az írott nyelvben nem gyökeresedett meg, holott magának a változásnak igen korai nyomai vannak (vö. LOSONCZI: MNy. XIV, 129—33). Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a *Boldizsár* keresztnév csupán a 2.-ban fordul elő *l* nélkül (vö. 2. „Fitsior *Body/arra*”). A *boldog* csak az 1. szövegében fordul elő („*az bodogh* emlekezeteó lengiel Jítwan kyral' éó felsegeh”; „*zerelmes Bodogh* emlekezeteó *zerelmes Atthiafiajtt*”), így nem tudhatjuk, hogyan írta volna a két másik deák (vö. még Pais-Eml. 469).

A *-ból*, *-ből*; *-ről*, *-ről*; *-től*, *-től* határozóragok a köznyelvben (és az irodalmi nyelvben) a nyíltabb hangzós alakban egyenlítődték ki, számos nyelvjárásban viszont (részben az eredetibb *-túl*, *-túl* hatására is) a zártabb hangzós alakok váltak általánossá. A XVI. században a régi Kraszna megye területén még nem egyszerűsödött le ennyire a helyzet: Szilágysomlyó: 1574: *akkjbeol*, *melljbol*, *okbol* ~ *ke;bul*, *kertebuljjs*, 1575: *Jndulatbol*, *zaiabol*;¹ Kraszna: 1577: *akarathunkbul*; Horvát: 1568: *kjbeol*, 1570: *eórok/jigibol*, *kezibol* ~ *Eoreokfegebul*; Kecel: 1563: *kezybeol*, 1577: *keczelból*, 1583: *orzasbol*, *teorvenjbeol* | Szilágysomlyó: 1574: „*Ellene Monda/rul* es *p[ro]jte/taciorul*”, *feoldemrul*; Kraszna: 1571: *dologrul*, *feoldrul* ~ *rola*, 1575: *fiurulj*, *fiurulj*; Horvát: 1570: *penfzereol*, *Refzreol* ~ *pjnzrul*, „*Arrul* az *summa pjnzrul*”, *kjru*, *dologrul*, *Jozagarul*, *Errul*, *forjntul*; Kecel: 1577: *Waradrul* | Szilágysomlyó: 1572: *kalmaroktul*, *halaltul*, *tu*leok ~ *teoleok*, 1574: *ma/tul*, *keztul*, *tu*lwnk, 1575: *hazatul* ~ „*mitól fogwa*”; Kraszna: 1571: *bwzatul*, *J/tenwnktul*, „*mj tulwnk*” ~ *teole*, 1579: *keztol*; Horvát: 1568: *zakattol*, *Erfekteol*, *perteol*, 1570: *eztendótul*, *Myklo/tul*, *deaktul*; Kecel: 1563: *J/twantol*, *dejaktol*, *porkolabtol*, *fjrfjaktol*, *atyatol* *Anjyatol* ~ „*Ew tu*leok”, 1570: *feldteul*. — A vizsgált végrendelet 3. szövegének írója, tehát a kancelláriai íródeák kivétel nélkül a nyíltabb hangzós alakot használja, ugyanúgy az 1. leírója. A 2. ezzel szemben — egy kivétellel — a zártabb hangzós alakkal él: 1. „*communis consen/usbol*” ~ 2. „*cois consensusbol*” ~ 3. „*communis consen/usbol*”; 1. „*e;z uilagbol*” ~ 2. „*e;z vilagbul*” ~ 3. „*e;z uilagbol*” | 1. *zolglatthiokrol* ~ 2. *zolglatthiokrul* ~ 3. *zolglatthiokrol* | 2. „*eo Nagatul*” ~ 3. „*eo Nagatol*” (vö. még 1. *kochi/tol* ~ 2. *kot/i/tul* ~ 3. *kochi/tol*). A fejedelmi kancellárián dolgozó íródeák tehát sokkal inkább ragaszkodik az írott nyelvben kialakuló (vagy már ki is alakult) normához, mintsem azt a több-kevesebb ingadozást mutató valóságos nyelvi viszonyok szükségessé tennék. Hiszen — amint láttuk — bizonyos ingadozás minden idézett helyen megfigyelhető.

Hasonló következetességet tanúsít a 3. kéz a mássalhangzó előtti az mutatónévmás (illetőleg névelő) írásában: következetesen elhagyja a *z-t*, és nem kettőzi a mássalhangzót (vö. 1. *Az mj* ~ 2. *Az mi* ~ 3. *A mi*; 1. *az menj* ~ 2. *az menj* ~ 3. *a menj*; 2. *az kik* ~ 3. *a kij* stb.). A tényleges helyzet ebben a tekintetben sem ilyen egyszerű, és a területre vonatkozó egyéb adataim meglehetősen jól tükrözik az ingadozásokat: Szilágysomlyó: 1572: *az mja* ~ *ammj*, *akkit*, *Ammenjre*, 1574: *akkj*, *ammj*t, *ammelij*, 1575: *akki*; Kraszna: 1577: *az kireh* 'akire', 1579: *akotele* ~ *az dolognak*, *az kiknek*, 1580: *amjben*; Horvát: 1568: *E;z kijweol*, *E;zmj*, 1570: *Arrul az summa pjnzrul*; Kecel: 1563: *azbanjjs*, *Az ban*, *aznakjjs*. — Túlságosan merész dolog volna ebből arra következtetni, hogy a kancellárián keletkezett szöveg leírója már röviden

¹ Ezek is, a további adatok is az OL. Becszy cs. lt.-ból.

ejtette a mássalhangzót. Hiszen közismert tény, hogy még a XIX. században is bizonyítható a hosszan ejtés. Sőt nyomaival a költői nyelvben — időmértékes versben — ma is találkozunk: „Éppen töltöttkáposztát visz a nő: megy a német | a *sűrű* illat után s Orczy hurokra kerül.” (Képes Géza: Só és bors. 1956. 43.) Inkább csak valami következetes helyesírási elv érvényesítése lehet ez. Nem jelöli a magánhangzók közötti ikerítődést sem: 1. *Jobagy* 'jobbágyi, jobbágyai' ~ 2. *Jobbagy* ~ 3. *Jobagy* | 2. *teolle* ~ 3. *teole* | 1. „en *nallam*” ~ 2. „en *nallam*” ~ 3. „en *nalam*” | 1. *zemelljiek* (tb.) ~ 2. *zemélyjek* ~ 3. *zeme-
liek* | 1. „halalos *agjambanis*” ~ 2. „halalos *agjambannis*” ~ 3. „halalos *agiambais* [!] | 1. *eppitettem* ~ 2. *epitettem* ~ 3. *epitettem* | 1. „*azonkeppen*” ~ 2. „*azonkeppen*” ~ 3. „*azonkepen*”. Vö. azonban 1. *ezennis* ~ 2. *Ezennis* ~ 3. *Ezennis* és 1. *arrat* 'árát' ~ 2. *arrat* ~ 3. *arrat*. — Ez a jelenség persze nyelviileg nem azonos az *akki*, *ammi* problémájával, de talán nem tévedek túlságosan, ha a kettő jelölése között megállapíthatni vélek bizonyos párhuzamosságot: az az íródeák, aki nem jelöli az ikerítést az *akki*, *ammi* típusú helyzetekben, valószínűleg nem jelöli más esetekben sem, még akkor sem, ha egyébként esetleg így is ejti.

Altalános megfigyelésem, hogy a XVI. század második felében teljesen következtelenek az íródeákok a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* határozóragok használatában. Ez a nagy következtelenség azt bizonyítja, hogy a beszélt nyelvben már akkor sem volt különbség a két rag között, s a szokásos ejtés *-ba*, *-be* volt. A vizsgált végrendelet 3. szövegének írója ebben a tekintetben is következetes: *-ba*, *-be* alakot használ *-ban*, *-ben* helyett is: 1. „*testemben* halalos *nyawalijaban* de *lelkemben* egelseges lewen” ~ 2. „*testemben* halalos *nyawalyaban* de *lelkemben* egelseges lewen” ~ 3. *teftembe* halalos *nialualiaba* de *lelkembe* egelseges leuen” | 1. *warmegieben* ~ 2. *Varme gieben* ~ 3. *uarmegiebe* | 1. *Sommaban* ~ 2. *Sommaban* ~ 3. *summaba* | 1. „halalos *agjambanis*” ~ 2. „halalos *agjambannis*” ~ 3. „halalos *agiambais*” | 2. *Vrafaga ban* ~ 3. *wrafagaba* | 2 „*az menyben* *Somaba*” ~ 3. „*a menybe* *summaba*”. Egyszer azonban felhagy ezzel a következetességgel, mégpedig éppen olyankor, amikor (*-ba*), *-be* helyett ír *-ben*-t: 1. „*mely walchiagat . . . zolgaltafsanak kezeben*” ~ 2. „*mely valtfagot . . . zolgaltafsanak kezeben*” ~ 3. *mely ualtfagott . . . zolgaltafsanak kezeben*”.

III.

A következőkben a három deák helyesírási rendszerét vegyük kissé közelebről szemügyre.

1. Határozott rendszert mutat mind a három kéz a palatalis labialisok jelölésében. Az *ü* hang jelei: 1. *ú*, *ü*; 2. *eu* [*w*]; 3. *ew*: 1. *ezűft* ~ 2. *ezeuft* ~ 3. *ezewft* | 1. *ezűfteos* ~ 2. *ezeufteos* ~ 3. *ezewfteos* | 1. *felljűl* ~ 2. *felljeul* ~ 3. *felljewl*. Egy eltérés a 2.-nél: „*Azon kiwlis*”. Ezek közül a jelek közül (*ú*, *ü*, *eu*, *ew*) semmi probléma sincs az 1. *w*-jével. Az *eu*, *ew* azonban szokatlan; pontosabban: kódexeinkben KNEIÉZA munkájának (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952.) tanúsága szerint *ü* hangértékben egyik sem fordul elő. A XVI. század második felének kéziratos forrásaiban ellenben nem annyira ritkák. Minthogy az *eu*, *ew* jel eredeti hangértéke az *eü* diftongus (amely később *ö*-vé fejlődött, s a jel *ö*-t és *ü*-t jelentett), nyilvánvaló, hogy *ü* hangértéke olyan területen alakulhatott ki, ahol az *eü* diftongusból *ü* (> *ü*) lett. Az eredetileg *iü* diftongust jelölő *yw*, *iw* is úgy válhatott a hosszú *ü* jelévé,

hogy a diftongus hosszú *ű*-ben folytatódott. Vizsgált forrásunk mindhárom írója így jelöli a hosszú *ű*-t: 1. *hijwfegeſ* ~ 2. *hivſeggel* ~ 3. *hijwſeggel*.¹

Az *ö* és *ó* jele mindhárom szövegben *eo*, az 1. azonban az *o*-ra pontot vagy vesszőt rak: *eó*, *eó*: 1. *keönnyeorgeok* ~ 2. *keonnyeorgeok* ~ 3. *keonnyeorgeok* | 1. „*teob žanto feoldekis*” ~ 2. „*teob žanto feoldekis*” ~ 3. „*teob žanto feoldekis*” | 1. *eleéotte* [!] ~ 2. *eleotte* ~ 3. *eleotte*. (Vö. KNEZSA i. m.)

A jelölés tekintetében problémát adó magánhangzók közül az *u* és *ú* jelölésében tapasztalhatunk még ilyen következetességet, de feltűnő módon az 1.-nek és a 2.-nak a szövegében. Ugyanis az 1.-ben *v* (*v*), a 2.-ben *u* (*V*), a 3.-ban viszont *u*, *w* az *u* és *ú* hang jele: 1. „*kÿ mwaſo: mnak*” ~ 2. „*ki mwaſom nak*” ~ 3. „*ki mwaſomnak*” | 1. „*twdnij illik*” ~ 2. „*tudni illik*” ~ 3. „*tudni illik*” | 1. „*pwžta hely*” ~ 2. „*pužta hely*” ~ 3. „*pwžta hely*” | 1. „*Annak wtanna*” ~ 2. „*Annak utanna*” ~ 3. „*Annak utanna*” | 1. „*wgian ezen*” ~ 2. „*ugian ezen*” ~ 3. „*wgian ezen*” | 1. *Vrame* ~ 2. *Vrame* ~ 3. *wrame*.

Az *i* hangot mindhárom szöveg teljesen következetlenül írja: *y* és *i* váltogatják egymást, sőt a 2.-ban még a *j* is előfordul *i* hangértékben. — Azt is hozzá kell ehhez tennem, hogy az *y*-on nem mindig van (két) pont.

•2. A mássalhangzók jelölésében is tapasztalható egység egyik-egyik szövegben belül, de a palatalisok jelölése ingadozást mutat. Ez a jelenség nyilván összefüggésben van az *i* és a *j* hangok következtelen jelölésével. Így érthetjük meg, hogy az *ly* hang (ha ugyan már nem *j* hang; vö. BENKÓ, A magyar *ly* hang története 66 kk.) jele az 1.-ben levő *l* (pl. *Myhal*) mellett *ly*, *lj* és *li*, az *lly*-é *lli*, *llyj*, *llj*, a *gy*-é *gj*, *gi* és *j* (csak 3.: *kegelm*); a *gy*-é és a *ty*, *tty*-é ugyanígy. Talán az *ny* jelölésében figyelhető meg bizonyos következetesség, de a többi palatalis hang váltakozó írásmódja arra int, hogy ez még nem feltétlenül rendszerszerűség (vö. 1. *nijwaljaban* ~ 2. *nyavalyaban* ~ 3. *nialualiaba*).

Teljes a tarkaság a *cs* hang jelölésében is: 1. *chiak* ~ 2. *cziak* *chiak* ~ 3. *chak* | 2. *chielekedgie*, *chielekettem* ~ 3. *chelekedgie*, *chelekettem* | 1. *Ficzi* ~ 2. *Fitsi* ~ 3. *Fichi* | 1. *Eöchjemnek*, *Eöchiemnek* ~ 2. *eocziemnek*, *Eocziemnek* ~ 3. *eochemnek* | 1. *kochiſtol* ~ 2. *kotſiſtul* ~ 3. *kochiſtol* | 1. *keölchegemmel* ~ 2. *keoltſiegemmel* ~ 3. *keoltſegemmel* | 1. „*megh walchiaga*”, *walchiagat* ~ 2. „*megh valtaga*”, *valtagot* ~ 3. „*meg ualtaga*”, *ualtagott* | 1. „*megh elegjichje*” ~ 2. „*megh elegitsie*” ~ 3. „*meg elegiche*”.

Sokkal kevesebb ingadozást mutat mind a szó elején, mind a szó belsejében a *v* hang jelölése. A szó elején: 1. *w* és *u*, 2. csak *v*, 3. *u* (*V* és ritkán *w*): 1. *wagion* ~ 2. *vagion* ~ 3. *uagion* | 1. *wagijon* ~ 2. *Vagion* ~ 3. *Vagion* | 1. *ualamit* ~ 2. *valamit* ~ 3. *walamit* stb. Amilyen következetesen használ a 2. *v* betűt a szó elején, olyan következetesen találunk *w*-t az 1.-nél, *u*-t a 3.-nál a szó belsejében. Itt meg a 2.-nál van bizonyos ingadozás: *v* mellett találkozzunk *w*-vel is: 2. *Awagy*. De ez sem következtelenség talán; elképzelhető,

¹ Azt hiszem, ezeknek az adatoknak az *ű*-s olvasata erősen kétséges. A *hűség* írásmódja nemcsak a XVI. században *w*, *iw*, *iu*-s, hanem — hasonlóan több más *v*-töví névszóéhoz (*böv*, *bövség* stb.) — a *hiv*, *hivség* írásmód pártján áll legtöbb XVII—XVIII. századi grammatikusunk, s a *hivség*-féle adatok tucatjai mutatkoznak még a XVIII—XIX. század fordulója körüli időkben származó nyelvelmékekben is (vö. még pl. a NySz. viszonylag késői adatait). A *v*-töví szavak egy részének tudatos, etimológizáló írásmódjáról van itt szó, mely jelenség az irodalmi norma körébe tartozik. Az itt jelzett XVI. századi adatok is alighanem e szemszögből ítélendők meg. — B. L.

hogy a *w* az ikerített *vv*-nek a jele (l. fentebb a mássalhangzó előtti *az*-ról mondottakat).

A helyesírásról szóló eme vázlatos részben meg kell még említenem a mássalhangzó után írt, hangérték nélküli *h* írását. Csupán *g* és *t* után fordul elő, de a 3., a kancelláriai deáknál egyszer sem: 1. *megh* ~ 2. *megh* ~ 3. *meg* (a *meg* igekötő 1.: *megj* is) | 1. *meegh* 'még' ~ 2. *megh* ~ 3. *meg* | 1. „*Legh* eleőzeor” ~ 2. „*Legh* eleőzeor” ~ „*Leg* eleőzeor” | 1. *penigh* ~ 2. *penigh* ~ 3. *peneg* | 1. *Marothj* ~ 2. *Marothi* ~ 3. *Maroti* | 1. *Bathorj* ~ 2. *Bathori* ~ 3. *Batori*. — Az 1.-ben szóvégi magánhangzó után írt *h*-val is találkozunk: „*zeleh* Orfolja”, „*eó felsegeh*” (vö. MNy. LI, 261).

IV.

Jól látom, a fentebbiekben csak mozaikköveket tudtam adni; de tudom azt is, hogy ilyen kövekből, főleg persze több, sok forrásból összehordott mozaikkövből lehet majd kirakni azt a képet, amely a lehetőséghez mérten hűen fogja ábrázolni a magyar nyelv XVI. századi viszonyait, köztük a XVI. századi nyelvjárási viszonyokat is. A bemutatott nyelvi és helyesírási tényeket nem akarom összefoglalás címén még röviden sem megismételni. Azt hiszem azonban, hogy befejezésül — és összefoglalásul — ebből a nagyon egyrétű anyagból is megpróbálhatunk következtetni íródeákjainknak a nyelvhez (a nyelvjárásokhoz és az egységesülő „irodalmi” nyelvhez) való viszonyára.

Maróti Nagy Mihály három példányban ránk maradt végrendelete alkalmat adott számunkra annak megállapítására, hogy a kancelláriákon — valószínűleg a hiteles helyeken és másutt is — a másolatot nemcsak tulajdonképpen másolással készítette az íródeák, hanem diktálás után is. Emiatt a nem eredeti fogalmazványban, hanem másolatban, átírt szövegben fennmaradt emlékeink nyelvi elemzése szükségessé teszi egy eddig nem méltatott szempont figyelembe vételét: az eredeti és az átírt szöveg nyelve közötti viszonyt nemcsak a másoló nyelvi tudata, nyelvismerete szabja meg, hanem a diktálóé is hatással van vagy legalábbis hatással lehet az új szövegre. Meg vagyok győződve arról, hogy ez a szempont nem fölöslegesen bonyolítja amúgy sem egyszerű munkánkat régi szövegeink — különösen a levéltárak anyagában feltárt régi szövegeink — elemzésében, értékelésében, hanem éppen hozzásegít bennünket az igazság, az egykori valóság¹ megismeréséhez.

Nyelvi vonatkozásban nincs sok eltérés a három különböző szöveg között. Az 1.-ről és a 2.-ról csak felteszem, hogy hivatásos íródeák munkája; támogat ebben az írás gyakorlott kézre valló külső alakja is. A 3.-at a fejedelmi kancellária egyik íródeákja írta. De akár íródeák volt az 1. és a 2. leírója, akár nem, nyilvánvaló, hogy átestek ugyanolyan iskolán, mint általában a literátusok. Valószínűleg a végrendelettevő szűkebb környezetéhez tartoztak, vagy az ő familiárisai voltak, vagy Kraszna megye hivatalnokai közül kerültek ki. Mindkét esetben feltehető, hogy anyanyelvjárásuk Kraszna megyei, esetleg krasznai. Krasznanak és környékének a nyelvjárása azonban mégsem kerül előtérbe a szövegben. Az „irodalmi” nyelvhasználatról leginkább elütő *i*-zés éppen csak nyomokban van meg az 1. és 2. szövegében. Viszont a XVI. század második felében általánosan elterjedt — legalábbis az írott nyelvben általánosan elterjedt — *tött*-féle alakok megtalálhatók náluk is, holott maga a terület

¹ A nem kellemes szokása szerint rendesen bonyolult, sőt „zavaros” valóság. — P. D.

— más források alapján — inkább illabialis nyelvállapotot mutat. — Hogy a fejedelmi kancellária íródeákjának szövegében még annyira sem mutatható ki *i*-zés, mint a másik kettőben, az nem jelent semmi különöset: róla nem tudunk semmit — még annyit sem tudhatunk, mint a másik kettőről —, így nem tudjuk megállapítani, hogy azért írja-e át a 2. *i*-zését, mert azt nem tartja írott szöveghez méltónak, vagy azért-e, mert ő nem *i*-ző nyelvjárást beszél. Ugyancsak a 3.-nál figyelhettük meg azt is, hogy a latin jövevényszavakat latinos hangalakban írja, viszont a 2.-ban levő *Maius Janus-t Maius Janos*-nak írja át; tehát csak a keresztnévet meri a kiejtéshez idomítani, a családnevet meghagyja a 2.-ban talált alakban, pedig az is csak írott sajtóság, mert az ejtés — az 1. és más forrásaim alapján — már régen *-os*.

Változtatgatnak, alakítgatnak a szövegen, nem követik a (nyelvjárási) kiejtést az írásban, mert vannak nyelvi formák, amelyeket — úgy látszik — valamelyest magára adó íródeák nem ír le. Éppen ezért különösnek tetszhetik, hogy éppen a fejedelmi kancellária íródeákja oly következetesen *-ba*, *-be*-t ír *-ban*, *-ben* helyett. Ez a nagy következetesség azonban megbosszulja magát, mert ő is beleesik abba a „hibába”, hogy egyszer *-ben*-t ír akkor, amikor éppen *-be*-t kellene írnia. Általában azonban ő a következetesebb minden tekintetben, a helyesírás tekintetében is. Ez a helyesírás persze alig-alig „rendszer”, mert hiszen az azonos hangokat nem jelölik mindig és következetesen azonos jelekkel. Magam is túlságosan vázlatosan foglalkoztam helyesírásukkal. Úgy gondolom ugyanis, hogy a helyesírás tüzetes vizsgálata nem fért volna bele ebbe a cikkbe. Hogy valamennyire is szilárd következtetéseket vonhassunk le az íródeákok, a literátusok helyesírásából, több kéznek az írását kellene elemeznünk. Ehhez ki kellene válogatni gyűjteményemből azokat a darabokat, amelyeket a szövegből is megállapíthatóan deák írt; elemezni kellene ezeket a szövegeket, és az elemzés alapján megállapítani a hangjelölési rendszert, illetőleg rendszereket. Ilyen összehasonlításból iskolákra, literátusokat képző központokra lehetne következtetni. Legközelebb talán ezzel próbálkozom meg.

PAPP LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Van-e az 1592. évben megjelent, magyarral is ellátott Calepinus.

A NySz. 1. terem 1. '[ocus, triclinium, saal, zimmer]' cikkében a többi között ez van: „Játék nízó terem: theatrum C”. — Az adat helyességében kételkedtem, ma is kételkedem, bár megfejtteni alig tudom. A NySz. „A források jegyzéke” XX. 1. ez van: „C. = Calepinus szótára. 1592. — VALBERTI LAJOS”. A NySz. számára tehát VALBERTI LAJOS dolgozta fel CALEPINUS szótárának 1592. évi kiadását.

Az első, ami érthetetlen, az az évszám. CALEPINUS Dictionariumának 1592. évi kiadását a szakirodalom nem ismeri. Természetesen olyan 1592. évi kiadását, amelyben magyar nyelvi értelmezések is vannak. Ilyen kiadást SZABÓ KÁROLY, SZTRIPSZKY HIADOR, SZILY KÁLMÁN (Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?: Adalékok 292–314, Nyr. XV., MNy. IX, 49–57), e sorok írója (MELICH JÁNOS, A m. szótáriróadalom. 1907. = NyF. 46. sz. 93–102; Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. 1912.) nem említi. A NySz. Forrásjegyzéke bírálóinak (SZILY K.: MNy. XIV, 27; BALLAGI ALADÁR, Régi magyar

nyelvünk és a NySz. 1903. 527–47) figyelmét meg a Forrásjegyzéknek ez az állítása elkerülte. Az enyémét is.

A másik, ami érthetetlen előttem, az a latin *theatrum* magyar értelmezése. CALEPINUS 1585. évi, tehát magyar szavakkal ellátott első kiadásában *theatrum* és származékai alatt ez van: „theatrum: *Iatek níző epulet, hely* | theatridium: *Iatek níző helyetske, epwletetske* | theatralis: *Iatok níző helyhez valo* | theatricus: *Iatek níző helhes valo*” (I. MELICH kiadását is). — S így van ez az 1586., 1588., 1590., 1594. (Genf), 1598., XVI. század év nélkül, 1605., 1616., 1627. évi kiadásokban is, mégpedig valamennyiben *Iatok* és *helhes* sajtóhibákkal. Későbbi kiadások, amelyekben a magyar nyelvi értelmezések forrásaim szerint még bent vannak: ? 1620., 1622., 1682. Ezeket nem láttam, de ha láttam volna is, a kérdést azok sem döntenék el. Bennük a magyar értelmezés ugyanazokkal a sajtóhibákkal lesz, ahogy a többi megtekintett kiadásban van.

CALEPINUSnak 1587. évi kiadását felhasználta BOD PÉTER is, MÁTYÁS FLÓRIÁN is. Ez évi, valamint az 1586. évi kiadást forgatta SÁNDOR ISTVÁN is (I. MELICH, A m. szótáriródalom). — Szótáraikban a „theatrum: *Iáték níző terem*”, sőt maga a *terem* főnév elő sem fordul (I.: PPB. 1767., 1782., 1801.; SÁNDOR I., Toldalék; MÁTYÁS FL. kézirati NySz.-ában a *terem* főnévre a kódexekből sok adat van, CALEPINUSból azonban nincs adata).

CALEPINUS-t saját vallomása szerint használta MOLNÁR ALBERT is. Hogy melyik kiadást, azt nem mondja meg. Szótára harmadik, 1621. évi kiadásában ezt találjuk: „Theatrum: *Iáték nezésre épített Hely.* | Theatridium: *Iátéc néző helyeczke.* | Theatralis: *Iátéc néző helyre, valo.*” A magyar–latin részben: „*Iátéknézésre valo épület:* Theatrum. | *Iátéknéző helyeczke:* Theatridium.” — A *terem* főnév MOLNÁR 1604., 1611., 1621. évi szótáraiban elő sem fordul. 1592-ből való CALEPINUS-t tehát ő sem használhatott.

A harmadik, ami rejtélyessé teszi egy 1592-ből való olyan CALEPINUS létezését, amelyben ez van: „Theatrum: *Iátéknéző terem*”, az magának a *terem* főnévnek a története. A *terem* főnév a XVI. század első harmadáig köz- és irodalmi nyelvi szó. Az azután megjelent művekben, szógyűjteményekben, szótárakban azonban nem fordul elő. (L.: MURM.; PESTHY; GyöngyTör.; KolGL., CALEPINUS fent idézett kiadásai; SZIKSZAI 1590., 1619.; MA. 1604., 1611., 1621.; Com. 1647., 1652.; Helt. szót. 1589.; PP.; SzD.²; MÁRTON 1800., 1807., 1811., 1816.; MÁRTON német–magyar szótárai 1803., 1810.; MÁRTON é. n. *Halle, Saal* al.; SI.; SIMAI, Végt.). R é v a i elevenítette fel a szót, K a z i n c z y, terjesztette el (vö.: FISCHER IGNÁC: Nyr. IV, 220; SZILY: Nyr. XXVI, 448; NyÚSz.). Egy 1763. évi *táncsterem* (NyÚSz.) adat után első szótári *terem* adatom Tzs. 1835. *Halle, Saal* alatt. Ezek a történeti tények legalábbis kételkedővé tesznek abban az irányban, hogy egy *terem* főnév 1592-ben járatos, használt szó lett volna.

Negyedik megjegyzésem magára a *játéknézőterem* szóra vonatkozik. Bizonyos, hogy ahogy a *színház*-at *játékszín*-nek is hívták, úgy hívhatták *játéknézőterem*-nek is, hiszen *terem* és *szín* (I. EtSz. kézirát 2. *szín*) rokonértelmű szavak. A *színház*-nak XVI., XVII., XVIII., XIX. századi elnevezései közt azonban *terem*-mel kapcsolatos neve másutt, mint az 1592. évinek mondott CALEPINUSban nem fordul elő. A régi nevek ezek: *Játéknéző épület, -hely* (I. fentebb CALEPINUS kiadásait; PP. „theatrum” al.) | *Játéknézésre épített hely, Játéknézésre való épület* (I. M.A. fentebb; Com: Jan.; Lex. j.) | *teatrum, teatrom* (XVII. sz. – XIX. sz. elejéig (I.: NySz.; SzD: MVir. 259; Rédey: A Nemzeti Színház története. 1937. 40; stb.) | *néző játékház, -hely, -szín* (SI.; töle KR.) | *Játszószín* (SzD: MVir. 259) | *Játékhely* (SI.). A XIX. század első harmadában a *játékszín* volt az irodalmi és köznyelvi szó, mellette a *theatrum* járta (I. SI., Széchenyi István rőpirata, Rédey i. m. 41 kk.). A *színház* szóra első adatom Tzs. 1835. *Theater* alatt. A *színház* szó azért győzött erős versenytársa: a *játékszín* felett, mert az 1837. augusztus 22-én megnyílt „Pesti magyar *színház*” e néven indult (I. a Nemzeti Színház első színlapjának hasonmását

Rédey i. m. a 112–3. lapok közt). — E fejtegetésekből következik, hogy a *színház*-at magyarul sohasem hívták *játéknéző terem*-nek, sőt a *terem* főnév történetéből következik, hogy CALEPINUS magyar értelmezésekkel ellátott kiadásainak éveiben nem is hívhatták így. Ezeknek a tényeknek ismeretében hogyan fejthető meg a NySz. kettős rejtélye: a *terem*-é és az 1592 évszámé?

A *terem* rejtélyének valószínű megfejtése ez: A NySz. „Bevezetés”-ében a szerkesztők, SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND arról panaszkodnak, hogy a szótár anyagának gyűjtése „kevés pontossággal volt egy s más részről végezve” (VI. l.), s ezt sok-sok példával igazolják. Az anyagot az Akadémia 1874–1878 közt gyűjtette, 1879–1880 közt rendeztette, s a szerkesztők az elrendezett anyagot az 1887. év végéig szerkesztették szótárrá. Az első füzet 1888-ban jelent meg. A mi egyik rejtélyünk megfejtéséhez fontos a szerkesztőknek az a panasza, hogy a gyűjtők címszóknak sokszor önkényesen vettek fel szavakat. Így CALEPINUS szótára adatainak kiírója: „navarchus – vizőn való hadnak *kapitannya*” adatot „vizőn való hadnak *parancsnoka*”, a „tyrannus: *Kegietlen*” adatot *zsarnok* címszónak írta ki (I. NySz. Bevezetés VIII. 1). Így lehetséges, – mondom én – hogy CALEPINUS „Theatrum: *Iatek nízó epulet, hely*” adatát „*Iatek nízó terem*” címszó alatt írta ki (CALEPINUS *játéknéző hely* adata *hely* címszó alatt benne van a NySz.-ban). — SZARVASNAK, aki a *t-n* kezdődő szókat szerkesztette szótári cikkeké, nem volt oka kételkedni a kiírt *terem* címszóban, bár jól tudta, hogy a *terem* elavult szó volt, s Révai, illetőleg Kazinczy terjesztették el (I. folyóirata, Nyr. IV, 220). Nem volt pedig azért, mert a szóra a kódexekből bőségesen álltak adatok rendelkezésére. S maga a „theatrum: *Iatek nízó terem*” tárgyilag nem volt képtelenség.

Másik rejtélyünk: az 1592. évszám ekképpen magyarázható meg: 1887-ig könyvtárainkban CALEPINUS magyar nyelvi kiadásainak legrégebbike a baseli 1590. évi kiadás volt. SZABÓ KÁROLY (1879.) is ezt idézi mint legrégebbit. A szótárak, így MA., PP. esetében rendszerint a legelső kiadásból gyűjtötték a NySz. számára az anyagot. Valószínű, hogy CALEPINUSNAK is akkor (1874–1880.) ismert legrégebb kiadását dolgoztatták fel. Az 1592. tehát sajtóhiba lesz 1590. helyett, annál inkább, mert 1592. évi magyar nyelvvel is ellátott CALIPINUST ma sem ismerünk.

Budapest, 1952. július 16. .

MELICH JÁNOS

A denominális -r névszóképző

I.

GOMBOCZ ZOLTÁN „Sömör” című cikkében (MNY. XX, 60–3) értekezett róla. Azok a példák, amelyeket ő felsorol: *lapor* 'lapos hely' < : *lap* | *odor* 'öblös üreg; a csűr oldalrekesze' < : *od-u* | *tompor* (és *tompora*) 'femur, Hüfte, Schenkel' | *botor* 'hebes, stolidus': talán a *buta* szóval függ össze (de l. EtSz. a *bot* 'Stock'-ból való származtatást is). A *sömör* 'papula, herpes' is közéjük tartozik, és GOMBOCZ meggyőzően mutatja ki, hogy a *szém* feltehető *sēm ~ *söm származéka. GOMBOCZ be akarta bizonyítani, hogy nyelvünkben van denominális -r névszóképző is (vö.: BUDENZ, UAL. 49. §; SZINNYEI, NYH.⁷ 96; LEHTISALO: MSFOU. 72. sz. 182; WICHMANN: FUF. XVI, 191). — Azt hiszem, hogy ez a denominális képző van a következő tulajdonnevekben is (személy-, család- és hely- vagy helységnevekben).

Apor; vö. *Apa*, *Apony* (BÉL, Not. III, 429) = *Appony* | *Csimor*, alakváltozata *Csomor* hn. (CSÁNKI II, 147): vö. *Csima* szn. (Oklsz.), csn., hn. (LIPSKY); — az 1138/1329: „villa *Simur*” (ÓMOlv. 32, 34) talán *Csimor* | *Csomor* csn.: vö. *Csoma* csn., hn., hegynév, *Csomafalva*, -háza; *Csomos* csn. (Kriza: Vadr. 384); *Csomád* hn.; *Csomorkány* hn. | *Csüdör* csn. (Kriza: i. h.): vö. *csüg* = *csüd* 'apró, gömbölyű csont, ízület a lábokban' (EtSz.) |

csontórka 'csontocska' (EtSz. *csont* al.) | *Fogor* csn. (Kriza: i. h.): lehet *fog* 'dens' (vö. *Gombor* csn.), és lehet *fog* 'capere, prehendere' (vö. *Hunyor* csn.) | *Gombor* csn. (JANKÓ J., A Balaton-melléki lakosság néprajza 156) (vö. *Gombos* csn.: Kriza: i. h.) <: *gomb* 'globulus, nodulus' | *Győr* csn.: 1676: „*Győr* Gergely” (BALOGH Gy., Vas vm. nemes családai. Szombathely, 1901. 65); 1943: „*Győr* Sándor dr.” (budapesti telefonkönyv, 1943.); *Győr* nemzetségnév: *Győ* személynévből (EtSz. kézirat) | *Símor* csn.: „*Símor* János” 1813–1891., bíbörnök, esztergomi érsek; vö. *Síma* csn., szn., hn. | *Szomor* csn.: 1797-ben Komárom megyei család (ILLÉSSY–PETTKÓ, Királyi könyvek); 1446-ban volt egy Pozsony megyéből való *Zomor* olv. *Szomor* nevű birtokos család Temes megyében (CSÁNKI II, 92); vannak *Szomor* és *Szomorfalva* nevű helységek Komárom és Nyitra megyében; ez utóbbiak tót neve *Somorova* (Lex. 1773.; LIPSZKY; FÉNYES, GeogrSz.; Hnt. 1873.; stb.); – talán összekapcsolható a *szomjú* összetétel *szom* 'éhes' előtagjával | *Tomor* hn. (Lex. 1773.; LIPSZKY; stb.); régi adatok: *Thomor*, *Felsetomor* és talán „poss. *Puztatamar*” is (CSÁNKI I, 219); van 1211: *Tomor* szn. (ERDÉLYI LÁSZLÓ: NyK. XXXIV, 413); van *Tomos* hn. (BÉL, Not. III, 407); vö. 1211: *Thomud*, *Tomud* szn. (ERDÉLYI: i. h.); – talán régi magyar *Tomás* > mai magyar *Tamás*-ból. Bizonyos, hogy nem idegen nyelvi név a *Czuczor* családnév sem. Régi személynév, családnév és innen helynév a *Zádor* név is; *Zadur* szn. (KOVÁCS, Ind.), *Zádor*, *Zádorfalva*, *-háza*, *-lak* hn. (LIPSZKY), *Zádor* csn.; – eredetének hozzávetőleges megállapítását azonban itt nem kísérem meg.

A felsorolt adatokban denominális *-r* névszóképző van. Bizonyos azonban, hogy ugyanaz a képző van a *húny* igéből való *hunyor* 'holleborus' növénynévben; innen *Hunyor* családnév (MÁRTON 1818. II, előfizetők és EtSz. kézirat). Valószínűleg így lett az *avik* igéből az *avar* 'gramen aridum' szó (l. EtSz.). Az *-r* névszóképző egyformán denominális és deverbális jellegű. – Még csak azt jegyzem meg, hogy az *-r* képzővel alakították a nyelvújítók a *vidor* 'munter, lebhafft, flink, drell, aufgewacht' (MÁRT. 1803.) melléknevet, amelynek első adata 1790-ből való (NyÚSz.); a *Vidor* 'Hilarius' keresztnév, amelyre az első adat 1828-ból idézhető (NyÚSz.): latin *hilaris* 'vidám, eleven'; innen a *Vidor* családnév.

GOMBOCZ után e képzőhöz többen szóltak hozzá, újabb és újabb példákat idézve rája. Így: JAKUBOVICH E.: MNy. XX, 20–1; MIKOS J.: MNy. XXXI, 160; BENEDEK ANDRÁS: MNy. XXXII, 121; PAIS D.: MNy. XXXII, 125, XLIX, 87; HORGER A.: MNy. XXXIX, 379; BENKÓ L.: MNy. XLIII, 30; MÉSZÖLY G.: MNy. XLVI, 318; MIKESY S.: MNy. L, 279; GRÉTSY L.: MNy. LI, 319. MELICH JÁNOS

II.

A denominális *-r* névszóképző voltának a lehetősége – mint annyi másé – BUDENZNEK ötlött fel, s ennek folyománya, hogy az *odú* ~ *odu*-val kapcsolatban a székelységi *odor*-ra és az osztyják *undir* 'Bauch, Magen, Inneres' ~ vogul *ánter* 'anyamél' ugor elemre utalt (MUSZ. 832, Ual. 200), meg hogy *keserű* szavunkat a cseremisiz *kočo*-hoz viszonyította (Ual. 200). – Az ötletet tovább vitte SIMONYI (TMNy. 499). – A SZINNYERFÉLE Magyar Nyelvhasználatnak 1920-i keltezésű 6. kiadása (93) vett fel egy finnugor denominális *-r* névszóképzőt, magyar esetül a *keserű*-re utalva.

Úgy rémlik, SIMONYI (i. h.) ismeretében támadt bennem annak idején az a gondolat, hogy egy ilyen *-r* képzővel alakult a krónikákbeli *Hunor* név (Régi személynéveink jelentéstana: MNy. XVII [1921.], 162), valamint a *tompör* (i. dolg.: MNy. XVIII, 29; hivatkozik rá GOMBOCZ is: MNy. XX, 60). A képző akkor eléggé érdekelt, amiről ez a *Hunor*-hoz tett 1921-i keletű jegyzetem tanúskodik: „Ezzel a képzővel alkalomadtán bővebben óhajtok foglalkozni.” (MNy. XVII, 162.)¹ Erre nem így került sor.

¹ A dolgozatot a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1921. február 15-i ülésében mutattam be. A *Hunor*-ral kapcsolatos megjegyzést tartalmazó rész az 1921. évi szeptember–októberi füzetben jelent meg.

A képzőt GOMBOCZ vette pártfogásába. A NyH. 6. kiadásának ismertetésében, amely a Magyar Nyelv 1921. április–júniusi füzetében jelent meg, azt a hitét jelzi, hogy egy *-r* képzőt is fel lehet venni az egyszerű finnugor és magyar névszóképzők sorozatába. Ilyen *-r* képzős származéknak tartja a vogul *ántar* 'anyaméh' szóval együtt a magyar *odor* ~ *udor* szót meg az 1397/1416: *lapor* határrésznevet (MNy. XVII, 125). Három év múlva a Magyar Nyelv 1924. április–júniusi füzetében (XX, 60–3) tette közzé a „Sömör” cikket.

1925-ben az *avar* közsóval kapcsolatban vettem fel azt a lehetőséget, hogy az *av* > *ov* (> *ó*) névszónak *-r* képzős kicsinyítő származéka (MNy. XXI, 201–2; itt különben magamat mellőzve GOMBOCZ »Sömör« cikkére utalok). – Egyébként a képzőre – nem különítve el a deverbális és denominalis *-r* névszóképzőt, sőt igeképzőt sem – ismételen visszatértem, így a „Susárló” című közleményben 1926-ban (MNy. XXII, 133–5). – Már a *fitul* – *finta* szócsalád tárgyalásánál 1915-ben (MNy. XI, 359) rámutattam arra, hogy a *fit*- ~ *fint*- és még néhány más főnek *-r* képzős származéka: *fitor* ~ *fintor*, *hunyor*, *szotyor*, *potyor*, *vigyor* ~ *vícsor*, *csukor* ~ *csokor*, *csupor* ige meg névszó egyaránt lehet. Ezzel a jelenséggel újra foglalkoztam „Sukoró és Homorog” című cikkemben 1918-ban (MNy. XIV, 69). – „Bó” című cikkem egyik jegyzetében (MNy. XXIII, 507) vettem fel, hogy a *Jejr* > *Győr* személynév és az ennek változatául tekintett *Dér* > *Dőr* a *Győd* ~ *Gyűd*, *Gyejcsa* ~ *Décse* stb., sőt legalább részben a *Dés* (*Dezső*) < *Dejcs* < *Gyejcs* is a *Győ* helynév mögött álló alapelemre mennek vissza. A *Győr*-ről és a *Dér*-ről mint a szóban forgó *Győ* alapszó magyar *-r* képzős származékáról vagy általában mint magyar *-r* képzős alakulatról ez idő szerint erős fenntartással mernék csak nyilatkozni.

A különféle jellegű *-r* képzővel, valamint az *-ár*, *-ér* képzővel összefüggő kérdéseket és a tárgykörbe vonható anyagot a szóképzéssel foglalkozó egyetemi előadásomban ismételen fejtegettem, először az 1939–1940-i tanév első felében. – Ha már a MELICH-féle fentebbi közlemény időszerűsítette az *-r* képző dolgát, akkor ebből az előadásból talán szabad röviden jeleznem azt, amivel jó néhány év óta nem álltam elő. Ez az, hogy az 1397/1416: *lapor* nem adat a denominalis *-r* névszóképzőre. A *lapor* tudniillik nem képzős alakulat, hanem összetétel: a *lap* és a testrészt, illetőleg térszínforma jelentésű *or* 'emelkedés' elemekből. Hogy ez így van, az szerintem nyilvánvaló a szövegkörnyezetből is: „vsque ad quendam locum a cialem vlgo *lapor* dictum” (Oklsz.): a tölem ritkítással kiemelt „a cialem” világosan jelzi, hogy emelkedésről: *or*-ról: *orom*-ról, *ormány[gy]*-ről van szó. További bizonyítékaimat majd a szokásos „hol volt – hol nem lesz” alapon terjesztem vagy inkább nem terjesztem elő.

PAIS DEZSŐ

Néhány megjegyzés az *á* > *a* „labializáció” eredetéhez

Aligha fér hozzá kétség, hogy az ómagyar korban legalábbis a nyelvjárástípusok többségében a korábbi *á* hang – amennyiben nem nyúlt meg – *a*-vá labializálódott. Bár e nagy nyelvi hatóerejű, általános érvényre emelkedő hangváltozásnak hatalmas irodalma van (l. BÁRCZI, Hangtört. 41–4), keletkezésének okát és körülményeit nemigen érintették. E tény csak részben magyarázható azzal, hogy az efféle kérdéseket jobbra csak nagy anyaggyűjtéssel és igen tüzetes kiemeléssel lehet megközelíteni. Másik oka nyilvánvalóan az, hogy hangtörténeti irodalmunkban régóta ismeretes az a megállapítás, hogy az ómagyar korban más labializációs jellegű hangváltozások is bekövetkeztek (leggyakrabban az *i* > *ü*, ritkábban az *i* > *u*, a korszak vége felé az *ě* > *ö*), s eme „általános”-nak vélt labializáció keretébe az *á* > *a* változás minden különösebb magyarázat nélkül beilleszthető. Emé túlon túl kényelmes felfogás tehát

voltaképpen megkerüli a magyarázat kérdését: azzal, hogy az *ä*-k labializációját egy labializáló „tendencia” hatásának tulajdonítja, az eredménnyel magyarázza a kiindulást, az okozattal az okot.

Koránt sincs e helyütt szándékomban, hogy a hangváltozások általános nyelvészeti kérdéseit tüzetesebben taglaljam. Csupán egy-két szóval szeretnék rámutatni (másutt is megtettem már, vö. I. OK. VII, 510 kk., Pais-Eml. 86–7), hogy a hangváltozások keletkezésének az előbb említett, a „tendencia” keretébe *b u r k o l t* magyarázatát helytelennek, metafizikusnak, a vizsgálatokat gátló, kényelemre szoktató „módszer”-nek tartom.

A nagy nyelvi forrásanyagot felhasználó, részletesen elemző hangtörténeti vizsgálatok egyre több és több nagy hatóerejű, „tendencia”-szerű hangváltozás keletkezését és kifejlődését világítják meg a régebbi felfogástól eltérő módon. E kutatások részletesen bizonyítják, hogy a nagy nyelvi hatókörű változások különböző fejlődési fázisokon keresztül érték el végső kifejtetüket, tehát kezdetben nem voltak általánosak, nem voltak „tendencia”-szerűek, hanem érvényesülési körük fokozatosan tágult, nagyobbodott — rendszerint az analógia kiterjesztő hatása révén. Ha tehát az efféle hangváltozások történetét visszafelé, a fejlődéssel ellenkező irányba haladva tekintjük, eljutunk olyan kezdeti fokozatukhoz, amikor a változás még csak néhány szóban érvényesül, s túlnyomórészt világosan felismerhető asszociációs (hasonulások, elhasonulások, analógiás stb.) vagy helyzetű (a hangsúllyal, a hangkörnyezettel stb. összefüggő) jellege. Sőt a tüzetes vizsgálat során az is gyakran megcsik, hogy a végső kifejtetésben egységes „tendencia” kezdetibb állapotáról kiderül: nem is azonos, nem is egy eredetű hangváltozással állunk szemben, hanem a különböző okokból és irányból történő változások — egymást fölerősítve — később olvadtak egymásba (*ö*-zés, *i*-zés stb.). E felismerésekkel természetesen együtt jár, hogy a „tendencia”-szerűvé, azaz általánosabb érvényűvé fejlődött hangváltozások megindulását és továbbalakulását általában nem maga a „tendencia” magyarázza, hanem annak sokkal realisabb, valóságosabb: nyelvi okai vannak.

Úgy hiszem, azoknak a bizonyos ómagyar kori „tendenciák”-nak a kialakulását is erről az oldalról kellene megközelíteni. Persze itt nem valami mindent megoldó varázsszer alkalmazásáról van szó (mint amilyenül a „tendencia” gyakran szolgál). Nagyon valószínű, hogy az ómagyar kori nagy hatóerejű hangváltozások eredetére és kifejlődésére irányuló vizsgálatok nagyméretű anyaggyűjtés és minden apró részletre kiterjedő feldolgozó munka esetében sem vezetnek mindig teljes sikerre. Az ugyanis természetes, hogy az újabb időkben lefolyó hangváltozásokkal kapcsolatban — számos körülmény miatt — sokkal könnyebb kedvező eredményre jutni, míg az ómagyar korra vonatkozó vizsgálatokban nem egy tényező hat rendkívül bénítólag. De hogy a vállalkozás nem reménytelen, azt néhány jel, néhány részleteredmény már ma is mutatja. Az *i > ü* labializáció eredetével kapcsolatban például már LOSONCZI áttörte a „tendenciá”-knak — akkor még másként nevezett, de magyarázatul éppen úgy elfogadott — бүvkörét (NyK. XLIV–XLV.); majd fény derült a *β*, *v*-nek *i*-t labializáló szerepére (vö. pl.: BÁRCZI, Hangtört. 38; a *β* hang vitája: MNy. LII, 6–26); stb.

Az ómagyar kori adatok viszonylagosan gyérebb volta, no meg a „tendencia”-szerű hangváltozások általánosabb érvényesülésének „elmosó” jellege miatt meg kell becsülnünk minden kis fogódzót, amely e hangváltozások eredetének, kifejlődésének megismeréséhez közelebb visz. Ilyenre lelhetünk többek közt az ÓMS.-ban tükröződő *ä ~ a* hangviszonyban, amely ha nem is mindent megoldó, de nem lebecsülendő adalékot szolgáltathat az *ä > a* labializáció eredetéhez.

Az ÓMS.-ban három olyan testesebb, alsó nyelvvállású velaris magánhangzó elemet is tartalmazó formans van, amely többször is előjön a viszonylag rövid szövegben, tehát bizonyos egybevetésre alkalmas: a *-nak* és a *-val* (*~ -al*) határozórag, valamint

az *-at* képző. Nagyon valószínű, hogy mindhárom formansban alsó nyelvállású velaris magánhangzóval kell számolnunk már az ómagyar korban is (a részben eredetibb palatalis változatukban nyílt e van!). Ez annyit jelent, hogy e formansok magánhangzója *á* volt eredetileg, legalábbis addig, míg nyelvünkben az *a* hang meg nem jelent.

Nézzük meg most, hogyan szerepelnek a kérdéses formansalakok az ÓMS.-ban: *viragnac* ~ *iumhumnok*, *lymeonnok*, *fyomnok*, *mogomnok*; *ualallal*, *halallal*, *kynaal*, *fyaal* ~ *fyrolmol*, *buol* (kétszer); *fuhazatum* ~ *hullothya*, *olelothya*. Ha az írásban jelentkező *a* ~ *o* kettősséget figyelmesebben szemügyre vesszük, igen fontos megállapítást tehetünk: az *a* és *o* nem keveredik szeszélyesen, hanem *a*-s írásmód található a formansban akkor, ha az előtte levő szótag magánhangzója alsó nyelvállású, *o*-s írásmód akkor, ha a megelőző magánhangzó középső vagy felső nyelvállású. Ha e k i v é t e l n é l k ü l i s z a b á l y s z e r ű s é g 3–4 adatban jelentkeznék, esetleg mondhatnók, hogy véletlenségről van szó; 15 adat egyértelmű vallomása azonban több annál, hogysen a véletlen játékaának tulajdonítsuk.¹

Nagyon valószínű, hogy az ÓMS. említett *a* jelöléseinek *á*, *o* jelöléseinek pedig *a* a hangértéke (vö.: PAIS: MNy. XLVI, 110; BÁRCZI, TihAl. 95–102, Hangtört. 42). Aligha gondolhatunk tehát másra, minthogy itt az *a* ómagyar kori labializációjának egy bizonyos, még eléggé kezdeti fokon álló fázisát sikerült elcsípnünk, amikor a megelőző, tehát erősebben indukáló felsőbb nyelvállású és egyúttal erősebben labialis magánhangzók a formansokban már éreztetik nyelvállás-fokot emelő és egyúttal labializáló hatásukat.

Legalább röviden utalnunk kell arra, mit mutatnak e szempontból más korai szövegemlékeink. A HB. alapján az alsó nyelvállású velaris magánhangzót tartalmazó testesebb formansok hangtani helyzetét nem tudjuk felmérni, nem utolsósorban azért, mert itt még az eredetibb *-ben* és *-nek* szerepel, illeszkedés nélkül. A GyulGI. meglehetősen nagy zűrzavart mutat e tekintetben (pl. *Habrolagben* ~ *Koorlqgbon* ~ *tonofagaban* stb.). Érdekes és jellemző ellenben a KT. és Sz.-nak állapota. Itt a kérdéses formansokban az *a*-zás bizonyos előretörése, nyelvi kiterjeszkedése mutatkozik, részben behatol ugyanis az alsó nyelvállású magánhangzós szótagokat követő formansokba is. A *-nak*-ban például az *angolucnoc* (háromszor), *keralucnoc* (kétszer), *oznoc*, *puculnoc* mellett *leannoc*, *fugadotianoc* is van, s csak egyszer tűnik elő a *lean nac*. Az *-at*-ban: *mogzotbele(v)l* mellett *latotut*, *latotuot*, *fugadotianoc*; de *tamadatia*, *aradatia*. A *-val*-ban a *fcovol* mellett a némileg bizonytalan *(ma)loftual* van, s a számos adat közül ez egyúttal az egyetlen, amelyik a szabályszerűségből, illetőleg a fejlődés természetes menetéből kiütöközik. — Későbbi szövegemlékeinket e szempontból természetesen hiába fognók valla-tóra, mivel az *a* hang *a*-s és az *o* hang *o*-s jelölésének megállapodása az e téren való további vizsgálatot lehetetlenné teszi.

A mondottakból kitűnik, hogy az *á* ómagyar kori labializációjának legalábbis az egyik okozója a felsőbb nyelvállású és labialisabb magánhangzók hasonító hatása lehetett, s a megindult hangváltozás analógiásan terjedt tovább. E fejlődés nemcsak általánosan illik bele a „tendencia”-szerű hangváltozások menetébe, hanem különösen hasonlóságot mutat egy közeli rokon „labializáció” keletkezésével és továbbfejlődésével: az *á* > *ā* változással (vö. Pais-Eml. 81–9).

Nem kell talán külön fejtegetni, hogy az előbb vázoltaknak nem mond ellene az körülmény, hogy az *á* > *a* hangváltozás sórványos nyomai már a XI. századtól kezdve kimutathatók (vö. BÁRCZI, Hangtört. 43). Egyrészt az *á* labializálódásában

¹ A mai egyes szám 3. személyű birtokos személyrag velaris változata nem mutat az ÓMS.-ban ilyen szabályszerűséget: *wilaqa*, *wiraga*; de *hullothya*, *olelothya*, *buo* is (emellett egy adatban *-o: fouuo*). E formansunk *á* ~ *a* hangviszonya azonban nem tárgyalható együtt az előbbiekkal, s azoktól eltérő viselkedése nagyon is természetes (vö. BÁRCZI, Hangtört. 43).

— mint lényegében minden más keletkező jelenségben — nagyon jelentős nyelvjárási különbségek lehettek már az ómagyar korban; tehát nincs semmi rendkívüli abban, hogy például az ÓMS. viszonylag későn mutatja a hangváltozás egy kezdetibb fokát. Másrészt könnyen lehetséges, hogy az á ómagyar kori labializálódásának nem csupán a hasonulás említett formája volt az egyetlen létrehozója, hanem a változás más — ma még nem ismeretes — irányból is indítást vagy fölerősítést nyert; azaz — mint a nyelvi változások magyarázatában, megítélésében általában — itt is helytelen volna az „is... is” ellenében a „vagy... vagy” álláspontjára helyezkednünk.

BENKŐ LORÁND

Pallas szótárának magyar forrásairól

1. A MNy. LII. évfolyamában (338 kk.) FOGARASI MIKLÓS közzétette PALLAS összehasonlító szótárának magyar anyagát. Közleményének bevezetésében foglalkozik a szótár magyar szóanyagának forrásaival. Hivatkozik a szótár előszavának egy helyére, melyben Pallas kijelenti, hogy „az összes felsorolt nyelveket a 47-ig [az európai nyelvekről van szó, amelyek sorában a 47. éppen a magyar] a nagyszorgalmú és tudós Bakmeister asszeszor és alkönyvtárnok úr adta ki” (i. m. 340). Mivel Ivan Grigorjevics (Johann Vollrath) Bacmeister J. BERNOULLI szerint rokona volt Hartwich Ludwig Christian Bacmeisternek, aki A. L. Schlözer útján került ki Pétervárra, felteszi, hogy I. Bacmeister a magyar szavakat H. L. Ch. Bacmeister közvetítésével a magyar kapcsolatokkal rendelkező Schlözertől kapta. FOGARASI emellett egy másik lehetőségre is gondol, nevezetesen arra, hogy e korban Péterváron számos finnugor nyelvekre vonatkozó szójegyzék volt (példaként a FISCHER-félet említi, amely magyar szavakat is tartalmazott). Véleménye szerint I. Bacmeister ezekből is meríthetett.

A XVIII. századi orosz szótárkészítés története azonban ellene mond e feltevéseknek. Schlözer 1769-ben vissztért Göttingába, s így az 1774-ben meginduló szótári munkákban közvetlenül nem vehetett részt. Az igaz ugyan, hogy e korban sok szójegyzék készült a különböző finnugor nyelvekből, de főleg az Oroszország területén élő finnugor nyelvekből, és éppen a magyar nyelv volt az, amelyre e kor kutatói a legkisebb figyelmet fordították. A V. N. TATISCSEV kezdeményezésére meginduló nagyarányú szótárkészítő tevékenység során készült el J. E. FISCHER „Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibericarum” című szójegyzéke, melyben FISCHER saját gyűjtése mellett TATISCSEV szótári anyagának egy részét is felhasználta, s ez tartalmazott magyar szavakat is, de a kézirat Schlözerrel együtt 1769-ben Göttingába került, s nem valószínű, hogy a PALLAS-féle Vocabularia közvetlen forrásául szolgálhatott volna (l.: I. Sz. VDOVIN, История изучения палеоазиатских языков. М.—Л., 1954. 37; Sz. K. BULICS, Очеркъ истории языкознания въ России I. Ст. Петербургъ, 1904. 220).

A XVIII. századi finnugor kéziratok között mindössze két kéziratos magyar szójegyzék található, s ezek valóban közvetlenül Pallas forrásainak tekinthetők (BULICS i. m. 459—60; KARJALAINEN: JSFOU. XXIII/5, 12): az egyik egy 287 szavas orosz—magyar anoním szójegyzék (PALLAS szótára 285 magyar szót tartalmaz), a másik a „Comparaison des Dialects du Kabarda et de l'Abassa avec la langue Hongroise” című, szintén anoním összehasonlító szójegyzék. Hogyan jöttek létre ezek a szójegyzékek? Arról nem igen lehet szó, hogy I. Bacmeister Schlözer útján jutott hozzájuk. A szójegyzékek keletkezéséhez I. Bacmeisternek minden bizonnyal kevés köze volt. Ez világosan kiderül abból a szerepből, amelyet Pallas szótára körül játszott. A szótár előszava így emlék-

szik meg róla: „Всѣ преждепоказанные языки до 47 изданы¹ отъ рачительнаго и ученаго господина Ассесора и Унтеръ-Библиотекара Бакмейстера...”, a latin előszó megfelelő helyén pedig ezt találjuk: „linguas Europaeas (I ad 47) in ordine rededit¹ celebris et diligentissimus Academiae Sub-Bibliothecarius et Affector D. I. Bakmeister...” A latin szöveg alapján nem kell számolnunk azzal, hogy e nyelvek anyagát Bacmeister a szó szoros értelmében már előzőleg kiadta, megjelenítette, ahogy erre FOGARASI cikkéből következtetni lehet. A fogalmazásból az sem tűnik ki, hogy az anyag gyűjtésében Bacmeisternek szerepe lett volna. I. G. (más helyeken I. D.) Bacmeister nyilvánvalóan csak a szerkesztés munkáját látta el. BULICSnak az orosz nyelvtudomány történetéről szóló munkájából ki is derül, hogy Pallas a szótár szerkesztését nem egyedül végezte, hanem mások is segítettek neki, s az Akadémia I. D. Bacmeister (H. L. Ch. Bacmeister rokonát) is beosztotta Pallas mellé a szótár szerkesztési munkálataihoz (i. m. 231. 1. 1. jegyz.). I. Bacmeister szerepe a magyar anyag összegyűjtésében tehát nem oly nagy, mint FOGARASI sejteti.

2. Hogyan magyarázható tehát a magyar szavakat tartalmazó kéziratos szójegyzékek keletkezése? A kérdésre az orosz nyelvtudomány története adhat választ.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Tatischev és Lomonoszov kezdeményezései után II. Katalin cárnő idejében a nyelvészeti gyűjtőtevékenység újból megélénkült. E kutatásokat a cárnő nyelvészeti érdeklődésétől indítatva maga is igen szorgalmazta. Ilyen körülmények között a német származású Hartwig (Hartwich) Ludwig Christian Bacmeister,² az akadémiai gimnázium igazgatója nagy energiával látott hozzá egy összehasonlító szótár szerkesztéséhez, melyben a világ minden nyelvét feldolgozta volna. E célból 1773-ban négy nyelvű (orosz, latin, francia, német) felhívást bocsátott ki „Idea et desideria de colligendis linguarum speciminibus” címmel. Körlevelét külföldi és belföldi címekre küldte szét, s arra kérte benne a címzetteket, hogy az általuk ismert vagy hozzáférhető nyelveken küldjék meg neki felvilágosításukat. Meghatározott szavak gyűjtését és előre kijelölt 22 mondat lefordítását kérte munkatársaitól. Felhívását — új példákkal kiegészítve — 1784-ben ismételten szétküldte (I. BULICS i. m. 222—3). E kezdeményezés azt eredményezte, hogy nagy mennyiségű szójegyzék és szövegananyag gyűlt össze a legkülönbözőbb nyelvekből. Az első kérdőív kibocsátásakor Pallas a nagy orosz akadémiai expedíció vezetőjeként éppen Szibériában tartózkodott, s a felhívás értelmében ő is, munkatársai is (G. Sz. Gmelin, I. P. Falk, V. F. Zujev, I. I. Lepechin, I. G. Georgi, J. A. Güldenstädt stb.) további kutatásaikat nyelvészeti feljegyzésekkel is kiegészítették. A Pallas-szótár szibériai, kaukázusi anyaga javarészt az ő, H. L. Ch. Bacmeisterrel kezdemenyezett gyűjtőtevékenységük eredménye. H. L. Ch. Bacmeister azonban nem készítette el a tervezett szótárát. Ennek oka leginkább az lehet, hogy II. Katalin A. COURT DE GEBELIN „Monde primitif analysé et comparé avec le monde modern” (I—IX. k. Paris, 1773—1787.) című munkája hatására 1784-ben elhatározta, hogy összeállít egy 200—300 szavas összehasonlító szójegyzéket. E munkával a világ nyelveinek közös eredetét szeretete volna bebizonyítani, de úgy látszik, nem tudott megbirkózni a feladat nagyságával, s e vállalkozás megvalósítását hamarosan P. S. Pallas akadémikusra bízta, aki a H. L. Ch. Bacmeister tevékenysége folytán összegyűlt anyagnak igen nagy hasznát vette: ez képezte az összehasonlító szótár törzsanyagát (i. m. 224).

BULICS áttekintéséből az is kiderül, hogy H. L. Ch. Bacmeister gyűjteményében magyar adatok is voltak, s hogy ezeket Güldenstädt (Гюлденштедт)

¹ Én ritkítottam.

² VDOVIN szerint G. A., illetőleg egy más helyen G. L. Bakmeister (i. m. 54), a Большая Советская Энциклопедия szerint Login Ivanovics Bakmeister.

akadémikus és Thunmann (Тунманъ) szállították Bacmeisternek (i. m. 223). Közülük az első, Johan Anton Guldenstädt (1745–1781.) rigai születésű balti-német orvos és természettudós volt, aki 1768 és 1775 között részt vett a nagy orosz akadémiai expedícióban. Guldenstädt főleg a Kaukázusban és Grúziában végezte kutatásait (útleírásait halála után Pallas, illetőleg Klapproth adták ki), s BULICS szerint a magyar adatokon kívül afgán, perzsa, román, kalmük, valamint grúz, örmény, oszét és egyéb kaukázusi nyelvekre vonatkozó adalékokat, szavakat gyűjtött Bacmeister részére. Tekintettel arra, hogy Guldenstädt elsősorban kaukázusi szakértőnek tekinthető, neki tulajdoníthatjuk azt az előbb említett kéziratos szójegyzéket, mely a magyar nyelvet egyes kaukázusi nyelvekkel hasonlítja össze. E mellett szól az a levél is, amelyet Guldenstädt Bacmeisterhez intézett, s melyben a kaukázusi nyelveket osztályozva a lezg nyelvvel rokon nyelvként említi a magyart is (BULICS i. m. 481–2.). A Guldenstädttel összefüggésbe hozható „Comparaison . . .” című kéziratot, következésképpen a Bacmeister-gyűjtemény magyar anyagát — a történeti előzményeken kívül — az is összeköti Pallas sótárával, hogy a 47. sorszámú magyar nyelv után kaukázusi nyelvek, többek között a lezg nyelv szavai következnek, s ez is azt a felfogást tükrözi, amely szerint a magyar a kaukázusi nyelvek egy csoportjával mutat rokonságot.

BULICS szerint (i. h.) még egy Thunmann nevű magyar adatközlője is volt Bacmeisternek. Ez az általa említett személy mindegyik bizonnyal azonos Hans (Johan) Erich Thunmannal, a neves orientalistával, az északi és keleti népek nagynevű történetírójával.¹ A svéd származású Thunmann 1772-ben a hallei egyetemen a filozófia tanára lett, 1778-ban halt meg (I. J. G. MEUSEL, *Lexikon der deutschen Schriftsteller XIV* [1815.], 66–7), s feltehető, hogy mint korának neves orientalistája kapcsolatban állott Bacmeisterrel. A magyar szóanyag gyűjtésében való részvételét pedig hallei magyar összeköttetéscélval magyarázhatjuk.

E tények arról beszélnek, hogy H. L. Ch. Bacmeister gyűjtésének fontos szerepe volt Pallas sótárának összeállításában.

A sótárnak természetesen más forrásai is voltak. Midőn Pallas megbízást kapott a cárnőtől a megkezdett munka folytatására, Bacmeisteréhez hasonló felhívást bocsátott ki Oroszország különböző vidékeire és a külföldi orosz követségekre, valamint több külföldi tudós címére. Ez a felhívás a II. Katalintól kiválasztott minta-címszavakat tartalmazta orosz, latin, német és francia nyelven. Lehetségesnek tarthatjuk, hogy az újabb akció eredményeképpen újabb magyar szavak is jutottak Pallas birtokába, bár erről konkrét tudomásunk nincsen. Felhasznált továbbá Pallas egy FRIEDRICH NIKOLAI berlini tudós és könyvkereskedő által 1785-ben összeállított kéziratot is („Tableau général de toutes les langues du monde avec un catalogue préliminaire des principaux dictionnaires dans toutes les langues et des principaux livres qui traitent de l'origine de toutes des langues, de leur étymologie et de leur affinité, fait par ordre de S. M. l'Impératrice de toutes les Russies”). De ennek a tartalmáról nincs közelebbi értesülésünk (BULICS i. m. 225–6).

Pallas forrásai közül tehát pillanatnyilag H. L. Ch. Bacmeister gyűjtése az, amely tudomásunk szerint biztosan tartalmazott magyar szavakat. Természetesen lehetséges, hogy Pallas további forrásai is szolgáltatottak számára magyar anyagot.

Az anyag egybeállításában, megszerkesztésében, mint láttuk, I. Bacmeister segédkezett Pallasnak, de munkája az anyaggyűjtésre nem terjedt ki.

A sótár forrásairól bizonyára többet lehetne mondani a Szovjetunióban levő két magyar kéziratos szójegyzék és egyéb, Pallas és a két Bacmeister tevékenységére vonatkozó iratok tanulmányozása után.

¹ Legnevezetesebb munkái: *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*. Herausgegeben von Anton Friedrich Büsching. Berlin, 1772.; *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. Leipzig, 1774.

FOGARASI cikkéhez még a következő igazításokat fűzném: 1. Pallas szótárának első kötete nem 1786–1787-ben, hanem 1787. januárjában jelent meg (l. VDOVIN i. m. 61). — 2. A szótár második, 1790–1791. évi kiadása F. JANKOVICS DE MIRIEVO nevéhez fűződik, s ez nemcsak abban tér el az első kiadástól, hogy anyagát ábécé-rendben közli, hanem abban is, hogy az új kiadás 4 európai, 22 ázsiai, 30 afrikai és 23 amerikai nyelvadataival bővült. — 3. FOGARASI szavaiból („Mindedig csupán a szótár votják szavaival foglalkozott . . . MUNKÁCSI BERNÁT . . .”) arra lehetne következtetni, hogy a finnugor nyelvészek megelégedtek Pallas finnugor anyagáról. Aki azonban ismeri a finnugor nyelvtudomány szakirodalmát, tudja, hogy a Pallas műveiben¹ található finnugor és szamojéd adatok egyes etimológiákkal kapcsolatban gyakran előfordulnak külföldi és hazai szerzőknél egyaránt. Pallasnak különösen a szamojéd és obi-ugor adatai keltették eddig a legnagyobb érdeklődést a nyelvészek körében. HAJDÚ PÉTER

A szavajárási nevekhez

Mint ismeretes, ezek olyan nevek, amelyek az első névviselő sűrűn használt szavából vagy más beszédbeli fordulatából alakultak. Mivel pedig az egyént gyakran hangoztatott szavai vagy kifejezései úgy kísérik, mint a visszhang: bármerre jár, e szók visszhangzanak körülötte, ezért a német szakirodalom e neveket „echo-nevek”-nek is nevezi; pl. K. KRAUSE: „Echo-Namen: Sippennamen nach Lieblingswendungen des ersten Namenträgers” (Muttersprache LIII [1938.], 333–6).

A magyar névállomány rendszerezése során a nevek egy csoportjául kínálkoznak a szavajárási nevek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy mindenik tárgyalt név valóban ez úton: az ismételtség révén jött létre. Ezt csak akkor állíthatnók, ha ismernők valamennyi e csoportba sorozott név keletkezésének körülményeit. Azonban előfordulhat az ellenkezője is; tudniillik hogy egy bizonyos jeles alkalommal feleletül adott szó marad rajta valakin. Vagyis a normális használattól egyrészt a gyakori ismétlődés által különülhet el egy szó, illetőleg az azzal élő ember, másrészt egy — esetleg valamilyen szempontból lényeges — helyzetben adott szokatlan, váratlan válaszával. Az osztályozónak döntés előtt ismernie kellene tehát a név születését. A névadás indítékaiba azonban rendszerint nincs módunkban beletekinteni.

Az elmondottakból következik, hogy a szavajárási nevek a szóutánzó neveknek csak egyik alcsoportját — bár a sokkal nagyobbikat — alkotják. Ezek közé tartozik például a Csíkszentmihályról közölt és a *kakas* hibás kimondásából származó *Tataz* ragadványnév (Szócs LAJOS: Nyr. LXVII, 104–5). Egy soproni tizenöt éves fiút azért neveznek még ma is *Ací*-nak, mert kisfiú korában a *hapei*-t nem tudta kimondani, és helyette *aci*-t ejtett. De nem folytatom, mert ilyen típusú nevet mindnyáján többet is ismerünk (*Lulu*, *Zuzu*, *Böbe* < *Böske* stb.). A szóutánzó névadás azonos a *vigéc*, *nyuscsu*, *csuodáj* 'lengyel cserkész', *davaj* stb. közszók keletkezésmódjával (ezekről legutóbb KARINTHY FERENC: MNy. XLII, 62; hasonló alakulat a tótban *szoták*, *tírpák*, vö. KNEZSA, SzJÖvsz.), és végeredményben a hangutánzás körébe tartozik, annak egyik fejlett formájaként.

Természetesen az irodalom sem nélkülözheti a jellemzésnek ezt a hétköznapi eszközt, és írónk gyakran élnek is vele. Bizonyára megvan régi irodalmunkban és a XVIII. századi iskoladramákban is, de külön nyomozást ez irányban nem folytattam. Mindenesetre alkalmazza Fáy András az 1818-ban megjelent első eredeti magyar novellá-

¹ A szótáron kívül a Zoographia Rosso-Asiatica és a „Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs” III. kötete (St. Petersburg, 1776.) tartalmazza a legérdekesebb forrásanyagot.

ban, „A különös testamentom”-ban: Csörgey óbester *szavajárása: *frack.* — Mivel az egyes szók, fordulatok vagy mondattörések gyakori ismétlésének humoros hatása van, Kisfaludy Károly szívesen használja: vigjátékaiban: Perfeldy: *et sic porro*, Mokány: *eszem a szívét*, Baltafy: *mennydörgő rázta*; novelláiban: Sirházy doktor: *hm, hm*, Jakab inas: *előbbi uram, a hadnagy.* — Nagyon szereti Mikszáth. A „Különös házasság”-ban ezeket találtam: Horváth: *igenis*, Döry: *kutykurutty*, Fáy István: *fintyi-fantyi*, Cserepes uram, sárospataki szekeres: a *kirielejszomát.* (Példáit felsorolja RUBINYI, Mikszáth stílusa és nyelve. 1910. 63.) — Gárdonyi Géza „Egri csillagok” című regényében Bakocsai Istvánnak szavajárása: *az istenfáját.* „Istenfájását mindenki ismerte. Dobó jelentése után így bocsátá el: »Erigy és igyál egy icce bort«, majd mosolyogva hozzátette az *istenfáját*”.

A MNy. XLIII, 46–7 közöltekhez még ezeket fűzhetjük:

Apjok. 1873-ban *Apjok* János békéscsabai adótiszt nevét Romvári-ra változtatta (Századunk névváltoztatásai 191).

*Azmondjájá-*hoz l. MNy. XXXVI, 310 is.

Bizonnyal. Nagykáti boszorkány neve 1728-ban *Bizonyal* Ferencné (KOMÁROMY, BoszorkOkl. 408). A helybeli plébános értesítése szerint a név 1820 után — ettől kezdve van mutatójuk — nem fordul elő Nagykátán. A legrégebbi, néhol már alig olvasható anyakönyvi bejegyzések átolvasására pedig mutató hiányában nem vállalkozhatott.

Immár. 1782: „obiit Maria *Imár* dicta vidua provisa Omnibus Sacramentis Annorum circiter 70.” (A kiskörei plébánia halottaskönyvéből.) — A váci nyelvjárásban a felvidéki káposztakereskedőt *immár*-nak (< „*im már* itt vagyok”) nevezik (NyF. 10. sz. 65).

Izé. 1693: „Paulus *Izé*” Felsőbalogon (ILA, Gömör megye II, 270). — ILA i. m. III, 69 Murányhosszúrétről 1672: *Izefy* adatot közöl (talán = *Josephi?*).

Kontra. 1364: „dictus *Contra*” (HazOkm. II, 110–1) < latin *contra*.

Midőn. 1637-ben Ráckeve bírása *Midőn* Gáspár (MAGDICS, DiplRáczk. 96).

Mikor István igazgatóhelyettes a hartai gépállomáson 1952-ben.

Mindenha. 1522: „Andreas *Mindenha*” az Újvidéktől északnyugatra feküdt Boron faluban (MNyTK. 86. sz. 46).

Nebánts. 1570, 1588, 1690: *Nebanch*, *Nebants*, *Nebanes* nevűek Rozsnyón (ILA i. m. III, 331–2).

Rajta. 1748: „Michaelis *Rajta*”. (Kiskörei anyakönyv.)

Szinte, *Szintén.* Élő vezetéknevek (l. pl. BÁLINT KÁROLY: Nyr. XXX, 603). Hasonlatul szolgálhat az *Ugyan* név. Az első azonban az 1358, 1425, 1434: *Zenthe* (AnjouOkm. VII, 402; JAKÓ, Bihar 351; MAKSÁI, Szatmár 175) változata is lehet.

Ugyan. Az Abaúj megyei Léhen törzsökös, ma is élő család. — Léhtől messze, a ratkóci járásban fekvő Baradmán 1590-ben *Wgian*, 1610-ben *Vgyan* név kerül elő (ILA, Gömör megye II, 83). Szlávnak minősítve.

Vajmi. A Zala megye novai járásában levő Ortaházán és Bördőcén honos család, mely a családi hagyomány szerint mindig is Zala megye e részén lakott.

Úgy látom, hogy jelzett közleményemben eltúloztam az *Isten*-nel összetett kifejezésekből alakult nevek csoportját. Jó részük bizonyára másként magyarázandó. Így a *Bizony* névről bizonyos, hogy nem a *Bizony Isten*!-ből való, mert a régiségben csak *Isten bizony(ság)om* járta (KERTÉSZ: Nyr. LVII, 15). Ide veendőnek vélem azonban az *Istenhíre* nevet. 1571-ben a Szatmár megyei Bánházán (ma Nyirábrányhoz tartozó puszta) „Valentinus” és „Gregorius *Istenhíri*”, a szomszédos Szabolcs megyei Nyírbélteken „Franciscus *Istenhíri*” íratott össze (a volt Magyarságtudományi Intézet történeti családnév-gyűjteményéből). Jelentése PP. I. szerint ’jó órában, szerencsével’ (régiségére l. NySz. I, 1437).

Említett közleményem általában magán viseli az útkeresők bizonytalankodó tapogatózását, amit magam is éreztem, és ami PÉTER LÁSZLÓNAK is feltűnt (vö. MNy. XLV, 185). SZENDREY cikkét ismertem, de azért nem vettem figyelembe, mert a nyelvjárás ragadványneveket tárgyalja, én pedig anyagomat vezetéknev-gyűjteményemből vettem. (Bár tudom, hogy szorosan összefüggnek, és emezek amazokból származnak. Mindenesetre hivatkozhattam volna rá.)

Végül a *Karafiáth* név mellől szeretném az „ esetleg ” szót törölni, és „ semmi- esetre sem ”-mel helyettesíteni. „ A *Karafiáth* név cseh szó, amely a *Dianthus* (*Dianthus caryophyllus*) kerti fajait jelöli ” — írja ŠMILAUER VLADIMÍR prágai egyetemi tanár hozzá intézett kérdésére adott szíves válaszában. „ Az ócsehben *hřebíček* járta, pl. a XIV. századi Klaretnél *hrzbiček* (FLAJŠHANS-féle kiadás I, 180). A XVI. század óta tűnik elő a *karafilát* alak (pl. VELESZLAVINNÁL és COMENIUSNÁL), melyet a XVIII. században a *karafiát* formával pótolnak; nyelvjárásilag *karafiját*, *karafija* alakok is előkerülnek. Egyéb szláv nyelvekben is ismeretesek hasonló formák, de más konsonantizmussal. A tótban *klinček*-et mondanak helyette. — Forrása a latin *caryophyllus* vagy (inkább) ennek román származéka, pl. olasz *garofolata* (*karafilát*). A *Karafiát* vezetéknev nálunk, különösen Morvaországban egészen közönséges. ”

A *Karafiáth* név tehát csehül 'szegfű'-t jelent. Ez a virágnév nálunk is előkerül vezetéknevként. SZEKFI GYULA történettudósunk szerint „ a *Szekfi* családnév 1720 óta szerepel a móri anyakönyvben. Az első *Szekfi* ott magyar csizmadia volt és leszármazói egész nagyapámig örökölték foglalkozását. Móron, amely sváb települt község volt, a csizmadia és fazekas foglalkozást magyarok üzték, akiket a sváb gazdák úgy látszik lenéztek, mert családjában — leszámítva két szláv nevet — az asszonyok is mind magyar eredetűek. ” (Szíves levélbeli közlése nyomán.) — KEMPELEN az 1754–1755-i országos nemesi összeírás alapján „ Nagel alias *Szekfi* ” családot említ (VII, 307). Kapcsolatban van-e történésiünk családjával, vagy valami korai névmagyarosítás-féle, nem dönthetem el. — A Bihar megyei Nagyrábén Erős Imrét ma is mindenki csak *Szegfi*-nek ismeri, mert legénykorában mindig szegfűvirágot hordott kabátja gomblyukában. — A *Gazdik*, *Gvozgyik*, *Hvozdzik* név jelentése is 'szegfű' (Nyr. LXVII, 21). Némileg másként áll a dolog Benvenuto Tisi (1481–1559.) *il Garofalo*, azaz *szegfi* nevével: ő ugyanis festményeit „márkázta” ezzel a virággal (DAUZAT ALBERT, Les noms de personnes 182).

1952.

MIKESY SÁNDOR

Makaronikus versek

A magyar makaronikus szavakkal, irodalommal TOLNAI VILMOS foglalkozott legtúzetesebben (MNy. XVI, 142, XXVI, 241, 337). Megállapította, hogy a makaronikus ízlésnek Magyarországon kevés sikere volt. Igazi makaronikus irodalom egyáltalában nem is fejlődött ki. Csak néhány apróbb vers tanúskodik arról, hogy e bohóság nálunk sem volt ismeretlen. Régi makaronikus emlék azonban igen kevés van. Ezért talán nem érdemtelen, ha eddigi ismereteinkhez egy-két szerény adatot csatolok. Birtokomban van Pápai Páriz szótárának egy példánya (1708. évi kiadás). Ennek előzéklapján a XVIII. század végére vagy a XIX. század elejére valló írással egyebek között néhány olyan bejegyzés is található, mely e tárgy körbe vág. Voltaképpen nem igazi makaronikus, csak keverék nyelv ez a versike: *Csik Csuka Patribus — Lentse borso Fratribus*. Más jellegű a következő komikusan barbár latinságú és gyötrelmes verselésű sírfelirat: *Hic jacet Laurenti qui fuit Trentseni studentis — In rubra galiga Deus habet anima*. Ebben a magyarnak tekinthető *Trentseni* szó a makaronizmus felé hajlásra

mutat. Igazi makaronikus vers azonban a következő pentameter: *Liszt Láng Tyukmóneis eszve gyuranda módis.*

BÁRCZI GÉZA

Egy adat a XVI. századi *ie* típusú kettőshangzókhoz

Folyóiratunk egyik régebbi számában BENKŐ LORÁND foglalkozott a címben jelzett kettőshangzók XVI. századi meglétével, és a kettőshangzóra több ebből a korból származó adatot is közölt. A magam részéről most ezeknek a számát szeretném egygel megtoldani.

KIRÁLY PÉTERnek a jászóvári (Jasov) premonstreiek könyvtárában 1954 folyamán készített fotokópiáit vizsgálva bukkantam a következő három adatra:

„Pfalms *ijfthenij djchjreth*”
 „Himpnus *Lelkij djchjjereth*”
 „Canticum *menijej dychereth*”

A három adat — a közlésben feltüntetett módon — egymás alatt fordul elő, ugyanannak a kéznek az írása, a kritikus jelek minden kétséget kizáróan, világosan olvashatók. A bejegyzés — KIRÁLY véleménye szerint — valószínűleg a XVI. század első harmadára tehető, a bejegyző kilétét azonban nem lehet megállapítani. (Megjegyzem, hogy a két első adatot minden megjegyzés nélkül közölte már KEMÉNY LAJOS: MNy. XV, 39.) Ez az egymás mellett előforduló, egyazon kéztől származó *i*-s, *ie*-s és *é*-s alak talán még az *ie* típusú diftongusok kialakulásának magyarázatához is adaléku szolgálhat.

IMRE SAMU

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fölül húzta az apja a fűrészt. Ezt a gúnyos szólást a régi szegedi népnyelvben akkor szokták használni, ha balgán dicsekvő, magát ok nélkül nagyra tartó vagy pöffeszkedő, uborkafára kapaszkodott embert kell megbélyegezni. Ismerik a szegedi írók is. „Ejnye de nagy familiából való vagy hé . . . Talán *fölül húzta az apád a fűrészt?*” — kérdezik egy hetvenkedő legénytől a „Homok” álnéven írogató Cserzy Mihály egyik elbeszélésében (Kint a pusztán. Bp., 1944. 77).

A kifejezést a szegedi faipar egyik régebbi, a gőzfűrész elterjedésével már mintegy hatvan-hetven éve eltűnt munkatechnikája ihlette. Egészen eddig az ideig a hajóácsok (superok), zsindevyágók, talicskások, asztalosok számára a Tiszán leúsztatott farönköket szegény napszámosok, a *fűrészlők* a Tisza-parton, a *superplacc* néven emlegetett térségen, *fűrészlő gödör*-ben vágták szét. Ez a gödör olyan mély volt, hogy az ember nem látszott ki belőle. Föléje a földszinttől számított embermagasságban állványt állítottak, amelyet belerögzítettek a földbe is. A fűrészlők a rönköket először *möghámizták*, vagyis lefejtették róluk a kérget, majd az állványra fektették. Ezután a munkát végeztető mester a rönkön egyes helyeken ceruzával megjegyezte, hogy milyen vastagságúra fűrészeljék. Majd krétaporban *csapató*-t, hosszú zsinórt forgattak meg, és ezzel a rönköt a ceruzajelek mentén hosszában megsapták. Erre azért volt szükség, hogy a kifűrészelendő deszka egyenes és egyenletes vastagságú legyen. Most kezdődött azután a fűrészelés, amelyhez a *metszőfűrész*-t használták. Ez hasonlított a szálfavágásnál használatos *körösztágó-fűrész*-hez, fogantyúi azonban keresztbe állottak, így tehát mindkét végükön meg lehetett őket markolni. A fűrészelés a rönk hosszában, a csapatás irányában történt. Két ember fönt az állványon, kettő meg lent a gödörben, mindenik a fűrész egy-egy szarvánál.

A pontosságra az állványon álló emberek ügyeltek. Ezért mondogatták tréfából, hogy fölül kell az okosabb, alul jó a bolond is, csak húzza.

A munkafolyamatot a régi tiszai életről szólva nem teljes szabatosséggal, de művészi szemléletességgel T ö m ö r k é n y I s t v á n is leírja (Rónasági csodák. Szeged, 1943. 136), sőt szelíd gúnnyal a szólás társadalmi hátterét is megmagyarázza: „Nagy gerendákon áll a fatörzs és áll a tetején egy ember, meg alatta is áll egy ember. Egyik fölfelé emeli a négykezes nagy fűrész, a másik lefelé húzza. Aki fölül van, az igen komoly ember rendszerint, mert ő vezeti a fűrész rendes irányba, továbbá ha leesik onnan, igen nagyot huppan; míg aki alul van, az alázatos, mert örökké telemegy a szeme fűrészporral. Egy tiszamenti városról — amelyben a lakosság egy része módfelett büszke, másrésze ellenben szerény és kedves — mondják, hogy egész népe ilyen fűrészelőktől származott. A fölül fűrészelőktől származtak az arisztokraták, a demokraták ellenben az alul fűrészelőktől.” — Mondanunk sem kell, hogy a jellemzésben Szegedről van szó.

BÁLINT SÁNDOR

Jár. I. Ezt az igénket a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi s joggal, mert eddigi egyeztetései semmiképpen sem meggyőzők. — Nyilván el kell háritani VÁMBÉRY magyarázatát (ezt a SzófSz. számon sem tartja), ki egy ujjur *jori* 'jár', *jorik* 'járás' példával veti össze szavunkat, sőt ide vonja a csagatáj *bar-*, oszmánli *var-* 'jár, megy' igéket is (NyK. VIII, 155). Nem kétséges, hogy ez utóbbiaknak aligha van közük az idézett ujjur szavakhoz, mint ezt már BUDENZ hangsúlyozta (NyK. X, 84), de maguk az ide vont ujjur alakok sem látszanak egészen megbízhatóknak. Ezt persze én semmiképpen sem vagyok hivatva megállapítani, nem lévén turkológus, mégis talán kifejezhetem kétségeimet, hivatkozva arra, hogy maga VÁMBÉRY később egy ujjur *jürük* 'járás' adatot idéz, ami illik az ugyancsak tőle adatolt baszkir *jürüv* 'járás' szóhoz (NyK. XVII, 379), s amiről azt lehet gyanítani, hogy a fentebb említett *jorik*-nak helyesebb olvasata. Egy *jüri-*, *jürü-*igével persze a magyar *jár* semmiképpen sem volna egyeztethető, de még egy *jori*-val való kapcsolat is nehézségekbe ütköznék. GOMBOCZ egyik összefoglaló munkájában sem tesz említést erről az etimológiáról, még a tévesek között sem.

Nem meggyőző BUDENZ finnugor etimológiája sem (MUSz. 140, UAl. 171), melyet SIMONYI is elfogad és kibővít (NyK. XVI, 266). Ennek a származtatásnak a gerincsigolyái ugyanis: osztyák *jour-* 'drehen, bohren', *jovorxamd-* 'drehen'; zürjén *jor*, *jör* 'Zaun, umzäumter Garten', *jorji-*, *jört-* 'umzäumen'; votyák *jors* 'Gegend, Bezirk', *jort* 'verfolgen, kränken, peinigen'; cseremisz *jer* 'orbis, circuitus', *jinge* 'orbis, circuitus, vicinia', lapp *jorre* 'circumire, in gyrum circumagi, rotari; cadere', *jorge* 'quod vertitur, vertigo, rotatio'. — A jelentéstani nehézség szembeötlő: a finnugor tő világosan a forgatás, csavarás, pergetés, körbe forgás-féle fogalmi körbe tartozik. Erre a magyar szóban semmi sem emlékeztet, noha elismerem, hogy lehetséges volna kapcsolatot teremteni közöttük azzal a jelenleg nyelvtudományunkban terjedni kezdő eljárással, mely hangalakjukban hasonló, de jelentésükben igen eltérő szavakat jelentésváltozás-láncolatok konstruálásával szeret egybefűzni. Hangalak szempontjából, ha az osztyák változatokból — vö. *ïjũarpa*, *ïjũaria*, *ïjũure* stb. (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. I, 137 kk.) — indulunk ki, a megfelelés védhető volna. De ha a *jár* és a *nyargal* összefügg (SIMONYI: NyK. XVI, 257; HORGES: MNy. X, 107) — ami legalábbis nagyon valószínű —, akkor meglepő a *nyargal* első rövid *a*-ja, ezt legföljebb csak reciprok fejlődéssel (vö. pl. *vág* ~ *vagdal*) lehetne magyarázni. A *jár* és a *nyargal* között átmenet a *jargal* (ennek a DebrGramm. 258 szerint *járgal* változata is van¹) 'ito; huc, illuc eo; equito' (NySz.) stb., *gyargal*

¹ A DebrGramm. PÁPAI PÁRIZ Lexiconára hivatkozik. PÁPAI PÁRIZ szótárának 1707-i és 1801-i kiadásában ilyen alakot nem talállok.

(BALASSA: TMNy. 116). Kérdés azonban, hogy a *jargálás* 'a zsold egy neme' katonai műszó összefüggésben van-e a *jargal* 'járogat; nyargal' igével, vagy csak később keveredett vele össze. TRÓCSÁNYI idéz 1554-ből *yarkalasra*, *yarkalások* példákat ugyancsak jelentésben (MNy. X, 349), ami azt látszik bizonyítani, hogy e műszó valóban a *jár* ige származéka, és *ja[á]rkálás* változata is volt, ámde a kérdéses forrás egyrészt *iargalasa*, *jargalásra* alakokat is ad, másrészt ilyen írásmódjai, mint *zolkaynak*, *zolkalathomra*, *zolkalthak*, *zekeneknek* (szegényeknek) arra mutatnak, hogy *jarkálás*-féle műszót e forrás alapján nem szabad föltennünk. Ha helyes TAKÁTS SÁNDOR megállapítása (MNy. I, 207), hogy a *jargálás* nem a folyó zsold, hanem a katonának — gyalognak és lovasnak egyaránt — a hópénzen felül egy évre egy összegben vagy két részletben kifizetett vagy legalábbis megígért felpénz-féle (és a felsorakoztatott bizonyítékok alapján e megállapítás helyesnek látszik), akkor nyomatékosan lép előtérbe SIMONYI-nak egy elejtett szellemes ötlete, hogy ez a *jargálás* a HB.: *iorgossun* igének *jorg-* tövéből származik (Nyr. XXVI, 176). SIMONYI ugyan a *jargálás*-t 'zsold'-nak értelmezi, s ez bizony nehezebben illenék a *jorg*-igéhez, ámde — mint láttuk — a *jargálás* nem azonos a hópénzzel. Eredeti jelentése föltehetőleg a zsoldon felül kegyesen ígért és (nem mindig) megadott ajándék, mintegy 'irgalom-pénz', melyet persze — nem bízva a felfogadónak kegyes irgalmában — a katonának később szerződésileg is kikötöttek maguknak.¹ De ha ilyen módon a *nyargal* igét eredetében el kell választani ettől a *jargal*-tól, ez nem befolyásolja azt a magyarázatot, hogy a *nyargal* a másik *jargal*, *gyargal* (< *jár*) igéből keletkezett, s fejlődésében a *nyereg* hatásának is része volt.

2. Azt hiszem, komolyan számba vehetjük a DebrGramm. naívnak látszó etimológiáját, illetőleg szócsaládosításának azt a részét, mely a *jár*-t a *gyalog*-gal összekapcsolja. Ilyen módon tehát a *jár* ige megfelelői ugyanazok volnának, mint a *gyalog* alapszaváéi, azaz cseremisz *jal*, *jol*, *d'ol* 'láb'; morávin *jalga*, *jalgo* 'gyalog'; finn *jalka* 'láb'; S. lapp *juöl^ekē* 'ua.' stb. (NyII. 7 29). — Az a körülmény, hogy a finnugor megfelelők mind névszók, a magyar szó pedig ige, nem lehet akadály. Ismeretes a magyar nyelvnek az az öröklött és mindinkább halványodó tulajdonsága, hogy névszókból minden képzőelem hozzátétele nélkül igetöveket alkothat, pl. r. vagy nyj. *ágyⁿi*, *ganéjⁿi*, *megkéjⁿi*, *boltani*, *hamarni*, *szabadna*, *tömlőtztelés* stb. (ZOLNAI GYULA: MNy. XL, 153; BÁRCZI: MNy. XLIII, 92; stb.). E folyamat, mely tehát még mai nyelvjárásainkban is megfigyelhető, kétségtelenül sokkal gyakoribb volt akkor, amikor az igei-névszói tövek száma lényegesen nagyobb volt a mainál, s így jóval több analógia segíthette e fejlődést, azaz, amikor a nyelv még közelebb volt a kétségtelenül nagyon-nagyon ősi nomen-verbum tövek korához. Igen hasonló igei-névszói tö a *láb* főnév ~ *láb(b)* ige, melyeknek azonosságát MÉSZÖLY részletesen és meggyőzően bizonyította (SzegFüz. III, 112). A jelentésbeli összefüggés világos, csak azt kell föltenni, hogy a *jár* eredetileg csak gyalogjárásra vonatkozhatott, többi jelentésváltozatai ('vehor; versor; ago, me gero; nitor; agitur necum; mibi debetur; venditur; stb.') ebből az alapjelentésből indulnak ki. Ennek a föltevésnek sem mai nyelvünk, sem régi adataink nem mondanak ellent, sőt az ige változatos jelentéseit más kiindulópontból kevésbé könnyű volna magyarázni. — A hangalak sem okoz különösebb nehézséget. A szókezdő finnugor *j* > magyar *j* világos. A magánhangzó STEINITZ föltevése szerint finnugor *a* (Gesch. des finnisch-ugrischen Vokalismus 33). Szórványos *l²* > *r* változás a magyar nyelvtörténet során állandóan jelentkezik.

¹ E magyarázat szerint, mely nekem igen valószínűnek tetszik, noha tudomásom szerint, mint odavetett ötlet, nem sok visszhangot keltett, nyilván a jelentésbeli nehézségek miatt, az *irgalom* egyike volna azoknak a ritka *-lom* képzős származékoknak, melyeknek *-l* gyakorító képzős alapszava is kimutatható.

² A *gyalog* *l*-jét LIMOLA finnugor *-lk*-ből származtatja (JSFOu. LVIII/6, 13). E magyarázat helyes vagy helytelen volta semmiképpen sem érinti a magyar *l* > *r* változás lehetőségét.

Így a történeti korban pl.: TihK. 239: *zirigseg* 'szelidség' (NySz.); 1244: *Ersebyth*, 1276: *Joraut* (BERRÁR JOLÁN: MNy. XLVII, 180, 196); 1564: *Oswarth* (MIKESY SÁNDOR: MNy. XLIX, 406); nyj. *ferszeg* (Nyr. XXII, 406), *fersing*, *arsó*, *ferső* stb. (SZABÓ T. ATTILA: MNy. XLVII, 88); *kanáris* (KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. XLVI, 236); stb. stb. De mutatkozik e jelenség már az előmagyar kortól kezdve, vö. például *három*: e számnevünk *r*-jének a vogul *kírám*, *kür³m*, *χür³m*-en kívül minden finnugor nyelvben *l* vagy *l*-nek valamely fejleménye felel meg (NyH.⁷ 24); ugyancsak finnugor *l* helyében van *r* a *para* szóban (nyj. *pala* is: MTsz.), vö. f. *polo* (NyH.⁷ 146), bár e szavunkról kései előfordulása (SzD.²) miatt nem lehet megállapítani, mikor történt benne az *l* > *r* cseré. Nincs tehát akadály annak a föltevésnek, hogy a *jár* igében is igen korán *l* > *r* változás történt. Ezzel az ige elszakadt a *gyalog*-tól, a kettőnek jelentése, hangalakja egymástól függetlenül alakulhatott.

A DebrGram. ugyane családba vonja a *gyors* (JókK. 97: *gyars*, DomK. 47: *gyarsóság* NySz.) melléknévet is. Ennek jelentéstani akadályja nem volna, hangtani szempontból sem lehetne kifogást tenni ellene, de alaktani szempontból a származtatás nem megnyugtató. Igaz, hogy az alapszó tövghangzójának hiányát meg lehetne érteni, ha a *gyors* szót elvonásnak tekintenők *gyorsan* < *gyorosan, *gyorsaság* < *gyorosaság-félékből (de vö. JókK. 121: *gyorsság*, MA: Scult. 1052: *gyorság*), ámde a feltendő *gyaros, *gyoros egyáltalában nem mutatható ki, s ilyen alakulásra analógiát sem tudnék. Viszont mind BUDENZ finnugor etimológiája (NyK. VI, 410; MUSz. 162, UAl. 258), mind MELICH föltevése, ki a *gyarat*, *gyárt* ige családjába sorozza (MNy. XXV, 30; HonfMg. 326) ugyane nehézségbe ütközik, ezért a *gyors* lehetséges magyarázatai között a DebrGramm. ötlete is számon tartandó.

Kék. Az *i* > *ü* labializáció történetének egy részletkérdésével foglalkozva a labialis magánhangzóval átvett *szöcs* ~ *szücs* szavunkkal szembeállítottam a *kejk* ~ *kék* ~ *kik* színnevet, és arra hivatkoztam, hogy ennek, mint illabialis nyelvjáráson át meghonosodott szónak *kók vagy *kük változata nyelvtörténeti adatainkban nem fordul elő (MNy. XLV, 74, Hangtört. 39). ABAFFY ERZSÉBET arra figyelmeztet, hogy toponímiánkban e színnévek labialis magánhangzós változata többször is és különféle vidékeken előfordul. Figyelmeztetését ezúttal is köszönöm. Három adatsoporról van szó. A Somogy megyei *Köccse* 1435-ben *Alsowkukche*, 1436-ban *Alsokwkche*, 1452-ben „*Kewkche inferior et superior*” alakban fordul elő (CSÁNKI II, 618), és nem férhet kétség ahhoz, hogy ezekben a *kék* színnév rejlik. Ezeket a labialis magánhangzókat azonban teljesen helyesen magyarázta PAIS, mint viszonylag kései labializációkat: *Kéccse* > *Kéccse* > *Köccse* fejlődéssel, a régebbi adatok ugyanis illabialisak: 1269: *Keccha*, 1369: *Sinkakekche*, 1372: *Kuzepsukekche*, 1385: *Olsoukekche*, s az első labialis változat a fentebb említett 1435-i adat (PAIS: MNy. VIII, 302). — Valószínűleg más jellegű a Moson megyei *Köpcseny* (← *Köpcse* < *Kökcse*), erre korábbi illabialis változatot nem tudunk idézni, ellenben 1363: *Kuchche*, 1368: *Kucchew*, *Kucchye*, *Kucchey*; 1390: *Koche*, 1396: *Kocze*, 1409: *Kweche*, 1414: *Kwkche*, 1416: *Kotzze*, 1421: *Cohtze*, 1423: *Kothze*, 1424: *Kocze*, 1425: *Kotze*, 1426: *Kwkche*, 1445: *Kewcze* stb., e-s változat csak 1417: *Kecche*, 1490: *Keczece*, 1507: *Kepche*; a község német mai neve *Küttsee* (PAIS: i. h.; CSÁNKI III, 674). Nyilvánvaló, hogy itt az illabialis alak — ha valószínűleg kiejtést tükröz — csak másodlagos. Az is világos azonban, hogy semmi okunk sincs e szóban hosszú *ü*, *ö*-t föltenni. Az első adatok *u* betűje jelenthet *ü*-t, de csak rövidet, különben a nyiltabbá válásnak csak igen csekély valószínűsége volna, és jelenthet már *ö*-t is, de csak rövidet, hosszú *ö*-t *u*-val nem jelölték. A német változatok meg a mai alak is rövid magánhangzóra mutat. Ez adatok szerint tehát *kök*, *kük* színnévre következtethetünk. Úgy vélem,

ez az alak jóval későbbi, mint a *kejk* ~ *kék* ~ *kík*, újabb átvétel a törökből, minden valószínűség szerint a besenyőből. Hogy Kőpcseny vidékén besenyők viszonylag nagyobb tömegben laktak, az ismeretes (KNEZSA: Szent István-Eml. II, 437). — Nehezebb kérdés — Szabolcs megyei *Kékcse*. Ennek első adata: 1344: *Kevkche* (CSÁNKI IV, 517); a későbbiek — 1381, 1430, 1484: *Kekche* (PAIS: i. h.) — már illabialis változatot adnak. Az „egy adat nem adat” elv csábítana arra, hogy az *ev*-vel írott formát mint esetleges íráshibát vagy más rendellenességet figyelmen kívül hagyjuk. De ez talán túlzás volna. Úgy vélem, itt is külön átvételt kell felvennünk, mely más helyen (más nyelvjárásban) vagy más időben ment végbe, mint a *kejk* ~ *kék* ~ *kík* meghonosodása, s e helynévnek korán jelentkező *Kékcse* változata — valamint a közeli *Kék* — arra mutat, hogy e szónak a *kék* színnévvel való összefüggése a nyelvérzék számára nyilvánvaló volt. Nehéz eldönteni, hogy az *ev* betűcsoport *eü*-nek (ez a legkevésbé valószínű), *öü*-nek, *ö*-nek vagy *ö*-nek olvasandó-e. A kor helyesírásában, illetőleg hangállapotában ugyanis ezek részben *m é g*, részben *m á r* lehetőségek. Mindenesetre ez az egyetlen adat a rengeteg *kejk* ~ *kék* ~ *kík*-kel szemben nem érinti azt a ténnyt, hogy az egész nyelvterületen elterjedt színnév szokásos alakjai illabialis változatú (hanghelyettesítéses) átvételre mutatnak. Ha volt *köük* > *kök* alakváltozat, ezt a honfoglalás előtt egy kisebb labializáló magyar nyelvjárás vette föl, s ez az alak az illabialis magyar alakokkal csak a törökön keresztül függ össze; a *kük* > *kök* változat pedig későbbi, valószínűleg a besenyőből való kölcsönzés eredménye.

BÁRCZI GÉZA

Kocsonya. *Kocsonya* szavunkról KNEZSA ISTVÁN (SzlJövsz. I/2, 860–1) véleménye az, hogy nem lehet szláv eredetű, mivel a szláv nyelvekben nem mutatható ki olyan szó, melyből megfejthető lenne. Azonban a szlovák *kočenina* és a ruszin *kočonina*, melyből a *kocsonyá*-t eredeztették, kapcsolatba hozható az orosz *коченеть* 'megdermed, megmered' szóval: *Закоченеть от холода* 'megdermedni a hidegtől', 'megkeményedni, összeállni a hidegtől, lehűtéstől' (OZSEGOV). Megvan a bolgárban is: *коченясам* 'ua.'; a lengyelben: *za koczeniec* 'ua.'; a szerb–horvátban: *okočenuti se* 'erstarren' (ФИЛПОВИЋ). Az *-in(a)* az oroszban deverbális névszóképző, a cselekvés eredményét jelenti. Egy másik *-in(a)* képző húsneműeket képez, pl. *говядина* (I. Akad. Orosz. Nyt. 1953. I, 245).

Míg a magyar *kocsonyá*-ból egy *kočenina* nehezen magyarázható, addig a *kočenina*, *kočonina*-ból válhatott a magyarban *kocsonnya* > *kocsonya*. A legrégebb magyar adatok valóban hosszú *ny*-et mutatnak.

A *kocsonya* szónak érdekes, jelzői használatára bukkantam Nadasdy Tamás nádor levelezésében. Ezek az adatok már régiségüknél fogva is figyelmet érdemelnek: 1549: „Az én szerelmes szekén uram kildett nekem *kosonna habarnicót*, kibem Kdnek négyet kildtem” (138); 1559: „Elküldtem Kdnek az zsaladját [*сельдь* 'hering'] nyolo tunnával [hordócskával], egy *kosonna habarnicót*, egy tunna rátott halat, egy tuna ténta halat” (102). A *habarnyica* (< *хоботница* 'ehető polipfajta; octopus') kocsonyás testű tengeri állatka, kedvelt bőjti eledel volt a régi időkben. A *kosonna habarnica* 'kocsonyás habarnyicó'-t jelenthet. A főnévnek ilyen jelzői használata gyakori abban az időben, pl. 1558: „két széna szekér” (TörtTár. 1911: 97).

A *коченеть* ige lehet egy *кочень* főnév származéka, mint *боль* > *болеть*. *Кочень* vagy *кочан* az oroszban káposztafejet, a bolgárban káposztatorzsát jelent, míg az ugyanabból a töből származott *кочерыга*, *кочерыжка* az oroszban 'káposztatorzsa', a bolgárban viszont 'káposztafej' jelentéssel bír. *Кочеток* 'kis káposztafej vagy káposztatorzsa' (PAWLOWSKY, DtRussWb. 1900.). A *кочень* > *коченеть* fejlődésre világosan utalnak a szerb–horvát adatok: *kocen* 'torzsa, szár; noge su mi premrzle

kao *kocen*, *okoceni* le su mi se; die Füsse sind mir klamm', azaz: 'elgémberedtek, megmeredtek a lábaim, mint a torzsa' (ФИЛИПОВИЋ). Mindezekben az adatokban a *коч*-tő jelenthet valami keményedést, merevedést. Tudom, hogy a *кочан* szó, melyből a magyar *kocsány* is származott, vitatott eredetű — török jövevényszónak is tartják a szlávban, mivel több török nyelvben és balkáni nyelvben is megvan —, de a *кочень*, *кочерыга* alakok egy *коч*-tőre mutatnak, s ebben az esetben a szláv lenne az átható. Ide tartozhatnak még a *кочка*, *кочура* 'zsombék, megkeményedett földrög, bucka' szavak és az ebből képezett *кочуриться* 'összehúzódik, megmcred' (PAWLOWSKY), esetleg a *кочёва* 'fej' tájszó és a bizonytalan egyházi szláv *кочанъ* 'membrum virile' (PAWLOWSKY; BERNEKER).

A *kocsónyá*-ról egyébként a SzófSz. azt mondja, hogy eredeti jelentése 'halkocsonya'. Ezzel szemben már 1574-ből (legkorábbi előfordulás 1544.) van adat másfajta kocsónyára. A RMKT. VIII, 247 olvasható Gisquardus és Gismunda széphistóriájában, hogy a kegyetlen apa a szeretett ifjú szívét leányának kocsonyaként küldte: „*kochonyaul* a szüvet neki külde”.

Kocsány szavunkra is hadd álljon itt két ismeretlen adat. A SzófSz. legkorábbi adata 1807-ből való, jelentése virágnak, levélnek szára. 1642-es keltezéssel olvashatjuk: „...ne specifikálja, mennyi lovast fogadok én, mert csak *kocsánokat* gyütetni nem akarok” (a Szepességből: TörtTár. 1904: 199). A szó itt jelenthet káposztafejeket, tökfilkókat. A másik adat 1709-ből: „Sok helyeken a szegénység idegen ételnek nemeire, úgy mint mogyoró fa barka és *tengeri kocsány* kenyérrre szorulván tengeti magát” (TörtTár. 1901: 408). Itt valószínűleg kukoricacsutkából vagy -szárból örölt kenyérről van szó. A *кочерыжка* szó az oroszban 'kukoricacsutká'-t is jelent (Orosz—Magyar Műszaki és Tud. Szótár). A *kocsan* bolgár szó egyik jelentése viszont 'ostoba, tuskó, tökfilkó'.

BERNÁTH BÉLA

Egy Boeckai-kori vers két soráról. I. XVII. század eleji költészetünknek egyik szép s a kort híven jellemző darabja a „Militaris Congratulatio”, Debreceni S. János szerzeménye 1605-ből.

E költemény újabban három különböző kiadványban is megjelent, azonos szöveggel, mégpedig a következőkben: 1. „Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. kötet: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész.” Bp., 1951. 519; 2. „Hét évszázad magyar versei”. Bp., 1951. 92—4, ily címmel: „Katonák üdvözlöte Boeckay Istvánhoz” és 2. kiad. 1954. I. köt. 413—22; 3. „Magyar költészet Boeckaytól Rákócziig”. Bp., 1953. („Magyar Klasszikusok.”) 69—76.

A vers 12. strófája, melynek tőlem itt kiemelt két sorával szeretnék foglalkozni, e kiadványok modern átírásában így hangzik:

Az magyar koronát,
Világ kívánságát
Lábok alá tapodják,
Selyemil magunkat,
Dasztikorzat mondnak,
Személyünket utálják,
Sem hűségünk nem kell,
Barátságunk sem kell,
Halálunkat kívánják.

E különös kifejezésekhez a „Magyar irodalmi szöveggyűjtemény” (1951.) semmiféle magyarázatot nem ad.

A „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” című kiadványban (1953.) az 5. sor *Dasztikortzo* szavához függesztve a következő jegyzetet találjuk: „Magyarul eltorzított német káromkodás, pontos értelme nem világos.”

A „Hét évszázad magyar versei” I. kiadásának (1951.) Jegyzet-szótárát — Ady nemzedékével záródó részéig — én állítottam össze. E Jegyzet-szótárban (az 1083. lapon) a következő magyarázatot adtam: „*dasztikortzo* »dass dich Gott so . . .« — »hogy az Isten . . .« (? német káromkodás)”. — A kérdőjellel a szó helyes vagy hibás olvasását és értelmezését illető némi kételyeimet fejeztem ki, mert akkor még kizárólag hangzása alapján próbáltam megmagyarázni ezt a nyelvi furcsaságot.

Azóta megjelent a „Hét évszázad . . .” 2. kiadása is. Ennek új jegyzetkészítője (I, 747) egyesítette az én első kiadásbeli magyarázatomat a „Bocskai—Rákóczi-kori antológia” idézett jegyzetével; eszerint: „*dasztikortz* — eltorzított német káromkodás, eredeti formája talán: *dass dich Gott so . . .* hogy az Isten . . .”

Bár szófejtésem ilyenformán átment a közhasználatba, tovább is foglalkoztatott a *dasztikortzo* vagy *dasztikortz* rejtélye, annál is inkább, mert a 4. sorral (*Selyeműt magunkat*) sem tudtam megbarátkozni.

Utánanézttem tehát a költemény összes forrásainak. A versnek három egykorú szövege ismeretes: két kéziratos följegyzés és egy nyomtatott szöveg.

1. „Egrespataki-verseskönyv”: a XVII. század legelejéről. (Az Erdélyi Múzeum könyvtárában, illetőleg ma: a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, 1814. kézirattári sz. a. Erről készített mikrofilm a M. Tud. Akadémia könyvtárában.) Közzölte: Wasylkiewicz Viktor, az „Erdélyi Múzeum” 1902. évf., XIX. köt. 1. füzet 33—7, „Bocskay Istvánt dicsőítő versek” címmel.

2. „Szathmáry-verseskönyv”: lezárva 1608-ban. Egykori tulajdonosa: P. Szathmáry Károly, a regényíró volt. Közzölte: Szilágyi István a Figyelő V. kötetében, 1878: 49—52, „Ének Bocskai Istvánról” címmel.

3. Nyomtatásban, a szerző nevének feltüntetésével, megjelent Debrecenben, 1605. (RMK. I, 397. sz. Egyetlen — sajnos, csonka — példánya a M. Tud. Akadémia könyvtárában.)

2. Az 5. sor. Az Egrespataki-verseskönyv eredeti szövegében: *Dasztikortzot mondnak*, ~ Wasylkiewicz Viktor közlésében — zárójeles figyelmeztetése ellenére is hibásan —: *Desztikortzot* [igy!] *mondnak* ~ a Szathmáry-verseskönyvben, Szilágyi István közlése szerint: *daszti kortzot mondnak* [két külön szóban!] ~ az 1605. évi nyomtatványban: *Dasztikortzot mondnak*.

Az eredeti szövegekből tehát nyilvánvaló, hogy a szóban forgó kifejezés — különböző írásformái ellenére is — egy *Dass dich Gotts* . . . (Hogy téged az Istennek a . . .) kezdetű német szidalmat jelent.

Ugyanakkor a különböző közlésekből kitéjük az is, hogy e „magyarosan” összevont nyelvi furcsaság előtt a vers közlői és magyarázói legtöbbször értetlenül álltak. A vers első újraközlője, SZILÁGYI ISTVÁN, „nem értelmezhetett” kifejezésnek tüntette fel; WASYLKIEWICZ VIKTOR olvasása: *Desztikortzot*; egyetlen régebbi szótármagyarázatunk pedig — tudniillik a NySz. (I, 485) — az 1605. évi nyomtatványra való utalással ezt a tájékoztatást adja: „*dasztikóc*: apage; weg damit? Az magyar coronat labok ala tapodgyak, *dasztikortzot mondnak*. (Debr: MCongr.)”.

Az egykorú kéziratos följegyzések, illetőleg az 1605-i kiadvány többé-kevésbé egyező szóalakja nyilván mutatja, hogy itt egy annakidején közismert, a német zsoldosok által gyakran használt szidalom vagy káromkodás formulájával van dolgunk. E kifejezés azonban idővel annyira feledésbe ment, hogy a múlt század végére jelentése már teljesen elhomályosult.

Arra nézve, hogy egykor nálunk is országszerte használt szólásforma volt, még egy érdekes adat található, mégpedig Heltai Gáspár „Háló” című hitvitázó iratában (kiadta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, 1915. RMK. 36. sz. 56—7).

Szapolyai János uralkodása idején a katolikus papok Segesvárott hitvitát rendeztek a luteránus Szántai István ellenében. „Es minden vgyekőzetec, és fő álnaksagos mesterségec ez vala, Hogy à soc és szűnetlen valo czáczogássocokkal bedugnác szegegnynec à száiat, hogy semmit nem szolhatna. Es így lött volna: De az Wr Isten tamasztá melleie egy tudos embert, oruos docctort, Rezenei Ianost Az foga parttyát à szegény Istuán Mesternecc, Es nem czac argumentamocokkal, hanem végre *Das dich Gottsszal* is kezde à Barátoc és papokhoz . . .” stb.

Ami pedig a legújabb, 1950-es évekbeli antológiákban szereplő *Dasztikortot* kifejezést illeti, az nem egyéb, mint hibás olvasás eredménye, s így a további kiadásokban okvetlenül javítandó. E hibás szóalak úgy kerülhetett ezekbe a szövegekbe, hogy a nyomdai kézirat számára a másolat bizonyosan az 1605-i nyomtatványból készült. Itt a kérdéses kifejezésben a nyolcadik betű szintén *t*, de a lapnak éppen ezen a helyen levő gyűrődése és a *t* betű kopottsága miatt ez megtévesztésig hasonlít a kis *r* betűkhöz.

3. Most lássuk a 4. sort!

Az 1950-es évekbeli antológiákban: *Selyeműt magunkat* ~ az 1605-i kiadványban: *Selyimet magunkat* ~ az Egrespataki-verseskönyvben: *Seljimet magunknak* ~ a Szathmáry-verseskönyvben: *Selymöt mi magunknak*.

Az új antológiák szövege ezúttal is hibás olvasásból származik.

De hibásan olvasta s szedte Debreceni S. János kéziratát a debreceni nyomda is, már 1605-ben!

Sem ennek, sem annak a szövegnek nincs értelme. A legújabb szöveg azt a téves képzetet kelti, mintha itt valami *selyem*-ről volna szó, amelyet koronánkkal s velünk („magunk”-kal) együtt a durva császári katonák „lábok alá tapodnak . . .”

Csak a két kéziratosszöveg segítségével jutunk a helyes értelemezéshez.

Az Egrespataki-verseskönyv szövegének közlője, WASYLKIEWICZ VIKTOR e rejtély előtt is értetlenül állott. Ki is fejezte ezt azzal, hogy a *Seljimet* szó után betoldotta a zárójeles (*így!*) szócskát.

SZILÁGYI ISTVÁNNÁL ez a szó szintén „nem értelmezhetett” kifejezés!

Az Egrespataki- és a Szathmáry-verseskönyvben egyaránt részeshatározó (*magunknak, mi magunknak*) áll a rejtélyes szó után, s nem tárgyeset (*magunkat*), mint az 1605-i nyomtatványban. A tárgyeset sajtóhibás alkalmazásával nemcsak a mondanivaló veszítette értelmét, hanem a Balassi-strófákban írt vers is kizöklent itteni szokványos — túlnyomórészt ragrimes — menctéből.

A *Seljimet, Selymet, Selymöt* kifejezés nem más, mint az akkor még meg nem honosodott, tehát merőben idegennek érzett német *Schelm* (gazember, gazfickó) szó tárgyesete.

4. A 4. és 5. sor helyes szövege tehát:

Selyimet (vagy: Seljimet) magunknak,

(vagy: Selymöt mi magunknak),

Dasztikortot (vagy: Dasztikortot) mondnak,

Ezúttal is a régi magyar költészet ama sajátos versmondattani képletével van dolgunk, amelyet HORVÁTH JÁNOS „közölés”-nek nevezett el: „a két sorvégi mondatrész közrefogja azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma mondattnyi viszonyban áll”.

A régimódi mondatképletet felbontva tehát e rejtélyes sorok értelme a következő: „Selym-et (vagy: Selym-öt) és Dass dich Gotts-ot mondnak nekünk (magunknak), vagyis: Selymának (gazembernek) neveznek bennünket és Dass dich Gotts... (Hogy teged az Istennek a... stb.) szidalmakkal illetnek.”

5. Mindezen eredmények után akadt kezembe DÉZSI LAJOS egy dolgozata (Debreceni költő éneke Bocskayról: Debreceni Szemle 1928. szeptember 411—8; különnyomatban is hely, év, kiadó, nyomda nélkül 1—8), amelyet a költemény 1950-es évkbeli közlöi és magyarázói sem ismertek. Dézsi lábjegyzetben röviden foglalkozik a szóban levő kifejezésekkel, s azokat helyesen értelmezi.

Irodalomtörténeti és nyelvészeti bibliográfiánk hiányosságai miatt nemcsak ez a Dézsi-féle közlemény merült feledésbe, hanem a Magyar Nyelvőr ott említett adattára is (1892—1917: XXI, 320—1, XLIV, 445, XLV, 86 és XLVI, 128), amely szintén feltárta a *Dasztikotz* eredetét és értelmét. Mindebből kitűnik, hogy egy hajdan nálunk is országszerte használt német szólásformával van dolgunk. Ez ilyesféle átkozódás rövidítése: *dass dich Gotts Blitz treffe!* (más rövidítése: *Potz Blitz!*). A *Gotts, Kotts, Potz* alak, mint enyhébb káromkodás, különösen a bajor-osztrák nyelvjárásban fordul elő.

A német landsknechtek nyelvhasználatából átment a francia nyelvbe is: (*d*)*asticot* 'németül beszélni, házsártoskodni, ingerelni'. Sőt, mi több, a mi hazai példáinkkal egy időből ismeretes egy teljesen hasonló francia följegyzés is. D'AUBIGNÉ (1552—1630.) Histoire-jában ezzel a mondattal találkozunk: „Les lansquenets s'acharnent sur eux en criant *d'asticot: Schelme...*”.

6. Figyelemreméltó, hogy a *selyma* vagy *selma* szó sem SZENCZI MOLNÁR ALBERT, sem PÁPAI PÁRIZ FERENC, sem BOD PÉTER szótáraiban nem fordul elő. Ők ezt még — úgy látszik — teljesen idegennek, a magyar dictionariumba nem tartozó német szónak tartották.

A SzófSz. szcrint (268) e szó meghonosodását kétféleképpen magyarázzák. Egyesek azt vitatják, hogy e szó a szlovák *šelma*, *šel'ma* átvétele, s ez viszont a német *schelm*-ből való; míg mások a magyar szót közvetlenül a németből, s a szlovákot a magyarból származtatják. BÁRCZI GÉZA egy érdekes példát idéz 1794-ből: *leselmáz*.

Ennek jelentése teljesen megegyezik versünk szóhasználatával: *Selijmet magunknak... mondnak*, vagy: *Selymöt mi magunknak... mondnak*. Értelmük ugyanaz, mint a *leselmáz* igének: 'legazemberez'.

Nyelvtudományunk számára mindenesetre érdekes adalék a költeménynek ez a kifejezése, mert azt bizonyítja, hogy 1605-ben még teljesen idegennek éreztük a *selym*-et, vagy *selym*-öt, éppen olyan idegennek, mint a *Dass dich Gotts...*-ot.

Egy másik Bocskai-kori versben is találkozunk e kifejezéssel. A verset KOZOCSA SÁNDOR közölte „Históriás ének Bocskay Istvánról” címmel, 1936-ban (ErdTudFüz. 84. sz.). Az 1607-ből való históriás ének III. részének 40—41. strófája (Kozocsa kiadásában: 6. l.) arról szól: hogyan pusztítják, dúlják Básta zsoldosai Eperjes környékét. Idézzük a 41. strófát:

Égetéssel Básta jü s megyen vala
falukat városokat éget vala
minden rendeket ölet vágat vala
Düselmentnek minden rendet mond vala

Mint hogy a kéziratban az *ü* betű mindvégig az *u* hangot is jelöli, a 4. sor helyes olvasása: „*Düselmentnek* minden rendet mond vala”.

A rosszul értett és hibásan lejegyzett szidalomnak ez az újabb előfordulása további láncszem a *selma* szó történetéhez.

Ezt a kifejezést a magyarság szélesebb rétegei a Habsburg-uralom első szakaszában, kivált a XVI.—XVII. század fordulóján ismerték meg, midőn Rudolf zsoldosai elárasztották a maradék Magyarországot. Minthogy pedig a zsoldos hadak elsősorban az északi megyékben garázdálkodtak, érthető, hogy szokásos gyalázkodó szavuk a szlovák nyelvben is meghonosodott. A magyarság (mint e két Boeckai-kori vers adatai egybehangzóan bizonyítják) eleinte német eredetijében rögzítette a szidalomszót. A mai *selma*, *selyma* szóalakot tehát nem közvetlenül vettük át a németből, hanem az észak-magyarországi területekről szlovák közvetítéssel honosítottuk át.

BISZTRAY GYULA

Kantin, kantinos. I. A *kantin* európai vándorszó. Az európai nyelvek kétharmadában megvan. Ezek közül nyolcban (a származékokat is figyelembe véve) jelentése azonos a *Marketenderei*, *Marketender(in)* szavakkal jelölt fogalommal, illetőleg hozzá hasonló (olasz, spanyol, portugál, francia, angol, dán, cseh, román). E nyelvek többsége éppen azokból tevődik össze, amelyekben a *Marketender(in)*, *Marketenderei* szavak nincsenek meg (olasz, spanyol, portugál, francia, angol).

A *kantin* hangalakjának és jelentéstartalmának kiindulópontja a bizonytalan (feltételezetten gallo-román) eredetű olasz *cantina* 'Weinkeller, unterirdische Grotte'. Ebben az értelemben a XVI. század első felétől vannak rá adatok (vö. PRATI, VocEtIt.). Származékszavai a *cantiniere*, *cantinaro* 'vinaio; Weinwirt' pedig a XVII. század első évtizedeitől fogva szerepelnek (PRATI i. m.). Ebben az értelemben vehették át a franciák. — A francia *cantine*-ről 1680, a *cantiniere* (-ière)-ről 1762 óta van adat (vö.: ROBERT, DictAlphFr.; DAUZAT, DictEtFr.; stb.). A francia nyelvben valószínűleg még a XVIII. század folyamán a szó jelentése érintkezési képzetársulás folytán kibővült. A „vademecum-pince”-elgondolás alapján bélelt és rekeszekre osztott ládákat, amelyekben bort és egyéb innivalót tartalmazó üvegeket lehetett szállítani, szintén *cantine*-nek nevezték. Ennek modernebb továbbfejlesztése lett aztán a katonatisztek ételt-italt is tartalmazó útiládája: *cantine d'officier*, majd még tovább menve utazókoffer, útiláda: *cantine à bagages*, orvosi szerszámokat, gyógyszereket tartalmazó (úti)láda: *c. médical*, *c. à pharmacie* (vö.: LITTRÉ; Larousse de XXe siècle; SAUVAGEOT, M.—fr. szót.; ROBERT i. m.). Újabban még 'büffé, buvette' is. Hasonló jelentéskörre tett szert a szó az angol nyelvben is, amelybe a franciából került át. Sajnos, a tőlem átnézett francia etimológiai szótárak és nyelvtörténeti munkák (DIEZ, DAUZAT, WARTBURG, DARMESTETER, BRUNOT) nem foglalkoznak a szó jelentésének fejlődésével, még kevésbé annak időponthoz kötött adataival. Ezeknek hiányában csak feltehetem, hogy a francia jelentésfejlődés hatott az angolra és a németre.

Az angolban a következő jelentésfejlődés követhető nyomon: *canteen*: 1737: 'csutora, a small case for carrying bottles' | 1744: 1. 'Marketenderei, a sutler's shop in a camp, etc., where provisions and liquors are sold to soldiers. Now under regimental control'; 2. 'Feldflasche, a small tin or vessel for water or liquor, carried by soldiers on the march, travellers, etc.' | 1817: 'cantine d'officier' | 1895: az előbbihez hasonló jelentés, de polgári viszonylatban | 1886: 'büffé(-asztal)' (OxfEnglDiet.³) | stb.

Ami a németet illeti, a *Kantine* szó a tőlem tanulmányozott szótárak szerint (PAUL, DtWb.; SCHULZ, DtFremdWb.; TRÜBNER, DtWb.; KLUGE—GÖTZE, EWbDt.¹⁶; stb.) egybehangzóan francia jövevényszó. Legelső kimutatott alakja: 1767: *Kantine* 'ein zum Transport von Weinflaschen ausgefütteter Kasten', 'Weinkeller in der Westentasche' jelentéssel szerepel (Lessing: Minna III, 7), amit szükség esetén egy teli csutora ('Feldflasche') is helyettesíthet (ezt az alternatívát említi ugyanis Lessing az adott helyen). Ehhez hasonlók még: 1813, 1815/1892¹⁸—1893: *Cantine* 'Feldflasche'. Ezzel ennek

a jelentésnek története meg is szakad. A következő adatok: 1845: *Kantine* 'Schenke in Festungen', 1859: *Kantine* 'Soldatenschenke'. A szó ettől fogva mindmáig él 'Gastwirtschaftsbetrieb für Unteroffiziere und Mannschaften in einer Kaserne' jelentéssel; az ausztriai németben pedig a jelentés „civil” irányban tolódik el: *Kantine* 'kleine Gaststätte (z. B. in Fabriken), Werkskantine' (ÖstWb.?). Mivel a *Kantine* 'Feldflasche' jelentését a franciában kimutatva nem találtam, az angolban pedig harminc évvel korábban fordul elő, mint a németben, elképzelhető ebben az értelmezésben egy angol → német átvétel, amennyiben ezt hangtani megfontolások vagy újabb francia (német) adatok nem teszik lehetetlenné. Ami a szó leginkább elterjedt 'katonai, laktanyai, táborig kocsma' jelentését illeti, akárhogy is él a köztudatban és a szótárakban ennek francia eredete, az első adat rá jelenleg — tudomásom szerint — mégsem francia, hanem angol 1744-ből. Az első francia adatok ezzel a jelentéssel a XIX. század második harmadából vannak kimutatva (vö. ROBERT i. m.), de különösen a második császárság idejéből (1852—1870.), amikor a *kantin* hivatalos katonai intézmény lett, hadirokkantak, de főleg nők, katonaozvegyek vezették (*cantinière*), méghozzá csapatcstenként más-más egyenruhában (vö. Larousse). A kantinos(nő) kocsija a katonai vonatoszlop szerves része volt, s a kantinosok a csatában mutatott hősi magatartásukért nem egyszer magas katonai kitüntetést kaptak.

A *kantin* ilyen értelemben való európai elterjedése tehát a XIX. század első felében indul meg, valószínűleg az európai forradalmak és a reakció fegyveres visszaütsései során. Az, hogy ez a jelentés időrendben az angolban mutatható ki legelőször (1744.), azzal magyarázható, hogy az angol nem ismerte, nem használta az akkor Európa-szerte elterjedt rokonértelmű *Marketenderei* szót, s a fogalom jelölésére a *canteen* szót használta fel.

2. A magyar értelmező és szófejtő szótárak közül a *Kantin* szót csak a SzófSz. említi, mint a német *Kantine* 'ua.' 1900 körüli átvételét. Ezt az adatot a nagyszótári gyűjtés lényegesen módosítja, időben az átvételt körülbelül fél évszázaddal előbbre viszi. Az átvétel a szó hangalakjában nem idézett elő különösebb változást: a szóvégi *e* hang elhagyásával könnyen beilleszkezhettek a magyar vegyes hangrendű szavak közé. Ami a szóvégi *e* hang elhagyását illeti, ez elég gyakori: ném. *Schiene* > m. *sin*, *Truppe* > *trupp* stb. (vö. LUMTZER—MELICH, DOLw. 300).

A nagyszótári gyűjtés a következő adatokat rögzíti (1905-ig!): 1858: *kantim*(ból); 1849/1875, 1878, 1878, 1882, 1884, 1889, 1890, 1892, 1897, 1898, 1899, 1899, 1905: *kantin*; 1882: *Kántin*; 1859/1883: *cantin*; 1881: *konting*; 1878: *kantinos* (mnév.); 1849/1875, 1879, 1881, 1890, 1890, 1892: *kantinos* (főnév). — A különböző változatokat — amelyek közül igen hamar kivált a társadalmilag elfogadott forma — néhány hangtani megjegyzéssel kell kiérintnem. *Kantimból*: *n* helyett *m*, a szomszédos *b* labializáló hatására. Feltehetően először után írták le (1858: Huszár-adomák 176). *Kántin* — *kantin* helyett, a pestbudai némettség hatására, akárcsak *tánti* — *tanti* helyett. A környezet is támogatja: „Lendl Vilmos . . . mérnök-kari százados begombolt méltósággal falatozott a Kofler-Kántinba Budán” (1882: Teleki S.: Egyről-másról II, 269). *Cantin* — olaszos (franciás?) helyesírással. A szó korai használata és a környezet magyarázza. A példára még visszatérek (1859/1883: Teleki S.: Garibaldi alatt 1859-ben). *Konting* (1881: MTsz.; Nyr. X, 239) — elszigetelt tájszó (Domokos Szolnok-Doboka m.). A szóvégi gutturalis *ŋ* főként német *i* utáni nasalisnak felel meg magyar tájszavakban, vö.: ném. *quintin* > *könting* (NySz.); újfeln. *fein* > m. *fájing*, *fájin*, *fájn* stb. (MTsz., NySz.); feln. *rosmarin* > m. *rozmaring* (a kérdésre vonatkozóan vö. LUMTZER—MELICH i. m. 155, 157, 295—6). A *kantinos* denominális *-s* melléknév- és főnévképzőjére vonatkozóan különös magyarázatra nincs szükség.

Ami a szó jelentését, átvételének idejét, körülményeit, a szó megszilárdulását illeti, a következő észrevételeket tehetem. Bár a nagyszótári gyűjtés első adata az 1858-i

dátumot viseli, egy másik példa véleményem szerint módosítja ezt. Virághalmi Ferenc „Egy cserepár naplója” című (1875. 17 kk.) munkájában többször említi a *kantin*, *kantinos* szavakat. E munka keletkezésének és kiadásának körülményei két szempontból is lényegesek. A fenti idézet az 1875-i második kiadásból való. Az első kiadást 1866-ban a hatóság lefoglalta. A könyv a szerző önéletírása. Virághalmi honvédszázadost 1849-ben a világoi katasztrófa idején közkatónává fokozták le, és „cserepár”-ként Olaszországba vitték büntető katonai szolgálatra. Mivel önéletírásról van szó, a *kantin*, *kantinos* szavak első ismert előfordulását (átvételét) 1849-re tehetjük, amikor a szerző egy piacenzai „szállítóház”-ban (’Transporthaus; katonai átmenő szállás’) — úgy látszik — az első kantinnal és az első kantinossal ismerkedett meg. Amikor a *kantinos* szó a könyvben először fordul elő, a szerző lapalji jegyzetben ezt mondja: „Kantinosoknak nevezik Olaszthonban a laktanyák és szállítóházak csaplórsait.” Ezzel elárulja, hogy a szó akkor még ismeretlen vagy kevéssé ismert volt a magyar nyelvben, mindjárt megadja első értelmezését is, vagyis az átvett jelentést. Ugyanakkor azonban megingatja azt a véleményt is, hogy a szó német jövevényszó.

Úgy vélem azonban, hogy ez csak az igazság egyik oldala, s itt kétfelől jövő átvétellel kell számolnunk: olasz és német átvétellel, amelyek párhuzamosan is történhetek. Mind az olasz átvétel, mind a német történhetett a művelt körök útján, katonatisztek körében is, s az egyszerű közlegények között is, hiszen mindnyájan szolgálhattak és szolgáltak Észak-Olaszországban, de ugyanakkor a monarchia hadseregében is. A két átvétel aligha zavarta, inkább erősítette egymást. Az olasz és a német hangalak az utolsó hang kivételével egyezik (*cantina* — *Kantine*). A közvetlen olasz szakszótársnak azonban éppen ez az egy hang a bökkenője. A szóvégi olasz *a*-nak ugyanis a magyarban — egy biztos és egy bizonytalan kivétel ellenében — mindig szóvégi *a* felel meg (vö. KARINTHY FERENC, OIjÖvsz. 16).

Még egy adat szól a párhuzamos olasz átvétel mellett: „Bevittek a főhadiszállás »cantin«-jéba, s a kinálkozásnak, koccintásnak vége-hossza nem volt” (Teleki Sándor: Garibaldi alatt 1859-ben. 1883. 51). Ez az idézet is a szerző személyes tapasztalatairól számol be olasz környezetben. Az idézőjel és a helyesírás a szó idegen, új (olasz) voltára utal. Ennek is van azonban egy bökkenője. A szerző sok olasz szót használ, de többé-kevésbé franciás-németes írásmóddal, különösen ami a szóvégeket illeti. Azt kell tehát feltennem, hogy a *kantin* szórványos olasz és nagy mennyiségben történő német átvételekor a német közvetítésű nemzetközi szók németes sablonja játszotta a kiegyenlítő szerepet, és valószínűleg ez hatott még azokra a magyar emberekre is, akik a szót „öshazájában”, Olaszországban ismerték meg. — Arra, hogy a szó a XIX. század második felében még új volt (főként a „civil” olvasók körében), a fentiekén kívül még más idézetek is utalnak, amennyiben szerzőik így vagy amúgy szükségesnek vélték a szó magyarázatát, jelentésének körülírását: „... a *kantimból* (laktanyai kocsma) ... füstös kolbászt hozatván...” (1858: Huszár-adomák 176); „... tartozik a katonacsárdásnak [,] a *kantinos* zsidónak...” (1878: Bakahumor 226); „Talán a *kantinban* lesz [a legény]... ? (Katonai vendéglő-féle)” (1889: Kacziány G.: Zászló 25). — Egy-két idézet arra is utal, hogy a *kantinos*nak nem mindig volt erős oldala a kereskedői becsület.

A szónak az a jelentése, amellyel a magyar a németből (olaszból) átvette, mindmáig él: laktanyák és katonai táborok kocsma, lacikonyhája és italmérése, amelyben idővel más használati cikkeket is árusítani kezdtek. A szó magyar nyelvbeli jelentéstörténete azonban ettől néhány ponton eltér. Az idézett *kanting* tájszó a kocsma gúnyneveként jelentkezik (Nyr. X, 239). Ilyen értelemben a szó hangalakjával együtt elszigetelődött. Egy adatban a *kantin* ’büffé’ jelentésben szerepel. Ez a jelentés az angolban 1886 óta ismeretes, nálunk azonban elszigetelt, alkalmi jelentésmódosulásnak kell tartanunk. Egy erdélyi nemesi kastélyban mulatságra készülődtek: „A terras közepén

egy nagy kecskelábu tölgyfa-asztalon volt a »kantin«, vagyis mindenféle ital rakodóhelye» (1899: Dózsa E.: Tiéd a hatalom I, 35—6). — A múlt század végén bukkan fel a *kantin* szélesebb körű értelmezése. E szerint a szó jelentése a katonain kívül más, polgári jellegű emberi kollektívák étellel-italal (s más használati cikkekkkel) való ellátására szolgáló helyiség, bolt: *gyári kantin*, *az építkezés kantinja* stb., pl. „Itt, amott . . . kinyílik valamelyik ajtó s kijön azon egy munkás, a *kantin* felé tartva” (1899: Cserzy M.: Pusztán 175). A századfordulóra a *kantin* az egyszerű katonaviselt emberek, munkások, parasztok mindennapi szavává válik. Számos idézet közül csak egyet hozok fel bizonyításul, Kovács György számadó juhász elbeszéléséből: „Ereggy a *kantinba*, hozzál pecsönyét, bort, szivart” (1905: NépkGyűjt. VI, 286).

3. A magyart körülvevő nyelvekben a szó a volt osztrák-magyar monarchia területén ismert (a szlovént és a rutént¹ kivéve): szerb-horv. *кантина*, cseh *kantina* (1900.), szlovák *kantina*, lengyel *kantyna* (kb. a XIX. század közepétől), román *cantină* (*cantinier*). Érdekes, hogy mindezekben a nyelvekben a szó olasz alakja honosodott meg. Ez magában még nem zárja ki a német közvetítést, mert a szláv nyelvek a német *e* végű főneveket átvételkor többnyire az *a*-ragozásba illesztik bele (vö. ném. *Schiene*, *Maschine* > lengyel *szyna*, *maszyna* stb.). Mivel azonban a szó e nyelvekben is a XIX. század második felében terjedt el, itt is feltehető az olasz *cantina* szónak az átvételt erősítő hatása. Ismét a szemtanút idézem, aki 1849-ben Piacenzában látta, hogy „a *kantinban* mintegy négy-öt morva és cseh szekerész iddogálta . . . vudkiját” (Virághalmi F.: Egy cserepár naplója 17). FOGARASI MIKLÓS

Kegy. 1. A *kegy* főnevet a *kegyes*-ből való elvonásnak magyarázzák, olyanformán, hogy Molnár Albert vonta el, s Révai Miklós hozta be az irodalmi nyelvbe (MUSz.; SIMONYI: Nyr. XXXIII, 86; SzófSz.). A jól ismert származékoknak (*kegyes*, *kegyellen*, HB.: *kegyigyyen*, ÓMS.: *kegyüggyetük*, GyulGl.: *kegyüssége*) *kegy*- alapszaváról SZINNYEINEK először az volt a véleménye, hogy névszó (Nyr. XXVI, 4), de később más nyelvészekkel (SIMONYI: Nyr. VI, 198; BUDENZ: MUSz. 10; RÉTHEI: NyK. XXVI, 86) együtt ő is azt tanította, hogy *ige*, s eredeti alakja *kégyi*- volt (MNy. XXII, 234). Az alapszót igének tartja BÁRCZI is (SzófSz.). Ilyen módon a *kégyēs* melléknév olyan képzés a *kégy*- vagy *kégyi*- ige-tőből, mint például a *tilos* a *tíl(t)*- ige-tőből, a *facsaros* a *facsar* igéből. A *kégy*- vagy *kégyi*- igének eredetéről BUDENZ úgy nyilatkozott, hogy megfelelője a mordvin *kelge* 'szeretni' (MUSz. 10). Ezt a magyarázatot elfogadja SIMONYI (NyK. XIV, 85, TMNy. 131) is, BALASSA (NyK. XVII, 317) is, de a többi nyelvtudós hallgat róla, ami azt jelenti, hogy nem tartják kétségtelenül helyesnek, s BÁRCZI is valószínűtlennek mondja (SzófSz.). MÉSZÖLY — úgy látszik— hajlandó volna szavunkat a *kedv* szóval összekapcsolni, mert a *kedvezni* ige felmerülésekor azt mondja, hogy a *ked-* tő a *kegy-* tő hangváltozata (Nép és Nyelv I, 310). CzF. sok egyéb között a magyar *kéj*, *kény* és *gedél* szókkal rokonítja a *kegy* főnevet. — Merőben más úton jár MOÓR ELEMÉR, aki a *kegy* szó megfelelőit a következő finnugor szókban véli megtalálni: zürjén *gaž* 'Freude, Fröhlichkeit; froh, lustig' | votják *gažal-* 'wünschen, lieben' | vogul *käš*, *k'äš* 'Wille, Lust, Freude' | osztyák *kätš*, *kaš* 'Wille, Lust, Laune, Vergnügen, Freude'; azt mondja továbbá, hogy „mai jelentése 'jókedv, jóakarát' jelentésből fejlődhetett ki, amiben gyanúthatólag egyházi használatának is szerepe volt” (MNy. XLV, 158).

¹ BALECZKY EMIL szíves közléséből megtudtam, hogy a *kantyna* szó közismert a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban. V. HНАТ'УКТól feljegyzett kárpátaljai ukrán etnográfiai szövegekben is előfordul 'шинк для воаків при касарни і склепик' értelmezéssel. Ugyanitt szerepel a *кантиньаш* (*kantyn'aš*) is 'шникарь і склепарь заразом' értelmezéssel (vö. L. V. HНАТ'УК, Etnograficnij Zbirnyk III. Ljviv, 1897. 240). — Ezek után felteszem, hogy gondosabb kutatással szlovén tájnyelvi adatok is előkerülnének.

2. E sorok írása előtt néhány héttel elém került a 'szivárvány' jelentésű *kegyelet* székely tájszó. Azelőtt nem figyeltem rá, de most eszembe jutott, hogy ennek a szónak összefüggésben kell lennie a *kegyes*, *kegyelem* stb. szókkal, hiszen a szivárvány is (ív alakban) hajol, a *kegyes*, *kegyelem* stb. is azt fejezi ki, hogy (jóindulatú szeretettel, megbocsátó szándékkal valaki fölé) hajol. Közel jutott ehhez a magyarázathoz BENKŐ JÓZSEF 1778-ban: „*Kegyelet* (Iris) pro szivárvány, ex *Kegyelem*, quod Gratiam significat” (ti. Isten megígérte Noénak, hogy többé nem lesz özönvíz, s ennek jeléül teremtette a szivárványt: I. Mózes 9: 13—4.). BENKŐ magyarázatát SIMONYI közli KOVÁCS MÁRTON álnév alatt, s ő is lehetségsnek tartja a *kegyelet* 'szivárvány' szónak az isteni *kegyelem*-ből való származtatását (Nyr. XXXVI, 186). — HORVÁTH KÁROLY szintén hivatkozik a BENKŐ-féle magyarázatra, de ő a *kegyelet* 'szivárvány' szót nagyon helyesen a *kégy* 'circus, stadium' szó származékának tartja. Csodálkozom, hogy olyan kitűnő nyelvész, mint ő, nem vette észre a *kégy*, *kegyelet* 'szivárvány' és *kegyelet* 'pietas' közötti összefüggést, mert azt mondja, hogy a két utóbbi szót valószínűleg csak a hangalak hasonlósága fűzi egybe (MNY. XLV, 57).

Amint a *kégyés*, *kegyelem* első magánhangzója zárt *ë*, a *kégy* 'circus, stadium' *é*-je is zárt, hiszen a régiségben van *kigy*, *kögy* változata is (NySz.; LOSONCZI: NyK. XLV, 66). Az utóbbi szónak ZSIRAITÓL összeállított finnugor megfelelői: vogul *kis* 'abroncs' | osztják *kõtš* 'gyűrű' | zürjén *keč* 'gyűrű, hurok' | votják *kis* stb. 'hurok' | cseremis *kètše* stb. 'Sonne, Tag' | mordvin *tsi*, *ši* 'Sonne, Tag' | finn *kehä* 'Umkreis' | lapp *kes* 'circus' (NyK. XLVI, 307). ZSIRAI ezeket a finnugor szókat a régi magyar *higy* 'fülönfüggő' megfelelőinek tartotta, HORVÁTH azonban a *kégy* szóval kapcsolja össze őket (MNY. XLV, 55). HORVÁTH egyeztetését elfogadja BALÁZS JÁNOS (MNY. I, 127). Elfogadja MOÓR ELEMÉR is, de ő ezenkívül a *kegy* -ke képzős változatát látja az *Isten kecskéje* 'szivárvány' kifejezésben is, s azt mondja, hogy a fenti finnugor szók egyaránt megfelelői a *kégy* szónak is, a *higy* szónak is (MNY. XLVII, 56—8).

Egyrészt a *kégy*, *kegyelet* 'szivárvány', másrészt a *kegyes*, *kegyelem* stb. összetartozását támogatni látszik a *hajol*, *hajl* 'flectit' igéknek alkalmazása is: *hózzá hajjok* 'assentior, acclino, inclino'; „a nap immár *el* kezdett vala *hajlani*”; „az ítélő bíró *ide* vagy *amoda* ne *hajljon*”; „te *beszédid*hez nem *hajla*”; stb. (NySz.); „Az uram rokonnai még *ety sé hajú éde*” (OrmSz.). Egy református lelkész imájában hallottam ezt a mondatot: „Köszönjük néked, mennyei Atyánk, hogy *hózzánk hajjoltál*” (azaz: *kegyelmes* voltál). Vö. még: „*Térdre hajtom* magamat”; „az nád, kit a szél *oda hajl*, ahonnan fuvallja; gyakorta önönmagát az *testre hajlja* vala”; „*hajtsad* te *füledet én fölem*” (NySz.); „Közön-séges végzést *semiben hajtván*” (1753-ból: MNY. XLVI, 189); „... mert megvidámította őket [ti. a zsidókat] az Úr, *hózzájuk hajtván* az Assiriabeli király *szívét*, hogy erősítse kezöket az Istennek ... háza építésében” (Ezsdrás 6: 22.). Ma is mondjuk: „nem *hajl* a szép *sóóra*”.

De az idegen nyelvek is tanúsítják, hogy a 'kegyelem' jelentésű szó a 'hajol' jelentésű szóból származik. A latin *clemens* 'kegyelmes' eredetibb alakja *klejomenos 'angelehnt, geneigt', megfelelője az óind *šrayamānah* 'sich anlehnend' (WALDE, LatEtWb. I, 231). A latin *clino* 'biegen, beugen, neigen' családjába tartoznak: *acclinis* 'angelehnt', *triclinium* 'Speisesofa', *cliens* 'der sich Schutztes halber an jemanden anlehnende, Höriger, Klient', *clemens* 'milde, sanft', *clivus* 'Hügel' (POKORNY, IdgEtWb. 601). A német *Gnade* 'kegy, kegyelem' szónál az eredeti jelentés 'sich zur Hilfe neigen'; a régi németben: *diu sunne gie ze gnaden* (KLUGE⁷ 211). Ugyancsak a német *hold* 'szelíd' szó a germán *hal* 'sich neigen', ófelnémet *hald* 'geneigt' szókkal tartozik össze (KLUGE⁷ 254). Az indo-európai *net*:- 'etwa sich neigen (einerseits huldvoll, andererseits zur Ruhe), unterstützen' (WALDE—POKORNY II, 327).

Hasonló jelentésfejlődést látunk a *bókol* 1. 'bólogat'; 2. 'hajlong'; 3. 'kellemeset mond (hölgynek)'. A *bók* 'Kompliment' Szemere elvonása a *bókol* igéből, maga a *bókol* pedig a *bólint*, *bólogat* családjába tartozik (SzófSz.). Van egy másik *bók* alakú csallóközi tájszavunk is, s jelentése 'hámfa'. Megvan a szó a MTsz.-ban is *bók*, *bóg* alakban. KÁLMÁN BÉLA czelet a szókat az újfelnémet *Wage* 'felhérc' szóból eredezteti (Pais-Eml. 318). Van azonban 'kampósbót' jelentésű *bók* szavunk is (OrmSz.), ezt pedig a német 'felhérc' jelentésű szóból nem lehet magyarázni. Azt hiszem, mind a 'hámfa', mind a 'kampósbót' jelentésű *bók* (*bóg*) szavunk egybetartozik a *bókol* igével, s ily módon a *bók* 'Kompliment' szóval.

3. A fentiekkel összefüggésben magyar eredetűnek tartom a *hódol*, *hódít* igéket is. Az általános vélemény szerint *czeck* a szók a középfelnémet *holden*, *hulden* 'ua.' átvétele, vagy a szintén középfelnémet *hold* 'jobbágy adó' szóból származnak (l. főleg: SZILY: MNy. V, 444; SzófSz.). Súlyos érvek szólnak a német származtatás mellett, de lehet érveket felhozunk ellene is. Mellette: A régi magyar *hold* 'hadisarc' szó a XV. században merül fel, Giskra idejében, s megvan a cseh és a lengyel nyelvben is. Súlyosan esik a latba, hogy a *hold* ily módon bizonyos tekintetben nemzetközi szó. Lehetséges, hogy *hódol* (régii *holdol*) szavunk a német *hold* szóból származik, s tekintettel Giskra magyarországi hadjárataira, esetleg cseh közvetítéssel kell számolnunk. A másik középfelnémet szónak, a *holden*, *hulden*-nak jelentése azonos a magyar *hódol* igéével, s a német jövevény igékből keletkeztek -ol képzős magyar igék: *súrol*, *vándorol* stb. — A *hódol* -l nélküli alakja pótlónyúlással lett a *holdol* alakból. — Ellene: A régi magyar *hold* szó jelentett ugyan valamilyen adót (l. SZILY: i. h.), de a *hódol* (*holdol*) szó a NySz. adatai szerint nem azt jelentette, hogy 'adót vagy sarcot fizet', hanem csak azt, hogy 'megadja magát, aláveti magát'. Ha *hódol* szavunk nem ennek a *hold* szónak származéka, hanem az azonos jelentésű *holden*, *hulden*-ből keletkezett, mi módon jöhetett létre visszaható *hódul* (*holdul*) és később műveltető *hódít* alakja? Hiszen a német eredetű -ol képzős igék közül (*abrinkol*, *fajtol*, *kóstol*, *mángorol* vagy *mángol*, *pácol*, *pakkol*, *pucol*, *rajzol*, *sibol*, *stoppol*, *súrol* stb.) egyik sem kapott visszaható -ul és műveltető -ít képzőt. Nem is nagyon volt ez lehetséges, hiszen az előbb felsorolt német eredetű igék átható jelentésűek, a magyar *hódol* és a visszaható alakú *hódul* pedig átnemható jelentésűek. Vannak ugyan -ol végű, átnemható jelentésű német eredetű igéink is: *rukkol*, *smakkol*, *vándorol* stb., de ezekből nem keletkezett *rukkít*, *smakkít*, *vándorít* stb. SZILY szerint a *hódul*, *hódít* alakok az *indul*, *indít*, *fordul*, *fordít* mintájára keletkeztek (i. h.), de ezt a megállapítást nem tarthatjuk kétségtelenül igaznak. A *holdol*, *holdul*, *holdít* alakok úgy keletkeztek a *hódol*, *hódul*, *hódít* alakokból, mint például *Miskolc* a *Miskoꝝc*-ből, *Szolnok* a *Szoꝝnok*-ból.

A véleményem szerint eredetibb *hódol*, *hódul*, *hódít* igék -d + -l, illetőleg -d + -ul, -d + -ít képzős származékai egy *hó- igezőnek, mely olyan hangtani változata a *hajol*, *haji* 'flectit' igék *haj- tövének, mint például a *hajkol* a *hókkál*-nak, a *hájkolás* a *hókkálás*-nak (l. HORVÁTH: MNy. XLIII, 19—20), a *kajla* a *kóllal*-nak, a *só* a *sajtalan*-nak stb. A *hódol*, *hódul* jelentése e szerint 'meghajol', a *hódít*-é pedig 'meghajlásra kényszerít'.

Hajdú. Erről a szóról a SzófSz.-ban ezt olvassuk: „Alkalmásint a *hajt* ige melléknévi igenevének, a *hajtó*-nak változata, bár hangtani szempontból az ilyenfajta változat szokatlan”. Azt hiszem, a szóbelseji *d* kérdését nem hangtani, hanem alaktani úton lehet megoldani. Mivel a *hajol* ige -l végzete gyakorító, a *hajt* ige -t végzete pedig műveltető képzőnek látszik, bizonyosra vehető, hogy a *haj- igező átnemható jelentésű. Két ízben is irtam már arról, hogy némelyik -d gyakorító képzővel ellátott át nem ható igéink áthatóvá lesz: *küld*, *enged*, *fogad*, *ragad*, *támad*, *üldöz* (MNy. XLIX, 192, LI, 489). Úgy gondolom, a *hajdú* *d* eleme is ilyen -d gyakorító képző, mely az átnemható *haj-igezővet átható jelentésűvé tette.

Tunya. 1. A *tunya* szó személynévként 1381-ben (OklSz.), 'tétlen, lusta' jelentésű köznévként pedig a XV. század második felében bukkan fel a nyelvemlékekben (Serm-Dom.). A régiségben *túnja* alakváltozata is van.

A SzófSz. a *tunya* szót ismeretlen eredetűnek tartja. Eddig két, ki nem elégtő megfajtási kísérlet történt. A MÚSz. és MUNKÁCSI BERNÁT szerint (KSz. VIII, 341) a *tunya* finnugor eredetű, és a *tohonya* családjába tartozik (vö. CzF. is). Ennek a magyarázatnak a hangtani oldal a gyengéje. MIKÓ PÁL szerint (Nyr. XXXI, 255) a szó a keleti-szlovák *tuhí* 'olcsó' melléknévből származik. Ez a magyarázat főleg jelentéstani nehézségei miatt nem meggyőző.

Nézetünk szerint a *tunya* a kaj-horvát *stúnja* 'lusta fráter' szóból származhatott (az éles ékezet a hosszú magánhangzó jele emelkedő intonációval). A kaj-horvát szót ebben a jelentésben VALJAVEC jegyezte fel (Rad jugoslavenske akademije XLIII, 56). VALJAVEC gyűjtésére hivatkozva PLETTERŠNIK szlovén szótára is nyilvántartja a szót; ennek az az oka, hogy az átmeneti jellegű kaj-horvát nyelvjárást a nyelvészek egy része sokáig a szlovén nyelvjárásokhoz sorolta. — A kaj-horvát szónak a következő megfelelői vannak az egyes szláv nyelvekben: óegyh. szl. *túhe* 'ingyen'; bolg. *túna bedá* 'baj; rágalom', *tunejádec* 'ingyenélő'; szbhv. *ostuň*, *zaostuň* 'ingyen'; szlovén *obstónj*, *zastónj* 'ingyen; hiába'; keleti-szlovák *tuhí* 'olcsó'; felsőszorb, alsó szorb *tuni* 'olcsó'; sziléziai le. *tuni* 'olcsó'; ukr. nyj. *túnij* 'olcsó'; fehéror. *túnnyj* 'hiábavaló'; or. *túnnyj* 'ingyenes; hiábavaló'; tétlen, *tunya*, *túne*, *vtúne* 'hiába', *tunejádec* 'ingyenélő, semmittevő'. STIEBER (Zschr. f. slav. Phil. IX, 381—2) szerint ehhez a szócsaládhoz tartozik a lengyel *tani* 'olcsó' is (ebből: ukr. nyj. *tánij* 'olcsó'; or. nyj. *tánnyj* 'olcsó'). — A szláv *tunb credete nincs tisztázva (VASMER, RussEtWb. III, 153). MLADENOV bolgár szófejtő szótára szerint eredeti szó, az óegyh. szl. *tušt* 'üres' rokona.

A kaj-horvát *stúnja* 'lusta fráter' etimológiailag azonos a kaj-horvát *stúnja* 'ingyen' határozószóval, és annak a főnevesedése útján állt elő. A főnevesedést bizonyára az ilyenfajta szókapcsolatok előzték meg: *stúnja živjeti* 'ingyen él', *stúnja jesti krùh* 'ingyen eszi a kenyert' stb. A *stúnja* 'ingyen' határozószót BELLOSZTENEC szótárította 1740-ben megjelent kaj-horvát szótárában: *sztunya* 'gratis, gratuito, sine proemio, sine pretio, absque mercede, in vanum, in cassum'. VERANCSICS (1595.), MICAGLIA (1649—1651.), STULLI (1806.) szótáraiban a határozószó *stunje* (MICAGLIA helyesírásában *stugne*) alakváltozatban és 'ingyen' jelentésben szerepel. — Képzésileg a *stúnja* az *s* praepositio és a *tunb melléknév semlegesnemű, egyes számú genitívusi alakjának az összetétele. A határozószóknak ez a képzési típusa minden szláv nyelvben közönséges, vö. szbhv. *izdalèka* (*iz-dalèka*) 'messziről', *slŕjeva* (*s-lŕjeva*) 'balról', *iznova* (*iz-nova*) 'újra' stb. A *stunje* alakváltozat a melléknév semlegesnemű, egyes számú accusatívusi alakját őrzi. A szláv nyelvekben a határozószóknak ez a keletkezési módja is gyakori, vö. szbhv. *nàpràzno* (*nà-pràzno*) 'hiába', *pòsve* (*pò-sve*) 'teljesen', *zàjedno* (*zà-jedno*) 'együttal' stb. Az *s* praepositio miatt figyelmet érdemel a *smiže* (*s-niže*) 'alul', *sviše* (*s-više*) 'felülről', *sàdno* (*sà-dno*) 'alulról' stb. is.

A magyar *tunya* szónak a kaj-horvát *stúnja*-ból való származtatása esetén magyarázatra szorul a horvát szókezdő *s* elmaradása. Feltehetően a szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásának az egyik fajtájával van itt dolgunk; ehhez hasonlólt figyelhetünk meg szláv jövevényszavaink között a következő esetekben: *kadarka* < szbhv. *škàdarka*, *toklász* < szláv *stoklas*, *csorba* < szláv *ščërba, *csuka* < szláv *ščuka*, *bojnyik* < szlovák *zbojník* stb. (vö. Kniezsa, SzJövvsz. I.). — Feltevésünk szerint az átvett szó: *stúnja* főnév volt, és abból a magyarban lett melléknév. Főnévnek melléknévvé válására szláv jövevényszavaink között számos példa van: *bolond*, *gonosz*, *izgága* stb. — Az egyeztetés gyengéje az, hogy a kaj-horvát *stúnja* 'lusta fráter' régiségéről semmit sem tudunk. Ezért nem is a végleges megoldás igényével, hanem csupán mint számba jöhető lehetőség javasoljuk.

2. PPB. egy 'könnyű (megtenni), facilis' jelentésű *tunya* szót is nyilvántart, a *tunya dolog* 'facile, eine leichte Sache' szókapcsolatot pedig önálló szócikkben értelmezi. A szótár a *túnya* 'tétlen, lusta' szót és annak származékait (*túnyálkodó, túnyálkodom, túnyán, túnyaság, túnyítom*) következetesen hosszú *ú*-val írja, tehát a *tunya* 'könnyű' és *túnya* 'tétlen, lusta' között hangzásbeli különbséget is jelez. SIMONYI (Nyr. XXXI, 225) szerint a *tunya* 'könnyű' szó ma is használatos a székelyeknél és a csángóknál; erről a MTsz. számos példája is tanúskodik.

Lehetséges, hogy a 'könnyű' jelentésű *tunya* nem azonos eredetű a fentebb vizsgált 'tétlen, lusta' jelentésű szóval. Minthogy a 'könnyű' jelentés olyan nyelvjáráásokban él, ahol bolgár hatással számolhatunk, meggondolandónak látszik az óbolgár *tunb ' ingyenes' melléknévből való származtatása; az átvett alak a nőnemű vagy semleges-nemű nominatívus lehetett, mint a *tompá, tiszta, drága, néma, buja* stb. szavaknál is. Jelentésileg azonban a két szó eltér egymástól. Áthidaló jelentésváltozást persze fel lehet tenni: '* ingyenes' → '* áldozat vagy megerőltetés nélküli' → 'könnyű, facilis'; de ez — analógia híján — a levegőben lóg. Ezért nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a 'könnyű' jelentés-a 'tétlen, lusta' jelentésből fejlődött, és a két *tunya* mégis csak azonos eredetű.

3. A MTsz. szerint Kecskeméten és Bács megyében egy harmadik *tunya* is használatos, 'orrából beszélő' jelentésben. Ez a *tunya* minden bizonnyal hangutánzó eredetű; vö.: *tunnyog* 'dünnyög, orrából beszél' 1692-től (NySz., MTsz.); *tunnyogósság* 'dünnyögősség' (MTsz.).

Szerb–horvát *tindirgrad* ~ magyar *tündérvár*. MELICH JÁNOS „Szibinyáni Jank” című cikkében azt a véleményét nyilvánítja, hogy „*Sibin grad* > *Sibinjgrad* kiindulásában félig átvétel, félig fordítás Erdélynek XIV–XV. századi német *Sibenburg* nevéből” (MNY. LII, 137). — Hasonló jellegű hibrid szókapcsolatra vagy összetett szóra a szerb–horvát nyelv valóban számos példát szolgáltat: *tarna kuća* (VERANCICS) ~ magyar *tárház, košna kuća* (MICAGLIA) ~ német *Kochhaus, remekdjelo* (RISTIĆ – KANGRGA) ~ magyar *remekmű* stb. Az utótagként szereplő *grad* miatt azonban különösen figyelemre méltó a szerb–horvát *tindirgrad* (POPOVIĆ) ~ magyar *tündérvár*. — A félig átvétel, félig fordítás útján meghonosodott jövevényszavak szinte minden szláv nyelvben meglehetősen gyakoriak (vö. *Studia Slavica* I, 409–12). Nem ismeretlenek ezek a magyarban sem; ilyen eredetű a *rénszarvas*, korábban *rénállat* ~ német *Renntier, dämadvad* ~ német *Damwild, fört ad* ~ német *vorgeben* stb.

KISS LAJOS

Fonnyad. Az EtSz. azt mondja, hogy a *fonnyad, fonnyaszt* stb. szócsaladot KRESZNERICS a *fon* ige *fony* alakváltozatából származtatja, s ezt a véleményt átveszi KASSAI és CZF. Itt azonban valami tévedés van a dologban, mert KRESZNERICS nem ad származtatást, KASSAI és CZF. pedig más irányban keresi az eredetet.¹ KASSAI szerint: „*Fony* ige eggy *Fogy* ígével betű tserével... mert a' ki fonnyad az testébenn fogy” (II, 218). CZF. a *fony* „törzsök”-nek szanszkrit, görög, latin és német szavakban keresi „rokonait”. — További származtatások: BUDENZ a lapp *puoldne-, puolne-* 'elfonnyad, elhervad' ígével egyezteteti szavunkat (NyK. VI, 461; MUSZ.; NyK. XVIII, 217). Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen, korábbi alakja föltehetően *n*-es volt: **fonad, *fonaszt*. A SzófSz. a lappal való egyeztetést főként hangtani szempontból kifogásolja, s a szót ismeretlen eredetűnek mondja.

¹ Csupán CZF.-nél van valami halvány utalás a *fonál*-lal való összetartozásra.

Lássuk most a legfontosabb adatokat!

A *fonnyad* és származékai: SermDom.: „arescet: *megh fonad*”, „arcsit: *me* [!] *fonnyad*”, „aliud semen cecidit supra petram et natum aruit: egeb magh esekh keues feldben — *kýkeluen megh fonada*”, „in autumnno cadunt folia arborum, et arescunt: *megfonadanak*”, „aruit: *megfonjada* vel *megtheperedekl*”, „anima nostra arida est: *megh fonjadoth. megh fonjadot* imar lelkenk”; 1483: „Petro *Fonyath*” (Oklsz.); DöbrK. 498: „Bizodalmas v̄ *fohhadhatatlan* diósegerő”, NagyszK. 46: „A veragok *elfohhatatlanac* es el aztanac”, JordK. 420: „*Meg fonjada* az ffygeffa”, TelK. 121: „munekaynac *meg fonhathatatlan* iutalmat meg űcro”, ÉrdyK. 536: „nem ysmer sem halalt, sem *fonnyatt-sagot*”, KrizaK. 61: „Tetemydnek veleye *meg fonjada*” (NySz.); KolGl.: „*megfonjadnj*: emarcere”; CAL. 69: „ango: Kesergők, tőrődöm, *fonnyadok*”, 334: „distabesco: *El fonnyadok*, el száradok”; SZIKSZF. 161: „Atrophia: Az testnek *el fonnyadása*”, 173: „Tabidus, Athrophus: *El fonnyat*”; BrassSzt.: „*fonnyadok*: areo”; MA.²: „*Fonnyadoc*: Flaccco, Flacceleo, Marcelco”; Com: Jan. 53: „*Fonyattac* mint egy vázac”, Fal: NA. 127: „mi illic a már *fonnyadni* induló szépségre” (NySz.); stb. L. még a XVIII—XIX. századi szótárakat. — Vö. még Ny.: *fonyhad* és *fonnyod* 'fonnyad' (MTsz.).

A *fonnyaszt* és származékai: 1464: „Ladislao *Fonnyaztho*” (Oklsz.); MA.²: „*Fonnyasztom*: Macero”; Prág: Serk. 639: „Csac íres ruhával kötíc bé az sebet, az mely azt bé gyogyittya es bé *fonyasztja*”, Ily: Préd. 379: „Böjtölésekkel *meg fonnyasztott* test”; Thaly: Adal. I, 60: „Bánattal ő magát fogyatja, *fonyasztja*” (NySz.); stb.

Egyéb alakítani változatok, az első előfordulás szerinti sorrendben: *Fonnyan*: Born: Préd. 249: „Olly örökség, mely el nem veszhet, *meg sem fonyanhatic*” (NySz.); vö. Ny.: *még-fonnyan* 'megfonnyad' (MTsz.). — KRESZNERICS: „*Fonytyorodik*: Prac macrore contrahitur, corrugatur”; l. még: CzF.: *fontyor*, *fontyorodik*; Ny.: *össze-fontyorodik* 'összezsugorodik, összeaszik' (MTsz.). — *Fonyorodik*: KASSAI II, 218: „*fonyorodik* a' szöllő levél, azaz öszve fonyjad, öszve sugorodik”; l. még uo.: „*Fonyorú*: Strigosus”. — *Fonyár*: Ny.: *fonyár* 'soványka, száraz testű' (MTsz.). — *Fonyatag*: Ny.: *fonyatag* 'hervatag' (MTsz.).

A közölt adatokból néhány hangtani és jelentéstani megállapítás vonható le. A szó eredetibb hangalakja kétségtelenül a *fonnyad*, *fonyaszt* stb. volt. Az *ny* rövid voltát a korai adatok többsége, sőt néhány mai származék is igazolja; de egy nyilván nyelvjárási megoszlású *fonnyad* ~ *fonyad*-féle kettősségben — a mássalhangzó-nyúlás és -rövidülés általános törvényszerűségeinek megfelelően — különben is csak a rövid *ny*-es alak lehet az eredetibb: az *ny* mellett ugyanis nincs hosszú magánhangzó, amely egy esetleges korábbi hosszú *nny*-nek időtartam-átváltásos jellegű rövidülését a magyarban megokolhatná. Az sem szorul bővebb bizonyításra, hogy a szó eredetibb hangalakja nem *n*-es volt, amint azt az EtSz. — talán a *fon* igéből való eredeztetés hatására is — fölteszi. A SermDom.-ban van ugyan három *n*-nel írt változat, de ugyanott négyeszer az *ny*, *nj*-os írásmód is előfordul. Ennek a kettősségnek persze nincs semmi hangtörténeti jelentősége; a SermDom. ugyanis általában következtelenül jelöli a palatálisokat: se szeri, se száma ott az ilyen írásmódoknak: *megek*, *angaltol*, *atham* 'atyám', *ana*, *arne*, *nakon*, *napjene* 'nap fénye', *Tunasagnak* stb. — A *fonnyad* ~ *fonyad* régi jelentése tágabb körű volt a mainál: 'terjedelmében visszacsökken, megfogyatkozik, fogyni kezd'. A *fonyaszt* ~ *fonyaszt* az ennek megfelelő műveltető jelentést hordozta. A tágabb jelentéskörnek megfelelően tehát korábban nemcsak a növények „fonyadtak”, hanem — a közölt adatokból világosan kitetszően — más konkrét dolgok, sőt elvont fogalmak is: test, seb, velő, lélek, örökség, szépség, dicsőség, jutalom stb.

Az etimológia kérdését a *fon* igéből való származtatás átlidálhatatlan jelentéstani nehézségek miatt nem oldhatja meg; a lappal való egybevetés pedig hangtanilag magyarázhatatlan. Ezzel szemben úgy látszik, hogy KASSAI ráhibázott az eredeztetésre.

Annak ugyanis, hogy a *fonnyad*, *fonnyaszt* stb. **fony-* alapszava azonos a *fogy* igével, sem hangtani, sem jelentéstanai akadálya nincs, sőt az összefüggés nagyon is természetes.

A palatalisok egymás közti hangváltozásai nyelvünk leggyakoribb mássalhangzó-változásai közé tartoznak (vö. pl. BENKŐ, A m. *ly* tört. 64—5). A legtöbbször nyelvjárási megoszlású *ny* ~ *gy* kettősségnek is igen sok példája van. Bár számos ide sorolható szópárnak van *j*-s (*ly*-es) változata is, jónéhányuk inkább közvetlen *ny* ≅ *gy* változás eredményének látszik: *dsvány* ~ TA.: *afauuagi* (de vö. PAIS: MNy. XLV, 274), *monyoró* ~ *mogyoró*, *hány* ~ *hagy* (*hagyit*), *menyek* ~ *megyek*, *ányú* ~ *agyú*, *kényó* ~ *kégyó*, *Enyed* ~ *Egyed*, *bonyolit* ~ *bugyolál*, *szaragónya* (pl. KolG1.: *zaragonia*) ~ *szaragógya* 'vadrózsa bogója', *binyó* ~ *bogyó*, *nyom* ~ *gyomoszol* (*gyömösöl*) stb.; s a valamely más palatalisból kétirányú fejlődéssel lett régi *ny* ~ *gy* kettősségek is az *ny* és *gy* közötti változás erősödését eredményezhették: *nyargal* ~ *gyargal*, *bornyú* ~ *borgyú* stb. — Úgy látszik, a *fogy* ~ *fonyad*, *fonyaszt* stb. esetében *gy* > *ny* irányú fejlődés történt, a *fogy* jónak látszó finnugor etimológiája ugyanis erre mutat: cser. *putš-*, *pätš-* 'csökken, kisebbedik, apad, soványodik'; mord. *puže-* 'elhervad, elfonnyad, kiszárad'; ész. *püdu* 'hiányzik'; finn *puttu-*, *puudu-* 'hiányzik, elfogy' (vö.: SETÄLÄ: FUF. II, 233; SZINNYEI, NyH.⁷ 149; TOIVONEN: FUF. XIX, 85, 216; EtSz.; SzófSz.; stb.). A magyar *gy* > *ny* változás korát nem lehet meghatározni, de az bizonyos, hogy a középkor végét jóval megelőzte. E változás az alapigét nem érte, ellenben a származékok jó részében teljesen általánosult, a *fogyaszt* ~ *fonyaszt*-ban pedig mindkét forma tovább élt. Nagyon valószínű, hogy az ősi *fogy* igének azért van olyan feltűnően kevés származéka, mert a *fonyad*, *fonyan*, *fonyorodik*-féle változatok kialakulása több igei származékot (pl. R. *fogyad 'fogyni kezd' stb.) egészen kiszakított a *fogy* közvetlen, az etimológiai tudaton belüli családjából.

Az adatokkal kapcsolatosan az imént már rámutattunk arra, hogy az *ny*-es (*fonyad*-féle) változatok régi jelentése sokkal tágabb körű volt a mainál: lényegében a *fogy* jelentésével teljes azonosságot mutatott. A jelentésszűkülést az indította el, hogy a *fonyad*-féle változatokat a dolog természeténél fogva igen gyakran, valószínűleg minden más irányú használatánál gyakrabban alkalmazták a növények, leszakított virágok stb. terjedelemsökkenésének megjelölésére: innen a szó 'száradni kezd, vizet vesz' jelentése, mely már a SermDom.-ban is feltűnik. Ez a leszűkített, de tartalmi jegyeiben ugyanakkor gazdagodott jelentésváltozat — mint a jelentésfejlődések folyamán annyiszor — gyakori használatánál fogva elnyomta a korábbi általánosabb jelentést (vö. a *némber*, *kántál*, *kalóz* stb. jelentésfejlődését); bár az adatok tanúsága szerint a leszűkített 'száradni kezd, vizet vesz (elsősorban növény)' jelentés csak a legújabb időkben vált kizárólagossá. Nagyon figyelemreméltó, hogy szakasztott ugyanez a jelentésfejlődés ment végbe az ősi finnugor *fogy* ige mordvin megfelelőjében is. — A *fogyaszt* ~ *fonyaszt* (> *fonyaszt*) műveltető származékokban nyilván azért maradhatott meg máig a hangtani kettősség, mert az eredeti jelentésbeli azonosságot ('terjedelembeli visszacsökkenést, fogyást idéző cló') — talán valamely növényekkel kapcsolatos művelet folytán (vö. 1464: „Ladislao *Fonnyaztho*”: OklSz.) — az imént említett jelentésváltozás már nagyon korán megbontotta.

A *fonyad*, *fonyaszt*, *fonyan*, *fonyorodik* mint deverbális igei származék alaktanilag teljesen világos. A *fonyár* -ár képzős (vö. *búvár*, *csiszár*, *folyár*, *csapodár* stb.), a *fonyatag* pedig -atag képzős (vö. *sivatag*, *ingatag*, *fuvatag* stb.) deverbális névszói származék. — A *fonyorodik* a *fonyorodik* geminálás változatának elhasonulásos formája lehet (vö. pl. *tányér* > *tánnyér* > *tángyér*: I. OK. VII, 130—1), de kialakulásában nyilván hatott rá a meglehetősen régi keletkezésű *szontyorodik* ~ *szontyolódik* is. — A *fonyad* nagyon fiatal alakváltozatának látszó *fonyhad* h-ját a *rothad*, *korhad*, *poshad*-félék analogiás hatása magyarázza.

Nem tudnék érdemben hozzászólni ahhoz a kérdéshez, hogy az 'abál; vízben főzve megpuhit' jelentésű *fonnyaszt* ige és származékai összefüggenek-e etimológiailag fentebb tárgyalt szavainkkal, és ha igen, hogyan magyarázandó a jelentésfejlődés (az c kérdéssel kapcsolatos adatokat l. BEKE: Nyr. LXVI, 117—8).

KÓ BENEDEK

Szolgabíró. A feudális-nemesi, majd az 1945-ig terjedő korszak közigazgatásának közismert szerve volt a szolgabíró. Az elnevezés eredetét HOLUB JÓZSEF tisztázta (MNY. XIII, 338—9). Nemigen ismeretes azonban, hogy a XVII. században a *szolgabíró* szónak más jelentése is volt: nemcsak a nemesi vármegye hivatalnokát hívták így.

A Miskolci Állami Levéltár a közelmúltban vette át Tokaj mezőváros levéltárát. Itt jegyzőkönyvekben és iratokban többször szerepel ez a szó. Az 1610-i tokaji statutumból megállapítható, hogy az évenkénti tisztújításkor a mezőváros közönsége a városi főbíró mellett két „hites szolga bíró tarsat” választ. A választás levélcztésénél is fontos szerepe van a volt főbíró mellett a volt szolgabírának (Biro tetelben es tanatsnak heliere valo allatasban valo teörvény es rend tartas. 1—5. pont). A szolgabírák mentesek a dézsma alól (Biro tisztí es Szabadsaga. 1. pont), és az adószedést ők intézik közösen a jegyzővel (Notarius tisztí es jeövedelme. 1. pont). Mindezeket l. Tokaji jegyzőkönyvek I. kötet. Így, mint a főbíró után következő mezővárosi paraszt tisztviselő, a város által kiadott oklevelek intitulációjában közvetlenül a főbíró után következnek (pl. Tokaji levéltár. Oklevelek. 1631. július 8.). Ilyenkor a felsorolás rendje: „fü Biro, *Szolgha Birak*, Eskütt Tanaczbeli Személyek”. Latin oklevelekben pedig: „Judex primarius, caeterique collegae nec non totus ordo senatorum”, megnevezve persze minden személyt (pl. Tokaji levéltár, Oklevelek. 1651. február 9.; 1652. április 23.). — A főbíró mellett működő társbírák intézménye nem volt tokaji sajátosság. Így egy tállyai, 1555-i kiadványban is két társbíró szerepel (TörtTár. 1894: 379). Sajnos, a latin intituláció (Judex supremus oppidi, . . . collegae mei . . . judices, jurati . . .) nem árulja el, hogy itt is *szolgabíró*-nak hívták-e. Mindenesetre a hegyaljai mezővárosok közötti szoros kapcsolatot ezt valószínűvé teszi.

Más mezővárosban, így Miskolcon is voltak társbírói a főbírónak, azonban itt a főbíró és a tanács többi tagja mellett nem két, hanem négy bíró szerepel. A város 1569. évi jegyzőkönyvét például „judice primario Stephano Pap, iudicibus iuratis Demetrio Varga, Joanne Szabo, Michaelae Veres, Laurentio Tökes, Senatoribus vero. . .” idejében kezdték meg (Miskolci Állami Levéltár, Miskolc városi jegyzőkönyvek I. k. 1). Miskolcon azonban nem *szolgabíró*-nak, hanem — a latin szöveget lefordítva — *esküdt bírák*-nak hívták a társbírókat: 1585: „az`négy esküdt bírák” (SZENDREI JÁNOS, Miskolc város története III, 507). Adataink azt mutatják, hogy ezek a társbírák, esküdt bírák a jegyző mellett a hiteles bizonyosság szerepét töltötték be: adószedéshez, becslésekhez stb. a jegyző mellett egy esküdt szolgabíró szállott ki. Nyilván az elnevezésük ebből a funkcióból eredt. Ugyanis a vármegyében szintén a *szolgabíró* és esküdtje látta el ezt a feladatot. Nem tudjuk, hogy ez a mezővárosi tisztség mikor keletkezett; annyi azonban tény, hogy nem élte túl a XVII. századot. Miskolcon már 1656-ban a főbíró mellett csak a hites tanács szerepel (SZENDREI i. m. III, 520), és sem Tokajban, sem Tállyán, sem egyéb hegyaljai városban nem találkozunk velük a XVIII. században.

KUBINYI ANDRÁS

Tegnap. Természetesen a szó első tagjáról van szó: a *teg*-ről. A rá vonatkozó kutatásokkal kapcsolatban joggal állítja a SzófSz.: „ennek er. bizonyt., fgr. és árja. egyeztetése nem fogadható el . . .”. E megállapítással egyetértve, nem látom indokolt-

nak az eddigi kísérletek részletes ismertetését (l.: CzF. VI, 158; MUSz. 191, 196—200; NyK. XV, 317, XXIII, 261): ezek közös vonása az, hogy a *teg*-ben fogalmi szót, főnevet vagy melléknevet krestek ('hátulsó', illetőleg 'hátulsó, mögötti rész' jelentéssel). Ez persze nem kifogásolható eljárás, de sikertelensége legalábbis felbátorít arra, hogy más úton próbáljunk a *teg* eredetére fényt deríteni.

A *teg*-nek fogalmi szóként való felfogásában döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy a szó — *tege*, *tegent* (~ *tegent*), *tegett*, *teget*, *tegeten*, *tegetlen* (~ *tegitlen*). *tegedlen* formákban — ő n á l l ó használatban is teljes, a maival azonos vagy legalábbis hasonló jelentéssel ('nuper', 'heri') bírt, illetőleg egyes nyelvjárásokban ma is bír (vö.: NySz.; Tsz.; MTsz.; NyK. III, 349; Nyr. V, 229, LXXIII, 349). Véleményem szerint azonban a *teg* más irányból is megközelíthető. Ismételten történtek sikeresnek mondható kísérletek abban az irányban, hogy névszói tartalmú szokat névmásokból vezessenek le, például *más* (BUDENZ, MUSz. 605—6; PAIS: MNy. LI, 185), *mind* (BALÁZS JÁNOS: MNy. LI, 41), *egy* (MNy. L, 354), *egyenlő*, *egyenes* (MNy. L, 318), *át*, *által*, *óta* (PAIS: MNy. L, 318) stb. Az is ismeretes már BUDENZ óta, hogy a *ma*, *most*, *majd* szavak mutató névmási eredetűek (i. h.). Ami most már feltehető a *ma* esetében, mért ne lenne feltehető a *teg* esetében is? Jelentésfejlődését a *ma* fejlődése pontosan megmagyarázza.

Az a névmástő, mely kiindulópontul kínálkozik, lépten-nyomon előfordul rokon nyelveinkben: *iē*, *te*, *ti* alakokban (NyK. VI, 34—37, VII, 41—42; Melich-Eml. 496). E névmások jelentése 'ez', s ez él a magyar *tétova*, *tél-túl* szavakban, a *tehát* első tagjában (l. Szófsz.) s mindenekelőtt a *te* és *ti* személyes névmásban is. A magyar *te* esete is azt sugallja, hogy a *tū*, *te*, *ti* névmás nem a legközvetlenebb valakire, valamire mutat, hanem a mellette levő, de még mindig közeli valakire, valamire. (A legközvetlenebb rámutatásra valószínűleg egy *mā*, *me*, *mi* alakú névmás szolgált, ez van meg a magyar *én*-ben is; vö. EtSz.)

A *teg* forma *-g* eleme, illetőleg ennek hangtörténetileg teljesen megfelelő valamilyen változata, pl. *γ*, *η*, *χ*, *k* stb. (vö. LIIMOLA: FUF. XXVIII, 23 kk.) ugyancsak sűrűn előkerül a rokon nyelvekben. Ez van meg a magyar *en-g-em*, *té-g-ed* alakokban is, ez (véleményem szerint) a *maga* névmásban is és egész sereg régi és nyelvjárási formában (*mág* 'már', *ittenég*, *osztég* stb.). Ennek szerepe nyilván a nyomósítás volt, ahogy ma is az. A *teg* ezek szerint a *te* 'ez (a mellette levő)' névmás nyomósított formája. Persze önmagában határozói tartalmat nem fejezhetett ki, ehhez valamilyen formans kellett. Akárcsak a *ma* esetében (vö. MNy. LII, 37), itt is lativusi *-é* (> *-e*) rag járult hozzá, s létrejött a *tegé* ~ *tege* alak. Ennek jelentése *'ide, e mellé' → *'itt, e mellett' → 'ekkor, a közelben'. Az ilyen természetű jelentésfejlődést részletesen tárgyalom a *ma* kapcsán (MNy. LII, 36). (Beszédesen hasonló eset figyelhető meg az osztják nyelvben, ahol *te*- 'ez', *tege*, *tegenam* 'ide': NyK. VI, 37, VII, 42). — És már el is érkeztünk a *tege* szónak az írásos emlékekből is kimutatható (s a nyelvjárásokban ma is élő) 'minap, nemrég' jelentéséhez. A szó már említett alakváltozatait: *tegett*, *teget*, *tegent* ~ *tegent*, *tegeten*, *tegetlen* stb. könnyű megmagyarázni azzal, hogy a nyelv a megkopott, elhalványult, nem elég beszédes ragokhoz egyre újabb és újabb ragokat, ragcsoportokat ragaszt. A *tegetlen* (~ *tegitlen*) változatokban persze nem fosztóképző van (*lábailan*, *fejellen*), hanem éppen olyan nyomatékosító formanscsoport, mint például az *egyetlen* szóban: 'nagyon, kizárólag egy'. A régi nyelvben, illetőleg a nyelvjárásokban vannak *e tege*, *a tege*, *e tegetlen* ~ *e tegitlen* alakok is (NySz.). Ezek az alakok úgy jöttek létre, mint *e minap*, *az idén*, azaz a nyomósítást nem szótani (rag-, képzőhalmazsal), hanem mondattani úton (névmási jelzővel) valósítják meg.

Most már csak arra kell felelnünk, hogyan jött létre a *tegnap* kifejezés. Az eredeti kapcsolat nyilván *tegé nap* > *tege nap* volt. Ahogy a *messze*, *tele* eredetileg lativusi alakok jelzői szerepet is betölthettek (*messze föld*, *tele kancsó*), úgy vált jelzővé a *tege nap* 'a közel-

múltban nap' → 'minapi nap, előző nap' jelentésben. A *tege nap* szabályszerűen vált *tegnap*-pá.

Joggal vetődik fel azonban a kérdés: mi szükség volt az önmagában is teljes jelentésű *tege* szónak a *nap*-pal való kiegészítésére, amikor a *ma* esetében ez nem történt meg. Persze van *manapság* is, de kétségtelen, hogy a *manap* nem gyökeresedett meg, *tege* helyett viszont ma általában *tegnap*-ot mondunk. A magyarázat a nyelvi és gondolkozásbeli szemlélet arányérékében van. Az ember önmagából, a jelenből, a mából kiindulva tekint valamit múltnak, illetőleg jövőnek. A gondolkozás szerint tehát van egy jelen s bizonyos szempontból egyenrangú nem jelen múlt vagy jövő: — + —. A *tege* — *ma* — *holnap* alaki sorban viszont ez az arányosság így festett: + + —. Ezen az aránytalanságon vagy úgy kellett segíteni, hogy a *holnap*-ból is *hol* legyen (+ + + képlet), vagy úgy, hogy a *tege*-ből *tegnap* legyen. A *ma* megkülönböztetett helye miatt a nyelv (s a gondolkozás) ez utóbbi megoldás mellett kötött ki, s így állította helyre az aránytalan képletet:

—   +   —
tegnap   *ma*   *holnap*

MARTINKÓ ANDRÁS

A XVI. századi *Deák* nevek kérdéséhez. A *Deák* név aránylag sűrű XVI. századi előfordulásából PAPP LÁSZLÓ arra következtet, hogy az iskolázás sokkal nagyobb mértékű volt a XVI. században, talán már a XV. században is, mint közvetlen emlékek alapján gondolni lehetne (MNy. LII, 480). Bár maga PAPP is óvakodik messzemenő következtetések levonásától, szeretném mégis felhívni figyelmét arra, hogy e neveknek tekintélyes százaléka a fenti szempontú vizsgálat során kirekesztendőnek fog bizonyulni.

Amint a jelzők osztályozásában a tulajdonság- és számjelzők mellett a birtokosjelzőket is számon tartjuk, úgy a vezetékneveknél is — amelyek, mint ismeretes, szintén jelzői szerepből váltak ki — számolnunk kell velük. Az, hogy valaki kinek a szolgálatában áll, kihez tartozik, kit képvisel, olyan jellemző mozzanat, amely mindenképpen alkalmas megkülönböztető jelül. Mindnyájan voltunk már értekezleten, ahol a felszólalók — nevük nyilvánítása helyett — így kezdték mondanivalójukat: „Az N. minisztérium részéről...” vagy „Az n-i járási tanács képviselőjében szölok hozzá a kérdéshez”. De ha nevét megmondta is, az utóbb felszólalók csak mint az N. minisztérium, üzem, vállalat stb. képviselőiről beszélnek róluk, kifejezve ezzel, hogy nem az illetők, illetőleg nevük a fontos, hanem a tőlük képviselt intézmények. — Így volt ez a XV—XVI. században is. A sajonémeti bíró az eseményekről írt beszámolójában 1589-ben elmondja, hogy városában „egy ChyaBar Jobbagiat” meglöttek (MNy. XLIX, 501). A Magyar Nyelv legutóbbi számában MÉSZÖLY GEDEON nyomán (NNyv. IV, 7) idéztem egy 1746-ból való tanúvallomási jegyzőkönyvet. Ebben Virágh Mihály azt vallja, hogy „a Ketskeméti Vármelegre, kinek vezér-hadnagya volt Rabatin nevű, *Halasi Város-juhászát, ugyan halasi Nagy Istvánét*, és ötet is három nyájbéli juhászokat, az Ártányhalmán találván, mind hármokat levonatta s emlékezetért megtsapta”. Sem Kiskunhalas, sem Nagy István juhászának nevét nem tudjuk meg belőle. Ez azonban nem is lényeges, mert a gazda és az időpont ismeretében úgylis bármikor azonosítani lehet a személyt. A jelen században is országszerte keletkeztek és keletkeznek a fenti módon ragadványnevek. Így a Nógrád megyei Pilinyben: „Aki a paróchián töltött pár évet, csak *pap Rózi* marad, aki meg a Macska nevű zsidót szolgálta, annak késő vénségéig *macska Juli* lesz a neve” (NéprÉrt. X, 151). A példák minden századból jécskán szaporíthatók. Csupán a legújabbat emlitem még: Csehimindszenten Kovács Imrét *Pap Imré*-nek nevezik a plébánosozh füződő kapcsolatai miatt (Népszabadság 1957. május 4.).

A névadás e módjával magyarázandó a XVI. századi *Deák* neveknek egyrészt gyakorisága, másrészt társadalmi rétegződése. Hiszen PAPPnak is feltűnt (i. h. 481),

hogy az 1522-i dézsmajegyzékben szereplő tizenhét *Literatus*: *Deák* nevű éppen a legszegényebbek közül való, vagyis azok közül, akik leginkább kényszerülnek szolgálatra. Mivel a szegények rendszerint szegény családból származnak, fel kell tennünk, hogy ezeknek a neveknek jó része már apától, nagyapától öröklött név. A XV—XVI. századi iskolázásra a *Deák* nevek gyakoriságából következtetni tehát nem lehet. Olyan hiba volna az, mintha a XVI. századi *Király*, *Gróf*, *Érsek* nevek alapján királyi stb. ivadékok nép közé vegyüléséről elmélkednénk. Az ország területén való elszóródottság alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a *Pap(p)*-ok sem mind értelmiségi származásúak (az adatok a hitújítás előtti időben is olyan gyakori névnek mutatják, amelyről nem gondolható, hogy csupán fattyak viselték; erre vö. 1505: *Papya*: OklSz., 1570: *Papfi* Ambrus Nyergesújfaluban: FEKETE, Esztergomi szandzsák 45). Természetesen tudjuk, hogy szép számmal vannak kimutatható papi ősi *Pap(p)* családok. De ha a *Pap(p)*-vezetéknevből általánosságban akarnánk következtetni, ajánlatos lenne a nevek egyenkénti megvizsgálása (már amennyire lehetséges).

Úgy látom, hogy a hiba forrása az, hogy nyelvészeink nem tesznek különbséget a *Paulus Literatus de Oros*, *Paulus Iratus Thaljayi*, *Giarmatj Thamas Deak*, *Janos deak Therebelj* névtípus és a *Joannes Deak*, *Deak Janos* névtípus között. Az előbbiben a *deák* két elemű neve mellé odakerül a *deák (literatus)* is, s így tulajdonképpen három elemű az utóbbival szemben. Mivel pedig két jegy általában elég, ezért az (esetleg amúgy is kevésbé jellemző) vezetéknev elmaradhat: *Illyés deák*. Ebből azonban nem folyik az, hogy a nekünk csak *Illyés deák* néven ismert egyének vezetékneve nem volt. Csupán arról van szó, hogy a keresztnév mellett a foglalkozásnév megadása elegendőképpen meghatározza a személyt. Szó sem lehet arról a feltevésről, hogy a XVI. században olyan értelmiségiek éltek volna nálunk, akiknek nem volt vezetéknevük! A vezetéknevtelenség feltehető ugyan a feudális társadalom rétegződésének legalsóbb fokaira (nyelvészeti irodalmunkban közöltek néhány adatot), de már ez is csak igen szórványosan. A XVI. századi *deák*ok nevének egyeleműségéről beszélni szerintem olyan tévedés lenne, mintha valaki a székesfehérvári püspöki körlevelek alapján olvasható *Lajos püspök* aláírás alapján arra következtetne, hogy a XX. század második felében nálunk még nem mindenkinek volt vezetékneve.

Dalma. (Vö. MNy. LII, 127—8.) Érdemes megemlíteni, hogy V a j d a P é t e r -rel egy időben, 1839-ben, átmenetileg P e t ő f i is használta a *Dalma* nevet. Így nevezte ugyanis magát három, Salkovics Péter mérnöknel Ostffyasszonyfán írott költeményében (ÖM. III, 246, 284). A legutójjára költött és teljességében fennmaradt „Petrics Somához” című vers alatt megvan a keltezés: szeptember 4., a Sopronba indulás előtti nap. A másik kettő nyilván előbb kelt, hiszen valószínűleg e verseinek is részük volt a mérnök azon kedvezőtlen elhatározásában, amelynek következtében nem iratkozhatott be társaival együtt a soproni liceumba, és ezért állott be katonának. Ezen a nyáron ugyanis szerelmes volt Csáfordi Tóth Rózába, és hozzá küldött versei valahogy illetéktelen kezekbe jutottak. A versek előleg ostffyasszonyfai tartózkodásának egész ideje alatt keletkezhettek, tehát május második felétől fogva, hiszen május 29-én készült a „Róza” című epigramma, június 4-én pedig azt írja, hogy „Nincsen szívem. A haza s a l á n y k a s barátának adám” (ÖM. III, 246; vö. ezekre FERENCZI ZOLTÁN, Petőfi életrajza. 1896. I, 142—55). Mivel azonban bizonyos, hogy a *Dalma* nevet az akkor tizenhat és fél esztendősen Petőfi Vajdától vette (az egymástól független megalkotás valószínűtlen, ilyen véletlenek nincsenek), a töredékek ante quem non-ját is meghatározhatjuk. A Dalhon II. füzetének előszava ugyanis Pesten 1839. „nyárelő” 10-én kelt. A *nyárelő* pedig Vajda Péter hónapnevezése szerint júniusnak felel meg (Pesti levelek. 1835. I, 53). Ha feltesszük, hogy

az előszót nem sokkal, szinte közvetlenül szedés előtt írta, akkor is a nyomás, fűzés, szállítás bizonyára igénybe vett egy hónapot. A könyvecske nyilván pápai, szombathelyi, esetleg győri vagy soproni könyvkötő vagy könyvárus útján jutott el hozzájuk Ostffy-asszonyára. Nem valószínű tehát, hogy július derekánál előbb vagy legalább is sokkal előbb Petőfi kezébe kerülhetett volna. Mivel pedig az ügy kitudódása után bizonyára elhallgatott lantja, ifjúkori próbálkozásainak e két töredékesen ránk maradt darabját 1839. július második felére—augusztus első felére tehetjük. A kronológiai szemponton kívül azért is érdekes ez az adat, mert első adalék arra, hogy a hatásokra fogékony ifjú már ilyen zsenge korában mennyire benne élt az egykorú irodalmi élet sodrában, bár kedvenc költője ekkortájt még Horatius. Érdekes ez az adat azért is, mert magára vonatkoztatva használja a *Dalma* nevet, holott Vajdánál női névként szerepel. Ez amellettt szól, hogy Petőfi is — nemtől függetlenül — a *dal* szót érezte bele, azzal kapcsolta össze, és azért választotta magának is. Egyébként köztudomású Petőfiről, hogy igen szerette és nagyra tartotta Vajda Pétert. Halálára, amelynek körülményeire nemrég TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF derített világot (I. OK. III, 197—9), verset is szerzett.

Mindenesetre SZINNYEI JÓZSEF (Magyar Írók X, 1003) és utána GÜLYÁS PÁL (Magyar Írói Álnév Lexikon 116, 612) jogosulatlanul vette fel Petőfi álnevei közé, mert *Dalma* aláírású költeménye nem ismeretes; csak a versekben bent mondja magát annak (így HERNÁDY FERENC is: Irtört. 1956: 135). Igazi írói neve volt azonban a *Dalma* Lengyel Dánielnénak (SZINNYEI i. m. VII, 1056; GÜLYÁS i. m. 116, 623). — Az 1956 márciusában megjelent budapesti távbeszélőnévsorban olvasható *Dalma*, *Dalmái* és *Dalmay* vezetéknevek magyarosítások. A *Dalma(i)* nevet felvételle ajánlotta LENGYEL ZOLTÁN 1917-ben megjelent „Magyar névkönyv”-e is. A vághesztercei származású *Dalma* Pálék 1892-ben magyarosítottak (vö. Századunk névváltoztatásai 56).

Sereng. ETHEY GYULA „A verébelyi érseki nemesi szék” című tanulmányából idézem: „1842-ben mondják Dicskén: »Az idei *serengélt* ha közbirtokosság kaszálna, mindenki jelenleg birt rétjeiben szabadon lekaszálván, a hasznot felvehesse»” (Magyar Családtörténeti Szemle VIII [1942.], 43). A közlő megjegyzi hozzá, hogy a *serengélt* a. m. 'sarjú', az okmányban említett *takaródó kert* pedig a. m. 'szérű'. A *sereng*, *sering* szót a Garam és Ipoly vidékéről ismeri a MTsz. is 'sarjú, másodszéna' jelentésben. Összefügg a *cserény* szóval, amelynek *sering*, *sirin*, *sörény* stb. alakváltozatai és 'fonott' jelentései vannak, amelyek a 'sarjú, fonásra alkalmas fűféleség' alapjelentésből magyarázódnak (vö. KNEZSA, SzJövész. I, 813 kk.). Azt hiszem, elfogadható MÉSZÖLY véleménye, hogy a finnugor eredetű *ser* 'fon, forgat' ige származéka (NéNy. II, 157).

Özvegy. Ez ismeretlen eredetű szavunk (l. SzófSz.) megfejtéséhez talán közelebb vihet ez az 1526 előtti körösszegi adat: *Ezvet* (JAKÓ, Bihar 286). Ez ugyanis arra mutat, hogy az OklSz. és a NySz. palatalizált adatai mellett (a Bornemiszától idézett *őzvedgye* 'özvegye' adat *d*-je nyilván a gemináció miatt) eredetibb *t*-vel vagy *d*-vel is számolhatunk, hiszen a *Szórád*-nak is ismerjük 1605 óta adathatóságát *Szórágy* és az *Osvát*-nak 1693-ban *Osvagy* változatát (MNy. XXXIX, 64, XLIX, 406).

MIKESY SÁNDOR

Nyelvet fogni. A bizánci történeti források és hadügyi irodalom tanulmányozása közben többször találkoztam egy érdekes görög kifejezéssel, amelynek pontos megfelelője a magyar *nyelvet fogni* kifejezés. Újból felkeltette érdeklődésemet ez iránt az a körülmény, hogy amidőn néhány évvel ezelőtt A. T o l s z t o j „Golgotha” című

regényét olvastam (magyar fordítása: 1951. 5. kiadás), tudomást szereztem arról, hogy ugyanez a kifejezés az oroszban is megvan, melynek magyarázata a magyar fordító a következőképpen adja meg: „nyelv = foglyul ejtett ellenség, aki vall” (id. kiadás 728, 731). Ezek után különös érdeklődéssel olvastam folyóiratunk múlt évi kötetében MELICH JÁNOS cikkét (LII, 475—7), amelyben többek között arra is utal, hogy az orosz язык szónak ilyen átvitt értelme már a régi orosz nyelvben is megvolt. Minthogy pedig LIGETI LAJOS már korábban kimutatta (MNY. XXXII, 45—6), hogy a „nyelv” szónak ez a jelentése nemcsak az oszmánliban, hanem más török nyelvekben, sőt a mongolban is megvan, MELICH JÁNOS is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy itt vándor-tükörkifejezéssel van dolgunk.

Az említett megfelelő görög kifejezést a következő forrásokból ismerem. Az úgynevezett Maurikios-féle taktikában, amely a Kr. u. VI. század végén vagy a VII. század elején készült, abban a fejezetben, amely a szlávokkal és antákkal szemben alkalmazandó harcmodorról szól, a szerző utasítást ad a Dunán átkelő bizánci csapatok parancsnoka számára, s azt írja, hogy *χρήσιμον ἄρχοντα μετὰ ἐπιλέκτων ἀνδρῶν προδραμεῖν καὶ κρατῆσαι γλῶτταν*, azaz „hasznos egy tisztnek kiválasztott emberekkel előre rohanni és nyelvet fogni”, amihez a szerző még hozzáfűzi, hogy ezen a réven módjában lesz a hadvezérnek, hogy az ellenség dolgait kipuhatolja (Arriani Tactica et Mauricii Artis Militaris libri duodecim, ed. J. SCHEFFER. Upsaliae, 1664. XI. 5. fejezet, 279). Theophanes krónikájának folytatásában, amely a X. század második felében íródott, azt olvassuk, hogy 960-ban a krétai arabok ellen küldött bizánci hajóhad főparancsnoka gyors gályákat küldött előre *κατασκοπήσαι καὶ κρατῆσαι γλῶσσαν*, azaz „felderítést végezni és nyelvet fogni”, amihez az író hozzátézi még, hogy miután az elfogottak megérkeztek, a főparancsnok gondosan kihallgatta őket, s ilyen módon nyert értesüléseket a krétai helyzetről (Theophanes Continuatus. Ed. I. BEKKER. Bonnae, 1838. 476). Időrendben következő adatunk a „Pracepta Nicephori” néven ismert hadtudományi munka még kiadatlan részében olvasható, amely ugyancsak a X. század második felében készült. Ebben arról van szó, hogy ha a sereg az ellenséges földhöz közeledik, a hadvezér első kötelessége *ἀποστείλαι καὶ κρατῆσαι γλῶσσαν*, azaz „kiküldeni és nyelvet fogni”, s ez úton pontos értesülést szerezni az illető vidékről (VÁRI REZSŐ másolata a cod. Monac. gr. 452 fol. 123^v-ról). Hasonló utasítást tartalmaz a XI. századi Kekaumenos Strategikon-ja, ahol ismét arról van szó, hogy küldessék ki egy osztag *πρὸς τὸ κρατῆσαι γλῶσσαν*, azaz *nyelvet fogni* (Cecaumeni Strategicon, edd. B. WASSILIEWSKY—V. JERNSTEDT, Petropoli, 1896. 26. fejt. 9. l.; vö. GÁLDI LÁSZLÓ: MNY. XXXV, 163). Végül a XII. századi bizánci hercegnő, Anna Komnene történeti munkájában arról tudósít, hogy 1107-ben a bizánci hadvezér különböző irányban felderítőket küldött ki Bohemund hadmozdulatait megfigyelni és *γλῶτταν αὐτῷ ἐκείθεν κομίσαι*, azaz „onnan neki nyelvet hozni”, hogy ilyen módon pontos értesüléseket kapjon az ellenség tevékenységéről (Anne Comnène, Alexiade, texte établi et traduit par B. LEIB III. Paris, 1945. 110).

Kérdés mármost, hogy a *γλῶσσαν κρατεῖν* kifejezés mögött milyen szemlélet rejlik, vagyis hogy a VI—XII. századi bizánci görögök mit értettek a *γλῶσσα* szón. Erre felvilágosítást nyújt a szó jelentésváltozásainak története. A ’nyelv’ (konkrét és absztrakt értelemben) alapjelentés később ugyanis specializálódik. A hellenisztikus kortól kezdve annyit is jelent, mint ’archaikus, dialektikus, a köznapitól eltérő, idegen nyelv, szólásmód, szó’. Ismeretes, hogy az alexandriai filológusok *γλῶσσα*-nak nevezték a régebbi íróknál előforduló szokatlan, elavult vagy dialektikus szót, amely magyarázatra szorult. Minthogy pedig az ilyen szavak magyarázata a kéziratokban a lapszélre írták, a *γλῶσσα* szó jelentése átment az ilyen lapszéli magyarázó jegyzetre, amint még ma is használjuk ilyen értelemben a „g l o s s z a” szót. További specializálódása a szó értelmének, hogy nemcsak ’szokatlan, idegen nyelv’-et jelent, hanem ’ilyen nyelven

beszélő nép'-et is, amint erre több példát találunk már az Ótestamentum görög, úgynevezett Septuaginta fordításában is (I. LIDDEL-SCOTT, SOPHOCLES ÉS DEMETRAKOS szótárait). Hogy a középkori görög vulgáris nyelvben a *γλώσσα* szó valóban 'nép' jelentésben is használatos volt, arra jó példa az ún. Moreai Krónika egy helye, ahol a következő mondatot olvassuk: „*φουσσάτα ἐπισώρευεν, Τούρκους καὶ ἄλλες γλώσσες*: seregeket gyűjtött, törököket és más népeket” (The Chronicle of Morea, ed. by J. SCHMITT. London, 1904. 86, 1269. sor).

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a *γλώσσαν κρατεῖν* kifejezésnek a közép-görögben az volt az értelme, hogy 'idegen nyelvet vagy idegen nyelven beszélő egyént fogni'. Minthogy ilyen módon az adatok tanúsága szerint a kérdéses kifejezés a görögből kifogástalanul megmagyarázható, eléggé megokoltnak látszik az a feltevés, hogy a sok nyelvből kimutatható vándor-tükör kifejezés végső forrása a görög volt. Ennek azonban ellene szól az a tény, amelyre LIGETI LAJOS mutatott rá (i. h.), hogy a nyelvnek átvitt értelme nemcsak a mongol és török nyelvek egész sorában, hanem már a rovásírásos türk feliratokban is előfordul. Nincs tehát kizárva annak a lehetősége sem, hogy a görög *γλώσσαν κρατεῖν* és a török nyelvekben meglevő *dil almaq* és az ehhez hasonló kifejezések egymástól függetlenül keletkeztek, vagyis hogy a vándor-tükörkifejezés esetleg két forrásra megy vissza. Annyi azonban bizonyos, hogy az eddig ismert adatok közül a legrégebbi a VI—VII. századi bizánci feljegyzés.

MORAVCSIK GYULA

Szerént ~ szerint. I. E névutóval kapcsolatban tesz megjegyzéseket FARKAS VILMOS „Hozzászólás az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez” című, jelen füzetünkben közölt cikkében (MNY. LIII, 98). FARKAS itt úgy nyilatkozik, hogy „a *szerént* ~ *szerint* névutó kialakulásában birtokviszony esetleges szerepével is számolnunk kell: 'valaminek a *szerén* + *-t*'”. Különbösen az ehhez — előtte és utána — csatlakozó részekből nem tudom kiolvasni, hogy FARKAS végeredményben inkább birtokos személyragnak tartja-e az *é ~ i-t*, vagy mégis jobban hajlik lativusragként való felfogása felé.

Több mint két évtizede Eötvös-kollégiumi és egyetemi foglalatosságaim során gyakran szoktam „tanítani”, hogy a *szērént* ~ *szērint* névutóban az *nt* előtti *é ~ i > i* elem egyes 3. személyű birtokos személyragból ered, vagyis a kódexekben jelentkező *mindēn vidék szērént*, *mind a vidék szērént*, *mindēn ěgyház szērént*-féle helyhatározói kifejezések voltaképpen birtokos jelzős szerkezetek: 'minden vidék során vagy sorában' stb. Tehát olyanféle indítékot teszek fel a *szērén(t) ~ szērín(t)* keletkezésében, aminővel az *után* 'valakinek az útján' lett. Megjegyzem még: azzal, hogy a *szērént* ~ *szērint*-et így magyarázom, nem jár együtt, hogy az *-ánt*, *-ént* ragos alakulatokat általában így származtatnám. Azt hiszem, hogy itt is, mint annyi más esetben, különböző előzményekből indulhatunk ki, sőt nem erősködném amellett sem, hogy az *nt* előtti magánhangzó hosszúsága mindig etimologikus.

A nézet nyomtatásban való közzétételét a *szēr* főnév tartozékait tárgyaló és lényegében több mint tizenöt éve elkészült monográfiámban terveztem. Sajnos, ez annyira megdagadt, hogy a Melich-Emlék egyik cikkéként 1942-ben napvilágot látott „Szerszám” után nem tudtam előhozakodni a többivel. A körülményekben vagy saját körülményeimben alig remélhető olyan változás, hogy az említett tárgykörben foglaltak egészének részletes kifejtése sajtó alá kerülhetne. A *szērént* ~ *szērint*-re vonatkozó FARKAS-féle észrevétel megjelenése alkalmából így talán nem egészen fölösleges legalább jelezni, hogy azzal rokon — nem teljesen ismeretlen — véleményem nekem is van bizonyos idő óta.

2. Bővebb kifejtést nem kívánok adni. Két megjegyzéssel mégis előállnék.

A) SIMONYI és MÉSZÖLY — tudjuk — a *szérint* ~ *szérint é* ~ *i*-jében lativusragot keresnek. „Az *-é* lativusrag eredeti funkciójából magyarázható az olykor, különösen a *szérint* névutó előfordulásaiban felbukkanó hová?, merre? kérdésre felelő helyhatározói jelentésárnyalat” írja B. LÓRINCZY ÉVA (MNY. LI, 172). B. LÓRINCZY valószínűleg az ilyenekre gondol: BécsiK. 66: „Es elèrèztec afòloctol kic *menden videc zèrent* folosuan az o lèuèlèkèt vy kòuètsegèckèl èlòl kèlnèc: et [epistolae] missae per veredarios, qui per omnes provincias discurrentes, veteres litteras novis nuntiis praevenerent.” (Eszter 8 : 10.) Hogy az idézetben a *menden videc zèrent* hová? kérdésre felelő, illetőleg *-é* lativusragos alakulattal kifejezendő helyhatározó volna, nem tudom elfogadni. Az bizony hol? kérdésre felelő helyhatározó: így határozza meg azokat a helyeket, amelyeken a „gyors posták” *folosása* 'futkosása' végbement. Természetesen ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy lativusragos alakulat nem fejezhet ki hol? kérdésre felelő helyhatározót, vagy fordítva: a locativusragos alakulatnak nem fejlődhetett ki hová? kérdésre felelő jelentése.

B) FARKAS a *szérint* ~ *szérint* alakváltozatai között fölvesz *szerejént* formát is, nyilván a NySz.-ban a *szérint*, *szérint* változatai közé iktatott „*zereient* DöbrC. 198” alapján. Azonban nézzük meg a szövegrészt, ahonnan ez ki van szakítva: DöbrK. 198: „te örők pap vağ melhisedeknek. *zereient*.: Tu es sacerdos in aeternum s e c u n d u m ordinem Melchisedech”. (109. zsoltár.) Ebben nem a névutóval van dolgunk, hanem a talán 'rendelés, szerzés' vagy 'mód' értelemben vett *szèr* főnévnek egyes 3. személyű birtokoshoz viszonyuló személyragozott határozójával. Vagyis a *zereient* nem a latin „secundum” praepositio megfelelője, hanem a „secundum”-tól megelőzőtt — az adott esetben nem világos jelentésű — „ordinem”-é, — s ez nem lényegtelen különbség. Ilyenféle különleges alakjai más szavaknak is előfordulnak a DöbrK.-ben. Ilyeneket birtokos jelzős szerkezetek birtok tagjaiban egyébként FARKAS is idéz cikkének 6. szakaszában, például a DöbrK. 73. lapjáról *alnoksagaent* és *mnvkaiaent*, továbbá a 67. lapról *üiliseint*, a 116. lapról *kepezeseint* vagy a 276. lapról *törvéheent*.

PAIS DEZSŐ

Űz, üszó. MELICH JÁNOS a MNY. XXXIV. kötetében (279—86)² bőséges, nyelvtörténeti és nyelvjárási adat alapján kimutatja, hogy *üszó* szavunk nem általában valamely állat borját, hanem a bika borjával szemben, a nőtény borjút jelenti. Az *üszó* szóban az *űz*- 'kerget, hajt állatot stb.' ige régi *űz- intranszitiv-reflexiv alakjának a melléknévi igenevét látja, amely egy *űző* (*üsző*) = *üzekedő borjú* jelzős szerkezetből kiválva, ma önállóan is 'nőtény borjú'-t jelent. Dévaványa községben szerzett értelem szerint azonban az *üszó* szó tulajdonképpen ivarérettséget, nempedig nemi megkülönböztetést jelent, pl. *űző uyül* 'fiatal, ivarérett nyúl'.

Az *üszó* szó eredetének korábbi kutatói nem figyeltek fel a szó jelentéstartalmának erre a lehetőségére, és talán ez az oka, hogy nem elemezték, — hanem különben helyesen — rokon és más nyelvek különböző növendékállat-elnevezéseivel egyeztetgették. — Egészen TOIVONEN cikkének a megjelenéséig (Ung. *üszó* . . . : UngJb. XV, 591) az volt az általánosan elfogadott vélemény (SZINNYEI, GOMBOCZ, ZSIRAI), hogy a magyar *üszó* valamint a rokon nyelvi: vogul *väsü*, *vosi*, *βēsü* 'Renntierkalb, Elentierkalb', mordvin *vaz* 'Kalb', finn *vasa* 'einjähriges Renttierkalb, Kalb' és lapp *vuöso* 'kleines Renttierkalb' stb. szócsoport finnugor kori árja jövevényszó, 'különféle állat borja' alap-

¹ Erre vonatkozólag CZEGLÉDY KÁROLY volt szíves tájékoztatni.

² Az *üszó* szó itt felsorolt teljes bibliográfiáját nem ismétlem.

jelentéssel. Csak JAKOBSONNAK voltak aggályai (Arier und Ugrofinnen 225), amikor megjegyzi, hogy a finn, mordvin és lapp ősiráni, a magyar és vogul ellenben későbbi iráni átvételnek látszik. TOIVONEN említett cikkében még JAKOBSONNÁL is mélyebb elválasztó különbséget fedez fel egyrészt a magyar—vogul, másrészt a finn—mordvin—lapp szorosabban összetartozó megfelelők között: „Die mordvinischen, lappischen und finnischen Wörter gehören zwar sicher zusammen und gehen auf eine gemeinsame Ausgangsform *vasa zurück, aber aus einer solchen Form lassen sich wog. *väsī*, *vosi*, *βēsiv* nicht, und ung. *űsző* kaum ableiten.”

A vizsgálat ilyen fókán, a SzófSz. MELICH jelentéstani magyarázataát elfogadva, *űsző* szavunkat vitatott eredetűnek minősíti, egy *űz* (< **űsz-*) ismeretlen eredetű igéből.

Megkísérelm beiktatni a „tercium datur”-t, a török származtatást. Sok jövevényszavunk eredetének kérdése ingadozott már a finnugor, az iráni és a török lehetőségek között, ami a finnugor nyelvek, illetőleg népek történetének ismeretében érthető.

KÁŠGARĪNÁL ugyanis (BiblOrientHung. 235) a következő adatokat találjuk: *űđermäk* 'auf der Spur folgen', *űđik* 'Sehnsucht, Liebe', *űđlänmäk* 'brünstig werden (Stute)'. IBN MÜHANNA (83) KÁŠGARĪ *űđük* [sic!] adatára hivatkozva egy szabályos kipcask *űjük* változatot közöl 'aşk aşısı' jelentéssel, ebből *űjüklüğ* 'aşık (szerelmes)'. VÁMBÉRY (ÇagStud. 229) *öjge* اويجل variánst ismer 'die Brunstzeit der Schafe, Rinder, und Pferde' > *öjgelemek* 'im Brunst sein' (vö. KÁŠGARĪ hasonló vokalizmusú adatát: *űđermäk* 'jm. Spuren nachfolgen': 131). Ide tartozik a jakut *űđai* 'progonjat' (állatot hajt), *ugonjat* (hajt, kerget, űz) stb.' jelentésű ige (PEKARSKIJ III, 3192).

A jelentéstaniilag kétségtől elvül egyívű tartozó adatok hangzóközi *đ ~ j ~ jakut t* mássalhangzós változatai egy őstörök **űđ-* igetövet tételeznek fel, amit a 'folgen, nachlaufen' jelentésű őstörök *űđar-* igében kereshetünk (GABAIN, ATG. 210). Az *ű ~ i* váltokozásra ugyanis már a nyelvemlékek is nyújtanak példát: *mün ~ min*, *sűnik ~ sinük* stb. (RÄSÄNEN, Fonetik 63).

Az őstörök *d-, -d > đ > j ~ jakut t* hangfejlődést mutató *űđ- > űđ- > űj- ~ űt(űi)-* igetövek sorába a magyar *űz* ige kronológiailag csak úgy illeszthető be, ha feltezzük, hogy a csuvas *d > đ > r* hangváltozás már a honfoglalás előtt megindult (vö. tölem: MNY. LII, 162—4).

A *bűza* (< *buydaj*) és *tűzok* (< *toydak*) bolgár-török eredetű jövevényszavunk vitatott *z*-jének az esetére ez lenne a harmadik példa, illetőleg bizonyíték. Igaz, hogy a *bűza* és *tűzok* szavak *z*-je *γd* kapcsolatra megy vissza, de itt a csuvasban valószínűleg a *γ* korai kiesésével kell számolnunk, miáltal a *d* hangzóközi helyzetbe kerülve a csuvas *d > đ > r* hangfejlődés szabályos útját járta. Máshonnan, mint az ócsuvasból nem is kölcsönözhetők volna az altaji magánhangzóközi, illetőleg szóvégi *d*-re visszavezethető régi török *r*-cs szavainkat, mivelhogy a többi törökségben az altaji *d*-nek *đ(z)* foka sokkal később (XI—XIV. század) következett be.

Kérdés, megtalálható-e a magyar *űz* ige megfelelője a mai csuvas nyelvben — a várható *r*-cs hangalakban — mint ahogy a *bűzá*-nak megvan a *pəri* s a *tűzok*-nak a kikövetkeztetett *tarax alakja (vö. RÄSÄNEN: FUF. XXIX, 196). Hangrendi átcsapás számbavételével — ami tudvalevőleg gyakori jelenség a csuvasban — úgy látszik, megvan. Valószínűleg ide vonható az *ur-* 'besit'sja (dühöng, tombol, megvész)' jelentésű ige (AŠMARIN III, 259). A feltűnő jelentéskülönbségre érdekes párhuzamul szolgálhat a jakut *sűl* (*sűlä*) 'polovaja pachot' k soitju u samcov, vremja nastuplenija u samcov tečki (az űzekedés ideje)' (PEKARSKIJ I—II, 2387) és a hangtaniilag megfelelő csuvas *sila* 'Zorn' (PAASONEN 136), továbbá az altaji *jül-* 'verrückelt, wahnsinnig sein' (RADL. III, 608), amely igével a magyar *gyűllöl* igét próbálja egyeztetni RÄSÄNEN (NyK. XLVIII, 161—62). A csuvas velaris *ur-* (~ *ür-* < *űz-* < *űđ-* < *űđ-*) feltevésre alapot ad különben KÁŠGARĪ (227) *űđ-* 'verfolgen, begehren' jelentésű mélyhangú variánsa is, a palatalis *űđ-* mellett.

A magyar *üz* igének egy őstörök *üd-* igetöből való származtatása mellett szólna, hogy az *üsző* szó esetében az *sz-*szes alak a másodlagos fejlemény. Egyszermind azt is bizonyítaná, hogy a magyar *üz* ige — a török *üd-*, *üđ-* stb. igetövekhez hasonlóan — már eredetileg magában foglalta a 'følgen, verfolgen' mellett a 'brünstig sein (üzekedni)' jelentést is (vö. nyelvjárási *üzik*).

Visszatérve a magyar *üsző* és a vogul *väsi ~ vösi ~ βēsīy* változatok — ugyanem helyesen megsejtett — szorosabb összetartozásának a kérdésére, TOIVONEN említett cikkében többek között még ezt is mondja: „Ung. *üsző* und wog. *βēsīy* können vielleicht zusammengehören, obgleich auch dies wegen des Vokalismus nicht ganz sicher ist. Das wogulische Wort scheint nämlich intervokalisches zu sein (urwog. *q?*)”.

Vajon nem azzal hidalható-e át a probléma, hogy mind a két szónak, a magyar-nak és a vogulnak is az ócsuvas a forrása? A mordvin, finn és lapp < *vasa adatokra vonatkozólag pedig vö. az újonnan felfedezett jáász szójegyzékben előkerült *vasa* 'vacca' adatokat. (NÉMETH GYULA akadémiai előadása nyomán közlöm).

K. PALLÓ MARGIT

Mikszáth szóalkotásaihoz. — I. Akarnok. Mikszáth 1909-ben maga közölt adatokat saját szóalkotásaira vonatkozólag. Ezek közt az első az *akarnok*. Saját bevallása szerint e szót ő alkotta, s először a „Galamb a kalitkában” című kisregényében használta (I. MNy. V, 78), és pedig a 'stréber' jelentéssel. Mikszáth ehhez ezt az évszámot kapcsolta: 1892. Ezt az évszámát 1891-re kell kiigazítanunk, mert Mikszáthnak fent jelzett kisregénye, mielőtt könyvalakban megjelent volna, 1891-ben folytatásokban jött a Magyar Hírlap című napilapban. (L. Mikszáth Kálmán: Összes Művei. Akadémiai kiadás IV, 171.)

Mikszáthnak az *akarnok*-ra vonatkozó megnyilatkozása nem kisszámú nyelvi fejtegetéseinek egyik legérdekesebbike. Azt írja az említett helyen: „Képviselők? — kérdék a hölgyek (két fiatalemberről van szó). »Képviselők és akarnokok« — felelték kedélyesen az öreg úr. De mivelhogy az akarnokok szót meg nem magyarázta . . . nekem kell azt az olvasónál lanszírozni. Akarnok! Nos, miért ne csinálhatna egy jó magyar szót akárki . . . Erre joga van minden embernek . . . S nem is szokatlan szó. Sőt igen csinosan hangzik. Ha lehet a nyelvünkön asztalnok (truxes), miért ne lehetne akarnok (a stréber)? Mert akár milyen truxes sincs annyira begyakorolva az asztal körüli funkciókban, mint egy újkori stréber az akarás művészetében. Az akarnok akar, mindig akar, mindent akar. Akar valamit, ha alszik (mert félszeme nyitva van), akar valamit, ha nem alszik (mert az egyik szemét akkor is behunyva tartja), akar, ha azt mondja, hogy akar, és akar, ha azt mondja, hogy nem akar. Az akarnok arra való, hogy akarjon és hogy akarják. Már úgy született az akarásra. A filoxera csak a szőlőtökén terem meg, a hernyó csak a faleveleken, de az akarnok megterem mindenütt. A filoxera és hernyó szolidabb lények, mert azok tudják, mit akarnak, tudják, hogy nekik meg kell enni egyiknek a szőlőt, másíknak a falevelet, de az akarnok sohasem tudja, mit kell megennie. A filoxera és a hernyó bizonyos logikai oknál fogva vannak. Először terem meg a falevél, azután a hernyó. De emitt megváltozik a rend: Előbb az akarnok terem meg és csak azután a falevél. S a lét szubtilis nüanszaiba mélyedve, ha a filoxerának kellene megennie a faleveleket és a hernyónak a szőlőtökét, egyik sem vállalná a másikat; de az akarnok nem olyan makacs, az akarnoknak minden mindegy, az akarnok mindent akar, csak egyetlenegy nem akar: akaratoskodni. De ha mindenütt megterem is az akarnok, azért neki is megvan a maga kedvence elementuma: a parlament. Az akarnok akkor fejlődik ki a gubóságból, ha képviselő lesz. Képviselő és akarnok! Milyen sokat

ígérő állapot! Előbb azért volt tán akarnok, mert még nem volt képviselő, s most már azért akarnok, mert képviselő. Az akarnokság olyan, mint a gyűrtü, se nem kezdődik, se nem végződik sehol. Oh, boldog hernyók, akik születettek a falevelek megevéására, a falevelek tartamára, s mindjárt az első fölcsmelésnél ott találhatók magatokat az óhajtott mezőn... A szegény akarnokok felé csak integetnek csábítón, incselkedően a falevelek...” (i. m. 34—5; a szót Mikszáth más műveiben, más helyen is használja: Révai-kiadás XX, 13; ugyanez Jub. kiadás XX, 11; Révai-kiadás XX, 46, XXXII, 12; l. a Mikszáth-Szótár megfelelő helyén). Ez a nyilatkozat szótörténeti jelentőségén túl azért is érdekes, mert Mikszáth az *akarnok*-ban a legnépszerűlenebb képzések egyikével élt, mikor e szót megalkotta a *-nok* képzővel.

Valószínűnek tartom, hogy még előkerül Mikszáth régebbi műveiben, karcolataiban az *akarnok* szó, sőt nem találom lehetetlennek, hogy másvalaki is már előbb mondotta vagy leírta ezt a szót. De természetesen Mikszáth mindent elsöprő művészete, népszerűsége jelenti akkor is a szó köznyelvi életének forrását.

Már Vörösmarty kikelt e képzések elburjánzása ellen. Azt írja az 1840-i Emlény bírálatában: „Igazok van, kik a *nok nők nek*-es szók elszaporodásától rettegnek: alig van ennél a nyelvben valami ízetlenebb s egyszerűen ragályosabb, mert a legeggyűgyűbb ember is képes ily szókat kohlolni, de gondosabb írónak az ilyen kohlományt felkapni nem szabad: sőt bíráló azt hiszi, nem volna díztelen vállalkozás egy *nok, nők*-irtó társaságot szerkeszteni.” (Minden Munkái XI, 216.) Más helyen ezt írja Vörösmarty: „Egy új *nok-nökös* szó alkotásához nem kívántatik egyéb, mint egy kis viszketeg, hálátlansággal... föleresztve” (NyÚSz. 400). SZILY 45 ilyen *-nok, -nök*-ös képzett alakot sorol fel, s ezek közül bizony a nagy író szinte egyházi átka ellenére megmaradtak, s a 45 közül a következők élnek teljes joggal: *akarnok, bíbornok, dalnok, díjnok, elnök, főnök, gondnok, gyakornok, hírnök, hivatalnok, irattárnok, írnök, könyvtárnok, mérnök, parancsnok, pénztárnok, raktárnok, szónok, tábornok, tollnok, ügynök, védnök, vésnök, zsarnok*; mások korlátozottabban élnek: *helynök* az egyházi életben, *kincstárnok* az egyesületi életben, *látnok* némi elavultságban az irodalomban, *tanácsnok* a régi közigazgatásban, *tollnok* a régi tanfelügyeletben, *ülnök* a régi közigazgatásban stb. Az *akarnok*-hoz SZILY zár jelben ezt teszi hozzá: „Mikszáth gúnyból”. Ez a megjegyzés szerény, halk érv amellött, miért is maradt meg ez a szó. Ha e szavak megmaradásának okait fejtegetni akarnók, egész sor nyelvtudományi, nyelvtörténeti, lélektani, nyelvészeti, társadalmi körülményt kellene felkutatni, amelyek megmagyaráznák, hogy rosszul képzett szavak miért maradtak meg, s mások nem rosszabb képzéssel rövid szereplés után eltűntek a nyelv életének süllyesztőiben.

2. Lázás tevékenység. Mikszáth⁴ e szellemes fordulata első előfordulási eseteként a Pesti Hírlap 1883-i évfolyamát idézi, ott írta le először, mégpedig H o r v á t h G y u l a barátjáról: „H. Gy. úgy tudja gruppirozni a semittevést, hogy *lázás tevékenységnek* látszik.” Itt a nagy író adatát helyesbíteniünk kell. Horváth Gyuláról — még abban az időben, amikor nevezett a szegedi biztosi tanács tagja volt — ezt írta Mikszáth: A biztosi tanácsban ő [ti. Horváth Gyula], „a legtevékenyebbek egyike, azaz olyan ügyesen tudja gruppirozni a semittevést, hogy az szakadatlan munkálkodásnak látszik” (Tisza Lajos és udvara Szegeden. Fény- és árnyképek. Írta egy ismeretlen. Bp., 1880. 13). Egészen bizonyos, hogy e cikk elébb a Szegedi Naplóban már 1879-ben megjelent. De hát akár 1879., akár 1880., de semmi esetre sem 1883. A két fogalmazás közti különbség Mikszáth egyre fejlődő nyelvművészetének példája. Az újabb forma: *lázás tevékenység* sokkal találóbb, mint a régebbi: *szakadatlan munkálkodás*. Különbözik ez a stílári fordulat a költő sokszor visszatérő fordulatai közé tartozik: „... A sok nyaggatás, utána való tudakozódás olyan látszatot ad a semmittevésnek, mintha *lázás tevékenység* lenne” (A jó ember. Jub. kiadás XXVII, 188) stb.

3. Cinterem. Mikszáth Kálmán ezt a szót „Galamb a kalitkában” című elbeszélésében nem általánosan elterjedt értelmében használja (’Kirchhof; temető’), hanem bizonyos irodalmi népetimológia eredményeképp azt összetételnek érezve, valamiféle teremnek gondolja (ravatalozó teremnek), vagy temetői épületnek, melynek kupolája, ajtaja, ablaka van. E szóhasználat ellen BISZTRAY GYULA (MNY. LII, 206—10) hevesen tiltakozik, s azt „egész irodalmunkban egyetlenegyszer” előforduló hibás értelmezésnek minősíti. Vizsgáljuk meg, így van-e, egyszeri botlásról van-e szó, egy nagy író botlásáról, vagy talán inkább annak botlásáról, aki egy nagy író nyelvhasználatáról így nyilatkozik. Lássuk, e g y e t l e n e g y s z e r fordul-e elő ez a „botlás”, s lássuk, mit szólnak ehhez illetékes tudósaink. S mit szól ehhez egy egész országrészünk, egy tiszteletreméltó felekezet nyelvhasználata?

Már 1834-ben ’sírboh’ jelentéssel használja KUNOSS Szófüzére a *cinterem* szót. Ugyanezt állapíthatjuk meg Jókai Mórról, aki „A magyar nép élce” 3. kiadásának 184. lapján, 1872-ben így ír: „Azzal összebeszéltek, hogy majd a *cinteremben* találkoznak, melynek pitvarába be lehetett menni: ott közel a temető, éjszaka senki sem mer arra jární”. Az adoma címéből („A tolvaj a sekrestyében”) arra lehet következtetni, hogy Jókai a *cinterm*-et — legalábbis az idézett helyen — sekrestyének vélte. Kiss József is „Gedővár asszonya” című költeményében ilyen értelemben használja a *cinterem* szót. Helykímélés céljából az adatokat nem közlöm, BISZTRAY részletesen közli Kiss József sorait. Az igaz, hogy Kiss József egy következő kiadásban *várterem*-re javította a *cinterm*-et, de később visszajavította. 1905-ben megjelent Tábori Róbertnek „Beszédes Kalára” című műve, melynek 147. lapján ezt olvassuk: „Odakünn a sátoros szín alatt mulatnak a közvitézek, benn a kastély *cintermében* van terítve a tiszték és a többi meghívott úri vendégek számára”. A Hét című hetilap 1913. évfolyama 26. számában a 413. lapon (l. Nyr. XLII, 336): „Az új mágnások betyáros vadászkalapot viselnek, mellé bokréta helyett nádorispáni farkot, vadaskertet, uradalmat, *cintermet*”. Itt az író nyilván az új mágnások törleszkedéseit gúnyolja, s valószínűleg ’épület’ értelemben használja a *cinterm*-et. Egy 1914-i adat szerint (MNY. X, 91) a *cintorium*-nak (amiből *cinterem* lett) jelentése Nagykanizsán ’a terem előcsarnoka’. CSEFKŐ GYULA, akinek problémánk megoldásában jelentős szerepe van, kijegyezte, hogy a *cinterem* szót ’gyászterem’ értelemben használja Krudy Gyula. Krudy a Déli Hírlap 1918. évi augusztus hó 29-i számában írja: „Borzadályal tekintettem az ágyra, mely olyan volt e percben, mint a *cinterem* asztala, ahova egymásután fektetik a hullákat”. Ugyancsak Krudy Gyula írja a Világ 1923. augusztus 26-i számában: „... Nevét... a koporsó oldalára festették a Rókus-kórház mögötti *cinteremben*”. Itt a szó jelentése nyilván ’hullaház’. Ugyancsak a Világban olvassuk (1923. szeptember 15): „... Wartburg váráról volt szó, s a napihír írója elmondja, hogy este díszes áldomás pezsgett a boltíves *cinteremben*, melynek falait Schwindt Móric pompás freskói ékesítik.” HORGER (MSzav. 32) ezt írja a *cinterem*-ről: „A mai magyar köznyelv már nem használja ezt a szót, de azért néha még halljuk, vagy olvassuk, csak nem tudjuk határozottan, hogy mit is jelent tulajdonképpen. A l e g t ö b b e m b e r¹ valószínűleg azt hiszi, hogy valamiféle terem, talán kastélynak, vagy várnak díszterme; ezt képzelte bizonyára az a „modern” költő is, aki egy versében azt írta hősről, hogy »fölment ősef *cintermébe*«”. HORGER e soraiban két dologról tesz tanúságot. Először, hogy szerinte a legtöbb ember valóban ’terem’-nek érzi a *cinterm*-et. Másodszer nem tagadja meg közismert szellemiségét, mikor gúny-zárójelbe teszi a modern szót. Idézete pontatlan (BISZTRAY pontosan idézi Kiss József költeményének megfelelő helyét, mert HORGER nyilván öreá céloz). 1927-ben megjelent egy ifjúsági

¹ Én ritkítottam.

regény, amelyben a *cinterem* szó „valamiféle terem értelemben használtatik” (MNY. XXIII, 74).

És most következik CSEFKÓ GYULA, akinek pörünkben döntő tanú jelentősége van. CSEFKÓ 1929-ben a Népünk és Nyelvünkben (I, 109) idézi azt, ahogy a Magyarság című napilap 1928. június 15-i számában a *cinterm*-et egy névtelen leírja: „Sötétbarna faragott faburkolat fedi a falakat. A négy hatalmas ablak üvegberakásán keresztül tompa fény szűrődik az óriási gótikus [így!] terembe. Olyan ez a roppant dolgozószoba, mint a lovagvárak óriási *cinterme*. A falakon régi olajfestmények, a teremben faragott ládák, nehéz asztalok, gótikus székek, mind komolyszínű, ősrégi diófából.” CSEFKÓ ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Nyilvánvaló, hogy az imént idézett névtelen író a paloták azon díszes termének gondolta a *cinterm*-et, melyet Jókai *cimerterem*-nek mond” az „Egy az Isten”-ben (Nemz. kiad. XXVII, 65). CSEFKÓ itt a szó sorsának jellemzésére értékes eszmét vet fel. A népetimológiai magyarázat mellett nem lehetetlen a *cinterem* alakulására a *cimerterem*-nek hatása.

Mindez adatok némi bizonytalanságát eldönti NYÁRÁDY MIHÁLY, aki CSEFKÓ közleményével kapcsolatban a Népünk és Nyelvünkben (I, 301) ezt írja: „Szülőhelyemen, Ramocsaházán a református templom pitvarát nevezték *cinteremnek*... Az előkelő családok halottait temetés alkalmával bevitték a templom pitvarába, a *cinterembe*. Ott asztalra helyezték. A nép bement a templomba, énekel, imádkozott. Istentisztelet végeztével a halottat kivitték a temetőbe. Mindezeknek én is szemtanúja voltam.” E perdöntő tanúskodás lényegét megerősítette előttem RÉVÉSZ IMRE akadémikus, igen tisztelt barátom, akinek szintén tudomása van arról, hogy az erdélyrészi reformátusság ilyen értelemben használja a *cinterem* szót.

De lássuk most már, mi a tárgyilagos véleménye tudósainknak a *cinterem*-problemáról. — PONORI THEWREWK EMIL „A helyes magyarság elvei” (1873.) című művének „Nyelvérzék és népetimológia” című fejezetében (28) azt fejtegeti, hogy a nép olykor az idegen szón erőszakot tesz, értelmet mutató magyar szóval váltja fel azt, hogy tősgyökeres magyarnak hangozzék. Ilyen régi és népnyelvi eredetűnek tartja a *cinterem* szót (vö. ehhez Pais-Eml. 347). — SZARVAS GÁBOR írja (Nyr. XVII, 82): „Ha a szók alaki fejlődésének történetét vizsgáljuk, azt az el nem vitatható tényt tapasztaljuk, hogy a homályos, vagy érthetetlen szót addig ácsolja, kovácsolja a nyelv, míg vagy egészben, vagy legalább részben érthetővé nem idomítja. Így lettek egészen, vagy félig érthető szókká latin *coemeterium*: *cin-terem*, *cin-toron*; török *alkermes*: — *alkörmös* stb.” — KOVÁCS GYULA „Latin elemek a magyar nyelvben” című, 1892-ben megjelent értekezésében (11) kétségtelennek mondja, hogy a latin *coemeterium*-nak átvétele a *cinterem*, de (3—9) a magyar szóban a magyar nyelvszellem etimológikus átalakító művét látja. — SIMONYI ZSIGMOND is „A magyar nyelv” (1905.) című műve 73—4. lapján (az EtSz.-ban a 71. lap sajtóhiba) a *cinterm*-et, mint akár a *mér föld mért föld* alakját, vagy a *tuberosa tubarózsa* alakját népetimológiának tartja, s ugyanígy nyilatkozik műve német kiadásában (Die ungarische Sprache 58). — CSEFKÓ (i. h. 109—10) rámutat, hogy újabban a temetők halottasházát is hívják *cinterem*-nek. CSEFKÓ szavai: „Ennek az új használatnak bizonyosan az a feltevés volt alapja, hogy a *cinterem* valamiféle terem jelent. S mivel az írók tudatában még homályosan élt annak az emléke is, hogy ez a szó valami úton-módon a temetővel kapcsolatos, azért a temetőbeli teremnek, vagyis a temetők halottasházának bizonyára régiesnek, vagy népiesnek gondolt megnevezéseül kezdték alkalmazni”. Különlegesen érdekes és eddigi tudásunkat megerősítő CSEFKÓ-nak következő feljegyzése: „A szegedi napilapokban elég gyakran olvashatni, hogy valakit a szegedi zsidó-temető *cinterméből* fognak örök nyugalomra helyezni, mert ti. az elhunytat nem a lakásán, hanem a temető halottaskamrájában ravatalozták fel. Világos tehát, hogy az említett hírlapi közlésekben a *cinterem* szó a temető halottas-

házát, halottaskamráját... gyásztermét jelenti". CSEFKÓ ez adata azért fontos, mert Mikszáth talán a szó használatában szegedi emlékeinek egy darabját dolgozta bele művébe, s általa irodalmunkba és nyelvünkbe. — Nem érdektelen idéznünk a Révai Nagy Lexikonát, amely IV. kötetében 1912-ben a *cinterem*-ről ezt írja: „A protestáns templomok előcsarnokát nevezik *cinteremnek*, ide teszik le a koporsót nagyobb temetéseken.”

Azt hiszem, a fenti adatok igazolják BISZTRAY túlzó felháborodásának helytelenségét. Magam ez adatokat csak részben ismertem, amikor a Kisregények első kötetének Jegyzet-szótárában 1954-ben a *cinterem* szót így magyarázom: „temetői halottasterem, temető — templom-udvar”. A magyarázatban benne van a mikszáthi értelmezés, és utána az elterjedtebb, de Mikszáth nyelvi megnyilatkozásával nem egyező általános értelmezés. Az *akarnók* szó fenti példája megnyugtathat bennünket arra vonatkozólag, hogy sokszor rossz képzésű szavak meghonosodása ellen is meddő a küzdelem. Nem jelenti ez a hibákban való megnyugvást, de figyelmeztet a meddő felháborodás jelentéktelenségére is.

RUBINYI MÓZES

Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül. Az az összeállítás, amelyet GYULAI ÁGOST adott Arany János népdal-idézeteiről és utalásairól, nem tekinthető véglegesnek (KODÁLY—GYULAI, Arany János népdalgyűjteménye. 1953. 175—7). Volt alkalmunk eddig is rámutatni figyelembe nem vett idézetekre (Nyr. LXXVII, 469; IK. LVIII, 246). Számos más utalás található még prózai dolgozataiban, kiadatlan leveleiben, szerkesztői üzeneteiben, a Daliás Idők első dolgozatának szövegváltozataiban, ahol az első öt ének jelége egy-egy népdal volt (Arany János Összes Művei V. Kiadta VOINOVICH GÉZA. 1953. 439—42).

Ezúttal egy rejtett népdal-idézetére szeretném a figyelmet felhívni. A prágai kaland során elmondja a költő, miként itatják le a magyar katonák a cseheket (Toldi Szerelme IV. 54.):

Majd Prága vitézlő céhei sem hagyják
Részöket, — ők látván el az őrség nagyját;
Ötvösök, ijgyártók, varga, szabó jönek,
S vaskos daliái a nehéz pörölynek.

Ezeket a bajnok tűzi neveltségül:
Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül,
S kire ami csúfság volt a lovagkorban: —
Hanem egy kis tréfa elcsúszik a borban.

A tőlem kiemelt sorban Arany kétségtelenül a szabókat illető gúnydalra céloz, amelyet legteljesebben éppen Szalontán jegyezték le (SZENDREY ZSIGMOND: MNGy. XIV, 105, 318; legújabban ORTUTAY GYULA, Magyar Népköltészet I. 1955. 204). Eleje így hangzik:

Három szabólegények, mek, mek, mek,
Elindultak szegények, mek, mek, mek;
Elindultak Micskére,
Három ült egy kecskére.

A motívumnak további párhuzamai vannak a magyar népköltészetben és irodalomban (KÁLMÁNY LAJOS, Hagyományok. I. Vác, 1914. 171—2, 217—8; Mikszáth Kálmán: Összes Művei. III. Bp., 1957. 62, 170).

SCHIEBER SÁNDOR

Katapán. MORAVCSIK GYULA a Pais-Emlékkönyvben megjelent cikkében mind etimológiai, mind történeti szempontból világosan megrajzolta *Katapán* személynévünk eredetét. Fejtegetésével kapcsolatban ugyanazokon a kereteken belül legyen szabad egy részleteiben eltérő magyarázati lehetőségre rámutatnunk.

A görög *κατεπάνω* cím megvan az örményeknél is, mégpedig *katapan* (*կաթափան*) alakban. Általunk ismert első örmény előfordulása egy Aniban levő kőtáblán található, mellyel Bagarat magistros *arewelic' katapan* 'a keleti részek katapanja' kőbe vésett emléket állít annak, hogy Dukas Konstantin (1059—1067.) uralkodása idején Ani lakóit bizonyos adóterhek alól mentesítette (ALIŠAN, Širak. Velence, 1881. 70, 72).

A *katapan* cím többször előfordul örmény történetíróknál. Például M a t t'è o s U r h a j e c' i (Edesszai Máté) örmény nyelvű történetében (1045—1047.): „És volt pedig ott (Arčëš várában) egy bizánci hadvezér, akit Step'an *katapannak* neveztek”. Nemsokára „a törökök legyőzték a bizánciak seregeit és szörnyű mészárlást végeztek közöttük. Elfogták Step'an *katapant*, és Her városába vitték” (ed. Jeruzsálem, 1869. 116—7; vö. HONIGMANN, Die Ostgrenze 178). Továbbá: Paĥinban székelt egy Peros nevű *katapan* „a sátán vezére”, akit 1055-ben leváltottak (M a t t'è o s U r h a j e c' i i. m. 129—31, 145). S a m u è l A n e c' i XII. századi krónikája szerint a bizánciak „évről évre *katapan*-okat küldtek” az örmény végvidékre (Velencei nagyszótár I, 1836. 1061; HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/2, 355). V a r d a n XIII. századi „Egyetemes történet”-e szerint a görögök Konstantinápolyba hívják Gagik örmény királyt (1042—1045.), esküvel ígérve, hogy ajándékokkal elhalmozva hazaengedik, ezzel szemben *katapan*-t neveztek ki Ani városába (ed. Velence, 1862. 99).

A bizánci méltóságnevek örményországi előfordulásainál figyelembe kell vennünk azt, hogy a császár az örmény főuraknak is bőkezűen osztogatta a címeket. A feliratos anyagból úgy látszik, hogy a főurak gyakrabban viselték ezeket a címeket, mint ez az örmény krónikairodalomból kitétszik.¹ Mindenesetre úgy látszik, hogy ezek a címek nem eresztettek mélyebb gyökeret örmény földön. Ezt már az a körülmény is indokolja, hogy a bizánci címek az első évezred vége felé és utána egyre gyorsabb ütemben lefokozódtak, illetőleg egyre újabb címek tűntek fel.

A *katapan* méltóságnév szótári előfordulásai nem jelentenek feltétlen bizonyítékot a szó továbbélése mellett, mivel ismeretes, hogy a velencei nyelvtörténeti jellegű, mechitarista nagyszótár a szerkesztése idején (1836.) ismert krónikairodalom java részét feldolgozta, és innen kerülhetett tovább a szó a klasszikus nyelv (grabar), illetőleg az örmény teljes szókincsét felölelő szótárakba 'tartománykormányzó, városparancsnok stb.' jelentéssel. Mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szó megvan az egyik nyelvjárásban *katapan* (*կաթափան*) alakban, 'szőlőcsoász' jelentésben, sőt továbbképzett *katapanut'üvn* alakban is, 'szőlőcsoászti tisztség' jelentésben (ΜΑΛΧΑΣΙΑΝC', Örmény magyarázó szótár. Jerevan, II, 1944. 399; HÜBSCHMANN i. m. 355). Megjegyzendő ezenkívül, hogy az óriási területen szétszórt örmény nyelvjárások szókincse még távolról sincs feltárva.

Ami a szó hangalakját illeti, a *katapan* egyaránt lehet a feltett bizánci népnyelvi *κατεπάνω*, valamint az irodalmi nyelvi *κατεπάνω* folytatása.

Szöveg tekintetében az örménybe átvett görög szavak és így a bizánci címek és méltóságnevek is kétféle módon viselkednek. Egyeseknél megmarad a végződés: *eparkos* < *ἐπαρχος*, *hiwpatos* < *ὄπατος*, *magistros* < *μάγιστρος*, *sebastos* < *σεβαστός*; másoknál eltűnik: *patrik* < *πατριάρχης*, *spal'ar* < *σπαθάριος*, *stratelat* < *στρατηλάτης*.

¹ Az örmény krónikáírók általában inkább a régi örmény méltóságneveket használják. Például Aristakës Lastivertc'i (XI. század) a *katapan* megjelölésére a legkülönbözőbb eredeti örmény kifejezéseket használja: *tër* (*իշխան*) *gavarin*, *verakac'u*, *gavarapet*, *išxan*, *kotmnakal*.

Egy *καταπίνος > *katapan* átvétel tehát valószínűsíthető, de a καταπάνω > *katapan* megfelelés is minden nehézség nélkül magyarázható. Utóbbi esetben a szó az örménybe feltehetőleg népetimológiával illeszkedett bele, mert a *-pan* több 'örzö' jelentésű örmény összetétel második tagja: *marzpan*, *patgosapan*, *pahapan*, *partizpan* stb. (A *katapan* és *marzpan* jelentésének szoros kapcsolatára utal ALIŠAN, amikor azt mondja, hogy a bizánciak „*katapan*-oknak nevezett *marzpan*-okat küldtek Aniba”: i. m. 97).

A szóközépi görög ε helyén az örmény szóban történeti forrásainkban kivétel nélkül a áll, ami örmény nyelvtörténeti szempontból megokolt, mert az örmény összetételnek érzett szóban a görög ε-t örmény a kötőhanggal helyettesítette (az a kötőhang már a legkorábbi örmény nyelvi forrásokban általános: MémSocLing. XVIII, 253—4). A kötőhang szempontjából és az összetétel jellege tekintetében is hasonlóan viselkedik a κοιροπαλάτης cím örmény megfelelője, a *kiwrapatat* (κἰρρωπατισησ), ahol a görög o helyett mindig a-t találunk. (A *παλάτιο* megfelelője mint önálló szó is megvan az örményben *patatn*, *patat* alakban.) Az o ~ a megfelelőben valószínűleg itt sem hangváltozást, hanem etimologikus helyettesítést kell látnunk. A *katapan* szó tehát mind hangalakjával, mind népetimologikus jelentéstani konstrukciójával jól belcilleszkedett a régi örmény tisztségnevek közé.

Az örmény katonai erők bizánci szolgálatban való felhasználásának elvét szembe-szökően juttatja kifejezésre az a levél, amelyet Sebèos episkópos „Herakleios története” című krónikája szerint Maurikios császár a perzsa királyhoz intézett: „Ez [az örmény] álnok és zabolátlan nép(ség)..., amely itt kettőnk között foglal helyet és zavarokat támaszt. Én bizony összegyűjtöm az enyéimet és Thrákiába küldöm őket, Te pedig a tiedet gyűjtsd össze és vitesd őket keletre. Ha elpusztulnak, ellenség fog elpusztulni; ha ölnek, ellenséget fognak ölni, és mi békében fogunk élni. Mert ha ezek az országukban maradnak, nem lesz nyugovásunk.” (Ed. Tiflisz, 1913. 75; ford. MACLER 30—1.)

Ennek a politikának és Bizánc balkáni katonai helyzetének következménye, hogy a császárok nagy örmény csapatokat küldenek a nomádok betöréseitől veszélyeztetett Balkánra. Például 591—593-ban Maurikios császár számos örmény csapatot vezényel az avarok ellen Mušet Mamikonjan parancsoksága alatt (Sebèos: i. h. 83—84; MACLER i. m. 35). Vagy: II. Bazileios 986-ban a bolgárok elleni hadjáratban az örmény gyalogság menti meg. Vagy: 991-ben a császár Grigor Magistros és más örmény főurak parancsoksága alatt nagy örmény csapatokat küld a bolgárok ellen (Stephanos Asotik ed. Spb. 1885. 244/245, 260/261; ford. GELZER—BURCKH. 186, 198).

Az örmények Maurikios idején is tiltakoznak a kényszersorozások ellen, „hogy ne kelljen nekik Thrákia vidékén elpusztulniok, hanem hazájuk földjén élhessenek vagy halhassanak” (Sebèos: i. h. 86; MACLER i. m. 37). Ezt panaszoja Matthèos Urhajeo'is a XII. században, hogy a bizánciak, Örményország hamis „védelmezői” „szétszórták a fegyverforgató férfiakat, egyiket a másik után elszakították otthonuktól, szülőföldjüktől, örmény hazájuktól” (162; ford. DULAURIER 113).

Nem térünk ki arra, hogy milyen jelentős szerepet játszottak az örmény főurak Bizánc katonai és polgári életében, hogy Bizánc számos hadvezére, sőt több császára került ki közülük (a második császári generáció többnyire már teljesen beolvadt a bizánciakba). Nem szölkünk arról, hogy az évszázadok folyamán mennyi sok örményt telepítettek át a Balkánra a kipusztult lakosság pótlására, védelmi célból, büntetésül. A fentiekkel pusztán arra kívántunk rámutatni, hogy milyen fontos szerepet játszott az örmény katonai elem Bizánc balkáni birtokainak védelmében.

Mint említettük, a császár az örmény főuraknak is bőven osztogatta a bizánci címeket, és bár arra nincs adatunk, hogy a Balkánon harcoló örmény hadvezérek viselték volna a „k a t p a n” méltóságot (BĂNESCU, Les duchés byz. 171—4), feltehető, hogy

közülük is kerültek ki katapanok, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy *katapan* nemcsak 'tartománykormányzó'-t jelentett, hanem 'város-', illetőleg 'várparancsok'-ot is.

A fentebbiek alapján gondolhatunk arra, hogy a magyar *Katapán* név egy a Balkánon foglyul ejtett örménytől vehette eredetét, de a magyar—bizánci kapcsolatok szorosabbra fonódása vagy a szeldzsuk dúlás idején hazájukból menekülni kényszerült örmények vándorlásai alapján örmény alapon is feltehetőek volnának más magyarázati lehetőségek. — Mindenesetre figyelembe veendő, hogy a *κατεπάνω* : *katapan* sem a bizánci görögben, sem az örményben nem fordul elő tulajdonnévként. Itt voltaképp egy idegen nyelvi cognomen tulajdonnévvé válásával állunk szemben. — A *Katapán* név magyarországi többszöri előfordulásából talán nem kell a név széles körű elterjedésére következtetni; lehetséges, hogy egyetlen családban visszatérő névvel van dolgunk.

Az örmény eredet lehetőségére azért kívántunk rámutatni, mert az Árpád-kori okleveles anyag mellett egyéb nyelvi mozzanatok is utalnak örmények jelenlétére az Árpád-kori Magyarországon. SCHÜTZ ÖDÖN

Állat. Köztudomású, hogy az *állat* szónak a régiségben egyebek mellett volt 'ens, Wesen, Sache' jelentése is (EtSz., SzófSz.), de általában úgy tudtuk, hogy ma e szónak csak 'animal, Tier' jelentése él. A mai jelentés a *barom-állat* vagy *oktalan-állat*-féle jelzős szerkezetből jelentéstapadással alakult (HORGHER, MSzav. 15). A MTsz. szerint a népryelv sehol sem őrizte meg ezt a régi jelentést. Úgy látom azonban, hogy a MTsz. e tekintetben nem aknáztta ki eléggé a rendelkezésre álló anyagot. ROKONFÖLDI [PETRÁS INCE] közléséből ugyanis ismerhette már „A szívtelen anya” címen közölt csángó balladának azt a részletét, ahol a gyermekeket szívtelenül elhagyó anyában a borját szarva között vivő „barom üdő” láttán felébred a lelkiismeret, s az önvád ilyen szavakban tör fel belőle: „... Ez egy barom üdő | Én egy *lelkés állat*, | Mégsem hágyá el ő | Még egyik borját sem; | Én sem hagyom itt el | Egyik gyermekem sem” (Nyr. IV, 287). A tőlem kiemelt *lelkésállat*-ban az utótag a régi 'lény' jelentést őrzi. Egy újabban közölt csángó mese szerint egy gonosz cigányasszony megöl két testvért. A testvéreket el is temetik, de sírjukból kinő két plopfa (nyárfa). A cigányasszony ezeket kivágattatja, s leányainak meg újdonsült vejének (a két megölt gyermek apjának) készített belőlük ágyat. „De azok [ti. az ágyak], hogy *lelkes állatokból* vótak, azak beszélgették éjjen.” Ezt a mese-részletet a csángó elbeszélő később újra megismétli így: „... Sz mikor riva fektűtek [ti. az ágyra], akkor éjjen azak beszielgettek, met *lelkesállatból* vótak” (DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság³ 402, 406). Ezeket az adatokat csak megerősítik a moldvai csángók között 1949 nyarán tett megfigyelésünk. A moldvai magyarok között ugyanis a mai köz- és irodalmi nyelvben csak enyhén-komolyan lekicsinylő, gúnyos-tréfás jelentésben használt *asszonyi állat* jelzős szerkezet a régiségből ismert 'asszonyi lény, asszony' jelentéssel még ma is él, sőt a bogdánfalvi magyarok nyelvéből a 'férfi' fogalmának kifejezésére használt szó kérdésezkor az *embër* mellett a *férjiállat* szó is előkerült (GÁLFFY MÓZES adata). Ennek a moldvai csángóban természetesen éppen úgy nincsen lekicsinylő értelme, mint az *asszonyállat*-nak. A déli csángó községek közé tartozó Somoskán magam egy ilyen mondatot jegyeztem le: „Az iszten minden *állatot* segélyen meg s münket és”. Itt meg éppen nem kétséges, hogy a beszélő szóhasználatában a 'lény, emberi lény' jelentés él. Viszont a Somoskával társomszédos Klézsén a 'szarvasmarha' fogalmának kérdésezkor a *barom-állat* jelzős szerkezettel felelt a nyelvmester (VÁMSZER MÁRTA adata). Valószínű, hogy ha moldvai gyűjtésünk anyaga teljes egészében ki lenne cédulázva, még néhány adatot találhatnánk a cédulák között az *állat* szó ilyen régies jelentésére. De e néhány adatból is megállapítható, hogy az *állat* szónak a köz- és az irodalmi nyelvben kihalt 'lény' jelentése a moldvai csángó-

ban még ma is él, habár a jelek szerint a jelentéshasználat itt is mindinkább ritkul. (Talán erre mutat az is, hogy a szót nem találhatni meg WICHMANN északi csángó szótárában.)

De ezek után sem merem azt írni, hogy a magyar nyelvterületnek ez az egyetlen vidéke, ahol ez a régies jelentéshasználat még ma is él. Gyergyóból ugyanis a fűrésztelekenőre vonatkozó következő találókérdést ismerjük: „Erdőn vágják, hazahozzák s *lelkes állatot* tésznek belé” (Nyr. XXXI, 352). Valószínűnek látszik, hogy a MTsz. a szótár szerkesztési idejéig közölt anyagból nem aknázott ki még más idevágó adatokat sem, s az azóta gyűlt anyagban is lappanghat néhány újabb adat. De ettől függetlenül az *állat* régi jelentésének elavulására vonatkozó megállapítást fenti értelemben már most is módosítanunk kell. — Egyebekben pedig ez a kis adalék is jó figyelmeztető arra, hogy milyen sok érdekességet várhatunk még a csángó területen eddig végzett és ezután — remélhetőleg — folytatandó nyelvészeti kutatások eredményeitől.

Fiadalom. A moldvai csángó nyelvföldrajzi gyűjtőmunka során 1949-ben két ponton a fiúgyermek elnevezéseként feljegyeztem a címszóbeli szót. A Tázló mellékén Turlujánban *fiadalom*, Esztufujban pedig *fiadalom* alakban él. A bejárt csángó településterület 73 pontja közül csak e kettő nyelvből van e szóra adatom; valószínűnek tartom azonban, hogy másutt is él.

Az első pillanatban arra gondoltam, hogy a címbeli szó a *fi(ú)* köznévből a csángóban elég gyakori *-d* kicsinyítő képzős származékának valamilyen továbbképzése. A *-d* kicsinyítő képzős származék előfordul az ÓMS.-ban, sőt még előbb azokban a *Fiad ~ Fiod* alakú személynévben, melyeket az OklSz. megkérdőjelezve ugyan, de a *fiad* címszó alá von. Ettől az ötlettől azonban hamarosan el kellett állanom, mert semmiképpen nem lehet az egészen más szerepet betöltő *-alom* képzővel összekapcsolni a *fiadalom* két utolsó szótagját. Mikor aztán láttam, hogy a *fiatal* szónak van Gyergyóban *fiadal* alakváltozata is (MTsz., EtSz.), világossá vált, hogy az eredeztetést ebben az irányban kell keresnem. A magyarban volt is egy *-m* kicsinyítő képző; erre eddig mindössze öt példát ismertünk: *alom*, *sulyom* (vizinövény és egy hozzá hasonló alakú tésztafajta), *vérmes*, *gyermek*, *tetem* (NyH.7). Ehhez az öt példához szerintem hozzáfűzhető a csángó *fiadalom* szó is. E szó ezek szerint a *fiatal* szó családjába tartozó *-m* kicsinyítő képzős származék. E köznévből eredeti jelentése tehát 'fiatalka, fiataloska' lehetett. — E fejtegetés némi gyengítésként sietek azonban megjegyezni, hogy sajnos, moldvai gyűjtőmunkánk során eddig még nem került elő a *fiatal* köznévből *fiadal* alakváltozata. Valószínűnek tartom azonban, hogy ezután végzendő gyűjtőmunkánk során még előkerül a *fiadal* köznévből. A Tázló melléki csángóság ugyanis a kutatók meglehetősen egyhangzó véleménye szerint jórészt Csíkból, Gyergyóból és Háromszékből vándorolt ki Moldvába, de vannak ugyancsak innen kikerült székely települők az északi és déli csángó telepések között, a Szeret bal partján levő székelyes szórványokban is.

Koboz. Nem a középkori és kora-újkorai magyar énekmondók kedvelt hangszerének nevéből, hanem arról a helynévről szeretnék valamelyes magyarázatot írni, amelyet a Maros-Torda megyei Szentháromságról még KRIZA JÁNOS közölt. Ő ugyanis a szentháromsági helyneveket felsoroló kis közleményében a „*Koboz* és Füzes nevű hegyoldalak tövében” fekvő „*Koboz tartomány* (az ilyenű hegy szomszédságában)” helynévről emlékezik meg (Nyr. I, 427). Újabbban BENKÓ LORÁND is közöl ugyanonnan egy *Koboz* (szántó) és egy *Kobozúttya* (út) helynevet (MNnyv. VI, 156), de ezt „A Nyárádmunte földrajzinevei” címen megjelent szép tanulmányában az ismeretlen eredetű nevek közé sorozza (MNyTK. 74. sz. 52).

Bármennyire meglepő is első pillanatra, magam a *Koboz* helynevet a *kopasz* melléknévből alakultnak tartom. Egész Erdélyre kiterjedő helynévtörténeti adatgyűjteményemben Szentháromságról a következő ide tartozó adatokat idézhetem: 1733: „az *Kobozon*” (szántó); 1788/1803: „A’ *Kopatz* nevezetű helyen levő Falu Köz szántó földel”; 1801: *Kobaz* (ua.); 1803: „*Koboz* nevezetű helyen” (ua.); „a *Koboz* allyán (ua.) . . . vicin(usa) . . . Napnyugotrol a’ *Koboz* Erdőlő uttya”; 1809: „A *Kobazon* szántott boronált”; 1820: „*Koboz* nevezetű helyen”. — A *kopasz* melléknévnek volt a régiségben, és hallható az erdélyi népnyelvben ma is *koposz* alakja; pl. 1312: „*Kopoz* palatini”; 1333: „Simone dicto *Kopoz*” (Oklsz.; ugyanott még több adat). Egy e melléknévvvel alakult *Kopaszdomb* összetételben az előtag végmagánhangzója az utótag kezdő mássalhangzójának hatására természetesen zöngésült, és így a helynév kétségtelenül csak *Kopozdomb(ja)* alakú lehetett. Minthogy pedig e helynévalakban így a zöngés mássalhangzók voltak többségben, ezek hátraható hasonítása révén egy **Kobozdomb(ja)* alak is keletkezhetett. Ebből vonhatta el aztán a népnyelv a *Koboz* és egy *a*-zó *Kobazdomb(ja)* alakból a *Kobaz* formát.

E hangtani szempontból kétségtelenül lehetséges feltevésemre két, látszólag ellentmondó észrevételt lehet tenni. Az egyik az, hogy a szentháromsági helynévanyagból nem tudom kimutatni a *Kopozdomb* ~ *Kobozdomb* helynevet, a másik pedig az, hogy — amint a közölt történeti adatokból látszik — előbb jelentkezik a *Koboz*, mint a *Kopac* alak. Az első ellenvetésre azzal lehet válaszolni, hogy KRIZA közléséből nyilvánvaló: a *Koboz* egy szentháromsági hegyre, ennek oldalára és az aljában elterülő határrezsre vonatkozhatott. Erdélyben főként a kopáros, sokszor erdőtlen, de egyébként tekintélyes hegyeket gyakran illetik a *Kopaszdomb* névvel (l.: PETRI MÓR, Szilágy vm. mon. III, 353, 609, IV, 794, 847, NYR. XXXVII, 380; SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei és A Borsavölgy helynevei mut.). Alkalmasint tehát nevezhették és nevezhetik ma is a *Koboz* hegyes részét *Kopozdomb*-nak. Ami a *Koboz* alaknak a *Kopac* formánál előbb való jelentkezését illeti, a két alak lejegyzési ideje közötti csekély, mindössze fél századnyi idő láttán bátran megkockáztatható a következő feltevés: Mikor az előbb jelzett módon a *Kopozdomb* alakból *Kobozdomb*, illetőleg a *Kopoz*-ból *Koboz* keletkezett, jó ideig, nyilvánvalóan legalább a XVIII. század végéig egymás mellett élhetett a *Koboz* ~ *Kobaz* és a *Kopac* ~ *Kopasz* alak (l. erre nézve PAIS: MNy. XLVI, 108 kk.). Így magyarázható meg az okleveles forrásokban öt-hat évtizeden belül a *Koboz*, *Kobaz* és a *Kopac* együttes jelentkezése. Azt a lehetőséget ugyanis, hogy az előbbi kettő más és az utóbbi megint más területre vonatkozó helynév, kizárja az, hogy e helynévalakok a szentháromsági unitária eklézsia fekvősegeinek összeírásaiban állandóan az egyházközség tulajdonában levő azonos földterületre vonatkoztak.

A *Koboz* alak véglegesülését elősegíthette az is, hogy a népetimológia ez elhalványodott származású helynévalakot valamiképpen a *koboz* hangszer-névvvel egybekapcsolhatónak vélte. A *koboz* ugyanis a XVIII. században még a Nyárád mentén is ismert és kedvelt hangszer lehetett, hiszen a *kobza* Moldvában még ma is a népi vonós-pengetős zenekarok egyik elmaradhatatlan hangszere (vö. DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság³ 210).¹

A fentiek alapján úgy vélem, a *Koboz* helynév bátran összekapcsolható a *kopasz* melléknévvvel, s így törölhető az ismeretlen eredetű nyárárdmenti helynevek sorából.

SZABÓ T. ATTILA

¹ Valahol olvastam — de pillanatnyilag nem tudok nyomára akadni, hol —, hogy a *koboz*-t a csiki székelység még ma is ismeri. — A moldvai csángók között a hangszerekre vonatkozó kérdésekre mindenütt megtaláltam a *kobza* ~ *kobz* nevet. WICHMANN is feljegyezte nemcsak az északi csángók között, de a Brassó megyei Hétfaluban is (vö. CsángóSz.).

Magam sütése könyér. Az *isten-adta*-féle szerkezetek magyarázatában SIMONYI hivatkozik erre a nagykőrösi eredetű szerkezetre: „... *isten-adta* annyi volna, mint Istennek adása, adománya (*isten-adata ember: vö. hogy pl. Nagykőrösön azt is mondják: *magam sütése könyér*, Papp Imre értesítése)” (Nyr. XXXVI, 195; NyF. 47. sz. 12). SIMONYI adatát átveszi később SZEPESEY GYULA is (MNyTK. 47. sz. 9).

Mivel ennek a nagykőrösi adatnak a hitelessége nem közömbös az *isten adta*-féle — s általában egyéb — igenévi szerkezeteknek a magyarázata szempontjából, s mivel erre a típusra csupán ez az egy adat áll rendelkezésünkre a szakirodalomban,¹ KÁROLY SÁNDOR kartársam — aki az igenevek kérdésével behatóbban foglalkozik — megkért arra, hogy nézzek utána a dolognak szülővárosomban, Nagykőrösön.

A gyűjtés módszeréről csak annyit, hogy ilyen ritka szintaktikai jelenséget passzív módszerrel szinte lehetetlen eredményesen felgyűjteni. A kiegészítés, a rávezetés sem járható út. S így avval — átkülönbön jogosan kárhóztatható — módszerrel kellett megpróbálkoznom, hogy kimondtam egy (majd több) hasonló szerkezetet, s megkérdeztem, hogy ismerik-e. A válasz először rendszerint nem volt jó, mert az első kérdésre az adatközlő általában lefordította a nagykőrösi helyi nyelvben már régies szerkezetet a mai szokásosabb kifejezések egyikére. Csupán a szerkezeti váz ismételtetése (tehát egyes szavak kicserélése, helyettesítése, más példák felhozása) után jutott el az adatközlők egy része arra az absztrakciós fokra, hogy nem a „k e n y é r s ü t é s e” vagy a „d i s z n ó h í z l a l á s a” felől érdeklődöm, hanem „ilyenfajta kifejezések vagy szófűzések” iránt.

A fiatalabbak és középkorúak a szerkezetet nem ismerik. Az idősebbek közül többnek az emlékezetében derengett valami hasonló szerkezet emléke. A legbővebb választ Sz. L. hetvenöt éves földművestől és hatvanhét éves feleségétől kaptam.

Sz. L. (és Sz. L.-né) ismeri a *magam sütése könyér* kifejezést. Bár ezt inkább úgy mondják szerintük, hogy *én sütöttem a könyeret* ~ *magam sütöttem a könyeret*; illetőleg *magam sütésű könyér*. Határozottan állították azonban, hogy a címül írt kifejezést is ismerik, csak hogy az sokkal ritkább.

Közös erővel végigragoztuk a kifejezést. Eszerint ismeretes a *magam sütése könyér*, a *magad sütése könyér*, a *magá sütése könyér*, a *magunk sütése könyér*, a *magatok sütése könyér*, a *maguk sütése könyér*.

Sz. L. szerint „így” mondják még a következőket is: a *magam nevelése ló*, a *magam nevelése tehén*, a *magam hizlalása disznó*. Ezeket nem ragoztuk végig, mert szerinte ezeket is lehet „úgy mindenféleképpen mondani”, mint az előzőt. — Természetesen ezek esetében is gyakoribb a gondolati tartalomnak más, újabb módon történő kifejezése: *magam hizlaltam ezt a disznót*; *magam nevelésű ló* stb.

A fenti példákat azután hallottam, miután az általam kérdezett a *magam szántása föld* és a *magam vágása fa* ismeretlennek bizonyult. A két említett kifejezés hiánya mindenestre meglepő. Ez a tény arra hívja föl a figyelmünket, hogy itt olyan ritka, régies, az élő, beszélt nyelvből már-már jóformán teljesen kiszoruló szerkezetről van szó, amely ritkasága és régiessége folytán már csak néhány frazeológiailag kötött szókapcsolatban maradt fent. Ez a jelenség természetesen nem egyedülálló; gondoljunk csak azokra a szerkezetekre, amelyek csupán néhány frazeológiailag megrögzített fordulatban maradtak meg akár a vallás nyelvében, akár a magyar folklór kifejezéskincsében, akár a francia jogi terminológia formuláiban stb.

Természetesen attól, hogy ez a két adatközlő éppen ezt a két példát nem ismerte, ezek még meglehetnek a használatnak ugyanezen a csenevész fokán. Édesapám (Sz. Gy. hatvankét éves) éppen a *magam szántása föld* kifejezésre emlékezett. Ez arra is figyel-

¹ Nem említi a város nyelvének egyetlen feldolgozója, VASS BÉLA sem „A nagykőrösi nyelvjárás” című értekezésében (Bp., 1909.: NyF. 57. sz.).

meztet, hogy érdemes volna még akár Nagykőrösön, akár másutt kutatni más hasonló kifejezések után. Így talán előkerülhetne legalább egy-két adat az *én sütésem kenyér*-féle szerkezetre is, amit én hiába kerestem. — Az efféle bizonytalanság is a szerkezet kivészésének a jele. — Annyit azonban a fentiek alapján is megállapíthatunk, hogy a SIMONYI-tól idézett adatok helytállóak voltak 1907-ben, s ma is azok. A még tőlem ismert néhai PAPP IMRE nagykőrösi származási karcagi tanár „értésítése” ezek szerint tényeken alapult.

Végül még egyet. A *magam sütése kenyér* végigragozása után Sz. L.-né elkezdte a szerkezetet a következő módon átalakítva is ragozni: *Ez a kenyér a magam sütése; Ez a kenyér a magad sütése* stb. Ez esetben a *magam sütése* az egész mondatnak a szempontjából szerkezetes névszói állítmány. Ebben a formában pedig, hogy „a *magam sütése kenyér*” a *magam sütése* szintagma a *kenyér* jelzett szónak szerkezetes jelzője. A (szerkezetes) állítmány → (szerkezetes) jelző fejlődés is elképzelhető, hiszen például SIMONYI is ilyenféleképpen magyarázta a *nap-levő*-nek belső történetét: „A jelző tulajdonkép egy-egy előbb megvolt vagy gondolt mondat állítmányának összevonása, mintegy a főnév jegyéül való megrögzítése” (Nyr. XXXVI, 98; NyF. 47. sz. 2). Ez összevág a jelzőnek az állítmányból való másodlagos eredeztetésének gondolatával is (SIMONYI a fentebbi nézetének erősítése végett lapalji jegyzetben hivatkozik KALMÁR ELEK és BRUNOWSKY DEZSŐ idevágó véleményére). SZÉPE GYÖRGY

A román borcan eredetéről. BENKŐ LORÁND és MOLLAY KÁROLY eredményes nek ígérkező vitája *bokály* szavunkról (MNy. LII, 450 kk.) indított arra, hogy a *bokály* román nyelvi megfelelőinek kérdését vegyem szemügyre. Ezúttal nem az Erdélyben, a Bánságban és Moldvában járatos *bocal*, *bocală*, *bucal* 'grosse Glasflasche mit kurzem Halse' (TIKTIN, vö. „*Bokali*. Iuegh kanna”: OklSz.), 'verre, cruche' (DAcR.) szóval foglalkoznám hosszasan, inkább a *borcan* eredetével kapcsolatban vetnék fel egy megoldási lehetőséget.

A *bocal*-ról TIKTIN csak annyit jegyez meg, hogy az közvetve az olasz *boccale*-ra megy vissza, míg a DAcR. vagylagosan a szerbből és a magyarból származtatja. A szóföldrajzi tények elsősorban a magyar eredet mellett tanúskodnak, de — főképpen a Bánságban — szerb közvetítés sincs kizárva. Az ilyen vándorszavak esetében rendkívül hálátlan dolog kategorikus egyoldalúsággal nyilatkozni, legalább is addig, míg a vitás szavak dologtörténeti háttere nincs véglegesen és aprólékosan tisztázva. A bolgár eredet lehetőségét nyilván azért mellőzi a DAcR., mert a szó éppen Munténiában nincs elterjedve. A *bocal* szót, legalábbis Erdélyben, a XVIII. század második felében már bizonyára ismerték, különben aligha szerepelne az eléggé különös *bocáo* (: *bokáo*) alakban KLEIN szótárában, melyet GÁLDI LÁSZLÓ dolgozott fel és adott ki. A LexBud.-ben: *bokál* 'poculum maius: bokály, egy nagyobb pohár: der Bokal, oder Pokal'. Egyéb adatok: „adă *bocăiul* cel verde să punem smântână în el” (Kistövös, Nyárádselye Kisküküllő m.: VICIU, Gl. 20); *bocăie* 'vas mare de pământ în care se ține apa de băut' (Mármaros m.; PASÇA, Gl. 11); az *-ai*, *-aie* végű alakok nyilván csak a magyar *bokály* átvételei lehetnek, míg a *bocală* a *bokála* megfelelője. Itt említhető még a talán nem egészen pontosan feljegyzett tutovai (Dél-Moldva) *bucăl* 'șip, sticlă, garafă în care se aduce borvis' (ION CREANGĂ VIII, 155).

Ezzel szemben az egész román nyelvterületen ismerik a *borcan* 'Topf, Krause, Napf; pop. Weinkrug' (TIKTIN), 'vas de pământ (de sticlă, de faianță, etc.) de diferite forme și pentru întrebuințări diverse' (DAcR.) szót, melyre a DAcR. 1746-tól kezdve közöl adatokat. A legrégebbi adat éppen egy boros bokályról szól: „*borcanul* cel de vin”, az edénynek azonban korántsem ez volt az egyetlen felhasználási módja, mint ezt ada-

taink is bizonyítják: „1 *Borcan* . . . mit Kaviar” (FURNICĂ, *Din istoria comerțului la Români*. București, 1908. 187); 1801: „2 *borcani* cu pomadie” (DĂCĂR); „*Borcanele* care conțineau alifiiile” (TIKTIN); „*borcan* de muștar” (C. PETRESCU, *Calea Victoriei* 90); „Ca 'n *borcanul* cu dulceață” (BENIUC, *Versuri* 18); stb. Kicsinyített alakjai: *borcănaș*, *borcănel*; származékai is vannak: *borcănat*, *borcănos* 'gros, grand, renflé' (DĂCĂR.). Tartottak tehát benne ivóvizet, bört, kenőcsöket, tejfölt, mustárt, gyümölcsizt stb.

Kétségtelen, hogy a *borkanná*-ból való származtatás eléggé önként adódik, azonban nem eléggé megnyugtató. MĂNDRESCU (El. ung. 142), DRĂGANU (Dacor. II, 900), PAȘCA (Dacor. V, 285) nem igen akadtak fenn azon, hogy pl. a *borkancsó*-ról már CzF. megjegyezte, hogy „Szokottabban: *boroskancsó*.” A DĂCĂR. egészen másképp látja a dolgot: a román szót egyszerűen a bolgárból származtatja, holott megfordítva: a bolgár *burkan* 'Glasgefäss' román eredetű (CAPIDAN: Dacor. III, 221). TIKTIN szokásos óvatosságával megjegyzi: „Wahrsch. magy. *bor* 'Wein' u. *kán* 'Kanne'.” Nehéz volna eldönteni, hogy a *kán* tájnyelvi alak ritkább-e, vagy pedig a *borkanna* összetétel (a *kán*-ra l. MTsz. *kanna* al.). Annyi bizonyosnak látszik, hogy a rendkívül elterjedt és köznyelvivé vált *borcan* aligha lehet egy éppen lehetséges, de ténylegesen nemigen használt *borkanna* átvételc.

Kérdés, van-e más, esetleg jobb magyarázatunk? Azt hisszük, igen. Nézetünk szerint a *borcan* összefügghet a *bocal* szóval, abból megmagyarázható. A román nyelv jövevényszavainak szóvégi *l*-je több esetben *n*-nek adja át a helyét, s így a *bocal*-ból könnyen válhatott *bocan*. Ez egyébként nem csillagos alak, mert VICIU a 'nagy' jelentésű *borcan* (vö. *borcănos*) szóról megjegyzi, hogy „Pe aiurea zic *bocan*” (Gl 21; ui. a umplut-o [litra] *băcănat* 'púposra töltötte a meszelyt', ahol a *băcănat* a *borcănat* alakváltozata). Hasonlóképpen lett a török *bakkál*-ból *băcan* 'fűszeres' (a *lipscan* hatását nem is szükséges feltételezni, ahogy ezt a DĂCĂR. teszi), vagy a szláv *prijatelc*-ből *prietan*. A szó jelentését és a *bocan* változat tényleges meglétét figyelembe véve, aligha képezheti magyarázatunknak akadályát az a körülmény, hogy a hangzóközi *c > rc* változásra nem tudunk megfelelő számú és minőségű példát idézni. Ha pusztán hangtanilag néznők a kérdést, akkor csak ilyen esetekre hivatkozhatnánk: *cocoța* ~ *corcoța* 'obenan setzen' (TIKTIN), *arcat* ~ *acat*, *d'erm* 'gém', *așău* ~ *arșău* 'ásó' (MNY. XXVIII, 248—9), *holoangăr* ~ *horlangăr* 'hoț de baie' (Dacor. IV, 179), *sopon* ~ *sorpon* (STAN V.: NYF. 19. sz. 45) stb. Ennyi is elég azonban ahhoz, hogy szórványos jelenséggént a *bocan > borcan* fejlődést feltételezhessük. Nem érdektelen az sem, hogy G. ALEXICU népköltészeti gyűjtésében egyazon népballada szövegében fordul elő 'un *bocal* d'è bañ' és 'un *borcan* d'è bañ' (Lit. pop. 47). A fent idézett *bucăl* értelmének meghatározásában szerepel az, hogy „în care se aduce *borvis*”, s így joggal tehető fel, hogy a *bocal > bocan > borcan* fejlődésben a szintén magyar eredetű *borviz* 'ásványvíz' szónak is szerep jutott.¹ Erdélyben és Bukovinában emellett a *borcut* (< *borkút*) segíthette elő a szóban forgó szórványos hangfejlődést.

Magyarázatunkat támogathatja végül az a feltűnő tény, hogy a román *borcan* szónak nincs *borcană változata, ami csak úgy érthető, ha az itt vázolt szófejtést fogadjuk el helyesnek. Magyar *borkán* alakból sem indulhatunk ki, ezt a székelyföldi tájszót BLÉDY GÉZA helyesen a románból magyarázza (Infl. limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. 26).

TAMÁS LAJOS

¹ A XVIII. század második felétől kezdve vannak rá adataink: „la Coasna la *borvis*” (ST. STINGHE, *Istoriia beserecei Schéilor*. Brașov, 1899. III). PONTBRIANT, DRF. 82—3; CIHAC II, 484 stb. Köznyelvi szónak tekinthető.

Béna. Azok közé a szavak közé tartozik, melyekkel még alig foglalkoztak; elfogadható származtatása eddig nem volt. MÁTYÁS (Észrevételek finnező véleményre 52) a szanszkrit *vīna* 'sine, mancus' szóval veti egybe minden komoly alap nélkül (vö.: MUNKÁCSI: NyK. XXXVIII, 275, ÁKE. 35; EtSz.). Mind az EtSz., mind a SzófSz. ismeretlen eredetűnek minősíti. KNEZSA azóta elkészült hatalmas összefoglaló művében (SzlJövsz.) nem szerepel.

Bár az első magánhangzó olvasatára nézve megoszlanak a vélemények (vö. EtSz.), az világosan kiderül a szó történeti adataiból, hogy az *n* eredetileg hosszú volt a *béna* szóban. Mindezt támogathatjuk mai nyelvjárások adataival is. A történeti adatok sorából az EtSz. helyesen zárja ki az OklSz. korai *Bena* adatait. Ezek a *Benedek* szcmény-név rövidítésének képzős alakjai, s nem véletlen, hogy nincs köztük egyetlen geminálás, *nn*-es alak sem, amit már a következő kor adatai alapján jogosan elvárhatnánk. Nyelvünkben először a JókK.-ben (103) tűnik fel a *béna* ~ *bénna* szó: „a3 poclos vala mendenef-twl foguan meg fephewt es ygen vlatatos, mert vala beñu”. További adatok: MünchK. 47: „Job te nèked az orçk elètbè mennèd *benmaol* äg fantaol: debilem vel claudum”; BodK. 11: „Eggik vak vala másik *benma*”; ÉrsK. 353: „Walannak ket tars kynek egyk wala vak es az masyk *bennaa*”; Ver: Verb. 217: *benna*; Soós: Post. 63: *bénna*; Bal: CsIsk. 126: *Benna*; MonOkm. XXIII, 266: *béna*; Matkó: BCsák. 251: *bénna*; Szentiv: Verseng. 435: *bénna*; Fal: BE. 579: *bénnat*; Fal: Jegyz. 917: *bénna* (NySz.). Helt: Mes. 481: „Immár a nap igen meg *bénnül* [?] vala” (NySz.). Néhány szótári adat: C: *bénna* 'claudus', 'delumbis'; MA. 1621.: *Bénna* 'mutilus', 'mancus', 'debilis'; uo. *Bennaság* 'defectus', 'novus' [!], 'mutilatio', 'vitium'; KASSAI I, 287: *Bénna* 'mutilus, mutilatus'; uo.: *Bénnaság*, *Bénnít*, *Bénnül*. Nyelvjárások: csángók: *biënnã*, *biënnã* (CsángSz.); Székelyföld: *bénna* (Tsz.); Kiskunhalas: *binya* (MTsz.). Mint az EtSz. is megjegyzi, a szónak tehát rövid *n*-es alakjai csak a XVIII. század óta tűnnek fel; de még CzF. is megállapítja, hogy „Írják és ejtik kettőztetve is: *bénna*.” A szóban tehát egészen új rövidülés ment végbe, s ez, mint az újmagyarban bekövetkezett számos hangzóközi gemináció reciprokuma magyarázható.

A szónak legarchaikusabb alakját azonban én nem a fentiek közt keresném, hanem két továbbképzett, XVIII. század eleji adatomban: Nógrád m. Lt. Fiscalia, I. kötet 4. szám, Sztaniszló Márton jobbágy instanciája Cserhátsurányból, melyet helyette bizonyára a jegyző, iskolamester vagy pap írt meg 1727-ben: „[a ló] *megh bédnitott* lábára rea helyesen foła nem tapothatott”; „egy lábára *megh bidnült*”.

Különösen a fenti adatra alapozom azt a véleményemet, hogy a *béna* szó valamely szláv nyelvből került hozzánk. Megfelelői: óegyhszl. *bědnъ*, orosz *бѣднѣй* 'arm, elend' (BERNEKER, EtWb 54; MIKLOSICH, Lex.); szlovák *biedny* (-a, -é) 'nyomorúságos, ínséges, földhözragadt szegény, szegényes, szűkös, sanyarú, satnya, senyvedő' (HVOZDIK); horvát *biedno* 'ínségesen, nyomorúságosan' (SPICER MÓR szótára). A szláv nyelvekben a szó egy 'szükség, Not' jelentésű *běda* (szlovák *bieda*, cseh *bida*) főnévből van képezve (VASSMER, REtWb.).

A magyarba a melléknévnék nőnemű, esetleg szemlegesnemű alakja került át. Hasonló jelenségre számos példánk van: *drága*, *debella*, *iromba*, *néma*, *parázna*, *suta*, *szapora* (vö.: ASBÓTH, A szláv szók a magyarban 33, 34; MELICH: NyK. XXVI, 373; KNEZSA, SlzJövsz. I/1, 149, 160, 224, 482, 489 stb.).

Bár SIPOS ISTVÁN szíves felvilágosítása szerint *dn* > *nn* hasonulás például némely szlovák nyelvjárásban is végbemehetett, fent közölt két új adatom alapján ezt nem kell feltennünk. Persze, lehetne arra gondolni, hogy két adatom *dn*-je csak írásbeli irodalmiaskodás, hiszen a régiségben gyakori a *vannak vadnak* írása. Mivel azonban adataim olyan magyar szövegben vannak, ahol más gyanítható irodalmiaskodás nincs, elfogadhatjuk a *dn*-es olvasatot.

A $dn > mn$ hasonulás nem ritka jelenség hangtörténetünkben: szlovák *ľadník*, cseh *ľedník* ~ magyar nyj. *ľadněk* 'bükköny'; ez Nyitra vidékén *ľenněk* (vö. Kniezsa, SzlJövsz. I/1, 309; Nyr. XXXIII, 467, XLIII, 142; Mutatvány a MNyatl. próbagyűjtéséből I, 5; stb.). Ilyen a *szědnek*, *haladnak* igealakok gyakori nyelvjárási *szěnnek*, *halannak* alakja stb.

Nem túlságos nehéz a jelentésfejlődés megvilágítása sem. A szláv szó valószínűleg 'elend; nyomorult' jelentéssel került át, bár ez a jelentés nem mutatható ki tisztán adatainkból. Ez a jelentés azonban éppúgy továbbfejlődött, szűkült a magyarban, mint például a szlovákban, ahol 'satnya, senyvedő' jelentése is kialakult a *biedny* melléknévnél. A 'nyomorult' jelentésből szűkült 'nyomorék, erőtlen, béna, fogyatékos, hibás, csonka, megcsontkított' jelentések már kimutathatók a magyarban (vö. C., MA., KASSAI, MünchK.). CzF. még a következő jelentéseket ismerteti: „1) Kinek valamely tagja, nevezetesen keze vagy lába mozgékony erejétől meg van fosztva. Szélesb értelemben mondatik a test némely belső részéről is, melynek tevékenysége senyvedés vagy akár mely kór által akadályozva vagy végképp megszüntetve van. 2) Különösen inaszakadt lábú, sánta . . . 3) csonka vagyis elvágott kezű, lábú. 4) Általán testileg nyomorék, elgyöngült tagú . . .”. BALLAGI: „*Béna* fn. 1) Általában testileg nyomorék személy, 2) csonka kezű, lábú személy; mn. 1) nyomorék, 2) csonka kezű, lábú, 3) szárnyaszegett”. — Az új ÉrtSz. kéziratában már a 'csonka, rokkant, sánta' jelentést csak „régii” minősítéssel közlik, a főjelentés pedig: „< A mozgás szerve vagy a test valamely része > betegség vagy sérülés következtében mozgásra képtelen, megbénult”. — A jelentésszűkülés tehát csak szinte napjainkban fejeződött be.

A fent elmondottak remélhetőleg legalább is valószínűsítik majd a *béna* szónak szlávból való eredeztetését, és csökkentik eggyel ismeretlen eredetű nyelvelemeinket.

TÜRÖK GÁBOR

NYELVMŰVELÉS

Helyesírásunk időszerű kérdései

1. Ez a címe annak a 140 lapra terjedő, gazdag tartalmú és nagyon várt kiadványnak, amelyet az Akadémiai Kiadó a Nyelvtudományi Értekezéseknek 4. számaként jelentetett meg 1955-ben, de a nagy kereslet miatt immár harmadik kiadásban is közelebbsátott. Az értékes könyvet BENKŐ LORÁND szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából, és helyesírásunknak hét kiváló szakértője írta. A szerkesztő előszaván kívül tizenöt kisebb-nagyobb tanulmány van benne „A magyar helyesírás szabályai”-nak legutóbbi, 1954. évi, tizedik, átdolgozott és bővített kiadásáról, mégpedig a szabályzati résznek valamennyi fejezetéről és a hozzája tartozó szótárról, még egy-egy bevezető, valamint a szabályzat előkészítését ismertető cikkkel is kiegészítve. E tanulmányok közül négynek BENKŐ LORÁND a szerzője (Bevezetés, A kiejtés szerinti [fonetikus] írásmód, A hagyományos írásmód, Egyéb tudnivalók), három-három tanulmány DEME LÁSZLÓ műve (A betűk, A szóelemző [etimológikus] írásmód, A szótári rész) és FÁBIÁN PÁL munkája (Az 1954. évi szabályzat előkészítése, A tulajdonnevek írása, Az idegen szavak és tulajdonnevek írása), kettőt HEXENDORF EDIT írt (A kis és a nagy kezdőbetűk, Az írásjelek), egyet-egyet pedig BÁRCZI GÉZA (Az elválasztás), PAIS DEZSŐ (A különírás és az egybeírás) és TOMPA JÓZSEF (A rövidítések).

Aki gondolkozva olvassa és forgatja a helyesírási szabályzatot és szótárát, az nemcsak tudomásul veszi, hogy ilyen meg ilyen helyesírási szabályok vannak, s ezt vagy

azt a szót így vagy úgy kell írni, hanem mindig fölteszi azt a kérdést is, hogy miért. A helyesírást tehát nem elég csupán szabályozni, hanem a szabályokat meg is kell magyarázni, meg kell okolni. Meg kell győzni az olvasót, hogy csakugyan úgy helyes az írás, ahogyan szabályozva van. Ezt a magától értődő követelményt már régebben is tudták a helyesírási szabályzatok készítői, s az 1903-i magyar iskolai helyesírásnak volt is ilyen magyarázatos kiadása. SIMONYI ZSIGMOND az iskolai helyesírás szabályzatának mind-egyik pontjához mindjárt hozzáfűzte a szükségesnek vélt magyarázó megokolást (Nyelvészeti Füzetek 5. sz.), sőt a középfokú iskoláknak szánt kiadásban is rövid magyarázattal kísérte a helyesírási szabályzat szövegét. Ez a mostani kiadvány SIMONYI magyarázatainál sokkal bővebb, nagyobb szabású, önálló külön mű. A benne foglalt tanulmányok megvilágítják a tárgyalt helyesírási kérdéseknek történetét, behatóan foglalkoznak a részletekkel, általános, elvi kérdéseket is tüzetesen fejtegetnek, úgyhogy az egész munka — mint a kötet előszavában is olvashatjuk — mai helyesírásunk szabályainak főként a szakembereket érdeklő tudományos megokolása. — Ezenkívül DEME LÁSZLÓ megírta a szabályzatnak és szótárának rövidebbre fogott és inkább népszerűsítő szándékú magyarázatát is egy kisebb füzetkében: „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához.” Azonos tárgyú mű lévén, erre is fogok később néhányszor hivatkozni.

2. Most pedig sorra kellene vennem az említett tanulmányokat, ismertetve változatos tartalmukat és méltatva jelességeiket, de úgy gondolom, többet használok helyesírásunk ügyének, ha arról számolok be, miféle gondolatok támadtak bennem a könyv olvasása közben. Azzal kezdem, hogy helyesírásunk történetének legújabb, e századbeli szakaszáról szólva, én nem beszélnék anarchiáról. Ez megítélésem szerint túlságosan erős, megbélyegző kifejezés. Ingadozások voltak ugyan, de most is vannak, sőt bizonyára lesznek is mindig helyesírásunkban, ez azonban még nem anarchia, vagyis teljes felfordulás. Helyesírásunk a legutóbbi néhány évtized óta nagyjában egységes, az egységet tehát nem most kell megteremteni, mert az — ha kisebb mértékben is — általánosságban már megvolt; teljes, minden legapróbb részletre kiterjedő egység pedig most sincs, és nem is lehetséges. Ez talán merész állításnak látszik, de adatokkal fogom bizonyítani igazságát. Előbb azonban arra szeretnék rámutatni, mi az oka annak, hogy nem is lehet teljesen egységes a helyesírás.

Hogyan kell érteni azt, hogy a helyesírás egységes? BALASSA JÓZSEFnek, tudjuk, az volt a kifogása az akadémiai szabályzat ellen, hogy „igen sok esetben enged meg ingadozást”, azaz két- vagy többféle írásmódot, ezért nincs benne egység (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. 1929. IX. 1.). Ő arra törekedett, „hogy minden ingadozást elkerülve, egy írásmódot ajánljon minden esetben” (Nyr. LI, 100), s ezt nevezte aztán egységes magyar (nyomdai) helyesírásnak. M i n d e n ingadozást természetesen ő sem kerülhetett el, mert például az ő szabálykönyve szerint is négyféle módon lehetett írni: *fenn* vagy *fönn* vagy *fent* vagy *fönt*, egészen úgy, mint az Akadémia szerint, de csökkentette az engedélyezett írásváltozatok számát, ennél fogva az ő helyesírása sem teljesen egységes, hanem csupán egységesebb akart lenni, mint az akkori akadémiai helyesírás. Egyébiránt az „így is írhatjuk, úgy is írhatjuk” elvét gyökeresen kiküszöbölő, igazán egységes helyesírás eszméje megvalósíthatatlan ábránd, mert ellenkezik a nyelvnek természetével. Ilyen helyesírást csak úgy lehetne szerkeszteni, ha erőszakot tennénk a nyelven, azaz ha mind egy szálíg kiirtanók a nyelvben meglévő kiejtési és nyelvtani alakváltozatokat. Olyan értelemben tehát nincs, de nem is lehet egységes helyesírás, hogy minden szót és szóalakat csakis egyféleképpen szabad írni.

Felfoghatjuk azonban a helyesírásnak egységességét úgy is, hogy csupán egyetlen helyesírási szabályzatunk és szótárunk van, s ehhez alkalmazkodunk valamennyien. Hogy csak egy szabálykönyv legyen, az nem lehetetlen, s okvetlenül jobb, mint ha van — amint volt — külön akadémiai, iskolai és nyomdai helyesírás, sőt az ékezetes *í, ú, ű*

betűt a hírlapok nyomtatásában „gépi könnyebbség okából” elvszerűen mellőző „rövid” helyesírás is (Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny LXIV, 345). Az egyetlen szabályzatot meg lehet tanulni, de minél több a szabály, és minél bonyolultabbak a szabályok, annál nehezebben. Hát a helyesírási szótárt meg lehet-e tanulni? Erre a kérdésre már az a felelet, hogy minél nagyobb a szótár, annál kisebb a lehetősége annak, hogy megtanuljuk. Új szabályzatunknak szótári része kétszáz lapnál jóval kevesebb, de nincs olyan koponya, amelybe ennek a szótárnak minden adata beleférne, és meg is maradna benne úgy, hogy bármely pillanatban könnyen és pontosan felidéződnek, azért túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a helyesírási szabályzatot szótárával együtt tökéletesen nem tudja senki. Nem tudom én sem; azt azonban mindig tudom, mikor nem vagyok bizonyos benne, hogyan van megállapítva valamely szó írása, vagyis melyik szót kell a szótárban megnézni.

Vegyük még hozzá, hogy a helyesírási szótár nem teljes, nem is lehet az, mert élő nyelvnek teljes szótára nincs a világon, ennél fogva igen sok szót hiába keresünk benne. Amiben pedig nem igazít útba bennünket a helyesírási szótár, azt a magunk belátása szerint kell írunk, és persze nem írjuk egyformán, tehát ezért is lehetetlen elérni a teljes egységet a helyesírásban. Ami megvan abban az egyetlen szabálykönyvben, azt is minden írónak, szerkesztőnek, korrektornak mindig gondosan meg kellene néznie, hogyan van írva, ha nem emlékszik rá pontosan és határozottan. Ez pedig nem csekély önfegyelmet kíván, időbe is kerül, azért sietős munka közben, például az újságírásban bizony gyakran elmarad. Sőt más, lassabban készülő nyomtatványok, könyvek, folyóiratok helyesírása is többször eltér a szabálykönyvtől, ámbár az eltérés lehet olykor szándékos is, eredhet sajtóhibából is. De akármint van a dolog, tény az, hogy még a leggondosabb helyesírású nyomtatványok sem egyeznek hajszálnyira a szabállyal és szótárával; minden tekintetben egységes helyesírásunk tehát nincs, és mint BENKŐ LORÁND szabatosan mondja a bevezetésben, csupán viszonylagos helyesírási egységeségről lehet szó (16).

Olvassuk csak el szabályzatunknak 207. pontját, és lássuk, hogyan érvényesül a gyakorlatban. A szabály úgy szól, hogy az *az, ez, a, e* mutató névmást nem írjuk egybe a névutóval, „ha a névmás határozott rámutatást fejez ki”, de egybeírjuk, „ha a kapcsolat határozószóvá fejlődött”. A szabályt megvilágító példák ezek: *az alatt az idő alatt, ez előtt a ház előtt; a mellett a ja mellett; az alatt van, nem e mellett; e szerint kell eljárni; anélkül, azóta, azután; eszerint, ezelőtt*. A Magyarázat nem egészen így ismerteti a szabályt, mert a „határozott rámutatás” helyett „határozott névelős rámutatásról” beszél, vagyis csak az efféle példákról, amelyekben határozott névelős főnév követi a mutató névmás és a névutó kapcsolatát, a névutó pedig megismétlődik: *a fölött a ház fölött, az alatt az ágy alatt* (16). Ez utóbbi fajta szerkezetek írása nem kétséges, ámbár ezekben is gyakran vétenek a szabály ellen, mert így írnak: *hajlik efelé a fölfogás felé* (tudományos folyóiratból), *ahelyett a szerződés helyett, ezután a bevezetés után, nem mehetnek el szó nélkül amellett a tény mellett* (újságokból). Az egyik baj itt az, hogy szabályzatunk szótára nincs teljesen összehangolva a 207. szabállyal. Hiányzik a szótárból egyebek közt a 207. pontbeli *e mellett* írásforma (főnév nélkül), csak ennyi van: *emellett*; de: *e mellett a víz mellett*. Nincs meg *e szerint kell eljárni*, csak *eszerint* és *e szerint a hír szerint*. Sem a szótárban, sem a 207. pontban nem szemlélteti bővebb példa, hogy mikor kell egybeírni: *eszerint*. A szótárnak a betűvel kezdődő szavai között csupán három ilyen példát találunk: *az alatt fekszik, nem ez alatt; az előtt áll, nem ez előtt; az után ment, nem ez után*, jóllehet nyilván más névutókkal is így kell írni: *a felé halad, nem e felé; az alá bújít, nem ez alá*. Ámde a szótár mást mond: *afelé és a felé a cél felé; efelé és e felé a cél felé; azalá és az alá a szék alá; ezalá és ez alá a szék alá*. Ki tudja ebből kitalálni, mikor van a nem főneves kifejezésben határozott rámutatás? Talán csak akkor, ha az *az* és az *ez* szembe

van állítva egymással? De hiszen a határozott rámutatást nem lehet elvitatni az ilyen szókapcsolatoktól sem: *a felé halad; ez alá búj.*

Van azonban egyéb baj is. Az, hogy a két fogalom, a határozott rámutatás és a határozószó nem válik el élesen egymástól, ennél fogva a szabály bizonytalan. A szótárban például így van szabályozva az írás: *ezalatt; de: ez alatt az idő alatt.* Az *ezalatt* kétségtelenül határozószó a következő mondatban, bár Arany János még két szóba írta: „*Ezalatt* a pénzes bögre Búcsújárni ment örökre” (A bajusz). Időt jelölő határozószó, tehát egybe kell írni. A tanulmánygyűjteményben mégis ilyen mondatokat olvasunk: „*Ez alatt* kellett . . . érvényre juttatni”; „*ez alatt* kellett . . . beiktatni” (21). A különírást is meg lehet okolnunk, mert az itt kihagyással idézett mondatokban az *ez alatt* azt fejezi ki rövidebb alakban, hogy *ez alatt az egy hónap alatt.* Vagyis ha akarom, egybeírandó határozószó, ha akarom, két szóba írandó határozott rámutatás. Melyik szabályt húzzuk rá az effélékre? Amelyik tetszik? Idevágó sok példám közül csupán néhányon mutatom be, hogy a szabály határozatlansága miatt nem lehet egységes az ilyen kifejezések írása: „Csak *ezután* . . . zárultak le . . .” (22); „*Ez után* került sor . . .” (19), a szótárban csak *ezután* és *ez után az eset után*; „*Eszerint* tehát az *sz*, a *dz* stb. egy betű” (24); „*Eszerint* . . . csak egyszer szakítja meg” (30); „*Eszerint* a rövidítés vagy a kezdőbetűből áll . . .” (118); „*Eszerint* a betű egy-egy hang jele” (Magyarázat 13); „*e szerint* az egyes hangokat jelölő . . . írásjegyeket betűknek nevezzük” (24); „*E szerint* csak az olyan . . . idegen szavakat kellett idegen írásmód szerint írni . . .” (92); „*E szerint* betűírást használunk” (a szabályzatnak 427. pontjában); *de anélkül, hogy . . .* (40); *anélkül, hogy . . .* (134); „nem lehet *a nélkül* megvilágítani, *hogy . . .*” (5); „*persze a nélkül, hogy . . .*” (6); *aszerint, hogy . . .* (30, 31); *a szerint, hogy . . .* (a szabályzatnak 6. és 11. pontjában). A *végelt* szó okvetlenül névutó, de hát ez a két, egyforma szóalak: *célből* és *végből*? A helyesírási szótár így állapítja meg írásukat, nem egyformán: *e célből* és *evégből*, könyvünk pedig így írja: *E végből* . . . (92). Nem egyezik a szabályzattal a következő névutós szerkezetek írása sem: „*de azon kívül* is” (20); „*ezen felül* is” (Magyarázat 44); a szótárban *azonkívül*, *ezenfelül*.

Ugyanígy ingadozik sok más kifejezésben is az egybeírás és a különírás (itt is csak szemelgetek adataimból): *egybeírtuk* (Magyarázat 34); „Kisbetűvel és *egybe írtuk*” (uo. 29); a szótárban *egybe*: *egybeforr*, *egybekel*, *egybeolvad*, noha a 162. pont nem sorolja be ezt a szót az igekötők közé; *különírjuk* (86); „akár kötőjellel, akár *külön írtuk* őket” (85); „az alapformák *külön* vagy kötőjellel *írottak*” (86); a *különírottakét* (Magyarázat 34); „kötőjellel vagy *külön írandók*” (84); *Különírni* (84); a szótárban csak *különír* és *különírt szavak*. Innen kezdve a lapszám után mindjárt közlöm a szótár írásmódját: *külön álló* (125, *különálló*); az *ide vágó* kérdések (38, *idevágó*); „bármennyire *előre haladt* is” (34, a szótárban csak *előrehaladt*, s ez talán igenév); *előre szaladni* (Magyarázat 25, a szótárban ilyen helyhatározói jelentésű egybe van írva *előrebocsát*, *előrehajol*, *előrenyomul*, *előretör*); *előre mutató* (8, a szótárban csak *előrenyomuló*); *továbbfejlesztette* (132, *tovább fejleszt*); *számbajöhető* (35, 37, 41, a szótárban csak *számba vehető*); „*hogy . . . számbavegye*” (3); „Az itt *számbavett* sokféleség” (118, *számba vesz*, *számba vettük*); *számot tevő* (47, *számot tevő*); *figyelembe vételével* (37, *figyelembevétel*); *annakidején* (55, *annak idején*); *alkotó elem* (47, 102, *alkotóelem*); *kérdőnévmás* (107, *kérdő névmás*); *nem egyszer* (19, 34, 87, 116, *nemegyszer*); *nem igen* (92, 106, *nemigen*); *Nem csak* (55, *nemcsak*); „*akárcsak* részleteiben is” (14, *akár csak egy is*); „*mégis csak* nyelvérzékünkre vagyunk utalva” (Magyarázat 24, *mégiscsak*); *soha sem* (47, *sohasem*); *egyellen egyet* (120, *egyellenegy*); *közelkeleti* (122, *közelkeleti*); *jóideje* (62, *jó ideje*); *szó végi* (95); *sor végi* (101); *rövidítésvégi* (Magyarázat 35, a szótárban csak *századvégi*, *városzéli*, *szóeleji* és *év eleji*!); *birtokosjelző* (116, 125); *birtokos jelző* (125, a szótárban is két szó); *kettősbetűk* (Magyarázat 30, *kettős betű*). Másfajta eltérések: *hívó* (116, Magyarázat 21 is, a szótárban *hivó*); *tizes* (119, *tizes*); *csunya*

(101, *csúnya*); *tudvalevőleg* (116, *tudvalevő*); *fütyürészik* (134, *fütyörészik*); *Batthyányi* (103, *Batthyány*); *eme* elsődleges funkciójuk (129, a szótárban *emez* okok).

Ennél sokkal nagyobb gyűjteményem van azokból a példákból, amelyek világosan tanúsítják, mennyire eltérnek az újságok a helyesírási szabályzattól és szótártól. Százával sorolhatnám ezeket az adatokat. De még a gondos helyesírási nyelvészeti folyóiratok is összeütköznek néha szótárunkkal. A Magyar Nyelvnek egyik lapján ezt olvasom az első sorban: *amúgy is*. Egy kissé lejjebb, a következő cikknek 9. sorában már ezt látom: *amúgyis* (LI, 357; a szótárban *amúgy is*). ANy elvörnek egyetlen lapján ezek vannak: *úgyis*, mint . . . ; *szatirikus*; *sokszázezer* (LXXX, 391; a szótárban *úgyis* késő; de: *úgy is* lehet; *szatirikus*; *sok száz*). Minél többet és többfélét olvas valaki, minél jobban figyel a helyesírásra, és minél kevésbé restelli a fáradságot, hogy mindennek utánanézzon (mert ez bizony fáradsággal jár), annál inkább meggyőződhet róla, mennyire nincs teljes egység helyesírásunkban. Azért én sokkal óvatosabban beszélnék, mikor a helyesírásról van szó. Nem nevezném a szabályzatot törvénykönyvnek, hiszen nem törvénykönyv, hanem csak szabálykönyv. Nem mondanék olyat, hogy az ettől való eltérés hiba és szégyen (Magyarázat 8, 46), mert ha ez igaz volna, akkor országunkban mindenkinek pirulni kellene. Legyünk szerényebbek és nagyobb „realisták”, érzjük be a valósággal, az elérhetővel, azzal, hogy helyesírásunk nem egészen, csak nagyjában egységes, éppúgy, mint irodalmi nyelvünk és köznyelvi kiejtésünk. Ismerjük el, hogy helyesírásunknak igenis vannak, mégpedig elég nagy számban, ingadozásai, eldöntetlen kérdései, és igyekezzünk ezeket tárgyilagos vitákkal, diktátori hajlamainkat leküzdve rendezni, amennyire lehet. Ne zsarnokoskodjunk másokon, ne basáskodjunk. Ne akarjunk a nyelvi közösségnek többi tagjára ráerőszakolni mindenféle, teljesen fölösleges helyesírási változtatásokat. Régebben az volt a baj, hogy helyesírásunk hivatalos szabályozói nem akartak haladni a korral. Az Akadémia megmaradt a *cz* mellett akkor is, mikor a *c*-vel való egyszerűbb és célszerűbb írás már csaknem általánosan elterjedt. Most némelyek az ellenkező túlzásba esnek. Váratlan és meglepő újításokkal állnak elő, amilyen például az egészen szokatlan *ddz* és *ddzs* betűcsoport írásának erőltetése. Fékezük ezt az újítói mohóságot, tartsunk mértéket. Hadd idézzek erre néhány, illetékes helyről származó nyilatkozatot.

3. MELICH JÁNOS a *cz* és a *c* küzdelméről ezt írta 1900-ban: „Csak mikor az emberek többsége megbarátkozott egy-egy ilyen helyesírási reformmal, mikor már úgyszólván közszükséget kell a reformmal kielégíteni, nézetem szerint csak akkor kell közbelépni az akadémiáknak s a már nagyon elterjedtet mintegy törvénybe iktatni. Amilyen egyszerűek a helyesírási reformálások, ép olyan nehéz és időbe kerül az elterjesztésük. Nemzedékek kellene elfogadásukhoz. . . . Amikor a törekvések parancsoló szükségé válnak, akkor az akadémiáknak e törekvéseket szentesíteniök kell. A mi *c*-nk ezen a ponton van.” (Nyr. XXIX, 132.) GOMBOCZ ZOLTÁN pedig 1929-ben a nyelvészeti fonetikus írásról szólva mondta: „. . . a két évvel ezelőtt tartott hágai nemzetközi nyelvészkongresszuson mindenki újra meggyőződhetett arról, hogy a fonetikus írás kérdésében egységet teremteni ép olyan nehéz, lélektanilag nehéz feladat, mint a hagyományos nemzeti ortográfiát megváltoztatni” (MNy. XXV, 333). De PAIS DEZSÓNEK tanulmánykötetünkbeli cikkében is ezt olvassuk: „A hagyomány, a nemzedékeken átváltódó kollektív megszokás egyébként sem elhanyagolható tényező a helyesírásban” (76). BÁRCZI GÉZA szintén azt mondja a helyesírásról, hogy „állandósága fontosabb, mint következetessége” (Bevezetés a nyelvtudományba. Második kiadás. 1955. 42). BENKÓ LORÁND is „az írásban óriási szerepet játszó hagyományról” beszél egy szerkesztői jegyzetében (MNy. LI, 110). Két francia nyelvész hasonlóan gondolkodik a gyökeresebb helyesírási reformról elmélkedve. VENDRYES azt írta a helyesírásról, hogy csak nagyon óvatosan lehet változtatni rajta, magának a szokásnak útmutatása szerint:

„On ne peut la réformer qu'avec beaucoup de prudence, en s'inspirant de l'usage même” (Le langage. 1921. 401). DAUZAT pedig figyelmezteti honfitársait, ne felejtjük el, hogy a helyesírás megváltoztatása a mi korunkban mindenkire nézve fontos ügy, és mindenkinek a szokásait megzavarja. A francia nyelv végre is közös szülői örökségünk, és senkinek sincs joga vele rendelkezni még annyiban sem, hogy külső arculatát módosítsa, legalább az értelmiség többségének beleegyezése nélkül: „Il ne faut pas oublier que la réforme de l'orthographe, à notre époque, est affaire d'importance pour tout le monde, et qu'elle bouleversera les habitudes de chacun. La langue française, somme toute, est notre patrimoine commun, et nul n'a le droit d'en disposer, même pour en modifier la physionomie externe, sans le consentement, tout au moins, de la majorité intellectuelle.” (La langue française d'aujourd'hui. Negyedik kiadás. 149.)

Akik nagyon szeretnek újítani, változtatni, akár kell, akár nem kell, azok mindig a nyelv változására, fejlődésére hivatkozva szokták megokolni reformjaikat. Ha nem akarjuk — mondják —, hogy a helyesírás a nyelv fejlődésének régi állapotát tükrözze, akkor a nyelv változását nyomon kell követnie a helyesírás változásának. Vizsgáljuk meg hát néhány példán, hogy tükröződik nyelvünk változása és fejlődése helyesírási szabályzatainkban. Lássuk, hogyan változott a helyesírásunkat szabályozó szótárakban egy félszázad alatt egypár szavunk írása: *április* (AkH. 1902., IskH. 1903., NyomdH. 1929.), *április* (AkH. 1922. 1—2. kiad.), *április* (ua. 3. kiad.), *április* (ua. 4—7. kiad.), *április* (ua. 8—10. kiad.); *irígy* (IskH., NyomdH.), *irígy* v. *irígy* (AkH. 1922. 1—3. kiad.), *irígy* v. *irígy*, de csak *irígyel*, *irígység* (ua. 4. kiad. 1. lenyomat), *irígy* v. *irígy*, de csak *irígyel*, *irígység* (ua. 1932—36.), *irígy* v. *irígy*, *irígyel* (ez itt sajtóhiba lehet *irígyel* helyett, mert az alapszó nincs főlvéve *irígy* alakban), *irígység* (ua. 1937.), csak *irígy*, *irígyel*, *irígység* (ua. 1938—39.), *irígy* v. *irígy* (ua. 1940.), csak *irígy* (ua. 1941—46.), csak *irígy*, *irígykedik* (ua. 1950—54.); *mindíg* v. *mindíg* (IskH.), *mindíg* (NyomdH.), *mindíg* v. *mindég* (AkH. 1902. és 1922. 1—3. kiad.), csak *mindíg* (ua. 4. kiad. 1. lenyomat), csak *mindíg* (ua. 4. kiad. 2. lenyomat — 7. kiad.), *mindíg* v. *mindíg* (ua. 8. kiad.), csak *mindíg* (ua. 9—10. kiad.); *csúnya* v. *csunya* (IskH.), csak *csunya* (NyomdH.), *csúnya* v. *csunya* (AkH. 1922. 1—8. kiad.), csak *csunya* (ua. 9. kiad.), csak *csúnya* (ua. 10. kiad.); *Vezúv* (IskH., NyomdH., AkH. 1902. és 1922. 1—7. kiad.), *Vezuv* (AkH. 8. kiad., a 9.-ben nincs meg), *Vezúv* (ua. 10. kiad.); *gyepű* (NyomdH., AkH. 1922—36.), *gyepű* (AkH. 1937—39.), *gyepű* (ua. 1940—50.), *gyepű* (ua. 1954.); *újolag* (IskH., NyomdH., AkH. 1922. 1. kiad.), *újólág* (AkH. 1922. 2—3. kiad.), *újólág* (ua. 4—9. kiad.), *újólág* (ua. 10. kiad.), *ozón* (BALASSA 1922.), *ozon* (NyomdH.), *ózon*, az *ozon* kevésbé ajánlatos (BALASSA: Lingua 3. kiad.), *ózon* (AkH. 1927—39.), *ozon* v. *ózon* (ua. 1940—50.), csak *ózon* (ua. 1954.); *épp*, az *épp* kevésbé ajánlatos, *épen* v. *éppen*, *-kép*, *-képpen* v. *-képen* (IskH.), *épp*, *éppen*, *-kép*, *-képpen* (NyomdH.), *épp* v. *épp*, *épen* v. *éppen*, *-kép* v. *-képp*, *-képen* v. *-képpen* (AkH. 1902.), ugyanígy, de csak *-kép* (ua. 1922—50.), csak *épp*, *éppen*, *-képp*, *-képpen* (ua. 1954.); *hosszatt* (IskH., NyomdH.), *hosszatt*, zárójelben *hosszatt* (AkH. 1902.), csak *hosszatt* (ua. 1922—39.), *hosszatt* (ua. 1940.), *hosszatt* (ua. 1941—46.), *hosszatt* (ua. 1950—54.); *koppaszt*, a *kopaszt* kevésbé ajánlatos (IskH., a szójegyzék a *koppad* ígére hivatkozik), *kopaszt* (NyomdH., a *koppaszt* a Lingua 3. kiadásban kevésbé ajánlatos), *koppaszt* (AkH. 1902. és 1922—39.), *kopaszt* v. *koppaszt* (ua. 1940—50.), csak *kopaszt* (ua. 1954.); *semilyen*, a *semmilyen* kevésbé ajánlatos (IskH.), *semilyen*, *semmikor* (NyomdH., a *semikor* a Lingua 3. kiadásban kevésbé ajánlatos), *semilyen* (AkH. 1902.), *semilyen*, *semmikor* (ua. 1922—39.) *semilyen* és *semikor* v. *semmikor* (ua. 1940—46.), *semilyen*, *semikor* (ua. 1950.), *semmilyen* és *semmikor* (ua. 1954.); *ámen* (IskH., NyomdH.), *ámen* v. *ammen* (AkH. 1922—39.), *amen* v. *ámen* (ua. 1940.), *ámen* v. *ammen* v. *ammen* (ua. 1941—46.), *amen* v. *ámen* (ua. 1950.), csak *ámen* (ua. 1954.); *filloxéra* (IskH., NyomdH.), *filloxéra* (AkH. 1922—36.), *filloxéra* (ua. 1937—39.), *filloxera* (ua. 1940.), *filloxéra* v. *filloxera* (ua. 1941—46.), csak

filoxéra (ua. 1950—54.); *Európa szerte* (IskH.), *európaszerte* (NyomdH.), *Európa-szerte* (AkH. 1902. és 1922—39.), *Európaszerte* (ua. 1940—50.), *Európa-szerte* (ua. 1954.); *nevemnepja* (IskH.), *nevem napja* (NyomdH.), *nevemnapja* v. *nevem-napja* (AkH. 1902.), *nevem napja* (ua. 1922.), *nevemnapja* (ua. 1923—39.), *nevem napja* (1940—50.), *neve napja* (ua. 1954.).

Ilyen bakugrásokkal fejlődött volna a magyar nyelv? Szó sincs róla! Bizonyos, hogy a nyelv változik és fejlődik, de nagyon lassan; továbbá nem úgy, hogy egyet lép előre, majd hamarosan egyet vissza, aztán megint sietve egyet előre, egyet vissza. Nem nyelvünk változott úgy, ahogy az idézett példák mutatják, hanem helyesírá-sunk szabályozói, a helyesírási bizottság tagjai változtak, más emberek pedig — sőt néha még ugyanazon emberek is! — másként, tán nem is mindig helyesen ítélik meg a nyelv állapotát, s e megítélés különfelesége fejeződik ki a helyesírási szabályzatokban és szótárakban, nem a nyelv változása és fejlődése. A helyesírás gyakorlati kérdés, egyúttal tudományos kérdés is, tudományos kérdéseket pedig nem lehet sem egyéni határozatokkal, sem bizottsági szavazáson alapuló utasításokkal elintézni, mert a szavazás eredménye attól függ, kik szavaznak. DAUZAT említi, hogy a Francia Akadémia egy *t*-vel állapította meg annak idején a *démailloter* (*kipólyáz*) ige írását, de két *t*-vel az *emmailloter* (*bepólyáz*) igét, mert a véletlen úgy akarta, hogy azon az ülésen, amelyen az első szó írásáról döntöttek, a negyven halhatatlan közül megjelent személyek többsége az egyszerűsítés felé hajlott, mikor pedig a másik szó került sorra, akkor a kettős *t* hívei voltak többségben (*Histoire de la langue française* 538—9). Az élet, a gyakorlat persze kiigazította ezt a nagyon feltűnő következetlenséget, és ma mind a két igét egy *t*-vel szokás írni.

4. Hogy saját helyesírásunkból is vegyünk néhány efféle példát, a francia *carrière*, *perron*, *terrasse* szónak magyar alakját a nyomdai helyesírás szerint két *r*-rel kellett írni: *karrier*, *perrón* (így!), *terrasz*, legújabb szabályzatunk szerint pedig így kell: *karrier*, *peron*, *terasz*. De ha *karrier*, miért nem *perron* és *terrasz*? Vagy ha *peron* és *terasz*, miért nem *karier*? Az angol *pull-over* és *Pullman car* szótárunkban *pulóver* és *pullmankocsi*. Miért? Ha tudatosítani akarjuk, kiről van elnevezve ez a vasúti személykocsi, akkor így kellene írni: *Pullman-kocsi*, mint *Auer-égő*, *Bunsen-lámpa*, *Kossuth-bankó*. Ha pedig nem akarjuk tudatosítani, mint a *makadámút*-ban a *MacAdam* nevet, akkor a *pulóver* írásmód egy *l*-et kívánna ebben is: *pulmankocsi*. Vagy ha a *pullmankocsi*-ban megtartjuk az angol helyesírás két *l*-jét, akkor tartsuk meg a másik szóban is, és írjuk így: *pulóver*. Ha a *gyümölcsöskert* egy szó, miért kettő a *zöldséges kert*? Vagy megfordítva: Ha *zöldséges kert*, miért nem *gyümölcsös kert* is? A *légi fölény* és a *légi haderő* külön van írva a szótárban, a *légitámadás* és a *légitér* egybe. Miért? A *csigalassúság* a csiga lassúsága, vagyis birtokos összetétel, s a szabályzatnak 175. pontja szerint egybe kell írni. A *hőrség-termeszet* (a szótárban nincs meg) teljesen hasonló szerkezetű kifejezés, írásuk mégis így van megállapítva: *csigalassúsággal*, *hőrség természetű*. Miért? Ugyanilyen birtokos összetételek ezek is: *hengeralak*, *kockaalak*, *köralak*, *kúpalak* (a szótárban ezek sincsenek meg), melléknévük mégis két-két szóba van írva: *henger alakú*, *kocka alakú*, *kör alakú*, *kúp alakú*. Miért? Hiszen az *emberszabású*, a *farkasétvágyú*, a *madonnaarcú* egy-egy szó a szótárban.

De térjünk vissza erre a két szóra: *semmikor* és *semmilyen*. Sokunk nyelvérzéke — köztük az enyém is — rövid *m*-et kíván bennük: *semikor* és *semilyen*. Így van SIMONYI—BALASSA magyar—német szótárában is (1902.), és BÁRCZI GÉZA könyvében szintén ezt olvasom: „melyből *semilyen* szál sem vezet ki” (Bevezetés a nyelvtudományba 52). Melyik a helyes mármost? A névmásoknak és a határozószóknak tagadó alakjában a *semmi*-t és a *semki*-ből fejlődött *senki*-t kivéve mindig *se* az előtag, nem pedig *sem*, vagyis a *hány?*, *hányadik?*, *hogyan?*, *hol?*, *honnan?*, *hova?*, *meddig?*, *mekkora?*, *melyik?*,

mennyi?, merre?, merről? kérdésre tagadólag így felelünk: *sehány* (SIMONYI: Nyr. XXXIX, 246), *sehányadik, sehogy(an), sehol, sehonnan, sehova, semeddig, semekkora, semelyik, semennyi, semerre, semerről*. KARDOS ALBERT azt kérdezte egy jó félszázaddal ezelőtt, a határozók rendszerezéséről írván: „Hányadán is vagyunk a határozókkal?” Így felelt a kérdésre, röviden és velősen: „*Sehányadán*” (Nyr. XXIX, 245). Ezek szerint senki sem mondhatja, hogy nem „logikus”, ha a *mikor?, milyen?, minő?* kérdésre is így felelünk, a *se* szócskával tagadva: *semikor, semilyen, seminő* (MNY. XXXIV, 181 és SZEMERE GYULA: uo. LI, 108—9). A „Hogy és mint vagytok?” kérdésre csak így válaszolhatunk tagadólag: *Sehogy*. Nem mondhatjuk: *semint*, de így sem felelhetünk: *semhogy* vagy *semmint*. *Semint* szavunk nincs is; *semhogy* és *semmint* van, ezek azonban más csoportba tartoznak, hasonló kötőszók. „Inkább meghalni kész, *Semhogy* térdét meghajtaná Kont, a kemény vitéz” (Garay János: Kont). CSÚRY BÁLINT szerint a Szamosháton így beszélnek: *semilyen* és *semmikor*; az utóbbiban vagy a *semmi* szó van megtoldva a *-kor* raggal, vagy a *mikor* szót tagadják a *sem* előtaggal. Bizonyára vannak olyan vidékek, ahol *semmilyen-t* is mondanak. 1910-ben följegyezték, hogy Szolnokon és Tiszapüspökiben a *semminő* járatos (MNY. VI, 186), de ez Heves megyében, Gyöngyös vidékén *seminő* (a helyesírási szótárba egyik alakjában sincs fölvéve). BÁRCZI GÉZA *semminő-t* írt egy cikkében (Nyr. LXXX, 3), talán nemcsak azért, mert hosszú *m*-mel ejti, hanem azért is, mivel a szónak *semminemő* volt a régi alakja. F. V. pedig azzal is érvel a *semmikor, semmilyen* írásmód mellett, hogy az első két szótagnak rövid *m*-es ejtését a *semmi* helyett hibásan mondott *semi*-nek lehet fölfogni (Nyr. LXXIX, 263). De miféle szóelemet érezhet az ilyen nyelvérték a *semilyen*-be beleképzelt és rossz kiejtésnek gondolt *semi* után következő *-lyen* szóvégben?

A szavak kiejtése tehát sokszor ingadozik, s ilyenkor azt kellene megállapítani, mi a köznyelvi alakjuk. BENKŐ LORÁND azonban helyesen mutat rá a bökkenőre: Ki, hogyan és mikor állapítsa ezt meg? (34). Gyakran bizony nem lehet megállapítani, s akkor nem nyugtat meg bennünket az a pusztá kijelentés (mondhatnám, ráfogás!), hogy a szónak köznyelvi alakja ez vagy az. Ilyenkor meg kell engedni az alakváltásokat, mert nagyon igazva van ZOLNAI GYULÁNAK, amikor ezt mondja: „Egyáltalán nem tartom helyesnek a . . . váltakozó ejtésű szavakra nézve egyik, többé-kevésbé önkényesen választott ejtésmódnak hivatalos erőszakolását” (Nyr. LV, 20). Én nem kívánom senkitől, hogy *semikor-t, semilyen-t* és *seminő-t* mondjon és írjon az én kedvéért, ha ő nem így ejti ezeket a szavakat. De éntőlem sem kívánhatja senki, hogy én meg az ő kedvéért *semmikor-t, semmilyen-t* és *semminő-t* mondjak és írjak, holott így ejtem ki ezeket a szavakat: *semikor, semilyen, seminő*. Ne beszéljünk megrovó hangon a helyesírási liberalizmusról, mintha ez azonos volna a szabadossággal vagy az elvtelenséggel, a lagymatagsággal és közömbösséggel, mert ez a liberalizmus nem bűn, hanem erőny, nem gyöngéség, hanem emberség. Ne foglaljuk le magunknak a szabadságot, úgy gondolkodván, hogy én parancsolok, mások pedig kötelesek nekem engedelmesskedni, hanem engedjünk egy kis szabadságot másoknak is.

Miért ne lehessen például a *kopasz* mellett azt is írni, hogy *koppasz*? Arany János is két *p*-vel írta: „Hol lakik dús özvegy asszony, Kit jó móddal megkoppasszon?” (A bajusz); „S hogyan *koppasz*tja, mely még nincs kezébe’, Madarát a többi por-puffogató” (Bolond Istók II, 9). Ez a kiejtés ma is él, éppúgy, mint a másik. Hogy melyik van jobban elterjedve, azt nem tudom, de tudja-e valaki? MARGALITS EDE is ilyen közmondásokat idéz régi forrásaiból (a helyesírási pontosságát nem ellenőrizhetem ugyan): „Rühes kutyát *koppasz*”; „*Megkoppasztották*”; „Olyan, mint a kányától *megkoppasztott tyúk*”; „Nehéz a *koppasztás* meleg víz nélkül”.

Miért kötelező a *csengettyű* alakváltozat, miért tilos a *csengetyű*? Szabályzatunknak 46. pontja szerint „az általános kiejtésnek megfelelően” írjuk ezt a szót hosszú

ty-vel, ez a megokolás azonban nyilvánvaló tévedésen alapul. A *dugattyú* és a *szivattyú* kiejtésében csakugyan általános a hosszú *ty*, mert tudtomra senki sem mondja rövid *ty*-vel: *dugatyú*, *szivatyú*, de a *csengettyű* kiejtés bizony éppenséggel nem általános, én sem így mondom. *Csengettyű* van az akadémiai szabályzatokban 1902-től kezdve (régibb kiadásom nincs) 1950-ig, 1902-ben és 1943 óta *csöngettyű* is, az iskolai helyesírás szerint is *csengettyű* vagy *csöngettyű*, a nyomdai helyesírásban szintén *csengettyű*. Így van KELEMEN, ECKHARDT, SAUVAGEOT kétnyelvű szótárában is (1929., 1935., 1937.). Így van GOMBOCZ—MELICH Magyar Etimológiai Szótárában a 932. hasábon (*csöngettyű*, természetesen változatai is el vannak sorolva), így van BÁRCZI GÉZA szófajtó szótárában. Azok közül a nyelvészek közül, akik nyelvtörténeti szempontból foglalkoztak ilyen alakú szavainkkal, *csöngettyű*-t írt MÉSZÖLY GÉDEON (MNY. VII, 145, 246), *csengettyű*-t és *csengettyű*-t KRÄUTER FERENC (uo. IX, 119—24). Íróink műveiben is ilyen példákat találunk: „Minden eszmém *tündércsengettyű* volt” (Petőfi: Lyányka, mikor . . .); „Mint gazdagok lakában A *csengettyű-zsinór*” (Petőfi: Az apostol I.); „Itt függött egy faalkotmányocskán holmi kis harangnak is beillő *csöngettyű*” (Gyulai Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája. Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok. XXXII, 4); „Mint a *csengettyű* szavára, Hit beszéljen, ész megáljon” (Tóth Kálmán: Szilágyi Erzsébet); „Alszanak a *csengettyűk* . . . Ó, a néma *csengettyűk*” (Kosztolányi Dezső: Este, este . . .). Mikszáth többnyire *csengettyű*-t és *csöngettyű*-t írt (Művei. Révai kiadása. IX, 190, 193, XIX, 32, XXIII, 136, XXXII, 2, XXXVIII, 83), de *csengettyű*-t is (XXXVIII, 21). A természetrajzi műnyelvből idézhetem ezeket az adatokat: harangvirág vagy *csengettyűke*, *csengettyűgomba* (Új Idők Lexikona); *csengettyű-jélek* (Új Lexikon).

Nincs elegendő ok a *csengettyű* változat elvetésére és a *csengettyű* kötelezővé tételére. Nem „csupán a nyugati nyelvjárások egy részében lett” ebben a szóban rövid *ty* (43); ez a Nyelvőr szerkesztőségének kérdéseire régebben beküldött válaszokból, tehát a népnyelvnek nem rendszeres vizsgálatából is kiderül (Nyr. XXX, 205), de az írókból vett idézetek is bizonyítják. Ha pedig azt olvassuk a tanulmánykötetnek szintén a 43. lapján, hogy „a köznyelvet beszélők többsége a kérdéses palatalis hangrendű szavakban is hosszú mássalhangzót ejt”, akkor rögtön föltesszük ezt a nagyon helyénvaló kérdést: Ki, hogyan és mikor állapította ezt meg? Az sem dönti el a vitát a *csengettyű* javára, hogy a *dugattyú*, *szivattyú*, *nyirettyű*, *csengettyű* „felemás állapot” (42, 43), hiszen a *megújhodik*, *bűzhödik*, *bűnhödik* is felemás írásmód, pedig ezt a felemasságot éppen a szabályzatnak legújabb kiadása vitte bele a szótárba azzal, hogy véleményem szerint szükségtelenül megváltoztatta az akadémiai, az iskolai és a nyomdai helyesírásnak *bűnhödik* írásformáját. Hogyan írta ezt a szót klasszikusunk, Kölcsey? HORVÁTH JÁNOS szíves közléséből tudom, hogy a Himnusz kézírata nem ismeretes, de az 1829-i Aurorában és az 1832-ből való Verseken, tehát a költő életében így jelent meg a költeménynek idevágó és ismétlődő sora: „*Megbűnhödte* már e nép . . .” Nem kellett volna a *megújhodik*, *hamvahodik*, *hírhedt*, *vénhedt*, *bűzhödik* sornak egységes írását a *bűnhödik* változat követelésével fölszívesen megbolygatni.

Erőszakos dolognak tartom az *ép*, *épp*, *épen*, *éppen*, *-kép*, *-képp*, *-képen*, *-képpen* „egyalakúsítását” is (39). Én inkább *másként* fejezem ki magamat, semhogy ilyesmiket kelljen írnom az új szabályzat szerint: *akképp*, *ekképp*, *fökképp*, *másképp*, *miképp*. Tudom, hogy a mássalhangzók, köztük a *p* ikerítése elég gyakori jelenség nyelvünkben, ezért hallhatunk és olvashatunk efféleket: *elképped*, *elképpeszt*, *ehhez képpest*, *antilopp(ot)*, *jappán*, *köppeny*, *sáppadt*, sőt Schopenhauer (a *koppasz* tán nem ebbe a csoportba tartozik, mert nincs mellette *koppasz* is). Ezekből a példákbl megértjük a hosszú *p-s* *épp*, *éppen*, *-képp*, *-képpen* kifejlődését. Másrészt azonban én nem mernék olyasmit állítani, hogy a „betűejtők és a palce nyelvjárási beütéssel beszélők ajkáról gyakran lehet hallani a rövid *p-s* változatokat is” (MNY. L, 190). Költőink közül például a bihari

Arany Jánosról, nyelvészeink közül meg a dunántúli Pais Dezsőről aligha lehet azt mondani, hogy beszédüknek palóc nyelvjárási *Einschlag*-ja, vagyis színezete volt és van, márpedig Arany János az egy *p*-s változatokkal élt: „Ép’ a közös galyra üle” (A fülemile); „A gyermek is álmos, — egy már alszik épen” (Családi kör); „Enyhít . . . mikép a sír!” (V. László); „Miklós az elméjét *mindenképen* hánytá” (Toldi V, 12). Ugyanígy prózai műveiben is (ÖM. Franklin. 1900., V, 197, 199, 201, 203, 204, 232, 233, 237 stb.). PAIS DEZSŐ meg nálam levő írásbeli megjegyzése szerint a *-kép, -képen* írásmód mellett foglalt állást, mikor boldogult SÁGI ISTVÁN barátunkkal együtt hármashan latolgattuk az ingadozó ejtésű szavak írásának rendezését.¹

A szóban forgó vitás helyesírási kérdést többféle módon lehet szabályozni: 1. *ép, épen, -kép, -képen*; így írta ARANY JÁNOS; 2. *épp, éppen, -képp, -képpen*; így kívánja szabályzatunknak legújabb kiadása; 3. *ép, éppen, -kép, -képpen*, azaz szóvégen egy *p*, a szó belsejében, magánhangzók között két *p*; így tartotta jónak a nyomdai helyesírás; 4. *épp, éppen, -kép, -képen*; így használta PAIS DEZSŐ, s ezt ajánlottam magam is néhány évvel ezelőtt (MNy. XLVII, 302—3); 5. *ép* vagy *épp, épen* vagy *éppen*, csak *-kép, -képen* vagy *-képpen*; így állapította meg az iskolai helyesírás és az 1922-i akadémiai szabályzatnak 1—9. kiadása; 6. *ép* vagy *épp, épen* vagy *éppen, -kép* vagy *-képp, -képen* vagy *-képpen*; így van az 1902-i szabályzatnak 71. pontjában. E hat lehetőség közül talán ez utóbbi a legcélszerűbb, mert legjobban számot vet a kiejtés ingadozásával, és nem erőszakolja az egyféleséget ott, ahol nincs egyféleség. Ismeretes, hogy Akadémiánk eleinte kettőzött betűvel írta a következő névmásokat: *illy, ilyen, olly, olyan, melly, mellyik, millly, milllyen*, de később megrövidítette őket egy betűvel, mert ezeket a szavakat is lehet akár hosszú mássalhangzóval ejteni, akár röviddel: *íjj, ijjen* vagy *ij, ijén* stb. Szabályzatunknak 10. kiadása most ennek az ellenkezőjét tette, mert kettőzött betűvel íratja: *épp, éppen* és *-képp, -képpen*, noha a *p* ezeknek a kiejtésében sem általánosan hosszú. Aggodalom nélkül meg lehetne itt engedni a kétféle írásmódot, hiszen nem származik ebből semmi baj, valamint eddig sem származott. Mi szükség volt ezekben a szavakban a *p* megnyújtogatására, ha a *vajjon*-ból elhagytuk az egyik *j*-t, s a *programm* és társai végéről is elmaradt az egyik *m*?

Föl kell szólalni az *éjszaka* változat használatának „elrendelése” ellen is. Ennek a helyesírási és helyes kiejtési kérdésnek már egészen takaros kis irodalma van. Mostanában jelent meg az *éjszaka* írásmódnak és kiejtésnek legújabb, „dialektikus módszerű” védelme DEME LÁSZLÓ tollából (Nyr. LXXX, 295—300). Nem győzött meg arról, hogy igaza van. Az *éjszaka* pártfogói ugyanis azt mondják, hogy ez a kiejtés „döntő túlsúlyra” jutott, „már szinte egyeduralkodó” a köznyelvben (MNy. I, 188; Magyar-*rázat* 22; Nyr. LXXX, 295). Hát aki végzett ilyen kiejtésszámlálást, legyen szíves adataival jelentkezni. Az még nem elegendő bizonyíték, hogy egy helyesírási körkérdésre érkezett nyelvői válaszok közül 57 kívánta az *éjszaka* írásmódot (Nyr. LXXXV, 194), mert azt is megkérdezzük, hány válasz volt összesen. 263 (uo. 92 és 200), tehát 263 közül csupán 57 kívánta, a többi nem, bizonyára meg sem említette, s ezt csak nem lehet döntő túlsúlynak nevezni! Nem vitás azonban, hogy az *éjszaka* kiejtés nagyon el van terjedve azok között, akiket a nyelvészek ezzel a nem éppen megisztelő elnevezéssel illetnek: *betűejtők*. Az írásnak kétségtelenül hatása lehet a kiejtésre, pl. a *notesz* szó is a betűejtők ajkán keletkezett a francia *Notes (Jegyzetek)* felírásnak hibás olvasásából, s ezt nem is akarja senki *not*-ra kijavítani. De abban a helyesírási döntésben, amely az *éjszaka* szóalakat ülteti a trónra, az a furcsa, hogy lefokozza, „táji értékűnek, familiárisnak” minősíti az *éccaka* változatot, pedig az igazság az, hogy az *éccaka* a demokratikus kiejtés, az *éjszaka* meg az előkelősködő, finomkodó, arisztokratikus. Úgy tudom, a készülő

¹ Így van! — P. D.

Magyar Nyelvatlasz nem fog tájékoztatni bennünket ennek a szónak vidékenként való kiejtéséről, s ez igen nagy kár. Mégis azt hiszem, nem tévedek, ha egy régibb vizsgálatra támaszkodva azt mondom, hogy a nyelvjárásokban sehol, egyetlen vidéken sem ejtik *j*-vel és *sz*-szel: *éjszaka* (Nyr. XXIX, 577–83). SIMONYI ZSIGMOND 1898-ban még mesterkéltnek és nevetségesnek bélyegezte az ilyen kiejtést: *jó éjszakát* (Nyr. XXVII, 451), ma pedig, úgy látszik, némelyek szerint nem elég művelt ember az, aki így köszön velem együtt: *jó éccakát*. Én azonban inkább azt tartom nevetségesnek, hogy azon mérjük a műveltséget, *éjszaká-t* mond-e valaki vagy *éccaká-t*. Nézze csak meg akárki a Toldi kéziratának első lapját. Fényképes másolata megvan a költeménynek egy nem régi középiskolai kiadásában (Franklin. 1940.), a 32. lap után. Az első sorban mindenki láthatja világosan, hogy a költő ott így írta: „*ősi éjtszakákon*”. Lám, a szónak ebből sejthető *c*-s kiejtése Arany Jánost egy csöppet sem gátolta „a műveltségi fölemelkedésben” (Nyr. LXXX, 296), és talán mi szegény, tökéletlen *éccakázók*, „nyelvjárásos maradványokat használó köznyelvi beszélők” sem vagyunk túlságosan műveletlenek, ha nem állunk is a műveltségnek olyan magas fokán, mint a választékosabb *éjszaka* hívei.

A Nyr. új cikkének bizonyító példái különben sem szerencsések, mert — mondjuk — a *gyışznó* vagy a *csendesz* csak kis területen járatos tájszólási ejtésforma (l. a MTsz. adatait), az *éccaka* pedig országszerite él mindazok nyelvén, akik nem a helytelen írást követik beszédükben. Úgy látom továbbá, hogy a szóelemzésben is van egy kis hiba a kréta körül, mert az *éjszaka* nem igen illik bele abba a dialektikusan megállapított új „nyelvi környezetbe” (uo. 298). Az *éjtszaka* írásmódból a *t* elhagyásával származott *éjszaka* nem állhat be olyan könnyedén a *tanácsháza*, a *vásárfia* és rokonai sorába, mert ezek a szavak ilyen alakban nem lehetnek határozószók, az *éjszaka* pedig lehet: „*Éjszaka* font, nappal mosott . . .” (hogy művelt kiejtéssel idézzem a pórias nótát). Azonkívül ha az *éjszaka* végén csakugyan és elevenen birtokos személyragot éreznének „az ösztönös, egyszerű köznyelvet beszélők” (uo.), akkor nem toldhatnák meg még egyszer birtokos személyraggal (*éjszak-á-ja*), amint nem mondhatják ezt sem: *tanácsházája*, *vásárfiája*. Mindezek alapján teljességgel nem érthetek egyet a cikkeknek következtetésével. A helyesírás szabályozóinak nem az a feladatuk, hogy kötelezővé tegyék a hibás írásmódot, és ezt mindnyájunkra rátukmálva erőszakosan terjesszék a helytelen írás nyomán többé-kevésbé elharapódzott hibás kiejtést. Őrizzük csak tovább ennek a szónak régi *c*-s kiejtését, annyival inkább, mert ez a helyes kiejtés még egyáltalában nem kopott ki a nyelvhasználatból, és semmivel sem kisebb mértékben „nemzeti”, mint az *éjszaka*. Ha a köznyelvi kiejtés nem egységes, akkor igenis figyelembe kell venni a nyelvjárásokat, és itt a népies kiejtés határozottan az *éccaka* ejtés mód javára billenti a mérleget. Az *éjszaka* írás és ejtés nemcsak kezdetben, keletkezésekor volt hiba, mint legújabb védője maga is elismeri (uo. 300), hanem ma is hiba, ezért — hogy ismét műveltebb nyelven szóljak — *egyenlőre* nem fogadhatjuk el. (L. PAIS DEZSŐ cikkét is: Nyr. LXXX, 409–10.)

5. Még sok olyan dolog van új helyesírási szabályzatunkban és szótárában, amit nem helyeselhetek, s amivel nem is vállalom közösséget, de valamennyi kifogásomat nem tudnám beleszorítani egyetlen rövid cikkbe. Inkább helyesírásunk alapelveiről mondok ezúttal egypár szót. Az akadémiai szabályzat régebben négy elvet különböztetett meg ilyen fontossági sorrendben: kiejtés, szóelemzés, hagyomány, egyszerűsítés; így van még az 1922-*j* szabályzatnak 8. kiadásában is (1. §). Az iskolai helyesírás szintén az 1. §-ban még egy ötödik elvet is említ, a kapcsolatoságot, vagyis az analógiát. A nyomdai helyesírás szabálykönyve s az akadémiai szabályzatnak legfrissebb, 9–10. kiadása már csupán a kiejtést, a szóelemzést és a hagyományt sorolja az alapelvek közé, mivel e háromhoz képest a másik kettő alárendelt fontosságú, és ilyen másodrendű szempontot még többet is lehetne találni, például a könnyebb olvashatóságra törekvést, azaz a rőfös szavak kerülését, valamint a két- vagy többalakúság kiküszöbölésére való

törekvést (BENKŐ LORÁND: MNy. L, 180; BÁRCZI GÉZA: Felsőoktatási Szemle IV, 15). De magukat az alapelveket is különféle módon foghatjuk fel és értékelhetjük. Lehet a hagyományt olyan tágan értelmezni, hogy szinte minden belefér, s akkor helyesírásunknak legfőbb elve a hagyomány. Akárhogyan írunk valamit, csaknem mindig hivatkozhatunk a régebben szokásos írásmódra, ennél fogva mondhatjuk azt, hogy a hagyomány érvényesül egész helyesírásunkban (I. KNEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története 22). Okoskodhatunk úgy is, hogy helyesírásunkban a szóelemzés elve uralkodik, mert tágabb értelemben a kiejtés szerinti írást is nevezhetjük szóelemző írásnak, hiszen ha a kiejtés szerint írunk, akkor is elemezzük, hangelemekre bontjuk fel a szót. Ámde szűkebb értelemben csupán a szavaknak alaktani elemeit világosan feltüntető írásmódot hívjuk szóelemző írásnak. A kiejtés szerinti írást sem mindenki ítéli meg egyformán. Mondhatja valaki, hogy Arany Jánosnak ebben a verssorában: „Várja, várja, mindig várja” (A rab golya) az első szó nem a kiejtés szerint van írva, mert a kiejtésben nincs a nagy kezdőbetűnek megfelelő külön hang, a nagy kezdőbetűvel írt *Várja* sem hangzik másként, mint a kis kezdőbetűs *várja*, s az igazi fonetikus írásban a kettő között nincs is különbség. Ezért nem fölösleges, ha a helyesírás szempontjából is megvitatjuk a kiejtés szerinti írás fogalmát.

Szóltam én már erről a kérdésről, és most azt a panaszt olvasom a kötetnek 45. lapján, hogy nem mutattam rá, mit tartok fonetikus írású alaknak. No, valamelyest azért csak mégis rámutattam, hogy nem azt a nyelvészeti fonetikus írást értjük rajta, amely a közkeletű helyesírásnál jóval nehezebb, mert jelöl olyan finomabb hangzásbeli különbségeket is, amelyeket a kiejtéshez igazodó helyesírás elhanyagol (MNy. XXXVII, 348–9 és Msn. XVIII, 10–12). A szóelemeknek eredeti kiejtését feltüntető, az egész szóalak kiejtését azonban nem tükröző helyesírást én nem nevezném fonetikus írásnak, és így foglalnám pontokba az első két elvnek, a kiejtésnek és a szóelemzésnek egymáshoz való viszonyát: 1. Lehetséges, hogy az egész szóalak kiejtés szerint van írva, a szóelemek szintén. Ilyenkor helyesírásunk fonetikus is, szóelemző is egyszerre (pl. *láthat, látnak, verje, házbér, házmester*). 2. Az egész szóalak írása fonetikus, de a szóelemeké vagy némelyik szóelemé már nem. Az ilyen írást csak fonetikusnak mondjuk, szóelemzőnek nem, bár kellő nyelvtani iskolázottsággal az ilyen szóalakokat is tudjuk alaktani szempontból elemezni (pl. *lesse, rázza, vesse, lássa, azzal, széllel, avval, keze, kezét, tollal*). 3. Csak a szóelemek vannak fonetikusán írva, az egész szóalak nem. Ez nem is fonetikus írás, hanem szóelemző (pl. *látsz, szedsz, adhat, hordja, szedje, mártja, tátja, kedvevel, háztető, házsor, tisztartó, meghazudtol*). 4. Némely szóalak írása se nem fonetikus, se nem szóelemző, mert csak egy-egy elem van benne fonetikusán írva, olykor még egy sem, de az iskolázott nyelvérzék azért felismeri benne a szóelemeket (pl. *mártsa, tátsa, pénzzel, karddal, Széll-lel*). Így talán nem olyan bonyodalmas a kérdés, mint a 46–7. lapon az a nehezen érthető magyarázat, amelyet BÁRCZI GÉZA is úgy jellemezett, hogy a két elvnek: „körmondfont egységbe vonása” (I. OK. IX, 142).

Amint a kiejtésjelölő helyesírás nem azonos a nyelvészeti fonetikus írással, éppúgy a helyesírásban érvényesülő szóelemzés sem vág mindig egybe a nyelvészeti szóelemzéssel. A nyelvész néha másként elemzi a szavakat, mint a nyelvi közösségnek nem nyelvész tagjai, mert nyelvtörténeti ismeretek birtokában jobban belelát a szavak és a szóalakok szerkezetébe, fölismeri bennük a mai nyelvérzék előtt már elhomályosult szóelemeket is; meg tudja fejteni, hogyan keletkeztek a mai szavak és szóalakok, vagyis tudja a származásukat, etimológiájukat. Azért a leíró nyelvtan alapján álló szóelemző helyesírát én sem nevezném etimologikusnak, mert ha etimologikusan írának, akkor a *tódtit* igét mint a *told* származékát így kellene írni: *toldít, az orr és a szá(j)* összetételéből fejlődött *orcája* szóalakot pedig így: *orrszája*. Vannak ugyan példák helyesírásunkban arra is, hogy eredetük szerint írjuk a szavakat, feltüntetve bennük a ma már nem

érezhető szóelemeket, de az ilyen példákat a hagyományos írás fejezetébe soroljuk. Ezeket külön meg is kell magyarázni, így azt, hogy a *tetszik* igét azért írjuk *tsz-szel*, mert az elavult *tetik* igének a ma már szintén nem eleven *-sz* képzővel megtöltött származéka, vagy hogy a *mindjárt* szó ezekből az elemekből alakult: *mind* és *jár*, mint a régi *mindjárt* változat mutatja. Helyesírási szabályzataink nem is egészen egyforma kifejezéseket használnak, mikor arról van szó, hogy mennyire megyünk a szavak és szóalakok elemzésében, milyen szóelemeket jelölünk helyesírásunkban. A régebbi akadémiai szabályzat az „élénken érzett” szóelemeket emlegeti (ezt olvassuk az 1902-i kiadásnak 3. és 35. pontjában s az 1922-i szabályzatnak 1–8. kiadásában is, 2. és 38. pont), az iskolai helyesírás szabályzata az 1. §-ban a „még eléggé érezhető” szóelemekről beszél, a 7. §-ban pedig azokról a szóelemekről, „amelyeket a szóban érezünk”, ellenben legújabb szabályzatunk már csak a szavak alkotóelemeit és a szóelemeket említi (1. és 67. pont) minősítő jelző nélkül, s ez célszerűbb is, mert a szóelemzésről akárhányszor vitatkozni lehet, éppúgy, mint a kiejtésről.

Az iskolai és a nyomdai helyesírás szerint például *egység*-et kellett írni. Az akadémiai szabályzat 1902-ben így írta: *egység (egyesség)*; 1922 óta nyolc kiadásban csak *egység* van, a 9–10. kiadásban pedig már *egyzség*. Ha *egyzség*-et írunk, akkor valójában helytelen az elemzésünk, mert ez a szó nem az *egyezik* igéből származik, hanem az *egyes* melléknévből, szófejtő szótáraink így is írják (GOMBOCZ—MELICH, BÁRCZI). A Pannónia megvételéről szóló éneknek egy sora ezt mondja: „Mind egyesek ú dolgokban.” Már ARANY JÁNOS magyarázta, hogy itt az *egyesek* jelentése: *egyetértők*, „a nép ma is tudja, használja ily értelemben” (ÖM. X, 247). Aki megegyeznek valamiben, azok egyetértenek, *egyesek* abban a dologban, ezért köthetnek *egység*-et. Így írta Vörösmarty: „Hű *egység* tartsa össze fiait” (Fóti dal), így persze Arany is: „Nincsen osztály, nincs *egység*, Hogy szép szóval meg ne essék” (A fülemile); „S felbukék, mikor az *egységök* állott” (A Jóka ördöge IV.). Ez az írásmód helyes a szóelemzés szerint, jobban összhang a kiejtéssel, mint az *egyzség*, megvan a hagyománya is, tehát nem kellett volna megváltoztatni. SZINNYEI JÓZSEF 1893-ban a MTsz. bevezetésében *eggyezség*-et írt (III. lap), de a 465. hasábon a *még-eggyesül* tájszót így értelmezte: *megegyyez, eggyességre jut*.

Ilyenféle vitás írású szó a két változatban forgó *önkéntelen*—*önkéntelen* is. Petőfi versében így van: „*Önkéntelen* az ember Mindenre születik” (A csavargó). Így, *ny-nyel* írta ezt a szót az iskolai és a nyomdai szabályzat, az Akadémia is 1902-től 1950-ig, majd 1954-ben *önkéntelen* lett belőle. Miért? Sem tanulmánygyűjteményünk, sem a Magyarázat nem okolja meg. A kezem ügyében levő II. és III. Nyelvőrkalauz, valamint A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának mutatója szerint mások sem írtak róla, csupán egy rövidke megjegyzésre bukkantam rá véletlenül. SIMONYI Helyes Magyarságának szótári részében ugyanis ez van: „*önként(es)*, jobb *n-nel*, mint *ny-nyel*; *önkéntelen* (vö. *önkéntes*)”. CSAPODI ISTVÁN a műhöz való hozzászólásában ezt fűzte hozzá az idézett helyhez: „Következetlenség, vagy — vagy! Különben is az *önkéntelen-t* nem az *önkéntes* ellentétének érezzük.” (Nyr. XXXII, 506.) Ez utóbbi állítás igaz, csak hogy a *kényes* és a *kénytelen* sem ellentéte egymásnak, mégis *ny-nyel* írjuk mind a kettőt. Bajos is volna *kéntelen-t* írni, mert ez meg a *kénes* ellentéte. De próbáljuk csak elemezni a vitás szavakat! Az *önként* a nyelvtörténeti elemzés szerint összetétel, második eleme a *kény* szónak ragos *kényént* alakjából lett (BÁRCZI, SzófSz.). Mai nyelvérzékünk szerint azonban az *önként* ugyanolyan *-ként* ragos szó, mint a *főként*, a *másként* vagy a *miként*, nem írhatjuk tehát *ny-nyel*. Azonkívül különbséget is teszünk az *önként* és az *önként* között; az egyik határozószó, a másik tárgyragos főnév: „*Önként* vállalkozott”; „Ki hallott már ilyen *önként*!” Elemezzük most az *önkéntelen-t*! Ha az *önként* van benne, akkor e szórész után mi az az *-elen*? Ha pedig a vége a *-telen* fosztóképző, akkor előtte mi az az *önkén*?

Az elemzés így nem sikerül, holott az *önkéntelen* elemei világosak előttünk. Ermez olyan *ny* végű és *-telen* képzős szó, mint a *kénytelen*, a *fénytelen* és a *reménytelen*. Vagy talán a kiejtés kívánja, hogy mégis *önkéntelen*-t írjunk? Gombocz fonetikája mintha ezt igazolná, mert azt mondja, hogy a *kénytelen* és a *mennydörgés* szóban *n*-et ejtünk (Magyar történeti nyelvtan. Hangtan 24), de később azt olvassuk ugyanebben a könyvben, hogy „a *n* illeszkedése nem általános”, ennél fogva a *mennydörög* szót ejtethetjük *n*-nel is, *ny*-nyel is (uo. 52—3. l.). Ebből nyilván az következik, hogy a *kénytelen*-t és az *önkéntelen*-t sem kell szükségszerűen *n*-nel modani, vagyis a kiejtés nem akadályozza az *önkéntelen* írásmódnak. Ami pedig a következetességet illeti, ha *kénytelen*-t írunk, akkor miért ne írhatnánk *önkéntelen*-t is?

Szóvá teszek még itt úgy mellékesen egy apróságot. A tanulmánykötetnek 60. lapja szerint „a csupa kis kezdőbetűs írás divatja nálunk múlt jelenség volt”. Talán nem egészen! Ma sem csak névalírásban mellőzik némelyek a nagybetűt, hiszen ma is látunk ilyen című lapot: *divat és textil*, látunk könyvön is ilyen címet: *kakuk marci* (így, egy *k*-val!), látjuk boltablakban betűkből kirakva: *éljen május 1* (így, pont nélkül!), sőt egy ifjúsági lapban a cikkek alján így van nyomtatva a szerzők neve vagy álneve: *csató, gábor, gerencséri, hernádi—görög, kőbányai, vinceze* stb. Ez a helyesírási különködés tehát nem csupán a harmincas években volt divatos, hanem ma is előfordul, bár igaz, hogy nem „veszélyeztető” helyesírásunkat. Ezért úgy hiszem, azzal a tizenhárom sorocskával, amelyben ismertettem egy francia irodalmi hetilapnak ezt a divatot korholó cikkekéjéért, én sem tulajdonítottam kelleténél nagyobb fontosságot a dolognak (MNY. XXIX, 55).

Egy másik, sokkal nagyobb kifogásom a cikkgyűjteménynek 129. lapjához fűződik, mégpedig ezekhez a sorokhoz: „... a »magyar Duden« mindezeideig [helyesírási szótárunkban *mind ez ideig!*] vágyálom maradt, s az Akadémia nem tudott ennek ügyében többet tenni, mint hogy egyes időközben megjelent magán-szótárakról — olykor bizonyos kárörömmel (vö. NAGY J. BÉLA: MNY. XXVII, 70) — megállapította, hogy ez sem a »magyar Duden«”. Hogy lehet ilyesmit tudományos cikkben papírra vetni?! Hisz minden szakértő és nem szakértő értesülhetett arról, „hogy az Akadémia is ki akart adni egy nagy helyesírási szótárt, még a nyomdai helyesírásnak 1929-i szótáránál is bővebbet. A mű el is készült, legnagyobb része már ki volt szedve (a *szakmányos* szöveg), de a szedés a kéziratnak kiszedetlen részével együtt elpusztult az ostrom alatt a Franklin-Társulat nyomdájában.” (L. Msn. XVII, 85.) Tehát az Akadémia igenis tudott valamit tenni ebben az ügyben, és nem is az Akadémia állapította meg, nem is egyes szótárakról, hogy ez sem a magyar Duden, hanem csak én írtam a nyomdai helyesírásnak említett szabálykönyvről az idézett helyen: „Nem a magyar *D u d e n!*” Csupán erről az egyetlen szótárról állapítottam meg ezt, mert tudtommal más helyesírási szótár nem is pályázott arra a dícsőségre, hogy a magyar Duden legyen, csak ezt szánta a kiadó annak. Ami pedig a „kárörömet” illeti, nem teszem föl a cikkíróról, hogy meg akart volna sérteni. Inkább azt kell gondolnom, hogy nem érezte meg szavainak bántó élet. De a más kárán érzett öröm bizonyosan nem tartozik az erények közé, s nagyon erélyesen tiltakozom is ez ellen a teljesen alaptalan gyanúsítás ellen. Ugyan ki ismer engem olyan kaján embernek, hogy örülnék annak, ha valakinek jó szándékú munkája nem sikerül? Én inkább azt szeretném, ha mindenki hibátlan műveket alkotna, s amit írnak, annak se tartalmában, se nyelvében nem volna soha semmi kivetni való. A szóban forgó könyvet lelkiismeretesen megvizsgáltam, és tárgyilagos véleményt mondtam róla. Ha sok hibát találtam benne, annak az ismertetett mű volt az oka. Tessék elolvasni, mit válaszolt ismertetésemre az, akinek munkáját megbíráltam: „A MNY. ez évi 1—2. számában (55—70. l.) Nagy J. Béla részletes bírálatot ír az egységes magyar helyesírás szótáráról. Ez az első beható bírálat, mely a könyvről megjelent s noha végső megállapítása nem

kedvező a könyvre, szívesen elismerjük, hogy kifogásainak egy új kiadás alkalmával sok esetben jó hasznát vehetjük.” (Nyr. LX, 81.) KELEMEN BÉLA hasonló módon fejezte be ugyanerről a műről írt és az enyémmel néhány hónappal később megjelent ismertetését, szintén minden rosszindulatú öröm nélkül: „... az igazi magyar Dudent továbbra is a M. Tud. Akadémiától kell várnunk” (Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny LXIV, 347).

6. A sok vitás kérdés közül az idegen szavak és nevek elválasztására, továbbá a latin betűs idegen tulajdonnevek írására térnék még ki ebben a cikkben, befejezésül. Az elválasztás szabályai nincsenek elég részletesen kidolgozva, pedig szükség volna bővebb útbaigazításra is, mert újságokban, folyóiratokban ilyen ékes elválasztásokon akad meg a szemünk: *École Normale Supérieure*, *Gi-ovanni*, *Pro-ust*, *Bec-ker*, *Bolog-nába!* A *Beethoven* nevet így kell elválasztani: *Beet-hoven* (DUDEN), de nem tudom, szabályzatunk ilyen elválasztásokat is kívánna-e: *Demoszt-henész*, *Xenop-hón*, *Bakk-hosz* (DUDEN: *Demo-sthenes*, *Xeno-phon*, *Bac-chus*). A *Washington* nevet sem lehet a *pos-hadt* és a *vas-híd* mintájára így vágni ketté: *Was-hington*, mert az angol nyelvben az *sh* együtt jelöli a magyar *s*-nek megfelelő hangot. A DUDEN szerint *Wa-shington* a helyes elválasztás, HARAGOS SÁNDOR füzeté szerint pedig *Wash-ington* (Helyesírási útmutató nyomdászok részére 52). Tudjuk, hogy az összetételek tagjait még a magyar szavak elválasztásában sem mindig szokták figyelembe venni. Nemcsak levélben olvastam efféléket: *dé-lután*, *le-galább*, *mín-degyik*, *va-sútor*, hanem nyelvészeti cikk kéziratában is: *egye-tért*, újságban pedig ezt: *bőj-telő hava*. Hasonló példáim: *ugya-nis* (Gárdonyi: Krisztus bankója 14; Munkái. Dante-kiadás; Tamási Áron: Szegénység szárnyai. 1954. 8; Akadémiai Értesítő LXII, 70), *mé-gis* (Msn. IX, 99, XI, 30; néhány soros saját közleményemben is, de nem az én hibámból, uo. III, 60); *va-gyis* (uo. IX, 102). Máskor pedig összetételnek nézik azt, ami nem összetétel, és vélt tagjaira bontva választják el: *kén-eső* (KELEMEN—THIENEMANN szótárában a *Quecksilber* a *higany* után így van értelmezve, ámbrár ez a ma már aligha élő jövevényszavunk nem olyan összetétel, mint a *jégeső*, semmi köze sem a *kén*-hez, sem az *eső*-höz); *talp-alatnyi* (így újságban, helyesen egy *t*-vel, mégis úgy, mintha a *talp* és az *alatt* összetétele volna, nem a *talpal* származéka).

Nagyon sommás, merev szabály az, hogy „a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el” azokat az idegen szavakat, „amelyek az átadó nyelvben ugyan összetételek, de az átlagos magyar beszélő nem érezheti összetett voltukat” (326. pont). Vannak ugyanis olyan idegen szavaink, főként műszók, amelyeket az átlagos beszélők nem használnak, soha le nem írnak, még csak ismerni sem ismernek, tehát ezeknek az elválasztását nem az ő szempontjukból kellene szabályozni. Aki ilyen szavakkal él, attól egy régibb jeles nyelvművelőnk, JOANNOVICS GYÖRGY szerint bizvást el lehet várni, hogy felismerje bennük az összetétel tagjait (Nyr. XXX, 19). Ezt helyesebb felfogásnak tartom, mint azt a szabályt, hogy csupán azokat az idegen szavakat választhatjuk el tagjaik szerint, „amelyeknek összetett voltát a magyar nyelvérzék is felismerheti, mivel vagy mindkét tagjuk, vagy az egyik tagjuk külön is használatos nyelvünkben” (327. pont). Az *angyal* például egészen közönséges, jól ismert szó, de megesik, hogy valaki az *arkangyal* összetételben az előtte ismeretlen görög *ark-* előtag miatt nem eszmél rá az *angyal* szóra, nem veszi észre, hogy az *arkangyal* is olyan összetétel, mint a *főangyal*, és így találja elválasztani, hibásan: *ar-kangyal*. Vagy hogy másféle példákat mondjak: a *circum*, a *spektus* és a *stancia* szót külön nem használjuk, mégis így kell-e az említett pontok szerint elválasztani ezeket a szavakat: *circum-spektus*, *circums-tancia*? Így kell-e tagolni a *Gestapo* szót: *Ges-ta-po*? Hiszen mihelyt a tudatlan megtudja, hogy ez a szó-összevonás a *Geheime Staatspolizei* kifejezés szavainak első szótagjaiból van alkotva, maga is ezt az elválasztást fogja természetesnek és helyesnek tartani: *Ge-sta-po*. Az *arteriosklerosis* szót az orvosok így tagolják: *arterio-sklerosis*, mert öneklük van *sklerosis*

műszavuk is, de az átlagos magyar beszélőnek bizony nincsen, annak tehát joga van-ahhoz, hogy ilyen cifra elválasztást írjon: *arteriosk-lerosis*? Az *akkreditál* megvan a szabályzat szótárában, az *attrakció* nincs meg; ezeket így kell-e elválasztani: *akk-redítál*, *att-rakció*? A nyelvészek ezentúl így fognak-e írni: *aff-rikáták*, *agg-lutináló nyelvek*? Nem nagyon látom, hogy alkalmazkodnának az új szabályhoz, mert ilyen elválasztásokat olvasok: *syn-chronicus*, *rekon-struált* (BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba 50, 126). *Krónikus* szó van ugyan szótárunkban, de *chronicus* nincs. Vagy talán a *synchronicus* azért lehet tagjai szerint elválasztva, mert írása latinos, a magyarosan írt *diakron-t* és *szinkron-t* azonban (I. OK. IX, 136) magyarosan kell elválasztani: *diak-ron*, *szink-ron*, mert a *kron* szó külön nem él nyelvünkben? Miért ne választhatnám el így: *absz-trakt*? Hiszen ha *absz* és *trakt* szavunk nincs is, de van *traktor*, s ez ugyanaz a szó, mint az *absztrakt*-nak második eleme, tudniillik a latin *trahere* (*húz, von*) ige, ezért az *absztrakt* magyar szóval kifejezve *elvont*, a *traktor* pedig *vontató*. GOMBOCZ ZOLTÁN 1929-ben így választotta el a *kongresszus* szót: *nyelvészkon-gresszuson* (MNy. XXV, 333). Ez most már hiba volna? Dehogy hiba! Ne kényszerítsük az embereket arra, hogy nyelvismeretüket sutba dobva kötelesek legyenek így tagolni: *kong-resszus*. Nincsen *re* szavunk, *krimindl* igénk sincs, de van *krimindlis* melléknövünk; mégis így kell-e írni: *rek-rimindl*, vagy szabad talán így is: *re-krimindl*? Szótárunk ilyen elválasztást kíván: *ref-lex*, mert sem a *re*, sem a *flex* külön nem használatos nyelvünkben. Ámde van *flexió* nyelvészeti műszavunk, tehát a *re-flexió* tán meg van engedve, nem kell okvetlenül *ref-lexió-t* írni? *Flektáló* nyelvekről is beszélünk a nyelvtudományban, emlíl fogva talán ez az elválasztás sem tilos: *re-flektál*? Aztán hogy válasszuk el az *expressz* szót? Aki szokott *ex-et* inni, és tudja, mi az az *exminiszter*, az alkalmasint írhat így is: *ex-pressz*, aki azonban nem tudja, mi fán terem az *ex*, annak így kell elválasztania: *exp-ressz*? A szedők nem lehetnek el az idegen nyelvek elválasztás: szabályainak ismerete nélkül (a nyomdai helyesírás kézikönyve adott is nekik erre nézve tájékoztatást), mert a latin *expressis verbis* kifejezésnek első szavát csak nem szakíthatják meg így: *exp-ressis*! Helyesírási szótárunknak új kiadása szerint így kell írni és elválasztani: *kilo-gramm*, de *prog-ram*. Ez a kétféle írás és kétféle elválasztás nem igen fokozza helyesírásunk egyszerűségét. A kiejtés nem elég ok a szóvégnék kétféle írására, mert aki *program*-ot mond rövid *m*-mel, az éppúgy mondhat és mond *kilogram*-ot is, másrészt a hosszú *m*-es *programm* éppoly jogos magyar kiejtés, mint a *kilogramm*. Az angolban tudvalevőleg a súlyt is lehet egy *m*-mel írni: *gram* vagy *gramme*. Írjuk csak egyformán és válasszuk is el egyformán ezeket a szavakat: *deka-gramm*, *kilo-gramm*, *auto-gramm*, *mono-gramm*, *pro-gramm*, *tele-gramm* és még sok másféle *-gramm*. Ha azokra hallgatunk, akik úgy vélekednek, hogy „a magyar kiejtés” a *program*, nem a *programm*, akkor a *futball* és a *samot* helyett is ezt kellene írni: *futbal* és *samot* (Ny. LXXXV, 196 és Msn. XVII, 19).

7. Ne hivatkozzunk arra, hogy az idegen szavak elválasztásának szabályozásában azokra kell tekintettel lenni, akik semmiféle idegen nyelven nem tudnak, mert az ilyenek nem is nagyon élnek idegen szavakkal. Akik pedig beszédükben, írásukban idegen szavakat használnak, azoknak érteniök is kell az idegen nyelvekhez. Ha valaki nem tudja pontosan az idegen szavaknak jelentését, nem tudja helyesen kimondani, leírni és elválasztani őket, mindenféle baklövéseket követhet el, és könnyen nevetségessé válhat. Kírvó ellentét is van a között a két dolog között, hogy az idegen szavak elválasztásához semmiféle idegen nyelvismeretre ne legyen szükség, az idegen nevek használata és írása pedig úgy van szabályozva, hogy mindenféle idegen nyelven kell vagy legalább kellene tudnunk. A 282. pont azt mondja ugyan, hogy a latin írású nyelvek tulajdonneveit általában az idegen írásmód szerint írjuk. Tehát csak a l a l á b a n, de nem mindig. Nem így írunk: *Schweiz*, *Jugoslavia*, hanem magyarosan: *Svájc*, *Jugoszlávia*. Olykor le is fordítjuk az idegen földrajzi neveket: *Márvány-tenger*, *Fülöp-*

szigetek. Régibb személyneveket megállapodott latinos vagy magyaros alakjukban is használunk: *Comenius* (*Komenský*), *Morus Tamás* (*Thomas More*), *Kálvin* (*Calvin*), *Kapisztrán János* (*Giovanni da Capestrano*). Itt azonban mindjárt fölvetődik egy sokszor és hevesen vitatott kérdés, a személynevek alakjának kérdése. Hogyan mondjuk és írjuk: *Victor Hugo* vagy *Hugo Victor* vagy *Hugo Viktor*, *Wilhelm Wundt* vagy *Wundt Wilhelm* vagy *Wundt Vilmos* és ennek megfelelően a magyar neveket is idegen nyelven: *Arany János* vagy *János Arany* vagy *Johann Arany*? Még más változat is lehetséges, az egyéni névnek (a keresztnévnek) csupán kezdőbetűvel jelölése vagy teljes elhagyása. Mindegyik írásmódnak vannak hívei.

Legújabb szabályzatunk nem foglal határozottan állást ebben a kérdésben, mert ilyen példákat idéz: *Engels Frigyes*, *Marx Károly*, *Wagner Richárd* (274. pont), de *Klement Gottwald*, *Leonardo da Vinci* (283. pont), *Walter Scott* (287. pont), *Victor Hugo*, *Bernard Shaw* (399. pont). A szabályzatnak korábbi kiadása azonban szint vallott: „A külföldi tulajdonneveket . . . rendszeren a magyar szokás szerint a keresztnév hátratételével írjuk, még akkor is, ha a keresztnévet mint nálunk nem divót nem fordíthatjuk is le: *Thiers Adolf*, *Gladstone Vilmos*, *Cotta Bernát*, *Parlatore Fülöp*, *Secchi Angelo*, *Fleischer Leberecht Henrik*.” Az eredeti formájában megtartott egynéhány idegen tulajdonnév csak kivétel: *Leonardo da Vinci*, *Hans Sachs* stb. (8. kiadás, 129. pont). Petőfi sem így írt: *Wilhelm Tell*, *Camille Desmoulins*, hanem így: „Rómában Cassius valék, Helvéciában *Tell Vilmos*, *Párizsban Desmoulins Kamill* . . .” (Hathatlan [így!] a lélek . . .). Kosztolányi hasonlóan: *Poe Edgár*, *Hoffmann Amadé*, *Swift Jonatán* (A Pesti Hírlap Nyelvőre 10). Én is ezt tartom helyesnek, húsz évvel ezelőtt írtam is róla, elég bőven (Msn. V, 1). Ma sem mondhatok mást, csak azt, hogy nem célszerű a mai divat, az idegen személyneveknek eredeti alakjukban való használata. Ma a világért sem írják magyar módra: *Sauer Emil*, *Weingartner Félix*, csak így: *Emil Sauer*, *Felix Weingartner*, pedig ezt a „fejlődést” csak akkor lehetne természetesnek mondani, ha a műveltség is úgy fejlődött volna, hogy most már aztán valamennyien tudunk minden nyelven, és megértjük a személyneveknek változatlan, eredeti alakját is, azaz tudjuk, melyik benne a családnév, melyik az egyéni név, s emez nőt jelöl-e vagy férfit. Csakhogy gyakran nem értjük meg az idegen nevet, akárhányszor félre is értjük. Megint említhetek néhány beszédes példát. Keresse meg valaki a II. Nyelvőrkalauzban a francia *Sarcey* nevét! Azt ugyan keresheti a maga helyén, az *S* betűvel kezdődő nevek között, mert nem ott van, hanem a 13. lapon, *Földi Sándor* után, tehát keresztnéve szerint besorolva: *Francisque Sarcey*. Nem tudhatja mindenki, hogy az egyházi latin *Franciscus* keresztnévnek a franciában két változata is van: *Francisque* és *François*, a latin *Francisca* női keresztnév pedig franciául *Françoise*. A mi nyelvünkben a régi *Franciskus* alakváltozat már nem él, csak a *Ferenc*, de megvan a *franciskánus* köznévi és a *Franciska* keresztnév. A Nyelvőr szerkesztőségének válasza szerint (LXXIV, 464) egy Moszkvában megjelent szótár így idézi *Szilasi Móricz* nyelvészünknek még a régibb, *cz-s* helyesírással írt nevét: *S. Móricz*. Megtörténhet, hogy egy német olvasó *Siegmund*-nak vagy *Sigismund*-nak értelmezi az *S.* rövidítést, s így lesz *Szilasi Móricz*-ből – *Móricz Zsigmond*! LAMER könyve (Wörterbuch der Antike) az Ungarn címszóban kétszer is hivatkozik egykori jeles régiségbúváruknak, Kuzsinszky Bálintnak *Aquincum* című munkájára. A német kiadás szerzőjének nevét így közli, aránylag jól, csak két sajtóhibával: *Kuszinsky*, a magyar kiadásét azonban már így: *Balint*!

Igazuk van azoknak, akik azt kívártják, hogy a családneveket aláhúzással, más betűfajjal világosan felismerhetőkké kellene tenni. Még magyar ember sem találhatja ki, hacsak nem tudja, hogy a *Komáromi Salamon Károly*, az *Örösi Pál Zoltán* névben a *Salamon* és a *Pál* a családnév, nem a *Komáromi* és az *Örösi* (Msn. XII, 44). Az idegen nevekekkel pedig még több a baj, mint az előbbi példák is mutatják. Idegen nyelvi ismer-

tek nélkül nem lehet eligazodni az idegen személynévek bozótjában. Aki nem tud franciául, azt gondolhatja, hogy a *Victor Hugo* névnek második része a mi *Hugó* keresztnévünk, pedig ez az *Hugo* (vagyis *ügo*) a franciában családnév, s a *Hugó* keresztnév franciául így van: *Hugues* (ejtsd *üg*). Újságjainkban a *József* névnek ennyiféle változatát olvashatjuk: *Josef*, *Jozeff*, *Józef*, *Josif*, *Joszif*, *Josip*, *Joszip*. Nem volna-e sokkal egyszerűbb, ha mindegyik csak *József* volna, az egyéni nevet persze a családnév után írva, magyar szokás szerint? Örüljünk-e vajon az ilyen sokféleségnek: a hajdani római császár *Nagy Konstantin*, a róla elnevezett város is *Konstantinápoly*, de a mai görög ember az újságban már *Konsztantín*, az orosz *Konsztantyin*, a román pedig *Constantin*? Aki francia, az *Maxime*, aki angol, az *Maxim*, aki azonban orosz, az *Makszim*, s ezeknek a változatoknak az elválasztása is különbözik, mert a *Makszim*-é *Mak-szim*. Ha német vagy, *Felix* a neved, ha francia avagy magyar, akkor *Félix*, ha orosz, akkor ugyanabban az újságban egyszer *Feliks*, másszor *Féliks* (nem tudom, melyik a helyes, mert szabályzatunk szótárában nincs meg ez a név oroszról átírva).

Két dolgot kell tisztázni, ha nevekről van szó, az egyik a kiejtés, a másik az írás kérdése. Az idegen neveket is minden nép a maga módján, a maga kiejtési és olvasási szabályai szerint mondja ki. *Berlin* neve a német kiejtésben hosszú *i*-vel hangzik, s a hangsúly a végén van: *berlin*. A franciák is a végét hangsúlyozzák, de orrhangú *e*-vel, nagyjából jelölve így: *berlen*. A magyarban az első szótag hangsúlyos, az *i* rövid, az angol kiejtés pedig hozzávetőleg *bölin*. Négy nyelv, négyféle kiejtés. Ugyanígy *Budapest* nevének kiejtése a németben *búdapeszt*, a franciában *büdapeszt*, az angolban *bjúdöpeszt* vagy *búdöpeszt*. Sokszor azonban igyekszünk utánozni az eredeti kiejtést, de ne higgyük ám, hogy tökéletesen úgy mondjuk ki az idegen neveket, mint az illető nemzetbeliek, csak megközelítjük többé-kevésbé a neveknél eredeti kiejtését. Az idegen nyelveknek tudniillik sajátos hangjaik is vannak, ezeket pedig nehéz megtanulni, azért a magunk nyelvénél hangjaival pótoljuk őket. *Kossuth* nevét az angol, még ha tud is magyarul, *kasút*-nak mondja. Azonkívül sokszor ingadozik is a kiejtés. A *Shakespeare* nevet minálunk *e*-vel vagy *é*-vel, *i*-vel vagy *í*-vel ejtik (az iskolai helyesírás szerint *sekszpir*, az Új Idők Lexikonában *sékszpir*, a DÉZSI-féle Világirodalmi Lexikonban *sékszpir*). A lengyel szabadsághős nevének az akadémiai helyesírásból, az iskolaiból, különféle lexikonokból és DUDEN helyesírási szótárából kilencféle kiejtési változatát szedtem össze: *koscsiuszko*, *kostyusko*, *koscsusko*, *koscsjusko*, *kosjuskó*, *koszcziuszko*, *koszcsjusko*, *koszcsusko*, *koszcsusko*. Szabályzatunknak 9. és 10. kiadása nem jelzi a kiejtést, pedig az idegen nevek kiejtése fontos, mert gyakran ettől függ a ragozásuk. Ha a *Mont Blanc* nevet így mondom ki: *mont blank*, akkor a tárgyragos alakja *Mont Blancot*, ha azonban franciásan ejtem, orrhangú *o*-val és *a*-val, úgy, hogy a szóvégi *t* és *c* néma, akkor a tárgyragot így kell hozzáfűzni: *Mont Blanc-t*. A *Sandeau* vezetéknevből alkotott *Sand* írói nevet az Új Idők Lexikona így ragozza a Petőfi Sándor címszóban: a vidéki „magyar *George Sand*”-t, a Világirodalmi Lexikon is így: „Fiával, *Maurice Sand*-nal együtt” (a *Sand*, *George* címszóban), holott ebben a névben a kis LAROUSSE, MARTINON (Comment on prononce le français) és NYROP (Manuel phonétique du français parlé) szerint hangzik a *d*, tehát így kellett volna írni: *Sandot* és *Sanddal*. Igen nagy szükségünk volna megbízható, tudományos névtárakra, az idegen családnévek, egyéni nevek (keresztnévek), földrajzi nevek szótárára. Ilyen könyvek hiánya feltűnő, mégis alig emlegetett fogyatéksága szótárirodalmunknak. Bőséges földrajzi névtárunk van ugyan, az Állami Térképészeti Intézet atlaszának névmutatója (ÁTI Kisatlasz), de ilyenféle műből is elkelne már újabb változat. Az idegen (irodalmi, művészeti, történelmi) vezetékneveknek csupán egy nagyon szerény, régi jegyzékéről tudok, VARGHA DAMJÁNNAK az iskolai helyesírás alapján készült középiskolai kis segédkönyvében: A magyar helyesírás szabályai (magyarító) szó- és névjegyzékkel (3. kiadás 1913.). A magyar keresztneveket egy egészen gyakorlati célú, „családi haszná-

latra" szánt füzetke sorolja el, PALÓCZI EDGÁR műve: Keresztneveink zseblexikona a nevek eredetének, értelmének és a névnapoknak feltüntetésével (1927.). A magyarországi nem magyar keresztneveknek is van egy félszázados gyűjteményük (akadémiai kiadvány): Nem magyar keresztnevek jegyzéke (2. kiadás 1909.). Nem kellene már tovább halogatni korszerű névtárak szerkesztését.

Az idegen neveknek írására a nyomdai szabályzat mondja ki a legmoverebb és legkevésbé végiggondolt szabályt: „Az idegen tulajdonneveket úgy kell leírni, amint az illető idegen nyelvben írják” (XV. lap), pedig már az iskolai helyesírás is enyhébben, tartózkodóbban rendelkezett, mert az idegen tulajdonnevek változatlanul hagyásának általános szabálya után ezt mondta: „... a latin írású nyelvek ... személy- és helyneveit ... lehetőleg változatlanul írjuk” (13. §. 1.). Az akadémiai szabályzat különbséget tett a latin betűkkel író nyelveknek két csoportja között. Az egyik csoport tulajdonneveit „minden változtatás nélkül” íratta, a másikat azonban már csak „a mennyire lehet” (1902-i szabályzat, 95. pont). 1922-i szabályzatunk jobban részletezi ezt a kérdést a 114. pontban, azt mondván, hogy a második csoportba sorolt nyelvek „tulajdonneveinek írását, amennyire lehet, megtartjuk, külön betűiket a legközelebb álló betűinkkel helyettesítve”, tehát például a cseh *Čelakovský* nevet így kell írni: *Cselakovsky*. Ehhez a ponthoz azonban ilyen megjegyzés van csatolva még az 1946-i, 8. kiadásban is: „Tudományos szakmunkákban ajánlatos e tulajdonneveket saját, a mi betűinktől eltérő betűkkel írni.” KELEMEN BÉLA már 1924-ben megütközött ezen; különös dolognak minősítette ilyen megokolással: „De hát hogyan lehetséges ez? Nyelvészeti szakmunkákban bizonyos fokig, annyira amennyire talán keresztülvihető, de más művekben, pl. világtörténelmieken, természettudományiakban stb. alig képzelhető el az írásnak ilyen tarkabarkasága, még ha nyomdai nehézségek nem is szólnának bele” (Nyr. LIII, 109–10).

Legújabb szabályzatunk azt kívánja, hogy a latin írású nyelvek tulajdonneveit eredeti alakjukban írjuk akkor is, ha a mi ábécénkben elő nem forduló mellékjeles betűk vannak bennük. Ha a nyomdának nincs ilyen különleges idegen betűje, akkor mellékjel nélkül kell kiszednie az eredeti betűt, a magyaros átírás „általában nem kívánatos” (282. pont). Ez a szabály nagyon sokoldalú idegen nyelvi ismeretet követel az olvasótól, ha csak az idegen nevek láttára azt nem valljuk Ady Endrével együtt: „Most pedig elnémulunk”, vagyis az idegen nevet csak nézzük, nézzük, legeltetjük a szemünket rajta, de kimondani nem merjük, mert nem tudjuk. Hogyan is tudhatnók a kiejtés jelölése nélkül, hiszen még a mi ábécénkben meglévő betűknek is többször más a hangértékük az idegen nyelvekben, mint a miénkben. Legjobban kifogásolhatjuk a szabálynak azt a részét, hogy „a mellékjelet elhagyjuk, az alapbetűt megtartjuk” (uo.), mert *Besançon*, *Dvořák* helyett *Besancon*, *Dvorák* és más hasonló írásmód nyilvánvalóan nem helyes, hanem éppen helytelen írás. A szabályzat maga is eltér az idézett elvtől, mivel a szótárban *Grönland*-ot olvasunk, pedig ennek a szigetnek dán neve jobbról balra ferdén áthúzott *g* betűvel van írva az eredetiben: *Grønland* (ÁTI Kisatlasz 155, a névmutatóban 51), tehát ha nincs ilyen betűnk, *Gronland* volna a szabálynak megfelelő írásmód. A név a németben *Grönland*, a franciában *Groenland* (kis LAROUSSE) vagy összenőtt *œ* betűvel *Groenland* (ECKHARDT 1935.) vagy *Groënland* (MARTINON, SAUVAGEOT), az olaszban *Groenlandia* (MELZI), az angolban *Greenland* (ÁTI, JONES). A kis LAROUSSE (1924.) *PETCEFI*-t ír, KNAUR kis lexikona *Petőfi*-t, de *Petőfi*-t nem ír egyik sem. A helytelen *Dvorák* írásmódot a magyar olvasó *r*-rel olvassa, ha nem ismeri ezt a cseh nevet, a köznévi *Rusalka* operacímét meg *s*-sel ejtheti, azért nem kétséges, hogy célszerűbb, ha az újságok így írnak: *Dvorzsák* és *Ruszalka* (Magyar Rádió XI. évf. 29. sz., a címlapon), ámbrá a képen a cseh énekesnő kezében levő könyvben *Rusalka* van. Még akkor sem tanácsos mindig változatlanul írni az idegen nevet, ha nincs benne a mi ábécénkben ismeretlen mellékjeles betű. Például a *Hodzsa* családnevet albánul így írják: *Howha*

(TAMÁS LAJOS szíves értesítése), s a szóban forgó szabály szerint minékünk is így kellene írni, így azonban *kész-szel* és *h*-val olvasná minden olyan magyar, aki nem tud albánul, márpedig ilyenek vagyunk legtöbben. Az újságok ösztönszerűen jól tették, hogy magyarosan írták, *Hodzsa* alakban.

Persze nem arról van szó, hogy egyik végletből a másikba csapjunk. Az egyik véglet az a felfogás, hogy minden tulajdonnév szent és sérthetetlen, eredeti alakján nem szabad változtatni semmit. Ezt a felfogást megegyezően már az, hogy a nem latin írású nyelvek tulajdonneveit átírjuk a magunk nyelvére. De a latin betűs tulajdonnevek is módosulhatnak a különféle nyelvekben. *Heinrich Heiné*-t nem sérti, ha mi így nevezzük: *Heine Henrik*, a franciák pedig így írják: *Henri Heine*, és ilyenféleképpen mondogatják: *anri en*. *Petőfi Sándor*-t sem bántja nevének francia *Alexandre Petoeffi* változata, hanem akkor csik rajta igazi sérelem, ha *Petőfi* helyett *Sandor*-nak keresztelik el (MNY. XX, 27). A másik véglet az volna, hogy minden idegen nevet a magunk módján írjunk, tehát például *Comte* vagy *Cooper* nevét így magyarosítsuk: *Kont* és *Kúper*. Ilyen átírással *Gárdonyi* nevéből *Gardogni* lenne az olasz nyelvben (MNY. XII, 226; LŐRINCZE LAJOS, *Nyelv és élet* 103–4). A túlzás könnyen nevetségbe fullad, mert ha kivétel nélkül magyar ruhába bújtatjuk az idegen neveket, akkor *Megdőf* lesz az angol *MacDuff*, a *Douglas* pedig *Döglesz!*

Némely idegen név írásában a változatok sokasága is zavarhat bennünket. Szabályzatunknak 9. és 10. kiadásában csak *Shakespeare* van, az 1–8. kiadásban még *Shakspere* is. Az iskolai helyesírásnak szótári részében a 84. lapon *Shakspere* is, de ez talán sajtóhiba a 13. §-beli *Shakspere* helyett. *Shakspeare* változatot látunk Petőfinek Egressy Etelke című versében és XII. úti levelében (Havas-féle kiadás, *Vegyes Művek* II, 389), így írta Vörösmarty és Gyulai is (Vörösmarty: ÖM. V, 161, 163, 434; 1885-i kiadás), az 1924-i kis LAROUSSE is közli a névnek ezt az alakját. Jó, hogy manapság már leginkább csak az első változat járja (MNY. XXXIV, 64), de ha ezt meg kell tanulnunk, nem olyan nagy fáradság, hogy mindjárt megtanuljuk az angolban és más nyelvekben szokásos helyes elváltásztását is: *Shake-speare*, tehát ne így választgassuk el: *Sha-kespeare*, *Shakes-peare* (így van helyesírási szótárunkban), sőt *Shakespa-re* (újságokból). Még több változatot mutat a következő név írása: 1. *Kosciusko* (AkH. 1902., 1922. 1–3. kiad.), 2. *Kosciusko* (AkH. 1922. 4–6. kiad.), 3. *Kosciuszko* (ua. 7–10. kiad., IskH., DUDEN, több magyar és külföldi lexikon), 4. *Kosciusko* (Új Lexikon, Dante–Panthéon), 5. *Kosciusko* (Csengery Gusztáv: *A fogoly lengyel*; I. HORVÁTH JÁNOS, *Magyar versek* könyvc. 2. kiad. 594). A lengyel helyesírás szakértője tudná megmondani, miért ingadozott ennyire ennek a névnek írása magában az akadémiai szabályzatban is.

Ha idegen mellékjeles betűk vannak a tulajdonnévben, akkor négyféle, olykor csak háromféle írásmód lehet: 1. Megtartjuk a névnek eredeti alakját: *Čelakovský*. 2. Csupán a mellékjelet hagyjuk el belőle: *Celakovsky*. 3. A mellékjeles betűt átírjuk, a többit változatlanul hagyjuk: *Cselakovsky*. 4. Az egész nevet magyarosan írjuk: *Cselakovszky*. Mindegyik írásmódot lehet kritizálni. Az elsőhöz idegen nyelvi ismeretek kellenek; a második valójában helytelen írás; a harmadik félig magyar, félig idegen, vagyis keverék helyesírás; a negyedik túlságosan megváltoztathatja a névnek eredeti alakját. Néha csak három változat van, mert a 2. és a 3. vagy a 3. és a 4. azonos: *Hrušovský*, *Hrusovský*, *Hrusovszky*; *Dvořák*, *Dvorák*, *Dvorzsák*. BALASSA JÓZSEF a nyomdai helyesírás szabályzatának XV. lapjáról idézett felfogásával ellentétben azt mondta később, hogy „a cseh és szlovák neveket a magyar hangjelölés szerint kell írni” (Nyr. LIX, 198), azaz így: *Dvorzsák*, *Hrusovszky*. Az idegen nevek írásának megnyugtató szabályozása végett tehát még részletesebb tanulmányozásra volna szükség. Össze kellene állítani nyelvek szerint a mellékjeles latin betűket, hogy lássuk, milyen sok efféle betű van. Csupán a francia írásban tizenegy olyan betű használatos, amilyen a mi ábécénk-

ből hiányzik: à, á, è, é, ê, í, ò, ù, ú és ç (az é és az ü megvan a magyarban is). Nyomdáink természetesen nincsenek fölszerelve az idegen nyelveknek valamennyi mellékjels betűjével, ezért az újságokban *Asnières* és *Liège* helyett ilyen hibás alakú francia helyneveket olvashatunk: *Asnières*, *Liège* (*Asnières* és *Liege* nem kevésbé hibás volna, bár a szabályzat így kívánja). De a latin betűs nyelveknek olvasási szabályait is át kell tekintenünk, s akkor bizonyára kiderül, hogy nem lehet e nyelvek neveinek írását két rövid általános szabályba belesűríteni.

8. A helyesírás megállapítása, szabályainak és szótárának megszerkesztése hosszú fontolgatást föltételező és nagy felelősséggel járó munka, mert a helyesírás közügy, mindnyájunkat érdekel, módosítgatása új írásmódok megtanulását és megszokását, régiek elhagyását kívánja minden írástudó embertől. Változtatni a helyesíráson könnyű dolog; nem kell hozzá más, csak hatalom. Ne éljünk vissza ezzel a hatalommal, mert nem minden változtatás jó, és nem is szükséges mindegyik. Ha nagyon élünk és visszaélünk a hatalommal, arra adunk alkalmat, hogy azt mondhassák, igen, a helyesírás tudományos kérdés volna, de végelemzésben mégsem tudományos, hanem személyi és hatalmi kérdés, mert sorsa azon fordul meg, kiknek a kezében van az a jog, hogy szabályozzák a helyesírást.

NAGY J. BÉLA

Nyelvművelői rehabilitálás, szercecsenmosdatás vagy csak önbírálat?

Kevés ügyben szolt nyelvűművelőink hangja hosszú időn át tisztább összhangban, mint a *közel ezer* típusú szerkezetekre kimondott elmarasztaló ítéletben. Immár vagy két emberöltő óta szakadatlan ismétlődik ellenük a németesség vádjja; hol indulatosabban, hazafias lelkesedéstől fűtve, hol pusztán ténymegállapító számbavételként; hol bizakodva, hogy mégiscsak elnyomjuk a gaz betolakodót; hol méla fásultságban, hogy a német *beinahe*, *nahezu* (pl.: tausend) jelentésének szolgai átvétele ellen, ime, kevés a nyelvűművelők minden küszködése . . .

Lássuk először a régebbi „kódexeket”!

VUTKOVICH SÁNDOR már 1899-i könyvében (újságcikkben még előbb!) megróttta: „*Közel* ötezen voltak a színházban — Ez a német »nahezu 5000 Menschen« fordítása” (Magyaritalanságok 179). — SIMONYI ZSIGMOND „Helyes magyarság”-ának tanítása is hasonló, bár a súlyos hibát kiemelő + jel sohasem volt mellette. A 3. (1914-i) kiadás például ezt mondja: „*közel* 2000 ember (*nahezu*, *beinahe*): majdnem”. (Hasonlóképp a szerzőnek későbbi „Jó magyarság” című iskolai segédkönyvében.) — DENGL JÁNOS a maga 1937-i „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” című nagy kézikönyvében ugyancsak a *nahezu*, *beinahe* (’majdnem, csaknem, kevés híján’) szolgai másának mondja, de jegyzetben „Már kiüríthatatlan nyelvtény”-nek minősítve (303). — PINTÉR JENŐ és társai az 1938-tól kiadott „Magyar nyelvvédő könyv”-ben ugyanígy következetesen rosszallják. — GÁRDONYI GÉZA (1938-ban, posthumus megjelent) „Magyarul így!” című gyűjteményében ’nahe, près de’ jelentésben ezt teszi a *közel* szó mellé: „Német az idővel kapcsolatban: Közel öt éve — *csaknem*, *majdcsaknem*” (208). — BALASSA JÓZSEFnek 1943-ban megjelent, legösszefoglalóbb műve a Magyar Nyelvőr körének régebbi szavazatait így ismétli meg: „*közel*, németes, ehelyett: *csaknem*, *majdnem*, pl. [közel ezer ember volt ott]: *majdnem* . . .” (A magyar nyelv könyve 292). — A Magyarosan szakírói közül TISZAMARTI ANTAL ugyanez évben kétszer is elpanaszolja a *közel* kérdéses jelentéséről: „Németes használata általános” (Szeplőtlen magyarság 145 és TISZAMARTI—VÁMOSSY, Orvosi nyelvünk helyes magyarsága 147).

A Magyarosan cikkeiben különösen heves a hangnem. M. L. „A magyar nyelv kártevői” című satirikus írásában a „VII. A házi légy (Germanismus parlamentaricus et

diurnalisticus domesticus et rusticus, seu *universalis*” alcímmel a „csattanónak” tartogatott végső, legbántóbb nyelvi hibák közt említi a „közel 76 éves”, „közel tízezer” kifejezést is (V, 29). Az egészhez pedig zord háttérrel fest a zrinyieskedő befejező vészkiáltás: „Hisz’ itt már csak egy segít. Ha mindenki, akiben az az őrlélek még dobog, végső, kétségbeesett tusára kel; ha félreverjük a harangokat, hogy aki él, a bástyákra, hogy mindenki tanító legyen, szónok legyen, izgasson, tiltakozzék, küzdjön, lázadjon: — pörölje vissza a sorstól magyarságunkat. Mert nemzeti létünk lelke, biztosítóka, ... lényege s egyetlen reménye, a magyar nyelv *bomlófélben van*” (30). — Egy másik szerző a kódexek óta ismert *közel* jelentéseit addig érzi helyesnek, amíg a szó a *távol* ellentéte marad; szerinte csak „A háború [értsd: az első világháború] utáni idők zűrzavarában terjedt el a ’közel’ új jelentése. *Mennyiség* megjelölésére használják, a *majdnem, körülbelül, csaknem* szók helyett. És mert korunkra jellemző a határozatlanság, az elmosódás, minduntalan belebotlunk a mennyiséget kifejező ’közel’-be...” (Msn. VIII, 191). Szerzőnk az elterjedés forrásának a németből való, gyatra nyelvtudásra valló fordításokat tartja (192). — Egy további cikk a rádióhullámok terjesztette „bosszantó magyartalanságok” közt emeli ki a *közel 30* példát; „nem csoda — kesereg —, hogy lassankint senki sem fog fennakadni a *közel* idegenszerű használatán, és a németességből végül is nyelvtény, kiirthatatlan és csakhamar nélkülözhetetlen szó lesz” (Msn. XIII, 85—6).

Íme, ezt örököltük az előző korok szakértőinek „közfelfogásaként”. Meglepő-e, hogy amíg alaposabban meg nem győződünk e hosszú hagyománynak, nagy gesztusú hazafias kesergésnek gyöngéiről, addig a megcáfolatlan tudományos előzményeknek kijáró jóhiszemű tisztelettel vettük át — legalább magát a ténymegállapítást?! Magam is németességnek tekintettem 1953-i elvi alapvetésünkben (Nyelvművelésünk főbb kérdései 88, 110; hasonlóképp mások is: Nyr. LXXV, 222, LXXVI, 212); egy—nyelvművelő közönségszolgálatunkhoz intézett — kérdésre azonban 1954-ben már egy kissé óvatosabban fogalmaztam meg a választ: „A *közel félmillió* kifejezést nyelvművelő szakirodalmunk következetesen a németességek közt tartja számon; magyarosan: *csaknem, szinte, jóformán félmillió*. — Bár nem a legbántóbb germanizmusok közül való, nem kívánunk védelmére kelni, mert merőben fölösleges” (Nyr. LXXVIII, 450).

Megvallom „férfiasan”: 1954-ben már sejtettem, hogy a *közel félmillió* még ennyi megrovást sem érdemel; de valahogy vonakodik az ember olyankor is a tévesen fölállított tilalomfákat döntögetni, mikor a helytelenül tiltott kifejezésre valóban nincs különösebb szükség, s mikor úgyis többször szemünkre vetik, hogy mi nem tudunk olyan igazi, lelkes tüzzel gyomlálni anyanyelvünk virágoskertjében, olyan szépen haragudni, mint az előző korszakok idézett nyelvművelő irodalmában szokásos volt. Meg aztán velejében magyarosnak ma sem tartom a *közel ezer-féle* kifejezéseket.

Mindamellettt most elmondanám végre valamivel részletesebben újabb aggályaimat: hátha mást is jobban érdekel az igazság, mint a „lelkes gyomlálás” (amely esetleg nem áll meg az igazi dudváknál), a „szépen haragvás” (amely esetleg megtévesztette az olvasókat).

Először is találtam egy sereg reformkori, sőt a felvilágosodás idejéből való, majd még régiebb adatot: 1839: „*közel félórája*” (Jósika: Csehke Magyarorsz. IV, 128), 1833: „látott úszni — Majd *közel két száz leányt*” (Blumauer—Váczy: Aen. III, 79); 1826: „*Közel három éveket tölték ezen kereskedővel*” (Aurora 131); 1787: „[A fordításnak] már *közel* negyed-része nálam készen-is vagyok” (Horváth Ádám: Hunniás 3b); „*közel ötven esztendő alatt*” (uo. 5b); 1786: „*Közel száz lépésnyire tölünk meg-látánk*” (Sz. S. J.: Rabnernek szatirái 67), „*közel húsz esztendő után*” (uo. 167); 1701: „addig *közel* [!] *Étszáz Esztendő* folytak-el” (Dalnoki Benkő M.: Florus 80).

Mindebből nemcsak az derült ki, hogy a *közel*-nek hibáztatott jelentése nem az első világháború utáni fordítók hibáiból keletkezett, hanem az is valószínűvé vált, hogy egyáltalán nem sorolható újabban könyvnyelvünk jogosan kárhözottatott sült németességei közé. — Ezt egyébként az is valószínűvé teszi, hogy mai esszéirodalmi és filológiai szaknyelvünknek (részben nyelvművelésünknek) legkevésbé sem németes stílusú képviselői közül többen bátran használják. Így például Illyés Gyula: „*Közel* négymillió hold ezerhatszáz nagybirtokos kezében van” (Magyarok. 2. propag. kiad. 88); „Abban a . . . faluban . . . *közel* hatezer ember él egymás mellett” (uo. 136); Horváth János: „[E soroknak] *közel* 18%-a . . . ’hibás’ cezúrájú” (Vitás vers-tani kérdések 55); Bárczi Géza: „*Közel* 70 kisebb-nagyobb szószármaztató cikke jelent meg” (Pais-Eml. 12); stb.

Megnéztem mármost az akadémiai Nagyszótár adattárát is, s a többi közt még sok olyan ’majdnem’ jelentésű példát is találtam, amelyben a *közel* nem mennyiséget vagy időegységet jelentő szó mellett fordul elő: „*közel* egészen különbözőleg”; „*közel* olyan, mint . . .”; „*közel* egy természetű”; „hasonló vagy *közel* hasonló társak”. — Sőt egy kevéssé tovább firtatva a dolgot, a NySz.-ban (!) a *közel* ’prope, paene, fere; beinahe, beiläufig’ jelentésére 1561-től (Meliustól) kezdve láttam idézeteket: Mel: Préd 156: „Tött *közel* huszat”; MA: Bibl. Előb. I: „*Közel* két ezer esztendeig” Zvon: Post. I, 16: „Vagyon annac *közel* kilenczven esztendeje”; Hall: HHist. III, 139: „*Közel* egy óra tellik bele”; stb. — S a latin *prope*-nak valóban igazolható számos régi hazai latin—magyar szótárból is mind helyhatározói: ’mellette, közelében’, mind átvitt, általánosabb: ’csaknem, majdnem’ jelentése (az utóbbi számnév mellett is!); olykor Ciceróból vett klasszikus példával. Így PP. és PPB. különféle kiadásai az *Anni prope quinquaginta* szerkezetet is idézik („*Szintén* ötven esztendő”). WAGNER, PHRAS. (1750.) „*Tsak nem, majd, szintén, mintegy*” értelmét is kiemeli („*Prope* centum annos natus”). MÁRTON JÓZSEF Deutsch-Ungrisch-Lateinisches Lexiconja (1823.) *Beinahe* alatt már a *közel*-t is említi a szinonimák közt: „Csaknem; szinte; *közel*; paene; fere; ferme; prope. Er ist b. neunzig Jahre alt; szinte v. *közel* kilentzven esztendő, prope nonaginta annos natus est, Cic.” (*Nahe* címszó alatt hasonlóképp; az 1818-i latin—német—magyar kiadásban azonban a *közel* még nincs feltüntetve a *prope* címszónál.) Stb.

Nem akarok több helyet elfoglalni a kérdés latin vonatkozásainak vizsgálatával. Szerintem nyilvánvaló, hogy ha a ’csaknem’ jelentésű *közel* tükörszó (s úgy látszik: az!), akkor nem a legújabbkori német, hanem legalábbis a XVI. századi (s azóta meg-megújuló) latin hatásnak az emlékét őrzi. A magyar könyvnyelv régóta folyamatosan élt vele századokon át, s ma sem minden „vajt fülű” író tekinti „bosszantó” idegenszerűségnek. Igaz, nem ízesen magyaros, nem népies stílusú szerkezetek tartják fenn; de Európa-szerte más nyelvekben is elég sok párhuzamos alak él, tehát röstellnünk se igen kell; egyébként sem sérti különösebben nyelvünk rendszerét, szellemét.

Persze minden művelt irodalmi nyelv főntarthat bizonyos konvencionális rosszallásokat, kerülendőnek tekinthet némely szerkezeteket akkor is, ha ezek nem bántóan idegenszerűek, se más tekintetben nem rontják számottevően a nyelvet: pusztán a kialakult stilisztikai ízlés alapján. A *közel*-t én se olvasnám szívesen versben, sőt még szépprózai alkotásban sem. De például tudományos szakmunkákban csak akkor hökkent meg, ha — s ez főleg gazdasági és egyéb statisztikai közleményekben szokásos jelenség! — unos-untalan előfordul. (Persze akkor már az egyébként ízesebb *majdnem*, *csaknem*, *szinte*, *majdcsaknem*, *kevés híján*, *kis híján* stb. is kellemetlen volna.) Én magam egy kissé könyvszagúnak érzem, s tudtommal eddig még sohasem mondtam ki vagy írtam le; de a maga helyén — például értekezésekben — miért ne élhetne valaki ilyen szavakkal is?!

Hogy mármost az elmondott gondolatsorra a címben fölvetett három lehetőség közül melyik a legtalálób, azt nem tudom eldönteni; ezért is tettem kérdésessé mindhármát. De ez a fentiek után már — közel egyre megy! (S itt immár én is leírtam egyszer az ominózus kifejezést.)

(Mindenesetre egyúttal „megmagyaráztam a bizonyítványomat!”)

TOMPA JÓZSEF

Tádzsik és tadzsik

A Magyar Helyesírás Szabályai 10. kiadása szerint az egyedüli helyes alak *tádzsik*, hosszú *á*-val. Ez az írásmód e népvétet lényegében abban a formában tükrözi, amelyben a tadzsikok maguk is használják; nyelvükben ugyanis az *á* hosszúsága etimologikus. (Csak lényegében, mert az *á*, amellet, hogy hosszú, labialis is, mint a mi palóc nyelvjárásainkban.)

Többeknek azonban — úgy látszik — elkerülte a figyelmét, hogy a HelySz. a *tádzsik* alakot jelölte meg az egyedül helyes írásmódnak, és a maguk idegen nyelvű (német, francia, orosz stb.) olvasmányaik alapján *tadzsjik* változatban kezdik írni a szót. Az *a* rövidsége ez esetben világos: a kérdéses közvetítő nyelvek helyesírása egyszerűen mellőzte a számukra idegen hosszúság-jelölést.

A két írásmód érdekes kiejtési problémát vet fel. Megfigyelésem szerint a hosszú *á*-t írók és ejtők kiejtésében a *dzs* rövid (*tá-dzsik*), akik viszont rövid *a*-t írnak és ejtenek, azok számára a *dzs* hosszú (*tadzsjik*). A *dzs* megnyúlása persze már tisztára magyar nyelvi jelenség. A nem nagy számú példákat áttekintve úgy látjuk, hogy a *dzs* megnyúlik, ha rövid magánhangzó előzi meg: *bridzs*; *hodzsza*, *maharadzsa*, *Madzsar* (családnév). Megmarad rövidnek, ha mássalhangzó előzi meg (példáimban sajtáságos módon ez mindig *n*); *bandzsál*, *findzsza*, *handzsár*, *halandzsza*, *lándzsza*; ha szó elején áll: *dzsida*. Olyan példát, amelyben a *dzs*-t hosszú magánhangzó előzi meg, hirtelenében nem is tudnék idézni; de ha van is, a *tádzsik* meglehetősen magában áll, és nem lehetetlen — bár korántsem szükségszerű —, hogy a rövid magánhangzós példák módjára a *tádzsik*-ban is előbb-utóbb megnyúlik a *dzs*. Mindez persze nem ok arra, hogy eltérjünk a helyes *tádzsik* írásmódtól.

Helyest mondtam — normatív céllal, de a nyelvtörténész számára ez a kis eset igen tanulságos, mert jól megvilágítja árnyalataiban is azt a folyamatot, amikor egy idegen szó két különböző esatornán érkezik hozzánk, és a két változat egymással küzdve igyekezik beilleszkedni nyelvünk fonetikai rendszerébe.

LIGETI LAJOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A győri székeskáptalan legrégebb számadáskönyve

I. A számadáskönyv ismertetése

1. A l a k j a é s t e r j e d e l m e : A számadáskönyv folio nagyságú 392 papiros levélből, azaz 784 lapból áll, melyből csupán 18 lapon nem találunk írást. Nem egységes, hanem évről évre változó, de mindig apró betűs írású. Több helyen igen nchezen olvasható. 1495—1528. évek közti feljegyzéseket tartalmaz. Az 1495—1503. évek anyaga csak töredékes. Amennyire meg lehet állapítani, ezeknek az éveknak a fele van meg,

míg a másik fele elveszett. Ezzel szemben az 1503–1528. közötti rész már teljes. Legvégén az 1533–1534. évekből ismét csak töredékek vannak meg. Legépeelve 750 nagyalakú lapot tesz ki a számadáskönyv szövege, amely nyomtatásban oktáv-nagyságban körülbelül 35 ívre becsülhető, előszó, szójegyzék, név- és tárgymutató nélkül. Összeolvasás után a kézirat nyomdakész állapotban van.

2. T a r t a l m a : A győri káptalan minden évben Szent György napkor tagjai közül két „divisor”-t, jövedelemelosztót választott, akik a káptalan pénzbeli jövedelmét beszédték, kezelték, nyilvántartották, és a káptalan tagjai között a kiadások fedezete után szétosztották. A divisorok ezért a fáradságukért a káptalan tagjai között szétosztott összeg 1%-át kapták tiszteletdíjúl, ez volt az úgynevezett „centesima”. A káptalan pénzbeli jövedelmei a káptalani birtokok Szent György napi és Szent Márton napi „census”-ából, a káptalan nyúli szőlőiből, a győri és abdai hídvámból, a káptalani malmokból, a káptalan győri házainak béréből, a győri káptalani fürdőház jövedelméből, végül a tizedekből kerültek ki. Ezek állandóan visszatérő tételek, miként a kiadásoknál a vámhelyek, hidak, malmok fenntartására, a káptalani házak és fürdőház karbantartására, a káptalani szőlők megmunkáltatására fordított összegek, valamint a tizedek, gabona, bor, bárány stb. dézsma és más egyéb jövedelmek beszédesi költségei.

A számadáskönyv mindenekelőtt a győri káptalan belső életével, a káptalani gazdaság történetével foglalkozik, de mivel Győr azon a hatalmas országúton fekszik, amely hazánkat a nyugattal összekötötte, bármiféle esemény történt e nagy nemzetközi útvonalon ezekben az időkben, annak nyoma van e könyvben. Ezen felül a számadáskönyv kincsesbányája Magyarország egyházi, köz-, művelődés- és jogtörténetének.

Aránylag elég sok adat található a győri káptalani iskola tanulóira vonatkozólag, akik nemcsak a legkülönbébb írásbeli munka elvégzésében ügyeskedtek, a káptalani miséken énekeltek, hanem segédkeztek a bordézsma beszédésénél, leveleket vittek rendeltetési helyükre, sőt napszámos-munkát is végeztek, így boroshordókat hengergettek, a borospincét, a városházát kitakarították stb. Minde munkák fejében kisebb-nagyobb díjazásban részesültek, mely 4 dénártól felfelé 2 frt maximumig emelkedhetett.

A káptalan belső életén kívül természetesen a külső élet zajlása is állandóan foglalkoztatja a számadáskönyv íróit. A káptalan tevékeny részt vett a nemzetközgyűeiben, és jelen volt minden közjogi aktusnál. Ott volt a káptalan az országgyűléseken: így 1497-ben a rákosi, 1518-ban a bácsi, 1525-ben a híres hatvani országgyűlésen, ahol a káptalan 20 fegyveres huszárral jelent meg. Csak természetes, hogy a káptalan nem maradhatott el az 1527. évi székesfehérvári országgyűlésről sem, ahol I. Ferdinándot királlyá koronázták.

A győri káptalannak sok ügyes-bajos dolga, sok peres ügye lévén, a káptalan tagjai vagy felfogadott ügyvédei állandóan jártak az ország fővárosába, Budára, az octávás törvényszékekre, amelyeket a számadáskönyvek diétának vagy congregationak is neveznek, melyen az ilyen esetekben nem szabad országgyűlést értenünk. 1516-ból ismerjük az ügyvédnek felfogadott Potyondy Lőrincnek fizetését, aki évi 12 forint készpénzfizetés mellett természetben 12 hordó bort és 100 kepe gabonát kapott. Ha Budára kellett mennie, az octavalis törvényszéki tárgyalásra, olyankor minden alkalommal még 80 dénár is járt neki, de ha csak a megyei törvényszéken jelent meg, ezért külön díjazást nem nyert.

Ha előkelő vendégek utaztak át Győrön, a káptalan ezeket minden esetben megvendégelte, többnyire bort, halat, a lovaknak zabot adott. 1523. szeptember 29-én maga II. Lajos király nejével és kíséretével időzött Győrött, amikor Sopronon keresztül Bécsújhelyre utazott, ahol Ferdinánd főherceggel, a német császár és lengyel király követivel fontos tanácskozást folytatott. A káptalan a királynak és Szalkai László egri püspöknek, királyi kancellárnak egy-egy ökröt ajándékozott. Ezeket 9 forintért

vették. A királynét ezüst kupával tisztelték meg, amit Budán 36 forint 20 dénárért vásároltak meg. Bornemissza János pozsonyi főispán és budai várnagy különféle gyümölcsöt kapott 28 dénár értékben, míg a pilisi apát, az egri prépost, Vilmos királyi titkár és Bordach nevű aulicus 90 dénár értékű bort ittak meg, végül Száki Péter méltóságos úr 24 dénár értékű kenyeret és bort költött el.

Néhány nappal később Vio kardinális és Burgio Antal pápai legatus ment a király után Győrön át, akiknek a káptalan 1½ Ft ára hallal, 60 dénár értékű szárnyassal és 36 dénár értékű kiváló minőségű borral kedveskedett.

Az ajándékok osztogatásán kívül voltak a káptalannak még más, súlyosabb természetű kiadásai is. Ilyenek voltak a török elleni hadjáratokban való részvétel költségei. Amidőn 1521-ben a török Nándorfejérvárt fenyegette, a káptalan 6 jó lovat új szerszámokkal, három lovással, két nyereggel bocsátott a király rendelkezésére „ad trahenda bombardae pro defensione regie maiestatis”. Ezenkívül egy kocsiparkot is állított ki, melynek fejében a király a szolnoki sókamarából 100 forint ára sőt utalványoz a káptalannak.

1525-ben Jajca alá küldi kis csapatát a káptalan, 1526-ban pedig Mohácsra, amikor a káptalan gyalogos csapata új zászlót kap, mely 2 forintba kerül.

A káptalan gazdesúri joghatósága alá eső jobbágyok helyzetére nézve ez a számadáskönyv olyan gazdag és változatos anyagot tartalmaz, amelyhez fogható emlék ebből a korszakból — tudomásunk szerint — nem maradt fenn. A káptalan birtokai Győr, Pozsony, Moson, Sopron, Zala és a távoli Baranya vármegyékben voltak. A mai Győr város nagyobbik része szintén a káptalan birtokában volt, így ebben a számadáskönyvben a mai Győr helytörténetére és topographiájára nézve felbecsülhetetlen értékű anyag található.

Mivel a gabonatermesztéshez viszonyítva a szőlőművelés már azokban az időkben is jóval nagyobb jövedelmet biztosított, ez okból a káptalan nyúli szőlőinek megművelésére igen nagy gondot fordított, és a kiadási tételek között állandóan visszatérő és az akkori munkaviszonyokra és napszámbérekre vonatkozólag szinte egyedülálló gazdagságú adattömeggel állunk szemben, melyek gondos és szakszerű feldolgozásban a szőlőművelés minden egyes mozzanatát a nyitástól a takarásig teljes pontossággal nyomon kísérhetjük. Nem szükséges hangsúlyoznom, hogy e ma is számottevő művelési ág fejlődése szempontjából milyen jelentőségűek a számadáskönyv ez irányú feljegyzései.

3. Magyar szórvány-nyelvemlékek. A számadáskönyv nyelve latin. Nem klasszikus nyelv, hanem ahogyan abban az időben a káptalan tagjai beszéltek, darabosan, magyaros mondatszerkesztéssel, így a hazai latin nyelv kifejezésmódja tekintetében is sok tanulságot foglal magában. Amikor egy-egy magyar szónak a számadáskönyv írója nem találta meg a latin megfelelőjét, vagy csak körülírással tudta volna magát kifejezni, az érthetőség céljából magát a magyar szót szövi bele a latin szövegbe.

E magyar szavaknak legnagyobb része a szőlőműveléssel, borgazdasággal, molnármesterséggel és építészettel függ össze. — A szőlőműveléssel és borgazdasággal kapcsolatos szakkifejezések: *abroncs, abrincsfatok, duga* vagy *dugó, hordóduga, fenék, fenékfa, hordófenék, kötővessző, szőlőkaró, vonókaró, vonóvessző, vonószál, vonószállítétel, vonyás, korcsolya, bujtás, nyítás, nyésés, vincellér* stb.; mind olyan szó, amelyek nagy része az OklSz.-ban nem található meg. — A molnármesterséggel összefüggő magyar szavak: *malomkő, gerendely, rézcsap, csiga, szarufa, szaruszeg, gáttöltés, gát* stb. — Az építészeti körébe eső szavak közül felemlítjük: *léc, lécszeg, fenyőfa, ráma, pánt, szobor* 'fából faragott oszlop', *pléh, festék, mestergerenda* stb. — Egyéb magyar szavak: *kocsi, kocsi vessző, saroglya, vályú, szemfedél, földmoha, iszapbél, cédula, zabla, kecsége, söreg, fullajtár* stb. — A káptalan egyik győri házának és a benne levő pincének *Pokol* volt a neve: mindenestre jellemző elnevezés.

Külön kell szólnunk a jobbágynevekről, melyekből néhány százat feljegyzett a számadáskönyv. Sok jóízű, törölmetszett magyar vezetéknevet olvashatunk itt. Mindezekből csupán izelítőt akarok nyújtani. — Foglalkozást jelentő tulajdonnevek például az alábbiak: *Kalmár, Kocsis, Szabó, Szűcs, Ács, Mészáros, Szakács, Sáfár, Porcoláb, Fazekas, Ispán, Varga, Barbér, Kovács, Téglás, Cserepes, Szekeres, Vendégfogadó, Molnár, Posztómetsző, Fazékgyártó, Szekérgyártó, Ötvös, Huszár, Pintér, Kamarás, Bíró* nevek. — Testi tulajdonságot jelentő vagy ezzel kapcsolatos vezetéknevek: *Fejes, Kis, Nagy, Széles, Agyaras, Nehéz, Hosszú, Félszemű, Zömök, Nagyszemű, Szép, Jó, Csonka, Lencsés, Vitéz, Jós.* — Igen sok a származási helyre mutató családnév, mint *Fejérvári, Rumi, Újhelyi* stb. Ezeknek bővebb felsorolását mellőzöm. — Vannak jobbágynevek, amelyek az állat- vagy madárvilág szókincséből erednek, mint *Szarka, Kos, Kánya, Kecskés, Bika, Farkas.* — Kétségtől csúfnévként számított a maga korában is az ilyen vezetéknev: *Istenároló, Cigány* stb.

Annyi bizonyos, hogy a jobbágynevek kialakulásához, amely ebben az időben erősen nekilendült, bőséges adalékot nyújt ez a számadáskönyv. Azonban az egyházmegyei papság és nemesség köréből is több száznak a neve meg van benne örökítve.

Mindent összevéve a legrégebbi győri számadáskönyv kinyomtatása nagy nyereget jelentene nemcsak a magyar történelem, hanem a magyar nyelvtudomány művelői számára is.

II. Sz e m e l v é n y e k

1496: „Item Mathie Trinka vectori tam ad Sanctum Martinum, quam eciam pro testibus ducendis et reducendis dedimus fl. ½. Gregorio Kethe *kochi* ducenti ad Posonium pisces dedimus fl. ½.” (44).

1497: „Item feria tertia Rogacionum [1497. május 2.] Michaeli Ffeyes *kochi* ad Budam cum magistris Ffokorw et Ollari ad palatinum dedimus fl. I.” (21).

1499: „Item colonis nostris euntibus pro lignis *gerendel* dictis dedimus ortonem” (109).

1499: „Item in die Ascensionis domini [1499. május 9.] cuidam vectori ducenti ligna pro molendino in Abda habito *zelep* vocata de Rabakevz dati sunt den. regales LX.” (40).

1499: „Item eodem die [1499. június 19.] pro ligatura et *vonas* vinee capituli in Kysecz habite dati sunt fl. I den. XXXII et iterum den. regales X.” (59).

1499: „Item circulos sew circumferentes, vulgariter *abroncz* pro vasis capituli den. L.” (56).

1499: „Item asseres fundorum, vulgariter *fenek* XIII empti sunt den. XXIII.” (56).

1500: „Item Blasio defunctorum¹ pro I trabe, vulgo *mestegerenda* ad balneum solvimus fl. ½.” (43/e).

1500: „Item Matheo abbati Sancti Martini unum piscem *sewregh* vocatum misi-mus, emptum pro den. regalibus LX.” (43).

1503: „Item in vinea capituli de Nywl pro vitium videlicet *vonosal* plantatorum dati sunt den. LXXII.” (66).

1503: „Item pro virgultis, videlicet *vonowessew* ad Wenden² et ad septem vasa emi den. regales XX.” (80).

1504: „Item sabbatho post Margarethe [1504. július 20.] dominum lectorem, me Blasium de Kerezthvr ad Kezew pro quartis domini quando transmiserunt, tunc domino

¹ Értsd: Balázs oltárospap, aki a káptalan elhalt tagjai lelkiüdvére alapított szent-miséket mondta el.

² A Moson megyében fekvő „Védeny” helység, mely káptalani birtok volt.

reverendissimo pro munera unum *soregh* den. XXXI emimus eidem donando, pro expensis autem habuimus den. LX, vectori autem pro sellario den. XII.” (121).

1504: „Item Blasio de Kysfalwd pro preparacione kawerne, *walw*, ad balneum dedimus den. LVI.” (123).

1504: „Item Valentino molitori pro disposicione *walw* dedimus fl. $\frac{1}{2}$ ”. (124).

1504: „Item feria quarta post festum beati Johannis ante portam Latinam [1505. május 7.] ad Wesprimium contra abbatem pro muneribus vulgo *thok* fl. I. den. X.” (137).

1504: „Item eodem die [1505. június 21.] pro cultura vinee eiusdem, vulgo *wonyas*, dati sunt fl. II.” (139).

1504: „Item eodem die Anthonio institori, *Istenaarolo* dicto, sunt dati fl. VI, quos mutuaverat honorabilibus dominis Komaroniensi² et Petro Erkeny in causa contra abbatem Koppanmonostra” (139).

1505: „Item qui *feldmoha* portavit, dedimus den. XVI.” (142).

1505: „Item virgas, vulgo *kethewezev* emimus den. XV.” (143).

1505: „Item in festo beati Bartholomei apostoli [1505. augusztus 24.] magnifico Petro Groff³ pro munere *sewregh* emimus fl. III den. XVIII.” (144).

1505: „Item magister Blasius de Kerezthvr decanus census Sancti Georgii martiris in anno domini millesimo quingentesimo quinto de infrascriptis villis presentavit: . . . Nyvl. fl. III den. X, provisor habet litteras fl. $\frac{1}{2}$ ex parte *vinceler*, item Martinus Ferencz de eadem Nyvl pro copertura vinee habuit fl. $\frac{1}{2}$ ”. (145).

1505: „Item supercilium, vulgo *zempedel*, eidem Johanni Bedegety emimus den. XII.” (152).

1505: „Item ad rationem magistri Gasparis doctoris de taxa extraordinaria civitatis [scilicet: Jauriensis] venerant fl. VIII, quos Bartholomeo castellano deputaveramus pro lapidibus molendini Abda, vulgo *malomkew*, sed ex quo non fuit opus, iterum posuimus ad pecunias eiusdem doctoris.” (158).

1506: „Item *fenek* et *dwkath* pro vasis capituli emimus den. regalibus XXXII.” (166).

1506: „Item ad *wonozal* dedimus fl. I et den. regales XII.” (166).

1506: „Item procuratori vinee de Nywl ad *nythas* dedimus fl. II $\frac{1}{2}$ et hoc de censu sancti Martini” (170).

1506: „Item unus *kochy* pro deportandis litteris capituli Budam cantori missis habuit den. regales XII.” (170).

HÁZI JENŐ

Magyar levelek a XVI. század negyvenes éveiből

Fráter György magyar nyelvű levele

1548. január 8.

Kezenetemnek es Zolgalatomnak vtanna, az the .k. leuelet vettem, kÿbe ÿr .k. zent Gergy felewl, En mÿnd Ennek, mÿnd az .k. germekenek ewremeft zolgalnom akarok mÿndenben oltalmazom, mÿnd az .k. Emberet mÿnd jozagat, chak the .k. erÿen weget Benne, mert ha onnat Bochat .k. Embert ala, felek hogÿ valami wezedelme az feldnek ne thertennÿek. Iften tarchia megh .k. datum Thorde, Sabatho poft octavam Corporis Chrifti, Anno 1548

Frater Georgius Ep[iscop]us Waradiensis
Thesaurarius ac Locumtenens

¹ A győri püspök ezen a napon Kesző várában fogadta a káptalan két kiküldöttjét. Neki küldött a káptalan ajándékot.

² A komáromi főesperest kell itt értenünk.

³ Szentgyörgyi Péter gróf országbíró a teljes neve.

[Kívül:] Anna Paxinak
(Révai-levéltár, Turócszentmárton: az Orsz. Lt. mikrofilmtárában őrzött felvétel alapján. 2. tek. 7–9.)

R é v a y J á n o s S ö v é n y h á z y B o r b á l á h o z

Velence, 1546.

Kezenetemnek utanna zerelmes nenem igen oromeft hallanam az te kegelmed egeffeget, en hala iftennek az en atiamfiaual nag io egeffegebe es zerenzebe iuttunk ide olaz orzagba, es az hercegel¹ zombe uotunk es igen oromeft meg engede tizenket embere ualo ppagia² uifeleft mert it nag tizteffeget uallunk uele. Touaba kerem kegelmedet hog az zegen lorinc mellet koniorogi azzoniomnak hogi ne hagia Iften tarcza meg kegelmedet, Ez leuel kolt venecebe 1546.

Az kegelmed ocze

Reuay Janos

[Címzés:] Ez leuel adaffek Zouinhazi Borbala azzonnak az zerelmes nenemnek. (Orsz. Lt. uo., mint az előbbi levél.)

R é v a y L ő r i n c m o s t o h a a n y j á h o z , R é v a y F e r e n c n é h e z

Padua, 1547. szeptember 9.

S D Zolgalatomnak utanna en zerelmes azzonió nenem. Hogy en kegyelmednek ez napokban femmit nem irtam kerem k. hogy meg bocalsad. kerem k. zerelmes nenem hogy mentül hamarabb lehet hog ennekem meg iriad ezeket a dolgogat (!). Else hogy hani estendef uagyok maft. Masodik. Mely napon lettem ez uelagra es mely oran es ha eftue fele e uagy reggel. Iften tarcza meg k. minden joul Data Paduabul 9 septemb[ris] Anno 1547

Az te k. úcze
Reway Lerincz³

[Címzés, mint előbb.]

R é v a y L ő r i n c m o s t o h a a n y j á h o z , R é v a y F e r e n c n é h e z

Padua, 1548. május 17.

Zolgalatomnak utana zerelmes azzoniom aniam. Felette igen zodalom (!) hogi enni idetül fogua femmi leuelet kegielmedtül nem uettünk Jmmar bizoni uagion őtt honapia. Azert kerem te k hogi kegelmed irion ennekem az te k. egefsegerol. En hala istennek io egefsegebe uagiok. Touabba, kit kerem k. uramnak meg ne mongia k. ha meg mongia is k. ugi mongia k. hogi en ram Sigmond mestert ne haragicza uram. Mert az haragos mester, nem tanithat io keduel. Sigmond mester magat barzsonial ruhazza. Barzon kenteft czinaltatot, nadragot barsoniost, czipelleft süueget mind barzonibol. Az Barzoni kentesket kerdem hogi ha mi akariuk hogi czinaltafson, Mihali uram azt mondotta, az mi akaratumk femmi czak az ur meg nem haragugiek. Es azt mondotta

¹ A herceg a *doge* magyar fordítása.

² A kettőzött *p*-vel irt 'ppagia' szó valami ruhaanyagra vagy ruhára vonatkozhat.

³ Feltűnő az előbbiben is, mint a többi olaszországi levelekben is, a szinte nyomtatott betűkhöz hasonló olaszos írás.

hogi az barzoni kentet (!) kiueue az teb ruhat meg engedte uram ū neki. De iftenre kerem k. hogi uram meg ne haragugiek. Iften tarcza meg .k. Ez leuel ket Paduabol 17 Mai Anno 1548.

Az te k. fia
Rewai Lerincz

[Címzés:] Ez leuel adafscck Nagifagos Paxi Anna azzonnak az zerkelmes azzoniom-nak es aniamnak

ECKHARDT SÁNDOR

Ötvös céhek levelei a XVI. századból

A kolozsvári ötvösmesterek felelete a szebeni ötvösökkel
folyó per ügyében

1573.

a3 kolofwari ötvös mestőrök feleleti a3 zóbóni | ötvös cyehe meftör¹ wraimhoz
ege3 cyehiwel | egietömben prokator által |

tekintetős nömös es tisztötös kirali biro es zek biro | wraim es tisztötös nömös
wraim. azért hitwk | kegielmetök eleiben ű kegielmiöket törwenre hogi | a3 mi fyaink
es a3 nalwnk tanwlt zolgaink twdni | illik a3 magyar ötwos legeniök minckwnk giakarta |
panaszoktanak de kiwaltkepen felieben mast ilen | zokal hogi it a3 zóbóni ötvös mestör
wraim köztök | el wegeztek volna hogi nekik magyar ötvös legeniöknek | miwet ne
adnanak towab hanem cjak a3 ű | wegezesök zerent walo rewid napig ki nekik magyar |
ötwos legeniöknek igön terhes volna e3 okaiert | kewaniak wala mi twlwnk mint wrok-
twl es | atioktwl hogi mÿs a3 zóbóni ötvös mestör wraim | legeniöknek miwet ne adnank
de mi eben űket meg | e3 ideig meg nem halgatwk niha űket mint | ifyakat² cjak
siket fűlel el halgatwan niha zep | zowal lezalitwan niha űket meg dorgalwan ilen |
modon meg ezideig le zalitotwk wala hogi penig | e3 ideig űket eben meg nem halgatwk
e3 okaiert | mostan immar minket egi zörsmind el hagianak | ki minekwnk nagi karwnkra
wagion mert nekwnk | a3 mi miweink inkab nagiob rezere wraktwl es a3 | nömössegtwl
wagion kiknek el wegezesenek napokat = | = tötwnk e3 okaiert kenzőritetwnk nekik
meg | igerni hogi a3 ű panaszalkodasoknak bizoniossan | wegere megiwnk es nekik a3
wtan wala3tte3wnk | ig űltethetwk le űket adig mig inet bizonios | wala3t wi3wnk
nekik azért a3 tű wege3estöket | mi meg bizonitiwk boöyason ki a3 torweni a3 | bizon-
sagra || towaba kewaniwk kegielmetöktwl a3tis | meg erteni hogi ha kegielmetök fel-
wezie a3 | mi fyainkat a3 ötvös miűnek megtanitasara³ | mi kepen hogi mi fel wötwk
es fel we3wk | a3 kegielmetök fyait ereis törweni zerent | walo bizonios wala3t warok
kegielmetöktwl | ha zwkseg lezön e3 melet tób zonkis lezön

A keltezés nélküli felelet kétét a kettőbe hajtott ív 4. lapján levő, más kéztől származó latin nyelvű rájegyzés kelte: „1573 die 26 Augusti” alapján 1573. augusztus 26. előtti napokra tehetjük. Ugyanezen a lapon a fennebbi magyar nyelvű szöveg írójának kezétől származó következő megjegyzés olvasható: „enek e3 feleletnek űötek massat de | za3wl kelöt nekik meg forditatwnk | a3 prokator lewelet masara ben tartak | azt mondak hogi zent bartaliws nap | wtan harmad napal meniwnk ben (!) | ha adig meg nem bekelhetwnk adig | űkis reia felelnek akor torwent mondak³”.

¹ A *mestörök* szó két utolsó betűje kihúzva.

² Előtte a leíró a sor végén ki nem fért *szó ifjaka* részét kihúzta, s utána a szót újra leírta.

³ Utána az *a' wag*.

(Eredetije egy kétrét hajtott ív első két és negyedik lapján az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között.)¹

Vallatás a kolozsvári és szebeni ötvösök peres ügyében
1575.

1575 Die 28 Octobris Melý nap A₃ zebeniek procuratora | Theic₃ Janos es Hwßar Ferenc₃ eleot Býzonitaný | Akarnanak, E₃ varofbelý Eottweßekel, |

Elfeoben Borbel Janos p(ro)teftala Erreol, Miert hogi a₃ zebený | Eottwes Cehnek procuratora a₃t Mongia, hogi eo a₃ | ege₃ Cehenek Kepeben akar Býzonitaný, A₃ Kolofwarý | Ege₃ cehnek ellene, Mýkor penig Mind ket felý ký² fogott | volna zebenbe, a₃ kor femmý Emlekezetet nem teottek | volna arrol a₃ zebený Eottwes Meßterek hogi a₃ | Itwalo cehbeliekel akarnanak Býzonitaný, Mert | a₃ koris ellene zoltanak volna hogi nem tartoznak | Magokra vallaný, Miert hogi Ege₃ cehul vadnak a₃ | perben, A₃ert moftan fem akarnak Magokra vallaný | Teorwennek elcotteh, Egieb emberekel penig a₃ | Cehen kýwl ha vallatnak abban ellent nem tartanak, |

Bwdaý Tamas p(ro)teftal hogi eo a₃ ket Ceh keozgot Indwlt | pernek kezdetire fem volt akaratos, a₃ wegeben fem | akar Refes lenný. a₃ert eo a₃ mýt twd kes meg vallaný. |

A₃ zebeniek p(ro)cur(ator)a a₃t halwan p(ro)teftala, hogi Bwdaý | Thamas Magat Excipialia a₃ perbeol, A₃ teob | Be₃edere penig Borbel Janofnak Ig zola, hogý mýkor zebenbe ký fogtanak Býzonifagra a₃ koris meg[•]pecificaltak hogi Reßerent a₃ It walo cehbeliekis | akarnak býzonitaný, A₃ert a₃ ellen Moftan femmýkepen | nem Contradicalhatnanak, De Mindazaltal a₃ert eo | It teorwenbe nem al velek, hane(m) a hwl a₃ per | p(ro)cessusba vagion, Mert eo a₃ pernek Mas Býrot | nem vala₃t hanem a₃ kýk eleot kezdetet, otth penig | terhetis (!) meg kewannia hogi a₃ eo Býzonitafokat heaba | valo Ellene Mondafal meg allatia,

Erre Borbel Janos a₃t Mongia hogý eo Nem akar e₃ben | zebený Býrowal teorwent latatný, hane(m) It hwl E₃ | dolog moftan forog,

Erreol efmet p(ro)teftal a₃ zebeniek p(ro)cu(rato)ra, hogi Borbel | Janos mas Býrot akar fogný, nem a₃t hwl a₃ per | folialban vagion,

Bwdaý Tamas hitý vtan Illien vallaft teot, hogý egykor a₃ kertbewl | ha₃a Jeotemben. Jeowenek Eleombe Keomies ferenc₃, Es filftik peter | Mondanak, Týzte-lendeo Tamas vram kegelmedet kereßwk wala | Mondok En, Mý okaert keres keg(elmet)ek, Mondanak a₃ ceh kwlde | kegelmedhez Illen dologert hogi kegelmedet kerýk hogi kegelmed a₃ | zas legent Ne tarcia Bochiaffa elý keg(elm)ed azon kerýk kegelmedet | Mondek En erre Mý okaert Ne tarciam, En vagiok olý | vetkes kýert nallam neh lakýek a₃ legený, vagi penig a₃ | legennek vazione olý vetke kýert neh tarciam, felelenek es | Mondanak, Mý a₃t Nem Mongywk[•] hane(m) chiak a₃ert neh | tarcia keg(elm)ed, Mert a₃ Magiar legeniek Mind felý kelnek | Es Minket elý hadnak ha a₃ zas legent elý nem Bohattia | keg(elm)ed, Erre en a₃t Mondam, Im Meg Mondom a₃ legennek | De ha meg akar Maradný Mind a₃ Ceh ellenis Meg tartom | Mind addeglan Miglen meg Ertem jobban a₃ okat mý okon | kelý Ennek lennye E₃zel bohatta(m) v₃zza a₃ Ceh Eleýben | Keomýes ferenczet es filftih (!) petert, E₃ penig hites Ceh | Mester a₃ filftik peter,

¹ A iratot ő-ző nyelve miatt nem lehet a XVI. századi kolozsvári magyar nyelv emlékének tekinteni, mert ilyen mértékű ő-zésre az egykorú kolozsvári forrásokban nincsen példa, s a kolozsvári nyelv a későbbi emlékek tanúsága szerint sem tartozott az ő-ző nyelvjárásk közé.

² E szót a sor fölé ugyanaz a kéz toldotta be.

E3 dolog a3 kor vala mýkor a3 | Pert elý akaryak vala kezdený a3 zebenýekel. Mýkor a3 | legennek Meg Jelenttettem volna a3 Mefterek akaratiat | Monda Nem Ertem vetkemet, Miert erde(m)lenem e3t hogý | Ream I3ent eo kegelmek, E3ben eginehaný Napon Meg | Tartottam a3 legent, A3 vtan vgi hatta elý a3 En | Mýwemet es vgi akart Mefter Remeket keowetny, Keowetteis, Immar a3t a3 Mefterek twgiak mý vala3t | attak a3 legennek, a3 Mefter Remek keowete3e felcol, | E3t hitem zherent twdom hogi Ig forgot, |

Fofler Sala es zigarto Balint hitek vtan a3t valliak hogi | E3 elýmwlít Ideoben de haný E3tendeie Nem twgiak, | Jewe vgrimond hoz3ank zeoc3 Marton es Hannes Seller | korenek arra hogi Beh Mennenk a3 Eottwes Cehben | kerdenwk okat, Mýert hogi Nem adnak Napot Hannes | Selemek A3 Mefter Remek Meg chinalafara, Eok Beh | Mentenek es meg kerdettek a3 cehet, De egeb vala3t | Nem attanak, hanem hogi Nekýk perek vagion a3 zebeniekkel | Miglen annak vege nem le3en, addeg egieb vala3t nem | adnak kewanlagara, |

Lakatos Janos Es 3abo I3twan hitek vtan a3t valliak hogi | Ennek eleote vgi Mínt Maffel E3tendeowel, ket Eottwes | hittak Be coket a3 Eotwe3ek Ceheben vagý gwlekezeten | a3ert hogi meg hallanak Mý nemw vala3t te3nek | Egi Iffýw Eottwe3nek, ký a3 Mefter Remeket keowetý | teollook, Eok hogi Be Mentenek volna, Es otth | coket leh wltettek volna, Be hýwatiak Hannes Selert | Es Boncidaý gergel a3 Ceh mefter Mondot eoneký, | zerc3eo attiamfia Im ertýwk hogi a3 mefter Remeket | kewanod, De mý nem aggywk moftan teneked E3 | okaýert hogi te zebený vagi Es zebenbe tanwlítal, | Minekwnk penig a3 zebeniekkel Perwnk vagion, | Miglen a3 vegbe Nem Megien, addeg egieb vala3od | teollwnk nem le3en, |

Ezek a3 Eott Embernek valla3a Igenkent Mint | Eleo 3amlaltuk Be3edeket,

[A 4. lap felsó sarkában ugyanazzal a kézzel regeszta-szerű rájegyzés:] „A3 Zebený Eottwes cehnek Bý3onfaga, A3 Colofwarý | Ege3 cehnek ellene | valamý p(ro)teftatiokal egembe”.

(Eredetije az Erdélyi Múzeum levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív három lapján. — A kezdó formula és aláírás nélküli irat egy tárgyalási jegyzőkönyv részletének látszik. Fogalmazványnak gondos, folyamatosan szép írása miatt nem tekinthető.)

A nagyváradi ötvös céh levele a kolozsvári ötvösökhöz
egy vidéki ötvösmester ügyében

1575.

Kozonetónket es magonk Ayanlafat Jrýwk ·k· | mýnt tíztelendó bi3ot wrainknak Elekó3hetik (!) | ·k· felóle hog' e3 elottýs eltwnk a3 ·k· Jo | tanac3iual moftanis akaronk elný | Towaba ·k· Jllýen dolgot adonk twttara | hogý mý kó3ottwnk egý ýfyu legený C3inala | mefter Remeket, Innet ec3edben mene lakny, | a3 w akarattýa | I3erent, batorý mýklo3hoz, | Jmmar annak maýd e3tendeýe le3en, hog' oth, | mefterkedýgh, moftan Iden warada Joth hog | kó3ingbe wegýwk, es eg' C3ehet tar3cion welónk | onnat ec3ýedból warada, mý femmýkepen | nem akariwk mywel hog' e3 elottýs nem hallottwk | hog' warbol warafban C3ehet [ta]rtottak | volna, A3ert Immar a3 wr batorý mýklos, e3 | a3 mý wro(nk)nak (?) Irt felóle, es a3 bironak eroffe(n) | parancziola, hog' be weteffe weteffe¹ wellwnk | A3ert megýs mý nem c3ýelekóttwk, A3ert Erre | kerýwk ·k· mýnd tíztelendó wrainkat, hog' ·k· laffa | meg' e3 dolgot, hog' ha be wehettiwke wag' | nem ·k· Jrýa megh a3 ·k· Ertelmet, e3 dologh | felól, mert mý nekónk femmi keppen nem tet3ýk | hog' akarký legený warbol warofbanyh (!) | C3ehet tarthaffo(n), Erre wgian Jgón kerýwk |

¹ Így, kétszer!

·k· mynt tisztelendő wraink, hog' ·k· ne legie(n) | kefedelmes a3 wala3tetelben hanem hamarlag = | al Jrÿa meg ·k· a3 ·k· értelmet, melyet Jowendó = | ben meg f3olgalonk ·k· mynt tisztelendő wrainknak | A3 wr Isten tarczya meg ·k· mynd feyenke(n)t | nag' fok e3tendcyg, e3 lewel kolt warado(n) 3ent demeter nap wtan walo f3ombato(n) | Anno d(omi)ni 1575¹

Etwas mateh | es etwas myklos |
warady 3ehmeltork: | torok (!)

[Címzés a levélformára összehajtogatott irat 1. lapján:] „E3 lewel Adaffek a3 | Kolofwarÿ Etwas C3e | meftóróknek, a3 tobh etwas | meftorokkal egyetembe(n) nek = | wkw(n)k (!) tisztelendő wraink(n)ak kezokben Kolofwarat”.

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív 4. lapján.)

A szebeni ötvös céh levele a kolozsvári ötvös céhhez a perzáró egyezség alapján fizetendő summa elengedése ügyében

1577.

Közönetünket Ayanlyuk, mynt Jó 3omzedÿknak (!) | es Baratinknak Jstentól mynden Jot kiüanÿ(n)k kegÿ: | elmetóknak mynt attÿankfÿyanak. Emlekó3unk reÿa | mykeben (!) a3 kegÿelmetók büfüt 3ÿüe my reÿank | fel gerÿedót vala, kyból kegÿelmetók my velünk | nagy hozü es terhes pórt kezdót vala, ky mynd | mynekünk es kegÿelmetóknak fok kölçegiben es farat = | lagaban allot. mellÿ dologÿ a3 fejedelóm kegÿelme: | ból 3ór3ódeffel 3allot le, vgÿ hogÿ my fÿ3e3fünk | kegÿelmetóknak f. 350. 3ent margÿt azon napÿara² | E3 mynekünk Bÿ3on Jgón terhes, mert ügÿ tecÿk | hogÿ my erre okot nem attünk vala konÿebenÿs | meg lehet vala | a3 Bekóleg de a3 vrak nalünk | a3t nem akarak a3 módon a3 mynt kegÿelmetók | keüanÿa vala | de a3 mynd hagÿarÿon (!) a3 my meg | lótt meg lót A3 okaÿertt Jm meg lolÿtük (!)³ keg: | ÿelmetekótt vgÿ mynt Baratÿnkat a3 nap3ot (!) | nap elót, kerno(n)k azon kegÿelmeteket ne3netók | meg a3 Jüuendó vdót es a3 attÿafÿufagot ne | akarnatok nekünk Jllÿen nagy karunkót es nagy fÿ3zetelfunket, a3 my vgÿ mynt Jó attÿafÿök enget | hetnetók engednetók kyt vónnek (!) Jo neüen kegÿel: | metoktül es megis kó3onók es Jm a3 tóbÿról e3ült | marhaua! es egÿeb a3 my volna, megÿ fÿ3zetnek | erról kegÿelmetóktül Jo wala3t varünk es my: | kor a3 kegÿelmetók io wala3at ertÿÿük, Azon | kerÿük kegÿelmetók hogÿ ne kellene a3raif | kóltenuk (!) had vónne ke3ehozÿ Jtt nalunk pec3ÿ | Istüan a3 kc[gÿ]elmetók attÿafÿa es mykór kegÿelmetok⁴ ke3e: | hozÿ Jutatna akór kegÿelmetók adna mende: | kót Ce pócyti alat. Bene va!ete Ez leüel kült | zebcnból a3 nyócédiék Jülius napÿan 1577.

A3 3ebenÿ Ottüós Cehellÿ (!) mefter: | rók kó3ónnseges gyüleke3etÿ

[Címzés letöredezett peosét nyomaival a levél alakra összehajtott ív 4. lapján:] „E3 leüel Adafek Kolosüarat. A3 nemes es tÿ3tölÿtes Vraÿmna. | a3 ótÿüós Cebelÿ gyulekó3ettnek kó3on | fe3el kezókben.”

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív 1. lapján.)

¹ Azaz 1575. október 29-én.

² Azaz július 13-ra.

³ Megleltük?

⁴ E szó a sor fölé # jellel betoldva.

A kolozsvári és szebeni ötvösök perzáró egyezséglevele
1578.

Mÿ Bonchjdaj Eotues Gergolj Jgiarto Eotues Mihalj | hon nem leteben Es Eotues Adam, kolofvarj Eotues Cze Melterek | A3 tób czebelj Vrainkal, es Atiankfiajval egietomben, | Adiwk emlekozetre Jouendore mindeneknek, hog e3 fellíwl | el múlt e3tendőkben, a3 minemo perwánk mj nekwánk volt, | a3 heti beres magiar otues leginieek es tanwlo Ifiak dolgokról | es allapatiokrol, a3 zebenj ege3 Cze otues Vraimmal, | Jfítennek kegielméből azt Torvenj zerint veghóz is vittwk | vola, Mind a3 zebenj zekenj, es a3 Vrwánk ó Nagbaga | f3zekinis, melj perben mikor a3 zebenj Vraim ellenwánk meg | terhelttettenek volna, mind vj Jtilet mellett es a3 előtt is | mikor Vrwánk ó NagjBaga feiedelmwánk f3zemelie előttis | finalis deliberatiót kel vala pronwntialnÿ, meg emerven | a3 zebenj Vraim a3 Torvennek terhes es Bwllios (!) voltat, | melj a3 per folta leuelekból niluan kj teczik, Vrwánkat ó | Nagfagat meg talaltak volt, hogi kózóttwánk Teorvent ne | p(ro)nuntialna, hanem Jfíten zerint le Ballitana, Akkoron a3 mÿ | kegelmes Vrwánk Bemelÿ zerint ónón Maga a3 Bek Binin | A3 Vitezlo Dolbaj Jftvan Jtelo Meltete Altal Inte meg | hogi torvent ne mondananak, hanem meg bekelnenk ha lehetsleges | volna ma3od napig, ha hol nem lehetne tehat ó NagjBaga | Torvent p(ro)nuncialtatna, býza ó NagjBaga e3 per le Ballitafat (!) | ket fW Tanachiará, Kendj Sandorra es Kendj ferenchre ó | Nagbagakra, kik zorgalmató3ban, minket a3 czendefflegre Jntenek | mj azért miert hogi minden kórón a3 czende3 bekefflegre Jgekóztwánk | meg tekintuen elő3br a3 Vr Jfítent ki czendeffeget es zerottettet | keuan a3 emberektól minden kórón meg bocziwluen, || A3 mj kegelmes Vrwánk ó fW Thanachj Jntefetis, a3 | zebenj Ótues Vraimmal Jgenefetwánk vala meg, ket e3er | arany forint kótel alatt, Jo moddal, meljrol a3 mj kegelmes | Vrunk Szekirok kólt priwilegiomwnkis vagion, a3 | priuilegiwm tartafa zerint penig, mÿ nekwánk a3 perre | valo Bók kolbégwánkert a3 zebenj Vraim tartoznak vala | fizetnj a3 el mwlt A D 1577 It Kolosvarat Sent | Margit A3onj napian kez pinzt a3 meg neuezet ket e3er | aranj forint kótel alatt, Negied fel za3 forintót, Meliet | nekwnk a3 Napra meg nem hozanak, hanem a3 nap vtan | kwltek vala meg Bwdaj Tamafolt es Pechj Jftvantól | kolofvariaktól, kikre mj e3 dolgot es a3 pinznek fel vetelet | nem býzwték volt, hanem kedvwánk es akarátwánk ellen elegitettek | volt magokat e3 dologban, E3zmertwánk mi es hogi ha tólok el | vefwák a3 pinzt a3 vege3es Compo3bitio es priuilegiwm ellen, | A3 mj priuilegiumwánkknak ellene lezen, kiben ó nekiekis | kolofvarj czebeliek leuen, kedwánk (!) ellen nem kellett volna | czelekkodniek, Vege3etre mj latuan a3 Compo3bitionak es | priuilegiwmnak bontakó3afat, es meg haboritafat, a3 zebenj | Eó3tues Vraimat akarók perben fognia, kik mikoron e3 dolgot | e3ekben vettek volna talaltak meg vrwánkat ó NagyBogat | pana3olkottanak ó Nagbaganak hogi boffw3bagból nem | vottwk volna el pinzeket, ó Nagbaga paranchiola nekwánk | leueleben hogi penzoket el vennók, mi es vizontak ó Nagbogat, | e3 meltatlan pana3ert meg talalók, dolgwánkat ó Nagbaganak | atiankfiaj által meg magiarazwk, ||

O Nagbaga mint kegelmes feiedelem meg ertuen a3 | dolgot, Bemelÿ zerint leueleben meg parancziola | a3 zebenieknek hogi kedwánket kereffek, Attiokfiaj | által hazwánkna it Kolosvarat priwilegiwmünk | ellen ne legyen, meg elegitfenek, mi es a3 pinzt vgi | el vegiwk, kwldek azért mÿ hoffánk a3 Szebenj | Vraim Szemelÿ zerint, ket tizteletes Atiok fiaÿt, | Eó3tues Janofit es Eó3tues Balaft, kik koniorgenek | nekwánk a3 Szebenj ege3 Eó3tues Cze kepeben, ege3 | C3zhehol (!), hogi a3 pinzt el vennók, vetven e3t elonkben, | hogi ók e3 fogiatkó3afban, e3tek volna e3 fellíwl meg | neuezet Bwdaj Tamás es Pechj Jftvan miat, mÿ azért | mindenkoron Jgekó3ucn a3 czendes bekefflegre a3 mÿ | kegelmes Vrunk parancholatiat is meg bóczywluen, | akarvan a3 Szebenj Vraimmal is a3 egi Jo rend tartaffal | Atiafiw3lagal es Szerettettel elnj, e3 Harom3af es | otuen

forintot tólók Bók tórekodesokre priuilegiw | mwnc ereiben maradva(n), el vottwk es e3 | Quietancziat¹ rola nekiek attwk, Ennek | BÿBonjBagara attwk e3 mÿ e3ehwnk peczietj alat | valo leuelwnket, Kolt Kolofvarat 27 febrwarÿ | A D Millefimo qingente-fimo Septuagefimo octauo.

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív 1–3. lapján. A pecsét és aláírás nélküli irat fogalmazvány, illetőleg hitelesítés nélküli másolat lehet.)

A kolozsvári ötvösmesterek bizonyoságlevele a szebeni ötvösökkel való perzáró egyezségről

1578.

Mÿ Igiarto Eótwes mihalÿ, Colofwarÿ Elkÿwt polgar, | Bonchidaÿ Eótwes Gergely es Eótwes Adam, Colofwarÿ Eótwes | ceh mesterek, az tób chebelÿ vrainkal es attÿank-fiaÿwal | egyetemben, aggÿwk [E]mlekezetre az kÿknek illik mindeneknek, | hogÿ az mÿnemw Jgÿ[ene]tlenleg es peer, mÿ kóztÿwnk es az Zebenj | eótwes cheh kóztót, a3 magiar hethÿ Beres legÿnyeknek mÿh nem | adaffaert es magiar Inafoknak mwreh fel nem veteleert indult vala, | kÿ mÿ nekwnk Swÿjos dolognak ÿs techik wala, vrunk w na(gÿfa)ga: | feiedelmwnk latwan az igÿenetlenfeget es pert kóztwnk fÿw Emberÿ | alta' na(gÿfa)gos Kendÿ Sandor es Kendÿ Ferenchÿ w Na(gÿfa)ga thanachÿ alta a3 | Bekefegreh paranchÿola hogÿ mennenk, mÿes mind a3 w Na(gÿfa)ga kegÿelmes | paranchÿolattÿat, | mind penigh az fÿw zemelyek Jnterceffioiokat meg | beóchywlwen, egy maffal Jftenÿ Zeretetbwíl meg alkwan es Bekellenk | es minden pert zalitÿwnk kóztÿwnk, Jgÿ hogÿ azon Zobenÿ Eótves | cheh mesterek ez mÿ kóltlegwnkerth kit az perreh kóltóttÿwnk | wala fÿzessenek nekwnk egez chehwl, negÿed fel zaz forinth | melÿ negÿed fel za3 fo(rin)tot az w attÿokfiaÿ alta eótwes Janos es eótwes Balas alta fogÿatko | = zas nelkwl nekwnk meg is attak, kÿt fel vóttÿwnk, es rolla az Zebenÿ | Eótwes Cheh mestereket, az mÿ leuelwnk ereiewel mente haggÿwk | es tellÿfelegel errwl wket expedituffa tezzwk, Kólt ez leuel | feÿerwarat Martius honak harmadyk napÿan, Anno D(omi)ni | Millefimo quingentefimo Septuagefimo octauo.

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy levélszerű hajtogatás nyomait viselő félv első lapján; pecsét és aláírás nélküli fogalmazvány, hátlapján alkalmasint a perköltség-számításra vonatkozó összeadásokkal és kivonásokkal.)

Báthory Kristóf tájékoztatja a kolozsvári ötvösöket a szebeni ötvösökkel való egyezségüket illető rendeletéről

1578.

Pruden(tes) Circumpecti nobis dilecti, Salutem et fauorem. | Meg ertettwk attiatok fiaÿ alta keonÿorgesteket | kÿkteol ertÿwk hogÿ a3 Zebenÿ Eotwes Mesterek | pÿnzek el nem vetelet, nem valamÿ waknereo = | legbeol es bo3zwfagbol chekettetek volna, | hanem a3 compositiot kÿ keoztetek leot akarta- | tok obferualni, seot noha Bwdaÿ Tamas es | Pecÿÿ Itwan kezebe attak volna a pÿnzÿt | es azok a3 haggÿot nap vtan vÿttek volna | nektek, mind a3 alta chÿak a3 vtan a3 | Zebenÿ Mesterek a3 Concordia zerint twlaidon | attio k fiaÿ alta zolgaltattak volna kezetek = | hez, vgian

¹ Az eredetiben zavaros javítással.

contentufok leottetek volna azon, | kýt mas keppen attak vala wk ertenwnk, | de latwan ezt hogý tý a3 compofitiot akariatok | oblerualni, ký enýet priuilegiumotok ne romol= | lion, feot týttab leheffen. Im mýes meg | Jrtwk a3 Zebený polgar Mefternek hogý | mindgiarft be gýwchýe a3 Eotwes meftereket, | es meg haggia nekik hogý egýenleo | tanaczbol egý akarathbol keozzwléok arra | valo zemelyeket valazzanak kýket hozza= | tok a3 pýnzél egýetembe kwlgyenek, es | a3 Concordia zerint meg fýzeffek a3 Summat | es mindenbeol io vegel maradgianak veletek | es contentallianak. kýt twttotokra aka- rank | adni. Datu(m) Albe Julie die 18 Februarý. | Anno D(omi)ni 1578

Chriftophorus Bathorj
de Somljo m. pa.

A nagyváradi ötvös céh levele a kolozsvári ötvösökhöz
inas-befogadási ügyben

1584.

Keozconetwnkett zolgalatunkatt Aýanlýuk kegýelmeteknek | Mint bizodalmas Wrainknak es Jo zomzedinknak | Kewanunk a3 Attia Iftentol zent fianak altala Minden lelki | es teftý Jokat meg adatnj kegýelmeteknek Mind feýenkent | Im Ertýwk kegýelmetek a3 Minemw dologertt talalt megh | Mýhalý wram altal kýtt Mýes kegýelmetektwl Jo Newo(n) we- | zwnk Mint tízteletes wrainktwl.

Ertýwk penigh a3tis Mýhalý Wramtwl, hogj Nýary Marton: | :nak egy Jnaafsa Jwt wolt kj moft kegýelmetek kezett | legen berre kezdett wolt Mjwelnj de Miwel hogj kegjel: | metek gýanakodott hozza Eleo kerte kegýelmetek aprod | lewelett es a3t megh lattwa(n) a3 Mint Mýhalý wram | Jelentý fem a3 Ceh Mefterek Newe, fem penigh a3 | kýnel ký teoltette Jdeýett fem penigh a3 e3tendonck | bizonjos hatara(n) a3 lewelbe Njnc3ýen kibwl kegjelme= | tek bizonios lehetett volna Jdeienek valo ký | teoltete feleol Mýwel penigh hogj a3 Jnas Jde Jwtt wolt waradda Karolý Ottweos | Janofhoz zegedett wolt be de Mý nekwnk ottweos Janos | nem adta Tuttunkra hogj' Marton wram ellenzette volna | nala lakafat fem penigh Mý Nem Ertettwk hogj kibwl | megh nem tarthatta volna Mýwel penigh hogj w Nalais | lakott Mikor a3 Vr Iften e3 wilagbwl kj akarta vennj | annak elcotte hatta testamento(m)ba a3 fýanak Varadj | Ottwes Janofnak hogj w Nala tolcýe ký Ideýett a3 | Mý hattra wagjon benne De a3 Mint Ottweos Janos | Jelontj hogj a3 Megh holt Ottweos Janofnak a3 felelegi= | nclis lakott E3tendeigh Annak vtanna w maganal Varadj Ottwes Janofnalis lakott egj holnap heya(n) e3tendeigh | es zabadonis hagja itt Eleottwnk a3 Mint penigh E3ek= | bwl Ertýwk alýttiwk hogj nem fok heya volna Ideýenck | es Inkab hizgwkis hogj vgja(n) ký teolt Mind a3 Negj E3= | tendeo. Mýwel penigh hogj e3 Jgj teortent e3 hadgiario(n) | Kegýelmetek Ennek bizwalt Mjwett adhatt. !!

Ennek wtanna penigh a3 Jo zomzedfagnak Megh Maradafayertt | Mý es e3t Cýelekodgýwk a3 Mý a3 kegýelmetek kewanfaga | Mikor Ennek wtanna Jnas Jw tý kegýelmetektwl el akaratotok | nekwl Chiak kegýelmetek Jzenýo(n) auagj Jrýo(n) femmi = | keppen kegýelmetek Ellen Nem akarunk vetnj | Hogj kegýelmeteknek penigh E3tis Ertelere adgýuk a3 mely | Jnas Jde walamelý warofbwl Jwtt es a3 vra vtanna Jrtt | Mý a3t fem vjolan waló zegódflegre, fem femmi keppen | be nem vettwk e3 Jdeiglen Mi e3zel a3 Torwennýel | eltwnk, ennek vtannais e3zel elewnk Chiak | hogj kegýelmetekis e3ent Cýelekodgýe, hogj akara: | tunk ellen vjolan valo zegottflegreis be ne wegje | kegýelmetek a3 Mj Jnalýnkatt a3 kik kegýelmetek= | hez budofnak kitt Mj es kegýelmetektwl Jo Neuó(n) vezwnk Mint tízteletes boe3ýwletes wrainktwl. | Jften elteffe

kegjelmetekett Mind feýenkent Jo | egelfegbe es latogalsa kegjelmetekett Minden lelkj |
es tefti Aýandekjwal. Kolt e3 lewel warado(n) | žent Jakab Hawanak¹ 12 Napia(n)
A. D. 1.5.8.4.

Kegjelmetek Attiafiay es Jo akaro
3om3edý
Gýwlawj Eottweos Chriftoph
es Makay Ottweos Janos Ceh
Mesterek.

[Címzés letöredezett zárópecsét nyomaival a levél alakban összehajtogatott ív
4. lapján:] „A3 mi Bizott Wrainknak Szechý | Eóttueós Jltuannak es Fliftik | Peternek
a3 Kolofuarý Eottueófiók | Ceh Mestereinek es a3 Keózeon = | feges Eottueos Mesterek-
nek | adalsek e3 leuel Kolofuarat.”

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között
egy kétrét hajtott ív első két lapján.)

A nagyváradi ötvös céh levele a kolozsvári ötvösökhöz
az idegenből jövő inasok befogadására ügyében

1589.

Kó3ónetunk vtan Magunk Aianlafat Jrywk keg(iel)metek)nek | feýenkent, Iften-
tul w foliegetul, myndon lelký es teftý | Jokat keuanunk mynd feýenkent tý keg(iel-
metek)nek.

Touaba k(egiel)metek) E3 dologerth kelletek leuelunk Altal megí | talalnj, E3 el
multh napokban, my koron nemjmemw | dolgainknak, Jgazgatalara ó3ue Gultunk volna,
A3 my | 3okafunk 3erent, Juue My elonkben, a3 my megí holth | Vrunknak. Ótuós
Jofanak megí maradot o3uegi felelege | es koniorge nekunk e3on, Hogi a3 w fiat, Jfto-
kot, | engednioniok (!) megí, hogi a3 w vrahó3 ótuós Iftuanhoz A3 my | meftor tarfunk-
hoz, 3egolneýek (!) három e3tendore, Jelontuen | hogi ó t(ý) ke(giel)me)tok kozot A3
eg-ik e3tendeýet ky toltote volna | melj dolgot my megí ertuen, femýkepen A3 my
Regý es | eleink szorzefet, fo kepen chehunk leuele ellen nem | engedok hogi lehefton,
vý3ontak mafod3or Jfmegei 3okot | Gulefunk Ideýen, Be Juue hoz3ank, es vgian A3on
koniorge | mynt a3 elot, es pana3olkoduan Jelonte, hogi tý kegel)metok | Jnkab megí
Bóculote, A3 w Jambor megí holth vrat, | ky noha kegel)metok) egi chehos nem volth,
de kegel)me)tok noha pen3erth | ky tagadhatatlan, de myndon Jo Akarattiat megí
mutata | ho3aia es a3 w Germókiho3, E3oketýs haluan Adok ertelere | hogi my a3 my
Regi Rendtartalinkat, fo kepen chehunk leuelet | fenky pen3eertýs, megí nem 3oktwk
Rontani, merth e3fele | nagi fok Regi Jdotul fogua valo priuilegium, A3 w erfoffeniak |
megí maraduan Dýceretog, mellet hýtelýs, mynd a3 my eleýnk | mynd a3 moftaniak
es kouctke3endok 3oktanak volth tartaný | es tartýak moftanýs, A3 w pana3olkodafa
es koniorgefe | vtan Jelontok w kegel)menek) Hogi my nekunk kegel)metekkel) vege-
3efunk | es kotefunk vagion kyre tý kegel)me)tok Jol emleko3ýk, Hogi | valamelj Jnas
kegel)me)tok kozul, Ide ky Junne tehat a3t my | kulomben Be ne fogadnok, hanem
ha wýolan 3egodnek | es a3 ót lakot Idot elo ne tudatneýek, A3on kepen penýgi | kegel-
metokýs a3 my Jnalaynkat, Jelentok neký hogi ha mj | 3ýnten a w megí holth vraerth
valamýt Akarnankýs | celekodny, de kegel)me)tok hýre nekul semjkepen a3t a3 Jdot
nem | Akaryuk hogi elo vetteteffek Myerth hogi w a3t Jelontý hogi | kegel)me)tok ebben
semý ellen tarto nem le3on hogi ha my a3t | A3 Jdot elo Engednoýok (!) vennýs ||

¹ Azaz július havában.

Azerth tÿztoleudo es Boculetos Vraim kegel(meto)kot keriuuk | hogi ke(gelme)tok che pocetÿ alat valo leuele Altal tegion | Bÿzonioffa e3 dologi felol hogi ha ke(gelme)tok engedelmebol; | es Akarattiabol, vagion es le3on, A3 öt lakot Jdonek | It elo tudalla, mellet megí, mÿ megí nem engetunk | e3 Jdeÿgi, ennekÿs penÿgi nem Akartunk kegel(metek) hÿre | nekul, Jol ertÿ kegel(metek) azt feÿenkent hogi ha moftan | eggierth; e3 mÿ kozotunk valo vegezest meg engegiwÿk | hogi e3 vtan tobÿs kouetkozÿk e3 fele dologi | es mÿ ókaj ne legiunk, a3 mÿ egi maf kozot valo | vegezefinknek fol Bontafanaka, e3t Akarok kegel(metek) | tuttara Adnÿ, Jften elteffe es tarcha megí | kegel(meteket) Jo egiffegben mÿnd feÿenkent Kolth e3 | leuel Varadon, 3ent Andras houanak¹ 7 napian | A.D. 1,5,8,9,

K(egelmetok)nek oromeft 3olgalnak
Gwlaÿ ótuós Mÿklos
es Baranj (!) ótuós Mate
Az tob ótuós Meftorokel
egetomben.

[Címzés letöredezett zárópecsét nyomaival a levél alakban összehajtogatott ív 4. lapján:] „E3 leuel Adaffek, A3 mÿ tÿztoletes | Vrainknak, a3 kolofuarÿ | ótuós meftoroknek, ege3 | chehul, nekunk Boculetos | vrainknak | ke3ótkben.”

(Eredetije az Erdélyi Múzeum Levéltárában a kolozsvári ötvös céh iratai között egy kétrét hajtott ív két első lapján.)

SZABÓ T. ATTILA

Negyedik adat a *falu* szó *ou* végződésére

1931-ben „Fal” című cikkemben próbáltam etimológiát adni a *falu* és *fol* szókról (MNy. XXVII, 245–6), és ebben a – lehet, hogy nem jó – származtatásban igyekeztem számolni a *falu*-nak *uy* kettőshangzós és hosszú magánhangzós végű formáival, amelyeket minden ellenkező „kell” és „csak” ellenére valószínűsíteni lehetett az addig felvetett adatokból. Később: „A *falu* alakváltozataihoz” és „1310: foluuan: -falván” című cikkeimben (MNy. XXX, 304–6, NyK. XLVIII, 479), majd „Iránylevek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című értekezésem idevágó részletében (MNy. XLVI, 101 és MNyTK. 78. sz. 12) még más, ebben az irányban érvényesíthető – írva *ou* vagy *ow* és *o* végű – adatokra mutattam rá. Legutóbb „Imperativus a nyelvészetben” című közleményemben (MNy. XLVIII, 137–9) foglalkoztam a *falu* szóval, illetőleg a hozzá fűződő vagy néha talán hozzá cröltetett hangtörténeti kérdésekkel.

A *falu* szó *ou* végződésére vonatkozólag eddig forgalomba nem került adatot tartalmaz egy 1237-re keltezett hamis oklevél²: „V predia iuxta aquam Soyov ad partem meridianam . . . prediorum autem nomina sunt hec: duo Wodna, Ywan, Hymovch et Karachenfolou; et partem tributi de ponte, qui est super aquam Soyov; et hec aqua currit intra Katam [o: Kazam] et predicta predia” (ÁÚO. XI, 300). A Miskolc nembeli Bors comesnek a borsmonostori apátság számára szóló adományában említett helyek közül ma ezek vannak meg: „duo Wodna” = Vadna (CsÁNKI I, 181); „Ywan” = Ivánka (i. h. 172); „Hymovch” = Harnóe, pusztá, az előbbi tartozéka (i. h. 172). A helyek Borsod megye északi kiszögellésében Sajókaza közvetlen közelében, tőle délre (l. az oklevélben is). — Az oklevél idézett részletében foglalt meghatározásokból következik, hogy *Karachenfolou* a többi hely szomszédosa volt. A *Karachen* olv. *Karacsën* egyik

¹ Azaz november havában.

² Vö. SZENTPÉTERY, A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei 65, 96.

alakváltozata a *karácsony* ünnepnévvel összefüggő személynévnek, amely XIII. századi előfordulásaiiban többnyire *Karacsun*, *Karacsin*, *Kracsin* olvasatú formában jelentkezik (l. OklSz. és Kovács, Ind.¹). 1260-ból „terras Lap, *Karachunfolua*, Kereztur et Vruzy uocatas” (ÁŰO. VII, 538) idézhetjük; ez a *Karácsonfalva* a mai *Karácsfalva* Ugocsa megyében (CSÁNKI I, 433).

Az *ou* végződésével kapcsolatban idáig számba vett adatok: egy 1214-i, többször átírt oklevélnek a XIX. század elején készített másolatában: *Cusfoloud* a Bihar megyei Oláhszentmiklós környékén (vö. MNy. XXX, 304–5); 1271/1378: *Nagyfalow* Nyitra közelében (CD. VII/2: 153); 1384: *Nagfalou* (OklSz.), valószínűleg a Zalaegerszegtől északrakeletre eső *Nagyfalud*, *Kisfalud* szomszédosa. (Rájuk nézve vö. PAIS: MNy. XXX, 304–5.)

A *falu ou* végződésű adatainak ez a szaporodása talán hozzá fog járulni a szóval kapcsolatban felmerült képzelgések elosztatásához, ha csak a némely igényeknek kevésse megfelelő *ou* és *ow* jelek nem degradáltak *u* helyett elkövetendő íráshibának.

PAIS DEZSŐ

Egy nem törlendő *zuhaj* adat

PAIS DEZSŐ „Egy törlendő *zuhaj* adat” című cikkében (MNy. XXXVII, 136) kimutatta, hogy a NySz. középkori *zuhaya* adataiban nem a magyar *zuhaj* szó -a birtokosragú alakja, hanem a szláv származású *szuha* -ja birtokosragú alakja keresendő.

Azonban mégis van a szóra helynévi példánk: a Nógrád megyei Pilinyből közlik (NéprÉrt. X [1909.], 151). Kérdésemre most Radics Győző pilinyi ig.-tanító a következőket volt szíves válaszolni: „A *Zuhaj* név ma is megvan. Alakváltozata nincs. A terület egy völgyben fekszik, ma rét. Közéleében egy *Zuhaj* nevű kút is van. A vize elsőrangú. Az öregek szerint még a falusiak is sok esetben mentek ki vizért. A táj gyönyörű, festői volt, különösen az erdőirtás előtti időben. A név eredetére sajnos semmi útmutatást nem kaptam.”

MIKESY ÁLMOS

Szótörténeti adatok

Dohány. A magyarban 1647-ben tűnik fel (*dohány*). KNEZSA (SzlJsz.) szerint innen kerül többek között a szlovákba (*dohán*, *dohán*, *duhan*). 1683-ben jelent meg a *Dacianischer Simpliçissimus* álnév alá rejtőző Daniel Speer (1636–1707.) német muzsikuss „Ungarischer Oder Dacianischer Simpliçissimus, Vorstellend Seinen wunderlichen Lebens-Lauff | Und Sonderliche Begebenheiten gethaner Raisen” című, magyar és szlovák művelődéstörténeti szempontból értékes regénye, amely 1648 táján indul, és 1660 táján fejeződik be (vö.: BARNÁ ISTVÁN, Ungarischer Simpliçissimus: Kodály-Eml. 495; TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Magyar Simpliçissimus. Bp., 1956.). A szerző bejárta többek közt Felső-Magyarországot, s személyes élményei, valamint olvasmányai alapján rajzolja meg ennek az országrésznek, a törökkel hadakozó végvári vitézeinek XVII. század közepi életét, hallás után magyar és szlovák szókat és kifejezéseket jegyez fel stb. Rákóczi László (?–1664.) Sáros megyei főispánnál, az erdélyi fejedelem unokaöccsénél eltöltött szolgálatának idejéről írja: „saß manchmal die gantze Nacht allein bey ihm | bließ etwan eines auf der Trompeten | oder zechete im *Duhan* (das ist Türkischer lieberlicher Taback) oder im Weine mit ihm” (A Seeverlag kiadása. Konstanz, 1923. 265). Aztán az egri török basa fogságába jut, ahol török övek készítésével némi keresetre

¹ Ilyen — „nem kritikus” — esetben utalni lehet rá, — szerintem is.

tesz szert: „bekam vor zwey Klaffter solcher Schnür einen Asper, dafür ich etwan Brod | Fleisch oder *Duhan*, das ist | Türckischer Tabak kaufte” (i. kiad. 275). Ezek az adatok megerősítik KNEZSA felfogását, amely szerint felesleges a magyar szó származtatásánál déli szláv közvetítést feltenni (EtSz., SzófSz.), „mert a dohány élvezetét nyilván a felsőbb társadalmi rétegek kezdték, ezek viszont a dohánynal együtt közvetlenül a töröktől is átvehették”. A magyarban is van *duhan* ~ *duhán* ~ *duhány* változat, azonban kimutathatóan csak Szlavóniában, a Dráva mellékén, Baranyában, Biharban, Mohácson, azaz a magyar nyelvterület déli részén; máshol már a XVII. században is *dohány* alakot találunk: 1647: *dohányt* (NySz.); 1697: *dohányzás* (Szentsei-daloskönyv: MNy. XLII, 77, XLV, 336, XLIX, 526); stb. Mégis a fenti *Duhan* (o: *duhán* ~ *duhán*) csak egy oszmán-török alak magyar reflexe lehet; vö. oszmán-török *duhán* (az EtSz., SzófSz. és SzJövsv. a régebbi, franciás átírást idézik: FEKETE LAJOS szíves közlése). A szó ugyan *duhan* alakban megvan a kelet-szlovákban is (KÁLAL 121), azonban társadalomtörténeti okokból nem valószínű, hogy a Magyar Simplicissimus szerzője itt kelet-szlovák nyelvjárási adatot jegyzett volna fel. Az átvétel hátterének tisztázásához meg kellene rajzolni a dohány magyarországi történetét a dohányzás meghonosodásától az úgynevezett dohányköltészetig (vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Az első magyar szonett: It. 1938.), illetőleg a hazai dohánytermesztés kezdetéig (vö. TAKÁCS LAJOS: Ethn. LXV, 210, 517).

Gyémánt. A SzófSz. az OklSz. alapján 1516-ból idézi szavunk régi *diamánt* változatára az első adatot, a *gyémánt* változatra viszont az OklSz. 1533-ból ismeri az első adatot: *Rakothgyemanth*. E változat korábbi előfordulásának tekinthetők a következő adatok, amelyek egy 1525. évi leltárban fordulnak elő: „Item primo unum annulum cum lapide *gemanth* modum lilii. Item alium cum tribus *gemantha* et in medio unus rubinculus. Item terciium cum uno *gema(n)th*, uno rubi(n)th et unus *thurkes*” (HÁZI, SoprOkl. II/6, 388). Az utóbbi idézetben szerepel a *türkisz* (SzófSz.: 1533.) szónak az eddigi ismerteknél korábbi adata is.

Három pálcá. LOVÁNYI GYULA (MNy. L, 163) 1815-ből idézi az első német nyelvi adatot e testi fenyítéknek a magyarból átvett megnevezésére, de megjegyzi, hogy véleménye szerint e magyar kifejezés az 1657-ben felállított állandó császári hadseregnek Magyarországon állomásozó német és német nyelvterületen tartózkodó magyar csapatai révén honosodott meg Ausztriában. Valóban a kifejezés jóval 1815 előtt került a német nyelvbe. Az 1683-ban megjelent s fent említett „Ungarischer Simplicissimus” szerzője Kassa város igazságszolgáltatását ismertetve a büntetésnekemek közül *Lapata* néven említi az úgynevezett *furatos*-t (‘a közepén kifűrt kerek lapát, mellyel valakire rávernek’), majd ezeket írja: „... ist aber das Verbrechen grösser | so heißt es *harum pallizarum*, das ist: mit 3. Priegeln auch auf der Erde liegend vom Rucken biß über den Podex, und wird mancher dergestalten geschlagen | daß er nit aufstehen kan | und öftters die Trabanten ihn in einem Back-Trog zum Barbierer tragen müssen | ja es wurde zu meiner Zeit einem Gottes-Lästerer ein solch *harum pallizarum*, Priegel-Urtheil gesprochen | alle Freytag durchs gantze Jahr | so er aber nit außstehen mögen | sondern darüber gestorben” (i. kiad. 230–1). A *harum pallizarum* (z o: e) kifejezés a *három pálcá* latinos birtokos esete, amelyet a KOLOZSVÁRI–ÓVÁRI-féle Corpus Statutorum 1654. évi Gömör megyei adata tesz érthetővé: „qui maledictiores fuerint rustici, prima vice *trium plagarum* multa puniantur” (NAGY GYULA: MNy. IX, 233). A fenti kifejezés hasonló szövegből szakadhatott ki.

Mágnás. SzófSz.: 1835. — A középlatin *magnas* átvétele egészen biztosan jóval korábban ment végbe. Hiszen a német nyelvben a szó latin többes számú alakjában (*Magnates*) 1615-től, német többes számú alakjában (*Magnaten*) 1669-től kezdve szerepel, s a XVII. században elsősorban a magyar és a lengyel főnemességre használták.

Az 1669. évi adat éppen a fentemlített „Ungarischer Simpliessimus” mintaképében, Grimmshausen ismert Simpliessimusában fordul elő (SCHULZ—BASLER, DtFremd Wb.). Az 1683-ban megjelent Magyar Simpliessimusban is megvan a német szó, mégpedig egyes számban is: „und resolvirte mich zu einem Ungarischen *Magnaten* zu gehen”; „weil die Ungrische Herr *Magnaten* nicht so hoch tragen | als sonst einige Nationen” (i. kiad. 289, 293; vö. még 341, 342, 352, 356). Ezek az adatok valószínűvé teszik, hogy XVII. századi magyar adatokkal is kell számolnunk.

Szerecsén. BÁRCZI (SzófSz.) szerint szavunk eredeztetésénél szóba kerülhet többek között a velencei *sarazeno* 'arab, izmaolita' is, bár a szükséges magyar „*serecen* közvetítő alakot nem tudjuk kimutatni”. K. NIEZSA (SzlJövsz.) ugyanezt mondja közvetlenül a latinból (*Sarracenus*) való átvétel esetére: „ez azonban teljesen valószínűtlen, tekintve, hogy szavunk 1138-tól kezdve következetesen mindig *sz* – *cs* (és sohasem *s* – *c*) hangalakú”. Az említett közvetítő alak azonban kimutatható, például Sopron város tanácsának egyik 1375. évi okleveléből, amelyben arról van szó, hogy Budai Péter soproni polgár „pro una libra denariorum monete *Schereczeni* annualis census” hérbe veszi a ferencesek egyik házikóját (HÁZI, Sopron. I/1, 168). A *szerecsén* szó származtatásának ez az akadályja tehát elhárítható. XII–XIII. századi forrásainkban szerecseneknek mohamedánok értendők, akikhez bolgár, kun s más népelemeken kívül magyarok is tartoztak (1232: „omnes *sarracenos* . . . sive sint Ungari, sive Bulgari, sive Cumani, vel cuiuscunque nationis homines”). IV. István s valószínűleg III. Béla pénzverő munkásai közt sok volt a mohamedán, akiknek működése a magyar pénzek ornamentikáján maradandó nyomot hagyott (HÓMAN, Magyar pénztört. 462–3). Fenti adatunk ebbe az összefüggésbe tartozik. Az ilyen pénzek nálunk még a XV. század elején is forgalomban voltak. Zsigmond király 1404-ben figyelmezteti a pozsonyiakat, „utputa ubi et dum condam seu hactenus unus antiquus denarius *Sarracenus* dictus solutus extitit et receptus, ibi et tunc et nunc inantea unus denarius dicte monete nostre nove exponi debeat atque solvi”, s megtiltja, hogy egy új dénárt három régiért váltsanak be (Zsigmon. II/1, 368).

Türkisz. L. gyémánt.

MOLLAY KÁROLY

Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk

BÁRCZI GÉZA cikkéhez (MNy. LII, 228–30) kapcsolódva néhány adattal kívánok első magyar tolvajnyelvi szójegyzékünk keletkezésének és elterjedésének történetéhez hozzájárulni.

1. A Hajdú kerületi fellebbviteli törvényszék (Sedria causarum criminalium revisoria) Bősörményben 1782. április 17-én tárgyalta a hajdú városokban elfogott vásári tolvajok ügyét. Az ülésen foglalkozott azzal a tolvajnyelvi szójegyzékkel is, amelyet JABLONCZAY PÉTER JÁNOS Hajdú kerületi főjegyző állított össze a tolvajok vallomása alapján (Confignatio Terminorum, & Vocum, quibus Fures Nundinales, vulgò 'Sivány, feu Vásári Tolvaj, in mutuo colloquio, occasione patrandorum furtorum uti confueverunt.)

2. A Hajdú kerület a szójegyzéket a m. kir. helytartótanácshoz terjesztette fel, mely Pozsonyban 1782. május 13-án tartott ülésén 3247. sz. alatt foglalkozott vele. (Érdemes volna az Országos Levéltárban utánanézni, nincs-e meg a jelzett szám alatt az eredeti Hajdú kerületi szójegyzék.) A helytartótanács a törvényhatóságokhoz időnként körlevelet küldött, melyekben további intézkedés végett rendeleteket, hirdetményeket, személyleírásokat közölt. A tolvajnyelvi szójegyzékkel kapcsolatban is körlevelet adott ki.

A helytartótanács körlevele:

3247. De certo Furum Nundinalium, Terminò quò iidem uti confueverunt, *Zsivany*, seu Hungarico Idiomate *Vásári Tolvaj* nuncupatorum, à compluribus retroactis Annis, per totum Regnum cum enormi Publici non minùs ac privatorum Damno graffantium genere nonnullis in Privilegiatis Oppidis Hajdonicalibus interceptis exiltentibus, atque è benevolo eorum examine prodeunte eò, quod perniciofa haec Furum societas rapinis ex professo vivere affueta, obvios quoslibet occasione Nundinarum, ubicunque celebrari solitarum enormiter damnificet, quodve Furibus his multi ex ablicentiatis Militibus adhaerint, sub pallio statùs militaris longè adhuc liberiùs, ac reliqui graffantes, è seria porrò Investigatione eo quoque prodeunte: praeattactos Fures ad decipiendos homines, & Furta tantò liberiùs patranda, finemque in eum, quò per totum Regnum ubicunque divagari eosdem contingat, suae Farinae perverfos Homines dignoscere possint, peculiaribus Terminis uti confueviffe.

Penes hujusmodi proinde Vocum seu Terminorum in hic adnexo specificè cum interpretatione Hungarica denotatorum communicationem Praetitulatis Dominationibus Veltris intimat Confilium hoc Regium Locumtenentiale: ut, cum praememorati intercepti id quoque detexerint: quicumque Terminis iisdem in Nundinis uti confueverunt, certissimum signum esse, eundem in praeattacta Furum societate exiltare, & quò talem tutissimè intercipi posse, Eaedem Praetitulatae Dominationes Veltrae hancque circumstantiam per gremium sui pro eo, quò à malitiosis ejusmodi Hominibus sibi quisque cavere, hosque faciliùs observare possit, publicam pro more recepto reddere noverint. Datum ex Confilio Regio Locumtenentiali Hungarico Posonii Die decimà tertià Mensis Maji Annò Domini Millefimò Septingentesimò Octuagesimò Secundò celebrato.

A körlevél tehát z s i v á n y o k (vásári tolvajok) társaságáról beszél, melynek tagjai czekeket a sajátos szavakat használják. Ennél fogva a társaság tagjait a hatóságok is éppen arról ismerhetik fel, hogy a vásárokon ezekkel a szavakkal élnek. Érdekes a körlevélnek az a megállapítása, hogy ezekhez a tolvajokhoz sok s z a b a d s á g o s k a t o n a is csatlakozott, akik a katonaság leple alatt másoknál szabadabban kóborolhattak. Erre egyébként ebből a korból számos adatunk van. A helytartótanács sok szökött vagy szabadságos katonából lett tolvaj és rabló személyleírását köröztette. Számolni kell tehát azzal, hogy az eddig alig ismert régi k a t o n a n y e l v is nyomot hagyott az egykorú tolvajnyelvben.

3. A helytartótanács körleveléhez ugyanolyan papírra nyomtatott félices s z ó j e g y z é k is van mellékelve. A SCHREIBER SÁNDORTól legutóbb (MNY. LII, 230) említett három 1782. évi félices nyomtatvány valószínűleg ezzel a melléklettel azonos.

A körlevélhez csatolt szójegyzék megegyezik a DUGONICS ANDRÁS-féle szöveggel (újra közölte SIMAI ÖDÖN: NYR. XXXII, 399): 74 tolvajnyelvi szót tartalmaz ugyanabban a sorrendben. A helytartótanács szójegyzéke a következőkben tér el a DUGONICS-félettől: 1 *Tíz* Úr. — 4 *Katsa*, vagy *Rútza*. — 15 *Sivány*. — 16 *Kotli*, vagy *Szekér*. — 21 *Verni*, vagy *csapni*. — 26 *Balék*. — 27 *Ólve* szoritani a' *Vásárt*. — 28 *Az új* 'Siványok kózt leg jobb. — 32 . . . *Penna* czillús. — 35 *Tagad*. — 36 *Nehadúváj*. — *Ki ne kiáldsd*. — 37 . . . a' *Z'lebbe*. — 43 *Lábra való*. — 51 *Ökör*. — 52 *Letergeng*. — 61 'Siványok kis-Birája. — 64 *Zsivány[os] nyelv*. — 66 *Vármegye Kenyere*. — 69 *Szalagy*. — 72 *Sógor fel-rantó*. — 73 *Sógor lábra való* — *Plündra*.

A szójegyzékben nincs *i*, *ó*, *ú*, viszont egy kivétellel (26 *Az Ura*) valamennyi *u* helyett *ú*-t találunk, tehát az *ú*-nak nincs mindenütt *ú* értéke. Valamennyi *sz* *sz*-nek van szedve, végül az *s*, *cs*, *zs* helyett *f*, *cf*, *tf*, *zf*-t találunk a következő szavakban: 11 *Füftölő*. — 16 *Kotli*. — 17 *Ezüst*. — 37 . . . a' *Zlebbe*. — 42 *Cfizma*. — 47 *Zlebbe*. — 48 *Polte-rium*. — 57 *Piárlita*.

4. A helytartótanács körlevele 1782. június 10-én érkezett le Békés vármegyéhez, mely az iratot 216. sz. alatt iktatta. A vármegye az ügyvel 1782. július 10-i gyulai közgyűlésén foglalkozott, amint ez a körlevélen levő feljegyzésből kitűnik. Az 1782. évi közgyűlési jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, a július 10-i közgyűlés jegyzőkönyvének hiányos fogalmazványában sem szerepel az ügy. Tudjuk azonban, hogy a vármegye a szójegyzéket még a július 10-i közgyűlés előtt kiadta a járási szolgabíráknak.

5. VERESS ENDRE a harmincas években, amikor a „Gyula város oklevéltára” című (Bp., 1938.) kiadványhoz anyagot gyűjtött, a Nemzeti Múzeum levéltárában (Fol. Hung. 1581. fasc. 4 fol. 46) megtalálta Csupor László békési szolgabíró 1782. június 25-én kelt körlevelét, melyben a szójegyzéket a békési járás falusi bírásaival közli.

A békési szójegyzék is ugyanazt a 74 szót tartalmazza azonos sorrendben, a helytartótanács szójegyzékétől azonban több szó írásában eltér. Az eltérések java része a szöveg mai helyesírással való átírásából ered (pl. 3 *Tisztartó* — *Második személy a fő zsványok között*. — 61 *Zsványok kisbirája*. — 69 *Szaladj*). Az egyes szók hangalakját vagy értelmezését érintik a következő eltérések: 7 *Fajék* — *Férj*. — 10 *Topánkoskodni*. — 20 *Kanaforra*. — 26 *Balik*. — 28 *Nyalán*. — 30 *Kuksi*. — 31 *Czof*. — 32 *Vágrán* — *Bitsak vagy penicillus*. — 38 *Kigyó* — *Tűzö vagy gyűszö*. — 40 *Gyertyáz* — *Vigyáz*. — 50 *Füves*. — 51 *Buga*. — 52 *Litergeng*. — 55 *Szelepriska*. — 57 *Piarista*. — 58 *Banya*. — 60 *Dehiator*. — 61 *Kraizer*. — 64 *Nyalán nyelv* — *Zsványos nyelv*. — 66 *Profütérium*. — 69 *Pledo*. — 70 *Meg-kapuválnak*. — 72 *Sógor fel ránt*.

Hogy ezek közül az eltérések közül melyek a békési szolgabíró elírásai, esetleg helyesbítései, melyek VERESS átírásai, esetleg helytelen olvasatai, csak az eredeti békési szójegyzékkel való egybevetés alapján lehetne megállapítani.

6. Végül hadd említsek meg egy 129 év előtti feljegyzést a zsványok nyelvéről. EDVI ILLÉS PÁL „Első oktatásra szolgáló kézikönyv”-ében (1838. III, 186) a „titkos társalkodásról” szólva ezt írja: „[Ilyen] a’ zsványok nyelve . . . , kikkél e’ mondás: nem világítasz, annyit tesz, hogy meghalsz; vak-pandur, annyit tesz mint zsványok’ feladója.”

IMPLOM JÓZSEF

BÁRCZI GÉZA a közreműködésével szerkesztett MNy. lapjain olvasta, majd elmarasztalta egy adatközlésemet (vö. LII, 89–91, 228–30). Elsősorban azért, mert — mint mondja — „ezt a szójegyzéket nyelvészeti irodalmunkban már négyszer közölték”. Megállapításának — egy lappal odább — ellentmondott SCHEIBER SÁNDOR véleménye: „a szöszedetet HOFFMANN előtt nem kevesebb, mint kilenc ízben tették közzé.”

Mindezekhez hozzá kell még annyit fűznöm, hogy a későbbi szövegközlések lajstromozása és az egykorú variánsok felkutatása valószínűleg még tovább gyarapodik majd az idők folyamán. S mindenekelőtt remélhetőleg az egykorú másolatok — értelmezett — szövegeltérései szolgálnak tanulságokkal. Magam ezt a gondolatot tartottam szem előtt, amikor nyilvánvaló másolási hibákkal együtt — és erre utaltam! — a szójegyzék egyik variánsának közlésére vállalkoztam, annak ellenére, illetőleg éppen azért, mert GYÖRFFY ISTVÁN, SZIRMAY ISTVÁN és BALASSA JÓZSEF korábbi közléseit ismertem.¹ Ilymódon mostmár — a szóban forgó bírálatoktól is inspirálva — remélhetem, hogy az „érdekes fölfedezés” tanulságai nem tűnnek el a feledés homályában.

HOFFMANN TAMÁS

¹ Ebben az esetben HOFFMANN-t filológiai mulasztás terheli, mivel közleményében a most jelzett körülményről nem tett említést. — A SZERK.

A MNy. LII. évfolyamában is közzétett „népszerű” szöveg jelzői közül a „legrégibb”-et ezentúl mellőzhetjük. Tudniillik pillanatsnyilag én dicsekedhetem el a most ismert legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékkel. A budapesti 2. számú állami levéltárban, a „Nógrádm. Lt. Fiscalia fasc. XLV/36.” jelzetű iratosomóban találtam egy 1775. május 9. keltezésű, Miskolcon keletkezett jegyzőkönyvet. Ez a kihallgatási jegyzőkönyv egy nagyobb vásári tolvajbanda vallomásait tartalmazza. A banda tagjai: Hatházi „Czipó” Jóska, Vértesi Sz. Mihályi Gyuri, Sóváry József, Deák Jóska, Czagány „Konyás” András, „Bundás”, Bekény Julis, Varga Erzsébet. Bejárták az egész országot, voltak Zalában, Baján, Debrecenben, Nagyváradon, Kecskeméten, Ipolyságon, Balassagyarmaton, Szikszón, Miskolcon stb. Bár több tiszántúli van köztük, akad német származású és zsidó is (az orgazda). Zsargonjukat Varga Erzsébet vallomásában *zsvány-nyelv*-nek nevezi. E csoportnyelv jellegére világosan rámutat egy másik vallomásrészlet (uo.): „Őszve szoktatok-e Ti esküdni? Nem esküszünk, de egymást egymás nyelvérül meg ismérjük.” A szójegyzék a jegyzőkönyv végén van. Íróját nem tudom megállapítani, mert a jegyzőkönyv nincs aláírva, de az, hogy a per anyaga alapján készült, a bevezető sorokból kivehető:

„Vocabula verō, quibus iidem uti solebant, uti Nobis revelatum extitit, seqvuntur hoc ordine:

Nincs viz — Ritka a' vásár	Puczi — Gyolcs
rajzolni — lopni	Leves — Pénz
Pledezz — szaladgy	Palibuch — mente
Kaptuválni — meg fogni	fel húzó — Nadrág
Szoknya — Kosznya [Sorrend!]	fel rántó — csizma
sővény — Guba	Csengetyű — zseb óra
veternyek — Kőpönyeg	fel vévő — szűr, guba
meg Zsinegelni — meg Kinozni	fel tévő — süveg, kalap
Ablak	Kuksi — Vásár
} — akasztó fa	Bali — Ember
Kanafria	Gagyi — Arany Pénz
Lelki komornyik — Pap	Posteriom — Tömlőcz
Kutya — Hajdú	Kigyó — Gyűsző ['tűsző']
rút ember — hóhér	Komnyik — Orgazda"
fejes — Vrgye Tisztye	

Bár a szójegyzék a későbbieknél lényegesen kisebb, mégis nemcsak azért tarthat számot figyelemre, mert az eddig ismerteknél h é t é v v e l k o r á b b i, hanem azért is, mert benne: a) a többi, 1782-i kiadásban (SIMAI: NYT. XXXII, 399–401; GyÖRFFY: NYT. XXXIX, 328–9; BALASSA: NYT. LIII, 5–8; HOFFMANN TAMÁS: MNy. LII, 89–91; vö.: BÁRCZI: MNy. LII, 228–300; SCHEIBER SÁNDOR: uo. 300) ismeretlen zsargon-szavakat találunk (*sővény, meg Zsinegelni, Ablak, Lelki Komornyik, fel húzó, fel vévő*); b) eléggé nagy jelentésbeli eltérések mutatkoznak (*Puczi, Leves, fejes, Bali*); c) új hang- és alak-tani változatokat fedezhetünk fel (*Pledezz, veternyek, Bali, Palibuch*). Az utóbbiak közül például szinte bizonyos, hogy a *Palibuch* szövége eredetibb a később megjelenő alakváltozatoknál (vö. *meloche* > *meló*: BÁRCZI: MNyTK. 29. sz. 19).

Ugyanebben az iratosomóban találtam egy 1776. június 5-i dátumú ügyiratnak a másolatát, melynek eredetije „Per Joannem Jablonczay District ōrd Notār” íratott. Ebből kiderül, hogy J a b l o n c z a y már 1776-ban ismert egy tolvajnyelvi szójegyzéket, mert hiszen az iratban „Czagány alias Konyás András” így vall: „a' Magyar Zsványokat a nyelveken lehet meg esmérni, a' pedig a' nyelvek a mely itt előttem el olvas-tatott...” — Talán nem merész feltevések, ha ez a felolvasott szójegyzék az általam

közöltnek valamilyen másolata, s JABLONCZAY számára forrásul szolgált későbbi szójegyzéke összeállításakor.

Az iratcsomó Szügyben (Nógrád megye) keletkezett darabjaiban a fenti tolvajnyelvi szók közül néhány szövegösszefüggésben is előfordul: 1777. február 4.: „Hogy tudatok a Zsidohoz menni? . . . van nékünk itten egy *Komnyékunk*.”; uo.: „Mit értenek azon szón *Kuksí*. — Vásar”; 1777. február 18.: „Tudode azt mit tesz *kaptualni* — Nem tudom.”

A *cafka* szót az 1782-i szójegyzékek közlik; az enyémben ugyan nincs meg, de az iratanyagban többször, több alakváltozatban megjelölhető: 1777. február 4.: „. . . varadi Erse volt *tsaffkaja* . . . Nemeth Jánosnak.”; 1777. február 18.: „. . . Nemet Janosnak a' (feleseget) [áthúzva] *tsaffkajanak* Miskoltzon fejet vettek . . .”; uo. más írás: „Vann néked *szapakad* — Nem tudom én az mitsoda”; 1777. március 8.: „el mentt . . . *Czapka* nevő Aszonyal aki ringyója volt”; egy későbbi adat a Nógrádm. Lt. Fiscalia sorozatában 1785-ből a 24. iratanyagban: „Retkes Marczy akinek *Czapkaja* itt vagyon . . .”

Mint írtam, pillanatnyilag ez az itt közölt a legrégebb magyar zsargonszó-gyűjtemény. Szeretném, ha a magyar nyelvészek közt örvendetesen erősödő levéltári érdeklődés nem sokáig hagyná meg ezt a rangját.

TÖRÖK GÁBOR

Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz

A Soproni Magyar Társaság irattára egy eddig közzé nem adott levélváltást tartalmaz 1794-ből. Az egyik levél eredeti: az Erdélyi Magyar Társaság Marosvásárhelyt 1794. május 29-én kelt, Teleki László aláírta megkeresése a Soproni Magyar Társasághoz, mely a soproni társaktól egy tervezett magyar nyelvtan előmunkálataként a magyar nyelvtanokra vonatkozó véleményt kér. A másik a Soproni Magyar Társaság 1794. december 27-én kelt levelének másolata, melyben a soproniak huszonkét nyelvtant sorolnak fel, és rövid értékelést fogalmaznak meg e nyelvtanok használhatóságára vonatkozóan. A levélváltásról, annak lényegét röviden összefogva, Kovács Sándornak a Magyar Társaságról 1890-ben írt tanulmánya megemlíkezik ugyan (a Soproni Ev. Lyceumi M. Társ. története. Sopron, 1890. 37–9), ám a nem érdekeltelen nyelvi dokumentum tudomásom szerint mindeddig nem látott napvilágot. A marosvásárhelyi levél érdekes adalék a Magyar Hírmondó pályázata nyomán keletkezett magyar nyelvrendszerző mozgalomhoz, amely Erdélyben 1796-ban a Magyar Nyelvmívelő Társaság ismeretes első kiadványához (A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szében, 1796.), Magyarhomban pedig a Debreceni Grammatika létrejöttéhez vezetett. A marosvásárhelyi levél aláírója gróf Teleki László, a „Buzgó esdeklések” szerzője. Teleki az Esdeklések 49. §-ban emígyen utal az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságnak nyelvrendszerző törekvéseiről: „A Sylvester Grammatikájának idejétől fogva elég Magyar Grammaticák jöttek ki és azok közül némelyek, elég hasznosok és alkalmatosok is, de ugy mint a más nyelveken, tökéletes egy sints . . . Ezen fogyatkozást érezvén az Erdélyi Nyelv mívelő Társaság, igen helyesen kezdett volt ezen két tárgyról gondolkodni, és egy tökéletes Magyar Grammatica részeit ki dolgozás véget, Tagjai közt kiosztani, de régtől fogva nem halván semmit is szerentsés következéséről, nem tudom mire mehetett ezen hazafiui igyekezete.” (A Magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak. Pest, 1806. 96.)

A Soproni Magyar Társaság választát hónapok múlva fogalmazták meg. A levélírók azzal mentik késedelmezésüket, hogy a Debreceni Grammatika megszületését várták, ám kénytelenek levelüket végül anélkül elküldeni, hogy a várt és nevezetes magyar nyelvtant kézhez kaphatták volna.

A Magyar Társaság a korbeli jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a marosvásárhelyi levél nehéz próba elé állította a soproni önképzőkör ifjúságát. A feladat megoldására az úgynevezett „érdemes társak”-at is mozgósítani kívánták, arra kérvén őket, közöljék véleményüket az addig megjelent magyar nyelvtanokról, illetőleg készítsenek kivonatokat azokról. Ezt a tervet tanárvezetőjük, Wietoris Jonathan tanácsára később elejtették. A válaszlevél szempontjait végül Wietoris határozta meg. A levél – javaslatára – egy hattagú diákközösség beszámolója alapján született meg.

Mint Kovács tanulmánya is említi, a soproni társak a született magyar nyelv-tanulása szempontjából a Budai Magyar Grammatikát, idegenek használatára FARKAS és BÉL Grammatikáját jelölték meg, ortográfiai szempontból pedig TSÉRSI Reguláit ajánlották az erdélyieknek. Érdekes, hogy KÖVESDI PÁL „Elementa Linguae Hungaricae” című munkájának pontos címét nem közlik, noha mint ismeretes, KÖVESDI a „Sopronyi Magyar Ecclesiának néhai lelki tanítója” volt. Lehetséges, hogy a válaszlevél fogalmazványában ezért utalnak rá csupán a szerző vezetéknevével.

A levélváltást, illetőleg a soproni választ megelőző előmunkálatokra vonatkozó feljegyzéseket az alábbiakban közlöm:

A Magyar Társaság irattárának D. I. 5/a jelzésű darabja.

Tekintetes Társaság!

Nemzetünk Nyelvének Kőtelességünkben álló előmozdítására szükségesnek találjuk a többi között, hogy Magyar nyelvet tanító egy oly könnyű szerű Grammatikácskánk legyen, melyből akárki is unalom nélkül, s bizonyos előmenetellel ki láthassa mind azokat, a kik csak szükségesek a Magyar nyelvnek tudására, e' végett irtunk mind azoknak, a' kik Hazánkban bővebb Grammatikákat irtanak, hogy ezekből egy illetén könnyű szerű Grammatikát készíteni ne sajnállyák, de hogy ezen Grammatikácska mind a' két Magyar Hazának mondása modjával egyezzzék szükségesnek láttuk a' Tekintetes Társaságot is meg találni az iránt, hogy az illetén Grammatikácskák közül egyet, a' mely Magyar Országon leg jobbnak tartatik, tulajdon vélekedését is hozzá tévén kezünkbe szolgáltatni, s az alatt is ezen Társaságnak Tagjait egyenként szeretetében tartani ne terheltezzék. 'MVásárhely Majusnak 29^{kén} 794

G. Teleki László mk.

A Társaságnak Titoknok

Mostani Elöl-Ülője a

Ajtai András Által.

Társaságnak.

(Nagy ívnyi levél.)

[Címzése:] „A Sopronyi Tekintetes Magyar Társaságnak Sopron.”

A Magyar Társaság irattárának D. I. 5/b jelzésű darabja:
a marosvásárhelyi megkeresésre adott válasz.

Tekintetes Társaság!

Méltóságos Elölülő Ur!

Boldog Uj-esztendőt kívánunk szerentsés Anyai Nyelvünknek, a' mely nem sokára, ki-palléroztatását nagyobb részént, egy Méltóság' Elöl-ülése alatt munkálódó Tekintetes Társaságnak fogja köszönni. Boldog Uj-esztendőt kívánunk ezen Tekintetes Társaságnak-is.

Nagy örömet szerzett bennünk a' Tekintetes Társaságnak még Május hónapban hozzánk utasított; de csak September' 20^{ikán} vett betses Levele: annyival-is inkább, mint hogy alkalmatosságot nyújtott, a' Tekintetes Társaság eránt való tiszteletünket

meg-mutatni. — Ugyan-is azon betses Levél foglalatja azt kívánta tőlünk, hogy mi, az itt esmértes Magyar Grammatikák közzül azt, a'melly leg-jobbnak tartatik, meg-nevezzük. — Nem elégedtünk meg tsupán tsak a' mások itéletével: Hanem magunk-is által-néztük az itt található Grammatikákat, a' mellyek név szerént ezek voltak:

1. Johanis Sylvester (:alias Erdössy:) Grammatica Hungarico-Latina, in usum puerorum recens scripta Neanesi 1539 14 Juny
2. Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina.
3. Alberti Molnár Grammatica Hungarico-Latina Hannoviae 1610 in 8vo
4. Joannis Telegdy Rudimenta
5. Stephani Katona Gelely observationes Gramm. Hung. Albae Juliae 1645 in 4to
6. Georgii Tsipkés Komáromi Hung. Illustrata h. e. brevis seu methodica ratio a genii Lingvae Hungaricae explicatio. Ultrajecti 1655
7. Matthiae Bél (:Moelibocus:) Ungarischer Schprach-Meister oder Kurze Anweisung a. c. Posony 1787 in 8vo
8. Pauli Pereszlényi Gramm. Lingvae Ungaricae Tyrnaviae 1738 in 8vo
9. Szilágyi Péter Grammatikája
10. Adami Ausführliche und erlauterte Ungarische Sprachlehre Viennae 1760
11. Ephraimi Klein Specimen enucleatoris Grammaticae Hungaricae Posony a Cassoviae 1776 in 8vo
12. Joannis Tsetsi Observationes Orthographico-Grammaticae, post vitam Auctoris editae primum a Joanne Breves ac. 1782
13. A' Magyar Nyelvnek helyes írása és ki-mondása felől kettős tanuság, avagy Magyar Ortografia Budán 1782. in 8vo
14. Magyar Grammatika, vagy-is Haza Nyelvnek gyökeres meg-tanulására való intézet, ugyan a Magyar Nemzeti Oskolák számára Budán 1781.
15. Kövesdy — — — — —
16. Joannis Farkas de Farkas falva a Ujfalú. Ungarische Grammatik, oder ausführliche Unterweisung wodurch der Ungar, die Deutsche, und der Deutsche die Ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden in Kürze erlernen kann. Wien 1791
17. Rosenbacher — — — — —
18. Georgii Kalmár Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (:seu Hunno:) Avarici, — Sive Adparatus Criticus ad Lingvam Hungaricam. Posony 1770.
19. Szente Pál Magyar oskolája, az az 1 ször Magyar Grammatika, mely a' Magyar Nyelv' természetének fundamentomát fel-fedezvén a' Magyarat magyarul tanítja. 2^{ször} Magyar Oratoria 3^{ször} Magyar Poësis ac. Pesten 1792 8^{tzad} rétbén.
20. Franciscus Versegi Pro ludium in institutiones Lingvae Hungaricae
21. Georgius Nagy Ung. Philosophische Sprachlehre Wien 1793 in 8vo.
22. Georgii Szaller Hungarica Grammatica, Latine a Germanice (:jam a Slavico, a Ilyrico idiomate:) Pozsony 1793 editio IIa ibidem 1794 in 8vo.

Ezekből a' leg-helyesebbiket egyenesen megnevezni úgy látszik, nem lehet; mint hogy többnyire mindeniket más pontból kell meg-nézni, következőképpen meg-itélni-is. Mindazon által mindeniket a'szerént itélvén-meg: mennyire közelített tzeljához; — felölök ez az itéletünk:

1^{ször} Arra a tzelra nézve, hogy a' született Magyar, nyelvét regulák szerént tanulja esmérni, — leg helyesebbnek itéljük a' Budai Mr Grammatikát (:a' 14^{dik} szám alatt:)

2^{ször} Hogy Idegen tanuljon Magyarul; ezen pontból nézvéen meg a' Farkas és Bél Grammatikája (:a' 16^{dik} szám alatt:) annyira vetélkednek egymással, hogy nem lehet jó módjával egyiket a' másiknál jobbnak mondani.

3^{szo}r A' mi pedig a' Mr. helyes írás módját (:Ortografiat:) illeti, — erre nézve, mi-is leg jobbnak tartjuk a' közönségessen elsőseget érdemlő Tsétsi reguláit (:a 12^{dik} szám alatt:)

Ezekből, ha valamelyiknek hejával volna a' Tekéntetes Társaság: mi e' felől tudósítatván leg örömostebb fogunk véle szolgálni.

Az a reménység táplált ugyan bennünket, hogy a Mr. Hirmondó Irói által ki tett jutalomra leg-méltóbbnak íteltetett Magyar Grammatika is nem sokára kezünkhez fog-jutni, és hogy róla hozott gondolatinkat-is közölhetjük a' Tettes Társasággal; — ez a' reménység hallasztotta a' Tettes Társaság' Levelére való feleletünket: de kéntelenek vagyunk ezt el-küldeni, minek előtte azon nevezetes Grammatikát meg-esmérhettük volna, a' melly lételét meg-nyerte ugyan már, — a' Magyar Hirmondó tudósítása szerént —; de még tsak készül a' Mr. Világ előtt meg-jelenni.

Hátra van még, hogy egy két szóval Társaságunk állapotja felől írjunk. Ennek Tagjai állanak Tanátsnokokból; Itélő, Levelező, Érdemes, ugy nevezett Munkás és Időre Társakból. E' két utolsó Társaknak tzéljok, nem annyira Anyai Nyelvünk gyarapítását, mint önnön magok' tökéletesítését tárgyazza; hogy jövendőben a' Mr Nyelv' Pallórozásában leendő buzgóságokhoz alkalmaztassák tehetségeiket-is. — Ezen kevés szóok elégségesek arra, hogy a' Tekéntetes Társasággal valamennyire meg-esmértessék Társaságunkat; a' melly meg kérvén magának továbbra-is barátságos levelezését a' Tekéntetes Társaságnak, magát óhajtott szeretetébe ajánlja.

Egyéb aránt fejenként vagyunk

A Tekéntetes Társaság'

Méltóságos Elöl-ülő Ur'

Sopronban 27 Decembr' 1794.

Igaz Tisztelőji

A Sopronyi Mr. Társaság' Tagjai.

(Nagy ívnyi levél, címzés nélkül.)

A Soproni Magyar Társaság jegyzőkönyvének beszámolója a marosvásárhelyiek kijelölte feladat előmunkálatairól.

Mérték 20 kán . . . Ezután a Maros Vásárhelyi M. Társaság levelét olvastuk fel, a melly által egygy jó Magyar Gramatica felől értekeződik tőlünk. Erre a' Válasz továbbra halasztódott.

Nyilas 8 dikán . . . Fel-olvasatván másodszo is a Marosvásárhelyi M. Társaságtól vett levél; hogy erre mentől előbb felelhessünk, meg-határozatott, hogy minden található M. Grammatikák excerpáltassanak; az Érdemes Társ Urak meg-kerestessenek, hogy önnön vélekedéseiket-is a küldött levél foglalatja eránt velünk közöljék; ezen ki-szedett jedzéseek egybe-foglaltatván, egygy leg-jobbnak vélt Magyar Gramaticával edjűtt el-fognak küldődni az említett Magyar Társaságnak,

Nyilas 15 kén tartott rendes Gyűlésünkbe T. T. Elölülő Urunk foglalatossága miatt meg-nem jelenhetett. — Tanátsnok T. Prof. Wietoris Ur jelen lévén javaslotta Társaságunknak, a Maros Vásárhelyi Levélre való feleletre nézve, hogy a Grammatikák excerpallása maradjon-el; és hogy a felelő ezen három pontokra vigyázzon. 1) Nevezze meg a nálunk esméretesebb Gramatikákat. 2) Ezek közzül azt-is, a' melyet Társaságunk leg-helyessebbnek gondol. 3) Ha a Maros Vásárhelyi M. Társaság valamelyiknek a' meg-nevezendő Gramatikák közzül hijjával volna, igérje-meg, hogy Társaságunk meg fogja küldeni. — Javaslta ezen kívül T. T. Tanácsnok Urunk, hogy ezt végre hajtván fogjon hozzá Társaságunk recenseálni a most Budán ki jött Magyar

Ortographiát, hogy így meg-jobbbitván helyes okok által, a' mi benne nem jónak talál-tatna. — különös írás-módját szerezhethénk ez által magunknak, a mellyel Társaságunk élhetne.

Nyilas 22 kén . . . Meg-állapodtunk T. T. Tanátsnok Urunk javasolásán. Hogy az itt található M. Gramatikák közzül a' leg-jobbat ki-lehessen tanúlni; Ki-neveztettek e' végre Tsaplovits, Halász, Weörös, Horváth János, Horváth Sámuel és Madarassy Társak. Ezen Deputatio a jövő Hétfőre hallasztotta el munkája kezdését.

Bak 6 dikán tartott rendes gyűlésünkbe fel-olvasta a Gramatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és ítelését.

Bak 20 kán . . . Fel-olvastatott a Maros Wárashelyi M. Társasághoz küldendő Levél, és elküldése a jövő Szombatra határozódott.

Bak 24 kén utnak botsáttatott a Maros Wásárhelyre Szándékozó Levél.

PEÉRY REZSŐ

Nyelvújítási adalékok

Közgazdaság. P. BALÁZS JÁNOS *közgazdaság* szavunk történetét tárgyaló cikkében (MNy. XLIX, 215–8) számba veszi a szó megjelenése előtt használt kifejezéseket is. A gazdag fogalomjelölő gyűjteményhez kiegészítésül a következő adatot idézhetjük 1819-ből: Garve Aristotelesnek, Ciceronak, . . . „Smithnek (a *Nemzeti Gazdagságról*) jeles jegyzésekkel meg bővített fordításai által különös érdemet szerzett magának” (Mokri Benjámin: *Közönséges históriai-biográfiai kézi-lexikon* II, 239). A cikk rámutat arra, hogy a szó — két előzetesen felbukkanó szórványalakot nem tekintve — maradandóan a Tudománytár 1835. évi I. számában tűnik fel. Ezt az időpontot némileg megjavíthatjuk. A szó ugyanis már a folyóirat első évfolyamában, 1834-ben előfordul. Az 1832. évi bibliográfiai összeállítás 13. szakcsoportjának címében a következő megjelölést találjuk: „Országtudomány és *közgazdaság*” (3: 198). P. BALÁZS a szó összetételeire csak a század végéről idéz példákat. Elkerülte figyelmét, hogy éppen a szónak általa megtalált forrásvidékén már ráakadunk az első összetételekre is: 1835: Malthus „bizonyos tekintetben a' *közgazdaságtan*' egész mezején átpillantott” (Tudománytár 7: 59) | 1837: Sismondi szerint: „A' *közgazdaságtudomány* . . . a' társaságok jólétének tudománya” (Athenaeum II, 375).

Melegségmérő. P. BALÁZS JÁNOS a *hőmérő* szó történetének áttekintésében (MNy. LI, 246) a *thermometrum* magyar kifejezései közül a *melegségmérő* megjelenését 1821-gyel keltezi (Bachich: A legszükségesebb tudományok veleje). A szó felbukkanásának idejét azonban a megjelölt évnél előbbre tehetjük. M o k r i B e n j á m i n (SZINNYEI, Magyar Írók IX, 116) már 1818-ban használja „Az *Éuropai Manufaktúrák*' és *Fabrikák Mesterség Míveik*” című németből fordított könyvében. A mű külön fejezetben foglalkozik a mérőeszközzel: „*Melegségmérő* (Thermometrum)”. Magában a szövegben a testek kiterjedése fizikai törvényének és a műszer megszerkesztésének összefüggését MOKRI a következőképpen fogalmazza meg: „A' melegség a' mint tudjuk, a' terheket, főképen a' folyossági állapotban lévőket kiterjeszti, a' hideg pedig öszvehúzza. Ez a' tapasztalás adott alkalmatosságot a' *Thermometrumnak* vagy *melegség mérőnek* feltalálására” (195). Adatunk a szót kiemeli elszigeteltségéből, és használatának időtartamát évhatárok közé fogja: 1818–1821.

ZSOLDOS JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárástörténeti megjegyzések

1. A *mi*, *ti* személynévmások történetéhez.

Tudott dolog, hogy a *mi* és *ti* személynévmások hangalakja az ómagyar korban — a finnugor előzményeknek megfelelően — még három hangelemből állott; vö. HB.: *miv*, *miv* (olv. *miv* vagy *müi*), *tiv* (kétszer; olv. *tiv* vagy *tüi*). A *müi*, *tüi*-ből szabályosan fejlődött egyrészt illabializáló monoftongizálódással *mi*, *ti*, másrészt labializáló monoftongizálódással *mü*, *tü*. Az *üi* diftongus viszonylag késői monoftongizációja révén e névmásalakok nem vettek részt például a szóvégi *i*-k korai megrövidülésében (vö. erre BÁRCZI, Hangtört. 64, MNy. XLIX, 324–35), hanem továbbra is megtartották hosszú véghangzójukat.¹ Kérdés: mikor történt bennük a rövidítés?

Igaz ugyan, hogy számos nyelvjárástípusunkban ma is élnek a *tütöket*, *tüktöket*, *tyüktöket*, *tüktöket* stb. tárgyesetek, sőt néhány nyelvjárástípusban a *tük*, *tük* változatok is, melyek nyilvánvalóan a régi hosszúság megőrzői, de a kérdés megítélésében ezek nem jöhetnek elsőrendűen számításba, hiszen nem abszolút szóvégi helyzetű a magánhangzójuk. Abszolút szóvégi helyzetben viszont nemcsak a köznyelvben van meg a rövid véghangzós alak, hanem szinte egyöntetűen *mi*, *ti* vagy *mü*, *tü* alakokat találunk mai nyelvjárásainkban is. Csupán bizonyos elszigetelt nyelvjárási részlegekben (Szlavónia, a Székelyföld egyes pontjai) élnek ma is a hosszú véghangzós változatok. E tényből — más jelenségek történeti fejlődésére gondolva — arra lehetne következtetni, hogy az abszolút szóvégi rövidülés régi e névmásalakokban. Hogy e következtetés általánosítása mennyire helytelen volna, arra az alábbiak fognak rámutatni.

A XVIII. századi nyomtatványokban az *i* (*ü*)-s jelölés még rendkívül gyakori, s megtalálható az ország bármely vidékéről származó íróknál. Sokan kivétel nélkül mindig e formákat használják, mások vegyesen a rövid véghangzókkal. Néhány adat: Bessenyei Sándor: Elveszett paradicsom . . . 1796.: 226: *Ti*, *mi*, *mi-is*, *ti*; 227: *mi*; 228: *mi*, *ti*; 229: *mi*, *Mi*; stb. Kis Gergely: Agenda . . . 1788.: 185: *mi*; 186: *mi*, *Mi*; 263: *ti*; 264: *ti*; 265: *Ti*; stb.; [Verseghi Ferenc:] A' le-bilintezett Prométheus . . . 1792.: 10: *ti*, 13: *Mi*, 18: *mi*, 21: *Ti*, 22: *mi*, 29: *ti* stb. Hogy még csak néhány nevet említsünk használói közül: Bacsányi János, Dugonics András, Fejér György, P. Hermolaus (Moré György), Ortzy Lőrinc, Rájnis József, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Szatsvai Sándor, Szép János stb.

Nem lehet kétséges, hogy e jelölésmód mögött a XVIII. században általában még hosszú magánhangzós kiejtésmód áll. Korábbi kiejtésmódon alapuló és azt túlélő íráshagyományra itt nem gondolhatunk, hiszen a rendszeres nyomdai ekezés maga is fiatal jelenség. Az ejtésmód alapján — részben arra hivatkozva — több normatív szerepű nyelvkönyv is használja, sőt elő is írja használatát (pl.: BÖJTHI ANTAL, A' nemes magyar nyelv . . . 1784. 115–6; RÁJNIS JÓZSEF, A' magyar helikonra vezérlő katalógus. 1781. 114; BARÓTI SZABÓ DÁVID, Ki nyertes . . . 1787. 80, 86, Orthographia . . . 1800. 114; stb.). BÖJTHI nyelvtana a *Mü*, *Tü* formákat is emlegeti (i. h.). — Hogy az irodalmi nyelvnek ekkor még mennyire sajátja volt a hosszúság megjelölése, azt többek közt RÁJNIS egyik megjegyzése is mutatja, amelyben megrója a pozsonyi Magyar Hírmondó cikkíróját a *mi* rövid *i*-s írásmódja miatt (i. m.: Meg-fszerzés 58).

Nyilvánvaló, hogy bizonyos — egyelőre megállapíthatatlan — nyelvjárástípusokban már valamivel a XVIII. század előtt is megindulhatott a kérdéses névmások vég-

¹ BÁRCZI a *mi*, *ti*-t nem emlegeti azon ritka szócsoportok közt, melyek *i*-jüket megtartották (vö. MNy. XLIX, 326).

hangzójának rövidülése, s ez hatni kezdett az irodalmi norma alakulására is. De mégis azt kell mondanunk, hogy a XVIII. században még valószínűleg a nyelvjárások többségében a hosszú magánhangzós kiejtés mód járta, s az irodalmi norma sem billent át még a rövid változatok javára.

Hogy mi indította meg a *mé, té, mű, tű* véghangzójának rövidülését, s hogyan lehetséges, hogy ez a változás a nyelvjárásokban oly gyorsan lezajlott, azt legalábbis sejteni lehet. Itt föltehetően nem olyan nyomatékhiány okozta rövidüléssel van dolgunk, mint a hangsúlytalan szótagok és főleg szóvégek eredetileg hosszú magánhangzóiban (pl. *városi* > *városi*, *szémi* 'szeme' > *szémi*, *keserü* > *keserü*, *tanít* > *tanit* stb.), hiszen az egy szótagú névmások magánhangzója erősen nyomatékos. Annál inkább gondolhatunk az analógia hatására. A szóvégi *i* – sorozatos rövidülések folytán – egyes nyelvjárástípusok néhány kis nyelvi hatókörű szócsoporthoz kivételével (vö. BÁRCZI: MNy. XLIX, 326) teljesen kipusztult nyelvünkéből, s az egyöntetű szóvégi rövid *i*-k analógiás hatása alól végül a *mé, té* sem vonhatta ki magát. A *mű, tű* ilyen okok folytán való rövidülése is teljesen érthető: Erdélyben – ahol a *mű, tű* járta – már a XVIII. század előtt megindult több tagú szavak végén az *ú, ű* rövidülése, amely fejlődés a szóvégi *ú, ű* hangok számát a nyelvterület e részén minimálisra csökkentette. Olyan jellegű fejlődésekről van tehát itt szó, mint a dumántúli (de szórványosan más nyelvjárástípusokban is észlelhető) *lu, szu, kü, fű* névszóalakok vagy a *hi, ri, vi*-féle igealakok véghangzójának csak analogikus úton magyarázható rövidülése. A tárgyalt névmások véghangzójának viszonylag gyors lefolyású rövidülése a nagy hatóerejű analogikus hangváltozások gyors kifejtetének ismert esetei közé tartozik.

2. A Székelyudvarhelyi Kódex 2. kezének nyelvjárásáról.

Ismeretes, hogy a SzékK. első 232 lapját Nyújtódi András székely szerzetes írta, aki nagy valószínűséggel Udvarhely megyei születésű volt. Nyújtódi András nem már kész magyar szöveget másolt, hanem latin eredetiből saját maga fordított magyarra, ezért írása a szerző saját nyelvi-nyelvjárási állapotának meglehetősen jó tükrözője lehet; maga András fráter is „ez yrának az ő paraszt voltat” emlegeti (103. l.), noha az irodalmi normának ekkor már minden bizonnyal ható megnyilvánulásai nála is érvényesülhettek. Hogy e szöveg kitűnő nyelvjárási emlék, s a székely nyelvjárástípus történetének vizsgálatában koraiságánál és terjedelménél fogva rendkívüli jelentőséggel bír, azt nem csak az előbb mondottak sejtetik, hanem magából a kódexrészletből tükröződő nyelvállapot is világosan mutatja. A Nyújtódi Andrástól származó részt összevettem XVIII. századi udvarhelyi és háromszéki születésű székely írók (Andrád Sámuel, Benkő József, Bentze József, Bod Péter, Bölöni Sámuel, Cserei Farkas, Cserei József, Incze Mihály stb.) nyelvállapotával, s a ma is élő székely nyelvjárási jelenségek egész tömegében találtam feltűnő azonosságot az András fráter kezeírása és az említett írók művei közt. Emaz egyezésekkel most nem óhajtanék részletesebben foglalkozni, csupán egy dologra utalnék röviden. Nyújtódi András szövegének, a XVIII. századi székely írók műveinek és a mai székely nyelvjárástípusnak nagy számban egyező nyelvjárási értékű jelenségei világosan jelzik: a Székelyföldön – a viszonylag csekély népmozgalom miatt teljesen érthető módon – évszázadokon keresztül megmaradt a nyelvjárási folytonosság, s a mai székely nyelvjárási jelenségek tekintélyes részének azonos területre vonatkozóan mély időbeli gyökerei vannak.

Nyelvjárástörténeti szempontból jóval kisebb értékűnek, de ugyanakkor persze sokkalta problematikusabbnak mutatkozik a SzékK. 2. kezének írása (a kódex 233. és 312. lapja közti rész). LUKINICH IMRE és nyomában KATONA LAJOS fölteszik, hogy a SzékK. 2. keze mögött Nyújtódi Judit apáca, András huga rejtőzhetik (vö.: A Székelyudvarhelyi codex. Sajtó alá rendezte BALÁZS SAMU. Kny. Bp., 1907. XIV. 1.; Nytár. XV. kötet XIII. 1.). Sőt SIMONYI ZSIGMOND még azt is kimondja, hogy a SzékK. eme

részlete „az udvarhelyi székelység nyelvemléke” (BALÁZS i. m. IV—V. 1.; vö. még Nyr XXXV, 3). E megállapítások azonban korántsem megnyugtatóak, legalábbis nem alkalmasak arra, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban építsünk rájuk. Nézzük meg röviden, miért.

A szóban forgó kódexrészlet — András fráter írásával szemben — csupán másolat, tehát korábbi magyar szöveg újra való leírása. Mégis — a kódexirodalom termékeinek átlagához viszonyítva — meglehetősen egységes nyelvallapotot mutat. Ebből a tényből két dolog következik: vagy betűhív másolás történt, s akkor a magyar szöveg szerzőjének, esetleg korábbi leírójának nyelvallapota tükröződik a SzékK.-ben; vagy saját nyelvallapotra való átírás történt, s akkor a szöveg a SzékK. 2. kezének nyelvallapotát adja. E kérdést eldönteni csak akkor tudnók, ha akár a szerző, akár a másoló személyi kiletés és életkörülményeit föl lehetne deríteni, illetőleg ha — e vonatkozásban a reálisabbnak látszó lehetőséget figyelembe véve — a Nyújtódi Judittal kapcsolatban előbb említett feltevés igazolást nyerne. Haladjunk tehát az utóbbi vonalon, a másoló kérdésre irányítva a vizsgálatot.

Külső érvek alapján a problémát nem tudjuk megközelíteni. A SzékK. 2. kezéről fel lehet ugyan tenni, hogy mögötte Nyújtódi Judit, András huga van, de ezt bizonyítani lehetetlen. Biztosan csak annyit tudunk, hogy e szövegrészt Tövisen másolták. András fráter apáca hugának a másolóval való azonosítása azonban csupán egy keresztnév-egyezésen alapul (vö. a kódex 102. és 312. lapjának ide vonatkozó részeit), ami nem vehető túlságosan komolyan, hiszen a Judit névnek az apácák körében való gyakoriságára már csak a bibliai Judit történetének a kódexirodalomban való népszerűségéből is következtethetünk.

Belső, nyelvi érvek alapján már jóval többet lehet mondani a kérdéstről. Főként a hangtani jellegű nyelvjárási jelenségek közt számos olyan akad, amely a magyar nyelvterület régi nyelvjárási tagoltságának fölmérésében „kules”-szerepet tölt be. Ez annyit jelent, hogy ha például két nyelvemlék nyelvallapotát egybevetjük, e „kules”-jelenségeknek egyezései vagy különbözőségei igen jól rámutatnak: azonos vagy rokon nyelvjárástípusba tartozik-e a vizsgált nyelvemlék nyelve, azaz milyen a területi-nyelvjárási viszony közöttük. A SzékK. 2. kezének szövegével való egybevetésre minden szempontból kitűnő lehetőséget szolgáltat Nyújtódi András egykorú és kétségtelenül székely nyelvallapotú szövege. SIMONYI — idézett cikkében — ezt a lehetőséget nem használja ki megfelelően, s inkább a mai nyelvjárási helyzettel való egybevetésre épít, bár — mai szemszögből nézve — ezt sem teszi módszeresen.

A SzékK. 1. és 2. keze nyelvallapotának összehasonlítását még az említett „kules”-jelenségekre vonatkozóan sem akarnám itt az adatok hatalmas tömegének felsorakoztatásával elvégezni. Az egybevetés végső eredményének bizonyítására elegendő lesz összefoglalóan utalni bizonyos részletekre, csupán néhány példát adva a vizsgálat során előkerült adatok százaiából. — A továbbiakban római számokkal jelölöm az 1. és 2. kéz írását, arab számokkal a kódex lapjait:

I: a *tött, lött* stb. típus kivételével tiszta *ë-ző* (pl. 69: *tőkélletes, téezen*, 70: *mynden* stb.) ~ II: a hangsúlytalan szótagokban eléggé következetesen, erősen *ö-ző* (pl. 238: *mereszkögvec, ertelőm, lezön, ezónkepen, kimegön, tüzönnolcädic* stb.) | I: a tárgyrag előtt gyakran van *o* (pl. 8: *férjyakit, vdláztottakit*, 11: *gabonakit* stb.) ~ II: mindig *a* (pl. 257: *iokat, ómagokat*, 261: *lovakat* stb.) | I: *tölle, rolla* stb., de *nála* (pl. 20: *tölők, rollok*, 23: *közölők*, 29: *tölled*, de 27: *nalanal*, 37: *nala* stb.) ~ II: mindig rövid *l* (265: *terolad*, 266: *öbelölők*, 267: *ötöle* stb.) | I: a szóvégi formans a locativusban és a múlt időben mindig *tt* (pl. 30: *ott*, 39: *elött*, 45: *mondott*, 46: *hajott*, 49: *alazott* stb.) ~ II: mindig *t* (pl. 245: *mellet*, *holot*, 245: *vetött*, 250: *tött*, 253: *zaradot* stb.) | I: a középfok jele hangzóközi helyzetben mindig, abszolút szóvégen gyakran *bb* (pl. 41: *yobb*, 42: *hozyabb*, 51: *towabba*, 56:

előbby stb.) ~ II: minden helyzetben rövid *b* (pl. 243: *tőbet*, 244: *iob*, *touaba*, 255: *kűssebiteneie* stb.) | I: névmásban mindig rövid *ly* (pl. 1: *melyet*, 3: *melyek*, 10: *mel*, 15: *yfen*, 26: *yf* stb.) ~ II: szóközében gyakran *lly* (pl. 243: *melleket*, 247: *illen*, *ollan*, 250: *illeten*, *mellec* stb.) | I: mindig *vadnak* (pl. 4, 5, 7 stb.: *vadnak*) ~ II: túlnyomórészt *vannak* (pl. 264, 265, 266, 267 stb.: *vannac*, de 278: *vadnac*) | I: mindig *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-röl*; *-től*, *-től* (pl. 3: *hazabol*, 4: *patakatol*, 7: *hejékről*, *varofokbol*, 9: *nemzetektől* stb.) ~ II: mindig *-ból*, *-ból*; *-ról*, *-röl*; de mindig *-túl*, *-tül* (pl. 267: *velőből*, *nelueből*, *vilagbol*, *emberről*, de 266: *kyraltul*, *zörnőtül*, *erőilentül* stb.) | I: a *-val*, *-vel* csak nagyon ritkán „hasonul” (pl. 7: *zolgatunkval*, *lovaghokval*, *hatalomval*, 8: *nepvel*, *koronakval* stb., de 12: *könyorgééffel*, 19: *vetéffel*) ~ II: vagy „hasonul”, vagy rövid (pl. 257: *horoggal*, *atórrrel*, 259: *okoffaggal*, 260: *órómmel* stb.; 256: *batorfagal*, 257: *hertelenfegele*, 260: *bizonfagal* stb.) | I: az *-ít* képzőben bármilyen fonetikai helyzetben mindig rövid *t* (pl. 1: *épyte*, *zelefytené*, 28: *byzonytyod* stb.) ~ II: hangzóközi helyzetben mindig *tt* (pl. 255: *kűssebitteneie*, 256: *nyomorittalanac*, 265: *zabadiitot*, 272: *érelfytti* stb.) | I: igeragban és birtokos személyragban mindig *-unk*, *-ünk* (pl. 41: *akarawnk*, *magwnkat*, *halwnk*, *léégőnk*, *felesegőnket* stb.) ~ II: mindig *-onk*, *-önk* (pl. 234: *vehetőnk*, *ezőnce*, *tudnonckel*, 236: *halatonknak*, *vennőnk* stb.) | I: a *-képpen* ragban mindig *pp* (pl. 7: *mykeppen*, 12: *azonkeppen*, 13: *égenlő képpen*, 30: *ezen keppen* stb.) ~ II: mindig rövid *p* (pl. 240: *harom kepen*, *eckepen*, *mikepen*, *egebkepen* stb.) | I: a *z* (*s*, *sz*) + *j* sohasem hasonul a felszólító módban és a tárgyias igeragozásban, valamint különböző névszóalakokban (pl. 16: *hozya*, 24: *tdakozyal*, 25: *oltalmazya*, 29: *tavozyek*, *el vezzy* stb.) ~ II: mindig megtörténik a hasonulás (pl. 234: *peldazza*, 244: *vigazzatoc*, 262: *őhozza*, 281: *zerezzed* stb.) | stb.

Nem folytatom tovább a felsorolást, noha még számos jelenségben van a két szöveg közt mélyreható különbség. Sőt, a másik oldalról nézve a dolgot, azt is mondhatjuk, hogy a nyelvjárási tagoltság szempontjából számbavehető jelenségek közül a két szöveg közt alig van valami egyezés. E téren talán az a legszámottevőbb, hogy a labialis *ü*-zés (*szüve*, *dücsőség*, *küsded* stb.) mindkét szövegben eléggé erős. — Csak éppen megjegyzem még, hogy a két szövegrész közt a jelentős nyelvjárási különbségek mellett a két helyesírási rendszer igen lényeges különbözőségei is fennállanak.

A nyelvi egybevetés fő tanulsága: teljesen ki lehet zárni azt a lehetőséget, hogy a SzékK. 1. és 2. kezétől származó szövegrészek azonos vagy rokon nyelvjárás-típusban íródtak. E fő eredményből természetesen még egyéb következtetések is levonhatók:

1. Még ha föl is lehet tenni azt, hogy a két Nyújtódi testvér székely nyelvjárása — esetleges különböző életkörülményeik folytán — valamennyire eltávolodhatott egymástól, ily lényeges különbségek megteremtődésére mégsem lehet számítani. Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy Nyújtódi Judit nyelvallapotát még akkor sem tükrözheti a második kódexrészlet, ha netalántán mégis ő volt a kérdéses szöveg másolója (ez utóbbi esetben szolgálai másolt egy a sajátjától meglehetősen idegen nyelvjárásban írt szöveget). Persze a SzékK. 2. kezének András fráter hugával való azonosítását a két szöveg egybevetése még inkább valószínűtlenné teszi.

2. A SzékK. 2. kezétől származó szövegrész Nyújtódi Judit személyétől teljesen függetlenül is aligha tekinthető székely nyelvjárási emlékeknek, mivel nyelvallapota jelentősen különbözik Nyújtódi András biztosan székely nyelvallapotától. Talán e különbségek bizonyos érzékeléséből fakadhat, hogy SIMONYI a SzékK. 1. kezének keleti székely nyelvjárásáról, 2. kezének pedig udvarhelyi székely nyelvjárásáról beszél (i. h.). Nyilván befolyásolta SIMONYI-t az is, hogy a 2. kéz *ő*-zű, s Udvarhelyt ma van *ő*-zés. Nem szükséges különösebben fejtegetni, hogy egyrészt a keleti és nyugati székelység nyelvjárási különbségei túlnyomórészt nem azok voltak, és ma sem azok, amely jelenségekben a két kódexrészlet különbözik, másrészt az *ő*-zésre a kérdés megítélésében építeni nem lehet,

hiszen ö-zés igen számos, a székelységhez semmi kapcsolatot nem mutató kódexünkben van, sőt a XVI. században e jelenség szinte az irodalmi norma színvonalára emelkedik.

3. A ψ hang történetéhez.

A nyelvAtlasz-gyűjtések, valamint HEGEDŰS LAJOS „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések” című szöveggyűjteménye (18, 348) alapján tudjuk, hogy elsősorban Erdély legnagyobb részén és a moldvai csángóknál, másodsorban és szórványosabban a magyar nyelvterület Abaúj-Zemplén-i peremvidékén néhány szóban — de mindig csak szó kezdetén — ψ -t, azaz zöngétlen bilabialis tremulanszt ejtenek. Leggyakrabban hallható e hang két szóban: *ψücsök* ~ *ψücsög* ~ *ψücsék* ~ *ψücsenek* stb. 'tücsök' és *ψüsszög* ~ *ψüsszög* : *ψüsszen* ~ *ψüsszent* stb. 'prüszköl, tüsszent'. A székelyeknél és a csángóknál megvan még a *ψücsi* ~ *ψücsi ne!* ~ *ψücsi te!* borjúhívó és -kergető szóban, valamint a *ψü!* ló-megállító szóban.

Nyilvánvaló, hogy a ψ hang nem finnugor örökségünk, s nem is jövevényszavakban került be nyelvünkbe, hanem belső magyar fejlődmény. HEGEDŰS szerint keletkezése totemisztikus okokra megy vissza (Nyr. LXXX, 107–8). Én inkább azt hiszem, hogy egyszerűen a hangutánzás-hangfestés magyarázza, hiszen csak ilyen eredetű szavakban fordul elő. — Kérdés: vajon milyen régi lehet nyelvünkben ez a hang, s vajon régi nyelvjárási helyzete megegyezett-e a maival?

Az e kérdésekre való válaszadást rendkívül nehezíti az a tény, hogy a régiségből csak a *tücsök*-re és a *tüsszent* : *prüszköl*-re vannak adatok, tehát a szélesebb alapokon való vizsgálat már eleve lehetetlen. Igaz viszont, hogy e két szóra meglehetősen sok nyelvtörténeti adattal rendelkezünk.

A régi adatokat vizsgálva rögtön feltűnik, hogy milyen gyakran írják e szavakat három mássalhangzós szókezdettel. Néhány korábbi adat: GyöngySzt. 4614: *ptrwchieok*, Cis. G2: *ptrűczöc* (NySz.), SZIKSZF. 70: *Ptrűczök*, MA.: *ptrűsóc*, Zvon: PázmP. 301: *ptrűczkóknek* (NySz.), Com: Jan. 52: *házi ptrűtsök* (NySz.), SZIKSZF. 171: *Pthrűszöges*, 172: *Pthrűszentes*, MA.: *ptrűsentes*, MOLNÁR ALBERT, GrammVng.: *Ptrűßsentes* (CorpGramm. 122), Gyöngy: KJ. 512: *tprűszög* stb. Ez az írásmód a XVIII. században is egészen közönséges volt (mintegy 30 adatom van rá különböző íróktól), sőt nyelvtanokban, nyelvkönyvekben is többször föltűnik: JOHANN FARKAS, Ungarische Grammatick... 1771. 235: *Ptrűtsök*; RÁJNIS JÓZSEF: A' magyar helikonra vezérlő kalaúz. 1781. 23: *ptrűszenteném*, 132: *ptrűtsök*; GEORG NAGY, Einleitung in die ungarische-philosophische Sprachlehre. 1793. 265: *ptrűszszent*; stb. — A három mássalhangzós szókezdett a magyarban mint hangjelenség teljesen szokatlan; csak néhány jövevényszóban maradt meg, de ott is csak bizonyos fonetikai feltételek mellett: ha a szókezdő hang réshang volt (*strucc*, *strázza*, *strájk* stb.). Egészen nyilvánvaló, hogy a közölt adatok szókezdő betűi nem egy a magyarban példa nélküli mássalhangzó-torlódás jelölései, hanem a ψ képzésmódjának érzékeltetői: a *p*, *t* és *r* együttesen igen alkalmasak voltak arra, hogy velük a bilabialitást, a zöngétlenséget és a tremulans jelleget vissza lehessen adni. — Mindezt megerősíti két régi grammatikus-vélemény: GELEJI KATONA ISTVÁN: „Némely főzők tsak az ajakaknak a' fzelnek rajtok való ki tudulása miatt való meg-rázzkodások által mondatnak ki, ugy a'nyira, hogy azon módon ki fem irattathatnak. Mint: *ptrűszkölés*, *ptrűszentes*, *ptrűtsök* etc.” (CorpGramm. 328; l. még GOMBOCZ, Fonetika 5); — ANDRÁD SÁMUEL: „Három Magyar főzők olyanokra emlékezém, melyeknek ki-mondásokra a' mi 25. betűnk közül egyik fem alkalmas”; e három szó a *Ptrűtsi!*, *ptrűtsök-herélést*, *ptrűszszents* (A' magyar írás-módról... 1791. 11).

A régiséghen persze nemcsak *ptr* szókezdettű adatokat találunk, hanem másféle jelölésűeket is: VirgK. 104: *pűczök* (NySz.), KolGl.: *Hazi pűchiök*, CAL. 38: *Pruťsök* stb.; KolGl.: *pűrzentenij*, Mel: Jób. 101: *ptűszög* (NySz.), CAL. 447: *pruťszögök*, Erasm: Erk. 6: *pűszkölndöd* (NySz.) stb. Azt, sajnos, nem tudjuk, hogy ezeket az adatokat hogyan kell

értékelnünk: rejtőzhetik mögöttük ψ -s kiejtés is, amit a ψ -hez közel álló hangoknak megfelelő betűkkel adtak vissza, de lehetnek p -s, pr -es stb. ejtémód jelölői is, mint ilyen mai nyelvjárási alakok előzményei: *pücsök, püszög* 'prüszköl'; *prücsök, prüszköl; trücsök, trüszköl; tücsök, tüszköl*; stb. Hogy a XVIII. században a magyar nyelvterületnek már minden bizonnyal voltak olyan részei, amelyekben nem volt meg a ψ -s kiejtés, azt FÖLDI JÁNOSNAK egyik Kazinczyhoz írt levele is sejteti: „... *Trücsök, Trüsszentek* etc., melly régi íróinktól *Ptrücsöknek* is íratik; de szükségtelenül, mert beszédünkben úgy nem halljuk” (Kaz: Lev. II, 235).

Hogy a régiségben a ψ nagyobb területen volt használatos, mint manapság, azt már a *ptr*-es adatok nagy száma is kétségtelenné teszi. De van még egy másik körülmény is, amely a ψ valamikori általánosabb használatára utal. A nyelvatlasz gyűjtései azt mutatják, hogy a *tücsök* és a *prüszköl* nagyszámú hangtani változatainak területi elterjedése a szókezdő hang szempontjából egészen kivételes módon fedi egymást, azaz ugyanott van *pücsök*, ahol *püszög*; *trücsök*, ahol *trüsszent*; *prücsök*, ahol *prüsszent*; *tücsök*, ahol *tüsszent*; stb. E feltűnő azonosság aligha magyarázható másként, mint közös hang-előzmény párhuzamos továbbfejlődésével.

A ψ hangnak a magyar hangrendszerben való elszigetelt helyzetét tekintve nincs mit csodálkoznunk, hogy területileg jelentősen visszaszorult. Inkább az a különös, hogy a jelzett néhány szóban még ma is egészen tisztán artikulálva ejtik a keleti vidékeken.

BENKÓ LORÁND

A nyugati nyelvjárasterületen mutatkozó labialitás történetéhez

I. A *kü* 'ki' igekötő őrségi és más Vas megyei levelekben. — Az Őrségben keltezett XVII. századi levelek hangállapotát tanulmányozva feltűnt nekem, hogy ezekben a levelekben nincs nyoma a labialis *ü*-zésnek, ami pedig ma az egész nyugati nyelvjárasterületre jellemző, pl. *hüsz* 'hisz', *vüsz* 'visz', *füzet* 'fizet', *szüvő* 'szive', *ümög* 'ing', *kü* 'ki' (igekötő) stb. Ez utóbbi (*kü*) már nincs meg az egész nyugati nyelvjárasterületen, inkább csak az őrségi, göcséji, hetési nyelvjárásokban és környékükön (nyelvatlaszgyűjtés). A Pais-Eml.-ben megjelent cikkemben megírtam, hogy a XVII. századi őrségi levelekben e téren a mai köznyelvi hangállapotot találjuk: *fizelsen, uinni, megh hidgied* stb. (482).¹ — A cikk tördelése után került a kezembe egy eddig nem ismert őrségi levél. Baxa György jobbágy küldte az uraságnak — a levélben szereplő adatokból kivehetően — 1654. október 5. táján. E levél előzménye annak a levélnek, amelyet annak idején feldolgoztam, és cikkemben 65. számúnak jeleztem. Ez az újonnan előkerült levél tehát 65. a) számú, ha a cikkben megjelölt számozást meg akarjuk tartani. Ebben van egy adat a labialitásra: *kü adtam*. A 66 őrségi levél közül 11-ben 13 ízben fordul elő a *ki*-igekötő, de mindig *i*-s alakban: *ki uezijs* (15.), *ki dölt* (19.), *kiment* (21.), *ki venneye* (21.), *ki lövetem* (628.), *ki küldenny* (30.), *kíjs oztogattak* (35.), *kj kellett mennem* (48.), *ki zedgiem* (52.), *ki zettiük uolt* (62.), *ki zettek* (kétszer) (62.), *küldöt ki* (66.). A most előkerült adat: 1 a 13-mal szemben nem változtatja meg alapjában előbbi megállapításomat, hogy a XVII. századi őrségi levelekre az *ü*-zés szempontjából a mai köznyelvi hangállapot a jellemző, mégis szükségesnek tartom ezt jelezni, mert cikkemben két helyen is szólok arról, hogy az *ü*-zésnek nyoma sincs az őrségi levelekben (i. h. 482, 484). — A *ki* igekötő *ü*-s alakjára hoz példát ABARFFY ERZSÉBET Akács István XVII. századi Vas megyei

¹ A *hüség* és *hüséges* szavunk, mely etimológiailag összefügg a *hisz* igével, a XVII. századi őrségi levelekben is *ü*-s alakban fordul elő: *hüvéggel* (30.), *hüféges, hüféges* (4., 14., 16.), de vö. *hiwen* (47.), *hiuek* (28.).

leveleiből: *kw* (Pais-Eml. 441). De ABAFFY szíves szóbeli közlése szerint előfordul ez más XVI. századi Vas megyei levélben is, így Bagody Andrásnak 1571. augusztus 23-án kelt Batthyány Boldizsárhoz intézett levelében: *kü Yone*.

2. Az *ü*-zés megléte, illetőleg hiánya Zrínyinél és más dunántúli íróknál. — Egy nyelvjárásból származó történeti adatok értékelésekor igen hasznos figyelembe venni a környező területekről származó történeti és mai adatokat is. Az őrségi labialitás történetének vizsgálatában is ezért érdemes tanulmányozni Zrínyi levelezését (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi körmendi levelei. Bp., 1943.), mert Zrínyi és feltehetőleg íródeákjainak többsége is a nyugati nyelvjárásról való. Zrínyi Miklós, a költő ugyan a horvátországi Ozaly várában született, de korán árvaságra jutván Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvarában, Németújváron nevelkedett; valószínű tehát, hogy a magyar nyelvet ott és a Zrínyiek fő tartózkodási helyén, Csáktornyan és környékén tanulta meg. Természetes az is, hogy bécsi, gráci, nagyszombati iskolázása is nyomot hagyott nyelve alakulásán. A *ki* igekötő Zrínyi levelezésében nem fordul elő *kü* alakban, csak *i*-vel: *ki kel mennem* (IVÁNYI i. m. 73); érdekes, hogy a szigetvári hős levelezésében is csak *i*-vel fordul elő: *ky vontak* (i. h. 46). De *ü*-ző adat a majdnem szabályosnak mondható *szüv* 'szív', *szüuem* (290, 310), *szüvel*¹ (301) és a mindig csak *ü*-s alakban szereplő *idő* szón: pl. *udő* (77), *üdöm* (279) stb. kívül is van Zrínyi sajátkezű leveleiben. Ilyenek: *düchösögre* (239), *düchöségét* (255), *szüine* 'színe' (310), *azon küüülis* (136), *ezen küüülis* (136), de ellenpélda is van: *azon küüülis* (204). Az íródeákok írásaiban: „gondomon küüüül” (183), ellenpélda: „ezen küüüül” (170). Leíró (és talán helyi nyelvjárástörténeti) szempontból nem, de genetikai szempontból *ü*-ző adat még: *hüü szolgália* (270). — Zrínyi leveleinek MARKÓ-féle kiadásában *düchöseges* (53), *düchöseget* (57); de *dicsöseges* (34), *dicsöseget* (139), *kivül* (118), *hüü* (52). — A *hisz*, *visz*, *fizet* a két Zrínyi leveleiben is mindig csak *i*-vel szerepel, már a szigeti hős leveleiben is: *hijzjék* (51); a költő leveleiben: *hijnem* (66), *hizem* (76), *hidgije* (79), *higie* (91, 285), „el kel hinnünk” (144), *higgye* (183, 229), *hittem* (206), *el hittem* (216), *hitemre* (231), *hizem* (262), *hihetem* (294), *uihetek* (75), *uizem* (80), *vitetteti* (90), *uitem uolt*, *uitte* (121), *ueghöz uinnem* (144), *uittenek* (185), *eluiszi* (212), *ueghben uihetek* (221); *fizeteserül* (158). Hasonló példák Zrínyi leveleinek MARKÓ-féle kiadásában is: *higye* (152), *elhitem* (65), *hizem* (117), *viszi* (31, 40), *vihetne* (40), *hittem* (61), *vitt* (41). — Érdemes összevetni ezekkel az adatokkal Zrínyi „Adriai tengernek syrenája” című művét, amely 1651-ben Bécsben jelent meg. Ebben a műben van néhány idillium és a Szigeti Veszedelem. A *szüv* szó a Szigeti Veszedelemben mindig *ü*-vel szerepel: pl. *szüuelis* (I. ének 16. versszak.). — Adataimat az Akadémia kézirattárában levő editio princepsből idézem, de ugyanez a helyzet a kéziratban is. Az idilliumokban is általában *ü*-vel: *szüüvednek* (8), *szüüvem* (13), *Szüüemet* (48); de előfordul *i*-vel is: *ü szüve* (5). Érdekesebb a *hisz*, *hit*, *visz*, *fizet* szavak vizsgálata. Ismeretes, hogy az „Adriai tengernek syrenája” című műnek megvan az eredeti kézírata a horvátországi zágrábi egyetemi könyvtárban, ahová 1891-ben került a Zrínyi-könyvtárból. E kézirat — eddigi tudásunk szerint — nem a költő kezeírása; valamelyik íródeák másolta, de a költő sajátkezűleg javítgatta. (Vö. PINTÉR, A magyar irodalom története. 1931. 438.) A kézirat fényképmásolata megvan a Széchényi Könyvtárban. E kézirat nyelvi szempontból nem egyezik meg teljesen az első kiadással és az az után haladó KAZINCZY-féle (1816-i) és a NÉGYESSY-féle (1914-i) kiadással.

Nehéz volna eldönteni, hogy Zrínyi nyelvhasználatához melyik áll közelebb: a kézirat vagy az editio princeps. Természetesen a kézirat és az editio princeps közötti hangtani eltérések csekély mértékűek. Apróbb hangtani ingadozásokat találunk Zrínyi

¹ A *szüv* szó *i*-s alakban is előfordul az íródeákok leveleiben, pl. *szüibel*, *szüuel* (67) és más nyugat-dunántúli forrásokban.

sajátkezű leveleiben, továbbá az editio princepsben is. Mivel a levél választékosabb, igényesebb nyelvű, mint a köznapi társalgás, Zrínyi leveleiből (még kevésbé költői műveiből) nem lehet egészen pontosan megállapítani, hogy a bennük mutatkozó hangállapot megegyezik-e Zrínyi beszélt nyelvével. Zrínyi életkörülményeiből, vagyoni, társadalmi helyzetéből, utazásaiból, több helyen való iskolázásából, műveltségéből következik, hogy beszéde nem lehetett tisztán nyelvjárási, csak nyelvjárásos. Számolnunk kell mindenképpen azzal, hogy a XVII. században egy-egy nagyobb uradalmi központban vagy káptalanban, ami ekkor társadalmi és művelődési központot is jelent, már kialakult egy helyi színezetű, a környező nyelvjárásokra épülő, de mindenképpen nyelvjárás fölötti beszélt nyelv. A levelek nyelvhasználatában mutatkozó apró ingadozások azt mutatják, hogy ennek a nyelvnek nem voltak annyira kialakult, állandósult szabályai, mint mai köznyelvünknek. De ha még ma is használunk kettős alakokat: p. *hetenként* ~ *hetenkint*, *üzen* ~ *izen*, *híven* ~ *hűen*, könnyen érthető, hogy a XVII. században egymás mellett bátran mondhattak *ü-ző* vagy *i-ző* alakokat, anélkül, hogy valamelyik alak beleütközött volna nyelvi tudatukba.

A Szigeti Veszedelem zágrábi kéziratában a *hit* szó mindig *i*-vel szerepel: *hütet* (I. 12., V. 30., IX. 78.), *hütre* (I. 17., II. 58.), *hütellen* (I. 36.), *hüti* (II. 47.), *hütinek* (II. 59.), *hütünktil* (XI. 16.), *hütekben* (IV. 67.), *hütemre* (IV. 84.), *hüttel*, *hütelt* (V. 29.) stb. Az editio princepsben általában *i*-vel szerepel a *hit* szó: *hütre* (II. rész 55.), *hütinek* (II. rész 56.) stb., de az I. részben, tehát mindjárt a mű elején kétszer is *ü*-vel fordul elő a szó: *hütöt* (I. 12.), *hütre* (I. 17.). Nem hihető, hogy az *ü-s* alakok itt sajtóhibák vagy véletlenek volnának. A *hisz* ige azonban az első kiadásban és a kéziratban is csak *i*-s alakban van meg: *el hütessę* (I. 33.), *hidgyed* (I. 36.), *hisz* (I. 69.). Hogy Zrínyi tudatosan az *i*-s alakokat használta, mutatja az alábbi rímelés is:

Könyü had, és bátor és gyors mint az árviz,
 Ugy tetzik kezoben mindenik halált uifj
 Mert jo loua hátán, chak io fegyverben hüfj
 Ninchen tartalékja, fem tüz fem febes uiz.

(I. 69. kézirat; vö. I. 70. első kiadás)

A *visz*, *fizet* ige szintén csak *i*-s alakban szerepel a kéziratban és az editio princepsben is: *uifzen* (I. 141.), *fizetny* (I. 53.), *fizetni* (I. 54.), *fizete* (V. 31.), *fizet* (V. 67.). Zrínyi nyelvhasználatában tehát néhány szó *ü-ző* alakban szerepel, de a *hisz*, *visz*, *fizet* sohasem fordul elő *ü*-vel.

A *hisz* ige a nyugat-dunántúli Batthyány Ferenc sajátkezű, 1526-ból és 1527-ből származó levelében is csak *i*-vel szerepel: *hijzem* (MNy. XXXVII, 204, 205, 206), Turzó Elek 1527-ből származó levelében szintén így: *hijtem volna* (uo. 201), továbbá Ráday Mihály 1530-ban Szombathelyről és Doroszlóról írt leveleiben *hijzem*, *hythem volna* (uo. 278, 279).

Ezek a nyugat-dunántúli *i*-s adatok azért érdekesek, mert a *hisz* ige és a *hit* főnév a NySz. adatai szerint néhány kódexben és több XVI. és XVII. századi íronál *ü*-vel fordul elő: BécsiK. 72: *hüttel*; MünchK. 27: *hütöt*; Helt: Krón. 116: *hüt alatt*; Decsi: Adag. 57: *hüszük*, *hühethő*; Sylv: ÚT. I, 134: *hüttetek*; BécsiK. 41, Ozor: Christ. 76, Illy.: Préd. II, 445: *hün*; Sylv: ÚT. I, 123, Szék: Krón. 18, Kár: Bibl. I, 464: *hünek*; PeerK. 228, Sylv: ÚT. I, 80: *hül*. A *visz* ígéről az NySz. csak *i*-s alakot közöl. A *fizet* a NySz.-ban a többségben levő *i*-ző adatok mellett *ü-ző* alakban is megvan, így: LevT. II, 57 [1560: Kövendi Székel Karolina, Kassán]: *meg fizettem*, uo. 58: *füzessék*, de uo. *fizetnek* is; Fal: UE. 338: *füzet*, de uo. 63: *fizetnek*; Helt: ÚT. I, 31: *megfüzetsz*, Helt: Krón. 189: *megfüzetuen*; Born: Ének 5: *meg füzeti*.

Bennünket most elsősorban a dunántúli adatok érdekelnek. A fent idézettek közül Baranyai Decsi János, Ozorai István, Faludi Ferenc dunántúli írók. Tehát, ha a Nyugat-Dunántúlról nincs is adatunk a XVI. és XVII. századból a *hűsz, fűzet*-féle alakokra, van példánk a Dunántúl más részéről. De a XVIII. századból már Nyugat-Dunántúlról is van példánk, sőt Közép-Dunántúlról, Veszprém megyéből már valamivel korábról is (XVII. sz. vége, XVIII. sz. eleje). A Szentsei-daloskönyvből idézi BEKE ÖDÖN a *hit* szót *ü-s* alakban: *hűiben* (127; vö. MNy. XLV, 337). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században” című tanulmányában (MNy. XXXIV, 259–62) Simonyi József kenyeri és ostffyasszonyfai plébános, pápói adminisztrátor 1743-ban Sopronban nyomtatott prédikációjából egész sereg *ü-ző* (néhány esetben mégis *i-ző*) adatot sorol fel: *dűcsőséges* (14), *dűcsőséges* (15), *Dűcsőségekhez* (8), *Dűcsőséges* (8), *fűzettek* (14), (ki)fűzetünk (41), (ad³)fűzetővé (4), *fűzesse* (28), (erős) *hűtű*, *Hűtvőse* (19), *Hűtvőssétül* (44), *hűvségért* (14), *hűvsége* (14), *űdő* (11), *űdők* (14), *űdöm* (24), *űdeje* (17), *űdömnek* (7), *űdeigh* (8), *űdvözető* (6), *űdvözítőnk* (8), *űgyekezete* (11), *szűvessen* (14), *merész szívű* (14) (i. h. 260). E prédikációs-könyv azon ritka XVIII. századi nyelvemlékekhez tartozik, amelyik erősen nyelvjárásos jellegű. TRÓCSÁNYI nyugat-dunántúlinak, sőt közelebből rábaközinek tartja. A helyhez kötést TRÓCSÁNYI főleg egy nyelvi kritérium alapján (az *á* utáni *o*-zás) végezte el. Bár e hangtani sajátosság szinte az egész Dunántúlon megvan, a nyelvemlékben szereplő *i-ző* adatok (*fűrjak*, *rigente* stb.) alapján elhihető, hogy az emlék valóban nyugat-dunántúli. — Csupán az megdölgöztató, hogy a nyelvemlékből TRÓCSÁNYI viszonylag erősen *ö-ző* adatokat is közöl, mint: *meg böcsülhetellen* (4), *böcsullését* (9), *böcsuletek* (14), *csöndes* (27), *födözgetni* (23), *szörzött* (20), *Röddenetesebb* (15). Bár a Rába vidéki nyelvjárást közelebből nem ismerjük (a nyelvatlasz-gyűjtésből az *ö-zés* mértékéről, elterjedéséről pontos képet nem alkothatunk), mégis általában úgy tudjuk, hogy e területen az *ö-zés* csak néhány tőszóban van meg (pl. *vödör*) és *l* előtt (pl. *fölménék*, *lököm*), továbbá labialis magánhangzókat tartalmazó szavak toldalékjában (*ütöttö*). A Simonyi prédikációjában szereplő *ö-ző* adatok közül a Sopron megyei Mihályiban végzett nyelvatlasz-gyűjtésem során csak a *böcsület* szót hallottam, de a többiek már *ë-ző* alakban, így *szëröz*, *rëttenetës*. — Az is lehet tehát, hogy az *ö-ző* adatok nem a szerző nyelvéből valók, hanem a nyomdász vagy a korrektor betoldásai.¹

3. A nyugat-dunántúli labialis *ü-zés* keletkezésére és elterjedésére vonatkozó nyelvészeti tanulságok. — A *ki*-ige-kötőnek *ü-s* alakban való XVI. századi előfordulásai, a Zrínyi leveleiben és a Szigeti Veszedelemben levő *ü-ző* adatok, a Szentsei-daloskönyv, továbbá a Rába vidéki XVIII. századi prédikáció *ü-ző* szavai (végül a dunántúli íróknak: Ozorainak, Decsi Jánosnak, Faludi Ferencnek a NySz.-ban idézett adatai) alapján általánosságban elmondhatjuk, hogy az őrségi nyelvjárásban és talán a nyugati nyelvjárás jelentős részén a labialitás nem újkeletű, megvan a történeti előzménye. De az eddig rendelkezésünkre álló adatokból még nem tudjuk pontosan megállapítani a jelenleg kialakulásának idejét és módját sem. Egy mégis már ma is valószínű, hogy a mai *ü-ző* adatok nem mind azonos hangváltozások eredményei (vö. BENKŐ: Pais-Eml. 86). Esetenként kellene megállapítani, melyik szóban beszélhetünk az eredeti (vagy legalábbis nagyon régi) hangállapot megőrzéséről, melyik szóban és miért következett be szabályos hangtani törvényszerűség útján labializáció, vagy pedig, hogy a mai *ü-ző* alakok milyen egyéb körülmények folytán (más nyelvjárások hatása vagy analógiája útján) alakultak ki. A kérdés eldöntését nehezíti, hogy a labialitás szempontjából fontos néhány szónak:

¹ A *böcsül*, *csöndes*, *födöz*, *szöröz*, *röddenetes*-féle szóalakok a XVIII. századi, dunántúli regionális irodalmi nyelv nagyon általános, szokott formái voltak (vö. MNy. LII, 272–3). — B. L.

ing, fizet, hisz, idő nincs biztos etimológiája.¹ Meg van fejtve a *szív* és a *visz* szavunk és a *ki* igekötő eredete. Az ugor eredetű *ki* igekötő rokon nyelvi megfelelői: vogul *kün 'ua.'*, osztyák *kim 'ua.'* (NyH.⁷). A *ki* a kódexekben *kivé* alakban is jelentkezik: JordK. 402, 725, ÉrdyK. 520: *kywe* (NySz.) (a *ki* igekötő kialakulására l. BUDENZ: Nyr. VI, 144–5). A *szív* szó rokon nyelvi megfelelői: finn *sydän*, osztyák *səm*, vogul *sim* (NyH.⁷). A *visz* ige vogul megfelelőiként STEINITZ idéz *ü-s* alakváltozatokat is: a pelimi nyelvjárásban *wi-*, *wü-*, praeteritumban *wis*, *wüs*, az észak-vagilszki nyelvjárásban *wü*, a praeteritumban *wüs* (vö. W. STEINITZ, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955. 322; az utóbbi adatokra LAKÓ GYÖRGY volt szíves a figyelmemet felhívni). A *visz* ige a magyarban *sz-szel* bővülő *v-* tövű ige: *vívó*. — Feltehető, hogy a *szív* és a *visz* szavak meg a *ki* igekötő már az ősmagyar vagy legalább is az ómagyar kortól kezdve kettős hangalakban vannak meg: egyes nyelvjárásokban *i-s* alakban, másokban *ü-s* alakban szerepeltek. A tövükben levő *m* vagy *v* elem előidézhetta a labializációt. Valószínűleg hasonló fejlődés eredményei a rokon nyelvekben található *ü-s* példák is.

Hogy az *ü-zés* egyes területeken (pl. nyugati nyelvjárásterület, székelység) rendszerszerűvé vált, magyarázható azzal, hogy az ősi vagy legalábbis korán keletkezett *ü-ző* elemek hatására más szavak is beálltak ebbe a sorba. Az *ü-ző* alakok persze a szomszédos nyelvjárásokra is átterjedhettek. De lehetne az *ü-zés* okát, pontosabban: az *ü-ző* alakok egy részét másképpen is magyarázni. Érdekes, hogy a mai labialis *ü-zés* a Dunántúlon ott mutatkozik, ahol a XVI. században még illabialis hangállapotot találunk — vagy legalábbis ennek gyakori jelentkezését; a mai köznyelvi *ü* helyén *i*, a mai köznyelvi *ö* helyén *ë* hangokat: *kezenem* 'köszönöm', *bynesek*, *iresen*, *ijtette* stb. (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp., 1943. 46–50), *zikfeg*, *ziletéle* stb. (ABAFFY ERZSÉBET: MNy. L, 248–9; l. még IVÁNYI levélközléseit a MNy. XXXVII, 204–5, 277, 352–4; ABAFFY: Pais-Eml. 442). Az illabialis hangállapot nyomait megtaláltam még a XVII. század közepéről kelt őrségi levelekben is (vö. Pais-Eml. 482). Elképzelhető a mai labialis *ü-zés* kialakulása egyik okául az is, hogy mikor az illabialis alakok lassan kivesztek, és a mai köznyelvnek megfelelő labialis alakok léptek a helyükre, labializáció következett be olyan szavakban is, amelyekben máshol az *i* megmaradt. Hogy egy-egy nagyobb tájegységben ez a folyamat hogyan és miképpen zajlott le, az az eddig rendelkezésünkre álló szórványos adatokból még nem állapítható meg. A jelen cikkemben idézett levelek és nyomtatványok adatai igen érdekes vegyes nyelvi állapotot mutatnak. Az eddigi adatok alapján is biztos, hogy a *ki* igekötőnek Vas megye egy részén a XVI. századtól kezdve megvan a *kü* alakja is. A levelek írói valószínűleg azért kerültek el az *ü-s* alakokat, mert ez nekik — az ő normájuk szerint — nagyon nyelvjárási lehetett, vagy pedig az íródeákok olyan vidékről származhattak, ahol a szó *ki* alakban hangzott. Valószínű, hogy a *szív* szónak is megvolt régtől az *ü-s* alakja. De nagyon meggondolkoztató a *visz*, *hisz*, *fizet* szavak nyugat-dunántúli története. Feltűnő ugyanis, hogy a nyugati nyelvjárásterületről származó XVI. és XVII. századi adatok között eddig nem bukkantunk *ü-s* adatra, csak *i-s*re. Ennek csak a Szigeti Veszedelem első kiadásában levő *hüt* (kétszer) alak mond ellent (a zágrábi kéziratban ott sincs *ü*). Továbbá Zrínyi leveleiben a *hüw* 'hü' és az őrségi levelekben a *hülleg* és *hülleges* szó. A *hüt* szó *hüt* alakját, amelyik egyébként a XVI. századi nyomtatványokban elég gyakran előfordul, továbbá a *hü* és *hüseség* szavakat valószínű úgy kell elbírálnunk, mint a *tött*, *lött*, *vött* szavakat, amelyek olyan írók nyelvében is előfordulnak, akiknél nyelvjárási környezet alapján egyáltalán nem volna várható. (Csak a dél-dunántúli Ozorainál és Baranyai Decsi Jánosnál van *hün*, illetőleg *hüszük*). A XVI. és XVII. századi nyugat-dunántúli levelekben és nyomtatványokban mutatkozó kettős alakok-

¹ A *fizet* szót JUHÁSZ JENŐ ismét a *füz* ~ *fíz* szóból származtatja, de nem foglal állást, hogy *i* vagy *ü* volt-c az eredetibb tőhangzó (MNy. XLIX, 190–1).

ból esetleg arra is lehetne következtetni, hogy a labialitás mai rendszere a XVI. és XVII. században még kisebb területen volt meg, vagy talán arra is, hogy az *ü*-zés akkor még kevesebb szóra terjedt ki. A Rába vidéki XVIII. század közepi prédikáció (és részben Faludi adatai) már a jelenség teljesebb kifejlődését mutatják. A kérdés eldöntését elősegítené, ha tudnók, hogyan mutatkozik a labialitás (mely szókra terjed ki) a kódexektől kezdve a XVI. és XVII. századi levelekben, nyomtatványokban és a mai nyelvjárásokban. Az is megvizsgálandó volna, hogyan magyarázhatjuk Sylvester és Károly Gáspár *ü*-ző adatait, ha a nevezett írók szülőföldjének, tartózkodási helyének nyelvhasználatában ma nincs meg e jelenség.

4. Összefoglalás. — A nyugat-dunántúli nyelvjárásterületen ma mutatkozó labialitás nem azonos eredetű. Adatokkal igazolható, hogy a *ki* igekötő *ü*-s alakja az e vidékről származó levelekben és nyomtatványokban a XVI. századtól, a *szív ü*-s alakja pedig a XVII. századtól kezdve megvan. A *hisz, visz, fizet* szó nyugat-dunántúli története a most rendelkezésünkre álló adatokból még nem állapítható meg. A nyelvmemlékekben (levelekben, nyomtatványokban) mutatkozó kettős: *i*-s és *ü*-s, illetőleg a nagyobb számban levő *i*-s adatok több feltevést engednek meg: 1. az íródeákok és költők elkerülik az *ü*-s alakokat, mert az ő normájuk szerint erősen nyelvjárásias; 2. az *ü*-zés a XVI. és XVII. században még kisebb területen volt meg, mint ma és mint már a XIX. század elején; 3. az *ü*-zés mai rendszere e területen viszonylag későn és fokozatosan, szóról szóra terjedve alakult ki.

VÉGH JÓZSEF

A múlt idejű melléknévi igenév a kiskanizsai nyelvjárásban

I. SZABÓ LAJOS a nagykanizsai nyelvjárásról írt tanulmányában egy sajátos hangtani jelenséget ismertet: „... a jésítés látható néhány szóban a befejezett igenév *-t*-jén: *ázottly, főzöttly, fülöttly, küjesztetty, írotty, pörköttly, rohatty, sózottly, vonyottly*” (NyF. 48. sz. 12). Úgy gondolom, hogy SZABÓNAK nem volt birtokában a teljes nagykanizsai szókinész, azért korlátozta „néhány szó”-ra ezt a jelenséget.

A népi kultúrájában és nyelvében egységes Kiskanizsa szókinészét vizsgálva, mintegy 6000 szócikkből álló gyűjteményem a következő *j*-sítet igeneveket tartalmazza: *aggaty*: „Mer vén, *aggaty* vót a kan.” | *állotty*: „*Álloty* má, azér ollan köserü.” | *apatty*: „Számталанszér megmontam, hogy a *zapattyabbat* né szöggye lē.” | *avetty*: „*Avetty* cipő vót a lábamon.” | *esetty*: „Am mēk csak ollan *esettyen* nézött.” | *főstötty*: „Az a *főstötty* hátu nēm a mījenk.” | *főtty*: „*Mártás* vót *főtty* husse.” | *füllötty*: „A *füllötty* kukoricát nēm őszik mēg.” | *hasatty*: „*Én hasatty* pohárbu nēm iszok.” | *hibbanty*: „*Aj*s ollan *hibbanty* forma.” | *higgatty*: „Azér ollan *higgattyany* gyütt be.” | *hizotty*: „*Jó* kis *hizotty* állat lēssz.” | *horpatty*: „*Horpatty* a szōme, nēm ollan szép, mind a másik.” | *kötty*: „En nēm *kötty*, mēg lehet ēnyī melegēn is.” | *laspatty*: „Még a zōra is ollan *laspatty*.” | *lakotty* 'jöllakott': „*Igēn lakottyany* gyütt haza ia zeste.” | *lespatty* 'szetterült': „*Millen lespetty* száju fazék!” | *lopotty*: „Ez ollan *lopotty* állat.” | *muszútty* 'összezúzott': „A magájé is ollam *muszútty*?” | *nyomorutty*: „*Láttya?* Ille*ny nyomoruttyan* vezetött e a Rozim.” | *possatty*: „*Sok possatty* van alatta, ollan *ēdobnyi* valō.” | *pörköttly*: „Ollam *pörköttly* a levele neki.” | *puffatty*: „*Kővér-ē* vaj ollam *puffatty* forma?” | *rohatty*: „Nēm jó az. *Rohatty*. Dobgya *je*.” | *sáppatty*: „*Görhes, sáppaty*. Tisztám mindha *ja* sirbu gyütt vóna.” | *süppetty*: „*Ronda süppetty* hó, nēm ollan szép borza, min tēnnap vót.” | *szonytyorodotty*: „*Igēn szonytyorodotty* a Gyura bácsi.” | *termötty*: „*Miné* fölleb van, anná *termöttyebb*.” | *tömötty*: „*Igēn tömötty* hele van.” | *vágotty*: „*Vágoty* fa vót a zudvarba.” | *varotty*: „Emēnt a suszterhō, hov vargyon neki *ódalt varoty* csizmát.” | *vásotty*: „Még nēm ollan *vásotty*, jó a mēnettye.”

ügyefogyotty: „Ügyefogyoty forma embőr.” | vonyódotty: „Igen vonyódoty, nehezen csirzik kü.” | züllötty: „Ollan züllötty ura vót.”

Gyűjtött adataim a végződést tekintve a következőképpen csoportosulnak: A) Geminált végződésűek: köznyelvi $d+t$ (ejtve tt) — nyelvjárási *tty*: *apatty*, *füllötty*, *hasatty* stb.; köznyelvi $l+t$ (ejtve tt) — nyelvjárási *tty*: *nyomorutty*, *pörkötty* stb.; köznyelvi tt — nyelvjárási *tty*: *állötty*, *esétty*, *föstötty* stb. — B) R o v i d e n e j t e t t v é g z ö d é s ű: köznyelvi $n+t$ (ejtve nt) — nyelvjárási *nty*: *hibbanty*.

Vagyis SZABÓ óvatos megszorítását feloldhatjuk, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a kiskanizsai nyelvjárásban a múlt idejű melléknévi igenév végződéseinek *gyakori* jelensége a palatalizáció.

2. A fenti adatokkal szemben számos olyan múlt idejű melléknévi igenevet találtam, amelynek a végződésén a *j*-sítést nem észlelhetjük: *áldott*, *alutt* (*tej*), *aprétott* (*ja*), *borútt* (*üdö*) *csöpörödött*, *egérrágott*, *ernyett*, *fejlesztett*, *fogadott* (*ünnepe*), *forrát* (*bor*), *füstött* (*hús*), *juntyorodott*, *kötött*, *kürántott* (*hús*), *küvágott* (*nyak a ruhán*), *mégátalkodott*, *mégesett* (*lány*), *nyamvatt*, *nyött* (*vízbe nyött virág*), *nyugott*, *ojtott*, *osztott* (*rét*), *öllött*, *penyhett*, *sütt* (*krumpi*), *törött* (*paprika*), *vagdát* (*zsir*). — Viszont vannak olyanok, amelyek mindkét alakban hallhatók: *füllött*, *nyomorut*, *puffatt*, *vonyódott* ~ *füllötty*, *nyomorutty*, *puffatty*, *vonyódotty*.

Ez a megfigyelés azt mutatja, hogy nem következetesen érvényesülő tendenciáról van szó. Sőt, még ugyanaz a személy sem használja következetesen. Bagonyai Györgyné Pländer Mária 60 éves földműves asszony nyelvében figyeltem meg a következő szavakat: *j-sítés*: *állötty*, *apatty*, *füllötty*, *hibbanty*, *hizotty*, *kötty*, *lakotty*, *lopotty*, *muszútt*, *pörkötty*, *rohatty*, *puffatty*, *sáppatty*, *süppetty*, *szonytyorodott*, *tömötty*, *vonyódotty*, *ügyefogyotty*, *züllötty*; *j-sítés nélkül*: *éhvöszött*, *fonyot kalács*, *füstöt szalonna*, *vonyódott*, *kötöt kabát*, *kött*, *puffatt*, *mégesett*, *nyött*.

Főleg az idősebb nemzedék használja a palatalizált alakokat, férfiak és nők egyaránt. Ha nem is oly mértékben, de a fiatalok beszédében is tapasztalható. A huszonkét éves Szmodics Anna ajkáról jegyeztem fel a következő mondatokat: *Mindén ollan ernyett, mind a vánkosciha*. — *A mama nem tett bele éllesztöt, azér nem borza. Süppetty*.

3. Mi az oka ennek a szokatlan hangtani jelenségnek?

A *-ty* hang nem ősi tagja hangrendszerünknek, valószínű csak az ómagyar korban alakult ki (BÁRCZI, Hangtört. 83, 87). A múlt idejű melléknévi igenév pedig sohasem végződött *-ty*, *-tty*-re, hanem ősbibb fokón *-t* volt, s a mai magyar *-tt* másodlagos gemináció eredménye (vö.: MNy. I, 55; LŐRINCZY ÉVA: KTSz. 104). A kiskanizsai palatalizált végű igenevek tehát ősi állapotot nem őrizhetnek.

Feltehetnők, hogy a *-ty* szintagmatikus kapcsolatokban keletkezett fonetikai helyzetek következménye: bizonyos ragozási helyzetekben a *t* a *j*-vel találkozott (BÁRCZI, Hangtört. 83). Mivel szóvégen szereplő *ty*-ről van szó, ezt feltétlen figyelembe kell vennünk.

De vajon a palatalis tendencia van-e olyan erős fokú a kiskanizsai nyelvben, hogy ennek hatásával számolnunk kell? A DEME LÁSZLÓTól vázolt tendenciavizsgálat szerint erről a következő képet nyerjük (vö. DEME, A magyar nyelvjárások néhány kérdése 157): Palatalis *gy*-zés: a szó elején: —; a szó belsejében: *szöléggyek* (< *szöléd*), *guggyonülöd*, de: *igenyös*; a szó végén: —. Palatalis *ty*-zés: a szó elején: —, de: *tik*; a szó belsejében: *fintyorétt*, *kotyló*, (*kotyka*), *kontyorodik* 'kunkorodik'; a szó végén: a múlt idejű melléknévi igenevek ismertetett szavai. — Palatalis *ny*-zés: a szó elején: *nyénnye*, *nyírkovéc* (= *mirkovec* szőlőfajta), *nyöl*; a szó belsejében: a *-nyi*, *-nya* főnévi igenév minden esetben (pl. *ádógányi*, *látnyi*, *takarnyi* stb., *innya*, *kódeánya*, *nyírnya*, *rénnya* stb.); *csinyál*, *kinyol*, *csatornya*, *fonyás*, *keszkenyő*, *masinya*, *orgonya*, *sifonyér*, *sinyór*, *szödörnye*, *unyalom*,

de: *báránzik, dohánzik, könv, énnihánszor, fémlík, híjázszott, senveszt, venics*; a szó végén: *Balatony, bétony, kany, karavány, kazány, leffenyik, óny, román, rözgöny 'röntgen', seregény, szány, szeny 'Kohle'*, ezek azonban mássalhangzó előtt depalatalizálódnak: *Balaton, bétont, kant* stb., de: *aran, ártán, asszon, alacson, bárán, bárson, bizon, bodon, boszorkán, cigán, dohán, edén, főkén, görén, gyülevén, hán, híján, kapitán, karácson, kemén, kicsin, kormán, kökén, kómén 'kémény', köppen, kötén, léán, legén, mozdón, patkán, sárkán, sütemén, szivárván, szógén, takon, vékon, villan*, ezek azonban magánhangzók előtt palatalizálódnak: *edényék, kapitányos, mozdonyok, szögények* stb.

A futólagos áttekintés is meggyőz bennünket arról, hogy a palatalis tendencia nem olyan fokú, sem olyan természetű, hogy a múlt idejű melléknévi igenevek *-t, -tt* végződését befolyásolhatná. Főleg ha azt is figyelembe vesszük, hogy szóvégi *ty-zés* nem fordul elő a múlt idejű melléknévi igeneveken kívül.

A következő magyarázat megnyugtató választ ad:

A részelő birtokviszony (genitivus partitivus) birtokszava nagyon gyakran alapfokú melléknév, főleg a nyelvjárásokban. Így néha múlt idejű melléknévi igenév is: *Fölül teszi a szépít, alul van a rohadtja* (KLEMM, TörtMondt. 370). Ez a melléknév mindig nyomatékos (KLEMM i. m. 370), és így könnyen kiemelődik a szintagmából, de megtartja az abban nyert hangalakját: *rohattya*. Így elhomályosul a szintagmán kívül már feleslegessé vált birtokos rag szerepe, és új jelzői szerepében is megtartja alakját: *rohattya alma*. Ennek analógiájára más múlt idejű melléknévi igenevek is átvesszik a palatalizált alakot, és ez az állandó melléknévi használatban megmerevedik. A fejlődés menete tehát a következő: *az alma rohattya → a rohattya → rohattya → rohattya alma*. Ezek szerint tehát a részelő birtokviszonyban nyert *-j* birtokos rag lappang a kiskanizsai múlt idejű melléknévi igenevek *-tty-jében*.

4. Hasonló jelenséget jegyzett fel HÉJJAS ZOLTÁN a Nagykanizsától északra fekvő Hosszúvölgy nyelvében: „A múlt idejű melléknévi igenév *-tt* képzője mint gemináta jésült: *ttj: emáradottjakk*” (Hosszúvölgy zalamegyei község nyelvjárásának hangtana 43; vö. uo. 15). Dolgozatából azonban nem derül ki, hogy milyen mértékben érvényesül ez a jelenség. Szövegezése általánosításnak érthető.

MARKÓ IMRE LEHEL

SZEMLE

A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta

I.

I. Aki az 1945 óta eltelt évek magyar nyelvészeti irodalmát szemügyre veszi, meglepően kevés jelentéstani vonatkozású munkát talál. Ez annál szomorúbb, minthogy a nyelvtudomány emez újabb területének felfedezése után SIMONYI az elsők között volt, aki a jelentéstani kutatások fontosságára rámutatott. GOMBOCZ pedig itt szerzett olyan érdemeket, melyekre külföldön is felfigyeltek, és elismeréssel adóztak a magyar nyelvészetnek (vö. ULLMANN, *The Principles of Semantics*; idézi MNy. LI, 522–6). Az ő munkásságának a zöme éppen ide tartozik; „a jelentéstan köre állandóan és élénken foglalkoztatta GOMBOCZOT” (MNy. LI, 415). A magyar nyelvészet e két kiválóságán kívül mások is (CSÜRY, MELICH stb.) foglalkoztak a jelentéstan kérdéseivel, s elég szép számmal jelentek meg ilyen tanulmányok. 1945 óta azonban sajnálatosan elhanyagolt terület lett a jelentéstan. Még részlettanulmány is alig található, elvi kérdések önálló tanulmányozása pedig teljesen hiányzik.

Felvetődik a kérdés, hogy mi lehet az oka e termékeltlenségnek; hiszen külföldön éppen az utóbbi évtizedekben nőtt hatalmasra a jelentéstan irodalma: köteteket megtöltő részletmunkák és vaskos elvi vonatkozású összefoglalások váltogatták egymást (vö. ULLMANN i. m.).

Kétségtelen az, hogy a jelentéstan kevésbé konkrét anyaga és bonyolultsága miatt olyan terület, ahol nehéz eligazodni, nem lehet csak egy szűkre szabott, kis területre korlátozott vizsgálódással eredményeket felmutatni. Sokoldalú és bő tapasztalatok szükségesek a kutatáshoz: a jelentéstani törvények ingadozóbbak, változékonyabbak, és nincsenek is csak egy-egy nyelvhez kötve, mint például az egy nyelven belül szigorú törvényszerűség szerint végbemenő hangváltozások. Ez azonban nem lehet az egyetlen oka a magyar kutatások hiányának!

Véleményünk szerint a fő okot abban a helytelen, egyoldalú és önkényes tudománypolitikában kell keresnünk, amely a magyar nyelvészetben is éreztette hatását. A jelentéstan „kényes kérdés” lett, amelynek részletei: magának a jelentéstannak a helye a nyelvtudományban, illetőleg a nyelvtanban, kapcsolata a rokon tudományágakkal, a jelentés fogalma, a nyelvi jel lényege, a nyelv és a gondolkodás viszonya stb., mindmegannyi útvesztő, amelyben — egyesek szerint — könnyen lehet nem kívánatos útra tévedni, nem kívánatos eredményt előhozni, és könnyen lehet az ezzel együtt járó politikailag sem kellemes és kényelmes jelzőhöz jutni¹. Ez riasztott el sokakat biztosabb, békésebb és veszélytelenebb munkaterületekre.

A jelentéstan kutatói aligha teltetik magukévá a magyar nyelvtudomány elmúlt évtizedéről szóló összefoglaló értékeléseknek (vö.: NÉMETH, Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője: A magyar tudomány tíz éve. 1955. 21 kk.; DEME, A magyar nyelvtudomány tíz éve: MNy. LI, 267 kk.) efféle pontjait: „még nem volt másik tíz éve a magyar nyelvtudománynak, melyben olyan szervezeten, olyan sokat ígérően és az irodalmi termelést tekintve olyan arányokban folyt volna a munka” (NÉMETH: i. h. 34); vagy: „a munkafeltételek és -körülmények oly kedvezőek, mint még soha” (DEME: i. h. 274). A jelentéstan fiatal kutatóinak munkafeltételei és körülményei — a kivételeket nem tekintve — általában éppen nem voltak olyan rózsásak, mint ahogy azt az előbbi idézetekből a kívülállók gondolhatnák. Egyébként amit NÉMETH fentebb idézett munkájában ír, ide is vág: „A segéderők azonban sajnálatos módon túl vannak halmozva adminisztrációs és oktató munkával. Tudományos fejlődésükre alig van alkalom.” (33.)

És ha már a fiatal kutatókat emlegetjük, nem mehetünk el szó nélkül a mellett az áldatlan jelenség mellett sem, hogy az egyetemeken évek óta szinte teljesen hiányzanak a jelentéstani előadások. GOMBOCZNAK 1926-ban megjelent „Jelentéstan” című jegyzete és az ezt követő előadásai vajmi kevés követőre találtak egyetemünk tanárai és oktatói részéről! Pedig ösztönző példa és szaksegítség nélkül nehéz utánpótlást remélni! De vajon akkor honnan várható kutatók nevelése, ha nem az egyetemtől?!

Külföldi szakkönyvekből sem igen meríthettek fiataljaink indítékot és ösztönzést, mert külföldi jelentéstani munkák megszerzése — különösképpen fiatal kutató számára —

¹ Konkrét eseteket is említhetünk. Az őstörténeti vitában MOLNÁR ERIKkel szemben többek között PAIS volt kénytelen a nyelvészek számára kérni a következőt: „Az szeretnék, hogy adassék meg az ő számukra is a jog, hogy ezek körül a kérdések körül ők is dolgozhassanak, és ha ezt bátorzkodnak tenni, ne illessék őket a fasizmusnak vagy a »Herrenvolk« vallásának a vádjával, ha nem pontosan úgy vélekednek egyes kérdésekre nézve, mint némely történészek.” (MNy. XLIX, 279.) — Hasonló irányzattal találkozhattunk a nyelvtan tárgyáról és felosztásáról szóló vita során is (l. MNy. L, 15). Például SULÁN BÉLA ama felfogása, hogy a nyelvtan felosztásának kérdése „világnézeti kérdés”, igen erős ellenvéleményt alakított ki; de TOMPA figyelmeztetett arra, hogy ez könnyen úgy magyarázható: „aki szemben áll SULÁN javaslatával, az a marxizmussal áll szemben” (MNy. L, 15). Stb.

szinte lehetetlen volt az elmúlt években. A nyugati szakkönyvek teljes hiánya mellett szovjet nyelvészeti munkákból is nagyon kevés jutott el eredetiben vagy teljes fordításban. Legtöbbször csak kivonatos ismertetések, s ezek sem mindig megfelelő tolmácsolásban jelentek meg nálunk. A szovjet jelentéstani kutatásról magyar fordításban csak a NyIK. V. évfolyam 1. és 2–3., valamint a VI. évfolyam 3–4. száma ad beszámólót.

A magyar nyelv kutatóinak publikációs lehetőségeit érintve pedig — azt hisszük — elég, ha a Magyar Nyelv szerkesztő bizottságának 1956. évi nyilatkozatára hivatkozunk, miszerint: „a szerzők többségének évekig várniuk kell arra, hogy egy-egy közleményük megjelenhessenek” (MNy. LII, 260).¹ A jelentéstannal foglalkozóknak pedig még hátrányosabb volt a helyzetük, mert a tanulmányokat róffel mérő kiadók különösen a hosszabb munkák kiadásától idegenkedtek. Márpedig komolyabb jelentéstani tanulmány megírása 2–3 lapon nehezen képzelhető el!

2. Gyér jelentéstani irodalmunk okainak taglalása után nézzük meg magát a termést!

A) Említettük, hogy a jelentéstannal foglalkozó tanulmány nincs, ezért áttekintésünket nem a jelentés tan egy-egy részletkérdését tárgyaló jelentéstani munkákkal kezdjük, hanem olyan tanulmány-, illetőleg vitarészletekkel, amelyek a jelentés tan helyére, tárgyára, feladatára stb. vonatkoznak.

Az utóbbi évtizedben alig végeztek nálunk jelentéstani kutatásokat, pedig a jelentés tan ott kísértett a magyar nyelvészet valamennyi jelentősebb vitájában (nyelvtani, általános nyelvészeti, stilisztikai és őstörténeti vita); olyan kérdéseket vetettek fel, amelyek jelentéstani vonatkozásúak, illetőleg amelyek csak a jelentéstani kutatások segítségével oldhatók meg.

1953-ban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának a leíró nyelvtan tárgyáról szóló vitája hozta elő a jelentés tan helyének kérdését, valamint viszonyát a nyelvtannal, illetőleg a többi nyelvészeti diszciplínával. A két ellentétes nézetet a két referátum képviselte. TOMPA állásfoglalása szerint a nyelvnek mindhárom egységével (a hangtan, a szótan és a mondat) kapcsolatban felvetődik a forma és a tartalom kérdése, azaz az alak vizsgálata mellett a jelentéstani rész nélkülözhetetlen (MNy. L, 2–3). SULÁN viszont teljesen kirekesztette a jelentéstant: „a szavak és kifejezések jelentéseit és a jelentések változásait vizsgáló tanulmányág nem képezheti a nyelvtan részét, hanem a nyelvtudomány egyik önálló és közelebről nem is a nyelvtanhoz, hanem a szókincstanhoz (lexikológia) kapcsolódó diszciplínája” (i. h. 14).

A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus általános nyelvészeti előadásában TAMÁS LAJOS GOMBOCZ munkásságát bírálva állapította meg, hogy Gombocznak a jelentés változások osztályozására irányuló kísérlete „általános nyelvészeti irodalmunknak talán legigényesebb alkotása” (19), melyet kétségtelenül könnyebb bírálni, mint helyébe valami megfelelőbbet javasolni (20). Hozzászólásában SULÁN egyeseket azzal vádolt, hogy összekeverik a jelentéstant a nyelvtannal (70). — A stilisztikai előadásban BALÁZS JÁNOS rámutatott a jelentés tan fontos szerepére a stilisztika kialakulásában (122–5), továbbá a jelentés tan feladatköréből kiindulva érintette a jelentés tan és a stilisztika viszonyát (152–4). A hozzászólók közül MARTINKÓ ANDRÁS hosszas fejtegetésének a tárgya: a nyelvi jel értelmezése, a stílusérték vagy stilisztikum fogalma (197–219). BÁNHIDI ZOLTÁN megvilágította, hogy a jelentés tan és a stilisztika kapcsolata csak az érintkezési felületet alapos és sokoldalú clemzése révén deríthető fel (219–20). KELEMEN JÓZSEF (225–35) és TERESTYÉNYI FERENC (288–97) az expresszivitás elemzésével szintén jelentéstani tárgyat vizsgált.

¹ A jelen sorok írójának „Jelentés tan és stilisztika” című dolgozata — mely még a III. országos magyar nyelvészeti kongresszus idején készült — szintén kéziratban jár.

Az őstörténeti vita is igazolta a jelentéstani kutatások fontosságát, nélkülözhetetlenségét és gyakorlati hasznát. MARTINKÓ ANDRÁS MOLNÁR ERIK kijelentéseivel állította szembe a jelentés tan törvényszerűségeit, és figyelmeztetett, hogy „a jelentés tan az őstörténetírás számára továbbra is a legbeszédesebb és a legkönnyebben datálható adatokat fogja szolgáltatni” (NytudÉrt. 5. sz. 84).

B) Egy-egy kisebb jelentéstani részletkérdést tárgyaló cikk sem akad sok.

GÁLDI LÁSZLÓ cáfolatot ad ULLMANNNAK a „A jelentésváltozások törvényszerűsége” című tanulmányában közölt és Vörösmartytól vett *kék mese* komplikációs jelentésváltozása (MNy. XLIII, 212–4). — PROHÁSZKA JÁNOS az *ildomos — illedelmes, iromba — otromba*-féle jelentésváltozások okát fejtegeti (Hasonló hangzású szavak fölcserélése: NYr. LXXV, 284–8). SÜTŐ JÓZSEF „A büszkeség, kevelység kifejezésformái a népnyelvben” című cikke e sajtós jelentésváltozásokra gyűjt nyelvjárási adatokat (MNy. XLVIII, 189–92). FOKOS DÁVID a *szerepcse, végzet, hírhedt*-féle példák körébe vágó egy-két finnugor szóval foglalkozik (A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 63–74). — BALÁZS JÁNOS „A rokonértelmű szavakról” szóló tanulmányában a szók jelentésének bonyolultságát igyekszik kibogozni. Alapos és logikus okfejtéssel a rokonértelmű szavakon bizonyítja, hogy a szó fogalmi tartalma nem azonos a szó teljes jelentésével. Szól a „stílusérték”-ről és arról, hogy a szavak teljes jelentését sokféle tényező befolyásolja. (Nyr. LXXVI, 94–8, 178–82.). — JÓKAY ZOLTÁN „Megjegyzések a *bántóan, sértően*-féle alakok jelentéséhez” című dolgozatában a megnevezett jelenséggel kapcsolatos megfigyeléseit összegezi (MNy. LII, 333–8).

A Pais-Emlékkönyvben szintén találunk néhány e körbe tartozó munkát: BALASSA LÁSZLÓ a rokonyszó — kutatás fontosságával mutat rá a jelentés tan gyakorlati hasznára (167–9). H. BOTTYÁNFY ÉVA a Münchener Kódexből vett példákkal kódexeink jelentés tanára hívja fel a figyelmet (169–74). KÁROLY SÁNDOR két fokhatározó jelentés tartalmával (174–80), LŐRINCZE LAJOS pedig *édes* melléknevünk lappangó jelentésével foglalkozik (181–8). MARTINKÓ ANDRÁS a tulajdonnév jelentés tanához ad újabb elméleti megállapításokat (189–95).

C) A jelentés tan igen szoros kapcsolatban áll némely más tudományággal, például a stilisztikával, lexikológiával stb.; a szófejtésnek pedig egyik oldalát teszi a jelentés tan vizsgálat, így számos olyan tanulmány található, melynek több-kevesebb jelentés tan i vonatkozása van.

A különösen sok jelentés tan i vonatkozást tartalmazó stilisztikai munkákat felsoroljuk (részletes szemléljüket l. MNy. LII, 512 kk.): TOMPA JÓZSEF, Ady két kifejezése (MNy. XLV, 125–32); DEME LÁSZLÓ, Stílus elem-c a tájszó Vörösmarty szépprózájában (MNy. XLIX, 435–46); PROHÁSZKA JÁNOS, A nagyítás és a túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben (Nyr. LXXVII, 196–208); TERESTYÉNI FERENC, A halál kifejezése a Szigeti Veszedelemben (Nyr. LXXVIII, 211–2); PROHÁSZKA, Névszól használt igealakok szerepe a stílusban (Nyr. LXXIX, 190–4); TERESTYÉNI, A neologizmusok kérdéséhez (MNy. LI, 297–302, 463–8); NAGY JÁNOS, A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben (MNy. LI, 189–200); GÁLDI, Vers és nyelv (Nyelvünk a reformkorban 497–614); TERESTYÉNI, A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése (Pais-Eml. 549–54); stb.

Lexikológusaink munkái szintén bizonyítják, hogy ők sem nélkülözhetik a jelentés tan i szempontokat; vö.: ORSZÁGH LÁSZLÓ, A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései (I. OK. VI, 117–34, 134–90); HADROVICS LÁSZLÓ, Megjegyzések A Magyar Nyelv Kézisótárának szemelvényeihez (Nyr. LXXX, 227–35); ORSZÁGH, Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre (Nyr. LXXX, 355–66).

A nyelvművelés is épít a jelentés tanra (a szemlét l. Nyr. LXXX, 482–4); MAR-

TINKÓ ANDRÁS, A szavak élete (Nyelvművelő 45–50); KÁLMÁN BÉLA, Párhuzamos átvételek (uo. 51–7); LACZKÓ GÉZA, Köznévvé vált tulajdonnevek (uo. 82–7).

Az etimológiai kutatás a magyar nyelvészetben igen régi hagyománnyal és bő irodalommal rendelkezik. A szófejtésben természetesen jelentős szerepet kap a jelentéstani vizsgálat. Szemlénkben azonban nem lehet sem célunk, sem módunk az 1945 óta megjelent sokszáz szómagyarázó cikk felsorolása. Egy-kettőt mégis kiemelünk, amelyben a jelentéstani vizsgálat erősen kidomborodik, vagy ahol lényeges jelentéstani megállapítások, illetőleg tipikus példák fordulnak elő: PAIS „Eped, epeszt, epokedik” című szófejtése a szóban forgó igéknek a lelki keserűsége vonatkoztatott jelentésfejlődését világítja meg (MNy. XLI, 87–91). MARTINKÓ „Társalkodik, társalog” című cikke a jelentés-keveredést igazolja (MNy. XLV, 57–63). PAIS „Nyék törzsnévünk és ami körülötte lehetett” című tanulmánya jelentéstani érveivel fontos szerepet kapott az őstörténet kérdéseiben (MNy. XLIX, 278–93). BENKŐ LORÁND „Egy hangfestő ige-csoport” című dolgozata részletesen elemzi az alak és a jelentés kapcsolatát (MNy. L, 254–74). PAIS „Példák a hangutánzó ikerítésre” című összeállításában a hangutánzás kérdésén kívül a komplikációs jelentésváltozásokra is utal (MNy. L, 274–9). KELEMEN JÓZSEF „Kérkedik” című szómagyarázatában részletesen tárgyalja ennek az igének jelentésvizsgálatát és a szinonimákat (MNy. L, 331–47). PAIS „A búcsú és a szabad” című közleménye „a jövevényszóvá létel és a szokíveszés jelenségéhez” ad példát (MNy. LII, 261–71). Stb.

A jelentéstani néhány módszertani cikkben is helyet kapott: TERESTYÉNI FERENC, A jelentéstani elemzés (Anyanyelvünk az iskolában II, 72–5); HERNÁDI SÁNDOR, Szóértelmezési, szóhasználati gyakorlatok (uo. 137–8); BÁNHIDI ZOLTÁN, A stílusoktatás kérdései (uo. 170–2); PARAY JÁNOS, A jelentéstani tanítása (uo. III, 101–5); JAKAB LÁSZLÓ, Megjegyzés a jelentéstani elemzés kérdéséhez (uo. 118); HERNÁDI, Tulajdonnevekből alakult köznevek (uo. 128–8).

Szemlénk e fejezetét GOMBOCZ munkásságát értékelő cikkel zárjuk: KOVALOVSKY MIKLÓS, Gombocz Zoltán (MNy. LI, 405–21).

D) T a n k ö n y v e k b e n é s h a s o n l ó j e l l e g ű k i a d v á n y o k b a n i s megtalálhatjuk itt-ott a jelentéstani nyomát. A jelentéstani 1945 után először BENKŐ LORÁND–KÁLMÁN BÉLA „Magyar Nyelvtan a gimnáziumok I–IV. osztálya számára” (Bp., 1951. 256 l.) című könyvével vonult be a tankönyvekbe. E középiskolai nyelvtankönyv „Szótan” című fejezetében helyet kapott: az alak és a jelentés viszonya (egyjelentésű, többjelentésű, egyalakú és rokonértelmű szavak), a szó hangulata, a hangutánzás és a hangfestés, a névátvitel, a jelentésváltozás.

A következő évben jelent meg RÁCZ ENDRE–TAKÁCS ETEL–WEBER MIHÁLY „A magyar nyelv tankönyve I. rész az általános iskolák V–VI. osztálya számára” című munkája (Bp., 1952. 176 l.). Ebben már külön néven találjuk meg a „jelentéstani”-t a hangtan és az alaktan fejezetei között. Itt a következő tárgykörök szerepelnek: a szavak jelentése, az azonos alakú szavak, a rokonértelmű szavak, a hangutánzó szavak, a hangulatfestő szavak.

Az egyetemi oktatást szolgáló könyvek közül BÁRCZI GÉZA, „Bevezetés a nyelvtudományba” (Bp., 1953. 142 l.) című művébe bevette a „jelentésváltozások”-at is. Rámutat a jelentésváltozások osztályozásának történetére, közli az egyes típusokat és a legáltalánosabban ismert példákat (81–6).

1955-ben az általános nyelvi műveltséggel rendelkező nagyközönség számára jelent meg egy népszerűsítő kiadvány: TEMESI MIHÁLY–RÓNAI BÉLA–VARGHA KÁROLY, Anyanyelvünk (Bp., 1955. 320 l.), amely mintegy húsz lapnyi tárgyalást szán a jelentéstannra. A „Szótan” fejezete felozlik „I. Szókészlettan” és „II. Alaktan” című részekre. A „Szókészlettan”-ban foglal helyet: 1. Jelentéstani, 2. Szókincs. A könyv jelentéstani

anyaga következőképpen tagozódik: a hangalak és a jelentéstartalom kapcsolata (a hangutánzó szavak, a hangulatfestő szavak, a mély és magas hangrendű alakpárok), a szavak többértelműsége (egyjelentésű és többjelentésű szavaink, a szavak állandó és alkalmi jelentése), az azonos alakú szavak, a rokonértelmű szavak, a szóhangulat, a jelentésváltozás (a névátvitel, a jelentésátvitel, a jelentésváltozás egyéb módjai), a szófajok kialakulása és rendszere.

E) A beszámolót hiányosnak éreznők, ha nem említенők meg az ifjú nyelvészek nevelésében oly fontos szerepet betöltő egyetemi és főiskolai jegyzeteket. Bár bevezetőnkben utaltunk arra, hogy az utolsó évtized egyetemi oktatásában igen kevés helyet kapott a jelentéstan, egypár jegyzet mégis található. PAIS DEZSŐ egyetemi előadásaihoz ismételtlen kiadott GOMBOCZ ZOLTÁNTól egy „A jelentéstan vázlatá” című sokszorosítást (Bp., 1954. 31 l.), sőt „Jentéstan” címmel (Bp., 1954. 22 l.) magának is jelent meg egy rövid, de igen figyelemreméltó jegyzete. Ez az 1948–1949. tanév „Nyelv és élet” című kollégiumából vett részleteket tartalmaz (*agyafúrt, dld — átkoz, megtorol, munka*) ezzel a lényegbevágó és meggondolkoztató célkitűzéssel: „a következőkben a jelentéstan, illetőleg jelentéstörténet terén egy olyan felfogás vagy magyarázati irány érvényesítését akarom példákon bemutatni, mely szerint a szók, kifejezések jelentésének a módosulása nem vagy nem csak elrendelt, a valóság vagy az élet fölé szublimált lelki folyamatok kizárólagos megnyilatkozása vagy eredménye. — Példákat mutatunk be arra, hogy a dologi vagy művelődési viszonyok módosulása s ezzel kapcsolatban a néplélek képzet- és érzéstartalmának változása szerint miként változnak meg a szavak jelentései.” (4–5.) — A fentebb jelzett szavak vizsgálata után GOMBOCZ jelentéstani rendszerét — kitérve WUNDT és MEILLET hatására — bírálja és értékeli. Végül maga ajánl egy rendszerezési „kísérlet”-et (21). E jegyzetben foglaltak egy részét, úgy érezzük, érdemes volna kivinni az egyetem falain túlra. Hasznos elmeindító lehet a további kutatáshoz mindenki számára. Szeretnők és kívánnók pedig, hogy szerzőjének legyen elég ideje és alkalma részletesen kidolgozni „kísérlet”-képpen bevetett rendszerét és elgondolásait!

A budapesti egyetemen még SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv. I. rész” (Bp., 1955. 170 l.) című jegyzete tárgyalt jelentéstani kérdéseket. „Szójelentéstan” cím alatt a következőkről beszél: a szó és jelentése, a hangsor és a fogalom, a név és az értelem, a szó lélektani alkata, a szó és az írásbeli képe, az értelem és a név kapcsolata, a szó értelemköre, a többértelműség, a többalakúság, az azonosalakúság, jelentéstani szócsoporthok, a tulajdonnevek, a szóhangulat.

A főiskolai hallgatók számára TEMESI MIHÁLY készített jegyzetet (Jentéstan. Bp., 1952. 41 l.). Ebben a nyelvtan rendszeréről és a szó fogalmáról való bevezető elmélkedés után a következő tárgykörök szerint tagolja mondanivalóját: az alak és a jelentés viszonya, a szavak többértelműsége, egyalakú és rokonértelmű szavak, a tulajdonnév és köznévi, a szóhangulat, a jelentésváltozások (névátvitel, jelentésátvitel), a szófajok kialakulása.

3. Áttekintésünket azzal a reménnyel zárjuk, hogy a következő évtized szemleírója szerencsésebb lesz, és jelentősebb eredményekről számolhat be a magyar jelentéstani kutatások terén.

BÁNHIDI ZOLTÁN

II.

A jelentéstan egyetemi helyzetének fenti megítélése egy kissé talán sötétebb színű a kellenél. Nem védekezni kívánok, csak néhány tényre mutatok rá. — Magam a harmincas évek végén és a negyvenes évek első felében szívesen ajánlottam tárgykör-

monográfiát szakdolgozati feladatul, amelynek megoldása magától értetődőleg elsősorban jelentéstani vizsgálaton sarkallott. Közülük több egészen derék teljesítmény volt, és némi kiérlelés után megérdemelte volna a nyilvánosságot. A viszonyok a kiérlelésnek és kiadásnak tudvalevőleg — a cikkíró magáról is tudja — nem nagyon kedveztek. — Magam „Nyelv és élet” címen az 1948–1949-i tanév második felétől kezdve ismételt tartottam olyan kollégiumot, amely természetesen a szavak jelentésének, illetőleg jelentésváltozásainak életbeli, művelődésbeli és egyéb valóságbeli vonatkozásait, indítékait törekedett kidomborítani. És egy ilyen valóság-vizsgálati szempont — gondolom — talán nem árt abban az irányban, hogy a jelentéstan „valóságos” tudomány legyen. — A nyelvészeti tanterv egyebek között közreműködéssel is létrejött követelményeinek megfelelően az 1951–1952-i tanév első felétől kezdve a múlt tanévig folytonosan voltak jelentéstani előadásaim, néha ugyanabban a tanévben vagy félévben kettő is: külön a III. és külön a IV. évek számára. Ezekhez az előadásokhoz alapul GOMBOCZ ZOLTÁN jelentéstani munkásságát vettem. Késői módszertani előadásából kiemeltem a jelentéstani fejezeteket, és „A jelentéstan vázlata” címen kijavítva, megszerkesztve sokszorosításban ismételt közzétettem őket. Nem elégedtem meg a GOMBOCZ-féle jelentéstan ismertetésével: bizonyos számú órán át fonalul használtam, de közben kibővíttem nemcsak anyaggal, hanem szempontokkal is, s ahol szükségét láttam, bíráltam. A kollégium keretében lehetőség szerint bemutattam a „Nyelv és élet” című áttekintésben foglaltakat is. Sőt volt olyan mozzanat, amikor „a közkíváнатnak engedve” beugrottam és megszerkesztettem egy jelentéstani rendszert. Ez lehet, hogy nem jó, elnagyoltan odavetve bizonyára nem kielégítő, de „rendszer”, még ha kisebb garral jelentkezik is, mint ahogy általában a rendszerek jelentkezni szoktak.

Különben a sikerült áttekintéshez, amelyben BÁNHIDI ZOLTÁN az utóbbi évek magyar jelentéstani munkálatait ismerteti és mértékeli, talán nem felesleges néhány mondatnyi tájékoztatást fűzni a nyelvtudomány ez ágának a lehetőségeiről vagy úgy is mondhatjuk: a jövőjéről.

Én — bevallom — BÁNHIDMÁL kedvezőbben értékelem, ami e téren nálunk volt, van és — ami fő — lehet.

Azt hiszem, a jelentéstan nálunk inkább cím szerint hiányzik vagy van háttérben, mintsem a valóságban. Úgy értem pedig ezt, hogy a közlemények címéből igen sokszor nem tűnik ki eléggé, hogy a bennük foglaltak mennyire jelentéstani jellegűek. Nagyon fontosnak tartom, hogy a mi nyelvtudományi vizsgálataink különféle ágaiban a nyelvi jelenségek alaki és funkcionális — azaz jelentésbeli — oldalának a számbavétele általában eléggé egyensúlyban van. Így szavak vagy kifejezések etimologizálásában, például a jövevényszók tárgyalásában is magam, de sokan mások is nem tekintjük megfelelő magyarázatnak, ha a jelentésmozzanatok összefüggésének, egymásra következésének a kérdései nem részesülnek kellő figyelemben. Nem tehetek róla, de az a véleményem, hogy a „jelentéstan”-nak ilyen aprómunkában való alkalmazása többet ér, mintha ehelyett lépten-nyomon fennen járó, terjedelmes méretű és szép címeikkel ellátott elmélkedéseket hoznánk napvilágra.

Természetesen ez korántsem értendő úgy, hogy szerintem nincs szükség jelentéstani irányú összefoglalásokra, rendszerezésekre. Sőt azt mondom, hogy ez nemcsak szükséges, hanem végre is hajtható — bizonyos fokig, bizonyos feltételek vagy körülmények mellett.

A jelentéstan lehetőségeit említettem. Egy ilyen most elsősorban az, hogy módunk volna egy külön kötetnyi jelentéstani tanulmány közzétételére. A két-három év óta tervezett kötet mindenekelőtt GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentéstanának új kiadását tartalmazná a hozzá fűzött jegyzetekben bizonyos helyreigazításokkal és kiegészítésekkel. A többi anyag jórésze együtt van. Jelezzük belőle: BERRÁR JOLÁN: Az igék jelentés-

változásának körülményei és a grammatikalizálódás feltételei; KÁROLY SÁNDOR: A szavak mondatbeli kapcsolata alapján végbemenő jelentésváltozások; BÁNHIDI ZOLTÁN: Jelentés-
tan és stilisztika.

Magam GOMBOCZ munkáját gondolnám. Ezenkívül pedig az alábbiakkal járulnék a kiadványhoz: „Régi személyneveink jelentéstana” című hajdani értekezésem (MNY. XVII – XVIII.) volna az egyik, némely pontjaiban felrészítve. Néhány olyan szó- és kifejezés-magyarázatomat – részben a „Nyelv és élet”-beliek közül – válogatnám bele, amelyben az etimológia főképpen a jelentéstani megvilágításon fordul meg, illetőleg amely általánosabb jelentéstani tanulságok levonására is módot nyújt. Megkockáz-
tatnám „elvibb” jellegű észrevételeim összefoglalását is, de már most előre bocsátom, hogy ebben nem törekszem, mert nem is vagyok képes, a „teljességre”, vagy mondjuk: kereksegre.

A kötet jelentős gyarapodása lehetne nyelvtudományunknak, s azonkívül széle-
sebb körök érdeklődésére is számot tarthat. Kár, hogy a megjelenése elhúzódott, és még nagyobb kár, hogy mindig tovább húzódik, és pedig azért, mivel a kiszemelt szerkesztő más – nem kivétel nélkül hasznos – irányokban való igénybevétele folytán egyebek közt ennek a különben kedves kötelezettségének sem bír megfelelni. A szerkesztő tudni-
lik e tájékoztatónak alulírott szerzője volna:

PAIS DEZSŐ

Georges Matoré: Méthode en lexicologie

A lexikológia módszeréhez

Paris, 1953. 126 lap.

I. Az alábbiakban bemutatásra kerülő könyv, amely a megjelenése óta eltelt aránylag rövid idő alatt nem kis feltűnést keltett, és a kritikai megjegyzéseken kívül megérdemelt elismerést szerzett írójának, bizonyos érdeklődésre tarthat számot a nyelv-
tudomány munkásai között – így a magyar nyelvészek körében is –, mint minden olyan tudományos munka, amely egy elégtelennek bizonyuló – vagy éppen hiányzó –
kutatási módszert új, jobb, megalapozottabb és mindenekelőtt eredményesebb mód-
szeres alapelvekkel igyekszik felváltani, illetőleg pótolni. GEORGES MATORÉ azt
a célt tűzte könyvében maga elé, hogy felújítson egy olyan tanulmányi területet,
amelyen belül a tárgykör bizonytalanságánál fogva eddig nem alakulhatott ki meg-
felelő eredménnyel alkalmazható tudományos módszer. Új felfogásban állítja elénk
a lexikológiának nevezett – nálunk eddig kevésbé művelt, de a külföldi nyelvészek
közében egyre nagyobb érdeklődést kiváltó – tudományágat: körülhatárolja annak
tárgyát, meghatározza feladatát, kijelöli helyét a társadalmi tudományok rendszerében,
továbbá – és ebben van a munka legfőbb értéke – a szókészleti tények vizsgálatára
új szempontot tükröző, eredményesnek vélt módszert igyekszik kialakítani, a nyelvészek
között népszerűsíteni és az új módszeres eljárások alkalmazására természetesen fiatal
munkatársakat biztosítani.

A könyvet, amely a szóra, a szókészletre, valamint annak vizsgálatát célzó mód-
szerre vonatkozó termékeny gondolatokat tartalmaz, de amelynek lapjain ugyanakkor
vitatható – sőt vitatandó – problémák is felvetődnek, egyáltalán nem könnyű feladat
összefoglalni.

2. A könyv első részét a címben megjelölt tudományág tárgyának meghatározá-
sára, általában a lexikológiai principiumok kifejtésére szánta a szerző. A második,
nagyobb részt az új módszer kialakításának és megismertetésének szentelte. Az új mód-
szer kialakítását szükségessé teszi egyrészt a megújított lexikológia tárgya, másrészt

annak sajátos szempontjai. A könyv végén — függelékben — az új módszer gyakorlati, tudományos alkalmazását példázó két tanulmányt közöl, helyesebben ismertet a szerző.

A lexikológia — egyes nyelvészek szerint lexikográfia¹ — nálunk kevésbé ismert és művelt tudomány. Általában nem ritka az olyan vélemény, mely a szótárak készítését tartja a lexikológia egyedüli feladatának, holott ez a — gyakorlati haszna szempontjából valóban fontos — feladat csupán egyik, de semmiesetre sem a legfontosabb része a lexikológiai tanulmányoknak.

A lexikológia fogalmának és tárgykörének meghatározatlansága folytán a múltban nem alakulhatott ki megfelelő tudományos módszer. Hosszú időn keresztül a lexikológiai kutatások kimerültek a konstataciókban, aprólékos analízisekben, s közben a tudományág művelői — nem látván világosan a módszer követelményeit — az aprólékos részletekből nem tudtak felemelkedni általános érvényűnek látszó megállapításokhoz, még kevésbé a szókészletre és az azt használó társadalomra nézve mélyértelmű magyarázatokat tartalmazó szintézisekhez.

A lexikológiai kutatásokban felfedezhető más hiba az volt, hogy a lexikológusok az örökös analízis, a véget nem érő ténymegállapítások mellett elhanyagolták a szó-készleti jelenségek mögött rejlő különböző természetű okok vizsgálatát és felderítését. Pedig — írja a szerző — a lexikológiai tények, jelenségek csak látszólag determináltak, valójában azonban sokféle, különböző természetű, nem ritkán egymással összefonódott, egymást keresztező indíték rejlik mögöttük (13).

3. Ismeretes, hogy a szókincsre és a jelentésekre vonatkozó tanulmányokban az úgynevezett „szociológiai iskola” fellépésétől kezdve mutatkozott kedvezőbb fejlődés, azaz attól kezdve, hogy a szókészlet alakulásában és a szavak jelentésének fejlődésében a szociális természetű tényezőket mint nagyon fontosakat megfelelőképpen figyelembe veszik. A nyelvészek nagyobb része — legalábbis elvben — ma már a szociológiai irányzathoz tartozik. Megfelelő ösztönzést nyervén SAUSSURE tanításaiból, így a szinkronia és diakronia fogalmának kifejtéséből, továbbá a német „Wörter und Sachen” iskola elveitől — nem szólván most a szovjet nyelvészeknek a szókészletre vonatkozó és nálunk is eléggé ismeretes kutatásairól és eredményeiről — a francia és német nyelvészek több figyelemreméltó munkát hoztak létre, melyeknek megismerése eredményesen segítheti a magyar nyelv szókészletére és jelentésviszonyaira irányuló kutató munkát. Ezek közül is kiemelkedik J. TRIER teoretikus munkája (Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Heidelberg, 1934.), melyben a szavakat az értelem fogalmi szelvényéhez való vonatkozásukban vizsgálja, azaz az egyazon „nyelvi mező”-höz (Sprachfeld) tartozó szavak tartalmi egymásrahatását kutatja, és amelyben MATORÉnak nem egy gondolata részben már megtalálható. Ez a munka értékes hozzájárulást jelentett a lexikológia módszeres elveinek a fejlődéséhez. — Kétségtelen tényként állapítható meg, hogy az utolsó két évtizedben a lexikológiai kutatások fontossága jelentékeny mértékben növekedett a

¹ Így például J. MAROUZEAU, a kiváló francia stilsztikus megkülönböztetés nélkül használja a két elnevezést (vö. Lexique de la terminologie linguistique). G. MATORÉ a megújított lexikológia új szempontjainak megfelelően helyteleníti a lexikológiának és lexikográfiának az összezavarását. Szerinte ezt a két fogalmat pontosan el kell választani egymástól, mert nem ugyanazt jelentik, miként az etnológia és etnográfia sem egyet jelentenek. A lexikográfia szerinte tisztán nyelvészeti diszciplína, azaz a szó-készleti tények analitikus jellegű vizsgálata, a lexikológia ugyanakkor szintetikus jellegű tudomány, amely az analízis útján nyert eredményekre támaszkodva az emberi kultúra fejlődésének, a társadalom jelenségeinek vizsgálatát és magyarázatát tekintti legfőbb feladatának (88). — A megkülönböztetésből következik, hogy a lexikológiának talán minden más tudományról inkább szüksége van a lexikográfia nyújtotta eredményekre, amelyek nélkül nem valósíthatná meg a társadalom magyarázatát.

nyugati nyelvészek körében, különösen azóta, amióta (1942.) CHARLES BRUNEAUNAK, a Sorbonne világhírű professzorának sikerült felnevelni és maga körül összegyűjteni fiatal nyelvészeket, akik az ő ösztönzésére a XIX. századi francia írók szókinésének tudományos feldolgozását tűzték célul maguk elé (vö. erre nézve bővebben: CHARLES BRUNEAU, *La stylistique: Romance Philology* 1951.). Az utóbbi évtizedekben ily módon megszorodott az olyan új elgondolások alapján készült lexikológiai természetű munkáknak a száma, melyek egyúttal a lexikológiával szoros kapcsolatban álló, stilisztikai jellegű tanulmányoknak is új felfogásáról tanúskodnak. Ezeknek a munkáknak a haszna kétségtelen, mindazáltal nem akadt köztük olyan, melynek a szerzője az elért eredményekre támaszkodva azt tartotta volna legfőbb feladatának, hogy megrajzolja egy lexikológiai módszernek az általános alapelveit, melyek a jövő kutatóit egyrészt megóvnák az elődök hibáitól, másrészt pedig az eredményes kutató munkát megkönnyítének. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott — tegyük mindjárt hozzá — nem eredménytelenül MATORÉ, aki a szókészletre vonatkozó tudományos kutató munka módszertani elveinek a kidolgozásával — miként ALBERT DAUZAT a könyvről írt bírálatában megjegyezte — az új szociális lexikológiai iskola vezetőjévé vált (*Français moderne*. 1954. 42).

4. Az alapelvek kidolgozásában nagy tér jut azoknak a viszonyoknak a vizsgálatára, amelyek a szó és annak fogalmi tartalma között fennállnak. Ezek a viszonyok — jól tudjuk — rendkívül komplexek, és teljesen megnyugtató módon ma sem ismerjük még természetüket. A szerző éppen ezért átvizsgálja a szó értékére, valamint a szó és gondolat közti viszonyokra vonatkozó nézeteket Platontól és Aristotelestől kezdve napjainkig. E részben a modern lélekbúvárok eredményeit szerencsésen kiegészíti néhány termékeny észrevétellel, melyek azoknak a viszonyoknak a természetére vonatkoznak, amelyek a szónak a genesisében és diffúziójában lélektani és szociális síkon megmutatkoznak. A szónak a gondolatra való visszahatása tagadhatatlan — írja a szerző. „A szó analizálja és kifejti a gondolatot.” A gondolat ugyanis, ahogy felmerül, szintetikus és gyakran homályos; csupán a nyelv teszi lehetővé a gondolat számára, hogy világosan kifejtődjék, éspedig úgy, hogy a gondolattól felőlelt valóságot elemeire bontja, és azoknak nevet ad (35). Az eredetileg latens és homályos gondolat ily módon válik kifejtetté.

A szónak azonban nem csupán ez a lélektani léte van, hogy „analizálja” és „tárgyasítja” (objective) az eredetileg tagolatlan (implicite) gondolatot; „a szónak kollektív értéke is van” (36). A szociális tartalommal megtöltött szó ugyanis valamiképpen visszahat az egyén gondolataira, a még csak homályos fogalmaira: „a szó kikristályosítja a fogalmat”, pontossá, világossá teszi (36). A szociális értékű szónak az egyéni tudatban éreztetett hatását jól ismerte HENRI STENDHAL. A „Rouge et noir” hősnője, Madame de Rénal boldog önfeledtségben álmodozik, amikor „hirtelen eszébe villan a szörnnyű házasságtörő szó”, és az rádöbben a valóságra, kegyetlen lelkiismeret-furdalásokat okozva neki.

A szerző a továbbiakban — most már a szociális síkon — megállapítja, hogy a szó ré.én a fogalom túllépheti az egyéni és érzelmi stádiumot: „szocializálja a fogalmat”, azaz miután elősegítette annak kikristályosodását és tárgyiasodását, most lehetővé teszi számára, hogy szociális igényt öltson magára, hogy nemzedékről nemzedékre áthagyományozódjék. E részben feltétlenül kiemelendőnek tarthatjuk a szerzőnek azokat a szerencsésen teremtett és alkalmazott kifejezéseit, melyekkel a szónak a fogalom kialakításában, megrögzítésében és elterjedési folyamatában betöltött szerepét jellemezte.

5. A lexikológia tárgyának és feladatának meghatározásában a szerző a szociológiai iskola tanításához csatlakozik. Azt a tényt, hogy a nyelvészet társadalmi tudó-

mány — mint ismeretes — A. MEILLET fogalmazta meg legvilágosabban: „azok a változékony elemek, melyeket a nyelvi változások magyarázatában felhasználhatunk, a szociális változások; a nyelvi változások ezeknek csupán egyenes következményei; nem ritkán közvetett a kapcsolat a nyelvi jelenség és társadalmi változás között” (Linguistique historique et linguistique générale I, 17). MEILLET gondolata közismerten nagyon termékenynek bizonyult, de nem szabad felejteni, hogy nem egyforma mértékben alkalmazható a nyelvészet egészére. Így a nyelvnek a szókészlete alkotja elsősorban azt a mozgékony anyagot, amely közvetlenül vagy közvetve tükrözi a társadalmi környezetben végbemenő változásokat.

Valószínű, hogy MEILLET tapsolt volna MATORÉ munkájának, hiszen — a szerző megállapítása szerint — „a lexikológiának, miként a szociológiának, a társadalmi tények alkotják a tárgyát, és éppen azért a lexikológia — valahányszor csak lehetséges — szélesre tárja kapuit a szociológia eredményei előtt” (50). Bár tárgyuk érintkezik, a lexikológia ennek ellenére nem azonosítható a szociológiával. Elválasztja őket egymástól egyrészt „a formális különbség”, másrészt pedig „a lexikológia sajátos szempontjából eredő különbség”. Ez a sajátos szempont azt jelenti, hogy „a lexikológia a szókészleti tényekből kiindulva és azokra támaszkodva akarja megmagyarázni a társadalmi jelenségeket” (50). Ezek alapján a lexikológiát röviden így lehetne meghatározni: olyan szociológiai diszciplína, amely nyelvi anyagot, pontosabban a nyelv szókészleti anyagát hasznosítja a társadalmat célzó magyarázataiban.

Joggal felmerülhet bennünk ezek után a kérdés: önálló tudomány-e a lexikológia? Ha SAUSSUREnek és tanítványainak szellemében fogjuk fel a nyelvészetet, akik a társadalmi változásokat a nyelvészet tárgyán kívül állóknak tekintették, akkor a felelet csak nem lehet. A MEILLET-féle szociológiai irányzat felfogása szerint azonban, amely a nyelvi tények vizsgálatában és magyarázatában megfelelőképpen figyelembe veszi a szociális változásokat is, a lexikológia önálló tudomány, amely azonban különleges helyet foglal el a nyelvtudomány és a szociológia között. A lexikológia helyzete és szerepe semmiesetre sem mondható könnyűnek: a lexikológia ugyanis szintetikus természetű tudomány, amely a maga eredményeinek kialakításában hatalmas dokumentációs anyagot tételez fel; ezt, a társadalomra vonatkozó magyarázataihoz nélkülözhetetlen anyagot részint a nyelvésztől (lexikográfia), részint a műveltségi és gazdasági viszonyok történetétől kölcsönzi. Alig szükséges tehát hangsúlyozni, hogy a lexikológia szoros kapcsolatot tart a szociológiával és a történettudományokkal.

6. A lexikológia tárgyának és sajátos szempontjainak megfelelő módszer kialakításakor mindjárt kezdetben egy fontos kérdést kell tisztázni. Mindazokban a tudományokban, melyekben a történeti tényező közrejátszik, felötlik az el nem hanyagolható módszertani kérdés: történeti fejlődésükben kell-e vizsgálni a jelenségeket, vagy elhanyagolva a fejlődés elvét, a kialakult szerkezeti egészet kell tekinteni, amelyet lényegében azok az egyidejűleg fennálló kapcsolatok határoznak meg, melyek a rendszert alkotó elemek közt a vizsgálat pillanatában megvannak. A SAUSSURE-től származó gondolatnak, a szinkronia és diakronia merev szétválasztásának problémája mutatkozik itt meg. Ami a lexikológiát illeti, amelynek tárgya térben és időben egyaránt megnyilvánul, arra bizony nehezen lehet alkalmazni a SAUSSURE-i koncepciót, amely — mint ismeretes — a szinkronikus vagy másképpen statikus nyelvvizsgálatokból kirekesztette a történetiséget (vö.: DE SAUSSURE, Cours de linguistique générale 118; VENDRYÈS, Sur les taches de la linguistique statique: In „Psychologie du langage”, recueil collectif. 1933. 172). De vajon el lehet-e a szót vonatkoztatni az időtől azon oknál fogva, hogy lehetetlennek látszik egy elemet izolálni azoktól a történeti tényezőktől, amelyek létrehozták. A szónak megvan a maga múltja. „A szó emlékezik” — írja MATORÉ. Azt a szót, melyet ma kimondunk, a korábbi nemzedék vagy nemzedékek más értelemben,

más stiláris értékben használták. A szerző számára a következtetés az lehet, hogy „a statikus és történeti lexikológia között nem folytatólágosság (continuité), hanem egymást kiegészítő viszony van” (55).

7. A lexikológia módszeres eljárásaiban az első megoldandó feladat, amely egyáltalán nem könnyű, a kutatási terület pontos elhatárolása. A lexikológiai vizsgálatokat ugyanis — tekintettel a szókészlet térbeli, azaz vízszintes irányú és időbeli, azaz függőleges irányú vonatkozásaira — két irányban is határok közé kell szorítani. Először is az időben, a szókészlet fejlődésében kell megfelelő korokat elhatárolni, „metszeteket (section) kialakítani”. A szerző — egyébként helyesen — mindjárt kezdetben kizárja annak lehetőségét, hogy a politikai történet szolgáltatta, gyakran nagyon is önkényes felosztást alkalmazzuk a szókészlet korszakolásában. Általában egyet lehet érteni a szerző álláspontjával, mert eleve nem valószínű, hogy egy uralkodó halála, egy háborút befejező békeszerződés stb. éppen egybeessék egy erősebb fejlődés lezárását vagy elkezdését jelző fontos időponttal.

A korszakok kijelölését jelentő nehéz feladatot valójában csak akkor lehet megnyugtató módon megoldani, amikor bőséges, analitikus természetű vizsgálati eredmény lehetővé teszi azoknak a korrelatív időpontoknak a meghatározását, melyek a szókészlet és a társadalom fejlődésében fontosak voltak. Addig is azonban, míg ilyen természetű adatok nagy bőségben nem állnak rendelkezésre, meg kell oldani a feladatot. MATORÉ úgy oldja meg a nehézséget, hogy kölcsönveszi a nemzedékek, pontosabban a nyelvi nemzedékek eszméjét. Az egymást felváltó nemzedékek eszméjét mint magyarázó elvet, amelyet az irodalomtörténet és szellemtörténet — nemkülönben a szociológia — már korábban igyekezett kiaknázni, rendszeresen először a romantikusok hasznosították; a franciáknál nevezetesen Sainte-Beuve és Stendhal (vö.: A. THIBAUDET, L'idée de génération: Nouvelle Revue Française 1921.; H. PEYRE, Les générations littéraires. Paris, 1948.; F. MENTRÉ, Les générations sociales. Paris, 1920.).

MATORÉ korszakolása azon a — nagyon is vitatható — alapelven épül fel, hogy a társadalmi életbe belépő nemzedékek többé-kevésbé mindig kérdésessé teszik a letűnő nemzedékek eszméinek, társadalmi törekvéseinek tükrözőjét, a szókészletet, helyesebben annak alakulását. Alig lehet kétséges, hogy a társadalom fejlődésében akadtak olyan pillanatok, amikor sajátos történelmi helyzetben a társadalomból eltűnő és a társadalomba belépő nemzedékek között a gondolkozásbeli nagy különbség, esetleg ellentét folytán a szókészletben nagyméretű — szinte forradalminak mondható — változás következett be. Ilyenféle nemzedékváltás volt a magyar történelemben a reformkort kialakító, fiatal nemzedék és annak ellenzékét alkotó, letűnő nemzedék között, amely — mint ismeretes — a magyar szókészlet fejlődésében rendkívüli módon éreztette hatását. Ennek ellenére úgy látszik, hogy az a korszakolás, melyet MATORÉ megvalósított, azaz azoknak a „nyelvi nemzedékek”-nek az elhatárolása és a megfelelő történeti metszeteknek a kialakítása, melyeken belül tanulmányozni akarja a francia nyelv szókészletét, a lexikológiai rendszert, habár többé-kevésbé megalapozottaknak látszó kritériumokon épül fel, nem tekinthető minden tekintetben megtámadhatatlannak. MATORÉ a francia reneszánsz kezdetétől a XIX. század végéig eltelt időben 11 metszetet, azaz 11 nemzedéket határolt el, egy-egy nemzedék életére 30–36 évet számítva. Összehasonlítva az így megvalósított korszakolást az eddigi történeti munkákban — így például BRUNOT (Histoire de la langue française) és WARTBURG (Problèmes et méthodes de la linguistique) műveiben — alkalmazott korszakolással, nem csekély eltérést találunk. MATORÉ felosztásában olyan dátumok vannak, melyeket vita nélkül el lehet fogadni (például az 1789-i és az 1825-i esztendő). Más metszetek esetében azonban a határok kijelölése nem egyszer önkényesen, szubjektív tényezők hatására kiválasztott nyelvi és szociális kritériumok alapján történt. Erősen vitatható a szerzőnek a korszakolás

alappjául szolgáló gondolata, amelyet egyébként „a nyelvi nemzedékek”-re alapozott felosztás jól tükröz, hogy tudniillik a szókészlet, a lexikológiai rendszer nem annyira progresszív fejlődést, mint inkább „hirtelen változásokat” (brusques mutations) tüntet fel (58).

9. A lexikológiai kutatásokat nem csupán történeti síkon kell elhatárolni, hanem vízszintes síkon, a társadalomnak egy meghatározott területére nézve is. A korábbi lexikológiai munkákból az világlik ki, hogy a szerzők a szókészlet fejlődését nem ritkán a véletlennek tulajdonítják, és figyelmen kívül hagyják a társadalmi területek számbavehető hatását. Ennek megszüntetése végett a további kutatásokban el kell hagyni a szókészlet tényeinek formai osztályozását, mivel az ilyen osztályozás a társadalmi tények magyarázatában nem hasznosítható, és helyette olyan szemantikai jellegű osztályozást kell megvalósítani, amely a vizsgált szavak jelentésén alapszik. Ebben az osztályozásban a következő alapelveket kell megvalósítani: 1. A szót nem szabad kiszakítani abból a csoportból, amelybe tartozik. — 2. A szavaknak csoportjukon belül különböző szociális értékük van: bizonyos értékbeli hierarchia áll fenn közöttük. — 3. A szókészleti rendszer mozgékony; a társadalmi változások és az azokat tükröző lexikológiai változások korrelatív módon történnek. A szókészlet egészet alkot, mint maga a korszak, melyet visszatükröz. — 4. A javasolt osztályozás nem öncélú, sajátmagában nem kaphatja meg igazolását. A végső cél: a z e x p l i k á c i ó, a társadalmi tények magyarázata adja annak indokoltságát. A szókészlet ugyanis a társadalom kifejezője, természet-szerűleg a szókészletre épülő magyarázat is szociális jellegű lehet. (62.)

10. A) A további módszeres lépés most már azt követeli, hogy a vizsgálatra kijelölt nyelvi nemzedékhez tartozó szókészletben fel kell fedezni olyan szavakat, melyek között szociális természetű kapcsolatok állnak fenn, s amelyeknek a társadalomra vonatkozólag magyarázó értékük van. Ez másképpen azt jelenti, hogy a lexikológus a korszakhoz tartozó és megfelelő analízis útján megismeri a szókészletben felfedezi olyan fogalmi tartalmakat jelölő neologizmusoknak a felbukkanását, amely fogalmi tartalmak a nyelvi közösséget tekintve éppen a vizsgált nemzedék életében jöttek létre, és mint ilyenek valóban jellemzők arra a korszakra, helyesebben annak társadalmára. Az ilyen jellemző erejű szavak *MATORÉ* szerint úgynevezett „fogalmi mező”-t (champ notionnel) alkotnak. A fogalmi vagy szókészleti mezőben vannak olyan szavak, amelyek a többiekénél nagyobb jellemző erővel bírnak a vizsgált korszak társadalmára nézve, ezek alkotják a fogalmi mezőnek mintegy a központi magját, és ezeknek funkciója alapján alakul ki a szavak között bizonyos hierarchia. Az ilyen szavakat „tanú-szók”-nak nevezi a szerző (mots-témoins). Maga a fogalom és a név nem új. Már *BRUNOT* egy kisebb munkájában (*Les Mots témoins de l'Histoire*) élt vele. *MATORÉ* szempontja azonban nem azonos *BRUNOTÉ*val. *BRUNOT* ugyanis nem fedez fel értékrendet a szókészleten belül, továbbá a történeti nyelvészet szempontjának megfelelően nem úgy fogja fel a szókészletet, mint a társadalom tükrét, és ennek következtében a szókészletet nem a társadalom, hanem a történelem funkciójának tartja.

Azok a szavak, melyek egy-egy fogalmi mezőt alkotnak, kölcsönösen hatnak egymásra, de maguk az egyes fogalmi mezők is kölcsönösen befolyásolják egymást.

B) A fogalmi mező vagy nyelvi mező gondolatát *MATORÉ* előtt már más nyelvészek felvetették és vizsgálták. *J. TRIER* fentebb idézett könyvében nagyon tanulságos rajzát adta egy fogalmi mező történetének, melyet érdemes röviden ismertetni. *TRIER* fő gondolata az volt, hogy a mi fogalmaink teljesen felölelik a valóság területét, anélkül, hogy ürességet hagynának, vagy szabálytalanul kereszteznék egymást, akárcsak egy kirakósjáték darabjai. — Ebből azután az következik, hogy a nyelvi mező határain belül megvalósuló mindennemű fogalmi változás maga után vonja a vele érintkező

konceptusoknak a változását is, következésképpen a fogalmakat kifejező szókészlet módosulását is. Ezt az elgondolást a következő tanulságos példával mutatja be:

A megismerés német szókincse a XIII. század elején erre a három szóra épült fel: *Wisheit*, *Kunst* és *List*. Száz évvel később így alakult a kép: *Wisheit*, *Kunst* és *Wizzen*. Senki ne gondolja, hogy egyszerűen az történt, hogy a *List* szót felváltotta a *Wizzen*. Valójában a világra vonatkozó társadalmi felfogás megújulásának megfelelően mindhárom szó értelme változott szenvodett, és megváltozott természetesen a lexikológiai struktúra is. A *Kunst* 1200 táján azt a tudást jelentette, amelyre a jól nevelt udvari embernek szüksége volt: így az udvariassági szokások, lovagi tornák, költészet ismerete, vagyis a „septem artes liberales” ismerete adta a tartalmát. Ezzel szemben a *List* kifejezte tudás a nem nemesi, azaz a polgári világ tulajdona: ez alá tartozik többek közt az orvoslás, a mesteremberek technikai ügyessége. A két szó tartalmi különbsége valójában olyan ellentétet fejez ki, amely nem annyira az ismeret belső formájában és természetében van, hanem az egymással szemben álló társadalmi osztályokban, illetőleg abban a magatartásban, melyet azok a tudással szemben tanúsítanak: így például a párharcokban való ügyesség, az önuralom, a fájdalom tűrése, mindez *Kunst* az udvari nemes embernél, de csak *List* az egyszerű polgárnál. — A *Wisheit* felülemelkedik mindkettőn, felöleli tartalmukat. Ez ugyanis az a szellemi tudás — sapientia —, melyet egyszerre néznek morális, esztétikai, főképpen pedig vallásos szempontból, szemben azokkal az ismeretekkel és gyakorlati képességekkel, amelyeket a *Kunst*, illetőleg a *List* fejeznek ki. — Ez a fogalmi mező tehát a világnak egy sajátos felfogását tükrözi: az ismereteknek olyan anyagi rendjét, amely kettős, s amely szembeállít egymással egy nemesi társadalmat (*Kunst*) és egy nem nemesi társadalmat (*List*). Ez a megosztott világ azonban megtalálja a maga egységét a szellemi rendben: kétféle magatartás van az anyagi természetű tudással és képességgel szemben, de csak egyféle van az erkölcsi bölcsességgel (*Wisheit*) szemben.

Száz évvel később ez a mező megzavarodik és megváltozik. A *List* helyét elfoglalja a *Wizzen*; de most már a három terminusnak egészen más a tartalma és egymáshoz való viszonya. A *Kunst* ettől kezdve — társadalmi megkötöttség nélkül! — az ismereteknek a legmagasabb szféráit jelenti, szemben a *Wizzen*-nel, amely — ugyancsak társadalmi korlátozás nélkül — általában a tudásra, ügyességre vonatkozik. Az egyének ismeretei és képességei most már társadalmi osztályoktól függetlenül állhatnak egymással szemben. Ugyanakkor a *Wisheit* megszűnik beborítani a *Kunst* és *Wizzen* egész területét, mivel az anyagi természetű tudás és a lelki bölcsesség (*Wisheit*) lényegük szerint különböznek. Tehát a száz évvel korábban még meglevő és a középkorra jellemző egység ezzel megszűnik.

C) TRIER szerint tehát az egy nyelvi mezőhöz tartozó szavak felölelnek bizonyos fogalmi mezőt, melynek révén kifejezik a társadalom állapotát, amelyet éppen segítségével lehet megmagyarázni és rekonstruálni. A TRIERTŐL meghatározott nyelvi mező fogalma alkotja a modern jelentéstannak nagy forradalmát. TRIER felfogása természetesen kritikát váltott ki és helyesbítéseket vont maga után, s ezeknek eredményeként a nyelvi mező új meghatározást kapott — újabban „szemantikai mező”-nek is nevezik —; a probléma azonban még nagyon messze van attól, hogy minden részletében és minden vonatkozásában kellőképpen megvizsgálták volna (vö. PIERRE GUIRAUD, *La Sémantique*. Paris, 1955. 70–2).

Ami TRIER és MATORÉ viszonyát illeti, módszerükön kívül elválasztja őket temperamentumuk és látásmódjuk is. Az előbbi ugyanis az idealista német filozófiai iskolához tartozik: filozófus. MATORÉ viszont szociológus: MEILLET és VENDRYÈS tanítványa. TRIER elsősorban a szellemi és morális életet tanulmányozza, hogy megmagyarázza egy nemzet, egy korszak sajátos „Jelkületét, szellemi arculatát”. MATORÉ ezzel szemben

a szókészlet anyagi természetű (gazdasági, technikai stb.) szubsztrátumai iránt mutat nagy érdeklődést.

Egy-egy társadalmi állapotot jellemző és megértető fogalmi mezőnek a kialakítása a korra vonatkozóan alapos ismereteket követel, azonkívül pedig a szókészlet elmélyült elemzését kívánja meg. A fogalmi mezőt alkotó szókészleti elemek kiválasztásában nem szabad figyelemmel lenni a szavak alaki hasonlóságára és különbségére. Egy ilyen fogalmi mező felöllelhet olyan szavakat, melyeknek első pillantásra, látszólag semmi közük nincs egymáshoz. A kiválasztásban és osztályozásban egyedül a szavak szociális természetű rokonsága, kapcsolata játszhat szerepet (65).

11. Nem kis nehézséget okoz a fogalmi mező szavain belül a vizsgált társadalmi állapotra legjellemzőbb szavaknak, az úgynevezett „tanú-szók”-nak a kiválasztása. Ezzel a fogalommal egyébként MATORÉ az érték, a fontosság gondolatát vitte be a szókészletbe. Az ilyen tanú-szók kiválasztásában fontos észrevétel az, hogy a legjellegzetesebb szavak nem mindig a leggyakoribbak. Nagyon tévedne az a nyelvész, aki az előfordulási esetek számából akarná a szónak a fogalmi mezőn belüli fontosságát meghatározni (vö. PIERRE GUIRAUD, *Les Caractères statistiques du Vocabulaire*. Paris, 1954. 64–6). Megtörténhetik, hogy egy látszólag jelentéktelen szó jellemző erejénél fogva egyike lesz a legjelentősebbeknek. Így például a *coke* (*koks*) szóról MATORÉ megállapítja, hogy egyike azoknak a fontos tanú-szavaknak, melyek tartalmuknál fogva különösen jellemzőek a XVIII. század végének Franciaországára. A szónak 1770 táján való feltűnése első biztos jele a francia ipari kapitalizmus megszületésének: a koks helyettesíti a fémiparban a tűzifát, kifejlődik a nagy- vagy nehézipar. Ehhez hasonló fontos tanú-szó a francia szókészletben az 1820-as évekre nagyon jellemző *magasin*, amely a kereskedelem új koncepcióját mutatja. Az egyre erősödő verseny következtében a kereskedők, akik a *commerçant* név helyett szívesebben használják az előkelőbb *négociant* nevet, arra kényszerülnek, hogy a gyárosoktól nagy árukészleteket szerezzenek be, amelyeket új szóval *magasin*-nak nevezett üzletházakban halmoznak fel. A *magasin* szó fogalmi mezejéhez tartozó szók között egyébként ott találjuk az *employé*, *commis*, valamint a *rayon*, *facture*, *client* stb. szavakat, melyek ugyancsak abban az időben bukkantak fel (65–6).

Alig lehet kétséges, hogy a tanú-szók megválasztásában a lexikológus társadalom-felfogása, a korszakra vonatkozó ismereteinek természete és egyéb szubjektív jellegű tényezők döntő módon közrejátszanak. Így ugyanazon korszakra vonatkozó, más-más személyektől lefolytatott vizsgálatok nagyon is különböző eredményekre vezethetnek. Ez a tény óvatosságra int a tanú-szók és így a módszer kérdésében.

A tanú-szó helyes megválasztását bizonyos mértékig elősegítheti a következő megfontolás: miként a fentebbi két tanú-szó (*coke* és *magasin*) példája mutatja, az ilyen szónak nem csupán a társadalmi állapotot jellemző értéke biztosítja a fontosságát, hanem az a mozzanat, hogy bizonyos dinamizmust képvisel. „A tanú-szó a változás szimbóluma” — írja Matoré (66). A társadalmi helyzetben bekövetkezett „fordulatot jelent” a felbukkanása. A tanú-szó tehát leginkább olyan neologizmus, amely a társadalom gazdasági, politikai viszonyaiban bekövetkezett változásnak köszönheti létrejöttét, következképpen visszatükrözi azt a változást.

A tanú-szók eredményes kiválasztását a fentivel szemben viszont megnehezíti az a tény, hogy a társadalmi állapot egy-egy aspektusát visszatükröző tanú-szónak sokkal nagyobb a száma, semhogy azokat mind a szókészlet legalapvetőbb elemeinek tarthatnók. A szerző tehát azt javasolja, hogy a fogalmi mezőt alkotó szavak összességét (beleértve a tanú-szókat is) úgy osztályozzuk, hogy olyan szociális jellegű fogalom nevéből induljunk ki, amely tartalmánál fogva szintetikus módon kifejezi a tanulmányozott korszak társadalmi állapotát. Az ilyen szavak alkotják a „k u l c s - s ó”-kat

(mot-clé). A kules-szó nem valami elvontságot, nem is valami átlagot fejez ki, hanem egy olyan lényt, eszmét, érzést, amelyben a vizsgált korszak társadalma a maga eszményét ismerte fel (68). Így például nem a jelenkori lexikológusok állapították meg, hanem a kortársak, hogy a XVI. és XVII. században a *prud'homme* és a *l'honnête homme*, a XVIII. században pedig a *philosophe* elsőrendű szerepet játszott, mintegy a kornak élő lelkiismerete volt. — A francia királyság restaurációjának végével — pontosabban 1827-tel — kezdődő korszakra nézve szerzőnk legjellemzőbb kules-szónak a *bourgeois* szót tartja; mellette másodrendű kules-szók: *le prolétaire* és *l'artiste*. E szókhoz fűzött, szociális jellegű magyarázatában a fogalmi mező jellegzetesebb tanú-szó neologizmusai között felemlíti a szerző a következő szociális értékű szókat: *exploitation*, *individualisme*, illetőleg *les masses* és *organisation*. Mindegyik az erősödő kapitalizmussal kapcsolatos (74).

12. A szerző a továbbiakban igyekszik utalásokat adni a szóképzleti egységek végső jellegű, úgynevezett szintetikus osztályozásához, melynek eredményeként egy korszak fejlődését, társadalmi állapotát meg tudnók magyarázni. Az a kritérium, melyet a szerző a lexikológiai tények szintetikus célzatú osztályozásában alapul elfogadott, azon az objektív tényezőn alapszik, hogy a szóképzletben kifejeződő egyéni és szociális jellegű tények milyen mértékben materiális és milyen mértékben értelmi természetűek (71). Elgondolásának megvilágítására bemutatja az 1660–1670-es évtized és az 1765-tel kezdődő korszak szóképzletének vizsgálatához javasolt szintetikus célzatú osztályozását. Ezzel kapcsolatban ezúttal csupán a következő észrevételünk volna: a tervezetekben felhasznált szóanyag világosan mutatja, hogy mindig a társadalom legműveltebb rétegének, a szellemi elitnek a szóképzletéről van szó. Felmerül a kérdés: egyetlen réteg szóképzletének vizsgálatára alapozott szociális célzatú magyarázat hűséges képet tud-e nyújtani a korszak társadalmi állapotáról?

A javasolt osztályozásnak — ez alig lehet kétséges — megvan az a haszna, hogy igyekszik rendet teremteni egy rendkívül heterogén anyagban, és ehhez hasznosítható alapelveket ad. De az is bizonyos, hogy nem minden veszély nélküli a javasolt osztályozásra való törekvés. A nagyon rigorózus osztályozás — ezt egyébként a szerző szerint grafikus ábrákkal is szemléltethetjük — nem egy kutatóra, főképpen a racionalista hajlamú fiatalabb kutatókra nézve azzal a veszéllyel járhat, hogy leegyszerűsítik és sematizálják a társadalom nagyon is komplex tényeit. A lexikológia munkásának alaposan kell ismernie a vizsgált korszak történetét, gazdasági, szellemi viszonyait, és igen jó érzékkel kell rendelkeznie a finom különbségek iránt, ha e hibát el akarja kerülni.

A lexikológiai vizsgálatok — hangsúlyozzuk — a szóképzleti jelenségek és az azokat előidéző-szociális okok analízisen alapulnak. Az analízis útján nyert eredmények azonban csak akkor válnak igazán jelentősekké és tanulságosakká, ha szintézishez vezetnek. A lexikológiának tehát túl kell haladni az analitikus fokon, és olyan szintézisre kell törekednie, amelyben az eladdig talán eléggé nem érthető tények is megkapják kellő értelmezésüket, és így érthetőkké válnak azok a komplex szociológiai okok, melyek a szóképzlet alakulását befolyásolják.

12. MATORÉ szociális lexikológiája a strukturális szemantikának — azt mondhatni — TRIER nyomán való figyelemreméltó továbbfejlesztését jelenti. Valójában nem fedez fel új tárgyat, de azon belül új szempontokat talál, és azoknak megfelelő eredeti módszer kialakítását kísérli meg. A szóképzleti adottságokból kiindul, a szóképzlet és a szociális környezet között fennálló kapcsolatokon alapul olyan új módszert igyekszik megalapozni, amely mentes azoktól a hibáktól, amelyekkel a hagyományos nyelvészet és a marxista nyelvészet kölcsönösen vádolják egymást.

Az új szociális lexikológia nem úgy tekinti a szociális tényeket, mint önmagukban levő dolgokat, melyek idegenek az egyénektől, de nem is úgy, mint sajátos tudatok

kivetítéseit. Számára a szociális tények valóban dolgok aspektusával bírnak, de ezek az emberektől látott, érzett és megértett dolgok. A szociális lexikológia egyrészt objektív módon, mint az egyénektől független valóságokat nézi a szociális tényeket, másrészt azonban szubjektív módon, mint bizonyos konkrét környezetben, meghatározott gazdasági és kulturális feltételek között élő lények funkcióját. (92.) — Ez az új lexikológia a régebbi idealista iskolával szemben határozottan vallja, hogy a szókészleti tényeket nem lehet magyarázni anélkül, hogy figyelembe ne vennék azt az emberi környezetet és az azt meghatározó sokféle gazdasági, politikai és egyéb természetű tényezőt, mely azokat létrehozza, illetőleg befolyásolja. — A szókészlet tényeit ezentúl nem önkényes, de nem is „a priori” változatlan adottságoknak megfelelő szempontok szerint osztályozza a lexikológus, hanem minden korszakban kutatva azokat a domináló tényezőket, amelyeknek működése és hatása folytán, eredményképpen a szociális és szókészleti tények koordinálódtak.

MATORÉ lexikológiai módszere azon az alapgondolaton épül fel, hogy minden korszakban, minden nemzedék életében hirtelen változáshoz hasonló folyamatban — ezt kell a lexikológusnak felderíteni — létrejön egy új szociális helyzet, amely kialakítja a maga új szókészleti állapotát. Az új módszer, amelynek tehát lényegéhez tartozik, hogy egy társadalmi állapotot képviselő nemzedék életére korlátozott időszakason belül igyekszik felderíteni a szókészletben végbemenő hirtelen változáshoz hasonló folyamatot, némileg ellentétbe kerül SAUSSURE-nek a szókészlet fejlődésére vonatkozó tanításával, mely szerint a szókészlet fejlődésében progresszivitás valósul meg (Cours de linguistique générale 107.) Ezzel szemben MATORÉ élesen kirajzolódó, nemzedékek élettartamához kapcsolható, hirtelen változásokat tesz fel, amelyeket metszetekkel elhatárolhatunk. Fentebb már említettük, hogy MATORÉ történeti metszetei nemegyszer erőltetettek és vitathatók. A szerző feledni látszik azt aényt, hogy a nyelv tényeinek fejlődésében nemigen akadnak éles metszetek a korszakok között: a nyelvi tények, így a szókészlet fejlődése is társadalmi okok következtében meggyorsulhat vagy meglassulhat, de soha meg nem áll.

Az új módszer a szinkronikus és diakronikus módszernek SAUSSURE-tól körvonalazott merev szétválasztásával is összeütközésbe kerül. A szókészletben végbemenő változások ténye ugyanis szükségessé teszi, hogy az új módszer az idő gondolatát bevigye a statikus nyelvvizsgálatba, amelyből — mint ismeretes — egyes nyelvészek kizárták a történetiséget. Az új lexikológia szerint a szókészlet vizsgálata nem alapulhat többé a nyelv történetének egy — elméletileg pillanatnyi — periódusára, hanem annak megfelelő kritériumok alapján körülhatárolt szakaszára.

13. Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy az itt ismertetett módszer alapján lefolytatandó lexikológiai vizsgálatok eredményei értékes hozzájárulást jelenthetnének a szókészlet stilisztikai értékeléséhez, amelyhez jóformán még hozzá sem fogtunk. Már csak azért is nagyon kívánatos, hogy nyelvészeink között akadjanak olyanok, kik az új módszer alapos megismerése után a múlt század nagy íróinál megfigyelhető szókészleti állapotot teszik vizsgálódásuk tárgyává.

TERESTYÉNI FERENC

Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai

Bukarest, 1955. Akadémiai Könyvkiadó. 447 lap.

1. JANCÓSÓ ELEMÉR szerkesztésében szemelvények jelentek meg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irataiból. Az eredeti szövegek a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának I. sz. könyvtárában, az Aranka-gyűjteményben

találhatók. Ezek a szemelvények a társaság hivatalos iratai. — Néhány már saját korában napvilágot látott, vagy később került kiadásra. Például: ARANKA GYÖRGY röpiratai: „Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez”. „Az erdélyi kézírásban lévő történetírók kiadásra felállítandó társaságnak rajzolatja”. „A magyar nyelvmívelő társaságról Újabb elmélkedés”. „A nemzeti magyar nyelv művelése eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapota, és arra egy útkészítő társaságnak ajánlása.” „Szemelvények «A magyar nyelvmívelő társaság munkáinak első darabjából». Továbbá például BOLYAI FARKAS tervezete stb. — Tülnyomó többségük eddig csak kéziratban volt meg.

Ebben a kötetben kiadták a társaság jegyzőkönyveit. Az első jegyzőkönyv a társaság első üléséről 1793. december 3-án kelt, az utolsó 1806. március 5-ről való. A jegyzőkönyvek között szerepelnek javaslatok, jelentések és tervezetek is. Ezek között igen érdekes az 1794-ből származó „Tervezet a Marosvásárhelyt felállítandó állandó színházra”. A kiadvány jegyzete utal arra, hogy ezt a tervet színháztörténészeink, így FERENCZI ZOLTÁN sem ismerte. Kiadtak több névsort is: „A Kéziratkiadó Társaság tagjainak névsorá”-t (1794.), „A társaság pártolóinak névsorá”-t, „Tagnévsorok”-at és egy névsort a „Társaság tagjai gondolatban” címmel. A Kéziratkiadó Társaság listáját kivéve, a névsorok keletkezésének ideje nincs évszámmal megjelölve. Egyéb támpontok alapján megállapítható, hogy különböző korokban keletkeztek. A lajstromokhoz hasonlóan még más iratok is bizonytalan időben keletkeztek. Ezeket a társaság megszervezésére vonatkozó tervekkel együtt az iratok utolsó csoportjában közölték. (A tervekről csak annyit tudnak, hogy 1806-ból és az utána következő évekből valók.) — A kiadott szövegekhez értékes jegyzetanyagot fűztek. Az egyes jegyzetek nemcsak megmagyarázzák a kérdéses részt, hanem az érintett tárgykörről megjelent feldolgozásokra könyvészetileg is pontosan utalnak. Igen hasznos például az is, ha az egyik jegyzőkönyv arról tudósít, hogy az ülésen valamilyen iratot felolvastak, a jegyzetből meg tudhatjuk, hogy az irat megvan-e, ha igen, hol található, ha pedig elveszett, azt is jelzik.

Az itt közölt hivatalos iratokon kívül számos kiadatlan levél (Arankához küldött levelek és az ő válasza) és a társaság tagjainak beküldött kéziratai vannak még kiadatlanul könyvtárakban és kézirtatárakban. Hogy mégis a hivatalos iratokat adták ki elsőnek, azt a kötet Bevezetője ezzel okolja meg: „E kötet szerkesztője . . . e korszak, s azon belül a Nyelvmívelő Társaság monografikus feldolgozása szempontjából a társaság iratainak és jegyzőkönyveinek a kiadását tartotta sorrendben első feladatának.” További terveik is vannak: „Később ezt a kötetet követheti a levelezés és a társaság legjelentősebb tanulmányainak a kiadása, ami majd szervesen egészíti ki a jelenlegi kötetben közölt anyagot”.

Az iratok közlése után az úgynevezett Függelékben még a következőket találhatjuk: „Az iratok története, lelőhelye és közlési módja” címmel alapos, tanulságos összefoglalást, nevek magyarázatát, szavak magyarázatát és egy névmutatót. A „Nevék magyarázata” tulajdonképpen rövid életrajzokat tartalmaz a kapcsolatos irodalom megjelölésével. Minél kevésbé ismert személyről van szó, annál részletesebben írták meg működésének történetét.

2. A szövegkiadvány elé JANCsó ELEMÉR értékes tanulmányt írt „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történeté”-ről. Évtizedes kutatómunkájának (részlet-tanulmányoknak és szövegközléseknek) eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság polgári törekvéseket visszatükröző intézmény volt, működésének ideológiai alapjául pedig a felvilágosodás racionalizmusa szolgált. A társaság történetének megrajzolásakor az annak létrejöttét megelőző nyelvi és művelődési harcokból indul ki, azokból a haladó nyelvi és irodalmi hagyományokból, amelyekre korábban az Erdélyi Tudós Társaság is támaszkodott. De a társaságnak

nemcsak a nyelvi törekvéseit dolgozta fel, hanem a kor haladó művelődési, a felvilágosodásért küzdő mozgalmainak figyelembevételével a társaság egész működését is értékeli.

JANCSÓ a társaság működésében három korszakot határol el. Az első szakasz Aranka 1791-ben kiadott két röpiratától, illetőleg a társaság működésének tényleges megkezdésétől, 1793 decemberétől az 1796-ban kiadott gyűjteményes kötetig tart. Ez a társaság fellendülésének, a tervezésnek és szervezésnek korszaka. — A második szakasz 1796–1801 között a jakobinus mozgalmat elfojtó reakció megerősödésének ideje. A társaság érdeklődésének középpontjában ekkor a történettudomány áll, de az erős cenzúra miatt Erdély történetére vonatkozó anyagok gyűjtésénél nem tudnak többet tenni. Jellemző még erre a korszakra a szervezeti kérdések előtérbe kerülése. Tudniillik a szervezeti viták mögött a társaság válsága húzódott meg. A tanulmányok erről a második szakasról szóló fejezete a legérzékenyebb. A társaság széleskörű működéséről itt kapunk képet, mert a szerző az első és harmadik szakasszal összefüggő kérdéseket és munkálatokat itt dolgozta fel. — A harmadik szakasz 1801-től 1806-ig tart, vagyis Arankának a titkári teendőkre való újraválasztásától az utolsó ülésig. JAKAB ELEK és PERÉNYI JÓZSEF szerint 1801-ben tartották az utolsó ülést, de a jelen kötetben is megjelent iratokkal igazolható, hogy a társaság még 1806-ban is működött. Ez a szakasz a társaság válságának és megszűnésének ideje. JANCSÓ a válság okait részletesen feltárja.

A tanulmány utolsó fejezete „A Nyelvmívelő Társaság munkásságának jelentősége” címen összefoglalja a Társaság tizenhárom éves munkásságát, az elért eredményeket és azokat a hibákat, amelyek a társaság bukásához vezettek.

3. Ez a tanulmány és a társaság hivatalos iratainak kiadása valóban komolyan előreviheti az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság működésének végleges feldolgozását. A nyelvtudomány számára is értékes, mert részletesebben megismerkedhetünk a társaság nyelvművelő elveivel, és a XVIII–XIX. század fordulója irodalmi nyelvi szókincséhez is adalékokat meríthetünk a megjelent iratokból. Csak azt sajnáljuk, hogy a szövegeket átírták mai helyesírásunkra. Igaz, hogy a szerkesztő megjegyzése szerint „negartva természetesen a korra jellemző nyelvi sajátosságokat”, azonban az átírt szöveg nyelvilag mégsem hiteles.

R. HUTÁS MAGDOLNA

KÜLÖNFÉLÉK

Prohászka János hetven éves

Prohászka János, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja február másodikán töltötte be hetvenedik életévét. Meleg szeretettel s jól eső érzéssel emlékezünk meg róla ebből az alkalomból; meleg szeretettel, amely nyelvünk szerény, de áldozatos munkása felé irányul, s jól eső érzéssel, mert az ő élete, munkássága azt példázza, hogy a törhetetlen fáradozás mindig meghozza a maga gyümölcsét, s hogy a félreállítatás ellenére is érdemes küzdeni nyelvünkért.

Sok szenvedés jut osztályrészéül már a szülői házban s később is. Talán nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy ezért a szenvedésért a nyelvünk iránti szeretet és a nyelvtudomány érdekében kifejtett munka kárpótolja. A magyar nyelvhez való kezdeti vonzódását csak fokozzák kiváló gimnáziumi tanárai: Schmid József és Balassa József, majd az egyetemen kedves professzora: Simonyi Zsigmond. Egyetemi hallgató korában mint az ő „famulusa” hamar megismerkedik a

Magyar Nyelvőrnek még a szerkesztési kérdéscível is, s már ekkor elszegődik egy életre a Nyelvőr munkatársának. Simonyi állandó segítő keze, a szemináriumi könyvtárosság, továbbá az a körülmény, hogy — szintén Simonyi révén — Ernst Lewy nyelv-mestere lesz, akivel később is levelezésben áll, s végül az, hogy az egyetem elvégeztével Babits Mihály után kerül a fogarasi gimnáziumba, mind-mind még inkább odaköti a nyelvtudományhoz. De hiába az egyetemi években s ifjú korában gondosan összegyűjtött és rendszerezett anyag, hiába a felkészültség, az akkori viszonyok következtében elveszti tanári állását. Ettől kezdve nagyon nehéz és mozgalmas az élete, de erős akarata, vas szervezete segítségével megküzd minden bajjal; végül is becsületes munkájának eredményeként egy szakegyesületnél talál titkári elfoglaltságot. Ilyen körülmények között természetesen többször kénytelen elszakadni a közvetlen tudományos munkától, de azért egy-egy ünnepi alkalommal — például emlékkönyv megjelenésekor — csak szakít időt az írásra, és közben is állandóan gyűjti a nyelvi anyagot, amelyet aztán későbbi munkáiban használ fel. A kényszerszünetek ellenére is számos tanulmány, cikk, ismertetés, megemlékezés stb. tanúskodik nyelvtudományi munkásságának eredményességéről. Ennek elismeréséül nyerte el 1952-ben a kandidátusi fokozatot. Akaratereje ma is töretlen, s a régihez hasonló odaadással figyeli, vizsgálja nyelvünk jelenségeit.

Prohászka János négy évtizedes munkásságából ezúttal csak legsajátosabb érdeklődési területeinek a rövid bemutatására szorítkozhatunk. Croce nyelvészeti-módszerét követe írja meg első hosszabb tanulmányát — amely egyúttal doktori értekezés is — „Petőfi költői nyelvének fősajátságai” címen (NyF. 58. sz.). Világosan látva e módszer előnyeit és hibáit, igen tanulságos módon keresi Petőfi költészetében a rá jellemző erő, nyugtalanítás, természetesség és egyszerűség nyelvi megfelelőit. Úgy gondoljuk, hogy az új szempontú, önálló nyelvtudományi diszciplínaként fellépő stilisztika eredménnyel használhatná fel a régebbi, idevágó tanulmányokat, többek közt ezt is. A stilisztikai jelenségek vizsgálata kedvenc témája marad a továbbiakban is. Mintegy az új stilisztika útját egyengetik a következő cikkei: A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben (Nyr. LXXI, 81–5); A nagytíz és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben (Nyr. LXXVII, 196–208); Névszól használt igealakok szerepe a stílusban (Nyr. LXXIX, 190–4); stb.; eredményes vitát indít el az archaizálásról is (Nyr. LXXVI, 189–98). Az írók nyelvével foglalkozó írásai közül a „Krúdy Gyula stílusa és nyelve” című (Nyr. LXXIII, 14–7) emelkedik ki. Itt említhetnénk meg számos, szépirodalmi műről szóló ismertetését. Ezekben inkább a népszerű ismertetés szempontjait tartja szem előtt, s mindig megtalálja a módját, hogy érdekessé, vonzóvá tegye írását, kiragadva az illető mű stílusának néhány jellemző vonását. Különösen kedveli a népi írók műveit, ilyenkor a tájszó- vagy szólás-közmondás „böngészet” elmaradhatatlan; előszeretettel figyeli az ifjúsági, valamint az idegenből fordított szépirodalom nyelvét, stílusát. Ez utóbbira vonatkozólag Simonyival együtt az a mértéke, hogy „eredeti mű hatását kelti-e” (Nyr. LXXVI, 25), s ennek megfelelően — helyes módszerrel és érzékkel — mutat rá a magyartalanságokra, nyelvi helytelenségekre, mindig közölve a helyes megoldást is.

Gyakran nyúl nyelv helyességi kérdésekhez, mégpedig mindig ahhoz, ami olvasmányai során éppen a szemébe ötlük, vagy mint új, megüti a fülét. Ezekben a cikkeiben visszapillant az illető jelenség történeti alakulására, mérlegre teszi az addigi felfogásokat, s bő (a szépirodalomból, a nyelvjárásokból, a köznyelvből és a régi nyelvből vett) példauanyag felhasználásával mondja ki meggondolt, körültekintő következtetését, állandóan figyelembe véve a nyelv bonyolult életét, továbbá azt, hogy „a mérlegre tett használat súlyát és értékét stilisztikailag is szemügyre kell vennünk” (Nyr. LXXX, 187). Igen korán felhívja a figyelmet a felszabadulás utáni „selejtés” fordításokban rejlő nyelvi veszélyre (Nyr. LXXIV, 134).

Prohászka János — mint aki mindig a gyakorlat felől közelít a nyelvtudományhoz — nyelvészeti cikkeiben is (pl. Nyr. LVIII, 22—6, LIX, 111—6, LXXVII, 48—50 stb.) egy-egy tájnyelvi vagy stiláris vonatkozású témát dolgoz fel. Etimológiáiban, szó- és szólásmagyarázataiban igen érdekesen s nagy körültekintéssel fejti ki egy-egy szó vagy — főként a nép nyelvéből való — szólás eredetét, alakulását, mai használatát (MNy. XLVI, 262—4; Nyr. LXVII, 312—4, LXX, 108—11 stb.). Alkalmoszerűen, egy-egy regény kapcsán, valamely stiláris jelenség kedvéért stb. foglalkozik a nyelvjárásokkal is, célja azonban — mint maga is mondja egy helyütt (Nyr. LXXIV, 361—2) — csak figyelemkeltés, tájékoztatás; ennek megfelelően ismerteti az illető nyelvjárás hangtani, alaktani, mondattani és szókinésbeli fő sajátosságait (pl. A göcseji nyelvjárásról: Nyr. LXXIV, 257—62, továbbá Nyr. LXXIV, 23—36 stb.).

A Nyr.-höz — mint már mondtuk is — egyetemi hallgató korától kezdve szinte odanőtt; nem csodálkozhatunk tehát, hogy ő készíti el — nagy gonddal — a második és harmadik Nyelvörkalauzt, számos évfolyam tartalom- és tárgymutatóját, egy időben (71—76. kötet) részt vesz a Nyelvör szerkesztő bizottságában, egy kötetnek (77.) pedig technikai szerkesztője is.

Prohászka munkásságában sajátos helyet foglalnak el a megemlékezések. Mindig megkülönböztetett szeretettel ír kedves mesteréről: Simonyi Zsigmondról. Közvetlenül halála után mint nyelvjárásaink buzgó tanulmányozójáról emlékezik meg (Nyr. XLVIII, 175—7), majd később fáradságot nem ismerve kutat Simonyi életének minden, még oly kicsinek látszó mozzanata után (Nyr. LXXVII, 11—30). A Nyelvtudományi Társaságban, 1953. január 20-án, a Simonyi születésének századik évfordulójára rendezett emlékülésen szintén ő méltatja nagy tudósunk érdemeit. Egyik legutóbbi, hasonló jellegű cikkében (Nyelvművelő 138—49) pedig azt a Simonyit mutatja be, aki „nyelvünk tisztaságának, épségének és szépségének védelmezésében is jelentős helyet vívott ki magának” (i. h. 138). Másik tanára, Balassa József emlékének — a Balassa-Emlékkönyv-beli cikkén kívül (i. h. 111—5) — Balassa egyik nagy művének: „A magyar nyelv”-nek az ismertetése kapcsán áldoz (Nyr. LXXIII, 132—6). Meleg érzéssel tárgyalja Herman Ottó nyelvi munkásságát is (Nyr. LXXX, 32—8).

Szólunk kell még Prohászka írásmódjáról, stílusáról. Úgy gondoljuk, sikerült kialakítania a jó értelemben vett népszerűsítő stílust, amely nem enged a megfelelő tudományos igényből és módszerből, ugyanakkor azonban élvezetes, világos az avatatlank számára is. Egyébként ezt az előadásmódot nagyban segíti kutató munkájának alapja: széles körű ismerete, rendkívül gazdag s rendszerezett példaanyaga.

Zárjuk azzal megemlékezésünket, hogy ha nem teljes a megrajzolt kép, töltsse ki a hiányokat az a szeretet, amellyel kívánjuk neki hetvenedik születésnapja alkalmából, hogy az eddigiehez hasonló töretlen akarattal munkálkodjék még nagyon sokáig nyelvünk művelése érdekében.

SZATHMÁRI ISTVÁN

† Seregélyesi Ferenc

Kevesen ismerik nevét a Magyar Nyelv olvasói közül. Nem volt a magyar nyelvtudománynak hivatásos munkatársa, de hivatott munkása volt.

1949 őszén jelentkezett először az egyetemi Nyelvtudományi Intézetben, hogy régi személynevek gyűjteményét tartalmazó füzetait megmutassa, s róla véleményt kérjen. Minden hozzáértőt meglepett az idős nyugalmazott vasúti tisztviselő kitűnő tájékozottsága a magyar oklevéltani irodalomban, kifogástalan latin nyelvi ismerete s a források kezelésében való jártassága. Természetes volt tehát, hogy 1950 nyarán az Akadémia Nyelvtudományi Intézete megbízta az akkor induló Történeti Személynév-szótár számára való adatgyűjtéssel. Rövid ideig tartó munka után kiderült, hogy Seregély-

Iyesi Ferenc teljesen önállóan képes ezt a munkát elvégezni, a kívánt adatokat (név, foglalkozás, társadalmi helyzet, lakóhely, családi vonatkozások, évszám, az oklevél pontos megjelölése) a kiválasztott oklevélből minden előzetes kijelölés nélkül megbízhatóan kihüvelyezni. Csak az anyagot kellett helyébe vinni, mert ekkor már combnyaktöréssel állandóan szobájához volt kötve. S ettől kezdve hangyaszorgalommal dolgozva küldte az Árpád-kori oklevelekből készített cédulák ezreit és ezreit. „Nyolcvan éves múltam – írta 1953-ban –, de – ha korlátoltan is – munkaképes állapotban, s remélem, be is tudom fejezni munkámat. Boldoggá tesz, hogy életem alkonyán olyan munkát végezhetek, amely a magyar tudomány művelőit sok kereséstől, kutatástól mentesíti.”

Nincsenek csodák, a fáradt testet a lélek nagy izzása sem tudja soká visszatartani. Mégis az az érzésem néha, hogy valóban a mi anyagi támogatásunk állandó csökkenésével együtt halványodott az ő lelete lángja is. De több mint százezer megbízható, pontos adat őrzi Seregélycsi Ferenc lelkes tudományszeretetének, alaposságának, puritán egyéniségének emlékét, addig is, míg a kiadandó Történeti Személynévszótár maradandó emléket állít Neki.

1956. október

LŐRINCZE LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIII. közgyűlését 1957. június 18-án tartotta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán.

1. Tamás Lajos, az MTA levelező tagja megnyitó előadásában a román szó-készlet magyar eredetű jövevényszavaiból mutatott be öt etimológiát (*bocal(ă)*, *borcan* < *bokály*, *ulni* < *vall*, *ticáz(u)i* < *takarít*, *neam de neam* < *nem* 'genus', *odos* < *vadóc*).

2. Tamás Lajos előadása után Mollay Károly olvasta fel a Magyar Nyelvtudományi Társaság elmúlt évi működéséről szóló beszámolóját:

Tisztelt Társaság!

Lakó György főtitrárnak tavalyi közgyűlésünkön (1956. június 26.) elhangzott jelentése azzal végződött, hogy korábbi terveinket nem tudtuk maradéktalanul megoldani, nevezetesen Társaságunk vidéki csoportjainak megalakítását s ezzel vidéki tagságunk erőteljesebb bekapcsolását a Társaság életébe, valamint saját hivatali helyiségünk megszerzését stb.

A nyári szünet után azonnal hozzáfogtunk a Társaság budapesti és vidéki életének továbbfejlesztéséhez. Budapesten 1956. október 23-ig 6 előadást tartottunk, a vidéken, egyelőre az egyetemi városokban hozzáfogtunk vidéki csoportjaink megszervezéséhez. A közbejött események miatt ez a munka félbeszakadt. Budapesti előadásainkat a szénhiány és a gyülekezési tilalom miatt csak 1957. február 19-én folytathattuk. 1956 októberének elején pedig Szegeden megalakult első vidéki csoportunk (elnöke: Nyíri Antal, társelnöke: Benkő László, titkára: Rácz Endre, jegyzője: Mucsi Józsefné), amelyet remélhetően hamarosan debreceni és pécsi csoportunk megalakulása is követ. Budapesten az egész évben összesen 16 előadást tartottunk, ebből a magyar szakosztályra esik 6, a finnugorra 5, a szlavisztikaira 1 és az általánosra (ide tartozik a romanisztika és a germanisztika is) 4. Az orientalisztikai szakosztály egyetlen előadással sem szerepelt.

Előadásaink többféle funkeiót töltenek be. Kutatóink itt mutathatják be kutatásuk legújabb eredményeit, itt értesülhetnek a legújabb külföldi tudományos törekvésekről, ismerkedhetnek meg külföldi előadókkal stb. Amilyen fontos, hogy fiatal utánpótlásunk is szóhoz juthasson ezeken az előadásokon, s edződjék a tudományos vitában, éppannyira fontos, hogy beérkezett nyelvészeink éppen az utánpótlás érdekében is bepillantást engedjenek a kutatás műhelytitkaiba. Mindnyájan nagyon el vagyunk foglalva, mégis sajnálatos tény, hogy az elmúlt évben például akademikust csak egyetlen egyszer, az imént láthattunk előadói asztalunknál. A legújabb külföldi tudományos törekvések ismertetése szempontjából fontosnak tartom tagtársaink külföldi tanulmányútjáról szóló, valamint külföldi vendégeink beszámolóját. Így hallhattunk a tavalyi berlini germanisztikai kongresszusról és a Szovjetunióban folyó finnugor aspiránsképzésről. Két külföldi vendégünk és levelező tagunk, Hakulinen Lauri helsinki egyetemi tanár és Majtyinszkaja Klára, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője a finn nyelvtudomány mai munkaterületeiről, illetőleg a Szovjetunióban folyó finnugor nyelvtudományi munkálatokról és a magyar leíró nyelvtan problémáiról adtak elő. Kniezsa István, Társaságunk elnöke és Hegedűs Lajos tagtársunk nemrég tértek vissza hosszabb moszkvai, illetőleg finnországi tanulmányútjukról. Csongor Barnabás Kínában, Benkő Lorénd és Lőrincze Lajos pedig Romániában vannak kutatóúton. Reméljük, hogy tapasztalataikról még az ősz folyamán Társaságunknak beszámolnak.

A nyelvtudományi kutatásokat anyagi lehetőségeinkhez mérten támogattuk. E hónapban jelenik meg kiadványsorozatunk 94. száma: Eckhardt Sándor: Balassa Zsigmond lóorvoslási tanácsai és ráolvasásai. Nyomdába adtuk Kázmér Miklós „Alsó-Szigetköz földrajzi nevei” című dolgozatát (95. sz.). Ez év tavaszán két tagtársunk: Urayné Köhalmi Katalin és Róna Tas öthónapos tanulmányútra Mongóliába utaztak. Útjukat Társaságunk 800 forinttal támogatta, s velük több kiadványt küldött a Mongol Tudományos Akadémiának. Ugyancsak Távolkeletre utazott nemrég Diószegi Vilmos tagtársunk, aki Társaságunktól 1000 forint támogatást kapott. Nyelvtudományunk eredményeinek a külfölddel való megismertetése céljából a következő intézményeknek és kutatóknak küldtünk kiadványokat: Lundi Egyetemi Könyvtár, Finnugor Intézet (Berlin), Henrik Becker (Jéna), Wolfgang Steinitz (Berlin), Arany László (Pozsony), Lotz János (New York), Hasan Eren (Ankara), H. J. van de Wijer (Leuven). Az 1957. augusztus 5—9-ig Oslóban rendezendő nemzetközi nyelvészkongresszuson Társaságunkat Hegedűs Lajos fogja képviselni, kiadványainkkal pedig részt veszünk a kongresszussal kapcsolatos könyvkiállításon. Itt jelentem, hogy Társaságunk folyóirata, a Magyar Nyelv az Akadémia kiadásában változatlan terjedelemben jelent meg. Ezévi 1—2. száma most van sajtó alatt. Az Akadémiai Kiadóval sikerült olyan megállapodást kötünk, hogy a Kiadó raktárában levő régebbi Magyar Nyelv-számokat, amelyek még Társaságunk kiadásában jelentek meg, ingyen, az egykori Tudományos Folyóiratkiadónál megjelenteket a névérték feléért, az Akadémia kiadásában megjelenteket pedig a borítékon feltüntetett árért átvesszük. E régebbi számok Társaságunk adminisztrátoránál megvásárolhatók. Tagtársunk, Juhász Jenő összeállította a Magyar Nyelv XXVI—L. kötetének mutatóját, amely ugyancsak az Akadémia kiadásában még ebben az évben megjelenik.

Társaságunk lehetőségeihez mérten ápolta nyelvtudományunk hagyományait is. Ez év május 27-én az Akadémia I. osztályával közösen megrendezett ünnepi ülésen emlékeztünk meg a száz éve született Szinnyei Józsefről, akinek munkásságát két tagtársunk, Lakó György és Kálmán Béla méltatta. Verseghy Ferenc születésének kétszáz éves fordulójáról a Magyar Nyelv most sajtó alatt levő kéttós számában Terestyéni Ferenc szól. Fontosnak tartanám, hogy szakosztályaink két év előtti tervünknek megfelelően

folytatnák az ilyen, tudománytörténeti szempontból is tanulságos emléküléseket, amire különben az Akadémia I. osztálya is felkért bennünket. Nyelvtudományunk történetében az iskolák és irányok, de a nagy egyéniségek szerepét sem látjuk még egészen tisztán. Szakosztályaink törődjenek többet annak a diszciplinának a történetével, amelyet képviselnek. Itt említem meg, hogy Lakó György ösztönzésére Társaságunk az Akadémia támogatásával helyreállította Budenz Józsefnek a Németvölgyi temetőben levő sírját amelyet tavaly kegyeletstört módon felszántottak és kukoricával ültettek be.

Tagjaink létszáma lényegesen nem változott. Négy tagtársunk külföldre távozott. Prohászka János tagtársunk ez év február 2-án töltötte be 70. életévét. További jó egészséget s eredményes munkát kívánunk Neki.

Köszönetet mondok a vezetőség és a választmány minden tagjának, különösen Kelemen József pénztárosnak és Mikesey Sándor adminisztrátornak azért a segítségért, amellyel munkámban támogattak. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának pedig az előadóhelyiség átengedését köszönöm meg.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. Mollay Károly titkári beszámolója után Kelemen József a pénztári jelentést adta elő:

Tisztelt Közgyűlés!

A Társaság 1956. évi pénzgazdálkodásáról a következőkben számolok be:

A) Kiadások:

01 rovat: Állományba tartozók beralapja	10 294,20 Ft
02 rovat: Állományon kívüliek beralapja	850,— „
06 rovat: Kiküldetés	360,— „
10 rovat: Irodai és gazdasági kiadás	30 426,80 „
20 rovat: Közteher	1 032,— „
23 rovat: Támogatás	1 360,— „
Összesen	<u>44 323,— Ft</u>

B) Bevételek:

70/2 rovat: Akadémiai támogatás	38 000,— Ft
70/5 rovat: Működési és egyéb bevétel (a múlt évi maradvánnyal) ...	<u>6 587,30 „</u>
Összesen	44 587,30 Ft
Marad	264,30 „
Ebből: a 171,253—70 sz. bankszámlán	151,— „
a házipénztárban	<u>113,30 „</u>
Összesen	264,30 Ft

Melléklet a pénzgazdálkodásról szóló jelentéshez:

Az Irodai és gazdasági kiadás (10.) rovatán kifizettünk:

1. A Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalatnak:	
A) A MNyTK. 70. sz. (B. SIMOND RENÉE, Mutató a Murmellius-féle latin-magyar szójegyzékhez) sokszorosítási költségeire.....	1 392,30 Ft
B) A Magyar Nyelv 1944. évfolyama célegett számának sokszorosításának költségeire.....	1 901,20 „
2. Az Akadémiai Kiadónak:	
A) A Pais-Emlékkönyvhöz való hozzájárulás utolsó részleteként ...	11 000,— „
B) A MNyTK. 93. sz. (A magyar bilabialis <i>v</i> hang kérdése. 1956.) költségeire	795,— „
C) A MNyTK. 92. sz. (HORVÁTH J.—IMRE S., A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956.) költségeire	<u>675,— „</u>
Átvitel	15 763,50 Ft

Áthozot	15 763,50 Ft
D) A Nyelvőr-füzetek 2. sz. (FARKAS V., Jegyzék a MHSz. 10. kiadásának szótári részében a 9. kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról) költségeire	160,— Ft
E) A DEME—FARKAS-féle helyesírási kiadvány költségeire	559,— „
F) A Balassa Zsigmond-féle „Lovak orvossága” kiadási költségeinek első részleteként	10 000,— „
Összesen	26 482,50 Ft

Az összeg fennmaradó részét irodai nyomtatványok beszerzésére, kiadványok visszavásárlására és a postaköltség fedezésére fordítottuk.

A Választmány megszavazott Diószegi Vilmosnak mongóliai kutatásai támogatására 1956-ra 1000 Ft-ot, de ez a közbejött akadályok miatt csak 1957-ben (június 15-én) került kifizetésre. Az 1956-ban esedékes összeget kiadvány-számlánkra fizettük be.

Ezután Kovalovszky Miklós a számvizsgáló bizottság jelentését terjesztette elő.

A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

4. Az alapszabályok értelmében 13 tagot sorsolással töröltek a választmányból. A szavazatszedő és számláló bizottság tagjai Rubinyi Mózes, Sz. Kispál Magdolna és Úrhegyi Emilia voltak. A kisorsoltakat a közgyűlés újra megválasztotta.

5. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége az 1958. évi közgyűlésig a következő: Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Bárczi Géza, Németh Gyula. Al-elnökök: Lőrincze Lajos (magyar szakosztály), Fokos Dávid (finnugor szakosztály), Hadrovics László (szlavisztikai szakosztály), Ligeti Lajos (orientalisztikai szakosztály), Tamás Lajos (általános nyelvészeti szakosztály). Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Uray Géza (orientalisztika), Herman József (általános nyelvészet).

Választmányi tagok: Balázs János, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, N. Sebestyén Irén, Sulán Béla, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság: Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, T. Lovas Rózsa.

LEVÉLSZEKRÉNY

Hámori Antóniának: A mostani füzetünkben (MNY. LIII, 138—47 közölt „Mind” című dolgozatában foglalt fejtegetésekhez talán némi haszonnal lehetne figyelembe venni azokat az adatokat és észrevételeket, amelyeket „Szerszám” címen és „Beszéd-fordulatok lecsapódásai szóösszetételekben” alcímen a Melich-Emlékkönyvben (301—13) megjelentetett közleményem tartalmaz a *mind*-del és *minden*-nel kapcsolatban.

Benkő Lorándnak: A „Nyelvjárástörténeti megjegyzések” című közleménynek „A ψ hang [zöngétlen bilabialis tremulans] történetéhez” című szakaszához (fentebb 283—4) a magyar rovásírás emlékeiből lehet adalékokkal hozzájárulni. De bővebben

talán majd más alkalommal. — Különben jelzem azt a körülbelül negyedszázados véleményemet, hogy rovásírásos emlékeink nyelvtörténeti feldolgozása érdekes és hasznos volna mind rovásírásunk, mind nyelvtörténetünk szempontjából.

PAIS DEZSÓ

Mikešy Sándor írja: P. BALÁZS JÁNOS barátom összeállította a *hómérő* magyar elnevezéseit (MNY. LI, 244–50). A Magyar Hirmondó első, 1780. évi évfolyamából idézi a *hidegmérséklő eszköz* kifejezést (i. h. 245); elkerülte azonban figyelmét az 1781. évfolyam *melegmérséklő* adata (vö. MNY. VIII, 375). — Egyébiránt régóta tervezett, de különféle okok miatt egyelőre meg nem valósítható szándékom folyóiratunk nyelvtörténeti rovatának — amelynek anyagát a mutatók nem tartalmazzák — feldolgozása.

Mikešy Sándor írja: *Erge* szavunknak a szláv *jaruga* szóból való származását SZABÓ DÉNES fojtette meg a Pais-Emlékkönyvben közölt cikkében (375–83), amelynek első fogalmazványát még tizenkét évvel ezelőtt, 1944-ben olvastam. Az előbbi vélekedések ismertetéséből (i. h. 380) azonban akkor is, most is kimaradt N. SEBESTYÉN IRÉNNEK nem sokkal előbb, 1943-ban nyilvánított származtatása (Finnugor Értekezések 7. sz. Bp., 1943. 99, majd utóbb változatlanul NyK. LIII, 175).

S. M. kérdi: A helyes magyar beszéd szempontjából rosszalható-e ez a kifejezés: *helyt ad valaminek?* — BALASSA szerint: „*helyt ad a kérésnek:* [helyesen:] teljesíti, figyelembe veszi a kérést” (Helyes magyarság 34). A németben valóban megvan ez: *einer Bitte Raum geben, Platz geben vagy stattgeben*. De nem valószínű, hogy a magyar nyelvben idegen hatásra keletkezett volna a kérdéses kifejezés. Már a XVI. századtól kimutathatjuk. A NySz. az ÉrdyK.-ból, a DomK.-ból, Molnár Alberttől és Pázmánytól idézi (I, 8). Egy 1558-ban írt magánlevélben olvashatjuk: „de kerem te n: effele panazolkodasnak n: ne *agion helyt*” (LevTár. I, 300).

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Grétsy László írja: Középiszkolás diákoktól, matematika tanároktól tudom, de iskolai éveimből magam is emlékszem, hogy a *kockás papír, kockás füzet*-féle kifejezések *kockás* jelzője helyett a tanulóktól általában a *négyszéthálós* vagy egyszerűen *négyzetes* szó használatát követelik meg, mivel „a *kocka* szó csak térbeli alakzatra alkalmazható”.

Erre vonatkozó megjegyzésem a következő: Matematika órákon, ahol a *kocka* és *négyszet* műszókkal megjelölt fogalmak között éles különbséget kell tenni, magam is helyesnek vagy legalábbis elfogadhatónak tartom a *négyzetes* műszó alkalmazását. A szó szélesebb körbe való elterjesztését, vagyis — hogy úgy mondjam — a köznyelvbe plántálását azonban semmiképpen sem tartom szerencsésnek, mégpedig két okból: 1. A nyelv fejlődése, az egyes nyelvi jelenségek keletkezése és változása nem feltétlenül a logika törvényei szerint megy végbe, s ezért például számtalan szavunk azt is jelenti, amit voltaképpen nem volna szabad jelentenie. Jóllehet a *kockás* nem azonos a *négyzetes*-sel, de azért a *kockás szoknya* kifejezést mégsem értjük félre, sőt jobban értjük, mint ha *négyzetes szoknyá-t* mondanánk, noha az utóbbi a „logikus”. (Hasonló, de éppen fordított az eset akkor, amikor *kerek almá*-ról beszélünk, meg arról, hogy „Kerek ez a zsemlye”, noha a logika meg a matematika itt is csak a *gömbölyű* jelzőt engedné meg.) 2. A *négyzetes* szónak ez a következtetes terjesztése a *kockás-t* szinte minden beszédhelyzetben fölöslegessé tenné, s ezzel pusztulása ítélné.

Szinnyei József emlékezete* 1857—1957.

Elnöki megnyitó

Tisztelt Osztály, tisztelt Társaság, kedves vendégeink!

A felszabadulás óta egyetlen magyar lexikon jelent meg, a „Révai kétkötetes lexikona”. E különös mű 1947-ben kiadott első kötetében a „Finn-ugor népek” címszó hat sorból, a „Finn-ugor nyelvek” címszó tizenegy sorból áll, — a finnugor nyelvtudományról nem szól címszó sem. Az 1948-ban megjelent második kötetben pedig hiába keresnők, nincs egy sor sem arról a Szinnyei Józsefről, kinek születése századik fordulóját most ünnepeljük. Hát ilyen jó étvággal rág az idő vasfoga? Hiszen nem kevesen vagyunk, kik még láttuk őt osztályüléseinken elnökölni, hallottuk előadásait, ültünk vele egy asztalnál, híres „néma könyv”-éből készültünk vizsgára, s anyanyelvünk leíró nyelvtanát az ő könyvéből tanultuk a középiskolában. Aligha ama vasfogról van itt szó! Nem a személytelen időről! S nem is csak egy lexikon tudatlan szerkesztőiről. Nagyonis valóságos személyek pompás zománcú ifjú fogai rágták ki, nemcsak egy lexikonból, de majdhogynem közoktatásunkból s tudományosságunkból is a magyar nyelvismeret alapstúdiumát, a finnugor nyelvtudományt. Ifjonti étvágyukat meg is ideologizálták, s ugyancsak csodálkoztak, mikor egyszercsak kőbe haraptak, s kicsorbult fogsoruk, vérző ínyük arra figyelmeztette őket, hogy éppenséggel annak az ideológiának sziklaszilárdsága vette el az étvágyukat, melynek számlájára lakmároztak, mint afféle kiküldetési rendelvénnyel ellátott tudományos bürokraták szokása. A százados forduló emlékeztessen mindnyájunkat erre, s ha Szinnyei Józsefre emlékezünk, ne feledkezzünk meg Sajnovics Jánosról, Gyarmathi Sámuelről, Reguly Antalról, Hunfalvy Párról, Budenz Józsefről, Simonyi Zsigmondról, Munkácsi Bernátról, Halász Ignácra, Gombocz Zoltánról, Pápay Józsefről, Kertész Manórról, Györke Józsefről, Zsirai Miklósról, Horváth Károlyról, de senkiről sem, aki valaha legalább egy barázdát felszántott, egy sort vetett, egy rendet kaszált, egy kévét kötött ezen a még mindig oly gazdag termést ígérő mezején a tudománynak. Emlegessük meg őket minél gyakrabban, hogy példájuk buzdítsa a méltó feladatot kereső ifjúságot, hogy virágozzék ismét a finnugor nyelvtudomány hazánkban, s

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának Szinnyei József emlékére rendezett együttes ülésén, 1957. május 27-én.

hozza meg gazdag termését, hiszen mosolygó gyümölei közt ott lesz az a testvéri barátság is, mely a finnugor nyelvcsaládhoz köti népünket, Helsinkitől a Csulim és Tom közéig.

Százados ünnepünk hősről előadóink majd elmondanak annyit, amennyi e szerény ünnep keretébe elfér. Hadd tegyem ehhez hozzá a magam szerény köszöntőjét is. Hadd mondjam el, hogy Szinnyei József emlékéét nemcsak az őrizi szívemben, amit tanultam tőle, hanem az is, ahogyan tanított. Ha olykor egy-egy tanulmánya, előadása után kell nyúlnom, mindig felvillan valami az ő szűk- és szabatos szavú prózájában, valami, amit nemcsak tudomásul kell venni, hanem aminek megörül a vájtfülü olvasó. Néha csak egy jelző fénylik ki a szövegből (Szily Kálmánt „*sokérdemű kemény magyar ember*”-nek nevezi, a nyelvromlásról szólván „*eszefacsart író*”-t emleget), olykor az a nála gyakori stílus-fordulat gyönyörködtet el, melynek során az értekező próza elvontságából átsiklik a szemléletes képes beszédbe. (Lehet-e jobban érzékeltetni a régi nyelvemléktanulmányok íróinak módszerét, mint ahogy ő teszi, midőn ezt írja: „... a nyelvemléktanulmányok szerzői rendszerint semmiben sem törekedtek teljességre, hanem csak s z e d e g e t t e k, t a r l ó z g a t t a k, b ö n g é s z g e t t e k”.) Szinnyei tolla megeleveníti a közhelyé züllött stílusvirágokat is azzal, hogy a képes beszéd megett látja a képet, s ha él vele, akkor végig is képzelet, soha nem veszt el szemléletességét, nem váltja képzavarrá. A „hamu alatti parázs” elkopott kép, de az első szemlélet fényével gyúl ki, ha azt írja: „A hamu alatti parázs sokáig h a m v a d o z o t t, de nem vált egészen h o l t s z é n n é”. S végül: kevesen tudtak s még kevesebben tudnak ma úgy szóba fogni, hogy nyomban megfogják az olvasót. Egy kép („Hunfalvy begyepesedett földet kezdett föl-szántani”), egy epigrammatikus megállapítás („Nagy nemzeti katasztrófák után a rég elmúlt idők felé szokott fordulni a tudományos érdeklődés”), s az olvasó vagy hallgató máris kész a figyelemre. De olykor valóságos szép-írói módszerrel csalja lépre az olvasót. Hadd idézzem egy vitacikkének első sorait: „A tudós El Farabi a fóliánsai között ült és gondolatokba volt elmélyedve. Azon gondolkozott, hogy mely úton jut el az ember hamarabb az igazsághoz: tapasztalat útján-e vagy okoskodás útján. Ezenközben bekopogtatott hozzája egy jámbor tanítványa és tanácsot kért valami ügyes-bajos dologban. A mivel előhozakodott, az nagyon fogas kérdés volt. A tudós El Farabi, mint igazi alapos filozófushoz illik, jól meghányta-vetette magában a dolgot, de mielőtt nyilatkozott volna, utána akart nézni Aristotelesben. Hanem ahhoz pápaszem kellett. Kereste a pápaszemét az asztalon, de nem találta. Megütögte a tenyerével az asztalt, a hogy a szabók szokták, mikor az ollót keresik; de a pápaszem nem csendült meg. Lenézett az asztal alá, ott sem volt. Összevissza forgatta fóliánsait, hogy hátha jegyzéknek tette bele valamelyikbe; de mindhiába. Ekkor azt mondta magában: »Azt látom, hogy az asztalon nincs, az asztal alatt sincs, a könyvekben sincs, hát hol lehet?... Hohó! Hiszen ha én azt látom, akkor l á t o k! Ha pedig látok, akkor a pápaszem az orromon van!« Odanyúlt és csakugyan ott találta a pápaszemét. Íme, az okoskodás diadala!” Megvallom, engem ilyen bevezetés írója ártalmatlanná tesz, kézenfogva vezet, s talán még arra is rá tudna venni, hogy egy manapság divatozó nyelvtisztítási tanulmányt is elolvassak. Igaz, Szinnyei még nem tudta, hogy mi fán terem az essay-izmus, nem tudta, hogy a tudományosság aranypróbája, fémjele az ízetlen szárazság, hogy csak előragott, megcsócsált szavak illőek a tudós szájába. Tegyük úgy, mintha

mi se tudnók, s az ő emlékezetére szóljon a tudós színesen, ízesen, szépen. Nem árt az az igazságnak, ha igazság!

Ezzel ünnepi ülésünket, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya s a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében megnyitom.

BÓKA LÁSZLÓ

Szinnyei József, a nyelvtudós

Aki műveivel jelentős mértékben továbbfejlesztett egy tudományágat, aki élete munkájával évtizedeken át eredményesen szolgálta népe közművelődésének érdekeit, aki alkotásaival és emberi tulajdonságaival hozzájárult hazája nemzetközi megbecsültetésének öregbítéséhez, az — azt vallom — méltó arra, hogy a következő nemzedékek tisztelettel emlékezzenek meg róla. Ebben a meggyőződésben emlékezem meg ma Szinnyei Józsefről, a nyelvészről, abból az alkalomból, hogy május 26-án volt születésének századik évfordulója.

Száz év nagy idő az emberi élet időegységeivel mérve. A többsége azoknak, akik itt ma jelen vannak, gondolom, már nem ismerte Szinnyei Józsefet. Talán ezért sem hiábavaló, hogy ma itt kísérletet tegyek munkássága értékeinek tudatosítására. De ugyanakkor elég sokan vagyunk még azok közül is, akik hallottuk Szinnyei József szavát, magunkon érezzük a tudás ereje folytán tiszteletet parancsoló tekintetét. Érthető tehát: számunkra viszont kedves kötelesség, hogy felidézzük egyéniségének nemes vonásait.

Ünnepeltünk szakadatlan munkában eltelt élete oly gazdag eredményekben, s az a munkásság, amelyet kifejtett, oly sok irányú, hogy mindennek akár csak rövid méltatása is szétfeszítené e megemlékezés kereteit. Nem is érzem hivatottnak magamat arra, hogy Szinnyei kutatásai egész területének szakszerű bemutatására próbát tegyek. Bérem ezért azzal, hogy munkásságának saját tudományszakomhoz közel álló eredményeire tekintek vissza. Csupán megemlítem, hogy a kiváló magyar bibliográfusnak, id. Szinnyei Józsefnek a fia régi magyar irodalmi termékek feltárásával és méltatásával, általában irodalomtörténeti értekezésekkel kezdte meg tudományos pályáját. Csak irodalmi munkásságának negyedik esztendejében — s ekkor is még irodalmunk egyik legnagyobb alakjához kapcsolódva —, 1877-ben írja meg első nyelvészeti dolgozatát a Figyelőbe „Vörösmarty mint nyelvész” címen. De kapcsolata a magyar irodalommal — mind a hivatalos forma szerint, mind pedig lényegileg — pályája végéig fennállott. 1886-ban, illetőleg 1888-ban Kolozsvárt a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet nyilvános, rendkívüli, illetőleg rendes tanárává nevezték ki. Ennél sokkal jelentősebb azonban az, hogy a köztudatban talán inkább finnugor nyelvészként élő Szinnyei — nem ugyan elsősorban nyelvészeti szempontból, de mégis — mindvégig bűvára volt a régi magyar irodalomnak is, s érdemei az ehhez fűződő nyelvi problémák kutatásában aligha kisebbek, mint a finnugor nyelvtudomány területén.

Szinnyei mögött már tekintélyes irodalmi munkásság volt, amikor — egyetemi tanulmányainak befejezése után, 1879-ben — első igazi finnugor nyelvészeti cikke, egy magyar—finn etimológia (M. köt- és f. köytlä-), a Nyelvtudományi Közleményekben (XV, 169—70) megjelent. Amint a hetvenedik

születése napján tartott ünnepi közgyűlésen a Nyelvtudományi Társaságban maga mondta (l. MNy. XXIII, 527), a nyelvtudományhoz BUDENZ JÓZSEF egyetemi előadásai láncolták hozzá, s az ő buzditására kezdett el a finn nyelvvel is behatóan foglalkozni. 1879—1880-ban tett finnországi útja nyilvánvalóan nagymértékben fokozta érdeklődését valamennyi finnugor nyelv iránt, de nyelvtudományi munkássága még ezután is jó ideig a finn nyelvre korlátozódott. S ezt nem is csodálhatjuk. Egyrészt nagyon sok volt a tennivaló a finnugor nyelvtudomány szempontjából olyannyira fontos finn nyelv megismertetése céljából, s csábító feladat volt a finn népnek a magyar közönséggel való megszerettetése is, másrészt pedig 1880-ban, amikor Szinnyei mint 23 éves fiatalember hazatért Finnországból, lenyűgöző tudású nagy mestere, BUDENZ még élete teljében hatott és dolgozott, monumentálisnak mondható fő munkája, a Magyar-ugor Összehasonlító Szótár még csak akkor volt megjelenőben. Aki tehát ez időben Szinnyeihez méltó igényességgel kívánt a finnugor nyelvtudomány területén fellépni, annak előbb ugyancsak össze kellett szednie magát, s fel kellett készülnie. De volt még egy oka annak, hogy Szinnyei nem foghatott hozzá teljes békében és nyugalomban valamilyen finnugor nyelvészeti szakmunka írásához, s ez az volt, hogy hazaérkezése után még javában dühöngött a tudomány világában az úgynevezett török—ugor háború. BUDENZ 1872-ben tárgyilagosan, de szigorúan megbírálta VÁMBÉRYnek azt a tanítását, mely szerint a finnugor és a török-tatár nyelvek másodfokú rokonságban lennének egymással, s különösen VÁMBÉRY bizonyító anyagáról lesújtó véleményt nyilvánított. VÁMBÉRY nagyszabású válasza, „A magyarok eredete” csak 1882-re készült el; nemcsak határozottan tagadni próbálta benne a magyar nyelv finnugor voltát, hanem még emberi mivoltukban is megsértette azokat, akik a finnugor rokonság bebizonyításán fáradoztak. A finnugor tábor vezetői — mind HUNFALVY, mind pedig BUDENZ — már a következő évben jelentkeztek cáfolatukkal. Ugyanekkor, 1883-ban a 26 éves Szinnyei is kiállt mesterei oldalán, s az Egyetemes Philologiai Közlöny VII. kötetében szintén megbírálta VÁMBÉRY könyvét.

Már ebben a bírálatban jelentkeznek Szinnyeinek azok a tudós tulajdonságai, amelyek őt később szinte félelmetes vitázó féllé tették. Ellenfelének logikai botlásai, fogalmazásbeli gyarlóságai éppoly kevéssé kerültek el figyelmét, mint az adatközlés kisebb vagy nagyobb pontatlanságai, s miután leleplezi a szemben álló fél gyengéit, kristálytisztá logikával, tömören, világosan, szabatosan és határozottan fejti ki a maga véleményét. VÁMBÉRYvel szemben elsősorban arra mutat rá, hogy a görög forrásokban levő magyar tulajdonnevek vizsgálatából levont következtetései helytelenek. Ha a kérdéses tulajdonnevek valóban török eredetűek lennének is, ez a körülmény legfeljebb e nevek hordozóinak, azaz a magyarság vezető rétegének törökségét bizonyíthatná, de nem a magyar népet. Rámutat továbbá arra, hogy a VÁMBÉRY említette hangtani sajátosságok sem igazolhatják a magyar—török nyelvrokonságot. Kettő közülük a magyar nyelv finnugorsága mellett bizonyít, három pedig sem a magyar—finnugor, sem a magyar—török rokonság bebizonyítására nem alkalmas. Végül kimutatja, hogy VÁMBÉRY etimológiái hibás adatokkal vannak tele, a hangtörvények ismerete nélkül keletkeztek, s mindezek alapján megállapítja, hogy VÁMBÉRY könyve módszertelen és megbízhatatlan.

Szinnyei egyetemi tevékenysége is előbb szűkebb területen, a finn nyelvvel és irodalommal való foglalkozás jegyében kezdődött meg: 1883-ban

a budapesti tudományegyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára lett. A finnugor összehasonlító nyelvészet tanítását 1891-ben, Kolozsvárott kezdte meg, de művelését csak BUDENZnek 1892-ben bekövetkezett halála után tekintette fő feladatának, amikor is — 1893-ban — az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanáraként a budapesti tudományegyetemre került.

Milyen volt a helyzet a finnugor nyelvtudományban, amikor Szinyei ennek a tudománynak az irányítását átvette? — Röviden azt mondhatjuk: a továbbépítéshez szükséges alap e tudományszak több ágazatában meg volt vetve, s a továbbfejlődésnek gazdag lehetőségei voltak. BUDENZ már megjelentette nyomtatásban *REGULY* aránylag kis mennyiségű, de az időben nagy értéket képviselő cseremis (mari) és mordvin gyűjtését, MUNKÁCSI pedig 1892-ben megkezdte a gazdag vogul (manysi) szöveganyag kiadását, miáltal rendkívül értékes és nagy mennyiségű új anyagot adott a kutatók kezébe épp abból a nyelvből, amely a magyarországi finnugor összehasonlító nyelv- és néptudomány szempontjából a legtöbb eredménnyel biztatott. BUDENZ 1873-tól 1881-ig öt füzetben közzétette Magyar—ugor összehasonlító szótárát, a finn *DONNER OTTÓ* műveként pedig 1888-ban Helsinkiben már napvilágot látott a finnugor nyelvek első összehasonlító szótárának befejező része. Ez azt jelentette, hogy az etimológiai kutatásokhoz is immár ott állott két nagyszabású alkotás kiindulásul a további munkához. Majdnem ugyanilyen kedvező volt a helyzet egy másik területen is: BUDENZ 1884-től folytonatosan összefoglalta a finnugor nyelvek egyező alaktani sajátosságait, s az utolsó füzetnek BUDENZ hagyatékából történt kiadása (1894) után „Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana” is immár teljessé válva ösztönzött újabb kutatásokra. — Miben volt hát hiány? Legfőképp a finnugor hangtani ismeretek rendszerezésében. Emellett szükség volt a BUDENZTől összegyűjtött óriási etimológiai és alaktani anyag magyar szempontú elrendezésére és kritikai megrostálására. Szinyeinek jelentős érdeme, hogy ezeket a hiányokat és szükségleteket felismerte, s 1896-ban Magyar Nyelvhasznítása első kiadásában kísérletet tett a hiányok pótlására és a szükségletek kielégítésére.

A Magyar Nyelvhasznítás első és második kiadása szerényen a „Jegyzetek” felírást viseli, melyeket a szerző „hallgatói számára” állított össze. Igényesebb külsővel csak a harmadik kiadástól kezdve jelenik meg e könyv, amikor a „Jegyzetek” minősítés helyébe részletesebb tartalommegjelölés lép: I. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító magyar nyelvtan. III. Összehasonlító szójegyzék. Hogy a Magyar Nyelvhasznítás első kiadásai minő úttörő vállalkozások voltak, világosan elárulja az a körülmény, hogy a szerző előmunkálatokként például a szókezdő mássalhangzók megfelelőiseit tárgyaló fejezetben még nem tud más irodalomra hivatkozni, mint a BUDENZ Magyar-ugor Szótárában elszórt megjegyzésekre meg MUNKÁCSINAK egy táblázatos áttekintésére, mely a Nyelvőrben jelent meg. Még soványabb a szóbeljeji és a szóvégi mássalhangzók megfelelőiseivel foglalkozó rész bibliográfiája. Ebben mindössze BUDENZ könyvomaszt hangtani jegyzeteire és BALASSA JÓZSEFNEK egy tíz lapos dolgozatára van utalás. Ilyen szerény előzmények után jelent meg azután a Nyelvhasznítás még további hat kiadásban, az utolsó 1927-ben, amikor viszont már csupán az irodalom számontartása és feldolgozása is nagy munkát jelentett.

Nincs okunk arra, hogy elhallgassuk: a Nyelvhasznítás ellen bíráló megjegyzések is hangzottak el. Ezek nagyjából két állításban csúcsosodnak ki. Az egyik így hangzik: a Nyelvhasznítás didaktikai szempontból nem

megfelelő alkotás, mert használója nehezen tud kiokosodni benne. A másik így fogalmazható meg: a Nyelvhasználat nemcsak elősegítette, hanem hátráltatta is a finnugor összehasonlító nyelvtudomány fejlődését, mert e tudománynak csak megoldott, illetőleg megoldottnak látszó kérdéseiről adott számot, dogmatizálta eredményeit, s elhallgatta a kutatásra váró problémákat. Az első vádra könnyen megfelelhetünk: a bírálónak nincs joga semmiféle alkotásban sem olyan művet keresni, amilyent a szerző nem akart alkotni. Szinnyi már könyve második kiadásának előszavában világosan megmondja: „Ez a könyv hallgatóim számára készült, alapjául két előadásomnak: »Bevezetés a finnugor nyelvészetbe« és »Magyar nyelvhasználat«”. Ebből nyilvánvaló, hogy könyvét Szinnyi nem közönséges tankönyvnek s pláne nem kezdőknek és laikusoknak való negyedik olvasmánynak szánta, hanem egyetemi előadásaihoz vezérfonalul állította össze. Ahhoz, hogy teljesen érthetővé váljék, valóban feltételezte ez a könyv — talán úgy mondhatnánk — szerzője közreműködését: aki érteni és használni akarta, annak előbb hallgatnia kellett a szerző előadásait. Hiányolhatjuk vele kapcsolatban, hogy a magyar közönségnek nem állt rendelkezésére egy kevésbé szűkszavú, magyarázatokkal ellátott tankönyv a kérdéses tárgykörből, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a Magyar Nyelvhasználat nem szolgálta jól azt a célt, amelyre íródott, azaz hogy nem felelt volna meg szerzőjének egyetemi előadásai alapjául, s nem felelt volna meg azoknak az egyetemi hallgatóknak, akik Szinnyi előadásain rendszeresen részt vettek. Megfelelt bizony, mégpedig igen jól. Emellett szól az a körülmény is, hogy a Magyar Nyelvhasználat általánosan használt segédkönyv volt — s részben még máig is az — nemcsak idehaza, hanem külföldön is azon szakemberek körében, akik használatához a szükséges előismereteket ilyen vagy olyan úton-módon megszerezték.

Nem nehéz válaszolnunk a másik vádra sem, mely szerint Szinnyi dogmatizálta, megmerevítette tudománya eredményeit. Erre az állításra épp a Magyar Nyelvhasználat hét kiadása s az az eljárás a legékeesebben szóló cáfolat, amellyel Szinnyi könyvének új meg új kiadásait összeállította. Nincs ezen hét kiadás között egyetlenegy sem, amely változatlanul azonos lenne az előzővel, sőt a legtöbb lényeges módosításokat tartalmaz a megelőzőhöz képest. Nemcsak a bibliográfia bővül kiadásról kiadásra, hanem a tudomány haladásával változik a szerző felfogása is az egyes tárgyalt jelenségekről vagy azok egész csoportjáról. A második kiadás „a korábbi ingadozó, zavaros, következtelen és nem egyszer félreértést okozó hangjelölés helyett” áttér a SETÄLÄTÖL kidolgozott hangjelölési rendszer használatára, amely hamarosan nemzetközi viszonylatban is általánosan elfogadottá vált, s amelynek mellözése elszigetelte volna s fejlődésében gátolta volna a hazai finnugor nyelvtudományt. A harmadik kiadás előszava ezt mondja: „Az összehasonlító nyelvtanban a hangtani részt teljesen átalakítottam. A szabályos hangmegfeleléseket táblázatokban állítottam össze s megállapítottam a föltehető finnugor alapnyelvi hangot”. A negyedik kiadásról elég annyit mondani, hogy ennek hangtani részébe a szerző bevitte SETÄLÄ fokváltakozási elméletét, miután — mint mondja — saját kutatásai korábbi kétségeit eloszlatták. Az ötödik kiadástól kezdve csökken a szembetűnő változtatások mennyisége. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy az ötödik kiadás már a világháború második évében jelenik meg, s tévedés volna azt hinni, hogy a feltűnő változtatások hiánya Szinnyi tudományos nézeteinek a megkövesedését jelenti. A figyelmes szemlélő szemét nem kerüli el, hogy az ötödik kiadásban a szerző kissé másféléknek

rekonstruálja a kikövetkeztetett alapnyelvi hangokat, s a hozzáértő tudja, hogy ezek a kis változtatások sok-sok részletkérdés alapos megvizsgálásának az eredményei. Tovább folytatva a nyelvi tények gyűjtését és elemzését, a szerző figyelmes lett a fokváltakozási elmélet egyes tételeit a valóságos nyelvi viszonyoktól elválasztó szakadékokra, s ezért hozzáfogott a fokváltakozási elmélet kinövésének nyesegetéséhez. Szinyei hite elsősorban az alapnyelvre rekonstruált kvantitatív váltakozásokban rendült meg. A későbbi részletkutatások igazolták, hogy gyanúja megokolt volt: a fokváltakozási elmélet mindenekelőtt ezen a ponton érett meg a revízióra. — Látszólag kevés változást tartalmaz az 1920-ban megjelent hatodik kiadás is a megelőzővel szemben. Pedig, ha gondosan átlapozzuk, kiderül, hogy a 63 éves Szinyei is haladt a korrallal. Ebben a kiadásban jelennek meg elsőnek a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangok szamojéd megfelelői. Szinyei helyesen jutott arra a meggyőződésre, hogy a finnugor alapnyelvi jelenségek megítélésében a szamojéd nyelvek vallomásának a korábinál nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani. Végül módosult egyben-másban a hetedik s egyszersmind utolsó kiadás is, amely 1927-ben, tehát már Szinyei hetvenedik életévében hagyta el a sajtót.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Magyar Nyelvhasznítás három utolsó kiadásában — az első háborús kiadástól, az ötödiktől kezdve — didaktikai szempontból kevesebb előnyös változtatással találkozunk, mint a korábbiakban, sőt sajnálatosan elmarad a régi kiadásokból egy-egy kis részlet, amelyet továbbra is szívesen láttunk volna (nincs előszó, nincs felvilágosítás a Finnisch-ugrische Forschungen hangjelölésétől való néhány eltérésről, az adatanyag forrásáról, az idézett alakok nyelvtani minőségéről), általában és lényegben azonban a Nyelvhasznítás újabb és újabb kiadásai három évtizeden át hűen tükrözték a finnugor nyelvtudomány főbb eredményeit és fejlődését, megbízható forrásműül szolgáltak nemcsak a hazai, hanem a külföldi nyelvész társadalom számára is.¹ A bennük végrehajtott változtatások nyilvánvaló bizonyítékai annak, hogy Szinyei az összehasonlítható finnugor nyelvtudomány időleges eredményeit sohasem tekintette változhatatlannak, örök érvényűeknek, még kevésbé akarhatta tehát azt, hogy ezeket az ered-

¹ STEINITZ (FgKons. 35) — utalva WICHMANN és PAASONEN régi megállapításaira — már a maga korában is teljesen elavultnak tartja Szinyeinek azt az álláspontját, mely szerint a finnugor alapnyelvben csak e g y l hang lett volna (vö. FgSprw.² 25, 40 és NyH.⁷ 30—1, 48—9). Ehhez a következőket kell megjegyeznünk: 1. Azok a magyar tagú etimológiák, amelyek PAASONEN és WICHMANN tanulmányában az l hang alapnyelvi voltát kívánták bizonyítani, részint helytelenek, illetőleg bizonytalanok voltak már a maguk korában is, részint pedig még nem voltak annyira tisztázva, hogy didaktikai szempontból alkalmasak lettek volna egy finnugor *l hang alapnyelviségének az igazolására. Hogy ez mennyire így van, mutatja magának STEINITZnek 1945-ben írt következő megállapítása: „Für fiugr. l gibt es nicht viele gute, in den meisten Sprachen belege etymologien. l kam offenbar besonders in affektiven Wörtern vor.” — 2. Ami az alapnyelvre felteendő két jésítetlen hangot illeti, Szinyei általában nem volt híve annak, hogy csupán egy (vagy egy-két) finnugor nyelvben meglévő hangképviselet alapján újabb és újabb hangokat tegyünk fel az alapnyelvre. Bizonyára ezért nem tett fel két jésítetlen l hangot sem — tekintettel arra, hogy e feltevésnek más alapja nem lett volna, mint az a kettősség, amely egyes-egyedül az osztják nyelvben mutatkozik. Hogy tartózkodó álláspontja megokolt volt, mutatja ERKKI ITKONEN nemrég kifejtett állásfoglalása (Vir. 1957: 7—8). ITKONEN rámutat arra, hogy az l hangot tartalmazó osztják szók nagyrészt hangutánzó, illetőleg hangfestő szóknek látszanak, közülük csak igen kevésnek van biztos megfelelője az obi-ugor nyelveken kívül, s ezért az a nézete, hogy az osztják l e nyelv külön életében végbement fejlődés eredménye.

ményeket mások változtathatatlanoknak és örök érvényűeknek tekinték. A haladás lényeges állomásait kell tehát a Nyelvhasználat legtöbb kiadásában látnunk. Sőt könnyen elképzelhető az is, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány a Magyar Nyelvhasználat újabb és újabb kiadásai nélkül elsorvadt volna, elvesztette volna kapcsolatát a nemzetközi tudománnyal, s provinciális próbálkozásokká fajult volna, mert nagyon kérdéses, hogy lett volna-e más, aki ilyen összefoglalásokat Szinnyeiéhez hasonló átfogó tájékozottsággal, erős kritikai érzékkel, alaposítással és pontossággal létre tudott volna hozni.

Hasznos könyv volt a Nyelvhasználat a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudomány szempontjából is. Nélküle a magyar nyelvész a nyelvelmékeket megelőző korra vonatkozó kutatásaiban nem tudta volna értékesíteni a finnugor nyelvtudomány azon eredményeit, amelyeknek ismerete e kor nyelvállapotának és nyelvi jelenségeinek vizsgálatához, történeti szemléletéhez és megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Sokszor hívta ki a Magyar Nyelvhasználat a szűkebb értelemben vett magyar nyelvészek ellentmondását, de hasznossága ilyen esetekben is kétségtelen. Képzeljük el: mennyi termékeny nyelvészeti vita maradt volna el, ha Magyar Nyelvhasználatunk nem lett volna, s mennyi részletkérdés maradt volna tisztázatlan, ha a Magyar Nyelvhasználat híján e vitákra nem került volna sor.

Szinnyei számos értékes részlettanulmánnyal is előbbre vitte a finnugor nyelvtudományt, de ezekre nem térhetek ki. Még kell azonban emlékeznünk másik összefoglaló művéről, a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-ról, ennek két kiadásáról (Sammlung Göschen; 1910.², 1922.), melyekkel ugyancsak nagy érdemeket szerzett magának. Amíg a Magyar Nyelvhasználatban természet-szerűleg a magyar nyelv áll az érdeklődés középpontjában, addig itt a szerző a finnugor nyelvek olyan jelenségeire és formansaira is tekintettel van, amelyeknek a magyarban nincs megfelelőjük. Ilyenformán ebből a kis könyvecskéből a finnugor alapnyelv képe sokkal világosabban bontakozik ki előttünk, mint a Magyar Nyelvhasználatból. Előnye még ennek a könyvnek a Magyar Nyelvhasználattal szemben az is, hogy az egyes jelenségeket nemcsak táblázatok és hozzájuk tartozó példaanyag útján akarja megismertetni az olvasóval, hanem rövid magyarázatokat is ad hozzájuk.

Mondanom sem kell, hogy a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-ot is érték támadások. Főleg azt szokták benne kifogásolni, hogy határozott, biztos vonásokkal rajzolja meg a finnugor alapnyelv képét, jölehet az alapnyelv csak rekonstrukció, — azon nyelvek múltjáról, különösen pedig közös alapnyelvről, amelyekről régi nyelvelmékek nem maradtak fenn, biztosat semmit sem tudhatunk.

Korántsem vagyok híve annak, hogy a tudományban a tények, illetőleg valószínűségek helyett a hitet és a pusztá elképzeléseket ültessük trónra. Szinnyeinél azonban nem ezekről, hanem mindenkor tényekkel kapcsolatos, többé vagy kevésbé valószínű logikus következtetésekről van szó. S a tudománynak olyan területén, amilyen a finnugor nyelvtudomány, ahol évezredes nyelvi emlékek nincsenek, a múltba másképp, mint következtetésekkel, nem tudunk behatolni. Feladatunk ilyen körülmények között sem lehet az, hogy karba tegyük kezünket, mondván, hogy semmit nem tudunk és meg sem tudhatunk; ha valami, akkor ez aztán igazán nem szolgálna a tudomány érdekét. Szerintem a kutatásról nem kell lemondanunk, s nem is kell hirdetnünk a mindent megbénító reménytelen szkepticizmust. Kutatunk és következtetnünk kell a jövőben is, csak arra kell ügyelnünk, hogy következtetéseinkben

az átlagosnál nagyobb óvatosságot tanúsítsunk, s igyekezzünk állításainknak valószínűsítő érvek felsorakoztatása útján minél szilárdabb alapot vetni. Arról pedig szólni sem nagyon kell, hogy egy olyanszerű kis terjedelmű, tájékoztató jellegű összefoglalás, mint amilyen a *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*, igazán nem arra való, hogy mindannak a teljes bizonytalanságát hirdesse, ami az adatokon kívül benne foglaltatik.

De szólnunk kell a *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*-tal kapcsolatban még másról is, arról tudniillik, hogy az utóbbi egy-két évtizedben jelentkezők olyan tudományos és áltudományos nézetek, amelyek — legalábbis átmenetileg — alkalmasak voltak arra, hogy é könyvecske egyik fontos fejezetének értékébe vetett hitünket — annak megnevezése nélkül is — megingassák. Azokra a nézetekre célok itt, amelyek a finnugor alapnyelvre vonatkozó elképzelést próbálták helyettesíteni, illetőleg jelentősen megváltoztatni. Először is a marrizmusról van szó. Ha egy formans kilenc finnugor és esetleg még egynéhány szamojéd nyelvben is azonos hangalakban és azonos funkcióban jelentkezik, a marristák hajlandók voltak ezt egymással genetikai kapcsolatban nem levő nyelvek integrációja útján keletkezett véletlenségnek „magyarázni”, egyidejűleg persze reakciónak nyilvánítva minden olyan nézetet, amely az ilyen formansokat közös alapnyelvi előzményből származtatta. Erre elég csak néhány szót vesztegetnünk. Ha az egyszerű ragok és képzők hangalaki és funkcióbeli egyezése kilenc vagy több nyelvben egymástól független folyamatok eredményeként állott volna elő, ez szerintem sokkal nagyobb csoda lenne, mint az, hogyha a kérdéses formansok egy közös alapnyelv formansainak folytatói lennének. — Egészen más elbírálás alá esik az a nézet, amely szerint a finnugor alapnyelv rekonstrukciója az indogermanisztika hatására az úgynevezett indogermán alapnyelv mintájára ment volna végbe, s amely szerint a finnugor alapnyelv — ellentétben az indogermán alapnyelvvél — valójában csak valamilyen fejletlen, névragozási eseteket még nem ismerő nyelv lett volna. Itt nem a nyelvtudománytól teljesen idegen szempontok érvényesítéséről, hanem bizonyos nyelvi jelenségeknél az eddigőtől eltérő értelmezéséről van szó. Ha ez a nézet helyesnek bizonyulna, akkor a Szinnyeitől is képviselt és a *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*-ban kodifikált elképzelést a finnugor alapnyelv esetrendszeréről teljesen el kellene vetnünk. E kérdésben azonban a vita még nem dőlt el, sőt a legutóbbi hozzászólás — ERKKI ITRONENÉ — a vita eredményét így foglalja össze: „Jo vuosikymmeniä vallitsevana ollut kuva suomalais-ugrilaisesta kaassysteemistä ei . . . liene sanottavien korjauksien tarpeessa” (= a finnugor esetrendszeréről már évtizedek óta uralkodó felfogás aligha szorul rá számottevő javításokra) (Vir. 1957: 17).

Az eddigiekben Szinnyei József finnugor nyelvészeti munkásságának jelentőségét próbáltam megvilágítani. Hátra van, hogy magyar nyelvészeti munkásságáról is szóljak. Ez azonban terjedelembre oly tekintélyes és tárgyát tekintve oly szerteágazó, hogy meg kell elégednem általánosságban mozgó rövid tájékoztatással. Ezt — gondolom — annál inkább megtehetem, mert egyrészt Szinnyei magyar tárgyú dolgozatai sokkal szélesebb körben ismertek, mint finnugor nyelvészeti munkássága; másrészt a magyar nyelvtudomány terén sokaktól legjelentősebbnek tartott alkotásával, a Magyar Tájjszóttárral külön előadás foglalkozni.

GOMBOCZNAK azt a megállapítását emelném ki először, hogy Szinnyeivel „indul meg az Árpád-kori magyar hangtörténet tudományos búvárlata”.

Hangsúlyozhatjuk azután, hogy Szinnyei elől járt a magyar szóalkotás és ragozástan történeti vizsgálatában, s utalhatunk arra, hogy munkássága a régi magyar nyelven kívül a tájnyelvre meg a korabeli magyar köznyelvre is kiterjedt, s hogy jövevényszó kutatás, jelentéstani problémák, őstörténet, nyelvészettörténet egyaránt foglalkoztatták. „A Halotti Beszéd hang- és alakzata” című kis monográfiája pedig bizonyára több tekintetben mintául szolgált legújabb nyelvemlékmonográfiáinknak is.

Szinnyei gazdag magyar nyelvészeti munkássága persze nem a múlté, eredményeinek számontartása nem nyelvészettörténeti feladat. Tanításának jelentékeny része ma is helyt áll, vagy esetleg éppen kiinduló pontul szolgál, más részével viszont talán vitába lehet, sőt kell is szállni, de figyelmen kívül hagyni ma sem szabad. Bizonyosságai ennek BÁRCZI GÉZA „Magyar hangtörténet”-e, újabb nyelvemlékmonográfiáink és a napjainkban megjelenő nyelvtörténeti tárgyú folyóiratecikkek egyaránt.

Külön említést kívánnak — magyar nyelvészeti munkásságával kapcsolatban. — Szinnyei magyar nyelvtanai. „Iskolai magyar nyelvtan mondat-tani alapon” című könyvének I. része 1884-től 1926-ig 19 kiadást, II. része 1917-ig 12 kiadást ért meg. A középiskolák számára írt rendszeres magyar nyelvtana 1885-től 1926-ig 16 kiadásban jelent meg. „A magyar nyelv rendszer rövid előadásban. A középisk. felsőbb osztályai számára és magánhasználatra” című könyvének 13 kiadása látott napvilágot. Nyelvtanain kívül egy magyar olvasókönyve is több, mint harminc évig volt használatban középiskoláinkban. Emlékbeszédében ZSIRAI MIKLÓS joggal mutatott rá már 1943-ban Szinnyei ezen munkásságának rendkívüli közművelődési hatására, s erről megfelelkezünk ma még kevésbé szabad, amikor a közérdeknek tudományos munkánkkal való szolgálatát jobban hangsúlyozzuk, mint bármikor korábban.

Az elméleti és a gyakorlati munkát kapcsolta össze Szinnyei akkor is, amikor írásaiban a magyar nyelv helyes használataért és tisztaságáért küzdött. Egészen természetes, hogy nyelvhelyességi elvei nem egyeznek meg teljesen a nyelvművelés mai elveivel, de sokat közülük — gondolom — a nyelvművelés mai munkásai is aláírnának. Milyen nézetei vannak Szinnyeinek a nyelvművelésről? Csak taláломra emelek ki közülük néhányat. Helyteleníti a túlzó ortológiát; kimondja, hogy nyelvünkre nézve a legnagyobb veszélyt korántsem egyes idegen szavak meghonosodása jelenti, sőt ilyenekre bizonyos mértékig minden nyelvnek szüksége van; hangsúlyozza azonban, hogy ne használjunk idegen szót, ha van jó magyar megfelelője; hirdeti, hogy a nyelvművelés nem azonos az egyes szavak elleni harcral, legyen gondunk a szókapcsolatok helyes használatára is; kerüljük az elkopotatt szók és kifejezések unos-untalan használatát; az izléstelen répieskedés nem jelent jó magyarságot; ne csak beszédünk anyagával törődünk, hanem a helyes kiejtésre is fordítsunk figyelmet. Amennyire mai nyelvművelési irodalmunkat ismerem, Szinnyeinek ezek a nyelvhelyességi elvei ma is megállják helyüket.

A nyelvművelés elválaszthatatlan a helyesírás kérdéseivel való foglalkozástól. Szinnyei is jóformán egész életén át foglalkozott helyesírásunk problémáival is. Az úgynevezett iskolai helyesírás körül keletkezett zűrzavarban — helyesen — az egységes helyesírásért szállt síkra, s minthogy elnöke volt az Akadémia I. osztálya Helyesírási Bizottságának, bizonyára jelentős része van abban, hogy a korábban egymással oly éles ellentétben álló nézetek összehétkéltetése végre is sikerült, s hivatalos helyesírásunk egysége hosszú

vajúdás után 1922-ben helyreállt. Ismeretes, hogy Szinyei ezután is — egészen 1940-ig — tagja volt az Akadémia helyesírási albizottságának, részt vett annak munkájában, sőt A Magyar Helyesírás Szabályainak megformálásában — ha egyéni felfogásának egyes megnyilvánulásai miatt nem is mindig közmegelegedésre — jóformán halála napjáig döntő szava volt.

Mellözve sok mást, Szinyei Józsefnek még egy nagy érdeméről kívánok szólni, — arról az érdeméről, amelyet Finnország, a finn nép és nyelv megismertetésében szerzett. E téren HUNFALVY PÁL nyomdokaiba lépett, aki 1869-ben látogatta meg északi nyelvrokonainkat. Amíg azonban HUNFALVY érdeklődése később más irányba fordult, Szinyei egész életén át híven szolgálta a magyar—finn kapcsolatok érdekeit.

„Eilen tuli tänne toht. Szinyei Unkarista... Hän näyttää olevan siivo, vaatimaton ja järkevä nuori mies, vasta 22 vuoden ijällä” (= Tegnap érkezett ide dr. Szinyei Magyarországról... Rendes, szerény és eszes fiatalembernek látszik, csak 22. évében van...) — így ad hírt Szinyei Finnországha érkezéséről legjobb finn barátjainak egyike, ANTTI JALAVA, feleségének írt levelében, 1879. június végén (ILONA JALAVA, Antti Jalava. Porvoo—Helsinki, 1948. 204—5). A megérkezést színes leírások követik Finnországról, a finn népről általában, a finn parasztokról, a finnországi nyelvi küzdelmekről, a helsinki életéről a Fővárosi Lapokban, a Budapesti Szemlében, a Honban, az Ország-Világban, 1882-ben pedig megjelenik az úti emlékek nagyszabású összefoglalása, Finnország sokoldalú leírása a finn nép találó jellemzésével és a finn művelődés gondos ismertetésével, s ez: „Az ezer tó országa”. KANNISTO ARTÚR szavai szerint (Vir. 1937: 136) ez a legjobb és légteljesebb mű, amely Finnországról az ideig idegen nyelven megjelent.

A finn nyelvet Szinyei 45 éven át tanította a magyar tanárnemzedékeknek, előbb — 1883-tól — mint a budapesti tudományegyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára, később pedig mint a kolozsvári, illetőleg a budapesti egyetem rendes tanára. Nemcsak előszóval igyekezett megismertetni a finn nyelvet; finn olvasókönyvével, finn—magyar szójegyzékével, BUDENZ JÓZSEF finn nyelvtanának átdolgozott kiadásaival is szolgálta a finn nyelv kultuszát. Neki dicsőségére válik az is, hogy 528 lapos finn—magyar szótára, melyet 1884-ben a Magyar Tudományos Akadémia adott ki, első a maga nemében; nekünk, utódoknak viszont kevésbé szolgál dicsőségünkre, hogy Szinyeinek ez a maga idejében kitűnő, de a finn nyelv fejlődése folytán már jelentékeny részben elavult szótára egyben eddig az utolsó finn—magyar szótárunk is.

Ugyancsak alapvető jelentőségűek és időtállóak Szinyeinek Finnországban megjelent magyar tankönyvei. Nyelvkönyve, melyet a helsinki egyetem első magyar lektorával, a már említett ANTTI JALAVÁVAL együtt írt s adott ki 1880-ban, természetesen már rég nem kapható, magyar nyelvtanát azonban 1933-ban újra kiadta a Finn Irodalmi Társaság, s a finn egyetemeken ma is használatban van. Vajon lesz-e még va'aha is valaki, aki elmondhatja magáról, hogy nyolc évtizedig elevenen ható tényezője maradt a magyar—finn kulturális kapcsolatoknak? Mindenesetre helyesen állapította meg Szinyeiről KANNISTO ARTÚR, hogy: „Kahden etäisen heimokansan sivistyksellisten suhteiden kehittämissä hän onkin Unkarin taholta varmasti tehnyt enemmän todellisesti positiivista kuin kukaan toinen” (= A két távoli rokon nép művelődési kapcsolatainak fejlődését magyar részről bizonyosan több gazi pozitívummal mozdította elő, mint bárki más) (Vir. 1937: 138).

De Szinnyei a magyar—finn kapcsolatok szempontjából sem jelenti a múltat, hanem a jelent és a jövőt. Halála évében, 1943-ban egy kis emlék-ünnepélyen bizonyos okok miatt ezt mondtam: „Magam s mindazok, akik a dolgokat a történelem szemüvegén át szokták nézni, a magyar—finn kapcsolatok tényezői között a nyelvrokonság tényének továbbra is a legnagyobb jelentőséget tulajdonítjuk. Mert az átláthatatlan jövőben a bennünket összefűző szálak mind meglazulhatnak és elszakadhatnak, de egy közülük, amely minden magyart minden finnel összeköt, meg fog maradni, s ez a szál a magyar—finn nyelvrokonság ténye. Amikor Szinnyei erre az alapra építette fel a magyar—finn kapcsolatokat, a legidőtállóbb, legszilárdabb alapot vetette meg. A fölébe emelt építményt szétmállaszthatja az idő, elpusztíthatják a népeinket érő történelmi viszontagságok, de az alap — a nyelvrokonság alapja — nem fog megsemmisülni, s azon szükség esetén mindig újra lehet kezdeni az építést.” Tudjuk, hogy ezen újramegzúzásra szükség volt és van, s az építést a magyar—finn nyelvrokonság alapján a nyelvészek kezdték meg. Ekkor azonban nem tettek egyebet, mint újra téglákat hordtak arra az alapra, amelyet Szinnyei József vetett meg.

Szinnyei neve Finnországon kívül más külföldi országokban is a legismertebb magyar nevek közé tartozott. Erről csupán saját tapasztalataim alapján néhány szót: Tartuban a finnugor nyelvészet tanára Szinnyei Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-jával a kezében magyarázta észt hallgatóinak a finnugor hangtant; Rigában egy Leningrádban 1927-ben kiadott udmurt (votják) nyelvtan akadt a kezembe, benne Szinnyei munkáira találtam utalásokat; Stóckholmban, Uppsalában és Berlinben az érdeklődők Szinnyei Ungarische Sprachlehre-jéből merítették a magyar nyelv megtanulásához szükséges nyelvtani ismereteket; 1952-ben, amikor a Szovjetunióban jártam, finnugor nyelvészettel foglalkozó orosz, komi, udmurt és más ismerőseim Szinnyei finnugor nyelvészeti munkáinak a megküldését kérték tőlem. Szinnyei nyelvtanából tanulhattak magyarul szerte a világon még számos más helyen is, ahonnan magamnak személyes tapasztalataim nincsenek.

Talán egy-két tízezerre is tehető azoknak a külföldieknek a száma, akik elsősorban Szinnyei útján, az ő műveiből nyertek fogalmat nyelvünkről, sőt esetleg népünkről is. Joggal fűzi tehát hozzá olvasóinak Szinnyei kilétéről adott magyarázatához ILONA JALAVA, hogy „hänet tuntée Euroopan tieteelinen maailma” (= őt ismeri az európai tudományos világ) (Antti Jalava 205), s KANNISTO ARTÚR nem ok nélkül kezdi Szinnyeiről 1937-ben írt megemlékezését e megállapítással: „... Jooseppi Szinnyei, suomalais—ugrilaisen kieli-tieteen nykyään keskeisin henkilö...” (= ... Szinnyei József a finnugor nyelvtudomány ma legközpontibb képviselője ...) (Vir. 1937: 133).

Milyen erkölcsi elvek vezérelték Szinnyeit a tudományos életben, s milyen volt Szinnyei mint ember, nem én vagyok hivatva megmondani, hiszen — noha 16 évig ismertem — természetesen nem mondhatom, hogy közléről ismertem. Az előbbi kérdésre azonban válaszolt maga Szinnyei. Hallgassuk meg őt!

„A tudósnak a szíve hideg. Ő nem hallgathat sem a rokon-, sem az ellenszenv sugallatára; nem szeret senkit és semmit, csak a tiszta igazságot. Ezt keresi, és ha megtalálta, hirdeti országnak-világnak, és esze ágában sincs azzal törődni, hogy ez az igazság inyükre van-e az embereknek, vagy nincs” — írja a Budenz-albumban (26. l.) 27 éves korában. Mondanom sem kell, hogy az így jellemzett tudósban Szinnyei Józsefre ismerek.

Talán éppen tudós egyéniségének említett sajátsága okozta, hogy vele való első találkozásomat rossz előjel előzte meg. 1926-ban, mielőtt az egyetemre kerültem, egy fiatal tanár ismerősömhöz fordultam. Minthogy szülőfalum nyelvjárásán kívül a világnyelvek közül csak a Kiskunság nyelvét ismertem behatóbban, azt kérdeztem tőle: ilyen körülmények között tudnék-e én nyelvi szakot boldogulni az egyetemen. Ismerősöm így válaszolt: „Csak a magyar szakot ne válaszd, mert Szinnyeihez a Magyar Nyelvhasználat megismerését lehetetlen megtanulni”. — Mások megítélésére bízom, hogy ezt az állítást megcáfoltam-e. Annyi bizonyos: nem bántam meg, hogy ismerősöm tanácsát nem fogadtam meg.

Befejezésül még két kis, Szinnyeivel kapcsolatos élményemet szeretném elmondani, — talán alkalmasak lesznek arra, hogy a nagy tudós emberi egyéniségébe bepillantást engedjenek. Egyik élményem 1928-ból való, s még a fiatal, 71 éves Szinnyeihez fűződik. A finn nyelvből tettem nála alapvizsgát. A szöveget, melyet fordításra odavittem hozzá, teljes egészében jól ismertem, érthető tehát, hogy már csak a vizsgaláz miatt sem sokat válogattam az előttem levő lapok közt, hanem — feleletre kerülvén a sor — nekifogtam az első szemembe ötlő mondat olvasásának. A mondat közepére érve s értelmét hirtelen átgondolva forróság öntött el, mert kiderült: ugyancsak könnyelműen jártam el. A kérdéses szöveg SETÄLÄ egy tudományos értekezése volt, amelyben a szerző — éppen az általam felolvasott szövegrészben — Szinnyei egyik múlt században megjelent művére tett néhány bíráló megjegyzést, hangsúlyozva a kérdéses mű kiegészítésének szükségességét. Mire a finn mondat végére értem, el voltam készülve a legrosszabbra is. Szinnyei azonban — nem keresett szándékosságot eljárásomban, nem haragudott meg érte; elmosolyodott, s mielőtt a fordításba kezdtem volna, csöndesen csak annyit mondott: „Olvassa valahol máshol!”. Szükségtelen megjegyezmem, hogy meggondolatlanságomnak vizsgám eredménye tekintetében nem lett semmi káros hatása.

Másik élményem 15 évvel későbbi, s már az öreg Szinnyeihez kapcsolódik. Az Akadémia könyvtárában jártam, melynek Szinnyei akkor főkönyvtárnoka volt. AHLQVIST finn nyelvész egyik könyvét kerestem, s miután a könyvtáros nem találta a könyvet a katalógusban, kifelé tartottam. Szinnyei ekkor már 85 éves volt, nehezen járt, mégis kis botjára támaszkodva megállt velem egy szóra. Mikor kérdezősködésére beszámoltam neki könyvtárlátogatásom céljáról s egyben mindjárt eredménytelenségéről is, hitetlenül csóválta fejét. „Meg kell annak a könyvnek lennie — mondotta —, hiszen Hunfalvy könyvtára ide került hozzánk, abban pedig bizonyosan megvolt Ahlqvist könyve is”. Másnap reggel egy levelet adott át nekem az Akadémia portása, benne ez állt: „Ahlqvist mordvin nyelvtana mégis megvan a könyvtárban, és rendes helyén levő katalóguslapja szerint jelzete Nyelvt. O. 405.” Aláírás: Szinnyei József. Nem csekély megindultsággal forgattam kezemben e levelet, csodálkozással néztem rá: az európai híru tudós 85 éves korában írja ezt hozzám, a hatalom és rang nélküli könyvtárlátogatóhoz. Hivatásszeret, mások jogos érdekeinek felkarolása, megértés a rangban és korban mögöttünk levőkkel szemben, ezek azok a közéleti erények, amelyeknek gyakorlására példát mutatott Szinnyei József, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka, említett levelével. Levele megírásával demokratikus magatartásra adott példát — azoknak is, akik a demokráciát hirdetik és a demokratikus magatartást gyakorolják, meg azoknak is, akik a demokráciát hirdetik, de a demokratikus magatartást nem gyakorolják.

Szinnyei József a Magyar Tudományos Akadémiának igazgató és rendes tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 21 éven át elnöke volt. Születésének századik évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai az őszinte hála érzésével gondolnak volt elnökükre, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya tisztelettel hódol Szinnyei József emlékének.

LAKÓ GYÖRGY

Szinnyei József és a magyar nyelvjáráskutatás

1. Szinnyei József neve szorosan összefonódik a finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal. Ugyanakkor mindenki előtt, aki a magyar nyelvtudományt műveli, Szinnyei József neve jelenti azt a tudóst, aki a magyar nyelvészet minden ágában nemcsak járatos volt, hanem részletkutatásaival és nagy összefoglaló műveivel előre is vitte ezeket a tudományágakat. Hogy csak futólag ragadjak ki néhány példát: a magyar hangtörténet legvitatottabb kérdésének, a magánhangzók nyíltsági fokának tudományos igényű tárgyalása elképzelhetetlen Szinnyei alapvető fontosságú dolgozatainak (Középkori nyelvemlékeink olvasása: NyK. XXVII, 241—72, 361—85; Az Árpád-kori kiejtéshez: NyK. XXXI, 227; A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. XLII, 1—35; A magyar hangtörténethez: MNy. XIII, 65—71; stb.) beható elemzése nélkül. Mintaszerű értekezéseket írt egyes magyar képzők történetéről (Az *-ít* képző történetéhez: NyK. XXXI, 470—2; A *-z* gyakorító képző: uo. 468—70; A *-tat*, *-tet* és a *-gat*, *-get* képző: Szily-Eml. 78—81; Egy finnugor deverb. névszóképző: NyK. XLVI, 161—7). Jövevényszó kutatásainkban nélkülözhetetlen a magyar nyelv román jövevényszavairól szóló kitűnő tanulmánya (A magyar nyelvbe átvett oláh szavak: Nyr. XXII—XXIII.). Középkorai leíró nyelvtanából (Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. 1—12. kiad. 1884—1917.; A magyar nyelv rendszere rövid előadásban 1—13. kiad. 1887—1926.) nemzedékek merítették anyanyelvi ismereteiket. A magyar nyelv művelési irodalmat számos tudományosan megalapozott, mérsékelt, de határozott hangú cikkel (pl. Jó magyarság: Msn. II, 49—59, 73—81) gazdagította.

Természetes tehát, hogy kutatási köréből nem rekesztette ki a magyar nyelvjárások tanulmányozását sem. Azt is elmondhatjuk minden túlzás nélkül, hogy Szinnyei a Magyar Tájszótár megszerkesztésével nemcsak a magyar nyelvjáráskutatásnak és általában a magyar nyelvtudománynak tett megbecsülhetetlen szolgálatot, hanem nagy része volt abban, hogy a nyelvjáráskutatás tekintetében világszponylatban is az elsők közé törtünk fel, megelőzve számos nagy nemzetet.

2. Hogy Szinnyei Magyar Tájszótárának jelentőségét kellőképpen értékelhessük, szükséges röviden vázolni a nyelvjáráskutatás európai hátterét és magyar előzményeit a múlt század második felében.

Az európai nyelvjáráskutatás LAZICZIUS GYULA szellemes, áttekinthető, de talán szándékosan is leegyszerűsített vázlatában (A magyar nyelvjárások 1—10) három korszakra oszlik. Az első korszak a XVII. század végétől a XIX. század közepéig tart. Az irodalom Vico, Rousseau, Macpherson és Herder alkotásainak hatására kezdi fölfedezni a népit, divatossá válik a népköltészet, a klasszikus dráma szinte kötelező görög—római mitológiai tárgyait egyre

inkább váltják föl a romantikus, középkori és újkori témák. Ezek szereplői közt egyre több népi elem bukkan föl. A kor értelmisége, amely bizonyos nosztalgiával fordul az egyszerű, a „kultúrától meg nem rontott erkölcsű” nép felé, természetesen a felfedezők lázas izgalmával döbben rá a népnyelv virágoskertjének gazdag színpompájára is. A XVIII. század racionalista, a klasszikus egyszerűsége és arányokra törekvő kissé egyhangú és leszűrkített nyelvezetébe a lelkes rajongók egyre nagyobb számban igyekeznek átültetni a népnyelv buján tenyésző, kertészektól nem gyomlált és mesterkéltre nem vagdosott vadvirágait és növényeit. A romantika időben és térben ki akarja terjeszteni a költészet világát, divatba jön az egzotikum, a klasszikus ókor helyett a „sötét középkor”, a nemzeti múlt feltárása, és ezzel együtt a nemzeti múlt hagyományait őrző népnyelv gazdag kineseinek fölfedezése. Lelkes gyűjtők Európa-szerte szedetik és mohón ízlelgetik is a népnyelv különleges, új zamatú szavait. Ekkor még a tájszavak gyűjtésével nem a nyelvtudomány, hanem az irodalom művelői, a népköltészet rajongói foglalkoztak azzal a céllal, hogy vele az irodalmi nyelvet tegyék színesebbé, kifejezőbbé, gazdagabbá.

Az első tájszótár Angliában jelent meg: RAY, *Collection of English Words not generally used* (1674.). Ezt számos kisebb-nagyobb mű követte Angliában a XVIII—XIX. században. Németország a XVIII. században kapcsolódik be a tájszógyűjtésbe. Kezdetben az észak-német területről jelennek meg a gyűjtemények, majd a munkásságot betetőzi SCHMELLER *Bayrisches Wörterbuch-ja* (1827—1837.) és SCHMID *Schwäbisches Wörterbuch-ja* (1831.). Ehhez a sorozathoz csatlakozik az 1838-ban megjelent magyar *Tájszótár* és 1841-ben MOLBECH *Dansk Dialektlexicon-a*.

LAZICZIUS szerint: „A nyelvjárás-kutatás első szakaszát két dolog jellemzi: az anyaggyűjtés, amely ekkor főleg szókészleteti tényekre vonatkozik, és az irodalmi szempont, amely a gyűjtést áthatja” (i. m. 2).

3. A múlt század közepén a SCHLEICHER-féle *Werden-Verfall* elmélet nem nagyon kedvezett a nyelvjáráskutatásnak, mert a nyelvet mint élő organizmust fogja fel, amely megszületik, kifejlődik, majd hanyatlak és elpusztul. Indogermán szemmel tehát — azt mondhatnám — a szanszkrit jelentette a gyermekkort, a görög az ifjúkort, a latin a férfikort, de az újlatin nyelvek vagy a német, angol már hanyatlóban, elöregedőben levő nyelvek (vö. SCHLEICHER A., *Linguistische Untersuchungen*. 2. Teil. Bonn, 1850. 10, 15; l. még ARENS, *Sprachwissenschaft*. Freiburg—München, 1955. 228—9). MÜLLER MIKSA egykor olyan népszerű fölolvásásaiban is a hangváltozásokról mint „torzulásokról”, másutt „elfajulásról” vagy „romlásról” ír, ha a modern nyelvekről van szó. Így természetes, hogy a nyelvjárások — tehát egy hanyatló, öregedő nyelv „fonyadt” virágai — nem érdemeltek különösebb figyelmet a szanszkrit és az ógörög nyelv rajongói előtt.

Noha korábban működött a nyelv organizmus-elméletének kibontakozásánál, de a mi RÉVAI MIKLÓSunk is nyelvhelyességi kérdésekben mindig az „antiquitas”-ra hivatkozott, azt tartotta a nyelvben helyesnek, ami régi.

Kedvező fordulatot jelentett a nyelvjáráskutatás szempontjából az újgrammatikus iskola fellépése. A század utolsó negyedében az újgrammatikusok forradalmi változást hoztak szinte a nyelvtudomány minden ágában. „Az a körülmény, hogy a nyelv fiziológiája és a nyelvvel összefüggő lélektani folyamatok kutatása egyaránt az érdeklődés központjába kerül, egyben az élő nyelvekre irányítja a figyelmet, melyekben e tényezők a legjobban meg-

figyelhetők . . . Ezzel együtt jár a nyelvjárások, mint az élő nyelv úgyszólván magukra hagyott fejlődésváltozatainak tüzetes gyűjtése, vizsgálata. Ez meg is indul szinte mindenütt, több-kevesebb késedelemmel.” (BÁRCZI, Bev. 134.)

Nálunk a nyugati organizmus-elmélet nem bénította ugyan meg a nyelvjárási anyag gyűjtését, hiszen első nyelvtudományi folyóiratunk, a Magyar Nyelvészet már első számától kezdve értékes nyelvjárási monográfiákat közöl, a később meginduló Nyelvőr pedig szinte hivatalos helye a népnyelvi adatközlésnek (vö. KÁLMÁN, Nyelvj. gyűjt. 5). Mégis nagyobb lendületet jelentett az újgrammatikus iskola magyarországi térhódítása. Akkori ifjú, de már korán vezető szerepre jutott nyelvtudósaink, SIMONYI ZSIGMOND és a nála alig fiatalabb Szinnyei József átvették ugyan mesterüknek, BUDENZ-nek kitűnő és úttörőnek mondható eredményeit, de lényegesen továbbfejlesztették és korszerűsítették a hangtörvények sokkal szigorúbb alkalmazásával, az analógia és a lélektani tényezők tudományos földerítésével.

Az elszórt apró-cseprő népnyelvi közlések mellett egyre több nyelvjárási monográfia jelenik meg. Ezeknek írói már nemcsak a falura szakadt laikus értelmiségiekből, papokból, tanítókból kerülnek ki, hanem a gyűjtők között találjuk SZARVAS GÁBORT, SIMONYI ZSIGMONDOT, BALASSA JÓZSEFET, ZOLNAI GYULÁT és sok más jól képzett nyelvész is (vö. KÁLMÁN: i. h.).

Ezt a korszakot, a XIX. század második felét nevezi LAZICZIUS (i. m. 5) a nyelvjárási monográfiák korszakának.

4. A nyelvjárási monográfiák és a kisebb közlések nagy számban tartalmaztak tájrszóanyagot is. Érthető, hogy milyen nagy érdeklődéssel fordult a nyelvtörténész és az összehasonlító nyelvész is a tájrszókincshez, hiszen nem egy — csak a kódexekből ismert szó — fel-felbukkan egy-egy nyelvjárásban is. A finnugor nyelvtudomány művelői is nemegyszer tapasztalhatták, hogy egy-egy magyar tájrszó hangalakban és jelentésben tökéletesen megfelelhet más finnugor nyelvek valamely szavának. Az egyre inkább föllendülő etimológiai kutatás parancsoló szükségé tette a Magyar Nyelvtörténeti Szótár után a folyóiratokban szétszórt és így nehezen fölhasználható tájrszóanyag korszerű egyesítését is.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1884. december 15-i ülésén elhatározta az új tájrszótár kiadását, és szerkesztésével az akkor 27 éves Szinnyei Józsefet bízta meg. A fiatal tudós tervezetet dolgozott ki, amelyet a bizottság kisebb kiegészítésekkel elfogadott (vö. Nyr. XIV, 217—8 és XXI, 549—51). Szinnyei egymaga végezte hat és fél éven át a gyűjtés és kilenc éven át a szerkesztés munkáját, míg 1901-ben megjelent a második kötet utolsó füzeté is. Az első kötet előszava még 80 000 adatról szól (vö. MTsz. III. l.), de a szerkesztő a további füzetekben egyre több új adattal egészítette ki gyűjtését, és amit lehetett, beiktatta a szótárba, úgy, hogy a földolgozott adatok száma eléri a jelzett mennyiség másfélszeresét, tehát 120 ezerre tehető (vö. SZINNYEI: MNy. VIII, 391 jegyz.). A MTsz. második kötetének megjelenése után a szerkesztő még egy harmadik kötetet is tervezett, amelyben a dajkanyelv szavai, a keresztnevek nyelvjárási változatai, az állatok tulajdonnevei, az állathívogató és -űző szavak, egy tetemes pótlék és szómutató foglaltatott volna (Nyr. XXX, 287). Erre azonban már nem kerülhetett sor, mert Szinnyei szavait idézve: „Utóbb aztán a közzétett és a M. T. Akadémia nagyszótára számára összegyűjtött, valamint a M. Nyelvtudományi Társaság birtokában s az én birtokomban levő kézirati

anyag annyira fölgyarapodott, hogy az egésznek földolgozása után a pótlék legalábbis annyit tenne ki, ha ugyan nem többet, mint a MTsz. megjelent két kötete. Ilyen nagyterjedelmű pótlék kiadása helyett célszerűbb lesz megvárni annak az időnek az elérkezését, mikor a MTsz.-ból új kiadást lehet rendezni, amelyben egyesítve lesz a régi és az új anyag.” (MNY. VIII, 391.)

Ez a hatalmas mű, amelynek Szinyeyi egymaga végezte az adatgyűjtési és szerkesztési munkálatait, méltó kiegészítése annak a nagyszabású tudományos szótársorozatnak, amely a múlt század végén betetőzte egy korszak adatgyűjtését, és biztos alapokat nyújtott a további munkálatokhoz. BUDENZ Magyar—ugor Szótára, SZÁRVAS és SIMONYI Nyelvtörténeti Szótára, SZILY KÁLMÁN Nyelvújítási Szótára, valamint SZAMOTA és ZOLNAI Oklevélszótára mellé méltán és büszkén sorakozhat föl SZINNYEI Magyar Tájszótára is. A Nyelvtörténeti Szótár megjelenése után ádáz viták törtek ki, és bebizonyosodott a szótár sok hibája, fogyatékosága. Szinyeyi hatalmas művével ez nem történt meg. Hoztak ugyan pótlásokat, helyreigazításokat még évtizedek múltán is a folyóiratok, de nélkülözhetetlen segédkönyvvé, megbízható forrássá vált, amelyet sohasem mulaszt el az ember megtekinteni, ha akármilyen hangtani vagy szófejtési ötlete támad. Megbízható alap marad ez a szótár még egy évszázad múlva is, hiszen a szerkesztő rendkívüli gonddal, lelkiismeretességgel járt el, minden gyanús adatnak utánanézett, az ő műve idézésekor nem érhetik az embert kínos meglepetések.

Különös dolog, de tény, hogy hiába kerestem ennek a hatalmas munkának részletes ismertetését, bírálatát, méltatását az akkori magyar nyelvészeti folyóiratokban. Csak az első füzetet ismertette röviddel megjelenése után SIMONYI ZSIGMOND (NyK. XXIII, 307), az első kötetet pedig ugyancsak elég röviden KÁLMÁR ELEK (Nyr. XXVI, 29). Az első és talán egyetlen részletes, a műhöz méltó bírálat SETÄLÄ EMILTŐL jelent meg (FÜF. Anz. IV, 25—32).

A kitűnő finn tudós ismertetéséből veszem át a következő szavakat, amelyek most, több mint fél évszázaddal a MTsz. megjelenése után igazolódtak is: „Es versteht sich von selbst, dass dieses Lexikon auch als Sammlung von der Gemeinsprache fremden Dialektwörtern nicht vollständig sein kann, vielmehr sind natürlich aus den Dialekten noch viel Wörtern zu schöpfen, aber gerade das Vorhandensein eines solchen Wörterbuches ist dazu angetan auf die Fortsetzung des Wörtersammelns fördernd einzuwirken... Wenn einmal... ein Wörterbuch der ungarischen Volkssprache im eigentlichem Sinn zur Veröffentlichung gelangt, wird Prof. SZINNYEI's Lexikon, in dem der Name seines Herausgebers in der finnisch-ugrischen Forschung fortleben wird, eins der wichtigsten und unentbehrlichsten Vorarbeiten zu jenem grossen Wörterbuche sein.” (I. m. 32.)

5. A SETÄLÄ EMILTŐL várt nagy népnyelvi szótárhoz ma sem jutottunk el, de abban igaza van a bírálónak, hogy mint minden nagyarányú szintézis, a MTsz. is két célt szolgál: összegyűjti egyrészt egy korszak részletmunkáinak eredményeit, másrészt éppen a hiányok megmutatásával további részletkutatásokra ösztönöz. Egy nagy szintézis mindig föllendíti az illető tudományágot. Egy etimológiai szótár, egy jelentősebb jövevényszó-tanulmány nemcsak lezár egy korszakot, hanem a kutatóknak szilárd talajt ad a lába alá, és kiindulópont ahhoz, hogy évtizedek múltán új összefoglalást lehessen írni a szintézisből kisarjadó bírálatok, kiegészítések, újabb anyaggyűjtések, részletmunkák figyelembevételével.

Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a MTsz. ezt a hivatását is teljesítette. Most már elérkezett az az idő, hogy egy újabb tájszótár kiadásáról gondoskodjunk. Az anyaggyűjtés már évek óta folyik, és befejezéséhez közeledik. Az új tájszótár terjedelme többszörösen meg fogja haladni Szinnyei nagy művét, de nem teszi fölöslegessé nagynevű elődjét, amelyre a bel- és külföldi nyelvtudományi cikkekben és könyvekben az elmúlt félszázadban számtalan hivatkozás történt. Nagy hasznát vették a MTsz.-nak a Magyar Nyelvtanász munkatársai a kérdőízüetek összeállításakor is (vö. A m. nyelvtanász munkamódszere 46), hiszen a MTsz. szinte kínálta azokat a szavakat, amelyek nagyszámú hangtani variánsuk miatt okvetlenül belekiváncsoltak a kérdezendő szavak vagy fogalmak közé.

6. Nem volnánk igazságosak a MTsz.-ral szemben, ha csak hazai viszonylatban vennénk szemügyre. Számos nyelvnek van egy-egy kisebb-nagyobb nyelvterületre szorítkozó tájszótára, mint például az oroszoknak PODVISOCKIJ Arhangelszk vidéki (1885.) és KULIKOVSKIJ Olonyec vidéki (1898.) tájszótára, a németnek a BACHMANN-féle évtizedeken át szerkesztett hatalmas Schweizerisches Idiotikon (1881—), MARTIN—LIENHART „Wörterbuch der Elsässischen Mundarten” című munkája (1899—1907.) stb. (A későbbi német tájszótárakat l. A. BACH, Deutsche Mundartforschung. Heidelberg, 1934. 127—8.)

A régi, kezdetleges tájszótárakon kívül azonban még ma is kevés nyelvnek van az egész nyelvterületre kiterjedő tájszótára. SZINNYEI műve tehát — noha csak az addig megjelent és kisebb részben kéziratot anyagot foglalta össze, helyszíni gyűjtést nem végzett — mégis szinte egyedülálló teljesítmény, és saját korában csak az angol WRIGHT-féle English Dialect Dictionary (1898—1905.) hasonlítható hozzá.

Azt hiszem, igaza van MELICH JÁNOSNAK, aki Szinnyei 60. születésnapján mondott ünnepi beszédében azt fejtegette, hogy Szinnyeit nagy szintéziseiben saját tudománya művelőinek, tanítványainak és más tudományszakok képviselőinek érdekein kívül az a cél is vezérelte, hogy a magyar tudománynak a külföldön becsületet szerezzen (vö. MNy. XXIII, IX—X. 1.). Ez a megállapítás nemcsak nyelvtanaira, finn szótárára, a Finnugor Nyelv-hasonlításra és a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-ra érvényes, hanem Tájszótárára is.

7. Talán meddő dolog arra vállalkozni, hogy azt boncolgassuk, mi indíthatta Szinnyeit a Magyar Tájszótár megszerkesztésére. Az okok sokrétűek, és lehetnek a véletlen játéka is. Szinnyei ifjúkori, Finnországban eltöltött éve mély hatással volt egész pályájára. Számos finn tárgyú cikket és könyvet tett közzé, szerkesztett a finnek számára magyar nyelvkönyvet JALAVA ANTTIVAL, írt egy kitűnő finn—magyar szótárt, átdolgozta BUDENZ finn nyelvtanát, finn olvasókönyvet állított össze, számos finn munkát, folyóiratot ismertetett. Finnországban ismerte és szerette meg a parasztságot, a népnyelv és népköltészet hordozóját. Meleg szavakkal emlékezik meg a finn parasztságról és a finn népköltészetéről (Az ezer tó országa. 1882. 290—324, 381—456; KisTársÉvk. XIX, 367—408). A Kanteletarból maga is fordít. Finnországi útja ébreszthette rá, hogy milyen nagy nemzeti erőt jelenthet a népnyelvvel és a népköltéssel való foglalkozás. Ő ismertet először Magyarországon finn nyelvjárási tanulmányokat (vö. NyK. XVI, 97—119). Látja, hogy a finn nép apostola, Lönnrot Illés nemcsak a Kalevalát gyűjti össze, és szerkeszti világirodalmi értékű eposzá, amelyet a homéroszi

gag egypte moy elend e valda by list
 valandia az moy jeltet tezem zoz tr
 neped scriptur scriptur scriptur
 el ficut scriptur scriptur scriptur
 illud legem iougd mit palidua GV

cū accidant unius quilibz i principio audiet qz
 audierit et dicet fci e plaga i pp qui seqbatur
 ablaton. & forasim qz cui cor e qñ leonis
 pauore soluet. & ac cui omis pps isti for
 tem e pñm tñi. & robustos omis qui cu
 eo sunt. & v nichn uider rectu e otillu.
 & ngrget ad te unū susisit adan ulqz
 berlaber. qñ arena maris i numeru bñs

ter
 au
 ne
 tu
 em
 qu
 tu
 qu

A szövegemlék hat sora a 103a lap felső szélén. (Kb kétszeres nagyítás.)

unros sicben unri sol symoel istos. &
 ichnauer cor eoz p abimelech dicen
 ter. pñ e. & ederuntqz illi. lxx. pond
 argenti d fano baal beath. & in oduret
 & ex eo unros mopet r uagos. scuntqz fē

96
 97

Az 03 *te(m)plu(m) aranaba(n)* glossza a 78a lap baloldali hasábjának alsó, bal sarkában. (Kb két és félszeres nagyítás.)

ca sunt q̄ ligna ad uite. Veni et impa ub.
 Que rēdit. Nunq̄d possum desistere iunū
 meū qd̄ iustificat dñm et homines. et me lig
 na cetā conuocari. Dixi unq̄ oīa ligna ad
 iunū. Veni et ipa sup nos. Que rēdit. a.
 Quiē me rēge ub̄ constituitis. uenite et
 sub mea umbra rēficiatē. Quia nō nūl
 ti egrediat̄ d̄ ranno et deuoret cedro liba
 m. Nūc et si recte. et ub̄ p̄o constituitis

thiuis
 v̄dmpnūm

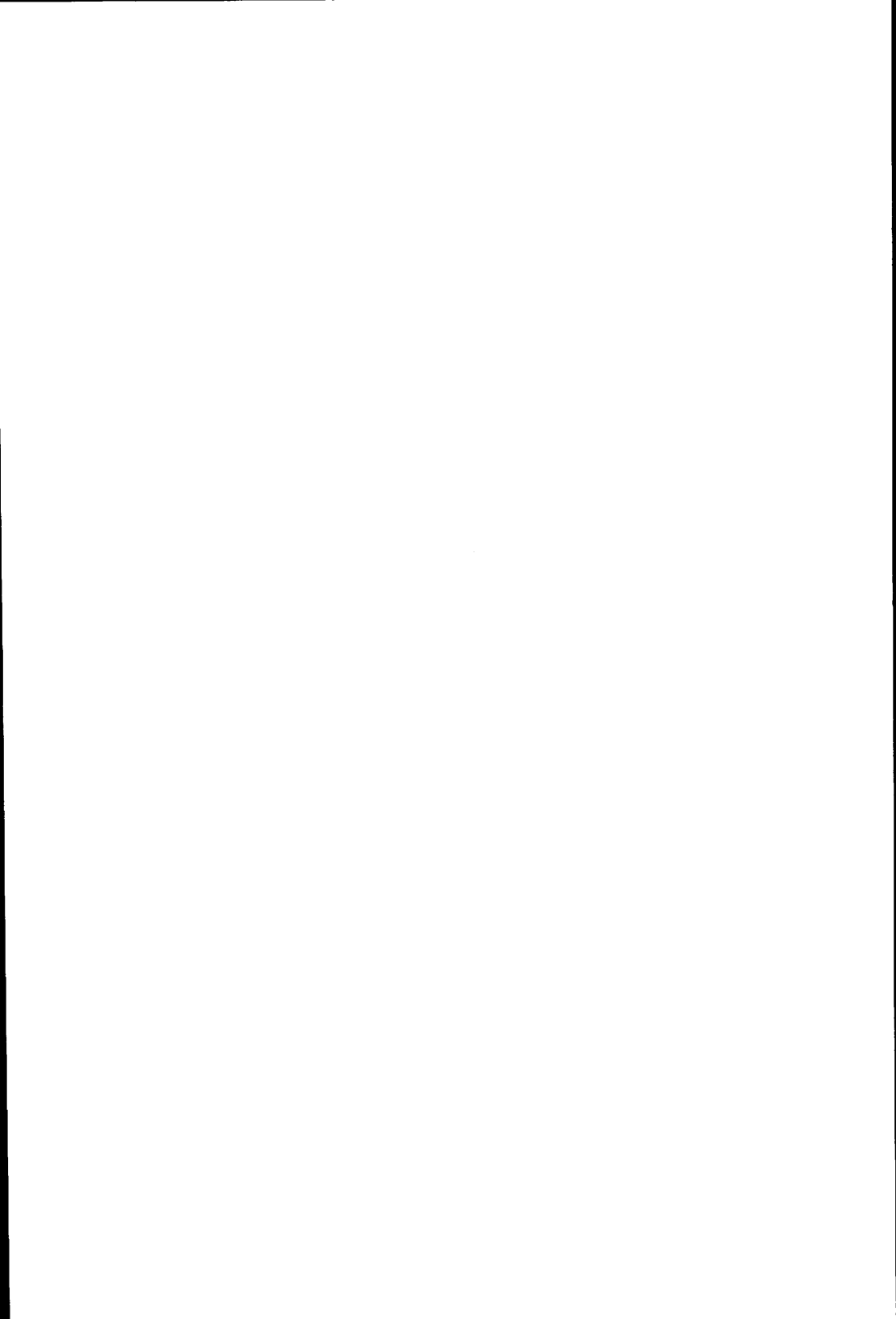
A *thiuis* glossza a 78a lap jobboldali hasábjá mellett. (Kb. két és félszeres nagyítás.)

tith haz et plaz d haz
 v̄dmpnūm gabona

A *tith haz* (*re*)l eltezer *haz* és a *gabona* glossza a 103a lap alsó szélén.
 (Kb. négyszeres nagyítás.)

pro dampnis rēferti solat
 falo viz

A *falo viz* glossza a 103a lapon, a jobboldali hasáb alatt. (Kb. négyszeres nagyítás)

eposzokkal és a Nibelungenlieddel együtt emlegetnek, hanem megszerkeszti a finn nyelv egyik legteljesebb, legjobb szótárát. GENETZ és AHLQVIST nyelvjárási tanulmányokkal kezdik tudományos pályafutásukat.

Itthon nagy lendülettel fogott bele magyar nyelvtörténeti és finnugor összehasonlító tanulmányokba, és csakhamar érezhette, milyen hátrányt jelent a gazdag nyelvjárási szóanyag szétszórtsága, ami szinte lehetlenné tette fölhasználását. Pedig akkor már Európa-szerte nyilvánvaló volt, hogy a nyelvjárások gyakran pótolják a nyelvemlékeket is (vö. pl. LUNDELL—BALASSA: Nyr. XIV, 159 kk.), és ezért sem a nyelvtörténész, sem az összehasonlító nyelvész nem végezhet igazi munkát ismeretük nélkül.

Szinnyei József nem volt polihisztor. A tudományok széles kibontakozása és differenciáltsága ezt már nem tette lehetővé az ő korában. De ízigvérig magyar nyelvtudós volt, aki igyekezett ezt a tudományt magyar és finnugor vonatkozásában minden területen alkotóan továbbfejleszteni. Nem riadt vissza az apró részletkutatásoktól, de a hosszú éveket igénylő nagy összefoglalásoktól sem. Bár könyvei között érezte magát igazán otthon, nem volt szobatudós, és a nagyközönség számára is igyekezett a nyelvtudomány eredményeit szépen és érthetően közölni. A Nyelvhasonlításnak, az úgynevezett néma könyvnek a szerzője tudott nagyon vonzóan is írni.

Szinnyei jelentőségét leginkább az mutatja, hogy művei nem múzeumi tárgyak, hanem mai nyelvtudományunknak is eleven, szerves részei.

KÁLMÁN BÉLA

A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák

I.

I. Nyelvünk első szövegemlékének közzététele után szinte egy évszázad, aztán meg ismét harmad-negyedfél évtized telt el egy-egy újabb szövegemlékünk felbukkanásának időpontja között. Már megint csaknem negyedfél évtized választott el negyedikül előkerült szövegemlékünk, az Ómagyar Mária-siralom feltűnésétől, mikor a szerencsés véletlen ismét egy magyar szövegemléket tettet élénk. Minthogy erről az újabb felfedezésről a magyar nyelvtudomány munkásai mindeddig vajmi keveset tudhatnak,¹ mindenképpen megokoltnak látszik, hogy az emlékre vonatkozó legfontosabb adatok közlésével egyidejűleg a nyelvemlék szövege és a vele egy kódexben megőrződött néhány glossza mielőbb napvilágot lásson.

¹ Még 1956 májusában e sorok írójának a kolozsvári rádió munkatársával a felfedezésről folytatott beszélgetését a rádió közvetítette, majd a tájékoztatás teljes szövegét a kolozsvári Igazság is közölte (XVIII [1956.], 186. sz. 1. l.). Valamivel később, de jóval bővebb tájékoztatót tett közzé a nyelvemlékről FARCZÁDY ELEK (Ismeretlen magyar nyelvemlék: Utunk XI [1956.], 33. sz. 5. l.: az emlékek szövegét ő sem közölte). A FARCZÁDYVAL együttesen még 1956 júliusára elkészített részletes ismertetés rajtunk kívül álló okokból e sorok megfogalmazásáig (1957. augusztus vége) nem jelent meg. Az itt közölt beszámoló és az előbbi tájékoztató egyes megállapításai között mutatkozó kisebb eltérések esetén magam természetesen utóbb megfogalmazott véleményemet tartom elfogadhatóbbnak.

A szövegemlék felbukkanására nézve előre kell bocsátanom azt a személyi természetű mozzanatot, hogy magam még 1956 áprilisában, akkor értesültem az emlék felfedezéséről, mikor VIGH KÁROLY, a marosvásárhelyi magyar Orvos-Gyógyszerészeti Főiskola könyvtárának akkori vezetője FARCZÁDY ELEKnek egy, az év április 12-én kelt, hozzá intézett levelével lepett meg. FARCZÁDY arról tájékoztatta levelében VIGHET, hogy a vezetése alatt álló marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár (előbb: a Református Kollégium Nagykönyvtára) egy középkori hártyakódexében két, néhány soros magyar szöveget őrző levélre akadt. FARCZÁDY a szövegemlék két lapjáról készült fénykép-hasonmás egyidejű melléklésével már akkor közölte azt a vélekedését, hogy a XIV. század második feléből való hártyakódex magyar nyelvű bejegyzései a XV. század első negyedéből valók lehetnek. VIGH egyébként FARCZÁDYNak azzal a levélbeli kérésével jött hozzám, hogy JAKÓ ZSIGMONDDal együtt mondjak véleményt a szöveg leírásának kora és nyelvtörténeti értéke felől. Már a hasonmás futó megvizsgálása után is valószínűnek látszott, a KELEMEN LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND és PATAKI JÓZSEF társaságában végzett tüzetes vizsgálat után meg éppen kétségtelenül helyesnek bizonyult FARCZÁDYNak a bejegyzés korára vonatkozó vélekedése, s ezzel együtt persze kétségtelenné vált számunkra az is, hogy a hártyakódexben ránk maradt néhány soros emlék nyelvünknek — keletkezési korát tekintve — ötödik szövegemléke.

Még e tény végleges megállapítása előtt, mikor a szövegemlék fénykép-hasonmását éppen az írásjelleg korának pontos meghatározása célzatával KELEMEN LAJOSnak megmutattam, FARCZÁDY levélbeli közlése után újabb meglepetés ért. KELEMEN ugyanis a legnagyobb határozottsággal kijelentette, hogy maga ezt a szövegemléket több mint hat évtizede, már 1894—1895 táján több ízben is látta. A továbbiakban elmondotta, hogy a jelzett idő tájt a marosvásárhelyi református kollégium diákjaként a kollégiumi Nagykönyvtár akkori tanár-őre, KONCZ JÓZSEF (1829—1906.) engedélyével gyakran kutatgatott a könyvtár polcain. Mikor aztán egy ilyen keresgélés közben a jelzett hártyakódex is kezébe került, a nagyon gondos írással és finom, művészi díszekkel telerótt levelek forgatása során szeme megakadt a latin nyelvű kódex egyik lapján olvasható és a kódex írásától már a betűk jellegében is elütő néhány soros magyar nyelvű szövegen. Minthogy azonban maga a szöveget gyakorlatlansága miatt egészében kibetűzni nem tudta, sőt a kódex, valamint a bejegyzés keletkezési korára nézve is csak bizonytalankodó sejtelmek támadtak benne, egy újabb nyelvemlék felfedezésében reménykedve felvilágosításért tanárához, KONCZ JÓZSEFhez fordult. Mindenestre meglepő, hogy a levéltári kutatásban a maga korában és környezetében a legszorgalmasabb, legtájékozottabb munkások közé számító KONCZ diákjának lelkendező kérdezősködésére azzal válaszolt, hogy a bejegyzéseket maga ismeri, de nem tulajdonít nekik semmi fontosságot. Az értetlenség így akadályozta meg, hogy a szövegemlék már a múlt század utolsó évtizedében, sőt talán még ennél is előbb napvilágra ne kerüljön. Minden valószínűsége megvan ugyanis annak, hogy KONCZ a szövegemléket még 1860 táján, a kódex kezébe kerülésekor látta, s így jelentőségének felismerése esetén még a Königsbergi Töredék felbukkanása (1863.) előtt másodikkul felfedezett szövegemlékként mutathatta volna be.

Koncznak a nyelvemlék felfedezésében játszott, mondhatnók, nemleges szerepét nagymértékben ellensúlyozza az a kétségtelen tény, hogy — mint

FARCZÁDYTÓL tudjuk — magának a kódexnek megmentése viszont határozottan az ő érdeme. Mikor ugyanis FARCZÁDY a vezetése alatt álló könyvtár kézirat-anyagának felvételezése alkalmával a jelzett hártyakódex tüzetes átnézésére is sort kerített, a kódexszel kapcsolatos első, kétségtelen megállapítása az volt, hogy ez jelenlegi őrzési helyére éppen KONCZ ajándékozása révén került. Erre nézve a kódex későbbi, török eredetű papír-előzéklapjára írt következő sajátkezű bejegyzés tájékoztat: „E ritka példány Erdőszentgyörgyön a Rhédei — most Württemberg (!) könyvtárból került az ott lévő kereskedő lomtárába. Ott meg látván megvettem és adtam a mvásárhelyi ev. ref. tanoda könyvtárának 1860-ban. Koncz m. p.” — Sajnos, a kódex jelenlegi lelőhelye előtti őrzési helyeire nézve az e bejegyzésben foglalt könyvtárra utaló mozzanaton kívül a leggondosabb utánajárással sem lehetett többet kideríteni.

A kódex első táblájának első felén levő és a kódex leveleivel egykorú hártyalévélén olvasható bejegyzés („18 Januar 1638 Accepit a Gener. Dno Gerlestei Gabr. P. Gaspar”) két XVII. század eleji tulajdonosra vonatkozik. Az ugyanott megőrzött másik, egy pusztai névből (*Karolus Magnus Länborg*) álló, újkori gót betűs bejegyzés leírója azonban lehetett tulajdonos, de lehetett olyan valaki is, aki egyelőre számunkra semmitmondó nevének pusztai bejegyzésével végeredményben csak azt a kétes értékű tényt akarta megörökíteni, hogy a kódex az ő kezén is megfordult.

A tulajdonosokra, illetőleg az őrzés helyeire vonatkozó adatok szűkszavúságánál még sajnálatosabb az, hogy a kódexben semmi felvilágosítást nem találunk magára a latin alap-szöveg másolójára, s nem a magyar bejegyzések szerzőjére, illetőleg leírójára nézve sem. Azon a semminél igazán alig többet mondó, bár egyébként jogos feltevésen túl, hogy a Vulgata szövegét csaknem teljességében tartalmazó kódex egyházi célra készült, szerzetesi munkának tekinthető, többet mondani aligha lehet. Valamivel bizonytalanabbul a latin Szentírás egy részletének kivonatos fordítását megőrző magyar szövegről, illetőleg a latin szöveg egyes szavaihoz fűzött néhány glosszáról is feltehető, hogy egyházi személy, illetőleg személyek kezétől származhatik.

A fennebb elmondottak alapján annyi azonban kétségtelen, hogy noha szövegmémlékünket és talán a glosszákat is KONCZ még 1894 előtt, nem lehetetlen azonban, hogy már 1860 körül ismerte, sőt ugyancsak még 1894—1895 táján KELEMEN is látta, a nyelvemlékeket tartalmazó kódex mégis mindaddig lappangott, míg FARCZÁDY a gondos átnézés során a benne rejtekező magyar szöveg és glosszák értékét fel nem ismerte. Végeredményében így FARCZÁDY érdeme, hogy szövegmémlékeink sorában mostantól kezdve egy újabbat is számon tarthatunk.

2. Maga a nyelvemlékeket tartalmazó hártyakódex a felfedezésre vezető könyvtári leíró-munkálat végzésekor még nagyon elhanyagolt állapotban volt. Két, valószínűleg a kódex készítése idejével nem egykorú, 156 × 109 mm nagyságú fatáblája közül az első le volt szakadva, a gerincet borító bőr hiányzott, és így a bordazsinórok szabadon voltak. Kétségtelen ugyan, hogy a viszonylag terjedelmes és díszes kiállítás miatt bizonyára feltett hártyakódexet már közvetlenül a leíratás ideje után be is kötötték, de aztán az eredeti kötés megrongálódása miatt újra köthetették. Vagy az első, vagy a második kötetés alkalmával a könyvkötő kése úgy körül vágta a kódex leveleit, hogy ennek áldozatául esett a magyar szövegmémléknek legalább egy és — a kibetűz-

hetőség határáig — megcsonkult egy másik sora, valamint a glosszák egyik latin szava. — Mint FARCZÁDY ez év július 10-én kelt levelében szíves volt értesíteni, a nagyon rossz fenntartású kódexet ez év folyamán Nagyszében újrakötötte. A helyreállító munka eredményeképpen a kódex új, vastag, barnára pácolt borjúbőr-kötését két XVI. századi kötésből származó kapcsolással látták el. A kötés gerincén ma aranyozott gót-betűs *Biblia Sacra* felirat jelzi a kódex tartalmát. Az újrakötötés eltüntette a kézirat torzult formáját; a levelek külső szélének hasasodása megszűnt, illetőleg egyenesre formálódott, a gerinc eredeti domborúságát azonban nem sikerült visszaállítani. E munkálat elvégzéséhez ugyanis a hártylevelek szétszedésére lett volna szükség, ezt azonban a levelek évődöttsége miatt a könyvkötő nem vállalta. A kódexhez eredetileg hozzá nem tartozó török eredetű papír-előzékleveleket vastag, de szépen kidolgozott hártylevelekkel cserélték ki.

A hártylevelek mai, kisebb mértékben csunkolt állapotában 433 béirt és 1 beíratlan hártylevelet foglal magában. A levelek mérete kb. 151×106 , az írástüköré pedig 70×100 mm. Néhány kitépelt levél csomkjai, illetőleg a szövegben megállapítható tartalmi hiányok számbavétele alapján megállapítható, hogy a kódex teste ma legalább tizenkettővel kevesebb hártyleveleből áll, mint amennyi benne eredetileg volt. Csonkulatlan állapotában tehát a kódex 445 hártyleveleből állhatott. A Vulgata latin szövegét őrző kódex 322 levele az Ó-, 83 meg az Újtestamentumot foglalja magában; 28 levélen a szöveg mutató-táblái (Interpretationes) olvashatók. Az egyes bibliai könyveket Szent Jeromos magyarázatai vezetik be. Feltűnő, hogy a Biblia teljes latin szövegéből másoló valaki Dávid zoltárait nem írta le. Minthogy a másoló egyébként nagyon gondos volt, sőt művészi munkát végzett, s a bibliai könyveket mindig a Vulgata eredeti sorrendjének megtartásával foglalta bele a keze alól kikerült kódexbe, valószínűtlen, hogy a másolás során tévedésből maradt volna ki a Zsoltárok könyve. Annak viszont nincs semmi nyoma, hogy akár az első kötetés, akár pedig a későbbi alkalmával felejtettek volna ki a kódexből hártylevél-kötegeket, s nem mutat semmi arra sem, hogy a kódexben elszórtan megállapítható 12 levélnyi hiányon kívül valamelyes más, a jelzett bibliai könyv kódexbeli hiányát magyarázó csunkulás érte volna a kéziratot. Dávid zoltárainak kódexbeli hiánya tehát — legalábbis egyelőre — számunkra érthetetlen.

II.

I. Jóllehet maga a kódex az ismeretes XIV. századi hazai emlékek sorában nem jelentéktelen kézirat, bennünket ezúttal mégsem a latin szöveg fejlett művészi ízlésre valló, díszes levelei, hanem az a néhány levél érdekelt, amely magyar nyelvi emlékeket őrzött meg. A kódex 102b lapján egy egyszoros, a 103a lapon meg egy hatsoros magyar szöveg maradt ránk. Az egyszoros szöveg alatt a könyvkötőtől gondatlanságból levágott alsó lapszálon megmaradt soron kívül még egy 4—5 szóból álló, feltehetőleg szintén magyar nyelvű sor betűinek felső vonalvezetése látható ugyan, de a könyvkötői munka „eredményes” volta folytán maga a szövegsor a kibetűzhetetlenségig megcsonkult.

Mivel e hét soros bejegyzésnek nemcsak leírója ismeretlen, de az írás-jelleg útmutatásán kívül nincs semmi fogódzónk a bejegyzés korára nézve sem, csak írástörténeti alapon állíthatunk annyit, hogy a XIV. század második

feléből való hártyakódexbe a bejegyzés a XV. század első negyedében kerülhetett bele. Különösen feltűnő az írásjellegbeli hasonlóság e szövegemlék és a Schlägli Szójegyzék írása között. Minthogy ez utóbbi emlékünk keletkezési koraként az 1400 és 1410 közé eső időközt tartjuk nyilván (vö.: ÓMOlv. 257; SZABÓ DÉNES, A Magyar Nyelvemlékek 44), bő számítással szövegemlékünket is a XV. század első negyedében keletkezettnek tekinthetjük. Kétségtelen, hogy a szövegemlék leírójának kezétől és így a szövegemlékkel közel egy időtájrról való a kódexben levő, mintegy 11 szóra terjedő néhány glossza többsége is. Mindenesetre a szövegemléket tartalmazó lapon olvasható 7 szónyi glossza az írásjelleg azonossága, de meg az együttes előfordulás miatt is ugyancsak az ismeretlen leírótól származhatik, a 78a lapon ránk maradt 4 szónyi glossza azonban a valamelyest elűtő írásjelleg miatt más kéznek tulajdonítható, habár e glosszák esetében is gondolhatunk ugyanannak a kéznek esetleg valamelyes időbeli különbséggel, más tollal és kissé hanyagabban végzett glosszálásából adódható íráskülönbözésre is.

A magyar nyelvű bejegyzésekre vonatkozó, itt közölt általánosabb jellegű észrevételek megtétele után előbb magát a szövegemléket, aztán meg a glosszákat kell közelebről szemügyre vennem.

A szövegemlék maga — mint ezt FARCZÁDY megállapította — a Libri Regum, azaz a Királyok II. könyve¹ 17. része (fejezete) 8—10. versének nagyon összevont, szabad tartalmi összefoglalása. A jelzett rész elbeszéli, hogy az atyja, Dávid király ellen pártot űtő Absolon főembereivel, Achitofellel és Kusaival a teendők felől tanácskozik, majd atyja üldözésére siet. A latin szöveg és a magyar kivonatos fordítás egybevetetőségének megkönnyítése céljából az alábbiakban egymás után közlöm FARCZÁDY átírásában a kódex latin, a magam olvasatában a mellékelt hasonmásról az emlék paleografikus hűségű szövegét.

A 102b lap jobboldali hasábjából való latin szövegrészlet: . . . *et rur | sum intulit Chusai. Tu nosti patrem tuum et | uiros qui cum eo sunt esse fortissimos et amaro | animo, ueluti si ursa raptis catulis in sal- | tu saeviat. Sed pater tuus vir bellator est, nec | morabitur cum populo. Fc. sūan nunc latitat in foueis aut in | uno quo uoluerit loco et cum ceci | derit unus quilibet in principio, audiet quicumque | audierit et dicet facta est plaga in populo qui sequebatur | Absalon. Et fortissimus quisque cuius cor est quasi leonis | pauore soluetur. Scit enim omnis populus Israel | fortem esse patrem tuum et robustos omnis qui cum | eo sunt . . .*

Az ugyanazon lap alsó szélén levő magyar sor: *Ha medue el viuend valami neme kelket †*

Alatta a hasonmáson is jól láthatók a könyvkötő lemetzette sor kiemelkedő betűi felső részének maradványai. Figyelemre méltó, hogy a *kelket* szó után álló † (felül áthúzott szárú l) jegy még egyszer megismétlődik az ugyane lapon olvasható két, vagylagosan leírt glossza között (l. alább). Minthogy ez ott kétségtelenül a latin *vel* 'vagy' kötőszó rövidítése, ebből — gondolom — némi joggal arra következtethetek, hogy a lap alsó szélén e sor alatt a könyvkötőtől a kibetűzhetetlenségig megcsönkített sor a könyvkötő késétől szerencsésen megmenekedett első sor fordítás-változatát tartalmaz-

¹ Alább a protestáns bibliúra való hivatkozás miatt már itt jó emlékeztetbe idézni, hogy a Vulgatában a Libri Regum négy könyvének első ketteje a protestáns Bibliafordításokban Sámuel I—II. könyvéként szerepel, csak a III—IV. könyv viseli a Királyok, itt azonban természetesen nem III—IV., hanem I—II. könyve nevet.

hatta, noha értelem szerint e megcsonkított sorral kapcsolatban inkább az első, feltételes vagy időhatározói mellékmondatra következő főmondatos befejezés megsemmisülését tételezhetnők fel.

A kódex 103a lapjának felső szélén, nyilván az előbbi lapon kezdett fordítás folytatásaként, a következő hat magyar sor könnyen kibetűzhető: *es ha minden te atyad dauid kyral | chach eggiet meg elend σ valaky azt | hallandia az nog jellet tezen hog te | neped veretut σ mend te melleled | el futnak es menden erefnek | ollian lezen ionha mit pauanak*

2. Az itt közölt Marosvásárhelyi Sorok (a következőkben: MS.) hangjelzésével¹ kapcsolatban néhány dologra föl kell hívnom a figyelmet. A szöveg- emlékekben sajtáságosan nincsen *b*-t tartalmazó szó, és így természetesen hiányzik e hang jele is. A többi, jobbra csak mai hangértékben előforduló jel (*d, f, h, m, n, o, p, r, t, ty*) mellett néhány más jel a mai hangértéken kívül feltehetőleg mást is jelöl (*a = a, ?á, á; e = e, ë, é, ?ö, ?ó; g = g, gy; i = i, j; l = l, ?ly; u = u, ü, v*). Ezek az egykorú és közelkorú, sőt még a jóval későbbi forrásokban is mind előforduló jelek, illetőleg hangértékek. A mai helyesírási jelektől eltérők közé kell sorolnunk a *ch = cs, k, a di = dj, a ggi = ggy, az li = lly, az σ = s* (csak szóvégen meg az *s* kötőszóban), az *ʃ = s, az y = i, az ý = ?i; ?ü* meg a *z = sz, z* jelt. — A mai helyesírási jelektől, illetőleg jelcsoportoktól elütő vagy más hangértékben használt jelek közül a *ch = cs, k* jelzésre az MS.-ban csak egy példa (*chach*) van; itt a szókezdeten *cs*, a szóvégen *k* hangértékben használt *ch* lehet a szokásos *c = k* jel helyett a szóeleji *ch* hatására tévedésből megismertelt jel is, hiszen a szövegemlék más szavaiban (*kyral, valaky, futnak, erefnek, pauanak*) világosan és következetesen alkalmazott *k = k* hangjelzéssel találkozunk. Az a *ch = k* hangjelölés egyébként az ómagyar kori szórványemlékektől kezdve elég gyakori (vö. KNEZSA, HTört. 20 kk.), s a többi jel is az ó- és középmagyar kori emlékekben mind fellelhető (i. h. 192—6). A MS.-ban csak az *ý* az egyetlen olyan jel, amelyet a könyvnyomtatás kora előtti emlékekből az eddig ismert hangértékektől (i. h. 191) eltérően alkalmasint *ü*-nek is olvashatunk (erre nézve l. alább az *jellet* szóval kapcsolatban mondottakat).

A MS. hangjelzésének ilyen futó ismertetését azzal a helyesírás-összehasonlító észrevétellel zárhatjuk le, hogy szövegemlékünk nemcsak — mint előbb jeleztem — az írás jellegét tekintve, hanem hangjelzésében is legközelebb a SchlSzj.-hez áll, habár amabban is vannak olyan jelek (*ch = k; ggi = ggy; ý = ?i, ?ü*), amelyek emebben nem fordulnak elő; a MS. viszont nem ismeri a SchlSzj. néhány jelét (*gy; c = k; w = v; ew = ö; th = t*). Sietek azonban megjegyezni egyrészt azt, hogy az írásjelleg meg a helyesírásbeli egyezések természetesen csak a SchlSzj. és az e kódexbeli nyelvemlékek keletkezésének azon-, illetőleg közelkorúságára mutatnak, másrészt meg ugyanakkor utalnom kell arra is, hogy szövegemlékünk kis terjedelme miatt sem a hiányzó, sem a többlet-jelek nem jogosíthatnak fel messzemenő következtetések levonására. Nem tudható ugyanis, hogy e kis terjedelmű szövegben is bizonyos mértékig ingadozó jelhasználattal küszködő ismeretlen leíró mennyire alkalmazta volna következetesen vagy éppen következtelenül, és nem bővítette volna-e ki más jelekkel a tőle itt alkalmazott jelrendszert.

¹ Minthogy az előbb mondottakból kitetszően a II szónyi glossza-anyag feltehetőleg két kéztől is származhatik, a helyesírástörténeti kérdések tárgyalása során csak a MS. helyesírására voltam tekintettel.

3. Ez írás- és helyesírástörténeti megjegyzések nélkül is a fentebb paleografikus hűséggel közölt sorok olvasása — gondolom — nem jelent nehézséget. Kétely csak az *e-k* zártsági, illetőleg nyíltsági fokának megállapítása, az *e* jel esetleges *ö* ($\sim \delta$) hangértéke, valamint a jelzett, illetőleg jelzetlen *v* hangok labiodentalis vagy bilabialis jellege tekintetében merülhet fel. Mielőtt ilyen s más vonatkozásban a szövegemlék egyes szavaival kapcsolatban néhány észrevételt teszek, előbb azzal a megjegyzéssel iktatom ide a magam javasolta olvasatot, hogy az olvasatváltozatok közé nem vettem fel minden egykori nyílt, illetőleg zárt *e-s* ejtés-lehetőséget.

A szövegemlék tehát szerintem így olvasható: *ha medve (medvë) elvivend valaminémé (valaminémé, valaminémö?) kölykét (këlkët, kölyköt, kölköt) || és ha midén (midön?) té atyád (átyád?) Dávid király (kírál) csak éggýët megélënd (ölënd), s valaki azt hallándja (o: hallángya, hállándja, hállándja?), az nagy üfbéltést (üfbéltést, ífbéltést, ífbéltést) tésszén (teszén), hogy té néped veretütt, s mënd témelléled (témellöled?) elfutnak, és mëndén érésnek (erösnek?) olyan lésszén (leszén) jonha, mint pávának.*

4. Az itt olvasatban közölt szöveggel, illetőleg ennek egyes elemeivel kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem:

h a. A MS. első, csonka mondatát bevezető *ha* határozószó-kötőszó mai feltételes, illetőleg megengedő használatában már a KT.-ben előfordul (ÓMOLv. 183; SIMONYI, MKöt. III, 99 kk.); volt és van azonban e határozószó-kötőszónak időhatározói 'mikor; quando; wenn' jelentése, és így a vele alkotott mellékmondatnak időhatározói mellékmondat-jellege is. Mivel e finnugor eredetű határozószó eredetileg hely- és időhatározó szó volt, elsődlegesnek éppen az időhatározói mellékmondatbeli használatot lehet tekinteni (így KLEMM, TörtMondt. 593—4). A *ha* itteni jelentkezésekor a mondat csonka volta miatt nem állapítható meg, hogy milyen főmondat kapcsolódott a mellékmondathoz, s így az sem, hogy vajon e kötőszó feltételes, illetőleg megengedő vagy a régiségben és ma egyaránt ismeretes időhatározói használatban fordul-e elő. A *ha* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondathoz rendszeren ma is az időhatározói jelentés mellett csatlakozik, illetőleg csatlakozhatik a föltétel képzete (SIMONYI, MKöt. III, 103), s így nagyon gyakran az ilyen mellékmondat kétarcú: feltételes (megengedő) és egyben időhatározói is. (Pl. egy ilyen egyszerű mondatban: *Ha eljössz, meglátod.*) — Az ismeretlen fordító előtt fekvő Vulgata-szöveg megfelelő részletének (*veluti si ursa raptus catulis in saltu saeviat*) fordításban ránk maradt mellékmondatával kapcsolatban a mondattani minősítés kérdésénél érdekesebb arra felhívni a figyelmet, hogy a MS. fordítója nyilván félreértette a latin szöveget. A Vulgata-szöveg szerint ugyanis a medve nem cselekvő, hanem szenvedő fél: nem ő „vivend el valaminémé kölyköt”, ellenkezőleg, a hasonlat a kölykeiktől megfosztott anyamedvéről szól. Valóban a Vizsolyi Bibliának az eredeti képet a bujdosás mozzanatával kibővítő fordításában e rész így hangzik: „... mint szinte amaz kölykeiktől megfosztót mezőben budoso Medue...”. Káldi György terjedősebb fordítása is a Vulgata-szöveg eredeti értelmét adja vissza: „... mint ha a medve, kinek elragadták kölykeit dühösködnék az erdőben...”. Az újabb protestáns fordításban a hivatkozott bibliai helyen ez áll: „... Mint a kölykeiktől megfosztatott medve a mezőn...” (Sámuel II. könyve 17. rész 8. vers). FARCZÁDY, aki e fordításbeli ferdtítésre ráirányította figyelmünket, magánlevelében annál is inkább fel-

tűnőnek tartja az eredeti szöveg értelmének elferdítését, mert a kódex más részében a latin szöveg értelmét a maga latin magyarázataival kibővítő széljegyzetek írója (az írásjelleg tanúsága szerint a szövegelemék leírójával azonos személy!) jó latin tudásról tesz tanúságot. Ennek ellenére a szöveg félreértéséből és abból a tényből, hogy a latin szöveget a leíró csak nagyon kivonatosan fordította; sőt az egyik glossza, számára bizonyára kevésbé ismert, latin *ptisana* szavát *tipsana*-vá torzította, és alkalmasint pontatlanul értelmezte (l. alább), mindebből talán mégis csak arra kell következtetnem, hogy a szövegelemék fordítójának latin tudása nem volt kifogástalan.

e l. Ez a ragjavesztett (határozószó) igekötő először a KTSz.-ban eredetibb és teljesebb *elé* alakjában fordul elő így: „*ele* menuen” (ÓMOlv. 186; EtSz.; SzófSz.). Szövegelemékünkben azonban kétszer (*el viuend*, *el futnak*) is már rtagtalan alakjában jelentkezik. Az újabb alaknak máig ez az első előfordulása.

viuend és *társai*. A MS.-beli *viuend*, valamint az e kis terjedelmű szöveg további részében előforduló *elend* és *halland* jövőben beálló cselekvést kifejező igealak arra mutat, hogy a XV. század első felében az *-and*, *-end* képzős alak használata gyakori lehetett. Úgy látszik azonban, hogy bár az irodalmi nyelvben továbbfolytatta életét, a köznyelvben való használata fokozatosan csökkenhetett. Legalábbis SZENCZI MOLNÁR ALBERT a *látand* és *kérend* igealakhoz ezt a megjegyzést fűzi: „Hujus futuri usus etsi frequentius occurrit in scripturis; in sermone tamen quotidiano rarior est” (CorpGramm. 179; id. TMNy. 625 is). Jóllehet ez az igealak az irodalmi nyelvben MOLNÁR után is használatos volt, a XVIII. század végétől s még inkább a XIX. század elejétől a század közepe tájáig az irodalmi nyelvben divatozóknak látszó használatát a romantika régieskedő szándékával hozhatjuk kapcsolatba. Figyelemre méltó az a tény, hogy ez az igealak ma már a régies moldvai csángó nyelvjárásban sem él. Legalábbis sem WICHMANN GYÖRGY, sem CSÜRY BÁLINT, sem az újabb csángó nyelvföldrajzi kutatás nem találta ott meg. A kalotaszegi nyelvjárás területéről ismerünk ugyan használatára egyetlen múlt század végi példát (erre nézve l. CZUCZA JÁNOSnak a kalotaszegi nyelvjárásról írt dolgozatát JANKÓ JÁNOS „Kalotaszeg magyar népe” című néprajzi tanulmánya függelékében. Bp., 1892. 221), újabban a kalotaszegi Bábony igealakjainak ismeretére vonatkozó gyűjtőmunka során azonban ez igeidő ottani életére nézve egyeflén adat sem került elő. Ez az igealak a protestáns egyházi nyelvhasználatban — úgy látszik — mindaddig tartotta magát, míg a múlt század végén a Károli-féle fordítás felülvizsgálása, illetőleg az új fordítás elkészülte után rendre onnan is ki nem szorult. Magam azonban gyermekkoromban, 1914 táján Désen református istentiszteleti alkalmakkor az Úrvacsora szereztetési igéjében még ilyen részletet hallottam: „... valahányszor *eenditek* e kenyeret és *iandjátok* e pohárt, az Úrnak halálát hirdessétek, mígen *eljövend*”. — Maga az *-and*, *-end* képző esetében tisztázatlan kérdés, hogy gyakorító, mozzanatos, illetőleg kezdő igeképzőből vagy más alaki elemből vált-e a jövőben beálló cselekvést kifejező igealak képzőjévé (vö.: TMNy. 626; NyH.⁷ 67; HORGÉR, Migerag. 99).

valami neme. E három ízből álló névmás utolsó tagja szerintem — *némé*, sőt — a MS. írójának helyesírásából az *ő* hangra vonatkozó külön jel hiánya miatt — esetleg *némő* alakban is olvasható. Minthogy azonban az (*-ú*, *-ű*; *-ó*) *-ő* denominális névszóképzőnek gyakori volt az *é* változata, valószínűbb a *némé* olvasat (az adatokra nézve l.: TMNy. 572—3; NyH.⁷ 102).

E képzőváltozat egy eredetibb $-e\ddot{u} > -ei$ kettőshangzóból fejlődött; a mai képzőalak ugyanannak a kettőshangzónak más irányú ($-e\ddot{u} > -\ddot{o}\ddot{u} > -\ddot{o} \sim -\ddot{u}$) fejlődésével keletkezett. Míg azonban az $-é$ képzőváltozat elavult, a közép-magyar kor vége táján keletkezett mai labialis változatnál nyiltabb, $-ő$ alak a köznyelvben még sokáig tovább élt; egyes régies jegelű nyelvjárások korunkig megőrizték a nyiltabb formát (erre nézve l.: TMNy. 572; NyH.⁷ 102).

kelket. E szó olvasatának megállapításakor egyrészt az e , másrészt meg a l jel hangértéke okoz gondot. A címbeli szóban a két e -t lehet $\ddot{e}$ -nek olvasni, de mivel a MS. írójának hangjelzéséből hiányzik az $\ddot{o}$ ($\ddot{ö}$) hang jele, némi valószínűséggel az e itt az $\ddot{o}$ jelének is tekinthető. (Erre nézve l. még a *valami neme, ha minden, elend, jeltejt* és *erejnek* címszó alatt mondottakat is.) Az l hangértékének meghatározásakor számbaveendő az, hogy e törökségbeli jövevénytiszavunkban az átkerüléskor hangzóközi l -l, és nem ly -lyel kell számolnunk (vö. BENKÓ, A magyar *ly* hang tört. 10). Meglehetősen súlyos nyom a latban az a hangjelzésbeli tény is, hogy az *ollian* szó tanúsága szerint a MS. írója, illetőleg leírója nyilván ismerte az *lly* hangot, s ennek jelzésére a régiségben jóval később szintén gyakori *lli* jelet használta; az i nála is — úgy látszik — jésítő jel volt (l. még *eggiet, hallandia*). Eppen ezért, mivel a leíró itt és a *kryal* szóban az *ollian*-ból kielemezhető *lli* jel *lly* hangértékével párhuzamosan nem alkalmaz *li* (= *ly*) jelet, ha a MS. helyesírását szigorúan következetesnek tekinthetnők, a címszót csak l -l olvashatnók. Mivel azonban ugyanebben az emlékbén a *hog* szót kétségtelenül csak *hogy*-nak olvashatjuk, nyilvánvaló, hogy a MS. helyesírása a jésítés tekintetében sem következetes, ezért valamelyes valószínűséggel a *ly*-es ejtés lehetőségét is fel kell vennünk. — A honfoglalás előtti török jövevénytiszók közé tartozó *kölyök* szavunk az ősmagyarba az $\ddot{o}$ hang hiánya miatt hanghelyettesítéssel ($*k\ddot{e}l\ddot{i}k > k\ddot{e}l\ddot{e}k$) kerülhetett át (MNy. XXIX, 277; SzófSz.), s ez az alak később, alkalmasint az ómagyar kor végén vagy a közép-magyar kor elején labializálódhatott ugyan, emellett azonban az illabialis forma is tovább élhetett (l.: NySz.; Gombocz: MNy. III, 261); ezért bizonytalanságban vagyunk a tekintetben, hogy a címbeli szót labialis vagy illabialis hanggal olvassuk-e. A szövegemlékkel egykorú SchlSzj. *kelk* adata alapján talán mégis inkább a *k\ddot{e}l(y)k\ddot{e}t* olvasatváltozat helyességére gondolhatunk. A *kel(y)k* és a *kel(y)ek* alak közül a törökségbeli adatok útmutatása alapján ez utóbbi lehet az eredeti, s így maga a jövevénytiszó a hangzóvesztő névszótövek csoportjába tagolódott bele.

$e\sigma, \sigma$. A MS. második részét kezdő és kötőszó e kis terjedelmű szövegben még egyszer, rövidült s változata pedig ugyancsak kétszer fordul elő. A rövidült alak először itt jelentkezik.

ha minden. A könyvkötő munkája miatt felül csonka sorból a címbeli kötőszó-kapcsolat jól kiolvasható. A kapcsolat utótagja *midén*-nek, esetleg *midön*-nek olvasandó. A *mi* és az *idő* ($\sim \ddot{u}d\ddot{o}$) névszó összetételével alakult utótag hangkivetéses *midén* alakja először itt, tehát már a XV. század elején feltűnik ugyan, s a század második feléből való BécsiK.-ből ismerjük a *müdön* alakváltozatot is, az eredetibb, összeforratlan *mi-üddön* alak azonban még a XVII. század második felében is élt (NySz.; MNy. XI, 75—6). — Nemcsak a *midén* határozószó-kötőszó, hanem a címszóbeli kötőszó-kapcsolat is a MS.-ban jelentkezik először. SIMONYI szerint „az időhatározó *ha* helyett használatosak voltak ezek a kapcsolatos kötőszók is: *ha midön, ha mikor*, melyeket akár így is érthetünk: *ha valamikor, ha valamidön*, vö. lat. *si quando*.

Ma [értsd: a XIX. század végén] szokatlanok ezek a kapcsolatok, de a régiiek gyakran éltek velük s századunk elején is használták Kazinczy és mások.” (MKöt. III, 105; lényegében ugyanígy KLEMM, TörtMondt. 595.) A SIMONYITÓL és KLEMMTÓL felsorolt régiségbeli példákra utalva KLEMM nyomán érdemes megjegyezni, hogy e kötőszó-kapcsolatot nyilván a középkori tárgy sugallta régieskedő szándékkal a Toldi Szerelmében még Arany János is használta (vö. i. h. 593).

kyral. A legrégebb szláv jövevényszavaink közé tartozó szó olvasatában csak a szóvégi hangzó jésített vagy jésítetlen volta tekintetében lehetnek kételyeink. A *királ* és a *király* ejtés-változat közül a második olvasat annál is inkább felvehető, mert a kutatók általában a szlávból jésült alak átkerülésével számolnak (így mások mellett: KNEZSA, SzlJsz. I, 268; BENKŐ i. m. 29 és az ott id. ir.; de mindkét változatot felveszi PAIS DEZSÓ, A veszprémvölgyi apácák görög okl. 5).

chach. Bár a *ch* ó- és középmagyar kori emlékeinkben előfordul mind a *cs*, mind pedig — jóval ritkábban — a *k* jeleként (KNEZSA, HTört. 20 kk.), a szóvégi *ch = k* hangjelzést tekinthetjük egyszerűen a szóeleji *cs* hangértékben használt *ch* hatására a szokásosabb *c = k* hangjelzés helyett keletkezett egyszerű elírásnak is. Mivel azonban a MS. írója más hangok jelzésében sem következetes, joggal feltehetjük ugyanabban az emlékből a fonetikai helyzetre való tekintet nélkül cserélgető-váltakoztató *ch = k* és *k = k* hangjelzést is. A MS.-kal egykorú, illetőleg közel egykorú Schlägli Hortularium glosszáiban például hármas (*c, ch, k = k*) párhuzamos hangjelzéssel találkozunk (SZAMOTA ISTVÁN, A schlägli magyar szójegyzék. 2141—2171.; KNEZSA, HTört. 96).

eggiét. Figyelemre méltó, hogy a HB.-beli párhuzamos *ig* és *igg* írásváltozat után itt az *egy* számnév megint nyilván ikerített, illetőleg hosszú mássalhangzós *eggy*-nek olvasandó írásváltozatban jelentkezik. Mivel ilyenféle alakokkal a régiségben a MS. keletkezési kora után is gyakran találkozunk (vö. NySz., EtSz.), a mai köznyelvi ejtés ismeretében jogosan feltehető, hogy az ilyenféle írásváltozatok nagyon gyakori, ha ugyan nem egészen általános, hosszúhangzós ejtést tükröztenek vissza. Erre nézve l. A magyar helyesírás szabályai. Bp., 1902. 11—2, 37. Alkalmasint az ott jelzett, országsszerzte szokásos ejtés miatt került a NySz.-ba az *eggy*, a MTsz.-ba az *ëggy*, az OklSz.-ba pedig az *ëgy*, *ëggy* címszó.

meg elend. A HB.-beli *mige* és a KT.-beli *megé* után ragjavesztett egytagú alakjában először itt jelentkező *meg* (határozószó) igekötő ragtalan formájának itteni felbukkanása ellenére néhány későbbi, XVI. századi kódexünkben és nyomtatványunkban, sőt a XVI. század végi és a XVII. század eleji levéltári forrásokban is gyakran *meghi*, *megi* és *megy* formával is találkozunk. Ezeket az írott alakokat azonban aligha lehet szóvégi *i*-vel olvasni. — Magát a címszóbeli *elend* tagot a szövegmélek hangjelöléséből az *ö* hangra vonatkozó jel hiánya miatt *ëlënd* mellett olvashatjuk *öländ*-nek annál is inkább, mert már az ÖMS.-ban is *ulud* (olv. *ülüd*) alakkal találkozunk. Az ige ott jelentkező *ül* alakjából nyíltabbá válással fejlődött az *öl*, és talán ebből delabializálódással az *ël* alak.

valaky. A *val-* igető *való* igenévi változatából és a *ki* vonatkozó névmásból alakult *valaki* határozatlan névmás először és már összeforrott alakban a MS.-ban jelentkezik; eddig á rá vonatkozó legrégebbi adatot a JókK.-ból ismertük.

a ̣, a ̣t. E mutató névmás szövegemlékünkben kétszer, ragtalan és -t tárgyragos, de már nyíltabbá vált alakjában olvasható. Az eredetibb zártabb hangzós alakok (vö. EtSz., SzófSz.) a HB.- és a GyulGl.-beli előfordulás után még a XIV. század közepén is jelentkeznek (ÓMolv. 183, 186), sőt figyelemre méltó, hogy még a SzékK. és a TelK. is a zártabb hangzós alakokkal él (EtSz.). Nem okvetlenül megőrzött régiség a moldvai csángó nyelvjárás zártabb hangzós alakja (MTsz., EtSz.; ha ugyan ilyen forma egyáltalában volt vagy van, hiszen a CsángSz. nem idéz ilyen, csak *áz, ázán, ázēt* stb. alakot). Minthogy ugyanis a román nyelv hangrendszeréből az *a* (*â*) hang hiányzik, a kétnyelvű csángóság nyelvjárásában román hatásra is keletkezhetett újabb, *o-s* alakváltozat. A csángó nyelvjárás régies jellege miatt azonban nem zárható ki teljességgel a megőrzött régiség lehetősége sem.

h a l l a n d i a. A *hall* ige a HB.-beli *hadlawa* után itt már *hall* formájában (vö. SzófSz.) mutatkozik. A címszóbeli igealak magánhangzóinak olvasata bizonytalan; a legvalószínűbb *hállándja* (o: *hállánygya*) olvasat mellett a *hallándja*, kevesebb valószínűséggel az újabb *hallandja* is felvehető.

h o g, n o g. A *gy* hangnak az ó- és középmagyar korban nem ritka, sőt szórványosan még az újmagyar kor első évtizedeiben is előforduló *g-s* jelölése miatt e két szó kétségtelenül *hogy*-nak, illetőleg *nogy*-nak olvasandó. A *nogy*-nak ilyen zárt hangzós alakja az ómagyar korban kizárólagos, a szó ismeretlen eredete miatt azonban nem dönthető el, hogy milyen lehetett az eredetibb alak (így BÁRCZI, TihAl. 91). A mai nyíltabb hangzós forma ugyan már 1384-ből kimutatható (Oklsz.), okleveles forrásban azonban még 1420-ban, a TelK.-ben meg még 1525 tájáról is olvashatunk zárt hangzós alakot (Oklsz., NySz.). Noha egészen valószínű, hogy a zártabb hangzós alak egyes nyelvjárásokban az előbb jelzett utolsó előfordulás után is még sokáig tovább élhetett, a moldvai csángóból kimutatható *nogy* (*nođj*) (MTsz., CsángSz.) és *nodzs* (saját gyűjtésem), sőt a hétfalusi csángóból *nogy*, *noj* (*nođj, noi*) (CsángSz.) változatokat (l. az i. h. több származékszavában is!) s különösképpen a hétfalusi *g-s* formákat nem kell okvetlenül korunkig megőrződött régies alakoknak tartanunk, hiszen újabb — a román hangrendszer hatására keletkezett — hangalakváltozatok is lehetnek.

y e l t e f t. A MS. e szava már az olvasat megállapításakor érdekes helyesírás- és nyelvtörténeti kérdéseket vet fel. Az *y* itt — szerintem — *ü*-nek is olvasható, hiszen például egy 1587-i forrás *harmadfy, harmadfü* és *izö* (olv. *űszö*) adatából (l. Oklsz. *fű* a.) világosan kitetszik egyrészt az *y* jel *ü* hangértéke, de másrészt az egy sornyi szövegen belül jelentkező hármas (*ü, y, i = ü, ú*) hangjelzésből nyilvánvaló az *ü* jelzése terén mutatkozó nagymérvű ingadozás is. Mivel ez a hangjelzésbeli bizonytalankodás aligha lehetett csekélyebb mérvű a megelőző században, sőt a XVII. század elejéig a levéltári forrásokban eléggé gyakori *y, ý, ý, ý = ü, ü* hangjelzéssel is találkozunk, meglehetősen valószínű, hogy a MS. *yelteft* szavában is ez az *y = ü* hangérték jelentkezik. De ha az *y = i* hangérték mellett döntenénk is, véleményem szerint az *yelteft* szóban az *y* és az *e* között fel kell tennünk egy bilabialis *v* hang (β) egykori ejtését. A *v* hang kérdésében tett újabb észrevételek (l. MNy. LII, 6 kk. és kny. MNyTK. 93. sz.), valamint az egykorú forrásanyag ismeretében nagyon sokszor β ejtést kell feltennünk, nemcsak olyan esetekben, mikor az ilyen olvasatot egy kiirt *u, ú, v, v, w, w, w, w, w*-féle jel miatt valóban lehetségesnek tekinthetjük, de ilyen ejtéssel kell számolnunk olyan esetekben is, amikor — mint az itt tárgyalt szóban — a β -nek semmi paleografikus jele

nincs. Mindeddig figyelmen kívül hagytuk MELICH JÁNOSNAK a *ravasz* szó *ruoz* ~ *roaz*-féle írott alakjaival kapcsolatban kifejtett vélekedését, hogy ti. „a *ravasz* szóban a *v* ki nem írása nem bizonyítja a *v* nem ejtését, ellenkezőleg a *v*-t e j t h e t t é k, de nem írták ki” (Nyr. XXXII, 413). MELICH e megállapítását most tovább vive úgy vélekedhetünk, hogy a tőle jelzett esetek leg-többjében a *v* jel nélküli adatokban tulajdonképpen β vagy legalább az *i* s olvasható. A *ravasz* szónál maradva, ennek írott alakjaiból (vö. OklSz.) betű szerinti olvasás esetén egy *ruvosz*, *rovosz*, *rovasz*, *ravasz*-féle és egy *ruosz*, *roasz*-féle ejtéssel kellene számolnunk, holott az oklevelezők — szerintem — az esetek többségében azért írták vagy nem írták ki a *v*-féle hang jelét, mert az oklevelezés idején — legalábbis két labialis magánhangzó között — nem is labiodentalis *v*-t, hanem bilabialis *v*-féle hangot (β) ejtettek. A *ravasz* szó *v* hangjeles és *v*-tlen írott adatait tehát az esetek többségében nyilván *rufosz*, *rofosz*, *rafasz* alakban kell olvasnunk. A Szennáról és vidékéről ismert *Rohaszlik* helynév (vö. NYÍRY ANTAL, A zelicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár, 1939. 142)¹ tanúsága szerint azonban kellett lennie (*ruosz*, *roosz*) *roasz* alakváltozatnak is, hiszen a jelzett helynév előtagja csak egy *rofasz > *roasz* > *rohasz* fejlődési sor utolsó tagja lehet. E sor második tagja pedig úgy keletkezhetett, hogy a két labialis hang között álló hang ejtésekor az ajakállás a képzésmód szempontjából annyira közeledhetett a két labialis magánhangzó ejtésére jellemző ajakállás felé, hogy végül is a β a képzés helye szempontjából teljesen egybe is esett az ajakos (labialis) magánhangzó képzésével, azaz a labialis magánhangzók és a bilabialis részhang képzése teljesen egybe is olvadt. — Az itt kifejtettek alapján a MS. *yeltetj* szavát is magam ragtalanul *űbeltés* ~ *űböltés*, illetőleg vagylagosan *ibeltés* ~ *iböltés* alakban olvasom. Az *ű*-s formát az *y* = *ű* hangérték feltevése alapján és a BécsiK. *ű*-s alakja (NySz.) miatt — gondolom — bátran felvehetni. Szerintem nyílt, illetőleg esetenként eldöntendő kérdés, hogy vajon a más forrásokból ismert egyes *y* (*y*, *ij*, *y*, *ű*)-os alakok is (l. NySz., OklSz.; levéltári anyag) nem így olvasandók-e.

lezen, *tezen*. A *lész* ~ *lesz* és a *tész* ~ *tesz* igének régiségbeli, mai nyelvjárási és legalábbis Erdélyben — nagyon ritkán — köznyelvi *lészén* ~ *lészén* ~ *lészen* ~ *leszen* és *tészén* ~ *tészén* ~ *tészen* ~ *teszen* formája a MS. korában kizárólagos, sőt még utána századokkal is egészen gyakori lehetett. Feltűnő viszont az, hogy az újabb *lész* ~ *lesz*, illetőleg *tész* ~ *tesz* alakra nézve a NySz.-ban egyetlen adatot sem találunk (az OklSz. címszavai között e két igét nem találok, s így legfeljebb más címszók idézeteiben lappanghat ide vonatkozó adat). A hivatkozott újabb alakoknak ez az adatolatlansága onnan származhatik, hogy a NySz. adatgyűjtői a nyelvtörténeti szempontból egyedül érdekesnek tartott régies alakokra figyeltek, mint gyakran máskor is, elmulasztották a jelentkező újabb alakok adatosítását. (Magára a *leszen*, *teszen* igealakra nézve l.: SZINNYEI: NyK. XXXIII, 245 kk., MNy. XII, 226—7, NyH.⁷ 122—3; HORGER, Mgerag. 24 kk.; MÉSZÖLY, Ómagyar szövegek nyelvtört. magy. 206; továbbá a tőlük id. ir.)

veretut. Az ÓMS.-beli első előfordulás (ÓMolv. 127) után az ige itt másodszer is képzővégi rövid *ű*-s alakjában jelentkezik. Nyilván ebből a formából nyíltabbá válással fejlődött az *ö*-ző nyelvjárások *veretött* alakja.

¹ Az e helynévvel kapcsolatban tőlem közölt magyarázat (MNy. XXXVII, 32) az itt kifejtettek alapján kiegészítésre szorul.

m e n d, m e n d e n. A mai *mind, minden* szavunk 1506 tájáig eredetibb, nyílt magánhangzós alakjában jelentkezik; a nyílt magánhangzós formára 1525-ből mutatható ki az utolsó adat (vö. NySz.). A zártabb hangzós alak először 1508 táján tűnik fel (DöbrK., NySz.). Magát a *mind* szót és *minden* származékát BÁRCZI előbb ismeretlen eredetűnek minősítette (SzófSz.), újabban azonban a *mi* kérdő-vonatkozó névmásból való származtatás lehetőségével is számol (Hangtört. 97). Ezzel kapcsolatban azt az ellenvetést lehet tenni, hogy a szó maga viszonylag nagyon későig, 1506 tájáig kizárólag nyíltabb hangzós alakjában mutatkozik, s így valószínűtlen, hogy az *i-s* alak ilyen sokáig szűk területen lappangott volna. Nem látszik kellően megokolt-nak az $i > \acute{e} > i$ változás feltételezésével kapcsolatos magyarázat sem (i. h.). Jobb tehát a szót egyelőre ismeretlen eredetű szavaink közé sorolni.

m e l l e d. Az itt egyes szám 2. személyű birtokos személyragos alakjában jelentkező *mellől*, régiségbeli *mellél* határozószó-névutó előbbi formája egy feltehető **melleül* > **mellöül* alakból egyeshangúsodással, az utóbbi pedig **melleül* > **melleül* > *mellél* fejlődéssel keletkezett (NyH.⁷ 131; NyK. XXXV, 439—40). A MS. címszóbeli szava tehát bátran *melléled*-nek olvasható; kevésbé valószínű a *mellöled* olvasat.

e r e f n e k. Minthogy a XV—XVI. századi emlékeinkben gyakran találkozunk *erő* szavunknak *eré* formájával is (vö. NySz., OklSz., EtSz.); a címszót ragtalan alakjában *erés*-nek olvashatjuk. A honfoglalás előtti *erő* jövevényező kettős alakja **ereü* > **eröü* > *erő*, illetőleg **ereü* < **ereü* < *eré* fejlődéssel magyarázható (EtSz.).

o l l i a n. Szövegemlékünk fentebb tárgyalt *eggiet* és *hallandia* szavában az *i* jésítő szerepe kétségtelen (a *ionha* szóban meg éppen $i = j$ hangértéssel találkozunk), a címbéli szó olvasata tehát csak *ollyan* lehet. Az *oly(an)* névmásnak a HB.-beli eredeti zártabb hangzós alakja (ÓMOlv. 69), nyíltabbá válással fejlődött *olyan*-ná és hangzóközi ikerítődéssel *ollyan*-ná.

i o n h a. Az ÓMS.-ban olvasható zártabb forma (ÓMOlv. 127) után a MS.-ban ugyan már a nyíltabb hangzós *jonh* alakkal találkozunk, a régiségben azonban sokáig, tájszókban eltokozódva még máig megmaradtak a zártabb hangzós változatok (EtSz. I, 1502—3). A szónak EtSz.-beli négy jelentése közül a MS.-ban a 'szív; cor; Herz' jelentéssel találkozunk.

p a u a n a k. FARCZÁDYNak tűnt fel először, hogy az ismeretlen fordító a MS.-ban csak a latin szöveg *pauore* téves olvasata (*pauone*) következtében érthette félre a fordított bibliai helyet, s így a *pavor* 'rémület' helyett a *pavo* '(hím)páva' szóra gondolva fordíthatta el az eredeti szövegben a rémületre utaló képet. Természetesen Károli, Káldi s az újabb protestáns bibliafordítók — miként a Vulgata is — nem tud semmit a páváról. — Maga a latin eredetű *pava* szó (SzófSz.) már a MS.-nál néhány évtizeddel korábbi BesztSj.-ben előfordul ugyan, szövegben azonban itt bukkanunk rá először.

III.

1. Már az előbbieken utaltam arra, hogy a Koncz-kódexben a fentebb ismertetett szövegemléken kívül néhány glossza-szerű bejegyzés (Marosvásárhelyi Glosszák; a következőkben: MGl.) is maradt reánk.

A kódex 78a lapjának bal sélén a baloldali latin szöveg-hasáb utolsó két sora mellett: *oz tēplu aranabā.*

Ugyanazon lap jobb szélén a jobboldali latin szöveg-hasáb közepe táján a következő glossza olvasható: *thiuio* | *rampnum*.

A 102b lapon a jobboldali latin szöveg-hasáb alatt: *qu[omod]o ampnis reue[r]ti jolet* | *folo viz*.

A 103a lap alsó szélén balról: *tith haz t eltezev haz* | *vestibulü*. — Ugyanott jobbról: *gabona* | *tipfana*.

2. Az egy szó (*ház*) ismétlődésével 11 szóból álló glossza-annyaggal kapcsolatban a következő észrevételeket teszem (a glosszabeli rövidítéseket a címszókban jelzés nélkül feloldottam).

*o*z *templum aranaban*. E glossza a Liber Iudicum (Bírák Könyve) IX. része 4. versének következő részletéhez kapcsolódik: „Dederuntque illi Ixx, pondo argenti de fano Baal-berith...”. A glosszáló tehát fordítói önkénnyel *arany*-nak értelmezte a latin szöveg *argentum* 'ezüst' szavát, és latin jövevényszóval fordította a Baál-berith templomára vonatkozó *fanum* szót. Ez utóbbi szóra nézve CAL.-ban a következő magyar értelmezéseket olvassuk: *Templom, kápolna, Egyház*. Megemlítendő, hogy a 'Kirche' régi magyar *egyház* elnevezése helyett a glosszáló — elsőként — már latin jövevényszót használt, míg CAL. legalább harmadik helyen amazt is említi. — Magukra a glosszabeli magyar szókra vonatkozólag a következő írás-, illetőleg helyesírástörténeti észrevételeket kell tennem: Az *o*z névelőt az ismeretlen kéz határozottan *o*-val írta; a szövegemlék *az*, *azt* szavával kapcsolatban mondottak miatt nem feltűnő ez a zártabb alak, hiszen még a MGl. keletkezési kora után egy jó századdal is fel-feltűnik (NySz.). Magam ennek ellenére lehetőnek tartom, hogy a glosszáló csak a *z* fenn kezdődő vonala miatt kapta fel az *a*-nak a *z* felé eső záróvonalát, és így keletkezett az *a*-nak az *o*-val teljesen egybeeső írásképe. — A glossza *aranaban* szavát kétségtelenül *aranyában*-nak kell olvasnunk, hiszen az *arany* szónak nem palatalis *aran* alakja hangzóközi helyzetben nem, csak abszolút szövegben és mássalhangzó előtti helyzetben volt, illetőleg van). A régiségbeli és nyelvjárási adatokra nézve l. NySz., OklSz., SzamSz.). — Jóllehet a MGl. *templum* szava itt az első jelentkezéskor *um*-os szóvéggel tűnik fel, a XV. század végétől kódexeinkből adatható gyakori *templom* alak tanúsága szerint a MGl. századában jóval előbb ejtették a szót *om*-os szóvéggel is. Hogy ez az alak a vulgáris latin *om*-os végű formával hozható-e kapcsolatba, vagy pedig nyiltabbá válással a magyarban keletkezett alak-e, ez nyílt kérdés (l. erre nézve: SZINNYEI: NyK. XLIII, 103 kk.; FLUDOROVITS JOLÁN, A magyar nyelv latin jövevényszavai: MNyK. I, 12, 13—4; Uő., Latin jövevényszavaink hangtana: MNy. XXVI, 193 kk.).

thiuio. Az így glosszált latin *rampnum* szó a Liber Iudicum IX. fejezetének következő részletében fordul elő: „Dixeruntque omnia ligna ad (r a) m n u m...”. A Vizsolyi Biblia ezt így fordítja: „Mondánac végezetre minden fác az Galagonya *tövisnec*...”. — Forrásainkban a *tövis* szónak a következő alakváltozataival találkozunk: 1. *tevis* ~ *tēvis* (írva: *Thewys*, *tewys*, *teuis*); 2. *tivēs* ~ *tives* (*Thywes*); 3. *tivis* (*Thywis*, *Tyuis*, *Tyuyis*, *thywys*, *tywys*, *tiuis*); 4. *töis* (*töis*); 5. *tövis* (*Touis*, *tövis*, *töwis*); 6. *tüis* (*Tuys*, *Tuiz*, *tuis*, *tüis*, *tvis*); 7. *tüvis* (*Tuuis*, *tuuis*, *tüuis*). Az adatokra nézve l. NySz.; OklSz.; BesztSzj.; SchlSzj.; Vizsolyi Biblia i. h.). — A MS. *jeltejt* szavával kapcsolatban mondottak miatt e glossza esetében is felvehetjük a *tivis* mellett a *tifis* ejtésváltozatot. Még ennél is valószínűbbnek látszik, hogy nem egy, fentebb a 4. és 6. ejtésváltozat alá vont írott alak mögött tulajdonképpen

egykori *töβis*, illetőleg *tüβis* ejtésváltozat lappanghat, sőt az 5. és 7.-ként felvett ejtésváltozatok esetében is bátran gondolhatunk valóságban ugyanígy ejtett, de írásban persze tökéletlenül visszatükröztetett ($u, w = \beta$) alakokra. Ejthettek azonban természetesen már régen is és ejtenek a nyelvjárásokban ma is *töis* és *tüis* alakot is. Erre utal egyik-másik régiségbeli (a 4. és 6. ejtés-változatba sorolt) adat mellett a nyelvjárási *tüis*, *tüs*, *tüss*, sőt a *tüvüs* és a *tühüs* is (MTsz., CsángSz.). Ezeknek fejlődése ilyen lehetett: *tüβis* > *tüis*; *tüβis* > *tüβüs* > *tüüs* > *tüs* > *tüs* < *tüss*; illetőleg *tüβüs* > *tüüs* > *tühüs* (magára a *tövis* szó alakulására nézve l.: SZARVAS: Nyr. XXIII, 193 kk.; HORGER, MSzav. 174; SzóíSz.).

f o l o v i z. Bár a glossza első tagjában a jésítő jel (*i*) elmaradt, mégis inkább *folyó*, mint *foló* ejtésváltozatra gondolhatunk. Korai nyelvemlékeink az *l* és *ly* hangot egyaránt *l*-lel jelzik, s csak a XIV—XV. században válik határozottabbá a két hang közötti különbségtétel, de ekkor is csak úgy, hogy még a XV., sőt a XVI. században is elég gyakori az *l = ly* hangjelzés (BENKŐ i. m. 38—9); ezért itt is inkább *ly*-es, mintsem *l*-es ejtésváltozatra gondolhatunk. — A *viz* szó hosszú magánhangzós olvasata nem tartozik a kétséges esetek közé.

t i t h h a z (v e) l e l t e z e v h a z. Glosszánk a Liber II. Regnum XVII. fejezetének 18. versében olvasható latin szövegrészlet („... qui habebat puteum in vestibulo suo...”) *vestibulum* szavának értelmezéseként került bele a kódexbe. LITTRÉ alapján FARCZÁDY kimutatta, hogy az itt glosszált latin szót egyesek a *Vesta* tulajdon-, mások a *vestis* köznévvvel hozzák etimológia: kapcsolatba. A második helyen álló értelmezésből úgy látszik, hogy a glosszáló a szót eredet szempontjából a latin *vestis* köznévhöz kapcsolta akkor, mikor értelmezésében az *ö l t ö z k ö d é s* mozzanatára utalt. Az olvasat ebben az esetben világosan csak *öltözőház* ~ *öltözöház* (~ *öltözőház*?) lehet. E magyar értelmezés második tagjában a 'Haus' mellett a régiségben és a mai nyelvjárásokban gyakoribb 'Zimmer' jelentés őrződött meg. Jóval nehezebb a vagylogosban közölt első glossza olvasata és értelmezése. MELICH JÁNOS levélbeli érdeklődésemre szíves volt azt a futó véleményét közölni, hogy a glossza esetleg *tükház*-nak olvasandó. Az ő figyelmeztetése nyomán látom, hogy a *tükház* szó XVI. századbeli kódexeinkben és szójegyzékeinkben valóban elő is fordul (az adatokra nézve l.: TMNy. 310; NySz.; MURM.; SZIKSZF.). Mivel azonban egyfelől a glossza első tagja csak *tith*-nek olvasható, másfelől pedig a *vestibulum* nehezen vonatkoztatható olyan helyiségre, amelyre talánna egy magyar *tükház* szó, ez értelmezést egyelőre nem tartom megnyugtatónak. — Mindennek előrebocsátása után magam a következő ötletet vetem fel: A glosszáló a második értelmezésből láthatóan a vagylogosban beiktatott első értelmezéssel is a latin szónak a *vestis* szócsaládba való tartozását akarta sejtetni, csak hogy a második értelmezésben a ruha felvételére, azaz *ö l t ö z k ö d é s r e*, az elsőben viszont a ruha *l e t é t e l é r e*, helyesebben a felső ruha levetésére utal. Ilyen megfontolásból kiindulva magam éppen ezért a *tith haz* első tagjában a *tét* szó *i-ző tit* alakját keresem. A szó ilyen formában Sylvester János Újtestamentumában (1541.) előfordul ugyan, de csak 'factum, Tat' jelentésben (NySz.). A régiségbeli *elégtét* 'satisfactio; Genugtuung' (NySz.) tanúsága szerint azonban a *tét* ~ *tít* szót használhatták csekvésnév-szerepben is. A *titház* tehát a glosszálónak a felső ruha *l e t e v é s i* mozzanatára utaló, kétségtelenül szokatlan, s alkalmasint teljesen egyéni, legalábbis más forrásból máig még ki nem mutatott értelmezése lehet.

gabona. Gondos szövegkritikával FARCZÁDY kimutatta, hogy a szövegemlék második felét tartalmazó lap alján a könyvkötőtől lemetezett lapszélén megmaradt betűcsontokból megállapíthatóan a glosszáló kéz a címszóbeli magyar értelmezés alá a betűátvetéssel *tipsana* alakúra torzított, görög eredetű latin *ptisana* szót írta le. A latin szóval kapcsolatban érdemes a következő magyar szótári adatokra hivatkozni: CAL.: „Ptisana: *Fött arpa lenuiz (!)*”; „Ptisanarium: *Arpa leu főző edény*”; MA. l.: „Ptifana *πισάων: Fött arpa vize*. | Ptifanarium *πισαωνειον: Arpa vizes edény*”; MA. m.: „*Arpa ká/a: Hordeum frixum, Polenta, Ptifana*”; PP.: l. „Ptisāna: *Fött arpa viz* | Ptisānārium: *Higan főt riskása*”; PP. m.: „Árpából főt ital: *Ptija/na* | *Arpa ká/a: Hordeum frixum, Polenta, Ptifana*”. Az eddig első előfordulása adatként a MGL.-kal egykorú SchlSzj.-ből nyilvántartott *gabona* főnévnek az első jelentkezéstől máig is általános ’fruges, frumentis genus; allerlei Korn, Gettreide; mindenféle eledelül szolgáló vetemény’ jelentése mellett a régiségben 1700-tól szórványosan s bizonyos szűkebb, egyelőre azonban pontosan ki nem jelölhető földrajzi határok között kimutatható a ’Secale cereale; rozs’ jelentése is (MTsz.; SzamSz.; KNEZSA, SzJsz. I, 174—5). — Mivel a glosszáló egy, a magyar régiségben a fenti jelentésekkel előforduló latin szó fölé jegyezte oda értelmezésként a *gabona* főnevet, ebből vagy arra következtethetünk, hogy nem értette meg pontosan a latin szónak egy bizonyos gabonafajtára vonatkozó jelentését, s helyette a gabonafélék összefoglaló magyar nevét jelentő szót írta, vagy pedig arra gondolhatunk, hogy a glosszáló nyelvjárásában a *gabona* szónak ’árpa’ jelentése volt (ez utóbbi következtetés azonban más adat hiányában aligha lehet helytálló). Nem lehetetlen az sem, hogy a glosszáíró szókinésében a *gabona* szó kizárólag ’rozs’, azaz egy bizonyos gabonafajta jelentésben élt, s a tőle bizonytalanul ismert latin szónak tévedésből ilyen jelentést tulajdonítva róttta oda glosszaként a magyar értelmezést.

IV.

Az előbbieken ugyan az egyes szókra, kifejezésekre, illetőleg nyelvtani alakokra vonatkozó megjegyzések közlése során elvétve utaltam arra, hogy szótári szempontból a két nyelvemlék szavai közül melyik jelent az eddig nyilvántartott előfordulásnál előbbi szótári adatot, a következőkben a szövegemlék és a glosszák szóanyagát ilyen szempontból összefoglalóan így csoportosíthatom (az első előfordulásra nézve az EtSz. és a SzófSz. adatait vettem irányadóknak): 1. Első előfordulása szó: MS.: *csak, erés* (~ *erős*), *fut, mellél* (~ *mellől*), *midén* (~ *midőn*), *üvöltés* (~ *üvöltés*), *valaki, valami, visz*; MGL.: *folyóvíz, gabona* (az egykorú SchlSzj.-ben is!), *öltöző, templum*. — 2. Csak itt előforduló összetett szó: MGL.: *öltözőház, titház* (?). — 3. Első előfordulása hangalakbeli, illetőleg nyelvtani alakváltozat: MS.: *az, el, hall, josh, lészén, mēg, mēndēn, némé* (~ *némő*), *olyan, s, tészén*. — 4. Korábbi forrásokból kimutatható szó: MS.: *atya, Dávid, egy, és, ha, hogy, király, kelyék* (~ *kölyök*), *medve, mēnd, nép, öl* (~ *él*), *páva, te, veretik*; MGL.: *arany, ház, oz* (az ?).

A fenti felsorolásban látható, hogy a szövegemlék 45 és a glosszák 11 szava, összesen 56 (egy-egy szó kétszeri-háromszori előfordulása miatt szótári szempontból csak 45) szó közül 12, illetőleg 13 szót első előfordulásként kell számon tartanunk; ezenfelül a két emlékből még 11 első előfordulása

hangalakbeli, illetőleg nyelvtani alakváltozat bányászható ki. Két összetett szót más forrásból nem tudunk kimutatni. — Bármilyen szerény szókészleti adalék is mindez, a szókhöz fűzött és még ezután fűzhető észrevételekkel együtt mutatja, hogy az ötödik szövegemlék és a vele együtt megőrződött néhány glossza szerencsés felbukkanása nyelvtörténetünk számára valamilyes gazdagodást mégiscsak jelent.

A kódexről és a két nyelvemlékről szóló ismertetést arra való tájékoztató utalással kell zárnom, hogy — FARCZÁDYval egyetértésben — a KONCZTÓL megmentett és a marosvásárhelyi református kollégium Nagykönyvtárának adományozott hártyakódexnek a „Koncz-kódex”, a kódexben fennmaradt nyelvi emlékek egyikének az őrző városra és az emlék szöveg-jellegére utaló „Marosvásárhelyi Sorok”, az emlékek másikának pedig a glossza-jelleget kidomborító „Marosvásárhelyi Glosszák” nevet adtuk, helyesebben a kódexnek és a nyelvemlékeknek a jelzett néven való számontartását ajánlom.

A cikk egyes fejezeteihez FARCZÁDY ELEK jegyzeteit is felhasználtam.

SZABÓ T. ATTILA

A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői*

(Ady Endre születésének nyolcvanadik évfordulójára)

I. Cél és módszer

A művészet igazi csodája talán az, hogy a mindennapi valóság anyagából, vonalakból, színekből, fizikailag mérhető hangokból valami valóságfölötti szépséget teremt a szellem varázslatával. Az irodalom és a költészet sajátosan elkülönül a művészetek közt, mivel kifejező eszköze és sokban tartalmat adó anyaga is a nyelv. Ez pedig nem pusztá, elsődleges fizikai valóság, mint a kő, a szín, a vonal vagy a hang, hanem bizonyos mértékben már maga is alkotás, mű: az emberi szellem terméke. Mindenki birtokában van többé-kevésbé az író eszközének, a nyelvnek, s az irodalom mondanivalója lényegében évezredek óta ugyanaz: emberi érzések, gondolatok, problémák, helyzetek, viszonyok. Az irodalomnak mint művészetnek lényege, a költészetnek titka tehát nyilván a kifejezés, a megformálás: a szavaknak sajátos egyéni módon való ötvözése, összecsendítése, hullámztatása.

Az író művészetének eszköze és anyaga, a nyelv tehát nem rajta kívül eső tárgyi valóság, hanem benső, egyéni sajátja, de egyszersmind az egész nyelvközösség birtoka, s éppen ez a szellemi birtokközösség kapcsolja össze egységbe az írókat az olvasókkal. A nyelv mint ősi „családi” örökség a nyelvközösség minden tagja számára sajátos, egyéni tulajdonként alakul, gazdagodik, színeződik tovább. Ebbe a birtokközösségbe minden ember beleszületik, de egy életnek szinte észrevétlen, mindennapos munkájával hódítja igazán magáévá kisebb-nagyobb részét. Az így megszerzett szellemi birtokállományt az asszociációk ezer meg ezer szála fűzi sűrű hálóként a megismert világhoz, a valósághoz és saját lelkivilágunkhoz. Művészetének anyaga és eszköze

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

tehát születésétől kezdve együtt alakul, fejlődik, gazdagodik az íróval a maga világának és egyéniségének képére, de gyökerei az ősök, a család és a társadalom révén mélyre nyúlnak az időben, s széles körben szétágaznak a földrajzi és társadalmi dimenziókba.

Van-e hát izgalmasabb vállalkozás az írásművészet kutatója számára, mint nyomon követni, hogyan bontakozik ki az íróban a kifejezési képessége, mint halmozódik föl benne a nyelv gazdagsága, hogy tökéletesednek művészi eszközei? Ennek a vizsgálatnak egyik fontos, alapvető teendője az, hogy az író nyelvének, stílusának szövedékéből különválasszuk a közösségi, örökölt vagy másoktól tanult, kölcsönzött elemeket, és azt, amit ő teremtett magának, ami újjal ő gazdagította a nyelvet és művészetét, vagyis hogy tisztázzuk az író nyelvhasználatában, stílusában a langue és a parole elemek viszonyát. Az írói alkotás titkaiba világítunk bele, ha feltárjuk, hogy a származásnak és a családnak miféle szellemi és társadalmi örökségét őrzi magában és művészetében az író, s hogy lélekalkalító élmények eltörölhetetlen nyoma, író-elődök és kortársak hatása, a váltakozó környezet, életkörülmények és a tapasztalatok, ismeretvilág alakította életszemlélet hogyan tükröződik stílusában.

Az emberi-művészi fejlődésnek ilyen, teljesség-igényű s a hajszálgökerekig lehatoló elemzését tudtommal még nem kísérelték meg irodalmunkban. A nehézségek tudatában vállalkoztam mégis Ady Endre nyelvének és stílusának fejlődéstörténeti vizsgálatára. Életútjának csapongó rohanása, egyéniségének annyit vitatott és kárhozott bonyolultsága, költészetének pokolmélységeket és szűz ormokat ostromló szélsőségei, nyelvének ódon, prédikátoros magyarsága és meghökkenítő újdonsága, forradalmi merészsége: megannyi ellentét, amely bonyolítja, de annál izgalmasabbá teszi a feladatot. Művészi nagyságát és varázsát ma már vita nélkül elismerjük, de titkát még nem fejtettük meg igazán. Hogy eljussunk hozzá, jórészt töretlen úton kell végigküzdenünk magunkat, s tájékozódási szempontjaink, módszerünk nyilván csak közben alakulnak ki. Egy sereg bonyolult kérdést kell tisztáznunk, sokrétű vizsgálatokat elvégeznünk. A feladatok közül kiemelek egyet a logikai sorrendből, időszerű, gyakorlati fontossága miatt.

Az Akadémiai Kiadó 1955-ben megindította Ady Endre összes műveinek kritikai kiadását. Az első két kötet meglepően gazdag s jórészt ismeretlen anyagot gyűjt össze Ady újságírói pályájának első szakaszából (1897—1902.). Amilyen felbecsülhetetlen annak a jelentősége, hogy az emberi és művészi fejlődés útja egyik legnagyobb költőnk életművében s éppen kezdeti, alakuló korszakában szinte napról napra, úgyszólván minden mozzanatában nyomon követhető — újságírói munkája folytán —, ugyanannyi nehézséget, veszélyt és problémát is rejt ennek a termésnek az összegyűjtése a sok ismeretlen jelzésű vagy névtelen, de Adynak tulajdonítható írás garmadája miatt.

Az anyag összegyűjtésében és kiválogatásában éber körültekintésre, gyanakvó óvatosságra, részletes és sokoldalú szövegkritikai elemzésre és a legszigorúbb ellenőrzésre van szükség, amely a nem teljes hitelű cikkeket Függelékbe utalja. Mindezekről a problémákról és feladatokról részletesebben szótlan a próza két első kötetének ismertetésében (ItK. LX, 204 és It. 1956: 364). Ott felhívtam a figyelmet arra az elhanyagolt szempontra, hogy „ahol tárgyi bizonyíték vagy valamely külső fogódzó nem akad, ott a nyelvi-filológiai módszerhez, a stílusvizsgálathoz lehet folyamodni. Ennek alapja

és előfeltétele azonban Ady hiteles prózai írásainak, cikkeinek korszakonként elvégzett részletes nyelvi és stilisztikai elemzése (helyesírás, szóhasználat, nyelvtani sajátosságok, stílus). Ezt a hosszas elmélyedést kívánó munkát eddig, az anyag összegyűjtése nélkül nem lehetett elvégezni, a kötetek szerkesztése közben pedig aligha van rá mód. Így sajnos, hiányzik az összehasonlítás alapja, a hitelesítés pontos mértéke, és csak általános, felületes megfigyelésekre vagy stílusérzékünkre vagyunk utalva. Ez pedig igen ingatag és megbízhatatlan eszköz. Szubjektív érzés helyett objektív, tárgyi bizonyítékokra van szükség.” (It. 1956: 367—8.)

A kiadás tanulságai nyilvánvalóvá tették, hogy a további eredményes gyűjtőmunka érdekében meg kell állapítani Ady ifjúkori írásainak, főként újságcikkeinek jellemző nyelvi sajátosságait, stílusjegyeit. Kísérletképpen elvégeztem ezt az elemzést az 1899. év végéig, tehát Adynak Váradra költözéséig terjedő időszakra. Első diákkori verseitől kezdve feldolgoztam ebből az időből származó valamennyi kiadott és hozzáférhető hiteles (névvel vagy ismert álnévvel és betűjegyeivel jelzett) írását, verset és prózát egyaránt.

Mivel munkám lényege a minél teljesebb és helytálló következtetések levonására alkalmas adatgyűjtés volt, módszerem jórészt statisztikai. A figyelemnek ilyen jellegű munkában elkerülhetetlen pillanatnyi rövidzarlatai természetesen okozhatnak az adatokban kisebb hiányokat, kihagyásokat, bár többszöri, vissza-visszatérő önellenőrzéssel igyekeztem ezt is kiküszöbölni.¹ Magesik az is, hogy valamely jelenségre csak később figyel föl az ember. Úgy látom azonban, hogy — többnyire nagyobb számokról lévén szó — néhány észrevétlenül maradt vagy számba nem vett adat általában úgysem módosítja lényegesen a statisztikai arányokat, nem torzíthatja el a kapott képet. A vers és a próza adatait általában összesítem, de elkülönítem őket, ha a műfaji és stílushangulati okok különválasztást kívánnak. Ezekre esetenként utalok is. Az adatok rendszerezésében a nyelvtan és a stilisztika gyakorlati kategóriáit veszem a jelenségek csoportosításának alapjául. Az a célom, hogy mintegy ujjlenyomatot készítsék a fiatal Ady nyelvhasználatáról, stílusáról, hogy ennek alapján a mellé helyezett kétes hitelű cikk vagy vers eredetét a jelenségek azonossága vagy eltérése alapján lehető bizonyossággal eldönteni vagy legalább nyomatékosan valószínűsíteni lehessen.

Teljes értékű bizonyításhoz szűkebbes volna természetesen az ellentétes vizsgálat is: hasonlóképpen számba kellene venni azoknak az újságíróknak nyelvi és stílusbeli jellegzetességeit, akik Adyval együtt dolgoztak. E feladat elvégzése azonban lehetetlen. Meg kell azzal elégednünk, hogy Ady újságírotársairól cikkeik olvasása során általános stíluskép alakul ki bennünk, s ezt a kérdéses esetekben az elemzés pozitív vagy negatív eredményének megerősítésére használjuk fel. Bele kell törődnünk abba, hogy néhány százaléknyi hibalehetőséget nem tudunk elkerülni. Akadnak semleges jellegű és hangú írások is, amelyekről nem tudunk hitelt érdemlően dönteni. Egy részüket érdemes talán felvenni Függelékbe, akár csak felsorolásszerűen, további vizsgálat anyagául.

Az író nyelvhasználata, stílusa is változhat, fejlődhet természetesen. Az ilyen vizsgálat eredménye tehát lényegében csak egy bizonyos időszakra

¹ Úgy tudom, külföldön már elektronikus számológéppel végeznek ilyen nyelvstatisztikai vizsgálatokat, tökéletes pontossággal és óriási időmegtakarítással.

érvényes, s a következőre vonatkozólag módosítani kell. Nyelvhasználatunknak, nyelvi műveltségünknek van azonban az anyanyelv elsajátításának első és döntő korszakában létrejövő s a gyermekkor és az ifjúság éveibe szervesen beleágyazódó alapja, mely későbbi hatásoknak erősen ellenáll, többé-kevésbé állandó. Ezért kezdtem az elemzést Ady diákkori zsengein, s vittem debreceni újságíróskodásának végéig, amely — huszonkettedik életével — emberi és írói, szellemi fejlődésének első korszakát lezárja.

Ez az anyag nemcsak sok munkát, hanem — úgy vélem — elegendő adatot és tanulságot is ad arra, hogy rögzítsük Ady nyelvének jellemző vonásait, s ezeket mielőbb hasznosíthassuk az eddig kiadott anyag megrostálásában és kiegészítésében, valamint a további kötetek szerkesztésének munkájában. Az a nyelvi alap, amelyet addig maga alá épít, nyilván éppoly állandó és szilárd marad később is, csak felépítménye nő, alakul, gazdagodik.

Hasonló vizsgálat igen hasznos volna sok írói életmű összegyűjtésében. A gyűjteményes vagy kritikai kiadások számára becses, de eddig mellőzött anyagot a nyelvi és stílusvizsgálat eszközeivel még alig próbálták feltárni. Úttörő e tekintetben SZINNYEI FERENC tanulmánya: „Kármán József és az Uránia névtelenjei” (1924.), amelyben a Fanni szerzőjének szerkesztésében megjelent folyóirat nagyszámú névtelen írásának nyelvi sajátosságait vizsgálva igyekezett szerzőségüket megállapítani; a legtöbbből kiderült, hogy Kármán munkája.

Ami a várható eredményt illeti, nyilvánvaló, hogy bizonyos irányú túltengéssel szemben másutt hiányos, féloldalas lesz a kép, sok változat esetében pedig szinte egyensúlyban marad a mérleg két oldala. Ez is jellemző lehet, de mint nem jellegzetes vonás, természetesen nem segíti a vitás esetek eldöntését. Lényegében ugyanis arról van szó, hogy a használatos vagy lehetséges nyelvi változatok, alakpárok és szinonímák közül általában melyikre esik az író választása, és milyen (mértékű) egyezés vagy eltérés van a hiteles Ady-írások és a vizsgált kétes cikk vagy vers azonos jellegű és értékű jelenségei közt.

2. Hangtani sajátságok, változatok, alakpárok

A) M a g á n h a n g z ó k. — Ha Ady nyelvének jellemző ismertetőjegyeit keressük, hangtani vonatkozásban elsősorban nyelvjárásának egyik fő jellegzetessége, az *e*-zés tűnik szembe. Kikeresve munkáiból azokat a szavakat, amelyeknek *e*-zű és *ö*-zű változata egyaránt használatos a köznyelvben, azt találjuk, hogy nála természetesen az *e*-zű alakok az uralkodók. A kép azonban meglehetősen tarka, vegyes, vagy éppen a várttal ellentétes:

1. *e* ~ *ö*: Csupán *e* hangú változatot csak néhány szó mutat: *cseng*, *csendül*, *csepp*, *fed*, *fenn* ~ *fent*, *fest(ett)*, *pereg*, *perel*, *repül*, *repdes*. — A legjellemzőbb a *fel* (220 p.¹+ 50 v. = 270) határozószónak, illetőleg igekötőnek és *föl* változatának (6 v.) használati megoszlása; ez utóbbit csak a versekben találtam, az ott jobban érvényesülő hangzásbeli változatosság és a rím igénye miatt. Az uralkodó *felett*-tel (35) szembenálló *fölött* (4) vegyesen fordul elő

¹ A példákblól a terjedelmi korlátok közt csak mutatványt adhatok. Az adatok száma után a forrást p. (= próza) és v. (= vers) rövidítéssel jelölöm. — ÖPM. (I., II.) = = Ady Endre összes prózai művei (I., II. kötet).

prózában (3) és versben (1). — Igen érdekes és jellemző a *felé* névutónak 'fölé, über' jelentésben való egyértelmű használata: „feje *felé* írva” (I, 43), „magasan *felébe* emelkedett” (I, 55); vö. még: „*felül* emelkedik az emberek felett” (I, 64), *azonfelül*. Ez megerősíti PAIS KÁROLY magyarozatát (MNY. XXXIX, 209) — Kölcesey *e-ző* és *ő-ző* szóalakjait veszi részletes vizsgálat alá —, hogy a Himnusz „Nyújts *feléje* védő kart” mondatában a *feléje* határozószó nem valami felé irányulást, hanem fölé je jutást fejez ki, a felső-tiszai nyelvjárásban általános *e-ző* alakkal. (Vö. SzamSz.: *fölebe, föléje* 'felibe'.) Szülőhelyét és életének állomásait tekintve egyébként is Kölcesey áll Adyhoz legközelebb nyelvi tekintetben.

Azt hittem, hogy az *e* hangnak az *ő* hangú alakváltozatok feletti erős többsége megmutatkozik azokban a hangzóstatisztikákban is, amelyek részben épp Ady-versek alapján készültek (TARNÓCZY TAMÁS: MNY. XXXVIII, 352 és XXXIX, 369, NYK. LIII, 120; VÉRTES EDIT: NYK. LIV, 108). Az Adyra vonatkozó adatok azonban alig térnek el lényegesen a magyar hangállományra érvényes átlagos eredményektől (vö. TOLNAI VILMOS: NYR. XXXV, 422). Igaz, hogy a statisztikákban az *ő* — *ö* általában nincs különválasztva, márpedig az *e* ~ *ö* hangú változatokban ez nem közömbös. Úgy látszik, *e* változatok nem módosítják lényegesen az általános képet. Az egyetlen feltűnő aránytalanság Adynál az *u* hang gyakorisága (TARNÓCZY: MNY. XXXVIII, 354 és XXXIX, 372). A hangzók és kapcsolataik megoszlásának vizsgálata egy-egy írónál óriási munka, a várható eredmény pedig igen kétes.

2. *e* ~ *é*: Egy másik jellemző vonás, hogy a köznyelvi *e* helyén Adynál több szóban *é*-t találunk. Ezek az alakok és előfordulási arányuk: *bele* (1) — *belé* (1); *bé*- (1 v.); *íme* (8) — *ímé* (1); *kél* (2 v.); *legyen* (12) — *légyen* (1 v.); *levő* (2) — *lévő* (2); *mienk* (3) — *miénk* (1); *nekem* (*neked* stb.) (47) — *nékem* (27); *vele* (4) — *véle* (3 v.); (*el*) *vész* (2 v.). — Ady nem sokszor használja az *-e* kérdőszócskát (19), de mindig így fordul elő nála, nem *-é* alakban, ide értve az *ügy-e* kérdőszót is.

3. *i* ~ *é*: A *mindig* (24 p., 24 v. = 48) mellett a népies *mindég* (5) változatnak jóval kisebb arányú az előfordulása, az is csak a prózában.

4. *i* (*i*) ~ *ü* (*ü*): Erre a hangpárra példa a *kint* (2 p., 1 v. = 3) és az — úgy látszik — irodalmibbnek, választékosabbnak érzett *künn* (5 p., 5 v. = 10).

Az *e* ~ *ö* hangú változatokon kívül más magánhangzóparok nem mutatnak gyakori vagy jellegzetes megoszlást Adynál. Általában az irodalmi nyelvhasználat tekintélye irányítja a kezdő író tollát, s népi vagy táji sajátságok csak ritkán kerülnek írásába.

B) Más salhangzók. — Ady fiatalkori írásainak mássalhangzó-állományában még kevésbé találunk jellemző nyelvjárási vagy éppen egyéni sajátságokat. Ezek is rendszerint a köznyelvben és az irodalmi nyelvben egyaránt szokásos alaktani változatokban, illetőleg helyesírási sajátsággként bukkannak föl: *magános* (1 v.) — *magányos* (1 p.); *ellenmondás* (2 p.) — *ellentmond* (1 p.); *résztevéő* (1 p.); *szégyenleni* (2 p.); *lány* és *leány* (a későbbi korszakában, főként verseiben gyakori, tájnak tűnő *lyány* helyett).

Rövid és hosszú mássalhangzó váltakozása van a következő szókban: *ép* (2 p.), *épen* (23 p., 3 v. = 26); *-kép* (5 p., 7 v. = 12), *-képen* (14 p., 10 v. = 24) — *épp* (2 p., 2 v. = 4), *éppen* (14 p., 1 v. = 15); *-képpen* (9 p.).

A mutató névmás *-val*, *-vel* ragos alakjában bekövetkező hasonulás kettős irányú lehetősége folytán létrejött alakváltozatok közül Adynál a

visszaható hasonulás érvényesül legtöbbször: *avval* (7), *evvel* (4). Az *azzal* egyszer sem, az *ezzel* kétszer fordul elő.

3. Etimológiai alakváltozatok

Így nevezem azokat a szóalakokat, amelyeknek egyike — teljesebb alakjában — még őrzi a szónak eredeti, „etimologikus”, gyakran összetett alakját. Ilyenek: *leány(ka)* (30 p., 28 v. = 58) — *lány(ka)* (1 p., 27 v. = 28); *miért* (24 p., 6 v. = 30) — *mért* (3 p., 14 v. = 17); *reám* stb. (16 p., 15 v. = 31) — *rám* stb. (3 p., 17 v. = 20). — A teljesebb, etimologikus alakok választékosabb jellegűek, s ezért uralkodók Ady szóhasználatában. Ez egyúttal a kor irodalmi nyelvére is jellemző. Az 1895-ben megjelent TMNy. is ezt írja a *rá* határozószóról: „Az irodalmi nyelv személyragozva inkább így használja még: *reám*, *reád* stb., de a népnyelv így is inkább a *rám*, *rád* stb. alakokkal él” (660).

A névutóból alakult személyragos határozószók változatai sem mutatnak Adynál egyöntetű képet: a régebbi íróknál szokásos *körülöttem* stb. helyett nála csak a rövidebb *körültem* stb. fordul elő (4), de a XVIII. század vége óta használatos *köröttem* stb. (5 v.) alakot kedveli inkább, nyilván azért, mert választékosnak, irodalminak érzi. (Vö.: SzófSz.; SIMONYI, MHat. II, 91, 94; KLEMM, TörtMondt. 229). — Az eredetibb *között* névutóval szemben (6) az újabb rövidülésszerű *közt* alak (12) a gyakoribb Adynál; ez utóbbi is igen régi egyébként.

Az *azután* (10 p., 1 v. = 11) határozószó mellett meglepő a kevésbé irodalmi, pongyola *asztán* alak (14 p., 15 v. = 29) kedvelése, és éppen versben. Az *ezután* (8) határozószónak viszont nincs Adynál *esztán* párja; túlságosan népies ízű volna. A régies *annakutána*, *ennekutána* változattal sem találkoztam.

A *találom* igealakból rövidült *talán* határozószó gyakori (41) Adynál; a további rövidüléssel alakult *tán* ritkább (25).

Látszólagos jelentéktelensége ellenére is igen jellemző Ady nyelvhasználatára a kapcsoló-mellérendelő *és* ~ *s* kötőszó eredeti és rövidült, simuló alakjának megoszlása. Az adatokat külön csoportosítottam és összesítettem, aszerint, hogy a kötőszó mellérendelt mondatrészeket, szavakat vagy pedig külön mondatokat kapcsol: *és*: mondatrészek közt: 99 p., 36 v. = 135; mondatok közt: 89 p., 42 v. = 131; — *s*: mondatrészek közt: 63 p., 28 v. = 91; mondatok közt: 241 p., 141 v. = 382. — Az *és*-nek csaknem egyenlő, tehát jellegtelen szerepmegoszlása mellett feltűnő a mondatokat kapcsoló *s* arányszámának nagy kiugrása: 4,4 : 1. Ez erősíteni látszik KLEMM megállapítását, hogy az *és* meg az *s* közt nemcsak jóhangzásbeli, stilisztikai különbség fejlődött ki az újabb irodalmi nyelvben, hanem mondattani-jelentésárnyalati eltérés is: „az *és* egynemű tagokat köt össze, az *s* pedig az előzményhez némi önállósággal csatlakozó új tagot” kapcsol (i. m. 413), azaz többnyire nem mellérendelt mondatrészt, hanem mondatot.

4. Alaktani változatok

Ide csoportosítom a szótövekkkel, a kötőhangzókkal, a szóalkotással (képzők, összetétel), a ragok és jelek használatával és változataival kapcsolatos eseteket.

A) Tőváltozatok. — Ezekről jórészt a hangtani változatok sorában volt szó. Itt néhány oda nem vágó példát említek. — A köznyelvi és inkább a nyugati nyelvterületen használatos *gyerek* (8 v.!) és *gyerekes* (1 p.) alakváltozatnál gyakoribb Adynál az eredetibb *gyermek* (12). Ez természetes, mert nemcsak választékosabb, irodalmibb, hanem a keleti nyelvterületen ez él. A szintén finomabb árnyalatú *kicsiny* (2) mellett nem fordul elő a *kicsi*. A *magános* (1 v.) — *magányos* (1 p.) pár egyensúlyban van, az *ájtatos* (1 p.) magában áll. — Az igék tőváltozatai közül ide tartozik: *elbocsájt* (1 p.) (de később: „*Elbocsát* az anyánk csókja”: Bujdosó kuruc rigmusa); *feled* (4 p., 20 v. = 24) — *felejt* (1 p., 3 v. = 4); *rothad* (a már-már durva *rohad* helyett); *(el)veszít* (1 p.) (egy későbbi verscímbe is: *Elveszett hit: elveszíttek*); a jó régies-választékos alak egyszer fordul elő, versben.

B) Képzős változatok. — A visszaható alakú vagy jelentésű igék *-kodik*, *-kedik*, *-kődik* és *-kodik*, *-kezik*, *-közik* képzős alakváltozatai eléggé vegyes képet mutatnak: *emlékezik* (3 p., 5 v. = 8) — *emlékszik* (1 p., 5 v. = 6); a *gondolkozik* (10) mellől az eredetibb *gondolkodik* hiányzik; *igyekszem* (1 p.); a *veszekedik* (1 p.) párja, a *veszekszik* nem fordul elő. — Egyszerű, illetőleg összetett képzős származékok: a táji *kérd(eni)* (4 p., 1 v. = 5) — *kérdez(ni)* (5 v.); a nyelvújítási *kétkedik* (2 p.), a régebbi, de összetettebb *kétkelkodik* helyett. — A *-g* gyakorító képzőt Ady szívesen használja kötőhangzó nélküli: *közélg* (2 v.), *rezg* (1 v.), *sóvárg* (2 v.) és az alapszó nélküli, hangfestő *nyüzsg* (1 v.); van azonban *kesereg* (1 v.) és *közélg* (2 v.) is. Ez még a romantika finomkodó-választékos stílusának öröksége (vö. TOMPA JÓZSEF, Az irodalmi nyelv: Nyelvünk a reformkorban 325—6). — A fosztóképző változatai közül kedveli Ady a hosszabb *-talan*, *-telen* alakot az ugyanabban a szóban szintén használatos, gyakoribb *-tlan*, *-tlen* helyett, pl. *hütelen* (1 p.), *szótalan* (1 v.).

C) Összetett alakváltozatok. — 1. Az alakváltozatok között van több világos vagy többé-kevésbé elhomályosult összetétel: *mindketten*, *mindkettő* (3 p.) — *mind a ketten*, *mindaketten* (3 p.); *mindnyájan* (7 p., 1 v. = 8) — *mindannyian* (4 p.). Egyoldalú szóhasználat: *ezredév* (3 v.) (egyszer külön írva: *ezred év*); *évezred* Adynál nincs.

2. Ide tartozik a tagadó *sem* és az eredetileg tiltó szerepű *se*, amely ma már a tagadásban is általános. Használati megoszlásuk tekintetében Adynál a *sem* az uralkodó (90 p., 30 v. = 120) a csekély számú *se*-vel szemben (10 p., 8 v. = 18). Egyszer, versben, a teljesebb alakra utaló hiányjeles *se'* is előfordul. Adynál tehát a „szabályos” *sem* alak az általános, ha a szigorú megkülönböztetés elvét tekintjük szabálynak. De a nyelvtörténet nem igazolja ezt a szigorúságot: már a kódexekben gyakori a tagadó értelmű *se*, XVIII—XIX. századi íróinknál pedig egészen természetes, így Reviczky-nél is, Ady ifjúkori eszményképénél. Ady tehát — úgy látszik — nagyon is „irodalmi” akar lenni a tagadásban. A *sem* alak előnye érvényesül az összetételekben és szókapcsolatokban is: *mégsem* (2), *még sem* (2) — *mégse* (0); *sohasem* (8) — *sohase* (1), *sohse* (2), *sohse'* (1). Hasonló esetek: *mit sem* (5) — *mit se* (1); *távolról sem* (1); *úgy se* (1).

3. A határozatlan, illetőleg általános névmások *akár*- és *bár*- előtagú változatainak megoszlása meglehetősen egységes képet mutat, az első alak javára: *akárki* (2) — *bárki* (0); *akármí* (3) — *bármí* (4); *akármilyen* (4) — *bármilyen* (1); *akármint* (2) — *bármint* (1). Érdekes viszont, hogy csak *bármelyik* (3), *bárhó* (3) és *bármikor* (1) változatot találunk.

4. Külön csoportba vehetjük azokat a szópárokat, illetőleg csoportokat, amelyekben összetett szóalak áll szemben egyszerű vagy képzett (ragozott) szóval. Ilyenek: a népies-régies *mindég* (5) (< *mind éltig*) — *mindig* (48); *mindegyik* (8) — *mindenik* (10); *éjszaka* (9 v.) — *éj* (9 v.) — *éjjel* (6 v.); *hogyha* (60 p., 14 v. = 74); *ha* (250 p., 44 v. = 294); *sohasem* (5 p., 3 v. = 8), *sohase* (1 v.), *sohse'* (1 p.), *sohse* (2 p.) — *soha* (1 p., 15 v. = 16).

5. A személyes névmás egyszerű, határozóragos és névutós alakjainak (pl. *nekem*) és a névmással is nyomósított változatainak (pl. *énnekem*) megoszlása is jellemző lehet, mivel a külön kitett névmásnak gyakran nincs is különösebb nyomósító szerepe, hanem inkább csak afféle népies, pongyola vagy pedig beszédritmikai toldás, amely versben hasznos nyelvi eszköze is lehet a költőnek. Adynál azonban nem bontakozik ki egyöntetű kép. A leggyakoribb, *-nak*, *-nek* és *-ra*, *-re* ragos alakokban az egyszerű változatok vannak határozott többségben 49:23, illetőleg 42:5 arányban. Az egyszerű, de a nyomósított alakok többsége is versben fordul elő; ezt a líra „személyes” jellege magyarázza. Az egyszerű és nyomósított változatok együttes aránya 116:59. — A névutós alakok száma jóval csekélyebb, összesen 16; arányuk 9:7 a rövid változat javára.

6. Itt vesszük sorra a vonatkozó névmásoknak rövidebb, a kérdő névmással azonos és ennek mutató névmással megtoldott alakjait; előfordulásuk aránya ugyanis többnyire jellemző Ady nyelvhasználatára: *ki* (123 p., 55 v. = 178) — *aki* (95 p., 28 v. = 123); *mi* (6 p., 20 v. = 26) — *ami* (31 p., 23 v. = 54); *mely* (197 p., 58 v. = 255) — *amely* (25 p., 16 v. = 41). Az *ami* — *mi* pár kivételével tehát a rövidebb alakok az uralkodók. Feltűnő a *mely* — *amely* előfordulásának 6:1 aránya. — Statisztikánk pontosan egybevág SÁGI ISTVÁN vizsgálatának eredményével: „A három egyszerű névmás közül leggyakoribb a *mely*, elég sűrűn előfordul a *ki*, s legritkább a *mi*.” (Msn. II, 106.) Egy időben ugyanis vita folyt a hosszú vagy a rövid alakok használatának helyességéről, és már-már nyelvhelyességi babonává lett az a nézet, hogy a *ki*, *mi*, *mely* csak kérdő névmás lehet. (Vö.: NAGY J. BÉLA: NyFK. 248 és Nyelvművelő 308—10; TOMPA JÓZSEF: Nyelvhelyesség 209—10.) A kérdés eldöntésére SÁGI nyomon követi e névmások sorsát, használatuk alakulását irodalmunkban. (Stilisztikai kutatásaink számára nagyjelentőségű volna, ha irodalmi nyelvünk más változó vagy ingadozó használatú elemeiről is minél több hasonló, módszeres, történeti hosszmetset készülne.) SÁGI megállapítja, hogy az eredetibb rövid alakot Kazinczyéknak tömörítésre törekvő stílusújítása terjeszti ismét el az irodalomban. TOMPA reformkori példái közt is 24 a rövid alak (a *mely* csak így fordul elő!), és csak 4 *aki*, *ami*-re van adat (Nyelvünk a reformkorban 403—4). Petőfi és Arany népies klasszicizmusa a megnevesített élőbeszéd nyomán az *aki*, *amely*, *ami* használatát újítja fel, s teszi általánossá a század végére, bár a váltakozás szinte napjainkig megmaradt, főként az irodalomban. Ady tehát — mint ez nyelvének és stílusának több sajátágán megfigyelhető — a vonatkozó névmások használatában nem egészen korának divatát követi, hanem visszanyúl az előző, romantikus korszak gyakorlatához; nyilván ezt érzi választékosabbnak, „más”-nak, „irodalmibb”-nak. (Vö. TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 172; a *mely*-re éppen Adyt idézik: Midász király sarja.)

7. A vonatkozó szerepű határozószók megoszlása, a *hol* — *ahol* kivételével, még egyöntetűbb a rövid alakok javára:

hol (7 p., 5 v. = 12) — *ahol* (7 p., 7 v. = 14), *a hol* (3 p.); *honnán* (1 p.) — *ahonnán* (0); *hova* (2 p., 2 v. = 4), *hová* (1 p., 1 v. = 2) — *ahova* (2 p., 1 v. = 3); *mikor* (84 p., 24 v. = 108) — *amikor* (2 p., 8 v. = 10); *midőn* (2 p., 2 v. = 4) — *amidőn* (0); *míg* (23 p., 33 v. = 56) — *amíg* (4 p., 9 v. = 13), *a míg* (6 v.); *mióta* (7 p., 5 v. = 12) — *amióta* (1 v.); *mint* (7 p., 8 v. = 15) — *amint* (4 p.); *miként* (3 p., 4 v. = 7) — *amiként* (0). A jobb összehasonlítási alapot adó, nagyobb számú adatok közt kiugró a *mikor* — *amikor* pár 10 : 1 aránya.

D) Egyszerű és toldalékos alakváltozatok. — A köznyelvi használattal szemben az irodalmi nyelv többnyire a hosszabb, toldalékkal nyújtott, de azonos jelentésű és mondatbeli szerepű szóalakot avatja választékosabbá. Vizsgáljuk meg Ady nyelvében való megoszlásukat.

1. Képző- és ragváltozatok. — Gyakori Adynál a képzőknek és ragoknak pusztá, kötőhangzó nélkül kapcsolódó változata az igealakokban (a példákban az esetleges igekötőt általában elhagyjuk):

a) Különösen főnévi igenevekben kedveli Ady — a XIX. század költői nyelvének már elavult divatjaként — az ilyen mesterkelt alakokat (vö. TOMPA: i. h.): *áhitni*, *hódítani*, *keltetni* (3 v.), *küzdeni*, *megindítnod*, *zengni* stb. Ezek nemcsak versben fordulnak elő. A hosszabb, kötőhangzós képzőalakokhoz (pl. *állani*, *indítani*, *szólani* stb.) való arányuk 14 : 6.

b) A második személyű tárgyra utaló igealakok közt a kötőhangzósok általánosabbak: *elvezítételek*, *köszönteleik* stb. Hasonlóképpen 2. személyű alany mellett is: *nyújtasz*, *taszítasz* stb. — A többes 3. személyben a rövidebb és a hosszabb ragváltozatok (*állnak* — *állanak*) aránya 8 : 2; a 8 rövidebb alak közül 6 versből való. — A feltételes jelenben 5 *szólna*, *gyújtna* stb. alak (mind versből) áll szemben egyetlen *szólana* változattal.

c) A befejezett melléknévi igenevek között szintén a rövidebb, *-t* képzősök vezetnek (*feltámadt szív*, *kiragadt történet*, *szívünkbe szállt érzés* stb.) 5 esettel. A *-tt* képzősök száma 3 (*elszállott remény* stb.).

d) Úgy látszik, a 2. személyű tárgyas felszólító alakok közül az összevont változatokat kedveli Ady: *hozd*, *vond le*, *hidd* (8).

2. Egyszerű és toldalékos változatok. — Név másoknak, határozóknak és kötőszóknak egyaránt gyakori egy *-n* toldalékos, általában későbbi változata. Több esetben ez vált köznyelvivé vagy népiessé, sőt pongyola használatúvá a rövidebb, választékos, irodalmi alakkal szemben; más esetekben azonban fordított a viszony. Használatuk Adynál a következőképpen alakul:

a) A névmásokban: A jelzői használatú az (*a*), ez (*a*) mutató névmásnak azon (*ugyanazon*), ezen alakját mindössze egy-két helyen találtam, prózában. — A magános *e*z aránylag ritka (6 p., 6 v. = 12): *ez emlékező sorok*, *ez ügyben*, *ez időből* stb. Úgy látszik, természetesebbnek érzi, s gyakrabban használja Ady az *e* alakot (24 p., 34 v. = 58): *e levél*, *e darabnak*, *e százados évforduló* stb. Különösen versben igen alkalmas eszköz e két rövid alak a tömörségre, a szótagszám csökkentésére és nehézkes ragisméltések elkerülésére: *e csalfa*, *bolygó fénynek*, ehelyett: *ennek a... fénynek*. — Az *ilyen*, *olyan* melléknévi mutató névmás nagyszámú előfordulása mellett (25, ill. 77) ritkábban használja Ady az *ily* (6 v.) és az *oly* (6 p., 20 v. = 26) rövid alakot, főként versben, ugyancsak az előbbi okokból. Tárgyraggal is felbukkannak önálló, nem jelzői használatban: *ilyet* (4 p.), *olyat* (1 p.). — A melléknévi

kérdő névmás változatainak megoszlása is hasonló: *milyen* (28 p., 10 v. = 38) — *mily* (1 p., 6 v. = 7). A vers nyelve, ritmusa kívánja többnyire a rövid, választékosabb alakot.

b) A határozókban, határozószókban: Az *itt*, *ott* helyhatározó szónak hosszabb, népiesebb-pongylóbb *itten*, *ottan* alakjával nem találkoztam, prózában sem. A *most* időhatározó szó 69 előfordulásával szemben a *mostan*-ra egyetlen adatot találtam a „Rövid dalok” egyik Y. jelű, kétes hitelű krock-versében (Dal a szalmaözvegyekről), ott is nyilván a szótagszám miatt. Az *egykor* (8) és *egykoron* (3) aránya a rövid alak javára szól. Fordított eset, amikor a hosszabb, raggal bővült időhatározó alak a gyakoribb: *rég* (11) — *régen* (23). — A *hoggy* mód-állapothatározó szó (kérdő vagy nyomósító szerepű) *hogyan* változatát nem találtam Ady fiatalkori írásaiban. Ugyanígy csak *ahogy* vonatkozó alak áll a szövegekben. — A hasonló alakváltozatokat mutató módhatározó(szó)k meglehetősen vegyes használati képet adnak: *egész* (pl. *közel*) (4 p., 1 v. = 5) — *egészen* (4 p., 1 v. = 5); *elég* (pl. *jó*) (13 p.) — *eléggé* (1 p., 1 v. = 2); *ép(p)* (6) — *ép(p)en* (41); *-kép* (12) — *-kép(p)en* (33); *kész* (2 v.) — *készen* (0). A többség a hosszabb alakok oldalán van. — Ide vehetjük azokat az eseteket, amelyekben melléknévi, számnévi jelzőnek, illetőleg állítmánynak vagy határozónak van egy módhatározója, illetőleg ilyen szerepű jelzője. Ez vagy *-n*, vagy *-ul*, *-ül* ragot visel, újabban azonban többnyire ragtalan. Pl.: *botránnyosan hamis; példátlanul nagy; végtelenül kellemes, komoly, romantikus; szokatlanul meleg*. Igei állítmány előtt, valóságos módhatározóként: *roppantul fáradozik; de: meglehetősen közel, hasztalan várjuk, roppant meglepett, megálltak szótalan*. E ragos-ragtalan határozó(szó)-változatok használata tehát nem egyöntetű, s legfeljebb szinte kiegyenlített vegyeségében jellemző Adyra.

c) A kötőszókban: Közülük a *hisz* (6 p., 17 v. = 23) — *hiszen* (16 p., 6 v. = 22) meglehetősen egyensúlyban levő kettősséget mutat; talán a próza és a vers fordított aránya érdemel figyelmet.

d) Az igealakokban: Határozottabb megoszlást mutatnak a létige egyes számú 3. személyének tagadó alakjai: *nincs* (70) — *nincsen* (6); *sincs* (12) — *sincsen* (1). Tehát a rövid változatok vezetnek. — A keleti nyelvjárásokban és a régiségben gyakori *vaqyon*, *teszen*, *veszen*, *leszen* igealakok csak elvétve bukkannak föl; Ady nyilván érzi az irodalmi stílusba nem illő tájnyelvi jellegüket.

e) A ragos és ragtalan tárgyban: Eléggé feltűnő Adynál a névszók és névmások tárgyragjának elhagyása. A személyes névmás egyes szám 1. és 2. személyében például ilyen a ragtalan és a ragos alakok megoszlása: *engem* (5 p., 18 v. = 23) — *engemet* (9 v.); *téged* (1 p., 9 v. = 10) — *tégedet* (4 v.). A ritkább visszaható névmás alakjaiban hasonlóképpen: *magam* (2 p., 1 v. = 3) — *magamat* (0); *(ön)magunk* (1 v.) — *magunkat* (1 v.). A *mind* általános névmás tárgyesete is ragtalan 3 esetben. — Az 1. és 2. személyű birtokos személyragos főnevek gyakran állnak tárgyrag nélkül (pl. *megírtam a válaszom*), főként versben, ahol a rövid, ragtalan alakok jobb ritmikai és rímalkotási lehetőséget kínálnak. A ragtalan változatok száma a prózában és a versekben: 1 sz.: 6 p., 27 v. = 33; 2. sz.: 0 p., 16 v. Versbeli gyakoriságukat a lírának személyes és személyhez szóló hangja teszi természetessé.

5. Szinonímák

Szókincsünk gazdagságának, nyelvhasználatunk változatosságának és választékosságának alapja a rokonértelmű szók és kifejezések minél teljesebb ismerete és az alakilag eltérő, de azonos nyelvtani szerepű formákkal, szerkezetekkel való bánnitudas. Ez különösen az író számára fontos: nemcsak a fogalmi pontosságnak, a világosan árnyalt kifejezésnek alapja, hanem a stilisztikai és hangulati hatás szempontjából is értékes eszköz az író kezében.

Mint a szókincs elemei általában, a szinonímák sem egyforma elevenség-gel és gyakoriságban élnek nyelvi tudatunkban, illetve nyelvhasználatunkban. A szinonímák közt is van sok olyan, amelyik nyelvi tudatunk peremére szorul, s inkább csak passzív szókincsünkben él: tartalmi és hangulati értékét ismerjük, érezzük, de alig élünk vele. Nyelvi műveltségünk kialakulása során, életviszonyainknak és egyéniségünknek megfelelően a rokonértelmű szók közül egyeseket mellőzünk, másokat pedig kedvelünk és állandóan használunk. Sokszor nehéz volna megmondanunk, min alapul ez a választás, de kétségtelen, hogy a szinonímák használata éppen a többé-kevésbé szabad egyéni lehetőségek folytán jellemző lehet az író stílusára. Főként a nem túlságosan éles különbségeket mutató stilisztikai, valamint az úgynevezett nyelvtani szinonímákra áll ez. Szóljunk először az utóbbiakról.

A) Nyelvtani szinonímák. — Azokat az általában tárgyi jelentés nélküli, elsősorban nyelvtani szerepű szókat nevezem így, amelyek értelem és funkció tekintetében egyértékűek, esetleg csak réteghangulati vagy stílusárnyalati különbség van köztük. Megválasztásuk tehát többnyire egyéni szokáson, tetszésen alapul. Ilyen szóalakokkal már előzőleg is találkozunk, például az egyszerű és a toldalékos alakváltozatok közt. Most a valóságos, szótöben is különböző nyelvtani szinonímákat vesszük sorra, hogy bennük Ady nyelvhasználatára jellemző vonásokat keressünk.

1. Névmások. — A személyes névmás többes számú 1. személyének eredetileg nyomatékos *minket* és hangsúlytalan *bennünket* alakjáról SIMONYI még határozottan azt mondja, hogy feleselésük hiba (HM.² 80). Legújabbán TOMPA ezt írja már róluk: „A valóságban . . . nem ilyen szabályos a két alak elkülönítése, már a legjobb tollú írók és költők használatában is eléggé vegyesen fordulnak elő” (Nyelvhelyesség 208). Bizonyítékul Adyt idézhetjük, még a SIMONYI szabályát megelőző évekből, annak példajaként, hogy a szabály már akkor is elavulóban volt: „A további összetartozás *bennünket* is örvénybe fog vinni” (ÖPM. I, 151). Pedig a névmás itt kétségtelenül hangsúlyos. Több más esetben vitatható a *bennünket* nyomatékossága, tény azonban, hogy előfordulási száma jóval felülmúlja a *minket* alakét: 17:2. Igaz viszont, hogy mindkét *minket* hangsúlyos (I, 141, 181).

Az *amely* vonatkozó névmás az irodalmi nyelvhasználatban mondatbeli főnévre, megnevezett dologra utal, de már SIMONYI (i. m. 50) megjegyzi, hogy „népies írásmódban sokszor kitett főnévre is vonatkoztatják” az általánosabb vonatkozású *ami* névmást. E használat azóta szinte általánossá vált a köznyelvben, sőt az irodalomban is, bár SZENDE ALADÁR megszorítást ajánl még legújabbán is (Nyelvhelyesség 280). Adynál a nagyszámú (*a*)*mely* (296) névmással szemben mindössze néhány esetben áll főnévre utaló *ami* (16) és *mi* (7). E tekintetben tehát a fiatal Ady korának irodalmi nyelvhasználatát követi.

A melléknévre kérdő *mily(en)* (45) névmás mellett különösen felkiáltás-szerű hangsúllyal használatos a köznyelvi *micsoda* (4 p., 1 v. = 5), versben azonban a választékos *minő* (1) és a régies *mi* (3) is előfordul.

A *hány* és a *mennyi* számnévi névmás közül, jelentésárnyalati különbségüket figyelembe véve, a *hány* gyakoribb a versekben (9 : 5). Az *annyi* helyett nem találok a köznyelvi, pongyola, terjengősebb *olyan sok* kifejezéssel; egy helyen azonban ez áll: *annyi sok*. A ritkább (*egy*)*néhány* mellett többnyire a kevésbé választékos *egy pár*-ral fejezi ki Ady a határozatlan mennyiséget (a névelő néha elmarad).

Érdekes az is, hogy a ritka, régies *olyik* (3 p., 1 v. = 4) névmást többször használja a *némely(ik)*, *egyik-másik* helyett. De van ilyen kifejezése: a szereplők *egynémelyike*. A *némely* alak itt-ott felbukkan, többes számú főnévvel (*némely urak*). A névmási jelleghez és szerephez közel álló *egyéb* melléknév csak egy versben tűnik fel a köznyelvi *más* választékosabb szinonímájaként, ott is rímbe (*verebek — egyebet — gyerekek*); határozóragos és névutós alakjai azonban gyakoribbak.

2. Határozók. — A határozófajták sokrétűsége és alaki gazdagsága folytán itt akad a legtöbb rokonértelmű változat. Köztük általában elég mélyek a stíláriis, árnyalati és hangulati különbségek.

A helyhatározók közt meglepően kicsiny a választék: *máshol* és *mindenhol* helyett csak a választékos-régies *másutt* (2) és *mindenütt* (8) tűnik elénk.

Az időhatározók körében a *most*-nál némileg tágabb időkörű, hivatalos *jelenleg* csak háromszor ismétlődik Ady prózájában. A 'mindig' jelentésű, de ünnepélyes *mindenkor* és a régies, szokatlan *mintha* (!) egy-egy prózai előfordulással szerepel. A köznyelvi *néha(-néha)* (7 p., 13 v. = 20) mellett elég gyakori a ritkább, választékosabb *olykor(-olykor)* is (5 p., 6 v. = 11). — A *rég(en)* (34) jelentésű választékos-régies *valaha* (6 p., 1 v. = 7) arányszáma jóval csekélyebb.

Több módhatározónak erős idővonatkozása is van, s rendszerint az állapot, a cselekvés huzamosságát vagy ismétlődését fejezi ki. Adynál ilyen például a *folyton* (5 p.), amely azonban a *mindig ~ mindig* (53) előfordulásának tizedét sem üti meg. Meglepő, hogy a *gyakran* és a *sokszor* egyaránt ritka, akárcsak a *rögtön* és a *mindjárt* (3 p.); *azonnal*-t nem találtam. A választékosabb *ismét* (19) mellett háttérbe szorul a köznyelvi *újra* (10), az *újból* (2) és a *megint* (2). A *hamar* — *gyorsan* és az *egyszerre* — *hirtelen, egyszersemind — egyúttal, utolszor* — *utoljára* párokból csak az első tag használatos. A *végre* (2 p.) a 'végül' értelmét is magához vonta.

A tulajdonképpeni módhatározók közül elsősorban a nyomósító, fokozó *nagyon* tűnik fel gyakoriságával, főként prózában (24 p., 4 v. = 28). A vele egyértékű, de választékos *igen* (12) jóval ritkább, s csak prózában találok vele. A régies *módfeleit* (2) és *szerfelett* (4), valamint a *túláságosan* (3) csak itt-ott bukkan fel; a németes *túl* Adynál egész ritkán használatos, egy helyütt így: *túlerős* (I, 215). Igei állítmány nyomósítására *ugyancsak*-ot (3 p.) is találunk; akad *alaposan* is. Nem nagyon kedveli Ady az akkoriban bizonyára még csinált, hivatalos ízű *tényleg*-et (2 p.) sem, amelyet SIMONYI is helytelennek, de tűrhetőnek minősít (HM.²). A pótlásukra javasolt *csakugyan, valósággal, igazán* közül a két utóbbi van meg Adynál: az *igazán* (6 p., 1 v. = 7) a gyakoribb, a *valósággal* (6 p.) használata a mai olvasó számára már régies, s ezért értelme is bizonytalan, de nem a mai *tényleg*-nek felel meg, hanem

megszorító-nyomósító szerepű, mint a 'szinte, igazán'. A leggyakoribb a *valóban* (10 p.).

Szintén szűkítve kiemelő a *főképpen* (3 p.) és a ritka *főleg*; az utóbbit nyelvújítási eredete miatt talán még kissé mesterkéltnek érzi Ady, bár a *-lag, -leg* raggal sűrűn él. Nemigen használja azonban a többi régi változatot (*főkép, kiváltkép*) sem, csak az *elsősorban*, a *leginkább* és a *legkivált* tűnik fel néhol.

Az elkülönítő-kapcsoló szerepű (*más*)*különb*en (11) mellett a választékos *egyébként* (4) és a régies *egyébiránt* (3) is Ady szokincséhez tartozik. A megszorító-nyomósító *csak* (9 p., 38 v. = 47) mellett a *csupán* vagy néha még külön erősítve: *csupán csak* (9 p., 13 v. = 22) és a ritka *egyedül* (1 p., 1 v. = 2) erősen csökkenő arányt mutatnak.

Az általánosítást erős nyomatékkal kifejező *egyáltalában* rövidebb *egyáltalán* alakjával nem találkozhatunk. Az állítást erősítő határozószók közt a *bizonyára* (11 p., 1 v. = 12) vezet; utána a *bizonyosan* (6 p.), a választékos *bizonynal* (1 v.) és a régies *bizton* (2 v.) következik. Prózában használja Ady a *biztosan*-t (3) is; ez annak a jele, hogy a *bizonyos* (= kétségtelen) és a *biztos* (= megbízható, bátorságos, szilárd) újabban bekövetkezett jelentésbeli egybeolvadása (vö.: DENGL 257; BALASSA, A magyar nyelv könyve 277) — a *biztos* javára — már Ady korában, a múlt század végén megindult. A végső következtetést mintegy nyomósítva kifejező *elvégre* (5 p.) nem váltakozik az *utóvégre* határozószóval. Módatározószó s egyúttal kérdőszó a *hoggy*. Adynál ez az általános alak, a választékos *mint* ritkán s inkább csak versben található (3).

3. Kötőszók. — A változatosság kínálkozó lehetősége itt is meglehetősen nagy, de Ady mintha kevésbé élne vele. Az *és*, s hatalmas tömege mellett (csak ritkább, mondatrészeket kapcsoló szerepében 226-szor fordul elő!), elenyésző a *meg* száma (10), néhány ebből is szembeállító vagy ellentétes jellegű. A *valamint* kapcsoló kötőszó néhány példája Adynál még az eredetibb, hasonlító jelentését őrzi: 'mint ahogy, hasonlóképpen' (vö.: KLEMM i. m. 522). Az *és*-ek halmozódását feloldó más, hivatalos ízű használatban csak egy helyen találjuk. Egyik heti krónikájában használja Ady a különös (tájí?, régies?) *valamintéségesen* alakot, mondat élén, hasonlító-kapcsoló kötőszóként; jelentése: 'mint ahogy' (I, 164). A németesnek tekintett, de az irodalomban már a múlt század elején terjedő *úgy... mint* kapcsoló kötőszó elvétve felbukkan Ady prózájában is.

Az ellentétes kötőszók közül a leggyakoribb természetesen a *de* (450 p., 200 v. = 650), meglepő azonban az is, hogy háttérbe szorít minden mást: *ellenben* (2 p.), *mindazonáltal* (2 p.), *mindamellest* (1 p.), *viszont* (1 p.). A köz- és az irodalmi nyelvben egyaránt gyakori *azonban*-ra alig találtam egy-két példát. Meglehetősen gyakran felbukkan az ellentétes kötőszóként használt népies-köznyelvi *azért* (7 p., 1 v. = 8).

Érdekes, hogy az újabban többször szóvá tett *nem(csak)... hanem...* (*is*) — *nem(csak)... de... (is)* kötőszó használatának az utóbbi változat felé történő eltolódása (4:5) már Adynál is feltűnik. (Vö.: BENKŐ LÁSZLÓ, NAGY J. BÉLA: Msn. XVI, 81; SZENDE ALADÁR: Nyelvhelyesség 283—4). A jelenség azonban Ady korában sem új: már Arany János hosszan elemzi Visszatekintés című cikkében (Szépirodalmi Figyelő, 1861.). A kétfajta szerkezet közti különbséget „nyílt kérdés”-nek mondja, de úgy érzi, hogy a *de*-vel kapcsolt mondat nyomatékosabb, élesebb, meglepőbb ellentétet, váratlanabb

fordulatot vezet be, azonkívül nyelvesztétikai okai is lehetnek terjedő használatának (rövidség, a kétszeres *nem* elkerülése). Adynak ilyen mondataiban mindenütt ki is ugrik a meglepő szembeállítás, a néha játékos ellentét. A *hanem* és a *de* használata egyébként a nyelvtörténetben sok ingadozást, szerepcserét mutat.

A megengedő kötőszók élén a *bár*, *ám* vezet (6, illetőleg 8 = 14), de gyakori a *pedig* is (6). A *holott* csak prózában fordul elő (3). A *dacára* mindig névutó Adynál (pl. *néhány csinos zeneszám dacára*), kötőszói használatával (*annak dacára, hogy...*) nem találkoztam; nincs *annak ellenére, hogy...*, *habár* és *noha* sem.

Feltűnő a *mikor?* kérdésre felelő időhatározó kötőszók megoszlása: a köznyelvi (*a*) *mikor* (118) alakkal szemben a választékos *midőn* (2 p., 2 v. = 4) kirívó aránytalonsága.

Összehasonlító módhatározó mondat kötőszavaként leggyakoribb a *mint* ~ *amint* (19). Jóval ritkább a *miként* (3 p., 4 v. = 7). A régies *miképp(en)* és a köznyelvben általános *ahogy* nem használatos Adynál; egy helyen van *mint ahogy* kapcsolat.

A *ha* (294) és *hogyha* (74) feltételes kötőszó mellett prózában feltűnik néha a németes, hivatalos *amennyiben* (6) is.

Jellemző az okhatározó *mert* (120 p., 28 v. = 148) mellett a *mivel* (10 p.) feltűnően kis aránya; igen ritka az összetett *mivelhogy* és az idegenszerű *miután*.

4. Létige. — A jövő vonatkozású *lenne* igealaknak a jelen idejű *volna* helyére való befurakodását már a múlt század második felében jelzik. Aranyból is idézhetünk rá példákat (vö. MNy. I, 95), de ezeknek szülője nyilván a rím, a jóhangzás és a változatosság. Ady pályakezdése idején már meglehetősen általános volt ez a nyelvhasználati sajátság az irodalmi nyelvben is. Ezt mutatja írásaiban a két igealak viszonya: 14 *lenne* (7 p., 7 v.) közül 7 (4 p., 3 v.) szabályosan jövő vonatkozású, a másik 7 (3 p., 4 v.) azonban *volna* helyett áll. Az egyik versbeli használatot — akárcsak Aranynál — a rím szülhette (*lennék — emlék*).

B) Rokonértelmű névszók. — Végül a rokonértelmű névszók köréből idézünk néhány példát Ady jellegzetes szóhasználatára.

Ha egyszer majd megszületik az Ady-szótár, igen érdekes lesz leggyakoribb, kedvelt szavainak statisztikája (vö. FÖLDESSY GYULA: Nyr. LXXIV, 128). Ady költői szótárának ilyen eleme kétségtelenül a *bús*, különösen az „Új versek” korszakában. Szinte jelképes véletlen, hogy e kötetének első, ciklusbeli verse, „A mi gyermekünk” ezzel a jellegzetes hangütéssel kezdődik: „*Bús szerelmünk*ből nem fakad | *Szomorú* lényünknek a mása.” — Már fiatalkori írásaiban is, különösen verseiben a *bús(an)* áll gyakoriságban első helyen, s ezt követi a *szomorú(an)*. A szinonimapár aránya 26 : 24. A két szónak műfajonkénti megoszlása azonban igen érdekes és jellemző: a *bús* a költeményekben uralkodik (3 p., 23 v. = 26), a *szomorú* pedig az újságcikkekben vezet (17 p., 7 v. = 24). Arra mutat ez, hogy a próza és a vers szókincse sokban elkülönül egymástól a hagyomány vagy a kordivat parancsára, néha pedig egyéni stílustörténelemből. A *bús* szó nagy előnye a versformába való beilleszkedés szempontjából, hogy rövid, egytagú. A *bánatos(an)*-ra mindössze két helyen bukkantam. A főnévi alakok (*bú*, *bánat*) is ritkák.

A *víg* (4 p., 8 v. = 12) és a *vidám* (5 p., 1 v. = 6) szópár hasonló ellentétes megoszlást mutat a vers szempontjából.

Főnévi szinoníma a *dal* (2 p., 8 v. = 10) és az *ének* (1 v.); az első aránya meglehetősen kirívó, nyilván a *bús*-nál említett okok miatt; igei származék-ként is a *dalol* fordul elő.

Két negatívum: a *különböző* már Adynál is magába szívtva a 'különféle' jelentést. (E hibát a MNY. 1908-ban teszi először szóvá: IV, 136.) Az *egyedüli* szintén kiszorította az *egyetlen*-t Ady írásaiban.

6. Egyéb területek

A bemutatott részlet természetesen csak egy szakasza a vizsgálatnak. Hadd utaljunk itt legalább a többi, hasonló elemzési lehetőségeket nyújtó területre: 1. Hangtan: illeszkedés. 2. Helyesírás, írásjelek használata. 3. Szótan: idegen szók, tájszók, régiességek; indulatszók; igekötők; sajátos, egyéni szóhasználat. 4. Alak- és mondattan: igeragozás; -ó, -ő képzős szók toldalékos alakjai; különös, régies raghasználat; névelők; birtokviszony; vonzatok; egyeztetés, szórend, mondatszerkesztés. 5. Stílussajátóságok: túlzó szóhasználat, jelzőhalmozás, ismétlés, felsorolás; idegenszerűségek.

Megéri-e a nagy fáradságot ezeknek a nyelvi sajátságoknak módszeres vizsgálata, ad-e hasznosítható eredményt? Próbaképpen alkalmazzuk az alakváltozatok elemzésének tanulságait a kritikai kiadás néhány, Ady tulajdonított, kétes vagy vitás cikkére.

7. Próbakő

Nemcsak a névtelen cikkek okoznak zavart, hanem azok is, amelyek alatt Ady ismert írói neveitől vagy betűjegyeitől (*Adybandi*, *Adieu Bandi*, *Dyb*, *Bandi*, *A. E.*, *ae.* stb.) elütő jelzés áll. Ilyen például a Debreczen 1899-i évfolyamából közölt két, *B.* jegyű cikk (I, 176, 205). (Van ugyan több ilyen cikk az évfolyamban, sőt a következőben is, amikor Ady már Váradon működött. A tárgyi részleteket, érveket és ellenvetéseket azonban most általában mellőzöm.)

1. Az első kötetben közölt harmadik *B.* jelű cikk még a Debreczeni Hírlapban jelent meg (1899. március 23.: I, 110). Tárnya és csevegő hangja általában Adyra vall. Jellegzetes a külső alak is: két-három soros vagy rövidebb bekezdések, erős tagoltság. A szaggatott stílust, a kurta, majd neki futamodó mondatokat a gondolatmenet élénk lüktetése diktálja. Nézzünk azonban a szavak közé is!

A szöveg erős tagoltságával jár, hogy a cikkben feltűnően kevés a kapcsoló kötőszó. Három *s* van benne, mondatokat kötnek össze. Statisztikánk szerint az Ady-írásokban a leggyakoribb kapcsoló kötőszó az *s*, éppen mondatok közt. Az ellentétes kötőszók közül csak az Adynál uralkodó *de* fordul elő négyyszer. Az okhatározó *mert* (2), és a feltételes *ha* (3) is Ady szóhasználatára vall. A vonatkozó névmások és névmási határozók rövid alakúak: *miket*, *mikor*, *mely*. Láttuk, hogy a két utóbbi van nagy többségben Adynál. Az *ilyen*, *olyan* csak ebben a hosszabb változatban található a cikkben, mint Ady prózájában általában; az *ily*, *oly* inkább a versekre jellemző. A *mindenütt* (= mindenhol) is Ady-sajátság. A hasonló hangzású szók (paronimák) közül Ady egyoldalú használatára mutatnak ezek: *egyedüli* (= egyetlen), *különböző* (= különféle), *végre* (= végül).

Akadnak persze Ady ellen tanúskodó részletek is: 2 *aki* (nála gyakoribb a *ki* alak), *mi* (= ami), *ép* (=éppen), a tagadó értelemben álló *se* (1). Ezek azonban mind számra, mind súlyra jelentéktelenek a másik két cikk határozott és nyomós negatív sajátságai mellett.

2. E politikai tárgyú cikkek, Adynak időben közeli írásaival összehasonlítva, első tekintetre is más tollra vallanak: tagolásuk szélesebb, nyugodt, mondataik terjengősek, higgadtak; az ellenzéki sajtó megszokott hangja ez, minden egyéni íz nélkül, tele közhelyekkel, a politikai nyelv hivatalos, gyakran idegenszerű fordulataival.

A hitelesség ellen szóló nyelvi sajátságok: Az Adynál megfigyelt aránynál sűrűbben fordul elő a két cikkben a névelő nélküli jelzői mutató névmás: *e kérdés, ez ügyben* (4). Az Ady-prózában egészen ritka *ily, oly* és az ott általános *olyan* névmásnak számaránya éppen fordított e cikkekben (5 : 2). Hasonló a *ki* — *aki* viszonya is: 1 : 4. Az átvizsgált hiteles anyagban nincs *azzal*, s mindössze két *ezzel* változatot találtam, a két *B.* jelű cikkben pedig mindjárt két *azzal* és egy *ezzel* áll az egyebütt általános (*avval* ~) *evvel* alak egyetlen adatával szemben. Negatív bizonyíték egyes kötőszók használata is: a több mint másfélszáz lapnyi hiteles Ady-szövegben talált 2 *azonban*-t magából e két cikkből ugyanennyivel megszerezhetjük. Prózában és versben mindössze 2—2 helyen használ Ady *midőn* kötőszót a több mint százszor előforduló (*a*) *mikor* helyett. A két vizsgált cikkben pedig 4 *midőn* halmozódik, s mellettük csupán 1 *mikor* áll. A ritka sajátságoknak ilyen meglepő sűrűsödése legalábbis gyanús. A jogászi *míszert* nem jutott be Ady nyelvésze; az első *B.* jelű cikkben azonban találkozunk vele; az 1900-i évfolyam egyik (*B.*-)vel jelzett vezéreikkében (április 21.) szintén felbukkan.

Végül megemlítjük a *monarchia* szót, illetőleg írásmódot, bár a helyesírási sajátságok adnak legkevesebb támaszpontot, egyrészt a nyomdák következetlensége miatt, másrészt a kiadás szövegközlésének ingadozása következtében. Itt inkább az a tény figyelemre méltó, hogy debreceni működése alatt Ady egyszer sem írta le a *monarchia* szót, legalábbis nem találtam rá példát. Csak *kapcsolat*-ról, *együttélés*-ről ír, úgy látszik, 48-as elvi alapon, így tagadva a monarchia jogállapotának törvényességét. Valószínűtlen tehát, hogy a szóban forgó cikkben kétszer is leírta volna az „átkos” szót.

3. Hasonlóképpen talányos az 1899-i évfolyam három, egymás utáni *bi.* jelű cikke (július 15., 17., 19.). A kiadás különös módon csak az utolsót közli (I, 172). A cikk szellemeskedő, csipkelődő hangja a fiatal Adyra vall. Nyelvi elemei azonban nem mutatnak határozott, jellemző képet, a pozitív és a negatív vonások erősen keverednek benne. Ady mellett szól például az *olyan* és a *mely* névmás, a *mert* és *mikor* kötőszó, az *egyáltalában* és a *valósággal* határozószó s kedvelt *poéta* szavának használata. Mindez azonban nem perdöntő súlyú; a bizonyosság megközelítéséhez a másik két cikket is meg kellene vizsgálni.

4. Minden magyarázat nélkül került a kiadásba „A fővárosi kritika” című cikk, ezzel a furcsa aláírással: „Debreczeni gyulai pál” (I, 144). A tárgy szinte kínálkozik, hogy Ady szabadjára eressze csúfondáros hajlamát, s ehelyett bőbeszédű, helyenként nehézkes fejtegetéseket olvasunk. A modor, a hang tehát nem Adyé. De a cikk nyelvi sajátságai is idegenek tőle. A mindössze egy-két helyen található *azon, ezen* névmásra ez a cikk maga 2—2 példát ad. A ritka, rövid *e* alak is háromszor fordul elő benne. Szokatlan az Adynál

csak versben felbukkanó finomkodó *minő* is. Az igen ritka *midőn* a cikkben kétszer is megvan, a *mikor* pedig csak egyszer. A *végül* és *azonnal* határozószókra az Ady cikkekből nincs is példánk.

5. Vizsgáljunk meg végül egy olyan esetet, amikor tárgyi tényezők szólnak Ady szerzősége mellett, bár vannak nyomós ellenérvek is.

A kritikai kiadás Adynak tulajdonítja a nagyváradi Szabadság 1900. február 11-i számának „Hétről-hétre” című rovatában névtelenül megjelent csevegést. Bírálattomban kétséget fejeztem ki a cikk hitelessége iránt. A rovatot ugyanis Nagy Endre írta, rendszerint névtelenül, 1900 májusáig, s csak mikor megvált a laptól, akkor vette át Ady a „Hétről-hétre” cikkeinek írását. A Nagy Endrére valló sok részletből kiemeltem például e mondatokat: „A finom szivarokat, a keleti szőnyegeket, a pezsgőt végtelenül szeretem, de dűsgazdag mégsem szeretnék lenni. Azaz, nem jól fejezem ki magam. Szeretnék biz én dűsgazdagként élni, de meghalni semmi esetre sem.” (I, 240.) Ezek az igények még nem nagyon jellemzők a falun és kisvárosban nevelkedett fiatal Adyra, aki a nagyon is vidékies Debrecenből csak néhány hete került a modernebb Váradra. Magam is meglepődtem, mikor FÖLDESSY GYULA egy beszélgetésünkkor fejemre olvasta „A magyar Pimodán” következő sorait: „Szörnyűségesen érzem a különbséget... a Goulet, Moët és Chandonne és a magyar pezsgők között... Szeretek olyan Krózus lenni, mint Morgan, a puha, keleti finom, szememmel játszó, sokszínű, süppedő és originális szőnyeg is nagy gyengém.” (VIII. fej.) Valóban megdöbbentő egyezés. Izgatott a dolog. Sikert is találok Ady egyik novellájában egy érdekes „ellennyilatkozat”-ot: „Lőrinc sorsa úgy követelte, hogy Lőrinc Budapestre kerüljön. Lőrinc pedig magával hozta a bornak és a nótának szeretetét. Itt Budapesten sok minden el szokott változni s elváltozik a lelki hajlandóság is. Lőrinc Budapesten elszokott az egyszerű, de ékes magyar nótától, mint ahogy a nappali borozástól is elszokott... Fojtott s finoman csinált borokkal barátkozott meg Lőrinc ínye.” (Lőrinc és a nóta. A. E. összegy. nov. 24.) A novella 1906. február 2-án jelent meg, amikor Ady, Párizsból visszatérve, már egy éve élt Pesten. A magyar Pimodánt pedig 1908 elején közölte a Nyugat. Ismerve Ady prózájának erősen szubjektív és lírai jellegét, mindkét idézett részletet vallomásnak, önjellemzésnek tekinthetjük. De nem a 22, hanem a 29—30 éves, nagyvárosi költővé finomult, világlátott Adyénak.

Mit mondanak azonban a vitás cikk nyelvi sajátságai? Először is: teljesen egyoldalú a kapcsoló kötőszók használata. A cikkben csak *és* van (17), mondatrészek és mondatok közt egyaránt, az Adyra különös mondatkapcsolóként jellemző, sokkal gyakoribb *s* helyett. A vonatkozó névmási és határozószói, illetőleg kötőszói alakok mind hosszabb változatban jelentkeznek: *aki* (6), *amely* (5), *amint*, *amíg*, *amikor*, *ahol*, és csak egyetlen *mely* akad, holott Adynál a rövid típus a szokásos. *Azzal* ragos alak sincs nála, csak *avval*. A *nekiök* (2) különös ragvegyülésével sem találkozunk másutt. Végül egy áruló helyesírási sajátság: a *hej!* indulatszót Ady mindig *hejh!*-nek írja. Más, kevésbé fontos tényezők mellett ezek a sajátságok Ady szerzősége ellen szólnak.

Mindez azonban a vizsgálatnak csak egyik szakasza. A többi területen végzett hasonló elemzés sokszorosan erősítheti az itt kapott eredményeket. Meglepő talán, de úgy vélem, hogy a többnyire figyelemre sem méltatott, jellegtelennek látszó úgynevezett „szerkezeti” elemek, nyelvtani szók gyak-

ran jellemzőbbek az egyéni nyelvhasználatra, stílusra, mint akár a legrikítóbb, eredetieskedő szóhasználat vagy mesterkelt mondatszerkezet. Ezt lehet utánozni, mert gyakran külsőséges, amazok használata pedig hosszú megszokás, beidegzés eredménye, tehát ösztönös, mint egy reflexmozdulat, s éppen ezért őszintébb, „árulóbb” is. Nem állítom, hogy a vázolt módszer csalahatalatlan, hogy kétségbevonhatatlan bizonyosságú eredményt ad. A *bi.* jelű cikk elemzését éppen azért mutattam be, hogy lássuk, gyakran nagyobb anyagra van szükségünk a mérleg nyelvének valamelyik irányba való elmozdulásához. Hiszem azonban, hogy a tárgyi tényezők gondos megvizsgálását kiegészítő nyelvi és stíluselemzéssel a legtöbb esetben szinte bizonyossággá szilárdíthatjuk a hitelesség valószínűségét vagy a kétely tagadását. Mindez azonban hosszadalmas, aprólékos, sőt valljuk be: keserves türelmi munkával jár. Ez a fáradság elkerülhetetlen, de igen hasznos minden olyan filológiai vizsgálatban, amely szövegek szerzőjét vagy hitelességét akarja megállapítani. Modern klasszikusainknak eljövendő kritikai kiadásában írói természetük jó részét a sajtó névtelenségéből vagy álnevek, betűjegyek mögül kell kiásnunk. E gyűjtőmunkát szükség esetén ilyen munkálatokkal kell előkészíteni és megalapozni. Értékes anyagot adunk velük a remélhetőleg meginduló tudományos módszerességű stílusvizsgálatoknak is. Örülnék, ha ehhez néhány ösztönző ötlettel és segítő tanulssággal hozzájárulhatnék.

KOVALOVSKY MIKLÓS

A magyar *v* hangok történetéhez

1. Hogy a magyar *v* hangok történetének milyen szétágazó, dús problematikája van, erre többünket PETROVICI EMIL előadása és az azt követő vita döbentett rá (MNY. LII, 6—26).

Hogy a sok közül csak az előttem fontosabbnak látszókat említsem, bele tartozik ebbe a kérdéskörbe: 1. a β megmaradásának és folytonosságának a kérdése egyes nyelvjárásainkban; milyen helyzetben maradt meg, milyen megterheltségben, hol, mikor, meddig; 2. hogyan történt a bilabialis spirans dentilabialissá válása, mely nyelvterületünk túlnyomó részén bekövetkezett; 3. az inetimologikus hiátustöltő *v* és a β közti kapcsolatok; 4. a β palatalis és velaris árnyalódásának — jelenlegi elképzeléseinknél bonyolultabb, több kérdést felvető — folyamata; 5. a *v* hang bizonyos fokig közömbös, legtöbb nyelvjárásunkban nem zöngésítő jellegének megvilágítása; 6. β -s nyelvjárásokban a jövevényszók *v*-inek, *v*-s nyelvjárásokban a jövevényszók β -inek hanghelyettesítési kérdései; stb. Nem kísérem meg, hogy a felvetett kérdések mindegyikére választ találjak akár csak spekulatív úton is. Inkább csak a gyűjtött anyagból adódókkal foglalkozom.

2. Mai nyelvjárásainkban a β előfordul Nagyivánon (Heves m., vö. KÁLMÁN: MNY. LII, 23), Tizsakerecsenyben (BENKŐ: uo.), Gyimesfelsőlokon és Magyarbikalon (PETROVICI: uo. 8), a moldvai csángóknál (CsángóSz. és BENKŐ: i. h.).¹ A nagyiváni, tizsakerecsenyi és WICHMANN csángó adatai

¹ A nyelvátlasz erdélyi gyűjtéseiben az eddigi nyole kutatópont közül hatban a β hang meglehetősen erősen élő nyelvi jelenségnek mutatkozott! — B. L.

közt nincs szóeleji β . Abszolút szóeleji, valamint mássalhangzó utáni β -t csak BENKŐ jegyez föl a csángóknál. Érdeemes lenne tudni, hogy vajon nem folyó beszédből vannak-e az adatok kiragadva, melyben a szókezdet lehet tágabb értelemben mégis intervokális. Bár nyelvjárási adataink korántsem elegendők arra, hogy rájuk szilárd következtetéseket építhessünk, sejtetik azt, hogy a $\beta > v$ változások közül a legkorábbi a szóeleji. A β -s ejtésre közölt nyelvjárási adatoknak szinte mindegyike lehet középkori β -t őrző, vagy β -s nyelvjárásban $v \sim \beta$ hanghelyettesítéssel keletkezett forma. Talán csak a nagyiváni *aβas* magyarázatát kell később más úton keresnünk.

A szóeleji $\beta > v$ az ősmagyar $p > *q > f$ változás második, befejező szakaszával mutat bizonyos rokonságot, bár teljes párhuzamosságot elképzelni, kizárólag spekulációkra támaszkodva elhamarkodott dolog lenne. Hiszen a $\beta > v$ változások közül legkorábbinak tetsző szóeleji $\beta > v$ elképzelhető például a tövéghangzók lekopása után a megelőző szóvégi foghangok hatására bekövetkező részleges hasonulás,¹ majd ebből analogikus továbbterjedés eredményeképpen is. Számomra mégis valószínűbbnek látszik a $\varphi > f$ és $\beta > v$ rokonítása. Hogy azután ezek a változások szóeleji voltakat nem tekintve teljesen függetlennek mondhatók-e vagy sem, arra — úgy gondolom — még sokáig kell feleletet keresnie a magyar nyelvtudománynak. Ha így össze is kapcsoljuk a két változást, a $\varphi > f$ korábbiak tekintendő, hisz ez lehetett a másik megindítója. Ennek ellenére nem tartom lehetetlennek, hogy az őmagyarban a mai szókezdő *f* helyén álló némely *ph* jel talán φ -t is takarhat (sőt esetleg az *f* jelek némelyike is). KNIÉZSA a középkori magyar írásosságból általában szó elején mutatja ki a mai *f* hang *ph* jelét (Helyesírásunk tört. a kny. koráig 26, 57, 91). Egyetlen szóbelseji *ph*-t közöl: BesztSzj. 636: *saphol* 'sáfol'. Ez azonban mint német jövevényszó (l. *sáp*: DOLw.) visszamehet akkori német nyelvjárási φ -re, p' -re, *ph*-ra is. Persze, ezt a kérdést tüzetesen meg kellene vizsgálni, de amit itt ingatag feltevésként megkockáztattam, véleményem szerint nem mond ellent BÁRCZI megjegyzésének (i. h. 12), hisz ő a $b > \beta$ és $p > \varphi$ változások közti összefüggésben kételkedik csak, szerintem is teljesen megokoltan.

Azt, hogy a β szó elején tovább él, mint a többi hangtani helyzetben, történeti adatok is támogatják. A meglétére tudniillik régi nyelvtanaink némelyike is utal, sőt — úgy látszik — bizonyos nyomtatványok eléggé következetesen jelölik is.

Már a PETROVICI akadémikus érdekes előadását követő vitában felhívtam a figyelmet rövid felszólalásomban MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOSnak egy — a következőkben idézendő — megjegyzésére, melyből még a XVII. században is meglévő β hangra lehet következtetni.²

Mindjárt előjáróban kijelentem, hogy külön-külön a magyar β hang történetére mutató bármelyik forrásunk (1. a mai nyelvjárások; 2. régi nyelvtanok megjegyzései; 3. XVI—XVII. századi helyesírási sajtáságok) csak feltevésekre ad lehetőséget. De a különböző eredetű feltevéseket összegezve

¹ A fordított irányú jelenséget — a dentilabialis *v* hasonulásos fél- vagy teljes bilabializálódását — LADÓ JÁNOS mutatta ki a mai fővárosi köznyelvből (MNY. I, 155–6).

² Mondanivalómat akkor — rövidsége és rögtönzöttsége miatt — nem vették figyelembe; a MNY. szerkesztősége sem szólított fel, hogy közlés céljából írjam le.

meglehetősen biztonsággal tudunk következtetni egyes hangtörténeti folyamatokra.

Mai nyelvjárásainkról, mint forrásanyagról már szoltam. Régi grammatikusaink közül először Tsérsit idézem: „Vix existimem vocem aliquam in *v purum* desinere, at multas in *impurum v.* Vt: *Enyv, Könyv, Ölyv, Örv, Nyelv, Kedv, Nedv* humor. Nec *Sziv* Cor, et *Hiv*, fidelis, deberet *scribi*, unde *szives, hivek*; verum aut *zi, hi*, aut *zü* et *hü*; hinc *hüség, hüség*, et non *hivség*, vel *zivnek* etc. Nec *hivság*, vanitas, oritur ex *hiv*, sed ex *hiü*” (CorpGramm. 675—6). Emlékeznünk kell itt arra, hogy Tsérsi nagyon is jól meg tudja különböztetni a *v*-t és az *u*-t, sőt ennek szüköségére külön fel is hívja a figyelmet: „*U, u* Vocalis non est confundenda cum *v* con’ona” (uo. 670). Tehát ismer egy „tisztá” (bizonyára dentilabialis) *v*-t, és egy más fajtát szóvégen: ez a „tisztátalan” *v* feltehetően bilabialis ejtésű.

MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS így vélekedik: „A’ *w* betű noha nem irattatott eddig, de volna úgy tettik helye, az ilyen szok után, mint *ovv, hivv*, p. o. *ovv Testamentom, hivv* szolga és t. Mert nem tsak *o*, s *hü* ugyan, mint a ki mondásbolis megtzük, és inkább a’ formatumokbol, p. o. a’ *hivv* ből jönnek *hiven, hivek*. Itt menten ki tetzik a’ *V*, mely amotis ott zengett, noha tsak igen gyengén, a’ minemü zengése vagon a *vv* nek ez nemzeteknél, mely majd egygez a’ Görög *v* betűvel. A’ hogy zeng nyelvünkön a’ *szivv, bövv és t*” (Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa... Utrecht, 1648. 138; ezenkívül CorpGramm. 704; én az eredetiből idéztem). — Hogy az író fenti szavait értékelhessük, lássuk, hogy hol használ *w* jelet, és hogyan jelöli művében az *u, ü, v* hangokat. Velaris magánhangzó utáni *w*: címlap: *howban* ’hóban, hónapban’; 108: *ow Testamentomban*, 109: *ow Testamentomban, owban* (mármint testamentomban); 116: *meg owhaffuk*. Palatalis után: 78: *böw/éges*, 79: *böw/éges* ~ 62: *bövön*; 79: *hiv/éges* ~ 66: *hivü* ’hivő’ (sőt 125: *hü/segvel*); 60: *köw* ’kő’; 70: *köw* ’kő’; 55: *Miw helyben*; 51: *ziwnek*, 55: *ziwbe*, 57: *ziw*, 94: *ziwben*, 95: *ziwból*, 126: *ziwbéli* ~ 8: *Szives*, 51: *ziveben*, 60: *zives*, 64: *zives* (kétszer), 66: *zive*, 67: *Szives*. Mássalhangzó után: 93: *magw* ’mag’ ~ 99: *magva*. Szó elején *w* jel nincs! — A jelölés tehát vas következetességű, teljesen szabályos: a *w*-t kizárólag szó- vagy szótagvégen használja. Az író a más helyzetű *v*-t, *u*-t, *ü*-t is következetesen megkülönbözteti. Egyetlen kivételt találtam: 91: *hiuogatási*, de 91: *hivogatálok*; másrészt 91: *hiya* ’hívja’, 115: *hiyd* ’hívd’. Hogy MIKOLAI HEGEDŰS *w* jeleit csak *ü*-nek olvassuk, mivel a görög *v*-hoz hasonlítja ejtésüket, abban megakadályoznak a következők: 1. a velaris példák, amelyek azonban jóval ritkábbak a palatalisoknál, s így nem csoda, hogy az írónak a β inkább palatalis színezetében csengett a fülébe; 2. magának a *w* jelnek feltehető helyesírástörténeti kapcsolatai. Végredményben MIKOLAI HEGEDŰS *w*-it véleményem szerint hol palatalisan, hol velarisan árnyalt β -nek lehetne olvasnunk (a β palatalis vagy velaris jellegére l.: PETROVICI: i. h. 10; BÁRCZI: i. h. 12).

Ezzel sorra kerültek a *w* helyesírástörténeti bizonyítékai. Nem foglalkozom itt a BÁRCZI említett szókezdő *wo, Bo, Bv* írásmódokkal (i. h. 11; vö. még MELEGDI JÁNOS: MNY. VIII, 238). Ahhoz kapcsolodom, amit MIKOLAI HEGEDŰSNél bemutatottam.

Úgy gondolom, hogy VÉRTES O. ANDRÁS kitűnő helyesírástörténeti tanulmányának, melyben a XVI. század nyomtatványaiiban az *u* és *v* hangok jelölését vizsgálja (Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez: MNYTK. 44. sz.),

most érnek be a gyümölcsei. E tanulmányban kétszer is felveti a problémát: „Azt a tényt, hogy a *v* (?) hangot nem magánhangzó előtt (egy szó kivételével szótagvégen és szóvégen) a nyomtatványok nagy része másképp jelöli, mint magánhangzó előtt, a következő két feltevés magyarázhatja: 1. Írassajátsággal állunk szemben. — 2. A jelöléskülönbségnek hangzásbeli különbség felel meg.” (I. m. 16; ugyanígy 22.) Éppen VÉRTES megállapításai segítenek hozzá ahhoz, hogy a második eshetőség mellett döntsünk. Röviden összegezve: a XVI. századi nyomtatványok túlnyomó részében az *u* és *v* jele szó elején egyaránt inkább a *v*, szó belsejében pedig egyaránt inkább az *u* (természetesen azokról az esetekről van itt szó, mikor a *v* után a szó belsejében magánhangzó áll). A humanisták egyszerű és célszerű újítása (*u* hang ~ *u* jel, *v* hang ~ *v* jel) csak 1595-től terjed (i. m. 14, 21, 22). A szó- és szótagvégi mai *v*-nek azonban a jelek — nyomdánként, szerzőnként változó, de bizonyos csoportokat mégis mutató — sokasága felel meg a *v*-n vagy *u*-n kívül: *ue*, *uy*, *uij*, *vy*, *wy*, *wij*, *wij*, *w*, *ú*, *ű*, *űh*, *ű*, *uu*, *uű* (i. m. 23).

Hogy miért nem lehet itt szó csupán jelölési sajátságról, arra a nyelvtani megjegyzéseken kívül a jelöléslélektan is érvet adhat kezünkbe: igaz ugyan, hogy a szó elején és szó végén álló hangoknak más esetekben is vannak eltérő kalligráfiai sajátságai, de: 1. ez a sajátság már nem magyarázná a szótagvégi azonos jelöléseket; nem valószínű ugyanis, hogy analogikusan kerültek volna szóvégről szótagvégre (például *sziw* ~ *sziwnek*), mert akkor ilyen alakoknak is elő kellene fordulniuk ugyanabban a műben: *sziwes*; — 2. másrészt azok a szóvégi betűváltozatok, melyek mögött nincs hangzásbeli eltérés, általában csak kalligráfiaiak; még elképzelni is abszurd dolognak látszik tehát előttem, hogy egy ilyen hármas betűkapcsolat, mint *wij* csupán a *v* különleges jelölése lenne. Az ilyen betűkapcsolatok azonban egyúttal arra is rámutatnak, hogy félhangzókat sem lehet mindegyik szó- vagy szótagvégi *v* helyén keresnünk, mert a jelöléslélektan ez esetben például ezt nem valószínűsíti.

Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a β és az *u* vagy *ű* közt, sőt a β és a *v* közt sincsenek éles határok (vö.: BÁRCZI: i. h.; LADÓ JÁNOS: i. h.). A szó- és szótagvégi *v*-féle hang különös jelei tehát sokféle képzési árnyalatot takarhatnak a közömbös β -tól a palatalisan vagy velarisan árnyalton át az *u*, *ű* félhangzóig. VÉRTES még — úgy látom — a dentilabialis ejtésen kívül kizárólag az *ű*-s (és olykor az *u*-s?) ejtésre céloz. A mai *v* helyén álló szó- és szótagvégi *ű*, *űh*, *ű*, *ű* jelekről szólva ezt mondja: „Kétségtelen azonban, hogy e jeleknek nemegyszer *más* [nem *v*] hangértéket kell tulajdonítanunk. Szegedi Gergely Enekes könyvének mintegy harminc adata is bizonyítja ezt. A vers szótagszámából t. i. megállapítható, hogy az említett betű szótagalkotó hangot jelöl-e vagy sem. Pl.: »Szent Dávid irta à *Soltar könyűbens* Enekes könyv 2 (10 szótag sorfeleléssel) | »Azert immar lattyc az hyű kereűtyeneket« Enekes könyv 13 (6 + 7 tagozódású, 13 szótagú sor). — Az említett két példában tehát az *ű* betű nem *ű* (*ű*) hangot jelöl. De míg az első esetben az *ű* jel hangértékét illetőleg csak *v* hangra gondolhatunk,¹ a második példában e betű hangértéke lehet semivocalicus *ű* is. — A nem *ű* (*ű*), illetőleg a *v* hangérték mellett szólna bizonyos szavakban a veláris hangrend, ha ugyan

¹ Ha egyáltalán ejtett hang volt az *ny* és *b* közt, lehetett, sőt inkább lehetett β is!

ném sajtóhibákkal van dolgunk: *hyúlac* 'hívlak' Székely: Solt. 103^{a1}." (I. m. 18; hasonlóképp 19.)

Igaza van abban VÉRTESnek, hogy a szó- és szótagvégi különös jelek hangértékét nehéz eldönteni az *ű*, *ue* írásmódból. De mi nem a *v* és a félhangzó közti ingadozásra gondolunk, hanem a β és az ψ , $\ddot{u}$ köztire. Mindenesetre VÉRTES adatgyűjtéséből is, az enyéből is az derül ki, hogy az *ű*, *ue*, *uy*, *vy*, stb. jelek, melyek ugyanabban a nyomtatványban *ű*-t is jelölhetnek, általában palatalis hangrendű szavakban, legfeljebb vegyes hangrendű szavakban fordulnak elő, s ez utóbbiakban csak palatalis magánhangzó után. A vegyeshangrendűek tanúsága inkább a palatalisan árnyalt β -s olvasat felé mutat. De akár $\ddot{u} + \beta$, akár $\ddot{u} + \ddot{u}$ kapcsolatról van szó adatainkban,² melyek általában és főként az egytagú *v*-tövéek közül kerülnek ki, mindkét lehetőség módosíthatja a labialis utótagú, záródó ómagyar diftongusok monoftongizációjának általános jellegéről való elképzeléseket (l. BÁRCZI, Hangtört. 73, MNy. XLIX, 35). Nem lehetetlen, hogy egyes mai nyelvjárásaink *köz*, *hounap*-féle alakjai és a XVI—XVII. századi *köv*, *how* közt van folytonosság, azaz egyes mai nyelvjárási *ou*, *öü* diftongusok félhangzós eleme mégis etimologikus,³ mint azt némelyek vallják is (LOSONCZI, NytudÉrt. III, 7; PAIS: MNy. XLVI, 111; BENKŐ: MNy. XLVII, 221, NyK. LIV, 55). Azonban meggondolkoztató, hogy a XVI—XVII. századi jelölések alapján szóba jöhető szavak túlnyomó része ma *iv*, *év*, *i*, *ű* stb. végű köznyelvünkben és záródó diftongust használó nyelvjárásainkban is, nem pedig a várt diftongust találjuk meg bennük. Ha mégis a folytonosság lehetőségét tartanánk valószínűnek, ez a β feltevése folytán másképp áll, mert a β vokalizációja, azaz a teljesen egyértelműen diftongusnak nevezhető hangkapcsolat nem jön létre mindenütt az ómagyarban, de még a középmagyarban sem. Valószínű, hogy ezt a változást nem pusztán fonetikai tényezők, hanem főként az intervokalikus *v*-jű (β -jű) toldalékos alakok analogikus hatása gátolta.

Térjünk vissza a helyesírástörténeti kérdésekre! A fentebb említett jelek közül a közömbös β feltevésére talán leginkább a *w* mutat. A kancelláriai helyesírásban minden jelentőség nélküli betűváltozat a XVI. században sok nyomdában speciális funkciót kap: mint fentebb is láttuk, valószínűleg a β jelölésére foglalódik le. A *w*-nek sacralis és *ű*-t jelölő, valamint egyéb használata fokozatosan megszűnik. Érdeemes például összevetni Heltai „Vigasztaló könyvecské”-jének 1553-i kolozsvári és 1593-i „Sicz”-i (felsőlövői) kiadását. Az első kiadás sacralis *w*-it: 7b: *WR*, *WR*; 9a: *WR*; 10a: *WR* stb. az 1593-i már átjavítja: A6a: *VR*; A6b: *VR*; A7b: *VR*; B1b: *VR* stb. Át van javítva a 8a: *nyelw* ~ A6b: *nyelv* adat is. De viszont: 15a: *hívw* 'hű', 15b: *hívw* 'hű' ~ C1b: *híwv*; C2a: *híwv*; 28a: *míwvre* ~ E1a: *míwvre* (!) 'műre'. Megjegyzem, a második kiadásban van bizonyos mérvű hangtani átdolgozás; Heltai jellegzetes, különös *ö*-ző alakjait a második kiadás a mai köznyelvhez közelebb állókkal cseréli föl.

Úgy látszik, a *w* jelnek egyértelmű funkciójává válása része a XVI. században bekövetkező jelentős német helyesírási hatásnak. Német eredetű az

¹ Ez az adat persze a hangrendi viszonyok miatt *ű*-s olvasatú nemigen lehet, de palatalisan árnyalt β -s igenis!

² Gombocz például az *ou*-ot (= $\text{o}\beta$) is diftongusnak tartja (MNy. XVIII, 203).

³ Itt természetesen csak azokra az esetekre gondolok, melyekben a szóvégi β is etimologikus.

ö, ü-nek ekkor meghonosuló *ó, ú*, az *sz*-nek *sz* betűkapcsolattal való jelölése (vö. KNIEZSA, A m. helyesírás tört. 27, 28). A délnémetben és szórványosan a középnyémetben is a *w* jel ejtése bilabialis volt. A korai újfelnémet helyesírásban a *v* és *u* jelek a magyarhoz hasonlóan egyaránt jelölhettek mássalhangzót és magánhangzót. A *w* jellel más a helyzet: ha nem mássalhangzót jelölt, akkor csak diftongus félhangzójának a jeléül állhatott: *aw, aü, ew, eü, ow, oü, öw, stb.* (vö. VIRGIL MOSER, Frühneuhochdeutsche Grammatik I/1, 33). A párhuzam nagyon csábító!

A *w* e speciális használata VÉRTES megfigyelése szerint először Sylvester-nél található (ÚjT., Gramm.), majd Dévai is használja így (OrtHung.). Heltai nyomdájában a század végéig *w*-vel jelölik a szó- és szótagvégi *v* helyén álló hangot. Megvan a *w* ilyen szerepben Székely István Chronicájában is, bár eléggé szórványosan, ezenkívül Huszár Gál és Huszár Dávid vándor-nyomdájában, Bornemisza Péter saját nyomdájában készült írásaiban és Klósz és Mantskovit nyomdájában is (i. m. 16).

A szó- és szótagvégi *w*-t jelölő nyomtatványok közt két típust különböztethetünk meg. A nagyobb csoport *w*-t a sacralis (*WR*) és kancelláriai maradványokon (*wj*) kívül kizárólag szó- és szótagvégen ír, tehát *hiw* 'fidelis' ~ *híven*. E csoport legkövetkezetesebb tagja Mikolai Hegedűs János már bemutatott műve, melyben keresztelő (sacralis, kancelláriai) *w* jelek már nincsenek. Ide tartozik az OrthHung. is, bár igen sok zavaró, más *w* jellel:¹ C2b: *béw* 'bő'; C3b: *hiw* 'hű'; A3b: *nelwbenis*, *nelw*, A4a: *nelwten*, A4b: *nelwbenis*, B1a: *nelwben*, B1b: *nelwbenis*, B2a: *kelwben*, *nelwbe- | nis*, B2b: *nelwben* ~ A4a: *neluöncben*, *neluöncbe- | nis*, B1a: *neluöncben*, *nelues*, B1b: *neluöncben* (kétszer), B2a: *neluönc- | benis*.

Nézzünk későbbi műveket! Heltai Gáspár: Dialógus (Kolozsvár, 1552.), számtalan sacralis *w* jelölés (A3b, A4a, A4b, A6a, B4b, stb.: *WR*, A2b, A3a, A3b, stb.: *WRunc*) mellett: C5a: *hew* 'meleg' (kétszer); C5b: *hew* 'meleg'; E7a: *hir new*; E9a: *hir new*, G4b: *hir new*, H9a: *new*; L2a: *szűwneç*, L2b: *szűw*, L3b: *szűw* ~ 18b: *szűuekis*, L2b: *szűue*, sőt K4b: *szűból*; hasonló adatok: B7a: *böw*; L5b: *müwet* 'művet, munkát'. — Heltai Gáspár: Háló (Kolozsvár, 1570.): sacralis jelölések: A2a: *Wrunc*, *wrunknac*, A2b: *wrunc*, A3a: *wrunc* stb. A kancelláriai helyesírás maradványa vagy a sacralis *w* terjedése mutatkozik a következő adatokban: B6a (kétszer), C8a, E8a: *wy* 'novus'; C3b, D4a, D4b, E8a: *wyonna*; H6b: *wyaua* 'ujjával'; E3a, E3b: *Feierwari*. Talán a német átadó hangtani (vagy csak helyesírási) viszonyait tükrözi a C8a: *fwogoroc* 'sógorok' adat. De már a másik Heltai-mű jelölési-hangtani sajátosságait mutatják a következő adatok: E6b: *béw*; D6a, F3b, G1a, G6a: *hiw* 'hű'; H7a: *hiwfeget*; A2b, A6a: *könywben*, H5a: *könywból* ~ A2b: *könyuel*, *könyuet*; D3b: *new*; A2b: *nyelwre*. — Baronyai Decsi János: Adagiorum . . . chiliades quinque (Bártfa, 1598. Klósz Jakab): sacralis jelölések: A10a: *wralkodni*, B2a: *Wráual*, B7b: *Wrak*, B8b: *Wrual*, C2a: *Wr*, D5a: *Wra*; szó vagy szótag végén: E6a: *héw* 'hő, meleg'; 136: *hew* 'üres'; 307, 345: *könyw* (de másképp: D12b: *enyű* ~ F2b: *Enyues*; 292: *örű* 'örv'); F5b, 248: *léwben* ~ B1a: *leuétis*, 282: *leueis*; 175: *néwben* ~ 174: *neuét*.

A másik típusban a *w* jelölés nemcsak abszolút szóvégen vagy szótagvégen fordul elő, hanem e szavakban akkor is, ha a toldalékok miatt a szó-

¹ Az *ü, ú* jele gyakorta *ü*. Én ezt a rontott második kiadás számlájára írnám.

vagy szótagvégi *w* hangzóközi helyzetbe kerül. Tehát, ha — mint gondoljuk — a jelölés mögött bilabialis ejtés van, akkor ez a típus archaikusabb az előzőnél. E típusra már VÉRTES is céloz, de — véleményem szerint vitathatóan — nem a hangtani, hanem az alakítási helyzetet hangsúlyozza: „[a w a] -v végű szavak ragos, jeles, képzős alakjaiban is előfordul. Sylvester: *kedwiben* UjT. I. 165^a | *kedwes* uo. 80^a | *Newirtualo* Gram. (CorpGramm. 9) | *newit* UjT. II. 7^b | *newű* UjT. I. 205^b | *nehweket* uo. 163^a | *Newada/nak* Telegdi: Ev. I. 66. — Bornemisánál különösen a *böv* szóban: *böwen* EvEpTan. V. 20^a, EgEsztPraed. XCI^a, En. CCLXXV^a | *böweb* NegyK. III. 78^b | *böweskedgyec* EgEsztPraed. CCCLXI^a | *fziwunc* EgEsztPraed. XCI^a. — Mantskovit Bornemisát követi: *böwelkedett* Sibolti: LII Bb2.” (I. m. 15.) E művekből természetesen a szóvégi *w* jelre is vannak példáink: Sylvester: *New, new, Hewho* (CorpGramm. 9, 12, 17). Az Új Testamentumban (Újsziget—Sárvár, 1541.) a következő adatok találhatóak: 16a: *hiw* ’hű’; 18a: *kedwe*, 8b: *kedwuel* ’kedvvel’, 9b: *pokol kedwük* ’pokol-kedvűek’ (de következtelenség: 2a: *könű* ’könyv’; 4b: *könű* ’könny’); 16a: *new*, 15b: *newemirt*, 14b: *newek, newe, newe, newű*, 11a: *newednek* (kétszer); 9b: *orwok* (kétszer). Néhány hiátusosnak látszó alak: 10a: *fűet* ’füvet’, 14b: *műes níp* ’műves nép, köznép’. Talán a kancelláriai helyesírás maradványa: 9b: *elwűttik* ’elvették’. — Bornemisza Péter „Négy könyvecske” (Sempte, 1577.) című művében így sorolja fel a betűket: A6a: „Kisseb Bötűc. A a b c d e f ff g h i k l m n o p q r ff sz t u v w ü x y z.” Bornemisza *w*-vel írja az *úr* és *új* szót (sacralis és kancelláriai *w*); talán betűhiba a II, 14b: *hiwnc* ’hívunk’. Van ugyan e műben intervokális *w* jel, de ritka; még inkább a másik típus szabályossága látszik: I, 10b: *böw, eges*, II, 14b: *böw/eguel*; II, 5a: *neure* ~ uo.: *neure* (kétszer), I, B1b: *neube*; II, 3a: *fziwból*, II, 3b: *fziwben*, II, 4b: *fziwból* ~ II, 13a: *fziwűnketis*. — Bornemisza Péter: Ördögi kisértetek¹ (Sempte, 1578.) az *új* és *úr* szót *w*-vel írja, ez azonban nem hangtani jellegű. Feltehetően β -s adatok: 7 (kétszer), 22, 56: *böw* ~ 9,25: *böwen*, 69: *böwűlködöc*; 18, 50: *hiw* ’hű’, 32, 66: *hiw* ’hű’ ~ 56: *hiuec, hiueket*; 44: *köw*; 43: *Köz newel* ’köz névvel’; 17: *siwnak, riwnak*, 30: *siwtac, riwtac*; 65: *sziwtul* ’szívtól’ ~ 48: *sziwel* ’szívvel’; 7, 8: *könywbe*; 9: *nyelw* ~ 43: *nyelwel* ’nyelvel’; 43, 53: *orw* ’orv’. — Megállapíthatjuk, hogy a második típus adatai sokkal bizonytalanabbak, másként is magyarázhatók, mint intervokális β -s ejtéssel.² E második, archaikusabb típusra egy másikfajta jelölésből, a mai *v* helyén álló magánhangzó előtti *ű*-ből is következtethetünk. Többször előfordul Telegdi: EvEpTan. I.-ben, de csak akkor, ha az utána következő magánhangzó *ű*: 257, 320: *kűűl* ’kívil’; 405: *nyelwűnketis*; 191: *fziűűnket*. Továbbá: Basilius: Kerd. P^a: *leűelibe*; K3b: K3b: *könyűenek* (az adatokra l. VÉRTES i. m. 15).

Vizsgáljuk meg mármost, hogy az adatainkban feltett β mennyiben etimologikus. A *hév* ~ *hő*, *hó*(nap), *kő*, *lé*, *név*, *nyelv*, *szív* ’cor’ szavakban a β etimologikusnak mutatkozik, s talán az *enyv*, *hí*, *orv*-ban is (vö. NyH.⁷,

¹ Az 1955-i betűhí kiadás lapszámozását közlöm.

² Jegyzetben talán érdemes felsorolnom, mely művekben nem találtam meg a szó és szótag végén álló *v* különleges jelölését: Melius: Prédikációk (Török Mihály, Debrecen, 1563.); Kultsár György: Az ördögnek . . . vetélkedéséről (Hoffhalter Rudolf, Alsólendva, 1573.); Civilitas Morum Erasmi (második kiadás, Fabricius János, Szeben, 1598.); Pázmány: Kalauz (második k., Pozsony, 1623.); Zvonarits György: Rövid felelet (Farkas Imre, Csepreg, 1626.); Pázmány: A setét hajnalcsillag . . . (Formica Máté, Bécs, 1627.); Zvonarits Mihály: Magyar Postilla (Farkas Imre, Csepreg, 1627.).

SzófSz.). Bizonytalan eredetük vagy egyéb okok miatt egyelőre sem bizonyítékul, sem cáfolatul nem szolgálhatnak a következő szavak: *kedv*, *könyv*, *mag(v)*, *nedv*, *óv*, *ölyv*, *örv*, *si-ri*.

A szinte leggyakoribb *hiw* ~ *hü* mint melléknévi igenév szintén tartalmazhat etimologikus β hangot (vö.: BÁRCZI, TihAl. 169—70; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 101—2; további irodalom az idézett helyeken).

Bár az adatok közt csak egy-egy írónál fordul elő, mégis meg kell magyaráznunk az ó 'régí' ~ *ow* és *mü* ~ *müw* alakokat. Ha ezekben is β -s olvasatot akarunk feltenni — már pedig ennek szerintem nincs akadály —, a β fonetikai természetére kell gondolnunk. Mint már fentebb utaltam rá, a közömbös β és az *u*, *ü* félhangzók közt semmiféle határvonal nincs, a β teljesen fokozatosan olvadhat át beléjük. Feltehetőek tehát a XVI. században bizonyos kisebb-nagyobb nyelvjárásokban *sziü* ~ *sziß*, *hoü* ~ *hoß* ingadozások. Ezek ragadhatták magukkal a *müü*, *ou* formákat, melyeknek félhangzójuk γ -ból keletkezett (vö. NyH.⁷, SzófSz.), s terelték analógiájukkal a félhangzósból a spirantikus forma felé. Ha a *bö* szónak akár török, akár ugor etimológiáját elfogadjuk, a *böw* írású alakok magyarázatánál hasonló folyamatra kell gondolnunk.

3. Magam is látom, hogy eredményeim csak a valószínűség fokán mozognak. Mégis úgy gondolom, hogy az elmondottakkal a továbbiakban számolnunk kell, ha bizonyos részletkérdésekre feleletet keresünk. Úgy látszik, nem véletlen, hogy a *v*-nek zöngésítő hatása épp a nyugati nyelvjárás-területen van, ahol a jelek szerint (vö. DEME: MNy. LII, 14) először zajlott le a $\beta > v$ változás, a *v* hangok először állapodtak meg valóban mássalhangzó-jellegű, félhangzóval váltakozási viszonyban nem álló, dentilabialis *v* hangban. A *hiv* ~ *hiu* ~ *hivu* ige és a hozzá hasonló alakok magyarázatánál a β félhangzós vokalizálódása, majd a palato-velaris, heterogén diftongus két szótaggá való szétesése s később a hiátus betöltődése a valószínű (így: BÁRCZI, Hangtört. 69). — Még tiszta palatalis diftongus is széteshet két szótagra. A nyugati nyelvjárás-terület egyes községeiben *szüép* (< *sziép* < *szép*) adatok hallhatók. Kétszótagúságukat HEGEDŰS LAJOS kandidátusi vitáján többen bizonyították.

Régi nyelvelméleink olvasatához is új szempontok merülnek fel. A HB. *ovga* adatának olvasata esetében BÁRCZI és MÉSZÖLY vitájában (vö. BÁRCZI: MNy. XXXIX, 340, A m. *ly* kérd. 22—3; MÉSZÖLY, Óm. szövegek nyrtört. magyarázatokkal 171—2; stb.; másként BENKŐ, A m. *ly* kérd. 39) a középen lehet az igazság: a *gy* előtt szerintem is mássalhangzó lehet a valószínűbb olvasat, de nem *v*, hanem β . Régi nyelvelméleink némely *uü*, *üü* diftongikus vagy hosszú monoftongikus olvasata helyett is valószínűbbnek tetszik előttem az *uß*, *üß* olvasatú megoldás, mely szintén félutat jelent egyrészt a régebbi és általánosan elfogadott felfogás (vö. pl. BÁRCZI: MNy. XXXIX, 340, XL, 290, Hangtört. 68), másrészt MÉSZÖLY (Nyrtört. fejtegetések a HB. alapján 28, 78; MNy. II, 169, III, 97) és BEKE (Nyr. LIX, 15) véleménye közt. Dönteni természetesen csak újabb vizsgálatok dönthetnek mindezen futólag érintett kérdésekben. A döntéshez azonban most már az is szükséges, hogy előbb vagy megcáfoltassanak, vagy megerősíttessenek mindazok az elgondolások, melyekről fentebb beszámoltam.

TÖRÖK GÁBOR

A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez

I. A Tihanyi Alapítólevélről írt nagyszabású feldolgozásában a *hulwoodi*, *holmodi*, *holmodia*, *fofudi*, *? lopdi*, *zadu*, *Opoudi*, de: *cuefti*, *fegifti* kettősséget vizsgálva BÁRCZI GÉZA alapos megfontolás után maga is arra a megállapításra jut, hogy az ezekben jelentkező *-di*, *-ti* végződés egyazon képzőnek két változata, s a *-ti* csak a zöngétlen *s* hang hatására elzöngétlenedett forma, amely azonban a nyelvi tudatban mindvégig szorosan tartotta a kapcsolatot az eredeti *-di* alapformával; legfőképpen némileg összekeveredve a *zige*t (s esetleg az *utu*) alak más eredetű *-t* képzőjével; sőt *u* véghangzója miatt esetleg elválaszthatónak tartja még a többiektől a *zadu* alakot is (TihAl. 148—9 és 162—4). Az így felismerhető *-di ~ -ti* képzőnek szerinte eredeti szétfolyó jelentéséből először kicsinyítő-becéző jelentése kristályosodott ki, majd személynévképzőn át helynévképzővé fejlődött már korán; s e fejlődését nyilván támogatta ugyancsak régi ellátottságképző jelentése is (i. m. 149). — Az idézett helyeken BÁRCZI gazdag irodalomösszeállítást is ad mind a képző adataira, mind a jelentéséről és fejlődéséről vallottakra vonatkozólag.

Az eredetibbnek tartott *-di* formából a *-ti* kialakulását PAIS és mások véleményéhez csatlakozva a szövegi *s*, illetőleg *sz* előre hasonító hatásával magyarázza; de ez a változat szerinte később *-ti*, majd *-t* formában mintegy önálló életre is kelve hozta létre a *Moncat*, *Zolgat* stb. típusú alakokat (i. m. 162; vö. PAIS: MNy. XII, 366). A BÁRCZITól *s* most tőlem is idézett helyen PAIS csak az *sz* és *s* ilyen hatásáról beszél; de később MIKOS — éppen erre a helyre hivatkozva — már így általánosít: a *-d(i)* képző PAIS szerint „zöngétlen mássalhangzó után rendszeren *-t(i)* alakban” fordul elő (MNy. XXXI, 309; én ritkítottam). Ezt az általánosítást BÁRCZI nem veszi át, de nem is cáfolja.

A képző történetét nagy irodalma ellenére sem érzem lezártnak. A sokféle helyről vett adatok számomra nem mutatják eléggé az önálló *-t* változat „megelevenedésének” történetét; s abban sem látok tisztán: téves vagy megokolt-e az az általánosítás, amelyet MIKOS — újabb adatok bemutatása nélkül — PAISra hivatkozva megkockáztat. Ezért az eddigi kísérletektől eltérően nem különféle helyekről vett adatok, hanem három nagyobb névanyagú emlék monografikus megvizsgálása segítségével próbálnék meg tisztázni egyet-mást körülötte. Az emlékek megválasztásában természetesen korlátoztak a lehetőségek. De talán mégis sikerült úgy kiválogatnom őket, hogy a történeti és a földrajzi tényezőket egyaránt figyelembe vehessem segítségükkel. A három emlék: a dömösi prépostság 1138/1329. évi adománylevele¹; az 1211. évi tihanyi összeírás²; az 1208—1235 között keletkezett Várad Regestrum³. Az a közel száz év, amelyet ez a három emlék felölel, talán már alkalmas a kérdésnek fejlődésében való vizsgálatára is (ez főleg az első kettőnél lehetséges, amelyek egymástól földrajzilag nem túlzottan messze eső helyen keletkeztek); az a földrajzi távolság viszont, mely egymástól elválasztja őket

¹ Közli SZABÓ DÉNES: MNy. XXXII, 56—7, 130—5, 203—6; a hivatkozásoknál az ő sorszámozását használom.

² Közli a PRT. X. kötete; a hivatkozásokban a kiadás lapszámát használom, törve az oklevél eredeti tételszámával.

³ Közli KARÁCSONYI és BOROVSZKY. 1903.; hivatkozásokban a kiadás lapszámát használom, törve az editio princepsnek (náluk zárójelbe tett) tételszámaival.

(főleg az időkörikben egyébként szinte azonos második kettőt), talán megenged — pozitív vagy negatív — nyelvjárási következtetéseket is.

2. Első feladatomban annak megvizsgálása: milyen hang után találunk *-d(i)*, s milyen után *-t(i)* hangalakot. Természetesen kihagytam a vizsgálathoz az etimologikus *-t(i)* szavakat, mint *Sixti* (53), *Sixti* (97, 160), *Pinkufti* (396) stb. a dömösiben; mint a számnévnek gyanított *Chot* (514/32) és *Chet* (uo. és 503/1) a tihanyi összeírásban; vagy *Ypolt* (280/206), *Ratolt* (222/75), *Gormot* (240/112) stb. a Váradi Regestrumban; stb.; s hasonlóan az etimologikus *-d(i)* szavakat is. — A hely- és személynéveket együtt vizsgálom, mivel a képző mindkét kategóriához egyformán járul. — A *-d(i)* képzős alakulatokról csak statisztikát közlök; adatot csak akkor, ha arról valami mondanivalóm van. A *-t(i)* képzősöket viszont közlöm mind.

A) A dömösi adománylevél *-di* képző előtti hangjainak megoszlása:

<i>u</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>eu</i>	<i>au</i>	<i>ou</i>	<i>g</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>j</i>	<i>z</i>
70	52	32	9	5	5	7	2	13	19	3	10	4	3	2

Nem választottam ketté az *u*, az *a* és az *e* jelet aszerint, hogy hangértéke feltehetően hányszor *u* vagy *ü*, illetőleg *a* vagy *á*, illetőleg *e* vagy *é* vagy *é*. Mostani vizsgálatom szempontjából ugyanis mindössze annyi fontos, hogy 182 esetben áll magánhangzó (ebből 14-ben diftongus) után, s 54 esetben zöngés mássalhangzó után *-di* képző. Van még *-di* képző három esetben *h* jel után. Ezek közül azonban az *Aruhdí* (96) esetleg íráshiba *Arukdi* helyett (bár akkor is zöngétlen a mássalhangzója); a *Bejenehdí* (44) és a *Kejehdi* (385) *h*-ja pedig alighanem zöngés spiranst, *γ*-t jelöl. — Ezzel szemben *-ti* végződést magánhangzó után csak a *Batí* (162) és *Budetí* (182) alakokban, zöngés mássalhangzó után pedig a *Gugti* (397) alakban találtam. Gyanús a *Petrít* alak (48), mivel tövégi magánhangzója nincsen.

Az oklevél *-ti* képző előtti hangjainak megoszlása:

<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>h</i>
17	4	4	2	1

Az *s*-es alakok a következők: *Kudufti* (50), *Kínufti* (55), *Kínifti* (78), *Farcafti* (66), *Farcafti* (228), *Forcofti* (369), *Marifti* (85), *Morufti* (245, 360), *Pufti* (105), *Ianufti* (134), *vrufi* (154), *Bebufti* (187, 334), *Kakafti* (233), *Muncafti* (237), *Cefti* (316). A *-ti* előtt *sz*-esek: *Ruofti* (119), *Ruofti* (211), *Ruofti* (404), *vlafti* (328). A *-ti* előtt *k*-t tartalmaznak: *Cucti* (129), *Cucti* (180), *Kuktí* (350), *Gírukti* (409). A *-ti* előtt *t* van ezekben: *Tottí* (163), *Battí* (247). — A *-ti* előtti *h* jel zöngétlen *χ* hang jele ebben: *Cehti* (134). Van még ezeken kívül 4 *s*-es és 1 *sz*-es alak a *-ti* helyett pusztán *-t* képzővel: *Ianuft* (185), *Forcoft* (262), *Forcoft* (288), *Nameft* (283), illetőleg: *Milgozt* (282). — Ezzel szemben *-di* képző zöngétlen mássalhangzó után mindössze ezekben van: *vecefdí* (103), *Kufdi* (91); de ez utóbbi mellett: *Cufti* (309), *Kufti* (134), *Oifti* (416); *o*: *Cifti*; vö. SZABÓ DÉNES: i. h. 55).

Végeredményben tehát a *-di* és *-t(i)* változat így oszlik meg:

	magánhangzó után	zöngés msh. után	zöngétlen msh. után
<i>-di</i>	182	54	2
<i>-t(i)</i>	3	1	36

Mivel a neveket megfejtés nélkül vizsgáltam, egy-kettő közük csúszhatott illetéktelenül (azaz etimologikus *-ti*, illetőleg *-di* végződésel). De a számok mégis teljesen igazolni látszanak MIKOSNAK adatok — vagy legalábbis adatbemutató — nélkül tett általánosítását. (Egyes helynevek megfejtésére l. SZABÓ DÉNES: MNyTK. 85. sz.)

B) A tihanyi összeírás *-d* képző előtti hangjainak megoszlása:

<i>u</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>eu</i>	<i>ou</i>	<i>g</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>r</i>	<i>j</i>	<i>z</i>
43	5	12	11	16	4	3	7	2	2	11	5	1

Itt sem vizsgáltam az *u*, *a*, *e* jel hangértékét, mert témám szempontjából mindegy, hogy hogyan olvasandók. Számomra a dolog lényege itt is az, hogy a *-d* képző 94 esetben áll magánhangzó után (ebből 7 diftongus), 28 esetben pedig zöngés mássalhangzó után.

Az oklevél *-t* képző előtt mindössze hat *s*-es alakot mutat: *Forcost* (504/2 és 511/24), *Cuest* (504/5 és 508/20 kétszer), *Rost* (512/25). Az egyetlen előforduló *sz*-es alakban a fogalmazvány *t*-t, a hitelesített példány viszont *d*-t ír: *Gunuzd* (fog.: *Gunuzt* 514/33). — Külön figyelemre méltók itt a magánhangzó utáni *t*-s példák: *Piscut* (504/1 és 505/4), *Zolgat* (505/7), *Moncat* (507/14 és 511/24 kétszer), *Huegit* (507/15), *Boscut* (507/16), *Sathat* (513/32). Mindkét változatban előfordul: *Cusit* (504/1 és 513/30) ~ *Cusid* (508/20), *Forcot* (504/1) ~ *Forcod* (uo.). Mindkét változatban előfordul úgy, hogy a fogalmazványban az egyik, a hitelesített példányban a másik található: *Moncud* (fog.: *Moncut* 505/5), *Siquid* (fog.: *Sikit* 503/1), *Chencud* (fog.: *Cencut* (508/20); illetőleg *Hogut* (fog.: *Hogitud* 512/28), *Figuth* (fog.: *Figud* 513/32). A *t* ~ *d* váltakozás még etimologikus esetekben sem példátlan: *Cysveth* (fog. *Chuswet* 515/25) ~ *Hosued* (508/20), *Zombot* (508/20 és többször) ~ *Sombod* (507/7); illetőleg: *Albert* (fog.: *Alberd* 514/32). (Hasonló jelenségek a *k* ~ *g* viszonylatában is: *Vrzac* = *ország*, *Telug* = *telek*, *Queeric* = *kevereg*; illetőleg *Vendeg* és *Vendec*, *Morodig* és *Morodic* stb.; vö. TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 34; a *t* ~ *d* viszonyra uo. 45.) — Zöngés mássalhangzó után *-t* változatot csak ebben találunk: *Bort* (503/1).

Végeredményben itt a *-t* és *-d* változat így oszlik meg:

	magánhangzó után	zöngés msh. után	zöngétlen msh. után
<i>-d</i>	94	28	—
<i>-t</i>	9	1	6
<i>-d</i> ~ <i>-t</i>	8	—	1

A magánhangzó utáni esetekben itt jelentkezik ugyan némi tisztátalanság, amire később vissza kell még térnem; lényegében azonban a számok itt is azt a törvényszerűséget mutatják, amit a dömösiben láttunk.

C) A Váradi Regestrum *-d* előtti hangjainak megoszlása:

<i>u</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>eu</i>	<i>ou</i>	<i>g</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>l</i>	<i>z</i>
29	18	11	2	7	2	4	4	8	9	3	1

Összesítve a számunkra lényegeset: a *-d* képző 73 esetben áll magánhangzó (ebből 6 diftongus), 25 esetben pedig zöngés mássalhangzó után.

Az emlék *-t* képző előtt 9, *-tu* változata előtt egy esetben mutat *s*-et: *Cornust* (172/146), *Degust* (170/43 és 171/46), *Ecust* (163/264), *Hereust* (181/304),

Janust (219/66), *Moust* (193/174), *Nadast* (248/186), *Sulusth* (220/69); illetőleg: *Percustu* (169/164). A *-t* előtti *sz-es* esetek: *Bozt* (185/316), *Guernezt* (187/183), *Vodozt* (208/234), *Zenast* (196/183). Ezen kívül a *-t*, illetőleg *-tu* változata előtt háromszor van *k*: *Boct* (193/172), *Cuqt* (246/53); illetőleg: *Loctu* (200/282); s egyszer *h*: *Buht* (163/262; nem lehetetlen, hogy egybe tartozik vele az előbbi *Boct* is).

A zöngétlenek utáni megoszlás tehát itt a következő:

<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>k</i>	<i>h</i>
10	4	3	1

Zöngétlen mássalhangzó után *-d* alakot csak ezekben találunk: *Curmusd* (185/318), *Rusd* (272/366, genusnév). — Zöngés mássalhangzó után *-t* képző nincsen (a korábban már elhárított *Ypolt*, *Moyuolt*, *Ratolt* stb. nem képzős-alakok). Magánhangzó után áll *-t* képző feltehetően a *Cocot* (219/66), illetőleg *Cokot* (244/122) s talán a *Pagit* (196/181) helynevekben (ma *Kakod*, illetőleg *Pátyod*); a már említett *Gormot*, *Zoulat*-félék nem képzősök. Váltakozva fordul elő *-t* és *-d* végzettel: *Ciboud* (173/149) és *Cybout* (192/170), *Hyued* (209/239) és *Hyuet* (220/69), *Salad* (228/90) és *Salat* (218/62), *Sorloud* (172/146) és *Sorlout* (159/381), *Sungud* és *Sungut* (230/42). (A személynevek egy csoportjának megfejtését l. GALAMBOS: MNyTK. 44. sz.)

Az emlékekben tehát a végső arányok így alakulnak:

	magánhangzó után	zöngés msh. után	zöngétlen msh. után
<i>-d</i>	73	25	2
<i>-t(u)</i>	3	—	18
<i>-d ~ -t</i>	5	—	—

3. A három emlék adatait összegezve a következőket látjuk:

A tővégi magánhangzó lekopása előtt (amikor tehát a *-t ~ -d* maga még nem szóvégi hang) szinte teljes a törvény: a képző alakja magánhangzó és zöngés mássalhangzó után *-di*, zöngétlen mássalhangzó után *-ti*. A két-tőnek szoros összetartozása a nyelvi tudatban alighanem világos, s így nemigen lehet szó másról, mint a *-di* képzőre gyakorolt előre ható hasonulásról.

A tővégi (illetőleg képzővégi) magánhangzó lekopásával a *-di* változathól keletkezett *-d* abszolút szóvégre kerül. Ezzel a korábbi törvény úgy módosul, hogy a zöngés mássalhangzó után a *-d*, a zöngétlen után a *-t* tipikus marad; a magánhangzó után azonban megjelenik a *-t* változat, mégpedig erősen váltakozva *-d*-vel. A dunántúli emlékekben ez a váltakozás, illetőleg *-t*-zés erősebb, mint a Várad Regesttrumban. Én azonban ezt nem a *-t* változat „megelevenedésének” tartanám, hanem a Dunántúlon ma is eléggé erős z ö n g é t l e n k i h a n g z á s (végzöngétlenedés) érvényesülésének (a jelenségre vö. KÁLMÁN BÉLA: A MNyA. munkamódszere 109), amire TERESTYÉNTŐL fentebb a *g ~ k* viszonylatában is idéztem példát. Ez a nyelvérzékben beállott zavar magyarázná a túlkompensációkat, vagyis a korábban már idézett *Hosued*, illetőleg *Morodig* típusú alakokat is.

Annak támogatására, hogy a zöngétlen kihangzás a tővéghangzó lekopása után jelentkezik, de vagy nem rögtön, vagy területileg nem egyforma erősségen, ide vonnám még összehasonlító anyagul a székesfehérvári keresztsek

1193. évi oklevelét. Ennek (véghangzó nélküli) *-d* képzője előtt a következő hangokat találjuk:

<i>u</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ou</i>	<i>l</i>	<i>n</i>
2	5	1	3	1	2	1

Véghangzó nélküli *-t* mindössze 3 van: *Sequeft*, *Woroft* és *Bodogth*; ez utóbbinak ejtése alighanem *bodokt* vagy *bodoxt* (MIKOS: MNy. XXXI, 160; vö. Anon.: *bodoctu*: ÓMOLv. 42 és PAIS, MAn.). Itt tehát a törvény még olyan tiszta, mint a véghangzós dömösiben: magánhangzó és zöngés mássalhangzó után *-d*, zöngétlen után *-t* (az adatokra l. MIKOS: i. h. 309). — Am a zöngétlen kihangzás esetleg korábbi jelentkezésére vö. már 1147—1152 körül: *moqlout* (~ *Borsod*: ÓMOLv. 39, 40; PAIS, MAn.). Még korábbi adat más területről mind a véghangzó nélküli formára, mind a zöngétlen kihangzásra: 1111 és 1113: *Narath* és *Niget* a minden tekintetben szabályos *Scumedi*, és az illeszkedésében szabályos *Rauzt* mellett (KNIEZSA: MNny. VI, 28, 12, 27, 17). — Persze megfontolandó, hogy a ránk maradt Anonymus-példány XIII. századi másolat (vö. ÓMOLv. 37); a zoboriak legkritikusabb *Narath* adata pedig 1249. évi átiratból való (MNny. VI, 4 és 28).

Hogy a zöngétlenek utáni előre ható hasonulás, és főleg a zöngétlen kihangzás érvényesülése csak átmeneti jelenség, azt bizonyítják a későbbi, minden hang után következően *-d-s* adatok, pl. 1292—1297-ben még: *Hozugdy*, *Cumpoldy* ~ *Fyzeft*, *Nadoft*, *Gerefty* (ÓMOLv. 107—10); de már 1267/1297: *Kuesd* (PRT. X, 526), 1291—1294: *Elud* (ÓMOLv. 117), 1312: *Kvesd* (PRT. X, 546), 1351: *Keued* (ÓMOLv. 194), 1364: *Sarudfew*, *Sarudfew* (uo. 202, 205).

Így a jelenség korhatároló értékűvé is válik. Az 1092: *Cuesd*, *Segusdtou* (PRT. X, 497, 499) és az 1135: *Nemusd* (közli SZAMOTA: NyK. XXV, 152) például aligha származhat a jelzett időpontból, csak későbbi másolatból vagy hamisítványból. Az elsőnek említett emléket a PRT. valóban „Hamis” jelzettel közli; a másodikul említett is 1249 körüli hamisítvány (vö.: SZENTPÉTERY: KritJegyz. I, 21; PRT. VIII, 266, 273). Hasonló a helyzet Anonymus és a zobori oklevél fentebb említett adataiban is.

Érdemes megemlítenünk, hogy e jelenségben nyelvjárási megoszlást nemigen látunk. Talán csak — mint rámutattam — a zöngétlen kihangzás mutat némileg nagyobb erőt a Dunántúlon; de ennek megnyugtató eldöntéséhez is több adatra lenne szükségünk.

4. BÁRCZI említi, hogy „a *fegifti*, *cuesti*-ben stb. a csonka *tő* a képzés nagy vitalitására mutat” (TihAl. 164), nyilván arra gondolva, hogy a VárReg. *Ifeput*, *Bul/uhut*, *Ilobarut*, *Tadeufut* stb. (ÓMOLv. 84) tárgyragos alakjaival szemben itt a *-d(i)*, *-t(i)* a csonka *tő*höz járul közvetlenül.

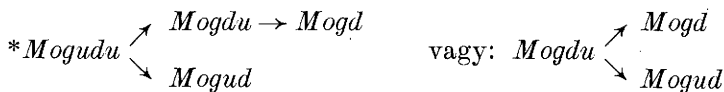
Megfontolandó ugyan, hogy a *-t* tárgyragnak legkorábbi emlékeinkben sincsen már véghangzós **-ti* alakja, s így a *halalut* (HB.) helyett később keletkezett *halált* e korban még aligha eltérhető szóvégi mássalhangzó-torlódást hozott volna létre; a neki megfelelő *-di* képzés *Halaldi* típusú nevekben azonban a képzővégi *-i* más helyzetet teremtett; a későbbi *Halald* típus (s hasonlóan a *Forcost* stb.) pedig nem a *halál+d*, illetőleg a *farkas+t* kapcsolódásából keletkezett, hanem a már korábban kész *Halaldi*, illetőleg *Forcosti* típusúakból a véghangzó lekopásával; s így végeredményben a szóvégi mássalhangzó-torlódás nem a képzés folyamatában, hanem a képzés alakok későbbi fejlődése

során jött létre. — Az azonban kétségtelen, hogy a *Halaldi*, illetőleg *Forcosti* típusú nevek kialakulása mindenképpen csak a már — legalább változatként — meglevő, tövéghangzó nélküli *halál*, illetőleg *farkas* típusú tőalakok létrejötte után, ezek alapján képzelhető el.

Hogy a mássalhangzóssá vált tövéghöz való kapcsolódás mennyire küzd még a magánhangzós — s nemritkán tövégi magánhangzós — tőhöz valóval, azt részben a számok jellemzik. A vizsgált három nagy emlétkben összesen 381 magánhangzó utáni, s mindössze 174 mássalhangzó után álló *-d(i) ~ -t(i)* képzőt találunk. S még ha számításba vesszük is, hogy a magánhangzók nagyobbik része hosszú, diftongikus vagy egyéb okokból etimologikus lehet, még mindig marad belőlük szinte ugyanannyi tövégi magánhangzónak számítható, mint amekkora a mássalhangzóhoz való közvetlen kapcsolódások száma. E feltevésünket talán az is támogatja, hogy a magánhangzónak majdnem fele (szám szerint 142) *u*-val jelzett hang, nem kis részében talán valóban tövéghangzó.

De rámutat erre az útkeresésre jónéhány konkrét adat is. Az 1211. évi tihanyi összeírásban például a *Forcost*, *Cuest* mellett (l. előbb) nem ritkák az ilyenek: *Vosud* (507/19), *Culesed* (504/1) stb. Váltakozva fordul elő a *Mogud* (507/17) és a *Mogd* (504/2); a hitelesített példányban *Elud*-re változik a fogalmazvány *Eld* (511/25) alakja, ugyanakkor *Halald* lesz a fogalmazványbeli *Halalud*-ból (512/29). — A VárReg.-ban még *Belud* a mai *Béld* (229/39), s egymás mellett áll a *Mogdu* (260/100), a *Mogud* (211/242) és a *Mogd* (280/206).

Azt azonban csak a mostaninál tüzetesebb vizsgálat állapíthatná meg, hogy a *Mogud* típus egy korábbi **Mogudi ~ *Mogudu* folytatása-e, vagy pedig újonnan keletkezett a *Mogd* típussal egy időben, mintegy ejtéskönnyítőül toldva be a *Mogdu* *u*-jának lekopásakor az *u* hangot. Mert a fejlődési sor legalább kétféle lehetett:

Egyébként is úgy látszik, mintha a képzővégi magánhangzó végleges lekopása némileg erősítette volna — legalább átmenetileg — a képző előtti tövéghangzó helyzetét. — A dömösi adománylevélben — ahol a képző még *-di ~ -ti* — 185 esetben magánhangzóhoz, 93 esetben mássalhangzóhoz járul a képző (ez körülbelül 2:1 arány). A tihanyi összeírásban, amelyben már *-d ~ -t* a képző alakja (az 516/34: *Somardy* mellett is van 516/35: *Somard*; a másik 516/34: *Somardy* pedig *Somard* alakú a fogalmazványban), talán nem véletlen, hogy 115 magánhangzóhoz való kapcsolódásra 36 mássalhangzóhoz való esik (ez kb. 3:1 arány). — Lehet azonban, hogy ez csak regionális értékű jelenség — esetleg csak az adatok játéka —, mert a vele szinte egykorú VárReg.-ban az arány 81:45 (ez alatta van a 2:1 aránynak is). Igaz, hogy itt a képzővégi magánhangzó lekopása egy kissé még folyamatában van, nem fejeződött be.

5. Végül talán nyelvjárási különbséget kereshetünk a három vizsgált emlétkben a képzővégi magánhangzó tekintetében, esetleg két vonásban is. — Az egyik a lekopás foka. A dömösimben a tövégi magánhangzó szinte még

érintetlen, mindössze 4 biztos és egy kétes példában hiányzik. A tihanyi összeírás korára e másik dunántúli jellegű emlékekben teljesen eltűnik a véghangzó. Az ennél még későbbi időkorba nyúló Váradi Regestrumban viszont még mindig akadnak ilyenek: *Loctu* (200/282), *Percustu* (169/164), *Tiuandu* (204/198, váltakozik ugyanott a *Tiuã* képzőtlen alakkal), *Mogdu* (260/100, van *Mogd* és *Mogud* is, l. fentebb), „Joachin de *Lazdi*” (177/67) és „Joachin de *Lazdu*” (214/209, megvan a helynév *Lazd* alakban is: 191/104). Nem lehetetlen, hogy e kép némi nyelvjárási különbséget jelez a lekopás fokában, illetőleg ütemében. — S talán az is több véletlennél, hogy a dunántúli *i*-vel szemben (l. a dömösi adománylevelet, továbbá BÁRCZI, TihAl. 148—9) a VárReg. talán egy kivétellel mindig *u* véghangzót mutat, ami persze lehet olykor *u*, máskor *ü*, illetőleg ezek redukált változata; de alighanem mindig labialis jellegű.¹

DEME J. ÁSZLÓ

§ A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél

I. RÉGER BÉLA szerint (NyF. 24. sz. 22) a határozott névelő a fejlődés tetőpontját Komjáti Benedek munkájában, Pál apostol leveleinek fordításában éri el. Ezt írja: „Az első magyar nyomtatott könyv . . . egyszersmind névmutatónk [értsd: névelőnk] fejlődésének záróköve” (i. h.). Sylvester állásfoglalását pedig a névelő grammatikai kodifikálásaként fogja fel. Ez ugyanis nyelvtanában Melanchtonnal vitázva megállapítja, hogy a magyar nyelvben is megvan az artikulus, hasonlóan a göröghöz: „Articulus est is nostro sermone *az*, omnium generum et numerorum, quae inflecti nescit; nam quae inflectitur, pronomen est; minima quidem illa, sed quae magnam orationi addat tum maicstatem, tum splendorem, si quis illa recte utatur. Quemadmodum in graeco, sic in nostro sermone suus articulo est locus. Intenuique labor est, at gloria non tenuis. *Hic* in sacris literis non loco additus, aut loco detractus . . . sensum facit aut orthodoxum, aut haeticum.” (CorpGramm. 27.) Görög nyelvű szentírási szöveget idéz, s annak magyar fordításával egybevetve megállapítja, hogy a magyarban ugyanannyiszor használjuk a névelőt, mint a görögben. Ehhez pedagógiai intelmet is fűz: „Hoc unico exemplo uti ad rem, quam quaerimus, demonstrandum satis esse duxi, quod pueri haec tum demum rectius intelligunt, cum per aetatem robur in literis colligere ceperint, ac graecos versando auctores partii sermonis phrasim usu in his deprehendent” (i. h. 28).

Sylvester tehát a következőket állapítja meg: 1. A névelő formájában is elkülönült a mutató névmástól. — 2. A névelőnek stilisztikai értéke is van: „maiestas”-t és „splendor”-t adhat a beszédnek. Apró szó létére is fontos helyet foglal el a beszédben. — 3. A magyar nyelv a göröggel mutat egyezést a névelőhasználatban, s ezt a körülményt a tanítónak is meg kell fontolnia, hogy növendékeiben a görög szövegek olvasása közben a hazai nyelv használata tudatosodjék.

¹ Ez a szabályosság azonban csak a tárgyalt képzőt jellemzi, egyébként a tövégi magánhangzó igen gyakran *u*, *ü* a Dunántúlon is; vö. csak a TihAl. *utu*, *zadu* alakjait.

Sylvesternek imént idézett nyilatkozatait RÉGER csupán csak arról az oldaláról méltatja figyelemre, hogy itt megtörtént a névelő alaki és szófaji különállásának regisztrálása. A névelő további fejlődését úgy fogja fel, mint bizonyos egyenetlenségek lassú eltűnését. Ez a folyamat Pázmánynál érne véget, nála ugyanis teljesen mai nyelvtanunk szerint fordul elő a határozott névelő, csupán a személynevek bizonyos eseteiben alkalmazza a mai-nál szélesebben. Ezt a folyamatot RÉGER regresszióknak értelmezi: „már Pázmány idejében sokat fejlődött vissza... az artikulus használata” (i. m. 25).

Ehhez a fejlődésrajzhoz a következő megjegyzéseket fűzzük:

1. A XVI. század közepe felé a határozott névelő aránylag fiatal szófajta volt (vö. BALÁZS JÁNOS: NyK. LVII, 204—25). Amíg az egységes irodalmi nyelvhasználatig eljutott, föltétlenül sokfelől érkező nyelvjárási hatásnak kellett működnie. Sylvesterral kapcsolatban a lényeges mozzanat az, hogy vele jelentkezett a fejlődésben a *t u d a t o s* elem. Nemcsak fogalmat alkot a határozott névelőről, hanem értékeli is. A tudatosság a normalizálás igényével avatkozik bele a nyelv életébe, s ha másnál nem, magának Sylvesternek a gyakorlatában föltétlenül fegyelmező hatású.

2. Azzal, hogy Sylvester a névelő helyes használatának „maiestas”-t és „splendor”-t tulajdonít, a tudatosság nemcsak a nyelvi közlés színvonalán jelentkezik, hanem a nyelvi kifejezés síkján is. Nem egyéb tehát fentebb idézett idevágó nyilatkozata, mint a névelő stilisztikai értékének első felismerése. Magas fokú nyelvi tudatosságának ismeretében feltehetjük talán, hogy stilisztikai elveit is követi írói gyakorlatában. A névelő megjelenése stíluselemként véleményünk szerint ismét olyan mozzanat, amely nem lehet közömbös fejlődésében.

3. Nem kívánunk most a névelő hangalakjának történetével foglalkozni, de meg kell jegyeznünk, hogy RÉGER valószínűleg ebben a vonatkozásban is téved. Azt gondoljuk, hogy *a* formájában (tehát *z* nélküli alakjában) való megjelenése elsősorban írássajátság. Komjátinál erősen ingadozik a névelő két alakja, túlsúlyban a *z*-s alak van nála is. Ezt az ingadozást, mely kódexirodalmunkban is megvan, a hasonulás jelölésének bizonytalanságaként foghatjuk fel. DÉVAI MÁTYÁS Orthographiájában amellet foglal állást, hogy a teljes hasonulást a szó eleji mássalhangzó duplázásával kell jelölni: *ab barát*. Ugyancsak ő világosít fel arról, hogy a régi írásokban ezt a hasonulást így jelölték: *a'*. A kódexeinkben és nyomtatványainkban előforduló *a* jelölés valószínűleg a névelő *z*-jének hasonulását is jelzi. Így a Komjátinál előforduló *a* forma alig fogható fel mai értékében. (Vö. KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 142.) Sylvester DÉVAIVAL polemizálva mereven az *az* írásforma mellett dönt. Valóban, gyakorlatában minden helyzetben ez a forma fordul elő. Döntésében a tudós nyelvelemzése vezette. És ha másban nem, ebben ellenőrizhetjük elméletének és gyakorlatának egységét.

Megjegyzéseink értelmében vizsgálat tárgyává kívánjuk tenni Sylvester névelőhasználatát, és pedig két szempontból: nyelvi és stilisztikai szempontból.

2. Arról, hogy a határozott névelő fejlődésében Komjáti nem határ, a fenti megfontolásokon túl ebben az esetben talán a pusztán statisztikai felmérés is szolgálhat bizonyítékkal. Egyazon, azonos terjedelmű fordítási szövegeket párhuzamba állítottam egymással, s megszámláltam az előforduló névelőket. Ehhez a vizsgálathoz megfelelő szövegeket a különböző biblia-

fordítások szolgáltatnak. A következő táblázat született meg ebből az egybevetésből:¹

	Münc- K.	Döbr- K.	SzékK.	JordK.	Kom- jádi	Pesti	Sylves- ter	Félegy- házi	Károli
Luk. 2: 1—20.	15	6	—	14	—	14	33	33	35
Máté 25: 31—46.	12	—	7	13	—	20	22	26	24
Máté 12: 38—47.	8	—	1	10	—	10	18	23	24
Máté 20: 1—16.	11	7	7	20	—	24	24	23	24
Máté 1: 1—16.	∅	1?	∅	∅	—	3	9	7	6
Márk 6: 47—56.	15	—	4	14	—	19	26	21	16
Pál: Zsid. 1.	—	1	—	10	29	—	29	31	31
Pál: Róm. 12: 6—16.	—	1	—	—	10	—	14	21	17
Pál: Gal. 5: 16—24.	—	2	—	—	11	—	11	15	12
Pál: Phil. 1: 6—11.	—	∅	—	—	13	—	13	12	14
Pál: Col. 3.	—	—	—	—	45	—	57	44	40
Pál: Tim. 2: 1.	—	—	—	—	33	—	39	48	36

A számbeli ingadozások azt árulják el, hogy a határozott névelő „virulenciája” Komjáti után nemcsak hogy nem gyengül, hanem erősödik. Sylvesternél legalább annyiszor fordul elő, mint kortársainál: Komjatinál és Pestinél, sőt egy-két esetben ugrásszerűen növekszik meg nála a száma. A XVI. század további két bibliafordításában a legtöbb esetben még tovább növekszik a névelők száma, ugrásszerű emelkedésről azonban már nem beszélhetünk, néhány esetben pedig csökkenő névelőhasználatot állapíthatunk meg. Az enyhébb hullámzásnak az oka a fordítás jellegében is rejlik: a szóhasználat, a mondatszerkesztés más-más megoldása különböző mértékben kívánja meg a névelő használatát. Lényeges bővülés már nincs.

3. A következőkben Sylvester névelőhasználatának eseteit tekintjük át. IMRE SAMU (MNY. XLIX, 348 kk.) a Bécsi Kódex névelőhasználatáról részletes vizsgálatot folytatott; az ő rendszerezését vesszük összehasonlítási alapul, hogy a fejlődésről éles képet alkothassunk. Adataink az Új Testamentum-fordításból valók.

1. A határozott névelő ismert fogalomra, mint egyedre vagy mint fajra mutat rá: a) Jelzőtlen főnév előtt, ha az ismert fogalom egy részét,

¹ A vízszintes vonallal kihúzott rovatok szöveghiányt jelentenek.

egy egyedét jelöli: Mt. 4. 6/a:¹ „fel viue ütet az *ördög* egg nag magalf hegré”; L. 24. 122/b: „fötit haynalba az *kopor, ohoz* meninek”. — b) A névelő visszamatat egy már említett személyre vagy dologra: J. 19. 157/b: „Vala . . . az helen . . . *egg kert* | *es az kertben* egg koporfo”; L. 24. 123/a: „Kéttö ü közzölök megen vala . . . *egg väro/käba* . . . *es az värofnak* neue vala Emaus”. — c) Főnévi értékben használt melléknevek, melléknévi igenevek, számnevek, névmások előtt: Mt. 5. 7/b: „meg volt mondatuän az *righieknek*”; Mt. 4. 5/b: „Es ühözza iaruluän az *kisirtö* monda”. — d) Sorszámnevek előtt, ha határozó, tárgy vagy alany szerepét töltik be: Mt. 25. 40/a: „es imennek ada öt talent pinzt | az *mā/iknak* kediglen kettöt | az *harmadiknak* kediglen egget”; Csel. Élőszó: 160/b: „Ez könnü *es* igaz Euangelium mint az *első*.” — e) Az állítmányként használt sorszámnev névelőtlen: L. 1. 80/b: „ez holdnap *hatod* az Elfebetnek”.

2. Tulajdonnevek előtt Sylvester a névelőt ingadozó módon használja. A mai irodalmi használathoz viszonyítva ebben a vonatkozásban bizonyos rendezetlenséget találunk: a) A személyneveket névelővel és névelő nélkül egyaránt használja: Mt. 1. 1/b: „Judas kediglen nemze *Fare/t* *es* *Zaramot* az *Thamartul*”; Mt. 2. 4/a: „holott fzületnek az *Chri/tus*”; Mk. 6. 77/a: „meg ielenek *Maria Magdalenänak*”. — b) Ország- és helységnevek előtt csak ritkán találunk névelőt: Mt. 4. 6/a: „*es Capernaumban* lakozek”; Mt. 11. 17/a: „mert ha az *Tyru/ban* *es* *Sydonban* titettenek volna ez . . . müelkedetek”. — c) Egyéb földrajzi nevek előtt ingadozó módon használja: Mt. 3. 5/b: „el mene Jefus Galileabol az *Jordan* mellé az Janofhoz”; Névelő nélkül: Mt. 4. 6/b: „*es Jordan* elue valo egéb tartomañokbol”.

3. Néhány olyan szó előtt, amely a Bécsi Kódexben általában még névelő nélkül szerepel, Sylvester következetesen használja a névelőt: a) A tisztelettel említett *isten*, *üristen*, *atyaiszen*, az 'isten' jelentésben használt *ür*, *mester*, azután a *császár* szavak előtt kiteszi a névelőt: Mt. 28. 47/a: „läffätok meg az helt | holott helhezttetik volt az *vr iftent*”; L. 24. 122/b: „nem lelik meg az *vr Jefus* teftit”; Csel. 1. 162/a: „*az ata iften* vg vighezett . . .”; L. 1. 80/A: „*Az Vr* te veled vagon”; Az magyar nipek: „Profetäk által fzült righen nêked az *iften*”; Mk. 5. 56/b: „mire utatod meg az *me/tert*”; J. 19. 155/b: „*az Czä/zärnak* ellene mond”. — b) Az *egyik* szó előtt Sylvesternél inár felbukkan a névelő, de használata nem általános. Az *egyik*-*másik* kapcsolatban a *másik* szó elé mindig névelőt tesz, ahogy a Bécsi Kódex másolója is: Mt. 19. 29/b: „*eggik* firfiu volna az *mā/ik* affzoñember”; Pál: Róm. 1. 5/a: „*eggik* az *mā/iknak* iktelen kiuänfägära”. De: L. 7. 92/b: „*az eggik* adofs vala üneki öt füzaz denar pinzuel | *es az mā/ik* ötuennel”.

4. Az egész fajt jelölő ismert fogalom neve előtt Sylvester szabályosan használja a névelőt: a) Mt. 19. 30/b: „Könnébb az *teuinek* az tü fokoñ altal menni | *hög* nem mint az *kazdagnak* az iftennek orfzagäba be menni”. Az *ember* főnév általánosító szerepben inkább névelő nélkül fordul elő: Mt. 19. 29/b:

¹ A rövidítések magyarzata: Mt. = Máté evangéliuma; Mk. = Márk evangéliuma; L. = Lukács evangéliuma; J. = János evangéliuma; Csel. = Az apostolok cselekedetei; Pál: Róm. = Pálnak a rómarebeliekhez intézett levele; Pál: Fil. = Pálnak a filippibelieliekhez intézett levele; Pál: Tim. I. és II. = Pálnak Timóteushoz írt első, illetőleg második levele; Pál: Gal. = Pálnak a galáciabeliekhez írt levele; Pál: Col. = Pálnak a Colossébeliekhez írt levele. — A rövidítések utáni első szám a bibliai mű részére, a második Sylvester fordításának lapszámára utal. Komjáti és Pesti szövegei után a facsimile kiadás lapszámát tüntettem föl.

„az mit az iftei. eggbe foglalt | azt *ember* el ne válařffa”; L. 4. 85/b: „Nem csak keřiruel řl *ember*”. — b) Többes számban álló főnevek előtt is használja a névelőt, amikor a főnév összefoglaló értelemben az egész fajt jelöli: Mt. 8. 12/a: „*Az rokăknak* lukok vađon | *es az éđhi madaraknak* fiřzkek vađon”. — c) A névelő ilyen funkciójának kialakultságára mutat az is, hogy hasonlító mellékmondatokban névelővel áll az a névszó, amihez hasonlítunk valamit: Mt. 10. 15/a: „okofok legetek mikippeř *az křjok*”; Mt. 6. 9/b: „ne legetek pokolkedwřk . . . mikippeř *az tettetiřzent, iđűemberek*”. Nemigen van tehát különbség Sylvesternél a névelőhasználatban aszerint, hogy faji vagy egyedi fogalomról van-e szó. Például egyedi értelemben: Mt. 6. 9/a: „orézaiokot *az földre* haytöttăk volna”. Faji értelemben: Mt. 6. 9/a: „mikippeř menűben | azonkippeř *az földön* es”. — d) Kifejlődött a névelő használata az elvont főnevek előtt is: Mt. 11. 17/a: „Az kinek filei vannak *az hallă/ra* | halgaffa meg”; Pál: Róm. 2. 5/b: „Kik *az iđařřāgnak* nem enghednek | hanem *az hamřřāgnak* enghednek | meghăborodřs | *es harag iű*”.

5. A birtokos szerkezetekben a névelő használata általános: a) Ha a birtokos személyes névmás, a névelő használata szabályosnak mondható: L. 24. 123/b: „Lăřřătok *az en kezeimet* | *es az en lăbăimot*”; Mt. 15. 23/a: „Tifřtelled *a te atădot* | *es az te aňădot*”; Mt. 25. 39/b: „Agđatok műnekűnk *az tű olaytokban* | mert *az mű lămpăřink* im meg alořznak”. Ha a személyes névmás elmarad a birtokos szerkezetben, a pusztán birtokos személyes névmással ellátott főnév előtt a névelőt általában nem használja: J. 19. 157/a: „*řeiřt* le haytuăř lelkřt ki boczătă”. — Névelővel ritka: Mt. 18. 28/a: „malomkőueř kőřffenek *az nákăra*”. — b) Ha a birtokos nem személyes névmás, hanem egyéb szó, a névelő használata általános: Mt. 18. 29/a: „*es az hohereknak* kezibe adă řtet”; Mt. 18. 28/a: „*es az tenghernek* millfighibe veřfik”. Fordított szórend esetén hasonlóképpen általános a névelő használata: Mt. 5. 7/a: „Tű vattok *řaua az földnek*”. — c) Ha a birtokosnak jelzője van, a névelő használata ugyancsak általános: Mt. 14. 22/a: „az Herodes | ki *az niđ feiedelemnek* egđik vală”; Mt. 18. 28/b: „ha az egđhăzbeli nipeknak fem fogagđa Izauokat”. Sylvester jellegzetes szerkezet-alkotása a kétszeres birtokos jelző használata. Ilyen esetekben a második birtokos jelzőt is *-nak, -nek* raggal látja el, de névelőt eléje nem tesz: Mt. 14. 22/b: „Mikoron kediglen *az Herodesnek řřűletifinek napiăt* řdlenek”; Csel. Előszó: 160/b: „*az riđhi egđhăzbeli nipeknak řletinek mogđa* | *es řzer tarta/a*”. A legtöbb ilyen szerkesztés a névutók használatával kapcsolatban figyelhető meg: Pál: Róm. 2. 5/b: „hođ te el mehelf *az řftennek řletinek előtte*?”; Mk. 5. 56/a: „ű hozză mene egđ *az Sinagoganak feiedelminek kőzzőlle*”. — d) Birtokos jelzős szerkezetekben — mint a fenti példák is mutatják — a birtokszó előtt a névelőt Sylvester általában nem használja, még akkor sem, ha előtte a személyes névmást mint birtokost kiteszi is: Mt. 14. 22/b: „Add ennekem itt egđtălban *az Janos Baptřstanak ű řeit*”. Csekély számúak az olyan esetek, amelyekben használja a birtokszó előtt a névelőt: Mk. 5. 26/b: „Ěs mikoroř *az leăřnak az kezřt* fogta volna”. Inkăbb névmási birtokos jelzővel álló birtokszó esetén fordul elő: L. 6. 89/a: „*annak az iobb keze* meg ařžott vală”; uo.: „*Kinek az keze* meg ařžott vală”. Ugyancsak ritka a névelő az önmagában álló birtokszó előtt: Pál: Fil. 2. 69/b: „Egđitek fe nizze *az őueřt*”. — e) A tulajdonnévi birtokos jelző előtt úgy használja a névelőt, mint az önmagukban álló tulajdonnevek előtt. Tehát személynevek előtt általában alkalmazza: L. 4. 86/a: „Nem ezi *az Josefnek* fia?”; Csel. Előszó: 160/b: „*az Chriřtus nipe*”. Országok, tartományok, helységek neve előtt

nem szokott névelőt használni: Mt. 4. 6/a: „Zabulonnak | es Neptalimnak | *szomfzidsághiban*”; L. 5. 87/b: „kik Galíleanak es Sido orszagnak | es Jerusalemnek minden váro/káiból mentenek vala oda”. Ritkán: Mt. 2. 4/a: „küffebb nem vag az Sidoor/zagnak fő varofi között”. Víznevek előtt van névelő: L. 4. 85/a: „megtere az Jordan viziből”.

6. A tulajdonság- és számjelzős szerkezetekben Sylvester a névelőt a következőképpen használja: a) Tulajdonságjelző előtt megtaláljuk a névelőt, ha a szerkezet kifejezte fogalom határozott: Mt. 5. 7/a: „Valaki . . . megfzégghénd eget az mentül küffebb paranczolatoknak közzöle”; Mt. 19. 30/b: „es az örök életnek örököfe lifzen”. — b) Számjelzős szerkezetek előtt a szerkezet kifejezte fogalom határozottságának esetén ugyancsak megtaláljuk a névelőt: L. 24. 122/b: „meg mondak mind ezeket az tizeñegg tanijtuännak”; Mt. 25. 39/b: „Az vtänn eliöuinek az több füzűek es”. Az egész szóval kapcsolatos szokásos szerkesztése az, hogy a névelőt nem eléje teszi, mint jelző elé, hanem a jelzett szó elé. Így tulajdonképpen a jelzett szó az egész értelmezője: Mt. 8. 12/b: „Es ime eghi/fz az város eleibe kimene Jefufnak”: uo.: „eghi/fz az hay difzno”. Ha a sorszámnévi jelzős szerkezet időhatározó, sokszor elmarad a névelő: L. 24. 124/a: „ig kell vala az Chriftufnak harmad napon halottaiból feltámadni.”; L. 1. 80/a: „Hatod holdnapban kediglen . . .”. — c) A szent állandó jelzővel ellátott tulajdonnevek előtt ingadozó névelőhasználatot találunk: Mt. Ilete: 1/b: „Ezt szent Jeronymus iria szent Matherul”. Névelővel: Csel. Előszó: 161/a: „Ez Chriftus neuiri ölek meg az szent E/tuánt | ezirt az szent Jakobot | ezirt az szent Petert | ezirt az több szenteket | kikuel egetembe az szent Palt es”. — d) A melléknévi értelmezők névelővel állanak: Mt. Summ. Yy iij/b: „fogfagot Jefus Szenued az ártatlan”; Mt. 6. 9/a: „az mű keñerünköt | az mindennapiat aggad nekünk ma.” Megjegyzendő, hogy melléknévi értelmezőt Sylvester ritkán alkalmaz. Az értelmezést ugyanis általában mellékmondatos szerkesztéssel oldja meg. — e) Főnévi értelmező előtt van névelő. Pál: Tim. II: 1. 90/b: „az te nag añādban az Loi/ban | ez az te añādban az Eunikāban”. Névelő nélkül elég ritkán használja a főnévi értelmezőt, leginkább tulajdonnevek előtt marad el: Mt. 4. 6/b: „az ű attokual Zebadeufual”; L. 6. 89/a: „az tengerhez közel valo varofokból Tyru/bol es Sidonbol” (helynevek!). — f) Tulajdonságjelzős szerkezet mint értelmező gyéren fordul elő Sylvesternél, a már fentebb említett okból: inkább mellékmondatos szerkesztéssel él ilyen esetekben: Csel. Előszó: 161/a: „Jol kifalkodek azirt az mű apofitolunk az szent Pal”. Birtokosjelzős szerkezet mint értelmező azonban igen sokszor fordul elő, a névelőhasználatot általánosnak mondhatjuk: Mt. 4. 6/b: „lāta Jakobot az Zebedeufnak fiāt | es Janolt az ű atfa fiait”; Pál: Róm. 1. 4/a: „kiuānok az iftentül az mű atāntul”. — Névelő nélkül akkor szokott állni az értelmezői birtokos szerkezet, ha a birtokos helynév: Mt. 2. 4/a: „Betlehemben Sidoor/zagnak varofaban”. — g) Mutató névmásnak is sokszor van névelős értelmezője: Pál: Gal. 1. 55/a: „Mert hallotatok mikippen forgottam legen ez | az Sido tőruinben righenten”; Pál: Róm. 2. 6/a: „Hanem az | az Sido | az ki titkon Sido”.

Összefoglalva: Sylvesternél a névelőhasználat a Bécsi Kódex névelőhasználatához viszonyítva jelentősen kiszélesedett. 1. A tulajdonnevek közül a személynevek előtt általános, de ingadozóan használja a névelőt. 2. Egyes, méltóságot jelentő szavak (*isten, úr, császár* stb.) előtt már általános a névelő használata. 3. Az *egyik* szó előtt felbukkan a névelő használata, de még nem általános. 4. Kifejlődött a névelőnek az egész fajra utaló szerepe, ezért a

hasonlító mellékmondatokban is szabályszerűen fordul elő. 5. Az elvont főnevek előtt általánossá válik a névelő alkalmazása. 6. Birtokos szerkezetekben, a személyes névmás előtt szabályszerű a névelő használata. Az önálló birtokszó előtt szaporodóban van. 7. Tulajdonságjelzős szerkezetek, valamint értelmezők előtt használata általános.

4. A felsorolt esetek azt mutatják, hogy Sylvester korában a determináltság tudata sok olyan területen kapcsolódott már a névelő használatához, amelyeken korábban ez a tudat magukhoz a szavakhoz (fogalmakhoz) vagy szerkezetekhez kapcsolódott. Helyesebben — a fejlődés útját követve —, szükségessé vált a névelőnek determináló elemként való alkalmazása újabb és újabb területeken. Így például azokban a birtokos szerkezetekben, amelyekben a birtokosszó személyes névmás, a Bécsi Kódex szövegében a determinálást még elvégezte maga a személyes névmás és a birtokos személyrag együtt. Ezek az elemek olyan mértékben konkretizálták a szóban forgó fogalmat, illetőleg viszonyt, hogy névelőre még nem volt szükség. Vagy: úgy látszik, a birtokos személyrag a birtokszón Sylvester korában még erősen determináló hatású volt, hogy nem tartotta szükségesnek kitenni minden esetben. Viszont a birtokos személyrag determináló erejének kezdődő hanyatlására mutat az, hogy mégis többször használja. Az értelmező névelős megoldás ugyancsak hasonló helyzetből fakadt. A Bécsi Kódexben a birtokos szerkezet mint értelmező előtt még nincs névelő, mert a birtokos kitétele egymagában is eléggé pontosan determinálta a fogalmat. Sylvester nyelvtudata azonban már nem érezte elégségesnek, s nyomósításként a határozott névelőt alkalmazta. Igaz, hogy ebben már az is szerepet játszott, hogy olyan szavak elé is odakerült a névelő, amelyek önmagukban is — függetlenül a birtokos szerkezettől — megkapták a névelőt.

A határozott névelő olyan területekre is behatol, amelyekben a determinálásra a logikai helyzet nem sürget. Megszületett a határozott névelő, s most már nem is a gondolkodás kívánta alkalmak hordozzák csupán, hanem maga a nyelvi rendszer veszi pártfogásába, s terjeszti egyre tovább. Lehetséges, hogy ez a körülmény volt az oka például annak is, hogy a tulajdonnevek előtt a mainál szélesebben szerepel a névelő Sylvesternél. Hiszen a tulajdonnév önmagában teljesen determinált nyelvi tény.

Azonban valószínűleg más a helyzet az általánosítás eseteiben. Az egyedi főnév előtt való névelőhasználat Sylvesternél kibővül a fajt jelentő főnév előtti használatra. Ez a gondolkodással való kapcsolatban azt jelenti, hogy az egyedi fogalmak determinálása az általános fogalmak determinálásáig bővült. Az általános fogalomhoz viszonyítva az egyedi fogalom konkrét jellegű. Így a névelőhasználat a szűkebb kör felől az egyre bővülő kör felé mutat, a konkrét jellegű esetek felől az absztrakt jellegű esetek felé. A névelővel történő determinálás így magasabb színvonalú értelmi munkával kialakult logikai kategóriákra is kiterjedt.

Ezekben az összefüggésekben tehát a határozott névelő terjedése sajátos perspektívát kap. Bővülő használata ugyanis nem választható el a magyar nyelv addig kialakult determináló eszközeinek egész rendszerétől. Részleteiben ezt a kérdést nem ismerjük még elég mélyen. Utalunk azonban BÁRCZI GÉZÁNAK egy megjegyzésére ezzel kapcsolatban. A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséről elhangzott vitában (SATYERNYIKOVA, A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséhez: Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján. 1953. BÁRCZI GÉZA hozzászólása) a

határozott névelő kialakulásának szükséges voltát a tárgy *-t* ragjának a fejlődésével hozza kapcsolatba. A tárgyrag eredetileg determináló elem volt. A tárgyas igeragozás kialakultával maga az igei állítmány mutatott rá a tárgy határozott vagy határozatlan voltára, a *-t* rag tárgyjelölő szerepében általánosult a mondatban. A gondolkodás azonban nem mondott le a determinálásról, s újabb elemet szült erre a funkcióra: a határozott névelőt.

Nyilvánvaló, hogy kiterjedő használata során a magyar nyelv egész determináló rendszerével való kapcsolata is fejlődésen ment keresztül. Erre a kapcsolatra hívtuk fel a fenti megjegyzéseinkkel a figyelmet.

5. Vizsgálatainkat nemcsak az a megjegyzés indította el, amelyben Sylvester a határozott névelő meglétét megállapítja, hanem az a megjegyzés is, hogy a határozott névelő a beszédnek „maiestas”-t és „splendor”-t ad. Ezt a kijelentést a névelő stilisztikai értékelésének tartjuk. A *maiestas* szó méltóságot, ünnepélyességet, emelkedettséget jelenthet nála, a *splendor* pedig ékességet, jelentésbeli (értelmi) súlyt és erőt, a világosság és érthetőség fel-tételét. (FORCELLINI „Totius latinitatis lexicon”-ában: „Splendor verborum est nitor, vis, et significantia, qua res in bono lumine collocantur.” — „Splendor vocis est claritas et canora suavitas.”) „Splendor”-a a hangnak is van: akusztikai tisztasága, dallamos, kellemes csengése. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a két kifejezés nem Sylvester egyéni megjelölése volt, hanem a humanista retorikának, illetőleg stilisztikának műszótárából való.

Ha megjegyzéseit valóban a határozott névelőnek mint „stilémá”-nak a felfedezéseként értékeljük, és tekintetbe vesszük, hogy nyelvi tudata igen magas színvonalú volt, feltehetjük talán, hogy a határozott névelőt saját gyakorlatában valóban stílusértékében is alkalmazza.¹ Ennek ellenőrzése azonban nem könnyű, mert nem építhetünk az adatok feltétlen objektív bizonyító erejére. Bele kell élnünk magunkat egy négy évszázaddal ezelőtt élt, írt és beszélt humanista tudós nyelvérzékebe, sőt stíluszándékaiba — szubjektív módon. Így nagyon is fenyeget az a veszély, hogy egyes tényeket helytelenül ítélünk meg. Éppen ezért megjegyzéseink csak óvatos tapogatódzásoknak számítsanak, távol legyen tőlünk általános érvényű és kategorikus megállapítások leszögezése. Inkább tehát a tényeket: a szöveget próbáljuk meg beszéltetni, eléjük csak az egyéni stílusérzék jelzéseit bocsátván.

Módszerünk: párhuzamos szövegek egybevetése. Két kortársának: Komjáti Benedeknek és Pesti Gábornak a fordítási szövegei kínálkoznak az összehasonlításra.

Sylvester a névelő determináló jellegét sokszor a nyomatékosításra, kiemelésre, egy-egy fogalomnak vagy kapcsolatnak a hangsúlyozására használja, mintegy a kiemelkedő elem fontosságát, logikai súlyát érzékeltetve:

Sylvester:

Komjáti:

Hanem az | az Sido | az ki titkoñ Sido
| es az fűnek kőrűl metilife az igaz
kőrűl metilis | mell lilek fzerint lifzen
(nem betű fzerint) . . . (Pál: Róm. 2. 6/b).

. . . de ky tytkon valo zydo, a3, a3 zydo,
es a3zynck kőrnywmetellyffe, kwrnyul-
metelys | mely lylegben vagyon nem bethew
irasban . . . (52).

¹ Másképpen: BALÁZS JÁNOS, Az első magyar nyelv-művelők: Nyr. LXXXI, 150.

Mert mű magunk vagunk *az kőrnál metelt nipek* kik lelkünkkel tiszteljük az iftent . . . (Pál: Fil. 3. 70/b).

Mert atámiai az iften *az szabadlāgra* hiua títők^ot . . . (Pál: Gal. 5. 59/a).

. . . legetek tiszták . . . az nem igaz /es vizha fordult nemzetfignek közötte/ kik közötte világoffagot tegetek /mint *az vilāgok* ez vilāgon (Pál: Fil. 2. 69/b).

Mert nag fokan iarnak . . . kik az Christufnak euangeliumānak ellenfighi | kiknek az ű vighek vezedelem | es kiknek iftenek az *ünön halok* | es kiknek az ű *diczekedilek* az ű gallázatos voltokban vagon | kik csak ez földiekre vifelnek gondot | (Pál: Fii. 3. 71/a).

. . . hiuñ ezt | hog az ki *az io dolgot* el kezdette tū bennetek . . . (Pál: Fil. 1. 68/a).

Az kinek filei vadnak *az hallāfra* | halgaffa meg (Mt. 11. 17/a).

Néha a fokozást szolgálja a határozott névelő használata, s ilyenkor mintegy a fogalom abszolút értékét jelzi. A fogalom elhatárolása, a lehetőségek megszorítása a célja ilyenkor Sylvesternek:

Sylvester:

Es ez halzontalan foglāt veffitek az külfő fötitligbe | ott lifzen *az siralom* es az *fogaknak czikorgatāfa* (Mt. 25. 40/b).

Az gonof3 embereknek kedigleñ | es az ezalārdoknak *az gonof3ra* lifzen elő menetek . . . (Pál: Tim. II. 3. 92/b).

Egyes esetekben a névelő az objektiválás eszközének látszik. A névelő a fogalmat vagy a viszonyt személytelenebbé, elvonttá, távolibbá teszi:

Sylvester:

Az teftnek f3ouindeke *az szem* (Mt. 6. 9/b).

. . . es Judas Ifkariotot | ki v3gan azon vala *az ārulo* (L. 6. 89/b).

Az iften *az emberi szemilt* nem nizi (Pál: Gal. 2. 55/b).

Merth my vagyunk kwrnyűl meteeles, kyk lelegbe (lelek3erenth) a3 elviftennek 3olgalunk, . . . (315).

Merthe thy atiamiai *zabadsagba* hyuat-tattattatok [!] (hyuatalofok vattok) (270).

. . . es tisztak . . . a3 gonos es viffaltato (faytalan) nemzetfegnek kw3vttte (kw3epeth), kyk kw3wth vilagofoicyatok olymynt *üvndüklü velagoffagok* . . . ez velagon (313).

Moftan kegyk fyruanys mondom a3 Christus kerczt faianak ellenfegy, kynek vegek vezedelem, kyknek iftenek *halok*, es *dicyűleg* a3 v3 zegenfegekbe (gyalazatokba) kyk e3 fűldioket gondoliak (318).

. . . hyuen altallyaba en ezt eltűkeluen, hogy a3 aky el kezdette thy bennetek *io dolgot* . . . (307).

Pesti:

Az kijnek fije wagijon *hallāfra*, hallija (21/b).

Pesti:

Ecs a3 haznalatlan foglat weffetek a3 kijűew fetefegre, ot lezen *az sizaralom* es *fogaknak chijkorgatafa* (56/a).

Touabba a3 gonos emberck es cyalardok gonosbra, (vededelnesbre meennek) hafalnak . . . (394).

Pesti:

A3 tefteftednek zeuűjtneke zemed (11/a).

Jwdas Ifkarioteft, kij wgijan azon arwlo wala (127/a).

Komjáti:

A3 elű iften embernek femelyeth nem vefy, (valogatya) (256).

A névelővel történő általánosítás a térbeliséget, a mennyiségi viszonylatokat nyomatékosítja:

Sylvester:

Minden hatalom ennekem adattatott
az *menűben* | és az *földön* (Mt. 28. 47/b).

És az mikippeñ akariátok hog' tege-
nek tūnektek az *emberek* | tū azonkippeñ
tegetek űnekiek (L. 6. 90/a).

Pesti:

Adatot ennekem mijnden hatalom
Mennijen ees fewlden (66/b).

Ees valamij modon akarijatok hogij
tegijenek tij nektek, emberek tijs azon-
keppen tegijetek welek (128/a).

Komjátí:

... ki ... mint egg ember | meg aláza
ű magāt | engedelmes liuñ mind az *halā-*
biglañ | az *halāliglañ* | *kodigleñ* | mellet az
kerefjt fāñ | *szenuede* (Pál: Fil. 2. 69/b).

... mynt ember, meg aláza űnuñ
magat, engedelmes leuen mynd hala-
lyglañ | az gyalazatos ifanyo | kerefth
fanak halalaiglañ (312).

Sylvester a névelőt sokszor érzelmi hatás felkeltésére is felhasználja, illetőleg a névelő determináló jellegét érzelmek támogatására is mozgósítja. Ez lehet az eset a Miatyánk fordításában. Az odaadást, a devotiót, a tiszteletet, a hódolatteljes magatartás felkeltésének eszközét sejtjük benne:

Sylvester:

Mű atánk ki az *menűekben* vag' |
fzenteltellik az te *newed* | Jűñnel az te
orlagod | legen az te *akaratos* | mikippeñ
menűben | azonkippeñ az *földön* es. Az
mű keñerűnköt | az *mindennapiat* aggad
nekűnk ma. És enghedd meg mű nekűnk
az *mű adoffaghinkat* | mikippeñ mű es
meg engheggűk azoknak az kik műnekűnk
adoffok. És ne hagg' műnköt kifirtetbe
iutnunk | de *szabadijcz* meg műnköt az
gonofztul (Mt. 6. 9/a).

Pesti:

Mij attijank kij wagij *mēnijekbe*, zen-
teltellik te *newed*, ijewijen te *orlagod*,
legijen te *akaratos*, mijkent mēnijbe azon-
keppen *seldenijs*, *mij kenijerewnek* *mijn-*
dēnapijat agijad nekewnk ma. Ees bocha-
ffad nekewnk, *mij wetkewnek* mijkent
mijs bochatonk nekewnk wetetteknek, ees
ne wijg mijnket kefertetbe, de *zabadijch*
Gonoztol (10/a—b).

Az ünnepélyesség, az emelkedettség benyomását bizonyára a névelő szándékos használatának tulajdoníthatjuk a következő esetekben is:

Sylvester:

Űduőzlig' kedwes fűz. Az Űr te
ueled vagoñ (L. 1. 80/a).

Pesti:

Idwezlegij malažtal tellijes, *wr* wagijon
te weled, ... (113/a).

Komjátí:

Nemell bay viuāfual viuām az *bayt*
az *futāl*t el vighezim | az *hűtöt* meg tartām
(Pál: Tim. II. 4. 93/a).

Jo nemes viaskodašt, viaskottam, *futa-*
lomat el uegettem az *hytet* meg tartottam, ...
(395).

Sok esetben a mondatszerkezet ritmusát támogatja a határozott névelő. A következő mondatban például a két tagmondat gondolatritmusát a

mondatrészek párhuzamos elrendezése alkotja: állítmány — alanyi rész — bővítménytag. Ezt a párhuzamot támogatja, emeli a névelő nyomósító hatása:

Sylvester:

Es monda az Maria Fel magafztalla
az en iló lelkem az vr iftent | es őruendez
az en okos lelkem az en úduóziúó iftenemben
(L. 1. 8/b).

Pesti:

Nagijlagolijtiya een lelkem urat, ees
ewruendez az een lelkem een ijduwezijteu
iftenembe (114/a).

Felsorolás esetén az egyes tagok elé külön-külön kitett névelő a beszéd-ritmust hatékony módon támogatja, sőt ebben a kiemelés fokozásos megoldását is sejthetjük:

Sylvester:

Az vakoknak fzemeknek vilagoffaga
meg adatik | es az fántak ippeñ iárnak | az
poklofok meg tilztulnak | es az fiketek-
nek fileknek hallafa meg adatik | az ha-
lottak feltamadnak | es az fzeghiének őrd-
melt fogaggák az Euangeliumot ... (Mt.
11. 16/b).

Pesti:

A wakok latnak, fantak iarnak, pok-
lofok meg tiljtwnwk, fijketek hallanak,
hallottak [!] fel tamadnak, a zegenijek
Ewangeliomnak wijgan walo hijrdetefet
wezijk ... (21/a).

Annakokairt őllitek meg az tú ez földi
tagaitokban az bündököt | az parāznafā-
got | az fertelmefighet | ez nima bünt | az
gonofz kiuānfāgot | az fősuinfighet ... (Pál:
Col. 3. 75/b).

Komjáti:

Annak okaerth meg holta tegietek
(meg űllicetek) az ti fűldi tagaitokoth
(tudniamynt) hazaffag tűvrefet, parāzna-
fagot, buiafagot, belendeffeget, gonos
kyuanfagot es fefuenseget ... (333).

Különösen az értelmzős megoldásokban alkalmas a határozott névelő használata a fogalmak árnyalására, nevek felragyogtatására. Ilyen eseteknek látszanak a következők:

Sylvester:

Lafs nag ehető es nag bor ihačo embert |
ki az fukaroknak | es az bündöfknek
barátta (L. 7. 92/a).

Pesti:

Ihon torkos ember, bor iwo, nijlwan
walo bijnefeknek ees egijeb bijnefeknek
barattija (131/b).

Es mind az eghiffz nip 's mind az
fukarok igaznak itilck az iftent ezeket
haluāñ (L. 7. 92/a).

Ees mijnden neep kij ezt hallija wala,
ees az nijlwan walo bijnefekijs, igazijtijak
wala iftent, ... (131/a).

Komjáti:

... eljembe iut az tettetis nélküi valo
hüt | mell te benned vagon | mell vala
előffzör az te nag ańadban az Loifban | es
az te ańadban az Eunikāban (Pál: Tim.
II. 1. 90/b).

... ky lakožot volt leghelűfűr az
the feep Anyadba (wkűdbe) layde new-
űbw, es az te Eunika neuű anyadba
(386).

Az értékek szembeállításának nyomatékosítására például ilyenféle ese-tekben alkalmas a névelő:

Sylvester:

Hog ha az mű hamiff voltunk az ittennek igaz voltāt nīluān valoa tīzi | mit mondhatunk? (Pál: Rom. 3. 7/a).

A névelő támogatását gyaníthatjuk azokban az esetekben, amikor történés- vagy minősítés-viszonyokat fogalmi, megnevező megoldásokkal fejez ki. A közvetlenebb kifejezési módot választja ilyenkor:

Sylvester:

Az mű iftennkűnek kōnōrűletes fűi- nek es iohānak āltala | melfuel mūnkōt meg latogata az feltāmadott nap az magaf- lāgtol (L. 1. 81/b).

Ēs attul meg ne kiamad az ki eluifzi az tiēidet (L. 6. 90/a).

...naglagos dolgokat tūn en velem az hatalmas ... (L. 1. 81/a).

6. Ha az idézett szövegrészek valóban azt bizonyítják, hogy Sylvesternél a névelő stíluszerepet is játszik, akkor az a kérdés támad, hogy a névelő- használatnak a grammatikai úton számbavett bővülése és a jobbára csak sejtett stíluslehetőségek között mi a kapcsolat. Azt hiszem, a felelet nem nehéz. Sylvester ugyanis az alkalmazott stílus-eseteket a grammatikai bővülés eseteiből merítette. Tehát a névelő kiterjedő felhasználása kínálta számára a lehetőségeket a hatékonyabb kifejezésre. Nem hiszem, hogy Sylvester működése a névelőnek továbbterjedését eredményezte volna. De azzal, hogy nyelvtanában „felfedezte”, fordításában pedig valószínűleg tudatosan használta a szöveg erőteljesebbé, pontosabbá tételére, ennek az új szófajnak a jelentőségét megnövelte. Egy már készen álló, virágzásának tetőpontját elérő szókatégória alkalmasnak bizonyult az árnyaltabb kifejezésre.

Talán többször túl is ment a mértéken. Vannak ugyanis olyan esetek is, amikor a névelő zsúfolt használata nem emelkedettebbé, árnyaltabbá teszi stílusát, hanem göröngyössé, zakatolóvá. Ilyen esetekben kortársai megoldásai vonzóbbak, mert simább jellegűek, egyszerűbb beszédfolyást mutatnak, tömörebb kifejezést nyújtanak, közvetlenebb hangot ütnek meg. Például álljanak itt a következő szövegpárhuzamok:

Sylvester:

... ha fel viended az oltarra az aian- dikot mellet az iftennek fzerzettel | es ott meg emlekezendel hog az te atādfiānak valami neheffighe vaon te read | hađd ott az te auandikodat az oltarnak előtte | es mennē el | leld kedwit előffzor az te atād- fiānak (Mt. 5. 7/b).

Ēs l'n ez hog halla az Elfebet az Marianak kōfzōnetit | indulāft tūn az ger- mek az ū mihiben | es fzent lilekuel be telek az Elfebet ... (L. 1. 80/b).

Komjáti:

hogy ha az my hamyffagunk iftennek igaffagat ayanlya, myt mondunk? (53).

Pesti:

Amij iftenewknkwk belfew irlalmaf- fagij altal, kijkel meg latogatot mījket, tamadwan onnet fellijl (115/b).

...ees attol kij el wezij a mij tijed wīzsa ne kerd (128/a).

Mert tewn ennekem nagijokat kij hatalmas ... (114/a).

Pesti:

ha el wiended az te Aijandekodat az oltarra, ees oth megemlekezel rola, hogij wagijon valamij tetted attijadfia eilen, had oth az oltar elewt aijandekodat, ees mēniel engēzteld meg elezer attijad- fiat (8/a).

Ees lewn hogij mijkoron hallotta wolna Marianak kewzenetijt Ewrfe- bet, ewruēde a magzat az ew mehebe. Ees be tellijesedek žent lelekkal Ewrfe- bet ... (114/a).

Komjátí:

Először az Sido nípnek | az utān az ... 3ydonak elw³3er | és egyetēbe gw-
 Gōrōg nípnek | mert az iftennek igallāga rōwgnēk, merth iftennek ygaffaga az által
 az euangeliumnak általa nīlatkozik ki ... meg teccyk ... (46).
 (Pál: Róm. I. 4/b).

Ebből a néhány példából is világos talán, hogy Sylvester a túlzott névelőhasználatlaltal — legalábbis stilisztikai értelemben — sok esetben túllőtt a célon. A névelő „irodalmiasítása”, úgy látszik, elkerülhetetlenül együtt járt a névelő megokolatlan túltengésével, ha nem is mindenütt, de igen sokszor. Még alig fedezi fel a grammatikus az új szófajt, máris erősebben terheli meg a kelleténél stilisztikai szerepével. Kiszabadult fegyelme alól, és ezzel a szövegtől sok esetben elvette a tömörséget és természetességet.

7. Ha prózájában sokszor fölöslegesnek érezzük a névelőt, és úgy látjuk, hogy Sylvester stílusát inkább rombolja, mint emeli, klasszikus mértékű verseiben mindig a helyén találjuk. Hiszen éppen disztichonjai számára jelentett sokat a névelő felfedezése. VARGYAS LAJOS a hexameterről írva (A magyar vers ritmusa. 1952. 171) megállapítja, hogy a szótagváltakozásra nagy lehetőségek nyílnak benne. S ezeket Sylvester kitűnően ki is aknázza verseiben: a megfelelő helyen mindig kezére játszik a vers sima folyásában: ha a vers úgy kívánja, elhagyja, más helyen használja, s ez mindjárt stilisztikai tehermentesítést jelent. Például ebben a két sorában is (Mt. summ. Yy ij/b): „Ki legen az boldog | ’s az igaz doctor | ’s igaz ember | Erre tanijt Chriftnus | erre tanijt ez irás”. Prózában még két helyre tehetne volna ki a névelőt, de hiánya jól esik a fülnek, változatossá és vonzóvá teszi a kifejezést.

Van egy-két olyan hely Sylvester verseiben, ahol a névelő stilisztikai hatása feltűnően erős. Olyan helyek ezek, amelyeknél nyomaték esik a névelőre. Ilyenkor valóban felragyog a sorban, valóban fényt, splendorat ad a vele kiemelt szó, fogalom. Mint például ezen a talán legbeszédesebb helyen (1/a): „Itt vaōon az reytek kinez | itt vaōon az ki folō vīz || Itt vaōon az tudomān mell ōrōk illetet ād”. A névelő itt kitűnően szolgálja az író patoszáat, alkotása nagyszerűségébe vetett hitét, bizonyosságát.

A verses szövegek egyébként nem a legalkalmasabbak a névelőhasználat vizsgálatára. Körültekintve Sylvester kortársainak verseiben, aligha lehetne valami szabályosságot megállapítani. Ennek okára HORVÁTH JÁNOS figyelmeztet. A költő ugyanis a szótagszám érdekét különböző módon szolgálja. Egyike ezeknek a névelő elhagyása. (A magyar vers. 1948. 252.) A névelő kezelése tehát a versben nem nyújt biztos támasztékot a vizsgálat számára, s általában régibb nyelvallapot benyomását kelti. Csak azoknál a versíróknál találjuk meg a névelőnek természetesebb, szabadabb használatát, akiknek a vers ritmusa iránt is nagyobb a fogékonyságuk. Ilyen például Batizi András (vö. HORVÁTH i. m. 268).

8. A stílus sokkal összetettebb, mintsemhogy egyetlen elem alapján fogalmat alkothatnánk valakinek az általánosan jellemző kifejezés módjáról. Ha általános benyomást próbálunk szerezni Sylvester fordítási gyakorlatáról, ahhoz a sajátos megfigyeléshez jutunk, hogy a névelő tudatos, következetes és stílusértékben való használata csak egy vonása interpretáló gyakorlatának.

GERÉZDI RABÁN nem tartja jó stilisztának Sylvestert, s mintaképevel, Erasmussal összevetve azt állapítja meg, hogy: „annak csak szellemét, körül-

tekintő, minden szót, kifejezést az egyetlen helyes értelem szolgálatába állító tudatosságát sajátította el, nyelvi eleganciáját azonban . . . nem, mert annyira pontosan, teljes értelemmel akarja a gondolatokat tolmácsolni, hogy gyakran körülményessé válik” (Magyar Századok 66).

HORVÁTH JÁNOS pedig a bibliafordítás nyelvét elemezve ezeket mondja többek között: „Keveset bíz az olvasóra; igyekszik biztosítani, ha körülményesebben is, a szöveg érthetőségét” (A reformáció jegyében 156).

A névelő önmagában nem okolná meg azt az összképet, amelyet az idézett kutatók Sylvester stílusáról kaptak. Alighanem azzal a megállapításunkkal járunk közel a valósághoz, hogy Sylvester a nyelvi determináció teljes eszköz-rendszerével dolgozik fordításában. Ha a fentebb idézett és a másik két bibliafordító szövegével egybevetett részeket a tolmácsolás általános nyelvi alapjainak szempontjából vizsgáljuk, akkor a névelő mellett több olyan determináló jellegű nyelvi eszköz összhatását fedezzük fel, amelyek egymást támogatva adják a fent idézett összképet.

Elsősorban az igekötő perfektiváló jellege siet a névelő támogatására. Fent idézett szövegeinkből veszünk néhány esetet: Komjáti: *vyrnek ontaf/ara, tbruynaltal itilletnek, igaffagnak gymülczeuel*; Pesti: *hallija, ijewijen te orzagod*; stb. Sylvesternél viszont: „az vürnek ki ontáfára”, „az törüinnek általá itilletnek meg”, „az meg igazuláfnak gömöleziuel”, „halgaffa meg”, „Jüiönel az te orzagod” stb.

A mutató névmásnak a mondatot belülről feszítő alkalmazása is meghatározza Sylvester jellegzetes stílusát. Ismét a fenti szövegekből egy-két bizonyíték: Pesti: „Alijtom, hogij a kijnek . . .”, „mijs bochatonk nekewnk wetwtwknwk”; Komjáti: „engedelmes leuen . . . kereth fanak halalaignan”; Sylvester: „Az t vüem hog az az kinek . . .”, „mü es meg engheggük azoknak az kik münekünk adoffok”, „engedelmes liuiñ . . . az halaignan . . . mellet az kereljt fñ lzenvede”. A mutató névmás alkalmazása természetesen összetett mondatok szerkesztését kívánja meg, és ez ismét olyan vonás egy író stílusában, amely a gondos megértetést szolgálja, sokszor azonban bonyolulttá teheti azt, amit egyszerűen is ki lehet fejteni.

Bizonyára a pontosságot szolgálja a gondolatot objektívebb formában rögzítő névszós szerkesztés az igei helyett. Amit Pesti és Komjáti egyetlen igével fejez ki, azt Sylvester többször egy névszó és egy ige együttesévé bontja, ezzel adva meg a kifejezésnek substanciálisabb jellegét: Pesti: „engezteld meg elezer attijadfiat”, „igazijtijak wala iftent”, „A vakok latnak”, „a kij kegiig nem hizij”; Komjáti: „iftennek igaffagat ayanlya”; Sylvester: „leld kedwit előffzör az te atáfdiának”, „igaznak ütélék az iftent”, „Az vakoknak szemeknek vilagoffága meg adatik”, „Az ki kedig az hütte nem tèrent”, „az iftennek igaz voltát nüluän valoä tifzi”.

A jelzős szerkezeteknek tagoló, fogalombontó jellegét is sokszor alkalmazza céljai szerint. Amit kortársai egyetlen főnévvel jelölnek meg, azt Sylvester jelzős főnévvel helyettesíti: Komjáti: „ammy nyaiaf/agonk”, „az zynek kwrnywlmetylfe, kwrnywlmetyls”; Sylvester: „az mü nüias ütünk”, „az lzünek körnül metilife az igaz körnül metelis”.

Talán példák újból való idézése nélkül is nyilvánvaló, hogy az értelmező széles használata, valamint a személyes névmásnak mint birtokosnak sűrű alkalmazása ugyancsak hozzájárul Sylvester stílusának általánosan analitikus-determinatív meghatározottságához.

A határozott névelő elszakadása a mutató névmástól befejeződött. Azok az átmeneti esetek, amelyeket szövegeiben természetesen sokszor találunk, szinte ma is megvannak. Nem is ez a lényeges, hanem az, hogy elszakadván a konkrét visszautalástól, olyan fogalmak determinálójává válik, amelyekről sem a szövegben nincsen szó, de nem is úgynevezett általános fogalmak, amelyek mindenkinek a tudatában élnek, amelyeket tehát a határozott névelő természetes módon előzhet meg ma is. Amikor Sylvester „a törvény”-ről szól, olvasója tisztában van azzal, hogy miféle törvényre utal. De ilyenfajta szövegrészben, mint: „Jefus *az* vetemínékenn menne által” (L. 6. 88/b), már csak determináló elem a határozott névelő: veteményekről a szöveggörnyezetben egyetlen szó sincsen. Valóban megszűnt a névmás mutató jellege, teljesen elvont kapcsolatot tud érzékeltetni, stílusesszközzé válik.

9. KAZINCZY 1808-ban újból kiadta Sylvester Grammatikáját és Dévai Orthographiáját „Magyar régiségek és ritkaságok” címmel. Az utóbbihoz írott előszavában Dévai stílusát azért dicséri, mert keveset használja a névelőt. „Ő kiugratja az articulushokat, — ezeket a nem ugyan mindenütt, de igen a legtöbb esetekben, *értelem és kép nélkül való ragasztékjait a szónak* [Kazinczy emeli ki!], melyek a gondosabb írók oly igen elgyötirik, s szólásai poetai dictioikként zengenek.”

A határozott névelő tehát harmadfélszáz esztendő alatt terhivé válik a szépirodalmi stílusnak.

SENDE ALADÁR

Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában

1. A hasonlító kötőszók nagy változatosságot mutatnak a régi nyelvben, és részben még ma is. Egyeseknek megvan a maguk sajátos funkciójuk, mint a *hogynem*-nek, *mintsem*-nek és változataiknak a hasonlító határozói mellékmondatokban (pl. „nagyobb, *hogyse* én”; úgynevezett egyenlőtlenség összehasonlítása: l. SIMONYI, MKöt. III, 187—90); a régi nyelvi *olyha*, *oly mely*, *úgy mint*, a mai *mintha* kötőszónak a feltételes hasonlításban (l. i. m. 191—6), a *mennél*, *minél*, *mennyire* kötőszavaknak az úgynevezett aránymondatokban („*mennél* nagyobb, a n n á l szebb”: l. i. m. 204—25); de a *mint*, *miként* és *miképpen* kötőszavakról ezt állapítja meg SIMONYI: „A többi azonban egymás közt rokon értelmű, úgy hogy az egyszerű összehasonlításban folyvást változnak” (i. m. III, 152). Ezt bizonyítja is azzal, hogy ugyanannak a latin mondatnak magyar megfelelőjét több bibliafordításból egymás mellé állítja: az egyes fordítások más-más hasonlító kötőszót használnak. Megjegyzi azonban, hogy a *miként* és *miképpen* nem mindig foglalhatja el a *mint* helyét, például középfok mellett vagy a *mintha* stb. kapcsolatokban nem (i. m. 153).

A latin nyelv szintén bővelkedik hasonlító kötőszókban; ezek közül a magyar hasonlító határozói (középfok mellett álló) *hogynem*, *mintsem*, vagy *mint* kötőszóknak felel meg a *quam*, főképp az említett feltételes hasonlító kötőszóknak a *quasi*, de jónéhány kötőszó éppúgy változtatva használható, mint a magyar *mint*, *miképpen* és *miként*; ezek: *ut*, *sicut*, *velut*, *prout*, *quomodo*, *quemadmodum*. Van-e valami kapcsolat vagy megfelelés a felváltva

használható magyar és latin hasonlító kötőszavak között? A legtöbb kódex — már amelyiknek megvan a latinja — nemmel felel erre a kérdésre. A biblia-szövegek a legalkalmasabbak erre a vizsgálatra; már SIMONYI egybevetett mondatai mutatják, mennyire szeszélyesen felel meg egy-egy latin kötőszónak a magyar. Lássunk még néhány példát a JordK.-ből: 476: „*mykeppen* meg vagyon yrwan: *sicut scriptum est*” | 474: „olyanok valanak *mynt* az yohok: *erant sicut oves*” | 607: „ky nagyobb ty kezzeletek, legyen *mykent* kyffeb: *sed qui maior est in vobis, fiat sicut minor*”.

Csak futólag jegyzem meg — részletes feldolgozása egy nagyobb dolgozatom tárgya lesz —, hogy a váltogatva használt magyar hasonlító kötőszók a kódexekben megérdemlik a behatóbb vizsgálatot, mert néhol van bizonyos árnyalati jelentésmegoszlás is köztük, másutt — legnagyobb részben — a kódex korára, stílusára, esetleg nyelvjárására jellemző, hogy a *mint*, *miképpen* és *miként* közül ugyanabban a funkcióban melyiket használja, illetőleg ha váltogatva használja őket, milyen a három — vagy csak két — kötőszó aránya. Külön dolgozatban részletezendő kutatásaim eredményei alapján kétségtelen, hogy a korai kódexek legnagyobb része a három kötőszó közül a *miképpen*-t használja elsősorban; mellette bizonyos helyzetekben előfordulhat a *mint* is; a későbbi kódexekben az utóbbi válik uralkodóvá, s korai nyomtatványainkban is már ezt az állapotot találjuk. Igen ritka és mindig külön részletes vizsgálatra érdemes a *miként* felbukkanása egy-egy kódexben vagy kódexcsoportban.¹

IHa a Huszita Biblia hasonlító kötőszóit a fenti szempontok szerint megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy itt is, mint sok más nyelvi elem használatában sajátos, más kódexektől eltérő különbségeket mutat fel. Nemesak abban áll ez a különbség, hogy a más kódexekben igen ritka, vagy nem is használatos *miként* a leggyakoribb hasonlító kötőszó benne, hanem abban, hogy igyekszik tudatosan rendet teremteni a hasonlító kötőszók sokféleségében, és a különben azonos használatú (szinoním) magyar kötőszók egyikét egyik, másikat másik — szintén egymás közt felváltva használható — latin kötőszó megfelelőjévé teszi meg. Ilyen törekvést más, a Huszita Bibliától független kódexekben nem figyelhetünk meg.

A magyar és latin hasonlító kötőszók közti — nyilván önkényesen megállapított — megfelelések a következők: *miként* = *sicut*; *mint* = *ut*; *miképpen* = *quomodo* (*quemadmodum*); *miszerint* = *secundum quod*; *moránal* = *quasi* (*tamquam*). A kötőszópárok megválasztásában fellelhető bizonyos — középkori értelemben vett — megfontoltság. A legrövidebb, legegyszerűbb latin kötőszó, az *ut* kapta a legrövidebb és az egykorú nyelvérzék számára már nyilván nemigen elemezhető magyar megfelelőt, a *mint*-et. A *quomodo* és a *quemadmodum* közös magyar megfelelőjeként önként kínálkozott a *kép* 'mód' főre vet magába foglaló *miképpen*. Mivel *secundum* = *szerint*, a *secundum quod* kötőszó szabályos megfelelője a *miszerint*. Az összetett *sicut*-ra maradt a közepes hosszúságú és összetettséget talán még éreztető *miként*; még leginkább ez használatos a ritkább *velut* és *prout* fordításaként is. A bizonytalanságot, feltételességet

¹ A kódexek hasonlító kötőszóit, a hasonlítás egyes jelentéstani csoportjait, a kötőszók ezekkel való összefüggéseit és az egyes kódexek vagy kódexcsoportok között levő stilisztikai, nyelvjárási vagy időbeli különbségeket, amelyek a hasonlító kötőszók használatának tanulságaiból adódnak, kandidátusi dolgozatomban fogom bemutatni.

kifejező *quasi*-ra és *tamquam*-ra a rejtélyes *monnal*-t alkalmazták a fordítók. Ezt más kódexből jóformán nem ismerjük,¹ így hajlamosak volnánk azt hinni, hogy akár valóban a *mondanál* 'azt mondanád, úgyszólván' igét (l. SIMONYI, MKöt. III, 175), akár a *mo*- névmástó valamely ragos alakját (l. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XLIV, 60—2) a fordítók tették meg hasonlító kötőszónak, mert az ilyen funkcióban használatos *olyha*, *úgymint*, *hogyhana*, *mintha* stb. kötőszókat vagy nem ismerték, vagy nem találták alkalmasnak a *quasi* fordítására. A középfok mellett álló *quam*-nak itt is — mint sok más kódexben — *hogy-nem* felel meg. A megfelelő hasonlító kötőszó kiválasztása nyilván ilyen elméleti alápokon történt, és nem például úgy, hogy a leggyakoribb latin kötőszó, a *sicut* kapta a leggyakoribb magyar kötőszót (ez a *miképpen* lenne). Ennek következménye aztán a *miként* szokatlan túlsúlya, ami az egész kódexirodalomban szinte egyedülálló jelenség. (A pálos-kódexek kedvelik még nagyobb mértékben a *miként*-et, erre a kérdésre azonban itt nem térhetek ki.)

2. Vizsgáljuk meg most már részleteiben, hogyan valósul meg ez a „tervezet” a Huszita Biblia egyes kódexeiben.

A Bécsi Kódexben a latin—magyar kötőszópárok alkalmazása szinte tökéletesnek mondható. Különösen jól látható ez a szabályszerűség akkor, amikor halmazódó hasonlító kötőszó esetén a latinban különböző kötőszók váltogatják egymást, s a magyar fordítás ezt pontosan követi: 111: „Eftapot valnac kédeg *ment* ember *mikent* videknèc biraia: Sceprum autem habet ut homo, *sicut* iudex regionis” | 159: „o kariay (es) mèlle alab labaiglan *monnal* fenlo èrènéc zèmele Es o bèzedenèc zozaffa *me(n)t* fokaffagnac zozaffa: et brachia eius, et quae deorsum sunt usque ad pedes, *quasi* species aeris candentis; et vox sermonum eius ut vox multitudinis” | 196: „*Mikeppe(n)* adlac tegedèt *mike(n)t* Adamat: vétlèc tegedèt *ment* Seboimot: *quomodo* dabo te *sicut* Adama, ponam te ut Seboim?” (a *miképpen* itt nem hasonlító kötőszó, hanem módhatározó kérdőszó) | 308: „bètèllèfednèc *ment* fialac (es) *mo(n)nal* oltarnac zaruay: replebuntur ut phialae, et *quasi* cornua altaris” | 279: „iarnac *ment* vakoc: mert vrnac bünhotttènèc (es) ki otttètic o verec *mikent* fold (es) o tè'tec *mikent* ganec: ambulabunt ut caeci, quia Domino peccaverunt, et effundetur sanguis eorum *sicut* humus, et corpora eorum *sicut* stercora” | 99: „ágonozokat mèllèc nem lottèn(e)c meñ alat *mikeppèn* Irlmbèn lottèn(e)c *my zère(n)t* iruan vadnac . . . : mala magna, quae non sunt facta sub coelo, *quemadmodum* facta sunt in Ierusalem, *secundum* quae scripta sunt” | 249: „rèmekekbè vagdaltac *mikent* fòdòbèn (es) *mo(n)nal* huít fazeknac közèpibè: conciderunt *sicut* in lebete, et *quasi* carnem in medio ollae”. Hasonló kettősségek találhatóak még a 193, 198, 251, 261, 263, 308, 309, 313 stb. lapokon. Fersze a kötőszók ilyen váltogatásakor egy-egy hiba is észíszhat bele a fordításba (l. később).

Érdekesen mutatja a pontos megkülönböztetésre törekvést a következó javítás: 190: „megkèntec *monnal* [*mikent*] kèmenècèt: applicuerunt *quasi* clibanum”, ahol a *monnal* MÉSZÖLY jegyzete szerint „Jellel ide utal lapszéli igazítás” (MÉSZÖLY, Bécsi Codex 146) az elöször tévesen leírt, de aztán kitorölt *miként* helyére.

¹ Az ÉrsK. *monnal*-ját nyugodtan tulajdoníthatjuk a Huszita Biblia nyelvi hatásának.

A ritkább latin kötőszókra a Bécsi Kódexben a következő magyar megfelelőket találjuk: *velut*: háromszor *miként*, egyszer *mint*, egyszer *monnal*; *prout*: egyszer *mint*; *tanquam*: egyszer *monnal*.

A Bécsi Kódex nagyszámú hasonlító kötőszói közül csak 26, a szabályostól eltérő fordítást találunk. Ezekkel kapcsolatban megjegyezhetjük a következőket:

1. Az eltérés néhányszor világosan elírás, figyelmetlenség következménye, olyankor, amikor több különböző hasonlító kötőszó halmozódik össze: 123: „Es negèd orzag lezen *mikent* vas *Mikent* vas megtor (es) megèhneit mendenekèt... Et regnum quartum erit *velut* ferrum: quomodo ferrum comminuit et domat omnia...” 139: „zenat ezel *me(n)t* tèhèn: foenum quasi bos comedes”, de néhány sorral lejjebb ugyanezen a lapon: „zenat *ot ment* tèhèn: foenum ut bos comedit” | 156: „*mi zere(n)t* lot Ihrlmbèn *mi zeret* irua(n) vagon: se cundum quod factum est in Ierusalem. Sicut scriptum est...” | 158: „o tète *monnal* Cri'olitus (es) o orcaia *monnal* villamatnac... zèmele (es) o zèmèy *ment* ego lampas: corpus eius quasi chrysolithus, et facies eius *velut* species fulguris, et oculi eius ut lampas ardens” (az első és a harmadik kötőszó megfelel a latinnak) | 182: „vèlièm *otèt monnal* kiètlènt (es) allaptalfam *otèt mo(n)nal* vtntalkul valo földèt: ponam eam quasi solitudinem, et statuam eam *velut* terram inviam”. Hasonló elnézések vannak két különböző egymás közelében álló kötőszó esetén a 200, 201, 205, 221, 236, 307, 347 lapokon.

2. Mind az előbb felsorolt — mondhatjuk így: „fügő”, mind más, magányos — „fügetlen” — elírásokban elsősorban a *miként* javára történik a csere (16 esetben); ötször a *mint*, négyszer a *monnal*, egyszer a *miszerint* kerül más kötőszók helyére. Környezettől független felecserelés tízszer *miként*-et, háromszor *mint*-et eredményez. Tehát a különben is leggyakoribb *miként* a leghajlamosabb a terjeszkedésre.

3. *Miként*-et tévesen elsősorban *quomodo* helyett írnak (hétszer, s ebből csak kettőt lehet a szöveggörnyezet megtévesztő hatásával magyarázni). Ötször kerül *quasi* helyére *miként* vagy *mint*, de ebből négy a környező *miként*-ek és *mint*-ek hatásának eredménye. A különben is nagyon ritka *miképpen*-t tehát akkor is kerüik a fordítók, ha a latin eredeti ennek használatára indítaná őket.

4. Figyelemre méltó a hibák helyi eloszlása a kódexben: az első 150 lapon 6 hiba van, körülbelül 20–30 laponként egy-egy, az első 4 a szöveggörnyezettől független elírás. A 150–200. lapon már újra 5 hiba van, de egy kivételével a környezettel magyarázhatók. A 200–50. lapon megint 9 hiba van, közülük 3 független elírás. A 250–80. lapon 5 független hiba van. Végül az utolsó 44 lapon még egyetlen, a környezettől eredő hiba van. Vajon a hibák elszaporodása a 150–280. lapon, de méginkább a 235–80. lapok nagyszámú független elírása nincs-e összefüggésben a két különböző fordító személyével?

5. A magyar fordítás eltéréseinek okai között nem találunk olyant, hogy egy bizonyos funkcióban térne el a magyar kötőszók használata a meghatározott latin eredetitől. Az eltérések elsősorban hibák. Egy tendenciát azonban megfigyelhetünk: a latin nyelv ritkán használja a *quomodo*-t, *quemadmodum*-ot kötőszóként. A magyar fordító még ezekben az esetekben is szívesebben használja a *miként*-et; a *miképpen*-t még erősebben a kérdőszói használatra korlátozza, mint a latin nyelv a neki megfelelő alakulatokat. —

A *quomodo* kötőszó ötször *miként*, ötször *miképpen*; a *quomodo* kérdőszó 16-szor *miképpen*, és csak kétszer *miként*!

6. Néhány esetben téves fordítás eredményeképpen a *miként* stb. nem latin hasonlító kötőszónak felel meg, hanem *quia*-nak, *quoniam*-nak, máskor a latinban nincs kötőszó. Ezek az esetek számunkra most nem fontosak, általában értelmetlen magyar mondatot adnak.

A M ü n c h e n i K ó d e x már közel sem olyan következetes a hasonlító kötőszók használatában, mint a BécsiK. Az alapelv kétségtelenül ugyanaz, de sok kivételt találunk benne, mégpedig részenként más és más arányban: 1. A Máté-evangéliumban a *miként* dominál. *Quomodo* helyett is felerészben *miként*-et használ. A latin szövegben csak két *ut* van, de mind a kettőnek *miként* felel meg, viszont a *sicut* néhányszor *mint*, sőt egyszer *miképpen*. — 2. Nagyjából hasonló a helyzet a Márk-evangéliumban is. — 3. Lukács és János evangéliumában azonban egyszer megfordul az arány! A *miképpen* előretör. A *sicut* fordítására is — már több mint felerészben — a *miképpen*-t találjuk, és természetesen a *quomodo* is szinte kivétel nélkül *miképpen*. A *quasi* Máté evangéliumában nem fordul elő; a többi evangéliumban szabályosan *monnal*. — A Müncheneri Kódexből a Máté-evangéliumot más fordítónak tulajdonítják, mint a többi hármat. (L. SZILY: MNy. VII, 441 kk.) Nem lehet-e ehhez még a Márkot is hozzácsatolni, és csak a Lukács—Jánost elválasztani tőle? De még így, fordító-váltással sem tudjuk megmagyarázni a *miként* és *miképpen* arányának megváltozását, hiszen ugyanez a két fordító írta a Bécsi Kódexet is, ott pedig ilyen kettősségnek nyoma sincs. Különben is a sok szabálytalanságot a hasonlító kötőszók használatában, különösen pedig a *miképpen* fölös nagy számát inkább a másoló rovására kell írunk. Felmerülhet az a kérdés, hogy két külön másolóval van-e dolgunk (nem okvetlenül magában a Müncheneri Kódexben, hanem esetleg egy közbeeső kéziratban), vagy megmagyarázhatjuk a változást úgy is, hogy a másoló (Németi György?) eleinte jobban ragaszkodott az eredetihez, s mivel abban több volt a *miként*, ő még többet csinált belőle — nem vévén észre a latin kötőszókkal való párhuzamot —, később azonban, talán mikor kis szünet után újrazdte az írást Lukács evangéliumával, saját nyelvjárásának, illetőleg az általánosan használt nyelv szokásának kényszerítő hatására a *miképpen*-eket részesítette előnyben. A Huszita Biblia itt is — mint sok más nyelvi kérdésben — meglepő rejtvényeket ad fel a kutatóknak.

Az A p o r - k ó d e x első keze (= a zsoltárok) a *sicut* = *miként*, *ut* = *mint*, *quasi* = *monnal* szétválasztásában meglehetősen következetes. *Quomodo*-ra a latin alig adott lehetőséget, de a két meglevő esetben *miként* fordítást kap. Ezzel szemben *sicut*-ra felbukkan két *miképpen* is. Általában azonban a *miként* terjeszkedik a *mint* és a *monnal* rovására. Ez a rész tehát közelebb áll a Bécsi, mint a Müncheneri Kódexhez, bár pontosságban nem éri utól. — Az Apor-kódex második keze (az egyéb bibliaszövegek) alig ad összehasonlítási lehetőséget rövidege miatt: minden hasonlító kötőszó *miként* benne, a *sicut* mellett az *ut* és a *quasi* is. Ez annak a következménye lehet, hogy a másoló nem ismervén fel a latin kötőszókkal való összefüggést (nem volt előtte a latin szöveg), kiegyenlítette a hasonlító kötőszóhasználat „következetlenségeit” a leggyakoribb változat javára; ami nem okvetlenül jelenti azt, hogy saját nyelvhasználatában is ez lehetett a leggyakoribb.

A D ö b r e n t e i - k ó d e x zsoltáraitra is a *miként* uralma jellemző, de elég jól betartja az *ut* = *mint* megfelelést (*mint* helyett azonban ilyenkor

miként is előfordul). A *monnal*-t nem használja, helyén a *miként* és a *mint* osztozik a *quasi* lefordítására. A *miképpen*-t kerüli, a *quomodo* fordítására is a *miként*-et használja. — A Döbrentei-kódex egyéb bibliaszövegei is lényegében ezt a képet mutatják. Önálló sajátága azonban a *quomodo*-nak és a hasonlító *ut*-nak néhányszor *hogy*-gyal való fordítása, és az egész kódexirodalomban alig található *minemmen* kötőszó a *quomodo* és a *quemadmodum* visszaadására. — A DöbrK. tehát valóban ebben is inkább az AporK. második kezének típusát követi (vö. MÉSZÖLY: IrtörtKözl. XXV, 40), de az eredeti szabályszerűségeihez még egy lépéssel közelebb áll, mint az. Nagyszámú újszövetségi részlete viszont nem a MünchK. megfelelőseit tükrözi, hanem saját zsoldárival egyező típus, bár bizonyos pontokban ezektől is eltér.

A Székelyudvarhelyi Kódex hatodik keze a DöbrK. nyelvi sajátságait mutatja (olyan részceiben is, amely nincs meg a DöbrK.-ben, pl. Luk. I. 36—8.). Rövid néhány lapján csak hat *sicut*-nak megfelelő *miként*-et találunk, viszont egy *quomodo*-t fordító *miképpen*-t is.

3. A hasonlító kötőszóknak a Huszita Biblia körében való használata a kódexek összefüggéseinek rejtett titkaiba világít bele. Jól mutatja az írói tudatosságnak, az írott szöveg tiszteletének és a nyelvhasználatnak különbözőképpen megvalósuló erőviszonyait is. Támogatja MÉSZÖLY kutatásait és újabb szempontokat vet fel: 1. Tisztázni kellene a BécsiK. két fordítójának és három másolójának viszonyát, esetleges külön nyelvi sajátságait; a két fordító határát és a MünchK.-hez való viszonyát. A BécsiK. kétségtelenül egységes igényű fordítás, de kisebb ingadozások vannak benne, s ezek talán segítségünkre lehetnek e kérdések megoldásában. Ilyennek tartom a hasonlító kötőszók hibáinak eloszlását a kódex lapjain, valamint a hangtoldó tövek váltakozásait. A kettőt azonban nem sikerült megnyugtatóan összhangba hozni. Még egyéb adatokra is szükség volna.

2. A BécsiK.-hez közelálló az AporK. első keze. Az előbbiben is megvan a hajlam, hogy a *miként* terjeszkedjék a *miképpen* rovására, az utóbbiban ez a tendencia valamivel nagyobb méreteket ölt. Ebben az irányban halad tovább a MünchK. Máté—Márk része, nagyobbfokú keveredéssel. Rövidsége miatt nehéz elhelyezni a SzékK. 6. kezét, de inkább a DöbrK. elé tenném, mint utána, mert van benne egy *quomodo* = *miképpen* megfelelés, ami a hosszú DöbrK.-ben egyszer sincs.

3. A *miként* további nagyobb méretű térhódítását és a *monnal* eltűnését találjuk meg a DöbrK.-ben. Ennek bibliafordításai azonban külön egyéniséget mutatnak a *hogy* és a *minemmen* használatában. A *miként* térhódításának végső foka az AporK. második keze.

4. A *miként* terjeszkedési vonalától egészen más irányba tért el a MünchK. Lukács—János fele: a *miképpen* gyakoribbá tételével.

5. Többlet, a BécsiK. rendszeréből nem magyarázható fejlődés, külső hatás látható a DöbrK. második felében és a MünchK. második felében (l. előbb).

A BécsiK. hasonlító kötőszó-használatát nem az élő nyelvszokás, hanem tudatos fordítói elhatározás, a latin pontos visszaadására való törekvés hozta létre. A későbbi másolók előtt a megkülönböztetési elv már nem volt ismeretes, s ezért két irányban módosítottak rajta: elsősorban a fordítástól eleve kijelölt irányban, hogy a leggyakoribb *miként*-et általánosítsák, itt tehát az írói hagyományt korrigálták elképzelésük szerint. Másrészt egy egészen ellentétes irányra, a *miképpen* széleskörű alkalmazására tért át a MünchK. második

fele, vagy az élőbeszéd, vagy más irodalmi hagyományok hatása alatt. — Említettem, hogy a kódexek nagy többsége ebben a korban a *miképpen*-t használja elsősorban hasonlító kötőszónak is. Ez valószínűleg az a korbeli beszélt nyelv állapota is.

Ha azt kérdezzük, hogy van-e valami összefüggés a hasonlító mondatok fajtái és a hasonlító kötőszók használata között, a Huszita Bibliára nézve igennel felelhetünk. Meg kell azonban mindjárt jegyeznünk, hogy a Huszita Biblia hasonlító mondatainak fajtái lényegében a biblia latin hasonlító mondatainak fajtáit adják meg, mert általában azoknak pontos fordításai. A kötőszóhasználat is, a mondatfajták összefüggése is a latin szöveg sajátysága, amit a magyar szöveg elég pontosan átvesz. — A hasonlító mondatok osztályozásában két nagy csoport látszik szétválni: 1. Ahol a hasonlító mondat is teljes mondat, van külön állítmánya. 2. Ahol a hasonlító mondat leíró szempontból kihagyásos, nincs állítmánya, gyakran egyetlen szóból (szintagmából) áll, s ez szinte mellérendelésszerűen viselkedik (tárgyragot, határozóragot vesz fel, ha a főmondat hasonlított mondatrésze tárgyragos, illetőleg határozóragos). (L. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Kézirat 339.)

A BécsiK.-ben a következő kötőszó-megoszlást találjuk: az 1. csoportban leggyakoribb a latin *sicut*, tehát leggyakoribb a magyar *miként*; a 2. csoportban a leggyakoribb latin kötőszó a *quasi* (ritkábban: *tamquam*), tehát a leggyakoribb kötőszó a *monnal*. — 3. csoportul felvehetjük ezek mellé a módhatározó kérdőszókat, illetőleg határozószókat; itt leggyakoribb a latinban a *quomodo* (ritkábban *quemadmodum*, *qualiter*), s mindháromnak magyar megfelelője a *miképpen*. — Az *ut* = *mint*-nek — úgy látszik — nincs olyan köre, ahol legalább viszonylag gyakoribb lenne a másik háromnál. — A MünchK. latinjában ez a hármas megoszlás kettőre csökken, mert a 2. csoportban is a *sicut* az uralkodó kötőszó. A 2. csoport egy alesoportjában azonban itt is a *quasi* (esetleg *tamquam*) s ennek megfelelően a magyar *monnal* az uralkodó: 180: „mert *mo(n)al* tör iö me(n)denec(e)c közicbè: t a m q u a m laqueus enim superueniet in omnes”; 193: „alkototuolna *mo(n)nal* oltort a kötèlelkecből: cum fecisset q u a s i flagellum de funiculis”;¹ stb. — Kétségtelen, hogy a Biblia ószövetségi és újszövetségi része között erős stíluskülönbség van: a BécsiK. és MünchK. magyarjában is tükröződik ez. Mindkét kódexben majdnem egyenlő arányban vannak teljes, saját állítmánnyal rendelkező hasonlító mondatok (B.: 100, M.: 90); viszont a kihagyásos hasonlító mondatok a BécsiK.-ben majdnem kétszeresét teszik ki a teljes hasonlító mondatoknak, a MünchK.-ben pedig alig több, mint a felét (B.: 192, M.: 59), nem számítva hozzá a már említett alesoportot, ahol tulajdonképpen nem mellékmondat, hanem mondatrészszel van dolgunk, ezek száma a két kódexben szintén majdnem azonos (B.: 17, M.: 15). Ezzel szemben a MünchK.-ben háromszor annyi módhatározó kérdőszót találunk, mint a BécsiK.-ben (B.: 22, M.: 62). Kétségtelen, hogy ezek a stílussajátyságok arra vezethetők vissza, hogy az evangéliumok nyelve közelebb áll az élőbeszédhez, elevenebb, drámaibb (több benne a kérdés-felelet, illetőleg a szónoki kérdés), a pusztán

¹ Ezekben a mondatokban tulajdonképpen nincs hasonlító mellékmondat — bár úgy szokás elemezni őket —, hanem a mondat valamely mondatrészének milyenségére nézve a beszélő bizonytalanságban van: valóban az-e, aminek gondolja. Ezt a bizonytalanságot fejezik ki a latin *quasi*, *tamquam*, máskor a *ferè*, *paene* határozószók; mind-egyikük magyar megfelelője a Huszita Bibliában a *monnal*.

díszítő, költői jellegű hasonlatokat azonban ritkábban alkalmazza („elolvad, mint a viasz”), inkább azokat, amelyekben a hasonlat valami reális közlést tartalmaz („úgy tett, amint parancsolták”). — A zsolttárok nyelvére is a *sicut* uralma a jellemző, tehát közelebb áll ebből a szempontból az újszövetséghez, mint a — BécsiK.-ben található — ószövetségi részekhez. Így az Apork.-ben is a *miként* a leggyakoribb a hasonlító mondatok mindkét említett csoportjában. Méginkább áll ez a DöbrK.-re, ahonnan — mint már említettem — a *monnal* teljesen hiányzik. — A hasonlító mondatok aprólékosabb jelentéstani osztályozásához az itt tárgyalt latin és a nekik többé-kevésbé pontosan megfelelő magyar szövegek nem adnak hozzá sajátos alaki különbségeket.

4. Más kódexek magyar hasonlító kötőszóhasználatát részletesen elemezhetjük és összevethetjük a hasonlítás egyes jelentéstani csoportjaival, mégpedig anélkül, hogy a latin megfelelő kötőszóhasználatára tekintettel lennénk. A Huszita Bibliában azonban ettől a — mondhatjuk: természetes — használattól (ennek bizonytalan szabályaitól és szeszélyes szabálytalanságaitól) eltérő következetes és mesterséges szabályokat találunk: a latin és magyar hasonlító kötőszóknak szabatos megfelelésére, párokba állítására való törekvést. A Huszita Biblia adatait tehát nem lehet együtt tárgyalni más kódexek hasonlító kötőszóival, mert egészen más szempontok érvényesülnek benne. Ez a részletkérdés újra rávilágít arra, hogy a Huszita Biblia nyelve nem egyszerűen egy nyelvjárás — vagy egy ember — természetes nyelvhasználatát tükrözi, hanem tudatos, mesterséges alakítás eredménye. Másrészt ebben a részletkérdésben is jól láthatjuk a Huszita Biblia köréhez tartozó kódexek összefüggését, hasonlóságukat és különbözőségeiket.

BERRÁR JOLÁN

Az értelmezői mellékmondat

I.

I. A mellékmondat — mint közismert — a főmondatnak valamelyik mondatrészét fejtí ki: eszerint alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatról beszélünk. Az egyes mellékmondat-fajtákat — a megfelelő mondatrészek jelentésárnyalatai alapján — tovább osztályozhatjuk. Így a jelzői mellékmondatok között tulajdonságjelzői, számjelzői és birtokos jelzői mellékmondatot szoktak megkülönböztetni iskolai nyelvtanaink, például a jelenleg használatos általános iskolai (A magyar nyelv tankönyve II¹, 90—2) és középiskolai (BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar nyelvtan¹ 185) nyelvtankönyv is.

Nyelvtani szakirodalmunk azonban a jelzők közé számítja az értelmezőket is, bár újabban más kategóriaként való felfogásuk is szóba került (SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Sokszorosított kézirat. Bp., 1955. 283—5; vö. ezzel: TOMPA: I. OK. IX, 314—5; KÁROLY: i. h. 343—4; KELEMEN: i. h. 352; ELEKFI: i. h. 365; RÁ CZ: i. h. 366—8). Ha tehát azt kutatjuk, van-e olyan mellékmondat, amely az értelmezőnek felel meg, azaz van-e értelmezői mellékmondat, akkor elsősorban a jelzői mellékmondatok közt kell körülnéznünk. Már itt jelezném, hogy ha köztük értelmezői mellékmondatokra bukkanunk,

azok értelmező jellegén az sem fog változtatni, ha az értelmezőt nem jelzőnek, hanem egy magyarázó mellérendelő szerkezet utótagjának, azaz halmozott mondatrésznek vesszük, mint SZABÓ és részben mások is; vagy pedig külön mondatrésznek fogjuk fel, mint feltehetőleg ELEKFI. Erre később még visszatérek.

2. Ha a jelzői mellékmondatokról szóló irodalmat átnézzük, azt tapasztaljuk, hogy a szerzők az értelmezői mellékmondatokat — ha egyáltalán szóba hozzák — nem választják el határozottan az egyéb jelzői mellékmondatoktól. (E megállapítás alól csak ZOLNAI GYULA a kivétel: MNy. XX, 2—7; ő azonban — mint látni fogjuk — nem járt helyes úton.) SIMONYI csak futólag említ a jelzői mellékmondatok közt értelmező természetűeket (Magyar nyelvtan. 1879. 201; 1883. 186; stb.; MKöt. II, 67). KLEMM az „értelmező mellékmondat” szakkifejezést a „jelző mellékmondat” szakkifejezésnek szinte a szinonimájaként használja: „... van ... alanyi, állítmányi ..., jelző (értelmező)¹, határozó és tárgyi mellékmondat” (A mondattan elmélete 122). Hasonlóképpen nyilatkozik „Magyar történeti mondattan”-ában is: „... van ... alanyi, tárgyi, határozó, jelző (értelmező)¹ és állítmányi mellékmondat” (456). E művében másutt is ír „jelző, értelmező mellékmondat”-okról (553) és olyan „értelmező mondat”-okról, amelyeket „jelző mellékmondatoknak is lehetne venni” (479), illetőleg — a *hogy* kötőszóság között — olyan „tulajdonság- és számjelző mellékmondatok”-ról, amelyeket „értelmezős mellékmondatoknak is lehetne venni” (577). Ugyanitt mégis elkülöníti a többi jelzői mellékmondattól az értelmezőiket (578—9; vö. még 545, 549), de a közéjük sorolt mondatok egyik fele — mint látni fogjuk — aligha tekinthető értelmező jellegűnek. Nem csoda, ha ezek után BERRÁR JOLÁN kijelenti: „Mellékmondatok esetén nincs olyan éles határ jelző és értelmező között, mint a megfelelő mondatrészekben. Elválasztásuk is nehéz és bizonytalan, ezért itt együtt tárgyaljuk őket” (Magyar történeti mondattan. Sokszorosított kézirat. Bp., 1955. 201). — Magam mégis arra a meggyőződésre jutottam, hogy vannak olyan értelmezői mellékmondat-típusok, amelyek határozottan elkülöníthetők az egyéb jelzői mellékmondatoktól. Ezzel kapcsolatos véleményemet — amelyet a készülő leíró nyelvtan legutóbbi nyilvános vitáján töredekiesen jeleztem (I. OK. IX, 367—8) — szeretném most részletesebben kifejteni.²

3. Az értelmezőt a többi jelzőtől elsősorban az különbözteti meg, hogy jelzett szava után áll. Tudjuk, hogy a legtöbb jelzői mellékmondatnak az a természete, hogy a főmondatot, pontosabban a főmondatban levő jelzett szavát követni szokta (sőt be is ékelődhet a főmondatba). Tehát csupán az a körülmény, hogy egy jelzői mellékmondat a jelzett szó mögött helyezkedik el, természetesen nem teheti ezt a mellékmondatot értelmező jellegűvé. Vizsgáljuk meg például a következő mondatot: „Megnéztem *azt* a filmet, *amelyet tegnap mutattak be*”. Ha a jelzői mellékmondatot beolvasztjuk a főmondatba, akkor tulajdonságjelző lesz belőle, nem értelmező: „Megnéztem a *tegnap*

¹ Az én kiemeléseim.

² Az értelmezői mellékmondat egyik-másik típusáról előzőleg is tettem említést: Anyany. I [1953—1954.], 147 jegyzet és Pais-Eml. 237—8. E mellékmondattal kapcsolatos nézeteimet a budapesti Pedagógiai Főiskolán több ízben előadtam, s ezek részben egy főiskolai jegyzetbe is bekerültek: FÁBIÁN—RÁCZ, Alárendelt mondatok. Bp., 1954. 54—5.

bemutatott filmet”. Hogy a mellékmondat elöl álló jelzőt fejt ki, az a rámutató szónak (*azt*) főmondatbeli helyzetéből is kiviláglik. A rámutató szó a főmondatban a mellékmondatot képviseli, s a jelzett szó előtt állván semmiképpen sem utalhat értelmezőre. Hiszen az értelmező a jelzett szóhoz „mint utólagos kiegészítés, értelmezés, részletezés járul hozzá . . . rendszerint valami mellékesebb körülményt fejez ki, vagy legalább olyant, a mely utólag jut az embernek eszébe vagy pedig szándékosan hagyja utoljára, hogy külön rá irányozza a hallgató vagy olvasó figyelmét” (SIMONYI, A jelzők 113). A jelzett szót megelőző rámutató szó viszont jó előre felhívja a figyelmet arra, hogy a jelzett szó jelentéstartalmát valamilyen fogalmi jeggyel bővíteni kívánjuk; szó sem lehet tehát arról, hogy a beszélő utólagos kiegészítést, magyarázatot fűz a jelzett szóhoz.

Ezek után viszont önként kínálkozik az a megállapítás, hogy a jelzett szó mögött álló rámutató szó értelmezői mellékmondatra utal: az ilyen rámutató szó a főmondatban az értelmező szerepét tölti be, s jelzi azt, hogy a mellékmondat utólagos kiegészítést, magyarázatot, esetleg kiemlést tartalmaz. Ilyen szerkezetű mondatokat több nyelvtanírónk felvesz azok közé a példamondatok közé, amelyekkel a jelzői mellékmondatot vagy az értelmezőt mint egyszerű mondatrészt illusztrálja. Ennek ellenére egyikük sem veszi észre, hogy ilyenkor értelmezői mellékmondatról állunk szemben, mégpedig annak legvilágosabb, az egyéb jelzői mellékmondatoktól leginkább elkülönülő típusával.

A jelzett (értelmezett) szó mögé vetett rámutató szó — amely természetesen alakilag megegyezik a jelzett (értelmezett) szóval — főnévi, melléknévi vagy számnévi mutató névmás lehet: „Nézek *egy kis törpe házat, a z t, | amit rakott a szomszéd paraszt | csirkéinek*”¹ (Babits: Vers a csirkeház mellől); „Tizenhat fillérbe került *egy korsó sör, o l y a n, hogy bódító gyönyörűség volt inni*” (Nagy Lajos: A tanítvány. 1955. 28); „Van *ot gyümölcs a n n y i, h o c s c s u d a*” (NyF. 37. sz. 46; a mutató névmási értelmezőre példaként idézi KLEMM, TörtMondt. 339; az ilyen értelmező a magyar nyelvjárásokban gyakori, l. NYÍRI: NyK. LVIII, 114). A két utóbbi értelmezői mellékmondat egyben következményes jelentésű is (vö. Pais-Eml. 237—8). S ahogy az *olyan* (+ melléknév) rámutató szós következményes jelzői mellékmondat határozó értékű (vö. Nyr. LXXX, 300), úgy a (melléknév +) *olyan* rámutató szós következményes értelmezői mellékmondat is határozó értékű: „Én még néni vótam *mírges o l l y a n, hogy részkettem vóna*” (RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás 44; a melléknévi értelmezőre példaként idézi KLEMM i. m. 338).

Ahogy az egyszerű mondatban az értelmezett szó és az értelmezőköze néha más mondatrész is kerülhet (l.: KERTÉSZ: Nyr. XXXIX, 397; SIMONYI i. m. 116, 117, 118, 125), úgy az értelmezői mellékmondat főmondatában az értelmezett szó és a rámutató szó közé más mondatrész ékelődhet: „*Gombok voltak a k k o r á k rajt, | Mint egy-egy pogány fej*” (Petőfi: A jó tanító; az egyszerű értelmezőre példaként idézi SIMONYI i. m. 118); „[Simonyi,] a ki

¹ A mellékmondatban mindenképpen az értelmező kifejtését kell látnunk: akkor is, ha a hagyománynak megfelelően az *azt* rámutató szót a *házat* tárgy alárendelt értelmezőjének tekintjük, s akkor is, ha a *házat, azt* szó szerkezetet mellérendelőnek vesszük, csakhogy az utóbbi esetben pontosabban értelmező jellegű, halmozott tárgyi mellékmondatról kellene beszelnünk (vö. SZABÓ i. m. 367 és 379). Ez a megjegyzés — mutatis mutandis — valamennyi értelmezői mellékmondatra vonatkozik.

órát sem fordított a magyar nyelv vizsgálatára *a n n y í t, ahány hetet én szenteltem annak . . .*” (ezt is az egyszerű értelmezőre idézi példamondatként SIMONYI i. m. 125 — BRASSAITÓL); „. . . immár azt kezdték feszegetni, nem jó volna-e *egy kálváriát* építeni Glogován, *o l y a n f o r m á t, aminő Selmecen van . . .*” (Mikszáth: Szent Péter esernyője. 1957. 55). A három utóbbi értelmezői mellékmondat egyben hasonló jelentésű is.

Ahogy az egyszerű mondatban az értelmező önállósága azáltal is megmutatkozhat, hogy kötőszó jelzi az értelmezett szóhoz való viszonyát (vö.: SIMONYI i. m. 114; KLEMM i. m. 338), úgy az értelmezői mellékmondat főmondatában is kötőszóval kapcsolódhat a rámutató szó az előzményekhez (különösen a *de* kötőszóval az úgynevezett fokozó értelmező esetében): „De erre már *áldomást* kell inni — mondta Borbíró — *de o l y a t, hogy a kiskutyák is megemlegessék*” (Móricz: ŐM.: Ūri muri 176; a mellékmondat egyben következményes jelentésű is).

Ahogy az egyszerű mondatban az értelmező önállósága néha olyan fokú, hogy külön tagmondatnak, illetőleg állítmánynak látszik (aminthogy eredetileg az is lehetett, vö.: SIMONYI i. m. 114; KLEMM i. m. 336), úgy néhány alárendelt mondat felfogható értelmezőinek is, meg állítmánynak is: „*Ūtela megértő ember, o l y a n, amilyennek óhajtották*” (Linnankoski: Menekülés. Ford. N. Sebestyén Irén. 111); „*Alant a zölden tiszta nagy folyam, ! Mint egy smaragd tő bércek közt, o l y a n*” (Arany: Vojtina ars poétikája).

Érdekes, hogy a hátravetett rámutató szós értelmezői mellékmondatok SIMONYI finom megfigyelése szerint néha partitívusi (részelő) értelműek („régí és népies szerkezet”): „*A' lovat-is a z t* ütik, *a'ki legjobban húz* (Kovács: Köz. 92; a partitívusi jelentésű mutató névmási értelmezőre példaként idézi SIMONYI i. m. 125 — itt több hasonló példamondatot olvashatni — és KLEMM i. m. 339).

4. Néhány főnévi névmáshoz nem járulhat más jelző, csak értelmező. Nyilvánvalóan ezért mondja SZABÓ DÉNES, hogy az olyan értelmezős szerkezetek, amelyekben „az első tag főnévi használatú névmás”, sok rokon vonást mutatnak a jelzős szerkezetekkel (i. m. 284). A főnévi névmás értelmezője nemcsak egyszerű mondatrész lehet, hanem mellékmondatban is kifejlíthető.

A) A főnévi névmások közül legtöbbször a személyes névmás fordul elő értelmezett szóként: *én, a jóhiszemű; te, a diák; minket, hármunkat*; stb. (SIMONYI i. m. 132; KLEMM i. m. 339). Elég gyakori az a mondat-típus is, amelyben a személyes névmást nem mondatrészszel, hanem mellékmondatdal értelmezzük, tehát a személyes névmásra vonatkozó jelzői mellékmondatokat értelmezői mellékmondatoknak kell tekinteniünk (Anyany. I, 147 jegyzet; vö. SZABÓ i. m. 379 és 366—7, ahol a személyes névmási alanyra vonatkozó mellékmondatok értelmező jellegű alanyi mellékmondatnak, a személyes névmási tárgyra vonatkozó mellékmondatok pedig értelmező jellegű tárgyi mellékmondatnak vannak feltüntetve). Észszerint értelmezői alárendelés van a következő mondatokban: „*Én könyörgök, nézz rám, é n, a ki gyűlöllek*” (Gyulai: Pókainé); „*Óh mennyire szeretlek t é g e d, | ki szóra bírtad egyaránt | a szív legmélyebb üregeiben | cseleít szövd fondor magányt | s a mindenséget*” (József A.: Óda); „*Ó, a ki a pásztor Dávid kezével sujtotta le az óriás Goliathot, kegyelmesen reám tekintett . . .*” (Kossuth Lajos Iratai X, 294); „*Ki adna másképp inni a betegnek, | ha nem m i, kik álmatlanul ülünk | . . . | s élnének-e ő k is, kiket szeretnek, | mi lenne a világ minélkülünk?*” (Kosztolányi: Számadás).

A főmondatban a rámutató szót ilyenkor nem szoktuk kitenni, de ha kitennénk, csak a személyes névmás után lehetne vetni: *én, az, (a)ki . . . ; engem, azt, (a)ki . . . ; te, az, (a)ki . . . ; téged, azt, (a)ki . . . ; stb.*

Ide vonhatók természetesen azok a mellékmondatok is, amelyek határozóként álló személyes névmásra, azaz „a személynévmás ragozó alakjával használt határozószó”-ra (I. OK. IX, 311) vonatkoznak: „Oly társat nem lelek, | A millyet tisztelek | *Benned, kit végeképen eleresztelek*” (Csokonai: Méltó pár); „. . . imádkoztok *hózzá, ki pusztán a tulajdonotok*” (József A.: A város peremén); „Nem vagyok képes kifejezni, mily megdöbbentő s kínos hatással volt rövid, de gyászos tudósításod *reánk, a kik az én kínos és kétes állapotom miatt, különben is mély levertségben vagyunk . . .*” (Tompai: Arany János Hátrahagyott iratai és levelezése IV, 248; idézi KLEMM i. m. 492); stb.

A személyes névmást értelmező mellékmondatokban érdekes jelenség figyelhető meg: a vonatkozó névmás felveszi értelmezett szavának nyelvtani személyét. Ez a személyátsugárzás más vonatkozó mellékmondatokban is végbemehet, s a személybeli egyeztetésben eléggé változatos következményei lehetnek (l. részben KLEMM i. m. 491). Részletes tárgyalása túlnőne e közlemény keretein, ezért más alkalommal kívánok sort keríteni rá.

B) A főnévi névmások közül nem csupán a személyes névmás kaphat értelmezőt; lehet értelmezője a főnévi mutató, kérdő, határozatlan, vonatkozó névmásnak és a visszaható névmásnak is (SIMONYI i. m. 120—32; KLEMM i. m. 339—42).

A vonatkozó névmást mellékmondatnál nemigen szokás értelmezni, hiszen ennek szokatlan mondatrendű, nehézkes többszörös alárendelés lenne a következménye. A visszaható névmást is csak igen ritkán értelmezzük mellékmondatnál: „Megersírom *magam at, ki ma él*” (Kosztolányi: A bús férfi panaszai).

A kérdő és a határozatlan névmás már inkább értelmezhető mellékmondatnál: „*Mit csinálhatnék, ami neked is tetszene?*”; „. . . remegjen által a tudat, | hogy most történhet *valami, | ami még nem volt, mióta áll a világ . . .*” (Kosztolányi: Vigyázz); „Az egész városban *senki* sincs, *aki vállalkozna rá . . .*” (Móricz: ÖM.: Kisregények I, 387).

A kérdő és a határozatlan névmást értelmező mellékmondatokra a névmás mögé vetett rámutató szó is utalhat: „*Mit csinálhatnék olyat, ami neked is tetszene?*”; „Felmegyek Budára bajnok katonának, | Mutatok *valamit* ottan a királynak, | *Olyat, a mi nem lesz bátyám szeggyenére . . .*” (Arany: Toldi VI. 15).

Az ilyen típusú értelmezői mellékmondatok elég ritkák. Az olyan értelmezős szerkezet ugyanis, amelynek mindkét tagja névmás, átcsaphat jelzős szerkezetbe: *mit olyat > mi olyat; valamit olyat > valami olyat*; stb. (vö.: ZOLNAI GYULA: NyK. XXIII, 51—7; KERTÉSZ: Nyr. XXXIX, 400—1; SIMONYI i. m. 126; KLEMM i. m. 341—2). Ez az átféjlődés megtörténhetett a mellékmondatra utaló értelmezős szerkezetben is, s ezért gyakori az ilyen mondat szerkesztés: „*Mi olyat* [*< mit olyat*] *csinálhatnék, ami neked is tetszene?*”; „*Valami olyanra* [*< valamire olyanra*] *gondolok, mint amilyent a kirakatban láttam*”; stb. Így persze az értelmezői alárendelés helyébe tárgyi, illetőleg határozói alárendelés lép. Mivel — a személyes névmásoktól eltérően — néhány határozatlan névmásnak jelzője is lehet, az értelmezői mellékmondat helyébe jelzői mellékmondat is kerülhet ilyenkor: „*Olyan valamire* *gondolok, miní amilyent a kirakatban láttam*”.

C) Különös figyelmet érdemelnek a főnévi mutató névmásra vonatkozó mellékmondatok. A távolra mutató névmás (*az*) alárendelő összetett mondatok főmondatában a rámutató szó szerepét szokta betölteni. A rámutató szó a főmondatban mintegy képviseli a mellékmondatot: olyan mondatrésznek tekinthető, amilyen mondatrésznek megfelelő mellékmondatra utal. A rámutató szóval jelzett mondatrészt a mellékmondat fejti ki. Ebből ZOLNAI GYULA (MNy. XX, 2—7) azt a hibás következtetést vonja le, hogy minden olyan mellékmondat, amelyre rámutató szó utal, értelmezői mellékmondat, azaz az „alanyi, tárgyi, határozói, jelzői és... állítmányi... mellékmondatokon kívül értelmezői mellékmondatok is vannak, és ilyenekül voltaképpen azokat az alanyi, tárgyi, határozói, jelzői vagy állítmányi... mellékmondatnak látszó mondatokat kell tekintenünk, amelyeknek főmondatában a megfelelő alany, tárgy, határozó, jelző vagy állítmány... h a b á r p u s z t á n m u t a t ó n é v m á s a l a k j á b a n i s¹, ki van már fejezve; az ilyen mellékmondatok ugyanis voltaképpen nem egyebek, mint a főmondatbeli névmásos alany, tárgy, határozó, jelző vagy állítmány... mivoltának közelebbi meghatározásai, vagyis értelmezői.” (I. h. 7.)

Eszerint tehát igazi alanyi mellékmondat csak az ilyen volna: „Itt van, *amit kerestél*”; igazi tárgyi mellékmondat: „Megtaláltam, *amit kerestél*”; igazi határozói mellékmondat: „Az iskolában voltál, *amikor megtaláltam a könyvedet*”; stb. S értelmezői mellékmondatok lennének ezek: „Itt van *az, amit kerestél*”; „Megtaláltam *azt, amit kerestél*”; „Az iskolában voltál *a k k o r, amikor megtaláltam a könyvedet*”; stb. ZOLNAI meghökkenítő megállapításai során végül arra a még meglepőbb következtetésre jut, hogy a jelzői mellékmondatok közül azok minősülnek értelmezőieknek, amelyekre a jelzett szó előtt rámutató szó utal: „*O l y á n házat építetek, amilyen még nem volt a városban*”; „*A z t a könyvet vesztettem el, amelyet éppen ajándékban kaptam*” (uo.). Kimutattuk, hogy éppen az ilyen, előrevetett rámutató szós mellékmondatok azok, amelyek semmiképpen sem tekinthetők értelmezői mellékmondatnak, hiszen a rámutató szó előrevetése kizárja az utólagos kiegészítés, magyarázás, kiemelés tényét, illetőleg szándékát.

Joggal állapítja meg KÁROLY SÁNDOR, hogy „ZOLNAI-nak ez a magyarázata teljesen formalisztikus, mert a mondat tartalmának, jelentésének figyelembevételével nélkül, csupán a viszonyító elem meglététől teszi függővé, hogy milyen mellékmondatral állunk szemben” (MNy. XLVIII, 111). Ehhez hozzátehetjük, hogy a rámutató szóként álló mutató névmásnak nincs semmiféle konkrét jelentéstartalma, s így a rákövetkező mellékmondatnak nem az a szerepe, hogy értelmezze, hanem hogy jelentéstartalommal töltsen meg a mutató névmást.

Lehetséges-e, hogy a főmondatban levő mutató névmás, melyre mellékmondat vonatkozik, már eleve rendelkezék valamiféle konkrét jelentéstartalommal? Ilyen eset valóban lehetséges, mégpedig akkor, ha a mutató névmás az előzményekre utal vissza, azokból meríti konkrét jelentéstartalmát. Ilyen visszamutató szerepet elsősorban a közelre mutató névmás szokott betölteni. Ezért nyilvánítja ki az állítmányi mellékmondatokról írtában KLEMM — s ez volt az, amit ZOLNAI félreértett —, hogy ha „*az az* mutató névmás helyett a főmondatban *ez* van, akkor már nem állítmányi mellékmondatról van szó, hanem értelmező mellékmondatról” (MNy. XIX, 31), s ezért csatlakozik

¹ Én emeltem ki.

ehhez a megállapításhoz KÁROLY SÁNDOR is (i. h. 109—11). Igaz ugyan, hogy a régi nyelvben közelre mutató névmás is előfordulhatott pusztá rámutató szóként; „*Ez legyen en penetenczeem, hogy az poclojual egyem egy talban*” (JókK. 103; ezt és más példákat l. KLEMM, TörtMondt. 579; vö. KÁROLY: i. h.). A mai irodalmi nyelvben azonban a közelre mutató névmás nem rámutató szóként, hanem az előzményekre visszamutató (s azokból konkrét jelentéstartalommal megtöltődött) elemként szokott szerepelni, s ilyenkor ezt a névmást a rá vonatkozó mellékmondat értelmezheti. KÁROLY két idevágó példát idéz — az utóbbit KLEMM nyomán. Az egyik: „Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű, | De oly tiszta is, mint a puszták harangja, | Melynek csengése a rónákon keresztül | Vándorol s a világ zaja nem zavarja. || *S ez az igaz költő, ki a nép ajkára | Hullatja keblének mennyei mannáját*” (Petőfi: Arany Jánoshoz); a másik: „Egy jó darab májat kilöktek elébe, | S menjen onnan, mondák, »anya keservébe.« | *»Ez hát a jutalma száz meg száz életnek, | Hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek* — | Gondolá s a májat ott a földön hagyta . . .” (Arany: Toldi IX. 12.) KÁROLY a következő magyarázatot fűzi hozzájuk: „Ezekben az *ez* a vers szövege szerint az előzményekre való utalást is magába foglalhatja; t. i. '*ez* az igaz költő, akinek a dala olyan egyszerű, mint a puszták harangja, s ki a nép szájaíze szerint énekel' vagy '*ez* a jutalma száz meg száz életnek, hogy májat löknek elébe, azaz alamizsnát vetnek oda neki'. Ilyen mondattani helyzetben a mutató névmás tehát értelmező mellékmondatra is utalhat.” (I. h. 110.) — Talán még világosabb lesz a mellékmondat értelmező jellege akkor, ha beolvasszjuk a főmondatba: „*Ez* [értelmezett szó; jelentéstartalmát az előzményekből nyeri], (azaz) *a keblének mennyei mannáját a nép ajkára hullató* [értelmező] az igaz költő”; „*Ez* [értelmezett szó; jelentéstartalma kb. 'a máj kilökése'], (azaz) *a megmentőnek vetett alamizsna* [értelmező; tkp. 'alamizsna vetése a megmentőnek'] hát a jutalma száz meg száz életnek”. — Hadd toldjam meg KÁROLY példáit a következővel: „Ajtót nyitok. Meglődul lomhán | a főzelék fagyott szaga | és végigvicsorog a konyhán | a karmos tűzhely. A szoba | üres, senki. Tizenhat éve | *en nek, mit sosem feledék*“ (József A.: Ajtót nyitok).

Az értelmezett szóként és a rámutató szóként álló névmás különbsége nemcsak a közelre és a távolra mutató névmás, hanem a személyes névmás határozós alakja és a távolra mutató névmás szembeállításában is megmutatkozik: „Gyermekkorá gyermekkorunk. Velünk | nevelkedett a gép. | Kezcs állat. No, szóljatok rá !! Mi tudjuk a nevét. | És látjuk már, hogy nemsoká | mind térdre omlotok | s imádkoztok *h o z z á* [értelmezett szó; jelentéstartalmát az előzményekből meríti: 'a géphez'], *ki pusztán | a tulajdonotok* [értelmezői mellékmondat]. | De ő csak *a h h o z* [rámutató szó; jelentéstartalommal a rákövetkező mellékmondat tölti meg] húz, *ki neki | enni maga adott* [képes helyhatározói, ill. állandó határozói mellékmondat] . . .” (József A.: A város peremén).

Elvétve épenséggel az is előfordulhat, hogy — kettős visszamutatás esetén — a távolra mutató névmás is az előzményekből meríti konkrét jelentéstartalmát, s akkor erre is értelmezői mellékmondat vonatkozik, akárcsak a közelre mutató névmásra: „Többet ésszel, mint erővel. *Ezzel, ami a hatalmasok eszköze*, gyorsan megközelíthetjük a célt, de *azzal, ami az okosaké*, hamarabb elérhetjük.” E példamondat kiagyalt volta is azt mutatja, hogy az ilyen mondatszerkesztés elvben lehetséges ugyan, de a gyakorlatban vajmi ritká.

Esetleg akkor is számolhatunk értelmezői mellékmondattal, ha a mellékmondattal nem magához a pusztá mutató névmáshoz csatlakozik, hanem egy olyan névszóhoz, amelynek közelre mutató névmási jelzője (*e, ez, ilyen, efféle, ekkora, ennyi*) van (vö. KÁROLY: i. h. 109), mint például a következő versrészletekben: „Madárka szállott a b ö r t ö n f a l á n a k | P á r k á n y z a t á r a közel ablakához, | Ott ül a kis madár s dalolgat, | Ah, milyen édesen dalol! || ... Dalolj, dalolj, kis madaram, dalolj! ... | Ki küldött hozzám tégedet? | Ki mondta néked, hogy *e falra* szállj, | *A melyre nem száll átoknál egyéb?*” (Petőfi: Az apostol XVIII.); „Fájt-é már szívetek a gyorsvonatban | Hallgatva lágyan zúgó kerekét, | Át néma síkon, holdas alkonatban, | Nézzén az ablak sötét keretét, | Min úgy tűnik a táj át, továbbolyva, | Szeszélyes rajz, mit gyors kéz letörül, | Mintha bús művész bús vázolata volna, | Ki száz képet kezd s egynek se örül? || És őriz-é a lelketek *ily tájat*, | *Mely továbbélt a vonat mögött...*” (Tóth Á.: Vízio a vonat ablakából).

5. KLEMM a *hoggy* kötőszós jelzői mellékmondatok között külön csoportba sorolja az értelmezőinek mondott mellékmondatokot. Ezt írja róluk: „Ezek a főmondat valamely tartalmasabb névszói mondatrészét magyarázzák, értelmezik, nem a kevésbbé tartalmas mutató névmásokat, azaz oly szerepük van, mint az értelmező jelzőnek.” Két csoportjukat különbözteti meg: „1. A főmondatbeli értelmezett szónak nincs névmási jelzője.” 2. „A főmondatbeli értelmezett szónak néha *ily(en), oly(an), az(on), ez, az a* névmási jelzője van.” (I. m. 578—9.)

Nézzük előbb a 2. csoportot! Az ide vont mondatokban — kettő kivételével — a mutató névmás a jelzett szó előtt áll, azaz a közönséges jelző szerepét tölti be, s így ezek a mondatok nem tekinthetők értelmezői alárendelt mondatoknak: „... szerezzén Kd ő kemének *olyan levelet, hogy az főtisztek... fizessenek meg*” (LevT. II, 459); „Követet küldött *azon üzenettel, hogy látogatóba megyen hozzá*” (Merényi: Eredeti népmesék I, 75); stb.

Vitás lehet azoknak a mondatoknak elemzése, amelyekben a jelzett szó előtt közelre mutató névmás áll. Ilyenkor ugyanis lehetséges, hogy a mellékmondattal utólagos értelmezést tartalmaz, de csak abban az esetben, ha a névmás az előzményekre mutat vissza, s nem csupán régi nyelvi vagy nyelvjárási sajátság az, hogy közelre mutató névmás szerepel — visszautalás nélkül — rámutató szóként. A KLEMM-től felhozott mondatokban azonban alighanem erről az utóbbiról van szó.¹

Ezek után a sok példamondattal közlünk mindössze kettőt bizonyul olyanoknak, amelyben kétségtelenül értelmezői alárendelés van, itt ugyanis a rámutató szó a jelzett szó mögé van vetve értelmezőként: „*Más állapotját meg ezt irhatjok K. hogy az alsó sarkon való bástyát, az sáncból fával annyira meg tetették volt, hogy még felyeb volt az palánknál*” (TörtT. XII [1911.], 564); „*Hírünk olyan érkezett, hogy az Fejedelem is declinálván Kassai utjából, ingyenessen az Ipoly mellékre fog tartani...*” (Rimay: ÖM. 360). KLEMM

¹ Egyik ilyen mondata („*Ily en hírt mond, hogy Hamza bék készen vagyon*”) Ormányi Józsa-nak 1561-ben kelt leveléből való (TörtT. VIII [1907.], 137). Ha végignézzük Ormányi Józsa leveleit (i. h. 130—60), azt tapasztaljuk, hogy gyakori bennük a közelre mutató névmásoknak pusztá rámutató szóként való használata.

azonban a hátravetett rámutató szó jelentőségét — sem itt, sem másutt — nem veszi tekintetbe.

Úgy látszik, KLEMM részben félreértette SIMONYI-nak egy jelentős megállapítását, s ezért sorolta az értelmezői mellékmondatok közé az előbb említettet. SIMONYI — ugyancsak a *hogy* kötőszós jelzői mellékmondatokat vizsgálva — a következőket figyeli meg: „Nincs mutató névmás, sem határozott névelő [a jelzett szó előtt] a köv. példákban, hol a mellékmondatot mintegy értelmezőnek¹ (appositívónak, explicatív mondatnak...) tekinthetjük, mely csak akkor jut eszébe a beszélőnek, mikor az előmondatot már minden rávonatközás nélkül¹ kimondotta” (MKöt. II, 67). SIMONYI egyebek között ezeket a mondatokat hozza fel példának: „De meg emere ittennek embere, wrdögnek *cz a l a r t f a g a t, hogi azért mondana ezeket, hogi az iozagtól meg vonhatnaya*” (VirgK. 103); „*H y r t* hoztak, *e r e m e t, hogh Fylep kyrál meg werthe, francyay kyrál nepet, meg fogdosta feje vrakat, algywkat elwett etc.*” (LevT. I, 255); „... a mátkalány | Lelkén ábrándos *h í t* kele: | *Hogy hűve megjön naplementekor*” (Tompá: A Kárpátok villije). Az ilyen mondatok kialakulását SIMONYI (i. m. II, 156) ellipszissel magyarázza: a mellékmondat elé odaérthetünk „valamely verbum declarandi-t vagy sentiendi-t”.

SIMONYI megállapítását kiegészíthetjük azzal, hogy az efféle mellékmondatok értelmező jellegét ma már nem homályosíthatja el az a körülmény sem, ha az értelmezett szónak határozott névelője van: „A nap megállt fölöttünk bámulni *a c s o d á t, | Kétszázezet hogy vert meg kétszáz, az angyalát!*” (Garay: Az obsitos); „Szól a telefon, fáj *a h í r, | hogy megölted magad, barátom, | hogy konokul fekszel az ágyon*” (József A.: Meghalt Juhász Gyula); stb. Ha ezekben a mondatokban kitennénk a rámutató szót, az a jelzett szó mögé kerülne értelmezőnek: „Szól a telefon, fáj *a h í r, [ti.] a z, hogy megölted magad . . .*”. De igenis kizárja az utólagos értelmezés lehetőségét az, ha a jelzett szót rámutató szó előzi meg. Ezért a KLEMM-től értelmezőinek jelzett mondatok közül csak az I. csoportba foglaltak bizonyulhatnak valóban értelmezőieknek, bár azok se mind. Ha ugyanis kitennénk bennük a rámutató szót, ez egy részükben a jelzett szó elé kíváncznék, mint például ebben a mondatban: „... *yew meg a z e w d e w hogy ez frateroknak gonoz peldayauál I/tennek zeretew zerezete meg zydalmaztatyk*” (JókK. 110). Rámutató szóval kiegészítve: „... jó még *a z az ödö, hogy . . .*”; nem beszélve arról, hogy a kódexbeli *az ewdew* kifejezésben az *az* még aligha hangsúlytalan névelő, hanem hangsúlyos rámutató szó, illetve átmeneti forma a névmási rámutató szó és a névelő között (vö. IMRE SAMU: MNy. XLIX, 350—1). — Más itt közölt mondatok pedig határozói alárendelésnek is felfoghatók: „*K á r t* töttél énnekem . . . | *Hogy így megfonynyasztád gyenge piros orcám*” (Vásárhelyi Daloskönyv LXXXV.); „Nincs semmi *r e m é n y e m, élve hogy elfogjam*” (Arany: Toldi Szerelme IX, 32.). Rámutató szóval így is kiegészíthetők: „*Kárt töttél énnekem a z z a l, hogy . . .*”; „Nincs semmi reményem *a r r a, hogy . . .*”. De ezeket nem tekintve KLEMM-nek az I. csoportba sorolt, rámutató szó nélküli példamondatai is valóban azt bizonyítják, hogy a főmondatnak „valamely tartalmasabb névszói mondatrészét” is értelmezhetjük mellékmondattal.

SIMONYI és KLEMM megállapításai egyébként nemcsak a *hogy* kötőszós, hanem a vonatkozó jelzői mellékmondatokra is érvényesek. Ezek között is

¹ Én emeltem ki.

találunk olyanokat, amelyek a főmondat valamely névszói (elsősorban főnévi) mondatrészének utólagos értelmezését tartalmazzák: „Gregorics Pál mindig a *Népszerűség* után futkosott, aki csinos, kacér leány, s mindenütt a *Kritikával* találkozott, aki mérges arcú, vasvillaszemű boszorkány” (Mikszáth: Szent Péter esernyője 59).

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a névszói (főnévi) mondatrészekre vonatkozó, rámutató szó nélküli jelzői mellékmondatok, különösen ha írva látjuk őket, sokszor kétféleképpen is felfoghatók: közönséges jelzőieknek is, meg értelmezőieknek is. (A hallott mondatok elemzésében a hangsúly s főleg a beszédszünet — mely az értelmezői mellékmondat előtt hosszabb szokott lenni — némi fogódzót nyújthat.) Az ilyen mondatokra valóban érvényes BERRÁR JOLÁNNAK az az idézett megállapítása, hogy az összetett mondatokban nehéz és bizonytalan a jelzői és az értelmezői alárendelés különválasztása.

6. Ha SIMONYIVAL (A jelzők 135) és KLEMMEL (i. m. 342) együtt értelmezős szerkezetnek fogjuk fel az *itt benn, fön*n a fán-féléket, akkor az értelmezői mellékmondatoknak még egy — tágabb értelemben vett — fajtáját kell megemlítenünk. A főmondat valamely határozóját ugyanis nemcsak egy másik — hasonló jellegű — határozó, hanem egy — hasonló jellegű — határozói mellékmondat is értelmezheti: „*Vérben* [állapothatározó], *a hogy volt* [állapothatározói mellékmondat, az előző állapot-határozót értelmezi], nap nap után | Hever egyszerű ravatalán” (Arany: Tetemre hívás). Az értelmezett határozó után a rámutató szót is kitehetjük: „Nyári napnak alkonyulatánál | Megállék a *kanyargó Tiszánál* [helyhatározó] | *Ott* [helyhatározói mellékmondatra utaló rámutató szó], *hol a kis Túr siet beléje* [helyhatározói mellékmondat, az előző helyhatározót értelmezi] . . .” (Petőfi: A Tisza).

7. Tágabb értelemben értelmezős viszonyban lehet egymással két hasonló jellegű mellékmondat is: „*Miről apám nagy búsan szólt*, | *Hogy itt hajdan szebb élet volt*, | Érzy szívem, s felsohajtok, | Amint Rákos terén szántok” (Kisfaludy K.: Rákosi szántó a török alatt). A főmondatnak („Érzy szívem”) két tárgyi mellékmondat van alávetve, ezek közül a második („Hogy itt hajdan szebb élet volt”) az elsőt („Miről apám nagy búsan szólt”) értelmezi.

RÁCZ ENDRE

II.

1. RÁCZ ENDRÉNEK az értelmezői mellékmondatokról alkotott felfogásával meglepő egyezést mutat az a tervezetem, amelyet az akadémiai nyelvtan munkaközössége számára 1955 júniusában készítettem el, s amely e munkaközösségben nyilvános megvitatásra is került.¹ Az értelmezői mellékmondat fogalmának megalkotásában érdekesen kapcsolódnak és keverednek formai és tartalmi szempontok, s ezeknek a mérlegelése különböző megoldásokhoz vezethet. Ezért nem lesz érdektelen, ha az alábbiakban — RÁCZ ENDRE részletezőbb és igen szép példaanyagra támaszkodó fejtegetése kiegészítéseként — ismertetem

¹ Egyik hivatalosan felkért bírálóm, TEMESI MIHÁLY ezt írta róla: „az értelmező jelzői mellékmondatra vonatkozó felfogásával egyetérték, s megállapításait világosan gyérvértelműeknek tartom”.

a magam állásfoglalását is. Ez — mint jeleztem — a típusok megalkotásában lényegében megegyezik RÁCZÉVAL (s így érdekes dokumentuma az egymástól függetlenül közös irányban haladó eszmélkedésnek), egy-két ponton azonban eltér attól vagy kiegészíti azt. Régi vázlatom szóról szóra a következő.

2. A mondat alakjában kifejezett értelmező jelző típusai a következők:

a) A mellékmondatra rámutató névmás a főmondat valamely szavának értelmező jelzője, s így *az* a mellékmondat is, amelyet mint mondatrészt helyettesít a főmondatban: *Vettem neki csizmát, olyat, amilyen senkinek sincs. — Észrevette az öreg koldust, azt, aki tegnap is itt járt.* b) A főmondatban közelre mutató névmás (*ez, ilyen* stb.), személynévmás, határozatlan névmás, visszaható névmás van, amelyet a mellékmondat értelmez. Ilyenkor a mellékmondatra tulajdonképpen még a mutató névmás esetében sem a névmás mutat rá, hanem a főmondathoz hozzáértett és természetesen elhallgatott távolra mutató névmás: *Ezt fogd meg, (azt,) amelyik a legnagyobb. Ilyet végy nekem, (olyat,) amelyiknek róza van a közepén. Én, (az,) aki eddig semmit se mertem, most mindenre elszántam magam. Valaki rád gondol most, (az,) aki neked a legkedvesebb. Senki nincs, (olyan,) aki megvizsgálná. Maga ment érte, (az,) aki másokat szokott küldeni.* c) Az a) és b) típus keveredése: a főmondatban közelre mutató névmás van, ezt értelmezi a mellékmondat, de a mutató névmás helyzete olyan, hogy mellékmondatra rámutató elemnek is felfogható, mintegy magába sűrítve az értelmezett és az értelmező szerepét: *Veszek neked csizmát, ilyet, (olyat,) amilyen senkinek sincs. Látod az öreg koldust, ezt, (azt,) aki tegnap is itt járt?* — A közelre mutató névmás mint értelmezett mind a b), mind a c) típusban a beszédbeli helyzetre utal (*ezt, ilyet*, amire mutatók, ami itt van a közelben, vagy amiről az előző mondatban volt szó). d) A főmondatban nincs mutató névmás, a jelzői mellékmondat olyan főnévi fogalmat fejez ki, amilyent nem lehet a főmondatba közönséges jelzőként behelyettesíteni (a melléknévi vagy igei fogalmat kifejező jelzői mellékmondatot igen): *Pistát, aki a legjobb barátom, meghívtam. Javasoltam a szakszervezetnek, amely a legátfogóbb tömegszervezet.* — Az ilyen mondatokból — ha a mellékmondatbeli főnevet megegyeztetjük az értelmezett szóval — elhagyható a vonatkozó névmás, és szabályos értelmezős szerkezetet kapunk: *Pistát, a legjobb barátomat meghívtam. Javasoltam a szakszervezetnek, a legátfogóbb tömegszervezetnek.* Innen adódik az értelmezős szerkezetek és a vonatkozó mondatok közötti erős megfelelés, amelyet a szakirodalom általában kidomborít (vö. például WEGENER, Untersuchungen. 1885. 32, 34). Sokan az értelmezőt rövidített mellékmondatnak is nevezik (vö. RIES, Wortgruppenlehre 112).

Nem számítom értelmező jelzői mellékmondatnak a következőket:

a) Az olyan jelzői mellékmondatot, amelyre a főmondatban közönséges jelzői szórendű távolra mutató névmás utal: *Veszek neked olyan csizmát, amilyen senkinek sincs. Észrevette azt az öreg koldust, aki tegnap is itt járt.* — b) Azt a jelzői mellékmondatot, amelyre nem utal mutató névmás a főmondatban, és nem tartozik az értelmező jelzői mellékmondatok d) kategóriájába (lásd fent): *Veszek neki csizmát, amilyen senkinek sincs. Észrevette az öreg koldust, aki tegnap is erre járt.* (A főmondatba beleértett és elhallgatott mutató névmás az ilyen mondatokban nemcsak jelzői, hanem értelmező jelzői szerepű is lehetne, mégse venném ezeket a mondatokat értelmező jelzőinek. A melléknévi, igei fogalmat ugyanis ritkábban fejezzük ki értelmező jelzővel,

inkább közönséges jelzővel vagy mellékmondatl.) — c) Azt a vonatkozó mellékmondatot, amelyet idegen hatásra az elbeszélés folytatására szoktak használni: *Az kegyelmed levelét énnékem megadták, melyet szeretettel elolvastam.* (Vö. KLEMM, TörtMondt. 482.) — d) ZOLNAI GYULÁVAL ellentétben nem veszek értelmező jelzői mellékmondatnak valamely mondatot csak azért, mert a főmondatban mutató névmás utal rá (vö. MNy. XLVIII, 111). — e) Nem számítom az értelmezői jelzői mellékmondatok közé az ilyen jelzői mellékmondatokat: *Foglalkozom azzal a tervvel, hogy elutazom. Félek attól a gondolatától, hogy megbántom. Az a hír járja, hogy háború lesz.* (Másképp KLEMM i. m. 457.) Ezek a mellékmondatok a főmondatba behelyettesítve birtokosjelzők lehetnek: *Foglalkozom az elutazás tervével. Félek a megbántás gondolatától ~ Félek annak a gondolatától, hogy megbántom* stb. — f) Nem venném értelmező jelzői mellékmondatoknak a következőket: *Vérben, ahogy volt, hever. Hálálkodva, ahogy illik, poharát emeli. A város peremén, ahol élek, sok a gyár. És ahogy van, véres orral, megy panasza.* (Vö. FABIÁN—RÁ CZ, Alárendelt mondatok. 1954. 54. Pedag. Főiskola jegyzete.) Az ilyenfajta mondatokat vagy úgy elemezném, hogy a mellékmondatl kifejezett határozó alá van rendelve a névszóval kifejezett határozónak (esetleg fordítva), vagy pedig úgy, hogy a két határozó egymásnak mellé van rendelve: *Hálálkodom, ahogy illik ~ hálálkódva, illően.* Mindamellett bizonyos, hogy a két határozó között értelmezőszerű viszony van, ezt elismerem. De nem minden ilyen viszony esetében látnék jelzős viszonyt is egyúttal. (Lásd feljebb, a nem értelmezős szerkezetek tárgyalásátl) — g) Természetesen nem számítom értelmező jelzői mellékmondatnak azt az értelmező mondatot sem, amelyet a magyarázó mondat egyik fajtájának szoktak felvenni. Ezt nevezhetnénk értelmező-magyarázó mondatnak is, de még helyesebb lenne egészen elkülöníteni az oki viszonyt kifejező magyarázó mondattól. Ilyen mondatok: *Söpörj a magad háza előtt, vagyis törődj a magad dolgával. Két legyet ütöttem egy csapással, tudniillik le is róttam tartozásomat és le is köteleztem magam iránta.*

3. Eddig tart régi vázlatom. RÁCZ cikkével összehasonlítva megállapítható belőle, hogy mindkettőn a következő szempontokat tartjuk figyelemre-méltónak: 1. A mellékmondatra értelmezői szerepű mutatószó utal (RÁCZNÁL 3., nálam a) pont); 2. A mellékmondat a főmondatnak olyan szófajú szavát fejt ki, amelynek nem szokott közönséges jelzője lenni, csak értelmezője (RÁCZNÁL 4., nálam b) pont).¹ 3. A mellékmondatban olyan szófajú szó (főnév vagy jelzős főnév) fejt ki a főmondat megfelelő szavát, amely nem szokott jelző lenni, csak értelmező. RÁCZ 4. pontjának vonatkozó mondatai tartoznak ide (nálam d) pont), de RÁCZNÁL a kategória-alkotó szempont megfogalmazása nem elég világos.² Így nálam világosabban vetődik fel az, hogy a mellékmondat értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a közönséges jelzős szerkezetben nemcsak a jelzettnek, hanem a jelzőnek is van bizonyos szófaji kötöttsége. Így nézve a kérdést, kétségesse válik, hogy az *az, olyan* stb. közönséges

¹ Külön c) pontban említettem meg a két szempont keveredését mutató mondat-típust. Irodalmi példa rá: „Legjobb volna, ha kapnánk egy új apát, mert egy apára szükség van, *ilyent*, mint ez a Miklós úr” (Ady: Összegyűjtött novellái 135).

² A „főmondat valamely névszói (elsősorban főnévi) mondatrészének utólagos értelmezését tartalmazza” megfogalmazásban a főnévi mondatrészre utalás mindenfajta jelzői mellékmondatra állhat, az „értelmezés” szó pedig nem utal határozottan a mellékmondat szófaji jellegére.

jelzős szórendű rámutató szó tényleg kizárja-e a mellékmondat értelmezői jellegét. Ebben a kérdésben tervezetem megegyezik RÁCZ felfogásával, de az eljárást sem nála, sem nálam nem látom eléggé elvszerűen alátámasztva. Ha ugyanis a jelzett szó szófaját illetően (névmások) következetes vagyok, a jelző szófaja szempontjából is ilyennek kellene lennem, vagyis „*Azt* a lektort, *aki* nem a párt és az állam képviselője . . .” összetett mondat vonatkozó mondatát is értelmezőinek kell minősítenem, mert *a párt és az állam képviselője* jelzős főnév nem helyettesíthető be a főmondatba közönséges jelzőként, csak értelmezőként. Itt azonban felvetődik magának a behelyettesítő módszer jogosultságának a kérdése. S itt bizony látnunk kell, hogy kissé sikamlós talajon járunk, s meg kell állapítanunk, hogy a mellékmondat értelmezői jellegének eldöntésében fontosabb szerepe van az I. szempontnak (RÁCZnál 3., nálam a) pont),¹ mint a másik kettőnek, s emezek esetleg mellőzhetők is.

A *hogy*-os mondatok kérdésében — tervezetemtől eltérőleg — ma már úgy vélekedném, mint RÁCZ, tehát nem zárnám ki őket az értelmező jelzői mondatok közül. A RÁCZ cikkének 6. pontjában tárgyalt mondatokat — úgy, mint annak idején — ma sem tartom értelmező jelzőinek, de értelmezőinek igen.

RÁCZ is észreveszi a jelzői természetű és nem jelzői természetű értelmezői mellékmondat közti különbséget, de a két típus elvszerűbb szétválasztására, illetőleg a közös, értelmezői kategóriába való összefűzésük megokolására nem válialkozik. E kérdés vizsgálatának persze megvan az a nehézsége, amire már régebben is utaltam (MNY. XLVIII, 103, 112), hogy tudniillik a mellékmondat-kérdést nem lehet a megfelelő mondatrész problematikájának a tisztázása nélkül megoldani. Újabban sokat foglalkoztam magával az értelmezővel, s így több ponton más megvilágításban látom az értelmezői mellékmondat kérdését is.²

4. Most még csak néhány kiegészítő megjegyzést teszek RÁCZ cikkéhez:

1. A névmást értelmező mellékmondatok egyik leggyakoribb típusa a *minden*, *mindenki* névmást fejtí ki: „csak nevetett *mindenen*, ami szent és unalmas volt” (Babits: Halálfiái 357). 2. A névmásokat kifejtő mellékmondatokhoz hasonlóan kell elbírálni néhány határozatlan számnevet (*sok*, *kevés*, *néhány*), sorszámnevet (*első*, *második*, *középső*, *utolsó*) és melléknevet (*egyéb*, *más*) kifejtő mellékmondatot: „*Sok* volt köztük, aki még az 1919-es kommun emlékeit viselte a bőrén” (Déry: Felelet I, 307). 3. Azoknak a mellékmondatoknak az értékelésénél, amelyek főmondatában a közelre mutató névmás nem magában van, hanem jelzőként („Hol kap ő hirtelen majd egy *ilyen* *fehércselédet*, *akire* pedig szükség van”: Ady: Össz. novellái 396), tekintetbe kell venni, hogy a közelre mutató névmási jelző után más közönséges (nem értelmező) jelző is állhat: „Hol kap ő hirtelen egy *ilyen*, *mindenre alkalmas* *fehércselédet*.”

KÁROLY SÁNDOR

¹ Nem véletlen, hogy mindketten ezt a szempontot tárgyaljuk sorrendben először.

² Ez újabb gondolataimat egy későbbi, az értelmezővel, valamint a mellé- és alárendeléssel foglalkozó — lényegében már kész — tanulmányban szeretném közzétenni.

Kihalt oszmán-török jövevényszavak

A kihalt szavak kérdése egyetlen jövevényszó-csoportunknál sem vetődik fel olyan élesen, mint oszmán-török jövevényszavainkkal kapcsolatban. Ennek okát a következőkben látom:

1. Oszmán-török jövevényszavainkat olyan korban vettük át, amelyből számtalan nyelvemlék áll rendelkezésünkre. Ezek a nyelvemlékek megőrizték számunkra a rövid életű jövevényszavakat is. Ezzel szemben például a honfoglalás előtti török hatás egykorú nagyságát csak kikövetkeztethetjük, lemérni csupán a maradandó hatását tudjuk.

2. Az oszmán-török hatás egy történelmileg meghatározott korszakra korlátozódik. A történelmi helyzet megváltoztával a szavak jelentős része — mert a magyarság számára idegen életforma kifejezője volt — elvesztette létjogosultságát, s ötven—száz vagy százötven éves virágzás után nyomtalanul kihullott nyelvünkől. Ezzel szemben például a szomszédos szláv nyelvek vagy a latin nyelv hatása állandó és folyamatos, bár hullámszerű ezeknél is mutatkozik.

Kérdés, hogy oszmán-török jövevényszavaink összegyűjtésénél és feldolgozásánál milyen elbírálás alá essenek ezek a kipusztult jövevényszavak. Véleményem szerint e jövevényszavakat ugyanúgy össze kell gyűjtenünk és fel kell dolgoznunk, mint a ma is élő jövevényszavakat, mivel nyelvi és művelődéstörténeti jelentőségük elvitathatatlan. A kihalt szavak is hozzátartoznak az adott korszak nyelvéhez, rövidke életük alatt is beilleszkedhetnek a magyar nyelvbe, sőt részt vehetnek annak változásában. Műveltségtörténeti szempontból pedig nélkülözhetetlenek, mert nélkülük csak hiányos képet kaphatunk az adott korszakról.

Ha az oszmán-török nyelvi hatásról beszélünk, mindig meg kell különböztetnünk a *maradandó* hatást és az *egykorú* hatást, mert a kettő mértéke lényegesen különböző. Erre mutat a kihalt jövevényszavak nagy száma.

Az alábbiakban a hadi élet köréből gyűjtöttem össze néhány kihalt jövevényszót. A törökök elleni állandó harc szükségessé tette, hogy a magyarok elsajátítsák a török harcmódot, megismerjék fegyverzetüket és felszerelésüket. Ezért természetes, hogy a hadi élettel kapcsolatos török elnevezések nagy számmal kerültek bele nyelvünkbe.

Japuk

A török hadi taktikájának egyik jellemzője volt a fergetegszerű lovasroham. A közlekedésben, a hadi felszerelések szállításában s egyáltalán a tábori életben nagy szerep jutott a lónak. Elterjedtek a török lófelszerelési tárgyak, különösen a gazdagon hímzett, díszes nyereg- és lótakarók. Ilyen lótakaró volt a *japuk*, amely — mint az alábbi adatok nagy száma mutatja — a XVII. században közhasználatú lehetett: 1593: „ahoz egj czapragot, egj *Japukot*” (RADVÁNSZKY, Csal. III, 146) | 1593: „hagiok nekij . . . egj czapragot, egj *Japukot*” (uo. 147) | 1617: „császárhoz küldendő lovakra illendő *jakupok* legyenek” (TörtT. 1881: 304) | 1622: „Egy *Jakubott* asp. 9000” (RADVÁNSZKY, Udvart. I, 68) | 1622: „Két *Jakubok*” (TörtT. 1881: 775) | 1625: „Egy *jakubot* csináltattam, melyhez vöttem: 11 sing veres bársonyt . . . 8 sing tafotát” (RADVÁNSZKY, Udvart. I, 116) | 1625: „Az *jakup* béléstől, sinorozásától, csinálásától adtam tall. 4.” (uo. 117) | 1627: „másszor mindenkor két lovat,

egyiket igen szép öltözettel, köves nyereggel, nagy ezüst kengyellel, szép *jakup-pal*, lánczczal öltöztetve, másikat csak skarlát pokrócz alatt küldték; az kengyele tiszta vas . . . az *jakupja* bizony 20 forintot alig érne” (SZILÁGYI, Bethlen Gábor levelei 437) | 1631: „Német nyeregre való két *jakub* igen szép atlaczczal czifrázott egyik kék posztón vagyon, másik fehér posztón” (RADVÁNSZKY, udvart. I, 261) | 1634: „Egy *jakup* viselt veres No. 1 . . . Más szederjes viselt *jakup* No. 1.” (uo. 308) | 1634: „Két veres viselt *jakup*” (uo. 329) | 1634: „Két igen szép *jakup*, atlaczczal czifrázott, egyik kék posztón az másik fehér posztón vagyon” (uo. 338) | 1638: „Az *japukoknak* is egyikének az árát meg nem adtam” (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczi György és a porta 379) | 1638: „alája jegyzettem mind az *japukoknak*, lóra való szerszámoknak az árát” (SZILÁGYI, Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez¹ 572) | 1643: „Küldtem ki két *japukat* [olv. *japukot*] kgl's uram” (uo. 724) | 1643: „Az hat kerek paizsok és 6 *jakupok*; 6 *jakupot* is hozattunk” (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczi György és a porta 660) | 1646: „Egy aranyos ló orrára valót. Egy *jakupot*. Egy csujtárt” (RADVÁNSZKY, Csal. III, 290) | 1675: „Két különböző színű *jakubot*” (TörtT. 1881: 743) | 1683: „Egy vont ezüsbűl csinált *jakub*” (MonÍrók. XXIV, 209).

Oszmán-török megfelelője: *iapuq*, *iapîq* 'A kind of blanket used to protect a horse from rain — Pferdedecke, Satteldecke', amely a *ap-* 'bedecken, verhüllen' igének a *-q* deverbalis névszóképzővel ellátott alakja (REDH.,² ZENK., DENY 860. §.). Hasonló képzésűek a következő oszmán-török jövevényszavak is: *aesik* 'nyitott helyiség vagy hajó' (< oszm. *ačiq* <: *ač-* 'kinyit'), *bicsak* 'kés' (< oszm. *bičaq* <: *bič-* 'vág, metsz'), *bölük* 'csapattest' (< oszm. *bölük* <: *böl-* 'oszt'), *konak* 'éjjeli szállás' (< oszm. *qonaq* <: *qon-* 'megszáll'), *oturak* 'pihenőhely' (< oszm. *oturaq* <: *otur-* 'megpihen, táborozik'), *szandzsák* 'egy közigazgatási egység', eredetileg 'zászló' (< oszm. *san'jaq* <: *sanj-* 'beszúr').

Az oszmán-török szó a XVI—XVII. században *apuuq*-nak hangzott, a *iapîq* alakváltozat későbbi fejlemény. A mai oszmán-törökre jellemző illabialis illeszkedés (s vele együtt a labialis illeszkedés) ugyanis a XVI—XVII. században még nem volt kialakulva. Az illabialis illeszkedésnek ez a kialakulatlansága oszmán-török jövevényszavainkban is mutatkozik, amennyiben jövevényszavaink között egyaránt találunk illeszkedés nélküli és illeszkedett alakokat, sőt olyanokat is, ahol a két hangalak váltakozik. Például *a* — *u* hangkapcsolatot találunk a mai *a* — *i*-val szemben ezekben: *gyaur* 'hitetlen, nem mohamedán' (~ mai oszm. *kjāfir*), *hasszura* 'gyékény' (~ mai oszm. *hasir*), *kapucsi* 'bizonyos udvari tisztsgviselő' (~ mai oszm. *qapıji*), *mangur* 'pénzegység' (~ mai oszm. *manğir*), *manszup* 'tisztsg, hivatal' (~ mai oszm. *mansip*), *arपाल* 'a jövedelemnek egy fajtája' (~ mai oszm. *arपालi*). Viszont a mai kiejtésnek megfelelően találjuk ezeket: *jancsik* 'iszák', *aesik* 'nyitott helyiség vagy tutaj', *basalik* 'bizonyos közigazgatási egység', *havli* 'bolyhos'. Ingadozik a kiejtés például ebben a szóban: *ogli* ~ *oglu* 'a fia valakinek'. *Japuk* szavunk a korábbi, illeszkedés nélküli oszmán-török *iapuuq* alakot őrizte meg.

Az oszmán-török *iapuuq* megfelelői a balkáni nyelvekből nincsenek kimutatva. Ezekben az oszmán-török *iap-* igének egy másik származéka, a hasonló jelentésű *iapin'iq* terjedt el. Vö.: szerb—horvát *japundje*, *japundža*

¹ Az itt található adatokra KNIEZSA ISTVÁN hívta fel a figyelmemet.

² A rövidítéseket l. MNy. L, 76.

'der Mantel; pallium' (HASz., IVEKOVIĆ—BROZ); bolgár *japundžék, japundžák* 'ua.' (BERNEKER); albán *jopandže, opandže* 'ua.' (MEYER, EtWb.); román *ipîngea (iapîngea, epîngea)* 'ua.' (ŞAINEANU, InflOrient. II, 227); újböögörög *γιαγονντῆς* 'ua.' (MIKLOSICH, TE.): Mindezek alapján feltehető, hogy *japuk* szavunk közvetlenül az oszmán-törökből került nyelvünkbe. Az adataink között szereplő *jakup* és *jakub* alakváltozatok a magyarban keletkeztek az eredeti *japuk*-ból hangátvetéssel, majd a *p* zöngésülésével.

A *jakup* (< *japuk*) szó azonos eredetű *gyapjú* szavunkkal, amely a honfoglalás előtti török érintkezés idején esuvasos jellegű török nyelvből került hozzánk.¹

Jancsik

Az 'iszák' jelentésű *jancsik* szavunk egy fél századdal később jelent meg, mint a *jakup*, s a XVII. század végén ez is nyomtalanul eltűnt nyelvünkéből. Nyelvtörténeti adatai: 1645: „Parancsolta ő nagysága *jancsigot* lóra való, arannyal vert vékony szerszámot, paist egyet vegyek ő nagyságának” (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczi György és a porta 446) | 1646: „Az *janczikot*, ha megviszik, viselje egészséggel kegyelmed” (MonOkm. XXIV, 362) | 1650: „Egy *jancsik* viselt nagyon az szálláson, veres posztóból való” (RADVÁNSZKY, Csal. II, 303) | 1650: „az mint látom, vásárlani jöttek, az *jancsikon* kapott igen szemek” (SZILÁGYI, Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez² 860) | 1650: „Jósefet küldöttem vala kglmes uram az *jancsikos* emberhez; az ezer talléron az paizst is melléje vehetnök az *jancsiknak*” (uo. 863) | 1650: „Az *jancsikot* [nyilván elírás *jancsikot* helyett] az paissal együtt... megveheti Kglld” (uo. 869) | 1647: „Az szegény József is az Seredi uram *jancsikjárt*... sokat szenved” (uo. 883) | 1662: „Egy merőn szkofiummal varrott czafrag, kit *Jancziknak* is hínak” (TörtT. 1881: 772) | 1680: „Egy lóra való kuraczel *jancsikot* tall. i. 130” (SZÁDECSZKY, Apafi Mihály fejedelem udvartartása I, 448) | 1688: „Veres bársonyos aranyos csillagformára *jancsik* nro I. Violaszín bársonyon skófiuummal varrott *jancsik*” (TörtT. 1886: 770) | 1688: „Egy veres bársony *jancsik*, mely áll három darab-ból... Ismét más, szederjes bársony *jancsik*” (uo. 779) | 1695: „Egy szép vörös *jancsik* [elírás *jancsik* helyett] hátulját földözte” (TörtT. 1894: 270).

Oszmán-török megfelelője: *ianĵiq, iančiq* "The flank of a quadruped — Sack, Tasche; Beutel; Mantelsack den man hinter dem Sattel auf das Pferd legt", amely a *ian* 'A side — Seite' szónak a *-ĵiq, -čiq* kicsinyítő képzővel ellátott alakja (REDH., ZENK., DENY 509. §.).

Az oszmán-török *ianĵiq* a délszláv nyelvekben is meghonosodott. Vö. szerb—horvát *jandžik* 'Art Tasche' (a XVIII. századtól, HASz., IVEKOVIĆ—BROZ), alakv. *jančik* (VUK³); bolgár *endžik* 'ua.' (GEROV). A magyar szó hangalakja szerint szerb—horvát közvetítésű is lehetne. Mivel azonban a HASz. szerint a szerb—horvátban csak a XVIII. századtól szerepel a *jandžik*, a magyar szót származtathatjuk közvetlenül az oszmán-törökből. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a déli szláv nyelvek oszmán-török elemei még nincsenek összegyűjtve és feldolgozva, ezért az ilyenfajta időrendi kritériumra alapozott következtetéseink egyelőre nagyon ingatagok.

¹ Erre az összefüggésre PAIS DEZSŐ hívta fel a figyelmemet.

² Az itt található adatokra KNIEZSA ISTVÁN hívta fel a figyelmemet.

A magyar *jancsik* cs-jét nem szükséges hanghelyettesítéssel magyaráznunk, mert — mint látjuk — az oszmán-törökben is, a szerb—horvátban is van cs-s alakváltozat. (Ugyanígy nem kell hanghelyettesítést feltennünk a szóvégi cs esetében. A *bogrács*, *harács*, *kilics*, *korbács*, *papucs*, *szorgucs*, *turunacs* stb. szavaink oszmán-török megfelelői az átvétel idején általában már *č*-vel hangzottak az oszmán-törökben.) Viszont valóban hanghelyettesítés eredménye az oszmán-török *i* ~ magyar *i* megfelelő.

Adataink között *jancsig* alakváltozatot is találunk. Kérdés, hogy a *k* zöngésülése ennél a szónál oszmán-török vagy magyar jelenségnek tekinthető-e. Mint korábban már rámutattam, a szóvégi oszmán-török *k*, *q* a XVI—XVII. századi oszmán-törökben sokszor *g*-vé változott, ezért az oszmán-török jövevényszavainkban gyakran előforduló szóvégi *k* > *g* zöngésülést nem lehet minden esetben magyar hangfejlődésnek tartanunk (MŰ. L, 83). A jelenség megítélésénél minden egyes szónál külön-külön kell mérlegelnünk a rendelkezésünkre álló adatokat. A szóvégi *k* > *g* zöngésülést mutató jövevényszavak közül például a *dögönyeg* (~ oszm. *degeneg*: GEORG. 104; MEGISER), *pacsmag* (~ oszm. *pačmag*: GEORG. 114), *szandzság* (~ oszm. *sanĵag*: GEORG. 66), *bonszog* (~ oszm. *bunĵug*: BIANCHI—KIEFER) az oszmán-törökből is kimutatható *g* hanggal. Ezek közül a *degeneg* és a *pačmag* gyakran előfordul az oszmán-törökben, tehát ezeket már *g* véghanggal vettük át. A balkáni nyelvek adatai is nyújtanak némi tájkoztaást ebben a kérdésben. Feltehetőleg már az oszmán-törökben is volt *g*-s alakváltozata azoknak a szavaknak, amelyek a balkáni nyelvekben is kimutathatók *g* hanggal. Például valószínűleg már az oszmán-törökben megvolt *g*-s alakban a *bulyog-basa*, mert a szerb—horvátban *buljugbaša* alakban találjuk (MIKLOSICH, TE.; VUK³). Viszont valószínűleg a magyarban zöngésült azoknak a szavaknak a szóvégi *k*-ja, amelyek sem az oszmán-törökből, sem a balkáni nyelvekből nem mutathatók ki *g* véghanggal. Ilyen például a *kalpag*, a *maszlag* s a fenti *jancsig* szavunk.

Kulán

A két legkorábbi adatot az OklSz.-ban találjuk: 1552: „Duo *kwanth* et vnum nemez” | 1558: „Mantice, *kulan*, instratum equi ex pilo”. Ezekhez csatolhatjuk a következő adatokat: 1591—1592: „*Kulant* vöttem ospora 20.” (TörtT. 1881: 178) | 1603: „Vagion 2 *kulan* de nem kezek” (RADVÁNSZKY, Csal. II, 102) | 1622: „5 cember *kilántt*” [olv. *kulánt*] (RADVÁNSZKY, Udvart. I, 68) | 1625: „12 *kulántt* dr. 39.” (uo. 108). Több adatot eddig nem sikerült kimutatni.

A *kulán* széles szíjat, hevedert, gurnit jelentett, amit a lószerszámokon alkalmaztak. A többi lószerszámhoz hasonlóan ezt is gazdagon díszítették. Erre mutat az 1622-ből való *cseember kulán* kifejezés is. A *cseember* ugyanis gyöngyös vagy arannyal, ezüsttel hímzett szalagot, pántot jelent.

Oszmán-török megfelelője: *qolan*, *qulan* 'A broad stout braid or band; A girth or surcingle — Sattelgurt, Bauchgurt' (REDH., ZENK.). Legkorábbi előfordulása Kāšġarínál *qulan* alakban (BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz 163). MEGISER-nek 1612-ből származó török nyelvkönyvéhez tartozó szótárában *colan*, *ath colan* [*ath* = *at* 'ló'] alakban találjuk. MENINSKI *kolan* és *kulan* alakot közöl. A fentiekből kitűnik, hogy az oszmán-törökben a két alak párhuzamosan élt egymás mellett.

Feltűnő ezeketán, hogy a balkáni nyelvek adataiban kizárólag *o* hanggal találjuk: szerb—horvát *kòlan* (HASz.; IVEKOVIĆ—BROZ); bolgár *kolán* (GEROV); albán *kolán* (MEYER, EtWb.); román *colàn* (ŞAINEANU, InflOrient. II, 141); újjörög *kolánion* (MIKLOSICH, TE.). Ezt a hangmegfelelést csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a XV—XVI. században az oszmán-törökben is általában *qolan*-nak hangzott a szó.

Ezeketán úgy látszik, hogy a magyar *kulán u* hangját csak egyféleképpen magyarázhatjuk, tudniillik magyar zártabbá válás eredményeként. Hasonló hangmegfelelést találunk a *csuha* és a *turba* szavunknál. Mindkettő mai oszmán-török megfelelőjében *u ~ o* váltakozás mutatkozik. A XVI—XVII. századi oszmán-török adatokban és balkáni megfelelőikben azonban *o* hangot találunk. A magyar adatok *u* hangját tehát magyar zártabbá válás eredményének kell tartanunk. Figyelmet érdemel, hogy a *csuha* a legkorábbi adatban (Oklsz.: 1500 k.) már *Chwha* alakban fordul elő, de a XVI. század folyamán még él a *csoha* alak is. A *turba* 1528-ban jelenik meg először, s mind a mai napig csak *turba* alakban fordul elő.

A kérdés megnyugtató megoldásához csak a XVI—XVII. századi oszmán-török és délszláv nyelvek hangtörténetének pontosabb megismerése után fogunk eljutni.

Murat-nyereg

Csak a XVII. század harmadik negyedéből vannak adataink: 1651: „Négy *Murat*formára csinált nyereg felől is poroncsolt nagyságod” (MonOkm. XXIII, 46) | 1656: „skófiummal varrott *Muratt-nyereg* csáprágával s egyéb szerszámával együtt; veres bagariával borított *Muratt-nyereg*” (uo. 350) | 1662: „veres bagaria varrott *Murat* nyereg; Egy veres bársony *Murat* nyereg alá való varrott czafrag; Ugyan *Murat* nyereg alá való varrott czafrag” (TörtT. 1881: 781) | 1676: „Item egy *murat* nyeret hetven tallérban” (SZÁDECZKY, Apafi Mihály fejedelem udvartartása I, 264).

A *murat-nyereg* összetétel első tagja az arab eredetű török *Murād* személynévből származik. Az arab szavak szóvégi *d* hangja az oszmán-törökben gyakran zöngétlenedik, s így a *Murād* névnek már a XV—XVII. században is volt *t*-s alakváltozata az oszmán-törökben (vö. GEORG. 63: *Murat*; FERRAGUTO 234: *morat*). A szerb—horvátban is *Murat* alakban van meg (HASz.).

Egykorú magyar szövegekben török személyek nevéként gyakran előfordul *Murat*, *Murad*, *Muradt* és nagyon ritkán *Murát* alakban (vö. pl.: TörtT. 1882: 449, 465, 1883: 643, 647, 656; SZILÁGYI, Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez 116, 128, 135, 141, 168; stb.).

Murat-nyereg összefüggésben csak a magyarban van meg. Eddigi adataink alapján nem tudjuk megállapítani, hogy tulajdonképpen milyen nyereg volt a *murat-nyereg*. Nevéből ítélve azonban kétségtelen, hogy valami török nyereg lehetett.

Csebháne

A XVII. századi várostromoknál már fontos szerep jutott a lőfegyvereknek. Az oszmán-török lőfegyverek emlékét őrzi a nyelvjárásainkban ma is élő *fišek* 'puskapor és sörétet tartó bádóg' (MTsz.; OrmSz.; NyK. XXXI,

408) és a múlt századból még kimutatható *szatyma* 'sörét' (MNY. XLIX, 539) szavunk. A XVII. században még egy ide tartozó szó volt ismeretes, a *csebháne*, amely eredetileg lőszerraktárt, fegyverraktárt, másodlagosan magát a lőszer- és fegyverkészletet jelentette.

Adatok: 1643: „az *czebehannbul* öszvéreken igen hordják ki az sok rozsdás jancsár-puskákat” (BEKE—BARABÁS, I. Rákóczi György és a porta 615) | 1643: „mivel az *czebehann* fegyverház is ott vagyon” (uo. 625) | 1692: „egyik volt két hidas és a sajka végett, a másik pedig *csebháne* végett; a *csebháne* végett a teftedarra relegált a vezér” (MONÍRÓK. XXIII, 463) | 1692: „küldjön taraczkokat, *csebhánét* és élést is beléje” (uo. XXXIV, 197) | 1709: „[a hajókat] megrakatom éléssel, *csephanéval* avagy munitióval” (uo. XXVII, 242).

A szó végső forrása egy perzsa összetétel: *jabehāne* 'armamentarium', amely a *jabē* 'quodvis genus armorum ad vim repellendam; vestis militaris' és a *hāne* 'domus' szó összetételéből keletkezett (VULLERS). A perzsa szó az oszmán-törökben részben *jebelehāne*, részben az összeolvadással gyakran együtt jelentkező hangkiesés következtében létrejött *jebhāne* alakban honosodott meg. Jelentése: 'A powdermagazine; a supply of ammunition — Pulvermagazin, Pulvervorrath' (REDH., ZENK.).

A török szó természetesen elterjedt a balkáni nyelvekben. Vö. szerb—horvát *džebāna*, *džebehāna*, *džebahāna*, *džefāna*, *džephāna* 'Die Munition, Kriegsvorrath' (HASZ.; IVEKOVIĆ—BROZ); bolgár *džefāna* 'ua.' (MIKLOSICH, TE.); albán: *džephané*, *djepān* 'ua.' (MEYER, EtWb.); román *gephanà*, alakv. *gebehane*, *gephana*, *giabhana*, *cephana*, *zaphana* 'ua.' (ŞAINEANU, InfOrient. III, 55); újböög *ισεμπχανές* 'ua.' (MIKLOSICH, TE.).

A magyar szó — hangalakjából ítélve — közvetlenül az oszmán-törökből való. Ugyanis a szerb—horvátban — amely elsősorban jöhet számításba közvetítő nyelvként — a közismert oszmán-török szóvégi *e* ~ szerb—horvát *a* megfelelés mutatkozik. A magyar *csebháne* szóban viszont az eredeti oszmán-török szóvégi *e* hangot találjuk.

A magyar szó három alakváltozatának (*csebháne*, *csephané*, *csebehann*) magyarozatánál több probléma merül fel. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a szókezdő *cs* hang az oszmán-török *ʃ* hangot helyettesíti, a *csebháne* alak tehát pontos megfelelője az oszmán-török *jebhāne*, illetőleg *jebhāne* alaknak.

Ami a *csephané* alakot illeti, kétségtelen, hogy az ékezet tévedésből került az *a* betű helyett az *e* betű fölé. Helyesen tehát így lenne: *csepkāne*. A szóközépi *pk* hangkapcsolat valószínűleg a szókezdő *cs* hasonító hatására keletkezett. Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül, hogy arab és perzsa eredetű oszmán-török jövevényszavainkban a *h* hangnak néha *k* hang felel meg. Így például ezekben: szó elején: *kumbaracsi* 'tüzér' (~ perzsa *humbara* és oszm. *-ʃi*); magánhangzóközi helyzetben: *imrekur* (általában *imrehur*, *imreur*) 'udvari lovászmester' (~ perzsa *amir-i aḥur*), *szalakor* (általában *szalahor*, *szarahor*) 'kóborló harcos' (~ perzsa *sar-āhur*), *seksizlám* (*s.hiszlám*, *seiszlám*) 'az Iszlám feje' (~ arab *šaiḥ ul-islam*); szóvégen: *sejk* (*sejh*, *seh*) 'az öreg, a fő' (~ arab *šaiḥ*). E hangmegfelelésnek oszmán-török hangtani oka van. A fenti szavak oszmán-török megfelelői az átvétel idején *k* hangot is mutathattak, mivel az arab és perzsa *h* hangnak az oszmán-törökben néha *q* megfelelése is van: *qavaf*, *ḥaffaf* 'cipész' (< arab *ḥaffāf*), *qumbara*, *humbara* 'bomba' (< perzsa *humbara*), *qa.gana* 'omlett' (< perzsa *hāja-gina*);

čoqa, čoha 'csuha' (< perzsa *čūhā*), *muqqassif, muhsif* 'bizonyos ruhadarab' (< arab *muḥassif, muhsif*), *mašqara, mašqara* 'maskara' (< arab *mašqara*) stb. De amikor a magyarban a *k* hang zöngétlen mássalhangzó mellett fordul elő, inkább magyar hasonulásra gondolhatunk. A *sziliktár* 'a testőrség egy csoportja, lovaskatona' (~ perzsa *silān-dār*) és a *taktáli, taktália* 'sziklás dunai szorosok a Vaskapunál' (~ perzsa *tahta* és oszm. *-li*) szóban például a *k* a *t* hatására keletkezhetett. Hasonló mássalhangzó-hasonulás eredményének tarthatjuk a *csepkáne* alakot is.

Végül vizsgáljuk meg a *csebehann* alakot. Az összetétel első tagja: *csebe* nem szorul magyarázatra, amennyiben az oszmán-törökben is megvan a teljesebb *jebe-háne* alak. Az összetétel második tagja: *hann* felfogható egyszerű elírásnak is *háne* helyett (csak egy szerzőnél fordul elő). Valószínűbb azonban, hogy itt az oszmán-török *lāne* szó rövidebb *lān* alakjával állunk szemben. Vö.: perzsa *hān* 'Domus — A house' (VULLERS, STEINGASS); oszm. *hān* 'An inn, a caravanserai — Herbergshaus an den Stationen der Karawanen oder in den Städten' (REDH., ZENK.). A *háne* szó rövidebb *hān* alakban jelentkezik a *Tabán* (< oszm. **tabahān*) szavunkban is (vö. Nyr. LXXIX, 106). A *csebehann* alakban az *n* kettőzése valószínűleg csak írásjelenség.

A fegyverraktár jelölésére még egy török szó található nyelvemlékeinkben, a *tophana*. Eddigi adatgyűjtésem során csak két forrásban találok vele: 1594: „az *tophana* azaz fegyverházat megnyitattja” (MonÍrók. XXX, 29) | 1693: „Voltunk a *tippanában* a puskák megvizsgálására” (i. h. XXIII, 623). Ez utóbbi adatban az *i* betű elírás lesz, a *pp* pedig hasonulás eredménye a *ph*-ből. Oszmán-török előzménye *tophāna, tophana* 'An arsenal — die Stückgiesserei, Artilleriezeughaus' (REDH., ZENK.), amely a *csebháne*-hoz hasonlóan ugyancsak a perzsa eredetű *hāne* 'ház' szót tartalmazza. Az összetétel előtagja *top* 'Kugel; Geschütz, Kanone' (ZENK.), amely velaris hangú lévén, a *lāne* szó véghangzóját is velaris hangúvá hasonította.

Szajván

A hódoltság korában a hadfelszerelés egyik legfontosabb tárgya volt a sátor. A törökök nagy mesterei voltak a sátorkészítésnek. Az egykorú források nem győzik magasztalni azt a fényűzést, amit ezen a téren kifejtettek. Nem ritkák a kívül is selyemből és brokátból készült sátrak, amelyeknek köteleit is arany- és ezüsfonálból szőtték. Az egyszerűbb hadisátrakat erős vászonból készítették, s rendszerint virágrátéttal díszítették. Feltűnő, hogy — noha a sátornak a tábori életben igen nagy szerepe volt — a nyelvemlékekből eddig csak két oszmán-török sátornevet sikerült kimutatni,¹ ezek közül is az egyik nem tekinthető jövevényszónak. Thököly Imre bújosása idején, 1691-ben Vidinből írta a következőket: „több dolgok között valami sátorokat szerezzen ottan számunkra, és ha a költség dolgában megfogyatkoznék, legalább egy *oba* kalitka-sátort csináltasson számunkra, csak az általa küldött pénzen is, az mely ha kisebb volna is, de csinosabb és varrottabb lenne az réginél” (MonÍrók. XXIV, 397). Az *oba* szót közvetlen török környezetétől vehette át Thököly. Vö. oszm. *oba* 'A large tent in several compartments; A nomad family — Zelt, tragbare Hütte, tatarisches Nomadenzelt von Filz, Familie eines Zeltes' (REDH., ZENK.). Az *oba* szó a déli szláv szótárakban

¹ A *cserge* korábbi átvétel (vö. KNEZSA, SzJsz. I, 611).

nem szerepel, ellenben megemlíti ŞAINEANU mint irodalmi kölcsönzést a románban (InflOrient. III, 157).

Másik oszmán-török eredetű sátorneveink, a *sajván* több XVII. századi forrásból kimutatható: 1618: „csak egy *zajvánnyit* vonták vala fel; vala más *zajván* is ott . . . hanem az az *zajván* az volt, az kit külön szegődtek volt 40 ezer oszporában” (MIKÓ IMRE, Erdélyi történelmi adatok II, 82) | 1691: „Kglmedet valami *sziján* sátor és egy szürke ló felől is megtanáltattam volt” (MonÍrók. XXXIV, 105) | 1691: „valami *szejransátort* is csináltasson” [olv. *szejvánsátort*] (MonÍrók. XXIV, 398) | 1692: „Itt az Dunapartra Palánk mellett vonattam volna *szejvánt* kglmed kedvéért” (uo. XXXIV, 296) | 1694: „egy alkalmatos dombra vonattam fel *sajván* sátoromat” (uo. XV, 523).

Végső forrása a perzsa *sājabān* 'genus umbraculi, quod ad arcendos solis ardores supra caput regum tenent. — A conopy, umbrella, parasol; a tent, pavilion' (VULLERS, STEINGASS), amely a *sāja* 'umbra' szónak a *-bān* nomenképzővel ellátott alakja. E perzsa *-bān* képzőnek, amely eredetileg önálló főnév volt, s képzőként 'valaminek az őrzője, tartója' jelentésben használatos, a perzsában is van *-vān* alakja (VULLERS). Az oszmán-törökbe került perzsa szavakban általában *-van* alakban fordul elő: oszm. *pazvant* 'őr', *bāğčavān* 'kertőr', *derbān* ~ *dervān* 'portás, kapus', *rezbān* ~ *rezvān* 'szőlőőr', vincellér' stb. A *csebhāne* szóval kapcsolatban már említettük, hogy az oszmán-törökben az összetett vagy képzett szavakban hangkiesés állhat elő. A perzsa *sājabān* a törökben *sājvān* (< *sājevān) alakban jelenik meg. A köznyelvben *sajvant* alak is használatos. Ez utóbbiban járulék *t* hang mutatkozik (vö. *pazvant*). Jelentése: 'A awning or roof; especially, an awning with scalloped edges — Schattendach, Sonnenschirm, offenes Zelt' (REDH., ZENK.).

Balkáni megfelelői: szerb—horvát *sajván*, *sajfán* 'der Regenschirm; umbella' (IVEKOVIC—BROZ); bolgár *sajvánt* 'ernyő, sátor' (GEROV); román *savān*, alakv. *sajvant*, *seivan* archaic. 'nyitott sátor' (ŞAINEANU, InflOrient. II, 308).

A magyarba közvetlenül az oszmán-törökből is, a délszláv nyelvekből is kerülhetett. A magyar *sajván(y)* egyaránt lehet az oszmán-török *sājvān* és a szerb—horvát *sajván* átvétele. Ebből magánhangzó-elhasonulással, majd *ě > i* zártabbá válással lett a *szējván* (> *szejván*), illetőleg *sziján*. Kétséges, hogy a *zajván(y)* adatok *z*-jét egyszerűen írásjelenségnek vagy pedig hangfejlődés eredményének kell-e tekintenünk. Ez utóbbit is joggal feltehetjük. Egyrészt, mert az oszmán-török *sāje* szónak van *zāje* alakváltozata is (NÉMETH GYULA: I. OK. II, 330; GEORG. 71), másrészt mert a szókezdő *sz* zöngésülése a magyarban is lehetséges, különösen Erdélyben, ahonnan a *zajván(y)* adatok írója is származik. N. KAKUK ZSUZSA

Sváda

Az alább következő sorok mottójául — ha mottóra szükség lenne — ezt a mondatot választhatnók: „Az ember feledékeny.” Feledékeny, mégpedig nemcsak az egyes ember, hanem a közösség is. Eme — sokszor igen jótékony, máskor rendkívül kellemetlen — tulajdonságunk nyelvi kihatásai általánosan ismertek, ezért célunk nem is az ilyen eseteknek (ragok, képzők keletkezésének, összetételek elhomályosulásának stb.) az előszámlálása, hanem:

csupán egy új adatnak, egy jelentésváltozásnak a hozzáfűzése az eddig számontartott anyag tömegéhez.

1. Gyöngyösi István az „Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról” című 1683-ban írt „eposzában” — egyebek közt — a következőképpen jellemezte a menyasszonyt:

Szóllásában *Svada*, Minerva esziben,
Értékiben Juno, Bellona sziviben,
Igaz Penelope kezdet(t) hűségiben,
Nem csapong, mint Flora, hajló szerelmiben.

(RMKT.: Gyöngyösi II, 237. 69. versszak)

A távoli görög mitológia még mindig elég közel van hozzánk ahhoz, hogy értékelni tudjuk Gyöngyösi szándékát: Zrínyi Ilonának Minervához, Junóhoz, Bellonához, Pénélopéhoz való hasonlításával a vers írója legmélyebb tiszteletének akart kifejezést adni. Csak a „szóllásában *Svada*” hasonlat furcsa számunkra: mit keres a mi szerény *sváda* szavunkkal alakilag tökéletesen megegyező szó ily előkelő környezetben, nagybetűvel írva? A kérdés nyitját azonnal megtaláljuk, ha felütjük PECZ VILMOS Ókori lexikonát, mert benne a következőket találjuk: „Pitho, Πειθώ, a rábeszélésnek, illetőleg a rábeszélésre való képességnek megszemélyesítése; nyilván az istenek ebbeli tulajdonságának különválasztása és egyéni kialakítása (hypostasis). Azért fordul elő eleinte mint egyes istenek állandó mellékneve, majd mint a Charisok egyike, utoljára mint édesszavú istenségek (Aphrodite, a Charisok és Hermes) kísérője (Paus. 2., 21., 1.). Lassankint aztán külön tiszteletben is részesítették. Így volt ez Athenaeban . . . , Argosban . . . , Sicyon piacán pedig éppenséggel külön temploma is volt . . . Hasonlóképpen állott a dolog a szoborművekkel is . . . A rómaiaknál megfelel neki *Suada*, *Suadela*, az ékesszólásnak istenasszonya.”

Azt hisszük, ennyi tökéletesen elég annak igazolására, hogy Gyöngyösi joggal szerepelteti *Svadá*-t a többi istennő társaságában; s szerintünk arra is feljogosítanak bennünket PECZ lexikonának és más ókortörténeti lexikonoknak (pl. a ROSCHER-félének) az adatai, hogy kimondhassuk: a magyar *sváda* közszo minden bizonnyal nem egyéb, mint a latin *Suada* tulajdonnév köznevesült változata; ugyanolyan jelentésváltozás, mint a közismert *Medusa* > *medúza*, *Musa* > *múza*, *Gratia* > *grácia*, *Vulcan* > *vulkán*, *Kálvária* > *kálvária* stb.; vagy hogy újabbakat is említsünk: *Fugger* > *fukar*, *Pepita* > *pepita*, *Vigano* > *viganó*, *Röntgen* > *röntgen*, *Priessnitz* > *priznic* stb.

Jóllehet a *Suada* > *sváda* jelentésváltozás helyességében aligha van okunk kételkedni, talán mégsem lesz haszontalan vázolni azt, hogy miért és hogyan lehetett a *Suada*, 'az ékesszólás istennője' jelentésű latin tulajdonnévből mai *sváda* szavunk.

2. Mindenekelőtt vegyük szemügyre azokat a passzusokat, amelyekben a latin klasszikusok a *Svadá*-t vagy a *Suadelá*-t szerepeltetik.

A *Suada* először ENNIUSnál fordul elő: „Additur orator Cornelius suaviloquenti ore Cethegus Marcus Tuditano conlegae Marci filius . . . is dictust ollis popularibus olim, qui tum vivebant homines atque aevum agitant, flos delibatus populi, *Suadaeque* medulla”: „Marcus Cornelius Cethegus, Marcus fia, az ékes beszédű szónok lett Tuditanus hivatalbeli társa, [akit] egykor honfitársai, akik akkor éltek, és az emberek, akik vele egy korban

működtek, a nép választott virágának és *Suada* velejének (lelkének) neveztek” (Annalium libri IX, 309). Ezeket a sorokat Ciceró idézi tőle, majd ezeket mondja: „*Πειθώ*, quam vocant Gracci, cuius effector est orator, hanc *Suadam* appellavit Ennius”: „Őt [ti. *Suada* velejét, vö. *Suadae medulla*] a görögök *Πειθώ*-nak nevezik, életre hívója a szónok, s ezt [*Πειθώ*-t] nevezte Ennius *Suadának*” (Brutus 15., 59.). Ugyancsak Cicerónál van ez a mondat: „M. . . Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius”: „M. . . Cethegust, akit helyesen nevezett *Suada* velejének (lelkének) Ennius” (De Senectute 14., 50.). Quintilianusnál szintén előfordul a *Suadae medulla* kifejezés ’az ékesszólás lényege’ értelemben, tehát ugyanúgy, mint Enniusnál és Cicerónál: „est igitur frequentissimus finis, rhetorice esse *vim persuadendi*; quod ego *vim* appello, plerique *potestatem*, nonnulli *facultatem* vocant: quae res ne quid afferat ambiguitatis, *vim* dico τὴν δόξαν. Haec opinio originem ab Isocrate . . . duxit, qui . . . finem artis temere comprehendit, dicens esse rhetorice *persuadendi opificem*, id est, Πειθοῦς δημιουργον neque enim mihi permiserim eadem uti declinatione, qua Ennius M. Cethegum *Suadae medullam* vocat”: „A leggyakrabban tehát a retorikát rábeszélő erőnek határozzák meg. Azt, amit én erőnek nevezek, a legtöbben képeségnek, nem kevesen a dotságnak mondják; s hogy ne legyen félreértés, erőnek nevezem a δύνμις-t. Ez a vélemény Isocratestől . . . származik, aki . . . a [szónoki] művészetet kissé felületesen határozza meg, mondván, hogy a szónoklás a rábeszélés mesterisége azaz Peithó mesterisége. Én ugyanis nem engedhetem meg magamnak, hogy ugyanúgy helytelen szóval éljek, mint Ennius, aki M. Cethegust *Suada* velejének (lelkének) nevezi” (2., 15.).

A *Suada* latin etimológiájának hátterére a Quintilianus-idézet vet világot. Az ókorban a jó szónok legfőbb erényének azt az erőt, tehetséget, képességet tartották, amellyel a szónok meg tudta győzni hallgatóságát (vagy olvasóit) a maga igazáról, el tudta hitetni velük, hogy neki van igaza. Ma is így van: e nélkül a *vis persuadendi* nélkül a szónoklás (és általában a véleménycsere) nem ér semmit. Érthető tehát, hogy amikor ennek a szónoki erőnek, képességnek, ügyességnek, hatalomnak nevet adtak, a ’rábeszél, meggyőző’ jelentésű *suadeo* (*persuadeo*) igéből, pontosabban a *suadeo* participiumából, a *suadus* alakból képezték a jó szónok legfőbb erényét megnevező elvont főnevet, illetőleg az ezt megszemélyesítő istennő-nevet. Quintilianusnak a *Suada* szó azért nem tetszett, mert ő — mint az idézett részből is kitűnik — nem a *Suadát*-t, azaz a valamire rábeszélni tudást tartotta a szónoklás céljának, hanem a *vis*-t, az erőt. (Hogy ezen mit értett, itt nem fejtegethetjük.) Magától értetődik, hogy aki szépen, választékosan, mondanivalóját ügyesen, sőt művészen felépítve adta elő, annak a szavait szívesebben meghallgatták az emberek, ezért a *Suada* értelme új elemekkel bővült: jelenteni kezdte nemcsak a meggyőzést, rábeszélést, elhitető erőt, hanem az ezeket fokozó ékes, szép szavakat, azaz az ékesszólást is. — A klasszikus latinból vett idézeteinkben ezek a jegyek tartoznak a *Suada*, *Suadela* tulajdonnévhez is, meg a belőlük köznevesült szavakhoz is.

A *Suadelá*-ra, a *Suada* képzős változatára is több adatunk van, s szintén neves szerzőktől; például Horatiustól: „Ac bene nummatum decorat *Suadela* Venusque”: „És a gazdagot *Suadela* [= a szónoki képesség] és Venus [= a szerelem] is ékesíti” (Ep. I: 6., 38.). Plautus így használja szavunkat: „Jam proudebam illam ad me *suadela* mea”: „Már elesábitottam őt

r á b e s z é l ő k é p e s s é g e m m e l” (Cistellaria 2., 3., 24.). A p u l e i u s tól két adatunk is van: „Si consiliis et *suadela* depravata consuetudo deflecti non poterit”: „Ha sem jó tanácsokkal, sem r á b e s z é l é s s e l nem lehetett megváltoztatni a megromlott szokást” (Dogm. Plat. 2.); illetőleg: „His et huiusmodi *suadelis*”: „Ezekkel és hasonló r á b e s z é l é s e k k e l” (Met. IX.).

A klasszikus latin adatok a *Suadá*-t, illetőleg a *Suadelá*-t mint tulajdonnevet emlegetik, de emögött ott van, beleérthető a köznévi jelentés is. Ez elvégre természetes, hiszen például Ennius és Cicero, akiknél a *Suadae medulla* kifejezés körülbelül ’az ékesszólás lényege, vejeje’ értelmű, vagy Plautus, akinél a *suadelá*-t nem is lehet másnak, csak ’ékesszólás’-nak, ’rábeszélő ügyesség’-nek fordítani, vagy Horatius, akinél szintén ezt jelenti a *Suadela*, tudatában voltak annak, hogy az istennő voltaképpen csak szimbóluma, megszemélyesítője egy fontos szónoki készségnek, s az istennő nevét használhatták átvittén, azaz tulajdonképpen eredeti értelemben is. Természetesen olvasóik is így gondolkodtak, tehát a köznevesülés már a klasszikus latinban kezdetét vette, de legalábbis a lehetősége adva volt a latin nyelvi tudatban, hiszen a latinul beszélők (illetőleg latinul tudók) számára a *Suada*, *Suadela* rokonsága a *suadeo* (*persuadeo*) igével, illetőleg ennek származékaival (*suadenter*, *suadus*, *suasio*) mindig is nyilvánvaló volt.

3. A középkori latinban azután teljessé vált mind a *Suadá*-nak, mind pedig a *Suadelá*-nak a köznevesülése. BARTAL „A magyarországi latinság szótárá”-ban a köznévi jelentésűvé vált *suadá*-ra idéz példát ’sermo, allocutio’ jelentéssel: „et accedentem ad valvas ecclesiae, praemisso regiae Manus osculo, *saluatoria suada* exceptit, his concepta verbis”: „a templom küszöbéhez lépött, a király kezének megcsókolása után, ü d v ö z l ő b e s z é d f o g a d t a, ily módon fűzött szavakkal” (Beng. Ann. Er. Coenob. 138). — DU CANGE szótárában *suada* címszó nincs, csak *suadela*, mégpedig ’suasio, oratio, persuadendi vim habens’ jelentésben. A szótár két példája: „Non autem exquires a nobis . . . ornamenta verborum, neque *Suadelam*, quam nescimus”: „Ne várj ugyanis tőlünk sem díszes szavakat, sem é k e s s z ó l á s t, mert ehhez nem értünk” (Vetus Irenaei Interpres in Praefat. ad lib. 1. n. 3); „Et circa talem *Suadelam* adhibebat sollicitudinem incessantem”: „És körülbelül efféle é k e s s z ó l á s s a l élt nyugtalanság keltésére” (Jac. de Layto in Annal. Estens. apud Murator Tom. 18. col. 998).

A középkori latinban a köznévi *suada*, *suadela* szó mögé már nem gondolták oda a görög—római mitológia istennőjét, jelentésük pusztán ’szónoki beszéd, szónoklat’, illetőleg ’ékesszólás’. Éppen ezért jóval színtelenebb szavak már, mint a klasszikus latinban voltak. A középkori latinból rendelkezésünkre álló kevés adat és szakértők (pl. IEFJ. HORVÁTH JÁNOS) szóbeli véleménye azt is valószínűvé, sőt bizonyossá teszi, hogy a csak köznévi jelentésű *suadá*-t, *suadelá*-t ritkán, alig használták. Talán akkor sem járunk messze az igazságtól, ha azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy mindkét szó kihalóban volt.

4. A teljes feledésbe merüléstől zavunkat a renaissance mentette meg. A klasszikus irodalomnak és az antik mitológiának újra való felfedezése következtében ismét felszínre került a *Suada* is, a *Suadela* is, mégpedig abban az eredeti jelentésben, ahogyan a renaissance tudósai a már tőlünk is idézett auctorokban megtalálták őket. Mindkét szót fel kellett venni a latin szótárakba, mert olyan szerzők (Cicero, Horatius, Plautus, Quintilianus stb.)

olyan műveiben (Brutus, De senectute stb.) fordultak elő, akiket, illetőleg amelyeket széles körben tanulmányoztak a humanisták. E szerzők és e művek több száz éven át az iskolai oktatás anyagába is beletartoztak. Érthető tehát, hogy mind a *Suada*, mind a *Suadela* még a kisebb terjedelmű latin szótárakban is szerepel — hazánkban csakúgy, mint külföldön — mind a mai napig.

A magyarországi latin—magyar (—görög vagy német) szótárak a már említett klasszikus állapotnak megfelelően a *suada* szónak általában egy tulajdonnévi és egy köznévi jelentését ismerik:

CALEPINUSnál nincs meg! MA. 1621.: „*Suada*, ae. g. f. *Πειθώ*, Az ekeffen-Bollasnac Í'ten aßBonya. Item Edes beßedel hitetes, Tanaczul adas; *suadela*, ae. g. f. *Πειθώ*, Tanaczadas Horat. Ac bene nummatum decorat suadela Venusqe” | MA. 1708.: „*Suādā*, ae. g. f. *Πειθώ*, Az Ekeffen Ízollasnac Í'ten aßzBonya. Item Edes beßedel hitetes, Tanaczul adas. Góttin der Beredtfamkeit; *suādēla*, ae. g. f. *Πειθώ*, Tanaczadas. Horat. Ac bene nummatum decorat suadela Venusqe Beredungs-Krafft” | PP.1. 1762.: „*Suada & Svadela*, ae: f. I. El-hitetésnek Í'ten aßzBonya, Beßédnek el-hítető ereje” | Gradus ad Parnassum 1771.: „*Suādā* vel *Suādā*, ae, Elhitéte'nek Í'ten aßzBonya . . . (Per'uaafionis Dea, quam Graeci Pitho vocabant) SYN. Süädēla. Pitho. EP. Dóctā, potens, fáciündā, disértā . . .” | PPB.1. 1782.: „*Suada & Svādēla*, ae, f. I. El-hitetésnek Í'ten aßBonya, Beßédnek el-hítető ereje” | PPB.1. 1801.: „*Suada & Svadela*, ae: f. I. El-hitetésnek Í'ten aßzBonya, Beszédnek el-hítető ereje” | WAGNERnél nincs meg | MÁRTON 1818.: „*Suada*, ae, f. I. ékesenszóllás; die Bered'famkeit. Enn. 2) dea eloquentiae Cic.; *Suadela*, ae, f. I. rábeszélés valamire, javallás; das Rathen, Zureden. Apul. 2) az ékesenszóllás istenaszszonya; die Bered'amkeit als Person, oder Góttinn der Beredfamkeit. Horat.” | Gradus ad Parnassum 1827.: „*Suādā*, vel *Suādā*, ae, trisyl. Az ékesen Ízollásnak IstenáßzBonya. Die Góttin der Bered'amkeit. Az elhitéte'snek: der Ueberredungskunft . . . (Persuasionis, et eloquentiae Dea, quam Graeci, Pitho vocabant)”

A magyarországi szótárak a klasszikus forrásokat követik és többnyire — különösen később — a *Suadā*-t is, a *Suadela*-t is felveszik. Hogy nálunk miért csak a *Suadā*-ból lett mégis köznévi, a *Suadela*-ból pedig nem, ennek magyarázatát bizonyára a XVII—XVIII. századi iskolákban lelnénk meg, amelyekben a *Suadā*-t (talán Cicero miatt) valószínűleg többen emlegették, mint a *Suadela*-t. Ezenkívül a *Suada* — mint a kicsinyített *Suadela* alapszava — a szótárírók számára fontosabb volt, ez lett a fő címszó, a másik legfeljebb csak utaló vagy variáns. A latinul tanulóknak ez a viszony tudatosult, ez viszont a *Suada* használati körét növelte. A *Suadela* szó magyarországi használatára nincs is adatunk!

5. Érdekes, talán kissé furcsa is, hogy a *sváda* szavunk eredetét teljesen nyilvánvalóvá tevő, az imént idézett adatok ellenére még a nyelvészek figyelmét is elkerülte a *sváda* latin eredete: a latin jövevényszavakat tárgyaló munkák közül csak VOLF említi (Nyr. XIV, 351); nyelvészeti szakirodalmunk nem foglalkozott vele soha, a SzófSz.-ből is kimaradt. Éppen ezért bizonyítási eljárásunk teljessége kedvéért — a jelentésfejlődés további vázolója előtt — foglalkoznunk kell a szó hangalakjával is. A kérdéssel röviden végezhetünk, hiszen semmi sem mond ellent a latin *Suada* > magyar *sváda* fejlődésnek. Tudjuk, a magyarországi latin kiejtés *s*-ező volt (vö. *sors*, *sekrestye*, *Simon* stb.), az *u* helyén a latin *v*-t ejtett ilyen hangtani helyzetben, az első *a*-nak *á*-vá, a másodiknak *a*-vá való fejlődése is szabályos (vö. *fáklya*, *gálya*, *mályva*).

stb.), a *d* megmaradása természetes. (Vö.: FLUDOROVITS, A magyar nyelv latin jövevényszavai; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete, Hangtörténet; stb.)

6. A *sváda* mai magyar köznévi jelentése a latin eredetinek mind tulajdonnévi, mind köznévi jelentéséből kifejlődhetett. Mivel *Suada* istenasszony — gondoljunk Cicero idézett szavaira — a jó szónok tulajdonságainak meg személyesítője volt, neve jelölhette, szimbolizálhatta az ékesszólás képességét is köznévi értelemben. (Az antik istenek nevének ilyen használata egyébként is általános volt, s még ma is bőven lelhetnénk rá példákat; *Venus = szerelem* stb.) Ha meg valaki a *sváda* szót köznévi jelentésben alkalmazta, minden áttétel nélkül, közvetlenül terjesztette szavunkat. Ennek ellenére (az alább idézendő adatok alapján) az a véleményünk, hogy nem a latin köznévi *suada* él ma *sváda* szavunkban, hanem inkább az a helyzet, hogy nyelvünkben — a latintól bizonyos fokig függetlenül — újra végbement a *Suada* > *sváda* jelentésváltozás.

A *Suada*, *sváda* szót mind tulajdonnévként, mind pedig köznévként elég széles körben használhatták magyar beszédbe szöve is, mégpedig Gyöngyösi-idézetünk tanúsága szerint elég régóta. Sajnos a NySz. nem veszi fel szavunkat, ezért csak az Akadémiai Nagyszótár anyagából tudunk adatokat idézni a XIX. század elejétől kezdve. Kétségtelenül tulajdonnévként szerepel a *Sváda* szó — a Gyöngyösi-példán kívül — a következő adatokban: 1806: „a' bajszos ajakin a' *Sváda* ült” (Kultsár: Hazai Tud. 397) | 1816: „Ezt pedig azt [olv. az] teheti; kire *Sváda* mosolyogva tekinget” (Ungvárnémeti Tóth László: Két póétai levél 10) | 1820: „tört hangal rebegett a' *Sváda* [e szónok] halálánn” (Vályi-Nagy F.: Polyhymnia 79). A tulajdonnévi használat szándékát — a szövegösszefüggésen kívül — mutatja a nagybetűs írás is. Ennek a tulajdonnévi használatnak nyilván az a forrása, hogy a latinos—görögös műveltségű nemesi körökben, amelyekben a jó szónok nagy becsben állott, bizonyára gyakran emlegették a görög istennőt, akiről az iskoláiban nemzedékek hosszú sorai tanulták, hogy milyen fontos adományt köszönhet neki az emberiség. — De szerepelhetett a már említett körök beszédében a *sváda* köznévi is, hiszen a közkézen forgó szótárakból a latin *suada* köznévi jelentését is megtanulhatták, mert a két jelentés mindig együtt szerepelt. Nyilvánvalóan a köznévi értelmű *sváda* van ezekben az adatokban: 1813: „Nem is lehet azt ipalni, hogy rökent szózatának *Svádája*, meleg ömledézése” (Mondolat 10) | 1835/1883: „öt, az úgynevezett némát hallottuk, és mennyi *svádával* szólni” (Csató Pál munkái 80—1) | 1847: „Torka... nem volt, vagy divatosan... szólva: nincs *svádája*” (Szépirodalmi Szemle II, 144) | 1869: „a félszemű Schlick... [felszaladt] a nagy *svádájú* Irányítól” (Salamon F.: Magyarország 1849-ben 127) | 1882: „Itt elakadt a korcsmáros *svádája*” (Rákosi J.: Bolond II, 28) | 1895: „Olyan *svádája* volt, mint egy nagykövetnek” (Mikszáth: Katángthy).

Ha a fentebbi adatok időbeli sorrendjét szemügyre vesszük, feltűnik, hogy míg a XIX. század elején a tulajdonnévi *Sváda* és az 'ékesszólás' jelentésű köznévi *sváda* körülbelül egyforma arányban fordulnak elő, a század végéről (és a mai nyelvből) már csak köznévi értelemben lehet (illetőleg lehetne) szavunkat idézni. Kétségtelen jele ez a köznevesülés teljessé válásának, és annak, hogy — mint már jeleztük — a köznevesülés a magyarban újra végbement. A jelentésváltozás menetében a fordulópont nyilvánvalóan a reformkor: az 1847-i adat szerint akkor volt divatos ez a szó, azaz akkor került ki a literátus emberek szűk köréből, akkor kezdték általánosabban hasz-

nálni. A század végére teljesen feledésbe merült, hogy a szó tulajdonnévi eredetű, s a XX. századi idegenszó-szótárak (egy kivételével) már csak köznévi jelentésben veszik föl, jöllehet hasonló szavaknál (*Musa* > *múzsa*, *Maecenas* > *mecenás* stb.) általában jelzik a köznevek tulajdonnévből való keletkezését. Időrendben és szerzők szerint ezeket az értelmezéseket találjuk a *sváda*-ra: 1910: KELEMEN: 1. 'bőbeszédűség, szóáradat'; 2 'rábeszélés' | 1928: TOLNAI: 1. 'bőbeszédűség, szóáradat'; 2. 'ékesszólás, ékes beszéd, rábeszélés' (vö. *dialectica*, *rhetorica*, *bombast*, *pleonasmus*) | 1930: CSORBA: 'bőbeszédűség, beszélőképesség'; lat. *Suada*, a rábeszélés istennője | 1933: RADÓ: 'bőbeszédűség, ékesszólás' | 1947: HOROVITZ: 'beszédfolyam, beszédáradat, kellemesen folyó előadás' | 1949: SÁNDOR: 'bőbeszédűség, szóáradat, ügyes beszéd, jó beszélőképesség' | 1957: BAKOS: 'beszédbeli, társalgásbeli talpraesettség, beszélő tehetség'.

Persze, nem ment egyik napról a másikra, hogy szavunkat — már 1847-ben megállapított divatossága ellenére — a magyar szókincs teljes jogú tagjának ismerje el a közösség. Jól mutatják ezt a XIX. század második felének német—magyar, illetőleg magyar—német szótárai. A Tzs. egyik részében sincs meg szavunk. BLOCH MÓRICZ szótárában (1847.) a német *Suada*, *Suada* 'beszédkellem'; BALLAGIÉBAN (1854.) 'beszédkellem, rábeszélő tehetség'; FOGARASIÉBAN (1860. és 1870.) 'beszédkellem'; a SIMONYI—BALASSA-féleiben (1899.) 'sváda'. Feltűnő, hogy ugyanezen szótárak magyar—német kötetei nem veszik fel címszóként a *sváda*-t, ami azt mutatja, hogy a szótárszerkesztők nem tekintették még a szót a magyar szókincs fontos elemének. Még feltűnőbb, hogy a *sváda* nincs meg sem a CzF.-ban, sem a MTsz.-ban, sem BALLAGI értelmező szótárában, sem a SzamSz.-ban, sem az OrmSz.-ban, csupán BALASSA kézi szótárában. Ez arra mutat, hogy szótáríróink szinte századunk közepéig csupán idegen szavak szótáraiha felveendő idegen szónak tartották a *sváda*-t, s azokba — mint láttuk — föl is vették. Hogy bizonyos joggal jártak így el, mutatja szavunknak a tájszótárakból való hiánya, ami a szó szűkebb körű, csak köznyelvi (vagy zsargonszerű) használatának a jele. Ezzel szemben tapasztalatunk szerint a szó ma közkeletű, a közelmúltban készült kétnyelvű kézi szótárak magyar kötetei már szinte kivétel nélkül felveszik címszónak, s szerepel szavunk a készülő ÉSz. anyagában is. Mindez szavunknak a korábbi-nál szélesebb körű használatának a jele. A *sváda* szót az ÉSz. 'ügyes, könnyed beszélő készség'-nek értelmezi, és megjegyzi róla, hogy csak egyes számban, a bizalmas szóhasználatban és gyakran rosszállóan használatos. Mind az értelmezéssel, mind pedig a szó minősítésével egyetérthetünk: nyoma sincs ma már a régi 'rábeszélő tehetség, ékesszólás', majd 'beszédkellem' jelentésnek. Lényeges jelentésszababodás következett tehát be.

7. Ha a régi adatokat az újabb koriakkal és a *sváda* szó mai használatával összevetjük, a jelentés megváltozásán, elparlagiasodásán kívül még egy lényeges körülményt figyelhetünk meg, nevezetesen azt, hogy idő haladtával egyre inkább, ma pedig szinte kizárólag csak dativus possessivusi szerkezetekben használták, illetőleg használjuk a *sváda*-t, mégpedig az ilyen állandósult szókapcsolatokban: (*Péternek*) jó *svádája van*, nincs *svádája*, (*ennek aztán*) van *svádája*, (*a szónoknak*) óriási *svádája van*; továbbá: jó *svádájú*, *micsoda sváda!* stb. A XIX. század eleji változatos szóhasználatához képest ez szintelenedés, ugyanakkor azonban a *sváda*-nak állandósult szókapcsolatokba való bekerülése biztosítéka a széleskörű és előreláthatólag hosszú időre szóló használatnak. A jó *svádája van* típusú kifejezések — mint a múlt századi

adatok mutatják — nem túlságosan régiek. Részünkről azt tartjuk valószínűnek, hogy ezek már a köznévi *sváda*-val alakultak a *jó szíve van, jó híre van; nincs szerencséje*; stb. szerkezetek mintájára. Persze, azokban a körökben, ahol a *sváda* eleinte járatos volt, belejátszhatott a kifejezés létrejöttébe a beszélőknek a tulajdonnévi *Suadá*-ról való ismerete is: akinek „jó Svádája van” (azaz akihez kegyes *Suada* istennő), az ékesen, szépen tud beszélni. Ugyanolyan felfogás volt ez, mint amilyenek a révén *Fortuna* istenasszony nevéből még a latinban a 'szerencse' jelentésű *fortuna* köznév lett. A különbség csak az, hogy sem a *Sváda* tulajdonnév, sem a *sváda* köznév nem volt soha „vox media”, mint a *Fortuna* > *fortuna* (vö. KLANICZAY: MNy. XLIII, 40—2); hanem mindig pozitív tulajdonságot, képességet jelentett, s a *jó* (*nagy, óriási, hatalmas* stb.) jelző nem annyira megkülönböztető funkciójú (mint a *jó* jelző a R. *jó szerencse* kifejezésben), hanem inkább fokozó jellegű: egy amúgy is meglevő képesség nagyítására szolgál.

8. Felvetődhet *sváda* szavunkkal kapcsolatban a német közvetítés lehetősége is, ugyanis a németben is volt és van egy 'Mundfertigkeit, Zungenfertigkeit, Zungengeläufigkeit' jelentésű *Suada* (*Suade*) főnév, és vannak adatok a mi *jó svádája van* kifejezésünkkel azonos német fordulatra is. A *Suada* tulajdonnévnek német nyelvbeli útja a magyar fejlődéssel tökéletesen egyezően látszik a rendelkezésünkre álló szótári adatok szerint: KIRSCHUS. 1764.: „*Suada*, ae, f. 1. Berendungskraft Enn. 2. Nom. propr. der Göttin der Beredsamkeit Cic.; *Suadela*, ae, f. 1. Nom. propr. einer Göttin der Ueberredung Hor. 2. idem quod Suafio, Beredung, gute Worte Plautus” | SCHMELLER. 1792.: „*Suada*, ae, f. Suadus; *Suadela*, ae, f. 1. da” Rathen, Zurathen, Apul.; auch Plaut. wo es auch Beredsamkeit feyn kann 2. die Beredsamkeit als Person, oder Göttin der Beredsamkeit, Horat.; *Suadenter*, adv. überredend, Arnob; *Suadus*, a, um . . . daher *Suada*, Beredsamkeit als Person . . .” | CAMPE. 1808.: „*Suada* pr. (*Swade*), der Wort- oder Redefluß, oder Wortstrom. In der niedrigen Sprech-art sagt man Mundwerk dafir: Er hat ein vortreffliches Mundwerk. Die *Suada* der Alten war die Ueberredungsgöttin” | GRIMM: „*schwade*, f. redefluss, mundwerk (in schlimmen Sinne) mit anlehnung an *schwadern* aus *suade*, *suada* gebildet; nd. he hatt'n swad as'n orlogschip [hadihajó]; . . .; „oberd. *schwada*: N. had a tüchtigi schwada . . .” | Sprach-Brockhaus: „die *Suada*, Redefluss (lat.: Schwulftzeit); ich *schwadere* M. oberd. 1. schnattere 2. schwätze 3. schwaddre (lat. kw; vgl. *Suada*)” | HEYSE. 1910.: „*Suada* f. l. (v. suadere, zureden, überreden) oder *Suade* (spr. swade) auch *Suadela*, Fabell. die Göttin der Überredung gr. Peitho; die Beredsamkeit, Überredungsgabe, der Redefluss, ein angenehm fließender Vortrag; gem. verächtlich das Mundwerk die Zungenfertigkeit” | DUDEN. 1937.: „*Suada* (Ö. nur so) *Suade* (e) Beredsamkeit, Redefluss” | BÍRÓ—SCHLANDT-féle szológgyűjtemény. 1937.: „*jó svádája van*: er hat eine gute *Suada*; . . . ein gutes Maulwerk” | Fremdwörterbuch. 1956.: „*Suada* (Öster. nur (diese Form) od. *Suade*, die (-, . . . den) Redefluss, Beredsamkeit (lat)”.

A fentebbi adatok szerint tehát a németben is bekövetkezett a latin *Suada* tulajdonnév köznevesülése; a szónak — éppen a magyarra leginkább ható felnémetben — van s-ező kiejtése. A *sváda* jöhetett volna hát a németből is. Mégis az a véleményünk, hogy a *sváda* nem német közvetítéssel került nyelvünkbe, hanem közvetlenül a latinból. Ezt a feltevésünket a következőkre alapítjuk: Mivel a *Suada* > *sváda* jelentésfejlődés a magyar adatokból is pontosan kimutatható, nincs semmi kényszerítő okunk a német közvetítés

feltételezésére. Annál is inkább nem, mert a jelentésfejlődés a magyarban is, a németben is körülbelül ugyanakkorra (a XIX. század derekára) fejeződött be, míg ha a németből került volna hozzánk a *sváda* szó, a németben a jelentésváltozásnak már előbb kellett volna lejátszódnia. Némileg ellene szól a németből való kölcsönzésnek az is, hogy a németben általában *sz-szel* ejtették és ejtik a *Suada*, *Suade* főnevet, nem pedig *s-sel*. Ezen érvek ellenére is valószínűnek látszik azonban az, hogy a német köznévi *Suada* hozzájárult a magyar *sváda* gyors és általános elterjedéséhez. Ennél többet azonban felesleges feltennünk. A XIX. és a XX. században egyébként másképpen alakult a *sváda* sorsa a magyarban, mint a németben. Míg nyelvünkben a szó használata állandóan terjedt, s ma általánosan ismert szó, tehát jövevényszóvá vált; a németben a *Suada*, *Suade* megmaradt idegen szónak, s ma alig használják, inkább csak szótári adat, mint élő valóság.

9. Részletes kutatásokba ezúttal nem bocsátkozhatunk, de valószínűleg az is tanulságos lenne, ha a *Suada* tulajdonnév sorsát az újlatin nyelvekben is felderítenénk. A rendelkezésünkre álló olasz, francia és román köznyelvi szótárak alapján az látszik nyilvánvalónak, hogy ezekben a nyelvekben nem következett be a *Suada* köznevesülése. Egyedül KŐRÖSI OLAZ—magyar szótára veszi föl köznévként is a *suada* szót 'rábeszélőképeség' jelentésben, s mint fordulatot közöl egy *ader una brava suada* kifejezést 'jó beszélő tehetsége van, jól pereg a nyelve' értelmezéssel. Ez az adat azonban elszigetelt, s csak annyit bizonyít, hogy a fiumei KŐRÖSI ismert — talán csak éppen a magyar—német nyelvterülettel kapcsolatban levő olaszok beszédéből — egy *suada* köznevet. Ha ki lehetne mutatni a *svádá-t* a közép-európai latinos műveltségű szlávok köréből is — erre a munkára mi már nem vállalkoztunk —, KŐRÖSI adata mégis jelentős lenne, mert azt mutatná, hogy *sváda* szavunk közép-európai vándorszó, amely bizonyos azonos művelődési feltételek között élő népek nyelvében, illetőleg bizonyos, e népekhez közel levő olasz nyelvjárás(ok)-ban vált latin tulajdonnévből köznévvé.

FÁBIÁN PÁL

Poroszka — poroszkál

1. Az alább következőkben a címül írt szónak a jelentésváltozására szeretnék rámutatni. A két szó eredetét KNEZSA ISTVÁN (SzJlsz. I/2) és MOÓR ELEMÉR (Acta Lingu. II, 443, MNy. L, 69 kk.) tisztázta.

A *poroszka* a BesztSzj.-től kezdve a szójegyzékekben, szórvány- és szövegemlékekben a XVII. század elejéig — mondhatjuk — folyamatosan él. Ettől kezdve csak némely szótárban közszóként, s ezenkívül még két közmondásban él. A XVIII. század közepétől ismét rendszeresen szótározzák, s a XIX. században az irodalmi nyelv élő szókincséhez tartozik. — A *poroszkál* a XVI. század végén jelentkezik először egy származékban, átvitt értelemben. A XVII. századból főleg erre a másodlagos jelentésre vannak adataink. A *poroszkál* is új életre kap a XVIII—XIX. század folyamán. Ekkor — ellentétben a régi adatokkal — az ige jelentése elsősorban a lóra vonatkozik. Csak a XX. században használják újból emberi mozgás kifejezésére. A jelentés és időrend szerint csoportosított adatok arra vallanak, hogy a jelentésbeli

változás egyik oka a XVIII. század második felében egyre hatásosabbá váló nyelvújítási mozgalom. A nyelvújítók a szókincset kihalt szavak felelevenítésével is bővítik. BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárának Elő-Beszédeiben olvashatjuk, hogy „Pázmányból, Molnárból, Páriz-Pápaiból... s más egyéb könyvekből olvalott... ékes” vagy ritkábban fennforgó szókat behordogatott könyvébe. A felélesztett szó új szint kapott az új korban a megváltozott körülmények között, s ez nozzájárult a jelentés módosulásához. Természetesen más tényezők is közrejátszottak. Erről az adatok felsorolása után fogok szólni. Főképp a NySz., az OklSz. és az akadémiai Nagyszótár adatait használtam fel, továbbá a szójegyzékeknek, régi szótáraknak, valamint az ECKHARDT (Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről) és SZERÉMI (Emlékek a Majthényi család levéltárából) közölte XVI—XVII. századi leveleknek anyagát. (Ez utóbbiakat a következőkben TelLev. és MajthLev. rövidítéssel jelölöm.) Adatokat gyűjtöttem különböző mai sajtótermékekből és egyetemi hallgatóktól. Külön csoportosítottam a *poroszká*-ra vonatkozó korai és külön a késői adatokat. Ugyanígy két csoportba osztottam a *poroszkál* adatait. Egy pontot a *paripa* szó jelentéseinek szántam.

2. A *poroszká* adatai a következők:

1. 'Jófajta, nemes hátszló': ÉrsK. 448b: „Rea wewn az kyraly kyraly ruhat, feyebeu ekes koronat, *porozkayara* wltępek” (NySz.); RMK. V, 121: Pontianus császár históriája (1573.): „vram immar ewl fel *porozkadra* es ier ki las vilagot es eben modon az Chiazar... nagi vigafagal iargala”; RMK. V, 197: Pontianus császár históriája: „el buchiwzek es ewle egi hamar *porozkara* es nem fokat niwgowek... migh nem Alexander kiralihoz iuta”. A fentebb idézett mondatokban a király, a császár, a királyfi lovaként szerepel a *poroszká*. A szövegösszefüggésből 'értékes, nemes hátszló' jelentés vehető ki. — A BesztSzj., SchlSzj., valamint az OklSz. 1416-ból való adata szerint a *poroszká* latin megfelelője *palefridus*. Vö. BARTAL: „Palefridus... equus ad equitandum aptus: paripa. It. palafreno. Gall. palefroi”; PESTI, Nomencl.²: „*porozka* — il palafreno — le pale fraín”. A Larousse (1952.) szótárban *palefroi* a középkorban az uralkodók és hercegek lova. — Ismeretes, hogy a XVI. században, sőt egy-két századdal később is az állatnevek latin terminológiája nagyon ingadozó. Még a gazdasági és hadi életben nagy fontosságú lófajták latin neve sem egységes. A már említett *palefridus*-on kívül több latin néven ismerik a *poroszká*-t is: *gradarius*, *gradarius agilis* (vö.: MURM.; KOLGL.; egy XVI. század közepéről való glossza: MNy. III, 87; Pontianus császár históriája: RMK. V, 121, 197; SZIKSZF.; CAL.; LODERECKER; MA.^{1.3}). *Gradarius*-nak nevezték XVI. századi okleveleink az értékesebb keleti lovakat. Ezek a *gradarius equus*-ok mint futárlovak vagy mint hadilovak szerepeltek, s meglehetősen magas áruk volt (vö. Száz. IV, 672 kk.). — A *poroszká* latin megfelelőjeként *asturco* is szerepel (SZIKSZF., MA. 1.¹). Vö. még: MA. 1.³: „A f t u r i a, Hispaniai tartomány holott igen jó *porozka* lovac neveltetne”; BARTAL: „A s t u r c o n e s equi spanyol ló Bel.Geogr. 68. fors idem quod equus dextrarius ab Astur Hispaniae populo: spanyol ló”. Az *asturco* 'spanyol ló' tehát jófajta nemes hátszló már a XVI—XVII. században is (vö. még Pallas Lex.), s SZIKSZF. és MA. *Asturco*: *Poroszká* adatának egyik jelentése 'nemes, értékes hátszló, paripa' lehetett. (Vö. PAIS, Turul: MNy. XLV, 39.)

2. 'Fiatal ló': CAL. 636: „manni, -orum — *Porozkak* czi'ko”. MELICH ezt a szerkesztői megjegyzést fűzte hozzá: „Talán csak hibából került e sorba a czi'ko”. Úgy gondolom, a két magyar szó nem tévedésből került egymás

mellé a szótárban. A XVI. századi beszélők (vagy a szótáriró) tudatában a *poroszká* is, a *csitkó* is fiatal lovat jelölt, s mint szinoníma vagy értelmező szerepelhetett az előbbi mellett a második magyar szó (ti. a *csitkó*). — Az „Agglóól nehéz *poroszkát* csinálni” közmondást a NySz. Pázmány Prédikációiból, Sámbar Mátyástól, Kis-viczay Adagiájából ismeri; *agg-ló* címszó alatt Decsitől is idézi. BALLAGI, Magyar Példabeszédek (1850.) „Agglóól nehéz *poroszkát* csinálni” és „Agglóól nem válik *poroszká*” változatokat közöl. A közmondás létrejöttéhez a XVI—XVII. század lótenyésztése, pontosabban lóidomítása nyújtott tapasztalati anyagot: tudniillik csakis fiatal lovat, és i k ó t tanítottak p o r o s z k á l n i. A XVI—XVII. században a *poroszká* jelentésének egyik uralkodó jegye lehetett a 'fiatal ló'. Ezért lehetséges, hogy nem tévedésből került CAL.-ban egymás mellé a *poroszká* és a *csitkó*.

3. 'Poroszkáló járásmódra betanított ló'. Erre a jelentésre a XVI. század közepéről való az első biztos adat: „*Proszka* — Gradarii equi dicuntur, qui sine sucusatura molliter [kiemelve tölem] quieteque incedunt” (MNY. III, 86). — Szrkszf.; MA.¹, MA.³ — mint fentebb írtam — az *asturco* névvel is jelöli a *poroszká* főnevet. Az *asturco* a GyöngyTör.-ben fordul elő először: „*Asturcones*: equi ab asturia oppido, quibus non vulgaris in cursu Gradus: sed mollis [kiemelés tölem]: Pwlya loo”. Itt a *pulya* szó alighanem a ló járásmódjára, a poroszkálásra vonatkozik, mely az ügétessel szemben kellemes, mondjuk p u h a, l á g y (mollis) a lovas számára. (A *pulya* szónak erről az adatáról másként vélekedik BAKOS FERENC: Pais-Eml. 259.) A „non vulgaris” kifejezés a GyöngyTör. adatában arra vonatkozhatik, hogy a ló nem a természetes lépésmódot használja, hanem azt, amire betanították; vö. Tess: SzMag. D7: „Fel üle edgy jó és szép angliai *poroszkára*, a ki szép módgyával jár vala” (NySz.). Talán ide tartozik HERMAN OTTÓ (A magyar pásztorok nyelvkincse) máshonnan nem ismert adata: „*Porosz* — a régiségben 1234[!?] — neque equos, neque currus, qui *porosz*, vocantur. A mai »*poroszkáló*« ló.”

3. A *paripa* szó használata a XVI—XVII. században nem annyira egyértelmű, mint ma:

1. Hangulati velejáró nélkül 'közönséges háttas ló' a jelentése az alábbi adatokban: 1586: „*Equi sellati nulgo paripa dicti*” (OklSz.); 1589: „ü maganakis uagionj *paripaia* az kouaczjnak. Ittis nallam az ü maga l o u a n uolt” (TelLev. 79); 1589: „Kegj Iria megh nekem ha az ur fureznj Indul, mert Enis el mennik oda akkor hozza *paripakon*” (uo. 80); 1589: „az *paripat* Im megh kultuk, az mintth hogj ennek elottejs el lehetunk, az kegj *paripaya* nekul, ennek utannais el lehetunk” (uo. 92) (ugyanerről a lóról egy másik levélben ezt írják: 1589: „a kek l o é r t t el kwlte vala Bathorj Istuan kis Demeterth”: uo. 90); 1589: „l o w a m kijlenezed Napigh volt oda” (uo. 90, 91); 1594: „ötöd magamval mentem mindenkor fell [ti. Bécsbe] *Paripakon*” (uo. 143); 1622: „Szekeres lovaim, háttas *paripám*” (MajthLev. 85); 1625 k.: „Hogy Rómában szeginy öcsém ment, adtam egy *paripát* kölesön” (uo. 98); Mesésk. 8: „*Paripa* háttasló” (NySz.).

2. 'Jófajta, nemes ló', vagyis a mai jelentése ebben az időben is megvolt, sőt, valószínű, hogy ez általános volt: 1594: „Az öregbik *Paripa* az Cziaßarnak való *paripa*” (TelLev. 142); Orczy: KöltSz. 198: „Bassorai basa hires [!] mag lovától *paripát* nevelek . . .” (NySz.); Nógr: IdvK. Előb. 10: „Ha voltak rosz futó csikók Hunniában, nem léznek *paripák* hidgyed Galliában” (NySz.).

3. Az alábbi adatok szövegekörnyezete gyorslábú paripákról vall: Mel: Sám. 132: „Száma volt a gyors lábú paripáknac” (NySz.); MonOkm. XXIII, 50: „Az mely iramo paripát Nagyságod küldett” (NySz.); 1592: „Bep Iramo paripa, Almaskek” (TelLev. 115); Zvon: PázmP. 230: „Az én paripámat akarok csak próbálni, mint iramhatik” (NySz.); KASSAI: „Paripa-ló; azaz Jargalló-ló, . . . mertt a' Magyarnál Paripa minden ló, akar az légyen mén ló, akar nöstény, akar hereitt ló, tsak jó futékony légyen, gyors”.

4. Vannak adatok olyan paripá-kra, amelyek a lovaknak csak bizonyos csoportjára vonatkoznak, de nem derül ki, hogy a paripa szóval való elkülönítés milyen szempontból történt: 1593: „az hatas louaimis eleg rofio uadnak, egy paripam uagion azis tuos” (TelLev. 133); 1593: „az attiamfia segítse az miuel leheth paripauul Es giermek lual” (uo. 130); 1593: „Gerseninek hagiok egj giermek louat uagj egj paripát” (uo. 131); 1593: „egi . . . genge feket, az minemót kq az kq louaj es paripaj feieiben iartat” (uo. 133). — ÖDÖNGŐ ÁBEL (MNy. IX, 180) szerint a XVI. században paripá-n herélt lovat értettek, de adatot nem közöl erre a jelentésre. HERMAN (i. m. 329) szerint is él a nyelv-járásokban 'herélt ló' jelentés; de ez késői, XIX. századi jelentésfejlődés eredménye is lehet.

4. A XVII. századtól kezdve szövegekben ritkul, majd el is tűnik a poroszka. Egyes szótárak őrzik még 'futó ló' jelentését: MA. 1708.: „Alturco. Afturiai porofzka, Iramolo porofzka”. A XIX. században újra találkozunk vele szövegekben, szótárakban ebben a jelentésben: 1833: „Égy sebes léptü paripa (poroszka) . . . eladó” (Értesítő 85); HERMAN (i. m. 330): „Poroszka — apró lépésben sebesen járó ló”; 1808: „Agg-lóbul nem váiuk poroszka = gyorsan lépő iramló” (Kresznerics: Közm. III, 189); 1820: „Szapora, mint a' poroszkaló” (Dugonics: Példabeszédek I, 176). Megvan főnévi meg melléknévi használatban is: SZD.¹: „porofzka iramló, porofzkáló ló, v. teve”; SZD.²: „Porofzka: iramló, iramodó; gyorsan 's kellemetefen nem-rázva ügető p. o. ló, v. teve”; GYARMATHI, Voc.: „Poroszka, iramlo, iramodo, L. dromedarius, equus gradarius, Zelter”; Tsz.: „Poroszka, apró lépésben sebes járó”; CzF.: „Poroszka, mn. és fn. Sebes apró lépésekkel járó ló”, „Poroszkateve, Egy púpú teve, mely a málhás tevénel sokkal sebesebb járású”; BALL.: „Poroszk-a, mn. és fn. I. apró gyors lépésű ló”, „Poroszka teve fn. egy púpú gyors járású teve”; N.: „Poroszka: apró lépésben sebesen járó (ló)” (MTsz.); BALASSA: „poroszka Apró lépésekkel, gyorsan járó jó ló”. — A poroszka melléknévnek 'gyors' jelentésére van korábbi adat is: MA. I.¹ 3⁵: „Dromas. Gyorsteve, porofzka Teve”.

A XIX. század közepe óta ismeretes a poroszka 'gebe, igénytelen, értéktelen ló' jelentésben: 1838: „A jóvérű lovak épen a bérkocsi nyomorú poroszkáit akarák beérni, megelőzni” (Athenaeum I, 601); 1860/94: „a mi út jó az öszvérenek és a poroszkának, azt nagyon válogatja a jóféle angol paripa” (Jókai: Szegény gazdagok 140); 1882: „apja vén lova csak poroszka volt” (Kazár E.: Ősök 77).

A poroszka melléknév a járás mikéntjére is vonatkozhatott: 1856: „csöndes poroszka lépésben szokott lovagolni” (Aszalay J.: Szellemi Omnibus 290); 1872/1896: „A gnu . . . poroszka lépésben mint a zsiraff, ügetett ki a tisztásra”, „A rézbányai tisztéktől hoztak el egy meglehetősen poroszka paripát” (Jókai: A jövő század regénye 467); 1900: „Egy pompás poroszkajárású almásszürke kancza volt a Maresa” (Bársony I.: Kaméleon-leány 155). — A poroszka főnév magát a járásmódot jelenti néhány esetben: 1861: „Az anqueras-nak még más czélja is van, ti. lovat poroszkára szoktatni” (Rosti P.:

Úti emlékezetek 148); 1877: „A jámbor szürke ringató *poroszkában* vitt a gyalogúton” (Ágai A.: Porzó tárcza levelei II, 339).

A *poroszká -s* képzős származéka az emberi járás egyik módját, a 'típegős' lépést jelenti: 1803: „Ezenkívül járássának módgya *poroszkás*” (Dugonics: Jólánka I, 377); 1816: „A csúszó s *poroszkás* járás . . . utálatos vala ez előtt” (B. Pap F.: A világi ember 52). Szász Károly Dante Pokoljának fordításában (1885.) a *poroszká -n* ragos alakját 'csúszkálva, típegeve' értelemben használja. A Babits-féle fordítás megfelelő helye is ezt a jelentést bizonyítja. A *poroszkán* adatról a Nagyszótár céduláján magyarázatul ez áll: „alkalmazzák kül. a már járni elég jól tudó kisgyerekekre meg az apró s gyors lépésekkel járó öreg emberekre is”.

Minden bizonnyal 'sikamlós'-t jelent Edvi Illés Pál „Késő házasság” című versében (1853.) a „*poroszká* (kis história)”, a költemény tartalma után ítélve.

5. KNIEZSA (SzlJsz. I, 439) a *poroszkál* igét tekinti elsődlegesnek, a *poroszká* névszót pedig elvonásnak tartja. A SzófSz. szerint *poroszká* az alapszó, *poroszkál* ennek származéka. A jelentéstan segítségével sem lehet eldönteni, melyik véleményt kell elfogadnunk. A *poroszká* szóra a XIV. század végétől vannak adatok, a XVI. századtól nagyobb számban is. Az első *poroszkál* adat a XVII. század elején jelentkezik, de már átvitt jelentésben. Ezt megelőzi a XVI. század végéről való *poroszkál -ás* képzős származéka. Átvitt értelmű ez is, mint a XVII. századi *poroszkál* adatok többsége. Jelentése 'típegő, kényeskedő (női) járásmód, riszálás': Pécsi: SzüzK. 81: „*Poroszkálas*, kedueteles menesedbe ne találtassec” (NySz.); MA: Bibl. II, 6: „A Sionnac leányi idestova *poroszkálván* járnac” (NySz.); MA: SB. 239: „Sionnac leányi kevélyek, tétova *poroszkálván* járnak és az ő labokkal nagy zengést bongást szereznek” (NySz.); 1752: „A' kevélyen-való Lépést, a' fel-emelt nyakkal-való járást, a' *Poroszkálást*, és lábbal zengést, bongást tsinálást utálja az Isten” (Stehelin: Házi-Kints 634); PPB. I. 1767.: „Incessus . . . Incessus fractus: Aszszony-ember módra *poroszkálás*”; 1772: „Tudom a Jéru'sálobbéli *poroszkálva* járó . . . Leányoknak lábaikat, mint fenyitette meg Isten” (Szathmári Paxi Ábrahám: Vai Judith H3b). A modern bibliakiadásokban a NySz. *poroszkálván* adatainak megfelelő helyén ezt találjuk: Károli: Biblia. 1949.: „Sion leányai felfuvalkodtak, . . . és a p r ó k a t l é p v e j á r n a k, és lábokkal nagy zengést bongást szereznek . . .”; Káldi: Biblia. 1934.: „Sion leányai . . . lábokkal csörögve járkálnak és n e g é d e s l é p t e k k e l s étálnak”.

Nem átvitt, lóra vonatkozó 'gyorsan jár' jelentésre csak egy példa van a nyelvjátszás előtti korból: Com: Jan. 94: „Ha sietni kell, *poroszkáló* paripákkal jobb élni” (NySz.).

6. A *poroszkál* igének a XVIII. század második felétől 'fut, gyorsan jár' jelentésére több adatunk van: SzD.¹: „iramlik: — *poroszkál* . . . p. o. a' ló”; 1795 k.: „*Poroszkáló*; lábait . . . gyorsan szedő (ló, teve)” (Takáts Rafael: Toldalék); CzF.: „*Poroszkál*, mondják különösen lóról, midőn sebes apró léptekkel . . . jár”; BALASSA: „*poroszkál* Sebes, apró lépésekkel jár (a ló)”.

A 'poroszkálva jár', 'üget' és 'kocog' jelentésű adatokat együtt szerepeltetem. Bár a *poroszkálás* mint járásmód nagyon sokban különbözik az ügetéstől, a kocogás pedig nem tartozik a járásmódok közé, de hasznosnak látszik a *poroszkál* jelentésfejlődésének magyarázatához a 'valamilyen lépésmódban jár' jelentés alatt összefogni őket. — 1. 1840: „az eladandó lovat

először léptetve, azután *poroszkálva*, végre vágatva mutogatják a vevőnek” (Nagy Ignác: Az életuntak 10); 1861: „[A ponnyt] 70 dollárért vettem meg, aránylag ily olcsón azért, mert nem *poroszkált* hanem ügetett (trappolt)”, „utazó-lónak a *poroszkáló* alkalmasabb, mint az ügető” (Rosti P.: Úti emlékezetek 79); 1877: „Ügetni épen nem lát az ember lovat a törököknél; ezt a *poroszkálás* pótolja, a mire nagy vesződéssel tanítják a lovat” (Márkus I.: Törökországi képek 258); Pallas Lex.: „A lépésnek egyik koresneme a *poroszkálás*, melynél ugyanazon oldalú első és hátsó láb egyszerre lép ki”. — 2. 1843: „Pár perc múlva a *poroszkálás* lépéssé változék” (Nagy Ignác: Beszélyek I, 202); KIRÁLYFÖLDY, Ujdon-uj magyar szavak tára. 1846.: „*Poroszkál*, (chnell traben)”; BALL.: „*poroszk-ál* k. a ló apró, gyors lépéssel üget”; (LEHR, Toldi-magyarázat XI. ének) 1890: „*Poroszkál* = sebes ügetés, midőn a ló hátulsó lábaiival szaporán lép... Használják azonban általában is ügetés helyett”; 1897: „Az ember egyre jobban nógatta lovait. Néha azonban a kis macskák nem bírták a *poroszkálást*, lépésben mentek” (Tömörkény I.: Jegenyék alatt 84); 1925: „*Poroszkál*, kocog, üget a vad, ha lassú futásban halad” (Kékessy: A m. vadász kézikönyve). — 3. 1863: „*poroszka* lován az új ültetvények felé koczogott” (Bérczy: Részvét könyve 419); 1867: „[a két ló]... egyforma koczogással *poroszkált*” (Tolnai L.: A nyomorék 155); 1873: „*poroszkálva* oda kocogott a fogadó elé”, „[Röcinate] rendes szokásából és magaviseletéből kikelgett... csendes *poroszkálással*, kocogva indult neki” (Győri V.: Don Quijote 229); 1956: „A gyalogösvényen apám mögött kocogtam... De amikor leereszkedtünk az országútra, nyomban felzárkóztam mellé, s hol az egyik oldalán *poroszkáltam*, hol a másikon” (Szabó István: Új Hang 5. szám).

A múlt század közepe óta adatolt a 'lassan jár' jelentés: 1852/1894: „az öszvérek csendesen ügetnek a vár felé...; a harczi csoport lépést menve *poroszkál* utánok..., a gyalog timarióták szétszórva kullognak leghátul” (Jókai: Erdély aranykora 106); 1907: „A fekete kanca lassan *poroszkálva* hozza be terhét a piacra” (Krúdy: A szakállszáritón 107); 1956: „mind több és több katonai autó rohan nyugat felé, majd lassabban *poroszkálva*, bútorralbugyrokka megrakott szekerek” (Csillag 477); 1956: „lassan, lépésben, fejét lógatva jár, ballag (a ló)” (nappali és levelező tagozatos hallgatóim, illetőleg Földi Mihály és Kassák Lajos szíves szóbeli közlése); 1882: „Elöl az öreg bíró... ballagott, utána Buga Istók uram *poroszkált*” (Mikszáth: Jó palócok 89); 1898: „A háttérben *poroszkált* Szász Károly” (Mikszáth: Uj Zrinyiasz 51); 1935: „a képeddel lassan *poroszkálok*. Hull a hó és fúj a szél, lábam előtt árok” (Kassák: Hatvan év); 1899: „A téli nap hidegen *poroszkált* a felhők mögé” (Cserny M.: Kint a pusztán 21); 1956: „a szatira sem mindig találó, nem is szárnyal az, csak *poroszkált*” (Magyar Nemzet, február 29.). — A XIX. század közepétől mutatható ki írásos emlékekben, hogy a *poroszkál*-hoz és származékaihoz a 'por' és a 'csúszkál' képzele járult hozzá: Tsz.: „*Poroszkálni* (a' lóról). Csúszkáló lábakkal járkalni; ezekből p o r és c s u s z k á l”; CzF.: „*Poroszkál* (por-oz-ga-al). Mondják különösen lóról, midőn sebes apró léptekkel, s *csúszkáló* lábakkal jár”; HERMAN (i. m., *poroszka* címszó alatt): „(apró lépésben sebesen járó ló) nagy port szokott verni”. A MTsz. Békés és Csongrád megyéből *poroskál* alakváltozatot közöl. 1956: „*poroskál*, csoszog, csúszkál, húzza a lábát (ember és ló egyaránt)”, *poroskál* 'poros (esetleg havas) úton jár' (mindkét adat tanítványaim és kollégáim szóbeli közlése); 1957: „a meseautó [amelyről a cikk szól]... korszerű jármű, az atomkorszak szemetesekocsija.

Nines többé száználmas csengetés, lovacska *poroszkálása*, ... személtládák emelgetése és üritgetése miazmás porfelhők közepette” (Ludas Matyi, július 10.).

A XVII. század eleji *poroszkál* jelentéséhez legközelebb áll az újabb ’tipeg, tipeg-topog’ jelentés: 1754: „kis fiatskád... a’ szobában fel, ’s alá *poroszkál*” (Bertalanfi: Keresztény böltesség 344); 1856: „a’ két kis árva karon fogódzva elkezdett az országúton előre *poroszkálni*” (Gyulai Árvizkönyv 123), „[a *poroszkál* igét] alkalmazták a kül. a már járni elég jól tudó kis gyerekre meg az apró s gyors lépésekkel járó öreg emberekre is” (a Nagyszótár egyik cédulázójának megjegyzése); 1956: „A tűz körül *poroszkál*, tapog”, „fogházban az ór. vagy vár előtt a katona *poroszkál*” (a két utóbbi adat tanítványaim közlése).

7. A *poroszka* névszó jelentése — a felsorakoztatott adatok szerint — a XIX. században változik meg lényegesen. A XIV—XVII. században egymástól csak néhány jegyben eltérő jelentésváltozatai élnek. Ezek a jelentésváltozatok egymásba kapcsolódó láncot alkotnak. Mivel *poroszkáló* járásmódra fiatal lovat tanítottak be abból a célból, hogy az utazást kellemesebbé tegyék a lovasnak, azért a *poroszka* szóhoz uralkodó képzetként egyszer a fiatal ló képzele tapadhatott, máskor a betanított lóé, amelyik egyben értékes, nemes állat (ez a képzet is uralkodhatott a többi jegyeiken). Értékes, különben nem érné meg a betanítással járó fáradságot. Mindegyik esetben a hátszló képzele is előtérben állott. Hol közönséges vagy nemes, hol gyors hátszlóra vonatkoznak a *paripa* XVI—XVII. századi adatai. Valószínűleg volt egy időszak, amikor a két szó egymás szinonimájaként élt a magyar nyelvben. A *paripa* görög megfelelője ’poroszka’ [’poroszkálásra betanított ló’] jelentésű a SzófSz. szerint; Moór (MNy. L, 71) ’befogott ló’ jelentést tesz fel. A *poroszka* és *paripa* majdnem azonos jelentésekre hasadt szét. A *paripá*-nak a múlt század óta ’hintóba fogott szép ló’ jelentése is van. Petőfi is használja ebben az értelemben (vö. MNy. XXIII, 404). A *poroszka* a XIX. század közepén ’gebe’ jelentést vesz fel. Ez ugyanolyan jelentéssüllyedés, amilyenre Moór (i. h.) rámutatott a délszláv *parip* ’gebe’ stb. példával kapcsolatban. A *poroszka* esetében a nevek hasonlóságán alapuló jelentésátvitel a jelentéscsökkenés oka. A XIX. század elejétől a névszó mellett ’csúszós, csúszkálva’ jelentés mutatható ki; a *poroszkál* igét és származékait a múlt század közepe óta a *por* és *csúszkál* szavakkal kapcsolják össze igen sokan. Porban (porhóban), országúton járó ló a *poroszka*, lábát csúsztatja, nehezen vagy lassan jár (az a ló, az az ember), aki *poroszkál*. Hozzájárult az ’igénytelen, értéktelen ló → gebe’ jelentés kifejlődéséhez az is, hogy a múlt század végétől a *poroszká*-t is (l. *paripa*) ’befogott ló’ jelentéssel kezdik használni. A ’poroszka járású ló’, illetőleg a ’poroszka járásmód szerint lép’ jelentést a XIX. században még az irodalmi nyelv, ma már csak a szakmai (lótenyésztési, lovaslási) nyelv használja. A XVI. századi *poroszkál* átvitt jelentése azonban csak ebből magyarázható. Az átvitt értelmű igei származékokat nőkre vonatkoztatták. Mivel a nem átlósan, hanem a jobb-, majd baloldali lábakkal lépő ló (vagy teve) járása olyan ringó, mint a kényeskedve, magukat riszálva lépegető nőké, a jelentésnek ilyen alakulása megokolt. A Tsz., CzF. stb. azt a lovat tartja *poroszká*-nak, amelyik apró lépésekkel jár. Ez a meghatározás a lófajtát szintén járása alapján, de más szempontból jellemzi, mint az eddigiek. A XIX. század második felétől kezdve fellelhető ’tipeg, tipeg-topog’ jelentés magyarázatát és eredetét ebben az értelmezésben kereshetjük.

A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához

Nemrégiben CZEGLÉDY KÁROLY a Pais-Emlékkönyvben (268—75) közzétett „A magyar népnév legrégebb előfordulásai a forrásokban” című tanulmányában a legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával tömör és világos kritikai összegezést adta a népnévünkkel szorosan összefüggő legfontosabb kérdéseknek. A CZEGLÉDY tárgyalta öt kérdés közül kettővel, a másodikkal, a magyar népnév ómagyar alakjainak és az ötödikkel, a magyar népnév oroszországi előfordulásainak kérdésével kapcsolatban néhány kiegészítő megjegyzést kívánok tenni.

I.

CZEGLÉDY említett tanulmányában (i. h. 272) másodikul a magyar népnév ómagyar alakjainak kérdését elemzi. Fejtegetéseiben az ősmagyar hangalak kérdését csupán érinti. Figyelmét jóformán teljes mértékben a magánhangzó-fejlődés köti le, a mássalhangzó-fejlődés kérdését — a szóközépi *gy* ősmagyar előzményére gondolok — fel sem veti. Úgy gondolom, ezen a téren CZEGLÉDY fejtegetései kiegészítésre szorulnak. CZEGLÉDY szerint a magyar népnév ősmagyar hangalakja *magyeri volt (i. m. 275). Véleményem szerint azonban ma már számos igen megfontolandó érveléssel támogatható az a feltevés, hogy népnévünk ősmagyar kori hangalakja *madžeri volt, s a szóbeljei *gy* helyén akkor még *dž* állhatott. Ez a feltevés nem új, és nem is az én leleményem. NÉMETH GYULA már jóval korábban (MNy. XXV, 8) lehetségesnek tartotta a IX. század eleji magyar (ősmagyar) alak **mod'eri* hangzását; nézetét azonban akkor bővebben nem okolta meg. A névalak első, *magy-* elemének korai magyar (ősmagyar) alakját MOÓR ELEMÉR is **mož-* (vö. Acta Lingu. II, 429), illetőleg *mž-* (vö. NyK. LIV, 84) alakban, tehát szóközépi *ž* (vö. *dž*) hanggal rekonstruálta.

Meg kell tehát tüzetesebben vizsgálnunk, milyen bizonyítékok szólnak népnévünk feltehető ősmagyar *madžeri hangalakja, illetőleg pontosabban: annak szóközépi eredetibb *dž*-je mellett.

1. Elsősorban a magyar és a finnugor hangtörténet tanúsága. Már MELICH több ízben utalt arra, hogy a mai magyar *gy* előzménye *dž* lehetett (MNy. IX, 110), s hogy a *gy* a történeti kor folyamán lett régibb magyar *dž*-ből (MNy. X, 403). GOMBOCZ *légy* 'Fliege' szavunk kapcsán mutatott rá arra, hogy mai *gy* hangunk a finnugor *ndž* vagy *ndž* hangviszony képviselője, s közvetlen elődje — a denazalizálódás megtörténte után — csak *dž* vagy *dž* lehetett (MNy. XII, 19). Később azonban GOMBOCZ finnugor *ntš* ~ *ndž* > magyar *gy* fejlődést tett fel, s a közbülső *dž* fok feltevését elejtette (Hangtört. 32). Ez a felfogás tükröződik ma is BÁRCZI kitűnő hangtörténeti szintézisében (Hangtört. 83). BÁRCZI azt tartja, hogy a *dzs* mint fonéma az ómagyar korban nem jelentkezik még, s behatolása a következő, középmagyar korszakra tartozik (vö. i. h.). Korábban azonban BÁRCZI megengedi még azt a lehetőséget, hogy a *gy*-nek jelzett fonéma a XI. században közelebb állhatott a *dž*-féle hanghoz, mint ma (TihAl. 111). GOMBOCZ és BÁRCZI ellentmondásos felfogásában kétségkívül a kérdés rendkívüli bonyolultsága tükröződik. A probléma megoldását az a körülmény teszi végleg bonyolulttá, hogy olaszos latin ejtésen alapuló ómagyar helyesírásunkban a *g* (*ge*, *gi*, *gy* stb.) jel *d* (*gy*) foné-

mát s *dž*-t is jelölhetett egyaránt. Más úton kell tehát keresnünk a megoldást. MELICH és GOMBOCZ eredeti felfogásával kell visszakanyarodnunk a helyes megoldáshoz vezető útra.

Nézetem szerint PAIS DEZSŐ ezen az úton jár, amikor — a többi között — éppen a tárgyalt magyar népvünk és *agyar* szavunk tanúsága alapján is felteszi, hogy a két törzsi alapmagyarság két nyelvjárása: az északi „ugoros” és a déli „permies” nyelvjárás Ural táji helyzetében hatott egymásra, és „ennek az egymásra hatásnak bizonyos mozzanatokra vonatkozólag kiegyenlítődség lett a következménye. Itt terjedhetett a *ŋk* ~ *ŋg*, *nt* ~ *nd*, *mt* ~ *md*, *mp* ~ *mb* nasalisos mássalhangzó kapcsolatoknak a zürjén—votjakra jellemző denasalizációs folyamata a permies nyelvjárásból az ugorosba... A *ntš* ~ *ndž*-féle hangkapcsolatoknak permies denasalizációja szintén itt általánosulhatott, s ennek során válhatta fel a *mañši-eri-féle alakulatbéli *ndž*-féle hangkapcsolatot *dž*, ami a magyarban *gy*-vel, esetleg *cs*-vel folytatódott.” (MNY. XLIX, 287 és A magyar őstörténet kérdései: NytudÉrt. 5, 64.) PAIS fejtegetéseire csupán egyetlen részletében, a föltett *dž hangkapcsolat kérdésében gondolnak módosításra. GOMBOCZ eredeti feltevésében is lehetségesnek tartotta ebben a vonatkozásban a *dž* hang felvételét (MNY. XII, 19), s a finnugor hangtörténet tanúsága is inkább finnugor *úč vagy *č mellett szól (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 239—40); BÁRCZI is *úč*-t tesz fel *gy* hangunk egyik finnugor előzményeül (Hangtört. 84; másként SZINNYEI, NyH.⁷ 45; vö. még SETÄLÄ: FUF. II, 232 és GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 227). A *č* zöngés párja *dž* lévén, a denalizálódást követő zöngésülés során így szabályszerűen inkább *dž* várható a magyarban, mind *dž*. Ebben a vonatkozásban meggyőzőeknek tartom MOÓR ELEMÉR fejtegetéseit is, aki TOIVONEN nyomán a finnugor szóbelseji *tš* és *tš* affrikáták magyar fejleményének a *gy*-t tartja, s erről azt állítja, hogy eredetibb *dž*-ből fejlődött (Nyr. LXXI, 42; vö. még Acta Lingu. II, 57, 66). Szerinte ez arra mutat, hogy „az affrikáták az ugor korban szóbelseji helyzetben és zöngés hangok környezetében éppúgy zöngésekké váltak, mint a finnugor kori tenuisok. Az obi-ugor nyelvi megfelelések pedig arra mutatnak, hogy a vogulban és az osztjákban a szóbelseji zöngés affrikáták az ugor kori mediákhöz hasonlóan szintén zöngétlenekké váltak” (vö. Nyr. LXXI, 42).¹ A kormeghatározás tekintetében — Moór ellenében — PAISZSAL értenék egyet: a föltett változást, legalábbis annak teljes befejeződését az ősmagyar kor legelejére tenném. A változás alsó kronológiai határát GOMBOCZ nyomán NÉMETH GYULA a bolgár-törökséggel való érintkezés kezdetére teszi. Ekkor ugyanis a változás már befejeződött, mert török jövevényszavaink, például a *gyöngy* nem vettek benne részt (vö. Nyr. XLI, 454).

A kifejtettek alapján tehát nagy valószínűséggel feltehető, hogy finnugor (ugor) eredetű szavaink mai szóbelseji, szóvégi és képzőelembeli *gy* (< finnugor *ntš*: BÁRCZI, TihAl. 115; vö. GYÖRKE: MNY. XXXVI, 41) hangja finnugor *ntš (*ntš* vagy *tš, *tš*)-ből zöngésülés útján *dž*-n keresztül fejlődött, s a *dž* hang az ősmagyar kor elején már meglehetősen nyelvünkben vagy annak valamelyik nyelvjárásában. Az ide vonható meglehetősen nagy számú (több mint 20) finnugor, illetőleg ugor eredetű szavunknak, azok számos származé-

¹ TOIVONEN — végső lehetőségképpen — finnugor alapnyelvi *dž (~*ž*), *dž* (~*ž*) és *dž* (~*ž*) váltakozás felvételét is számbavehetőnek tartja (i. m. 257). A kérdés mindenesetre további tüzetes vizsgálatot kíván.

kának, valamint a képzős alakulatoknak vallomását is figyelembe véve, az a következtetés is megokoltnak látszik, hogy a *dž nem is csekély terheltségű fonéma lehetett az ősmagyar nyelv hangrendszerében.

2. Mivel szóközépi *gy*-je ugor *htš-re megy vissza, a *magyar* népnév is az ide vonatkozó szavak sorába tartozik. Vele kapcsolatban pedig már nyelvtörténeti adatként is számbavehető bizonyítékunk van a szóközépi *dž*-féle hang megvoltára. Mint ismeretes, időrendben legelőször az arab íróknál találkozunk népnevünk írásban feljegyzett alakjával (vö. MORAVCSIK: MNy. XXIII, 259). CZEGLÉDY említett tanulmányában a legújabb Gaihānī kutatások eredményei alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a IX. század hetvenes éveiben *m.ğ.y.rīya* alakban feljegyzett népnevünk olvasata *mağyirīya lehetett (i. m. 275), s így a névalak első, *magy*-elemének megfelelő arab *mağ-alak *Ź* (o: *dž*)-je feltevésünk helyességét talán adatszerűen is igazolhatná. — CZEGLÉDY szíves szóbeli közlése nyomán azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a *dž* az arabban fonéma, s a *gy*-hang nincs meg az arab nyelv mássalhangzórendszerében: így az arab feljegyző abban az esetben is, ha *gy*-t hallott a szóban, hanghelyettesítéssel *dž*-vel jegyezte volna fel népnevünket. Ez a körülmény némiképp csökkenti ugyan az adat bizonyító értékét, de az előzőekben kifejtettek és a következőkben kifejtendők alapján népnevünkben valószínűbbnek tartható a korbeli *dž*-s, mint a *gy*-s ejtés. A *gy* hang ugyanis a *dž* > *gy* változás megtörténte vagy legalábbis megindulása előtt aligha lehetett meg az ősmagyar nyelv mássalhangzórendszerében (másként N. SEBESTYÉN I.: MNy. XLII, 17 és korábban SZINNYEI, NyH. 7 38). A jelzett változás pedig a legkorábban a X. században, az ősmagyar kor legvégén kezdődhetett meg, s minden bizonnyal átnyúlhatott az ősmagyar kor első évszázadába vagy későbbre is. Sőt egyes nyelvjárásokban — mint azt később (l. 3. pont) látni fogjuk — a mai napig sem történt meg. A változás felső kronológiai határát — NÉMETH GYULA megállapítása szerint — kétségkívül a törökséggel való érintkezésünk utáni időre kell tennünk (vö. Nyr. XLI, 454). MOÓR valószínűnek tartható feltevése szerint pedig az egész változás és vele magának a *gy* hangnak az elterjedése is a török—magyar kétnyelvűségben gyökerezik (vö. Acta Lingu. II, 440). Konstantinos Porphyrogenetos a *magyar* népnevet *Μαγρον*, a *lengyel*-t *Λευζανίνοι*, *Λευζενίνοι* alakban jegyezte fel. A bizánci források tanúsága szerint tehát az első adat már *gy*-vel, a második adat azonban még *dž*-vel hangzott a X. század közepén. Ha helyes a feltevésünk, ez arra mutathat, hogy a *dž* > *gy* változás éppen megkezdődhetett. A IX. században tehát még a *małžeri ejtés látszik valószínűbbnek, és a Gaihānī megőrizte *dž*-s ejtés, illetőleg olvasat így adatszerű bizonyítéknak tekinthető.

3. A nyelvjárások tanúsága is támogathatja népnevünk szóbeljei *dž*-vel való ősmagyar kori ejtését. A nyugati nyelvjáróterülethez tartozó Vas megyei Őrvidék és a székely nyelvjáróterülethez tartozó moldvai déli csángó nyelvjárásban ugyanis népnevünk *madžsar* (o: *małžsar*) alakban van meg ma is (vö. HORGER, MNyj. 107 stb.). HORGER ugyan azt tartja, hogy e két nyelvjárási jelenség között nincsen történeti kapcsolat (vö. i. h.), és legújában DEME LÁSZLÓ is egészen újkeletű jelenségnek — hanghelyettesítésnek — tartja a *gy* terhére ezekben a nyelvjárásokban egybeült is jelentkező *dzs* hangot, és azt tartja, hogy ez „nem kapcsolható össze konzervatív jelenségként az ó m a g y a r b a n v a g y m é g a z e l ő t t l e z a j l o t t *dzs* > *gy*

v ált o z á s s a l'¹ (vö. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 261). Ha elfogadnók ezt a mindenképpen ellentmondásos feltevést, SIMONYIVAL (Nyr. XLIV, 56) és HORGERRAL *gy* > *dzs* változást kellene feltennünk, amire azonban példát sehol nem találunk. Mindenképpen megokoltnak éppen e feltevések fordítottja látszik: az, hogy e két nyelvjárásban nem történt meg a *dž* > *gy* változás, arra mutat, hogy e nyelvjárások *dž* hangja — számos egyéb jelenség mellett — megőrzött régiség. Ezt a jelenséget mindkét nyelvjárásban — egészen más összefüggések és megfontolások alapján MELICH már jóval korábban megőrzött régiségnek tartotta (vö. MNy. IX, 110). A nyugat-magyarországi Őrvidék nyelvjárásáról ugyanilyen véleményt nyilvánított nemrégiben MOÓR (Acta Lingu. II, 446) is. Ez utóbbi nyelvjárás alapos ismerőjének és kutatójának, IMRE SAMUNYI is — amint azt szíves szóbeli közléséből tudom — az a véleménye, hogy ez a jelenség itt csak megőrzött régiség lehet. — Ez pedig perdöntő jelentőségű mind az eddig kifejtettekre, mind pedig a továbbiakra nézve is: valószínű feltevésből a szilárdan megalapozott következtetés rangjára emelkedik a *dž* hang ősmagyarkori megléte, s vele népnevünk feltett *madžeri-féle hangzása is. — Ennyit kiegészítésül CZEGLÉDY fejtegetéseinek 2. pontjához.

II.

1. Jövevényszavaink tanúsága és a magyar népnév oroszországi előfordulásai is a szóközépi eredetibb *dž* hang feltevése mellett bizonyítanak. NÉMETH GYULA feltevése szerint az orosz *Mažar*, *Možar* elemű helynevek — egy tatár *Madžar* alakon keresztül — a magyar népnévből származhatnak (HonfKial. 335). CZEGLÉDY előtt azonban nem teljesen világos, mint írja: „az oroszországi *mažar* (*možar*, *mižer*) régi hangalakjának és fejlődésének (**magye/a/jri* > *mažar*) kérdése” (i. m. 275). Ilyen szóbelseji *d* (*gy*) > *ž* hangfejlődés az oroszban valóban nem igazolható. Ha azonban a feltett ősmagyar **madže/a/jri* hangalakból indulunk ki, a *dž* > *ž* fejlődés az óoroszban „hangszabályszerű” és igazolható. Ez idő tájt ugyanis az ószláv *dj helyén az óoroszban *dž* van még, a mai orosz *ž* ebből fejlődött² (vö. KNEZSA: MNy. XLIII, 241, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1, 495). Ebbe a hangfejlődési tendenciába illeszkedett bele az ősmagyar **madže/a/jri* 'magyar' népnevünk is, s vált később *ma ar*, *možar* stb. alakúvá az említett helynevekben. Nincs tehát szükség — úgy gondolom — az egyébként is kései tatár közvetítés feltételezésére, mert az átvétel közvetlenül a magyarból is lehetséges volt. Minden bizonnyal hasonló fejlődéssel magyarázható az egyik 1539-i orosz oklevélben megőrzött *možerján* (vö.: MUNKÁCSI: Ethn. VI, 140; NÉMETH, HonfKial. 330) névalak is. Ez nyilvánvalóan a *možer* a. m. magyar-ból való *-jan(inə)* népnévképzős származék (a képzés módjára vö.: NÉMETH, HonfKial. 308; KNEZSA: MNy. XXXIX, 6 és A magyar nyelv szláv jövevényszavai 313). A török közvetítés feltevésére ebben az esetben sincs szükség.³ Így e hangtani kritérium alapján mind a *mažar*-, *možar*- stb.

¹ Én ritkítottam.

² SACHMATOV *dj* > *žž* (o: *dž*) > *ž* fejlődést tesz fel (vö. из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку, Учп. 1952. 250; A változás korára nézve vö. V. КИРАРСКИИ, Scando-Slavica I [1954.], 19–21, idézve Вопросы Языкознания V. [1956.] 6: 145.)

³ NÉMETH GYULA a névalak alapszavában *Mogyer(i)* > török *modžeri* > orosz *možeri* fejlődést tesz fel (HonfKial. 308).

elemű helyneveket, mind a baskiriai magyarság nyelvéből származott *možerjan* népnevünket az orosz nyelvben honfoglalás előtti magyar jövevényszavaknak tekinthetjük. Mindegyikük amellett bizonyít továbbá, hogy a szóközépi ősmagyar *dž* feltevése népnevünkben teljesen indokolt.

2. A *dž* hang ősmagyarkori megléte mellett bizonyítanak nyelvünk honfoglalás előtti óorosz jövevényszavai is. KNEIEZSA mutatott reá először *lengyel* (< óor. *lędzanъ*) szavunk magyarázata kapcsán, hogy abban *gy* hangunk ősmagyar¹ előzője *dž*, *dž*-féle hang lehetett (MNy. XLIII, 242). Később azonban *szégye* szavunkat az óorosz *sędza* (> mai or. *ceмca*) átvételének magyarázva KNEIEZSA a *dž*-ről úgy nyilatkozott, hogy ezt a magyarság „olyan hanggal vette át, amelyből később *gy* fejlődött” (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 495). Tekintve, hogy mind az átadó, mind az átvevő nyelv mássalhangzó-rendszerében megvolt, illetőleg meglehetett a *dž* hang, valószínűnek tartható, hogy a szóban forgó óorosz jövevényszavakat is *dž*-vel vettük át, s a *dž* > *gy* változást ezekben is már a magyar nyelv ejtette meg. — Ennyit kiegészítésül CZEGLÉDY fejtegetéseinek 5. pontjához.

*

Összegezésül: A finnugor (ugor) szóbelseji **ńtš*, **ńtš*, **tš*, **tš* affrikáták ősmagyarkori folytatása *dž* lehetett. Az ősmagyar korszak elejétől nyelvünk mássalhangzó-rendszerében a *dž* affrikáta szó belsejében² fonéma lehetett, s a *dž* > *gy* változás a korszak vége felé — legkorábban a X. században — kezdődhetett meg, s minden bizonnyal átnyúlhatott az ómagyar korszak első évszázadába vagy későbbre is, s az Őrvidék nyelvjárásában és a déli csángóban a mai napig sem történt meg.

A magyar népnév ősmagyarkori hangalakját tehát szóbelseji eredetibb *dž*-vel **madže[a]ri* alakban rekonstruálhatjuk.

BABOSS ERNŐ

A deákok és a Deákok

1. A MNy. legutóbbi számában (LIII, 209—10) MIKESY SÁNDOR megjegyzéseket fűzött a *Literatus*: *Deák* ~ *Diák* nevekkel kapcsolatos észrevételeimhez. Fő tétele az, hogy a *Deák* ~ *Literatus* nevek nagy százalékát ki kell rekeszteniünk a művelődéstörténeti szempontú vizsgálatból, mert a *Deák* nevek viselői más úton-módon is hozzájuthattak ehhez a névhez, nemcsak úgy, hogy ők maguk voltak deákok; valószínűtlennek tartja azt is, hogy éppen az értelmiségiek egy elemű nevet viseltek volna még a XVI. században is, mert a vezetőknev-nélküliség ebben a korban a feudális társadalom rétegződésének legalsóbb fokaira is már csak szórványosan jellemző.

Válaszomban szeretnék arra utalni, hogy előbbi közleményemben is, most is csak XVI. századi adatokat vizsgálok. Kívánatos volna a *deák* ~ *diák* szó történetét is közelebbről megvizsgálni. Ettől azonban felment bennünket KNEIEZSA műve (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 154—5); legfeljebb

¹ Az eredetiben az „ómagyar” megjelölés szerepel.

² Az ugyancsak ősmagyarkori, de a szóbelsejénél későbbi eredetű *s z ó k e z d ő* *dž* hang kialakulásának kérdésével más alkalommal kívánok részletesebben foglalkozni.

azt kell megjegyeznünk, hogy az ott közölt 3. jelentés ('scholasticus, studiosus; Schüler') nem 1643-tól mutatható ki, hanem jóval korábbról; a NySz. is Mel: Sám. 370-ről idézi (vö. még OklSz.). Különben ez a jelentés alig jöhet számításba a névadás alapjaként. Teljesen persze nem rekeszthetjük ki ezt a lehetőséget sem. (Vö. Dugonics: „Deáknak neveztek hajdan a' Falukon azokat, kik Deákul tudtak, avvagy tanítottak”: Magyar példa beszédek I, 67; továbbá: 1592: „až Scholabā leweó tanulo deakoknak haznokra és taplalafokra”: Debrecen, TanJk. IV, 304; 1594: „Praedicator Vramnak hajgok egj Arany forinthott. Mefter Vramnak hajgok mas fel forinthott. Až harangozonak hajgok eöttwen penžt. Až Deakoknak hajgok egy forinthott”: Eger, OL. Csoma cs. lt.). A XVI. században azonban a személynevek járuléka-ként — szándékosan nem mondok vezetéknevet — nem ez, hanem a NySz.-ban és KNIEZSA munkájában 2.-nak vett ('litteratus, scriba') jelentésben találjuk a *deák* ~ *diák* szót (vö. 1594: „Vrunk eo Naga Tablaŷanak kett hwtes Deakŷa eleot”: OL. Gámán cs. lt.). Az is nyilvánvalóvá teszi ezt, hogy latin szövegben *litteratus*, *litteratus* a megfelelője.

A következőkben levéltári gyűjtéseimből kijegyzett adataimat szeretném közzétenni könnyen áttekinthető csoportosításban. Gyűjtésem nem teljes és meglehetősen egyoldalú. Fő céloom ugyanis levéltári gyűjtésem során nem névtani adatok halmozása, hanem nyelv(járás)történeti kutatásokra felhasználható, tehát magyar nyelvű szövegek kimásolása. A latin nyelvű szövegeket csak átfutom; ezért gyűjteményemben jóval kevesebb a latin elnevezés, mint a magyar.

2. Első helyen hozom a keresztnévek betűrendjében azokat az adatokat, amelyekben a *deák* ~ *litteratus* a pusztá keresztnév értelmezője.¹ Az ugyanazon személyre vonatkozó adatokat | választja el a más személyre vonatkozó adatoktól.

Albert: 1556/1557: *Albert deak*, fogott bíró, Debrecen (TanJk. I, 694) | 1567: *Albertus litteratus* (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 22. N. 8); 1569: „*Albertus Litteratus* Notar[ius] Comit[atus] Bŷhorien[sis]” (uo. Fasc. 10. N. 24); 1572: „*Albert diák* azon Bŷhar war Mege Notariuffa” (OL. Becsky cs. lt.; vö. még 1569/XVIII. sz.: Csáky cs. közp. lt.² Fasc. 22. N. 25; 1571: Becsky cs. lt.). — *Ambrus*: 1568: „ama ver arulo *Ambrus dijak* kŷ varanaŷ harminezadó fŷ lopo vala”, „ež Jdŷ alath až až arulo *Ambrus dijak* el atta až Rež Jožagot” (Csicsery cs. lt.). — *András*: 1569: „Melŷ zeöloertt attā en *Andras deaknak*. Hatt ŷaž forintott” (Csicsery cs. lt.) | 1576: „En ki Vagŷok Bekelen lakožo *Andras deakne* Sophi alžö” (Debr. TanJk. III, 659). — *Balázs*: 1547: „*Blaŷius lratus* Inhibet domŷ sebaftiani Bortete” (Debr. TanJk. I, 4); 1564: „Judicatus Circumŷpectj do: *Blaŷj Lratj*” (uo. II, 1). — *Benedek*: 1590: „Az *Benedek Deak* ortuania uegeben” (Dobos cs. lt.). — *Bertalan*: 1591: *Barthol lratus* (Debr. TanJk. IV, 269). — *Bóna* (*Bonaventura*, vö. BÁRCZI: MNy. LII, 152): 1567: *Bona deak* (Debr. TanJk. II, 190, 213); vö. 1556/1557: „*Bona deak* pefthŷ” (uo. I, 694). — *Dániel*: 1594: *Daniel deak* (Debr. TanJk. V, 92, 145); 1595 (uo. 191); 1598 (uo. 555). — *Dávid*: 1598: *David Deak* (Debr. TanJk.

¹ Az *Albert deák* típusú megnevezés voltaképpen nem értelmezős, hanem olyan jelzős szerkezet, amelyben a jelzett szó a *deák*, a jelző pedig a keresztnév.

² Minthogy a debreceni tanácsí jegyzőkönyvek kivételével minden más levéltári adatom az Országos Levéltárból való, a családi levéltárak jelzése elől elhagyom az OL. jelet.

V, 530, 556). — *Demeter*: 1555: „[*Demet*]rius *lratus* testis *Primarius*” (Debr. TanJk. I, 630—631) | 1561: *demeter deak*, *demeter deaknak*, *Demether deak* (Csáky es. lt. Miscallnea). — *Ferenc*: 1587: *Ferencz de, ak*, *Ferencz Deak* (Becksky es. lt.) (vö. MNy. LIII, 168) | 1594: „až žölö pedig helmeczen lakožo *ferenc deake* uolt” (Barkóczy es. lt.); 1597: „až helmecj hegien egy žölöt kŷ *ferenc deake* uolt” (uo.) | 1599: *ferencz deak* (Debr. TanJk. V, 718, 754, 759). — *Fülöp*: 1580: *phülep diak*, Kassa (Ibrányi es. lt.). — *Gáspár*: 1595: *Caspar deak* (Debr. TanJk. V, 110, 120, 124, 137); 1599: *Gáspar deak* (uo. 664). — *Gergely*: 1546: „Ennek vtanna Jelentŷwk mŷ te kegielmednek hogŷ *gergelij d, ak*, žabadoffa tartŷa kežtonk magat... kŷ mŷ nekŷnk Jgen Ellenŷnk vagion”, Mezötúr (Kállay es. lt.; vö. NySz. *deák* a.) | 1554: „Judicatus Circumpecti Viri Domini *Gregorij lrati*” (Debr. TanJk. I, 515); *gergel deak* (uo. 506; 1565: uo. II, 63). — *György*: 1567: „Až Nehaŷ Zabo Sŷmon Arwaŷ . . . , *g ergh deak*, . . .” (Debr. TanJk. II, 162) | 1568: „26 thano, *Georgh djak* Chekey mefter”, „*Georgh djak* Až Chekey mefter až 26 thano” (Barkóczy es. lt.) | 1569: „*Georgh djak* kerežeoghŷ wdwarbŷro” (Csáky es. közp. lt. Fasc. 10. N. 24) | 1571: „Inter *georgium lratum*, Nepotem georgŷ kerekes . . .” ~ „En *göörgh deak*, kerekes *göörgh Vnokaia*” (Debr. TanJk. III, 149) | 1571: *göörgh deak*, Kassán lakik (Debr. TanJk. III, 51) | 1589: „až Baranchŷ Jmreh procutarora *Gieörgi deak*”, Nagyvárad (Becksky es. lt.) | 1589: *Geörgy deak*, *Geörgy deaknak*; *Georgy deakon* (Debr. TanJk. IV, 189), 1594 (uo. V, 62), 1597 (uo. V, 326, 352); 1594: „Bwr Anna *Georgy deakne*” (uo. V, 190); 1598: *Gjörj deakne* (uo. V, 457). — *Imre*: 1554: *Jmre deŷjak*, fogott bíró (Debr. TanJk. I, 506) | 1594: *Jmreh deak* (uo. V, 56), *Jmre deak* (uo. 62, 97), 1595 (uo. V, 109, 110, 119, 120, 129, stb.), 1599: *Emerŷicus* | *lratus* (uo. V, 763). — *István*: 1596: *Ejtuan deak* (Becksky es. lt.) | 1597: „až megh holt *Jŷtuā deak* Adolfaghat” (Debr. TanJk. V, 383) | 1599: *Ijtuan deak*, *Ijtua deak* (uo. 652). — *János*: 1576: „až en Wežē *Janos deak* žzemelyeben” [András deákné Zsófi asszony öccse; l. A n d r á s alatt] (Debr. TanJk. III, 659) | 1586: „Notario *Ioanne literato*” (uo. IV, kötéstábla); 1589: *Janos deak* (uo. IV, 189); 1595: „hites Notarius *Janos deak*” (uo. V, 134) | 1595: *Janos deak* (uo. V, 111, 120, 146); 1599 (uo. V, 591, 667); 1598: *Janos deakne* (uo. V, 521). — *László*: 1599: *lažlo deak* (Debr. TanJk. V, 663, 664, 665). — *Lőrinc*: 1552: *lerjnych deak* (Kállay es. lt.) | 1595: *Leorincz deakot* (Debr. TanJk. V, 112). — *Lukács*: 1547: „*Lucas lratus* inhihet domŷ sebaftiani Borthethe” (Debr. TanJk. I, 4). — *Márton*: 1596: *Marton deakne* (Debr. TanJk. V, 267). — *Máté*: 1597: *Mathe deak* (Debr. TanJk. V, 405). — *Mátyás*: 1594: *Mathias deak* (Debr. TanJk. V, 32, 37). — *Mihály*: 1598: *Mich[ae]l lratus* (Debr. TanJk. V, 487), *Mihal deak* (uo. 560). — *Miklós*: 1568: „deregneŷ pal vrā es Jrt. *miclos djaknak* egyeb Baratŷnakes” (Csicsery es. lt.) | 1591: „Nemes Vraŷm elwŷh . . . es en magam *Mŷklos deak* elwŷh kiuel ež leueleth ŷraththakis” (Dessewffy es. margonyai ág lt.). — *Orbán*: 1595: „Zwež *Geörgy Vrban deak* fia” (Debr. TanJk. V, 156); 1599: *orban deak* (uo. 711). — *Pál*: 1578: „*pal deakhoz* vrunk dežmalfához wgyan ot *Bagofon*” (Becksky es. lt.). — *Péter*: 1580: *peter djak*, *peter Deak*, Szendrő (Hanvay es. lt.) | 1586: „*peter deak* Conuent Notariusa” (Bugarin—Horváth es. lt.). — *Sebestyén*: 1549: *Sebe;tijen deaktwl*, *Sebe;tjen deaknak*, Kolozsvár (Becksky es. lt.) | 1576: „. . . Es *Sebe;tjen deak* clott tanaczbelj žemelŷek elött” (Debr. TanJk. III, 659); 1595: „až nehaŷ *Sebe; tiē deak* leaniatul” (uo. V, 164). — *Simon*: 1599: *Simon Diak*, Kassa (Ibrányi es. lt.). — *Tamás*: 1556 [1550 ?]: „Meg wram ados ŷde fl 55 d 69 kŷrul *tamaŷ djaknak* keže

ýrafhaýs wagyon ýt” (Kállay cs. lt.) | 1560: *Tamas díjak* (Beesky cs. lt.) | 1567: „Coram me *Thoma Irato* mp.” (Beesky cs. lt.) | 1594: *Thamas deak* (Debr. TanJk. V, 56, 71); 1595 (uo. 130, 144); 1595: *Thamas deakne* (uo. 186); 1596 (uo. 227); 1599 (uo. 708).

Ezek az adatok meggyőzően bizonyíthatják mindenki számára, hogy deákokat, literátusokat a XVI. század második felében jelöltek olyan névvel, amelynek nem volt szoros tartozéka az örökölt családnév. (Az adatokat pedig nemcsak ajánlatos, hanem hasznos is figyelembe venni!)

Célom most nem az volt, ami a MIKESY ellenvetését kiváltó cikkem írása idején, ezért nem minden név mellett közöltem a viselőjére vonatkozó minden adatot. De a puszta névként felsorolt adatok által jelölt személyek is valamennyien valamilyen jogügyletben szerepelnek: alperesek, felperesek, prókátorok stb. Még azt sem állítom, hogy minden felsorolt név viselője valóban deák, de nagyon valószínűnek tartom ezt. Persze nem ’valakinek a deákja, valakinek a szolgálatában álló íródeák’, hanem ’bizonyos értelmiségi munkakör (el)végzésére képesített személy’ jelentésben. Vagyis a NySz. (és KNIÉZSA i. m.) ’litteratus, scriba’ jelentéséhez a készülő Értelmező Szótár gyakorlatának megfelelően felvenném ezt az előbb meghatározott jelentés-árnyalatot.

Nem követem el azt a hibát, hogy a *János deák*-féle megnevezést össze- tévesszem a *Deák János*-fével. Ez az utóbbi különben is ritka — a másikhoz viszonyítva — ebben a korban: kijegyzetelt forrásaimban mindössze a következőket találtam: 1597: *deak Janofnewal* (Debr. TanJk. V, 306) | 1598: *Deak Balas* (uo. 527) | 1598: *Deak Gaspar*, bagaméri (uo. 526) | 1599: „*Deak Peter* Uramnak az Lafztoezinak” (Dobos cs. lt.) | XVI. sz.: „*Deajak Vincze* warfaný” (Barkóczy cs. lt.). Az ilyen típusú neveket én is kirekesztem — minthogy csak igen aprólékos és valószínűleg eredménytelen családtörténeti kutatások alapján lehetne őket felhasználni — a tölem felvetett művelődéstörténeti vizsgálódásokból, de nem hagynám teljesen figyelmen kívül, mert valami módon minden *Deák*-nak volt köze valami *deák*-hoz, lehet esetleg éppen ’diakónus’-hoz.

3. Egy szóval sem akarom azt állítani, hogy a deákok megnevezésének egyetlen módja a keresztnév + *deák*, *diák* bővítmény. Vannak adatok, amelyekben feltüntetik a lakóhelyét vagy származási helyét is a deáknak. Ebbe a csoportba sorolom az olyan elnevezéseket, amelyeknek értelmelője helynévből -i képzővel vagy — latin szövegben — *de* praepositioival alakult¹ (bár ez utóbbiak tartozhatnak a következő csoportba is): 1576: *adan diak almasj* (Kölcsey cs. lt.) | XVI. sz.: „*Lenard diak Beregzaži* Magoej vrá Jobagia” (Barkóczy cs. lt.) | 1586: „*Notarius Joannes literatus de ead[em] Debrecen*” (Debr. TanJk. IV, 1); 1594: „*notarius publicus Joannes Literatus de Debrecen*” (uo. V, 10) | 1574: „Wöttem en *Mihalj Díjktol gwolaitol* ki mostan en folgam az nagy banaý hegien ket fölöt” (Beesky cs. lt.) | 1545: „*Nos paulus literatus de Oros Vicecomes . . . de Zabolch*” (Kállay cs. lt.) | 1556/1557: *Bona deak pesthij* (Debr. TanJk. I, 694) | 1567: „*Tamas deaknak Somlajának ew felfege Rauoýanak es arendatoranak*” (Beesky cs. lt.) | 1585/1593: „*En Mathias deak zegedi*”, „*Mathias deak Z Manupp*” (Debr. TanJk. IV, 385) | 1598: *Michlem Iratum de zeghed* (uo. V, 486) | 1552: *Lazlo deak zwthorij* (Beesky cs. lt.) | 1555: „*Ego Michael Literatus de thafnad* arendator quartarū Wgoczja”

¹ Az adatokat az értelmelő betűrendjében sorolom fel.

(Kende cs. lt.) | 1571: *Janos deak Therebefj* (Barkóczy cs. lt.) | 1544: *Stephanus lratus de Thijzawar/san* (Kállay cs. lt.) | 1587: [aláírásban] *Francus liru Thordang* (Becsky cs. lt.) (vö. MNY. LIII, 168) | 1588: „Nobilis Paulus lratus, de wbrjys, Judlium Jftius Comitatus de wngl” (Kende cs. lt.). — Végül bemutatók egy felsorolást, amelyben szép számmal vannak képviselve literátusok ilyen típusú megnevezéssel: 1539: „Egregios ac Nobiles Joannē lratū de Thorda. Franciscum de Mÿkola Georgiū lratū de Wethes Sthanū de Saan Barnabā lratum de Zegedino. Benedictū fÿchor de kÿllÿngh. petrum lratū de Buda. Matheum de Wra. Franciscum Chazarý. Balthafareu farkas de Bogdan. frañ de Apagy Bartholomeum Jklody. Michaellem Bereghý Job derffý Thomā tra'um de Madaraz. Georgium kolthý de Wgra. Benedictū lratum de Nageech. Ofwaldum de Jfaaka. et Joannē lratū de Sarand . . .” (Kende cs. lt.).

Ez a névsor bizonyíthatja az olvasó számára, hogy a *de* praepositioval alakult megnevezések tartozhatnak ebbe a csoportba is, a következőbe is. Abba ugyanis azokat az adatokat soroltam, amelyekben az *-i* képzős névelem nem értelmezőként van hátravetve, hanem megelőzi a keresztnévet, latin szövegben is változatlan, vagy legfeljebb latinositott végződéssel — de nem *de* praepositioval — jelentkezik: 1572: „až kölcheý mefter Elött *Almaffj Thamas deak* előtt” (Kölesey cs. lt.) | 1597: „prouidus *Sthanus lratus Babochiaj als Thurj*”, *babochiaj J/tuan deakra* (Debr. TanJk. V, 394); 1598: *Babochiaj Jftuā deak* [de: „ež Jftuā deak”] (uo. 429, 517, 518) | 1595: „Jzap mihalne attia fia *Beregazay ferencz deak*” (Debr. TanJk. V, 111) | 1599: *Bereq'gazi Gjeorg deak* (uo. 692) | 1598: *Michlem lratum Dobaj ~ Dobaj Mihal Deak* (uo. 519) | 1568: „*fejewarij Thamas dejak*, Somlyáý” ~ „*Thomas Albeñ* qui supra pp” (Becsky cs. lt.); 1572: „*Thomas lratus Albenfis* (uo.) | 1575: *Laurencius lratus fejewarij* (Kállay cs. lt.) | 1579/1586: „až *Nehaj Feieruari Jftuā deak* Aruaj” (Debr. TanJk. IV, 29) | 1588: *Fodorhazj Janos Deak* (Becsky cs. lt.) | 1576: „per *Georgiū lratum Getelij* de Thernýe” (Dessewffy cs. margonyai ág lt.) | 1593: „*Giarmatij Thamas Deak* ki akorō Thonjogi mefter volt” (Kállay cs. lt.) | 1586: „*Gjwolaj Janos deak* Jazó wáranak Tiztartoýa” (Bugarin—Horrváth cs. lt.) | 1578: *körös mjfej Lukachj deak* (Kállay cs. lt.) | 1588: *Albertū Literatū ke'reoffj* (Bonis cs. lt.) | 1573: *Petrum lratum Makai*, „*Makai peter deakne* Erlebet” (Debr. TanJk. III, 348); 1595: *makai peter deak* (uo. V, 146) | 1600: *malakoczj, Gabor deak* vramtul” (Bonis cs. lt.) | 1588: *Maroczay Peter Deakoth* (Csoma cs. lt.) | 1592: *Mifzkoczj Ambrus deak* (Dobos cs. lt.); 1596: „až *Nehaj Vitezlō Mifkoczj Ambrus Deak*” (Bonis cs. lt.) | 1595: *Nagy Baniay Gergely deak* (Debr. TanJk. V, 163) | 1569: *Nagj Befnej mjhal djak* (Csáky cs. közp. lt. Fasc. 10. N. 24) | 1597: *Nagy zombathj leoncz Deak* (Debr. TanJk. V, 394) | 1582: „adtam Egi ortas Retet, *Nagi Szölösi Matte Deaknak* Zaloghban” (Dobos cs. lt.) | 1565: *Gregorius lratus Nanafi* (Csicseri cs. lt.) | 1591: *Petrus lratus Nemethien* (Debr. TanJk. IV, 269); 1594: *Nemethy Peter deak* (uo. V, 56, l. még 110, 146) | 1588: *Georgiū Lratū Pathakj* de kerezhwr” (Bonis cs. lt.) | XVI. sz.: „*pel'ewczy gergel deak* gemer Warmegyeý Notarius” (Hanvay cs. lt.) | 1561: *Salgaj Balynt deaknak* (Csáky cs. lt. Miscellanea) | 1556: „. . . es *Senjej Andras deak* Až mj kegelmes Wrwnknak až Naglagos Bebek ferencznek Jambor few zolgay” (Hanvay cs. lt.) | 1560: *Sokloffj Mÿklos djak* (Dessewffy cs. margonyai ág lt.) | 1570: „až *Nehaj Sokliofj J/tuan Deaknak* tarfa” [de: „*J/tuan deaknak* Maradeki”] (Debr. TanJk. III, 31) | 1572: „až mel' Refj Jozag wagon mezeo zent mjklofon *Solj moffj Janos djak* arwaye es feleffegeie” (Becsky cs. lt.) | 1576: „Až kölchej

efkola Mester előtt *Sonkadj gergelij deak* előtt” (Kölcsey cs. lt.) | 1585/1593: *Mathie Irati Zegedj* [de: „En *Mathias deak zegedi*”, l. fentebb] (Debr. TanJk. IV, 385) | 1585/1593: „*Zegedi Caspar deaknak Colofuarinak*” (uo.) | 1598: *Zeghedj Mihalyj Deak* (uo. V, 483) | 1599: *Zekel hidi Jjtuan deak, zekel hidi Jjtuan deak* (uo. 658) | 1571: *Blafium Iratum zepetnekj* [de: *zepetneki balas, balas deak*] (uo. III, 196) | 1566: *Zjkfaj Miklos Deak* (Kállay cs. lt.) | 1586: „*Zijnj Janos deak, pederi lazar es Zaldy gergel Abawywarmegye Efkwith byray*” (Bugarin—Horváth cs. lt.) | 1558: „*Domu Egregy quon Moyzis Irati Zolnokij, In Theatro¹ Oppidj Agrien, In hewefien*” (Hanvay cs. lt.) | 1572: „*Paulus Iratus Thaljay Juratus Notarius Eiufo Comittus* [ti. Kraszna]” (Becsky cs. lt.) | 1596: *Tarczaly Mihaly deak* (Debr. TanJk. V, 261) | 1560: *Thordaj Pether dyak* (Desseffy cs. margonyay ág lt.) | 1583: *Tordaj Georg deak* (Becsky cs. lt.) | 1596: „*Az nehay Thury Marton deakne*” (Debr. TanJk. V, 269) | 1597: *Thury Menihart Deak* (uo. 394) | 1599: *Thury Gaspar Deak* (uo. 753, 754) | 1562: *wyškelethj Georgh dyak, wyškelethj Georgh dyak* (Csicsery cs. lt.).

4. Ha valaki nagyon kritikus szemmel közeledik a most felsorolt adatokhoz, mondhatja azt, hogy alapján véve ez a csoport nem különbözik az előbbtől; lehet, hogy ezek a nevek is csupán a lakóhelyre, származási helyre utalnak, s nem örökölt családnévek. Hivatkozhatna *Babocsai*, másképpen *Turi István deák*-ra vagy a *Szegedi Mátyás deák*, másképpen *Mátyás deák*, *szegedi* megnevezésre. Én azonban felteszem, hogy ebben a csoportban általában örökölt, tehát valódi családnévvel van dolgunk (vö. BENKŐ, A régi m. személynévadás 16). Támogat ebben a feltevésben az is, hogy — igaz, jóval kevesebb számban — olyan adatokat is idézhetek, amelyekben a kereszt-név melletti másik névelem nem helynévből való -i képzős alakulat, hanem családnéveink más típusába tartozik: 1579/1586: „*vgy Mint Teftantumofnak fodor peter deaknak* az Nehay Feieruari Jjtua deak Aruaj gonduifeleoienek”; „*fodor peter deak Vram*” (Debr. TanJk. IV, 29) | 1587: „*Geczj Marto diak eleoth*” (Csicsery cs. lt.) | 1598: *Jzap Gaspar Deak* (Debr. TanJk. V, 518) | 1592: „*Coram . . . Joane Jo ljerato*” (Dobos cs. lt.) | 1597: *pozthometheo Marton deakne* (Debr. TanJk. V, 396) | 1574: „*Nobilis Joannes Iratus Sjnka de Jlofwa*” (Becsky cs. lt.).

Nem sok ez a feltűnően nagy számú -i képzős névhez viszonyítva, de azt mindenképpen igazolja ez a néhány adat is, hogy a második helyen felsorolt -i képzősök is lehetnek örökölt családnévek.

5. Ezek a diák foglalkozású vagy diák képezésű (l. fentebb) személyek nem mindig használták nevük mellett a *deák*, *diák* értelmező jelzőt. Így például a legutóbb idézett *Sinka János deák* két másik esetben pusztán nevének említésével szerepel. A debreceni *Vigkedvü Márton* 1569-ben *Marthon deak* néven is szerepel (TanJk. II, 311); vö. még 1572: „*Fafsio georgy kadas . . . Qui et georgius Iratg d̄r*” (Debr. TanJk. III, 244) | 1597: *Vaday Simo ~ Simo deak*, Csenger (Barkóczy cs. lt.) | 1599: „*Balas deak alias zent palj Balas*” (Debr. TanJk. V, 684) | l. még fentebb a *Babocsai István deák*-ra, *Fehérvári Tamás deák*-ra stb. vonatkozó adatokat. Talán szabad ehhez modern analógiául nekem is megemlítenem a mai *doktor*-okat vagy más tudományos fokozattal bíró személyeket. A bölcsészdoktorok általában csak hivatalos irataikon

¹ Vö. PAPP LÁSZLÓ: NŷT. LXXX, 126—7.

írják magukat *dr.*-nak; az orvosok és a jogászok gyakrabban használják ezt a megkülönböztető elemet. Adataimból arra következtetek, hogy a XVI. század második felében a „literátusi fokozatot” viselők inkább a mai orvosok és jogászok gyakorlatát követték, mint a bölcsészdoktorokét.

Szépen bizonyítja ezt a következtetésemet a tőlem már többször is idézett *Illyés deák* neve (vö. MNy. LI, 260, LII, 481, LIII, 166). Gazdag birtokos, akinek csak Apácasomogyon 19 jobbágya szerepel egy tanúvallatás során; udvarháza Kecelben volt, tehát ott is nagy birtoka lehetett. Közéleti szerepet is játszott: ő volt a váradi főporkoláb, egyúttal a váradi kapitány (somyói Báthori István, a későbbi lengyel király) helytartója. Nevére számtalan adatom van. Ezek az adatok három típusba sorolhatók, de a *deák* ~ *literatus* mindháromban szerepel: 1. *Illyés deák* ~ *Eliás literatus*; ezt a típust képviseli az adatoknak körülbelül háromnegyed része; a 2., csupán néhány adattal képviselt megnevezési típus: *Illyés deák keceli*, illetőleg egyszer így is: *keceli Illyés deák*; 3. az adatok fennmaradó 20—25 százaléka a *Makai* ~ *Makói Illyés deák*, *Eliás literatus de Makó* megnevezést mutatja, sőt van 1570: *Illyés deak makoj kechelben lakozo* és 1572/1574: *heliás Iratus Makaj de Kechel* is. Minthogy azonban gyermekei megkülönböztető neve a *Makay* (vö. MNy. LI, 260), fel merem tenni, hogy az ő személyére vonatkozóan sem csupán a származási helyre utal, hanem örökölt családnév. Ezeknek az adatoknak az ismeretében kezeltem olyan óvatosan a *deákok -i* képzős családneveit. Általában ugyanis azt vallom én is, hogy a XVI. században már rendszeresnek tekinthetjük a két (esetleg több) elemű személynéveket. Ilyen szempontból tekintve a *János deák* típusú megnevezés éppen úgy két elemű, mint a *Deák János* név. Azonban a megnevezések kételeműsége még nem jelenti azt, hogy a megkülönböztető elem a mai értelemben vett, tehát örökölt és „sérthetetlen” (vö. DEME: MNy. LII, 365) családnév. Ilyen nem örökölt és nem sérthetetlen megkülönböztető elem lehet a XVI. században a *deák* és például a *kovács* is (vö. MNy. LI, 259, LII, 147). De hagyjuk most figyelmen kívül a *kovács*-okat (akiket szintén elkülönítendőnek tartok a *Kovács*-októl), és vessünk egy pillantást más szellemi foglalkozású személyek, lelkészek, iskolamesterek nevére.

6. Az egyházi renden levőknek örökölt családnév nélkül való szerepeltetése hivatalos iratokban nemcsak nálunk, de más népek névadási gyakorlatában is előfordul (vö. MNy. LI, 259 és GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde³ 78). Az aradi prépost, akit 1564-ben „Arady *pether prepost* wram”-nak emlegetnek (Barkóczy cs. lt.), 1562-ben így ír alá: „Jdem pptus Orodien, manu ppria” (uo.). Ez ugyanaz a jelenség, mint a MIKESY-től felhozott „Lajos püspök”. Péter prépostnak is volt családneve (vö. 1562: „En *kvchjlyjth peter*, Arady prepoft”): Barkóczy cs. lt.), de — úgy látszik — sem ő maga, sem más nem használta állandóan. Egy más tárgyú közleményemben rámutattam már arra, hogy névtani munkálataink során mennyire fontos a valódi név helyének megállapítása (vö. Nyr. LXXX, 454); így most csak annyit, hogy a mai „Lajos püspök” típusú megnevezésből nem arra kell következtetni, hogy — mint MIKESY írja — a XX. század második felében nálunk még nem mindenkinek volt vezetékneve, hanem arra igenis lehet következtetni, hogy a valódi névhasználatban — hiszen még ma is van rá példa — az esetleg már örökölt családnév is elmaradhat a személynév mellől, ha jellemzőbb megkülönböztető elem helyettesíti vagy pótolja. Mennyivel inkább megtörténhetett ez a XVI. században, amikor a családnévek — újból hang-

súlyozom — még nem szilárdultak meg annyira, mint a legutóbbi százötven— kétszáz évben (vö. BENKŐ i. m. 23).

Megvizsgáltam néhány iskolamester és prédikátor nevét is. A János mester típusú megnevezésre két adatot találtam levéltári gyűjtésemben (1564, és 1589: Barkóczy, cs. lt.; vö. BÁRCZI: MNy. LII, 146), a többi a „Zent Mariaj Demether Mefther” (1562: Csákány cs. közp. lt. Fasc. 158. N. 1.), illetőleg a „kolchej melfter . . . lucas vjlakj” (1583: Kölcsey cs. lt.) típusba tartozik. A prédikátorok nevének megkülönböztető eleme (családnevük?) vizsgált anyagomban kivétel nélkül helynévből -i képzővel alakult; vö. pl.: 1572: „až varj predikator elot kalaj gergel elot” (Kölcsey cs. lt.) | 1574: „Almafj benedek butkaj predicator” ~ „Benedictus Almafius Minifter Verbi diuini in butka. Manü pria” (Dessewffy cs. margonyai ág lt.); stb. Ugyanezt a típusú elnevezést megtaláltuk a deákok megnevezésében is. Feltűnő lehet, hogy csak ilyenféle „családnevük” volt a prédikátoroknak. A magam részéről hajlandó volnék ezeket is csupán a származási helyre utaló járulékoknak tekinteni, amelyek között lehet örökölt, tehát valódi családnev is.

7. Befejezésül a következőkben szeretném összefoglalni kissé hosszúra nyúlt válaszomat.

1. A *deák, literatus* bővítménnyel alakult XVI. századi nevek alapján lehet következtetni az iskolázás mértékére, a XVI. századi művelődési viszonyokra, aminthogy egy ország legújabb kori, mondjuk XX. századi művelődési viszonyaira is jellemző az, hogy az ország lakosságának hány százaléka végzett egyetemet és hányan tulajdonosai a doktori címnek. Azt megengedem, hogy a *Deák János: Joannes Deák* névtípus kirekeszthető az ilyenféle vizsgálatból, mert csak nagyon tüzetes utánjárással lehetne felhasználni őket. Meg kell azonban jegyezmem, hogy nem ilyen típusú nevekről beszéltem első-sorban múltkori közleményemben sem.

2. Mostani adataimból az is kiderült, hogy a *deák, literatus* bővítménnyel alakult nevek viselői nem feltétlenül hivatásszerűen is írődeákok, hanem csupán ugyanolyan képesítésűek, mint a hivatásos scribák.

3. Közölt adataim alapján a deák foglalkozású vagy deák képesítésű személyek XVI. századi megnevezése három típusba sorolható: a) a személy keresztnéve *deák* vagy *literatus* bővítménnyel; b) ez a két elem bővíülhet a lakóhelyre vagy származási helyre utaló bővítménnyel; illetőleg c) örökölt családnévvel. Feltűnő azonban, hogy a már feltehetően örökölt névelemek között is milyen nagyszámú a lakóhelyre vagy származási helyre utaló -i képzős származék.

4. Ilyen irányú névtani tanulmányaink során — ennyiben módosítom korábbi felfogásomat — nem elégedhetünk meg azoknak a neveknek összegyűjtésével és feldolgozásával, amelyeknek egyik eleme a *deák, literatus*, hanem hasznos lesz megnézni azt is, hogy a ténylegesen deáki szolgálatot teljesítők használták-e minden esetben nevük bővítményeként a *deák, literatus* szót (vö. 1594: „Mý Laczugh Gabor es Sunyeh Miklos Vrunck eo Naga az Erdely fejedelem Cancellariaian lako hwtes scribak”: Gámán cs. lt.). Vagyis olyan típusú névtani vizsgálatokra is gondolok, amelyek egy-egy foglalkozási ág vagy valamilyen más csoport képviselőinek névadási szokásait tanulmányozza (vö. pl. SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból. Kolozsvár, 1947.: ErdTudFüz. 208. sz.).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok a „*Galicus*”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez

BÁRCZI GÉZA „A magyar szókincs eredete” (Bp., 1951.) című munkájának 81. lapján a következő olvasható: „A magyarországi Latinusok legnagyobb része azonban vallón: *Galicus* volt, s csak kisebb részük egyéb: *Francus*, *Francigena* vagy éppen olasz: *Lombardus*”.

A XIV. század végi és a XV. század eleji magyarországi forrásokból származó adatok a fenti megállapítás: nem támasztják alá. Tudniillik belőlük arra lehet következtetni, hogy e korszakban Magyarországon *Galicus*-oknak általában olaszokat neveztek. Pontosabban: számos közvetlenül vagy közvetve bizonyíthatóan olasz eredetű embert *Galicus*-nak neveznek, míg egy sem akad közöttük, akinek nem olasz eredetét közvetlenül bizonyítani tudnók. Az állítás bizonyítására kizárólag olyan adatokat kívánok közölni, amelyeknél magából a névből egyértelműen olasznak tekinthető embert *Galicus* melléknévvel emlegetnek. Meg kell még jegyezni, hogy a külföldön oly gyakori *Lombardus* elnevezéssel ebben az anyagban nem találkoztam. A tőlem ismert kis számú olasz forrásban természetesen a *Galicus* kifejezés sem szerepelt.

Az adatok a következők: 1358: „Ventura *gallicus* de Florentia” (FEJÉR, CD. IX/2, 706) | 1387. június 23: „Johannes Orlandinus *Galicus* de Bononia” (Dl. 7283; ZsO. I, 126. reg.) | 1397. március 7: „Paduai *Galicus* Antal” (ZsO. I, 4659. reg.). Ugyanő 1402. június 21 (ZsO. II, 1727. reg.) | 1400. július 25: „Ozorai *Galicus* Pipo” (ZsO. II, 406. reg.) | 1400. szeptember 2: „Pypo *Galicus* de Ozora” (ZsO. II, 474. reg.) | 1403. november 4: „Orbovai *Galicus* Jakab” (ZsO. II, 2703. reg.), kinek özvegye 1419. április 24-én „Orbovai *Italicus* Jakab” özvegyeként szerepel (OL. Dl. Időrendi regesták) | 1406. május 25: „Johannes *Galicus* de Talentis” (ZsO. II, 4749. reg.) | 1409. július 28: „Franciscus Bernardus *Galicus*” (ZsO. II/2., kéziratból idézve). Ugyanő 1389. január 13 (ZsO. I, 877. reg.) és 1422. január 28 (HÁZI I/2, 243. sz.) mint „Franciscus Bernardi de Florentia” | 1412. szeptember 29: „Anthonius Fronth *gallicus* de Florentia” (HÁZI I/2, 71. sz.).

Ez a rövid adatsor nem bizonyítja ugyan, hogy a korszakban a *Galicus*-ok általában olaszok — ennek bizonyítása itt túlságosan messze vezetne, és a rendelkezésre állónál sokkal nagyobb apparátust igényelne —, de önmagában is szükségessé teszi a tankönyvben szereplő állítás módosítását.¹

Megjegyzés: A fenti adatok egy része és az ebből levont következtetés nem ismeretlen a történeti irodalomban (vö. pl. LEDERER, A középkori pénzüzletek története Magyarországon. Bp., 1932. 164).

SURÁNYI BÁLINT

II.

SURÁNYI BÁLINT joggal mutat rá arra, hogy „A magyar szókincs eredete” című munkám túlságosan leegyszerűsíti a *Galicus* szónak a középkorban használt jelentését, amikor e szót kizárólag a *vallon* egyenértékűjének veszi, szembe állítva a *Francus*,

¹ A *gallicus* szó használatáról általánosabb tájékoztatást adnak azok az esetek, ahol a kifejezés nem névként szerepel: 1388. január 24.: „... *Galici*, qui redditus et proventus tricesimorum et tributorum in regno nostro Hungarie convenerunt...” [Ekkor a harmincadispánok Johannes Sarachenus és Franciscus Bernardi *olaszok* voltak (ZsO. I. 409. reg.)]. A budai *Olazwczya*-t, amelyet 1440. október 28-án *vicus Italicorum*-nak neveznek (OL. Dl. 13588), 1410. február 23-án még *platea Galicalis*-ként említik (OL. Dl. 9625).

Francigena = 'francia' és *Lombardus* = 'olasz' terminussal. Ott a könyv természeténél fogva nem lehetett e kérdést részletesebben tárgyalni, s ezért helyesebb lett volna a latin kifejezéseket teljesen mellőzni. Magam is már igen régen fölhívtam a figyelmet arra, hogy „tisztázni kellene a *Latinus*, *Francus*, *Francigena*, *Gallus*, *Gallicus* szavaknak pontos értelmét (ha van ilyen) helyenként és koronként” (A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938. 7), sőt megemlítettem, hivatkozva PLEIDELLE (A magyar város-történet első fejezete 91), hogy nem francia eredetű *Latinus*-okat is neveztek *Gallicus*-nak, sőt *Francus*-nak, aminihogy a vallonok *Flandrenses* néven is előfordulnak (i. m. 5). Kétségtelen, hogy a fenti terminusok, s köztük főleg a szóban forgó *Gallicus* nem világosak, nem egyértelműek: a *Gallicus* nem mindenütt és nem minden koron át kizárólagosan 'vallón'-t jelentett, persze nem is okvetlenül specificusan 'olasz'-t. Ez utóbbi okból nem tudok egyetérteni MÁLYUSSZAL, aki egy 1388-i oklevélbeli *Gallici*-t egyszerűen, de szerintem vitathatóan *olasz*-nak fordít (ZsigmOkl. I, 40, 756):

Hogy a *Gallicus* jelentett 'vallón'-t, azt etimológiai megfontolásokon kívül számos forrás tanúsítja. Maguk a vallonok magukat és magyarországi atyafiaikat *Gallus*-nak, *Gallicus*-nak nevezték latinul. Például amikor 1447-ben magyarországi vallon zarándokok látogatják meg Liège-t, a püspöktől, a káptalantól és a városi tanácstól közösen kiállított oklevél (melyet a kortárs Jean de Stavelot krónikája teljes egészében megőrzött), azt állapítja meg, hogy a vendégek „linguam seu loquellam *gallicam* nostre civitatis patrie omnino cossimilem eloquuntur” (BÁRCZI: Száz. LXXI, 409—10); sőt a magyarországi vallon telepesek szerint — mint ugyanez az oklevél tanúsítja — a magyar király őseiknek lelkükre kötötte, „ne *gallicam* dedisserent aut oblivioni traderent quovis modo” (i. h. 400). 1493-ban egy névtelen liège-i krónika újabb vallon-magyar zarándokokról számolva be, „Hungari *Galli*”-nak nevezi őket (SYLV. BALAU, Chroniques Liégeoises 468). A magyarországi vallonokkal kapcsolatban az említett oklevél arról is megemlékezik, hogy e vallonok „habitatores, ut asserebant, villarum et locorum que *Gallica* loca in regno Hungarie vocitantur” voltak (BÁRCZI i. m. 399). — Persze nemcsak vallon forrásokban fordul elő ez a terminus, hanem magyarokban is: Magyarországon kiadott oklevelek is *Gallicus*-oknak nevezik a vallonokat. Így 1350-ben szó esik az eger-völgyi *Gallicus*-okról, kik a királyi pénzváltókat agyonverték: „cum ... vniuersis hospitibus et *Gallicis* de eadem [= Agriensi] valle” (CodDipl. IX 7, 481). Hogy ezek a *Gallicus*-ok csak vallonok lehettek, az kétségtelen. Egyrészt az 1447-i és 1493-i magyar zarándokok Eger vidékiek voltak, márpedig ezekről a leghitelesebb szakértők, a liègeiek állapították meg, hogy vallonok. De még 1536-ban Oláh Miklós szerint „In valle Agriensi aliquot pagi incoluntur habiti pro coloniis Eburonum, qui nunc Leodicensis dicuntur, olim eo tractatis” (Hungaria, Ed. EPERJESSY et JUHÁSZ 34). Oláh Miklóst hosszú belgiumi tartózkodása és francia nyelvtudása szintén képesítette arra, hogy a kérdésben hitelt érdemlően nyilatkozzék. Sőt még a század végén is SAMBUUS egy térképen Eger közelében jelzi a „vallis Eburonum”-ot (FOULLON, Hist. Leod. II, 27, ad marg.). — A fent említett Zsigmond-kori oklevél *Gallici* kereskedői is, kik Lengyelországból jövet a kassai árumegállítást és harmincadot kijátszották, minden valószínűség szerint vallonok voltak, hiszen a belga krónika szerint az Eger környéki vallonok túlnyomóan mint kereskedők járták az országot, és így tanulták meg az ország nyelvét. Ha tehát Felső-Magyarországon kereskedő *Gallicus*-okról van szó, elsősorban az Eger vidéki vallon kalmárokra gondolhatunk. — A legtöbb esetben persze nem lehet eldönteni, hogy az oklevelekben elszórtan említett *Gallicus*-ok egyenként vallonok voltak-e vagy egybek, mert a legtöbb esetben származásukról semmi pontosabbat nem tudunk.

Fölmerül azonban az a kérdés, hogyan lehetséges, hogy itáliai olaszokat, mégpedig nem is éppen észak-olaszokat (kiket gyakran *Lombardus*-nak hívnak), *Gallicus*-nak neveznek, elszakadva a szó régibb jelentésétől; sőt hogy — úgy látszik — a XIV. száz-

zad végétől lassan éppen a *Gallicus* válik az olaszok latin nevévé, ha nem is egyetlen latin nevévé (vö. pl. 1448: „Oduardo *Italico*”: Zichy Okm.) IX, 204). — Nyilvánvaló, hogy ez a *Gallicus*-nak nem lehetett első jelentése. Tudjuk, hogy a középkorban a nyugati román népekhez tartozó embereket közös *Latinus* néven, magyarul *olasz*, németül *Wale*, *welsch* szóval jelölik. Minthogy azonban Magyarországon eleinte a legtöbb *Latinus* származására, anyanyelvére nézve közelebbről meghatározva *Gallicus*, azaz vallon volt, e két elnevezés gyakran fölcserélődött. Így például 1295-ben egy oklevél ugyanazt az embert egyszer „*Joannes Latinus* ciuis *Peechyensis*”-nek, egyszer pedig „*Joannes Gallicus*”-nak nevezi (Á.Ú.O. XII, 579). Mikor az Anjouk alatt az olaszok megsokasodtak Magyarországon, rájuk is alkalmazták a *Latinus*-on kívül az ezzel immár egyértelművé vált *Gallicus* nevet, úgyhogy ez lassan a *Latinus* szinonimájává lett. Majd a mind kiemelkedőbb szerepet vivő *Latinus*-ok, azaz az olaszok gyakori elnevezésévé is válhatott. Szűkebb körben talán ugyanez történt a *Francus*-szal. Minthogy ugyanis az itáliaiaktól alapított *Francavilla* (nem beszélve a szerémségi *Francvillá*-ról meg a *Fruska Gorá*-ról) az ország déli részében, tehát a bizánci befolyás hatósugarában volt, arra lehet gondolni, hogy itt esetleg görög szóhasználat érvényesült, mert hiszen a bizánciak nevezték a nyugati latinokat frankoknak. A *Gallicus* = *Latinus* azonosulást talán elősegítette a magyar *olasz* szónak jelentésfejlődése, valamint a német *Wale* 'homo Romanae originis' szónak *welsch* mintája, melyet esetleg etimológiailag is kapcsolatban éreztek a *Gallus*, *Gallicus*-szal. A SchlSzj. *lumbardus* — *lambard* | *gallicus* — *olasz* stb. megkülönböztetése azért nem világítja meg a dolgot, mert az *olasz* ugyanolyan jelentésváltozáson ment át, mint a *Gallicus*, mégpedig valószínűleg vele egy időben, párhuzamosan. Alig jelenthet azonban mást, mint megkülönböztetetten itáliai olaszt a *Gallicus* az Érdy-kódex latin Prologusában: „omnium linguarum Nationes in sua lingua materna fere totam Bibliam habent translatam puta Theutica, Bohemica francigena *Gallica*.” Az a körülmény azonban, hogy a *Gallicus* a *Latinus* szinonimájává válhatott, maga is arra mutat — hacsak a *Gallicus*-nak furcsa és megmagyarázhatatlan kiinduló jelentést nem tulajdonítunk hazai latinságunkban —, hogy a magyarországi *Latinus*-ok egy darabig túlnyomórészt *v a l l o n o k* voltak.

Végso elemzésben tehát — úgy látszik — a *Gallicus* csak eredetileg jelentett kizárólag 'vallon'-t, lassan azonban a *Latinus* szinonimájává lett, éppen mert a legtöbb *Latinus* egyszerismind *Gallicus*, azaz vallon volt. Majd azután a *Gallicus* szó ugyanazon a jelentésfejlődésen ment át, mint az *olasz*, azaz 'Italicus'-t jelentett. A kérdés részleteinek tisztázása, mindenképpen szilárd döntés azonban csak az adatok teljes felmérése alapján remélhető.

BARCZI GÉZA

III.

1. A régi magyar—francia vonatkozásokra s ezek közt a magyarországi francia eredetű népelemekre irányuló érdeklődésemnek egyik terméke a „*Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád*” címen 1923-ban megjelent közlemény (*Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* I.). Idevágó munkálataimnak napvilágot látott két szakasza közül a második: „*Les colonies françaises et leur rôle économique*” (i. h. 137—44).¹ Ebben a szakaszban foglalkoztam a magyarországi francia—vallon (belga),

¹ A nyelvi vonatkozásokat (jövevényszókat és jövevény tulajdonneveket) tárgyalandó szakasz elmaradt. Némi mutatóvány belőle: „Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt” (*Napkelet* I, 187—9); „A lovagköltészetből jött nevek a középkori magyarságnál” (*MNy.* XXVIII, 323—4); a „*Part, rév, bolt*” (*MNy.* XXXI, 103—4); „*Pér*” (*MNy.* XXXI, 280); „*Pér-hal*” (*MNy.* XXXII, 265); „*Gáld*” (*MNy.* XXXV, 321).

de általában román nyelvű népelemeknek a neveivel is. Talán bizonyos mértékben hozzájárulhatnak az előző két cikkben fölvetett, illetőleg tárgyalt kérdés megvilágításához, ha részleteket idézek (magyarul) dolgozatom jelzett szakaszából.

„Mindezekben a nevekben ugyanazok a személyek és helységek váltakozva mint *Latinus*, *Olasz*, *Galicus* és *Val* jelentkeznek. Akkoriban ezeknek nyilván hasonló értelmük volt. A *Wal* szó még a jelenben is flamand és holland formája a *Wallon*-nak. Így valószínű, hogy az úgynevezett erdélyi szászok, akik Frankóniából, egy román nyelveken beszélő területekkel szomszédos vidékről jöttek, nevezték így azokat a vallonokat, akik szintén a tőlük elhagyott tájékról jöttek, s itt Magyarországon ugyanazon a vidéken telepedtek le, ahol ők. A morva, cseh, sziléziai és lengyel források a vallonokat gyakran *Romani*-nak említik.

Voltak Magyarországon olyan román telepek is, amelyeket a források nem foglalnak a *Gallici* és *Romani* elnevezések alá. Ezek a *Franci* vagy *Francigenae* neveket viselik. Például a Szécsén megyei *Nagy-Olaszi*, ez az első kereszties hadjárattól kezdve említett város a »Chronicon Hierosolymitanum« (1150 tájáról) szerint: *villa advenarum Francorum*, s a latin neve valamivel később *Francavilla*. Innen a város fölött emelkedő hegységnek a szláv neve is *Fruska-Gora*, azaz *Frank-hegység*. A »Chronicon Tolosani canonici Faventini« arról tudósít, hogy *Francavilla* »franciái«-nak a telepe 1163 és 1167 között új bevándorlókkal növekedett: *lombardok* költöztek oda, akik az 1162-ben elpusztított Milánót hagyták el.¹ Hegyalján, a nevezetes tokaji borvidéken, *Bodrog-Olaszi* helység 1224-ben ugyancsak *Francavilla* néven tűnik fel. Imre királynak egyik 1201-ből való oklevele *Liszka-Olaszi*-nak, egy az előbb jelzett vidéken levő helységnek a kiváltságait felsorolva a község fejét *praepositus*-nak mondja. Ennek a *praepositus* = *prévót* címnek a használata Észak-Franciaországba vezet bennünket, ahonnan ezek a telepesek kétségtelenül elkerültek. Az itáliai (valószínűleg a dél-itáliai Beneventum vidékéről származó) Rogerius, a tatárjárás krónikása Esztergomnak, Magyarország egyházi fővárosának a lakosait ekképpen jelöli meg: *Hungari*, *Francigenae ac Lombardi*.² — A *Francigenae* nevet a X. század óta a »franciák«-ra alkalmazzák, hogy mint latin vagy római frankokat megkülönböztessék őket egyrészt a Rajna menti német »keleti frank«-októl és az ezekhez kapcsolódó egyéb németektől (alemann: allemandoktól), másrészt meg a *Gallici*-nek nevezett vallonoktól.³

A XV. századi Schlägli Szójegyzék elkülöníti a *gallicus*-t a *francigena*-tól. A *gallicus* (526.) magyar megfelelője benne *olasz*; *Gallicia* (527.) pedig ugyanazon nép országát jelöli. A glosszátor utánuk a *francia* és *francigena* (528–9.) tételeket veszi fel. A *francia* szóhoz nincs magyar megfelelő feltüntetve, ellenben a *francigena* után *orzaga* áll, tévesen, mintha a latin szó országnév volna.⁴ (I. h. 139–40.)

2. Ahogyan annak idején a fentiek szerint vélekedtem, azt hiszem, nem szorul lényeges módosításra. Legfeljebb nem árt néhány kiegészítő megjegyzést tennem.

Az, hogy a *Galicus* az Árpád-korban nem az itáliai „románok” neve volt, szerintem nyilvánvaló.

¹ PAULER GYULA, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I, 343, 511 és MARCALI HENRIK: Millenniumi történet II, 309. — CSÁNKI II, 236. — MELICH: Zschr. f. sl. Phil. II, 39–51 és KNEZSA: AECCO. II, 128. — KARDOS TIBOR, A Huszita Biblia keletkezése: MNyTK. 82. sz. 20–2.

² PLEIDELL AMBRUS később nyilvánított véleményét (A magyar várostörténet első fejezete: Száz. XLVIII, 279–80), mely szerint Rogerius Várad lakosainak az összetételére vonatkozó tudását vitte át következtetéssel Esztergomra, nem tartom eléggé megalapozottnak.

³ Vö. PAIS: ScriptRerHung. I, 108–9 5. jegyz.

⁴ A hiány és tévedés egyébként annak a következménye, hogy a többi esetekben elől álló népnév meg a második helyre tett országnév fölcserélődtek.

Hogy a szerémségi *Francavilla: Nagy-Olaszi* alapító vendégei itáliai „olaszok” lettek volna, alig hiszem. Ellenben adattal igazolhatóan egy későbbi bevándorlás révén kerültek oda itáliai, közelebről lombardiai „olasz”-ok.

A SchlSzj.-nek 525—9. *gallicus—gallicia—francia—francigena* tételei előtt található 524—5. tételként *lumbardus: lombard | lumbardia: vrzaga*. Ebből egyáltalában nem azt látnám, hogy a *gallicus* és *gallicia* neveknek valami közük volna az itáliai olasz-ság egészéhez vagy annak egyik-másik részéhez. Ellenben nyugodtan elfogadhatónak tartom, hogy itt a *lumbardus* a. m. *lombard* 'észak-itáliai', s. *gallicus* a. m. 'vallón' vagy 'belgumi', a *francigena* a. m. 'francia'.

Hogy a *Gallicus* utóbb 'itáliai olasz' értelmet is felvett, természetesen nem tagadom, és érthetőnek ítélem. Sőt magam irányítanám rá a figyelmet egy lehetséges indítékra. Ahogy a humanizmus előbbre és előbbre haladt a klasszikus ókor, az antikság feltámasztásában, felébredhetett annak az ismerete is, hogy Észak-Itália hajdanában *Gallia Cisalpina* volt, tehát arra, illetőleg Lombardiára is alkalmazható „klasszikusan” a *Gallicia*, a terület népére pedig a *Gallici* elnevezés. Vagyis a *Gallici* ilyen jelentést is kaphatott nálunk, de egyebütt is: 'észak-itáliai olasz'.

PAIS DEZSŐ

A magyar tárgyrag eredetéhez

1. Nyelvünkben a tárgy jelöltségével, illetőleg jelöletlenségével kapcsolatban mindeddig — tudomásom szerint — még nem hivatkoztak azokra a törökségi alak- és mondattani analógiákra, amelyekre I. I. MESCANYINOV szovjet akadémikusnak nyelvészeti szakirodalmunkban már dicséretileg említett (vö. PAIS: MNy. XLVI, 308—9) „Mondattagok és beszédrészek” (Члены предложения и части речи) című, 1945-ben megjelent műve hívta fel a figyelmem. Tekintettel arra, hogy a MESCANYINOV idézte kazah, illetőleg más török nyelvekből vett példák talán közelebbi világot vetnek arra az elgondolásra is, amely szerint *-t* tárgyragunk deiktikus elemből származott (vö. VÉRTES EDITNEK a Finnugor Konferencián elhangzott felszólalásával: NyK. LVIII, 105—7), MESCANYINOVNAK a török tárgyragra vonatkozó megállapításait az alábbiakban kívánom összefoglalni.

2. MESCANYINOV könyve I. részének 7. fejezetében a „примыкание” (kb. appositio¹) jelenségével foglalkozik, s ezzel kapcsolatban a 67. lapon ezeket mondja: „Különös figyelmet érdemel a tárgy helyzete is a török nyelvekben. A kazah nyelvben például a tárgy a mondat külön tagjaként szerepel és tárgyesetbe kerül ([ragja] *ды/ди, ты/ти, ны/ни*), pl. *үйді жұмысшылар салды* 'a házat munkások építik', de amikor a tárgy közvetlenül az állítmány előtt van, elveszíti esetalakját, s az appositiohoz kerül közelebb: *жұмысшылар үй салды* 'a munkások házát építenek'.”

MESCANYINOV az *үй салды* 'házat építenek' szerkezetben appositiot, sőt eddig nyelvészetiileg nem értékelt „bekebelezést”, „inkorporációt” lát („неуловленное исследованием инкорпориание”: 67—8); e terminológiai részletelnél számunkra fontosabb azonban a következő kérdésre válaszolni: miért mertük az 1. szerkezetben a tárgyat magyarra 'a házat'-tal, tehát határozott tárggyal fordítani, s miért tartottuk szükségesnek a 2. szerkezetben határozatlan tárgy, vagyis 'házat' alkalmazását?

¹ Természetesen, az orosz műszónak megfelelően, olyan „appositio”-ról van szó, amely nemesak az enklitikus, hanem a proklitikus csatlakozást is lehetővé teszi.

3. Hogy minden valószínűség szerint helyesen jártunk el, az világosan kitűnik a szovjet nyelvésznek egy másik megjegyzéséből. Könyvének a mondattani tárgyról szóló fejezetében ugyanis ezt írja: „Amint már fentebb megjegyeztük, a török nyelvekben a függőségi viszonyok [ti. a szavaknak egymással való összefüggésének] kifejezésére az appositiohoz folyamodtak. Ez vonatkozik a tárgyra is. Ezért a török nyelvekben az ige attributív jegyei [az igéhez tartozó bővítmények] minden esetrag nélkül, közvetlenül az igéhez csatlakoznak. E nyelvekben a tárgy, ha az ige előtt áll, és valamely pontosan meg nem határozott tárgyat jelöl, nem veszi fel a tárgyeset szokásos végződését, viszont mindig közvetlenül az ige előtt marad, vö. kazah *ол газет оқыды* 'ő (valamilyen) újságot olvasott' ...” (159); „Ha viszont a tárgy konkrétan meghatározott jelentést kap, akkor tárgycsetbe tesszük, még akkor is, ha a tárgy közvetlenül az ige előtt marad, vö. *ол бұл газетти оқыды* 'ő ezt az újságot olvasta' (160).

A továbbiakban — annak bizonyítása végett, hogy a tárgy jelöltsége, illetőleg jelöletlensége nem az igról, hanem a tárgy sajátos jelentésárnyalatán múlik — МЕСЦСАНЬИНОВ, hivatkozva Sz. KENEZSBAJEV kazah nyelvtanára (Грамматика казахского языка. 1941. 59—60. §§.), még a következő példákat idézi: *бұл кітапты мен алдым* 'ezt a könyvet fogtam meg'; *ит үйди жақсы күзетеді* 'a kutya jól őrzi a házat', s hozzáteszi, hogy mindkét esetben azért van a tárgynak esetragja, mert meg határozott tárgyról van szó. Mindeme példából nemesak az világos, hogy az első esetben is helyesen tettünk különbséget határozott és határozatlan tárgy közt, hanem az is, hogy nyilván határozott tárgyat kell keresnünk a következő kazah mondatban is: *майда желі* [vö. m. *szél*] *ыстықты басты* 'a könnyű szél megszüntette a hőséget' (60), ahol a 'hőség' jelentésű *ыстық* szó végén szintén megtaláljuk a tárgyragot. S hadd említsük még meg, hogy előfordul МЕСЦСАНЬИНОВ egyik példájában a kazah *-ны/-ни* tárgyrag is, mégpedig a következő összetett mondatban: *мен өгізін* [vö. m. *ökröt*] *алған тұл кәлді нарғы бетінде тәрпады* 'az öreg, akitől az ökröt vásároltam, a tó túlsó partján él' (185).¹ Ez a mondat azért is érdekes, mert ezzel kapcsolatban МЕСЦСАНЬИНОВ, Sz. ЗСИЕНБАЈЕВ magyarázatára támaszkodva, idézi a *мен өгіз алған* 'я быка взявший', *мен өгіз алдым* 'я быка взял' ('én ökröt vettem') szerkezeteket is, tehát a határozatlan és a határozott tárgy kétféle nyelvi kifejezése ismét egymás mellé került.

4. Mi a tanulság az elmondottakból a magyar tárgyragra? Az, hogy a finnugor nyelvekben is lehetett olyan kor, amikor az — eredetileg talán minden mondattani helyzetben jelöletlen — tárgy két jelentéstani típusra oszlott aszerint, hogy határozatlan vagy határozott tárgyról volt-e szó. A határozatlan, esetrag nélküli tárgy szorosan az igéhez tapadt *примыкание*, vagyis tágabban értelmezett appositio formájában, s ebből a típusból váltak ki idővel a tapadásról mindmáig tanúskodó *javágó*, *háztűznéző*, *szerecsse próbálni*-féle szerkezetek. Az utóbbi szerkezet még a mai irodalmi nyelvben sem ismertetlen; Kolozsvári Grandpierre Emil ezt írja regényének népi hőséről: „Édesanyám — szólott be Kicsi Jankó a kunyhó ajtaján — süssön nekem pogácsát, elmegyek

¹ Ezt a kazah mondatot azért idézi — kazah tanácsadói nyomán — МЕСЦСАНЬИНОВ, mert a török nyelvekből is kíván analógiát közölni a jelzői mellékmondatnak igenévi jelzős szerkezettel a főmondatba való beolvasztásába; az idézett kazah mondatnak G. N. ПРОКОФЬЕВ szerint (vö. *Языки и письменность народов Севера*. 1937. I, 50) a következő nyenyec mondat felel meg: *хабтадуе тымдамау высако то* [vö. m. *té*] *таки вархана йиле* [vö. m. *él*], vagyis szószerint: 'быка для меня покупание мое старик озеро на том берегу живет'; orosz irodalmi nyelven: 'старик. у которого я купил себе быка, живет на том берегу озера' (МЕСЦСАНЬИНОВ i. m. 184—5).

szerecsse próbálni” (A esillagszemű. 1956. I, 7). Urbán Ernőnél egy kulák így korholja fiát: „No, te jancsibohóc! Apád kenyerére szorulsz? Napot lopni, adósság-csindlni kár volt világgá menned, hallod!” (Csillag X. 9. sz. 478). — Amikor viszont a tárgy határozott volt, világosabb rámutatást igényelt, s ezt a rámutató szerepet töltötte be a — valószínűleg csakugyan deiktikumból — kialakult tárgyrag, akár *-m* (> *-n*), akár *-t* volt is az. Ez a deiktikum is eredetileg appositio lehetett, tehát jelentkezése így képzelhető el: határozatlan tárgy: *ház [= házat] építének; határozott tárgy: *ház az [= a házat] építének. Mivel pedig ezzel a tárgy alak- és mondattani szempontból mintegy önállósult, most már nem volt kötelező a tárgynak az ige elé tétele: az esetraggal ellátott tárgy a mondatban az ígétől távolabb is kerülhetett. A fejlődésnek egy későbbi fokán azután a tárgyragot analógiás úton már jóformán mindenféle tárgy felvette, akár határozott, akár határozatlan.

5. Mindössze ennyit kívántam MESCANYINOV gazdag példaanyagot tartalmazó, gondolatébresztő művének olvasásából leszűrni. Mivel a szóbanforgó nyelvek kutatási területemtől távol esnek, a továbbiakat mondják el a török és a finnugor nyelvészet szakértői. Egyébként vannak, különösen turkológusok, akik a tárgyrag esetlegességét a tárgy határozatlan, illetőleg határozott voltával magyarázták a mongol nyelvekben is; e véleményt azonban például G. D. SZANZSEJEV igen határozottan elutasítja (Сравнительная грамматика монгольских языков. 1953. I, 183 kk.). A mongol tárgyrag használatát bizonyos logikai kiemeléssel magyarázza, s végeredményben a ragos tárgyat mégis határozottnak tekinti A. R. RINCINE (Учебник монгольского языка. 1952. 33—4). A kérdés megoldatlanságáról vö. még B. С. ТОДАЈЕВА, Грамматика современного монгольского языка. 1951. 63—4.

Annyit bizonyosnak tartok, hogy a határozatlan és a határozott tárgy megkülönböztetésének feltételezése segítséget nyújthat mindazok számára, akik a magyar tárgyrag eredetének felderítésével foglalkoznak.

GÁLDI LÁSZLÓ

A régi magyar *ię* kettőshangzók kérdéséhez

I.

Nádasdy Márton egyik levelében ezt írja: „akýthewl a pjenth [igy] kerthe(m) pýnked napýara megh kel neký fýzetne(m) a pýenz kedýgh neghwe(n) hetheed fel forynth”. Továbbá: „cz lewel kewlth nadazdo(n) . . . 1·5·3·8 . . . nadazdý marthon keze jrafa” (MÁLYUSZ: Ltközl. I, 146). Nagyon valószínű, hogy e levél a XVI. századi *ię* hang adatait szaporítja, csatlakozva a nevezetes hegykői jobbágylevélhez (BENKŐ: MNy. XLVII, 221—9). A két levelet egyébként is sógorság-komaság fűzi össze: Nádasdy Márton maga is tartózkodott Hegykőn, sőt ezt írja onnan 1543-ban: „j t h o (n) aghefeghbe waghwnk” (MÁLYUSZ: i. h. 306). — Az adat méltatásától nem riaszthat vissza az a körülmény, hogy éppen a hegykői jobbágylevélben *pinzen* alakot találunk, sem az, hogy Nádasdy Mártonnál másutt nem fordul elő *ię*-t sejtető jelkapcsolat. A művelt főúr gyakorlott — és henye *y*-kat nem igen használó — írásába ezúttal betolakodhatott anyanyelvjárásának egy, az írott nyelv színvonaláig egyébként föl nem hatoló (és, ami éppen a *pénz* szót illeti, ingadozó) sajátsága.

A kettőshangzó adatait nyilván több levél szaporítja majd. Még egyre akadtam:

Nagyszombat bírójának küldi 1551-ben a régi Nyitra megyei Jókó várából Szentiváni Nagy László, a nevezett vár udvarbírája (RMNy. II/2, 81). Ily nevű családról NAGY IVÁN nem tud. Nem is érdemes vállalkoznunk arra a hiú feladatra, hogy megállapítsuk, az országnak számos *Szent-Iván* nevű községe közül melyikből származik a levél küldője, mivel azt sem tudjuk, ő maga írta-e. De ha majd jobban feltárul XVI.

századi nyelvjárásaink földrajza, érdemes lesz foglalkoznunk e levél szövegének nyelvjárásával az 'ë miatt: „nem az *zegije* Ember wetthkÿwel effet” (a. m. „nem az szegény ember vétkével esett”); továbbá: „*azjërth* kreem the kegel. mÿnth wramoth. Bottÿaffa the kegel: az *begije* emberth haza”. Adataink valószínű olvasata: *aziÿert*, *szëgiÿë* vagy *szëgiÿë*. A levélnek még egy szava tartalmazhatja a diftongust: „*zombedf'lagajërth*” (vö. *azjërth*), de itt az *ÿ* esetleg jelölhet hiatusöltő *j*-t is.

Írjuk ezeket is a BENKÓTÓL méltatott „jobbágylevél margójára”!

KUBÍNYI LÁSZLÓ

II.

IMRE SAMUNAK a MNy. LIII, 188 alatt közölt diftongusával szemben némi kétegyesim vannak: a *chy* tudniillik a *ch*-val együtt és rendszertelenül keveredve is lehet a *cs* hang jele (vö. KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 107, 124, 126, 127, 128 stb.). Sőt a *chy* — igaz, már nem *ch*-val vegyesen — a XVI. századi nyomtatványok egy részében is a *cs* jelként használatos (saját megfigyelésem).

TÖRÖK GÁBOR

III.

IMRE SAMU a MNy. legutóbbi számában „Egy adat a XVI. századi *ie* típusú kettőshangzókhöz” címmel a *dicséret* szó három változatát közli. Ezek valóban szépen tükrözik az -*ér* képző helyesírási, sőt talán ejtésbeli ingadozását: *dÿchÿret*, *dÿchÿjërth*, *dÿjchereth*. Az *i* és *é* mellett tehát egy *ie* is előfordul, s ez a diftongusos állapot meglétét, vagy — tekintettel a környezetre — épp kialakulását igazolná. Az adatnak csupán egyetlen apró szépséghibája van, amely, ha nem is zárja ki az IMRE-féle olvasatot, mégis egy kis óvatosságra int.

A XVI. században a *cs* hang jelölése körül a legnagyobb zűrzavar uralkodott. Jelölte *c*, *cz*, *cs*, *cy*, *ch*, de nem utolsó sorban *chi*, *chj*, *chy* is. Ez utóbbiak például a következőkben: *chiak*, *chjak*, *tarchja*, *nÿjochjadjk* (OL. Batthyány Levéltár, Ányos Boldizsár 1571. okt. 8.): *chÿjak*, *tarchÿjak*, *chÿjatharÿj* (u. o., 1571. jún. 25.); *Bochÿjattatnaja*, *Bochÿjattaffa*, *Bochÿjaffam*, *Chÿjak*, *tarchÿjon*, *Chÿjatarÿj*, *Chÿjafzar* (OL. Batthyány család, 1558. számú irata); *bochÿjattam*, *paranchÿjollhanak*, *Nÿjchÿjen* (u. a., 23978. sz.); *tarchja*, *chjapa'ih* (u. a., 24034. sz.); *chyothorthokon*, *chyananth* (OL. Békási cs., 1570., 1572.) S még számos adatot idézhetnénk. Az itt leírt adatokban mindenki számára nyilvánvaló, hogy az *ÿ*, illetőleg az *i* vagy *j* a *ch*-hoz tartozik, azzal együtt jelöli a *cs* hangot. Vajon ezek után biztosak lehetünk-e abban, hogy *ie* diftongust kell olvasnunk ugyanezen források ilyen adataiban: *elegechÿjek*, *kölchÿjek*, *pechÿjetemmel* (OL. Békási család, 1570. és 1572. évi adatai); *szerenchÿjeth* (OL. Batthyány család, 24034. sz.).

Mondhatnók erre azt, hogy ha egy forrásban, mint a fentiekben, a *cs* jele *chÿj*, akkor minden esetben egy hangnak kell felfognunk, viszont ha egy levélben van ezenkívül *ch* = *cs* jel is, akkor az *i*, *j*, *ÿ* nyugodtan olvasható *i*-nek. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a fenti levelekben is előfordul a *ch* jel. Főleg a *cs* utáni *i* hangot nem írják ki egy újabb *i* (*j*, *ÿ*) jellel, hanem ilyen esetekben a *ch* a *cs*, az *i* (*j*, *ÿ*) pedig az *i* jele lehet: *chÿmallh* (OL. Batthyány, 24034. sz.); *chÿnallathnom* (u. a., 23979. sz.). Mint-hogy tehát a *ch*-t követő betű bizonyos esetekben teljes biztonsággal olvasható *i*-nek, valóban fennforog az előbbi adatok és az IMRE SAMU -*ér* képzője *ie*-s olvasatának lehetőségé. A diftongusra vonatkozó távolabbi következtetéseket azonban mégis ajánlatosabb biztosan példák segítségével levonni.

A Szombathelyi Állami Levéltár Szcelestej családjának iratai között találtam egyet, mely szinte hemzseg az *ie*-ktől, mégis kénytelen vagyok ezeket is a bizonytalanok közé sorolni: *leuÿjen* (= *lëvën*), *zerÿÿjÿffe* *zerÿÿjÿenth*, *nÿjkeuel*, *Therÿÿjen*, *zellÿjÿerth*

(= *szellér*), *Elmijegljen*, *crewfethetjék* (Szelostey család, 2. csomó, 1558.). Ugyanis a levél „helyes”-írására jellemző, hogy az *y-t* úton-útfélen, okkal, ok nélkül kiírja: *jogjadalok*, *Njem*, *njem*, *feljelth*, *keziyek*, *Eleuthjwnk*, *Elmeijgljen*, *ljeth* (= *lett*), *zarnija ulja* (= *szárnya ald*), *thjet* (= *tett*), *feljeljethet*, *Sohjonnijat*, *Megj* (= *meg*). Lehetséges, hogy ejtett hang volt az *ie* kettőshangzó (figyeljük meg, hogy a második csoport *j* jelci egy kivételével palatalizálható mássalhangzó után következnek, míg az első csoportban a *v*, *z*, *r*, *m* után fordulnak elő!), s épp a diftongus jelölése zavarta meg talán az író, mégsem tarthatjuk ez adatokat megcáfolhatatlanoknak. Majd ha területileg rögzíteni tudjuk ezt a jelenséget, akkor megvizsgálható, hogy ez a levél beillik-e a környezetbe, s úgy nagyobb biztonsággal nyilatkozhatunk az *ie* jelekről.

Akad azonban néhány biztos adatunk is, melyekkel szaporíthatjuk a BENKŐ összegyűjtötte *ie*-k számát (vö. MNY. XLVII, 222, 227). Nádasdy Márton *pjenz* adatán kívül, melyre már a Pais-Eml.-ben is utaltam (442), a Szelestey család egyik 1564-ből való törvényszéki jegyzőkönyvében kerül elő egy. Ez iratban nyolcszor fordul elő a *törvény* szó, hatszor *i*-vel: *torwjn*, *torwin*, *törwinth* stb., két esetben pedig *ie*-vel: *torwyen*, *törwjenyen*. A levél helyesírása és egyéb körülmények sem adnak semmi okot arra, hogy kételkedjünk az *ie* ejtés meglétében. Valószínű, hogy az *i* és *ie* a kiejtésben is — nemcsak az írásban — ingadozhatott. András deák Batthyány Boldizsárhoz intézett levelében levő elszigetelt *mieg* is lehet az *ie* kettőshangzó emléke (OL. Batthyány család lev., András deák, 1573. júl. 26.). Kapytánffy István és Malyhoczy János Batthyány Boldizsárhoz intézett közös levele pedig kétségkívül *ie* diftongusokat őriz 1570-ből: *pjizenkijert* (2-szer), *zolgatonkijert* (OL. Batthyány, 24008. sz.). Mindhárom esetben az *-ért* ragról van szó, ez pedig gyakran található az *aziert* szóban olyan levelekben is, amelyekben schol másutt, még az egyebütt előforduló *-ért* ragban sincs *ie* jelölve. Többek közt például az OL. Batthyány család 23977. sz.-ban: *Azijerth*. Ebből talán arra következtethetünk, hogy az *ie*-diftongizálódás egyik kiinduló pontja a *miért* ~ *azért* között fennálló külső analogikus kapcsolat lehetett (vö. *annyi* ~ *mennyi*), ebből fejlődött az *aziert*, s innen terjedhetett ismét analogikusan az *-ért* ragokra általában is. Esetleg már csak akkor, amikor az egyebütt más okokból bekövetkezett diftongálás erősítette az analógia lehetőségét. Írásban viszont éppen a *miért* irodalmi volta miatt ez hatolhatott be legkönnyebben.

Az egyre több és újabb adat felkutatása után ideje lenne lokalizálnunk ezt a jelenséget, s ha lehetséges, feleletet adnunk keletkezésének módjaira és körülményeire is. (Erre vö. BENKŐ, Egy jobbágylevél margójára: MNY. XLVII, 221—9.)¹

ABAFFY ERZSÉBET

Kosztolányi és az elbeszélő múlt

J. SOLTÉSZ KATALIN az elbeszélő múlt kihalását tárgyaló dolgozatában (MNY. LIII, 127—38) ennek az igeidőnek a sorsát, alakulását a XIX. század közepétől kezdve kíséri végig. Megkeresi sorvadása kezdeti szakaszát; kutatja fokozatos kiavulását az irodalmi nyelvből. Megvizsgálja azt is, hogy a XIX. és XX. század írói és költői milyen mértékben használták műveikben. Így jut el Kosztolányihoz is. Róla a következőket mondja: „csak egy, bibliai tárgyú s amellet kötött antik formájú versében, »A baljator«-ban találtam elbeszélő múltat” (i. m. 137).

Az alábbiakban J. SOLTÉSZ KATALINNAK ezt a megállapítását óhajtom kiegészíteni egy adattal, melyre a Nyugatban bukkantam. A folyóirat 1936. decemberi számát

¹ Az e cikk 228. lapján levő magyarázat-kísérletemet ma már nem tartom megfelelőnek. — B. L.

az 1936. november 3-án elhunyt Kosztolányi emlékének szentelte. Munkatársak, barátok búcsúztak el tőle, idézték hozzá fűződő emlékeiket. Az „istenhozzád”-ot mondók között az első helyen szerepelt Babits, az ifjúkori barát is. Közös múltjukra visszatekintő, néhol szinte önmarcangoló, tépelődő szép cikket írt róla, és közrebocsátotta fiatalkori levelezésük néhány igen érdekes darabját.

Ifjúkori levelezésük 1904-től 1911-ig, Babits Pestre kerüléséig tartott. (Akkor helyezték fel Újpestre a fogarasi gimnáziumból.) Az egyetemen ismerkedtek össze. Babits — többek között — a következőket mondja erről: „Nem közönséges levelezés volt ez. Írásainkat hosszú kutyanyelvekre írtuk, s néha egy-egy levél 8—10 szorosán telerótt kutyanyelvet is kitett. Beszámoltunk egymásnak a fiatalság minden lelki forrongásáról és élményéről. Elsősorban az irodalmi élményekről, amelyek e korban mindkettőnk számára döntők voltak. . . Elküldtük egymásnak a magunk új írásait, s hosszas kritikákban közöltük egymással elragadtatásunkat vagy kifogásainkat. . . Stílusunk magas irodalmárstílus, s maguk a levelek is költői gyakorlatok voltak. De naiv gatlátszalansággal tárták ki két fiatalember gondolatait, akik nem kisebb célt tűztek maguk elé mint az egész magyar irodalom megújítását. . . Nagy bizalmasságunk ellenére éveken át önzöttük egymást hogy barátságunkat megkülömböztessük a familiáris és társadalmi barátságoktól, amelyeket megvetettünk. Csak a levelezés vége felé hódoltunk meg a szokásnak, áttérve a szokványos tegezésre.” (BABITS, Kosztolányi Dezső levelei Babits Mihályhoz: Nyugat 1936. II, 402.)

Lássuk ezek után Kosztolányi érdekes megjegyzését. Íme: >

Szabadka, 1904. aug. 4.

Kedves Barátom!

A verseimre tett nyelvi megjegyzésével nem értek egyet. Nézetem szerint a magyar félmúlt nemcsak használható, de használandó is, mert gazdagságot és változatosságot ad a stílnak. Arany János sem riadt tőle vissza, nekünk is épp oly jó szolgálatot tesz, mint neki. (I. h. 404.)

Eddig az idézet. Az a korbéli — s itt nem részletezett — Kosztolányi-levelekből tudjuk, hogy ez idő tájt a francia dekadens költőket, Goethe Faustját olvasta, Byron Childe Haroldját fordította. Valószínű tehát, amikor arról beszél, hogy a félmúlt „gazdagságot és változatosságot ad a stílnak”, akkor főként az idegen nyelvi párhuzamokra gondolhatott, amellett, hogy szinte mostani nyelvművelő módjára hivatkozik Arany nyelvérzékére. A külföldi, főleg francia irodalom ilyen stílusalakító hatására vall a Babitstól is szóváltott önzés, hiszen Babits más, közel egykorú leveleiben többi barátjával tegeződik. (Vö.: BISZTRAY GYULA, Babits fogarasi évei: IrtörtKözl. LX, 434 kk.)

Sajnos, Babits előző levele, mely Kosztolányi válaszában indítéka volt, pillanetnyilag nem ismeretes előttem. Így nem tudom, melyik lehetett a kifogásolt vers. Talán éppen a J. SOLTÉSZTÓL említett keményhangú „Bal lator”. Ezt a feltevést támogatná, hogy ez az 1907-ben kiadott „Négy fal között” című kötetből való, tehát ekkor már készen lehetett. Babits — az idézett levél tanúsága szerint — a vers hangját is kifogásolhatta. (Talán éppen atheizmusát.) Erre utalhat Kosztolányi, amikor levele további részében azt írja, hogy valóban nincsen szükség az atheizmusra, mert akkor az „istenhozzád” szép köszöntési formuláját sem lehetne lélni. Magam nem néztem utána tüzetesen Kosztolányi elbeszélőmúlt-használatának. Ha harcoss fiatalkori elvi állásfoglalása ellenére valóban csak egy költeményében alkalmazza a félmúltat, ez annál is érdekesebb, mert újabb bizonyíték lenne arra, hogy a fejlődés irányával — elavulóban levő nyelvi formák megmentéséért — még a tudatos írói gyakorlat sem tud szembehelyezkedni; így ez a múlt idő ma már csak — használható, de nem tehető kötelező erővel használandóvá.

HORVÁTH MÁRIA

John Ries szintagma-elméletének értelmezéséhez

Egy ilyen című cikkben (MNY. LIII, 77—80) MOLLAY KÁROLY a RIES-féle *Wortgefüge* és *Wortgruppe* helyes értelmezésére hívja fel a figyelmet, és hibáztatja azt a GOMBOCZ óta szokásos eljárást, amely a kettőt — *szószervezet* vagy *szintagma* néven — azonosítja. MOLLAY cikkének elolvasása után elsősorban talán KLEMMRŐL alakul ki az a nézete az olvasónak, hogy nem jól értelmezi RIESt. Amit azonban — MOLLAY szerint — helytelenül látott KLEMM IMRE, azt — szerintem — helyesen látta KLEMM ANTAL „A mondatelmélete” című munkájában, ahol RIES rendszeréről ezt írja: „Ezen új rendszer alapja az az elv, hogy a syntaxis tárgyát a mondatbeli kapcsolatok, más szóval a *szószervezetek* (wortgefüge) alkotják.” Majd lapalji jegyzetben közli: „Ezt a fogalmat nem szabad összetéveszteni nála a *szócsoport* (wortgruppe) fogalmával, mint némelyek teszik. A szószervezet (wortgefüge) nála = *alle syntaktischen gebilde*; a szócsoport (wortgruppe) = *die nichtsatzbildenden gefüge*.” (I. m. 7.) E két fogalom között PAIS is jól látta a különbséget, amint ez kiderül „A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése” című egyetemi jegyzetéből. Az 1950-i lenyomat 16. lapjáról idézem: „A szócsoporttan a syntaxis anyagterületéhez tartozik, minthogy a szócsoport alfaja a szószervezetnek.”

Egyébként a szintagma-kérdésben a terminológia-kérdés csak külső burka a lényegnek. Akik például csak a *szószervezet* műszót használják, azok nem tartják szükségesnek külön egy szűkebb körű szókapcsolat-fogalom bevezetését, mondjuk talán azért, mert a tágabb körűbe sem fér bele minden mondat. A RIES-féle és a GOMBOCZ—KLEMM-féle felfogás között az a lényeges különbség, hogy RIES külön szócsoporttant akar a mondatanon kívül, GOMBOCZ és KLEMM viszont ezt nem akarják. Az is világos, hogy KLEMM nem a GOMBOCZ-féle, hanem a RIES-féle szószervezeti irány ellen emel szót, hiszen legutóbbi cikkében (MNY. LII, 406—11) mintegy vezérgondolatként vonul végig annak a hangsúlyozása, hogy a szócsoportokban is kifejezésre jutnak mondatnani (funkciós) viszonyok, és fordítva. — RIES értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a rá vonatkozó külföldi kritikát. Érdekes például, hogy SÜTTERLIN, aki 1900-ban a „Die deutsche Sprache der Gegenwart” című munkájában a RIES-féle szintakszis-felfogást érvényesíti, e munkája 1907-i kiadásában a szócsoportokat már a mondatnani tárgyalja. (Vö. KLEMM i. m. 30.) RIES rendszerében magam is látok néhány nem egészen megnyugtató mozzanatot.

KÁROLY SÁNDOR

SZÓ- SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Rúd. Nyelvészeti szakirodalmunk eddig bizonytalan eredetűnek tartotta számon ezt a szót. Egyesek a szomszédos szláv nyelvekben található hasonló hangzású és jelentésű szavakkal próbálták egybevetni. E kísérletet BÁRCZI (SzólSz.) elvetette, és úgy véli, hogy inkább a szlávban található alakok tekinthetők magyar jövevénnyeknek. Ugyanerre az eredményre jutott újabban KNEZSA is (SzlJsz. I, 935).

Az obi-ugor nyelvekben azonban találtam olyan szavakat, amelyek lehetőséget nyújtanak *rúd* szavunk ugor eredeztetéséhez. A KARJ.—TOIV. szótárban található a következő adatok: DN. *ro't*, Kr. *ro't* 'grosses Boot'; DN. *ri't*, Kr. *rit* 'Boot (aus einem Baum)'; V., Vj., VK. *ri't* 'einbaum', Koš., Tš., Fil. *rit* 'ua.'; Ts. *ri't*, Likr., Mj., *ri't*, Trj. *ri't*, Pym. *ri't* 'Boot' (812) stb. E chanti szavak megtalálhatók másutt is: PAAS.: K. *ròt*; *ri't* 'grosses Boot, Boot'; J. *ròt*, *ròtèm* 'Boot' (203, 204); PATK.: *ròt*, *rüt* 'grosses Boot';

PÁPK.: *rit* (K.); *riüt* 'лодра (ladik)'. A szó manysi megfelelője SZILASINÁL található meg: KL. *rāntā* 'bárka' alakban.

Ezeknek az obi-ugor alakoknak a magyar *rúd* szóval való rokonságát hangtanilag semmi komolyabb nehézség sem akadályozza. A hangrend mindhárom nyelvben velarisnak mutatkozik, csupán a chantiiban található néhány palatális hangrendű alak. Ezek a chanti adatok azonban érthetőkké válnak, ha figyelembe vesszük, hogy a chanti nyelvjárások között, de egyes nyelvjárásokon belül is fönnállnak hasonló természetű magánhangzó-eltérések. Gyakori a chanti nyelvjárásokban az, hogy az *o*-féle hangoknak *i* a megfelelője: Ni. *ot*, Kaz. *o'á ~ i'á*, O. *al'* '(ringsum gehendes, zwischen Oberleder und Sohle befindliches) Seitenleder der Schuhe aus Renttierbeinlingen' (KARJ., OstjWb. 131); DN. *io'ntta* 'nähen', Fil. *zōnta ~ iñti* (imperat.) (uo. 175); DN. *tghntā* 'hinaufrecht-, an seinen Platz stellen stb.', Kr. *foñttā*, V. *li'h'tā, li'h'ta*, Vj. *ii'h'ta* (uo. 1118); stb. De akadnak példák az *i ~ i* megfelelésre is: DN. *hū'mbal* 'Feuchtigkeit, Schleim (an Fischen, eben ausgeschüpften jungen Vögeln)', Kr. *hūmpal*, Vj., VK., Likr., Vart., Mj. *hū'mpāl*, Tr. *hū'mpāl* (uo. 621); Kr. *ui'č senktā* 'Fischdärme u. a. zerhacken, Fett ansäuern', V. *ui't*, Vj. *ui'tš*, VK. *ui't*, Likr., Mj. *ui't*, Trj. *ui't*; Ni. *uiš* (uo. 253) stb. (Vö. még STEIN., OstjChrest. 39). Ezek alapján és az egyeztetésre idézett magyar, manysi szavak hangrendjét figyelembe véve a chantiiban is velaris hangrend tekinthető eredetinek.

Magyarázatra szorul még az, hogy az *nt*-nek várt alak helyett *t*-s megfelelést találunk az obi-ugorban. De ismeretes, hogy az obi-ugorra jellemző a denazalizáció, és bőven akadnak példák, amelyek hasonló jelenséget mutatnak: m. *lūd ~ chanti Sy. lut* (STEIN., OstjChrest. 163) ~ manysi *lūnt* (VNGy. III/2, 383); m. *vad ~ chanti Sy. ut* (uo. 164) ~ manysi *ūnt* (uo.); m. *-d* sorszámnévképző: pl. *harmad ~ chanti -t: xūtmūt* (uo. 58) ~ manysi *-nt, -t: xūrmūt, xūrmūtāi* 'harmadszorra' (SZABÓ: NyK. XXXIV, 451); stb.

Sokkal nehezebbnek látszik a kérdés jelentéstani oldala. A magyar 'vékony és hosszú fa' és az obi-ugor 'csónak' jelentés kapcsolatba hozása látszatra nehezen érthető. Ha azonban figyelembe vesszük a chanti alakok 'Boot aus einem Baum'-féle értelmezését, közelebb jutunk a megoldáshoz, mert ez az értelmezés azt mutatja, hogy a kérdéses obi-ugor szó csupán egyfajta csónakot, a 'fatörzsből kivájt csónak'-ot jelent. Ezt bizonyítja az is, hogy a csónak általánosan használt neve *χop, χap* stb.-féle az obi-ugorban. Ilyen megokolással az egyeztetésre idézett alakok jelentés szempontjából is közelebb kerülnek a magyar *rúd* szóhoz.

Ennek a föltevésnek az igazságát némiképpen a magyar nyelvtörténet is bizonyítja. A szót írott formában egy 1327-ből való oklevél őrizte meg először, képzett alakban személynévi használatban: *Rudas* (OkISz. 819). Ez ugyan nem sokat mond számunkra jelentéstani szempontból, de a képzett alak elárul annyit, hogy régi szóval van dolgunk. Első előfordulásától kezdve állandóan föltűnik *rudual, rudnal, rudackal, rudakkal, rudban* (NySz. II, 1474–5) stb. alakokban, melyeknek jelentése 'gerely, dárda, kopja' vagy ma ismert 'vékony és hosszú fa'. Van azonban az 1600-as évek közepéről egy adat: „A fontban igaz ütő vessző, mely a szárán avagy rudgyán ki-mégyen” (NySz. 1475), mely mást mutat. E példában a *szár* és *rúd* szónak azonos jelentést tulajdonít a szerző, amiből arra lehet következtetnünk, hogy a *rúd* szó jelentése régen 'henger alakú fa (vagy egyéb anyag)'-féle lehetett. Ez a jelentés pedig már majdnem azonosnak tekinthető a 'fatörzs'-féle jelentéssel. Ilyen jelentést igazolnak a Szamosszezen talált *rutfa, szálfa* adatok is, amelyek a 'kivágott, legallyazott, de szét nem hasogatott gömbölyű fá'-t jelentik (saját gyűjtésem).

A jelentéstani megfeleléshez azonban a legdöntőbb bizonyítékot a chanti nyelvnek a következő összetétele adja! Kr. *ritχop* 'Boot' (KARJ., OstjWb. 813 a). Ebben az

összetételben a 'csónak' fogalmát a már fentebb idézett *žop* fejezi ki, s a *rit-* előtag csupán jelzője, azzal a szereppel, hogy meghatározza a csónak anyagát, milyenségét, azaz fajtáját. Itt tehát a *rit* szónak adva van egy 'fatörzs' jelentése, ami az eddigiek alapján egyezik a magyar *rúd* szó jelentésével.

Elhárítván a magyarázat legsúlyosabb hangtani és jelentéstani nehézségeit, már csak arra a kérdésre kell választ adnunk, hogyan vette föl a 'fatörzs' jelentésű szó az obi-ugorban a 'csónak', a magyarban a 'vékony, hosszú fa' jelentést.

A már idézett *ritžop* összetétel azt mutatja, hogy az obi-ugorban a jelzős kapcsolatba került szó jelentéstapadáson ment át, s így a *žop* rész elhagyásával a *rit* előtag vette föl a 'csónak' jelentést is, hasonlóan a magyar *fenyves, farkas, mester* stb.-félékhez.

Ami a magyar szó mai jelentését illeti, az úgy képzelhető el, hogy az eredeti 'fatörzs' jelentésű *rúd* szó jelentésszűküléssel a fatörzsnek csak egy fajtáját, a 'vékony, hosszú fá'-t jelöli. Ennek oka pedig a névátvitellel keletkezett *rúdvas, rúdgertya, rúdszappan* stb.-féle alakok jelentésében található 'vékony, hosszú, gömbölyű' tartalom lehet.

A vizsgálódás végső eredménye tehát az, hogy *rúd* szavunk egy eredeti *rvnts 'fatörzs' jelentésű szóra vezethető vissza, mely az obi-ugorban jelentéstapadással a 'csónak', a magyarban pedig jelentésszűküléssel a 'vékony, hosszú fatörzs' jelentést vette föl.

BALOGH LÁSZLÓ

Fagyhó. SYLVESTER Grammatica Hungaro-latina-jának TOLDY-féle kiadásában a *Februarius*-ra ajánlott új magyar elnevezés mint *Fág ho* szerepel (CorpGramm.16). Ezt a hónapnevet a TOLDY-féle kiadás megjelenése óta így szokták nyilvántartani; például TOLNAI SYLVESTERnek új magyar hónap-elnevezéseit említve ugyancsak *fagy hó*-ról beszél (A nyelvújítás 29). Ámde az eredetiben nem *Fág ho* van, hanem *Lág ho*. TOLDY ezt nyilván sajtóhibának vélte, és azért kiigazította. Ez az eljárás persze — minden figyelmeztető megjegyzés nélkül — még akkor is hiba volna, ha a kérdéses szóban valóban sajtóhiba rejtőznék. Ámde a hónap ajánlott új magyar nevét követő és mintegy megokoló latin distichont TOLDY nem vette figyelembe, pedig ez világosan megmagyarázza, miért *lággy¹ hó* a február: „Vere nouo gelidus, canis cum montibus humor — *Liquitur & Zephyro* putris se gleba *resoluit*.” A TOLDY-féle kiadás közismert megbízhatatlanságára ez a kis adat is figyelmeztet.

BÁRCZI GÉZA

Bámul. „Egy hangfestő igecsoport” című közleményemből (MNy. L, 254—74) — helyhiány miatt — kimaradt a *bámul* igével közelebbi-távolabbi összefüggésben levő, viszonylag nagy nyelvi kiterjedésű szócsoport tárgyalása. Most csak részben pótolnám a mulasztottakat. Nem térek ki ugyanis arra az aránylag késői kialakulású szócsaládra, amely szóközépi *mb* és *ng* hangkapcsolatot mutat (*bámbul, bambolyog, bambázkodik, bambuszkodik, bambálkodik, bambodi, bamba, bambó, bambu, bambuc, bambuk; bangul, banga, bangó* stb.; vö.: EtSz.; MTsz.; ÚMTsz. cédulaanyaga; stb.). Ciklem tárgya csupán azok a viszonylag korai kialakulású szavak lesznek, amelyeknek egyik csoportja szóközépi *v* hangot vagy hiástust (*bávul, bául*-félék), másik csoportja szóközépi *m* hangot (*bámul*-félék) tartalmaz. Ezeknek egymáshoz való viszonyára: etimológiájára és további nyelvi életére tennék néhány megjegyzést.

¹ Az *ā*-t nem lehet *an*-nak olvasni, e korban a *langy* változat egyedül állana, ez először B. SZABÓ DÁVID Paraszti Majorságának szótárában fordul elő (NyŰSz.), s különben SYLVESTER az *ā*-t írja *ā*-val: *hatalmāt biriāk, tudomāh* stb.

Lássuk előbb a *v-s*, illetőleg hiátusos csoport adatait, az egyes alakítani változatok első nyelvemlékes felbukkanásának időrendjében: *B á v a d*: KolGI. (AJTAI—BÖLÖNI): „*bauadua*: attonitus, stupefactus”; Illyefalvi: Jephtha 27: „El hala az aszszony mint egy agyon ütöt, csak *el bauadot vala*” (Nyr. XLIV, 27); későbbi adat nincs. — *B á u l*: CAL. 718: „obstupidus: „*El bauult*, el amult”; MA.¹ 1.: „Obftúpeo: Elremülőc, *Báuloc*, *Bámuloc*”, „Obftupidus: Elámult, *Elbauult*”; Lép: PTük. I, 320: „*Es bauly meg rayta*” (NySz.) ~ *b á v u l*: MA.¹ 1.: „Obftupeco: Elkezdéc remülni, *Bavulni*”; Forró: Curt. 462: „*Az el bavult* had meg remült fülelkel leven, sem efeb menni, sem meg szallani nem mer vala” (NySz.); GYARMATHI, Voc. 97: „*Bávu lok*, *bávoszokodom*, *bámulok*”; l. még: KR.; KASSAI I, 220; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.: 'bámul' és 'megremül' ~ *b á v o l*: Lép: PTük. I, 323: „Oh erczhetetlen teremptett allatok, *bavollyatok el a bünds embernek* illyéit nagy balgatagságán” (NySz.). — *B á v í t*: CAL. 718: „obstupefacio: El remitem, *el bauvitom*”; későbbi adat nincs. — *B á v a s z k o d i k* ~ *b á v á s z k o d i k*: Forró: Curt. 566: „*Az király környül* három test fekszik vala, tavul *bavazkodvan* az többi” (NySz.); l. még: MÁRTON 1807.; KR.; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.: 'bámészkodik'. — *B á v o s z k o d i k*: SZENTPÁLI, Gramm. 285: „*Bávofzkodik*, mint a' borju az uj kapun”; GYARMATHI, Voc. 97: „*Bávu lok, bávoszokodom*, *bámulok*”; l. még: KASSAI I, 220; Tsz.; MTsz.: 'bámészkodik'. — *B á v a*: SL: „*Báva*: Stupidus, Stuporatus, Stupore correptus”; KR.: *Báva* 'stupidus'; l. még: KASSAI I, 220; Tzs.; CzF.; ÚMTsz.: 'bámészkodik, szájtáti'. — *B á v a s z t*: KASSAI I, 220: *Bávaszt* 'stupefacit'. — *B á v é s z k o d i k*: MTsz.: 'bámészkodik'.

Az *m-es* csoport legfontosabb adatai a következők: *B á m u l*: MA.¹ m.: „*Bamulas*: Stupor, Stupiditas”, „*Bámuloc*: Stupeo, Stupefco”; MA.¹ l.: „Obftúpeo: Elremülőc, *Báuloc*, *Bámuloc*”; Veresm: Lev. 66: „Az idegeneknek dolgok vallásokban, nem hívés, hanem ikáb *megbámulás*” (NySz.); Com: Jan. 69: „Ajulni kezd, *el-bamul*: stupescit, stupet” (NySz.); Gyöngy: Char. 245: „Hol vette magát, *bámulva* csudálja” (NySz.); l. még PP.1; PPB.1; SzD.2; MÁRTON 1807.; SL; GYARMATHI, Voc. 97; KR.; KASSAI I, 248; DANKOVSKY; M.—N. Szókönyv; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.; SzamSz.: 'szájtátva néz, *bámul*'. — *B á m í t*: MA.¹ l.: „Obftupeció: Elremít m, *Bámítom*”; Pázm: Kal. 612: „Meg kellett szép szóval babonázni és *bámítani* az sokasagot” (NySz.); Pócs: Igazs. I, 357: „El-enyészik amaz ámitásra és *bámításra* való hahotálás” (NySz.); Felv: SchSal. 7: „Az elmét megháborító és *megbámító* étkeknek el távoztatása” (NySz.); l. még: PP.1; PPB.1; MÁRTON 1807.; KR.; DANKOVSKY; M.—N. Szókönyv; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.; ÚMTsz.: 'elsodálkozottat', ritkábban 'elremít, megijeszt'. — *B á m á s z k o d i k*: Biró: Micae. Előb. 5: „Ezek *bámázkodva* állanak a világ piaczn” (NySz.); SzD.2: „*Bámázkodni*: *bámulni*, *ámulni*. Mit *bámázkodol*?”; l. még: MÁRTON 1807.; SL; KR.; KASSAI I, 247; M.—N. Szókönyv; Tzs.; Tsz.; MTsz.; ÚMTsz.: 'bámészkodik'. — *B á m é s z k o d i k*: MÁRTON 1807.: „*Bámézkodni*: gaffen, Maulaffen feil haben”; l. még: KASSAI I, 247; M.—N. Szókönyv; Tzs.; Tsz.; CzF.; MTsz.; SzamSz.; OrmSz.: 'szájtátva néz'. — *B á m é s z*: MÁRTON 1807.: „*Bámész*: der alles angaffet; gaffend, achtlos”; l. még: Tsz.; CzF.; OrmSz.; ÚMTsz.: 'bámuló'. — *B á m á s z*: SL: „*Bámász*: Stupens, Stupefactus, Stupore correptus”; l. még: KR.: 'ua.'. — *B á m é*: CzF.: 'bámuló'. — *B á m o l y o g*: MTsz.: 'bámészkodik'. — *B á m o l y o d i k*: MTsz.: 'bámul'.

Az *c* szavak etimológiájára vonatkozó eddigi vélemények — amennyiben az alakváltozatok kérdését érintik — általában azonos szónak fogják föl a *v-s* (hiátusos) és az *m-es* alakokat, s együtt tárgyalják őket. — A szó eredetéről először KASSAI mond valamit: meglehetősen homályosan utal egy *bá!* „Interjectio Stupentis”-szel való összefüggésre (II, 220). CzF. ugyancsak azt vallja, hogy a szócsalád „gyöke” egy csodálkozást, ámulatot jelentő *bá!* indulatszó. BUDENZ votják igékkel egyeztetni a *bámul-ti* *pa”mi-*, *palmi-* 'csodálkozik' (NyK. VI, 445; MUSz. 450—1). SZINNYEI a Magyar Nyelv-

hasonlítás első négy kiadásába a *bámul*-t is fölveszi a finnugor eredetű szavak közé, mégpedig elfogadva a BUDENZ-féle votják egyeztetést (pl. NyH.⁴ 141); az ötödik kiadástól kezdve azonban — nyilván alapos megfontolással — kibagya. Az EtSz. a finnugor eredeztetést megkérdőjelezi, s ugyanakkor utal arra, hogy a *bámul* alakváltozat a R. *bávu*-nak az *ámul*-lal való keveredéséből jött létre. SIMONYI a *bámul* eredetét úgy képzeli el, hogy egy *ámul-bávu* ikerszó volt a kiindulás, amely *ámul-bámul*-lá lett, majd az utótag önállósult (Nyr. XLVI, 20). HORGER — aki a kérdésnek külön cikket szentel — a *bámul* családjába tartozó szavakat a *bá!* indulatszó származékainak tartja, rámutatva a *bávu*-féle alakok *v*-jének hiátustöltő eredetére; ugyanakkor azonban a SIMONYI-féle magyarázatot is jónak látja, a finnugor egybevetést ellenben elhárítja (NéNy. VI, 196—8). A SzófSz. a szót bizonytalan eredetűnek mondja; szerinte a finnugor egyeztetés nem meggyőző, de az adatok időrendje ellene mond az ikerszói magyarázatnak is.

Bár az eddigi vélemények közül némelyik bizonyos részletekben előre mutató, pozitív megállapításokat is tartalmaz, egészében véve a *bámul*-nak és családjának az eredetét egyik sem oldja meg.

A *bá!*-ből való származtatást nem lehet komolyan venni. Az indulatszók alapszói szerepe a *bámul*-hoz hasonló jellegű „származékok” létrejöttében nem igazolható (vö. MNy. L, 258—9). De a *bá!* indulatszót nem is tudjuk nyelvtörténetileg kimutatni; KASSAI és CZF. sem közöl rá konkrét nyelvi példát, hanem mindkettőjüknél a „gyök”-elmélet alapján való kikövetkeztetésként szerepel. Nyelvünk állandó megszilárdult jellegű indulatszói közt ma sincs ilyen, legfeljebb alkalmi használatban jön elő, a köznyelvi *bámul*, *báméskodik*-féle szavakból való elvonásként vagy azok analógiás hatására. — A finnugor egybevetésnek már az egyetlen rokon nyelvi megfelelés is gyöngéje. De a votják és magyar igealakok összefüggése alaktanilag sem világos, hangtanilag pedig még gyengébb lábon áll, mivel a votják nyelvi adatok alapján a magyarban elsősorban *pagy- vagy esetleg *bagy-tövet várhatnánk.

Első pillantásra még az ikerszós magyarázat látszik a legvalószínűbbnek. Valójában azonban ennek is súlyos akadályai vannak. Ha ugyanis az ikerszóvá fejlődés úgynevezett osztódásos lett volna, akkor az *ámul*-ból való kiindulás esetén *ámul-bámul* alakulatnak kellett volna létrejönnie, s így a *bámul* *m*-es formáinak kellene eredetibbeknek lenniük. Ennek azonban — mint már a SzófSz. is rámutatott — határozottan ellene mond az adatok időrendje, valamint az a tény, hogy a korábbi *bámul*-ból a *bávu*, *bául* változatok megmagyarázhatatlanok. Igaz ugyan, hogy *ámul*, *bámul*-féle szókapcsolatok viszonylag későn, a XVIII. századtól kezdve előjönnek: Fal: TÉ. 686: „Sok telik ki a természetől, de nem telik ki az embernek esztől, hogy megfoghassa, azért *ámul*, *bámul*” (NySz.); PPB.¹ l.: „Obstupidus: *Elámult*, *Bámult*, 'Zibbadt'; stb.; de ezekben az egymás mellett álló *ámul* és *bámul* még aligha igazi ikerszói kapcsolat; minden valószínűség szerint szinonimák ismétlésével, egymás mellé állításával van itt dolgunk. A mai *ámul-bámul* ikerszó létrejöttében persze az efféle szóismétlések jelentős szerepet játszhattak. — Ha viszont az ikerszóvá fejlődés úgynevezett tapadásos lett volna, azaz az eredetileg két önálló szó: az *ámul* és a *bávu* utólag sűrűsödött volna össze ikerszói kapcsolattá, akkor a *bávu* keletkezése, etimológiája továbbra is teljesen nyitott kérdés marad, nem is szólva arról, hogy a feltett *ámul-bávu* ikerszóra nincs egyetlen adatunk sem. — Az ikerszókkal kapcsolatban még esetleg gondolni lehetne arra, hogy az *ámul*-félék (régii jelentésük 'rácsoálkozik', 'elrémul' stb. ist) *ául* előzményéből indult ki egy osztódásos ikerítés (*ául-bául*), majd ebből elvonódott az utótag. Ámde ilyen ikerszónak sincs semmi nyoma a nyelvtörténeti adatokban!

Ha az etimológia kérdését abban az összefüggésben szemléljük, amelyben a hangfestő eredetű szavak tulajdonságait tárgyaltuk, majd pedig az *ámul*, *áhit*, *ásit*, *ámul* igei családjainak származását boncolgattuk (i. h.), vajmi kevés kétség fér akár a *bávu*, akár

a *bámul*-félék hangfestő eredetéhez. Most tárgyalt szavaink hangtani felépítése teljesen megegyezik amazokéval — szókezdő *b*-jük kivételével, melyről még alább szólni fogunk. Alaktani párhuzamosságuk is világos: e család tagjai korábban szintén csak igei alakulatokként szerepeltek, a jóval később felbukkanó névszói elemek egészen nyilvánvalóan igékből való elvonódások; az igealakok tehát nem a szó szoros értelmében vett képzett szavak, hanem a képzős magyar igealakok rendszerébe való analógiás beleilleszkedések; „ál-képzőik” jó része megegyezik az *ájul*, *áhít* stb. csoportok végződéseivel. Jelentésantilag szinte tökéletes a hasonlóságuk a korábban tárgyalt hangfestő igecsoporttal: a *bávul*, *bámul*-félékben is mutatkozik a jellegzetes hármastagozódás: 1. 'csodálkozik, bámul'; 2. 'megrémul, megijed, szörnyülködik'; 3. 'elbágyad, eltompul, elájul, eszméletét veszti'.

A *bávul*, *bámul*-féle hangfestő eredetű igék tehát éppen úgy a szájtátás együttes hang- és mozgásképzetének nyelvi érzékeltetésésként, aláfestésésként születtek meg, mint az *ájul*, *áhít*, *ásít*, *ámul* és társaik. A hangfestő „előrész” dominánsa itt is a szájtátás hang- és mozgásképzetét együttesen kifejező *á* hang, amely azonban párosul egy másik hangfestő hangelemmel, a szókezdő *b*-vel. Közismert dolog, hogy a hangfestő szavakban a szókezdő bilabialis mássalhangzóknak (*p*, *m*, *b*) óriási szerepük van. Hogy csupán a szókezdő *b*-re idézzünk néhány magyar példát: *babrál*, *baktat*, *ballag*, *bibelődik*, *biccen*, *bicsaklik*, *biggyeszt*, *billeg*, *birizgál*, *bizsereg*, *bóbiskol*; *balga*, *bárgyú*, *bugyuta*, *bumfordi* stb. (A németre vonatkozóan l. pl. H. PAUL, *Prinzipien*⁵ 177.). Az idézett magyar szavak közül természetesen egynek sem ikerszói eredetű a *b*-je, hanem mindegyikben a hangfestő „tő” jellegzetes tartozéka, a hangfestésben lényeges szerepet játszó hangelem. — Valószínűnek látszik, hogy a BUDENZTől idézett votják igealakok *p* + *á* szókezdete a 'csodálkozás' jelentés mellett ugyanazt a hangfestő funkciót tölti be, mint a *bávul*, *bámul*-ban a *b* + *á*, ami persze semmiképpen nem jelent közvetlen etimológiai összefüggést a magyarral, csupán a hangfestés terén való távoli kapcsolatot.

A jelentéstani mozzanatok nem szorulnak különösebb magyarázatra. A szájtátás képzetére alapuló jelentésváltozásoknak, illetőleg jelentésfejlődéseknek pontosan azokkal az eseteivel állunk itt szemben, mint az *ájul*, *áhít*-félékben.

Amikor azt mondjuk, hogy a *bávul*, *bámul*-féle szavak ugyanabba a hangfestő szócsoporthoz tartoznak, mint az *ájul*, *áhít*, *ásít*, *ámul*, csak a hangfestés síkján való igen közeli rokonságra gondolunk, de nem föltétlenül közvetlen etimológiai összefüggésre. Valószínű, hogy a csoport legtöbb tagja a nyelvterületnek nem is azonos részén, nem ugyanabban a nyelvi közösségben született meg, hanem egymástól függetlenül jött létre. Hogy jó részüket még a laikus nyelvérzék is többé-kevésbé összekapcsolja, annak nemcsak az azonos képzeten alapuló hangfestő eredet és az ebből fakadó nagyfokú alaki és jelentésbeli hasonlóság az oka, hanem az is, hogy a szócsoport tagjai — amennyiben nagyobb területi kiterjedtségre tettek szert — érintkeztek egymással, és folytonos alaki és jelentésbeli egymásrahatásban fejlődtek tovább.

Egyáltalán nem biztos tehát, hogy most vizsgált szavainkban a *v*-s és az *m*-es szócsoporthoz etimológiailag teljesen azonos, azaz hogy az egyik a másikból fejlődött. A *v*-s alakoknak néhány évtizeddel való korábbi nyelvtörténeti adatoltsága még nem elegendő bizonyíték arra, hogy a *bávul*-félék kialakulása föltétlenül megelőzte a *bámul*-félékéét. De számba kell itt venni nyelvföldrajzi tényeket is. A *v*-s alakok korai adatai inkább a keleti magyar nyelvterületre mutatnak, az *m*-eseké inkább a nyugatira. Ugyanerre vallanak a későbbi adatok is: GYARMATHI „Magyar nyelvmester”-ében szembeállítja a székely *bávul*, *bávaszkodik* és a nem székely *bámul* változatokat (I, 360). Ugyanő „Vocabularium”-ában a közölt *v*-s alakokat szintén székely szóknak mondja (97). KASSAI a *báva*, *bávoszkodik* változatokra megjegyzi, hogy azok erdélyi szók (I, 220). A Tsz. a közölt *v*-s változatok mellé odairja a „székely szó” jelzést. A MTsz. és az ÚMTsz. a *v*-s

változatokat általában az erdélyi területről jelzi, *m-s* adatainak jó része viszont nyugati és középső vidékekről való. Úgy látszik tehát, hogy a valószínűleg először hiátusos alakú, majd *v-s* kitöltődéssel (vö. *dul* > *ájul*, *át* > *áhit*, *ávít*: i. h.) fejlődött *bámul* csoport a keleti magyar nyelvterületen jött kétre, míg a szintén erősen hangfeszítő *m-et* (l. MNy. L, 273) is magában foglaló *bámul* csoport keletkezési helye nyugatabbra volt. — Lehet, hogy a *bámul*-féléknek már születésében is közrejátszott az *ámul*-félék analógiás hatása; de hogy az *m-es* alakok idővel egyre nagyobb tért hódítottak a *v-s*ek rovására, abban minden bizonnyal nagy szerepe volt annak az alaki és jelentésbeli ráhatásnak, amit az *ámul* családjának tagjai a *bámul*-félékre gyakoroltak. A *v-s* alakok visszaszorulásának lényeges tényezője volt azonkívül — legalábbis az újabb időkben —, hogy a nemzeti nyelvben az *m-es* alakok szilárdultak meg. Mindennek ellenére a *bámul* csoportot máig sem nyomták el teljesen az *m-es* változatok, hanem keleten — nyelvjárási szinten — tovább élnek azok.

BENKŐ LORÁND

Kandalló. 1. *Kandalló*-nak tudvalevőleg azt a többnyire díszes kivitelű, kőből vagy márványból épített tüzelőt nevezzük, amely nálunk is leginkább csak úri paloták, kastélyok termeiben található. Rossz fűtő, nem gazdaságos, inkább csak dísznek szolgál. Ez a helyzete mindenütt Közép-Európa hidegebb éghajlatú országaiban, csupán az Alpesektől délre eső országokban általánosabb a használata, nem is annyira fűtési, mint inkább főző és világító berendezés.

NOPCSA FERENC szerint a kandalló-féle tüzelőtípust Bizáncnak köszönhetjük (Ethn. XXXIII, 67). Németországban már a XII. században előfordul lovagvárak termeiben (vö. KÖNYÖKI JÓZSEF, A középkori várak. 1906. 82). Hazánkban is elég korán mutatható ki; KÖNYÖKI mondja: „Hazánk váromjaiban mindenütt találtam kandalló nyomokat” (i. m. 84). Könyvében közli a tencseni várból két kandallónak a rajzát, Salánc várából értesít egy a XIV. századból származó kandallóról (i. m. 84). De ismerünk ennél régebbi kandalló-előfordulásokat is. A XIII. század közepén épült visegrádi alsó vár őrtornyában „az alsó boltozott helyiség sarkában kandalló állott” (HÉJY MIKLÓS, Visegrád történeti emlékei. 1954. 17). Az ugyancsak az alsó várhoz tartozó úgynevezett Salamon toronyban „a torony belső északi falában minden emeleten kandalló helyeket találunk”. A XIV. század elején épült visegrádi királyi palotában is voltak kandallók, „az északi palotában két szobában kőkeretű kandalló maradványai kerültek felszínre”. „A déli palota sziklába vésett emeleti nagytermében a sarokban gazdagon díszített kandalló maradványai vannak, fölötte jól látható a sziklába vájt füstelvezető nyílás.” (Vö. HÉJY i. m. 14, 37, 51.)

Ennek a Bizáncból eredő és Európa nagy részén elterjedt úri tüzelőnek minden európai nyelvben a latin *caminus*-ból eredő neve van. Olasz és spanyol *camino*, portugál *caminhó*, francia *cheminée*, angol *chimney*, német *kamin* (őfn. *kemin*, kfn. *kemi*). Milyen különös, hogy csak a magyar nyelvben más eredetű a neve, és még különösebb az, hogy ez a más eredetű, nyilván olasz származású név a magyar népnyelvből ered (vö. TOLNAI, A nyelvújítás 55). Szinte hihetetlen, hogy ennek az előkelő nemzetközi tüzelőnek nem a latin *caminus*-ból eredő nevet adták nálunk, hanem leszálltak a szegény pórnéphez, s onnan kölcsönözték a *kandalló* nevet.

Volt bizony ennek a régi, középkori magyar tüzelőnek is a latin *caminus*-ból eredő neve. Megtalálható az OklSz.-ban, ahogy azt 28 évvel ezelőtt megírtam (MNy. XXII, 319). Az OklSz. 1520. évi adata szerint: „Stuba seu caminata vulgariter *kemenyecz haz*”. A *caminata* DU CANGE szerint a. m. „camera, conclave coenaculum quodvis in quo caminus extat”. Az OklSz. fenti adata tehát szoba, amelyben *kemeny* nevű tüzelő van. A XV. század első negyedéből származó SchlSzj. ugyan nem ismeri a *camin* szót,

ellenben itt a *camenata* = *kemenes*. Az 1533. évi MURMELLIUS-féle latin-magyar szójegyzékben a *caminus* = *kemon*.

Akik még ezek után is úgy vélik, hogy a *kemeny* és a *kemon* a mai kéményt jelenti, gondolják meg azt, hogy a XIII. században nálunk (de még másutt sem) nem léteztek kémények a lakóházakon, a kandallók is csak füstlyukon át eresztették ki a füstöt. Kémények csupán különleges célú épületeken, várpaloták különálló konyháin, fémolvasztó műhelyeken stb. voltak akkor.

Az a kérdés mármost, miért hagyták el a régi, *caminus*-b l eredő *kemeny* nevet, és miért kapott a tüzelő újabb nevet, a *kandalló*-t? A régi *kemeny* név nyilván akkor tűnt el, mikor a kandalló is eltűnt az úri palotákból, kastélyokból, mikor a gazdaságosabb és jobb melegtartó cserépkályha jött nálunk is divatba. Egy ideig valószínűleg mindkettő megmaradt egymás mellett is, de végül mégis csak győzött a jobb cserépkályha. Ezentúl már nem építettek új *kemeny*-eket, még a neve is feledésbe ment. Illetőleg az új tüzelő füstelvezető csövére vándorolt át, s ezt nevezték el *kémény*-nek. Ugyanez történt egyébként másfelé is, így például a kandallószerű nyílt tűzhely kőlapjáról elnevezték a kéményt *Schornstein*-nak német földön.

2. A *kandalló* szó mint köznévi igen későn, 1769-ben fordul elő először, pedig voltak kandallóink már igen régen is. Mi az oka ennek a kései megjelenésnek? Az, hogy körülbelül abban az időben kezdtek újra a kandallókat építeni nálunk, mint külföldön hozott újdonságot, az akkor épülő városi úri paloták és vidéki földcsúri kastélyok dísztermeibe. Ekkor adták rá a régen elfelejtett eredeti név helyett az újat, a *kandalló* nevet. Hogy mennyire új volt ez a tárgy és név akkor, mutatja éppen ez a 1769. évi OklSz.-beli adat: „A parochiára jövőn az új házat tudakozta, mikor épült? És a kályha mellett levő *Candallót*, mire való?”

De most lássuk, honnan is került ez a *kandalló* elnevezés tulajdonképpen? A SzófSz. szerint a népnyelvből származik, és valószínűleg az olasz *caldano* 'szenelő' átvétele. Ennek a közlésnek eredeti forrása a Nyr.-nek egy régebbi száma. Arról van szó, hogy Dél-Olaszországban egyáltalán nem ismerik a téli fűtést, Nápolyban pedig egy kis részben, a *caldaninus*-ban ég a melegítő parázs. Továbbá: „Floerincben már mosdószekevény alakú és nagyságú kandallók vannak; szájuk öblös, munkájuk cifra s nagyon emlékeztetnek még a réz-*caldano*-ra, ámbár mai napság már nem így hívják, hanem mint a többi új divatú kályhákat: *stufa*. A sütőkemencének azonban megmaradt a *caldano* neve egész Olaszországban. Ebből a rézüstből kandallóvá lett *caldano*-ból vettük át mi a *kandalló* nevét . . .” (XIII, 502).

A *caldano* olyan üstforma edény, leginkább rézkatlan, melyben parazsat tartanak, a *caldanino* pedig szótáraink szerint szenes serpenyő, melegítő serpenyő, ágyemelegítő, a kandalló helyét pótló nagy díszes rézüst. Nem vitatom, ha a nyelvészek állítják: lehet, hogy a *kandalló* szó eredeztethető a *caldano* szóból, de hogy a nálunk *kandalló*-nak nevezett tüzelő valami parázstartó serpenyőből fejlődött volna, teljes képtelenség. Saját tapasztalatomból állíthatom, hogy a Firenz. ben látott kandallók semmiképpen sem emlékeztetnek a rézüst *caldano*-ra, a nevük is *camino* és nem *stufa*. Szerintem tehát ez a *caldano* > *kandalló* tárgytörténeti származtatás téves és felette valószínűtlen. Kár, hogy a Nyr.-beli szerző akkor nem adott bővebb magyarázatot, és nem közölt rajzot erről a „mosdószekevény alakú, öblös szájú” *caldano*-ról.

Fel kell tenni, hogy volt nálunk körülbelül másfél—két évszázados „kandallómentes” idő, amely talán nem véletlenül esik össze a török hódoltság korával. Ez idő alatt tűnt el a kandalló az úri hajlékokból, és vele együtt alkalmasint a régi neve is. A török háborúk befejezése után, mikor a győztes Ausztriában nagy lendülettel megindult a nagy építkezési tevékenység, és még a visszahódított Magyarországon is az új földcsurak építettek kastélyokat és városi palotákat, újra divatba jött a kandalló.

Most már egyenesen Itáliából, főként Firenzéből hozták a díszes kandallók mintáit. Csakhogy akkor már nem emlékeztek a tüzelő régi nevére, tehát új nevet kapott.

Hogy miért és hogyan került rá erre a második „kiadású” tüzelőre az olasz *kandalló* név, egészen rejtélyes. Hiszen magában Itáliában nem is ismerik ezt a nevet. Azt sem tudjuk, hogyan került a *kandalló* szó a magyar köznyelvbe. TOLNAI közléséből ez nem derül ki (vö. í. m. 55, 144, 206). Érdekes kérdés az is, hogy miképpen kerülhetett ez az olasz szó a magyar népnyelvbe? Az meg egészen érthetetlen, hogy éppen a parasztnyelvből kellett nevet keresni erre a határozottan úri tüzelőre. Ha nyelvészek nem tudnak erre felelni, megkíséreljük azt tárgy történeti, építéstechnikai és néprajzi alapon.

3. Hazánk északi és északkeleti részein — de a határokon túl is — egy olyan népi tüzelő ismeretes, amelynek nyílt tüze felett többnyire hasáb alakú, sároztott sövényfonású szikra- és füstfogó van. Mellőzve a különféle alakváltozatok felsorolását és az előfordulásoknak vidékenkénti, területi közlését, csak annyit említünk meg, hogy egyik alakját *kabolá*-nak nevezik. Ez a név el van terjedve Abaúj megyétől kezdve Borsod, Ung, Zemplén, Bereg és Szatmár megyében. De — úgy látszik — valamikor még ennél is nagyobb volt az elterjedése, mert még a Székelyföldön is ismeretes a *kabola*. A Magyarság Néprajzában azt olvassuk, „hogy a *kabola* elnevezés honnan származik, nem tudjuk” (I¹, 180). Pedig nyilvánvaló, hogy szláv eredetű szó, mely a magyar nyelvben is ’kancá’-t jelent. Hogy milyen általános és elterjedt lehetett ez a különös tűzhelyforma, mutatja többek között az is, hogy a messzi Hunyad megyében a románok házában egy hasonló berendezésű tűzhelynek a neve *caloniul, caloniul*, ami szintén ’ló’ jelentésű (vö. R. VUIA, Le village roumain de Transylvanie et du Banat. 1937. 43), sőt a magyar *kémény* szó vándorlásának párja itt is előfordul, mert a TRKTYN-féle szótár szerint ismeretlen eredetű *cabalaica* nevű ’oldalsó füstlyuk a háztetőn’ nem más, mint a *kabola* egykorú létezésének a jele. Az osztrák Salzburg tartományban előforduló „Rauchstubenhaus” tűzhelye, a *Kobelherd* sem más szerintem, mint az egykori szláv *cobilo* (vö. V. GERAMB, Die Rauchstube im Lande Salzburg. 1950. 34).

A magyar *kabolá*-nak a neve a fejlődés és átalakulás folyamán megváltozott. Így például a Borsod megyei *sípos bubos* teljesen hasonló az Abaúj megyei *kabolá*-hoz, és formailag hozzá csatlakozik a Mátra körüli palócság *sípos kemencé*-jéhez (NéprÉrt. XXIII, 12). A Zemplén megyei Karádon *sátor*-nak hívják a *kabolát*, a Tisza túlsó partján pedig a Szabolcs megyei Dombrádon *kandalló*-nak nevezték a *kabolát* (NéprÉrt. XXIII, 8).

GÖNYEY SÁNDOR kutatta fel és állapította meg e tűzhelyféleségek földrajzi elterjedését: „A beregmegyei tiszaháti és a szatmármegyei szamosháti, erdőháti és Ecsedi-láp környéki községekben a házak pitvarában és szobájában nyitott tűzhelyek voltak egy füstvezető-berendezéssel, melyet *kandallónak* neveztek és ha ezt a falba építették, *fali kemence* volt a neve” (NéprÉrt. XXIII, 15). KISS LAJOS a Szatmár megyei Rétközről közli: „A rétközi háznak nevezetes és kiemelésre méltó tartozéka a *kandalló* . . . A kandallóban főztek a nyár kivételével egész évben. A háznak régen egyedüli tűzhelye a kandalló volt, mely főző, melegítő és világító hely is volt egyúttal.” (NéprÉrt. XXIV, 7, 9.) GÖNYEY szóbeli közlése szerint ez a tüzelőtípus a múltban még jobban el volt terjedve, más szomszédos vidékeken is. Ma ez a kandalló mindenfelé eltűnőben van, átalakul, kemencének, kályhának ad helyet.

A népi kandalló a legkezdetlegesebb tűzhelyfélék közé számít. Alacsony, arasznyi magas padkán ég a tűz, melyet néha oldalt védőfal vesz körül. A tűz felett pedig leginkább sövényfonású szikrafogó van alkalmazva, ez fogja fel a füstöt, és a kürtön át vezeti ki egy falnyíláson a pitvarba, vagy más alakváltozat szerint az újabban hozzáépített kéménycs. keresztül a ház padlására. Ez a népi kandalló több formaváltozatban fordul elő, s ezek közül egyik-másik hasonlít is valamelyest az úri kandalló formájához. A Magyarság Néprajza szerint ezek a kezdetleges kandallófélék úri közvetítéssel hono-

sodtak meg a felvidéki népnél (I¹, 181). Ez teljesen lehetetlen feltevés. Ha ez így volna, akkor fel kell tenni, hogy a népnek volt ezelőtt egy másik tüzelője, melyet a kezdetleges kandallóért elhagyott. Csak a zárt kemence lehetett ez, ez pedig éppen fordítva történt és történik még ma is. Az eredeti régi magyar kemény utánzására aligha volt alkalma a felvidéki népnek, tehát csak a barokk-korszak második előfordulású úri kandallója jöhetne itt számításba. De elképzelhető az, hogy a kastélyok díszkandallói utánozni való mintául szolgáltak volna a falusi népnek? Hogy a tökéletesebb kemencét felcserélték volna a legkezdetlegesebb nyílt tüzelővel, a kandallóval? A fenti állítás ellen szól már maga a népi kandallónak a kabolával való, bizonyára ősi kapcsolata.

Ezek a hol *kabolá*-nak, hol *kandalló*-nak nevezett tüzelők szerintem ősi népi és bizonyára szláv eredetű fűtő, főző és világító berendezések. A kandalló a fali fülkéből, a *fali tüzelő*-ből és eredetileg valószínűleg a fali világító fülkéből fejlődött ki.

4. De honnan került erre a népi tüzelőre az olasz hangzású *kandalló* név? Európa közepén keresztül, a Keleti-tenger partjától délre az Alpsekgig s azokon túl is húzódik egy földszáv, a szláv—német nyelvhatár területén, ahol a parasztházak belsejében található egy kisebb fülkeszerű falitüzelő. Ez a kis tüzelő néhol főzésre is, de leginkább csak a világítás céljára szolgál. Cseh területen *krb*, a szorboknál *piecak* 'kályhácska', a szlovéneknél *leva* a neve. RHAMM szerint „az egész szláv—német határterületen találkoznak egy világító készségnek a nyomai. Ez egy az ajtó melletti falban levő fülkeszerű mélyedés, melyben világítás céljából fokladarabokat égetnek” (Die altslawische Vohnung. 1910. 96, 178).

Ennek az ajtó melletti világító fülkének a nyomai hazánkban is találhatóak. A Hont megyei Diósjenőn van „világító kandalló, vagy tüzelőlyuk, a falba épített ablakszerű üreg, amiben tüzelnek” (NéprÉrt. XXIX, 194). A Nógrád megyei Buják községben *kuszsup*-nak nevezik a falban levő világító kandallót (GÖNYEY SÁNDOR szóbeli közlése). A Bereg megyei falba épített kandalló neve *falbeli kemence* (NéprÉrt. XXIII, 14, 16). A Baranya megyei Ormánságban is van *fali tüzelő* (Ethn. XLVII, 204). A Zala megyei Hetés faházában, a szoba konyha felőli falban az ajtó mellett nyílik a *foklakik*, melyen az égő *foklá*-t dugják át a konyhából (Ethn. VIII, 95). A Zala megyei Komáromvároson „a gyertyafartókat... régebben, ahol volt vakablak, abba is beletették... Régen minden vertfalú házban s annak minden helyiségében volt vakablak... Helye többnyire az ajtó mellett van” (NéprÉrt. XXXVI, 208); „A méceset... az istállóban... csaknem mindig a vakablakba tették, melyet külön e célra készítettek” (i. h. XXVI, 212). És ehhez hozzátehetjük GÖNYEY megállapítását: „A szobabeli kandallónak falba épített alakja a mároki *kandalló* és a csekei ún. *fali kemence* vagy *falbeli kemence*, mely a szoba felé árasztotta a falból a fényt és a meleget, de egyben téli főzőhely is volt. A kandalló a szoba világítására is alkalmas volt, ahol azonban zártabb volt a kandalló, egy kis törött csuporfenékebe vagy cserépdarabba hájat tettek, abba puha gyapotvászondarabkákat helyeztek, s annak lángjánál fonogattak” (NéprÉrt. XXIII, 14).

A foklavilágítás ősi népi világítási mód, de a kisméretű falifülkékben nem alkalmas, ezekben eredetileg bizonyára más, alkalmasabb világítót használtak. A fülkében való világításra sokkal alkalmasabb a mécs vagy a gyertya. Ez a kettő éghet a fülkében minden különös védelem nélkül is, ellenben a foklaégetésnél szükséges a szikravédelemről és a keletkező füst elvezetéséről gondoskodni. Ilyenkor kellett a fülke fölé füstfogót alkalmazni, s ezt a füstfogót nevezhették eredetileg *kandalló*-nak.

5. A falifülkében égő gyertya neve latin nyelven, továbbá olasz és spanyol nyelven *candela*. A *candela* szó az olasz és spanyol nyelvben még 'világosság' jelentésű is. Nem tudom, a nyelvészek mit szólnak hozzá, én azt hiszem, a magyar *kandalló* szó ebből az olasz *candela*-ból ered. És hogy miképpen kerülhetett ez a *candela*-ból eredő *kandalló*

szó a felső-magyarországi magyarok közé, azt a következőképpen képzelhetjük. Tudjuk, hogy a XIII. században a Hegyalja vidékére és a Tisza mentére olaszokat telepítettek, akik ott mint királyi vincellérek kiváltképpen szőlőműveléssel foglalkoztak. Ezeknek az egykori olasz telepeseknek az emlékét őrzik ma is *Olasz-Liszka* és *Bodrog-Olaszi* községek nevei. Forrásunk szerint még Sárospatakon is voltak olaszok. (Magyarország vármegyéi és városai: Zemplén megye 346.) A műveltebb Itáliából érkezett telepesek bizonyára a világításban is hazai szokást hoztak magukkal. S mivel Itáliában már a római kor óta széles körben el volt terjedve a gyertyával való világítás — Itáliát tekintetjük a gyertya őshazájának —, feltehető, hogy itt az új hazájukban is gyertyával világítottak. És mivel a *candela* nemcsak gyertyát, hanem általában világosságot vagy világítást is jelent, még akkor is így nevezték a világító fülkét, ha esetleg mást égettek benne.

A fent említett felső-magyarországi régi olasz települések vidéke ugyan nem azonos a mai kandalló-előfordulások területével, de egyrészt közel esik hozzá, másrészt tudjuk, hogy a *kandalló* elnevezés előfordul másfelé is, ma szétszórtan, messzi vidékeken. Van adatunk *kandalló*-ra Békés, Bihar, Borsod, Hajdú, Hont és Zemplén megye területéről. A MTsz. *kandi* adata ('kémény alatti tüzelő a házban') éppen a Hegyaljáról való. Nincs kizárva az sem, hogy például a Bihar megyei kandalló-előfordulások a megyebeli egykori olasz településektől: *Várad-Olaszi*, *Ér-Olaszi* veszik az eredetüket.

A *kandalló* elnevezésnek széles népi körben való elterjedése tehát csak úgy magyarázható, hogy a nép huzamosabb ideig élt együtt olyanokkal, akiknél ez az elnevezés közhasználatú volt. Ha volt is a magyar népnél fali fülke, az olaszok *candela*-ja mindenestre jobb lehetett, ezért a nép kezdte utánozni, átvenni, s a maga nyelvén nevezte *kandalló*-nak.

Más volt azonban a helyzet a kandallónak második megjelenésekor. A XVIII. században épülő kastélyok és paloták kandallóit nem nevezhették egy hosszantartó és nagyfokú népi behatás eredményeként. Itt valószínűleg olyan eset képzelhető, hogy a névadás egy embernek az ötlete volt, talán a népi kandallók vidékéről származó földesúr, esetleg arról a vidékről származó építőmester volt az, aki először ráadta ezt a neki ismert népi nevet az újonnan megjelent reneszánsz-barokk tüzelőre. Ezt pedig azért tette, mert hasonlóságot látott a két tüzelőféle között. A régi eredetű *kamin* nevet nem adhatták rá az új tüzelőre, mert ez a név időközben ráment más, a kályha füstelvetésére szolgáló részére, éppen úgy, ahogy a *kémény* esetében történt.

Még csak annyit, hogy a ma szétszórtan előforduló *kandalló* elnevezések valószínűleg az egykori összefüggő nagy előfordulási terület napjainkra megmaradt szórványainak tekinthetők.

† Cs. SEBESTYÉN KÁROLY

Majd. Erről a szavunkról legutóbb MARTINKÓ ANDRÁS írt: *maj* (ebben a -*j* az ősmagyar *y*-ből fejlődött lativusi rag) + *-d* ragozem, mely *-t* határozó ragból lett; az így keletkezett *majd* szó tovább duzzasztva *-n* raggal bővült, mint *most* :> *mostan*, *úgy* :> *úgyan*, *ezen* :> *ezenten* (MNY. LII, 37, 39–42). Ugyanígy magyarázza MARTINKÓ a *hajdan* szót is: *haj* + *-d* < *-t* + *-an* (MNY. LII, 474). Ez a magyarázat véleményem szerint jobb minden próbálkozásnál, az enyémnél is (MNY. XLIX, 74; ezt MARTINKÓ nem említi, úgy látszik, elkerülte a figyelmét); bár cikkemnek egyéb megállapításait: a *haj-régi*, *hai-bai*, *háji-báji* kifejezéseknek magyarázatát most is helyesnek tartom.

A *majd* szó eredete tehát — úgy látom — tisztázódott. Most idézem MARTINKÓ egyik mondatát: „Egy további fokon a *majd* azt fogja jelenteni, hogy csak megközelítőleg, a valóságvonatkoztatás kisebb-nagyobb fokú eltérésével kell az igével kifejezett cselekvés (állapot, folyamat) általános, közösségi, valóságos jelentését elfogadni; jelentése 'szinte,

csaknem' lesz: *Majd meghalt. Majd elestem.*" (MNy. LII, 41.) Ez igaz, mégis szükségesnek tartom egy kissé bővebben szólni róla, annál is inkább, mert a *majdnem* szót MARTINKÓ nem magyarázza meg, sőt nem is említi.

A *majd* az ige mellett jövő időt fejez ki: *Majd elmegyek. Majd meglátjuk.* A jövő időben kifejezett cselekvéssel vagy történéssel pedig általában bizonytalanságot, eshetőséget, lehetőséget fejezünk ki, hiszen nem tudhatjuk, hogy a jövőbeli cselekvés vagy történes valóban be fog-e következni. Így tehát, ha a *majd* szóval bizonytalanul csak lehetőségre célzunk, megoldhatjuk a *majd megőrül a fájdalomtól, ijedtemben majd meghaltam*, sőt a *majdnem elestem*-féle kifejezéseket is. *Majd megőrül a fájdalomtól:* 'fájdalma oly nagy, hogy bizonytalan, nem örül-e meg'. *Ijedtemben majd meghaltam:* 'úgy megijedtem, hogy bizonytalan volt, nem halok-e meg'. Ugyanígy értelmezhetők: *Majd mind a két tábor elveszett* (NySz.). *Néha szívem majd megszakad* (Petőfiből: Nyr. XIX, 402). *Ó, a futástól majd lángot vetek* (Aranyból: SIMONYI, MHat. 406). *Majd belefúltam a Túrba* (SzamSz.). Stb.

A fenti mondatokban az értelem lényegesebb megváltoztatása nélkül használhatnók a *majdnem* szót is: *Majdnem megőrül a fájdalomtól. Néha szívem majdnem megszakad. Majdnem belefúltam a Túrba.* A *majdnem* használatát látjuk a következő mondatokban: *A hegy lába majdnem összeroskadott* (Petőfiből: Nyr. XIX, 405), *Piroska sokat tön, majdnem lehetetlent* (Aranyból: uo.). *Kivívta a nagy és fényes diadalt, melybe maga is majd hogy bele nem halt* (Petőfiből: SIMONYI, MHat. II, 306). — A *majdnem* szóról meg kell jegyeznem, hogy: 1. a NySz. nem idéz rá példákat, használata tehát — úgy látszik — nyelvünk újabb korából való; 2. a *majdnem*-nek a *majd*-hoz képest csak némi jelentésmódosító szerepe van: *Majdnem elestem:* 'bizonytalan volt az elesésem, de — most következik a *nem*-nek jelentésmódosító, illetőleg jelentést megtoldó szerepe — nem következett be'. *Néha szívem majdnem megszakad:* 'bizonytalan szívemnek megszakadása, de nem következett vagy nem következik be'. És így tovább. Ha ezekben a mondatokban csupán a *majd* szót alkalmazzuk, a jelentés csak annyiban változik, hogy nem fejezzük ki gyúttal a cselekvés vagy történes be nem következését is.

A *majdnem* szóban a *nem*-nek e szerint csak csekély módosító szerepe van. Egészen más természetű a *nem* az efféle mondatokban: *Mit nem beszél a német* (Petőfiből). *Mit ki nem talál ez a gyerek. Mit meg nem ér az ember.* Ha valaki olyan kívánsággal áll elő, melyet nem akarunk teljesíteni, ezt feleljük neki: *Még mit nem?* KLEMM (TörtMondt. 30) tud példákat a régebbi nyelvből is: *Mennyin nem találtatnak a máj napon hasonlók Júdás-hoz* (Ulyés András prédikációiból). *Mennyi pénzt nem találtak nála* (Mikesből). *Mennyit nem törődtem érettekek* (Gyarmathi Nyelvmestereiből). *Miket fel nem találsz* (Csokonaiból). *Hányféle dolgok nem jutottak eszébe* (Aranyból). KLEMM azt mondja az efféle szerkezetekről: „A kérdő, illetőleg felkiáltó mondatokban, kivált, ha csodálkozást, meglepetést, szörnyűködést fejez ki, gyakori a tagadó szerkezet nyomós állítás kifejezésére.” Ez szerintem nem elég, mert nem világítja meg a *nem*-nek igazi szerepét. *Mit nem beszél a német?* 'A német mindenfélét beszél; van-e még egyáltalában valami, amit nem beszél?' *Mit ki nem talál ez a gyerek!:* 'Mindenféle huncutságot kitalál az a gyerek; van-e még valami huncutság, amit nem talál ki?' *Még mit nem?:* 'Mindenfélét akarsz; van-e még egyáltalában valami, amit nem akarsz?' És így tovább.

Mint hogy a *majd* szónak jövő időt kifejező szerepéből alakult a bizonytalanságot, valószínűséget, lehetőséget kifejező szerepe, nyilvánvaló, hogy ilyen szerepet kaphatott a *fog* és a *lesz* is: *Ó fogja tudni, kérdezd meg tőle. Ott fog lenni. Othon fog lenni. Lesz ott széna elég. Bor lesz az, bor. Vennék, de drága lesz.* (KLEMM i. m. 105, 107; HORGER, MNyelvj. 156.) Érdekes, és nem lehet csupán véletlen, hogy amint a *lesz* ige 'valószínűleg van' jelentésű, a neki megfelelő finn *lie-* igető is csak potentialis módban használatos: *lienee* 'lehet, hogy van; bizonyára van'.

A mai köznyelvben nem használatos az úgynevezett végzett jövő, de a keleti nyelvjárásokban megvan, és a régibb nyelvben is megvolt a múlt idejű valószínűség kifejezésére: *Azóta már meg fogott érkezni* (a népnyelvből: KLEMM i. m. 109). *El fogta nyerni* 'talán elnyerte' (Háromszékből: MNyszet. VI, 227). *Fogta mondani* (Kapnikbányáról: NyK. II, 368; más példákat l.: Nyr. III, 51, X, 158, XXII, 500, XXX, 113; NyK. XXXV, 361—6). *Ha olvasta, bizonyára érdekléssel fogta olvasni* (Aranyból: KLEMM i. m. 109). *Jugurthának az ő barátaiiban nem joga elég ótalma lenni* (Decsiből: TMNy. 639). 1644: *Az én fiam is el fogott menni a németekkel, s ha elment, azokat is féltem, hogy . . .* (Eszterházy Pál érsekújvári kapitány leveléből: KLEMM i. m. 109). 1658: *Felességem tegnap fogott nagyságodhoz érkezni* (a két Rákóczi György leveleiből: MNy. XLIX, 504).

A vár lesz, várt lesz-féle székely és csángó szerkezeteket KOLUMBÁN román hatásnak magyarázza (Nyr. XXII, 410), s erre gondol GÁLDI is (MNy. XXXIII, 185). A *meg fogott érkezni*-féle szerkezetekről egyikük sem mondta, hogy román hatás eredményei volnának. Nem is mondhattak volna ilyet, hiszen a sok nyelvet tökéletesen ismerő GÁLDI is jól tudja, hogy a valószínűség, lehetőség kifejezésére a végzett jövő nemcsak a románban használatos, hanem a németben is, az olaszban is, a franciában is. A kérdéses szerkezet — amint láttuk — megvan már a XVII. századi magyar nyelvben is, s ebben a korban még nem nagyon lehet beszélnünk román nyelvi hatásról. Az idézett régebbi írók: Decsi, a két Rákóczi, Arany az ország keleti részén éltek, s a mai népnyelvi adatok is mind a keleti nyelvjárásokból valók, csupán Eszterházy Pál az egyetlen kivétel, aki a nyugati részen élt. Ezen az alapon azt hiszem, hogy a valószínűséget kifejező végzett jövő nem volt használatos az egész magyar nyelvterületen (akkor több nyomának kellene lennie), hanem a keleti magyarok nyelve hatott egyes nyugati magyaroknak (pl. Eszterházy Pálnak) nyelvére.

JUHÁSZ JENŐ

Piszlicsár. 1. A *piszlicsár*, *piszlicsáré* melléknév 'jelentéktelen, apró-cseprő, bagatell' jelentésben használatos a családiasan pongyola beszédben. A két alakváltozat közül ma mintha a *piszlicsáré* lenne a gyakoribb. A szót *piszlicsár* alakban BALASSA szótároozta először (A m. ny. szótára. 1940.). BALASSA szerint a *piszlicsár* tájszó. A MTsz. *piszlicsár(é)* melléknévet nem ismer, nyilvántart azonban egy Békés megyei *pislicár* főnevet 'nobilisnak látszani akaró snassz ember' jelentésben. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában a szó *piszlicár* alakban fordul elő a következő szövegösszefüggésben: 1881: „Ez a népség kétszer megnyalja a garast, s aztán maga végzi a dolgát. Nincsen abban úri tempó! A borralalót csak elfogadni tudja, de nem adni. Piszlicsárok!” (Véka Lajos [Vajkay Károly]: Köd előttem, köd mögöttem I, 76). A kártyások *piszlicsár* játékosnak a kicsiben játszó kártyást nevezik (Z. ZOLNAY VILMOS, A kártya története és a kártyajátékok. Bp., 1928. 349).

A *piszlicsár(é)*, *pislicár*, *piszlicár* szavak egymással nyilván összefüggenek, és ugyanazon szó alakváltozatainak tekinthetők. A számos alakváltozat, a szófaji határozatlanság és a szó családtalansága azt a gyanút kelti bennünk, hogy jövevényszóval van dolgunk.

Átadó szóként a szlavóniai szerb—horvát *pišličār* 'szatócs; kicsinyes ember' jöhet számításba. A szerb—horvát szót POPOVIĆ szótároozta először (1881.). Tartalmazzák az újabb két nyelvű szótárak is (ŠAMŠOLOVIĆ s. a.; RISTIĆ—KANGRA. 1928.). A szerb—horvát szónak több származéka van: *pišličárni* 'szatócskodik, kicsinyeskedik'; *pišličárjenje* 'szatócskodás, kicsinyeskedés'; *pišličárski* 'kicsinyes'. A szerb—horvát *pišličār* (*pišl-ič-ār*) töve (*pišl-*) a HASZ. szerint az osztrák *bissel* 'kicsi, kevés, csepp' szóból származik. A szókezdő *p* osztrák kiejtési sajátosságot tükröz. A *bissel* osztrák ejtése az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésének a következő példamondatában is megfigyelhető:

1869: „Szentpétery édes keveset beszélt életében németül, most pedig elő kellett venni mindazt a piszli tájcsot [bissel Deutsch], ami uton útfélen ráragadt...” (A Bachkorszak adomáiban. Összegyűjté egy Bach-huszárr. 74). — Szóképzés szempontjából a szerb—horvát *pišličar* mintája bizonyára az azonos jelentésű *grošičar*, *sitničar* volt.

A magyarba a szerb—horvát *pišličar* változatlan, *piszlicsár* hangalakban kerülhetett át. A *piszlicsár* alakból a magyar szó többi alakváltozata is megmagyarázható. A *pislicár* változat a részleges hangátvetésnek abba a csoportjába tartozik, amelyet HORGER és DEME nyomán nyelvváláscserének nevezhetünk. Ennek lényege az, hogy „a hangok helyükön maradnak, de a nyelv palatalis és alveolaris állása kicscserélődik. . . . Felfoghatjuk . . . úgy is, hogy a hangok helyet cserélnek, de az affrikáció a helyén marad” (DEME: MNyTK. 69. sz. 40). DEME a nyelvváláscserére a következő példákat hozza fel: *szárcsa* > *sárca*, *szárcsi* > *sárci*-lábú, *szěcska* > *sěcka*, *Sabác* > *Szabács*, **ciszio* > *csizio*. KÁLMÁN BÉLA a *colstok* > *csolsztok* hangváltozással egészíti ki DEME példáit (Pais-Eml. 318—9). A nyelvváláscsere példatárába most a *piszlicsár* > *pislicár* hangváltozást is felvehetjük. — A *piszlicár* változat a *piszlicsár* és a *pislicár* alakok keveredésének fogható fel. A *szárcsa* és a *sárca* alakok mellett DEME is említi *sárcsa* alakot, ami feltehetően szintén kontaminációs eredetű (vö. BEKE: NYr. LXXXVI, 467). — A *piszlicsáré* alakváltozat a szóvégi *-t* azoktól a játszi képzésű szavaktól kaphatta, amelyeknek cigányos *-aré* képzőjük van: *hopparé* 'állj fel', *buckombaré* 'bukfenc', *habajkáré* 'bolondos' (LACZKÓ GÉZA: NYF. 49. sz. 49—50), *happondaré* 'félkegyelmű' (MTsz.) stb. A magyar *piszlicsár* jelentésfejlődésének ez volt az útja: 'szatócs-természetű, kicsinyes ember' → 'kicsinyes embeire jellemző, jelentéktelen, apró-cseprő'. A korábbi jelentés-változatban használta a *piszlicár* szót Mikszáth Kálmán 1889-ben megjelent kisregényében, „A beszélő köntös”-ben: „... Olaj bég... nem volt afféle szatócs, mint Csuda uram, vagy a *piszlicár* Dervis bég...” (ÖM. III, 209; vö. RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 209). Vö. továbbá a fentebbi, 1881-ből származó adatot és a kártyások *piszlicsár-játékos* kifejezést. — Az utóbbi jelentés-változatot l. Mikszáth Kálmán 1898-ban megjelent „Új Zrínyiasz”-ában: „... csak nem alkalmatlanok minden *piszlicsár* dologért másoknak” (RUBINYI, i. h.).

2. HERMAN OTTÓ szerint (A magyar halászat könyve 821) Szeged környékén használatos egy *piszlicár-háló* nevű halászeszköz, amely az öreghálónál kisebb (100—120 m), de ugyanolyan szerkezetű. A *piszlicár-háló* — HERMAN értelmezésében — a MTsz.-ban is szerepel. Könyvének egy másik helyén a szegénység kerítőhálójáról szólva HERMAN megemlíti, hogy a „*piszke*-, *piszliczárháló*-féle elnevezések ily kisebbszerű szagénak gúnyolódó nevei” (i. m. 286). — A *piszlicár* (*piszliczár*) 'hálófajta' szót az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése részére is kicédelázták egy 1825-ben Szegeden kiadott könyvből (Náty J zsef: Némely vélekedések a magyar nyelv ügyében 32). — A *piszlicár-háló* tehát a szegények által használt kisebb kerítőháló gúnyolódó neve Szeged környékén.

Mint hogy a *piszlicár-háló* szókapcsolatban a *piszlicár* pejoratív árnyalatú, a rendesnél kisebb, hitványabb valamit jelent, e szót összekapcsolhatjuk a fentebb vizsgált *piszlicsár* szóval¹. A szóföldrajz e feltevésnek nem mond ellent: a magyar *piszlicár-háló*-t Szeged környékén jegyezték fel, a szó forrását pedig a szlávóniai szerb—horvátban keressük. Igaz, hogy a számba jöhető szerb—horvát szóról csupán 1881 óta van adatunk, az 1825 óta ismeretes *piszlicár-háló* pedig már bizonyos hang- és jelentés-változás lezajlását feltételezi, a *piszlicár* (-*háló*) < szerb—horvát *pišličar* származtatást (így MUNKÁCSI BERNÁT: Ethn. IV, 201) azonban ennek ellenére helyesnek tartjuk.

KISS LAJOS

¹ A jelentések összefüggése szempontjából vö. *fickó* 'ifjone; egyes tárgyak kisebb fajtája'; *ficsúr* 'piperkőc fiatalember; egyes tárgyak kisebb fajtája'; *fűzfa* 'Salix; hitvány, értéktelen fajtájú' (pl. *fűzfaalma*, *fűzfaapoéta*) stb.

Béna. Egy hangtani vonatkozású kiegészítést szeretnék csatolni TÖRÖK GÁBOR szófejtéséhez. A *béna* szó eredetével foglalkozó közleményében (MNY. LIII, 229—30) két új adattal ismerkedhettünk meg, melyekben a *béna* *n*-je helyén *dn* van. „Persze, lehetne arra gondolni” — írja a szerző —, „hogy két adatom *dn*-je csak írásbeli irodalmiaskodás, hiszen a régiségben gyakori a *vannak vadnak* írása. Mivel azonban adataim olyan magyar szövegben vannak, ahol más gyanítható irodalmiaskodás nincs, elfogadjuk a *dn*-es olvasatot.” — Úgy gondolom, semmiképpen sem kell pusztán írásbeli irodalmiaskodásnak tekintenünk a *vadnak*-féléket: 1532: *hadnaija* (a. m. *hagyná*; LtKözl. I, 137); 1540: *hatra kel hadnj* (uo. 147); 1541: *hadna* (LevTár I, 12; a levélíró a *gy* hangot egyébként *gy* betűvel jelöli); 1550: *hadny* (RMNy. II/2, 71); 1556: *wadnak, hadna* (LevTár I, 193); 1570: *wadnak* (RMNy. II/2, 210, 212, 214); 1580: *wadnak* (ECKHARDT: MNY. XLV, 332); stb. Ezeknek *dn*-je, habár nem szükségszerű, mégis természetes közbülső mozzanata a *gyn* > *nm* hasonulásnak. E teljes hasonulást (vö. *vannak*; 1529—1541: *elhanni*; RMNy. II/2, 39; 1557: *el hanny*; LevTár I, 213) bizonyos nyelvjárásokban megelőzhette a képzés helye szerint történő hasonulás: *gyn* > *dn* > *nm*. Ma is élnek nyelvjárásainkban ilyen alakok: *hadni, elhadna, hadnál* (MTsz. I, 776); *vadnak* (i. h. II, 915). — Tehát aligha kétséges a szerző szófejtésében oly fontos helyet elfoglaló adatok *dn*-es olvasata.

KUBINYI LÁSZLÓ

Szórád. A szlávtság régi névkincsében megvolt a több nyelvből is adatolt *Svorad* személynév (MIKLOSICH, PON. 95). Mivel XI—XIII. századi morva-, cseh- és lengyelországi oklevelekben is meg-megjelenik, feltehető, hogy a szlávtság az a része is ismerte, amellyel a magyarság a X—XI. században nyugaton és északon érintkezett. E nevet viselte az a zaborhegyi bencés kolostorba Lengyelföldről érkezett Szent András hitvalló is, akinek életét Szent Mór pécsi püspök írta meg (SRH. II, 357—61; eléje itt ismertetőjében MADZSAR IMRE a név irodalmát is tárgyalja). MELICH JÁNOS kutatásai szerint a név *Zo(e)rardus, Zouradus* alakban a XIII. században négyszer fordul elő, de mindig Pozsony, illetőleg Trencsén megyei ügyekkel kapcsolatban (MNY. XXX, 131). Összeállításából mind helyesírását, mind előfordulásának idejét és helyét illetőleg kiválik a dömösi prépostság Tolna megyei, Kónyi melletti Ság falujában jelzett *Sourad* (SZABÓ DÉNES: MNY. XLXII, 131, vö. MNYTK. 85. sz. 16). A név a XIV. századra — mint az többi szláv eredetű középkori nevünkkel történt — kétségtelenül kiveszett volna a magyar névanyagból, ha — a *László*-hoz hasonlóan — nem tartotta volna fenn a tisztelet. Csak Szent *Szórád* regionális tiszteletével magyarázható ugyanis az a tény, hogy még a XVI. század végén is keresztnevként kerül elő az északi részekben. 1570-ben a Nyitra megyei Nagytormoson Kovár *Szórád*-ot, Dicskén pedig Ollé Jánost és fiát: *Szórád*-ot írják össze (FEKETE, Az esztergomi szandzsák 101, 152). De hogy nem csupán a parasztságnál volt használatos, hanem a nemesség körében is, arra a XVI. század hetvenes éveiben szereplő, Détéren és Felsőfügén birtokos fügei Csathó *Szórád* neve a bizonyíték (ILA, Gömör megye II, 201, 280; vö. PAIS: MNY. XXXIX, 64). A hitújítás győzelme után már nem találkozunk vele, jelétül annak, hogy a tisztelet megszűntével a gyenge lábon álló, ritkábban használt nevek is elenyésznek (pl. *Gyárfás, Ozsvát* stb.). A Dunajec lengyel szakasza mentén azonban, ahol Szent *Szórád* emléke fennmaradt (ünnepe július 16.), a *Świerad* ma is a legnépszerűbb keresztnevek közé tartozik (DIVÉKY: Szent István-Emlék I, 474).

Sokszor előfordul vezetéknevként a Kisalföldön és a vele érintkező területeken: 1431: *Zerad*, 1519: *Zeorad* Komjátón (FÜGEDI, Nyitra megye betelepülése 63); 1472: *Zorad* Kovárcon (67); 1520: *Zworad*, szlovák névalak, Zsámbokréten (67); 1525: *Zorad* Aranyosmaróton és Velcsicen (62, 63). Az 1570. évi török adóösszeírás szerint *Szórád*

nevűek élnek Zsoliz, Iza, Magyarszögyén, Velcsic, Peröcsény, Besenyő, Bélabánya; Nagysarló, Kisszöllős, Szentmihályúr, Magyarsók, Lüle, Komját és Szelc helységekben (FEKETE i. m. 71, 79, 85, 88, 106, 112, 121, 143, 155, 156, 160, 164, 166, 170). 1548-ban Lénártfalván birtokos *Szorád* Ferenc (ILA, Gömör megye II, 589), míg 1605-ben Gergelyfalván egy *Szoragy* nevű tünik fel (uo. 322). 1647-ben kapott címeres levelet az a *Szoráth* család, amelyet az 1754—1755-i országos nemesi összeíráskor Abauj megyében találunk (KEMPELEN X, 214). A Nyitra megyei *Szorád* János 1696-ban kapott nemesi levelet (NAGY IVÁN X, 840). Az említett 1754—1755. évi nagy számbavételkor Szatmár megyében *Szorády* Istvánt is összeírják (KEMPELEN: i. h.).

A következő élő alakváltozatait ismerem: *Szorád*, *Szorádi*, *Szorády*, *Szorády*, *Szoráth*, *Szoráth*, *Szorágy* és *Zorád*. Az *ó* : *o* viszony hangtanilag megmagyarázható (az *ó*-s változat a mássalhangzós szókezdet feloldásával alakult, vö. PAIS—MELICH: MNy. XXX, 133 és KNIEZSA: MNy. XXXV, 204; másfelől a *Svorad*-ból hangkivetéssel *Szorád* lett), de egy telefon-körkérdés tisztázta, hogy a rövid *o* a *Szorád* névben sajtóhiba, a *Szoráth*-ban pedig csak hagyományos írássajátság, mert ejteni ők is hosszan ejtik. — A szóvégi *d* ~ *t* ~ *gy* megfelcllés tekintetében utalok az *Ozsvát* névre (MNy. XLIX, 406). — Az *-i* (*-y*) háromféleképpen magyarázható. Legkevésbé valószínű a helynévképző, mert bár volt ilyen helynév (1570: FEKETE i. m. 179), csak pusztának ismerjük. Felvethető, hogy nem a *Tamási*, *Balassi*, *Andrássy*, *Jánossy* nevek sorába tartozik-e. Én a felé a nézet felé hajlok, hogy a számtalan *-i* (*-y*) végű nemesi név analogiájára létrejött nem szerves, mondhatnám tudatos, mesterséges alakkal van dolgunk. Ne feledjük: nemesi névként jelentkeznek! — Egy művész hajlamú család nevéként találkozunk a *Zorád* névvel: *Zorád* Géza festőművész és grafikus, az első franciás jellegű polgári vicclap, a „Fidibusz” rajzolója, *Zorád* Ernő grafikusművész, a „Ludas Matyi” munkatársa, míg *Zorád* Eta és *Zorád* Aladár a színművészet terén működnek. *Zorád* Ernő szíves felvilágosítása szerint családja nyitrai nagykéri származású. Nevüket a XVI. századig visszanyúló okmányokon mindig *z*-vel írták, és ma *z*-vel is mondják. Nyitra mellett ma is mutogatják *Zoerardus* remete barlangját — folytatta *Zorád* Ernő —, amelyet a környékbeli magyar nép *Zorádluká*-nak nevez. Szerintem valószínűleg nem zöngésülés, hanem — *Zalá*-hoz hasonlóan — a régi írásképhez igazodó kiejtés esete áll előttünk.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *Szorád* a XV—XVI. században táji jellegű kereszt-, illetőleg vezetéknev volt, mert keresztnévként ez időben a magyarság településterületének más vidékein nem használták.¹ De viselése a XVII. századra az északi területeken is megszűnik. Vezetéknevként — elszármazás, széttelepülés következtében — ma már többfelé ismeretes. De kislalföldi és felső vidéki eredetét még ma is mutatja az, hogy főleg ott (illetőleg az onnan elszármazottak mai lakóhelyein), Nógrád és Heves megyékben, valamint a Dunántúlnak a Kislalfölddel érintkező részein lelhető. Így *Szorádi* Ferenc könyvárus szerint a Sopron megyei Szil faluban igen sok *Szorádi* nevű család él.

Gyárfás. Ma csak vezetéknevben élő, de a középkorban sem gyakori keresztnév. Szent *Gervasius* és *Protasius* milánói vértanúk ünnepe (június 19.) a legrégebb magyar liturgikus könyvben, az 1073 előtt írott Szelephényi-kódexben (I. RADÓ POLIKÁRP: MKönyvsz. LXIII [1939.], 358) és az 1073—1092 közt szerzett Hahóti-kódexben is

¹ Mellőzöm ezúttal a Tiszacsegén 1571-ben összeírt Nagy *Solád* *o*: *Szólád* keresztnévének, valamint a vele kapcsolatban szóba kerülhető *Szóláth* vezetéknevének a tárgyalását (erre vö. PAIS: MNy. XXX, 115—6).

megtalálható, ami azt jelenti, hogy a mai *Gyárfás* név elődje a XI. században már ismert volt nálunk. Szent László korában *Gervasius* nyitrai, II. Gézában pedig ilyen nevű győri püspökről van tudomásunk (MELICH, SzJlsz. I/2, 45). A magyar középkor további századaiban is használatos keresztnév, például: 1417: *Gervasius* egyes név (MAKSAI, Szatmár 230), 1467: *Gyarfas* egyes név (ZichyOkm. X, 437). Még a XVI. század végén is többször találkozunk vele, például: 1570: Varga *Gyárfás* Börzsönyben (FEKETE; Az esztergomi szandzák 141); 1571: Ádám *Gyárfás* és Csuka *Gyárfás* Szeghalom táján (GYÖRFFY LAJOS, Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok, 1956. 45, 48); 1584: Erszénygyártó *Gyárfás* Kolozsvárt (KOMÁROMY, BoszorkOkl. 69); 1589: „*Gervasius Wy*” Hajdúnánáson (Ethn. LIII, 40; stb.). KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND gyűjtése szerint a XVI—XVII. században nem fordul elő (MNY. L, 380; Pais-Eml. 416). Mindenesetre a hitújítás utáni időkben használata erősen visszaszorul, majd lassan elhal, és később sem éled fel. A névállományból való kivésés valóságát egy-két névadat felbukkanása nem változtatja meg: 1622: *Gyárfás* prédikátor íram (Mikó, ErdTörtAd. IV, 191); 1793-ban krasznacégényi Balogh *Gyárfás*. 1794-ben Vangel János-*Gerváz* pécsi postamester kap nemességét (ILLÉSY—PETTKÓ, A királyi könyvek 247, 228); igen ritkán előfordul rendi névként szerzetesi névtárakban. Az egyetlen élő, akiről tudok, Kurkó *Gyárfás* erdélyi író.¹ A különösségek iránt mindig fogékony írói névadás egyszer-egyszer felhasználja: így Kuthy Lajos egy 1847-ben írt életképének címe: „Hatyáry *Gyárfás*”. — Helynévben nem fordul elő.

Vezetéknevekben a következő alakváltozatait ismerem:

1—2. *Gyárvás* ~ *Gyárfás*. Ez a változat palatalizációval, hasonulással, nyúlással és végül $v > f$ hangváltozással alakult. Első, bizonytalan előfordulása 1413-ból: *Garuas* (MAKSAI, Szatmár 167). A Laskodon élő család neve még ilyen írás- és alakváltozatokban kerül elő: 1463: *Damas* (*Garwas*); 1468: *Gyarwas*; XV. sz., é. n.: *Garuas* (négyyszer); 1508: *Darwas* (i. h.). A *d-s* alakok lehetnek a $d > gy$ és $gy > d$ váltakozás analógiás hatására létrejött változatok (vö. *dió* ~ *gyió* stb.), de inkább talán a *daru* íráshibás származékai (vö. 1382: „*Fabianum dictum Daruas*”: OklSz.). — 1480: „*Nico. aus Gyarfas*” jobbágy (ZichyOkm. XI, 270). — 1563: két *Gyarffas* a Sarkadkeresztúrtól keletre fekvő Varsányban (JAKÓ, Bihar 378). — 1567: *Giarfas*, 1572: *Gyarffas*, *Giarphas*, 1629: *Giarvas* (SZABÓ, Ugoesa 523). — 1573: *Gyárfás* Mihály és Albert (GYÖRFFY L. i. m. 25, 46). — Stb.

3. *Gyáfrás*. Az előbbi hangátvetéses alakja. Élő vezetéknev Jászladányban, Szászbereken, Szoinokon és Szandaszöllősen.

4. *Gyerevás*. 1509: *Gyerevaz* vezetéknev Salánkon (SZABÓ, Ugoesa 463).

5. *Gyorfas*. 1424: „*Cosma Gyorfás*” (ZichyOkm. VIII, 174). Talán sajtóhiba *Gyarfas* helyett, de hangtanilag is szabályszerűen magyarázható alak.

6. Ezeken a névváltozatokon kívül is vannak még *Gervasius* keresztnévből származó vezetékneveink, azok, amelyek — PAIS DEZSÓ szava szerint — „keresztváltozással” alakultak. Keresztváltozás akkor keletkezik, amikor egy hangváltozás megindultával az érintett hangokkal kapcsolatban a nyelvérzékben bizonytalanság támad, és ennélfogva a hangváltozás fordítottja is megtörténhet (PAIS: MNY. XLVI, 102—3). A $j \approx gy$ változás (erre l.: TRÓCSÁNYI: MNY. X, 347—53; DEBE: MNY. L, 27) hatására keletkezett a *Járfás* név, mégpedig elég korán: 1520: „*Jtem Jarfasch de Fogaras vinum dono datum pro asp. 5*” (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Sieben-

¹ Nevével kapcsolatban SZABÓ T. ATTILÁHOZ fordultam, és az ő leveléből veszem át: „Kurkó csiki származású, tehát székely. Magam a XVI—XIX. századi [erdélyi] anyagban emlékeztetem szerint nem találkoztam a keresztnévvel. Ma a székelység között egyáltalában nem ismeretes. Használata a Kurkó esetében az »ősmagyar« neveknek Erdélyben a század elején kezdődő divatjával fűgghet össze.”

bürgen I [1886.], 287)¹; 1571: „*Petrus Jarfas*” a Szatmár megyei Tunyogon (a volt Magyarországtugományi Intézet történeti vezetéknev-gyűjteményéből); 1588: *Jarphas* (JAKÓ, Bihar 317); 1594: „*Jarfas* Palj fizeteth birsagot . . .” (SCHWÁB MÁRIA, Az igazságszolgáltatás a török hódoltság idejében . . . 91); 1615: „*Járfás* Mihálnétul” (Oklsz.; MNy. XVI, 103). Ma is élő név. — Ugyanez az analógiás változás az oka a (*Dienes* >) *Gyenes* > *Jenes* névváltozásnak is, amelyre szintén már a XVI. századból van adatunk: 1536-ban a Vas megyei Belsőrákoson *Jenesse* nevű család él (BAÁN, MCSaiSzle. 1940.). Ez alakulására és jelentésére nézve kétségtelenül azonos a *Gyemizse*, *Dienesse* neveikkel (MNy. XXXVII, 345, XXXVIII, 224).

7. *Járvás*. Az előbbi alak az eredetibb *v*-vel. Élő vezetéknev Jászapátiban, Jászkiséren, Nagykőrösön és a kiskőrösi járásban fekvő Páhiban.

8. *Nyárfás*. Jászberényben a *Gyárfás* „tulajdonnevet” *Nyárfás*-nak ejtik (CSOMA KÁLMÁN, Jászberényi nyelve 21). Bizonyára a *nyárfás*-hoz kapcsolódó népetimológia, mert a *j ~ gy ~ ny* (pl. a *borjú*, *sarjú*, *varjú* szókban) váltakozásra szókezdő helyzete miatt aligha gondolhatunk. — A MTsz. szerint 'nyafogó, kényeskedő, válogató' jelentésű *nyáfrás* szó él Északkelet-Magyarországon.

Séra: Szerafin. Séra Domonkos budapesti dohánykísérő írja: „Az Udvarhely megyei Siménfalván honos *Séra* családból származom. Ilyen névvel Magyarországon nem találkoztam, csupán a Pesti Napló egyik évkönyvében olvastam egyszer egy »Séra bácsi remekel« című novellát; amely egy Duna menti halászléről szólt. Hallottam ugyan egy *Séra* nevű budapesti népbíróról, de róla kiderült, hogy ugyanebből az unitárius székely családból való, tehát rokonok vagyunk. A család egyes tagjai nevünket a német *Scheere* 'olló', mások az olasz *serra* 'este' szóval hozzák kapcsolatba. Utóbbi valószínűbbnek tetszik. Lehetséges-e?»

A *Séra* név valóban Erdélyben a leggyakoribb: A székelység 1602-i nagy összefirásában többször szerepel, így Ozsdolán *Séra* Gergely és Gelencén *Séra* Tamás jobbagy (SzékOkl. V, 187, 198), 1611-ben az Illyefalváról való *Séra* János kap nemességet (i. h. VI, 138), utóbbin kívül Kempelelnél még három család (IX, 327), stb. De másutt is előfordul: 1588-ban Köröspeterden, 1599-ben Ottományban (JAKÓ, Bihar 30, 311), 1567—1604 között Túrterebesen, 1574-ben Nagyszöllősen (SZABÓ, Ugocsa 527—9, 422). A Baranya megyei Nagyvágyon lakos *Séra* István, Mihály és János 1725 és 1734 közt nemességvizsgálati ügyben szerepelnek, de bizonyítékaikat nem sikerült elfogadtatniuk (ANDRETTKY JÓZSEF, Baranya vármegye nemesei. Pécs, 1909. 107—9). Ady Endre zilahi diákoskodása alatt egy ideig apai nagynénjénél, *Séra* Lajosnénál lakott (GULYÁS, MÍRÓK I, 158). Jelenkori gyűjtésem szerint a bodrogközi Páciban (Ethn. LXI [1950.], 94), Szabolcsveresmarton és a Kunszentmárton melletti Öcsödön, de valószínűleg még egyebütt is él e név. Így eshetett meg az a furcsa újsághír, hogy — a név viszonylagos ritkasága ellenére — a NOT dr. *Séra* Kálmán tanácsa halálra ítélte *Séra* János keretlegényt.

A vezetéknev nem az idézett szókkal függ össze, sem a MA. 1604.-ben olvasható „*Séra* f. Lakat, Kelincz, peh», illetőleg „*Será* adv. Kesőn» szókkal, hanem az alattuk levő „*Seráphim* m. plur. Tűzeß fennyel tündöklő tißta Bent Angyaloc» tétellel.² A *Séra*

¹ Talán kapcsolatba hozható ezzel a „*Jarfasch* de Fogaras»-sal a XVIII. század első felében a Fogaras megyei Sebesen lakó *Jarfas* család (STEFAN PASCA, Nume de persoane şi nume de animale in Țara Oltului. Bukarest, 1936. 256).

² Van ugyan az egyháznak is *Seraphinus* nevű szentje (október 12.), de ez az (eredetileg Felix nevű) kapucinus 1540—1604 közt élt és XIII. Kelemen 1767-ben avatta szentté, tehát a magyar koraközépkori neveknél nem szolgálhatott előképül. Ezért

név a *Szerafin* régi magyar *Sérafín* ejtéséből rövidült. Ez a név nálunk az egész középkoron át, sőt azon túl is kimutatható; vezetéknevvé merevedése tehát valószínűsíthető. Első ismert viselője nevezetes ember: Szent László káplánja, *Szerafin* esztergomi érsek (MonStrig. I, 68, NyK. XXXIV, 47). 1213-ban, a VárReg. 387. számú esetében feljelentőként szerepel a Szilágysomlyó közelében fekvő Kórógyról való *Seraphin*. 1208 előtt említik *Seraphin* ispánt (SZENTPÉTERY, KritJ. 74). András főasztalnok, majd királyi udvarbíró és vajda apja 1231-ben *Seréphel*, 1233-ban *Serafin* és *Seraphim*, 1235-ben *Seraphyl*, 1252-ben *Serefyl* néven említettik (KritJ. 182, 184, 170, 305). 1236: *Serafin* poroszló (KritJ. 187); 1253-ban a karcsai Etre várjobbágy fia *Seraphin* (KritJ. 307); 1252: *Serefyl* (HazOkm. VI, 63); 1282: Gömör megyében *Serephen* (HazOkm. VIII, 226); 1295: Turóc megyében *Seraphil* (HazOkm. VIII, 354); 1308: *Seraphinus* pozsonyi prépost (VeszpReg. 30); sokszor az ÁÚO., CodDipl., HazOkm. és AnjouOkm. kötetekben, 1326: *Serefel* (SztárayOkl. I, 54), 1355: *Serephel* (KállayLt. II, 31), 1306/1307: „comes Ladyslaus *Seraphyni* de Bagana filius” (HORVÁTH ÁRPÁD, Okl. Jegyz. 129), 1413: *Seraphyn* deák (ZichyOkm. VI, 248); 1421: *Seraphin* birtokos a Szabolcs megyei Szakolyban (ZichyOkm. VIII, 46); 1528-ban *Szerafin* garamszentbenedeki pap (PodmaniczkyOkl. II, 402); 1532-ben Mindszenti *Seraphin* ügyvéd Drágfi Gáspár ügyében tiltakozik (PETRI, Szilágy vm. mon. II, 369); a XVII. század közepén élt Rápolthy *Seraphin* (PETRI i. m. IV, 29; MNy. XXXV, 326). Ma is van, de igen ritkán. — A keresztnévből természetesen vezetéknev is válhatott: 1455: „Matheum *Seraphijn*” jobbágy a Krasznabéltek és Királydaróc fözt fekvő Gércsen (CsákyOkl. I, 40); 1514: *Seraffyn* János tótprónai nemes (HazOkm. V, 412, 415); 1535-ben kap címeres levelet egy felvidéki *Szerafin* (KEMPELEN X, 155) és 1705-ben — belényesi előnévvel — egy erdélyi *Seraphin* család (i. m. IX, 327); a múlt század derekán *Serafin* Sándor (valószínűleg oláh családból) városi tanácsos Hátszegen; 1926-ban *Serafin* Margit bölcsész-doktor a budapesti egyetemen; 1950-ben *Szerafin* Sándor kaposszegedi nagygazdát elítélte a pécsi munkásbíróság (Szabad Nép április 27.). A Borsod megyében lakó *Szerafi* Péter 1612-ben kapott nemességét (KEMPELEN X, 155; vagy elvonás a *Serafin*-ból, vagy — kevésbé hihetően — *Sera* + *fi*). Szláv képzővel: *Szerafics* Károly sztahanovista bolyhozó, DIŠz-titkár a Kistextben (Szabad Nép 1950. október 31.).

Amint a *Szerafin* keresztnévből *Szerafin* vezetéknev lett, úgy lett a név *Séra* rövidüléséből *Séra* vezetéknev (vö. 1602: Vajda *Séra* farcádi lófő: SzékOkl. V, 308). A névrövidülés a régiségben közönséges jelenség: *Benedek* > *Bene*, *Bonaventura* > *Bona*, *Barrabás* > *Barra*, *Kelemen* > *Kele* stb.

Dalma. A múlt század második felében jelentkező és terjedő női keresztnév. Ma is van még, de ritkul. (Például a józsefvárosi születési anyakönyvben 1945 óta nem fordul elő.) Magyar irodalmi névadás szülötte.

Hangtestét Vörösmartytól kapta. A Zalán Futása VII. és VIII. énekében találkozunk vele Kadosa emberei között: *Ámos*, *Ipar* és *Dalma* (ez utóbbi jelzői: *rémitő*, *viézlő* és *rettentő*). Úgy látszik, a költő megszerette e nevet, mert az esztendővel később, 1826-ban írt Tündérvölgyben *Dalma* ősz bajnok, akinek leányáért, a szép Jevéért küzd Csaba, sőt még később is, az 1830-ból való Magyarvár című töredékben is szerepelteti: itt a harcos Orod nagylelkű fiának a neve *Dalma* (mindkettő először 1833-ban, munkái III. kötetében került nyilvánosság elé). — Vörösmarty után Petőfinél és Vajda Péter-

van az, hogy középkori misekönyveinkben, naptárainkban és okmányaink időmeghatározásaiban e név nem szerepel (RADÓ, Libri liturgici; KNAUZ, Kortan 266). A *Seraphinus* név a magyar középkor elején gyakori nem szent nevek közé tartozik, amilyen az 1146-ban együtt előforduló *Cherubinus* és *Melchisedech* is. (KritJ. 25.)

nél egy időben jelentkezik (a név Vörösmartynál való megléte bizonytalanná teszi a Petőfi-versek kronológiájához fűzött megjegyzéseimet: MNy. LIII, 210—1). De míg amaz magára vonatkoztatva használja, Vajdánál női név. A szabadságharc bukása után Jókai „A varchoniták” című kisregényének hősnője viseli és teszi vonzóvá a *Dalma* nevet (MNy. LII, 127—8): a hangulatát Jókai adta meg.

Mi adhatta az indítást Vörösmartynak e név megalkotására? Névadási gyakorlatának ismeretében (*Amos* < *álmos*, ennek ellentéte *Ipar* < *iparkodik*, *Hábor* < *háborodik*, *Szömér* < *szemérem*, *Tüzima* < *tüzimádó* stb.) valami fogódzót vélhetünk benne, de bizonyosat tudni sohasem fogunk. Mindenesetre érdekes, hogy férfinevül alkalmazza, noha kezdete miatt megfelelőbb volna leánynévnek, annál is inkább, mert „A délsziget”-ben is d a l szül leánykát.¹ Ezért talán a tájnyelvi *dalmahodik* 'nekitelik, duzzad' igét sejtethetik benne, hiszen nyelvében is alkalmaz nyelvjárási elemeket. Persze egyéb lehetőségek is felvethetők: helységnévből (vö. *Emőke*, *Emőd*) vagy birtokos ragú formából alakította (vö. 1822: *Hűség diad a l m a*). — Az azonban biztos, hogy a Ponori Thewrewk József verseihez írt jegyzetekben előkerülő *dalma* 'óda' Vörösmarty mintája nem lehetett, hanem éppen ellenkezőleg áll a dolog: 1852: „Így omlának [P. Th. J.] fiatal tűzü tollából ... számtalan *dalmái*” (Gyűjt. munkái 32); 1863: „c *dalma* (óda) olvasásakor” (Szikély-koszorú 6); „[P. Th. J.-et] *dalmaköltő*höz hasonlítja” (uo. 59); „[P. Th. J.] magyar *dalmái* ... idegen ... nyelveken is ki szokta adni” (uo. 61) (az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből).

A fentiek alapján két vonalat különíthetünk el: egyikben *Dalma* férfi (Vörösmarty, Petőfi és Jókai; az utóbbinál a név a hősnő leány voltát leplezi), másikban nő (Vajda Péter és Jókai). Az átváltás tehát Jókainál történt. Hogy Petőfi miért választotta a maga számára a „rémitő, rettentő” harcos nevét, nem tudjuk. Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy Petőfin, Vajdán és Jókain kívül Vörösmartyval is kapcsolatosultja e nevünket mindenképpen ajánlásra érdemesíti. | Mikesy Sándor

Kétágú. Mit jelent ez a szó Arany János versének, „A Jóka ördögé”-nek jól ismert sorában: „A légynek sem ártott, mióta kétágú”? A MNy. LI, 230 szerint a költő ilyen értelemben használta: 'páros, házass', mert — így szól a megokolás — „A Nyelvörhöz írt széljegyzetei között a következő olvasható: »Kétágú a. m. *páros*: 'A légynek sem ártott, mióta kétágú' (házass). Ar. Jókai örd.» (VOINOVICH GÉZA: MNy. XIII, 156).” De ha megnézzük VOINOVICH cikkét, azt vesszük észre, hogy egy kis bibéje van a dolognak. VOINOVICH GÉZA ugyanis abban a cikkében szögletes zárójelbe tette és dült botúkkal közölte Arany megjegyzéseit. Az az idézet, amely hivatva volna arra, hogy bizonyítsa a *kétágú* szónak 'páros, házass' jelentését, mint a cikkből kiteszik, éppenséggel nem Arany János széljegyzete, hanem a Nyelvörnek egy helye, nagy költőnk pedig ezt a megjegyzést írta oda melléje: *Sic!*, a széljegyzet tehát ez a felkiáltójeles latin szó.

Vajon mit akarhatott Arany kifejezni ezzel a megjegyzésével? Talán helyeslését, hogy úgy van, igaz, a *kétágú* csakugyan azt jelenti: 'páros, házass'? Korántsem. Inkább méltatlankodás rejlik a széljegyzetben. Ezt akarta vele mondani a költő: „Így van itt megírva, bármily hihetetlen! Az én versemmel akarják igazolni azt a képtelen magyarázatot, hogy a *kétágú* annyi mint *páros, házass!*”

Még e nélkül a *Sic!* nélkül is, magából a költeményből is kiviláglik, hogy a *kétágú* szónak nem lehet itt 'páros, házass' értelme. Hiszen a „szémbes” Juditnak szégyén,

¹ A Zalán Futásában egy fejedelmi leány neve *Dalamér* (II. ének: „tudatlan ajakkal *dall* vala Háborról”), és az 1827-ben szerzett Egerben Dobó István kisebbik leánya *Dalár*.

sajnálni való férjét így jellemzi Arany a versben: „Pedig áldott ember Jóka, mint a friss vaj: A légynek sem ártott, mióta kétágú, Oly szelíd, türelmes, jó tulajdonságú.” A jellemzést bizonyára nem úgy kell érteni, hogy Jóka csupán azóta olyan áldott jó ember, mióta feleségül vette Juditot, hanem már születésétől fogva, azaz mióta két lába van, mióta él. Ezt LEHR ALBERT már jó ötven évvel ezelőtt részletesen megmagyarázta a MNy.-ben (II, 221). Nem tudom ugyan megállapítani, hogy a szalontai népnyelvből fel van-e jegyezve a *kétágú* szónak ez a jelentése, de CsÚRY BALINT ilyen szólást közöl szótárában (I, 486) a Nagyszalontától nem túlságosan messze eső Szamoshátról (irodalmi helyesírással idézem): „Ilyet se láttam még, mióta *kétágú* vagyok (= mióta két lábon járok, mióta élek).”

NAGY J. BÉLA

Pajtás. 1. A *pajtás* közismert jelentése a magyarban: 'contubernalis, sodalis socius; Mitgeselle, Gefährte'. Ez a főnév nyelvünkben 1552 óta van kimutatva (BÁRCZI MNy. LI, 363).

A *pajtás* szónak a magyarban biztos etimológiája nincs. A SzófSz. két megfejtési kísérletet emel ki: Az első, általában elfogadott magyarázat (ALBERT JÁNOS: NYr. XXII, 241—5) szerint a szó egy oszmán-török eredetű (tör. *pejk*>) *pajk* 'gyermek, inas' főnév és a szláv eredetű (szl. *tovariš*>) m. *társ* főnév összetétele. A másik, kevésbé elismert magyarázat (KARDOS ALBERT: NYr. XVII, 130—31) szerint a *pajtás* a (déli szláv *pojata*>) m. *pajta* 'Scheuer, Speicher' -s képzős származéka, eredeti jelentése tehát 'együttlakó, egy fedél alatt lakó' volna. A SzófSz. azonban — megokoltan — egyiket sem tartja megnyugtatónak.

A SzófSz. megjelenése óta ketten is foglalkoztak a magyar nyelvészeti irodalomban a szó eredetével. SIMON GYÖRGYI (MNy. L, 171—3) a korábbi véleményeket és nyelvtörténeti adatokat újra mérlegre téve arra a vélményre jut, hogy a „leghelyesebb volna a törökre visszamenni, de nem a *peik*-ből, hanem a *bei-tas*, *pajdas* vagy a PATRUBÁNY LUKÁCSTÓL (NYr. XXVI, 393) közölt *bojdas* 'egykorú, kortárs' szóból megközelíteni a megoldást” (i. h. 172). — Vele pontosan egy időben foglalkozott a lengyel *pajtaszsal* kapcsolatban a m. *pajtás* szó eredetével JAN REYCHMAN lengyel tudós is (NYr. LXXVIII, 226—9 és előzőleg röviden Jezik Polski XXXIII, 407—8), aki — MIKLOSICH régi magyarázatára (TürkEl. 138) támaszkodva (a továbbiakban a hivatkozások a Nyelvőrre vonatkoznak.) — SIMONNAL lényegében azonos eredményre jutott: szerinte az oszmán-törökben volt egy (vagy perzsa eredetű, vagy eredeti török) *paitaş* ~ *paidaş* 'útitárs → sorstárs → társ' szó, amely a török hódoltság idején elkerült a magyar, illetőleg szomszédos országokba (Horvátországba, Morvaországba), és így valószínűleg szlovák közvetítéssel Lengyelországba is (i. h. 228).

Újabbán tehát úgy látszik, hogy a közfelfogás — a hivatkozott kutatások alapján — lényegében MIKLOSICH, illetőleg PATRUBÁNY egykori magyarázata felé hajlik: a *pajtás*-t egyetlen oszmán-török, alapjelentésében a magyaréval azonos ('társ') szó átvételének tartja.

Nemrégiben — a cseh szókincs magyar elemeinek vizsgálata során — magam is foglalkoztam *pajtás* szavunk eredetével és jelentéstörténetével, miután ez a szó a morvaországi nyelvjárásokba is átkerült és ott ma is él. A következőkben e vizsgálódásaim eredményeinek közreadásával kívánnék hozzájárulni a kérdés irodalmához és ezzel elősegíteni az eredet sokat vitatott kérdésének végső megoldását.

2. Bár — nem lévén turkológus — a MIKLOSICH—PATRUBÁNY—REYCHMAN-féle oszmán-török etimológia helyessége tekintetében nyilatkozni nem tartom magam illetékesnek, több körülménynél fogva fel kell tennem, hogy az helyes:

A) MIKLOSICH és PATRUBÁNY etimológiáját annakidején sem turkológiai részről

támadták, hanem magyar nyelvtörténeti „érvekkel” vetették el; de ma már világos, hogy ezek az úgynevezett érvek főleg azért fogalmaztattak meg, hogy lehetővé tegyék egy másik — ugyan szintén oszmán-török, de a MIKLOSICH—PATRUBÁNY-félenél sokkal tetszetősebb — etimológia valószínűsítését, nevezetesen a bevezetőben már ismertetett ALBERT-féle származtatást. ALBERT ugyanis a szónak a török *pajdaš*-ból való származtatását annakidején azért vetette el, mert szerinte „... a magyar nyelvemlékekben egyetlen egyszer sem fordul elő a mai, az egyeztetett tör. *pajdaš*-nak leginkább megfelelő, *pajtás* alak”, és azt állította továbbá, hogy ez a szavunk valamennyi régi és újabb kútfőben *pajtárs*-nak írva fordul elő (Nyr. XXII, 242). SIMON azonban kimutatta, hogy ALBERT-nek idézett megállapításai a maguk idején sem állták meg helyüket, és ALBERT cikke óta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN egy további régi: 1570-ből való *pajtás* adatot is napvilágra hozott (MNy. X, 187), amely hosszú időn keresztül és még SIMON cikkének megírásakor is a szó első előfordulásának számított egészen 1955-ig, amikor BÁRCZI (i. h.) kimutatta, hogy Erdélyben a XVI. század derekán a *pajtárs* alakváltozat már általánosan el volt terjedve. Mindenesetre ALBERT állításaival szemben a valóság az, hogy a *pajtárs* és *pajtás* alakok a nyelvtörténet folyamán szinte egyszerre bukkannak fel, és évszázadokon keresztül élnek egymás mellett.

B) A déli szláv nyelvekben, amelyek az oszmán-törökkel a magyarnál korábban és tovább érintkeztek, a magyar *pajtás* szó jelentésével egy — a korábbi tanulmányokban sokat hivatkozott török előzményre emlékeztető — *d-s: pajdaš* alakváltozat van általánosan elterjedve (vö.: BELLOSZTENEZ, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*. 1740—; A. A. WOLF, *Slovensko-nemški slovar*. 1895.; HASz. IX, 262; továbbá a bolgárra nézve Б. ЦОНЕВ, *Устория на българскии език II*, 1934. 177). A horvátban és a szlovénben a szó régi, amit az idézett szótárakban szereplő származékok nagy száma és gazdag jelentéstartalma is bizonyít. A HASz. szerint a XVII. század közepe óta vannak rá adatok, véleményem szerint azonban ide tartozik az OklSz. (620) 1538. évi — a *marthalócz* címszó alatt közölt — következő adata is: „Martholoezy enim et alii *paydasnyeczy* solicitant nos pro pecuniis”; ez a *paydasnyeczy* szóalak ugyanis — szerintem — nem más, mint az oszmán-törökből átvett *pajdaš* szláv *-nik* főnévképzővel továbbképzett horvát vagy szlovén *pajdaš-nik* alakváltozatának többes nominatívusa, akárcsak a *martholoezy* alak is, amely szintén horvát ~ szlovén (és nem latin!) többes nominatívusi alak ebben az oklevélben.¹ Ez a szlovén—horvát—bolgár *pajdaš* alakváltozat nem szláv eredetű, nemigen származhat a magyar *pajtás*-ból sem, mint azt MIKLOSICH (i. h.), a Horvát Akadémia Szótára, A. A. WOLF (i. m. II.) és Б. ЦОНЕВ (i. h.) felteszi, tehát csak az oszmán-török *pajdaš* átvétele lehet.

C) *Pajtás* alakváltozat a déli-szláv nyelvek közül csak a szerb—horvátból ismeretes, de említésre méltó, hogy a rendelkezésemre álló szótárak közül csak két újabb keletű közli nőnemű *пajташница* alakpárjával együtt ’kamerad’ és ’kameradin’ jelentéssel, több származékát azonban ezek a szótárak sem ismerik (vö.: G. POPOVIĆ WbSerb.-Dt. II, 254; Sw. RISTITSCH—J. KANGRGA, WbSerb.-Dt. II, 630), míg VUK SR. KARAD-SCHTSCH szótárának még harmadik, 1898. évi kiadása sem ismeri. Ebből arra következtethetünk, hogy a *pajtás* a szerb—horvátban újabb keletű és magyar eredetű.

A fentiek alapján kétségtelennek látszik a magyar *pajtás* etimológiai összefüggése a szó korábbi irodalmában sokat idézett oszmán-török *pajdaš* szóval. Ez az összefüggés

¹ Az OklSz. adatának pontos nvelvi meghatározásához nem tudtam megnézni az eredeti oklevelet, mivel az OklSz.-ban jelzett Nádasdy-gvűjteményt azóta többször átrendezték; a nvelvi meghatározást tehát a következőkre alapítom: a) a szó *d-s* változata az oszmán-töröknél kívül csak három déli szláv nyelvben ismeretes: a szlovénben, a horvátban és a bolgárban: — b) az oklevél valamely, a töröktől sunyargatott Nádasdy-birtokról való, tehát a bolgár nyelv nem jön figyelembe.

lehet közvetlen, s ez esetben a magyar *szó* a megfelelő oszmán-török *szó* átvétele volna, mint azt MIKLOSICH, PATRUBÁNY és REYCHMAN hitték, — de lehet közvetett is úgy, hogy a szót egy déli szláv nyelvből vettük volna át. Én az utóbbi lehetőséget tartom valószínűbbnek azért, mert: 1. a *pajtás* (a jóval korábbi *társ* szavunkkal kontaminált) *pajtárs* alakváltozatában Erdélyben már a XVI. század derekán általánosan el van terjedve, tehát jóval korábbi átvétel kell, hogy legyen; — továbbá 2. a B) alatt idézett déli szláv, különösen horvát adataim arra vallanak, hogy a horvátban a *pajdas* a XVI. század első felében elterjedt, tehát szintén jóval korábban átvett szó volt, és így innen átkerülhetett a magyarba már Magyarország török megszállása előtt is.

3. Ami mármost a *pajtás* és a *pajtárs* viszonyát illeti, véleményem nagyjából megegyezik SIMON GYÖRGYIÉVEL; az átvett alak (akár közvetlenül az oszmán-törökből, akár pedig délszláv közvetítéssel vettük át a szót) *pajdas* lehetett. Ez a szóalak azonban rögtön az átvétel után a magyarban már rég meglevő és akkoriban már számtalan összetételben előforduló (l. SIMON példáit: i. h. 172) *társ* szavunk hatása alá került, és mint-hogy az átvétel végének nemcsak a hangalakja mutatott némi rokonságot a *társ* szóval, hanem az átvétel jelentése is szinte teljesen azonos volt emezével, a *pajdas* a *társ* hatása alatt *pajtás*-sá változott, illetőleg a két szó a *pajtás*~*pajtárs* alakváltozatokká kontaminálódott.

Nem tartom viszont valószínűnek a SIMONTól felvetett másik lehetőséget a *pajtárs* alakváltozat létrejöttének magyarázatára, mely szerint a *pajtás*>*pajtárs* fejlődés a *háss*>*hárs*, *nyáds*>*nyárs*, *fassang*>*farsang*, *tassoly*>*tarsoly* stb. analógiájára, azaz egy hosszú *ss*-nek *rs*-sé való elhasonulásával történt volna. Az analóg példaként idézett szavak (*hárs*, *farsang*, *nyárs*, *tarsoly*) nyelvtörténeti adatai azt mutatják, hogy az *ss*>*rs* elhasonulás a XVII. század folyamán történt: ezeknél a NySz. és az OklSz. a XVI. század közepétől-végéig még nem idéz *rs*-es, azaz elhasonult alakváltozatokat (ilyeneket ez esetekben csak a XVII. századtól találunk a NySz.-ban és az OklSz.-ban), míg a *társ* — amely eredeti, etimologikus *r*-t tartalmaz — nyelvtörténeti adatai kezdettől fogva *r*-rel vannak írva.

A két alakváltozat használati terheltségét, illetőleg használati körét és stílusértékét tekintve úgy vélem, hogy az előbeszédben a *pajtás* változatot használták, azaz a *pajtás* volt a népi, míg a *pajtárs* írott nyelvi alakváltozat volt, mint ahogy a *társ* is a XV—XVI. században még művelt nyelvi szó (könyv-szó) lehetett. E mellett szólnak a következők: a) a két alakváltozat származékai (*pajtás*ság, *pajtás*skodik, illetőleg *pajtárs*ság) szintén népi, illetőleg művelt nyelvi használatúak; b) népi használatú alakváltozatnak érezték — a NySz.-ban (III, 1213) *pajtás* címszó alatt közölt idézeteik szerint — a *pajdas*-t Thaly Kálmán és Faludi Ferenc is; c) a különböző nyelvek közötti kölcsönzések, amennyiben közhasználatú, illetőleg népi használatú szavakról van szó, közvetlen népi érintkezésen alapulnak: az átvevő nyelv az átadó nyelvből népi használatú (és nem művelt nyelvi) szavakat vesz át; azokba a nyelvekbe, amelyek felé a szót a magyarság közvetítette — akár közvetlen érintkezés útján (morva tájszólások, szlovák, kárpátukrán), akár egy másik nyelv (szlovák) közbeiktatásával (pl. a lengyel felé) —, a *pajtás* alakváltozat került át.

A szónak a *pajkos*-sal együtt felbukkanó *pajktárs* alakváltozata szerintem vagy a szótáríró etimológizáló hajlamának terméke, vagy elírás.

4. A lengyelen (erről l. REYCHMAN idézett cikkét) és a kárpátukránon (vö. CSOPEY: NyK. XVI, 285) kívül a magyar nyelvterületől északra elhelyezkedő szláv nyelvek közül a *pajtás* 'consors, socius; Kamerad, Gefährte' jelentéssel megvan a szlovákban is (PALKOVIC 1425; JANČOVIČ I, 184; KÁLAL 447; HVOZDZIK I, 807); megvan továbbá a morvaországi nyelvjárásokban (BARTOŠ, Sl.; BARTOŠ, Dial. 245; Frenš.; Mistf.; szlovák

forrásból idézi KOTT VII, 175 is) és a cseh tolvajnyelvben is (TREIMER 71).¹ Igen figyelemreméltók azonban a szónak morva nyelvjárási jelentéstani viszonyai.

A *pajtás* jelentései a morva nyelvjárásokban: 1. 'darcha, čtverák, šelma; semmirekellő, gazember' (Mistř.); 2. 'csúfnév, szidalmazó név': „Ty pajtaši”! (KOTT VII, 2. jelentése); 3. 'nafintény, nastrojeny panák, hastroš; kikent-kifent ficsúr, madárijesztő' (BARTOŠ, Sl.; Frenš.; KOTT VII, 3. morva adata és KÁLAL 2. jelentése). Ebben a jelentéskörben mozognak a szó morva nyelvjárási származékai is: *o-, při- pajtášit, -im*: 1. 'oklamati, ošiditi; becsap, megcsal' (KOTT, Dod.); *s-pajtaši* 'snadno uloviti, ukrásti; könnyen megszerez, ellop' (BARTOŠ, Sl.); 'nastrojiti, vyfintit; kiöltöztet, kiken-kifen' (BARTOŠ, Sl., KOTT VII.); *vipajtášit, -im -vipajtášovat, -uji* 'ziskati něco záludným způsobem; vala-mit család módon megszerez, kicsal': „Vipajtášiy na mne širák”: 'kicsalta a kalapomat' (Mistř.). — Valószínű, hogy ide tartozik a morva nyelvjárási *pajtat* 'kořistiti, krásti; zsákmányol, lop' (KOTT, Dod.) ige is.

Idézett adataim szerint tehát a *pajtás* alapjelentése a morva nyelvjárásokban 'gazember → semmirekellő', vagyis lényegesen eltér a szónak a magyarból, a déli szláv nyelvekből, továbbá a kárpátukránból, szlovákból, lengyelből és a cseh tolvajnyelvből jól ismert 'socius, consors; társ' jelentésétől.

Természetesen egyetértek REYCHMAN-nal abban, hogy a morva nyelvjárásokból kimutatott *pajtás* is a magyarból való,² noha ő figyelmen kívül hagyja a jelentések tekintetében mutatkozó különbségeket, mint ahogy ezekre a szó eddigi irodalmában nem mutattak rá. Ezek a jelentéstani különbségek pedig számottevőek, mert a magyarral való egyeztetés ellen szólhatnak, illetőleg az egyeztetés bizonyos nehézségeit képezhetik, amelyeket át kell hidalnunk.

Mindenekelőtt rendezzük és tisztázzuk most már a *pajtás* szónak az eddigiekben idézett különböző nyelvi adatokból megállapítható jelentéstani viszonyait: 1. A magyarban — a szótárak és egyéb nyelvészeti irodalom szerint — a *pajtás* jelentése mindig 'contubernalis, sodalis, socius; Mitgeselle, Gefährte; társ' volt. Ez a jelentés pontosan megfelel az átadás szempontjából számba jövő horvát és szlovén nyelvből eddig ismert jelentésnek. — 2. A szlovák és kárpátukrán *pajtaš* jelentése azonos a magyarával. — 3. A cseh tolvajnyelvi *pajtaš* jelentése szintén megegyezik a szó magyar jelentésével. — 4. A lengyelben a *pajtasz* alapjelentése ugyancsak 'sodalis, socius', de itt már találkozunk egy 'nevetséges külsejű' jelentésváltozattal is, amely REYCHMAN feltevése szerint a *pajac* szó bizonyos fokú hasonlósága miatt keletkezett (i. h. 229). — 5. A morva nyelvjárásokból ismert jelentések viszont a magyar, a kárpátukrán, a szlovák, továbbá a cseh tolvajnyelvi és a lengyel adatokból ismert 'socius, sodalis stb.' jelentéssel szemben egy 'latro; čtverák, dareba; gazember, semmirekellő' alapjelentés körül csoportosulnak, és kialakulásuk szempontjából feltehetőleg a következőképpen viszonyulnak egymáshoz: 'čtverák; gazember; latro → csúfnév, szidalmazó név → nafintény ~ nastrojeny panák, hastroš; kikent-kifen ficsúr, madárijesztő.' A 'latro' alapjelentéshez kapcsolódnak a szó morva nyelvjárási igei származékainak 'lop, csal, kicsal' stb. jelentései is. — Ezek a jelentések határozottan elválnak a korábbiakban idézett magyar, kárpátukrán, szlovák, lengyel 'socius'-féle jelentésektől; csak a lengyel 'nevetséges külsejű' jelentésváltozat hozható első hallásra kapcsolatba a morva nyelvjárásokból ismert 2. 'nafintény ~ nastrojeny panák, hastroš' jelentéssel.

Most megkísérelhetjük annak tisztázását, összefügg-e és hogyan ez a 'latro' alapjelentésű morva nyelvjárási *pajtaš* főnév a magyar *pajtás*-sal.

¹ Az itt használt rövidítésekre nézve l. MNy. LI, 453—4 és LII, 310.

² A morva nyelvjárási *pajtás*-t a magyarból származtatja KNEIŽSA (Ethn. XLV, 64) és FR. HOREČKA (i. m.) is; KNEIŽSA azonban a szó morva nyelvjárási jelentéseit nem idézi.

Mivel a *pajtás* főnév a morva nyelvjárásokba a legnagyobb valószínűséggel a magyarból, illetőleg a magyaron keresztül kerülhetett, felteszem, hogy a szónak volt egy 'latro' vagy hasonló jelentésváltozata a magyarban is; ez a jelentésváltozat korát tekintve az átvétellel egyidős, stiláris értékét tekintve pedig vulgáris használatú lehetett, ez a nyelvjárási-vulgáris jelentésváltozat közvetlen népi érintkezés útján került át a morva nyelvjárásokba, és ott a mai napig fennmaradt; a magyarban viszont ez a jelentésváltozat — a *pajtás* szövegének a *társ*-sal való népetimológiai azonosítása folytán megerősített 'socius' főjelentés mellett — viszonylag korán kiveszett.

Feltevésmben a morva nyelvjárási adatok mellett a következő körülmények erősítenek meg: A) Az átadás szempontjából számbajövő — mint már kimutattam — horvát, illetőleg szlovén nyelvben a *pajdaš* szó első írásos előfordulása az OklSz. *martalóc* címszó alatt közölt, 1538-ból származó idéztem adata, amelynek jelentése az idézett mondatból világosan kitűnőleg 'latro; gazember, rabló' lehetett: „A *martalócok* és egyéb *pajtások* ugyanis a pénz miatt háborgatnak bennünket.” Minthogy — véleményem szerint — a *pajtás*-t a horvátból vagy szlovénből vettük át, ez a jelentésváltozat is át-kerülhetett a magyarba, és ott bizonyos ideig fenn is maradhatott a szónak 'socius; társ' főjelentése mellett. — B) A 'latro' mellékjelentés a horvátban, illetőleg a szlovénban jól ismert és máig élő 'társ' főjelentésből könnyen kifejlődhetett a következő módon: 'társ → társ a jóban-rosszban → cinkostárs → gazember'. Ez a jelentéskéjlődés a horvátban vagy a szlovénban folyhatott le, mivel a 'latro' jelentésváltozat a hivatkozott cikkekben közölt török szótári adatok szerint a törökben nincs kimutatva.

Fejtegetésem gyengéje az, hogy a *pajtás* feltett egykori magyar 'latro' mellékjelentését adatszerűen kimutatni nem tudom. Igaz ugyan, hogy a NySz. *társ* (*pajtás*) címszó alatt (III, 452) közölt néhány adata látszólag pontosan idevág. Egy Bornemisza Pétertől vett „idézet” például így szól: Born: Préd. 547: „Nasfankat bonczokunkat lator szolgainc, *paytarsinc* túlinc elfozthattyac”. Ebből az — egyébként a *pajtás*-ra vonatkozó egyik legrégebb magyar — adatból arra gondolhatnánk, hogy a XVI. század végén a *pajtás* a *lator* szinonimája volt, vagy hogy jelentése legalább is közel állt a *lator*-éhoz. Ezt a feltevést támogatná még a NySz. következő adata is: Com: Jan. 206: „Honnan való légyen a te *pajtársod*, gyalázatul magadnac ne tartsad”. Ha azonban megnézzük a NySz. eredeti forrásait, feltevésünk vitathatóvá válik; Bornemisza megfelelő helye ugyanis szószerint így hangzik: „*Nasfankat*, gyűrűnket, *Bonczokunkat*, es minder ekoffegűnket, *lator szolgainc*, *szomfzedinc*, *paytarűnc*, *predalo latroc*, *Törökűc*, *Tatárooc*, mind varunckal egyetembe *tűlinc elfozthattyac*” (az idézetben a kiemeléssel a NySz.-ban közölt csonkított szövegrészt jelölöm meg). Comenius Januájának vonatkozó mondata pedig csonkítás nélkül (megint kiemeléssel jelölve a NySz.-ban „idézett” részt) így szól: „*Honnan való légyen a' te kedves pajtársod*, [kulyerofed] és minémű állapotu nemes é avagy nemtelen, *gyalázatul magadnac ne tartsad* [tulajdonitsad]”. — Ezek a példák egyben azt is mutatják, hogy a NySz. idézett anyagát jelentéstani vizsgálódásokhoz csak az eredeti szövegekkel való egyeztetéssel lehet használni.

Esetleg ide lehetne vonni a NySz.-nak Csúzi Zsigmondtól (Evangéliumi trombita. Pozsony, 1723.) idézett két további adatát (65: *pajk-társalság*, 462: *pajk-társ*), amelyek jelentése az adott szövegösszefüggésben a 'latro' jelentéshez közelít, de már SIMON (i. h. 172) fölvetette, hogy csak Csúzi tudós népetimologizálásának eredményei lehetnek.

Ez az adathiány azonban — úgy gondolom — nem döntheti meg a fenti magyarázat valószínűségét, ha számba vesszük azt, hogy a morva nyelvjárásokbeli *pajtás* etimológiáját a szlávból megfejteni nem tudjuk; és mivel a morva nyelvjárásokban általános 'latro' jelentése a nyugati szláv nyelvekben (szlovák, lengyel) teljességgel hiányzik, ki kell zárunk a szlovák vagy lengyel közvetítés lehetőségét is.

NYELVMŰVELÉS

Az orosz szavak magyar átírásáról

(Megjegyzések „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásához)

I.

A nem latin ábécét használó nyelvek (orosz, görög, arab, kínai stb.) szavainak átvétele egy latin ábécét használó nyelvbe, amilyen a mi nyelvünk is — mint tudjuk —, két módon lehetséges. Az úgynevezett „átbetűzés” (transzliteráció) az idegen betűket adja vissza egy-egy meghatározott latin betűvel vagy jellel, az „átírás” (transzkripció) viszont az idegen szó kiejtését, hangjait teszi át írásba a latin ábécé segítségével. Az első megoldás tehát az idegen szó írásképeinek, a második a szó hangalakjának azonosítását biztosítja. Ez a két határeset.

A magyar helyesírási szabályzat általában a nem latin betűs írású idegen szavak „átírása”-nak elvét követte és követi lényegében most is. Ebben megegyezik a latin írású nyelvek többségének eddigi gyakorlatával. Ilyenformán például az orosz *Щедрун* családnév átírásai: angol *Shchedrin*, francia *Chtchedrine*, német *Schtschedrin*, holland *Sjtsjedrin*, magyar *Scsedrin* stb. Ezzel az eredeti orosz kiejtés ugyan megközelítően biztosítva van, viszont például a nevek bibliográfiai ábécé-rendbe sorolása, a szerzők személyének azonosítása stb. területén áthidalhatatlan nehézségek támadnak. Éppen ezért, az egyes nemzeti átírások okozta nehézségek kiküszöbölése érdekében, a cirillbetűk latinra való egységes „átbetűzése”-nek kérdésével külföldön — főleg a második világháború óta — számos cikk és nemzetközi értekezés foglalkozott. Megállapítható, hogy az egységes átbetűzés alapelve és gyakorlata egyre jobban tért hódít. Az ISO (International Organization for Standardization) erre vonatkozó úgynevezett ajánlásait („R 6”, „R 9”) több ország vezette már be nemzeti szabványként. Ennek értelmében például a *Щедрун* nevet az ajánlást elfogadó országokban egyformán *Ščedrin*-nek írják, — egyelőre a bibliográfiákban és egyéb nemzetközi jelentőségű nyomtatványokban, dokumentációkban. Talán nem túlzott az a feltevés, hogy ez az egységes írásmód lassan mégiscsak polgárjogot nyerhet az egyes nemzetek közhasználatú helyesírásában is, — elsősorban valószínűleg a környező szláv nyelvterületen. A kérdés tudományos és gyakorlati vonatkozásai mindenesetre bennünket is erősen érdekelnek.

Az itt következő megjegyzések egyelőre a mi helyesírásunkban eddig követett átírási — tehát nem átbetűzési — alapelvek tiszteletben tartásával készültek. Továbbá kizárólag „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954. évi 10. kiadására vonatkoznak (a továbbiakban: AkII.), függetlenül attól, hogy a szabályok már az előző kiadásban is körülbelül ugyanebben a formában megvoltak.

II.

I. Az orosz szavak átírása számunkra egészen más síkon jelentkező probléma, mint a görög vagy a kínai szavak átírásának kérdése. Az orosz nyelvet 1949—1950 óta szelvényben tanultuk és tanítottuk, magyar emberek százezrei ismerkedtek meg vele az iskolán kívül vagy az iskolában, s közműveltségünkbe az utóbbi h t—nyolc év alatt eléggé behatolt. Az orosz szavak, amelyeket kénytelenek vagyunk magyarra átírni, esetleg eredeti, cirillbetűs alakjukban is felmerülnek az iskolázott olvasó szeme előtt, kiejtésük visszhangozhat fülében. Az orosz nyelvnek az iskolázástól befolyásolt élő gyakorlatával a szabályozásnak 1954-ben már feltétlenül számolnia kellett volna. De számolnia kell az orosz nyelv ismeretével a jövőben is. Elő-

ször is úgy, hogy ügyel a már kialakult gyakorlat igényeire, másodszer úgy, hogy egynémely dolgot — amik talán úgysem a helyesírás, hanem inkább a helyes ejtés kérdései — rábíz a közműveltség egyéb eszközeire, az iskolára, rádióra, színházra stb. Magától értetődő követelmény továbbá, hogy mind a közműveltség említett eszközei, mind az átírás szigorúan ragaszkodjék az irodalmi orosz kiejtéshez. A szabályokba öntött átírást írók, fordítók, szerkesztők, újságírók, lektorok, előadóművészek, rádióbemondók s nem utolsó sorban tankönyvírók, tanárok és diákok is használják, tehát az érdekeltek elég széles rétege merít belőle útbaigazítást. Ennélfogva nem szabad elvont tudományos rendszerként megalkotni, hanem gyakorlatilag jól használható tájékoztatónak kell lennie, amely a szabályokat az orosz nyelvnek elsősorban a magyar ember számára megfogalmazott összefüggéseiből „magyarázza”, teszi megjegyezhetővé. Tételeinek elrendezésében — a közhasználatra való tekintettel — mindenesetre didaktikusnak kell eljárnia.

Már az AkH. előző, 9. kiadásában közzétett szabályokat is hasznos és jó lett volna a)aposabban megvizsgálni, de különösen helyénvaló lett volna ez a vizsgálat a 10. kiadás előkészítése során. Az átírás szabályainak jelenlegi összefoglalása ugyanis (AkH. 291—306. pont) az említett követelmények szempontjából elég sok kívánnivalót hagy maga után.¹

2. „Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása” című fejezet beosztása a következő. A 291—294. pont néhány általános szabályt közöl, a 295—298. pont bizonyos mássalhangzók, a 299—301. pont a magánhangzók átírásával foglalkozik, a 302—304. pont a *э* és *е* átírásának van szentelve, végül a 305. pont a zöngésülés-zöngétlenedés jelenségét, a 306. pont az oroszba átvett idegen szavak átírásának módját tárgyalja.

Úgy látszik, ez a mechanikus sorrend (mássalhangzók, magánhangzók, *э*, *е* stb.) hozta magával a szabályzati rész fő hibáját. Ez abban áll, hogy az úgynevezett lágy (palatalizált) orosz mássalhangzóknak az idegen ember szempontjából legfontosabb és az átírás egész mivoltát meghatározó jelenségét kettészakítja, és egymástól messze eső pontokban (295. és 300—304.) kénytelen tárgyalni. A 300—304. pont, mely lényegében valóban a lágy mássalhangzók jelenségkörét öleli fel, a kérdést hol mássalhangzók, hol magánhangzók címen fejtegeti, ami persze semmiképp sem teszi könnyűvé a szabályok közti tájékozódást. Így aztán érthető, hogy egyes, hangtanilag azonos elbírálás alá eső jelenségekről más és más pontokban kapunk felvilágosítást. Például ha mondjuk a *перья* szó átírása iránt érdeklődünk, erről a 300. pontban lelünk tájékoztatást, viszont a *перьев* — különben teljesen azonos elv szerinti — átírásáról a 303. pont intézkedik. Másrészt sok az ismételtetés és utólagos betoldásnak ható szabály. Például a 300., 301., 304. pontban egészen felesleges újra elmondani, sőt példával is újra illusztrálni azt, amit a 295. pont már egyszer leszögezett, hogy tudniillik a *м*, *д*, *н* betűt bizonyos kapcsolatokban *ты*, *гы*, *ны*-nek írjuk át. A 305. pont (zöngésülés-zöngétlenedés) viszont — ha már a helyesírás kérdései közé bevették — inkább az általános jellegű megjegyzések között, a 294. pont után volna helyén. Általában hiányzik a szabályokból a szerves, egységes, elvi alapvetés, és nincsenek jól megszerkesztve: nem keltik sem egységes, sem jól rendezett egész benyomását.

¹ Az orosz szavak és tulajdonnevek akadémiai átírását — annak idején, 1949-ben — nem az Akadémia Helyesírási Főbizottsága, hanem más testület dolgozta ki. Bár a Főbizottság több tagjának kisebb-nagyobb kifogásai voltak részben a szabályozás alapelvei, részben egyes konkrét szabályokkal szemben, elsősorban a további bonyolalmak elkerülése, illetőleg az évek során már valamennyire kialakult egységes gyakorlat fenntartása érdekében a Főbizottság a korábbi szabályokon lényegében nem változtatott sem a 9., sem a 10. kiadás során. — A SZERK.

3. Elvileg helytelen a 304. pont második része: „На azonban az orosz *т, д, н* betű után álló *ь*-t még jésítő magánhangzó követi, a *ь*-t elhagyjuk, és a jésítést csak egyszer, mégpedig *ты, гу, ну*-nyel jelöljük: *крестьянство = kresztyansztvo; Аксинья = Akszinya; stb. (Vö. 303.)*”

Ezek szerint például a következő átírást kell követni: *Татьяна = Tatyjana; нить = pityo; братья = bratyja; дьявол = gyavol; судья = szugya; воскресенье = voszkreszenye; печенье = pecsenye; Арсеньев = Arszenyev; stb.* Ez azonban szöges ellentétben áll az irodalmi orosz kiejtéssel és kiejtési normával. Nem is következetes, mert viszont a 300. pont értelmében például a *дверью* átírása — az orosz kiejtésnek teljesen megfelelően — *dverju*, a *лишьего-é liszjevo, Наталья-é Natalja*, a 303. pont példái szerint pedig *Ильич-é Iljics, Прокофьев-é Prokojjev*. Mire jó a *ь* eltüntetése bizonyos esetekben és megtartása más esetekben, — méghozzá minden megokolás nélkül? Aki az orosz kiejtést valamennyire is ismeri, tudja, hogy itt megint azonos jelenségről van szó, és hogy a *ь* hangot a *ь* után az összes felsorolt példában ki kell ejteni. Ez már más kérdés, hogy ez a *ь* kiejtés közben mennyire tud az adott hangtani környezetben érvényesülni, mennyire hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz. Annyira semmicsetre sem, hogy ilyen egyszerűen eltüntethető legyen. Hadd szögezzük le ezért az orosz kiejtési norma alapján, hogy az egyetlen helyes átírás minden olyan esetben, amikor *ь* és *ь* után *е, ё, и, ю, я* következik, e magánhangzók *ь* előtétes írása, függetlenül attól, hogy a *ь* előtti mássalhangzó *гы, ну, ты*-nek írandó-e különben, vagy másnak, például *р, sz, л*-nek. Vagyis az említett szavak helyes átírása: *Tatyjana, bratyja, szugya, pecsenyje stb. (vö. Грамматика русского языка т. I. АН. СССР. М., 1953. стр. 98).*

Egyébként a „jésítést csak egyszer jelölni” kifejezés maga is teljesen értelmetlen. Hiszen az orosz is csak egyszer jelöli a *т, д, н* lágyágát ezekben a szavakban. Itt nem a lágyág „kétszeres” vagy többszörös jelöléséről van szó — ilyesmi egyáltalában nem is létezik —, hanem arról, hogy van egy lágy mássalhangzó + egy olyan *ь* hang, amelynek külön ortográfiai jele nincsen, hanem a *е, ё, и, ю, я* hangoknak *ь* utáni pozíciójával van adva.

4. A 306. pont jelenlegi szövege félreértésekre adhat okot. Nem jelzi ugyanis a különbséget az idegen eredetű, de orosz szóvált szavak, tulajdonnevek (*эскадрон, Герцен*) és az oroszban is idegen szavak, elsősorban külföldi tulajdonnevek (*Руссо, Золя, Маркс*) átírása között. Az idegen szavak átírására nyilván a 273–289. pontban foglaltak mérvadók, akkor is tudniillik, ha orosz szövegben található, tehát: *Rousseau, Zola, Marx, adagio, barokk*, nem pedig *Russzo, Zolja, Marks, adaszio, barokko*. Legalábbis gyakorlatilag ez derül ki a 274., 276. pontból és a szótári részből, ahol a *Marx* szó ebben az alakban szerepel. Mindenesetre szükséges lett volna a 306. pontot egy ilyen értelmű utalással kiegészíteni. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy az Akadémia 1950. évi határozatában ez a kérdés a személynevekre vonatkozóan már szabályozva volt. Ott így szerepelt: „Nem orosz személyek nevét magyar szövegben eredeti alakjában írjuk, például: *Шекспир* átírása *Shakespeare*.” (Vö. A MTA határozata az orosz nevek és szavak magyar átírása ügyében: Nyr. LXXIV, 476–480). Miért maradt ez ki a jelenlegi szabályok közül?

5. A nemzeti fonetikus átírás — lényegénél fogva — mindig könnyen zsákmányul eshet a vulgarizáló törekvéseknek. Igazolja ezt az Akadémia említett, 1950. évi határozata is, amikor kijelenti: „A szabályzat olyan átírást szab meg, amely csupán a magyar írásban meglévő betűk használatán alapszik, és ezeket úgy használja, ahogyan a csak magyarul tudó olvasó ejti” (uo. 477. — én ritkítottam). Eszerint mondjuk *Byron, Montesquieu* átvétele a magyarba ebben a formában nyilván aligha lehetett helyes, hiszen a csak magyarul tudó olvasó ezeket el sem tudja olvasni, ellenben — iskolai orosz nyelvoktatás ide vagy oda (ti. 1950-ben!) — írjunk át mindent úgy, mint ha

iskola, műveltség nem is lenne, oroszul aztán az iskolázatlan ember tudjon csak jól kiejteni! A határozat itt bizony nem az általa emlegetett „csak magyarul tudó” olvasóra, hanem a nem emlegetett műveletlen olvasóra számított. Persze azóta nagyot haladtunk — bár az elvi helyreigazításra tudtommal még nem történt kísérlet —, mégis, alighanem az eredeti vulgarizálás maradványát kell látnunk az AkH. 298. pontjában, amely szerint az orosz „-ozo, -ezo birtokos ragot -ovo, -evo alakban írjuk át”. Ez a jelenség ugyanis: a) nem tartozik jogosan az átírás területére, mert aki az orosz szavakat a szabályzat alapján magyarra átírja, voltaképp nem köteles a cirillbetűkön kívül egyebet ismerni, tehát nem tudhatja, hogy az -ozo, -ezo végződés mikor rag, azaz mikor ejtendő valóban -ovo, -evo-nak, és mikor nem rag, például a *итрого, милого* esetében, amikor is -ogo-nak kell átírni; b) bár valóban megszilárdult fonetikai jelenség, mégsem mondható nagyobb fontosságúnak, mint az írásban ugyancsak nem kifejeződő egyéb kiejtési sajátosságok, például, hogy a *праздник* szó *ð* hangja, a *грустный* *т* hangja kiesik, vagy hogy a *что, чтобы* szó *ч* hangja *ui*-nek olvasandó stb.; c) czecket a kérdéseket mind az iskolára, illetőleg a közműveltség egyéb eszközeire kell bízni, mert nem helyesírási, hanem helyes ejtési problémák. Az oroszul már olvasó magyar közönségnek ezeket a kiejtési jelenségeket az orosz nyelvtanulás közben el kellett sajátítania, majd alkalmazza ezt az ismeretét az átírt szöveg olvasásakor is, annak eilénére, hogy *nyicsego-t, Tolszto-go-t, prazdnyik-ot, grusztnij-t, esto-t* lát leírva. Ez így tehát nem is átírás, hanem átbetűzés. Az átbetűzést elvileg a 290. pont vallja is, gyakorlatilag pedig az említett és hallgatlag nyilván elfogadott eseteken (*prazdnyik, grusztnij* stb.) kívül másutt kifejezetten is érvényesíti. A 296. pontban például az orosz *z* hangot — nagyon helyesen — *h*-val írhatja át (*ch* helyett), tehát joggal feltehető, hogy *e* hangnak a magyar *h*-tól eltérő kiejtését a helyesíráson kívüli tényezőknek kell tudatosítaniuk. Ugyanezért — szerintem — a zöngésülés-zöngétlenedés jelensége sem érdemelt volna külön pontot (305.) az átírás kérdései között.

6. Az orosz nyelvtani szakkifejezések magyar megfelelőinek területén ugyan még távolról sincsen meg a teljes egység, mégis van néhány, a gyakorlatban bevált elnevezés, amely elméletileg is jobban megokolható, mint az, amelyet az AkH. használ.

Пчен mindenekelőtt a *ь* magyar neve. Helytelen *lányító jel*-nek nevezni, mert nem lányít, hanem csak pusztán ortográfiai jele annak, hogy az előtte álló mássalhangzó lágy (vö. Грамматика русского языка т. I, стр. 97). Orosz nyelvoktatásunk kezdő éveinek terminológiai zűrzavarával magyarázható, hogy az említett helytelen elnevezés a gyakorlatban annyira elburjánozhatott, hogy még helyesírási szabályzatunk is kritikátlanul átveszi. Az iskola — az orosz megfelelő (мягкий знак) nyomán — *lányjel* vagy *lány jel* (vö. keményjel vagy kemény jel) elnevezéssel tanítja. A legpontosabb ugyan a *lágysági jel* elnevezés lenne, de ez — úgy látszik — nem tudott meghonosodni.

A 304. pontban teljesen váratlanul megjelenik a *jésítő magánhangzó* kifejezés, anélkül, hogy tudnók, mi az, mert sehol megmagyarázva nincsen. Nyilván a *e, ě, u, ю, я* értendő rajta. Nagyonis kétséges azonban, helyes-e ez a terminus technikus. Ezek a magánhangzók ugyanis: a) nem „j é s í t h e t n e k”, mert — éppúgy, mint a *ь* esetében — az előttük álló mássalhangzó lágy, ők tehát csupán ortográfiai jelei, nem pedig előidézői valamiféle „jésülés”-nek; b) de nem is „j é s í t e n e k”, mert hiszen éppen nem „jésen” vagy „jével” kell kiejteni az előttük álló mássalhangzókat, hanem lágyan, és a *j* elem csak olyankor jelenik meg a mássalhangzók után — mintegy kényszerből, másodlagosan —, amikor a lágy kiejtés másképp nem lehetséges. Ha pedig nem mássalhangzó áll előttük, akkor pozíciójuknál fogva a *j* hangot is jelölik, — ilyenkor sem „jésítenek”, mert nincs mit jésíteni. Az elmondottakból természetesen az is következik, hogy helytelen az orosz mássalhangzó „jésített voltáról” beszélni (303.). A *e, ě, u, ю, я* hang tan-
könyveinkben a *lágyságjelző magánhangzók* elnevezést viseli, ami legalább alapfunk-

ciójukra rávilágít, és így — véleményem szerint — megokolhatóbb kifejezés, ha nehezebb is, mint a kifogásolt terminusok. Fgyébként, ha a *jésítés* szó meghonosodását kutatjuk, kiderül, hogy ennek terjedése is elsősorban az Akadémia említett 1950. évi határozatának köszönhető. A *ь*-et is hol *jésítő jel*-nek, hol *lággyítójel*-nek mondja (Nyr. LXXIV, 478, 480).

7. Még néhány konkrét apróságot kell szóvátenni. Kimaradt a szabályzatból annak az eldöntés, mi a teendő, ha az orosz *jo* hangkapcsolat nem *ë*-vel, hanem csak *e*-vel van az eredetiben jelölve, pl. *елка*. Ha látszólag nem is nagy jelentőségű ez a kérdés, mégis elég ügyetlen dolog lett volna, ha pl. *Хрущев* nevét *Hruscsev*-nek írtuk volna át. A 300. pontból szerencsére tudjuk, hogy *Hruscsov* írandó, mert az ott közölt változatban *ë* van. Az orosz nyomda azonban a *ë*-t nem mindig használja, családnevekben meg szinte soha, legfeljebb lexikonokban.

Az átírás szabályainak megvilágítására szolgáló példák általában nem szerencsések, hiányzik a valódi, élő átírási problémákkal való kapcsolatuk. Közöttük sok az ásatag példa (*Державин, эскадрон, Царицын*), a jelentéktelen vagy ritka szó (*ветка, Белый, чьи, Вильямс, экскурс*, az utóbbi alig ismert, tudós műszó). Mennyivel jobb lett volna például a 301. pontban *Белинский* = *Belinszkij* vagy *pobeda* = *pobeda* átírását megadni, mert még ma is előfordul napilapokban a helytelen *Bjelinszkij, Pobjeda* (autó) alak. Vagy nem ártott volna a 299. pontba *Чернышевский* nevét is bevenni.

A 301. pontban (5. sor) utalni kellett volna a *szovjet* szóra mint kivételre. A szabály értelmében ugyanis ezt is *szovet*-nek kellene írunk. A szó ugyan *j*-vel írva előfordul a szótári részben, de egy cnyire ismert, használt jelzőnek a szabállyal ellentétes írásmódját mégis szóvá kellett volna tenni.

Helyesírási szabályzatról, nem pedig nyelvészeti szakkönyvről lévén szó, nem érthető a többször is előforduló *m, ђ, н* betűk ilyen sorrendje. Miért nem ábécé sorrendben szerepelnek: *ђ, н, m*? Az Akadémia idézett határozata még ezt a sorrendet követte „A *jésítés* jelölése” című fejezetben (Nyr. LXXIV, 478), viszont magában a szabályzati részben már ott is a *m, ђ, н* sorrend szerepel (uo. 480).

Utoljára még az egész orosz átírási rész nehézkes fogalmazásmódját és apró, de bosszantó szépséghibáit említhetjük meg. A 291. pont 8–10. sorában felesleges „Az átírt magánhangzókön” kezdetű mondat, mert az ott kifejezett szabályt — a hangsúly okozta kiejtési eltérésekkel kapcsolatban — a 293–294. pont tárgyalja. A 300. pont 3. sorában felesleges „az oroszban” kitétel; a 303. pont 2. sorában rosszul hangzik „azaz”; stb.

III.

A következő néhány pontban azokat a hangtani megfontolásokat szeretném vázolni, amelyeket az elkövetkezendő 11. kiadásban az orosz szavak átírásának megjavítása érdekében figyelembeveendőnek tartok, foltéve természetesen, hogy megmaradunk az átírás alapelvénél.

1. Az orosz szavak magyar átírásának fő problémája kétségtelenül az orosz *l á g y* (palatalizált) mássalhangzók valamiféle jelölése. Könnyű lenne a dolgunk, ha ezeknek a lágy mássalhangzóknak meglennének a magyar megfelelői. Azonban — miut ismeretes — az orosz lágy mássalhangzók közül a magyarban csak háromnak van meg a körülbelül egyenértékű párja (*gy, ny, ty*), a többi mássalhangzó lágy kiejtése a mi nyelvünkben általában nem ismeretes. Mindenekelőtt tehát az orosz lágy mássalhangzók eredeti kiejtését kell pontosan ismernünk.

Az orosz lágy mássalhangzók palatalizáltsága, illetőleg *j*-s hangeleme a kiejtésben nem érvényesül egyformán. A palatalizált mássalhangzó *j* eleme tökéletesen egybe-

olvadhat, együtt hangozhat a mássalhangzó eredeti, kemény hangértékével, más esetekben viszont — amikor a mássalhangzó, képzési módjánál vagy helyénél fogva nehezebben palatalizálódik — a *j* elem mintegy önállósul, többé-kevésbé külön hallatszik. A *j* hang hallhatóságának mértéke szerint bizonyos típusokat lehet megállapítani. Mivel azonban a rendszerezés itt helyesírási szempontból történik, alapjául nem magukat a palatalizált mássalhangzókat, hanem a palatalizálásnak az orosz nyelvben használt jeleit, vagyis az utánuk következő betűket kell vennünk.

Mint ismeretes, az orosz helyesírás a mássalhangzók lágyságát az utánuk következő lágyságjelző magánhangzókkal (*e, ě, u, ю, я*) vagy a lágyjellel (*ь*) jelöli.

Az öt lágyságjelző magánhangzó hangértéke a következő:

A) M á s s a l h a n g z ó k u t á n: a) *j* nélkül ejtett magánhangzó (*e, o, i, u, a*); ez a típus csak bizonyos esetekre korlátozódik: az orosz *e* és *u* mindig, a többi lágyságjelző magánhangzó azonban csak *ж, ш, ч, ц* és *д, н, т* után hangzik *j* nélkül: *оде = dve, желтый = zsoltij, меня = menya* stb. — b) *j* elemmel ejtett magánhangzó, amikor is egyes hangok (*з, с, л*) után kevésbé észrevehető a *j*: *взять = vzjaty, всюду = vszjudu, зелёный = zeljonij* stb.; mások (*б, м, п, ф, в* és *р*) után viszont elég erősen hallatszik: *ребята = rebjata, говорю = govorju* stb.

B) Minden egyéb esetben: *j* előttel ejtett magánhangzó (*je, jo, ji, ju, ja*); szó elején: *если = jeszli*; magánhangzó után: *Мойцев = Mojszejev*; *э* és *ь* után: *инъекция = injekcija, пьеса = pjesza*. Meg kell itt jegyezni, hogy az *u* csak *ь* után ejtendő *j*-vel: *воробы = vorobji*, másutt nem.

A hatodik lágyságjelölő betűnek, a *ь*-nek önálló hangértéke nincsen. *Д, н, т* után írva (*дь, нь, ть*) ezek lágyságát jelöli (*gy, ny, ty*). A *зь, сь, ль*, valamint a *бь, мь, нь, фь, вь* és *рь* esetében a palatalizáltság a nem orosz anyanyelvű ember számára alig észrevehető (*просьба, верьте*), illetőleg a *j* előttetés írásban úgyszólván kifejezésre jut (*семья, мазью, копьё*). Szóvégen ezek a hangok jobban érvényesülnek: a *ь* valami *j* és *h* közötti enyhe, de azért hallható mellékhangot jelez, amely például zárhangok utáni helyzetben nem egyszer elég közel áll a magyar *kapz, rakz* *z* hangjához: *дробь = drobj, ценъ = serj*; másutt gyengébb: *семь = szemj, апрель = aprelj, весь = veszj, мазь = mazj, богатырь = bogatirj* stb. (Az orosz lágy mássalhangzók kiejtésére l. többek között P. И. Аванесов, Русское литературное произношение. М., 1954.²; Грамматика русского языка т. I. Фонетика.)

Az úgynevezett *s* hangok lágyjeles alakjának (*жь, шь, чь, ць*) ma már csak történeti jelentősége van. A *жь* és *шь* kiejtése kemény: *ж, ш*; a *чь, ць* kiejtése éppúgy *j*gy, mint a *ч, ц* alaké.

2. A vázolt orosz kiejtés alapján önként adódik a mi átírásunk számára az az elv, hogy a *j* nélküli ejtés esetében (l. a) pont) mi se írjunk *j*-t, a *j* elemes ejtés (b) pont) és a *j* előttetés ejtés (c) pont) esetében pedig mi is írjunk *j*-t. A b) pontban említett gyenge *j* elemes ejtéseket nyugodtan átírhatjuk *j*-vel, ez a valóságos ejtéshez mindenesetre közelebb visz, mintha *j* nélkül történe átírásuk, illetőleg magyar kiejtésük.

Az egyetlen fennmaradó kérdés: a szóvégi *ь* átírása. Mivel a *ь* a maga funkciójában a többi lágyságjelzővel egyenlő értékű, és a mássalhangzónak — az *s* hangokat kivéve — szó végén is ugyanolyan mértékű palatalizáltságát jelzi, mint a lágyságjelző magánhangzók bármelyike, a *ь*-es szóvégi mássalhangzók *j*-vel való ejtése pedig — nézetem szerint — feltétlenül eléri például a *взять, всюду, зелёный* szavakban szereplő *j* elem intenzitását, azt hiszem, nincs jogunk megtagadni tőle a *j*-vel való átírást sem. Mindezt természetesen szükséges lenne megfelelő fonetikai vizsgálatokkal felderíteni. Egyelőre az a helyzet, hogy a *Гоголь, Даль, цель, дробь, кровь, семья, словарь*-t az AkH. szerint *Gogol, Dal, cel, drob, krov, szem, szlovar*-nak kell átírni. Ha ezeket a szavakat a magyar ember valóban *j*gy fogja kiejteni, akkor a szavak hangalakja — meggyőződésem szerint — sokkal távolabb

lesz az eredetitől, mintha a *Gogolj, Dalj, celj, drobj* stb. íráskép alapján történnék a ki-ejtés. Az akusztikain kívül fonológiai érv is szól a *j*-s átírás mellett. A jelenlegi átírás alapján ugyanis nem lehet megkülönböztetni a *стол — столь, готов — готовь, цел — цель* stb. szópárokat. A *j*-s átírás ezen is segítene. A szóvégi *j* csak a *сь* átírásakor lenne talán kissé szokatlan, azokban az esetekben, amikor a *сь* végződés az oroszban keményen is ejthető, nemcsak lágyan: *борюсь, каюсь* = *borjuszj, szagyiszj* (vagy: *borjusz, szagyisz*). Egyébként ezekben is gyakoribb a *сь* lágy ejtése (vö. Грамматика русского языка т. I, стр. 95).

3. Az orosz lágy mássalhangzók átírásának szabályait ezek szerint a következő három pontba lehet foglalni:

A lágyságjelzők (*e, ě, u, ю, я, ь*) előtt álló mássalhangzók közül:

1. a *д, н, м* mindig *gy, ny, ty*-nek írandó;

2. a *ж, ш, ч, щ* és *у* átírása változatlan: *zs, s, cs, scs, c*;

3. a többi mássalhangzót is változatlanul írjuk át, de ha lágyságukat *ě, ю, я* jelzi, akkor egy *j*-t írunk utána; ha a lágyságot *ь* jelzi, akkor a *j*-t csak szóvégen írjuk, másutt nem.

(Megjegyzések: a) A lágyságjelzők elé mindig *j*-t írunk akkor, ha nem mássalhangzó áll előttük, tehát: szó elején, magánhangzó után, *ь* és *ь* után. Az *u* elé azonban csak *ь* után írunk *j*-t. b) Magukat a lágyságjelző magánhangzókat (*e, ě, u, ю, я*) mindig *e, o, i, u, a* alakban írjuk át, a *ь* pedig eltűnik.)

Az AkH.-nak elsősorban gyakorlati szükségletet kell kielégítenie. Az orosz szavak átírása iránt érdeklődő nagyközönséget a lágy mássalhangzók problematikája aligha izgatja különösebben. Őt sokkal célszerűbb összefoglalóan és egyszerűen maguknak a lágyságot jelző betűknek az átírási módjáról tájékoztatni. A szabályokat tehát nem a mássalhangzók, hanem a magánhangzók és a *ь* átírása alapján kellene elrendezni, szemléltetni. Nézetem szerint továbbá még akadémiai kiadványban sem árt, ha az elvi tárgyalás után, a gyorsabb tájékozódás kedvéért, áttekintő táblázatot mellékelünk, még akkor is, ha egyébként a szabályzatban más helyen efféle táblázatok nincsenek. Ilyen vagy ehhez hasonló összeállításra gondolok:

Orosz betű	Helyzete	Átírása
Е	<i>д, н, м</i> után	<i>gye, nye, tye</i>
	szó elején, magánhangzó után, <i>ь, ь</i> után	<i>je</i>
	egyebütt	<i>e</i>
Ě	<i>д, н, м</i> után	<i>gyo, nyo, tyo</i>
	<i>ж, ч, ш, щ</i> után	<i>o</i>
	egyebütt	<i>jo</i>
И	<i>д, н, м</i> után	<i>gyi, nyi, tyi</i>
	<i>ь</i> után	<i>ji</i>
	egyebütt	<i>i</i>

Orosz betű	Helyzete	Átírása
Ю	<i>д, н, м</i> után	<i>gyu, nyu, tyu</i>
	egyebütt	<i>ju, ja</i>
Я	<i>д, н, м</i> után	<i>gy, ny, ty</i>
	szóvégi <i>з, с, л, б, м, н, ф, в</i> és <i>р</i> után	<i>j</i>
	egyebütt	—

(Megjegyzés: A táblázat az előző pontokban tőlem javasolt változtatásokat is tartalmazza, tehát kissé eltér az AkH. szabályaitól!)

4. Az orosz szavak átírásában jelenleg követett fonetikai alapelv az igazi problémákat a tulajdonnevek írásának területén veti fel. Itt ugyanis nagyon fontos követelmény, hogy az átírt alakból vissza tudjunk következtetni az eredeti névre. A fonetikus vagy félig fonetikus átírás pedig éppen ezt nem biztosítja kellőképpen.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk orosz személyt vagy tárgyat jelölő orosz tulajdonnevek (*Кузнецов, Пятигорск* stb.) és nem orosz tulajdont jelentő, az oroszban is idegen szónak számító idegen tulajdonnevek (*Плиний, Шекспир, Гюго, Мюнхен* stb.) között.

Az orosz nevek — ha eredetiek — aránylag könnyen felismerhetők, eredeti alakjuk visszaállítása sem kerül nagyobb nehézségbe, mint az orosz közneveké. Csak akkor okoznak gondot, ha idegen eredetűek: *Эренбург, Герцен* stb. Felmerült az a kérdés, hogy e szavak, származásukra való tekintettel nem kellene-e eredetibb, nem orosz alakjukban átvennünk. Tekintettel arra, hogy az említett két szót, bizonyos nemzetközi meghonosodás folytán, tudomásom szerint valóban eléggé egységesen *Ehrenburg*, illetőleg *Herzen* alakban írják, elvileg helyes, ha a kialakult gyakorlatot mi is átvesszük. Ilyen esetben — nemzetközileg ismert neveknél — a nemzeti helyesírások dolga az alkalmazkodás. Az már nem magyar helyesírási, hanem általános közműveltségi kérdés, hogy az eredeti írásmódot mennyire ismerjük. A nemzetközileg meghonosult írású orosz tulajdonnevek száma azonban igen csekély. Általában tehát az idegen eredetű orosz tulajdonnevekkel kapcsolatban is az az elv érvényes, hogy az orosz írásmód alapján vesszük át őket, mert csak így tudunk — a fonetikus átírásból többé-kevésbé megbízhatóan — visszakövetkeztetni orosz alakjukra. Számunkra ez a fontos, nem pedig az egykori átadó nyelvben birtokolt alakjuk. Például egy *Шмидт* nevű orosz ember nevének latin betűs átírása *Smidt*, nem pedig *Schmidt* (vö. Советская библиография № 39. 1955. стр. 32).

Az orosz szövegben előforduló idegen (nem orosz személyt vagy tárgyat jelölő) tulajdonneveket — ha latin írású nyelvből valók — eredeti latin betűs alakjukban vesszük át: *Plinius, Shakespeare, Hugo, München* (vö. e cikk II. 4. pontjával). Ha azonban nem latin írású nyelvből valók, például kínai, arab, hindu, örmény, chanti, nyenyec, komi stb. szavak, akkor két eset lehetséges, aszerint, hogy van-e nemzetközileg használt vagy ajánlott latin írású alakjuk, vagy nincsen. Az első esetben mi is a latin betűs alakot használjuk (*Lín Yutang, Nehru* stb.), a második esetben — nézetem szerint — egyelőre el kell fogadnunk az orosz közvetítésű alakot (örmény *Хачатурян*, komi *Сыктывкар, Мари Йошкар-Ола* stb.), illetőleg ezt kell latin betűkre átírnunk.

A tulajdonnevek eredeti írásképe a fonetikus átírásban mindenesetre elég gyakran eltorzul, ami nemcsak a visszakövetkeztetést nehezíti meg, de nyelvhelyességi szempontból is méltánytalan. Miért lett például *Чернышевский* magyarabb írású (*Oserniszevszkij*), mint *Chamberlain, Byron* vagy *Goethe*? Talán ugyanolyan exotikusnak s ennél fogva megmagyaríthatónak tartjuk, mint a kínai vagy arab szavakat, amelyeknek írásjegyei s hangjai a nagyközönség számára ismeretlenek?

Ha azonban ragaszkodunk a jelenlegi elvekhez, akkor legalább határozottan kell eljárjunk. Ha az eddigi *Kazán* helyett most *Kazany-t* írunk, akkor nincs helye a bizonytalankodásnak más esetekben sem. Kár, hogy az AkH. maga ad példát az ellenkezőre. A 293. pontban *Потёмкин* átírását — a szabályoknak megfelelően — *Potyomkin*-nak közli, viszont kivételt tesz a *Potemkin-falvak* mint meghonosodott kifejezés esetében (216. l.). A meghonosodott kifejezés iránti fölösleges kegyelet elég különös, mert ilyesminek a magyar szavak helyesírása (pl. egybeírás, különírás) területén az AkH. nem mindig adja jelét. Véleményem szerint egy *Potyomkin-falvak* alakot sokkal hamarabb elfogadna a nyelvi köztudat — ha másutt mindig *Potyomkin-t* kell írni —, mintsem azt, hogy ebben az egyetlen kifejezésben a *Potemkin* átírást kell követni.

5. Helyesíráson kívüli szempontok alapján maradt meg a szabályzatban *Сталин* nevének á-val való átírása: *Sztálin*, — szintén mint kivétel (l. 294. pont). Az orosz hangok hangszínét helyesírásunk egyébként nem jelzi. Nem is szükséges. A helyes kiejtést ebben az esetben is az iskolára és a rádióra kell bízni. A *Sztálin* átírás mellett szóló politikai érvelés ma már egyáltalán nem állja meg a helyét. Írjunk a szabályoknak megfelelően *Sztálin*-t, és ejtessük rövid á-val.

6. A szorosan vett átírási kérdéseken kívül az AkH. még egy ponton szorul igazításra. Egyes oroszról magyarra fordított tulajdonnevek átvétele ugyanis nem a magyar — és nem is az orosz — helyesírás, hanem valami semmivel sem igazolható helyesírási tehetetlenség jegyében történt.

Az AkH. 125. pontja értelmében kisbetűvel kezdjük a történelmi események nevét: *a honfoglalás, a francia forradalom, a sztálingrádi csata* stb. „Kivétel: a *Nagy Honvédő Háború, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom.*”

A jelenleg érvényben levő orosz helyesírás szerint e kifejezésekben az első két szó nagybetűvel, de a „háború”, illetőleg a „szocialista forradalom” kisbetűvel írandó. Tehát az a helyzet, hogy a magyar fordítás ott is nagybetűt használ, ahol az eredetiben kisbetű van. Az ilyen írásmód kétségtelenül ellentmond a magyar helyesírás szabályainak, és kivételként sem lehet fenntartani. Semmi sem indokolhatja, hogy egy néhány éve megkezdett helyesírási abszurdumot akár hallgatólag, akár nyíltan törvényesítsünk. Ha ma az ország helyesírást tanul, tanuljon valóban helyes írást. Ne terjessze az AkH. a semmivel sem igazolható helytelen gyakorlatot.

Hogyan írjuk helyesen a szóbanlevő kifejezéseket? Kétségtelen, hogy a *nagy* jelző bizonyos érületi tartalmat jelöl, ami az egész szócsoportot már úgyis kiemeli az olyan tárgyilagossá megnevezések közül, mint a *francia forradalom, a sztálingrádi csata* stb. Nincs semmi szükség rá, hogy ezektől még írásban is megkülönböztessük.

Ellenben valóban felmerül annak a szüksége, hogy az AkH. 125. pontjának túl általános fogalmazásán elvi szempontból változtassanak, illetőleg megfelelő kiegészítést tegyenek hozzá. Egyes történelmi események megnevezése előfordulhat olyan érzelmi nyomatékka, hogy írójuk az adott esetben jogosnak érzi a nagybetű használatát. Például *a francia felvilágosodás* vagy *az 1905-ös orosz forradalom* nemegyszer olvasható a *francia Felvilágosodás, az 1905-ös Orosz Forradalom* alakban, ami ellen — hacsak a helyesírás a kifejezés módjának merev diktátora nem akar lenni — aligha tehető kifogás, feltéve, hogy csak esetleges jelenség marad. Ugyanilyen alapon a fenti két kifejezés esetében is előfordulhat majd a nagybetűs írás. Egyes intézményneveknél is felmerül ez a jelenség, például: *az egyház szerepe* és *az Egyház szerepe*. Az ilyen ad hoc írásmód lehetőségéről azonban szót kellene ejteni a helyesírás szabályai között. Jelenleg az AkH. nem tesz róla említést.

IV.

Mint látjuk, az AkH. az orosz szavak, illetőleg egyes kifejezések átírását a meglevő népszerű felfogással és bizonyos, helyesíráson kívüli szempontokkal kötött kiegyezés jegyében, nem éppen túl igényes módon oldotta meg. A tisztán tudományos elvek diadalra juttatása már csak az eddigi gyakorlat miatt is elég nehéz feladat lesz. További nehézség, hogy amíg az átírás elve keveredik az átbetűzésével (vö. 290. pont), nem lehet következetes, ellentmondás nélküli rendszert kialakítani. Végül a legnagyobb akadály: az orosz szavak nemzeti formákba kényszerülő fonetikus átírása — nem tekintve azt, hogy a jelen művelődési helyzetben és a mi helyesírási elveink egészéhez képest az ilyesminek óhatatlanul vulgáris színezete van — az egyes nemzeti nyelvektől eltérő jónéhány orosz hang miatt tökéletes soha sem lehet. Nem tud kielégítő lenni a magyar átírás sem,

ez tűnik ki többek között például az annakidején annyit vitatott *u* problémából is *ü*-nek vagy *i*-nek vegyük-e át? Magyar alapon kielégítően — néhány más kérdéssé együtt — ez sem oldható meg.

Véleményem szerint a mi helyesírásunknak az orosz szavak egységes nemzetközi átbetűzése felé kell fokozatosan továbbhaladnia. Az AkH. II. kiadásában végrehajtandó javításoknál legalább enyhítsünk a fonetikus átírási elv diktatúráján. Bízunk most már többet e tekintetben az olvasók orosz nyelvismeretére, a rádióra, közműveltségünk orosz nyelvi elemekkel időközben történt feltöltődésére.

SZABÓ MIKLÓS

Tallózás és tarlózás

1. Ha ismerőseinket megkérdezzük, hogy a címben jelzett alakváltozatok közül melyiket s milyen jelentéssel ismerik, a kapott válaszokból nagyjából a következő képet nyerjük: A *tallóz* változatot szinte mindnyájan ismerik átvitt, 'irodalmi művekben vagy hasonló helyen elszórtan található ismereti anyagot szed össze' jelentésben, néhányan pedig eredeti, 'a tarlón elhullott kalászköveket vagy a szüret, betakarítás után elmaradt termést (pl. diót, szőlőt) szedegeti' jelentésében is. A *tarlóz* alakot eredeti értelemben a megkérdezettek egy része ismeri, vagy legalább ismerősnek találja, átvitt értelemben, irodalmi műre vagy efféle vonatkoztatva senki nem ismeri, nem is használja.

2. Mielőtt a fenti, megközelítőleg a mai köz- és irodalmi nyelvet tükröző helyzetképhez bármilyen megjegyzést is fűznék, bemutatom a *tallóz* ~ *tarlóz* alakváltozatokra vonatkozó adataimat,¹ csupán arra ügyelve, hogy a konkrét és átvitt jelentések közt mindig különbséget tegyek. Adataimat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért időrendben közlöm, a helykímélés céljából mellőzött adatok számát pedig feltüntetem.

A *tarlóz*-ra vonatkozó adatok a következők: A) Eredeti értelemben: 1552: „Gabona feyeket széd Rephaimnac völgýébe, mint ha *tarlozni* valo maradna benne (Helt: Bibl. IV, 34: NySz.); 1672: „Csak buza fejcskéket és szőlő szemecsskéket keresgélek és *tarlózok*” (Nógr: IduK. Előb. 20: NySz.); 1750: „Spicilegium, *Tarlózás*” (WAGNER, Phras. 1140); 1783: „ők arattanak, és mi csak *tarlózunk* utánok” (Kónyi J.: XIV. Kelemen 310); 1784: „bengéz: — böngéz, a' meg-szedés, szüret után keresgél, ... *tarlóz*” (SzD. 10); 1795 körül: „*Tarlózás*; búza' fő szedegetés: Spicilegium.” (Takáts R.: Told. N. r.); 1795 körül: „Bengézni, mezgerélni lötskelni *tarlózni* gerezdelni szüret után keresgél; Racemarc” (Takáts R.: Told. A. v.); 1810: „*Tarlózok*: Spicas, stipulas colligo” (SIMAI, VSzót. II, 54); 1818: „Racemor ... *tarlózni*, billengérezni, Nachlese halten im Weinberge, nachstoppeln” (MÁRTON, Lexikon II, 933); 1823: „áhren: *tarlózni*” (MÁRTON, Lexikon I, 63); 1855: „az elhullott kalászt keresve — A szegény nő *tarlózni* jár” (Szász F.: Ang.—franc. költ. 317); 1860: „mit emlegessük ... azt a szegény Ruthat, ki Booz földére megy *tarlózni*” (Brassai S.: Czig. zene 2); 1888: „nem éget már a nap sugara, csak úgy csipegeti a harmatot a fűről, mint *tarlózó* vén asszony reszkető keze a búzakarászt” (Bársony I.: Szab. ég 106); 1892: „*Tarlóz*: megszedett szőlőben v. kukoricaföldön keresgél” (Szilágyosmlyó: MTsz.); 1938: „*tarlózák*: a búza vagy rozs learatása után elmaradt kalászköveket, de *tarlózák* a szüret után elmaradt szőlő-billengeket (kis gerezdeket) is” (Újfehértó Szabolcs megye: MNy. XXXIV, 124). Hasonló alakban és jelentéssel még kilenc adat a XIX. századból. — B) Átvitt értelemben: 1789: „Szabad légyen e' nagy érdemű Túdós

¹ Az adatok legnagyobb része a készülő NSz. anyagából való.

után . . . nekem is valamely keveset *tarlóznom*" (Pézteli: MindGyűjt. II, 56); 1791: „az ő tulajdon munkáiban szükség *tarlóznunk*, ha az ő életét le-akarjuk írni" (Pézteli: MindGyűjt. V, 279); 1792: „az ujj mesterek, még tsak *tarloznak* a' régiek után, és ezektől igen meszsze hátra vagynak" (M. Kurir 490); 1793: „Ezeket akartam az Ember' Lelkéről és Testéről meg-jegyezni . . . én ezeket-is sok nagy emberek után *tarlóztam*" (Scegsvári: Phys.-Theol. 491); 1796: „[ebbe] a' következő *tarlózások* is belé tartoznak" (Merkurius 643); 1839: „A' Tudományos Gyűjteményl-en és Tudománytárban néhány évek alatt megjelenteket ámbár nagy becsű közlemények, mégis csak *tarlózatoknak* lehet nézni" (Figyelmező 11); 1875: „Gyűjteményemhez én ezektől csak igen szegény — s csupán a legfontosabbra terjedő *tarlózatot* adok" (Szász K.: Göthe 37—8); 1875: „a 104 velencei epigrammából 77-et, . . . talál gyűjteményemben az olvasó: úgy hiszem elég gazdag *tarlózat*" (Szász K.: Göthe 10); 1890: „Ő utánok ujat már nem is igen találhatunk, hanem be kell érnünk a nyomaikban való *tarlózással*" (Ethn. I, 240); 1892: „[ez elbeszélésekhez] pár apróbb, szintén humoros színezetű rajz járul: *tarlózások* a bosnyák hadjáratból" (Kacziány G.: Manöver 5); 1898: „Tájszó-*tarlózat*" (ZOLNAI GYULA cikksorozata: Nyr. XXII, 218, 268, 315, 364, 411); 1899: „Még nagyon is sok év fog elmulni, amíg a száz évet élt Brassai-bácsi-nak . . . a jellemző vonásaiból kifogynak a hirlapi *tarlózások*" (Ábrányi K.: Képek 81); 1900: „Tájszó*tarlózat*" (SIMONYI cikksorozata: Nyr. XXIV, 140, 285, 473, 584); 1901: „Új *tarlózást* kezdett, nehogy művéből valami hiányozzék" (IrodKözl. XI, 22). Még 11 adatom van, ezeket elhagyom.

A *tallóz*-ra vonatkozó adatok a következők: A) Eredeti értelemben: 1766: „*Tollózni*" (Bod: MATH.: NySz.); 1863: *tollózni* (Háromszék m.: MTsz.); 1896: *tollósz*, *tollószni* (Székelyföld: MTsz.); 1936: *tallózik* 'learatott földön elhullott kalászkokat szedeget'; „Má haecsomóut *tallóosztam*"; *tallózás* 'learatott földön elhullott kalászkok szedegetése' (SzamSz.). — B) Átvitt értelemben: 1898: „*Tallózás* az idegen szókötés mezején" (SIMONYI szerkesztői megjegyzése: „Ez a *Tallózás* még azokból a jegyzetekből való, melyeket Arany János 1878-ban adott át a M. Nyelvőrnek") (Nyr. XXVII, 504); 1887: „A mulon *tallózó* lelke előtt elveszett a zörgő kocsi lármája" (Kabos E.: Vásár 27); 1891: „Öreg emberek, akik már csak a múlt emlékein *tallózva* örültek a régi szép életnek" (Bársony I.: Szivek 19—20); 1930: „*Tallózás* új könyvekben és a napilapokban" (Nyr. LIV, 60); 1939: „*Mikes-tallózás* 1821-ből" (Nyr. LXIII, 56); 1957: „Kedden a magyar filmküldöttség tagjai különös érdeklődéssel *tallózták* végig az újságokat" (Népszabadság május 9); 1957: „A geminálódással kapcsolatban az első tíz lapról mindent kicédu *ztam*, a továbbiakban *tallóztam*" (MNyTK. 94. sz. 29).

Úgy érzem, külön csoportba kívánkozik néhány adat, amelyben — most már a hangalakot nem tekintve — nem maga a *tarlóz* ~ *tallóz* ige, hanem az egész mondatkörnyezet mint szép költői kép szerepel átvitt értelemben. Íme a példák: 1760: „minékutánna ők az aratást el végezték, a' mai Tudófoknak, nem hagytak egyebet hátra, a' *tarlozásnál*" (Hatvani I.: Űri sz. vacs. 14); 1842: „Az élet rónája nagy; öszve vissza *tarlózzuk* azt" (P. Horváth L.: Kaleid. II, 56); 1876: „de az aratás oly bőséges, hogy a kósza *tarlózó* hanyag keresése is nyerhet egy kevés jutalmúl" (Macaulay: Milton 16); 1892: „Nem lakodalmas népül: a halál — Kaszásiként mért nem jövének serényen — Aratni, a hol csak *tallóza* ő?" (Bartók L.: Erzsébet 83); 1897: „gondolatait nem engedli báragolni a múlt virágos mezején: inkább *tarlózzon* a jelen learatott földjén" (Gyarmathy Zs.: Zúdorék 14).

Végezetül — szándékosan utoljára hagyva — közlök néhány újabb szótári adatot, kizárólag a hangalak változásának bemutatása végett. A jelentésekre főszéleslegesen helyet pazarolnom, hiszen az újabb szótárak túlnyomó része úgy is ismeri a tárgyalat szót mind eredeti, mind átvitt jelentésben: 1873: *tarlóz* (BALLAGI); 1874:

tarlóz (CzF.); 1922: *tarlózni* (MITRÁK, Magyar—Orosz Szótár); 1929: „*tallóz, -ás*: am. *tarlóz*”, majd alább: *tarlóz, tarlózás, tarlózat* (KELEMEN, Magyar és Német Nagy Kéziszótár); 1937: *tallóz, tallózás*, majd alább: *tarlóz, tarlózás* (SAUVAGEOT, Magyar—Francia Nagy Kéziszótár); 1940: *tarlóz* (népies alakja: *tallóz*) (BALASSA); 1952: *tallóz* (HADROVICS—GÁLDI, Magyar—Orosz Szótár); 1955: *tallóz, tallózás* (ORSZÁGH, Magyar—Angol Kéziszótár); 1957: *tallóz, tallózás*, majd alább: *tarlóz, tarlózás* (HALÁSZ, Magyar—Német Szótár); 1957: *tallózik*, ritk. *tallóz*, majd máshol: *tarlóz* l. *tallóz* (az ÉSz. céduláiról).

3. A fenti adatok után és alapján — figyelembe véve a tárgyalt szópárnak cikkem elején említett mai köz- és irodalmi nyelvi helyzetét is — a következőket állapíthatjuk meg:

1. Világos, hogy 'a tarlón maradt kalászkokat, füvet, gabonaszárat összeszedi' jelentésű *tarlóz* alak az eredeti, bár ez korántsem zárja ki, hogy a szónak már ebben a fejlődési szakaszban ne lettek vagy ne lehettek volna nyelvjárási *tallóz, tarróz* vagy egyéb alakváltozatai. Ennek a XVI. század második felétől jelentkező szónak — éppúgy, mint alapszavának, a valószínűleg török eredetű *tarló*-nak (SzófiSz.) — az írásában azonban már határozottan megfigyelhető az a nyelvi egységre való törekvés, amely az alakuló, kikristályosodóban levő köz- és irodalmi nyelv legsajátosabb vonásaként éppen ebben az időben, a XVI—XVII. század fordulóján jelentkezik (PAIS: I. OK. IV, 439). Talán ezzel függ össze az a tény is, hogy a *tarló*-nak a NySz.-ban található kódexbeli adatai még mind *tarro* írásúak, míg a XVII. századtól kezdve a *tarló* írás a leggyakoribb.

2. A tárgyalt szó megközelítőleg az utóbbi 200 évben kettős változáson ment keresztül: egy jelentésbelin és egy alakin. Az eredetileg konkrét jelentésű *tarlóz* a XVIII. század végétől sorozatosan jelentkezik átvitt értelemben is, ugyanakkor a XVIII. század második felétől szórványosan, a múlt század végétől pedig egyre nagyobb számban vannak *tallóz* írású, illetőleg ejtésű adataink, nyelvjárási feljegyzésekben eredeti,¹ a köz- és irodalmi nyelvben azonban leginkább átvitt értelemben. Vagyis a szónak a fejlődés jelenlegi szakaszán két fő alakja² (*tallóz* ~ *tarlóz*) és két fő jelentése (eredeti ~ átvitt) van, s ezek bizonyos mértékig keverednek egymással.

3. Századunk első évtizedeitől kezdve a két alak-, illetőleg jelentésváltozat funkcionális terheltségét tekintve bizonyos eltolódás ment végbe az újabban jelentkezett (*tallóz*) alak, valamint a szintén későbbi (átvitt) jelentés javára. Előbbit főleg a bemutatott XX. századi szótári adatok igazolják szemléletesen, utóbbiról az átvitt értelmű adatok egyre növekvő száma győzhet meg bennünket. Ennek a fejlődésnek eredménye, hogy a mai köz- és irodalmi nyelvben szinte csak az átvitt értelmű *tallóz* él. A konkrét jelentést kevesen ismerik — inkább csak kikövetkeztetik —, a két alakot azonban eredeti értelemben többnyire vegyesen használják.

4. Mi okozza az elhullott kalászkok összeszedését jelentő *tallóz* ~ *tarlóz* visszaszorulását, miért találtam erre a jelentésre az utóbbi évtizedekből csupán szótári — tehát esetleg nem is élő! — alakokat? WACHA IMRE barátom, akit — mint kb. másfél évvel

¹ Erre kevés adatom van, elsősorban azért, mert nem akartam a készülő nyelv-atlasz gyűjtőinek a munkáját zavarni. A gyűjtőfüzet második részének 440. kérdése ugyanis a *tallóz* ~ *tarlóz*-ra vonatkozik a következőképpen: „Mit csinál az a szegény ember, aki az elhullott kalászkokat a gorblyvzés után a tarlón összeszedi?”

² A különböző nyelvjárásokban természetesen még számos más alakváltozat is használatos, a köz- és irodalmi nyelv — s ezzel együtt vizsgálatunk — szempontjából azonban ezek a változatok csak annyiból érdemelnek figyelmet, hogy meglétükkel rámutassunk: a *tallóz* írás sem annyira általános, mint egyes, az etimologikus *tarlóz* alakot mindenestül elvető kutatók gondolhatnák.

ezelőtti beszélgetésünkéből tudom — e téma szintén foglalkoztat, azt a gondolatot pendítette meg előttem, hogy — a falusi munkanélküliség viszonylagos megszűnésével — talán maga a tarlózás szükségszerű jellege, létalapja szűnt meg, hiszen, mint adataimból is többé-kevésbé kiviláglik, a tarlózást elsősorban a szegény emberek végezték, a szükség hajtotta rá őket, hogy mások földjén az aratás után ottmaradó, elhullott kalászokat maguknak összeszedjék. „A tarló aratás után a szegény emberek szabad prédája volt; sőt legtöbb helyütt ma is az. Tehát szabadon *szedegethették* az elmaradt kalászokat; kaparhattak, kaszállhattak tarlót, illetőleg szalmát” — írja Dr. GYÖRFFY ISTVÁN is „Takarás és nyomtatás az Alföldön” című tanulmányában (NéprÉrt. XX, 4).

Úgy gondolom, van még egy dolog, ami hozzájárulhatott a tarlózás t é n y é n e k visszaszorulásához, s ezen kerestül a tarlózás f o g a l m á n a k elhalványulásához. Az tudniillik, hogy a múlt században még nem volt ritka a rozs, búza kezdetlegesebb, sarlóval történő aratása, s ez azzal járt, hogy az aratók magas, nemegyszer a félméteres magasságot is meghaladó tarlót hagytak maguk után. S a falusi szegénység számára az ilyen magas tarló sokkal hasznosabb volt, mert nemcsak az elhullott kalászokat, hanem — főleg nagy hidegek idején — fűtés céljára a magas gabonaszárát, a tarlót is levághatta, összeszedhette. Ezt bizonyítják néprajzi leírásaink is: „A rozs tarlója a sarlóval való aratás idejében különböző magasságú volt. A féllábszárig érő tarló mellett ültetig érőt is lehetett találni . . . A kaszálatlanul maradt tarló tavaszra megavult. Vágószerszám nélkül is össze lehetett gyűjteni. A szegénység össze is gyűjtötte. Fűteléknek használta.” (NYÁRÁDY MIHÁLY: NéprÉrt. XXII, 88); „Szabolcs megyében a sarlóval történő aratásnál szintén magas tarlót hagytak, s a tarlót később az őszi esők előtt téli tűzrevalónak kaszával vágják le” (GYÖRFFY: i. h.); „A sarlóval aratott búzának, rozsnak 25—30 cm magas tallója maradt . . . Ha az ilyen aratott talló szántás nélkül maradt tavaszra, megtörtént, hogy szegény emberek az elfogyott fűtőanyag pótlására tavaszi hidegek idején kimentek gereblyével a *tallóföldekre* és a tövében megkorrhadt tallót összegereblyélték fűtőanyagoknak. . . . Ezért szól a közmondás a leszegőnyedett emberre: »*Elmehetsz már tallót kaparni. . .*»” (KÁNTOR MIHÁLY: NéprÉrt. XVIII, 84); „[Az aratóasszonyok] Jobb kezükben fogott sarlójukkal szárközépen metszették el a bal térdjükkel előrenyomott és balkezükkel sarló hajlatába szorított gabonaszárakat. Majd balkezükkel a *markot* a magas tarlóra fektették.” (HOFFMANN TAMÁS: Ethn. LXVIII, 556.)

5. Vonjuk le mármost mindebből a tanulságokat. Ha akár az említett, akár egyéb szempontok alapján fel is tesszük, hogy a tarlózás t é n y e visszaszorulóban van, azt, hogy kiveszett volna, semmiképpen sem állíthatjuk, hiszen mai nyelvjárási adataink vannak rá, s kicsit szorgosabb kereséssel bizonyára idézhettem volna néhány újabb irodalmi példát is a szótári adatok mellé.¹ Ez esetben viszont egyáltalán nem megnyugtató, hogy egy- és kétnyelvű szótáraink egyaránt keverve használják a két alakot, s hol a *talló* alatt utalnak a *tarlóz*-ra, hol pedig viszont, vagy éppen séggel mindkét helyen megemlítik mindkét jelentést.

A megoldásra két mód is kínálkozik. Az egyik az, hogy az utóbbi időben amúgy is egyre jobban tért hódító *talló* alakot tesszük általánossá eredeti és átvitt értelemben egyaránt, mint ahogy az angol *glean*, a francia *glaner* vagy a német *nachernuten* is tartalmazza mindkét jelentést. Ez a megoldás — ha mást nem is — annyit mindenesetre jelentene, hogy ezáltal megszüntetnők a szó kétalakúságát, s ez helyesírásunk szempontjából feltétlenül előnyös lenne (vö.: BENKŐ: MNy. L, 180; NAGY J. B.: MNy. LIII, 240—1). A másik módot azonban — s ez egyben javaslatom lényege — a nyelv és hasz-

¹ A készülő NSz. XX. századi gyűjtésének anyagában, sajnos, nem találtam megfelelő adatot.

nálói számára egyaránt sokkal hasznosabbnak látom. Órizzük meg a nyelvünkben már amúgy is meglevő mindkét alakváltozatot, s használjuk úgy, ahogy a bennünk levő nyelvteremtő ösztön azt félig-meddig már úgy is kialakította: a *tallóz*-t mindig átvitt, s a *tarlóz*-t mindig eredeti értelemben! A nyelvben magában, minden külső beavatkozás nélkül is gyakran lép fel alakpárokhoz kapcsolódó jelentés-megmozulás (pl. a hasonló hangtani helyzetben levő *padló* ~ *palló* esetében); nem tekinthető hát önkényes beavatkozásnak, ha meggyorsítjuk vagy éppen elősegítjük egy ilyen változás létrejöttét. S nyelvművelőink tudják a legjobban, hogy attól a nyelvtudomány még nem veszti el a hitelét, ha időnként nemcsak regisztrál, hanem — bármily kis dologban — irányít is.

GRÉTSY LÁSZLÓ

A kalauz-igeragozás további fejlődése

„Kalauz-imperativus” című cikkecskémben kifejeztem abbéli sejtésemet, hogy a kalauzoktól használt imperativus perfecti körül újabb meglepetésekre lehetünk elkészülve (MNy. XLVII, 68).

A fejlődés azonban ezúttal nem az imperativus, hanem a figyelmeztetés értelme felé halad. Tudniillik 1957. július 12-én a következő mondatot hallottam az autóbusz-kalauz szájából: „Igyekszünk felszállni, mert itt maradtunk!”, vagyis: mert különben itt maradunk!

Itt nyilván a már begyökeresedett „Vigyáztunk a lépcsőn!” mondattípus további elágazásáról van szó: egy olyanféle múlt időről, ami pontosan a francia futur antérieur egyikfajta használatának felel meg: „Au moins, il aura eu sa leçon”: „Legalább megkapja a leckét”.

Ebből az következik, hogy a kalauzok, tehát bizonyos tömeget képviselő általában a népi nyelvet beszélő egyének meghonosították a futurum perfecti alakot, és így tág tere nyílik a további fejlődésnek, mely a görög és francia—német stb. igeragozáshoz hasonló igeidő-csoport általános használatára fog vezetni.

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Dömösi Adománylevél (1138/1329.) magyar szórványai betűrendben

A személy- és helynevek eredeti helyesírásuk szerint vannak betűrendbe állítva. Az egyes adatokat hézag választja el egymástól. A személynevek dőlt betűvel vannak szedve (pl. *Bene*), a címszóként szereplő földrajzi nevek dőlt ritkított betűvel (pl. *Hedekcut*). A személynév után jelezve van a személy foglalkozása vagy társadalmi helyzete az oklevél alapján (pl. s. = servus, campanifita, Piftor stb.). Ezt követi álló szedéssel annak a falunak a neve, ahová az oklevél szerint az illető személy tartozik; ha nem állapítható meg, ... helyettesíti. A név előtt álló + azt jelenti, hogy a név a XIV. századi felújításban fordul elő, tehát XIV. századi adat. — A szám a Magyar Nyelv XXXII. kötetének arra a lapjára vonatkozik, ahol a megelőző adat található. Utána zárójelben a sorszám.

A

Abadi s. Surcudi 133 (185) *Abel* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Abel* Cuppan 134 (248)
Abram cum fratribus fuis Weiteh. Mihal. s. Geu 132 (135) *Abram* maior Sakani 132
 (143) *Abram* s. Doboz 133 (184) *Abram* s. vten 205 (397) *Aburian* s. B(oti) 131 (96)
Abus s. Ruofti 132 (121) *Achus* Comitis Bihariensis 205 (435) *Adrian* s. Cuppan

56 (48) *Adrian* agafo Herudí 134 (255) *Adus* Kana 134 (228) + Chanadino *Agricensi* 206 (472) *Ahilles* pelliparius 134 (269) *Aianduk* Allator Salis Sahtu 203 (309) *Albe* 206 (448) Eufcidi *Albensis* Ciuitatis Comite 56 (29) Kathapani prepopiti *Albensis* 205 (433—4) + *Albensis* ecclesie 206 (465) *Albeus* s. Durugfa 130 (65) *Albeus* liber Cuppan 204 (359) *Album* s. Doboz 133 (184) *Alcud* vinitor Tunguldí 203 (326) *Alecal* preco Simur 133 (191) *Alekal* Tamach 133 (195) *Alekal* campanísta Gedas 134 (262) *Alex* s. Neku 57 (58) *Alexius* liber Sanas 204 (360) *Almi* Dúcis 56 (24) *Almus* dux 56 (39) *Almus* s. Dada 131 (75) *Alup* s. Huft 131 (83) *Alup* s. Wadafhu 204 (382) + *Andrea* Tranfiluano (episcopo) 206 (472) *Antu* s. Kobu 131 (112) *Antu* liber Kerbuí 204 (358) *Antu* s. vten 205 (395) *Antuald* s. vten 205 (397) *Apa* s. Lingu 132 (147) *Apa* s. Tapaí 132 (137) *Apa* s. Geýfce 133 (179) *Apadi* s. Gudas 131 (70) *Apadi* s. Ecer 132 (167) *Apati* vbadí 135 (298) *Arfci* s. Cuppan 56 (52) *Arudi* maior vten 205 (403) *Aruhdí* s. Hedekcut 131 (95) *Arunt* s. Geu 132 (133) uilla *Afávfeu* 134 (272) *Atakur* s. Gan 132 (122) villa *Atila* 131 (102) uilla *Atila* 134 (251) uilla *Atila* 134 (267) *A...* vinitor Eufe 203 (324)

B

Babífa s. Lingu 132 (145) *Babífa* 134 (241) l. Babufa is *Babita* Píficator Helenba 135 (282) *Babufá* 133 (173) l. Babífa is *Bacus* s. Durugfa 130 (65) *Bagan* s. Kunda 130 (60) *Bahaan* vinitor Cepel 203 (330) *Bahatur* s. Ecer 132 (161) *Baiadi* s. Doboz 133 (183) *Baiadi* maior Bela 132 (127) *Baka* s. Cuppan 56 (52) *Bandí* maior Tamach 133 (198) *Bandí* s. Hedekcut 131 (93) *Bandí* s. Ecer 132 (162) *Bandí* cum fratre fuo Tamach 133 (197) *Bantas* preco Simur 133 (191) *Banus* Moruítí 134 (246) Curialis nomíne *Bar* 135 (279) + Comite Sirmiensi de Walko, de Bodrug et de *Barana* 206 (477—8) *Barkil* s. Wadafhu 204 (381) *Ba'á* s. Tapaí 132 (138) *Ba'udi* Kerudí 134 (234) villa *Bata* 132 (152) *Batha* 204 (350) *Bata* s. Cuppan 56 (52) *Bata* Píficator Helenba 135 (284) *Bati* s. Ecer 132 (162) *Battí* Dalmadi 134 (247) *Beatus* s. cum filio fuo. Sefu Kerbuí 131 (79) *Bebul* = || ti s. Cerep 133 (187) *Bebu'ti* vinitor Cepel 204 (334) *Bedí* s. Ecer 132 (162) *Bedu* s. Geu 132 (135) *Bedus* s. Lingu 132 (146) *Begu* s. vten 205 (395) *Begus* Píficator Helenba 135 (284) *Behí* liber Huru 204 (357) *Behis* s. Hodus 131 (110) *Behu* Tamach 133 (196) *Beke* s. Huft 131 (81) *Beke* agafo Herudí 134 (255) alter *Beke* agafo Herudí 134 (255) *Beke* vinitor Kana 203 (322) *Beken* s. Ecer 132 (163) *Bekes* s. Satí 130 (62) *Beku* s. Cuppan 56 (48) villa *Bela* 132 (126) *Bela* Rex pyffimus 56 (30) Rege *Bela* 56 (23—4) *Bela* Rex 204 (370) Regis *Bele* 204 (366) Regis *Bele* 205 (429) Regis *Bele* 206 (443) + domini *Bele* 206 (457) *Bela Patak* 135 (286) *Beledy* s. Hedekcut 131 (94) *Beleg* s. Lingu 132 (147) uilla *Bellun* 134 (275) *Bena* s. B(oti) 131 (97) I. *Bene* s. Geu 132 (128) II. *Bene* s. Geu 132 (131) *Bene* campanísta Dimífi 134 (268) *Bene* Kerudí 134 (234) *Benedí* s. Bata 132 (153) *Benedic* s. Hedekcut 131 (94) *Benedic* liber Huru 204 (357) + *Benedicto* Chanadiensis (episcopo) 206 (471) *Beneta* s. B(oti) 131 (96) *Benete* s. ... 131 (76) *Benia* s. Cuppan 56 (49) *Benus* s. Lingu 132 (148) *Bere* s. Ruofti 131 (119) *Berendi* s. Ecer 132 (167) *Berici* s. Gudas 131 (70) *Beris* s. Ecer 132 (163) *Beris* Píficator Helenba 135 (284) *Beruet* s. Kara 131 (69) *Befe* s. Ecer 132 (161) *Befe* s. Geu 132 (135) *Befedi* s. Tohu 131 (103) *Befedi* 203 (314) *Befenehdí* s. Cuppan 56 (44) *Befenudi* s. Lingu 132 (147) *Belterti* episcopi Zunadiensis 205 (432—3) *Be'udi* s. Machala 205 (409) *Bef...e* s. Ecer 132 (165) *Beus* s. vduornic 205 (389) *Beza* s. Tupundí 131 (99) Achus Comitís *Bihariensis* 205 (435) *Biqua* s. B(oti) 131 (97) *Biqua* Kalfar 134 (232) *Bife* Allator Salis Sahtu 203 (308)

Bizau s. Degu 131 (114) *Blafcu* Pifcator Helenba 135 (280) *Boba* s. Gudas 131 (71) *Bodor* s. Cuppan 56 (45) + Comite Sirmiensi de Walko de *Bodrug* et de Barana 206 (477—8) *Bodus* s. Huft 131 (83) *Bogin* s. Tapaí 132 (137) *Bogu* s. Wadafhu 204 (382) *Bogu* s. vten 205 (396) *Boimolt* s. vten 205 (399) *Boin* Pifcator Helenba 135 (283) *Boion* s. Geu 132 (132) *Bokolou* s. Kobu 131 (113) *Bokon* s. Kobu 131 (113) *Bokon* s. Kíniftí 131 (78) *Bolcin* campanifita Kalfar 134 (267) *Bolofoj* Tamach 133 (193) *Boludí* s. vduornic 205 (389) *Bofa* campanifita Nagafu 134 (265) *Bofcu* liber Kalfar 204 (362) *Both* 203 (315) *Bothu* s. vduornic 205 (389) villa *Boti* 131 (96) villa *Boti* 134 (227) *Botoidí* s. 135 (278) *Fonfol* filio *Bozete* (Palatin)o Comite 56 (28) + fratre Petro *Boznensi* 206 (470) *Brana* s. Huft 131 (82) *Buba* preco Simur 133 (192) *Buci* s. Fekete 131 (116) *Bucicu* s. Fekete 131 (115) *Buciku* Cuma 134 (230) *Bucu* s. Cuppan 56 (51) *Buda* s. Afavfeu 134 (273) *Buda* s. Wadafhu 204 (382) *Budeti* s. Hetten 133 (182) *Budi* s. Fekete 131 (116) *Budí* s. obad 132 (169) I. *Budí* s. Lingu 132 (147) II. *Budí* s. Lingu 132 (149) *Budi* agafo Herudí 134 (256) *Budifa* s. Cuppan 56 (47) *Budmer* Pifcator Helenba 135 (284) *Budur* s. Surcudi 133 (186) *Budus* s. Ecer 132 (162) *Budu'ov* Afavfeu 134 (273) *Bue* s. Tupundí 131 (100) *Bue* vinitor Tunguldí 203 (326) *Bugardi* carpentarius Cobu 204 (348) *Bugudí* Cuma 134 (230) *Buheteg* s. Ecer 132 (162—3) *Buhte* ... s. Cuppan 56 (47) *Buhte* liber Damag 204 (365) *Buken* Allator Salis Sahtu 203 (310) *Bula* s. Geu 132 (132) *Bula* cum fratre fuo Belfun 134 (276) *Bulgan* s. ... 131 (76—7) *Bulgar* s. Setkelu 205 (417) *Buloc* s. Herudi 132 (171) *Bulfou* = ||dí s. alia v. Kalfar 131 (90) *Bulfu* s. Geu 132 (129) *Bulfu* Tamach 133 (195) *Bulfu* s. Babufa 133 (174) *Bulfu* agafo Herudí 134 (256) *Bulludí* s. vduornic 205 (388) *Bunadí* s. vten 205 (396) *Burcu* s. Dobox 133 (183) *Buladí* s. Tohu 131 (104) *Bulco* s. Gejſce 133 (179) *Butu* s. B(oti) 131 (96) *Buus* s. Ecer 132 (164) *Buzaudí* s. Humur 131 (105)

C

Cabadí s. Geu 132 (131) alter *Cabadí* s. Geu 132 (131) *Caben* Cuma 134 (231) *Calpas* s. Ruofti 132 (120) *Calui* campanifita Kana 134 (266) *Capas* s. Dada 131 (74) *Ca'adi* s. Cerep 133 (188) *Cafu* s. Cuctí 133 (180) *Cauka* s. Bela 132 (126) *Cazmer* Piftor Eneg 134 (239) *Cazmer* s. Machala 205 (408) *Cegedi* s. Geu 132 (131) *Cegu* s. Fekete 131 (116) *Cegu* s. Kobu 131 (113) *Cehiti* s. Hedekcut 131 (94) *Cehiti* s. Geu 132 (134) *Cehiti* coquus Babifa 134 (241) *Cehudi* s. Kana 131 (98) *Ceke* s. Ruofti 131 (119) *Ceke* Tamach 133 (196) *Cekes* pelliparius 134 (269) *Ceket* s. Ecer 132 (164) *Celei* s. vten 205 (396) *Celene* s. Sakani 132 (142) *Celgu* s. Satí 130 (62) *Celgu* liber Moruftí 204 (360) *Celkes* liber Damag 204 (364—5) *Celugu* Cuma 134 (231) *Cemet* s. vten 205 (396) *Cencu* s. Geu 132 (131) *Cene* Gejſce 133 (178) *Cenke* s. Ecer 132 (162) *Cenquin* (?) Machala 205 (408) *Cepe* vinitor Tunguldí 203 (326) *Cepel* 203 (329) uilla *Cepel* 204 (333) villa *Cepel* (?) 204 (377) *Cepes* s. Durugfa 131 (67) *Cepis* s. Lingu 132 (148) *Cepti* s. Durugfa 130 (66) *Cepudi* s. Lingu 132 (145) villa *Cerep* 133 (187) Comes *Cerungradiensis* 135 (301) *Cesar* Piftor Hedekcut 134 (238) *Celti* 203 (316) *Cetihida* 132 (170) *Cetin* s. Ecer 132 (163) *Cetku* Maraut 134 (274) *Ceuenez* s. Fekete 131 (115) *Ceufe* Allator Salis Sahtu 203 (307) + Benedicto *Chanadiensis* (episcopo) 206 (471) + *Chanadino* Agriensi. (episcopo) 206 (472) *Cehiti* arator 204 (373) *Chelemba* 204 (337) l. Helenba is *Cibe* s. Lingu 132 (146) *Cicadi* Kuceu 134 (229) *Cigu* Piftor Dimís 134 (239) *Cik* carpentarius Cobu 204 (349) *Citma* 203 (317) *Cimor* s. Ecer 132 (166) *Cimuz* s. Wadafhu 204 (382) *Cipcu* coquus Dimís 134 (242) *Cirun* s. vten 205 (397) *Citar* Kalfar 134 (232) viuarium quod dicitur

Citei Tapaí 135 (300) *Cled* . . . s. Suran 130 (59) *Clemens* s. Suran 130 (59) *Clemens* s. . . 131 (76) *Clemens* liber Kalfar 204 (356) *Cobu maior* Kulefer 132 (158) *Cobu* s. Doboz 133 (184) uilla || *Cobu* 133 (211—2) uilla *Cobu* 204 (347) l. Kobu is + fratre Ladislao Archiepiscopo *Colocensi* 206 (469) *Cofu* s. Satí 130 (62) *Cofu* s. Geu 132 (131) *Cofu* s. Tapaí 132 (139) *Cotu* s. Cetíhida 132 (170) *Crachin* Tamach 133 (195) *Cracin* s. Tapaí 132 (138) *Cracin* Afavfeu 134 (273) *Cracin* s. vten 205 (398) Circa *Crif* vbadí 135 (297) *Cronik* 56 (29) *Cubos* s. Lingu 132 (149) *Cuci* s. Surcudi 133 (185) *Cucti* s. Geu 132 (129) *Cucti* 133 (180) l. Kukti, quhti is *Cule* agafo Herudí 134 (255) *Cuma* 134 (230) *Cundi* s. Machala 205 (410) *Cuner* liber Damag 204 (365) *Cunolk* preco Simur 133 (192) *Cunos* s. Edelin 57 (56) *Cupan* s. Herudi 132 (171) *Cuppan* s. Durugfa 130 (65) villa *Cuppan* 56 (43) circa *Cuppan* 133 (203) villa *Cuppan* 134 (241) uilla *Cuppan* 134 (248) uilla *Cuppan* 204 (345) uilla *Cuppan* 204 (358) Stangnum (!) quod uocatur *Curifa* Ingu 135 (298—9) *Curpadi* s. Kara 131 (69) *Curpas* s. Kobu 131 (112) *Cusadi* agafo Herudí 134 (255) *Cusapa* s. Ruofti 132 (120) *Culti* Allator Salis Saktu 203 (309) *Cuzma* s. Sakani 132 (140)

D

(villa) *Dada* 131 (74) *Dalafa* Pifcator Helenba 135 (284) uilla *Dalmadi* 134 (247) villa *Damag* 133 (210) uilla *Damag* 204 (364) Locus autem pifcacionis est in flumine Ipul fcilicet de *Damafa* 135 (285—6) *Da||mian* s. . . 131 (77) *Damian* s. Sakani 132 (140) *Damian* s. Cerep 133 (187) *Damian* 135 (279) *Damian* vinitor Cepel 204 (334) *Damige* vduornic 205 (389) *Dan* s. Humur 131 (105) *Daniel* s. Dada 131 (74) *Danubio* 135 (286) *Danubio* 204 (376) *David* s. Lingu 132 (147) *David* s. Gejice 133 (178) *daus* s. Cuppan 56 (47) *Debe* s. Durugfa 131 (67) villa *Dequ* 131 (114) + *Demetrio* magistro Tauarnicorum 206 (374—5) *Demus* s. Lingu 132 (146) *Derfi* Kerudí 134 (233) *Derfi* s. Machala 205 (409) + *Defeu* Iudice Curie 206 (479—80) *Deiner* vinitor Luba 203 (328) *Deucher* tornator Atila 134 (251) *Deus* coquus Geu 134 (242) *Deus* s. Machala 205 (408) *Dice* s. Ruofti 132 (120) *Dienis* s. Kunda 130 (60) *Dimis* 134 (239) *Dimis* 134 (242) *Dimis* 204 (338) *Dimis* 204 (349) *Dimifa* s. Lingu 132 (148) *Dimifli* 134 (267) . . . nullus preter *Dimifiensem* habet partem 135 (299) *Dimifiensi* ecclesie 206 (445) uoluerit cum *Dimifien-sibus* 135 (302) l. Dymis is *Dimiter* Kerudí 134 (234) alter || *Dimus* Lingu 132 (149) *Dius* s. Atila 131 (102) *Dius* s. Hedekcut 131 (93) *Dius* vinitor Cepel 203 (329) villa *Doboz* 133 (183) *Doboz* 204 (252) *Doman* arator Cepel (?) 204 (378) *Dubos* Kalfar 134 (232) *Dubur* s. Lingu 132 (146) *Dume* s. Cuppan 56 (50) *Dume* s. B(oti) 131 (97) *Dume* s. Tohu 131 (104) *Dume* preco Simur 133 (190) *Dumku* s. Lingu 132 (146) villa *Durugfa* 130 (64) villa *Durugfa* 134 (226) uilla *Durugfa* 204 (362—3) uilla *Durufa* 134 (259) ecclesiam *Dj||misiensem* quia pater suus 56 (33—4) *Dj||mifiensi* ecclesie 56 (40) *Dj||mifiensis* ecclesie 56 (10) sancte *Dj||mifiensis* ecclesie 56 (27) + *Djonifio* magistro Dapiferorum nostrorum 206 (482)

E

Ebedi s. Hodus 131 (111) *Ebus* s. vduornic 205 (390) villa *Ecer* 132 (149) villa *Ecer* 133 (208) *Ecil* s. Doboz 133 (183) villa *Edelin* 57 (56) l. Hedelen is *Edus* liber Kerbuí 204 (358) *Egebendi* s. Tapaí 132 (138) *Egen* vinitor Cepel 203 (329) *Egid* s. Cuppan 56 (48) *Egidius* Capellanus Ladizlaŝ ducis 206 (447—8) *Egrih* s. Geu 132 (135) *Egrig* s. Tapaí 132 (137) *Egudi* s. Edelin 57 (56) *Egudi*

s. Gudas 131 (71) *Egus* s. Ecer 132 (163) *Egus* s. Hetten 133 (182) *Egus* campanifita Durufa 134 (260) *Ehine* s. Ecer 132 (161) *Ehudí* s. Herudi 132 (171) *Eldí* preco Simur 133 (192) *Eleedi* vinitor Tunguldí 203 (327) *Elees* s. Bata 132 (153) *Elees* s. Lingu 132 (146) *Elena* Regina clementiffima 56 (24—5) *Elena* pyffima 56 (31) *Elena* Regina 204 (370) *Elene* Regine 204 (366) *Elene* Regine 205 (429) *Ellu* 203 (316) *Elus* s. Bata 132 (152) *Elus* s. Huft 131 (81) *Embel* s. Tohu 131 (104) *Embel* s. Hedekcut 131 (95) *Embel* s. Ecer 132 (160) *Embel* s. Ecer 132 (165) *Embel* s. Lingu 132 (151) *Embel* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Embel* s. vduornic 205 (388) *Embel* s. vten 205 (399) *Embeldí* Gejſce 133 (177) *Embes* vinitor Cepel 203 (330) *Emdí* s. vten 205 (399) *Emis* 203 (315) *Emudí* Kuceu 134 (229) *Emun* s. Cuppan 56 (49) *Emun* campanifita cum fratre fuo. Forcoft in Warang 134 (261) *Emun* vinitor Tunguldí 203 (327) *Enadi* s. vduornic 205 (388) *Ender* campanifita Durufa 134 (260) uilla *Enderedi* 134 (264) uilla *Enderedi* 204 (361) uilla *Eneg* 134 (239) + *Endre* magister 206 (465) *Endrei* s. Babufa 133 (175) *Endus* s. Huft 131 (82) *Enfer* s. vten 205 (395) *Erdeidi* s. Atila 131 (102) *Ernet* s. Geu 132 (132) *Eſe* s. Ecer 132 (165) *Eſu* s. Huft 131 (84) *Ete* s. Gejſce 133 (177) *Etes* s. Sagu 131 (108) *Etretica* Tamach 133 (196) *Eutag* s. Herudi 132 (171) *Euce* s. Machala 205 (409) *Euden* s. Machala 205 (410) *Eulegen*'s. Cuppan 56 (49) *Eulegen* 203 (315) *Eurudí* s. vduornic 205 (390) *Eulcidi* Albensis Ciuitatis Comite 56 (29) uilla *Eufe* 203 (322) *Euzdí* s. Sati 130 (62) *Euzen* s. Kobu 131 (112) *Euzen* s. Lingu 132 (144)

F

Faber 135 (179) *Fabian* preco Simur 133 (190) *Fabian* Botí 134 (227) *Fabianus* liber Huru 204 (357) *Farcas* Kerudí 134 (234) *Farcas* Suran 134 (247—8) *Farcalti* s. Durugfa 130 (66) *Farcalti* Kana 134 (228) *Farkas* s. Kobu 131 (112) *Farkas*, *Farkasti* l. Forcos, Forcosti is *Feidi* coquus Babifa 134 (242) *Fekete* s. Cuctí 133 (180) villa *Fekete* 131 (115) villa *Fekethe* 133 (212) *Fele* s. Cuctí 133 (180) *Fele* Kerudí 134 (233) *Feledi* s. Ruofti 132 (121) *Feledi* preco Simur 133 (190) *Feledi* Afavfcu 134 (273) *Feledi* campanifita Enderedi 134 (264) *Feledi* s. Machala 205 (410) *Feles* s. Edelin 57 (56) *Felesi* carpentarius Cobu 204 (349) *Feliciani* Archiepiscopi 205 (430) *Feliciano* autem fancte Strigoniensis ecclesie Archiepiscopo 56 (25—6) *Fermenis* s. Gejſce 133 (179) *Fiadi* s. Cuppan 56 (50) *Fiafa* pelliparius 134 (270) *Fiegdí* s. Hedekcut 131 (94) *Figudí* s. Durugfa 130 (65) *Fikura* s. Babufa 133 (174) *File* s. Geu 132 (128) *File* preco Simur 133 (191) *Filedí* Tamach 133 (197) *files* liber Kerbuf 204 (357—8) *Filt* Moruftí 134 (246) *Finta* Kerudí 134 (234) *Fintoi* s. Geu 132 (130) *Fintu* s. Huft 131 (83) *Fintu* s. Kíniifti 131 (78) *Fiodi* s. vduornic 205 (388) *Firedi* s. Cuppan 56 (47) *firedi* campanifita Enderedi 134 (264) *Fita* s. vten 205 (398) *Fíuft* s. Cuctí 133 (180) *Fizeke* vinitor Cepel 203 (330) *Fons* s. Machala 205 (409) *Fonsol* filio Bozete (Palatin)o Comite 56 (28) *Fonsol* molendinarius Hurch 204 (342) *Fonsol* prefectí 205 (435) *Fonulu* s. Bata 132 (154) *Forcos* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Emun* campanifita cum fratre fuo *Forcoft* in Warang 134 (261—2) *Forcoft* 135 (278) *Forcofti* liber Hudus 204 (369) *Forkos*, *Forkosti* l. Farcas, Farcasti is *Fotodi* s. Tapaf 132 (139) *Fugdí* s. Ruofti 132 (121) *Fuglidi* 203 (314) *Fugou* s. Sakani 132 (141) *Fulbert* s. Cuppan 56 (47) *Furna* s. Ecer 132 (160) *Furnos* Cuma 134 (231)

G

Gabadi Cuma 134 (231) *Gabriel* s. Huft 131 (81) *Gabriel* s. Bata 132 (152) *Gabriel* vinitor Cepel 203 (330) *Gabus* s. alia v. Kalfar 131 (90) uilla *Galhan* 134

(263) *Gali* s. Geu 132 (130) uilla *Gan* 132 (122) *Garandi* s. vten 205 (395)
Gatadi Kalfar 134 (232) *Gedas* 134 (262) l. Gudas is *Gedi* s. Lingu 132 (148)
Gegu liber Cuppan 204 (359) uilla *Geiche* 133 (199) uilla *Geijca* 204 (363)
 l. Gejŕce is *Geke* s. Bela 132 (126) *Gekeu* s. Cuppan 56 (51) *Geme* Kerudi 134
 (233) *Gemedi* s. Machala 205 (410) *Georgic* filio Cronik Curie Regalis officia difpo-
 nen[te 56 (28—9) *Gephus* pafitor 204 (374) *Gerolt* s. Hedekcut 131 (93) *Gerolt*
 s. Geu 132 (129) *Gertu* s. Lingu 132 (150) *Getu* s. Ecer 132 (164) uilla *Geu*
 132 (128) uilla *Geu* circa Ticiam 133 (206) *Geu* 134 (242) *Geu* s. Bata 132
 (155) *Geudi* s. Kalfar 131 (88) *Geugu* s. Geu 132 (129) *Geurci* s. Cucti 133 (180)
 Pauli Episcopi *Geuriensis* 205 (430) uilla *Gejŕce* 133 (177) l. Geijca stb.
 is *Gictu* tornator vrŕi 134 (249) *Ginon* 203 (314) *Girukti* s. Machala 205 (409)
Glambudipetus vinitor Eufe 203 (324) *Glombudi* s. Dada 131 (74) *Gokudi* s. Cuppan 56
 (48) *Gonoidi* Pifitor Hedelen 134 (238) *Gorfu* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Grab* s. Durugfa
 130 (66) *Gube* s. Tapaŕi 132 (139) *Gucur* Allator Salis Sahtu 203 (307) uilla *Gudas*
 131 (70) uilla *Gudaf* 204 (359) l. Gedas is *Guden* s. Lingu 132 (149) *Guden* Campa-
 nifŕta Durufa 134 (260) *Guden* vinitor Luba 203 (328) *Gudi* s. Kalfar 131 (87)
Gugti s. vten 205 (397) *Gugu* preco Simur 133 (191) *Guku* s. Cerep 133 (187)
Guku vinitor Cepel 204 (334) *Gukus* Pifitor Meiri 134 (237) *Gukus* s. vten 205 (396)
Guladi liber Kalfar 204 (356) *Gumba* s. Babufa 133 (173) *Gune* s. . . . 131 (77)
Gurdŕs s. Hodus 131 (110) *Gure* vinitor Luba 203 (328) *Gurgu* Afavfeu 134 (273)
Gurgu tornator vrŕi 134 (249) *Gurgu* liber Gudaf 204 (359) *Gurgu* s. vten 205 (398)
Gurk Cuppan 134 (248) *Gurtin* s. Ecer 132 (160) *Guruc* liber Durugfa 204 (363)
Guurfi s. Ecer 132 (163) *G... s. Gejŕce* 133 (178)

H

Habrug pelliparius 134 (270) I. *Hadagi* s. Geu 132 (129) II. *Hadagi* s. Geu
 132 (131) *Hadi* s. Cerep 133 (188) *Haladan* s. Lingu 132 (145) *Haladi* Kana 134
 (228) *Haladi* molendinarius Subram 204 (344) *Halaldi* s. Babufa 133 (174)
Halaldi Pifitor Meiri 134 (237) *Halaldi* Allator Salis Sahtu 203 (307) *Halifa* 203
 (316) *Hazugs*. Durugfa 130 (64—5) uilla *Hedegcut* 134 (237) uilla *Hedek-*
cut 131 (93) uilla *Hedekcut* 133 (202) uilla *Hedekcut* 134 (264—5)
 uilla *Hedekcut* 204 (361) uilla *Hedelen* 134 (238) l. Edelin is *Heimu*
 s. Geu 132 (134) *Heimudi* Cuma 134 (231) *Helum* s. Ecer 132 (167) uilla *Helenba*
 135 (280) l. Chelemba is *Helte* s. Hedekcut 131 (93) *Hercu* s. Sakani 132 (141)
Herman Tupundi 134 (229) + *Herrico* Welprimiensi (episcopo) 206 (471—2) uilla
Herudi 132 (171) uilla *Herudi* 134 (255) l. Kerudi is *Hefedi* s. Lingu 132
 (147) *Hefedi* Morufti 134 (246) uilla *Hetten* 133 (182) *Heunes* Tamach
 133 (194) *Heu...eh* s. . . . 131 (76) *Huruat* s. Geu 132 (133) *Hiden* s. Machala
 205 (409) *Himudi* 203 (315) *Hiskedi* Tapaŕi 132 (137) *Hithlen* carpentarius Cobu
 204 (348) *Hiuedi* s. vten 205 (400) *Hoduca* s. Tapaŕi 132 (139) uilla *Hodus*
 131 (110) l. Hudus is *Hodus* s. Tohu 131 (103) *Hokus* s. Geu 132 (129) *Holudi*
 s. Tohu 131 (103) *Hom...s* Tohu 131 (103) *Horuat* Kuceu 134 (230) *Hotus*
 s. Kana 131 (98) *Hous* s. Sagu 131 (107) *Hozdeg* s. vduornic 205 (389) *Hozileg*
 s. alia v. Kalfar 131 (91) *Hozudi* s. Wadafbu 204 (383) *Huala* s. B(oti) 131 (96)
Hualata s. Geu 132 (133) *Huci* Humur 131 (105) uilla *Hudus* 133 (211) uilla
Hudus 134 (248) *Hudus* 204 (369) l. Hodus is uilla *Humul* 57 (54)
 uilla *Humur* 131 (105) uilla *Hurch* 204 (341) *Hurcik* s. Cuppan 56 (45)
Hurnete campanifŕta Dimifi 134 (268) uilla *Huru* 204 (356) *Huruat* campanifŕta
 Dimifi 134 (268) uilla *Huft* 131 (81) *Hutos* 135 (279) *Hj* s. Cuppan 56 (53)

I

Iacau s. Cetihida 132 (170) *Iacau* s. Geu 132 (134) *Iacob* s. Lingu 132 (149)
Jacob Moruſti 134 (246) *Iacudí* Kerudí 134 (234) *Iakau* s. Tapaí 132 (138) *Ianis*
s. Kalfar 131 (87) *Ianus* s. Kalfar 131 (88) *Ianus* s. Hedekcut 131 (93) *Ianus*
s. Fekete 131 (116) *Ianus* s. Geu 132 (131) *Ianus* s. Lingu 132 (147) *Ianus* s.
Bata 132 (154) *Ianus* s. Kulefer 132 (157) *Ianus* cum duobus filijs fuís Belfun
134 (275) *Ianus* liber Kalfar 204 (356) *Ianus* vduornic 205 (387) *Ianuſt* s. Sur-
cudi 133 (185) *Ianuſtí* s. Geu 132 (134) *Iapudí* Tunguldí 134 (247) I *Iapuh*
s. Cuppan 56 (46) II *Iapuh* s. Cuppan 56 (52) *Iapuh* s. Tapaí 132 (138) *Iapula*
s. Fekete 131 (115) *Iardan* s. vten 205 (399) *Iarudt* s. Cuppan 56 (45) *Iarundi*
agafo cum filio fuo 134 (258) + Nicolao *Iauriensi* (episcopo) 206 (470) *Ibrun* s.
Lingu 132 (145) *Idegdi* s. Tapaí 132 (138) *Ierafa* Boti 134 (227) *Ieraſtau* coquus
Dimis 134 (243) *Ieraſto* s. vduornic 205 (388) *Ierugdi* campaniſta Galhan 134
(263) *Ilen* s. Ruofti 131 (119) *Imanus* s. vten 205 (394) *Imes* s. Geu 132 (130)
In . . . ad s. Kalfar 131 (88) *Indí* campaniſta Dimisí 134 (267) *Ingram* s. vten 205
(390) uilla *Ingu* 135 (298) I. Lingu is *Inque* s. Durugfa. 130 (65) + *Iohanne*
Bano de Machou 206 (477) + *Iohanne* Palatino 206 (474) + *Iohanne* magistro
Tauarnicorum 206 (478—9) *Iohannes* filius Woth 206 (446) *Ipolit* s. Durugfa 130
(66) *Ipolit* Moruſti 134 (246) *Ipolit* liber Cuppan 204 (359) *Iporent* s. Cuppan
56 (49) *Ipfa* maior Sagu 131 (109) *Ipfa* liber Hedekcut 204 (361) *Ipuh* s. Tupundi
131 (99) flumine *Ipul* 135 (285) *Ipuli* flumine 135 (288) *Irugdi* campaniſta
Warang 134 (262) *Iruge* s. Cetihida 132 (170) *Ilaac* s. Kalfar 131 (87) *Ilaac*
203 (317) *Ilaac* vinitor Eufe 203 (323) *Ilaac* agafo 204 (375) *Ilaac* carpentarius
Cobu 204 (348) *Ilaac* s. vduornic 205 (387) *Ifadi* s. Fekete 131 (116) *Ifaudi*
s. Geu 132 (132) *Ifedi* s. vten 205 (397) *Iſep* s. Cuppan 56 (46) *Iſep* Cuma 134
(231) *Iſep* vinitor Eufe 203 (324) *Itwan* s. Ecer 132 (163) *Iuandi* s. vten 205
(398) *Iuanis* s. Ruofti 131 (119) *Iutomuz* s. Cuppan 56 (45) *Iutu* s. Machala
205 (408) *Ivanus* Allator Salis Sahtu 203 (307) *Iwedí* s. Geu 132 (130) *Izadi*
s. Wadaſhu 204 (383) *Izmen* s. Huft 131 (82) In . . . Kalfar 131 (88)

J

Jereſtau s. Kalfar 131 (86)

K

Kacu s. Gejſce 133 (178) *Kaka* s. Kalfar 131 (87) *Kakaſti* Kerudí 134 (233)
Kaku s. Cuppan 56 (45) villa *Kalfar* 131 (86) villa *Kalfar* 133 (202)
villa *Kalfar* 134 (232) uilla *Kalfar* 134 (266—7) uilla *Kalfar* 204 (355)
uilla *Kalfar* 204 (362) alia villa *Kalfar* 131 (90) uilla *Kana* 131 (98)
villa *Kana* 134 (227) uilla *Kana* 134 (266) uilla *Kana* 203 (321) *Kanda*
liber Gejſca 204 (363) *Kanus* s. vduornic 205 (390) villa *Kara* 131 (69) + *Karo-*
lus Rex 56 (1) *Kafa* s. Gejſce 133 (178) *Kathapani* prepositi Albensis 205 (434)
Kazmer s. Kalfar 131 (88) *Kectutendi* campaniſta Kana 134 (266) *Kehen* s. Bata
132 (152) *Keme* s. Kucetu 131 (106) *Keme* s. vten 205 (399) *Kemudi* s. Kalfar
131 (87) *Kene* s. Sakani 132 (141) *Kenefu* s. Ciuitate Naugrad 132 (124) *Keptis*
s. Kalfar 131 (86) alter *Keptis* s. Kalfar 131 (87) villa *Kerbuí* 131 (79) uilla
Kerbuí 204 (357) *Kerehu* Boti 134 (227) villa *Kerudí* circa Ticiam 134
(232—3) *Kefa* s. Kobu 131 (112) *Kefar* s. Huft 131 (82) *Kefedi* s. Geu 132
(130) *Kefehe di* 205 (385) uilla (*Kefehe di?*) 204 (379) *Keleru* vinitor Tun-

guldí 203 (226) *Kefeudi* coquus Kucev 134 (240) *Kefeudi* campanifita Enderedi 134 (264) *Kefeudi* s. Babufa 133 (173) *Keludi* s. Durugfa 130 (66) *Keludi* Afavfeu 134 (273) *Keludihitu* vinitor Kana 203 (322) *Ketil* s. Babufa 133 (174) *Keuereg* s. Ecer 132 (166) *Keuerig* preco Simur 133 (192) *Keuerug* s. Bata 132 (154) *Keuerug* Durugfa 134 (226) *Kewe* s. Tinguldi 131 (101) *Kewereg* Allator Salis Sahtu 203 (309) *Kiceu-||-di* s. Cuppan 56 (48) *Kihani* s. vduornic 205 (386) *Kila* coquus Babifa 134 (241) *Kiliani* s. Machala 205 (406) *Kiliani* s. Setkelu 205 (414) *Kimis* Piftor Meiri 134 (236) *Kinis* s. Lingu 132 (145) *Kinis* s. Gejfoe 133 (178) *Kinis* Afavfeu 134 (273) *Kinis* Piftor Hedelen 134 (238) *Kinis* 203 (314) villa *Kinifti* 131 (78) villa *Kinufti* 57 (55) *Klanda* liber Kerbuí 204 (358) *Koalíz* s. Hetten 133 (182) villa *Kobu* 131 (112) l. Cobu is *Kobu* s. cum filýs fuís Lingu 132 (150) *Koidi* s. . . 131 (77) *Konudi* vinitor Wodafu. et in Pomaz 204 (332) *Ko'u* 203 (315) *Kotu* s. . . 131 (76) *Kracin* Durugfa 131 (67) *Kua* Afavfeu 134 (273) uilla *Kucetu* 131 (106) villa *Kuceu* 134 (229) uilla *Kucev* 134 (240) *Kudufti* s. Cuppan 56 (50) *Kuecte* s. Bata 132 (153) *Kuecte* Kerudi 134 (235) *Kuene* liber Gejca 204 (364) *Kuke* s. vten 205 (397) *Kuker* Pifcator Helenba 135 (282) *Kukti* 204 (350) *Kuledi* s. Geu 132 (132) villa *Kulefer* 132 (157) *Kulondus* s. Ecer 132 (164—5) villa *Kunda* 130 (60) *Kurbes* arator 204 (373) uilla *Kurtu* 134 (243) Iuxta Ticiam est viuarium quod dicitur *Kurtuelis* 135 (304) *Kuldi* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Kufidi* s. Cuppan 56 (53) *Kufidi* arator 204 (372—3) *Kufidi* (solymár) 205 (404) *Kulti* s. Lingu 132 (149) *Kuteles* s. Ecer 132 (160) *Kutos* s. Cuppan 56 (52) *Kuut* Tamach 133 (197) *Kuzi* vduornic 205 (387)

L

+ *Ladislao* Archiepiscopo Colocensi 206 (469) + *Ladislao* Quinqueeclesiens (episcopo) 206 (471) + *Ladislao* Zagrabicensis (episcopo) 206 (472—3) *Ladislaj* ducis 206 (447—8) *Lampert* s. Bata 132 (155) *Lapudi* s. Cuppan 56 (47) *Lapudi* s. Kalfar 131 (88) *Lapudi* campanifita Enderedi 134 (264) *Latus* Tamach 133 (194) *Laurenci* s. Edelin 57 (56) *Laurenci* s. Satí 130 (63) *Laurenci* s. Kinifti 131 (78) *Laurenci* s. Kalfar 131 (88) *Laurenci* Morufti 134 (245) *Lazar* liber Kalfar 204 (362) *Lega* s. Huft 131 (84) *Legia* Tamach 133 (194) *Legudi* s. Tapaí 132 (138) *Legudi* liber Kalfar 204 (356) *Legue* s. Tinguldi 131 (101) *Lengen* s. Edelin 57 (56—7) *Lengen* s. Satí 130 (62) *Lengen* s. Geu 132 (133) *Lengen* Tamach 133 (193) *Lengen* vinitor Cepel 203 (330) *Lefin* 203 (314) *Lefudi* s. Sakani 132 (140) *Lcuc* liber Huru 204 (357) *Leurenci* campanifita Gedas 134 (262) *Leurenci* liber Hedekcut 204 (361) *Lewedi* s. Hedekcut 131 (95) *Leweme* Wadafhu 204 (383) *Lila* s. Sanas 131 (72) villa *Lingu* 132 (144) villa *Lingu* 133 (207) l. Ingu is *Lipe* coquus Kucev 134 (241) *Lodus* s. Huft 131 (81) *Lompu* Cuppan 204 (346) *Loucu* s. Sakani 132 (141) *Lougudi* s. Babufa 133 (174) *Louku* liber Kalfar 204 (362) *Luas* s. Cerep 133 (188) uilla *Luba* 203 (327) *Luca* filio Apati vbadí 135 (298) *Lucas* s. Tupundi 131 (99) *Lucus* s. Huft 131 (84) *Lukeu* s. Cuppan 56 (46) *Lufa* s. Degu 131 (114) *Luladi* s. Hedekcut 131 (95) *Luladi* Doboz 133 (183) *Luladi* Afavfeu 134 (273—4)

M

Macelini epi(scopi Wa)ciensis 205 (432) uilla *Machala* 205 (406) l. Mafala is *Machali* s. Hetten 133 (182) *Machari* s. Cuppan 56 (52) + Iohanne Bano de *Machou* 206 (477) *Macidi* s. Kana 131 (98) *Macra* 204 (333) *Madafa*

s. Cuppan 56 (47) *Magici* s. Tupundi 131 (99) *Magici* s. Babufa 133 (173) *Maglov*
s. Geu 132 (133) *Mahal* s. Huft 131 (83) *Mahali* s. Bata 132 (154—5) *Malcu*
Piscator Helenba 135 (281) *Mamadi* preco Simur 133 (191) *Manku* s. Marifti 131
(85) *Maradec* s. Tüpundi 131 (99) *Maradec* s. Huft 131 (82) *Maradec* campanifita
Warang 134 (261) *Maradec* Allator Salis Sahtu 203 (307) *Maraut* s. Geu 132 (133)
uilla *Maraut* 134 (274) *Marcel* s. Sakani 132 (141) *Marcharij* Episcopi Quinque-
ecclesiensis 205 (431) *Marchart* s. vten 205 (396) *Marcus* s. Ecer 132 (166) *Marcus*
preco Simur 133 (190) *Marcus* Afavfeu 134 (274) *Marcus* s. vten 205 (398) villa
Marifti 131 (85) I. Morufti is *Martin* s. Kunda 130 (60) *Martin* s. Lingu 132
(150) *Martin* s. Sakani 132 (141) I. *Martin* Tamach 133 (194) II. *Martin* Tamach
133 (195) *Martin* 203 (314) *Martin* carpentarius Cobu 204 (349) *Martin* s. vten
205 (396) *Martini* Comitit Saliensis (!) 206 (436) + *Martini* prepofti 206 (457)
Martinus s. Sagu 131 (107) + magister *Martinus* Dymifiensis ecclesie prepo(situs
56 (10) *Martus* agafo 204 (375) uilla *Mafala* 205 (411) I. Machala is *Mathe*
Comitit Noue Ciuitatis 205—6 (435—6) *Matheus* s. Huft 131 (84) *Matheus* s. Ecer
132 (165) *Matheus* s. Hetten 133 (182) *Matheus* Cuma 134 (230) *Matheus* Maraut
134 (274) *Matheus* Kerudi 134 (234) *Matheus* Piscator Helenba 135 (282) *Matheus*
vinitor Eufe 203 (323) *Mauog* s. Hedekut 131 (94) *Mauricius* s. Huft 131 (81)
Mawag s. Fekete 131 (117) *Mawag* Kerudi 134 (235) *Mawog* coquus Babifa 134
(242) *Mawog* campanifita Seilu 134 (266) *Mawog* vinitor Tunguldi 203 (326)
Mawog (solymár) 205 (404) *Medue* s. Suran 130 (59) *Mehe* s. Machala 205 (409)
Meinolt s. B(oti) 131 (96) v(i)lla *Meiri* 134 (236) *Menes* s. Setkelu 205 (416)
Merasa s. Cuppan 56 (49—50) *Mercudi* s. Bata 132 (153) *Merke* Tupundi 134
(229) + *Me come* Nytriensi (episcopo) 206 (473) *Michal* Piscator Helenba 135
(282) *Michal* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Michal* vinitor Eufe 203 (323) *Michudi*
preco Simur 133 (192) *Micic* s. Ecer 132 (164) *Micu* vinitor Wodafu et in Pomaz
204 (332) *Micula* s. Cuppan 56 (46) *Micula* s. Kerbuí 131 (79) *Micula* s. Ecer
132 (161) *Micula* liber Damag 204 (365) *Micus* s. Suca 131 (80) *Micus* s. vten
205 (400) *Micula* coquus Babifa 134 (242) *Mihal* s. Geu 132 (136) *Mihal* s. obad
132 (169) Abram cum fratribus fuís Weiteh. *Mihal* s. Geu 132 (135—6) *Mihaldi*
Surcudi 133 (185) *Mihaldi* Kerudi 134 (234) *Mihali* s. Ecer 132 (165) *Mihali*
Allator Salis Sahtu 203 (307) *Mihud* s. vduornic 205 (388) *Mihudi* s. Lingu 132
(147—8) *Milata* Piscator cum fratre fuo Helenba 135 (281) *Milgozt* Piscator Helenba
135 (282) *Milofa* Piscator Helenba 135 (282) *Milof* Piftor Strigonio 134 (238)
Mirafa s. Bata 132 (153) *Mircu* s. vten 205 (394) *Mirei* Tupundi 134 (229) *Miscu*
s. Lingu 132 (150) *Mocidi* arator 204 (373) *Mocu* s. Setkelu 205 (417) *Mogdi*
s. Cuppan 56 (52) *Mogdi* s. Huft 131 (83) *Mogdi* s. Fekete 131 (116) *Mogdi*
s. Geu 132 (129) *Mogdi* s. Ecer 132 (162) *Mogdi* preco Simur 133 (192) *Mogdi*
Piscator Helenba 135 (283) *Moglov* Geu 132 (130) *Mogu* s. Sagu 131 (108) *Mogu*
coquus Kucev 134 (240) *Mogu* s. vduornic 205 (388) *Mogus* s. Satí 130 (63) *Mogwa*
s. Sagu 131 (118) *Moiscin* coquus Cuppan 134 (241) *Momoudi* s. Durugfa 131 (67)
Morau s. Tapaí 132 (137) *Moris* s. Bata 132 (152) *Mortin* s. Lingu 132 (145)
Mortin s. Tapaí 132 (139) uilla *Morufti* 134 (245) uilla *Morufti* 204 (360)
I. Marifti is *Munas* s. Cerep 133 (187) I. *Munca* s. Ecer 132 (160) II. *Munca* s.
Ecer 132 (164) *Muncadi* s. Huft 131 (81) *Muncadi* s. Bata 132 (155) *Muncas*
s. Setkelu 205 (417) *Muncas* s. vduornic 205 (387) *Muncafti* Piftor Meiri 134 (237)
Munkadi s. Gudas 131 (70) *Munos* vinitor Cepel 204 (334) *Mufin* s. Ruofti 131.
(119) *Mjchael* molendinarius Hurch 204 (342) + *Mjkkh* bano tocíus Selauonie
206 (477) *Mjradí* s. Gudas 131 (70) *Myze* s. Kinufti 57 (55)

N

villa *Nagaſu* 134 (265) *Naiadi* s. Hodus 131 (111) *Naiadi* s. Hedekcut 131 (94) *Nameſt* Pifcator Helenba 135 (283) *Nanai* s. B(oti) 131 (97) *Nafa* s. . . . 131 (77) *Nalchadi* Durugfa 134 (226) *Nauala* Pifcator Helenba 135 (284) *Nauafal* Pifcator Helenba 135 (283) Ciuitate *Naugrad* 132 (124) *Nau* . . . Bata 132 (154) villa *Neku* 57 (58) *Nemcim* campanifita Gedas 134 (262) *Nemerat* Morufti 134 (246) *Nemhuu* s. Kínifti 131 (78) *Nemhw* s. Kobu 131 (112) *Nezda* s. Machala 205 (410) + *Nicolao* Comite Poloniensi 206 (482) + *Nicolao* Iauriensi (episcopo) 206 (470) *Nicolaus* Morufti 134 (246) *Nicolaus* liber Huru 204 (357) *Nicolaus* arator 204 (372) *Nicolaus* liber Kalfar 204 (357) *Nicolus* Allator Salis Sahtu 202 (310) *Nimiga* Pifcator Helenba 135 (285) *Niundi* Allator Salis Sahtu 203 (309) *Mathei Noue Ciuitatis* 205—6 (435—6) *Nue* s. Ecer 132 (165) *Nulos* s. Lingu 132 (144) *Numarek* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Numel* s. Cuppan 56 (47) *Numhiu* campanifita Kalfar 134 (267) *Numhiu* campanifita Gedas 134 (265) *Numhiu* campanifita Galhan 134 (263) *Numhiu* vinitor Wodafu et Pomaz 204 (332) I. *Numhiu* s. vten 205 (395) II. *Numhiu* s. vten 205 (400) *Numhw* s. Cuppan 56 (51) *Numudi* (solymár) 205 (404) + *Mefcone Nytriensi* (episcopo) 206 (473)

O

Oba s. Gejſce 133 (178) *obad* 132 (169) *Obudi* s. Wadafhu 204 (383) *Obus* Gejſce 133 (178) *Obus* Kana 134 (228) *Odus* s. Surcudi 133 (186) *Ogfán* 203 (316) *Ogus* s. Bata 132 (152) *Oi ſi* s. Setkelu 205 (416) *Okudi* s. vduornic 205 (389) *Okus* liber Kalfar 204 (355) *Olup* s. Gejſce 133 (178) *Olup* vinitor Wodafu et Pomaz 204 (332) *Opudi* Tamach 133 (196) *Opus* s. Kalfar 131 (88) (*O*)*pus* s. Surcudi 133 (186) *Opus* liber Cuppan 204 (359) *Opus* s. Setkelu 205 (416) *Orſci* 203 (316) *Orſci* s. Hodus 131 (111) *Oihmandi* liber Cuppan 204 (359) *Otus* s. Bata 132 (153) *Ot(us W)* . . . r Wadafhu 205 (384) *Oundi* s. Ecer 132 (163)

P

Pangracij arator Cepel (?) 204 (378) Abbate *Paltuhiensi* 135 (297) *Patak* I. Bela Patak *Pateneg* Tamach 133 (194) *Patkan* s. Cuppan 56 (50) *Paul* s. Sagu 131 (108) *Paul* s. Bata 132 (153) *Paul* s. Setkelu 205 (417) *Pauli* Episcopi Geuriensis 205 (430—1) + Comite *Paulo* Iudice Curie nostre 206 (476) *Pazari* s. Babufa 133 (173) *Pazari* s. Doboz 133 (183) *Pedur* Allator Salis Sahtu 203 (308—9) *Peniha* arator Cepel (?) 204 (379) *Pentuk* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Pentuk* Tamach 133 (195) *Pentuk* Tupundi 134 (229) *Pentuk* Maraut 134 (274) *Perbule* Pifcator cum filio ſuo Helenba 135 (281) *Perluka* Tamach 133 (196) *Peta* s. . . . 131 (76) *Pete* Tupundi 134 (228) *Petir* s. Cuppan 56 (46) *Petir* s. Sagu 131 (108) *Petir* Kucetu 131 (106) *Petir* s. Cucti 133 (180) *Petri* Episcopi Wefprimiensis 205 (431) alter *Petrú* s. Cuppan 56 (48) *Petro* ſancte Wefprimiensis ecclesie (episcopo) 56 (26—7) + fratre *Petro* Boznensi (episcopo) 206 (470) *Petrus* carpentarius Cobu 204 (348) *Petus* Tamach 133 (194) *Petus* s. Surcudi 133 (185) *Petus* Cuma 134 (231) alter *Petus* vinitor Eufe 203 (324) *Petus* carpentarius Cobu 204 (347) alter *Petus* carpentarius Cobu 204 (348) *Petufe* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Pilop* s. Edelin 57 (56) *Pinkulú* vten 205 (396) *Polan* arator 204 (372) *Pomaz* 204 (331) *Poneth* arator Cepel (?) 204 (378) *Polon* s. Sakani 132 (141) *Polon* liber cum filio ſuo Enderedi 204 (361—2) + *Nicolao* Comite *Poloniensi* 206 (483—4) *Pothcan* vinitor Eufe 203 (324) *Puci* s. Lingu 132 (145) *Puci* Maraut 134 (274) *Pucica* Pifcator Helenba 135

(285) *Pucit* s. Durugfa 131 (67) *Pucu* vinitor Luba 203 (328) *Pucudí* s. Lingu 132 (149) *Pucus* s. Kulefer 132 (157) *Puke* s. Cuppan 56 (49) *Puric* s. Machala 205 (409) *Pulov* 135 (278) *Pulí* s. Humur 131 (105)

Q

Quadán s. Lingu 132 (148) *quehudi* s. Herudi 132 (172) viuarium quod dicitur *quhí* vbadí 135 (297) Marcharij Episcopi *Quinqueecclesiensis* 205 (431) Ladislao *Quinqueecclesiensis* (episcopo) 206 (471)

R

Radí s. Tupundí 131 (99) *Radí* s. Ruofti 132 (120) *Rece* s. Geu 132 (128) *Recedí* s. Ruofti 132 (120) *Rede* s. Tupundí 131 (100) *Remen* s. Cuppan 56 (49) *Rencev* s. Tupundí 131 (99) *Renkudi* s. Machala 205 (408) *Reledí* s. Hedekcut 131 (95) *Refu* s. Fekete 131 (116) *Reuceg* s. Cuctí 133 (180) *Riciman* s. Durugfa 130 (65) *Rifun* s. Ruofti 132 (120) *Rouoftí* (solymár) 205 (404) *Ruciman* s. Sagu 131 (109) *Rugzedí* s. vduornic 205 (389) *Ruki* campanifita Durufa 134 (259) *Rulouz* s. Babufa 133 (174) *Ruos* s. Wadafhu 204 (383) villa *Ruosfti* 131 (119) uilla *Ruofti* 133 (211)

S

Saba preco Simur 133 (191) *Saba* carpentarius Cobu 204 (349) *Sacas* s. Wadafhu 204 (383) uilla *Sagu* 131 (107) villa *Sagu* 131 (118) uilla *Sahtu* 203 (306) villa *Sakani* 132 (140) *Saladi* s. Kíniftí 131 (78) *Salamin* s. Durugfa 130 (66) *Salamin* s. Huft 131 (83) *Salamin* s. Sanas 131 (73) Martini Comitis *Saliensis* 206 (436) *Salin* s. Cuppan 56 (46) *Samar* s. vten 205 (398) *Sambuh* s. Cuppan 56 (50) *Sampat* s. Geu 132 (134) *Samín* s. Edelín 57 (58) *Samín* s. Bata 132 (155) *Samín* s. Geu 132 (132) *Samín* Durugfa 134 (226—7) *Samín* campanifita Nagafu 134 (265) *Samín* carpentarius Cobu 204 (349) *Samfon* s. Neku 57 (58) *Samún* s. Ecer 132 (166—7) *Sa(m)udi* s. Cuppan 56 (52) *Samudi* s. Fekete 131 (116) *Samudi* s. Huft 131 (82) *Samudi* s. Sanas 131 (72) *Samudi* s. Lingu 132 (146) villa *Sanas* 131 (72) uilla *Sanas* 204 (360) *Sanka* molendinarius Subram 204 (344) *Sarlaudí* s. Cerep 133 (188) *Sarlaudí* vinitor Cepel 204 (335) + Comite Zepeliensi de *Sarus* et de Wjuar 206 (480—1) *Sallau* s. Durugfa 130 (64) *Sata* molendinarius Subram 204 (244) *Satadi* s. Sanas 131 (72) *Satadi* 203 (315) *Satadi* vinitor Tunguldí 203 (327) villa *Sati* 130 (62) *Saul* s. Tobu 131 (103) *Saul* s. Sagu 131 (107) *Sauldihama* Geu 132 (134) Episcopo *Saulo* fanete Dýmifiensis ecclesie 56 (27) *Seccen* s. Fekete 131 (115) *Seccu* = s. B(oti) 131 (97) *Secege* Pítor Meirí 134 (237) *Secegun* cum fratre suo Sebalthianus Ecer 132 (167—8) *Secegun* maior Babufa 133 (176) *Secege* s. Fekete 131 (115) I. *Scemet* s. Huft 131 (82) II. *Scemet* s. Huft 131 (83) *Scerecin* s. Ecer 132 (162) *See'u* s. Surcudi 133 (185) *Seidu* liber Damag 204 (364) *Setku* s. vten 205 (399) uilla *Scilu* 134 (265—6) *Scundi* s. Suca 131 (80) *Scura* coquus Dímis 134 (243) *Sebalthian* campanifita Warang 134 (261) *Secegun* cum fratre suo *Sebalthianus* s. Ecer 132 (167—8) *Sebe* s. . . . 131 (77) *Sebe* arator 204 (372) *Sebedí* Kanæ 134 (228) *Sebu* s. B(oti) 131 (97) *Sebudí* s. Dada 131 (74) *Secte* liber Kalfar 204 (356) *Sedeneg* s. Tupundí 131 (100) *Sedin* Piscator Helenba 135 (283) *Sehune* s. vduornic 205 (389) *Sele* s. Ecer 132 (164) *Selez* s. Cuppan 56 (49) *Selez* s. Ecer 132 (166) *Selle* s. Cuppan 56 (51) *Selle* cum fratribus suis In Strigonio 134 (275) *Selle* vinitor Kana 203 (322) *Selle* liber Kalfar 204 (355) *Selle* liber Kalfar 204 (362) *Selle* iber cum filijs suis Geijca 204 (363—4) *Selledí* s. Gudas 131 (70) *Selpe* Piscator

Helenba 135 (283) *Semudi* s. vten 205 (395) *Sendur* s. vten 205 (399) *Sene* s. Cuppan 56 (49) *Sene* s. Lingu 132 (150) *Senin* 203 (314) *Serugdi* s. Cuppan 56 (46) *Beatus cum filio fuo Se'u* Kerbuí 131 (79) *Seter* s. Ecer 132 (165) uilla *Setkelu* 205 (414) *Seznete* cum fratre fuo In Ciuitate Naugrad 132 (124—5) *Sicedi* s. Cuppan 56 (48) *Sidemer* s. Ecer 132 (167) *Sidemer* preco Simur 133 (190) *Siholt* Tamach 133 (193) *Sila* vinitor Luba 203 (329) *Sileu* s. Geu 132 (129) *Silev* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Silte* s. Lingu 132 (146) *Silte* Tamach 133 (194) *Sima* vinitor Cepel 203 (330) *Sima* Allator Salis Sahtu 203 (308) *Simeon* 203 (316) *Simian* s. Sanas 131 (72) *Simien* maior vduornic 205 (393) *Simon* s. Lingu 132 (151) *Simon* s. Kalfar 131 (87) *Simon* carpentarius Dimís 204 (349) *Simudi* vinitor Cepel 204 (334) *Simun* s. Lingu 132 (147) *Simun* s. Lingu 132 (150) *Simun* s. Bata 132 (153—4) *Simun* Tamach 133 (197) *Simun* campanifita Durufa 134 (260) *Simun* carpentarius Cobu 204 (349) *Simun* s. Machala 205 (408) villa *Simur* 133 (189) *Sipus* s. Cuppan 56 (45) *Sipzeu* s. Sakani 132 (142) + Comite *Sirmiensi* de Walko de Bodrug et de Barana 206 (477—8) *Sixti* s. Cuppan 56 (53) *Sixti* s. B(oti) 131 (97) *Sixti* s. Ecer 132 (160) *Sobolci* s. Geu 132 (129) *Sobu* s. Wadafhu 204 (382) *Soina* s. Ecer 132 (166) *Sokol* s. Naugrad 132 (124) *Sokol* 203 (314) *Sokol* arator 204 (373) *Soludi* s. Ruofti 132 (120) *Somudi* s. Setkelu 205 (416—7) *Sonuk* vinitor Tunguldi 203 (326) *sonuk* liber Geijca 204 (364) *Sothmar* molendinarius Subram 204 (344) *Soth(ma)rdi* s. Lingu 132 (148) *Sotu* s. Tapaí 132 (137) *Soulum* s. Kunda 130 (60) *Sounik* Kuceu 134 (230) *Sounik* 203 (316) *Sourad* Sagu 131 (107) *Stamer* s. Bata 132 (155) *Stephan* s. Kunda 130 (60) *Stephan* s. Huft 131 (84) *Stephan* s. cum filio fuo Sagu 131 (108) *Stephan* s. Sagu 131 (109) *Stephan* s. Naugrad 132 (124) *Stephan* s. Ecer 132 (166) *Stephan* Herudi 132 (171) *Stephan* Tamach 133 (197) *Stephan* liber Kerbuí 204 (358) *Stephano* magistro Agafonum nostrorum 206 (481) + Sede autem *Strigoniensi* vacante 206 (469—70) + fancte *Strigoniensis* ecclesie 56 (26) In *Strigonio* 134 (238) In *Strigonio* 134 (275) *Sube* vinitor Wodafu et in Pomaz 204 (332) villa *Subram* 204 (343) *Subu* Allator Salis Sahtu 203 (307) *Subudi* s. Ruofti 132 (121) *Subudi* s. Geu 132 (132) *Subudi* agafu Herudi 134 (255) villa *Suca* 131 (80) *Suda* s. Huft 131 (83) *Suda* Lingu 132 (150) *Suda* Tamach 133 (193) *Sudur* s. Setkelu 205 (416) *Sue* s. alia v. Kalfar 131 (91) *Suetjar* arator Cepel (?) 204 (378) *Suente* Tamach 133 (195) *Suhul* s. vten 205 (395) *Suk* s. Dada 131 (74) *Sulgadi* arator 204 (373) *Sulucti* Doboz 133 (183) *Sumadi* s. Babufa 133 (175) *Sumbot* s. Ecer 132 (167) *Sum*=||both Tamach 133 (194) forum *Sumbuth* 203 (311) *Sumdi* s. Cerep 133 (187) *Sumdi* s. Surocudi 133 (186) *Sumku* Pifcator Helenba 135 (282) *Sumpu* Allator Salis Sahtu 203 (309) Circa *Sunadi* 204 (342) *Sundi* maior Marifti 131 (85) *Sun*=||thei s. Ecer 132 (166) villa *Suran* 130 (59) uilla *Suran* 134 (247) *Surandi* s. Ecer 132 (160) villa *Surocudi* 133 (185) *Surgudi* s. Geu 132 (130) *Suuledi* s. Hedekcut 131 (93) *Su* . . . s. Hedekcut 131 (94) *Symien* s. Cuppan 56 (51) *Symon* s. Ruofti 131 (119) *S* . . . =||=di campanifita Dimifí 134 (268)

T

Tabus s. Ecer 132 (161) villa *Tahu* 133 (201—2) l. Tohu is *Tama* s. Bata 132 (154) villa *Tamach* 133 (193) . . . et cum *Tana* predicta in Ipuli flumire . . . 135 (288) villa *Tapaí* 132 (137) Iuxta villam *Tapaí* 135 (300) In *Tapaí* 204 (351) *Tapas* campanifita Gedas 134 (263) *Tardadi* campanifita Durufa 134 (260) *Tartaudi* carpentarius Cobu 204 (349) *Tafcadi* s. alia v. Kalfar 131 (90) *Taudi* s. Geu 132 (130) *Tebus* s. Bela 132 (126) *Tehel* s. Geu 132 (132)

Telhe tornator Atila 134 (251) *Tenkudi* Piftor Meirí 134 (237) *Thoma* Woyuoda 206 (475) *Thomas* s. Cuppan 56 (45) *Thumas* s. vduornic 205 (388) *Tiburci* s. Herudi 132 (171) Circa *Ticiam* 133 (206) circa *Ticiam* 134 (232) Iuxta *Ticiam* 135 (304) circa *Ticiam* 204 (363) *Ticla* s. Ecer 132 (165) *Ticudi* Kerudi 134 (233) villa *Timguldi* 131 (101) l. Tunguldi *Tiur* s. Setkelu 205 (416) *Tocu* liber Kerbuí 204 (357) villa *Tohu* 131 (103) l. Tahu is *Toluha* s. Durugfa 131 (68) *Tortou* s. Sakani 132 (140) *Tos* s. Sagu 131 (118) *Tofu* Tamach 133 (196) *Totti* s. Ecer 132 (163) + Andrea *Transilvano* (episcopo) 206 (472) + *Transilvano* 206 (475—6) *Tubu* s. Humur 131 (105) *Tuca* s. Geu 132 (135) *Tuda* Allator Salis Sahtu 203 (309) *Tuke* Tamach 133 (196) *Tulhoi-dizeher* s. Ecer 132 (162) *Tulmas* pelliparius 134 (269—70) *Tulohi* Cuppan 56 (51) *Tuma* s. Lingu 132 (148) *Tumas* s. Kalfar 131 (87—8) *Tumas* s. Tapaí 132 (138) *Tumas* Tamach 133 (193) *Tumas* s. Setkelu 205 (416) *Tume* Tamach 133 (195) *Tumurte* liber Kerbuí 204 (358) uilla *Tunguldi* 134 (247) uilla *Tunguldi* 203 (324) l. Tinguldi is villa *Tupundi* 131 (99) villa *Tupundi* 134 (228) *Turcu* s. Lingu 132 (151) *Turdi* vinitor Cepel 203 (329) *Turidi* s. Gejice 133 (178) *Turfol* s. Kinuftí 57 (55) *Tufedi* Tamach 133 (195) *Tufica* Pifcator Helenba 135 (283)

V

vagdi s. Durugfa 131 (67) *vandi* s. Babufa 133 (174) *vara* Kerudi 134 (233) *vbadí* 135 (296) l. obad is *vbes* Boti 134 (227) *vdelen* Tamach 133 (196) uilla *vdurnic* 205 (386) *veceldi* s. Tohu 131 (103) *venda* arator Cepel (?) 204 (379) *vendeg* s. Humul 57 (54) *vene* campanifita Scilu 134 (266) *vetus* s. Tapaí 132 (139) *vgrin* s. Kinuftí 57 (55) *vgrin* s. Tohu 131 (104) *vgrin* s. Ruofti 132 (120) *vgrinus* s. vten 205 (397) *vgus* pelliparius 134 (169) *vin* preco Simur 133 (191) *vir* 203 (315) *vi*=||*talís* s. Kunda 130 (61) *viu*-||*scij* 203 (315) *vkledi* vinitor Luba 203 (328) *vlas* s. Dada 131 (74) *vlas* s. Sakani 132 (141) *vla'ti* vinitor Luba 203 (328) *vlcan* s. Geu 132 (130) *vlcov* s. Machala 205 (408) *vldurih* s. Babufa 133 (174) *vleu* Kalfar 134 (232) *vlos* s. Cuppan 56 (51) *vloscina* Pifcator Helenba 135 (283) *vlues* s. Cuppan 56 (46) *vlues* s. Degu 131 (114) *vlues* s. Ruofti 132 (120) *vluesa* s. Humul 57 (54) *vnci* s. Ecer 132 (164) *voreod* maior cum tilijs fuís Sakani 132 (143) *vrabag* Piftor Meirí 134 (236) *vradi* s. Kunda 130 (61) *vradi* Tamach 133 (196) *vraia* preco Simur 133 (192) *vrbas* s. Cuppan 56 (50) filius et frater *vrbaz* coquus Kurtu 134 (243) *vrchudi* agalo Herudi 134 (256) *vrink* s. Bata 132 (154) *vrodí* campanifita Hedekcut 134 (265) *vrodí* campanifita Enderedi 134 (264) *vrodí* s. Setkelu 205 (416) *vrodí* s. vduornic 205 (387) *vrovdi* s. Geu 132 (134) *vros* s. Fekete 131 (116) *vros* s. Durugfa 131 (67) *vros* s. Sakani 132 (141) *vros* coquus Kucev 134 (241) *vros* vinitor Wodafu et in Pomaz 204 (332) *vrol* s. obad 132 (169) *vrfag* Kuceu 134 (230) uilla *vrfi* 134 (249) *vrumedi* vten 205 (398) *vrus* Edelin 57 (56) *vrusti* s. Bata 132 (154) *vfa* preco Simur 133 (192) *vfu* s. Kobu 131 (112) *vfugi* s. vduornic 205 (387) *vta* s. alia v. Kalfar 131 (91) villa *vten* 205 (394) villa *vten* 205 (410) *vthoris* s. Lingu 132 (149) *vtos* s. Kerbuí 131 (79) *vtos* 203 (317) *vuendi* s. Sakani 132 (140) *vza* s. B(oti) 131 (96) *vza* 203 (315) *vzadi* s. Cuppan 56 (50) *vzari* Campanifita Durufa 134 (260) *vzdi* Ruofti 132 (121) *vzdi* s. Wadafhu 204 (383) *vzund* preco Simur 133 (191) v...as coquus Babifa 132 (242)

W

Wacdi s. Fekete 131 (116) Macelini epi(scopi) *Wacjensis* 205 (432) episcopatu *Wacjensi* 206 (442) *Wadadi* s. Ecer 132 (161) *Wadafhu* 204 (381) *Wadi*

s. Wadafhu 204 (383) *Wadis* Durugfa 131 (67) *Waga* campanifta Warang 134 (261) *Wagdi* Kerudí 134 (235) *Wagin* vinitor Cepel 203 (330) *Wagis* vinitor Tunguldí 203 (327) *Walan* s. Sanas 131 (72) + Comité Sirmiensi de *Walke* de Bodrug et de Barana 206 (477—8) *Waltaudi* s. Ecer 132 (161) *Walterij* episcopi Waradiensis 205 (433) *Warang* s. Ecer 132 (164) uílla *Warang* 134 (260—1) *Waridan* s. Cuppan 56 (45) *Waridav* vinitor Tunguldí 203 (326) *Wa=||rus* s. Babufa 133 (173) *Wafadi* s. Hodus 131 (111) *Wafardi* arator 204 (373) *Wafardi* s. Machala 205 (409) *Wafas* s. Bata 132 (152) *Wafil* 203 (316) *Wafas* Kerudí 134 (233) *Wehidi* s. Sagu 131 (108) *Weicel* s. Sagu 131 (107) *Weices* s. Durugfa 130 (66) *Weiteh* s. Bata 132 (152) Abram cum fratribus fuís *Weiteh* s. Mihal. Geu 132 (135—6) *Weiteh* campanifta Gedas 134 (262) *Weiteh* Kerudí 134 (233) *Weiteh* Moruftí 134 (245) *Weiteh* campanifta Durufa 134 (260) *Wekudi* s. Geu 132 (134—5) *Wence* s. Edelin 57 (57) *Wendeg* s. Sagu 131 (108) *Wendeg* Cuppan 134 (248) *Wendeg* Allator Salis Sahtu 203 (309) *Wendi* 203 (316) *Wendu* s. Kinuftí 57 (55) *Wensu* Kerudí 134 (235) *Wensu* s. Wadafhu 204 (382) *Wercei* s. alia v. Kalfar 131 (90) *Werde* s. Sati 130 (62) *Werete* Pifcator Helenba 135 (284) *Werlendi* preco Simur 133 (190) *Werfun* Pifcator Helenba 135 (282) + Herrico *Wesprimiensi* (episcopo) 206 (471—2) Petri Episcopi *Wesprimiensi* 205 (431) fanete *Wesprimiensi* ecclesie 56 (26—7) *Wetkin* campanifta Dímisi 134 (268) *Wetus* s. vten 205 (397) *Wid* s. Sanas 131 (72) *Wid* s. Huft 131 (83) *Widuta* s. Cuppan 56 (46) *Wieneq* Pifcator Helenba 135 (281) *Wieteh* s. Kinufti 57 (55) *Wig* agafo Herudi 134 (255) + magistro *Willerno* 206 (480) *Wilmos* s. Cuppan 56 (51) *Wifa* s. Bela 132 (126) *Wifalau* campanifta Nagasu 134 (265) *Wluen* agafo 204 (375) *Wodafu* 204 (331) *Wogdi* s. Durugfa 130 (65) *Wokol* mafor Sati 130 (63) *Wolfart* s. vten 205 (395) *Wofu* campanifta Atila 134 (267) *Wofu* et frater fuus Cuppan 204 (346) *Worca* Pifcator Helenba 135 (285) *Wofas* s. Ecer 132 (160) *Wofas* 135 (279) *Wofas* 203 (314) *Wofos* Allator Satis Sahtu 203 (308) cultos apum nomine *Wofos* 205 (417—8) Iohannes filius *Woth* 206 (446) + Thoma *Woyuoda* 206 (475) *Wrdana* s. Setkelu 205 (416) + Comité Zepesiensi de Sarus et de *Wjua* 206 (480—1)

Z

Zadar s. Lingu 132 (145) *Zadar* s. Geu 132 (132) *Zadur* s. Tohu 131 (104) + Ladislao *Zagrabieni* (episcopo) 206 (472—3) *Zahu* s. Wadafhu 204 (383) *Zahu* liber Damag 204 (364) *Zamar* s. Herudi 132 (171) *Zatadi* s. Lingu 132 (146) *Zeha* s. Geu 132 (133) + Comité *Zepesiensi* de Sarus et de Wjua 206 (480—1) *Zima* carpentarius Cobu 204 (348) *Zolku* s. vten 205 (398) + Comité de *Zonuk* 206 (476) *Zonur* carpentarius Cobu 204 (348) *Zuan* tornator cum filijs fuís 134 (253) *Bestertij* episcopi *Zunadiensi* 205 (432—3)

...*di* s. Durugfa 130 (66)

...*k* s. Edelin 57 (57)

...*roi* s. Durugfa 130 (65)

...*udi* s. Cuppan 56 (52)

...*tin* s. Setkelu 205 (417)

...*ult* (?) 204 (377)

B. SIMOND RENÉE

Egy í (i)-ző missilis családi levél a XVII. századból

Ajanlom Alasatos Bolgalatomot k(egyel)me(d)nek mint Berelmes Attya(m) Uramnak I(ste)n sok jokal s- hošu elettel latogaða k(egyel)me(d).

Nagy alasatoðan vette(m) az k(egyel)met (3) Praesentis nike(m) irot levelit, mellyből ertette(m) az k(egyel)met nagy beteges vatát, hidgye k(egyel)met, ides Attya(m)

Ura(m) hogy azt olvastam ige(n) megh somorkotta(m), de mihant aztat olvasta(m) hogy imar Lipcsinis valt k(egyel)met ige(n) megh eörölte(m). Edes Attya(m) Ura(m) in mofta(n) migh az Adamal egyöt jo Egissigbe(n) vagyok k(egyel)metek Bolgalattara. Az Aranyat ides Attya(m) Ura(m) igen köfönöm mert bißony ides Attya(m) Ura(m) soha jobkort ne(m) köthette volna k(egyel)met mivel mofta(n) ides Attya(m) Ura(m) megint egy uý Magistert hoflak az ki engemetis fogh tanitaný ezirt megint kit kö(ny)vet kellett venne(m) 3 f. (loreni). Edes Attya(m) az mit k(egyel)met penig ir az én nyarý Mentimfelöl, bißony edes attya(m) énkab akarna(m) hogy ha ot birlitettný megh k(egyel)met valamivel és ugy ködený 1el k(egyel)met. Az mit k(egyel)met penigle(n) ir edes Attya(m) Ura(m) hogy jo tanulnak higye k(egyel)met bißony edes Attya(m) Ura(m) mink mentöl jobba(n) tanulhattuk ugy tanuluk s- amellet azt is irja k(egyel)met hogy .....¹ edes Attya(m) Ura(m)² ..... is kivel besilenink ming ides Attya(m) Ura(m) leghtöbet magyarul s- diakul besilönk. Noha ides Attya(m) Ura(m) irt k(egyel)met az Gasdanknak amý dolgunk felöl de az k(egyel)met levele csak egy csöpet sem hasnalt de mivel ides Attya(m) Ura(m) azt irja k(egyel)met hogy k(egyel)me(d)nek lefen gondya arra, s-hogy mink csak halgatnak ming bisoný ides Attya(m) Ura(m) csak sinte(n) azt akarjuk cselekedný amit k(egyel)met parancsolý Aßzonyom Anya(m)-nak Ajanlom alasatos Bolgalatomot. Susankatis köföntöte(m). Csoloftom Uramnakis ajanlom folgalatomot s- kire(m) eö k(egyel)mit megh bocsasa eö k(egyel)me³ hogy sem(m)it ne(m) irta(m) eö k(egyel)minek mivel ne(m) irkeftem ra. Ezek Uta(n) I(ste)n tarcsa és élteße k(egyel)medet aßonyom Anyamal. Susankal egyöt sok jo Eßtendöben. Datur Posoný Die 14 Maj 1666

k(egyel)met alasatos Bolgaja s

Fia migh
él
Bartakovit Gyorgý
pm (propria manu)

P. s. Az Susanknak migis ked kis kepet köte(m)

[Címzés :]⁴ Generoso D(omi)no Johanný Bartakovit De Bagonya Vice Cottý Cottus (Comitati Comitatus) Honte(nsis) Atque D(omi)no Parentý mihi semper colendißimo

A levél a rimaszombati múzeumban levő családi iratok (Szentkirályi család) egyik tékájában található meg.

A címzett és a feladó Bartakovit annak a Brtakovics-családnak a sarja, amelyet kútfőink a XVI. századtól kezdve ismernek az északi megyékben, főként Nyitraiban. A családnak később voltak birtokai más megyékben is, így például Hontban, Nógrádban és Biharban. A levélből ismert Bartakovit János 1660-ban lett Hont vármegye alispánja (vö. NAGY, Magyarország családjai 208—9).

A címzésben használt *De Bagonya* nemesi előnév azonos a mai szlovák Bohunice (magyarul Bagonya) kisközség nevével a lévő járásban.

KOVÁCS ISTVÁN

Szopornyika. A Bihar megyei Nagyrábén, Püspökladányban, de általában az egész Tiszántúl különféle állatbetegségek neve (takonykór, kehesség, férgesség), sőt a beteges állatot — főként lovat és kutyát — általában *szopornyikás*-nak nevezik.

¹ Elemezhetetlen, mert a levél az összehajtogatásban kitöredezett.

² Az összehajtott levél széle itt hiányos.

³ Jelezve a levél szélére írt beszúrást (az itt következő mellékmondat).

⁴ A címzés az eredeti levél túldoldalán volt.

Nem kétséges, hogy *-ica* : *-ika* képzőváltással lett a *szopornycá*-ból (eredetére I. KNIEZSA, SzlJsz. I, 511). Első adatunk rá az 1600 körüli időből származó Lovak Orvosságából való (MNYTK. 94. sz. 16). Mivel azonban ennek eredetije — sajnos — elpusztult, már nem bizonyosodhatunk meg felőle, hogy az ECKHARDTtól közölt *szaporinczás* nem tévedés-e *szaporniczás* helyett.

MIKESY SÁNDOR

Fráter György levele. Folyóiratunk előző számában (MNY. LIII, 257) közöltem Fráter György Paksi Annához írt levélkéjét. Elkerülte a figyelmemet, hogy a levelet már közölte Deák Farkas 1874-ben kiadott Magyar Hölgyek Levelői című gyűjteményének 11. lapján.

ECKHARDT SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

Szeged XVIII—XIX. századi nyelvéből

A szegedi levéltár régebbi iratai java részben elpusztultak, így a régi szegedi nyelvet főleg a XVIII. századi iratok őrzik még. A XVIII. század a telepítések korszaka az Alföldön, és nyelvjárásának mai arculata ekkor alakul ki (vö.: HORGER, A magyar nyelvjárások 16; BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások 27). Ezért az alábbi szöveggyűjtemény nyelvi tekintetben nem mondható egységesnek, már a telepések nyelvi hatásának érvényesülését mutatja hangtani és más tekintetben is. Emellett a köznyelv egységesítő hatása is igen erős. A telepések nyelvi sajátosságai a szegedi nyelv hatása alatt lassanként elhalványodnak, de nyomai ma is felismerhetők. A közölt szövegek ingadozását a nagyváros hivatalában gyakran váltakozó írnokok, jegyzők nyelvi hatása is elősegítette. A szövegek a levéltár különféle irataiból származnak, egyesek jegyzőkönyvekből, jelentésekből, mások tanúvallomásokból, missilis levelekből valók, és ezek nyelvezete jellegük szerint eltér egymástól. Az előbbiekből származó szövegekben jobban érvényesül a köznyelv hatása, az utóbbiakban kevésbé.

A szavak jelentését a szövegekből állapítottam meg, és szótárainkból ellenőriztem, ha azokban szerepel. A mondatok végén jelölöm, ha a címszó szótárainkban (MTsz., NySz., OklSz.) nincsen meg (—), valamint azt is feltüntettem, ha más jelentésben, alakváltozatban, használatban vagy kapcsolatban fordul elő (*).

*

alá. — 1737: „edj Lovát a' mafik fia *alá* el kérte” | 1756: „több része a3 Helyfégnék Halasra vagyon forspont *alá* hivattatták” | 1764: „két Lovamat hir nélkül ell hajtotta Só *alá* Bajára” | 1822: „2 vagy 3 keményfa hajók, mellyek avúltabb állapotban, tcher *alá* többé nem hafználtatnak”.

alávaló: silány. — 1790 k.: „egy *alávaló* Talpat megh nem lehet vőnni 7 forintoknál (olcsóbban)”.

díl valamihez: beleegyezik valamibe, megállapodik valamiben. — 1732: „jól lehet ugyan: hogy a3 en búzámot vífza hordotta, de én *ahoz* nem *állok*, mivel a3 veremnek a zfüpját is öfzve f3agottatta”. * — —

aprólék: több apró. — 1782: „*aprólék* adósságok is találatnának”.

avat. — 1760 k.: „midőn edgyszer ketten ló kereskedésben magukat *avatták*”.

azalék: disznóaprólék. — 1760 k.: „Mester Legénynek abból kell fizetni cseledett abból tartani kenyére, és *azalekra* abból kel ki telni”.

- bagyadt*: törődött, elcsigázott. — 1727: „édgy *badgyatt* Lovon femmi toldást (ráadást) nem tévén hozzá el tferelte tölle édgy jó negyed fü Barna tükó Lovát, mely is már terch biró jó Ló vólt” | 1801: „Számos efitendeim miatt ugy *bagyatlagos* és egésségtelen Sorsom miát már ez világban igen kevés részt vehetek”.
- ballagdogál*. — 1750: „(ő) maga . . . az kocsik után *ballagdogálván*”.
- bekeres*. — 1747: „meddig a' Fiam velem volt addig mégis a' Kenyeremetés a' Portiómot bé kereste” | 1790 k.: „táplálásunkra csak egy falat könyverem sem léssen, mivel nincs a ki bé keresné”. ** —
- basa dohány*: apró levelű, erős dohány. — 1730: „egy oka kavét, egy Süvegh Czukort, két oka *basa Dohanijt*”. — — —
- birtoka alól*: birtokából. — 1756: „Történt . . . , hogy idő jártában Zákány Ferencz Uram gond viseletlensége miatt é? vagy hogy? azon üsző az eő Kegyelme *birtoka atúl* el veszet”.
- bojtorján*. — 1755: „a' Szöllőt ha annyi esztendőtül fogva nem munkáltattad volna régen túlókké s *bojtorvány* termővé változott volna”.
- bontakozik*: elhelyezkedik, letelepedik. — 1752: „négy Szegény arvaimmal hova *bontakozzam*, házam, tűzcm a N. Várofbn” (ti. kitiltották a városból). ***
- buja*: fényűző (egy vászonfajta neve?). — 1738: „Dirib darab *Bulla* vászony . . . 1 f 50 X” | 1750: „1 darab *buja* valzony” | 1756: „reá mostam, és két *buja* vászony üngött nekíe adtam, mely két ümög varrásával együtt négy forintot meg ért volna”.
- cáfol*: gyaláz, ócsárol. — 1791: „Hiremben nevemben lett *cafolodá'om* meg bizonyíttya . . . undokul meg *cafoltattam* Tolvajnak Orgazdának neveztettem”.
- cékáz*: kószál, csavarog. — 1779: „elégyszer látta . . . hogy Bőrőcz Rusi az Csizmadia legényekkel éczaka 11. óráigis *czékázott* és jádzott”.
- cibál*. — 1830: „Nem karomkodtunk, hanem egy mást meg *czimbáltuk* . . . a mint egy mást *czimbáltuk* a Kisteleki Bernád Pistának az üngit őszve szaggatta”.
- cinterem*. — 1802: „Kivánom: hogy holt Teftem a felső Városi Szent Mihály Arkangyal Templomának *czinterében* . . . el temetessék s- takaritassék”. ** —
- csavar*. — 1800 k.: „Vannak . . . mások . . . olyanok, akik a Jobbágyok Panaszait fell piszkálják . . . az értetlen Szegénységtül Pénzt *csafarnak*”.
- csádé*: sásféle. — 1747: „énnekcm az jó Széna helyett . . . csak *csádét*, és Szöllött kötözni való Sást hagyott”.
- cselebi dohány*: finom dohányfajta. — 1729: „négy oka *cselebi dohány*”. — — —
- cserebülés*: fecsegés. — 1747: „az sok *cserebülélét* és hamisoltatáfát el nem halgatván . . . kétszer vagy is háromszor poffon csaptam”. — — —
- csíny*. — 1829: „A' szomorú tapasztalás bizonyítása szerént tudva lévén az, hogy a sok rablások, tolvajságok, és más *tsinok* főkép a mezei, és szöllői pasztor emberek által vitetnek véhez”.
- csókolózik*. — 1754: „latta a Tanu, hogy afféle Pasztorokkal fölöttéb nyajaskodott muskaterosokkal *tsokolkodott* noha világos Parafznaságát nem látta” | 1779: „é fatens leány Szemeivel látta Szemerédy Katát, az meg mondott béressel *csókolkozni*”.
- csónakot felmer*: csónakot a vízből kiemel. — 1746: „Vas András . . . tiz forintos *csónakját* fenyes nappal az Innep előtt való Szerdán *fel mervén* . . . elvitte minden hír és akaratumk nélkül”. ** —
- csömörös*: undok, utálatos. — 1752: „a' nyáron nem Sokára hogy hozzája mentem bé telvén *csömörös* termékzetivel, el akartam menni”. ***
- cseteri*: gabona-ürmérték, véka. — 1720: „az Eőszé buzának aratása léssen hetedén . . . Az arpanak penig aratása Szakványban léssen hatodán. Hogy ha penig valamellyik gazda aratokat fogad, azoknak tartás kívül napiában ad egy *csőtör* vagy véka buzát, az arpabúl penig mas fél *csőtör* vagy véka arpát, az kéve kötőknek penig naponként

lészen két *csötört* vagy veka buzája” | 1804: „bálint pana néném alku fzerént megvete 80 forinton köblbit in Suma *csötere* 120 forint”.

dorgál valamiről. — 1779: „Kopasz András felesége *dorgálta* Böröcz Rúsit *arrúl*, hogy mit flangérozott a’ minap, az az most múlt Szent-György napi Vásár után a’ Csuszó béressivel”. * * —

dögtől elmarad: dögvészből életben marad. — 1752: „az megh nevezet . . . Attyafiak adtak egy Kancza Rúgot Borjút, említet Eörsébeth csöcsömös Leánkámnak Szerencseire olly móddal, hogy még az jövő 1753-dik Esztendőben efendő Télen, hogy ha addig az *dögtül el marad* (fizesse meg)”.

döltöget. — 1830: „eönnön marha pasztor Gyermeke járattya a’ vetéseit, és *dölgölteti* (!) bagjait azt bé is bizonyithattya”. * * —

megdömcösköl: megdöngönyöz. — 1728: „azután az térdévell három, vagy négy ízben . . . reá dült, és térdével *megh dömcöskölte*”.

elbilleget: marhabíleget elront. — 1732: „Azon Marhákbul penig az kiket hirem nélkül el hajtot, és *el billegetet* alkalmasin tízen negyett el véfjtégetett beñük”. * * *

elenyészik: eltelik. — 1830: „Moft leg közelébb *el enyészet* Szent Iván havának 17-ikén”. — * * —

elpazarol. — 1750 k.: „ami némö Jozsagoeskám volt . . . *el paszlatta* . . . az Léányom Reszit már *el passzallotta*”.

elzargat: elkerget. — 1838: „férjemtül történt *elzargattatásom* olta folyvást betegeskedtem”.

éneket mond. — 1779: „de hamis csintalan leány Böröcz Rúsi, micsoda fzerelmes *éneket mond*”.

eszkába: összefoglaló vaskapocs. — 1747: „Kamerás Ur fizessen Kglđ Szappanyos Mihály-nak . . . Egy hajóért, negy Ezer *Iszkábájért*, harmad fél Száz Óregh Szögékért, és egy Kocli Mohért Hetven Rhenes Forintokat”.

eszterha. — 1737: „midön az Gyuladás eset . . . az *Eszterja* Gyuladott *megh*”.

fajzik: más nemzetiségűvé lesz. — 1782: „az haidani Dalmata nemzet ugy anyira Magyarra *faizott*, hogy tsupán tsak négy öreg Hetvenes Személyek . . . találkoztak, a kik Magyarul jól nem tudnának”. — * —

fehértés. — 1760: „boldogult feleségemnek reá *fejéritésit* elő sem hozza . . . Feleségemnek reája *fejériteni*, és ötöt tisztogatni kellett”.

felveszi a vermet: felbontja a gabonavermet. — 1732: „egy *verem* buzamatis Loppal *fel vette* az el mult napokon, hogy ha észre nem vettem volna, jövendőben üressen találtam volna az Vermet, és urat nem letem volna, hogy ki *vette föl* azon *vermemet*”. * * —

fiskus: csaló(?). — 1723: „Varga György . . . mikoron ki jöttek az Urak Hunczfutot és *Fiskust* említet volna . . . halotam . . . hunczfutot és *Fiscust* nem egy szer”. — * —

fogás. — 1750 k.: „kiki mennyi *fogás* földet bír, azon *fogás* földtül fizefse ami esik egy egy földre . . . ara köteleztetett minket hogy ne a földeknek *fogásábúl* vegyünk pénzt, hanem szalmájul desmályuk mindenünket”.

fogva: kezdve. — 1740 k.: „ögyéb bizonyos határját nem tudom, hanem egyik uttul *fogva* az masikig birták az út pedig örökös bizonyos határ”.

forgó: örvény. — 1830: „a vizet öszve szoritván, evvel *forgót* elzközlött”.

fölkésít: fölszerel. — 1830: „töltöt puskákal és vasvállákkal . . . magokat *föl ékesítették*”. — * * —

fölszóval: fennhangon. — 1747: „az Feleségemet azon czédulával le küldöttem . . . hogy olvasná meg . . . minthogy *föll Szóval* olvastatott”.

föltart: eltart, fölnevel. — 1750: „azon említett Lovat . . . ekkoráigh *fel tartottam* és azzal Csikó korában bajoskottam” | 1767: „A mi házi ingo javaim vannak azokat

egyedül feleségemnek hagyom, azért hogy gyermekeimet *öltarcsa*, és táplállya eörökössen" | 1790 k.: „édes Leányomat . . . sok édes álmom szakasztásával . . . egy szoval éjeli, nappali nyughatatlansággal *jól tartottam*".

futa: gyapotból készült ruhaanyag. — 1738: „9 Darab *Futa*, és Török Kartony darabját á 1 f 9 f".

fuvalkodik: dühösködik. — 1750: „Daróczy . . . reám, és Fiamra Pesten el adott lopott Subának büntetése miatt *Fuvalkodik*". * * —

galibás: botrányos. — 1737: „elsöbenis . . . Gyöngyössy Uramhoz . . . mentem, és *galibás* dolgait a N. Városnak detegáltam".

gondviseletlen. — 1737: „ezt is oda ki hatta az Szolgáló, olly *gondviseletlen* mindenre".

gugora: csavaró készülék, amellyel a hajót, malmot a partra húzzák. — 1820: „*Kugorás* Malmok, olyanok tudni illik, a mellyek a part mellet ki hagyatott hajó úton kőtélen vagy *kugorán* állanak, hogy szüklég údején az vizből félre ereztethessenek" | 1821: „A Folyó viznek néhutt egész szélességében . . . álló Malmok, fő képp pedig a *kukorán* levők . . . örvényes Buzgást okozván" | 1822: „meg parancsolta, hogy . . . meg tiltatik, hogy ezentúl *Gugorák*, mellyekkel a malmok a víz nagyobb sebje meg szerzőfe véget leg inkább ejtzzakákon a szirtokhoz közelebb vontatni szoktak; a víz partján ezentúl . . . meg nem engedtesenek".

gyanát: meghatározhatatlan szín. — 1782: "egy *Gyanát* színű Selyem Szoknyámat és hafonló színű Reklimet is Szilber Léni Hugom Aszszonykának hagyom". — — —

hab: hullám. — 1830: „A Tifza Partját . . . a víz *habjai* annyira megrongálták hogy koftival rajta jární alig lehessen".

háborgatás. — 1746: „Hogy pedig az illyen *háborgadás* közöttünk el melősztetehcsenek, ugy a Villongastis el kerülhefsük". * * *

hadakozó idő: háborús idő. — 1748: „az nemes Város Terheit mind Bekességhes mind *hadakozó üdőkben* az több Polgárokkal edgyütt hiven és igazán viseltem".

hagyomány: hátrahagyott adósság. — 1830. „A' lakó házam köz kótya vetye által el adatattván, ebbül mindenek előtt a' pénzbéli *hagyományok* fizettenessenek ki".

hajhász: portyáz. — 1829: „Ezen Tiszt viselő (pusztai Kapitány és Al Kapitány) főkép a pusztákat tartozik *hajhászni*".

hajol: marad. — 1751: „még a hat forint hátra volna, de mivel én clottem az ökgyelme egy Tavalyi úfzője elvezett azért *hajollyon* abban" | 1754: „(a) juss csupán csak magamra és gyermekeimre *hajolyon*". * * *

hajt valakire: hallgat valakire. — 1752: „ez iránt mink Tápaý Birak előttis voltunk, de azokra kevese *hajt* édes atyánk". * * *

halad: halasztódik. — 1751: „Főlséges afzonyunk eő Flghe való le jövetele más üdöre *halladott*".

hálál: hál. — 1779: „ismeri Szemeredy Katát, mivel é fatensel szomszedságban szolgált, és gyakorta é fatensnek gazdája házánál is *hálált*".

halálig megver. — 1725: „Bodogj Tamás Szokolj Mihállyal Veres Istokot, és Nyerges Gyurkát . . . majd *halálig meg verte*".

halkkal: lassan, csendesen. — 1859: „síkamlos időben . . . a komp és híd lecrefzkedőknél a' kerekeket megkőttésék a' lovakat *halkal* 's fentartva a' kompokra vagy a' hidra vezefsék".

halomás: halál. — 1826: „Szatymaz körül vagyon egy kaszáló Földem . . . *halomásom* után egyedül . . . Fiamé légyen".

hanyatt-homlok. — 1791: „Ki hozván Balta vagy cfákány fokoffát, ugy meg ütött engemet nyakszirt hogy azonnal *hanyat homlok* a földre dülvén magamon kívül mint egy fél fertály (órá) ilj félhalva feküdtem".

helytelen elméjű, eszű. — 1768: „Bito Illonat, a mely magávalis . . . tehetetlen . . . Csekély

- és úgy mondván *heltelen elméjű* Leánzot Bito Matyás... még küsed korátul fogvást maga nevelte... magát obligálja... Bito Illonat mint *helytelen Eszű* Leánzot... holtig el tartani". — * —
- homlót*: szőlővesszőt ültet, szaporít. — 1752: „először is én kezdettem *homlitani* új boj-tásokkal rakni”.
- homlokol*. — 1830: „akarom, hogy a Palánkra *homlokolo* Ház... legyen Ferentz fiamé”.
* — *
- hujángat*. — 1830: „Csamango Mihál azért, hogy az Utzárúl a tömlőtzőkbe bé *hujángatott* öreg éjtzakán Áristommal és utána meg 12 Botokkal is fenyítettett”.
- hurrogatás*. — 1724: „azon tehénnek borját edj forintal vissza adja neki, mellyet sok ízben kert is, de előle *hurogatassal* mindenkor el újte”.
- iccét fizet*. — 1829: „a Juhok több gazdáké, azoktól *ittzét fizetek*, az az minden juhoktól egy ittze vaját, és egy font Sajtot ki adok, mivel tsak éppen a tejit használom, a gypjú a gazdáké”. — * *
- idő kinyílt*: kitavasodás. — 1830: „Bite Miska... fizetés helyett azt igéri, hogy Zonainak le Dútt Istálójatt az *Údó ki nyíltaval* helyre alíttya”.
- igéről igére*. — 1836: „azon tegnapi napon tett rendelkezését fel olvastuk, és azt *igéről igére* íráfba foglaltatni kívánta”.
- illant*. — 1829: „az *illantott* Rablók üzésére több szállásbélicket nyomon küldjön”.
- intézet*: intézkedés. — 1825: „holtom után hideg Tetemem... feleségemnek Nagy Rozsának *intézetei* mellett eltemettessen”. * * —
- izellenség*: egyenetlenség, civakodás. — 1746: „kevés idő múlva nagy *izellenségbe* estünk az én bátyámál Szegény édes anyánk végett” | 1761: „hóltom után Gyermekeim között valami Villongások, vízavonyások, *izellenségek* ne legyenek”.
- jeles*: nagy, jelentős. — 1747: „utánna Szaladott bizonyos Lancsával az karján *jeles* Sebet ejtett”.
- kamillot*: kamuka. — 1782: „hozzám mutatott Atyafiságos szeretetiért... hagyok 100 forintokat és egy két *Kamillot* szoknyát”. — —
- kamuka*. — 1740: „az két *kamuka* kötömet... egy patyolat kötömet hagyom az Lantosné Leanyának”.
- kapciáskodik*: kötekedik. — 1830: „Dunai Antal fel jelenti hogy Berkó János a kortsma-ban belé *kaptzáskodván* 18 f-tos Hegeduiet öszve törte”.
- kel*: kerül, jut. — 1756: „de mivel a' Nemes Magistratus eleibe *kelvén* a' dolog Semmit reám nem bizonyithatott eő kegyelme”.
- kereset*: követelni való. — 1775: „Juhász Janos Mostoha fiamon az többi fölül említett Gyermekeknek Semmi *keresete* ne légyen”. * * *
- kevésé*. — 1737: „Kérem alázatosán az urat... egy *kevéség* legyen csendétségben” (türelemmel). * * *
- kinyílt szízzel*: szerető szízzel. — 1821: „Anna Leányom... engem híven... *ki nyílt szízzel* ajnároz, és dajkál”.
- kipacaloz*: kibebez. — 1760 k.: „az anyádat *ki paczalofzták* volna, ha... 40 f. nem fizetett volna”. * * *
- kivált*: külön. — 1752: „Sokan vannak Gullyások, Juházok akik az alsó Városon *kivált* hazat csináltak, a hol Tolvajok ballangja vagon”. — —
- kockára vet*. — 1752: „Attyám kedvéért életemet *kockára vetettem*, Törökre menvén az Attyám helyet”.
- költséget tesz*. — 1756: „Ide jövetel, és vízja meneteli utban Abrak, fzésnára *tett*, és *téendő költség* 4. forint”. * — —
- körülbelül*: közelében. — 1750 k.: „ezen... földet csak ingyen mind magam mind pedighlen több *körül belől* való Szomszédok usuálták”. — — —

- kötelkedik*. — 1740: „mostanságh egy bizonyos Attyafia . . . azon földben belé *kötelőzködni* és aztat magáénak tenni kíváná”.
- közös lett*: közösséget, felelőséget vállal. — 1730: „Tott Andrásért, hogy felső Tömlőczben a3 alsobul tétessék, és hogy onnand a3 Törvényigh el nem Szőkjk *közös lött* alább irt Személy . . . Nagy Páll Gyurkáért *közös lott* Nagy Páll István”. * * —
- közösület*: kapcsolat. — 1830: „a Keleti oldalon lévő vizek a Tifza vizével már *közösületbe* nem lennének”. — * —
- köztudomány*: köztudomás. — 1830: „magamat mindenkor a' *köz tudomány* szerént betfületefsen viseltem”. — * —
- láp*: tutaj. — 1830: „tartozik . . . még az induló félben levő hajók és *Lápok* által menének a Hidat nyitva tartani, | 1859: „terhes hajó után . . . 2 ft- üres hajó után, ugy szinte 4 fertályos *láp* után . . . 1 fnyi kifsebb *láp*tól pedig aránylag csekélyebb dijjt . . . fzedhet” | 1862: „üres hajó vagy négy fertályos *láp* után egy forint ött Xrt, kifsebb *láp*októl pedig ötven krajczár dijt . . . illetékesen fzedhet a bérlő”.
- lest állni*. — 1752: „Borbély Istvány olly irgalmatlanul orozva és *lest alva* minden ok nélkül a kezemet el vagta”. * * *
- lógómalom*: nem állandó helyű vízimalom. — 1818: „A Malom Révek, és Partok között (levő) szabad vizet . . . a Révek mellett lévő *Loggo malmok* el foglalván, a Szabad vizet még inkább a Partok mellé szorították . . . a *Loggos malmok* azon kárt elzközölték”. — * —
- loppal*: alattomban, titokban. — 1745: „el engedem néki . . . a' Toj árát, kit az utasoknak hirem nélkül *loppal* el adott” | 1746: „Mostoha Attyám az házat el akarja adni, és (ezzel) mint egy *loppal* el kívánnya idegeníteni”.
- luntra hajó*: sószállító hajó. — 1830: „ugy nevezni szokot *Luntra Hajon* a' Tisza, és a . . . vizeken keresztül egyenesen a' Töltésekre magunkat el vitettük”. — — —
- magvaszakadt*. — 1758: „Az leg közeleb el múlt Pestis előtt és utanna a3 *Magva Szakataknak* hiva lettek az Város Számadáli meg nem mutathattyák”.
- mazúr*: csavargó. — 1829: „Találtatnak a külső Tanyákon többi rendbéli szálló hegyek, ezekben esztendősz Tíőszők fogadtatnak kik hasonlóan lakókat tartanak, ezen lakók természet szerént *mazúr* emberek, többnyire dolog kerülők”.
- megáru valamin*: elad valamiért. — 1752: „bizonyos Szegedi Kufar Tóth Judithnak 31 Veka Almát annyi Tifzta *Búzán meg árult* de minyaja Buzával . . . adós maradván”.
- megegyesül*: megegyezik. — 1756: „minden szolga . . . az meg *egyeesült* údígh Szolgálni . . . tartozik” | 1804: „*egyeesülő* levél vagy is Kontretus . . . *Mög egyeesültünk* Bálint Antal és Bálint pana nenem aszonyal az édes Atyánk rul maradot Szántó földrül”.
- megévő kenyérem*. — 1750 k.: „most öregh, és nyomorult vagyok úgy annyira, hogy csak *megh évő kenyéremet* sem kereshetem meg”. — * —
- meghűl*: elhűl. — 1748: „En le irtam akkori Kalendariumba, hogy 18. f. bé fizettem. *Meghültem* tegnaph, hogy N. Nagy Pál Uramnál (adós vagyok)”. * * *
- megmásol*: megváltoztat. — 1758: „(Az épületet) maga fejétül Senkinek ne legyen Szabad afztat *meg másolni*: nagyobbra és más formára építeni”.
- megragall*: megragad, összeáll. — 1824: „a Tifzának fenéig egymás alá torlódott, *meg ragallott*, és iszaposodott jegek . . . azon sok rendetlen *fel ragallyot* zatonyoktúl a víz sebje . . . öszve szorítatván . . . a porondoknak kezdete leginkább az illetén fenéig *meg ragallott*, és meg ifzaposodott jég tolásokból szokott eredni”. * — —
- megrögzött*: rögzített, lefektetett. — 1791: „a Hazának *meg rögzöt* Törvényei nem engednek Hogy valaki Hiriben nevében a vagy Testiben . . . meg károltasson”. — * * *
- megsajdú*: megsejt. — 1830: „ezt a készületet *meg sajdítván* a fiamat el gyugtam”.
- megtagoltatás*: leverés. — 1830: „Zöldi Mártony és Németh Pál kisteleki Lakosoknak

- Szegedie vett uttyukban általuk lett sérelmes meg veretetésekkel, nevezetesen az első németh Pál, *meg tagoltatásával*... vádoltatván". * * *
- megteker*: coitat. — 1770: „Mivel magam-is *megh tekertem* ötett, mégh hamarább, mind sem tik minyájan, akik hozzá jártatok ismertétek”. * * —
- mindnyájan*. — 1733: „éjczaka, mikor az többi *minnyája* el ment, ő bé ment az házbán”. —
- Muszkaország*. — 1750 k.: „Már ell múlt hét holnapja, hogy ezen sanyarú Tömlöczben tartattam... gondolnám csak azon okbúl, mintha én *Moszka országban* akartam volna menni, de... Legh kisebb szándékom sem volt a végre, hogy én *Moszka Országban* akartam volna menni.” — — *
- német zseb*: ?. — 1746: „kedvekre ittak, és ettek, sőt inkább avval *megh* nem elégedvén Palaczkokban is *Németh zsebekben* Bort el hordottak”. — * —
- nyaggat*: rángat. — 1830: „Németh Pál czimborámat csepelték, *nyaggatták*”.
- nyakszirt*. — 1738: „Szolgája odgy nagy Durungal azon deakot *nyak Szirt* két kezével nagy erővel *megh ütöttö*”.
- nyüstöl*: nyú, koptat (ruhát). — 1790 k.: „egyébb ruhaja nem lévén mindenkor tñak azt hordozta és nyüftölte annyira hogy fele viselésében hagyta”. * * *
- országavesztett*: hontalan. — 1776: „Én pedig akkor féltemben félre állottam, de mivel tñelés és feleséges ember lévén *országá vesztett*, és hite hagyott nem akartam lenni”. — * —
- országutat megállni*. — 1736: „ezeket... merte háborgatni, és ő Fölsége *ország utját meg állani*”.
- ostoros*: kisbéres. — 1754: „Sokszor munkása és *ostorosa* lévén uram Attýámnak”.
- osztályra reállni*: felosztásba belenyugodni. — 1767: „az onokám Berta Ilona Moyzes János felesége az *osztályra reá állottak*, és tellyességgel *meg ciégettek*”. * * *
- önkényesen*: önként. — 1830: „Pizmán ferentz *önkényessen* el ösmerni, hogy Bito Suzsának 7 f 10 X-kal tartozik”. — — —
- öszbúza, tavaszbúza*. — 1750: „Az *ösz* és *Tavasfz Búza* kaszára nyolczadán, Sarlóra hetedén, a több tavaszi élet pedig ugyan csak hetedén volt rendelve”. * — *
- összezaajdul, zajgolódik*: összeszóllalkozik, pöröl. — 1752: „múlt Esztendőben bizonyos valodulert véle *öszve zaajdultunk*” | 1760 k.: „mit *zaigolodtok* az fiamra holot egy pénzel sem adósotok”, „*öszve zaidulásunkat*... anyám aszony *meg hallotta*”.
- öszülő kelendő*: öszülő félben levő. — 1724: „egyik kocsis iffiu életében, második *öszülő kelendőben* légyen”. — — —
- patalíroz*: portyáz. — 1746: „két nemes város hajdojával... *patalírozni*, és tsavargokat visgalni mentem”. * — —
- pating*. — 1722: „Losonc Ferencznek Saját fzántó földjében gúzzát vagy is *patingiát* el vágták é”.
- pénzzé fordít*: elad. — 1778: „az rézre emett két ökreimet *fordicsa*... András fiam *Pénz*”. * * *
- pislicár-háló*: kisebb méretű háló. — 1780: „azon Contractufokban... Sem *Pislicár*, Sem Gyér *hallo* a halászattúl ninfen tiltva”. — — —
- pocskosan*: lucskosan, mocskosan. — 1806: „mi ottan nagy *pocskosan* kinlődnánk”.
- poszmátos*: szemetes. — 1739: „méltosztassék fölső Városon az Sáncz mellett Rúsa Istvány uram irányában *poszmátos*, és gödrös helyen... egy darab funduskát (adni)”.
- rejtekhely*. — 1754: „partfogonak az mondatik, a’ ki alatomban ravasságal... valami *Reitekes helyre* alitya”.
- riasztó*. — 1750 k.: „kérdztük eő kglmétül, hogy hová való ember vette *megh*, eő kglme mint egy *riavasztó* Szóval felett, hogy meny el ha köll, *megh találod* Zimomba”.
- robot*. — 1800 k.: „mindha nékem tették volna azon *Robboti* szolgálatot” | 1828: „minden

egész Helyes az 104 napi *Robotyából* 20 napokat, Három fertályos 78 napi *Robotyából* 15 napokat . . . tartozzon az Uraságnak . . . vagy gyalog, vagy vonyó marháival dolgozni”.

- rövid nap alatt*: nemsokára. — 1737: „még mostanában az dolgomnak vége nem Szakadt, de *rövid nap alatt* vége fog Szakadni”.
- seb*: víz sodrása. — 1821: „az illetén fordulatokon az víz *sebje*, és a Jég járása nagyobb ellent álló erőt kívánna” | 1824: „a víz folyamattya *sebje* . . . a . . . partokba még nagyobb károkat tett” | 1862: „tartozik a bérlő . . . a’ tífza *sebjét* és természetét tökéletesen ismerő . . . horgonyórséget . . . tartani”.
- sikolytú*. — 1722: „Puskás Andrásnak . . . Járom és *Csikoltó* Szegeit el vagdalták” | 1731: „Egy tésla, vas *csikoltóval* légyen Lábady Uré”.
- susoglani*: suttogni. — 1737: „látta az szolgatott hogy gyakran az Musquatérossal alantomban Sufoklot, és beszélgettek”. * * *
- szál*: irány, folyás. — 1819: „A vártúl fogva föl felé: 52 Malmok vannak a vizen, ’s azok . . . sorokba vagy Révekbe állanak föl felé . . . de a víz *szálával* le felé nyúló irányzatba” | 1821: „a Tífza vize erejének *Szála* egészlen a Bánati oldalra tért”. * — *
- szalmáz*: vermet szalmával bélel. — 1732: „arra is kértem hogy *Szalmasztasa* meg az en vermet és azt is nem cselekedte”. * * *
- száma nélkül*: számtalanszor. — 1752: „*Száma nélkül* hallotta . . . hogy azon Teleknek . . . felit . . . egy Borjas Tehenen megh vette”.
- számat ad*: elszámol. — 1758/1759: „Josa Ferencz ke3 pénzt adott f 128 74, többirul *Számat adott*”.
- szavajátszó*. — 1747: „azon bizodalomban lévén, hogy nem csalárdságban járó, sem pedig *Szava jádczó* Emberek legyenek”. — — *
- szavát vesz*: megszólaltat. — 1738: „melly útés után aligh 10 Lépésnyire mehett, kezeit le bocsatván az Földre le esett, az után csak hamar vizzha jűvén a Pater Professor de már *Szavát nem vehette* az Dcáknak”.
- szemes*: szemmel tartó, szemfüles. — 1830: „a rendetlenül részegeskedő özvegyre való *szemes* fel vigyázott az All Biroságra bízta légyen . . . az érintett Descrtor katona Bálint János *Szeme’kedése* által fogadtattván el”.
- szemtől szemben*. — 1747: „azt mondotta Kerny János ur *Szémtil Szememben*, hogy ennek is en vagyok az oka”. — * *
- szénáz*: szénával ellát. — 1753: „Marhának való Itfátot én tartozom csináltatni, mellyben Sőreghy János az maga Társával az ökreit *Szénászhattják*”.
- szeplősít*: megbecstelenít. — 1779: „ötet Kopasz András kétszer meg *szeplősítette*, De a *Szeplősítésnek* jelenséget e fatens maga tapasztaltais”.
- szerez*: helyez, épít, létesít. — 1750: „még Eger városában való Laktában sok böcsületes . . . Embereket Pénzeknek’ kölcsönzésével . . . meg csalván, onnand való Lakását hogy az Creditorokat ell kerülhesse, me3je földre f3zerzette”.
- szinezet*: szín, fészter. — 1829: „vallyon Ökrös Albert a maga körösztben épített uj *szinezettyét* Sári Mátyás Fundusára epitette é vagy sem”. * * *
- szivárvány*: szivattyú. — 1771: „az gyuladafoknak el távoztatására illendő eszközök, tudniillik *Szivárványok*, cfáklyák, hordok, Szekerkék és a féle eszközök készen tartassanak”.
- szutyongatás*: szidás, dorgálás, bosszantás. — 1760 k.: „kentelenitetem . . . panaszkodnom velem lakó fiam ellen az ő illetlen s annyaj voltomat dajkalkodásomat külömbféle Szutyongatásokkal fizető cselekedetei miatt”.
- szüندögél*. — 1760 k.: „már azon ár viz naprúl napra *Szündögél*”. * * *
- tobak*: tobak mester által ásványi sóval eszertt (bőr). — 1771: „6 *Tabak* vörös Kordovány, 4 $\frac{1}{2}$ *Tabak* piros Kordovány, 3 fekete *Tabak* Kordovány”. * — *

- tábori ember, hadi ember.* — 1725: „Leány fővel . . . Egy *Tábori*, vagyis *hadi emberrel* el szökött”. * * *
- tágasít:* csökken, enyhül. — 1734: „mind azutántul fogva, és mégh mostis az ágy fenekét nyomván noha már Istennek hála *tágosított* nyavalyám”.
- takarítás:* temetés. — 1747: „Tisztességes *Takarításomat* holtom után akarom az Főllő Várofi Szent György Templomában, az kriptában légyen” | 1758: „hagynom azon Tinott el adatny az én *takarításomra* Légyen az ara”.
- tanya:* halászóhely, halászóvíz szakasza. — 1780 k.: „Midőn haláúz *Tanyákban* valaki hajót vagy fát ki kött, vagy Malmokat egész Tél által a *Tanyán* rajta kötve tartják... a legh jobb haláúz *Tanya* a Sör ház által ellenében így occupaltatik . . . ez őszel, midőn árja vala a Tiszának az Maros Torokban lévő *Tanyájában* bizonyos Gátt támat, melly miátt nem lehet haláúzni”.
- tehetős:* tette alkalmas. — 1830: „Mafszor ne 9 Eftzendős gyermekét ki még magával is tehetetlen külgye hanem küldgyön *tehetősebb* cselédet (a kocsmába italért, mert a gyermek beteg lett a kutyától való ijedtében)”.
- tejes kor:* csecsemő kor. — 1800: „három rendbeli Javatkammat hagynom . . . Iffju Baráth Istvány Gyermekeknek akit én *Tejes korátul* fogva . . . gondoztam”. — — *
- tivornyázik.* — 1750: k.: „leg Tzódarabb Kórtfmábanis a Lámpáft ki fűgeztvén, ha ámbár Dúda szóónál is, meg is Bálat tartanak, mivel a mellett az Privilegium mellett, rögvelik *Devernyézhethnek*” | 1830: „Szabó Imre egy éjel és egy napal *devernyázván* nála”. ** —
- töbnyire:* nagyobb részben. — 1830: „az ott lakosok *töbnyire* fizessék az . . . költségeket rem kivantathatik”. * * *
- turhás:* flegmás, nyálkás. — 1740: „az feleséghe Számtalanul Szememben is mondgya, hogy én S. V. *Turhás* vagyok, csipások az Szemeim, és hogy eő tellyességgel nem ehetik az Asztalomnális, ha én reám tekent meg h esőmörlik”.
- tutajozás:* ház gerendázata. — 1800 k.: „házamon tett *tutajozást* nem egyébb tekintetből tettem . . . hogy az efőzések meg eredtével femmi ne légyen, -külőmben pedig . . . a fenyő fázalak meg érkezével azon házamat tüftent zszindelre tfinálatatni fzándékozom” | 1830: „Bálint Panna azért hogy új kemenczeébe gyujtván annak *tutajja* meg gyúlladásával a' házát is majd fel gyujtotta”.
- urahagyott.* — 1756: „Győri Panna, masként Alpári Személy, a' mint eő maga fateálta, *Ura hagyott*, s-katonának ment, s-itten törvénytelen ágybúl szült is”. — — —
- unszol.* — 1830: „Lakatos Jóseff azt válaszolta, hogy a (csizma) szárat túle el lopták, másikkal pedig *úszolta*, azt pedig túle el venni nem akarja”.
- utolás:* anus. — 1758: „S. V. Szoknyájának hatulso részit föl emelvén — s *utolásának* partyát meg útven”. * * *
- veremevágó kapa.* — 1737: „To palnak (tartozom) tiz pénzal zalogom nála *verem vago kapa*”.
- vereség:* verés. — 1752: „a' Nemethék az Birankot meg fogtak . . . ő kegelme Le vonatta és két káplárral úgy meg vérette, hogy az Testinek ki kel rohadni az nagy *vereség* miat”. * — —
- visszangó:* zord. — 1824: „A Kőmives Mester azt álléttya, hogy (a templomban) a grá-ditsok őblő közőtt két Száz Ember könnyen el térhet. Ez pedig . . . a köz Népnek, vagy leg alább a Koldusoknak, a *visszangó* időkbhen nagy konnyeségekre lehet”. — — —
- viszonoz:* válaszol. — 1830: „jelen álo Mitók Pál azt *viszonozza*, hogy . . . arrúl nem tehet”.
- viszont.* — 1760 k.: „felelvén *viszontag* anyám aszony, hogy Részeczek vattok bizony tők de nem az én fiam”.

vitalódzás: veszekedés, egyenetlenség. — 1834: „elhalálozott első Hitvefem Szülőitől semmi Just hozzám nem hozott... s ennél fogva azok iránt több *vitalódzások* ne légyenek”.

vizágyás. — 1821: „ezen ujj Gátok a *viz ágyás(t)* bellyebb öfztönözvén”. * * —
zálogba vet. — 1747: „Még Török ideibe az nagy szorutság miatt kintelenitettem egy darabb puftát el adni, és aztat *zálogban vetni*... két véka kölesért *vettette* volna az Atyám *zálogba*”.
 INCZEFI GÉZA

Adatok a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvi nyelvtani hatáshoz

A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának anyaggyűjtése során, elsősorban természetesen az erős román nyelvi hatásnak kitett csángó települések nyelvében találtunk a román nyelv nyelvtani hatásának szórványos eseteivel is. Így egyes falvakban meg-bomlott a birtokos személyragozás eredeti módja, s a birtokos személyra-gokat kezdik a birtokos névmásokkal helyettesíteni. Bărgovănbán jegyeztük le a követ-kező adatokat: *burjucška a zënim* 'borjúm', *zërdö a zövë* 'erdeje', *zërdö a zövik* 'erdejük', *ház e mijink* 'házunk', *kërt ë mijünk* 'kertünk', *lohok i zenimek* 'lovaim', *lohok a tijid* 'lovaíd', *lohok a zöji* 'lovai', *molom e züik* 'malmuk', *váll a zinyim* 'vállam'.

Megfigyelhető a *-nál, -nél* rag romános használata is: *karácsonnál* 'karácsonykor' (Bruszturórsa), *karácannál* 'ua.' (Valény). Ebben az esetben a román nyelv *la* '-nál, -nél; -hoz, -hez, -höz' prepozíciójának hatása érvényesült (vö. pl. r. *la crăciun* = *karácsonykor*).

Elég gyakran találkozunk szerkezeti hatásokkal az eddig megjelent szöveggyűj-te-ményekben is: *Lukszóru cipőjét húzza a lábába* (Esztufuj: Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest, é. n. 157). A *-ba* rag idegenszerű használata a r. *în* prepozíció hatásával magyarázható.

Meglehetősen erős a román nyelv hatása az *után* névutó használata terén: *Á lányo férhëzmënt ëggy, ëgy idegën legény után* (Lăbnič: HEGEDŰS, Moldvai csángó nép-mesék és beszélgetések. Bp., 1952. 240). *Mëllik utám mënnyëk el — mondom — ëdësapám, nagyon sokan kërnek?* (Somoska: HEGEDŰS i. m. 143). *Eladódzött mász embër után* (Nyr. XXXI, 144). *Zajtó utá tettem* (Ploskucén: Moldvai csángó népdalok és népballadák 157). *Amikor bëngette a macskát, akkor a macska ojan vad vót, hoty szaladott, szaladott az ágy alá, szekrényëk után* (Lăbnič: HEGEDŰS i. m. 237). *Asz monták, kessenek neki guzsajot, s tëgyég bé a szöba után, ahöl tüzëlnek* (Lészped: HEGEDŰS i. m. 43). *Ëggy ëjjel mëkháltak ëty templomnál, bëhüsztak oda, ëlmëntek az oltár utár* (Lészped: HEGEDŰS i. m. 37). E mondatok egy részében az *után* névutó a *-hoz, -hez, -höz* rag, a többi mondatban pedig a *mögë* névutó helyett áll. Mindkét használati mód román hatást tükröz.

E néhány kiragadott példa is arra figyelmeztet bennünket, hogy a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvi hatás beható vizsgálata nem szorítkozhat csak a szókinsre, hanem ki kell terjednie a nyelvtani szerkezetre is.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalmi
1945-től 1956-ig

I.

I. A szófejtés tudvalevőleg egyike a legnagyobb körültekintést, tájékozottságot és tájékozódást kívánó nyelvtudományi műveleteknek. A magyar szókészlet vizsgálóinak munkáját különösen kényessé teszi az a körülmény, hogy nyelvünk oly sok, különböző néppel való érintkezés emlékének tárháza. Történelmünk ez eseményeinek felderítéséhez jórészt éppen a szófejtés vezetett el. Ez a történelmi ismeret ma már támasza, kerete etimológiai kutatásunknak, de valamikor még csak a célja volt. Sok időbe és munkába került, amíg a szófejtés — kitörvén a homálynak e köréből — megteremthette saját fejlődésének támaszait. Elodázta e folyamat megindulását a nyelvünk eredete körül csak lassan oszló köd, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány viszonylag kései megszületése (habar csirája korábbi minden más módszeres nyelvhasználatánál), a rokon nyelvek genetikai távolsága, korai írott emlékeik hiánya. Az indocurópai, illetőleg a román, a germán, a szláv nyelvek számos, önként adódó, magakináló szómegfelelése ontotta a tanulságokat az e nyelvekkel foglalkozó, összehasonlító tudomány módszere számára. Nálunk az ilyen tanulságokat keservesebb munkával kellett kicsikarni, és még ma is soknak híjával vagyunk.

Mégis megállapíthatjuk, hogy századunk derekáig tisztázódott főbb vonásaiban a magyar szókészlet eredete; ősi és idegen szavak hatalmas csoportjai különültek el térben és időben, rendeződtek rétegekbe és művelődéstörténeti körzetekbe. Persze még nagyon sok a megfejtetlen származású szó (s akadnak köztük olyan fontosak, mint például *szép, kevés, kövér, nehéz, süket, vak, dühös; test, vese, fésű, fűrés; kez, ragad, említ, kiscér, küzd; csak, de* — I. SzófSz.), de legtöbbjükéről valószínűleg azt fogja kideríteni a jövő kutatás, hogy nyelvünk ősi vagy belső keletkezésű elemei közé tartoznak; egy részük meg talán örökre megfejtetlen marad.

Érthető, hogy az elmúlt évtizedben a szófejtők fokozottabb figyelmet fordítottak azokra a szavakra, amelyeknek belső keletkezését sejtették, — aminthogy a törökből, szlávból, egyébből való származásának s persze a finnugor egyeztetésnek is megvolt a maga divatja, virágzó időszaka. E divatoknak — túlzásaikkal együtt — tudománytörténeti oka (vö. BENKŐ: MNy. L, 254—5) és tudományos haszna volt. Amíg a magyar nyelv eredetének, őstörténetének és korai történetének legfontosabb kérdései nem kaptak legalább vázlatos feleletet, addig a nyelvrokonság vizsgálata és a jövevényszó-kutatás volt a legsürgősebb, egyben legizgalmasabb feladat. S bármely helyen nyúltak is a kérdések e körébe, a jelenségek összefüggésének és a problémáknak elszakíthatatlan láncolata göngyölödött elő. A hangutánzás, hangfestés, a szóképzés, szóösszetétel, elvonás vizsgálata joggal szorult háttérbe az ősi és az átvett tövek, szavak felkutatása mögött. Azonban nyelvhasználatunk és jövevényszó-kutatásunk nagy eredményei után immár természetes szükséglete magyar nyelvtudományunknak, hogy a szavak belső keletkezésének a múltban viszonylag elhanyagolt területét (vö. BENKŐ: i. h.) fokozottabban műveljék. Az ismeretlen eredetű szavainkra az elmúlt évtizedben irányuló kutatások áttekintéséből kiderül, hogy a nyelvhelyi szókeletkezés területe sok gyümölcsöt ígér, sőt nagyon is várja kertészeit. Az e területen való munkálkodás már eddig is jelentős eredményeket hozott, ami egyébként annak is köszönhető, hogy szerencsére már régtől fogva rendelkezünk néhány olyan tanulmánnyal, mely vizsgálati mód s eredmény dolgában sok tanulsággal, sőt mintául szolgál a további kutatás számára.

A nyelvünk külön életében keletkezett szavakkal foglalkozó etimológiai, illetőleg szótörténeti, szómagyarázó közleményeknek a múlthoz viszonyított megszaporodásához némileg hozzájárult az is, hogy 1945 óta megsokasodott a magyar nyelvtudománnyal hivatásosan foglalkozó kutatók száma. Különösen terebélyes a fiatal nemzedék, amely — részben saját tájékozottságának bizonyos körülményekből fakadó korlátai miatt, részben tudományunk növekvő differenciálódásának természetes következményeként — általában kevésbé vállalkozik arra, illetőleg kevésbé tartja célszerűnek azt, hogy finnugor vagy idegen családfába vágja fejszójét. De hát bőven akad munka a belső keletkezésű szavak kutatása terén is. És persze e sajátosan magyar nyelvtudományi szakterületen kóborlóknak is megvannak a maguk sajátos nehézségei. A magyar szókinés eredetét feltáró munkálatok legvelősebb részének elvégzése után ma már csökkent annak a lehetősége, hogy néhány sorban megírt, pompás, csattanó, úgynevezett „klasszikus” etimológia szülessék. Növekedőben van a szófejtő tanulmányok terjedelme (amiért korántsem mindig a szerző hibáztatható, l. erről BENKŐ: MNy. LIII, 8—9), s e terjedelemmel gyakran nincs arányban az etimológia biztonsága, a szó eredetét sokszor csak valószínűsíteni sikerül. Ismeretlen eredetű szavaink többségét éppen azért nem fejtették meg már eddig is, mivel nem leltek kellőképpen világító adatokra. Azok, akik ötletükből indulnak el, sokszor az adatok leggondosabb összegyűjtésével sem tudnak eljutni a bizonyításig, — de a tagadáshoz sem. Nem egy szófejtő kísérlet a nyelvemléktelenség korának falához koppanva hull le szárnyaszegve. Mégsem kell lemondanunk e kísérletekről, nem kell lebecsülnünk a valószínű ötleteknek az etimológiai kutatásban való szerepét. Előfordul, hogy a csupán ötlet értékű szófejtés a később hozzá járuló, szerencsésebb adatszolgáltatással együtt ad egy megbízható etimológiát, amely e két szülő találkozására nélkül talán nem is lett volna meg. Ezt tanúsítja több etimológiai közlemény, mely a derék CzF. valamely sejtése köré kerekedett. De megemlítjük: újabb szófejtő kutatásaink egy részében némi szükség volna a jelentésbeli mozzanatok nagyobb méltatására, szigorúbb mérlegelésre és néha annak meggondolására, hogy ami hangtanilag, alaktanilag lehetséges, jelentésstanilag pedig elképzelhető, illetőleg elképzelhető, az önmagában még nem etimológia (vö. ezzel kapcsolatban BÁRCZI: MNy. LIII, 189). Általában azonban az alaki és a jelentésbeli mozzanatok számbavétele egyensúlyban van szófejtésünkben (vö. PARIS: MNy. LIII, 297).

Az elmúlt esztendőök szófejtő munkálatában megmutatkozik a Magyar Szófejtő Szótár léte, hatása. Több közlemény keletkezésének egyik nyilvánvaló indítéka az, hogy a magyar szókinés birodalmában kalandozó nyelvkutató munkát, kenyeret s hozzá támogatást, irányítást kapott e műtől.

Érdekes volna, ha az elmúlt tizenegy évből származó, a belső keletkezésű szavainkat feltáró etimológiai kutatásnak valamiféle statisztikáját adhatnók. Különösen akkor volna ez tanulságos, ha összehasonlíthatnók más időszakok és más irányú etimológiai munkálatok adataival. Erre nem vállalkozhattam, már csak azért sem, mert sok esetben kínos dolog volna eldönteni, mit tekintünk e g y etimológiának. Igen durva becslésen alapul a számszerűséggel azonban szolgálhatunk. Csak a folyóiratokra támaszkodva (tehát mellőzve az önállóan megjelent, etimológiát is tartalmazó műveket), valamint kirekesztve a szóösszetételeket (amennyiben ezek megfejtése csupán a szókapcsolat megmagyarázását kívánta, de nem az egyes tagokét), szakirodalmunk mintegy 140 szófejtéssel gazdagodott 1945-től 1957 kezdetéig. Ha az egyes etimológiák mérlegelése nélkül, pusztán pesszimista becsléssel a termékek csak a felét is tekintjük időállónak, akkor is 1945 óta mintegy 70, claddig ismeretlen vagy tisztázatlan eredetű szónak nyugtázhatjuk nyelvünkbeli keletkezését. Nem lekicsinylendő eredmény ez, ha meggondoljuk, hogy nyelvtudományunk elmúlt tizenegy esztendejéből csak az utóbbi hat vagy hét volt igazán termékeny (DEME: MNy. LI, 269).

Ennek a számnak a sokszorosát adják azok a dolgozatok, amelyek valamely szó történetének bizonyos mozzanatait vagy egy-egy szakaszát feltárták.

2. A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak 1945—1956 közötti szakirodalmán az utána következő áttekintése nem tartalmazza: a) a finnugor és idegen eredetű szavak nyelvünkön belüli továbbélésének történetére vonatkozó irodalmat; b) a tulajdonnevek megfejtésének és általában a névtörténetnek az irodalmát; c) a sajátosan alaktani és a sajátosan jelentéstani kutatásokat, ha ezek nem bizonyos szavakra irányulnak; d) a sajátosan stilisztikai szempontú vagy sajátosan nyelvművelő célzatú dolgozatokat; e) a szólások, frazeológiai kapcsolatok irodalmát; f) a pusztia adatközlést (ennek számbavételéről már csak azért is le kellett mondanom, mivel nincs olyan adatközlés, amely szándékosan korlátozódnék belső keletkezésű szavainkra). Ezenkívül a nyomtatásban meg nem jelent munkákra (egyetemi jegyzetek, NyIK.) sem terjed ki az áttekintés.

II.

1. A magyar nyelvben keletkezett szavak kérdéseit általában, összefoglalólag, rendszerezőleg vagy általános nyelvészeti szempontból tárgyaló irodalom.

BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs eredete. Bp., 1951. — Egyetemi tankönyvnek II. fejezetében (15—23) a magyar nyelv külön életében keletkezett szavakat tárgyalja a szerző. Ismerteti a szóalkotás módjait. Bővebben foglalkozik a belső szóteremtés fajtáival, ezek között külön szakaszt szentel a nyelvújítás tudatos szóteremtő tevékenységének. A hangutánzó és hangfestő szavakról szerzett eddigi ismereteinket számos új észrevétellel bővíti.

BÁRCZI GÉZA: Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1953. — Az egyetemi tankönyv II. részének „A szótan” című fejezetében (71—88) a szóalkotáson és a belső szóteremtésen kívül többek között a képzőket és keletkezésüket is tárgyalja.

PAIS DEZSŐ: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNy. XLVII, 135—54. — Ismételt tartott egyetemi előadásainak e részletében a szerző előjáróban a mondat és a szó viszonyával, különbségeivel, jellemzésével foglalkozik. A dolgozat II. fejezetében a szóösszetételt viszonyítja a szószerkezethez; III. fejezetében a mellérendelő összetételek jellemzését adja, bemutatja jelentéstani és alaktani szempontú osztályozásuk lehetőségeit, tárgyalja kialakulásukat és a magyar nyelv fejlődéstörténetében elfoglalt helyüket.

PAIS DEZSŐ: A szódarabok funkcionális megelevenedése: MNy. LII, 401—6. — A dolgozat új szempontokból világítja meg az adaptatio jelenségét.

2. A m ó d s z e r.

BENKŐ LORÁND: Egy hangfestő igecsoport: MNy. L, 254—74. — E dolgozat I. fejezete (i. h. 254—60) fontos megállapításokkal gyarapítja a hangfestő szavak etimológiai kutatásának szempontjait. Gombocz (MNy. IX, 385—91) és BÁRCZI (A magyar szókincs eredete 16—8) észrevételeihez — többek között — a következőket csatolja: a hangfestő szavak alapjában ne keressünk korábbi önálló nyelvelemet; képzésük boncolásakor ne keressük az egyes képzők külön funkcióját, mivel a hangfestő szónak rendszerint viszonylag hosszú hangalakja nem igazi képzés; számoljunk nagymértékű alaki és jelentésbeli keveredésükkel, ezért vizsgáljuk őket csoportosan; alakjuk és jelentésük kapcsolatában a mozgásképzet mellett keressük a hangképzet kifejezésének nyomait; stb. (L. ezenkívül a 3. B) 1. szakaszban.)

BERRÁR JOLÁN: Az összetételek történeti vizsgálatához: MNy. LI, 80—3. — A szerző nyelvtörténeti anyag vizsgálata és bemutatása alapján alaki, jelentéstani,

lexikai és helyesírási szempontú fogódzót nyújt annak eldöntéséhez, hogy nyelvemlékeink valamely szókapcsolata szószerkezet-e, vagy pedig összetétel.

B. LŐRINCZY ÉVA „A mellérendelő összetételek osztályozásának kérdéséhez” című dolgozatában (Pais-Eml. 151—4) leíró szempontú elemzést és osztályozást nyújt.

MÉSZÖLY GEDEON több ízben felhívta a figyelmet a stílustörténeti szempont érvényesítésére a szófejtő kutatásban, s e módszer előnyeit több eredményes példán mutatta be. Teljességre nem törekedve utalunk két dolgozatára: „A háború szó eredete és társadalomtörténeti vonatkozású jelentésfejlődése” (MNy. XLVI, 314—30) az egyik, „A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése (Mutatvány a »Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között« című műből)” (MNy. LI, 176—82) a másik. Ezenkívül l. még: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 123—8.

PAIS DEZSŐ „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című dolgozata (l. előbb) a módszer szempontjából is igen jelentős.

3. A szófejtés: egyes szavakra vonatkozó irodalom.

Mielőtt az egyes szavak eredetével foglalkozó szakirodalmat a nyelvbeli szókeletkezés módjai szerint csoportosítva közölnénk, e csoportosításból kiemeljük azokat a dolgozatokat, amelyek a szófejtő munka során valamely szócsaládot felderítve, felgöngyölik a család tagjai összetartozásának fonalát. E dolgozatok kiemelését megokolttá teszi különös fontosságuk, de az a körülmény is, hogy a szócsaládokkal foglalkozó tanulmányok némelyikét nehéz volna beleszorítani a belső szókeletkezés kategóriáinak valamelyikébe. A hangutánzó, hangfestő szócsaládokkal (vagy talán helyesebben szócsoportokkal) foglalkozó közleményeket azonban nem itt, hanem majd az alábbi csoportosításbeli helyükön soroljuk fel, ami megfelel a dolog természetének, hiszen a családos, illetőleg a csoportos jelentkezés egyik lényeges jegye a hangutánzó, hangfestő szavaknak. — A szócsaládok etimológiai irodalma: HEGEDŰS LAJOS: A *nedv* szó és családja: MNy. L, 60—6 (vö. HAJDÚ PÉTER: NyK. LVI, 56). — HEXENDORF EDIT: Hangoslat, hangos, hang: MNy. XLVII, 35—41. A *mar* ige családja: MNy. LII, 297—307, 440—50. — HORVÁTH KÁROLY: Köveszt: MNy. XLVI, 331—41. — JUHÁSZ JENŐ: Az *öröl* családja: MNy. XLIV, 135—7. — MÉSZÖLY GEDEON: A *háború* szó eredete és társadalomtörténeti vonatkozású jelentésfejlődése: MNy. XLVI, 314—30. — NYÍRI ANTAL: A *had* és a *szēr*: Acta Univ. Szegediensis. Nyelv és irodalom, II, 103—32. — PAIS DEZSŐ: Eped, epeszt, epekedik: MNy. XLI, 87—91, XLII, 73—5. Koplal: MNy. XLIII, 279—85. Kopó, koppantó, kopoltyú: MNy. XLIV, 18—23. Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből: Magyar Századok 5—23 és MNyTK. 75. sz. Aj ~ áj: MNy. XLV, 269—75. Bibor, búb, bibireső (I. A *bibor* szó jelentéstana és története. Egy XII. század végi magyar szövönfőnök kézműüzem emléke. II. A *búb* és különféle képzőkkel alakult hozzátartozói. III. A *búb* -r képzős rokonság. IV. A *bibor* és a *búb*.): MNy. XLIX, 76—91. Át — által, óta (A finnugor *u ~ *o mutató névmás tartozékaihoz): MNy. L, 318—31.

A következőkben a szóteremtés fajtái, illetőleg a szóalkotás módjai szerint való csoportosításban felsoroljuk az etimológiai irodalmat. Az első csoport nem illeszkedik be a többiek homogén sorába: ide soroltuk azokat a közleményeket, amelyek valamely szó tövét valamely más, ismert tőhöz kapcsolják, vele azonosítják, vagy egy ilyen azonosítást vitatnak. A B) csoport természetesen ugyancsak keresztezi a többit.

A) Tövek azonosítása.

BÁRCZI GÉZA: Kopik: MNy. XLIX, 387—92. — BEKE ÖDÖN: Szivárvány-e a zuhárnyán? Nyr. LXXVII, 459—62. — KÁLMÁN BÉLA: Gödö: MNy. XLIII, 216—7. — MÉSZÖLY GEDEON: A Halotti Beszéd *foinaec* szavának magyarázata: Nyr. LXXIX, 92—4. — PAIS DEZSŐ: 1055: *urfa*: MNy. LI, 96—7. Egy „zuhogó”, ami inkább *szotyogott*: MNy. LI, 129—30.

B) Szóteremtés.

1. Hangutánzó és hangfestő eredetű szavak: D. BARTHA KATALIN: Cakó, gagó, gagólya, gólya: MNy. XLIX, 463—6. — BEKE ÖDÖN: Sió: Nyr. LXXVI, 230—2. — BENKŐ LORÁND: Egy hangfestő igecsoport (l. előbb a II. részben is; a dolgozat az *ájul*, az *áhít*, az *ásít* és az *ámul*, *ámít* szavak családjával foglalkozik): MiNy. L, 254—74. Léha: MNy. LII, 203—6. — GRÉTSY LÁSZLÓ: Topánka: MNy. LII, 74—6. — HORPÁCSI ILLÉS: Csetepaté: MNy. XLV, 192—3. — KELEMEN JÓZSEF: Csúrait: MNy. XLVIII, 210—2. — B. LŐRINCZY ÉVA: Árpád-kori *Gugus*, *Gegus* személyneveink és a *gége*, *gög*, *gögös*, *gögicsél* stb. szócsalád: MNy. LII, 167—73. — LUKÁCS KÁROLY: Csík: MNy. XLVI, 264—5. — MÉSZÖLY GEDEON: Leves: Nyr. LXXIV, 190—1. — MIKESY SÁNDOR: Leccsó: MNy. XLV, 322—4. Siheder, zivatar, viheder: MNy. L, 279—87. — NYÍRI ANTAL: Kövekel: MNy. XLIII, 56—7. Lohog, lohol, lohad: MNy. XLIII, 189—92. Kábure, habarcs: MNy. XLVII, 82—4 (vö. MARTINKÓ ANDRÁS: MNy. XLVII, 217—8). *Hárít* szavunk és rokonai: MNy. XLIX, 392—8. Csóvál: Pais-Eml. 364—70. Gége, gegőzik: MNy. LII, 42—8. — PAIS DEZSŐ: „Kovákol, kövekel”: MNy. XLIII, 57—60. Példák a hangutánzó ikerítésre (*zenebona*, *csiribiri*, *csiricsáré*, *ákombdalom*): MNy. L, 274—9. — PÉTER LÁSZLÓ: Csérkő: MNy. XLIV, 144—5. — PROHÁSZKA JÁNOS: Szottyán: MNy. XLVI, 267—9. — TOMPA JÓZSEF: Ady két kifejezése (*hars*, *szétharsan*): MNy. XLV, 125—32.

2. Indulatszóból származó szavak: MÉSZÖLY GEDEON: Az ugorkori sámánosság magyar szokásbeli emlékei (*kiált*, *kiánd*, *ajándék*): MNy. XLVIII, 46—61.

3. Állíthívogatóból származó szavak: KÁLMÁN BÉLA: Pulyka: MNy. XLIX, 193—5 (vö. BENKŐ LORÁND: uo. 196).

C) Szóképzés.

Ide soroljuk az elhomályosult ragozást is. Nem vesszük fel az idegen tőből képzett szavakat, ha a szó etimológiájának kérdése a képzésével elválaszthatatlanul egybe-fonódik (például: *-ol* képzős német jövevényigék).

BALÁZS JÁNOS: Minden. Fejezet a magyar szintagmatikus kapcsolatok fejlődésének történetéből: MNy. XLVIII, 160—6. Mind: MNy. LI, 40—50. A *leg*-felsőfokjel eredete: Pais-Eml. 127—33. — D. BARTHA KATALIN: Koldus: MNy. XLIX, 174 (kiegészíti PAIS: uo. 175). — BEKE ÖDÖN: Így, úgy, hogy: NyK. LII, 304—8. Ölt, öltés, öltő: Nyr. LXXVIII, 229—34. — B. Ö.: Bürücske: Nyr. LXXVIII, 248. — BENKŐ LORÁND: Két térszínformanév (Ropó. Kotyor, gugyor.): MNy. XLIII, 27—32. Csokán: MNy. XLV, 78. Zsúfol: MNy. XLIX, 468—70. Fenyegtet: MNy. LI, 485—7. — CSEFKÓ GYULA: Szerdek: MNy. XLIII, 291—2. Inda: MNy. XLVII, 273—4 (vö. BEKE: Nyr. LXXVII, 476). — GRÉTSY LÁSZLÓ: Guggol, gúnyol: MNy. LI, 318—23. Leledzik: MNy. LII, 354—5. — GYALLAY DOMOKOS: Fejérnyikó: MNy. LII, 356—7 (kiegészíti PAIS: uo.). — P. HIDVÉGI ANDREA: Herdál: MNy. LII, 210—3. Óv — oltalom: Pais-Eml. 304—6. — HORPÁCSI ILLÉS: Tenyér: MNy. XLVI, 369—70. — HORVÁTH KÁROLY: Kégy, kegyelet: MNy. XLV, 50—7. Csonk: MNy. XLVI, 176—7. Szalad: NyK. LIII, 252—6. — ILLÉS GYULA: Csőcselék: MNy. LII, 359—62. — JUHÁSZ JENŐ: Kies, kietlen: MNy. XLIII, 295—7. Monnó: MNy. XLIV, 60—2. Hajdan: MNy. XLVII, 74—5. Szelíd, rövid: MNy. XLVII, 285—7. Fizet. Küld: MNy. XLIX, 190—3. Győz: MNy. L, 159—60. Üldöz: MNy. LI, 489—91. Irigy: MNy. LII, 214—5. Szómagyarázatok (Bogár, madár. Játék, játszik.): Pais-Eml. 310—4. — KÁLMÁN BÉLA: Tájszómagyarázatok (18 tájszó, illetőleg szócsoport között foglalkozik a *kecseget*, *monyor*, *sivatag* szavakkal, adalékokat szolóáltatva részben eredetükhöz is): Pais-Eml. 318—24. — KELEMEN JÓZSEF: Kérkedik: MNy. L, 331—47. — KUBINYI LÁSZLÓ: Rohad: MNy. LI, 92—5 (vö. ÚRHEGYI EMILIA: MNy. LII, 83—4). — MARTINKÓ ANDRÁS: Süldő: Nyr. LXXIX, 98—101. Rőgtön: Nyr. LXXIX, 342—6. Az időhatározók egy csoportjának történetéhez (*ma*, *most*, *majd*): MNy. LII, 35—42. Hajdan: MNy. LII, 474—5. — MÉSZÖLY GEDEON: Az *üldöz* szó eredete.

Részlet a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből: NyK. LVI, 272–3. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése. Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből (*eleve, isa, jeze*): MNy. LI, 176–82. — MIKESY SÁNDOR: Kebele: MNy. LXV, 64–8. *Ósdi és élősdí*: Pais-Eml. 356–8. — MOÓR ELEMÉR: Meztelen, mező: MNy. XLIV, 42–4. — PAIS DEZSŐ: Kukla: MNy. XLIII, 219. Fene: MNy. XLV, 275–9. Imperativus a nyelvészetben (a dolgozat többek között a *szárca, áj, szíj, szalag, sivatag, silány* szavakkal foglalkozik): MNy. XLVII, 119–50. Áld — átkoz: MNy. XLVIII, 61–8 (vö. HAJDÚ PÉTER: NyK. LVII, 254–9). Koldus: MNy. XLIX, 175. Bezzeç, bizony: MNy. XLIX, 432–5. — SCHEIBER SÁNDOR: Hebri: MNy. XLVI, 371. — SIMON GYÖRGYI: Sordély: MNy. XLVI, 180–2. — SZABÓ T. ATTILA: Látogat, meglátogat: Nyr. LXXX, 119–21. — SZTA: Haparnyak: ErdMúz. LI, 82–3. — SZÉPE GYÖRGY: Tángál: MNy. LII, 362–5. — WACHA IMRE: Csoma: Pais-Eml. 402–6.

A képzők irodalmából (a felsorolás nem teljes): BALÁZS JÁNOS: A *-ság, -ség* képző eredetéhez: MNy. XLIX, 50–61. — BÁRCZI GÉZA: *-íroz*: MNy. L, 451–2. — D. BARTHA KATALIN: Az *-ng* gyakorító képző keletkezése: MNy. LI, 24–32. — BEKE ÖDÖN: Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja: Nyr. LXXIX, 102–3. — GYALMOS JÁNOS: A *-beli* névszóképző: MNyTK. 88. sz. — HEXENDORF EDIT: Az *emberé*-féle alakok toldalékának elnevezéséről: MNy. L, 301–18 (vö.: PAPP ISTVÁN: MNy. LI, 290–7; HEXENDORF: MNy. LII, 61–6). — HORPÁCSI ILLÉS: A *-ság, -ség* képző eredetéhez: MNy. XLIX, 44–50. — HORVÁTH MÁRIA: Az *-éroz, -íroz* képző történetéhez: MNy. LI, 218–22. — KÁLMÁN BÉLA: A *lével* és az *-ál, -el* képző: MNy. LI, 477–8. — MELICH JÁNOS: A *-da, -de* képzőről: Pais-Eml. 155–60. — MIKESY SÁNDOR: *Ósdi és élősdí*: Pais-Eml. 356–8. — PAIS DEZSŐ: A *hat* ige és a *-hat, -het* képző: MNy. XLI, 19–27. A *-né* képzők: MNy. XLVII, 1–12. — PAPP LÁSZLÓ: Néhány szó becéző személyneveinkről: Nyr. LXXX, 454–7. — SÁMSON EDGÁR: Az *érdék*-féle igeek nyelvtörténeti tanulságai: Pais-Eml. 160–5. SZABÓ T. ATTILA: A *-bali* képző az erdélyi régiségben: MNy. XLVIII, 224–6.

D) Összetétel.

BEKE ÖDÖN: Bőrfa: Nyr. LXXIX, 101–2. — BENKŐ LORÁND: Verőfény: MNy. XLIX, 466–8. — CSEFKŐ GYULA: Kotnyeles: MNy. XLIII, 51–3. Kandúr: MNy. XLV, 82–5. Kürtöskalács, kürtöskalács: MNy. XLVI, 256–8. — ERDŐDI JÓZSEF: Egy babona európai útja (*Frászkarika*): MNy. L, 83–90. — HORGER ANTAL: Kesztyű: MNy. XLII, 57–60. — HORPÁCSI ILLÉS: Csetepaté: MNy. XLV, 192–3. — HORVÁTH KÁROLY: Poszméh: NyK. LII, 362–3. — IMRE SAMU: Elhomályosult összetételek a felsőőri nyelvjárásban (*napasig, ölkün, ödben, sahun, sohá, henem, dáhdods, doloktűőnap, Szamarlon*): MNy. XLVIII, 234–6. — JUHÁSZ JENŐ: Szómagyarázatok (*kilenc*): Pais-Eml. 314–5. — KELEMEN JÓZSEF: Acát—macat: MNy. XLI, 81–3. Ciszterák-miszterák: MNy. XLIII, 139–40. — KERESZTES KÁLMÁN: Bőrfa, bőrhíd — bürü: Pais-Eml. 324–9. — KNIEZSA ISTVÁN: Vészverés: MNy. XLII, 67–9. — MIKESY SÁNDOR: Császármadár, császárfajd: MNy. XLV, 197–200. Pennabor: MNy. XLVI, 165–7. — MOÓR ELEMÉR: A magyar népnév eredetének kérdéséhez: NyK. LIV, 75–95. — O. NAGY GÁBOR: Nyaklevés: MNy. LII, 173–7. — PAIS DEZSŐ: Lelkiismeret: MNy. XLI, 86–7. Ember: MNy. XLV, 324–5. Példák a hangutánzó ikerítésre (*zenebona, csirib:ri, csiricsaré, akombákom*): MNy. L, 274–9. Egymást: MNy. LI, 183–8. — PAPP LÁSZLÓ: Herész: MNy. XLV, 200–5. — PÉTER LÁSZLÓ: Kurtakocsmá: MNy. XLV, 326–8. — PROHÁSZKA JÁNOS: Édeskevés: Nyr. LXX, 108–10. — RÁ CZ ENDRE: Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez: MNy. LII, 48–52. — SIMON GYÖRGYI: [Pajtás,] bajtárs: MNy. L, 171–3 (vö. BÁRCZI: MNy. LI, 363). — SÜTŐ JÓZSEF: Szószátyár: MNy. XLIII, 219–21. Szószatyor: MNy. XLV, 329–30. — SZABÓ T. ATTILA: Fersing: MNy. XLVII, 87–9. ZSIRAI MIKLÓS: A magyar népnév eredete: NyK. LIII, 64–74.

E) Elvonás.

BÁRCZI GÉZA: Gyanta: MNy. XLV, 185—7. — HEXENDORF EDIT: Hangoslat, hangos, hang: MNy. XLVII, 35—41. — SÜTŐ JÓZSEF: Szószátyár: MNy. XLIII, 219—21.

F) Hangutánzó ikerítésből való önállósulás.

MÉSZÖLY GEDEON: A *bűz* szó eredete és hangtani tanulságai: Pais-Eml. 351—5.

G) Ráalkalmazás¹ (adaptatio).

MARTINKÓ ANDRÁS: Tüstént: MNy. XLIX, 475—7.

H) Szövegyülés.

KÁLMÁN BÉLA: Lábatlankodik: Nyr. LXXIX, 477—8.

J) Szófaji átalakulás.

BALÁZS JÁNOS: A magyar határozott névelő kialakulása: NyK. LVII, 204—25.

— BERRÁR JOLÁN: A *-tól fogva* névutó kialakulása: MNy. LII, 429—35.

J) [Szépirodalmi névadásból származó] tulajdonnévből közszó.

MIKESY SÁNDOR: Maradi: MNy. LI, 227—8. *Ósdi és élősdi*: Pais-Eml. 356—8.

K) Szóismétlésben fellépő szóhatáreltolódás.

PAPP ISTVÁN: Probleme des Imperativ-Zeichens im Ungarischen (*eregy-eregy-eregy* > *ere-gyere-gyere*): FUF. XXXII, 282—301 (azonban vö. BÁRCZI: MNy. LIII, 117—27).

L) Betűszavak.

DEME LÁSZLÓ: Betűszavaink használatához: Nyr. LXXIX, 397—403 (l. még DEME: Nyr. LXXX, 160).

4. A szófejtés: dolgozatok, művek, amelyek a magyar nyelv belső keletkezésű szavaival is foglalkozó szófejtéseket is tartalmaznak.

A) Monográfiák, összefoglaló munkák.

Számos, nyelvünk külön életében keletkezett szó etimológiájával foglalkozik, illetőleg eredetük kérdésében állást foglal, valamint számos képzőt tárgyal BÁRCZI GÉZA műve: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. (Hasonlóképpen: B. LŐRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Bp., 1953.)

BENKŐ LORÁND „A magyar *ly* hang története” című értekezésében (NytudÉrt. 1. sz.) sok szó képzésével foglalkozik. A II. fejezetnek „Belső keletkezésű szavaink” című szakaszában (18—21) a *pulyka*, *selyp*, *gödölye*, *pehely* szavak etimológiáját adja.

Feladva a betűrend elvét, itt említjük meg „A magyar *ly* hang kérdéséhez” című kiadványt (NytudÉrt. 6. sz.), mely PAIS DEZSŐNEK és BÁRCZI GÉZÁNAK BENKŐ értekezéséhez fűzött megjegyzéseit, valamint BENKŐ LORÁND válaszáat tartalmazza. Mindhárom szerző több szó képzését, illetőleg történetének alaktani vonatkozásait tárgyalja. Teljességre nem törekedve csak a következőket emeljük ki: PAIS DEZSŐ a *sólyom*, *gödölye*, *boglya*, *szuglya*, *szegle*, *csáklya* szavak eredetének megfejtését, illetőleg alakulásuk magyarázatát adja (7—10); BENKŐ LORÁND többek között a *gyül*: *gyűjt*, *gyül*: *gyűjt*, *júl*: *fojt*-féle igealakokat magyarázza (47—8).

KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. kötet, 1—2. rész. Bp., 1955. Művének ebben a részében, a „Nem szláv eredetű szavak” című III. fejezetben a szerző állást foglal számos szónak eredete — köztük jó néhányak magyar nyelvbeli keletkezése — kérdésében. Az e területen munkálkodók tájékozódásukkor nem mellőzhetik a mű említett részében található, 425 címszót felölelő etimológiai szótárfejezetet.

Itt említjük meg MÉSZÖLY GEDEON művét: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. A 261 lapos egyetemi segédkönyv a tihanyi apátság

¹ Vö. PAIS: MNy. LII, 404—5.

alapítóleveléhez, Anonymus Gestájához, a Váradi Regestriumhoz, a Halotti Beszédhez és az Ómagyar Mária-Siralomhoz fűzött fejtegetései során sok szó magyarázatát, eredetének megfejtését nyújtja.

B) Bizonyos tárgykörökkel foglalkozó dolgozatok.

CSONKÁS MIHÁLY: Fesztett lovak színelnevezései: MNy. LII, 73—4. — MÉSZÖLY GEDEON: Szótörténet — munkatörténet: Ethn. LXV, 69—75. — PAIS DEZSŐ: Árpád-és Anjou-kori mulattatóink: Emlékkönyv. Kodály Zoltán 70. születésnapjára 95—110 és MNyTK. 81. sz. — SÜTŐ JÓZSER: A büszkeség, kevélység kifejezésformái a népnyelvben: MNy. XLVIII, 189—92.

5. Szótörténet.

E fenti címet a legtágabban értelmezzük: magába foglalja mindazokat a közleményeket, amelyek a nyelvünk külön életében keletkezett szavak történetének felderítését szolgálják akár feldolgozás, akár magyarázatos adalékszolgáltatás formájában, de nem tartalmaznak szófejtést. — A felsorolásba helyenként becsúsztak olyan közlemények is, amelyek finnugor vagy ismeretlen (főképpen a belső keletkezés javára vitatott) eredetű szavakkal foglalkoznak. Ugyanis a finnugor, illetőleg ugor eredet és a nyelvünk külön életében való keletkezés határát nehéz megvonni bizonyos esetekben. Az ismeretlen vagy vitatott eredetű szavakkal foglalkozó közlemények felvétele azért látszott célszerűnek, mivel ezek egyébként kimaradnának a szókészleti kutatások bármely körü szemléje nyújtotta áttekintésből.

A) Egyes szavakra vonatkozó irodalom.

1. Egy-egy szóhoz, illetőleg szócsaládhoz vagy szócsoporthoz fűződő alakítani, jelentéstani, nyelvtani, stílustörténeti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, településtörténeti, társadalom- vagy gazdaságtörténeti stb. problémakör feldolgozása, illetőleg részletesebb vagy mélyebbre ható fejtegetése. Szótörténeti szempontú nyelvemlékvizsgálatok.

BALÁZS JÁNOS: Az *el* mint fokozó határozószó: MNy. L, 447—51. — P. BALÁZS JÁNOS: Közgazdaság: MNy. XLIX, 215—8. Viszontlátásra!: Nyr. LXXIX, 339—42. Hőmérő: MNy. LI, 244—50. Lánchíd: Pais-Eml. 263—7. — BEKE ÖDÖN: Szij: Nyr. LXXV, 473—7. Finnisch *ottaa* — ungarisch *fogja magát*: FUF. XXX, 371—5. — BENKŐ LÁSZLÓ: *Mégpedig* vagy *éspedig?*: Nyr. LXXX, 306—14. — BENKŐ LORÁND: Megjegyzések néhány időszeri helycsírási kérdéshez [főképpen: *légzik, kacsingat, éjszaka, éppen, -képpen*]: MNy. L, 179—92. Az *éjszaka* régi írásmódjáról: MNy. LI, 357—8. — BORZSÁK ISTVÁN: Borzsák: MNy. XLV, 187—90. — H. BORTYÁNFY ÉVA: Adalékok a Müncheneri kódex jelentéstanához [*ad, árul, enged, ereszt, fog, illik, illet* és igeikötős alakjaik]: Pais-Eml. 169—74. — FÁBIÁN PÁL: Ipar: MNy. XLIV, 57—9. — FARKAS VILMOS: Derékszög: MNy. XLIX, 470—2. — FOKOS DÁVID: Csak sást nemzenek a sasok... [*csak*]: MNy. XLIX, 423—7. — GÁLFFY MÓZES: A *még* határozószó idegenszerű szórendi és jelentésbeli használata. Az *után* névutó használatához: ErdMúz. LII, 121—3. — GYALLAY DOMOKOS: Reg: MNy. XLIX, 183—6. — HEXENDORF EDIT: Mesc: MNy. XLVI, 74—8. Törlejt: MNy. XLVI, 130—7. Mondék, együgyű igék, elrejtett mondékok: MNy. XLVII, 243—9. — HORPÁCSI ILLÉS: Bor-anya, borfejtés, borfűtő: MNy. XLV, 320—2. Tüled — hozzád: MNy. XLVIII, 157—60. — REJTŐNÉ PIUTÁS MAGDOLNA: A *rend* szó jelentései József Attila költészetében: MNy. LI, 223—5. — IMRE SAMU: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben: MNy. XLIX, 348—59. Többi, többiek: Nyr. LXXVII, 212—8. Szaka: MNy. L, 157—9. — JÓKAY ZOLTÁN: Megjegyzések a *bántóan, sértően*-féle alakok jelentéséhez: MNy. LII, 333—8. — KÁLMÁN BÉLA: Ordít, mint a fába szorult féreg [*féreg*]: MNy. XLV, 137—40. — KÁROLY SÁNDOR: A *nézve* névutó történetéhez: MNy. XLIX, 461—3. Első bibliafordításunk *szellet* szava: MNy. LI, 303—11. *Aránylag* és társai (A fokhatározók egy csoportjáról): Pais-Eml. 174—80. Elég (~ eléggé), meg-

lehetősen (~ meglehetősen) (A fokhatározók egy csoportjáról): MNy. LII, 435—40. — KOVÁCS TERÉZ: A meg igekötő a Jókai-Kódexben: MNy. L, 152—5. — B. KUDLIK JULIANNA: A Jókai-kódex igekötőinek kérdéséhez: MNy. LI, 83—7. — LŐRINCZE LAJOS: Bérc ~ lörc: MNy. XLII, 22—6. Mál: MNy. XLIII, 24—7. A *seg* térszinformanév: MNy. XLVI, 53—60. — LUKÁCS KÁROLY: Fok — Sár — Sió — Siófok: MNy. XLVII, 255—66. — MARTINKÓ ANDRÁS: *Társalog* vagy *társalkodik* a Murányi Vénus?: MNy. XLV, 57—63. Igyól (A mutatónévmási határozószók történetéhez): MNy. XLIX, 61—9. Az *egyenlő* és *egyenes* jelentéstörténetéhez: MNy. L, 348—61. — MÉSZÖLY GEDEON: Juhász Gyula *darvadozása* és Petőfi *rónája*: Acta Univ. Szegediensis. Nyelv és irodalom. I, 7—31. — MIKESY SÁNDOR: A *fygyöngy* közszó és a *Gyöngyös* víznév: MNy. XLIII, 253—8. — PAIS DEZSŐ: A *fél* névszó finnugor és magyar alaktani vonatkozásaihoz [*éjjél, őszfélé, féle, felém* stb.]: MNy. L, 38—43. Nyelvtörténeti adatok Balassiból és Balassihoz (*véget ér valamiben; büvös ~ böves ~ büves* a. m. *bövelkedő*): MNy. LI, 250—1. *Tanóság*-os és *tanu(l)ság*-os különféle: MNy. LII, 126—7. — P. D.: Éjtszaka — éccaka — éjszaka: MNy. L, 192—8. — PROHÁSZKA JÁNOS: Tömkeleg. Nyr. LXXV, 306—9. — SCHEIBER SÁNDOR: Szamárletra: MNy. L, 90—3. — SEBESTYÉN ÁRPÁD: A *-fele* toldalék szamosbáti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez: MNy. III, 35—51. — SIMON GYÖRGYI: Herjó, herjőka, herjőkázik: Pais-Eml. 195—9. — SZABÓ T. ATTILA: kúrtóskalács, kürtóskalács: MNy. XLVI, 269—71. Hivatalos: MNy. LI, 231—3. — TOMPA JÓZSEF: *Hullám* szavunk és a nyelvújítás korának irodalmi kapcsolatai: MNy. XLVII, 234—40. — VÉGH JÓZSEF: A *bennüket 'öket'* jelentésben való használatáról: MNy. XLIX, 171—3. Szellet: MNy. XLIX, 480—3. — VELCSOV MÁRTONNÉ: Megjegyzések a Nyelvtörténeti Szótár néhány adatához. I. A *von* ige a Nyelvtörténeti Szótárban és a Jordánszky-kódexben. II. *Óv* vagy *ósz* ige a Bécsi-kódexben?: Acta Univ. Szegediensis. Nyelv és Irodalom. I, 123—31. — ZOLNAI BÉLA: Mama: Nyr. LXXIX, 451—3.

2. Szómagyarázatok; szótörténeti (jelentéstörténeti, alakérténeti, stílusteréneti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi stb. vonatkozású) adalékok; szöföldrajzi adalékok. (A pusztá adatközlést mellőzzük, csak magyarázatos közléseket sorolunk fel.)

ÁRVAY JÓZSEF: Élőerdő, élőföld, közelőrdő közelőföld: ErdMúz. LI, 87—90. — BAKOS FERENC: Ver: MNy. LI, 90—1. — BALÁZS JÁNOS: *Tulaj* > *tulajdon*: Nyr. LXXVII, 311—2. — BEKE ÖDÖN: Sivatag. Sivalló lélek. Lövöldék. Károg és krakog. Harangnyelv: Nyr. LXXIV, 184—8. Felhördül. Ebgyömbér. Févó: Nyr. LXXV, 56—8. Ajándék: MNy. XLVI, 363—4. Gondolomformán. Ágyat vet: NyK. LIII, 245—9. Fülke. Gyógyít, gyógyul. Halpénz. Holnap, holval. Vagyon: NyK. LIV, 188—93. Röpcsi. Rohattsarok. Hetesváson: Nyr. LXXVII, 313—4. Csakis. Valahány: Nyr. LXXVII, 476. Kápolnavirág. Kérődzik: Nyr. LXXVII, 478—9. Hályogkő. Pacvirág: Nyr. LXXVIII, 87—8. Hímez-hámoz: Nyr. LXXVIII, 413—4. Életfa. Rohadsarok. Bcgyvullad. Terütsfa. Fehérmáj: Nyr. LXXIX, 229—32. Egybekel, egybekelés. Forgójáték: Nyr. LXXX, 121—2. Sző, szür, szürü: Nyr. LXXX, 238. (Ezenkívül l. még a Nyr. LXX—LXXXVI. kötetekinek „Nyelvtörténeti adatok”, „Tájsszavaink történetéhez”, „Magyarázatok”, „Pótlások”, „Ki hallotta, ki olvasta?”, „Levélszekrény”, „A Nyelvőr postája” című rovatait, valamint a következő közleményeket: A magyar szókinés történetéhez: Nyr. LXX, 10—2, 30—2; Népryelvkuatás és szótörténet: Nyr. LXX, 45—55, 101—7.) — B. Ö.: Micsoda, kicsoda: Nyr. LXXIX, 112. — BENE SÁNDOR: Zángó — megkolompol — megharangoz: Nyr. LXXX, 127—8. — BENKŐ LORÁND: Számló, számló föld: MNy. XLIII, 289—90. — BETKOWSKI JENŐ: Szerelmeslevél. Tikog és tikkad. Lámpásos: Nyr. LXXVII, 479—80. — CSATKAI ENDRE: Habuckol: MNy. XLVI, 256. — CSEFKŐ GYULA: Bélpoklos. Cólomk. Csiricsáre. Irkál-firkál. Karakánság: Nyr. LXXXI, 35—8. Marhabús. Ólalkodik. Sodrófa. Szédít. Temető. Tér = fér: Nyr. LXXXI, 93—6. A kesztyű törté-

netéhez: MNy. XLIII, 210—11. Villongó: MNy. XLIII, 292. Fentős: Nyr. LXXII, 31—3. Ciszcrák-miszcrák: MNy. XLV, 318—9. Cepe: MNy. XLVI, 365—6. Hetvenkedik. Borkorcsolya: Nyr. LXXVI, 47—9. Szakállszáritó: Nyr. LXXVI, 289—92. — DÉNES SZILÁRD: Kimicsodás: Nyr. LXXV, 314—5. Vezéreikk: Nyr. LXXV, 458—9. Sárarany: Nyr. LXXVI, 50—1. Tisztviselő: Nyr. LXXIX, 108—9. — DOBCSÁNYI FERENC: Mákvirág: Nyr. LXXVIII, 245—6. Dorombol, dorombolás: Nyr. LXXVIII, 420—1. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: Takarófa, csapófa, kaszavilla: Nyr. LXXVI, 229—30. Lécskálás és gyűjtögetés: Nyr. LXXVI, 297—8. Bakhát, bogárhát: Nyr. LXXVII, 419—20. — ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint *hang*-ja: MNy. XLVII, 275—6. — F. V.: Hússzék: Nyr. LXXX, 501. — H. FEKETE PÉTER: Szottyant: MNy. XLVII, 72—3. Gyalogszarka, gyalogsátán. Tollhegy. Kiengesztel, kienged. Kerülő. Csizmavető. Eltökít: Nyr. LXXVII, 477—8. Ölt, öltés, öltő: Nyr. LXXIX, 232. — F. D.: Farkas: Nyr. LXX, 76. — GÁLDI LÁSZLÓ: Szabadságharc: MNy. XLIV, 133—4. Elvtárs: Nyr. LXXVII, 306—7. Ön: MNy. XLIX, 472—3. Kísértet-állam: Nyr. LXXVIII, 85—6. — GÁLFFY MÓZES: Fellábad, kilából: MNy. XLIV, 134—5. — GELEJI ALADÁR: Dúló, dúlóút, dúlóre jut: MNy. XLIX, 473—4 (kiegészíti BENKŐ LORÁND: uo. 474—5). — GUNDA BÉLA: Darvadoz: ErdMúz. LI, 63—4 (vö. SZTA: uo. 86). A francia *chenet, landier*: magyar *tűzikutya*: MNy. XLVII, 279—81. Elvtárs: MNy. XLVII, 313—4. — GYALLAY DOMOKS: Kovákol: MNy. XLIII, 313—4. Székely göbé. Háboruabb. Solymár. MNy. XLVIII, 207. — HEGEDŰS LAJOS: Mcthe: MNy. L, 459—60. — HORPÁCSI ILLÉS: Belébüszhőd, büszke: MNy. XLV, 87. — R. HUTÁS MAGDOLNA: Ravatal: MNy. LI, 92. — IMPLOM JÓZSEF: Túrömlaj: MNy. XLVIII, 208—9. — KÁLMÁN BÉLA: Lódarázs: MNy. XLIII, 215—6. Babos: MNy. XLVI, 179—80. Sió, Zsilip. *Mondat* és *mondolat*. A *-jele* mint az igekötő és határozó toldaléka: MNy. XLVIII, 236—7. Kizsákmányolás: Nyr. LXXVIII, 416—7. — KÁZMÉR MIKLÓS: Renge: MNy. LI, 502. — KELEMEN JÓZSEF: *Panóka* vagy *panyóka?*: MNy. XLII, 63—6. — K. S.: Vízözön — özönvíz: Nyr. LXXX, 505. — LOVÁNYI GYULA: Borszék. Szcrep. Pufók: MNy. XLVIII, 212—4. — B. LŐRINCZY ÉVA: *Gugus, Gegus*: MNy. LII, 473. — LUKÁCS KÁROLY: Pók-háló ('halászerszám'): MNy. XLIX, 200—1. Szárcsa: MNy. XLIX, 475. — MÉSZÁROS JÚLIA: Adalék a *szűrész* jelentéstörténetéhez: Acta Univ. Szegediensis. Nyelv- és irodalom. II, 143. — MIKESY SÁNDOR: Úszvány: MNy. XLIII, 217—8. Zöldvár: MNy. XLV, 94. Vakszem: MNy. XLVII, 314. Horog: MNy. LI, 95. Szentvér: MNy. LII, 477—80. — NAGY J. BÉLA: Halandzsa: MNy. XLIV, 141—4. — PAPP LÁSZLÓ: Szilok: MNy. XLVI, 86—8. A *riszáló* is lehet *viszáló*: Nyr. LXXIX, 346—7. — P. L.: Szakállszáritó: Nyr. LXXX, 481. — PROHÁSZKA JÁNOS: Megomlik: MNy. XLVI, 371. Hajrá, hajráz: Nyr. LXXVIII, 417—8. *Legfő* vagy *legjobb*: Nyr. LXXIX, 68. *Riszáló*-e a *viszáló?*: Nyr. LXXIX, 107—8. — SCHEIBER SÁNDOR: Zsidómise: MNy. XLVI, 371. Fajankó: Pais-Eml. 373—5. — SOLYDOS EDE: Teriesfa: Nyr. LXXIX, 459. — SÜTŐ JÓZSEF: Kovákol ~ koákol: MNy. XLIII, 313. Kovákol: kohát-kohát ~ kovát-kovát: MNy. XLV, 330. — SZABÓ T. ATTILA: Hintós: MNy. XLV, 331. Németkalap: MNy. XLVI, 375—6. — SZTA: Élő erdő, élő föld, élő ok: ErdMúz. LI, 81—2. — TAKÁCS LAJOS: [Istória —] istóriás: MNy. L, 176—9. — TÁLASI ISTVÁN: Felező: MNy. XLIII, 312—3. — TÍMÁR KÁLMÁN: Gugyori: MNy. XLVI, 183—4. Szentkakas, istenkakasa: MNy. XLVI, 376—7. — TOMPA JÓZSEF: Hars: MNy. XLVI, 258—9. Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom [*bomlott*]: Nyr. LXXX, 123—4. — WALDAPPEL JÓZSEF: Elvtárs: Nyr. LXXII, 31. — ZOLNAI BÉLA: Város = belváros: Nyr. LXXVIII, 92 (vö. ZOLNAI BÉLA: uo. 422). — ZSOLDOS JENŐ: Elvtrokon, elvbarát, elvtárs: Nyr. LXXVI, 44—7. *Dolgos* és *dolgozó*: Nyr. LXXVIII, 88—90. Falragasz, plakátirodalom: Nyr. LXXVIII, 246—7. Kizsákmányolás: Nyr. LXXIX, 457—8. — L. még a Nyr. LXX—LXXVI. kötetekben található számos szótörténeti adalékot.

B) Valamely fogalomkörbe, tárgykörbe tartozó szavakkal nyelvtörténeti, tájnyelvi, szakmai nyelvi, művelődéstörténeti vagy egyéb szempontból foglalkozó közlemények.

A felsorolandó közleményekben tárgyalt szavak között kisebb-nagyobb számban vannak belső keletkezésűek. — Itt felvesszük a puszta adatközlést is, ha az valamely sajátos fogalomkör, illetőleg tárgykör keretében jelentkezik.

BAKOS FERENC: A török paradicsom (*Solanum melongena*) magyar elnevezései: MNy. L, 94—105. — BALASSA LÁSZLÓ: Néhány érdekesebb rokonszavunk az alvást jelentő igék köréből: Pais-Eml. 167—9. — BALÁZS JÁNOS: A magyar samán réulete (*Rejt, rejték, rejtézik*): Ethn. LXV, 416—37. — BALINT SÁNDOR: Rokonságnevek és kapcsolatok Szegeden: Nyr. LXXVII, 241—5. A szegedi paprika szókincese. Szemelvény a kéziratban levő Szegedi Szótárból, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kiadásra elfogadott: Nyr. LXXX, 113—8, 251—4. — N. BARTHA KÁROLY: A reszelővágó mesteriség: Nyr. LXXIV, 401—12 (vö. CSATKAI ENDRE: Nyr. LXXV, 133). Mesterműszók és szókapcsolatok egy 17. század eleji gombkötő céhlevélből: Nyr. LXXVI, 350—3. — BEKE ÖDÖN: A magyar rokonságnevek: Nyr. LXXIV, 342—8. Vasalás és mángolás: Nyr. LXXVII, 79—90. — BETKOWSKI JENŐ: A szolnoki hajósok, a csongrádi és mindszenti superok mesterszavai: Nyr. LXXVI, 219—22, 363—7. — BOGÁTS DÉNES: Rokonságnevek a háromszéki régiségben és a népnyelvben: ErdMúz. LII, 108—11. — DÉCSY GYULA: A *murci* és társai: Nyr. LXXX, 374—8. — DÉNES SZILÁRD: Érdekes jelenségek a számnevek használatában: Nyr. LXXVII, 336—40. — ECKHARDT FERENC: Jogtörténeti szómagyarazatok: MNy. LI, 446—53. — FARAGÓ JÓZSEF: A tánc a mezőségi Pusztakamaráson: ErdMúz. LI, 31—46. Magyarkiskapusi gyermekhangszerek: ErdMúz. LI, 59—63. — FŐZŐ GÉZA: A soproni vidék gyümölcsceinek származása, nevük eredete: Soproni Szemle X, 17—30. — GUNDA BÉLA: Gyimesi csángó rokonsági elnevezések: Nyr. LXXIII, 231—4. — HARTAY SÁNDOR: Számneveink használatához: Nyr. LXXIX, 417—21. — HEGEDŰS LAJOS: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez: Nyr. LXXX, 101—13. — HEXENDÖRF EDIT: A bibliának, változatainak, részleteinek elnevezései középkori emlékeinkben: Pais-Eml. 298—303. — HUTÁS MAGDOLNA: A főzés műveletének kifejezősköréből. Csupor: MNy. XLVI, 81—4. — REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA: A főzés eszközei és műveletei kapcsolatának nyelvi kifejezései: MNy. XLVII, 281—4. Szakácsok: MNy. XLIX, 186—90. Régi ételneveinkről: MNy. LII, 76—8. — KERTÉSZ MÁNÓ: Katonai műszavakról: Nyr. LXXVII, 300—3. — KOVALOVSKY MIKLÓS: A zilahi tímárság nyelvéről: MNy. XLIX, 240—7. — KOVÁCS LAJOS: Kazalrakás a zalamegyei Kustyánban: Nyr. LXXVI, 361—3. — LUKÁCS KÁROLY: Balaton-vidéki víz- és földrajzi tájszók: MNy. XLVIII, 184—9. — MOLNÁR ISTVÁN: Sarlókészítés a marostordai Szentgericén: ErdMúz. LII, 125—8. — MOLNÁR VILMOS: XVI. századi betegségnevek: Nyr. LXXI, 1—3, 49—53. — NYÍRI ANTAL: A tüzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből: Acta Univ. Szegediensis. Nyelv és irodalom. I, 73—85. — PAPP LÁSZLÓ: A régi keletkezése és a hét napjai: Nyr. LXXIX, 442—6. — PROHÁSZKA JÁNOS: Kalandozás a vendéglátóipar szavainak világában: Nyr. LXXV, 46—51, 127—9, 205—8, 295—7, 349—54. Névszól és igéül egyaránt használt szavak: Nyr. LXXVII, 48—56. A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben: Nyr. LXXVII, 196—208. A régi magyar *demizson* és ami benne volt: Nyr. LXXX, 476—8. — SOLYMOS EDE: A Velencei tó halászáinak mesternyelve: Nyr. LXXVI, 214—9, 357—61. — TEMESI MIHÁLY: A hangutánzó szavak az Ormánságban: Nyr. LXXII, 109—11. — TIKOS BÉLA: Növénynevek a Hortobágyról: Nyr. LXXIV, 368—71. Adatok a hortobágyi növénynevek kérdéséhez: Nyr. LXXV, 268—72, 341—7, 425—31. — VÁMOS ISTVÁN: A demizson magyar neveihez: Nyr. LXXIX, 460—1. — VÉRTES EDIT: Matematikai szaknyelvünk nemzeti jellege: Pais-Eml. 398—402. — ZSOLDOS JENŐ: A francia forradalom szavaihoz: Nyr.

LXXVIII, 421—2. Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében: Nyr. LXXX, 417—24.

Szókészletünk történetére vonatkozó ismereteink jelentékeny gyarodását köszönhetjük a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1955.) egyes tanulmányainak: FABIÁN PÁL: A gazdasági élet nyelve: 165—226. — KOVALOVSKY MIKLÓS: Tudományos nyelvünk: 227—312. — T. LOVAS RÓZSA: A társalgási nyelv: 435—96. — TERESTYÉNI FERENC: Az állami élet nyelve: 83—164. — TOMPA JÓZSEF: Az irodalmi nyelv: 313—434. KUBÍNYI LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

† Lazicius Gyula

(Gyászbeszéd ravatalánál, 1957. augusztus 8-án)

Kedves Barátunk!

A Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében hozom ravatalodra az egész magyar tudományos világ búcsúszavát és veled együtt a magyar nyelvésztársadalom utolsó üdvözlétének fájdalmas ígét.

Mi, a magyar nyelvtudomány munkásai egyetlen, összetartozó nagy család tagjainak érezzük magunkat, melynek kebelében itt-ott tudományos vélemények összeütközhetnek, sőt olykor az utak és a szándékok is elágazhatnak, de a közös cél, a közös erőfeszítés oly szilárd egységbe fog össze mindnyájunkat, amelyből senki sem szakíthatja ki magát. Ha valakit sorsa vagy akár egy rossz pillanat távol vet is a közösségtől, ha elszigetelt magányba húzódik is, a nagy család szeretete, együttérzése ott is körülveszi, aminthogy az ő szívében sem tud kihúyni az összetartozás melegítő tudata, sőt a szeretet parazsa. Valahányszor tehát azt a szomorú kötelességet kell lenérünk, hogy népes családunk egyik tagját kísérjük utolsó útjára, mindannyiszor nemcsak hivatalos gyász ül ki arcunkra, de őszinte fájdalom szorítja össze szívünket. Mennyivel élesebb, keserűbb azonban a veszteség érzése akkor, amikor tudományunknak egy hatalmas oszlopát látjuk kidőlni, amilyen Te voltál, nemcsak szerény családunknak, de az egész magyar tudományosságának díszé, aki a magyar nyelvtudománynak itthon új útjait egyengtetted, külföldön pedig megbecsülést és tekintélyt szereztél neki.

Megrendülve érezzük, tudjuk, hogy nagy halott előtt állunk. Egy rendkívül éles, logikus elme hűnyt ki Veled, melyet a teremtő lelemény és ötletesség éppúgy jellemzett, mint a hajszaifinom analízis képessége és a világszerte rendszerezés ritka adománya. A kivételes tudósok közé tartoztál, akik egy nagy múltú és ragyogó eredményeket fölmutató tudományba új szint, új lehetőségeket hozott, új diszciplínát honosított meg. Nyelvtudományunk utolsó évtizedeinek fejlődésében igen jelentős részed volt. Te plántáltad át Magyarországra a fonológiai kutatást, a funkcionális hangtant és általában az általános nyelvtudomány művelésének új lendületet adtál, új irányokat szabtál. Munkásságod, melynek jelentékeny számú bel- és külföldi folyóiratban megjelent tanulmányaid között mintegy hátrákövei nagy jelentőségű önálló köteteid (Bevezetés a fonológiába, Fonetika, Általános nyelvészet, A magyar nyelvjárások), erősen színező, alakító hatással volt nemcsak a fiatalabb, de az idősebb nyelvész-nemzedékre is, és kétségtelen, hogy a magyarországi nyelvtudomány képe, mai alakulása a Te

működésed nélkül más: lényegesen hiányosabb volna. A különlegesen magyar nyelvészeti kérdésekkel foglalkozva is új szemléletet, új vizsgálati módokat érvényesítettél, és értékes eredmények sorát érted el.

Ia az utóbbi tíz évben a tudomány küzdőteréről visszavonultál is, lesújtva személyedben és családotban ért csapásoktól és viaskodva a betegséggel, mely most leterített, dolgozni nem szüntél meg. Külföldön sajtó alatt levő munkádon kívül egy kész kötet és tanulmányok sora várja a közlést. Hosszú hallgatás után tehát ismét meg fogsz szólalni, sajnos immár csak írásban, újra meg újra ontani fogod finom gondolataid, értékes tudományos eredményeid bőségét, nagy tudósként halálod után is szolgálva tudományod előmenetelét. Ez az új gazdagodás csak kielezi vesztességünk érzetét: mennyit tudtál volna még teremteni, ha a halál időt enged rá.

Az újabb nemzedék már csak írásban élvezi teremtő agyad gyümölcseit, mi azonban még személyes emlékekkel is gazdagok vagyunk. Most is magam előtt látom domború, magas homlokod, elgondolkodó szemed. Magam előtt látom az Akadémia vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság előadói dobogóján felmagasló termetedet, szinte hallom tiszta ejtésű, tárgyilagos szavaidat. Kitűnő előadó voltál. Mondanivalód világos fölépítése, kristálytiszta logikájú gondolatvezetése, szabatos, egyszerű mondatfűzésed előadásodat lenyűgözővé tette. Mennyire élveztük vonzó, fegyvelmezett elmédet, mely világos, puritán mondataidon át ragyogva világította meg a tárgyat minden oldalról. Ez jellemezte egyetemi előadásaidat is. Nagyon igényes tanár voltál, magaddal szemben is, hallgatóiddal szemben is. Viszonylag rövid egyetemi tanári működésed alatt több értékes szakembert neveltél, de munkáidon keresztül a magyar nyelvtudomány egész közösségére nevelő, alakító hatással voltál.

S miután így, néhány egyszerű szóban tolmácsolni próbáltam az egész magyar tudományos világ mély megrendülését, hódoló és engesztelő elismerését, legyen szabad utoljára nem mint az Akadémia, nem mint az Egyetem vagy a Nyelvtudományi Társaság szószólója, hanem mint egykori szűkebb baráti köröd tagja vetnem egy szál szerény virágot ravatalodra. Küzdelmes éveinkben közös örömök, közös törekvések ezer szála fűzött egybe, s azokban a termékeny, heveségükben is mélyen baráti vitákban, melyek a nyelvészet hat fiatal munkása között hetenként viharoztak, a magyar nyelvtudomány jelene és talán jövője bontogatta szárnyait. És mi öten, a megmaradtak, szomorúan idézve az elmúlt ifjúság közös, küzdelmes, de örömkben is gazdag, termékeny éveit, szívbemarkoló, mélységes fájdalommal búcsúzunk tőled, a régi barátától, ki körünket elsőnek hagyta el, immár végleg.

Isten veled, tudóstárs, kolléga, régi jó barát!

BÁRCZI GÉZA

A folyóirat-mutatók készítésének módszere

Elkészítettem a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények I–II. kötetének mutatóját. Mivel nem nagyon valószínű, hogy a jövőben is hasonló arányú mutatót állítsak össze, szeretném elmondani módszeremet, főleg annak technikai részét, hátha a következő nemzedék egyet-mást felhasználhat belőle.

Aki csak írói tiszteletdíjért akar dolgozni, de nem szereti szívvel-lélekkel a nyelvtudományt, s akinek nincs igen nagy türelme és kitartása, az bele se fogjon mutató szerkesztésébe. Nem tehettem meg azt, hogy például az egyik kötetben egy hosszú cikk számomra nehéz vagy unalmas volt, tehát kihagytam a cédulázásból, és tovább mentem, hogy majd később, ha kedvem lesz hozzá, ahhoz is hozzányúljak. Ennek az eljárásnak az szokott lenni a következménye, hogy megfélemezünk róla, és kimarad cédulanyagunkból.

A mutatót elsősorban nem egyetemi tanárok vagy általában nyelvtudósok részére állítottam össze, hiszen ők mutató nélkül is tudják, hogy erről vagy arról a tárgyról kik és körülbelül hol írtak, hanem főleg a nyelvészetbe most belekóstoló egyetemi hallgatók részére, s azok részére, akik nyelvtudománnyal nem foglalkoznak, de valamit keresnek folyóiratainkban (irodalomtörténészek, néprajzosok stb.).

1. Amikor az illetékes szerkesztőkkel és lektorálókkel megállapodtam abban, hogy milyen elvek szerint készüljön a mutató, hozzáfogtam a munkához. Nem váltogattam a köteteket: most nem az első, hanem a harmadik kötetten kezdem meg a munkát, aztán a nyolcadik kötetten folytatom, azután visszafanyalodom az első kötetre, hanem kitartóan haladtam a kötetek száma szerint, a kötetekben pedig lapról-lapra. Ha hosszú, nem szeretem cikk került elé, türelemmel feldolgoztam azt is, azzal vigasztalva magamat, hogy nincs az a hosszú nóta, melynek egyszer vége ne volna.

Mielőtt egy kötetten kezdtem dolgozni, gyermekjátéknak való kézi nyomdával lepecsételtem többszáz cédulát, például így: MNy. 23: . Ezt nem annyira kényelmi szempontból tettem, mint inkább azért, hogy az adatok összeállításánál a kötetszámokban ne legyen vagy legalább is minél kevesebb legyen a hiba. Ha lektoraimnak az volt a kívánsága, hogy a kötettszámokat római számmal jelezzem, céduláimon akkor is arab számokat ütöttem le a kézi nyomdával, s ezekből aztán nem volt nehéz a nyomda részére római számokat gépelnem. Ez azért is jó volt részemre, mert a legépeléskor nem kellett egy-egy eredetileg is római számmal lepecsételt cédulát kétszer-háromszor is megnézni, hogy nem gépeltem-e XXXVIII. helyett XXVIII-at, vagy nem gépeltem-e XXIII. helyett XXII-t.

Elsőnek a feldolgozandó kötet tartalomjegyzékét állítottam össze. Céduláimra felírtam a szerző nevét és a cikk címét, s a már lepecsételt kötettséghez csak a lapszámot kellett leírnom. Az így kapott cédulákat a szerzők neve szerint raktam össze, és összehasonlítottam a kötet végén, vagy ha ilyen nem volt, a füzetek borítólapjain levő tartalommal. Ha a lapszámozás helyes volt, a lapszámok mellé ceruzával pipát tettem. Ezzel nyugtattam meg magamat, hogy az adatokat ellenőriztem.

Azután megkezdtem — ismétlem — lapról lapra haladva, a cikkek adatainak feljegyzését. Minden adatot külön cédulára jegyeztem fel, nem törődve azzal, hogy nem 4—500, hanem esetleg 2—3000 cédulára volt szükségem egy kötethez. Csak a „hangok és hangcsoportok története” cédulákra nem jegyeztem fel minden betűt külön-külön lapra, de erről később fogok szólni. Egyszerre jegyeztem fel a tárgymutatóba, a magyar szómutatóba és a többi nyelv szómutatóiba való adatokat, s ezeket a céduláimat három csoportba raktam: 1. tárgymutató, 2. magyar szómutató, 3. más nyelvek szómutatói. Céduláimat nem hánytam össze (hogy miért, később látni fogjuk), hanem abban a sorrendben raktam egymásra, ahogyan feljegyeztem őket. Ha egy cikkben régebbi cikkekre vagy cikkekre hivatkoztak, például a XXXVIII. kötet 127. lapján hivatkoztak a 29: 117., 30: 411., 35: 236. lapokra, céduláimon ezeket is feljegyeztem az adat és a magam lapszáma közötti helyen, hogy az összeállításnál így is ellenőrizsem, feljegyeztem-e azokat is.

2. A „hangok és hangcsoportok története” adatoknál nem jegyeztem fel minden betűt külön-külön lapra, mert ez végtelen sok papírt igényelt volna. Ha egy olyan lapra bukkantam, ahol ilyen hangtörténeti adatok voltak, először átfutottam rajta, hogy milyen hangokat tárgyalnak: rokon nyelvi megfeleléseket-e, hangváltozásokat-e vagy jövevényszók hangjait-e. Aztán céduláimon legfelül odaírtam, hogy például m (= magyar hangtörténet), vagy f (= finn hangtörténet), fgr (= finnugor hangtörténet), s így tovább: ném (= német), szl (= szláv), tör (= török), rum (ezt csak a magam számára írtam, a gépelt példányban II. román—oláh lett belőle). Szükség szerint beosztottam céduláimat: felül a bal sarokba írtam: R (= rokon nyelvi megfelelések),

V¹ (= más hangból keletkezett hang), V² (= más hang lett belőle), V³ (= váltakozik egy másik hanggal), J¹ (= más nyelvből átkerült jövevényszó hangja), J² (= más nyelvbe átkerült jövevényszó hangja). Ezeket a jelzéseket lapomon egymás alá 2–3 centiméter távolságra írtam fel. Ha nagyon sok volt az adat, s nem fért el egy cédulára, folytattam egy másodikon, harmadikon, azonos lapszámozással. Ahol sok volt például a magyar és a szláv hangtörténeti adat, külön cédulára írtam a magyar, külön cédulára a szláv adatokat. Ahol könnyen elfértek, közös cédulára írtam fel őket, de feltűnően, aláhúzással jelöltem, hogy pl. m (= magyar), vog (= vogul), eser (= cseremisiz), csuv (= csuvas). Kötőjellel jeleztem, hogy szóeleji, szóbelseji vagy szóvégi hangokat tárgyalnak-e. Céduláim tehát így festettek:

1. m R -h
 fgr R *.kš-, *-š-, *-sz.¹
 eser R -kš-
md R -ž-, -dž-,
     V¹ -v-, -g-, -γ-
     V² -γ-, -k-, -g-
lp R -ksz.¹
 MNy. 45: 157

2. m R -ú-, -ú-, ú-
     J¹ -ú-
     tör J² *-y-, *-uy-
     ném J² -o-
     MNy. 29: 314

3. m
     V¹ -z-, cs-, -l- -r-, -b-
     V² -c-, c-, -r-, -l-, -v-
     MNy. 27: 292

4. m V¹ -e-
     V² -i-
     V³ -l-, -ll-
     J¹ -l-
     tör J² -dl-
     MNy. 31: 164

A fenti adatok természetesen nem ebben a sorrendben következtek egymás után a jelzett lapokon, hanem az egyik lentebb, a másik fentebb, csak én szedtem őket rendbe, hogy jól lássam az adatokat. Nem írtam fel az ilyen cédulákra, hogy „hangok és hangsoportok története”, hiszen a betűkből úgyszólván láttam, hogy hangtörténeti adatok. Nem húztam alá a hangokat jelölő betűket sem, mert az aláhúzásokat a nyelvek jelölésére (m, fgr, ném stb.) tartottam fenn. A gépelt munkában ezeket a betűket természetesen mind aláhúztam, hogy a nyomda dőlten szedje őket.

3. A szómutatók adatait külön-külön cédulákra jegyeztem. A magyar szóknál nem írtam a jelzést, hogy m (= magyar), hiszen úgyszólván könnyű volt megismerni, hogy magyar szó, de a többi nyelvnél a cédulán felül középre írtam: f (= finn), szam (= szamojéd), btör (= bolgár-török), rum (= II. román—oláh), szb (= szerb) stb., s odaírtam a jelentést is. Erre azért volt szükségem, mert ha például egy török szó kissé más alakban másutt is előfordult, a jelentés azonosságából megállapíthattam, hogy két vagy több változatról van szó. Azért is szükségem volt erre, mert esetleg két azonos alakú, de más-más jelentésű szót közöltek a szerzők különböző helyeken; vigyáznom kellett tehát, hogy a két szót ne közöljem egy szóként. A jelentést akkor is felírtam, ha az idegen szót jól ismertem, és tudtam a jelentését; mondjuk, a német *Feld* szóhoz hozzáírtam: 'mező', vagy a francia *chien* szóhoz: 'kutya' stb. Így aztán nem történetelt félreértés. Természetesen azokhoz a magyar szókhoz is hozzáírtam a jelentést, amelyeket — mint például a tájszókat — nem ismertem.

¹ Az idegen nyelvekben az *sz* hangot tudvalevőleg *s* betűvel jelzik, én azonban ezek helyett mindenütt *sz* betűt írtam, hogy össze ne zavarjam az *š* hanggal. A mutatóba úgyszólván csak *s* betű került.

Ha egy szerző valamilyen adatról lényegeset, a további kutatás szempontjából fontosat mondott, valamilyen nyelvtani alaknak vagy szónak eredetét — úgy láttam — megfejtette, cédulámon a lapszám mellé, hogy feltűnő legyen, piros ceruzával keresztet tettem. Ez jelezte számomra azt, hogy majd a legépelet adat lapszámát alá kell húznom, hogy a nyomda dölten szedje őket. Ezt az eljárást csak a legutóbbi, Magyar Nyelv XXVI—L. kötetének mutatójában alkalmaztam, s nagyon sajnálom, hogy előbb is nem gondoltam erre.

4. Amikor egy kötetet végeztem, elővettem mindegyik cédulámat abban a sorrendben, ahogy rakva voltak, s a kötetből lapról-lapra haladva ellenőriztem, hogy helyesen jegyeztem-e fel adataimat. Ilyenkor vettem észre, hogy egy s más adat valamiképpen kimaradt a feljegyzésből. Ha céduláim adatai helyesek voltak, a lapszámot kipipáltam. De ezzel nem elégedtem meg. Másodszor is végiglapoztam céduláimat, most már csak a lapszámok sorrendjére figyelve. Ezért nem szabad a cédulákat akár-hogy összerakni. Persze, ilyenkor is akadtam hibára. Megesett néhányszor velem, hogy annyira lekötötték figyelmemet a kötet lapján levő adatok, hogy a lapszámot elfelejtettem felírni, s az ellenőrzés alkalmával is főképpen az adatokra figyeltem, és gépiesen odaírtam a pipát, nem véve észre, hogy a kötetszám mellett nincs lapszám. Az is megtörtént, hogy például a 137. lap cédulái között egy 135. lapszámra bukkantam. Mi történt? Az, hogy a 135. lapról igen sok adatot írtam fel, s mikor már a 137. lapon dolgoztam, kezem akaratlanul akkor is még a 135. lap írására járt. Ez a kétféle ellenőrzés több napot vett igénybe, de megérte, mert így tudtam a hibákat a lehető legkevesebbre csökkenteni.

Ha valami furcsa alakú szó került elem, például a szerző a *Teremi* szót *Cheremi* alakban közli *Theremi* helyett, a *Che* szókezdet alá három-négy kis pontot tettem. Ezzel jeleztem a magam számára azt, hogy nem történt részemről elírás, az adat valóban *Cheremi*. Vagy, mondjuk, ilyen latin szót találtam: *flxolaris*, a *flx* alá is kis pontokat tettem, jelezve, hogy nem történt elírás. Általában akármilyen, szememnek szokatlan írásmódú szó került elem, mindig odatettem a kis pontokat. A régi magyar nyelvnek hol ilyen, hol olyan alakban felbukkanó adataival is így tettem. Ha például ilyen szó került elem: *Menütemezev* 'mennyy (= mennykő) ütötte mező', az *üte* rész alá pontokat tettem, hogy az *n* betű mögött *i* betű van, nem pedig *y*, s csak *tte* adat van, nem pedig *tette*; a *v* alá is pontokat tettem, hogy csak *v* van ott, nem pedig *u*. Ha, mondjuk, a finn nyelv szavai között van egy *puzta* írású adat, mint magyar jövevény, az adat mellé cédulámon zárójelben odaírtam: (f!); vagy ha egy magyarba került jövevény-szót közölt a szerző teljesen vagy akárcsak félig-meddig is az idegen nyelv írásmódja szerint, ismét odaírtam a cédulára: (m!). Ezzel jeleztem a magam számára, hogy nem magyar szó cédulája keveredett a finn szók cédulái közé, vagy nem idegen nyelv cédulája a magyar szók cédulái közé. A szók alá írt kis pontokkal és a zárójelbe tett jelzésekkel takarítottam meg magamnak azt a gyakran igen bosszantó fáradságot, hogy az összeállítás alkalmával újra megnézzem, nem követtem-e el hibát.

Mikor minden kötetet kicédeláztam és ellenőriztem, megkezdtem a rendezést. Hogy hogyan kell egy mutató anyagát elrendezni, azt elvben megállapítjuk, amint mondtam, az illetékesekkel, de részleteiben maga a szerző látja legjobban, mit hová kell tennie. Erre tehát nem adhatok tanácsot.

5. Azt kell még elmondanom, hogyan rendeztem el a legnehezebbet, a „hangok és hangcsoportok története” részt.

Az erre vonatkozó cédulákat kiszedtem a tárgymutató céduláiból, és kötetek s köteteken belül lapszámok szerint raktam őket. 15–20 egész iv papirosra felírtam fölül a közepén: m (= magyar), aztán fent a bal sarokhoz közel: Ø (= szóeleji hanghiány), s mellé az R (= rokon nyelvi megfelelés) betűt, majd az R alá 4–5 centiméter-

rel lejjebb: V^1 , aztán ismét 4–5 centiméterrel lejjebb: V^2 , majd: V^3, J^1, J^2 (ezekről a jelekről fentebb már megemlékeztem). Azután feljegyeztem; $-a$ (= szóeleji a), mellé az R , ez alá pedig kellő távolságra a V^1, V^2, V^3 és J^1, J^2 betűket. Így írtam fel minden betűt, s külön lapokra írtam a $-Ø$ (= szóbelseji hanghiány), $-a$ (= szóbelseji a) stb., és ismét külön $-Ø$ (= szóvégi hanghiány), $-a$ (= szóvégi a) stb. betűket is. Ezekre az egész ív lapokra másoltam le a cédulák adatait. Most nagyon kellett vigyáznom, mert a kötetszámokat nem lehetett már lepecsételnem, hanem kézzel kellett leírnom a kötetszámokat és a lapszámokat. Itt természetesen igen sok elírás, hiba történt. De ezeket is igyekeztem megakadályozni azzal, hogy mikor egy kötet céduláit rámásoltam a papirosokra, a papirosokon minden adat mögé egy kis függőleges vonalat tettem, vagy ha nem volt adat valamelyik jelzésem mellett, a jelzés mellé. Például a szóeleji c -hangra a rokon nyelvi megfelelésre nem volt adat, az R betű mellé tettem a vonalat, de volt egy V^1 és volt két V^3 adat, a V^2 és J^1, J^2 jelzéshez nem jutott adat. A c -adat tehát az első kötet alapján így festett:

```

R1 |
V1 1: 117 |
V2 |
V3 1: 119, 342 |
J1 |
J2 |

```

A második kötetet is hasonlóképpen végeztem el, aztán itt is az adatok, vagy ha valamelyik jelzésem mellett nem volt, a jelzés mellé ismét vonalat tettem; így haladtam tovább. Tehát mondjuk a $-d$ -hangra az első kötetben 5 adatom volt a V^1 mellett, a J^1 -re 1 adatom, de aztán már csak a III. kötetben volt 2 adatom a V^1 -re, a VIII. kötetben 2 az R -re, 1 a V^1 -re, 3 a V^2 -re, 2 a J^1 -re. Ismét már csak a XII. kötetben volt 2 az R -re, 1 a V^1 -re, 2 a V^2 -re, 1 a V^3 -ra. Több adat a XXV. kötetig nem volt. A $-d$ - tehát így festett:

```

-d- R ||||| 8: 72, 309 |||| 12: 108, 113 |||||
V1 1: 106, 109, 212, 225, 351 || 3: 208, 406 |||| 8: 141 |||| 12: 61
|||
V2 ||||| 12: 101, 209 |||||
V3 ||||| 8: 19, 141, 309 |||| 12: 209 |||||
J1 1: 197 ||||| 8: 25, 241 |||||
J1 |||||

```

Miért volt ez jó? Mikor ugyanis már gépeltem az adatokat, kétkedve nézhettem volna, hogy például a $-d$ -hangra az első kötetben 5 adat volt, a II. kötetben semmi, a J^1 -re az I. kötetben volt adatom, s aztán már csak a VIII. kötetben. Vagy csodálkozhattam volna, hogy például a szóeleji a hangra az első 6 kötetben van adatom, a VII. kötetben nincs egy sem, de megint van elég sok adat a VIII., IX. stb. kötetben. Ha mindegyik kötet befejeztével minden adat mellé vagy — ha nem volt — a jelzés mellé vagy a már ott levő vonalak mellé egy újabb vonalat teszek, könnyen tudom ellenőrizni, hogy nem írtam-e el a kötetszámot, vagy nem hagytam-e ki egy kötetet.

Ugyanígy tettem a más nyelvek hangtörténeti adataival is, természetesen külön-külön lapra írva mindegyik nyelvet. Mindennek elvégzése után újra elővettem hangtörténeti céduláimat, és ellenőriztem a papirosokra írt adatokat. Ez természetesen nem nagyon szórakoztató, napi 4–5 órát számítva is hetekig tartó munka, de nem szabad lankadni.

A gépelés alkalmával a „hangok és hangsoportok története” részben a céduláimra írt R jelzéstől Rokon lett, a V¹-ből > a betű vagy betűk előtt, a V²-ből > a betű vagy betűk mögött, a V³-ből ~ a betű vagy betűk mögött, csak a J¹ és a J² jelzés maradt meg (l. a MNy. XXVI—L. kötetének mutatóját). Magam előnyösebbnek tartottam a V¹, V² és a V³ jelzéseknek is a meghagyását, mert akkor helykimelés végett nem kellett volna a betűt vagy a betűket újra írnom. De az illetékesek kívánsága volt a > és a ~ jelzések alkalmazása.

6. Végre megkezdhettem a mutató gépelését. Amikor ezzel is elkészültem, újra elővettem összes céduláimat, és ellenőriztem a munkát. Talán mondanom sem kell, hogy amikor megkaptam a nyomdából a korrektúrákat, nem a gépelt munkából, hanem céduláimról ellenőriztem a szedés pontosságát.

Az egyik lektorálóm azt írta jelentésében, hogy igen sok adatomat ellenőrizte; és mindegyik pontos volt; jó volna tehát, ha megírnám munkamódszeremet. Íme, elmondtam „pontosságom” titkát. Természetesen így is akadnak hibák, de ember legyen a talpán, aki 40—50 000 cédula kötet- és lapszámait hibátlanul tudja rögzíteni (a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetének mutatójához kb. 120 000 cédula kellett).

A mutató készítéséhez — amint láttuk — igen nagy türelem és kitartás kell. De minél gondosabban ellenőrizük adatainkat, annál kevesebb alkalma lesz a kutatónak azon mérgelődni, hogy a jelzett adatot a jelzett helyen nem találja.

JUHÁSZ JENŐ

LEVÉLSZEKRÉNY

Gy. D.-nak. Beszélgetésünk során szíva került Szentiván Mihály (1813—1842.), a múlt század negyvenes éveinek elején jeles ellenzéki szónok és hírlapíró, a demokrácia eszméinek és vágyainak hatásos előmozdítója mint politikus (s szépirodgyaránt, a Remény című zsebkönyv 1840. és 1841-i évfolyamának szerkesztője, Kemény Zsigmondnak és Kriza Jánosnak barátja (méltatása „Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet” című értekez semben: IrtörtKözl. 1911: 37, 39—41; mint népdalköltő ek tüzetes ismertetése és nagyon nyomatékos értékelése: HORVÁTH JÁNOS, A m. irodalmi népiesség 334—48).

Megemlegettük, hogy Szentivánitól való a nóta, melynek a második versszaka így szól:

Marosszéki piros-páris!
Oly piros az én rózsám is;
Szép az alma az ágtetőn,
Még százszor szebb a szeretőm.

Így közli Kriza a Vadrózsák 554. darabjában. (Én nem egészen így tanul-
tam, és nem így énekelem.)

Érintkezik vele a Vadrózsák 418. darabjának az eleje:

Marosszéki piros páris,
Cijan piros a rózsám is.

Mi, beszélgetők azt tudtuk, hogy a páris valami alma. De a kérdésemre, hogy hon an ered a páris név, magamnak kellett válaszolnom, noha azt hittem, ez köztudomású. — Tehát mondom: a trójai Páris királyfi nevéből, illetőleg az ő, Páris „verseny”-almájából.

Ez az üzenet adalék a MTsz. következő címszavához is: „Páris: [?egy közlő értelmezése szerint: piros-pozsgás]. Közöl fekszik páris gyermek (Udvarhely m. Homoród vid. Vadr. 122; a változatokban: páros gyermek, fodor gyermek 534). Marosszéki piros páris (Marosszék, Nyárád mell. Vadr. 209).” — PAIS DEZSÓ

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIII. közgyűlése	312
ABAFFY ERZSÉBET: A régi magyar <i>ie</i> kettőshangzók kérdéséhez	457
BABOSS ERNŐ: A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához	438
BÁLINT SÁNDOR: Föülül húzta az apja a fűrészt	188
BALOGH ALBIN: A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke	35
BALOGH LÁSZLÓ: Rúd	460
BÁNHIDI ZOLTÁN: A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta	291
BÁRCZI GÉZA: A magyar fölszólító mód kérdéséhez 117. — Makaronikus versek 187. — Jár 189. — Kék 191. — Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez 450. — Fagyhó 462. — † Laziczius Gyula	534
BENKŐ LORÁND: Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról I. — Néhány megjegyzés az <i>á > a</i> „labializáció” eredetéhez 179. — Nyelvjárás-történeti megjegyzések 279. — Bámul	462
BERNÁTH BÉLA: Kocsonya	192
BERRÁR JOLÁN: Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában	396
BISZTRAY GYULA: Egy Boeszkai-kori vers két soráról	193
BÓKA LÁSZLÓ: Szinnyei József emlékezete. 1857—1957.	317
DEME LÁSZLÓ: A <i>-t(i) ~ -d(i)</i> képző történetéhez	376
ECKHARDT SÁNDOR: Magyar levelek a XVI. század negyvenes éveiből 257. — A kalauz-igeragozás további fejlődése 498. — Fráter György levele	513
FÁBIÁN PÁL: Sváda	423
FARKAS VILMOS: Hozzászólás az <i>-éni, -ként, -nként</i> határozóragok eredetének kérdéséhez	97
FOGARASI MIKLÓS: Kantin, kantinos	197
FÓNAGY IVÁN: Adalék a szótag kérdéséhez	66
GAÁL LÁSZLÓ: Dentü-mogyer	27
GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar tárgyrag eredetéhez	454
GRÉTSY LÁSZLÓ: Az összetétel meghatározásának kérdéséhez 69. — <i>Tallózás</i> és <i>tarlózás</i>	494
GYÖRFFY GYÖRGY: Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról	42
HAJDÚ PÉTER: Pallas szótárának magyar forrásairól	182
HÁMORI ANTÓNIA: Mind	138
HÁZI JENŐ: A győri székeskáptalan legrégebb számadáskönyve	253
HOFFMANN TAMÁS: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk	272
HORVÁTH MÁRIA: Kosztolányi és az elbeszélő múlt	458
R. HUTÁS MAGDOLNA: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai	307
IMPLOR JÓZSEF: Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk	270
IMRE SAMU: Mít jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala <i>keteg</i> és <i>veteg</i> szava? 148. — Egy adat a XVI. századi <i>ie</i> típusú kettőshangzókhoz	188

INCZEFI GÉZA: Szeged XVIII—XIX. századi nyelvéből	513
JUHÁSZ JENŐ: Kegy 200. — Hajdú 202. — Majd 470. — A folyóirat-mutató- készítésének módszere	535
N. KAKUK ZSUZSA: Kihalt oszmán-török jövevényszavak	416
KÁLMÁN BÉLA: Szinnyei József emlékezete. 1857—1957.	330
KÁROLY SÁNDOR: Elkülönítő—kiemelő szerepű névutóink történetéhez 103. — Az értelmezői mellékmondat 412. — John Ries szintagma-elméletének értel- mezéséhez	460
KISS LAJOS: Tunya 203. — Szerb—horvát <i>tündirgrad</i> ~ magyar <i>tündérvár</i> 204. — Piszlicsár	472
KOVÁCS ISTVÁN: Egy <i>i(i)</i> -ző missilis családi levél a XVII. századból.	511
KOVALOVSKY MIKLÓS: A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői.	351
KŐ BENEDEK: Fonyad.	204
KUBÍNYI ANDRÁS: Szolgabíró	207
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Fogalomváltozás és jelentésváltozás 80. — A régi magyar <i>ie</i> kettőshangzók kérdéséhez 456. — Béna 474. — A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalmi 1945-től 1956-ig	523
LAKÓ GYÖRGY: Szinnyei József emlékezete. 1857—1957.	319
LIGETI LAJOS: Az 'ajándék' két török—perzsa neve 157. — <i>Tádzsik</i> és <i>tadzsik</i> LŐRINCZE LAJOS: † Seregélyesi Ferenc	253
B. LŐRINCZY ÉVA: Az ómagyar kori személynevek <i>-s</i> ~ <i>-cs</i> képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból	87
MARKÓ IMRE LEHEL: A múlt idejű melléknévi igenév a kiskanizsai nyelvjárásban	289
MARTINKÓ ANDRÁS: Tegnap	207
MÁRTON GYULA: Adatok a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvtani hatáshoz	522
MELICH JÁNOS: Van-e az 1592. évben megjelent, magyarra is ellátott Calepinus? 175. — A denominalis <i>-r</i> névszóképző	177
MIKESY ÁLMOS: Egy nem törlendő <i>zuhaj</i> adat	268
MIKESY SÁNDOR: A szavajárási nevekhez 185. — A XVI. századi <i>Deák</i> nevek kér- déséhez 209. — Dalma 210, 478. — Sereng 211. — Özvegy 211. — Szórád 474. — Gyárfás 475. — Séra; Szerafin 477. — Szopornyika 512. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	541
MOLLAY KÁROLY: John Ries szintakszis-elméletének értelmezéséhez 77. — Szó- történeti adatok	268
MOÓR ELEMÉR: Két bőrfajta neve: <i>irha</i> és † <i>zemes</i>	153
MORAVCSIK GYULA: Nyelvet fogni	211
NAGY J. BÉLA: Helycsírástunk időszzerű kérdései 230. — Kétágú	479
PAIS DEZSŐ: Melich János: A Honfoglalás kori Magyarország 13. — A <i>szabad</i> hely- névi alkalmazásaihoz 52. — Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala <i>kutez</i> és <i>vetez</i> szava? 151. — A denominalis <i>-r</i> névszóképző 178. — Szerént ~ szerint 213. — Negyedik adat a <i>falu</i> szó <i>ou</i> végződésére 267. — A jelentés- tan helyzete hazánkban 1945 óta 291. — Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatarozásának kérdéséhez	452
K. PALLÓ MARGIT: Űz, üsző	214
PAPP LÁSZLÓ: Adatok XVI. századi literátusaink működéséhez 165. — A <i>deákok</i> és a <i>Deákok</i>	442
PEÉRY REZSŐ: Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz	274
PUSZTAI ISTVÁN: A határozott névelő használata a Birk-kódexben	109
RÁCZ ENDRE: Az értelmezői mellékmondat	403
RUBINYI MÓZES: Mikszáth szóalkotásaihoz	216
SCHIEBER SÁNDOR: Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül	220

SCHÜTZ ÖDÖN: Katapán	221
CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Kandalló	466
SIMON GYÖRGY: Poroszká — poroszkál	431
B. SIMOND RENÉE: A Dömösi Adománylevél (1138/1329.) magyar szörványai betűrendben	498
J. SOLTÉSZ KATALIN: Az elbeszélő múlt kihalása	127
SULÁN BÉLA: A cseh szókinces magyar elemeiből 160. — Pajtás	480
SURÁNYI BÁLINT: Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez	450
SZABÓ T. ATTILA: Állat 223. — Fiadalom 224. — Koboz 224. — Ötvös céhek levelei a XVI. századból 259. — A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák	335
SZABÓ MIKLÓS: Az orosz szavak magyar átírásáról	485
SZATHMÁRI ISTVÁN: Prohászka János hetven éves	309
SZENDE ALADÁR: A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél	382
SZÉPE GYÖRGY: Magam sütése könyér.	226
TAMÁS LAJOS: A román <i>borcan</i> eredetéről	227
TERESTYÉNI FERENC: Verseggy Ferenc, a nyelvtudós 19. — Georges Matoré: Méthode en lexicologie	298
TOMPA JÓZSEF: Nyelvművelői rehabilitálás, szercecsenmosdatás vagy csak önbírálat?	250
TÖRÖK GÁBOR: Béna 229. — Legújabb tolvajnyelvi szójegyzékünk 273. — A magyar v hangok történetéhez 368. — A régi magyar <i>ie</i> kettőshangzók kérdéséhez	457
URAY GÉZA: Melich János irodalmi munkássága 1942-től 1957-ig	18
VÉGH JÓZSEF: A nyugati nyelvjárásterületen mutatkozó labialitás történetéhez	284
ZSOLDOS JENŐ: Nyelvújítási adalékok	278
Kisebb közlemények	175, 450
Különfélék	309, 534
Levélszekrény	315, 540
Nyelvjárások	279, 513
Nyelvművelés	230, 485
Nyelvtörténeti adatok	253, 498
Szemle	291, 523
Szó- és szólásmagyarazatok	188, 460
Társasági ügyek.	312
A borítékon: Szerkesztő bizottság. — Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Értesítés. — Nyelvtudományi Értekezések. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabban megjelent kiadványai. .	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincs, illetőleg csak részben van felvéve KOVALOVSKY MIKLÓS „A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői” (351–68), DEME LÁSZLÓ „A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez” (376–82) és PAPP LÁSZLÓ „A *deák*ok és a *Deák*ok” (442–9) című cikke, valamint általában a nyelvművelési, nyelvtörténeti és nyelvjárási rovat anyaga.

acsik 417
Ada[so]mas 89
 Ady | a fiatal ~ nyelve
 és stílusa 351 kk.
 agyar 439
 akarnok 216 k.
 alán nép és nyelvé 28 kk.

áll valamihez 513
 állat | lelkes, asszony,
 férfi, barom ~ 223 k.
alpayut (tör.) 65
Alpaut (tör.) 65
alūta (lat.) 153
 Apjok 186

Apor 177
Aratas 89
 „Az Árpád-kori Magyar-
 ország történeti föld-
 rajza” 42 kk.
 asszonyállat 223
assunch 89

- ázalék 513
 Baumeister H. L. Ch. 182 kk.
 bámé[á]sz 463
 bámé[á]szkodik 463
 bámolyog, ~odik 463
 bámul 462 kk.
Banus 88
 baromállat 223
 basa dohány 514
 háva 463
 bávad 463
 báva[á, o, é]szkodik 463
 bá[v]jul 463
 belső keletkezésű szavaink I. szőféjtés
 béna 229 k., 474
Bensa 94
 bicsak 417
 Birk-kódex 109 kk.
 Bizonyal 186
 Bocskai-kori vers értelmezése 193 kk.
 Bocszótló 62—3
 bók, bókol 202
 bokály 227 k.
 boncsog 419
borcan (rom.) 227
borcut (rom.) 228
 borkán 228
borvis (rom.) 228
 borvíz 228
 bő 375
 bölük 417
 bőrfeldolgozás 153
 bús 364
cabalaica (rom.) 468
 cafta 274
 Calepinus 1592-i kiadása? 175—6
calo(n)iuł (rom.) 468
candela (lat.) 469
cantina (olasz) 197
 cé[í]káz 514
chram (szláv) 15
 cinterem 218 kk., 514
 Czuczor 178
 Csád 55
 csak 344
 csebháne 420 kk.
 cselebi dohány 514
 cserebülés 514
 csikas 152
 Csimor 177
 csipisz 152
 Csomor 177
 csontorka 178
 csuha 420
 csupas 152
 Csüdör 177
 dalma 'óda' 479
 Dalma 210 k., 478 k.
 „Dass dich Gotts...” 194
 dasztikóc 194
daztikorzo 193 k.
 deák 442 k. | a XVI. századi ~ok ismeretéhez 165 kk., 442 kk., a *Deák* nevekhez 209 k., 442 kk.
Dentumoger 28 kk.
 dentü-mogyer 27 kk.
dül almaq (tör.) 213
Dim(i)sa 94
 dohány 268 k.
 Domonkos érsek 40 k.
don (oszét) 33
 Don = *Tanaís* 30 kk.
doqun (úz) 157
 dögözyeg 419
 a Dömösi Adománylevél szörványai 498 kk.
 duselment 196
Eburonum vallis 451
Ebus 88
 eg(gly) 344
 el igekötő 125, 342
 elbeszélő múlt | ~ kihasználása 127 kk., ~ Kosztolányinál 458 k.
 élesz 152
Emesu, Emse 89
Erdeus 88
 eredj! 123 k.
 erge 316
 erős 347
 és 343, 356
 Essen | Otto von ~ szótagelmélete 66 kk.
 Etel-küzü 14 kk.
 fagyhó 462
 fajzik 515
 falbeli kemence 469
 fali tüzelő 469
 falu 267
 Farczady Elek 336 k.
 Farkas 93, 96
 Felérvár 15
 felé 'föle' 355
 féligfordítás 204
 felmer (csónakot) 514
 férfiallat 223
Feuche 95
 fiadalom 224
 fiatal 224
 Finnisch—ugrische Sprachwissenschaft 324—5
 fisek 420
Flandrenses 451
 fogalom 69 kk.
 fogalomváltozás és -módosulás 80 kk.
 Fogor 178
 fogva 105
 fogy 206
 foklakik 469
 folyóirat-mutató készítése 535 kk.
 folyóvíz 349
 fonnyad 204 kk.
 fontyor(odik) 205 k.
 fonyar 205 k.
 fonyorú, ~odik 205
 földrajzi név | középkori ~anyag 44, 498 kk.
 fölül húzta az apja a fűrészt 188 k.
Francavilla 453 k.
Francigena 451
Francus (klat.) 450
 Fráter György levele 513
Fulcus 88
 funkcióhasadás 126
 furatos 269
 fut 350
 gabona 350
Gallia Cisalpina 454
Gallicus-aink nemzetiségi hovátartozása 450 kk.
Gervasius (lat.) 475 k.
γλώσσαν κρετέην 212
 Gombocz Zoltán 72, 77 kk., 82 kk., 460
 Gombor 178
 Gönc 49
 Guldenstädt J. A. 183 k.
 gyalog 190
 gyapjú 418
 Gyárfás, Gyáfrás 475 k.
 gyémánt 269
 gyere 119
 gvermekló 434
 gyors 191
 gyöngy 439
 Győr 178 k.
 a győri székeskáptalan legrégebb számadáskönyvéből 253 kk.
 ha 341 k.
 habarnyica 192
 hajdú 202
 hajol, hajt 202
 hall 345
 hangjelölés | cs XVI. századi jelölése 173, 457, *gy* 438, *u, ü, v, β* 172, 345, 371, *ném. w* 373
 hangok és hangváltozások | hangátvetés 418, hangfejlődési „tendenciák” 180, hangzósági kísérletek 66 kk., hiátustöltő *v, β, m* 368, 462 k., labializáció 179 kk., 191, 284 kk., „mellékszótág” 68, nyelvállászcere 473, múlt idejű melléknévi igenév

- palatalisatiója 289 kk.,
szókezdő hangtorlódás
elhagyásos megszünte-
tése 203, a szótag meg-
határozásához 66 kk.,
a-zás 170, *a* > *a* 179
kk., *á* > *ā* 181, szó-
végi -*a* „járulékhang”
154, *β* 345 k., 349,
368 kk., *β* > *v* 369,
375, *dn* > *nn* 229 k.,
474, *e* ~ *ö* Adynál 354
k., *gy* 438 kk., *gyn* >
dn > *nm* 474, *γ* > *j* 121,
i-zés 169, *i* > *ü* 191,
284 kk., XVI. századi
ie kettőshangzók 188,
456 kk., *j* ≈ *gy* 476,
*k > *γ > *h* 119 k.,
l nyújtó hatása 118,
171, *l* > *r* 191, *nn* > *n*
229, *ny* ~ *gy* 206, 477,
ö-zés 170, ősm. *p* > *φ
> *f* 369, *ss* > *rs* koru
482, *szk*-, *szt*- > *k*-, *t*-
203, *t* > *d* > *gy* 211,
475, *u*: *o* 170, 420,
ü-zés 285, *v* hangjaink
történetéhez 368 kk.,
ψ hang történetéhez
283 k., 315 || fgr.
affrikáták m. fejlemé-
nyei 439, *(*h*)*é* > *gy*
439, *h* > *dz* > *gy* ~
cs 439, fgr. *i* > m: *j*
190, fgr. *l 323 j.,
fgr. *h* > *dz* > *gy*
439, obiugor denasali-
satio 461, osztj. *l* 323,
osztj. *o*: *i* 461 || csuv.
d > *đ* > *r* 215, őstör.
d > *đ* > *j* > jakut *t*
215, tör. *h* ~ m. *k*
421, tör. *h* > *q* 421,
tör. *i* > m. *i* 419, tör.
-*k* > m. -*g* 419 || orosz
dz > *ž* 441
- Haram 15
három pálcza 269
harum pallizarum 269
Hegedűs János 370
hegy 127
helyesírás | ~unk eredete
39, 41 k., egybeírás –
különírás 74 k., Sziny-
nyei József és a ~ 326,
orosz szók magyar át-
írásáról 485 kk., 1. még
hangjelölés
helynévpárok 53, 56
helyt ad valaminek 316
Heribert C. 36, 40
hígy 127
- hijával, híján 107 k.
hircus (lat.) 153
*hó 202
hóddol, hódít 202
Honfoglaláskori Magyar-
ország 13 kk.
Horogus 89
horpasz 152
Hotolmos 89
hómérő 278, 316
Hunor 178
Hunyor 178
Iacus 88
ianj[č]iq (tör.) 418
iapu[i]q (tör.) 417
igekötő | *el* 125, 342, *ki*
284 k., *meg* 344
igeragozás 117–38, 346
Immár 186
Io(u)fa 95
irch (kfn.) 153
ircha (cseh) 155
irgalom 190 j.
irha 153 kk.
isten-adta-féle szerkeze-
tek 226 k.
Istenáruoló 256
Istenhíri 186
Italicus 450
ítélet és mondat 69 kk.
Izé 186
jabehāne (perzsa) 421
Jacsá 94
jakup 416
jancsig[k] 'iszák' 418 k.
Jancsó Elemér, Az Erdé-
lyi Magyar Nyelv-
velő Társaság iratai
307 kk.
japuk 416 kk.
jár 189 k.
Járf[v]ás 477
jargálás 'zsold, felpénz'
190
jász nép és nyelv 28
jebhāne (tör.) 421
jelentés- változás 80 kk.,
a ~tan hazai helyzete
1945 óta 291 kk.
Jenes(se) 477
jer 123, 125
jercha (lengyel) 155
jisn (kalmük) 157
jis'i (ordosz) 157
jobbágynevek 256
jonha 347
Jousa 95
József 95
jövet 125 k.
kabola 'füstfogó' 468
kalauz-nyelv 498
kalpag 419
kandalló 466 kk.
- kandi 470
kantin, ~os 197 kk.
Karácsony szn. 268
Karafiáth 187
karafi(l)át (cseh) 187
kard 160
Karoldu 15
Katapán 221
kata[e]pan (ömény) 221
κατελώνω 221
Keán szn. 15
kegy 200
kegyelet 'szivárvány' 201
kéj, kény 97, 99
kék 191 kk.
Kékcse 192
Kelemen Lajos 336 k.
kémény 467
képzők | óm. -*cs*, -*csa*,
-*cse* 87 kk., óm. -*d(i)*
376 kk., -*é* 342 k.,
-*nok*, -*nök* 217, német
eredetű -*ol* képződjű igék
202, -*ő* (-*ü*) denom.
névszóképző 342 k., *r*
denom. névszóképző
177 kk., óm. -*s*, -*sa*,
-*se* 87 kk., -*sz* deverb.
névszóképző 152, óm.
-*t(i)* 376 kk. | török
-*q* deverb. névszóképző
417
kétágú 479 k.
király 344
Klemm Imre 77, 460
Kobelherd (ném.) 468
Koboz hn. 224 k.
koboz, kobza 225
kočen, *kočeneb* (orosz) 192
kočenina (tót) 192
kockás 316
kočonina (ruszin) 192
kocsány 193
kocsonya 192 k.
konak 417
Koncz József 336 k.
Kontra 186
kopasz 225
kord (cseh) 160
kóstol 161
koštolovati (cseh) 161
Kosztolányi Dezső és az
elbeszélő múlt 458 k.
Köccse 191
köl(y)ök 343
Köpcsényi 191
Körös 15 k.
köt, kötés 150, 152
kötőszó: hasonlító ~k a
Huszita Bibliában 396
kk., *hogy* 345, *hogu-*
nem 396 kk., *mindön*
186, 343, *miként* 102,

- 396 kk., *miképpen* 396 kk., *mint* 102, 396 kk., *mintha* 396 kk., *miszerint* 397 kk.
közel 'csaknem, majdnem' 250 kk.
közgazdaság 278
köznevelés 428 k.
Krassó 15
κρατήσαι γλωτταν 212 k.
kulán 419
kuzsup 469
Küküllő 15
*kütesz 152
SzV. *kwitez* 148 kk.
láb igenévszó 190
Labore 15
lágyló 'február' 462
lampáš (cseh) 161
lámpás 161
langy 462 j.
Lapata 269
lapor 179
lárna 161
larro (cseh) 161
Latinus 451
lázás tevékenység 217
†Laziczky Gyula 534
Leanch 89
légy fn. 438
lelkes állat 223
Lench 89
lengyel 442
Leodienses 451
Lévedi 14 j.
a lexikológia módszeréhez 298
literátus l. deák
liturgikus könyveink eredete 41
Lombardus 450 kk.
B. Lőrinczy Éva 97 kk.
Luafajs 93
Luxa 94
madéra (cseh) 162
maga 208
magam sütése kenyér 226 k.
magnás (cseh) 162 k.
mágnás 162 k., 269 k.
magyar, magyar 30, 162, 438 kk.
Magyar Nyelvhasonlítás 321 kk.
a Magyar Nyelvtudományi Társaság LIII. közgyűlése 312 kk.
Magyar Tájéskötár 330 kk.
majd 470 kk.
majdnem 471
makaronikus versek 187 kk.
Maros 16
Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák 335 kk.
Maróti Nagy Mihály 1587-i végrendelete 165 kk.
Martinkó András 81 kk.
Matoré Georges, Méthode en lexicologie 298 kk.
Mažar, *Možar* orosz hn. 441
megegő hang a szabók csúfolására 220
melegméréskló 316
melcségmérő 278
Melich János munkássága 1 kk. | ~ könyvszerzete 1942–1957 18 k.
mellől(ed) 347
Mecscsanyinov I. I. 454 kk.
Micalfa 94
midőn 186, 343
Mikešy Sándor 442 kk.
Mikolai Hegedűs János 370
Mikor 186
Mikszáth szavai 216 kk.
mind(en) 138 kk., 152, 315, 347
Mindenha 186
Mogus 96
mondattan | *-and*, *-end* igeidőjel 342, az elbeszélő múlt kihalása 127 kk., az elbeszélő múlt Kosztolányinál 458 k., értelmezői mellékmondat 403 kk., a felszólító módról 117 kk., az *isten-adta*-féle szerkezetekhez 226 k., jelzői mellékmondat 404 kk., kalauz-igeragozás 498, a *-t* jelű múlt idő térhódítása 128 kk., szószekerzetten 77 kk., 460
monnal 397 kk.
Monos, *Munas* 93
možerján (orosz) 441
Murād (tör.) 420
murat-nyereg 420
nádorispán 163
nádršpán (cseh) 163
nagy 345
Nebánts 186
négyzetes 316
nélkül 104
német zseb 519
-nemű 342 k.
nevek | ómagyar kori személy~ és képzőik 87 kk., 376 kk., 498 kk., szavajarási ~ 185
kk., jobbágy ~ 256, *Deák* ~ 209 k., 442 kk., zsvány ~ 273, 1. még földrajzi név névelő | határozott ~ 171, a Birk-kódexben 109 kk., Sylvesternél 382 kk.
névköltöztetés 62
névmás | személyes ~ 279 k., mutató ~ 345
névrövidülés 478
névutó | elkülönítő–kiemelő szerepű ~ k 103 kk., *kijogva* 108, *kivételével* 108, *kivéve* 104 kk., *kívül* 103, *megvalva* 104 kk., *nélkül* 104, *szerint* 98, 213 k., *után* 522
nomen-verbum 190
novena (lat.) 158
nyargal 189 k.
Nyárfás 477
nyelv és gondolkodás 69 kk.
nyelválláscsere 473
nyelvemlékek | XVI. századi győri szórványok 255 k., XVI. századi levelek 257–67, XVII. századi *i-zó* levél 511 k.
nyelvet fogni 211 k.
nyelvi vizsgálat író művein 354 kk.
nyelvjárás | a ~ kutatás vázlatos története 330 k., Szinnyei József és a magyar ~ kutatás 332 kk., a múlt idejű melléknévi igenév a kiskanizsai ~ ban 289 k., XVII. századi *i-zó* levél 511 k., székely ~ ok folytonossága 280, Szeged XVIII–XIX. századi nyelvéből 513 kk., a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvtani hatás 522, ~ történeti megjegyzések 279 kk.
nyelvművelés | az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai 307 kk., soproni adalék az erdélyi nyelvművelő mozgalomhoz 274 kk., Szinnyei József és a ~ 326
nyomósító elem | *-a*, *-e* 119, *-g* 208, *-sza*, *-sze* 119

- ó mn. 375
oba 422
Ohába 57 kk.
Okus 96
olasz telepesek 470
Olaszi 453, 470
olyan 347
Opus 96
or 'orom' 179
országavesztett 519
osztét l. alán
oturak 417
HB. *ovga* 124, 375
öl 344
öltözőház 349
önként 97 kk.
összetétel meghatározása 69 kk.
ötvös céhek levelei 259 kk.
özveggy 211
pacsomag 419
pajdaš (tör., déli szláv) 481
pajta 163, 480
pajta (cseh) 163
pajtás 480 kk.
pajtás (északi szláv) 482 k.
pajtás 'latro' (morva) 483
-pajtásit (morva) 483
palang, *palánk* (tót) 164
palánk(a) 164
palanka (cseh) 163 k.
Pallas P. S. szótárának magyar forrásai 182 kk.
Papp István 117 kk.
paripa 433, 437
páris 'almafajta' 540
páva 347
pénz 456, 458
persuadeo (lat.) 425
Pesti Gábor szójegyzéke 4
pislicár 473, 519
pišlicár (szerb-horvát) 472
piszli 473
piszlicsár(é) 472 k., 519
Pokol pincénév 255
porosz (?) 433
poroszká 431 kk.
poroszkál 435 kk.
Pousa 95
praepositus (klat.) 453
Prohászka János 309 kk.
ptisana (lat.) 350
pulya 433
qofuŋlan (tör.) 419
ragok | a m. tárgyrag eredetéhez 454 kk., -á, -é lativusrag 121 j., 208, 214, -ént, -ként, -nként határozó ~ 97 kk., 213, -ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től 171 k.
Rajta 186
rakás 164
rakoš (cseh nyj.) 164
rěntá (vog.) 461
ravasz 346
Ries John szintakszis-elméletének értelmezéséhez 77 kk., 460
rit (osztj.) 460
riřyop (osztj.) 461
Rőhaszlik 346
Romani (lat.) 453
roŋ (osztj.) 460
rúd 460 kk.
s (= és) 343, 356
sijabīn (perzsa) 423
šavānt (tör., rom.) 423
sark 165
šaroky (cseh) 165
Sárolt(u) 15
saru 165
Sämisch(leder) (ném.) 154
Scekeres 89
Scythia 28 kk.
sejk 421
sejka (morva) 164
sel(y)ma 196
Séra 477 k.
Seraphinus 478
†Seregélyesi Ferenc 311
sereng 211
Simor 178
Stobodka (lengyel) 61
soproni adalék az erdélyi nyelvűvelő mozgalomhoz 274 kk.
stílusvizsgálat 351 kk.
stúnja (kaj-horv.) 203
Suadu (lat.) 424 kk.
suadus (lat.) 425 k., 430
sváda 423 kk.
Svorad (szláv) 474
Šwierad (lengy.) 474
Sylvester János névelőhasználat 382 kk.
a *szabad* helynévi alkalmazásának típusai 52 kk.
Szabadfalu 56
Szabadhegy 62 kk.
Szabadi 52
Szabadka 59 kk.
σάβαιοι 'ásparioi' 32, 35
szabadság 66
szabó nem szabadul megkegő hang nélkül 220
szajván 423
Szamos 16
szandzsá[g]k 417, 419
szatyma 421
szavajárási nevek 185
szavajátszó 520
Százhalom 15
Szeged l. nyelvjárás
szegfű, Szekfű 187
szék 60
szék ~ szík 'mocsár' 59
székely l. nyelvjárás
Székelyudvarhelyi kódex 280 kk.
Szentkirályszabadi[ja] 52
szép 375
szer 213
Szerafin 477 k.
szerecsén 270
szerént ~ szerint 98, 213 k.
szervezmény 64
színház 176
Szinyei József 317 kk.
szinonimák a fiatal Ady-nál 361 kk.
szintagma 77
szintaktikus kapcsolat 72, 80
Szinte, Szintén 186
szittya 30
szoba 53 k.
szófab | -ē kérdőszócska 119, nomen-verbum 190
szófejtés | belső keletkezésű szavaink kutatása 1945 óta 523 kk.
szólambeli egység az összetétel ismérveként 76
szolgabíró 207
Szomor 178
a szóösszetétel meghatározása 69 kk.
szopornyika 512 k.
Szórád 474 k.
Szórágy 211, 475
szó szerkezettan 77 kk., 460
a szótag meghatározásához 66 kk.
szőke, szőlke 164 k.
Tabán 422
tádzsik 253
takarodó kert 211
tal(i)ga 165
talka (cseh) 165
tallózás 494 kk.
tangsuq (mong.) 159
tansuq (perzsa) 158
tárgy a törökben 454
Tariján 65
Tárkány 65
tarlózás 494 kk.
tarŋ[k]jan (tör.) 65
tegnap 207 kk.
Temes 15 k.

- tensüqät* (perzsa) 158
 terem 175 kk.
 tét 349
Thanais = Don 30 kk.
theatrum (lat.) 176
Thexa 94
 Thunmann H. E. 184
 a Tihanyi Alapítólevél
 mint művelődéstörté-
 neti emlék 35 kk.
tindirgrad (szerb—horv.)
 204
 Tisza 16
tith haz 349
 tit(o)kház 349
 tohonya 203
 tolvajnyelviszójegyzékek
 270 kk.
 Tomor 178
 Tomos 178
 tompor 178
 tophana 422
tophāna (tör.) 422
toquz (tör.) 157 k.
 Tömörd 51
 török | bolgár~ök 16, ki-
 halt oszmán~ szava-
 ink 416 kk., a tárgy-
 helyzete a ~ben 454
 kk., l. még hangok
 tövis 348 k.
trium plagarum (újlat.)
 269
 tunya 203 k.
tūqūz (perzsa) 157
 turba 420
 tündérvár 204
 türkisz 269
uđ- (tör.) 215
 Ugyan 186
ur- (csuv.) 215
 Úrszabadi 52
 utolás 521
ūd (őstör.) 216
 üsző 214 kk.
 üvöltés 345
 űz 214 k.
 Vajmi 186
 vala 133, ~ki 34, 350
 vallonok megnevezései
 450 kk.
 Vámos- hn. 53
vasa (jász) 216
 veret 346
 Versegly Ferenc, a nyelv-
 tudós 19 kk.
 Vértés O. András 370
 kk.
 vet, vetés 150' kk.
 *vetesz 152
 SzV. *vetez* 148 kk.
 vidor 178
 visz 350
Vodofa 94
Weissleder (ném.) 153
Weruss 96 j.
Wortgefüge (ném.) 77 k.,
 460
Wortgruppe (ném.) 77 kk.,
 460
Wofas 93
 Zádor 178
zameš (lengy.) 154
zamš (cseh) 154
zamaš (ukrán, orosz)
 154
zemes 153 kk.
 Zoltán 15
 Zórád 475
Zo(e)rardus 474
Zorošdi 96 j.
 zuhaj 268
 zsvány | ~nevek 273,
 ~nyelv 273

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,— Ft.
2. Hajdú Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,— Ft.
4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. 1955. 12,— Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése 1953. december 1. 1955. 12,— Ft.
6. Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,— Ft.
7. Horváth János: Vitás verstani kérdések. 1955. 8,— Ft.
8. Lakó György: Észak-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,— Ft.
9. A „Helyes rásunk időszzerű kérdései” vitája. Szerkesztette Fábian Pál. 1956. 5,— Ft.
10. Károly Sándor: Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,— Ft.
11. Melich János: Dolgozatok I. 1957. 20,— Ft.
12. Bánhídi Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. 1957. 8,— Ft.
13. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. 1957. 12,— Ft.
14. Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. 1957. 12,— Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. 1957. 13,— Ft.

Nyelvjárások. <i>Inczei Géza</i> : Szeged XVIII—XIX. századi nyelvéből. — <i>Márton Gyula</i> : Adatok a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvi nyelvtani hatáshoz	513
Szemle. <i>Kubinyi László</i> : A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak szakirodalma 1945-től 1956-ig	523
Különfélék. <i>Bárzsi Géza</i> : † Laziczius Gyula. — <i>Juhász Jenő</i> : A folyóirat-mutatók készítésének módszere	534
Lévél szekrény	540

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI. Népköztársaság útja 21.; 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekk számlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakcímét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

ÉRTESÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és *B. Simond Renée* „Mutató a Marmelius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára 7,— Ft, az utóbbié 5,— Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szövegmutatója adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

Terjesztési hibák és egyéni hanyagság következtében az elmúlt években sok tagtársunknak Magyar Nyelv sorozata foghíjassá vált. Folyóiratunk régebbi évfolyamainak megmaradt számait Társaságunk megszerezte az Akadémiai Kiadótól, és így lehetővé válik, hogy a hiányokat — legalább részben — pótoljuk.

Arra kérjük tehát tagjainkat és előfizetőinket, hogy hiányait és esetleg csere végett felezánlható másodpéldányaikat jelentsék be az adminisztrátornál.

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

TARTALOM

<i>Bóka László—Lakó György—Kálmán Béla:</i> Szinnyei József emlékezete. 1857—1957.	317
<i>Szabó T. Attila:</i> A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák	335
<i>Koválovsky Miklós:</i> A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői	351
<i>Török Gábor:</i> A magyar <i>v</i> hangok történetéhez	368
<i>Deme László:</i> A <i>-t(i)~d(i)</i> képző történetéhez	376
<i>Szende Aladár:</i> A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél	382
<i>Berrár Jolán:</i> Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában	396
<i>Rácz Endre—Károly Sándor:</i> Az értelmezői mellékmondát	403
<i>N. Kakuk Zsuzsa:</i> Kihalt oszmán-török jövevényszavak	416
<i>Fábián Pál:</i> Sváda	423
<i>Simon Györgyi:</i> Poroszká — poroszkál	431
<i>Baboss Ernő:</i> A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához	438
<i>Papp László:</i> A <i>deák</i> ok és a <i>Deák</i> ok	442
Kisebblékek. <i>Surányi Bálint—Bárczi Géza—Pais Dezső:</i> Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez. — <i>Góldi László:</i> A magyar tárgyrag eredetéhez. — <i>Kubinyi László—Török Gábor—Abaffy Erzsébet:</i> A régi magyar <i>ie</i> kettőshangzók kérdéséhez. — <i>Horváth Mária:</i> Kosztolányi és az elbeszélő múlt. — <i>Károly Sándor:</i> John Ries szintagma-elméletének értelmezéséhez	450
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Balogh László:</i> Rúd. — <i>Bárczi Géza:</i> Fagyhó. — <i>Benkő Loránd:</i> Bámul. — † <i>Cs. Sebestyén Károly:</i> Kandalló. — <i>Juhász Jenő:</i> Majd. — <i>Kiss Lajos:</i> Pizlicsár. — <i>Kubinyi László:</i> Béna. — <i>Mikesy Sándor:</i> Szórád. Gyárfás. Séra. Szerafin. Dalma. — <i>Nagy J. Béla:</i> Kétágú. — <i>Sulán Béla:</i> Pajtás	460
Nyelvművelés. <i>Szabó Miklós:</i> Az orosz szavak magyar átírásáról. — <i>Grétsy László:</i> Tallózás és tarlózás. — <i>Eckhardt Sándor:</i> A kalauz-igeragozás további fejlődése	485
Nyelvtörténeti adatok. <i>B. Simond Renée:</i> A Dömösi Adománylevél (1138/1329) magyar szórványai betűrendben. — <i>Kovács István:</i> Egy <i>í (i)</i> -zó missilis családi levél a XVII. századból. — <i>Mikesy Sándor:</i> Szopornyika. — <i>Eckhardt Sándor:</i> Fráter György levele	498

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

404. SZÁM

1957

Ára: 25,- Ft

Előfizetés egy évre: 30,- Ft

ÉRTESTÍTÉS

Fénymásolatban kiadtuk a Magyar Nyelv 1944. évi októberi számát és **B. Simond Renée** „Mutató a Murrélius-féle szójegyzékhez” című munkáját, amelyek Budapest ostroma alatt elégték. Az előbbinek ára 7,- Ft, az utóbbié 5,- Ft.

Folyóiratunk XLIX. (1953.) és L. (1954.) évfolyamainak címlapja, tartalomjegyzéke és szómutatója adminisztrátorunknál díjtalanul kapható.

Terjesztési hibák és egyéni hanyagság következtében az elmúlt években sok tagtársunknak Magyar Nyelv sorozata foghíjassá vált. Folyóiratunk régebbi évfolyamainak megmaradt számait Társaságunk megszerezte az Akadémiai Kiadótól, és így lehetővé válik, hogy a hiányokat — legalább részben — pótoljuk.

Arra kérjük tehát tagjainkat és előfizetőinket, hogy hiányaikat és esetleg cserevégett felajánlható másodpéldányaikat jeltessék be az adminisztrátornál.

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang története. 1953. 20,- Ft.
2. **Hajdú Péter**: A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László**: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50,- Ft.
4. Helyesírásunk időszerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12,- Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12,- Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd**: A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6,- Ft.
7. **Horváth János**: Vítás verstani kérdések. 1955. 8,- Ft.
8. **Lakó György**: Észak-manyasi nyelvtanulmányok. 1956. 6,- Ft.
9. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerkesztette **Fábián Pál**. 1956. 5,- Ft.
10. **Károly Sándor**: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. 1956. 50,- Ft.
11. **Melich János**: Dolgozatok I. 1957. 20,- Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V. Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

73. **Karinthy Ferenc**: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,- Ft.
74. **Benkő Loránd**: A Nyárádmunte földrajzinevei. 1947. 6,- Ft.
75. **Pais Dezső**: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,- Ft.
76. **Hajdú Péter**: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,- Ft.
77. **Pais Dezső**: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,- Ft.
78. **Pais Dezső**: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,- Ft.
79. **Berrár Jolán**: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,- Ft.
80. **Pais Dezső**: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,- Ft.
81. **Kardos Tibor**: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,- Ft.
82. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,- Ft.
83. **Czeglédy Károly**: IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,- Ft.
84. **Szabó Dénes**: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,- Ft.
85. **Szabó István**: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,- Ft.
86. **O. Nagy Gábor**: Mi a szólás? 1954. 4,- Ft.
87. **Gyalmos János**: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,- Ft.
88. **Hadvovics László**: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,- Ft.
89. **Lőrincze Lajos**: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,- Ft.
90. **Kovalovszky Miklós**: Gombóc Zoltán. 1955. 3,- Ft.
91. **Horváth János**—**Imre Samu**: Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,- Ft.
92. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,- Ft.
93. **Balassa Zsigmond**: Lovak orvossága. Közreadja **Echardt Sándor**. 1957. 7,- Ft.

Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor</i> : Fölül húzta az apja a fűrészt. — <i>Bárcei Géza</i> : Jár. Kék. — <i>Bernáth Béla</i> : Kocsonya. — <i>Bisztray Gyula</i> : Egy Bocskai-kori vers két soráról. — <i>Fogarasi Miklós</i> : Kantin, kantinos. — <i>Juhász Jenő</i> : Kegy. Hajdú. — <i>Kiss Lajos</i> : Tunya. Szerb—horvát <i>tindirgrad</i> ~ magyar <i>tündérvár</i> . — <i>Kő Benedek</i> : Fonnyad. — <i>Kubinyi András</i> : Szolgabíró. — <i>Martinkó András</i> : Tegnap. — <i>Mikesy Sándor</i> : A XVI. századi <i>Deák</i> nevek kérdéséhez. Dalma. Screng. Özvegy. — <i>Moravcsik Gyula</i> : Nyelvet fogni. — <i>Pais Dezső</i> : Szerént ~ szerint. — <i>K. Palló Margit</i> : Úz, üszö. — <i>Rubinyi Mózes</i> : Mikszáth szóalkotásaihoz. — <i>Scheiber Sándor</i> : Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül. — <i>Schütz Ödön</i> : Katapán. — <i>Szabó T. Attila</i> : Állat. Fiadalom. Koboz. — <i>Szépe György</i> : Magam sütsécs könyvér. — <i>Tamács Lajos</i> : A román <i>borcan</i> eredetéről. — <i>Török Gábor</i> : Béna	188
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Helyesírásunk időszerű kérdései. — <i>Tompa József</i> : Nyelvművelői rehabilitálás, szerencsenmosdatás vagy csak önbírálat? — <i>Ligeti Lajos</i> : <i>Tádzsik</i> és <i>tádzsik</i>	230
Nyelvtörténeti adatok. <i>Házi Jenő</i> : A győri székcskáptalan legrégebb számadáskönyve. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Magyar levelek a XVI. század negyvenes éveiből. — <i>Szabó T. Attila</i> : Ötvös céhek levelei a XVI. századból. — <i>Pais Dezső</i> : Negyedik adat a <i>jalu szó</i> ou végződésére. — <i>Mikesy Álmos</i> : Egy nem törlendő <i>zuhaj</i> adat. — <i>Mcllay Károly</i> : Szótörténeti adatok. — <i>Implom József</i> — <i>Hoffmann Tamás</i> — <i>Török Gábor</i> : Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. — <i>Peéry Rezső</i> : Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelv-művelő mozgalomhoz. — <i>Zsoldos Jenő</i> : Nyelvújítási adalékok	253
Nyelvjárások. <i>Benkő Loránd</i> : Nyelvjárástörténeti megjegyzések. — <i>Végh József</i> : A nyugati nyelvjárásterületen mutatkozó labialitás történetéhez. — <i>Markó Imre Lehel</i> : A múlt idejű melléknévi igenév a kiskanizsai nyelvjárásban	279
Szemle. <i>Bánhidi Zoltán</i> — <i>Pais Dezső</i> : A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta. — <i>Terestyéni Ferenc</i> : Georges Matoré: Méthode en lexicologie. — <i>R. Hutás Magdolna</i> : Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai	291
Külföldiek. <i>Szathmári István</i> : Prohászka János hetven éves. — <i>Lőrincze Lajos</i> : † Seregélyesi Ferenc	309
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LIII. közgyűlése..	312
Levélszekrény	315

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V. Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V. József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V. József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kntezsa István* elnök címére (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V. Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly tükárnál* igényelhetők (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.).

A tagok lakóimét *Mikesy Sándor adminisztrátor* tartja nyilván.

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Benkő Loránd</i> : Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról.....	1
<i>Pais Dezső</i> : Melich János: A Honfoglaláskori Magyarország	13
<i>Uray Géza</i> : Melich János irodalmi munkássága 1942-től 1957-ig	18
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Verseghy Ferenc, a nyelvtudós	19
<i>Gaál László</i> : Dentü-mogyer	27
<i>Balogh Albin</i> : A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke	35
<i>Győrffy György</i> : Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról	42
<i>Pais Dezső</i> : A szabad helynévi alkalmazásaihoz	52
<i>Fónagy Iván</i> : Adalék a szótag kérdéséhez	66
<i>Grétsy László</i> : Az összetétel meghatározásának kérdéséhez.....	69
<i>Mollay Károly</i> : John Ries szintakszis-elméletének értelmezéséhez	77
<i>Kubinyi László</i> : Fogalomváltozás és jelentésváltozás	80
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az ómagyar kori személynevek' -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból	87
<i>Farkas Vilmos</i> : Hozzászólás az -ént, -ként, -nként határozóragok eredetének kérdéséhez	97
<i>Károly Sándor</i> : Elkülönítő—kicmelő szerepű névutóink történetéhez	103
<i>Pusztai István</i> : A határozott névelő használata a Birk-kódexben	109
<i>Bárczi Géza</i> : A magyar fölszólító mód kérdéséhez	117
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az elbeszélő múlt kihalása	127
<i>Hámori Antónia</i> : Mind	138
<i>Imre Samu—Pais Dezső</i> : Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala <i>kwtez</i> és <i>vetez</i> szava?	148
<i>Moór Elemér</i> : Két bőrfajta neve: <i>irha</i> és <i>řzemes</i>	153
<i>Ligeti Lajos</i> : Az 'ajándék' két török—perzsa neve	157
<i>Sulán Béla</i> : A cseh szókines magyar elemeiből	160
<i>Papp László</i> : Adatok XVI. századi literátusaink működéséhez	165
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Melich János</i> : Van-e az 1952. évben megjelent, magyarral is ellátott Calepinus? — <i>Melich János—Pais Dezső</i> : A denominalis -r névszóképző. — <i>Benkő Loránd</i> : Néhány megjegyzés az <i>á > a</i> „labializáció” eredetéhez. — <i>Hajdú Péter</i> : Pallas szótárának magyar forrásairól. — <i>Mikesy Sándor</i> : A szavajárási nevekhez. — <i>Bárczi Géza</i> : Makaronikus versek. — <i>Imre Samu</i> : Egy adat a XVI. századi <i>ie</i> típusú kettőshangzókhöz.....	175

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

404. SZÁM

1957